

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE 1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

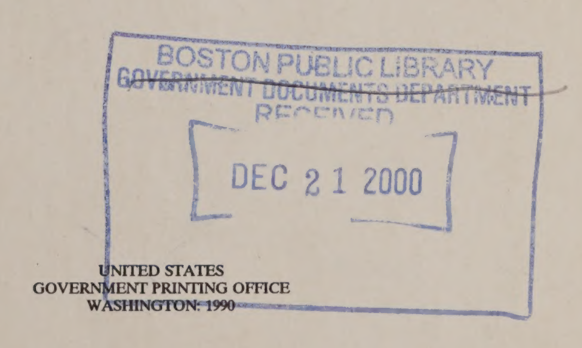
COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

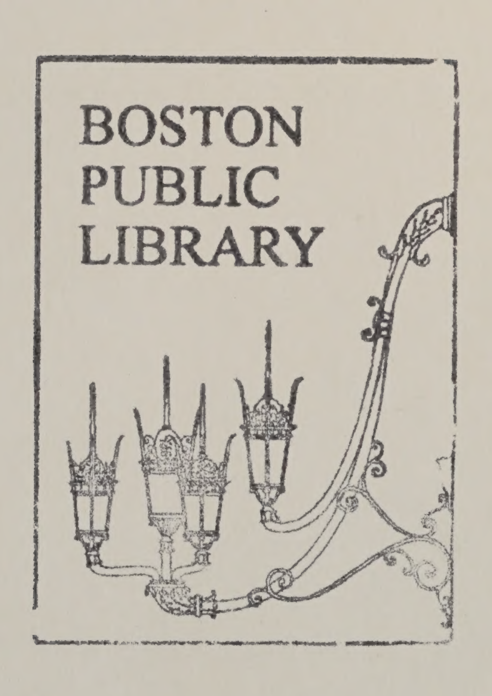
Adopted by the Commission
June 20, 1990

VOLUME THREE

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

BOSTON
PUBLIC
LIBRARY

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE 1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

Adopted by the Commission
June 20, 1990

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

MEMBERS OF THE COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE:

HON. DENNIS M. HERTEL, M.C. (D-MI), Chairman
HON. WILLIAM BROOMFIELD, M.C. (R-MI)
SENATOR DENNIS DECONCINI (D-AZ)
HON. BYRON DORGAN, M.C. (D-ND)
MR. BOHDAN FEDORAK, Public Member
HON. BENJAMIN GILMAN, M.C. (R-NY)
SENATOR ROBERT KASTEN (R-WI)
DR. MYRON KUROPAS, Public Member
MR. DANIEL MARCHISHIN, Public Member
MS. ULANA MAZURKEVICH, Public Member
MS. ANASTASIA VOLKER, Public Member
DR. OLEH WERES, Public Member

James E. Mace, Staff Director

TABLE OF CONTENTS

Volume One

Volume Two

Volume Three

John Kessler (Ivan Kasiianenko), b. January 1924, Kovalivka, a large village of 6000 people in Vasyl'kiv (formerly Hrebinky) district, Kiev region, one of 5 children of a middle peasant who belonged to a milling cooperative of about 20 households and who "was always fleeing because they always wanted to arrest him." NEP was a period "when people had enough to eat and nobody bothered us.. The state didn't seize but purchased" what peasants grew. They started expelling people from their homes in the fall of 1932: "They expelled adults and children, naked and barefoot. One could not hear anything but cries and weeping. I remember, that they most of all set upon those families that jointly owned the mill. I remember a pregnant woman walking in the street, weeping 'Let me give birth to the child.'.. I saw how a GPU man...tripped her, and she fell, and he kicked her in the abdomen. I heard and I saw how the only sounds she made were groans." Then: "Winter came. At the beginning of 1933, they started to take all the grain that had been stored previously. They came and took absolutely all of it. I remember it like it was today how they took all the grain... I remember like it was today how they came with those pikes and searched and questioned. They took Mother by the hair — Mother had earrings in her ears — they ripped them out, she had a cross, and they took it. We children wept. It did not help — nobody looked at tears. Nobody paid attention to the weeping of children. They took Mother and put her in a cellar. There were five of us children at home; I was the eldest. And Father was gone. They still searched to see whether we still had bread or whether we had nothing. We found a single egg. And they took it. A person can go without eating only for so long. At night Father would bring us a little flour or a little grain or something, so as to save us, but it wasn't possible because we were watched, and he couldn't come every night to bring us something. They took absolutely everything from us — clothes, as we say, fine and broad linen. Mother was let out of the cellar — she was there maybe two weeks. How could Mother help when there was already nothing to eat? There was nothing. They had taken the cow, they had taken everything, and early something in April or maybe in March, my youngest sister died first, then another sister, then my brother and sister together, and Father died... Shortly before Easter Father died and was buried on Good Thursday. Before Easter Mother died — on Holy Saturday and was buried, you know how? They took her and threw her in the pit on Easter." Many died of typhus as well as starvation. Narrator relates specific cases of cannibalism in his village. Narrator was saved because one of the schoolteachers took him in. He was taken to an orphanage but was taken away by his grandmother. Narrator estimates that about 60% of the people in his village died and attributes the famine to an attempt to destroy the Ukrainian peasantry, "70% of which was against the communists." He also states that many activists later committed suicide out of guilt once their "conscience returned." Narrator's public testimony before the Commission has been published in our *Second Interim Report*, pp. 10–13.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.
Відповідь: Іван Касіяненко. Я змінив на *John*–а *Kessler*–а.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: В 1924–му році, в січні.
Пит.: А де саме?
Від.: Я народився в селі Ковалівка, на Київщині.
Пит.: А район?
Від.: А район Гребінки. Тоді було Гребінки, а зараз, так як я знаю, як мені відомо, то його перемінили на Васильківський район.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Батьки були хлібороби.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Справді сказати, скільки десятин мали, не можу, бо я тоді був дуже молодий.

Пит.: Так. А чи вони були багаті?

Від.: Вони були середняки. Бо хліба не просили, все своє мали.

Пит.: А Ваша жінка сказала, що вони мали млин чи щось.

Від.: Вони то були в кооперативі, то був кооперативний *community.* То там було десь 20 родин. То не особисто було наше, то був загальний млин.

Пит.: А чи держава брала частину їхньої землі до революції або під час революції?

Від.: Ні. Все своє мали, все досить вони мали й так сказати, що навіть мали в господарстві деякі були куплені американські машини для господарства. Так, як сіялка, що сіяти, йще знаю, що було досить, як пам'ятаю, коли був дитиною.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: Нас було в родині п'ятеро дітей — я мав троє сестер і одного брата. Матір трошки пам'ятаю, батька дуже мало, бо батько ввесь час тікав, бо ввесь час його хотіли заарештувати. Так життя було обмежене.

Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?

Від.: А при НЕПові, дай Боже, щоб воно завжди було, бо було досить, так сказати, було період такий, що було що їсти й ніхто не займав. То було навмисно зроблене так як пізніше виявилося і тепер виявляється, що то людей поставили на ноги, щоб мали своє все, а тоді їх було знищити легше.

Пит.: А яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Ну, справді, був вільний ринок. Я не думаю, щоб хтось обмежував, але держава фактично не брала, держава купляла. Податки були досить низькі. А як у нас, на Київщині, то в нас було найбільше пшениці і цукрових бур'яків. На приклад, ви продавали державі бур'яки, ви діставали цукор і ще гроші за те вам платили.

При советах не то що платили, а забрали все і ще казали, що мало віддали, все не було, що віддавали. До 33–о року, як я пам'ятаю, як почали вже наступати комуністи зі всіх боків. То вони брали все підряд. Вони гнали людей, дітей — голими, босими. І крик і плач можна було чути скрізь. Я пам'ятаю, що найбільше всіх людей, які були власне спільниками млина, то їх брали родинами. Я пам'ятаю, вагітна жінка йшла по вулиці, плакала: — Дайте мені дитину породити.

Вони не давали цього. Будучи хлопцем, я почав тільки в школу ходити, проходив біля сільської управи й бачу, як жінка просить: — Дайте мені дитину родити.

Вагітна, може ось, як дитина не завважує, але ж видно по жінці.

І каже: — Дайте мені дитину родити, тоді робіть, що хочете зі мною.

І я бачив, як один ҐПУ в той час називалося чи НКВД вдарив її під ноги, вона впала, а він їй в живіт ногами. Я тільки чув і бачив, як вона тільки звуки свої давала, й стогнала.

Пит.: Чи Ви можете сказати щось про батька? Ви сказали, що він вже завжди втікав.

Від.: О, я до цього дійду. Я хочу по порядку сказати. Бачите, я був малим, але я побачив, дивився, просто так придивлявся, як воно йшло. Почали людей ганяти з хат. Це було кінець 32–го, початок 33–го, це найбільше, що я можу сказати. Найбільше пам'ятаю, що мої батько й мати були ввесь час на полі, бо треба було, бо не можна вже було найняти людей, щоб помагали. Бо то казали експлуатація. То батько й мати, то їх, вони разом їхали й пізно приїжджали. Ми спали, як вони їхали, й ми спали, як вони приїжджали. Але, на превеликий жаль, що тоді, як уже прийшла осінць, то вже кінець 32–го року, все було вдома звезене, все було зроблене до порядку, ніхто не думав, що будуть так ганяти. Деяких вигнали, ну то може не всіх. Прийшла зима. На початку 33–го року почали забирати все збіжжя, що було складене, що було змолечене, в мішках. Прийшли забирати абсолютно все. Я пам'ятаю, як сьогодні, забрали все збіжжя. Люди, це не тільки в нас одних, а в всьому селі, бо в нас було село 6.000 людей, велике село. То тільки можна було чути крик, плач, крик дітей, бо не дивилися ні на крики дітей ні матерів, безжалосно все робилося, безжалосно. Я пам'ятаю як сьогодні — чоловік утік, так він ніколи не вернувся, напевно зловили й вбили, а вдома було троє дітей. Вони забрали абсолютно все — корову, чи поросята були які, забирали все. Жінці не було

чого робити. Вона дітям сказала, щоб ішли, а сама запалила хату й повісилася. Це до чого доводили в той час комуністи, НКВД. У нас було трошки інакше. Батько втікав; він ніколи не був у день вдома, він приїжджав уночі до нас, поцілує, дасть там що й тікає. І в нас вже не було такого нічого. Прийшли, останнє забрали. Я пам'ятаю, як сьогодні прийшли з такими штиками і шукають і питають і матір беруть за коси — в матері були сережки в ухах — вирвали, хрестик був — забрали. Ми діти плачемо. Нам нічого не помагало — на сльози ніхто не дивився. На плач дітей ніхто не звертав уваги. Матір забрали й посадили в підвал. Нас дітей вдома п'ятеро, я найстарший. І батька нема. Прийшли ще шукати, чи в нас не осталося хліба, чи не осталося нічого. Знайшли одне розморожене яйце. І те забрали. Людина так далеко не в´їде. Батько вночі приносив то муки трошки, то збіжжя якогось, щоб тільки спасти, але не можна було спасти, бо слідкували й він не міг прийти в кожну ніч принести нам щось. В нас забрали абсолютно все, одежу, як у нас казали, ткане полотно. Нічого не осталося, абсолютно нічого, навіть критися не було, ми були як миші, згорнемося разом до місця, щоб один одного нагріти, й так ми спали. Матір випустили з підвалу — вона була може два тижні там. Що мати може помогти, як не було вже нічого їсти? Нічого не було. Корову забрали, все забрали, то раніше десь у квітні місяці може в березні, перше померла наймолодша сестра, тоді друга сестра, тоді брат і сестра разом померли, батько помер.

Пит.: Коли це було?

Від.: На початку 33–го року в квітні, я не пам'ятаю, лиш знаю, що в квітні було. Десь перед Великоднем, батько помер і хоронили його в Чистий Четвер. Перед Великоднем а мати померла — в Страстну Суботу й хоронили, знаєте як? Забрали й кинули в яму на Великдень. То я пам'ятаю, бо сусід прийшов і мені сказав: — Бачиш, як батько й мати хоч померли — він вже також вмирав. Але як то в Чистий Четвер і на Великдень? То я тому пам'ятаю. Це було велике страхіття, я сам голодний ходив і пухлий. Пухлий був до такого, що далі не міг вже ходити, але дякуючи вчителю...

Пит.: Ви ходили до школи тоді?

Від.: Так. Я ходив в першу клясу, бо я дуже рано пішов до школи. І батько попросив одного вчителя, який учив батька мого, щоб він спас йому хоч одного сина. Він це зробив, він спас мене. Він мене взяв до лікарні, й я не знаю, моя шкіра була так як шкло, як *glass*, блистіла й я пам'ятаю, як мені порозрізував і роздусив все, пробачте, то смерділо як мертва людина. Я сьогодні пам'ятаю те — я вийшов, сів на сонці, сили не маю йти, він мене взяв, він мене спас від голоду. Але сотні людей які мали свій хліб, мали все — вони гинули як мухи.

Пит.: Скільки родин було в Вашому селі?

Від.: Було 6.000 людей, то родин було десь, рахуйте — по четверо в родині, то вже 1.500 родин. То тяжке було. Сам пережив те тяжке, що був опухлий, ходив до ставка ловити риби, живу жабу роздирав і їв сам. Це ще пів біди, бо я ходив.

Пит.: Чи Ви були тоді в дитячому будинку?

Від.: Ні, не був. Я сам скажу за дитячий будинок. Але пізніше.

Пит.: Ви жили тоді з кимсь?

Від.: Ні, я жив сам, я тікав додому. Я втікав до своєї хати. Хата порожня була, й я в тій порожній хаті жив, аж доки мене знову той вчитель не прийшов і не забрав. Ніхто тим не цікавився, чи то була доросла людина чи дитина. Я пам'ятаю, бо в той час ходила хвороба тиф. Чи ті діти хворі були чи вони були голодом вже знищені майже, їх поклали так як снопів на віз і повезли. Куди їх повезли, я не знаю. Казали, в лікарню, але після того я ні одного з них не бачив. Значить, комуністи знищили. Ті собаки, які робили те все, то їм не жалко було тих дітей. В селі і собаки не знайдеш. Страхіття і тишина. Будучи хлопчиком, я пішов до сусідів подивитися, чи хтось у них є живий в хаті. Пішов, подивився, а в їх син був. Він був сліпий. Пішов, подивився, а він сидить в кутку, може вже тиждень або два умерший, сірий, та не тільки він. Ті, які вмирали, але вони губили свідомість людську. Вони були звірі. Дітей своїх душили й їли.

Пит.: А в Вашім селі?

Від.: Наприклад, мого приятеля ім'я було Іван Остапенко. Мати наділа йому мотузок на шию, вже хотіла задушити. Але він був сильніший трошки мами й вирвався. Але ті знаки від того мотузка так на шиї осталися досить довго. Пішов я до другого сусіда, були молоді люди, я пам'ятаю. Дивлюся в вікно, мати мертва лежить з одного боку, батько з другого боку, а дитина жива, знайшла матері мертвої груди й смокче. Я

забрав того хлопчика. Я його поніс туди де були діти–сироти вже зібрані. Я його спас. Він був все моє життя, доки я був вдома, як моїм братом, я його й доглядав і дивився за ним, і він зі мною весь час був, як мене забрали до дитячого сирітського дому. Ми двоє було — ми так були брат і брат. Та ще мало цього. Їм ті люди, які осталися діти цих людей, які осталися, не могли перенести. Вони хотіли тих дітей знищити. Вони не давали ні топити, ні огрітися, ні одягнутися, бо такі діти як я вже, вони вже розуміли, що це не могло статися на такій землі, де тільки можуть діти родитися на тій землі, не тільки збіжжя, щоб такий голод допустити. І коли ми підростали вже, трошки старші, бачите, трошки перейшов взад. Не можна все згадати за один раз. Такі випадки які ставалися в нас у цей час під час голоду дуже тяжко описати. Воно стоїть перед очима, ніби воно сьогодні чи вчора було, але описати його не так легко. Можна й докладно, тому що вже це пройшло багато років і живих людей дуже мало осталося і люди, які дуже мало запам'ятали. Але скажу одне — що таке винищення людей під час голоду було велике, що в нас у селі можна було знайти двоє, троє порожних хат, можна було в них жити й ніхто не казав би, кому вони належали. Значить, в нашому селі вимерло більше як 60% населення. І навіть оціх дітей–сиріт, що звезли в ті дитячі садки, але то не були садки, то були хати мучення, бо їсти не було так само нічого й голодні були й холодні були. І всі як людина не миються, не має де так сказати тримати собі чистоти, нас воші заїдали. Страшне. Ніхто уваги не звертав. Нам ті казали, що ви паразіти, ви капіталісти, ви нащадки капіталістів.

Пит.: Діти?

Від.: Діти. Значить, що можна було чекати з такої влади? Тепер ті люди, що ходили, розкуркулили, виганяли з хат. Комунізм завжди вигравав на дурних людях, не на розумних, а на п'яницях. Так і то. Приїхав один чи два в село в одязі НКВД чи ҐПУ з пістолями по боках, тільки стояв, дивився, а вони все робили, але таке чи рано чи пізно людська совість вертається до людини й ті люди тоді, вони не мають спокійного життя і більшість їх, 90%, вони покінчили самоубійством своє життя. Вони знали, що вони стільки зробили горе людям. То повісився, то втопився, то отруївся, і їх майже нікого не осталося. Я думаю, що я розказав до того часу. Чи Ви хочете, щоб я розказав, як ми жили в дитячих домах і що нам було?

Пит.: Так, прошу.

Від.: Бачите, в дитячих домах зібрали нас дітей туди — різних віків — дівчат і хлопців. І цікаве те, що люди, на загал, які зустрічаютяся в якійсь біді, вони рідніші робляться. Так і ми. Ми були рідні, ми були як брати й сестри там. І кожний з нас ніколи не міг змиритися з тим, незалежно який вік, чого ми не могли б так жити з батьками, хоч і бідні, але з батьками. Уявіть собі, що були діти голодні, й вечер як прийде, то починають співати якісь такі жалісні пісні, й всі починають плакати. Аж до того часу, як комуністи не узнали, що ми співаємо пісні такі й плачемо й ненавидимо їх, то так і казали, що ми ненавидимо.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте слова?

Від.: От бачите, найбільше то була така пісня, українська пісня, жалісна пісня — „Усі гори зеленіють." І то нам заборонили співати. Тоді нас розділили, щоб ми старші з старшими. Пізніше стали підростати, стали ще більше ненавидіти владу. Бо ми були не гірші тих других, і ми були діти тих людей, які може жили спокійно, чесно й ніколи нікому ніякого зла не зробили, а нас називали то білогвардійці, то петлюровці, що я не знав, що воно таке тоді. Але вже і то було. Було двоє кімнат, і в одній кімнаті спали дівчата, в другій хлопці. Навішали тих протретів Сталіна, Леніна і всіх на світі.

Пит.: Українські комуністи були?

Від.: Всі. І українських і російських — комуністична партія. Діти, то хлопці особливо були, то вони брали оці *slingshots* і вибивали їм очі всім, і в той час прислали одного такого сироту десь із другого села чи з Києва. Він був найстарший в нас. Ми всі його боялися. І то власне він з команди сказав всім: — Що вони нам скільки паразити зробили, стратили все наше життя і ще буде. — І повибивали їм усім очі. Директор школи знав, але він був також НКВД чи ҐПУ і комуніст. Ходив з двума собаками овчарками. І він прийшов, як побачив, що таке зроблене, то він ходив тиждень і допитувався, хто нам сказав то зробити. Він не вірив, що то діти самі дійшли до того. А я якраз не був в той час, бо то була зима, Різдвяні Свята. І моя бабуся мене забрала. Я був в бабусі. Ні, але я ходив в найвищий кляс. Я дуже гарно вчився, дякувати голові

такій. То він до мене найбільше придирався. Хлопці кажуть: —Його не було вдома, то остав його в спокої. Чого ти?

І він як 12–та, перша година ночі приходила, він допитував усіх. Ну, то цей один найстарший, найрозумніший каже: — Хлопці, не турбуйтеся. Він більше не прийде. Ще один раз прийде й більше не прийде.

Він прийшов. Ну, і почав того. А цей, його звали Ілько пам'ятаю, а Ілько каже: — Знаєш що? Ти морда.

Знаєте, що морда? То таке вульгарне слово, але другого для тих людей не було слова.

Він каже: —Я завтра піду в НКВД і скажу, що ти нам прийшов загадать, щоб ми повибивали очі їм. А тоді побачимо, кому повірять. Хлопці, чуєте? Підемо всі разом.

То до ранку, поки сонце зійшло, всі картини перемінені. Бачите? Це ще було пів біди, але все таки того хлопця Ілька забрали від нас, і ми не знаємо, що з ним сталося. Хоч він був малолітній, але в такій владі і з малолітними. Ну, то розказувати про життя в Радянському Союзі, особливо про тих людей, які ніколи не погоджувалися з такою владою і розуміли, що воно є, то цікаво місце було, бо мій покійний дядько, брат тата мого, казав: —Знаєш що, Іване? Ти в цій владі не доживеш до 17 років своїм ротом. Бо я знаю, що ти їх ненавидиш, так як і я, але я хоч мовчу, а ти не мовчиш.

Я не мовчав. Я ніколи не мовчав, бо як мені сказали, що я сказав, що: — Мій батько був розумніший, і він ніколи не ходив з пістольом, жив ліпше як ви. Але ви з вашими пістолями його знищили. Ви є убивці.

Пит.: Я маю ще одне питання. Чому був голод на Україні тоді? Як Ви думаєте?

Від.: Голод на Україні був зроблений політичний. Це був голод політичний для знищення передового клясу українського населення, яке було 70% проти комунізму, бо хотіли жити без комунізму. І комунізм як влада був зроблений не українським населенням, не українським народом взагалі, чи російським. Комунізм був збудований зараз в Радянському Союзі силами, які були запущені в ту російську імперію з усіх кінців країн світу. Це є причина. І сьогодні, живучи в Америці ми тратимо мільйони долярів з тим, що колись помагали зробити те. То в нас по–українському кажуть: —Вашим салом і по вашій шкірі. Я вірю, що Бог спас мене, ніхто не спас мене, Бог спас. Тут було спрямовання знищити український нарід, і то було зроблено навмисне комуністами в той час, як при владі українців комуністів було в Києві, й і то не всі були, дуже малий процент — 26%. Більше, решта були не українці, так само як і при Сталіну було в Москві, не всі росіяни там були при Сталіну. При Сталіну було всього, навсього малий процент росіянів, а то були дургі національності, треба вияснити і колись історію написати про це.

Пит.: Дуже, дуже, дуже Вам дякую.

Halyna Bilovus (nee Sivak), b. 1927, Brahynivka, Petropavlivka district, Dnipropetrovs'ke region, one of 3 daughters of a well–to–do peasant. Family of narrator's mother was destroyed during the revolution; her father's family was somewhat less wealthy and was dekulakized ca. 1929, the father being sent to Siberia and the mother working in Donbas mine. "They gave only 300 g. of bread, and we were always hungry." Sometimes a horse that worked in the mines broke its leg and narrator's mother would get some of the meat. Narrator later learned that her aunt, who ultimately starved to death in the village, had eaten her youngest child. Narrator's uncle learned this when he returned from Siberia, remarried, was rearrested in 1937, and never returned. Narrator's father returned from the White Sea Canal in April 1941, looking more dead than alive, such that narrator and her younger sister were afraid to look at him.

Питання: Будь ласка скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Моє ім´я Галина Біловус, а дівоче ім´я Галина Сівак.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: Я народилася в 1927–му році.
Пит.: А де саме?
Від.: На Дніпопетровщині, в селі.
Пит.: А чи Ви можете сказати село, район і область?
Від.: Село моє є Брагинівка, район Петропавлівський, Дніпропетровської області.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мої батьки були селяни, заможні, багаті селяни.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Я не пригадую, але знаю, що багато.
Пит.: Багато, вони не були бідні.
Від.: Наймали робітників, жили дуже *comfortable*, добре.
Пит.: Навіть після революції?
Від.: Після революції моєї мами родину знищили, бо вони були дуже багаті, багато сел мали, багато робітників мали й знищили. Мого тата родина була трохи не така багата, але жили вони дуже добре. Мали розкішні двори, хату мали величезну, цегляну й накрита була черепицею. Підлоги були настелені в всіх кімнатах і величезний двір. Пізніше з цієї усадьби зробили совєти школу.
Пит.: Скільки родин було у Вашому селі?
Від.: Село де ми жили було не дуже велике, але, я не пригадую скільки може вулиць 20 було 15, так. Чому я всього не пригадую, бо мені не прийшлося жити в селі. Два роки як я мала мене вивезли зі села. А пізніше в війну ми вернулися і виїхали ми вивезли зі села, й ми на Донбасі прожили життя вбільшості, але в війну вже коли ми вернулися то були ми на бойовій полосі. Так, що ми багато й не розходжували й не знали. Я знаю скільки жили? Тільки рік і пів у війну.
Пит.: Скільки Вас було?
Від.: В родині? Ви хочете знати з моєї особистої родини? Тато, мама і нас три дівчинки. Віра —старшенька сестричка, я була середня, Марійка менша.
Пит.: А чи Ви ходили до школи, чи вони ходили? Чи була школа в Вашому селі?
Від.: Школа була в нашому селі, моя мама ходила до школи. Але коли ми виїхали самі вже повиростали, то ми вже виростали на Донбасі й ходили до школи. Школи були достиь добрі. Ну, в селі була українська, а на Донбасі, де ми виростали то там в більшості було три кляси. То одна кляса українська, а дві російські. Кляса наприклад А. Б. В. Вчилася я на російській мові на Донбасі.
Пит.: А чи була церква в селі?
Від.: В селі була церка, але в 30–их роках її зруйнували, зробили з неї клюб; і більше її ніколи не було. Не бачила церкви, тільки на папір.
Пит.: А коли почалася колективізація в Вашому селі?
Від.: У наших селах перед 30–ми роками це ще 20–ті роки, було якесь велике заворушення і то все було проти колективізації. В той час було дуже багато знищено

молоді, яка протестувала проти колгоспних систем. Моя родина надзвичайно, наша родина власне дуже постраждала. Два брата в батька забрано було на Сибір, а одного знищено було, і він молодим згинув. Наймолодший брат Микола.

Пит.: А як це сталося? Чи Ви знаєте?

Від.: Так як оповідала мені бабуня і мама заворушення коли було, прийшло воно з Дніпропетровського і з Києва, але хтось видав, щось дізнався і переказав і їх всіх арештували і побили. А про мого дядю Миколу, наймолодшого брата батька розповідають, що їх п´ятеро сховалося в захові, в якімсь забудові якійсь, і не могли ніяк дістати їх. То вони крючками так діставали. Коли вони діставали, вони вже були неживі поколені тими крючками й навіть вони куски їх різали. Вони взяли, я не знаю як то було. Коли мама моя поїхала за трупом, і трупи вони забрали і не дозволяли їх хоронити. Але мама моя їздила з батьковою сестрою і все ж таки вони викопували і привезли. То не можна було, куски складали дядю Миколу. Пригадую бабуня моя мені переказувала, бабуня моя була дуже сильна, вона йшла за трупом і навіть не плакала.

Пит.: Чи Ви самі були репресовані?

Від.: Так, в 30–их роках, навіть перед 30–ми, все було забране, й ми вже були, як мама розповідає, навіть з печі, тоді на печі діти були на маленьких таких стілках, і то все було забрано, й сестричка моя в ляльках, часом мама кидала дещо, що могла щоб заховати, щоб нас покормити. Але ті, що приходили з крючками забирали, то все навіть кишукували, сіни кололи дротами, такими великими і лазили навіть на піч і в тих ляльках, що мама кидала куснички, щось там зернинки чи там якоїсь то забирали й висипали. Ми мали б згинути, але тато був на Сибірі, і він подумав, що ми згинемо, й він утік і врятував нас. Перевіз нас на Донбас.

Пит.: Коли Ви були розкуркулені?

Від.: Перед 30–ми ще.

Пит.: І вони все забрали?

Від.: Все. Наше село було досить багате —його забрали. Дуже багато людей було репресовано й вислані на Сибір. Мамина родина вся була вислана на Сибір. Позабирали й вислали на Сибір.

Пит.: А скільки осіб?

Від.: У мами було троє тіток, то всі вони велику родину мали. Навіть тепер довідуємося, що вони там в Сибірі живуть, їхня родина й писали.

Пит.: А коли Ви виїхали на Донбас?

Від.: Я думаю, що в 30–их, в 31–ім році виїхали на Донбас.

Пит.: Чим працював Ваш батько тоді?

Від.: Тато наш не працював, бо його зразу забрали на Сибір, а мама працювала в шахті. Ій давали всього 300 грам хліба, ми завжди були голодні. Ми нічого не мали. Мама завертала тільки нас в шубу, замикала в маленькій кімнатці на вісім годин. Ми сиділи, чекали сусідіц. В той час уже почався голод, сусіди виливали таких сусликів, що живуть в землі, ховряки–суслички і приносили нам. І ми вижили. Так би ніколи не вижили б. Тоді ще пригадую, як сьогодні мама приносила в хустці зав´язане з акації листя, квіт. Він такий солодкий і добрий. Ми його їли, як цукерки, й мама дуже була рада щоб ми що–небудь могли поїсти. Бо хліба діставала мама тільки 300 грам. То дуже мало сама мусила працювати, то розділяла нам по кусочку.

Коні які працювали в шахті, час від часу були вдарені вагонами. То ногу відіб´ють, то пару коней, яких привозили, то люди розрізали й приносили і ті сусіди деякі дуже любили маму й приносили нам його м´ясо. Так, що ми й хліба мали час від часу. Не завжди, але принаймі тим ми відживлялися.

Пит.: А хто залишився на селі?

Від.: На селі, на селі залишилася ще батькова сестра. Одна вижила, бо вона була за бідним і їх не розкуркулили. Вона втікла з дому, була за бідним, їх не розкуркулили й вона вижила, одна сестра. Але дядя, дядьків двох забрали на Сибір. То родини згинули обоє. Я пригадую, як сьогодні, в 36–ім році, ще я була може сім, дев´ять, сім, вісім років і дядько вернувся. Дядько Яків вернувся з Сибіру й приїхав до нас, почув, що Соня, моя мама Софія, з трьома діточками живе на Донбасі, то він приїхав до нас відвідати й брав нас на коліна, садовив і дуже плакав.

Я питала: —Чого ви, дядю, плачете?

Мама каже, що він мав також троє діточок і жінку, згинули, всі померли. І саме голівне, що я перший раз чую в житті на стільки. Кажуть, що його дружина, тітка Тетяна, останню маленьку дитину з´їла. І сама вона вже помішалася напевно вже не мала розуму, то їй забагато було, то вона з´їла. Всі казали, Тетяна з´їла дитину і сама померла. Всі вони згинули, то це я дуже добре пригадую, що дядя Яків плакав і нас все на колінцях тримав, пригортав. Пізніше він поїхав на село, хотів женитися. Він там одну вдову з молодості знав. Мама дуже просила, щоб він не їхав на село, але він все ж таки, за тою паньою поїхав. Він женився тільки в 36–му році на неї, але в 37–му його забрали знову, бо він був петлюрівець. І коли чистка була в 37–му році то вчителів забирали. Забирали інтелігенцію різну й таких підозрілих, він знову попав на листу підозрілих і його забрали. Він вже більше ніколи не вернувся. Тільки тепер залишився його син. Яків його назвали, й він тепер десь є живий ще, хоч у війну був хлопчина вісім чи дев´ять років. Ми чули вже, що він наступив на міну, й йому ногу відірвало, він без ноги. Це малий, але це в нас один синок — Сивак.

Пит.: І то все, всі?

Від.: Нема нікого. Тітка одна була, але вона залишилася.

Пит.: А хто ще з Вашої родини померли з голоду?

Від.: З моєї родини ще померли, від маминої. В мами була бабуня, вона довго жила. Одна з тих найбагатиших, що забрали все ще в 17–му році. То бабуня також померла й двоюрідні сестри також померли. Дівчатка були й бабуня, тато розказував, бо про неї дуже багато говорили, що вона ж була. В них золота стільки було, грошей стільки було, села були, а баба Оксанка згинула, значить, з голоду. То розказують, що вона йшла вже весною і травку їла, але була дуже стара. Так, життя дуже тяжке було там на ціх селах. А ми були дуже щасливі, що все таки тато нас вивіз, хоч і сам пізніше попав знову, але ми жили на Донбасі й не знали що робиться. Тато ніколи нам не писав, ніколи зв´язків не мав. Мама змінила прізвище, ми може б ніколи не вижили. Нам також було дуже тяжко жити й мама з трьома малими діточками. Але тато казав, що якби він написав, то нас би знищили. Він казав: — Як виживу, я приїду, знайду будуть живі, то знайду.

То вже в 41–ім році, чотири місяці перед війною, в нас війна почалася в 41–му в юні, а він в апрілі прийшов з Сибіру. Ми вже були всі дорослі, всі великі, й коли тато прийшов з Сибіру він мав тільки 37 років. Але він виглядав на *monster*–а! Він не мав ні зубів, ні волосся, одяг його був страшенний! І ми уявляли собі, шо тато то щось таке, хто мав тата то жив ліпше, а ми так бідно жили в земляночці. Одна кімнатка і завжди сиро. Все падав на нас дощ і сніг доходив до нас. Не було в чім одягнутися. Ми ніколи нічого не могли з´їсти. Мама не мала сили заробити для нас усіх, то ми думали, що якби ми мали тата ми б так ніколи не мучилися, і тато для нас був щось таке надзвичайне! І раптом коли ми приходимо зі школи з Марійкою, з меншою сестричкою, в нас в хаті ніколи ніякого їдження не було, крім цукру й хліба кусочок, то ми завжди водички наливали, цукру трошки й хлібця. Мама все працювала, й розмішували називали солотушка, то ми їли.

Ми приходимо одного разу додому, мама якраз в шахті ранила око, і око було зав´язане, мама була вдома. В нашій хатині сидить якась особа й ми, мама говорить: — Діти, до цього часу я вам нічого не казала, а тепер я вам скажу: це наш тато, він був 10 років в Сибірі.

Ми не знали, наше прізвище не таке, бо ми на іншому прізвищі жили. Наше прізвище Сівак. І я уже мала 12, 13 років. Ще була так вихована по радянському, скочила на ноги, подивилася на нього і кажу йому: — Ти був 10 років, у нас в батьківщині дають тільки ворогам народу, чому ти не йшов з народом? Я ніколи тебе не назву батьком.

Мама заплакала й стала, а батько тільки сказав: — Соня, вони не винні, вони не знають, що вони роблять.

Я звичайно, тому, що ми були переслідувані, мама все мовчала, нічого не казала. Було маму запитаємося, кажемо: — Мамо, а де наш тато, а чому ми тут? То мама зразу заплаче. Я не любила маму за це. Я казала, я ніколи не буду, щоб я плакала безкінечно! Але як тато прийшов, я як глянула який він страшний, він такий страшний був! Я тепер тільки очі закрию, дивлюся — *monster* в *television* — час–від–часу показують, і мав тільки 37 років. Так!

Він казав, що там, де він був, то будував Біломорсько–Балтійський канал, то як мухи гинули, всі замерзали. Їсти як вага давали, а коли він їхав уже, його випустили, то він їхав в потязі, вже мав щось трохи купувати і він так опух, бруздий був, такий страшний! А мій тато такий гарний! Очі голубові, світлий блондин, такий добрий!

Пізніше вже в Німеччині як ми жили разом то я вже подивлюся і чому він такий поганий був тоді? Я так, що правда і не входила і не називала його татом, тікала від нього, я і Марійка. Сестричка страша пригадувала його ще, вона шість рочків мала як тата забрали, а я мала два роки, Марійка шість місяців. То вона пригадувала й дуже сварила нас, щоб ми того не робили.

Ні, але зразу потім прийшли німці, за чотири місяці, все то зруйнували, попалили й голод настав у нас там. Тато каже, ми підемо на села десь. Там Ольга сестра одна ще є десь, шукати порятунку, бо помремо, бо шахти були залиті, зруйновані. Магазинів ми не маємо — нема що купити, й ми пішли. А мама дуже не хотіла і так просила, щоб тато не йшов, і вона з старшой сестричкой залишилася на Донбасі. А ми пішли, ще дві там дівчинки з того самого села були, й коли ми прийшли на село, ми ішли п´ять днів пішки. Був *November*, дуже було зимно йти. Морози, ми ж маленькі ще, одягнутися не було можна гарно. То тато оставив нас в тьоті Олі, але тут фронт знову почав підходити, й ми знову дев´ять місяців не бачили тата.

Фронт ішов в один бік, тоді в другий бік. В ночі завжди бродять росіяни, в день німці, німецькі танки хитають, ми також дівчатка молоденькі були, ховалися від них, боялися. Одні *soldier*–и, другі *soldier*–и, то є так, що дуже тяжко було пізніше все ж таки. Відігнали німці росіян і тато повернувся і маму привіз з Донбасу. Найняв конячку, привіз з Донбасу маму й один рік тільки ми жили власне на селах, тому я мало що про свої села знаю. Один рік і знову прийшов фронт.

Пит.: Але що Ваші батьки сказали? Як село змінилося?

Від.: Село дуже змінилося. Як німці прийшли, то зразу побудували церкву. То ще мені дуже цікаво, що я до 13–ти років не бачила церкви. А коли за Німеччини, значить німці прийшли, то зразу взялися відбудувати церкву і зразу повно людей було в церкві. При горі хрести поставили, то був клюб і взагалі так було. Хрести поставили, пригадую перший раз, коли я вступила в церкву, так співали гарно, що я вмліла. Я вмлівала. Я прийшла додому, кажу: — Бабуню, ангелики просто! Чому таку красу зруйнували? Хто зруйнував таку красу?

Бабуся каже: — Як виростеш будеш знати, чекай.

Ну й так, що я пізніше, я з першого разу пішла до хору, бо дуже співала гарно й пішла до хору. І все своє життя співала, так люблю дуже.

Пит.: Чи Ви можете сказати скільки людей з Вашого села померло з голоду? Як Ви вернулися до села, чи люди говорили про нього?

Від.: Дуже багато померло з голоду в нашому селі. Села просто пусті були, возами возили там ті, але комуністів було багато також — над´їжджали і забирали возами, вивозили й купами закопували.

Пізніше моя бабуня казала мені, що то там гроби все, не один гріб там є. Возами сипали людей, зсипали в ями і закопували, аби тільки не було якоїсь хвороби. Багато, дуже багато згинуло в селі. Число я не знаю.

Пит.: Половину, більше?

Від.: Так, більше як половина згинула людей в нашому селі.

Пит.: А де Ви були на Донбасі, чи було багато селян, які приїхали, щоб знайти спасіння?

Від.: Дуже багато власне тікало селян. Ті, які втікли, ті спаслися, бо все ж таки на Донбасі індустрію розвивали й давали трошки хліба, бо в селі не давали. Там хотіли, щоб згинули, бо вони хотіли знищити села, щоб їх прибити духом і побудувати на тому колгосп, а вони підтримували індустрію, вони власне хотіли, щоб індустрія ішла більше. І тому вони хоч трошки а хліба давали людям, то люди хто втік на Донбас то мало хто згинув, так як уже дуже хворий, як моя родина, наприклад, дядько Михайло і тьотя Тетяна й їхній хлопчик. Я пригадую, вони згинули, бо вони запізно приїхали, вже були опухлі, а так я не пригадую, щоб так багато на Донбасі згинуло людей. Про голод говорили, ми були голодні, але не повмирали так як на селах повмирали, то в селах повмирали й їх возами везли й закопували.

Пит.: А, Ви, раніше сказали, що сталося з Вашою старшою сестрою Вірою?

Від.: Вона не померла з голоду. Вона в тітки була, тітка якось рятувала їх, і коли ми вернулися назад із Кавказу, то ми вернулися в Київ. Шахт Трипіс(?) називалася і ми там поселилися. То мама забрала їх, як їхала на село до тьоті Олі, забрала Віру, й вона ввесь час була слабенька. Навіть тут ми приїхали, вона вже мала три серцевих операцій. Дуже слабенька старша сестричка! А, ми, слава Богу, з Марійкою, Бог дав нам сили вижити. Цікаве явище я пригадую, як були ми на Кавказі, нас привезли то були бараки, й всі бараки стояли на стовпчиках, бо води дуже багато було.

Кожну ніч були великі дощі й воду ми не могли пити, бо малярія велика була, то не могли пити. Кип´ятили воду, баки величезні, як сьогодні бачу, стоять і там брали ту воду, і там тільки йшли й щойно пили. Ніколи не можна було пити. Однак цікаве явище мені, що в нас там уже люди повмирали й біда була на Україні, а на Кавказі людей іще ніхто не рухнув, і вони там жили нормально. Пригадую мамин якийсь бригадир, найголівніший, що керував де робили вони. Дуже просили нас, щоб мама віддала, якби сказати *adopted*, віддала нас, а мама молода мала 26, 27 років, мама не хотіла віддавати.

Одного разу вони мене забрали, приїхала на коні дівчинка — *teenager* — забрала мене на село своє. Проїжджав їхній аул, які вони були ще гарні й вони селилися аулами, або окремі господарки і ці, де вона мене забрала, вони мали величезну господарку — дуже гарні хати, дуже гарні. Та на тім властиво ще я пригадую, вони так добре все жили й ще не було ніяких колгоспів.

Ми якби там залишилися може би й нам добре було, але тому, що Віри не було й мама свій срок відробила рік, контракт свій, ми вернулися на Україну. На Україні вже ліпше трохи було. Уже був 34–ий рік, але все ж таки, що не було все зруйноване. Ще нам давали хліб. Уже трохи більше хліба можна було купити. То я все ходила за хлібом. Віру мама пару разів посилала, мою старшу сестричку, а вона дуже ніжна в нас. Її випхнуть, вона ніколи не принесла нам хліба. Я тоді подивилася, на чотири роки молодша була, кажу: — Ти сиди вдома, а я буду іти.

Я ішла й дивилася, як в черзі стоять; уже почали хліб давати то на картки давали, то вже трошки ліпше, 34–ий рік. То було як вчеплюся за якогось великого дядька, або тітку за спідницю і мене впхнуть, і я все була хліб принесу. Тоді вже я була представник після того, вже ми хліб час–від–часу могли з´їсти більше.

Пит.: А як той голод скінчився? Чи Ви знали тоді що голод?

Від.: Ми знали, всі знали, що голод є, всі знали і в одному селі більше, а в другому менше повмирало. Але то залежало від людей, мені здається. В більшості, де були комуністи, які хотіли якесь село винищити, вони придавлювали, все вивезли й все забрали. Деякі села вони боялися може зруйнувати, бо може небезпечніше їм було зруйнувати всіх людей. В деяких селах більше було *rebel*–ів, більше людей протестувало. Деякі села не так були знищені. Вони були бідніші села, вони як сказали колгосп то вони може погодилися —в тім селі згинуло менше. В селах де багатші, зажиточні жили люди, й вони дуже протестували — не хотіли до колгоспів іти, то всіх винищили в більшості. В такий спосіб вони нищили, повивозили, дуже багато також вивезли людей перед тим, але не всі вже ж таки протестували. Знову на Сибір власне вивезли. Люди однак не хотіли іти до колгоспів то вони їх потім в інакший спосіб винищили —голодівкою.

Пит.: Що вони знали про голод, після того наприклад як Ви були в середній школі?

Від.: Ніколи ніхто не згадував навіть, всі люди мовчали, боялися. Я таки ото знала. Бо так як казали вже, дядько мій ото приїхав і дуже плакав. Я все питала: — Дядю, чого ви плачете?

Мама розказувала потім тоді — ми всі вже знали про голод. То, що одно, то пригадую сама бачила, як другий дядько приїхав до нас з родиною і були дуже опухлі, вони за тиждень померли — то я знала — ми то знали, але в школах ніколи ніхто не згадував, навіть ніде не написано. Вони не хотіли про це згадувати, то їхня ціль була знищити корінь селянства й побудувати соціялізм. Люди які протестували — треба їх винищити.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того, бо я вже не маю!

Від.: Я хотіла сказати, що гарно, що Ви приходите й записуєте. Дай Вам Боже здоров´ячка. Ми тут живемо дуже добре, як королі. Тяжко згадати як ми жили, але Бог з нами й Бог нас тримає всіх.

Evdokiia Shkvarchenko (Skvar), b. 1908, Budenivka, a village of about 350 families near Vil'shany, Derhachi district, Kharkiv region, into family of peasant who had 15 *desiatynas* before revolution and under NEP close to 23 *desiatynas.* Shortly after marriage, narrator's husband was arrested in 1926, leaving her pregnant, and served two prison terms. Narrator describes the confication of knives and axes during collectivization in order to prevent rebellion. Her account of dekulakization is particularly vivid. Narrator then went to work in Kharkiv, and in 1931 her mother–in–law came to get bread for narrator's father, but, when she returned to the village she was killed and robbed by neighbors for the food she had brought. Narrato's father died shortly thereafter. Narrator also lost her mother, 2 sisters, 3 cousins to famine. Narrator twice travelled to Russia to get bread. Between Kharkiv and Poltava there were 15 villages where the black flag had been run up because everyone had died out. Narrator refers to published accounts in Dmytro Solovei, *Holhota Ukrainy* (Winnipeg, 1953). The head of the local *sil'rada* was a Belorussian. Her village had a Ukrainian–language school; the nearest church was 7 km. away. As a worker, narrator got 300 g. of bread per day for herself and her child during the famine. Narrator recalls police rounding up homeless children. Narrator recalls a case on a state farm on which she worked where a woman was tried for making head cheese from her dead children.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Евдокія Сквар.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: В 1908–му році.
Пит.: А де саме?
Від.: Я народилася на селі, на Харківqині.
Пит.: А ім´я села?
Від.: Село називалося Буденівка.
Пит.: А район?
Від.: От район — Бурочанський. Значить, село Будень, Вільшанськой області, Харківської губернії, Вільшанської області, район Дергачі. Це село було.

Ми в однім селі з чоловіком народжені. А як одружилися в 26–му році, тоді ми виїхали до Харкова.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?
Від.: До революції мій батько мав 15.
Пит.: А після революції?
Від.: А після революції, як уже трошки в панів відібрали економію, тоді нам розділили ще більше. Тоді вже моєму батькові дід купив участок 12 десятин. Це вже він більше мав як 20. Ну, значить так було в нас в родині сім душ — сім десятин, сім половин. А потім участок 12 десятин. О це о так, ну, приблизно, 23 десятин так мав.

Ми були самі дівчата. Робили руками все. Не було в нас ні машинерії, нічого не було. Робили так. Дуже тяжко робили, дуже тяжко! Але ми все мали.

Пит.: Так? А що Ви пам´ятаєте про революцію?
Від.: Революцію я вже тільки пам´ятаю, знаєте, коли Петлюра був. Бо це ж мені було 10–12 роках. Я вже пам´ятаю як була революція, як по хатах їздили ті, вояки.

Там пограбували, туди завезли, а там пограбували, туди завезли. Та це я добре пам´ятаю. Ще я пам´ятаю як до нас заїхали одні, десь пограбували, заїхали —такі мішки завезли речей. А я бігаю й кажу: —Мамо, а це мені буде полушайка.

А вона каже: —Ні, дитино, то пограбоване.

Ну, а тут якраз наступають більшовики й ці вояки, що приїхали. Це були українці, петлюрівці. І вони втекли. А совєти мали калмиків(?)

То я того часу ще менше пам´ятаю. Бо знаєте, 14 років, це ще дитина була. Навіть в 18–ім мій чоловік вже партизаном бігав. Він від мене на вісім років старший. Він вже в партизанці був, мій чоловік, тоді. Бо як ми тільки одружилися.

Пит.: Скільки Вам тоді років було, 16?

Від.: О, так. Ми одружилися, мені не було 20–ти років. І тільки ми одружилися в 26–му, і його заарештували. І його судили до розстрілу. Це мені було 20–ий рік всього. Я сталася, як кажуть *pregnant*, а його заарештували, засудили до розстрілу, через те, що він в партизанці був. Ну, 50 днів до розстрілу.

Ну, що ж? Я їздила, скрізь клопотала, просила, документи там всякі шукала. Йому помилували розстріл. Десятьми роками замінили. Бо тоді за НЕПа, тоді не судили більше, як 10 років. А тепер так в совєтах судять і 20, і 15, і 30. А тоді тільки 10. А як більше 10–ти, то розстріли.

О то його засудили до розстрілу. Але я за п´ять років документи зібрала, їздила, скрізь клопотала. Йому відмінили розстріл. Замінили десятьми роками. То він п´ять років сидів в в´язниці в Харкові. Сидів в в´язниці. Якраз п´ять років сидів, бо 10 років він працював, як повезли в в´язницю, так він працював і бухгальтером при шпиталі (він вже був велику школу бухгальтерську закінчив), і заготовляв харчі для в´язниці.

Так йому за день, два дні считали, за день, два дні. І то він майже шість років відсидів, а давали 10. І тоді випустили. Бо то ще був НЕП. Тоді не була в´язниця, а був ДОПР. В ДОПРі тоді ще не вішали на вікна такі завіси і ліжка не приковували в в´язницях. Люди спали ще то. А вже як стала в´язниця в 30–их роках, то їм, страшніше. То він відсидів п´ять років.

Пит.: А що Ви робили тоді?

Від.: Я що робила? О, я працювала в Харкові. Праці мені ніде не давали. Квартири не давали. Бо з праці виганяли, з квартир виганяли. От так десь попросиш, переживу з дитиною. Були такі, що помагали.

Пит.: А Ваш батько ще був на селі?

Від.: Тато був на селі. Я вже більше на село не їздила. Я тільки на село вже в 33–му році поїхала, як хліба возила родичам. У Харкові стояла в *line*–у, брала хліб. Там по половинці давали.

Ми в Харкові стояли днями й ночами, стояли за хлібом. То так станем, а *line*–а через цілий *block*.

Пит.: Це було в якому році?

Від.: Трицять перший. А Америка, що давала нам допомогу, то ми не мали нічого. Були кіоски, магазини — по базарах, по вулицях — всюди! Такі маленькі будки. Масло, сир, мука, цукор — все! І то тільки в кого є золото. В кого сережка, в кого хрестик — то то забиралося, а за те дадуть тобі муки, хрестик зніме з тебе, сережки заберуть.

Стояли ми в Харкові так в *line*–у. Я дивлюся, підійшла старенька бабуня і просить, щоб дали їй щось. І здіймає хрестик. А я так прийшла і стою, дивлюся. Кажу що ж воно буде далі. Вона зняла хрестик і подала йому. А він каже: — Я піду на машину подивлюся чи це справжнє золото.

А він пішов, так поліцая покликав через телефон. Поліцай приходить і бере ту бабу і кидає як пса. Каже вона до мене, просить, щоб я їй дав їсти. А вона йому каже: — Та я ж йому хрестик дала.

А він каже: — „Она врёт." — Значить бреше.

А я підійшла і кажу: — Товариш міліціонер, я ж бачила.

Як він мене взяв та кинув, як жабу. І я вдарилася головою.

Я кажу: — Я ж бачила, як старенька дала йому хрестик.

То він мене кинув, то я як вдарилася головою. То так мене по сьогодні голова ще болить.

Бачите, то таке, згадати — то ночами не спиш.

А в 31–му почали викидати людей з хати.

Пит.: А що сталося з Вашими батьками?

Від.: Ну, мій батько в 31–му році згинув з голоду. Він пішов в Росію по хліб. Десь там добувати. Я два рази їздила в Росію по хліб. Я їздила в Росію два рази по хліб. В Росії земля не до хліба. Там тільки глина жовта й каміння. Отак застрягнеш і не вилізеш. Для хліба землі нема в Росії. Але ми всі їздили в Росію по хліб через те, що все вивезли в Росію з України. Я два рази їздила.

І мій батько туди ішов. Але він тільки вийшов, знаєте, так пройшов в одне село, друге. Та треба десь ночувати. Зима. Та ніхто не пустить переспати. Так він так зігнувся під тим, холодний, голодний, та й замерз під тим, під сараймом.

А то не так далеко село було. У мене була мачуха. І її сини там були врятували. І коли люди донесли, що там якісь люди лежать позамерзали під тим, то вони пішли документи повиймали. Кажуть, що це дядько нашої тітки.

І от з нього зняли кожух, чоботи, все познімали — за те закопали. Бо ніхто не хотів даром закопати.

І дві сестри в мене померло з голоду. Оця менша сестра, то вона одна була в хаті. А хата в нас була добра, нова.

І коли вже стали люди вмирати, то вони стали з Росії людей навозити. А моя одна сестра була тільки так, вони прийшли та її викинули з хати. Кажуть; — Ти одна, десь притулися.

А привезли семеро душ дітей із Росії і батьки. Ото таку велику родину. І в моєго батька хату посадили. А сестра сказала: — Я з двору не піду.

І попросила сусідів, це було в час літній, як уже вишні поспівали. Вона сказала сусідам. Ми як були ще в тата, то кожний свій вишняк мав. Знаєте, вишні, любили так!

І вона сказала сусідам: — Як я умру, то закопайте під оцею вишнею.

То так її там сусіди закопали. Вона ніде не пішла. А росіяни осталися там жити в тій хаті.

О то таке наше життя. Батько помер, дві сестри померло, мама померла й три племінниці — це все з голоду померли.

У чоловіка тата побили білі ще, москалі, пістолями по голові. То батька побили пістолями, то він помер. А матері тільки отак шаблею відрубали ці два пальці. Коли вони його били, а мати захищала. Так як вони назвали? Денікинці. Так він шаблею отрубав ці два пальці його матері. То це батько тоді помер, а мати ще жила. А оце мати, як був голод, на селі ж була біда, вона приїхала до нас у місто, в Харків. То я їй накупила — я по ночам ходила — накупила хліба кусками, там все. І відправили її додому, бо поліція кожний день ішла, що вона не має право в місті бути. Сьогодні йде поліція, і завтра йде, і після завтра йде поліція. І з села люди не мусять жити в місті.

Ну, й вона поїхала додому. Приїхала додому, а ті сусіди побачили, що вона приїхала з клунком, з мішком — то ноччю задушили й те все забрали. Подушкою накрили, задушили. Бо в неї була невістка ще. Але невістки не було вдома. Старшого сина жінка. Вона в Росію по хліб поїхала. І її не було вдома. А вона поїхала сама й то її задушили. Так вона померла.

І три племінники померли. А брата меньшого забили. Бо брат менший, бо він жив у полі — так хата й кругом земля. Урожайна була земля. А батько ще побудував йому хату. Каже це буде (а їх було три сини), то він всім побудував хати. І коли багатих були то розпродали, тих поміщиків, то тоді батько землі купив за гроші. То також у нього було троє дітей. А землю все відібрали — то так дорожку тільки дали до хати, проходити.

Ну, а всі пухлі лежать. А пшениця вже така знаєте поросла. То вже державне. От такі колоски, що не тримаються. А він вийшов по ті три колоски, зірвати, дітям зварити. І той, що оберігав, прийшов і взяв такий дручок, такий як був у нас, ви не знаєте може — як кіньми їздили, та оглобля була. І такий дручок взяв, вдарив його тут і вбив на місці. Він просився, казав: — Не вбивай мене, пожалій дітей.

А він каже: — Нема жалості над хохлами.

А він був білорус. Та в нас як у панів забрали землю, так білорусів навезли. А ті, яких навезли, були також садисти. Вони не хотіли нічого робити, тільки крали й більше нічого. А як почали колгоспи, як почали українців бити — то вони пішли всі в тих, що б´ють. То страшне.

Я була саме в Харкові, як виганяли з хати. Йой, це на селі, я кажу, це коли повиганяли з хат селяни, вони забирали корови, забирали все й всіх виганяли, а селяни ноччю, ідуть забирають тих корів, волів, все забирають — і тоді йдуть з тими прапорами, що совєти йшли й казали, що знищити куркуля як клясу. І забрали ж їхні прапори тоді кожного в хату всадовлюють. Свої своїх, українці. Так як виїхало військо з кіньми, так стільки людей забрали. Як стали тікати! Я була тоді там. Як стали тікати — який в болоті, який в річку, який хто куди. А яких зловила та міліція, погнали на Сибір і ні

один не вернувся. То може так десятків три, чотири, так — в одному селі. Не вернулися ті люди. І то все хати забрали, тих помордували. Вивозили.

В нас вивозили так. Під´їжджають під хату, така гарба, як колись в нас снопи возили. Під´їжджають, беруть у копний вузол, хто ще візьме в вузол, так пакунок. Ну, що ж жінки — і дітям нав´яже й собі нав´яже. І тоді їх садовлять на ту гарбу. І тоді гармошка грає, співають. І їх везуть до канави. Приїжджають до канави, не дають ставати. Беруть за колеса й вивертають у канаву — цілу родину. Такі кручі — великі! І вивертають у кручу. Кидають йому сокиру й лопату. Кажуть: — Оце тобі твоя зброя і будуй собі там хату, як ти вмієш жити.

То вони в канавах повиривають собі землянки, щоб дітей поховати. А ноччю десь *steps*–и поробили і десь ідуть, щось десь найти з´їсти, десь украсти. Ну, а де вкрадеш? Як скрізь застерігають? Ну, так і там вони гинули. І діти гинули, й вони гинули.

І ото туди просто вивертали, а гармошка поїхала, грає, і співають. А дітей і старих туди вивозять. То таке було життя. Це я все бачила своїми очима. Бо я там була. Бо моя сестра то не схотіла туди їхати. Заховалася поки хату забрали. Трохи посиділа, а тоді вже так ходила по двору.

То було таке. То страшне було. Того не можна — цілі села були закриті. Чорні пропари висіли. Від Харкова до Полтави, може яких 15 сіл, чорні прапори висіли. То було зачинуто. Не було там людей — вимерли.

Пит.: А скільки померло з Вашого села?

Від.: З наших селян? О, з моїх селян дуже багато померло. Дуже! Я їх не можу підрахувати, бо вони такі, що десь ішли вмирали. Це тільки такі, які знаєш.

Ось у мене там приблизно є написана цифра, стільки їх померло. Матері їли своїх дітей, діти їли матерів м´ясо. Ви собі уявляєте, що то було?

Але дуже багато померло! Ось я Вам покажу цю цифру. Книжку десь. Знаєте книжки погубили за перевозки. Тут є такі цифри. Реєстр померлих від голоду, на 1932–33 роки в селі Романковому, Кам´янського району, Дніпропетровської області. Там було записано імена людей і характеристика (*translated into English as Oleksa Kalennyk,* Communism: The Enemy of Mankind *{London, 1955}, pp. 111–116, the original of this particular death register is in the posession of the Shevchenko Scientific Society in New York and is available on microfilm at Columbia University — editors' note*).

Там є реєстри.

Пит.: А ці Ваші?.

Від.: Тут? О, це стільки є тут Шкварченків — то двоюрідні, то рідні, то двоюрідні родичі. У нас було, в чоловіка було п´ятеро братів. І всі п´ять брати мали п´ять дворів. П´ять дворів, це вже значить, середня. Колись жили так великородинами. Ото двоюрідний брат, то племінник, то дядько. А ми писали, бо мій чоловік ніде не писав на своє прізвище. А я по батькові писала з Гусарі. Бо ми боялися за сина, і я писала з Гусарі, по своїм батьківськім прізвищі. І я то все давала, списувалося по батьківськім прізвищі — Гусар.

Тепер я можу бути Скварченко, я вже не Шкварченко, а Сквар. Бо я пишу Шкварченко — то дуже довге прізвище, його підписувать тяжко. А ми тут скоротили. Чоловік взяв той документ, Сквар. А я не взяла, бо я до школи не ходила. І я не взяла. Також Сквар рахуюся. (Я прошу там документи.) То це все, що ми знаємо там на селі, на нашому. То можна в регестрі то і списати, можна його взяти.

Пит.: Я думаю, що ми маємо цю книжку, ми маємо цю книжку.

Від.: Маєте. Ну, Ви маєте цю книжку, то вона там написано. Це в Міннесоті робили.

Пит.: Так.

Від.: Ну, то воно така справа. І то ті села були зовсім пусті. Тепер ситуація друге, це таке друге — 32–ий, 33–ий рік, це закінчилося.

Пит.: Як це закінчилося?

Від.: Ну, як? Ну, померли люди та й все. Померли. О це тоді нема людей. Осталося, як кажуть, мало людей по селах.

Пит.: Так. А коли стало легше дістати хліб?

Від.: О, я Вам скажу, що з хлібом тяжко було до самої війни. До самої війни, до самої війни. То по *line*–ах ходили все. І то так, доставали 50 рублів хлібина, 70 рублів хлібина, а більше давали по 300 грам. По 300 грам. Я ходила на працю, я працювала вже

тоді. Чоловік мій другий раз сидів. Чоловік пішов перший раз у в´язницю в 29–му, 30–му. А тоді він пішов, ще його знайомий влаштував в університет у чужих документах і він закінчив чотири роки університету економіста. І тільки він закінчив, а в три години ночі прийшли, забрали його й заслали на шість років до Сибіру. То він тільки прийшов перед війною — за рік. В 40–му повернувся, а в 41–му війна.

А я жила в Харкові, працювала. Працювала. Ніде мені праці не давали, ніде мені житла не давали, нічого. То хто як помагав, так жила. То була, тяжка справа була. Бо дитину зі школи виганяли. Вісім років дитині. В школу не брали. Виганяли. А за хлібом, 300 грамів давали. Була я на праці, працювала дві зміни. Прийду додому, а дитина получить тіх 300 грам хліба й каже: — Мамо, я не їв хліб, бо я знаю, що ти прийдеш з праці й їсти хочеш. Я не їв, я тільки отримав і приніс.

Ото так ми тим хлібом жили. Ото по 100 грам жили. Були скелети, ми не люди, ми були скелети. І то так воно до війни було. Чоловік прийшов перед війною. Йому не дали в місті жити, тільки дали 24 години, щоб побачив родину, й виїхав геть з міста. Він не має право в місті бути. Ну, й він поїхав в Донбас. Поїхав в Донбас, там знайшов працю. Тоді приїхав нас забрати.

Пит.: Коли це було?

Від.: Це було в 40–му році. В 40–му році. А в 41–му треба було йому пашпорт зміняти, бо йому з Сибіру дали на один рік пашпорт. Як він не має права рік жити в місті. Як він рік проживе десь, і тоді обміняє пашпорт, тоді може в місто їхати. Але якраз почалась війна, він того пашпорта не обміняв. І так він остався без пашпорта. А забрали до війська його, то тоді дали йому військову книжку. Ну, забрали. Він сказав: — Я воювати не буду, я мушу втекти.

Його забрали з Донбасу до війська. А ми з Харкова з сином виїхали. Вже війна була. Уже скрізь побито, вже скрізь потрощено було. І так ми виїхали в Донбас і вже більше не було. Він таки пішов, здався в полов в Донбасі. І ми повернулися в Харків із сином. Ми там стрінулися іще. Ще більшовики три рази, з рук у руку переходили — як прийшли німці, ввесь Харків горів, тоді совєти, тоді знову німці, тоді знову совєти. А як вже останній раз німці тікали, тоді вже і я тікала. Чоловіка вдома не було, бо чоловік уже працював у кооперативі. Поїхав десь, у нас же голод був і в війну. Німці окружали так міста й не випускали людей ні з міста, ні в місто.

У нас за німців тисячі, тисячі виявилося голодні. Як підеш шукати або води, або дров, так одні ноги отак стерчать — і по річках і скрізь по бункерах і де тільки ярок. Ну, то вже більше старші такі, вчителі, інтелігенція, професори — це такі, що собі ради не давали. Вони не могли, бо нікуди не пускають. А де він піде? Такі прості люди, так він десь попід землю пролізе, по кущах. А ті ні. То їх тисячі, тисячі вимерло з голоду.

Пит.: Вертаючися до голоду 33–го року, Ви тоді ще в Харкові були, так?

Від.: В 33–му в Харкові жила, так.

Пит.: А скільки кілограм хліба Ви діставали?

Від.: Триста грам.

Пит.: Триста. А чим Ви працювали?

Від.: На дві особи — 300. Півтора кілограма на дитину, а півтора на себе.

Пит.: А чим Ви працювали тоді?

Від.: О, чим я працювала?! На фабриці працювала. Роверним колесам наколювала ті спиці. Я там працювала.

Пит.: А чи Ви бачили тоді багато голодних селян які приїжали?

Від.: О, *yeah*! Досить бачила. Валялися скрізь попід тинами. Попід тинами, попід заборами лежали. Де канави, де яри — всюди лежали. Прийдеш на базар по хліб, а вони лежать попід будками скрізь. Попід деревами, попід будками.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, дітей вони забирали. Дітей вони забирали до дітяких домів — які ще живі ходили. А то більше вмирало біля матерів. А так вони забирали кудись дітей. Кудись забирали, я не знаю.

Пит.: А я десь чула, що на весні 33–го року — я не певна — що вони забирали всіх робітників і вивезли на село, щоб збирати урожай.

Від.: О, так то в нас рахувалвся, то в нас прорів назвався. Як нема кому робити, так вони студентів забирали з міста, і професорів забирали, і на село везли, щоб щось убирати збіжжя. Бо там же людей не було. Люди ж повимирали. А вони ж насівали. Хліб

добрий уродив тоді! Але ж вони тільки що уродив, але вони не давали їсти. Люди тільки їли те, що вкраде в кишеню.

То з міста приганяли вчителів, професорів, студентів. То тих приганяли, й вони робили. То з міст везли, бо на селі не було людей. То була пустота. Де ж там люди були? Як три, чотири села пусті, знову туди три, чотири села — чорні прапори висять. Нема людей. А хліб уродив добрий! Там такі колоски були, що не трималися. Але всерівно ж, не дали їсти. Нічого не дали.

Вони як тікали, так зерна було багато. То вони обливали бензиною і запалювали. А хто прибігав, трошки хоче взяти — на місці стріляли. А гори були зерна. Але охороняли, не давали ж нікому. А обливали бензиною і запалювали.

То не то ж що неврожай. В 21–му в нас був неврожай, то я знаю. Я знаю то. В нас корови були, молоко було. Тоді дощів не було — неврожай був. То щось інше. Ми на своїй землі, коли тільки посіяли, і ми дістали. А це таке, що не давали землі! — не було. Це спеціально зроблене.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: А я ж вам кажу як. Що їх поліція виїжджала кіньми й гнали як скотину, окружають. І палками б´ють і гонять. І забирали, й то прямо на станцію в шалони, в товар їм вантажали — яких довезуть до Сибіру, а яких багато не довезли. Вони там гинули. Ото наб´ють повні шалони! Як скотину. А їсти не дають. І вони так гинули. Бо я коло станції близько жила, де були ті шалони ходили. Було гонять цілими табунами. Відправляли. То тільки можна, тільки, як кажуть, нарисувати. А пережити, хто остався, ото пережили — то людина вже каліка. В нього вже мозги не працюють.

Пит.: Чи люди повставали під час колективізації?

Від.: Ну, ясно, повставали. Ну, як же, як дім заберуть, а вони ноччю розкрадуть, заберуть назад. А люди знову заберуть. Та тоді й худобу заберуть і їх. За ніч все село забирають і на ранок нема нікого в селі, бо їх вже отправили. Ото такий спротив був.

А який же спротив у селянина? Він не має право ні ножа зі собою носити. Бо він вже безсилий. Ні ножа, ні патика в руки взяти, нічого. А комісари прийдуть і от такі *stick*–и, і о так по по стінах — чи туди зерна не понаховували. І в підлогу, і туди — всю хату ширяють. Все шукали чи люди зерна не наховали. Та куди ж? Що ж вони тут триматимуть це?

Пит.: А чи люди різали худобу?

Від.: Хто ж її заріже? Та її ж не давали!

Пит.: Ні, щоб не дати до колгоспу.

Від.: Га–га! Як він сьогодні худобину заріже, так його завтра на місці розстріляють. Різали — той свиню заріже, той телятко заріже. Як тільки почалася колективізація — все переписано в кожній хаті.

І як приходить комісія: — Де свиня?

І за ту свинню, *good–bye.*

Забирають, і вже він не повернеться. Забирають від господаря. А господар вже не повертається. О то ясно, що ні. Все забирали. Я знаю одного. Там як у вас є тм та книжка — там Євген Євдоким, Мартинюк. Він украв лоша, бо голодний. То що ж? Та на місці вбили. Він украв лоша, зарізав, і став їсти. В нас вже кішок поїли, собак поїли — нічого ж не було! Все поїли.

Пит.: А як люди спасалися від голоду?

Від.: Та оце так і спасалися. Як же спаслися? Хто кудись поїде, десь дістане, має енергію — той дістане. Або там хтось працював. Або знаєте, різно, як вже лихо — так людина приспособлюється, уже що заставляють, то й робить. То він ото спасся.

От йому казали — йди виконуй оте, іди роби. Ті що ходили, виганяли. І ті ж померли. Вони ходили, поки ж у людей було, то й вони їли. А як їх уже використовували — там забери, там забери, там забери. Він забрав у цих. А тоді ж і він їсти хоче. А в нього нема нічого. І ті, що забирали, бідні, то ж забирали бідні в багатих. А тоді ті всі померли. Бо де ж він візьме? То ж як у багатого було, то й бідний їв. То так і то.

Так, але що ж? То нічого нема, як він зброї не має право носити — ні ножа, ні зброї, нічого.

В першу чергу приходять у хаті забирають ножі. Забирають сокири, щоб не було зброї в хаті. Бо рахують, може як у хаті це. В нас люди хліба не різали, хоч його й не було, та нема чим, бо в першу чергу ножі забирали. Сокири забирали. Щоб люди не

повставали тією зброєю. Та чим же їм? Зубами? О, знаєте, справа тяжка. Тяжка було це з владою.

Пит.: А що люди говорили про владу тоді?

Від.: Ніхто нічого не говорив, бо не мали права рота роззявити. Оце як ми вдвох, ми з вами, можемо говорити, а як вже третій — ми не можемо.

Пит.: Було багато сексот?

Від.: О! Кожний, що хотів їсти й він десь щось робив. Я скажу, що наприклад, у мене чоловік другий раз сидів у в´язниці. Також ж українець продав. Він і закінчив університет. Зібралися на дипльомну працю, і він сказав: — Хлопці (українці) не їдьте на село, сідайте по містах. Чого будем на село їхати, як село розбирають? Сідайте по містах і будем по містах економістами, бухгальтерами. Будем по містах.

І один пішов і доніс, із тих же студентів. І ноччю прийшли, забрали. І дали шість років. Соловки, на Сибір.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: О, *yeah.* Я бачила, бо я працювала в колгоспі, не колгосп, а радгосп. І ми їздили на суд, бо був суд. І що ж то за суд був, що одна жінка, діти померли. А вона взяла тих дітей і поварила й зробила холодець. То хтось доніс. Ну, й то її судили. І то принесли той холодець. Він такий, знаєте, як гума — синій, і м´ясо таке, як гума, бринькає. То ми всі пробували, так тягали. Та то ясно, що їли.

У нашому селі, оце ж, також було таке, що їли. У селі було так, як людина трошки живіша, ще ходить — то вже людина яка здорова, вона не мусить показуватися її на очі. То вже страшне. Людина йде й вона накидається. Вона божевільна. Вона накидається і вона вже не злізе, бо вона хвора людина. Вона, як тільки бачить, що людина перед нею стоїть свіжа, то вона так накидається і гризе її. То божевільна людина. І то багато таких випадків було! Дуже багато було. І мати поїдали дітей, матері. Бо що ж, чи їх викинеш, чи їх поїш — бо все рівно, в неї вже розум не працює. *Stomach* потребує, а розум вже не працює. Вона вже жити не може довше. Ці люди не живуть довго. Вони вже божевільні. Вона так ходить і так і помирає. Але багато випадків таких було.

Пит.: Хто був у владі в Вашому селі? Хто був головою колгоспів, чи хто був головою сільради?

Від.: Головою сільради був білорус такий. Прізвище, знаєте, позабували вже їх. Але білорусів були більше. Бо українців не допускали. Було так — або білоруси або калмики, або ще якісь такі були другі. Українців не давали.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: Комнезам — це бідні люди. Це люди які бідні. Комнезам, я вам скажу, це таке. Комнезам — на коня. Сідай на коня і грабуй багатого. Це совєтський лозунґ. Комнезам. Це такі люди, які й в Америці є, і в кожній державі є — він не хоче робить. У нас земля і в його земля. Ми робимо на полі й ночуємо. Ми тільки приїжджали було в суботу. Помиємо голови, підемо в церкву в неділю.

А тиждень ми на полі ночували. А комнезам — той спить цілий тиждень вдома. Він не хоче нічого робити. І земля в нього є. То ми свою робим. І мій батько ще йде й його землю бере, бо поля обробляє. Або картоплю йому, або соняшник, або просо. То він тоді цілу зиму сидить і просо так товче в ступі й пшона, каші наварить з картоплею. І тим жив. А працювати не піде. Ото той комнезам? Комнезам то люди такі, які дійсно не хочуть працювати. Ото той комнезам і розтягнув нас.

А як прийшли ці комуністи, комнезам це їм дорогу відкрили. Вигіднота. Бо то вас експлуатували. А ви бідні. Комнезам, на коня. І грабуй. Оце ті комнезами. Комнезами то ледачі, так як оце в Америці на *welfare*–і три покоління сидять. Бо він не хоче працювати! Що ж йому? Дають — він їсть, п´є, спить. Нащо йому працювати? А той так провів. Піди до нього, на працю по кличу. Каже: — Я! Піду тобі робити?!

А як мати вечером моя корови подоє, та каже: — Дуська, віднеси дідові Савці молока.

А я кажу: — Я!? Понесу дідови Савці молока!? Та ви що, мамо? Я цілий тиждень ночую на полі й вдома роблю так тяжко, а вони сплять під вишнями — от такі поробилися! І я молоко понесу. А як не принесеш молока, так вони кажуть: — Щоб вам корови подохли! — Ото комнезам.

Це люди негідні до праці. Вони негідні до життя. Такі як і в Америці, вони в кажній державі є.

Пит.: Чи вони належали до партії?

Від.: О, вони перші пішли! Вони пішли перші! Казав же один дядько — прийшов такий з району, йшли до партії, приходить один дядько, селянин, та й каже: — Товариш директор, запишіть мене в партію.

А він каже: — Так, старик. А ти в білі банді був? — (Біла банда це значить біла гвардія, царська.)

А він каже: — Ні.

— А в петлюрівській банді був?

А він каже: — Ні. — (Петлюрівська це вже наша українська). — Та це, товарише директор, перший раз хочу до вашої банди, хочу записатися.

Бо він думав, що це всі банди. Бо він на селі виріс, він не знав, що це партія і не чув її ніколи, що то партія.

Як уже прийшли комуністи, тоді стали. А ті комнезами, перший пішов у партію. Їм дорога відкрита, й вони всі комуністами стали. А як комуністи, квиток у кишені — він робить, що хоче. Так.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: О, школа була. В нас школа була українська. Я ходила тільки до вкраїнської школи. У нас школа була українська в селі. Це приблизно до якого року? До 26–го, це ще українська. До 27–го, то ще українська школа була.

Пит.: А що там вчили?

Від.: О, там тільки вчили писати й читати. Такого нічого не викладали, такого як стали за совєтів вже. А тільки читати й писати. І то школа була строга. Священик приїжджав іще, молитву викладав.

Пит.: А як довго існувала церква в Вашому селі?

Від.: Церкви в нашому селі не було. В нас було 350 дворів, у нашому селі. Але церкви не було. Церква була за сім кілометрів. То була така церква. І наші селовиці, а теж звідти, а теж звідти, а теж звідти. І коло оскола, такий оскіл український — велика крейдяна гора. А в низу оскіл. Це Дніпро. У Києві, то Дніпро. Але же то такий оскіл, річка проходить від Дніпра. То там стояла та церква. То сім кілометрів. То туди аж їздили в церкву. А в нашім селі не було. Як молитву, то священик приїжджав відтіля. А в нас не було церкви близько. І то туди наші всі в церкву ходили. За сім кілометрів.

Пит.: А як довго та церква стояла?

Від.: О, та церква так вона й осталася. І вже в голод люди всі вимерли, а церква стояла. А в ній вже ніхто не служив, бо заборонили служити.

Пит.: Коли закрили церкву?

Від.: Ну, як сказати? То самі не пішли ніхто служити. Бо нема кому. Бо карають. То самі не пішли вже служити. Це приблизно так я в 27–му, я ще хрестила сина. Якраз у цій же своїй церкві. Я ще христила сина. Але вже після того, то вже як чоловіка судили, так йому закидали: — Ти що? Ти думав, що ми тебе не будем судити? Що твоя жінка понесла дитину хрестити? Хочеш доказати, що ти релігійний?

То я ще хрестила, бо то якраз так: я родила, а чоловіка судили. Якраз ті дні. Три дні був суд йому, а я якраз в той день сина родила. То я тільки родила, а прийшли всі з суду — це далеко було, там де був суд. Три дні йому був суд — прийшли, сказали, що засудили на розстріл.

То це. То церкви йснували, тільки вони стояли пусті. Ніхто не служив. Бо кожний боявся іти.

Церква йще в Харкові була, так де я оце казала, де ми ходили по хліб і де кіоски були з маслом, із сиром. Церква велика стояла. Але в ній тільки отака *room*–ка була й одна лампадка горіла. Ото хто старий зайде, о так перехреститься і пішов. А там ніхто не служив. То тільки для того, щоб як якісь чужинці приїжджають, так щоб бачили. Показуха. А в Харкові велика церква була. На Благовіщенськом базарі. То там також тільки така *room*–ка маленька, свічка горіла, й старий російський піп там завжди сидів. А кругом то бензина була, то склади були, щось там вантажали. Бензина, то олію наливали. І то так тільки одну оставили, то лямпадка там горіла, а то все склади були й бензина. О то таке, в Харкові була церква. Церквів не було вже. Ніхто не служив, та й кожний боявся. Де ж іти?! Бо особливо попів.

Та я вам скажу, за таких часів і попи страшні були. Бо попові прийдуть накажуть, і він все видасть.

Пит.: Чому?

Від.: Тому, що він життя своє хотів спасати. Цей прийде, висповідається, скаже йому щось. А той викаже. То й попів боялися. Не то, що стали попів більше боятися як НКВДистів. Бо НКВДиста він оберігається, а попа ні. А піп тобі в душу влізе, і він тебе посвятить, і він тебе пожаліє, і ти йому все розкажеш, поплачешся — а завтра приходять, тебе забирають. Так, що в нас попи дуже йшли на ту вудочку. То нема чого казати.

Та, як ви читали (Ісака) Мазепу (*evidently narrator refers to* **Україна в огні й бурі революції, 1917–1921** {*Neue Ulm, 1950*}, *one of the basic works on the Ukrainian Revolution — editors' note*). Хто читав Мазепу то бачив, як попи помагали будувати державу. Воно прикро, шкода за те, в нас душа за те болить. Але що ж? Так є. Так є! Бо священика заставили. Хіба оце, ото в совєтів, той священик, єпископ — він же НКВДист. Він же тут ножа носить, а зверху ризи надів. Ну, як же ти будеш тому священикові молитися?! І тому так стали люди віддалля. Режим.

Ось дивіться в Америці як? Вільно кожному ходити, й то не всі йдуть. А там, то мука. То тяжка справа.

Пит.: Ну, я вже більше питань не маю. Чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: В нас було за німців, як німці ступили іще. Як уступили німці як відступали німці останній раз, то совєти понаповнювали в´язниці. Вони ж людей не вивезли. Бо я ще ставала там же. То я бачила. Думаю — тікати, чи не тікати? Коли бачу людей гонять і гонять — жінки цілими табунами під тин, і їх зганяють у купу. Ну й то. Куди їх гонять? Не знаю куди їх гоняти. Я рішила тікати.

Але коли совєти отступали, так вони не могли вивезти з в´язниці людей. У мене по сусідству, де я жила була в´язниця, де мій чоловік сидів — оглух і онімів там, ще до суда поки його не судили. Так це поблизу мене, де я жила. То була велика в´язниця, де мій чоловік сидів — оглух і онімів там, ще до суда поки його не судили. Так це поблизу мене, де я жила. То була велика в´язниця НКВД — Чернишевська. І вони там сиділи людей тисячі. А вони не могли їх вивезти. Так вони вапно, оте що виїдає, так вони в кожну камеру понапомпвували повно. І тоді як відступали й підложили динаміт і зривали. То я ходила дивитися. Боже! Скільки то люду там було! І люди, ще живі були. Але вапно, оце все повиїдало. І він тільки лазить і каже: — Ее, ее, ее. — А тіла вже нема нічого.

І то тисячі людей там було. Всі у вапні. І очі виїло, тіло повиїдало. А їх як черваки лазило, оцього люду. О це вже в війну, як совєти відступали. І всюди вони понапомповували в´язницями. Бо вони не могли вивезти.

Case History SW64

Anonymous female narrator, b. 1916, Korchivka, Cherniakhiv district, Zhytomyr region, one of 13 children of a peasant who rented 8 *desiatynas* of land (rented 100 *desiatynas* before the revolution). Narrator's village had about 300 households and a four-year Ukrainian language school. Grain procurements brigades known as the 'red broom' "took everything." Collectivization was enforced by Russians sent in from the district. People began to die of starvation in 1931. In 1932 they gave the people some potatoes. Then they took the entire crop. Almost the entire village was dekulakized. The local *sil'rada* head was a German, and before him a local person. Narrator lost one brother in the famine, another was arrested, for resisting requisitions, 2 others fled. Narrator describes incidents of cannibalism and recalls the *torgsin.* Narrator states people also starved in Russia. The famine took place "because they took everything" in order to force peasants into collective farms.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.
Відповідь: В 16–му році.
Пит.: А де?
Від.: В Житомирі.
Пит.: В місті, чи на селі?
Від.: В селі. Село було Корчівка.
Пит.: А район?
Від.: Черняхівський.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько був фармер.
Пит.: Скільки десятин землі він мав?
Від.: Мав 13 дітей, вісім десятин. Це такий був фармер. Але мій тато наймав в других.
Пит.: Чи він мав більше землі до революції?
Від.: Він мав стільки землі до революції, і мав стільки землі як де найняв. Хто не міг, як мав 100 гектарів, то він наймав.
Пит.: Як Вам жилося під НЕПом?
Від.: До Сталіна жилося добре. Як Сталін настав, то інакше.
Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село? Чи то було велике село?
Від.: То не було велике. То було яких, в той час, 300 дворів, а потім в сталому разі —50.
Пит.: Чи була школа?
Від.: Була школа, тільки чотири кляси.
Пит.: Чи була українська школа, чи російська?
Від.: Українська школа була, навіть жидівська була вчителькою.
Пит.: Чи була церква?
Від.: Церкви не було. Ні.
Пит.: Чи то була українська церква?
Від.: Українська.
Пит.: Автокефальна, чи вони правили по–старослов´янському?
Від.: Ще була тоді мала — 12 років. Як він там відправляв? По–старослов´янському.
Пит.: Як довго йснувала церква? Коли вони закрили церкву?
Від.: Церкву закрили за Сталіна.
Пит.: Чи Ви знаєте приблизно в якому році? Чи то було перед, до колективізації, чи під час колективізації?
Від.: То було вже по колективізації. Зараз почали священиків забирати й потім церкви закривати.
Пит.: Чи люди противлялися?
Від.: О, *yeah*, багато, але що зроблять? Не міг рота відркити, бо зараз його не буде.

Пит.: Яку частину врожаю брала держава до колективізації? Чи було багато?

Від.: Вони забирали, як вам сказати? Перше в багатерів. У всіх багатерів забирали. Потім вже й в бідних забирали. Потім вже в всіх! Навіть в тих у яких найперше забирали, в тіх які вміли читати й писати й якусь політику знали, найперше забирали. А потім вже хто й не знав писати, навіть забирали. Я вже кажу, же мою маму замкнули в комору, а на другий день пустили. А забрали все! З „красной митлой," як вони кажуть.

Пит.: Коли почалася колективізація? Коли вони почали організувати колгоспи?

Від.: Як не помиляюся, так як вже в 31–ім році. Як не помиляюся! В 31–ім році, то забирали то все, і то що починалося колективізація.

Пит.: А де Ви жили тоді?

Від.: Вдома, в тім селі.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації? Чи були повстання?

Від.: Не можна було нічого сказати! Бо приїжджали райвиконкоми. Збірку робили.

Пит.: Чи вони, ті що приїжджали, чи вони були місцеві, чи вони були з району?

Від.: З району приїжджали. З району.

Пит.: Українці? Чи росіяни? Чи хто?

Від.: Вони були росіяни, приїхали в село. Ну, то вже інакше було.

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Люди втікали з коровами. Я сама втікла, бо мій тато мав тільки єдину корову. Коней забрали. Тато мені каже: — Візьми ту корову й заведи до сестри до Житомира.

І я з тою коровою цілу ніч в зимі втікала. В зимі! Як приїхала до сестри, і давай її ту корову. Кажу: —Нехай тут в тебе буде!

Потім ми продали. Бо не було чим тримати. А коні забрали! Викинули брата на селі. Як ішов такий, приніс батяга, а коней забрали. На колгосп. І зараз їх продали, тих коней. Бо ми мали гарних коней. Мій тато.

Пит.: Хто перший пішов до колгоспу?

Від.: Хто перший пішов?

Пит.: Чи люди записалися в долові?

Від.: Я Вам скажу хто пішов перший до колгоспу — хто не мав кавалка землі. Хто не мав, що робив по других. То їм сказали же от тих заберуть, та їм дадуть. Але от в багачів забрали й їм дали. А потім в тих забрали і от тих забрали.

Під час голодівки, як мама померла, то діти різали м´ясо та їли, й потім ті діти повмирали. В ями! В ями! Не було хати! Було страшно! Ішов чоловік, упав, де–будь упав, і так його закопали.

Пит.: Коли люди перше почали вмирати з голоду?

Від.: У 31–му році почали вмирати. В 32–ім році, не знаю звідки, привезли картоплі. То вже трошки було ліпше. Але картопля, так як я ту бачу, і там як привезли, давали по 15 кіло. То була американська картопля. З Америки. Бо я бачу тут таку картоплю. Я все таку купую. А звідки вона прийшла, то я вам не скажу. Вони позабирали все збіжжя. Геть усе! Від людей. Це в 31–ім році. Вивезли в Дніпро, в Київ.

Пит.: Чи Ви можете описати як це відбувалося? Хто приїхали, коли вони приїхали, що вони робили, що питали?

Від.: Якби я то пам´ятала, то все, знаєте. В якім дні, в якім ще, то я не думала, що щось таке буде. Та зрешту, ми ще боялися всього. Не можна було, я Вам кажу, що не можна було нічого слова сказати! Бо приїхала з райовиконкону, це з района, одна Малґа. Писалася „Малґа," й збори зробила.

Пит.: Коли?

Від.: Це ще в першу війну. Бог знає коли? То тих забрали. А поза тим, ціле село забрали! Ціле село безневинно забрали! Не тільки то наше, але й друге, й третє. Всі села, так.

Пит.: Коли почалося розкуркулення?

Від.: То в 31–ім, в 29–ім році почали вже то робити. А в 31–ім році почали, почали ті колгоспи робити.

Пит.: Скільки осіб було розкуркуленних?

Від.: Майже все село.

Пит.: Так.

Від.: Все село. Як багатії люди, вже так все село. Все. Всі Тишкевичі пішли. Захарчуки пішли. Вашки, десь там є один. Вашкевич поїхав. Був, то був. А є він там.

Пит.: Я не знаю.

Від.: Він ніколи там не голосився.

Пит.: Я ще там не була.

Від.: Я з його донькою говорила в 70–ім році, бо я поїхала до краю. І вона передавала йому привіт, але він не пізнає, бо він втік зі Стровка. Як його забрали, то він втік зі Стровка. І він тут в Пітсбурзі. Я його пізнала. І він каже: — Я вас також пізнав. Він також знає все. Його перше взяли. Ну, що ви, які *questions* хочете знати?

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Хто був головою сільради?

Від.: В нас головою сільради був німець. Вже при кінці, як мали німці вийти. А перед тим, то був сільський, так й ще не грамотний. То його потім забрали. Був Вакуленко. Знаю, що пишеться Вакуленко, але чи він Гнать чи Василь, то я вже забула. Та, вже часи проходять.

Пит.: Чи були 25.000–ники, такі? Тіх кого посилали з району?

Від.: Що то є? Я то не розумію.

Пит.: Двацати п´ятитисячники, такі ті, що посилали з району. Чи Ви чули про них?

Від.: Я про них не чула. Може вони якось інакше в нас говорили, але я про них не чула, бо вони посилали з району, то я не знаю. То вони тільки говорили на райвиконкомі.

Пит.: Чи були сількори? Сільські кореспонденти?

Від.: *Yeah*, в селі були кореспонденти, свої. Але, як нічого він не робив, як приїхав з райвиконкону, тоді робив.

Пит.: Як відбувалася хлібозаготівка?

Від.: Хлібозаготівка! Як відбувалося? Перше накладали дуже великі податки, дуже великі податки. Так, що вже не могли оплатитися, то вже потім давали, вивозили ті хлібозаготівки, та й вивозили все. То навіть за колгоспу вивозили. То й за колгоспу, то хлібозаготівку вивозив. Перше як були індивідуальні люди, то накладали, і то вивозив і картоплі й все. Як того накладали. Моєму татові так само *tax*–ів на *house* наклали. Один раз, а потім другий раз, а потім забрали все.

Пит.: Як це відбувалося? Хто забирав? Хто? Як?

Від.: З району? А хто там забирав, то я вам не скажу. Везли фірами до району, а в районі.

Пит.: Як часто вони приходили?

Від.: Поки місце! Скільки вони наклали тієї заготівки!

Пит.: І що вони робили?

Від.: А куди воно йшло, то я вам не скажу куди воно йшло, бо я знаю, що як перший раз забрали, як мала бути та голодівка, то завезли на Дніпро й там розсилали.

Пит.: Що вони зробили коли вони прийшли до Вашої хати?

Від.: Вони прийшли до хати з райвиконкому, — Давай все! Давай все!

Пит.: І що сталося, як що Ви сказали, що нічого не мали?

Від.: Вони забрали подушки. Подушки позабирали. Описали, не маєш права забрати. Мої *coat*–и, мого брата *coat*–и — все це забирали. Дали до кооперативи. Потім, то та прикасниця віддала нам. Ну, то це все. То що в нас взяли, то з райвикомкому.

Пит.: Коли перше вмирали з голоду? Хто перше вмирав з голоду?

Від.: Діти вмирали, й баби вмирали й хлопи з голоду вмирали. Навіть, перше сказати вам, виганяли коней, бо люди не мали чим годувати. Виганяли коней, то в зимі, бо не мали чим кормити. До колгоспу невдавали. Виганяли. А як колгосп збирав, то багато зібрав. Потім люди почали; діти навіть. А як поїхали в Дніпропетровське, та вниз з Подільського тоди, і з своєю сестрою цією, то там просто люди з цілими *house*–ами повмирали, і позакопували так під дверима.

Пит.: Чим Ви працювали тоді?

Від.: Нічим не працювала. З голоду поїхала хліба шукати зі сестрою. В Дніпропетровському. Вже були грушки, вже були ябка, то ми сада *watch*–ували. Обривали, потім як обривали, вони нам заплатили, й ми поїхали додому.

Пит.: А як люди спасалися від голоду?

Від.: Рвали, знаєте, буряни, заварили. Роз, знаєте. Мій брат послав з Франції листа і то мого листа *check*–ували. Не вільно пачки! Переслідували! З Франції. Бо мій брат був в Франції, ще німці забрали в першу війну. Він мав 18 років.

Пит.: Скільки вимерло з голоду в Вашому селі? Чи половина, чи більше?

Від.: Майже сказати половина людей пішло. Половина.

Пит.: І де вони ховали?

Від.: На цвинтарі. Ті, що в селі вмирали на цвинтарі без труни, без нічого. Так у яму. В ямі. (*Such unmarked burial grounds from 1933 are to be found in many Ukrainian villages today; often an iron cross has been added, welded out of pipes — editors' note*) А то ті, що по дорозі вмерли, ну, так само мусили їх забирати. І десь третьою, там лежить, там лежить, там лежить. Не міг *ticket*–а купити, вже закрили. Вже нема! Вже випродали! То на станції прийшов чоловік такий. Помер голодний! Дуже погана ситуація! Дуже погана! З міста як приїхав, то мусив так робити як він казав.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Я навіть сама знайшла дитину й принесла до патронату. Аж з Києва! Аж з Києва! Мама викинула по дорозі. Хлопчик лежав. Було підписане як він називався, писався Василь Моргун. А звідки він? Ніхто не знає. А потім, як ми його взяли до себе, то я подала до газет, то його брат зголосився аж з Києва. І він тепер, той *boys* є в Києві. Як мене німці забрали, то моїй мамі було 70, він ще був у нас, той хлопець. І других там є: було, що мама приїхала по свого сина, що знайшла, підшукали в газеті. То ми дали. Ми дали до німців. Німці забрали його. Він ішов разом зі мною до німців. Забрали.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: *Yeah. Yeah*, я вам кажу, що мама з батьком їхнім, вмер ще пізніше. Вона була вдова. І вона не була звідти, з України. Вона десь закордоном одружилася. За його вуйка. Вуйко помер, а вона осталася. Знаєте, то голод був. Вона, то ту хатинку продала маленьку, й там була, й вона поїхала тоді до своїх рідних. Не пустили через кордон їх! І вона вернулася назад. І вона, бідна, викопала яму таку, ту ямку зарила й там померла з голоду. То ті діти різали й то їли, потім з голоду то м´ясо. І було багато таких; навіть батько і мати свою дитину зарізали та їли. Свою дитину!

Пит.: А що сталося з такими людьми? Чи вони були заарештовані?

Від.: *Yeah*, їх арештували. Батько зарізав дитину й матір. А була то внучка, й вона пішла до діда, та каже: —На ніч!

А він каже до неї: —Дитино, чому ти не йдеш додому?

А вона каже: —Я боюся додому йти, бо тато й мама хочуть мене зарізати.

А він ще каже: —Ой, іди, йди, не бійся!

Ну, потім, він посидів так трохи, і воно пішло. Думає, піду, ну я побачу. І він пішов. Дівчини немає. Кров у хаті. І він до печі, хотів прикурити, а з баняка рука показалася. Ой, як він! А той каже: —Ганусько!

І як він! Під лавкою лежить голова! І він пішов зараз замельдував на поліцію, а поліція їх забрала. Правда, що причипили їм на шию то те м´ясо, і по місті їх водили. А що з ними зробили, то я вам не скажу вже. Багато таких чудів траплялося, що батьки їли своїх дітей. Бо не було, не було що їсти. Я ж вам кажу же ми так само, але ми зловили якогось звірця на полі, їжачка, забили та їли. То м´ясо було. Нарвали трави, ще влили води, що було, блин. Ми їли то, бо не було шо! Не було що! А їсти хочеться. А брат мій з голоду пішов до міста. Хто знає де він дівся? До нинішнього дня! Називався Стефан. Було щось страшного! Я вам кажу, що страшного! Як то позабирали від людей, купити ніде не було. А вже в 32–му році, прислали картоплю.

Пит.: Що сталося з Вашою родиною? Скільки померло?

Від.: Брат з голоду вмер. Брата одного забрали. А Павло, Микола, то втікли, то їх не було вдома. А нас малих з мамою лишили. То вже маму були замкнули. Я вам кажу, як забирали то те збіжжя. То маму замкнули в комору. А, я і моя сестра, ми так плакали, цілу ніч. Не було мами! Аж на ранок пустили. Прислали, а брата забрали. Прийшли на Різдво хати розкидати з райвиконкому, з Черняхова, й наші. А брат за сокиру й каже: —Тільки поліз, то я зарубаю.

Вони брата забрали. Десять років дали.

Пит.: Коли вони винесли картоплю?

Від.: Вже в 42–ім році, на весну прийшла на 42–ім році. Ні, ні, ні в 32–ім році в 32–му вже як на весну прислали ту картоплю. То вже відрізали кавалки, садити, а то решта, щоб мали, що посадити. Ну, що *sandy*.

Пит.: Чи Ви знаєте де була найгірша голодівка?

Від.: На Україні.

Пит.: Так, але чи Ви знаєте чи були села де всі повмирали?

Від.: Кожне одне село, як узять від самого Житомира, до Корчівки, то я вам всі села скажу. То були Бежівки, Силівка, Дівочки, Осники. То вся була голодівка. Я мала 12 років, то я пішла по гробах картоплю садити. А мама прийшла, там суп дали. А мама моя прийшла і від мене ложку, і від сестри ложку, а потім вона їй сказали, що вона замала є, і її послали додому.

Пит.: Чи були т. зв. торгсини в Вашій околиці?

Від.: *Yeah*, то в 32–ім році. Ні за що не могли купити, тільки за золото. Як хто мав яке золото, то дістав там пару кіла муки, пару кіла коржів. А як не мав, то так голодував. Знаєте, то від людей зібрали все золото. Хто що мав! Навіть і образки були золоті, і то поздавали. Голод був!

Пит.: А що Ви дістали за те?

Від.: Тато не мав нічого золотого. Могли дістати муки, *you know what the* мука *is — flour* — може яких 10 фунтів або 16 фунтів. Це значить 16 фунтів, то цілий пудель, то в нас казали. І там пару крупів гречаних, або пару крупів барвих дістали, пару фунтів, *that's it*, а то щось такого ми нічого не могли дістати. Ні лаха не міг, тільки з їдження могли дістати. То все золото забрали! Ну, мене тільки то дивує, чому жиди не вмирали з голоду? Тільки наші люди. Наші люди що року померли.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: *O, yeah. O, yeah.*

Пит.: За межами України?

Від.: За межами України, теж було. Скільки ще росіянів повмирало? *Yeah.* То була страшна трагедія в той час. В моєї тітки вимерло на раз троє дітей. На раз! Не було що їсти! Через ті колгоспи що позабирали людей, від людей, щоб колгоспи займати людей до колгоспу, нічого доброго не зробив! Оце було забране! А люди з голоду вмирали! Що мій тато міг умерти, дістати *heart attack.* В нас було 31 свиней, єдиних. Всі забрали! Всі пішли!

Пит.: А що Ви робили після голоду?

Від.: Ну, я ходила на заробітки, ходила по гробах картоплю садити. Я ще мала 16 років, в той час. А моя сестра була менша тоді. В день покупала, а на другий день, вже її не прийняли — за мала.

Пит.: Як інші люди перебудували своє життя?

Від.: Так само як і теж я. Так само. Ходили, збирали, ходили по других людях. Так, що перебудували. Мій кум — хрестив зі мною дитину— мешкав у Житомирі, в жидів як мали ще німців ввійти. Німці ввійшли, то вони його вбили. Вони його вбили і не знати де вони його діли. І самі винукувалися! А міста палили. Дуже погано було в той час.

Пит.: Чому був голод на Україні?

Від.: Бо позабирали все.

Пит.: Чому вони хотіли забирати все?

Від.: Бо хотіли, щоб до колгоспу іти. А до колгоспу зганяли райвиконкоми. Вони хотіли, щоб люди вмирали! Жиди добиваються за їжою. За тим добиваються, бо то є їжа. Вони добиваються за тим. Так само, якось я не хочу свого *name* поставити, бо в нас так зараз: — Як твій *name*? — Написав *name*, а рано їх вже нема. Бо є тут багато таких, але вони не хочуть виказати. Вони не хочуть виказати. Я то говорю, що я бачила. Що я не бачила, я не можу нічого сказати. Тепер я можу *baby.*

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую. Чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Та воно б більше знайшлося, бо то наразі вже не думається все. Я там почала виписувати все, але то все так не здумується. По трохи як здумується, то дописую. Але як вже ви приїхали, то ліпше, бо я в школу не ходила. Мене не впустили в школу, зато що мій брат був закордоном. І собі листи переслідували й казали: — Її в школу не пустіть!

В нашім селі була одна вчителька. Вона є в Мюнхені тепер. Моя ця сестра тільки скінчила сьому клясу, бо вона не знає брата взагалі. То вона скінчила сьому клясу, чотири роки курси. Вона добре вчилася. Ну, це що я можу в 42–ім році. Яке там ще маєте запитання?

Пит.: Я ще маю питання. Чи Ви були репресовані?

Від.: Я тоді була мала в той час як було.

Пит.: Чи Ваша мама була репресована?

Від.: *Yeah.* Замкнули її до комори. То що я Вам казала. Замкнули її до комори, а нас вигнали з хати надвір, мене й сестру.

Пит.: А де Ви жили?

Від.: Ми пішли назад до хати. Ми вибили вікно зі сестрою, влізли в хату. Аж на ранок, вже мою маму пустили. Мама прийшла додому там. Вона була замикана там. А тато був померший. З того жалю, дістав розрив серця. Перед тим. Ми його поховали. На моїх руках помер мій тато. За ті *silvers*, я то бачила на свої очі, як він прийшов ту картоплю, бо вона мала четверо дітей, за ту картоплю викинув на двір. Писався Курва, а як він називався, то я не знаю. А другий Кітніх Шехтель. Ще з *gun*—ом там. Райвиконком з *gun*—ом приїжджав. То в нас робили на Україні. Безневірно брали людей, мордували й *that's it*! Вони хочуть їжі. Я не знаю як буде, чи вони дістануть, чи ні, але щось буде. То що вони в нас робили в селі. І то вони скрізь так робили, я вам далі, те що я знаю, то я вам то розповіла.

А тих людей всіх вибрали, вивезли, а бідні лишилися, а потім бідних забрали. Тільки мужчин забрали, не жінок. Мужчин забрали.

Пит.: Чи влада також використувала вчителів?

Від.: В нашім селі при остатку вже була одна, яка по—українському дітей вчила. А як додому писала листа, то дітей вчила чисто. *Well*, приїжджали з райвиконкому, їхали до села, до нас, у нас казали сільрада, до сільради й брали з сільради людей, йшли разом. То українці були! А їхні розкази! Вони приїжджали!

Case History SW65

Kyrylo Shtan'ko, b. March 29, 1913, Shtan'kiv *khutir*, Romny district, Sumy region, into wealthy peasant family with 180 *desiatynas* of land before revolution, 20 *desiatynas* of which was pond. Narrator's father, a Petliurist officer, and grandfather were shot by the Cheka in 1922. Narrator describes a food–supply/pacification detachment headed by "Fitil'ov," i.e., the Ukrainian writer Mykola Khvyl'ovyi. All but 10 *desiatynas* of land was confiscated in 1922 and narrator's mother was arrested and tortured once or twice a year thereafter, the activists demanding gold from her, until 1928. Narrator stresses that the activists were mainly Ukrainians, i.e., the local criminal element. In December 1929 all 13 families on the *khutir* were dekulakized. Narrator was arrested but escaped to Mariupil', where he was again arrested in October 1931 and sent to Northern Urals, ultimately escaping and changing name. He lost his mother and 4 brothers in the famine. On exile, narrator has pseudonymously published an account as A. Romen, "Ukrainians Sent to the Urals for Physical Extermination" and "Physical Destruction in the Taiga," in *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed. S. Pidhainy (Toronto–Detroit, 1953–1955), II, pp. 186–189, 190–191, as well as a Ukrainian–language account, *Poliuvannia za liudynoiu*, published in 1945.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Кирило Штанько.

Пит.: А де Ви народилися, чи можете сказати?

Від.: Україна, хутір Штаньків, Роменський район, Роменська округа на Україні. Область —тепер, вона була Полтавська, але зараз є Сумська.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: *March* 29–го, в 1913–му році, там же, Штаньків хутір.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Це були господарі.

Пит.: Скільки десятин землі мали Ваші батьки?

Від.: Ми мали 180 десятин, але з неї було ставу 20 десятин, ставок, плотина —там і похоронені дідусь і тато, забиті в 1922–му році.

Пит.: А скільки землі Ви мали до революції?

Від.: Оце ж ми мали до революції.

Пит.: Я знаю, що Ви були дуже молоді, але що Ви можете сказати про революцію в Вашій околиці?

Від.: Революція —це є зорганізована підпільною комуністичною організацією за царських часів і революціонерами. Значить, були більшість тих, що не працювали, тих — от так, як в Америці сьогодні —скільки є тисяч у в´язницях злочинців. До того всякі, що не хотіли працювати. Оцей елемент пішов на заклик, хто побудував ту революцію під царського, після царського, або в час царського панування Росії. Отже, вони пішли на службу, як той довірений елемент, на якому закінчилася революція успіхом.

Пит.: А в Ваших околицях хто переміг там на хуторі?

Від.: Приїхали Крампяк, Куропятник, Завгородній і інші чекісти, які знищили й покотом забили на подвір´ї батька і дідуся. Кричали: —„Бей!"

Пит.: Коли?

Від.: В 1922–му році. Вони кричали: —„Бей жолтоголобувых гадов!"
І отже, перед всією родиною забили вони обох.

Пит.: А хто вони були —більшовики, чи партизани, чи хто?

Від.: Ні, це були українці, які боролися проти комунізму, належали, як тато й дідусь, до Української Національної Ради, до Українського війська в той час, які обороняли українську державу.

Пит.: А що Ваш батько думав про тодішню політику, чи він був за Петлюру?

Від.: Він же служив у Петлюри офіцером і также дідусь був симпатик до визволення в тодішній час Української незалежної держави.

Пит.: А після того, як вони вбили Вашого батька й діда, як Ви жили?

Від.: Конфіскували землю, все конфіскували.

Пит.: В 1922–му році.

Від.: Но, в 1928–му році землю конфіскували, частину раніше, частину раніше — оставили якихсь 10 десятин.

Пит.: А як було в 22–му році, коли забили батька й діда, як Ви жили?

Від.: Мама мала наша шість хлопців. Аж до 29–го року, щороку, а може два рази на рік, арештовували маму, вимагали, щоб вона віддала золото. Вона віддала, що могла, що мала, але вони не вірили, приходили до хати, до будинку, розламували ліжка, стріляли в образи — образи падали, вони розламували на куски й шукали там золота. І його не знайшли, бо мама віддала, що мала. І вже в 28–му році, приблизно, маму як заарештували востаннє, давили пальці, побили голову, уже мама як прийшла, то ми не впізнали маму, бо все кров´ю взялося волосся і засохло так, і пальці були передавлені дверми — і то все питали за те, щоб вона віддала золото. Часто мама так, як ото в тій книжці, та книжка поможе вам більше, може, як я, бо то на те, щоб її перечитати, треба дві години, але я рекомендую її перечитати, бо вона є під заголовком „Анатолій Ромен," а правдиве прізвище — Кирило Штанько. То часто мама схвачувалася, плакала й казала: — Що я далі маю робити? Збита, ограблена й маю шестеро дітей.

І в 29–му році приїхала бригада, так звана „червона бригада," поставила маму до стіни й стріляли кругом голови, кругом голови стріляли, щоб вона віддала те, що вона мала, ті речі, де є заховані речі, гроші які золоті, чи срібло, чи щось. А вона не могла вже нічого сказати, бо не мала. Мати падала, мліла і біля неї діти всі кричали несамовито. Коли ця „червона бригада" виїжджала, я схватив одежу, ліпшу одежу, й через вікно у сад утікав, але я зробив слід по снігу й ці червоні Чекісти — по сліду оці — Завгородній, спеціально оцей Завгородній, який догнав мене — ударив у голову прикладом, зброєю і я впав, розбита голова була — в мене є отут шрам від того побиття. Розули мене, оту одежу взяли й босого привезли до хати назад, там, де все конфісковано, на фіри наладовано все, й п´яні витягували все, що заховане було. Мама приготовлялася, це було, перед Різдвяними святами, на Свят–Вечір, це в 29–му році було, то там було ковбаса захована, солонина, ну й хліб там був спечений, але то було мало — їх приїхало якихсь 30 людей і ні один не був росіянин, а всі були українці, всі були отой елемент, який пішов на службу, заклик Леніна. Пограбувавши те все, маму вигнали, забили двері й вікна, викинули малих дітей, моїх братів, у сніг, у сніг! Маму вишотовхали ногами в двері, мама пішла, потягла за собою рядочок тих дітей — і невідомо куди. Скрізь розпорядження оцих комуністів — оцих Крамп´яка, Завгодорнього, Куров´ятника — скрізь „не допустити ніде в хату її," з тими дітьми, тобто, щоб вона згинула прямо отак дебудь. Пройшла вона декілька кілометрів там до хуторів, якісь розжалілися хтось, пустили її — день, чи два вона побула, але вони боялися, знову казали до матері, щоб вона десь ішла, бо їм неможна, вони боїться цього. Але мене, як старшого сина, заарештували. Ці червоні чекісти заарештували, як старшого сина в родині й так я попав їм у руки. При чому, вони знайшли зброю в нас на подвір´ї — рушниця, набої там, пістоль, чи пістолів два було там — і це конфіскували, і підозрівали, що я маю цю зброю. І я її бачив, але я не знав, що вона там захована, я знав, що є зброя, але я не знав де вона там захована. Але вони казали, що це я мав її вживати, чи як то, закидали, що я контрреволюціонер проти цієї комуністичної навали. Втік я з рук їхніх там же, в хутір Барихристівка. Значить то така примітивна, станичитй такий *jail*, або в´язниця, яка звичайна хата була, організована для того, щоб там тримать таких, кого затримали. Але я ноччю втік звідтіля, втік на станцію Ромни і там мені тьотя помогла сісти на потяг. Але я був уже побитий ними, дуже тяжко побитий, залитий кров´ю, але обмитий був і мені помогли сісти в потяг, у вагон, і я поїхав на південний захід.

Пит.: Ви були найстарші?

Від.: Найстарший син я був у всій родині. Мені як погано було й десь, поминаючи — станція за Лохвицею, станція Ромодан, ніби за Ромоданом — я в напрямку їхав Маріюполя. Квиток мій був до Маріюполя, взятий тьотьою моєю. І з вагона мене, як остановився там на якомусь полустанку — забрали поліцаї і довезли до госпіталя. І я пробув у госпіталі, щось 10 чи 11 днів, чи щось більше, не пригадую точно. Коли я став виздоровляти, проходили ці НКВДисти, питали, доктор мене тримав і став питати: — Як ти себе почуваєш.

Я став почувати себе ліпше й випустили мене звідти.

Пит.: Чи Ви мали якусь посвідку?

Від.: Ні, не було нічого в мене, нічого не було. Тільки були в мене якісь папірці, значить, ім´я моє там було. І коли я приїхав в Маріюпіль, то я вже дістав собі такі бланки, папірець такий з печаткою якогось індустріяльного виробництва там, мов фабрики, чи завода, чи що, де я робив, хто я є. І я там писав, що я є бідняк, бідний чоловік. Отак, бо неможна було показувати хто я є, бо це було переслідувано, як „чужоклясовий елемент." Але я вступив у школу, бо хотів вчитися, я хотів жити, як молодий чоловік.

Пит.: А перед тим Ви ходили до школи?

Від.: *Ja*, я перед тим ходив також до школи.

Пит.: Де? На Вашому хуторі?

Від.: Це — місто Ромни, це було 12 кілометрів від Штанькового хутора.

Пит.: А перед тим як довго Ви ходили до школи?

Від.: Ну то я ж ходив з 23–го аж до 29–го років.

Пит.: А чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Вона була перше українська; перші кляси мої, а вже четверта і п´ята кляси це вже були прямо російські, російщували вже, висміювали навіть. Якщо ви скажете „панчохи," то каже: — „Эй, хохол!"

Ну, знаєте, значить ці слова були в ненависті; помалу витворювали в людей ненависть до тієї мови.

Пит.: А хто вчив у школі?

Від.: Були й росіяни, але рідко було. Але в мене не був росіянин, був Шпенюк, він був польського походження цей Шпенюк і це вже був у 5–ій клясі цей Шпенюк. І був ще один — ну вже зараз не пригадую прізвища, а тільки цього Шпенюка я знаю, бо за ці часи можна забути це все.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Розбита церква. Розбита церква, викинуто все, спалено все.

Пит.: В якому році це було?

Від.: Це приблизно, думаю, в 25–му, 26–му році все винесли. Зі школи приведені учні учителями, все в церкві — хоругви, хрести — все що там було винесено на подвір´я, все там запалено.

Пит.: Чи це була Автокефальна церква, чи ще російська?

Від.: Уже була Автокефальна церква в той час, так.

Пит.: І вже була по–українському, не по старо–слов´янському?

Від.: Ні, вже було по–українському.

Пит.: Чи люди спротивлялися тому, що робилося?

Від.: Спротив, так, спротив був, але він нічого не значив. Але загони Фітілева карали деякі такі прояви так, як я вам казав попереді, так як це було в трикутнику Суми–Харків і Полтава. У тих селах, аж до Гадяча сюди, були все повстання, селянські повстання без зброї, але які ці „фітілевці" розгромлювали, били, розстрілювали безпощадно. Оце, що я пам´ятаю про ці часи.

Пит.: А що Ви можете сказати про НЕП, як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові жилося так: заохочували нас, щоб ми знайшли гроші, як заховані в кого були й закупили новітній сільсько–господарський реманент. От, наприкалд, були такі люди, що в них забрали землю, всю одібрали, дали йому там 10 десятин землі, тільки йому не дали там, а дали десь за кілометрів 15 чи 20, а не тут біля його, де його земля була. Ну, отже, це було маленьке, але якби так було, то ще можна було жити. Але НЕП зроблений для того, що людина, що мала яке золото заховане, то вона вже оприлюднена, то вона купила трактор і привезла, і він уже тим трактором працював для когось і заробляв, хоч в нього землі не було, це був такий прогрес, це був інстинкт того „куркуля," того ненависного, як вони називають, що він мав вихід із становища, він умів поставитися, він умів як запродукувати тому бідному чоловікові харчі якби дешевше, якби дешевше люди старалися продукувать продукти. Ні один пролетар, ні один бідний не вмер з голоду за тих часів, коли були ці „Багачі," на яких вони мстяться і сьогодні. От і сьогодні, наприклад. Наприклад, тут є один Білань, то він говорить до мене по телефону: — Пане добродію, що то має бути за держава як українська, коли то „Бендерія" хоче мати владу?

— Ні то не „Бендерія," то є націоналістичне почуття хоче буть, керувати державою, не партія комуністична чи якась партія. І наша партія не може бути така.

— Е якщо така буде держава, то хай буде Миколка–дурачок, то була булка п´ятачок.

Чуєте?

А я кажу тому добродію: — А хто ж тому Миколі приробив булку, що він за п´ятачок продав?

То він повісив слухавку й досі не обзивається до мене.

Пит.: А Ви жили на хуторі, правда?

Від.: Так, хутір, Штаньків хутір.

Пит.: А хто належав до партії на Вашому хуторі?

Від.: Там не було таких близько, але був такий хутір великий і вже село — Байрак — то ті, що прийшли з в´язниць, конокради, ну всякі злодії, то там було два брати такі — Боже, забуваю прізвища — Герали! То вони викрадали коні десятками роками поперід, передавали тут — і отакі прийшли до влади. То їм вже не треба було красти ночами, а вони крали днем — приходили, грабували й що хотіли те й робили. От таке. Я думаю, що ті професори не знали й не знатимуть про те — ото й біда наша, що вони не знають там таких речей.

Пит.: А хто був головою сільради?

Від.: Там було багато. Там був такий — як оцього прізвище, от я забуваю, що це помер не так давно — Сердюк. Сердюк був голова, це я добре пригадую — Сердюк, Дмитро — і ще це я пам´ятаю — Дмитро Сердюк. Але там були й до того й після того другі. Оце як нап´єтися та поб´єтися з жінкою, ну то його вгамують там, бо він же має „червону шмату," він каже, що він є ревлюціонер; то він посидить там, доби йому дадуть, щоб він отверезився і випускають знову. Ну, а як він отверезився, вже зі жінкою не б´ється, то на другий, чи на третій день він знову голова сільради. Ото, такий був провід отої системи терористичної, знову такий, як і був. Ото, значить, я ще раз вам повторяю, що ті, що крали ноччю, то вже їм красти не треба було, а вони були головами сільрад і головами районів і так далі.

Пит.: А вони всі були місцеві люди?

Від.: Місцеві люди. Ні одного росіянина я не бачив. Це не тому, що я симпатик їм, але я не хочу карати націю ніколи. Бо присутність була в комуні, в комуні був і жид, і росіянин, і українець. Яке я маю право обороняти чи одного, чи другого?

Пит.: А яку частину урожаю брала держава до колективізації? Чи то було забагато, чи як?

Від.: А, до колективізаці? Чи пригадуєш які оплати там були? Чи одну треттю, чи як? Ну а так приблизно, на себто одну треттю. Значить, щоб це сказати правдиво, то це тяжко, але то так приблизно. Я не фахівець сільсько–господарської системи, бо вже „з Івана я зробився Урхан," значить, із селянина я зробивсь робітник, і службовець, і що хочете (*reference to the Ukrainian opera "Zaporozhets' za Dunaiem" — editors' note*).

Пит.: А коли почалася колективізація в Вашій околиці?

Від.: У 28–му, в 28–му році вже почалася колективізація, в 29–му вже сильніше, в 30–му ще сильніше. За ці три роки вже вони зробили те, що їм треба було, уярмили кріпацтво — нове кріпацтво.

Пит.: А чи люди противилися колективізації, чи вирізали худобу?

Від.: А, так! І це було, і це — вирізали худобу, але ж вони ходили й шукали, відбирали те м´ясо й кричали, що то куркулі це роблять і не давали дихати, бо „це куркулі провокують." Слухайте! Ну оце таке було. Приїжджали продотряди, очолені Фітільовим, так їх і називали — фітільовці. Оце ж сьогодні радіом було про Хвильового, він носить це прізвище, росіянин, так що оті фітільовці в той час, в колективізацію, повністю учасники були, отак як Гришко оцей сьогодні єсть тут на еміграції — цей висилався з цим же загоном, по селах, під час колективізації.

Отже, вислали того чоловіка на боротьбу з куркульством заганяти в колгоспи український нарід. Оце ж цей самий пан, пан Гришко. Гришко — він покинув свою дружину там, у Радянському Союзі, евакував за Урал. У нього тесть і теща — це старі чекісти ще з тих 17–их років — і вони евакувалися, а він був директор завода в Гадячі, місто Гадяч, то він евакував дружину свою, доньку свою, маленьку дитину, тестя і тещу за Урал, також нефтебазу туди, а сам пішов до червоної армії. Пізніше він попав в полон і сестра шукала його, забрала з полону, й так він не поїхав уже нікуди й остався в Полтаві, а з Полтави вже, так як боявся, бо він підписував військовий квиток, тому що, як він

здався, або здається, то він мусить умерти в військовому, квитки він підписав, що він останню кулю, останній набой, він повинен у себе кинути. Він цього не зробив, а пішов у полон, а з полону тоді уже побоявся, приїхав сюди. І оце він є „політични емігрант."

Пит.: Що Ви можете сказати про тодішніх політиків, тих, що були при владі?

Від.: Ті, що були в владі? Що ж я можу сказати?

Пит.: Чи звичайний селянин знав про тих людей, чи він дбав про тих людей, чи він знав хто є головою?

Від.: Е, абсолютно це не було на засадах демократії, це була диктатура пролетаріяту — на цьому все було збудовано, ніякого ні почуття, чи симпатії, чи коли б то хотів нарід кого головою, то — ні. Лише той може бути головою — криміналіст, садист, п´яниця, от подібне.

Пит.: А чи звичайний селянин знав, наприклад, хто є Скрипник, чи хто є Хвильовий?

Від.: Знали, ясно, знали, що це були УКПісти, це були члени Української комуністичної партії, які пішли на співпрацю з Леніном у той час, Ленін пообіцяв їм Україну „вплоть до отделения," так, значить, їхнім жаргоном як сказати. І прийшов 33–ий рік, і вони побачили, що вони не там, де вони думали, що вони запродали український нарід, знищили голодом, аж тоді вони побачили, що їм не дають влади й стали себе стріляти. Але ж, якби він сказав: —Геть від комунізму й від Москви.

Ну оце було в по–моєму й це було б справедливо, але він не сказав, що, „геть від комунізму," лише від Москви. Це так, як Китай сьогодні сказав, що „геть від Москви," так же, чи ні?

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про комнезам, коли організували комнезам?

Від.: Я не знаю точно навіть коли він організувався. Він організувався десь у 20–их роках і зразу, це ж по декреті, правда? Це ж видавав декрети всякі Ленін і десь у 20–их роках, або ще у 18–му році.

Пит.: І тоді ж комнезам був уже активний в Вашій місцевості?

Від.: Абсолютно, абсолютно! Аякже! Бо це ж до влади прийшла та, ну, диктатура пролетаріяту — цього ж не забули, тут нема вже як вийти з цього становища, одне з другим зв´язане.

Пит.: Коли почався антагонізм між людьми, коли стали переслідувати багатших?

Від.: Коли це мене викинули з школи? В якому році? От бачите, я вже забув. Там є в книжці — коли мене викинули з школи, в якому році. От не пригадую, бачите, вже вилітає. То це вже був антагонізм, це вже була ненавість, але як диктатура пролетаріяту, вона прийшла вже з 18–го року. Отже, опираючися на цьому елементові, на цій касті — так, як казали колись, як царська Росія вимагала цього, за класифікацією, вже від 18–го до 20–го років, це вже панувало. Але з кожним роком воно все сильнішало — мене викинули з школи, й коли вже я виходив у двері зі школи, то за мною свистіли, що „чужоклясовий елемент, жовто–блакитний гад," значить, що він не може бути в школі — і мене викинули.

Пит.: Скільки приблизно дворів було в Вашому селі?

Від.: Це був хутір, це була куплена земля від Гудовича колись і розділена. Це — там було кілька тисяч десятин і розділено на рідні. Там було двоє родин Рябків, двоє родин Іваненків, Сидоренки, Шевченків два брати, Рябків два брати. Це, значить, все чи свати були, оце все рідня була, чи по мамі, і все було куплено цими рідними, й яких 13 дворів було разом.

Пит.: А з них скільки було виселено, а скільки залишилося?

Від.: Усіх знищили, все, нікого не осталося там. І загладили землю, щоб ніхто не знав, що там хтось жив. А ця земля, ще від пана Гудовича куплена ще до революції, не в НЕП, ні, ні.

Пит.: Ви сказали, що спротивлялися проти колективізації. Чи в цей спровтив дійшло до повстання?

Від.: Повстання було, криваве повстання було.

Пит.: Коли?

Від.: Було в 28–му, 29–му, 30–му, аж до 33–го року.

Пит.: Так часто?

Від.: Кожний рік це бувало, яких 50 миль в одну сторону, 50 миль в другу сторону, 20 миль в одну — це було так майже щодва – три місяці, але, щоб так разом

узяти, то денно, це денно було в тих околицях, як узять промір 100 кілометрів на 100, то це кождий день бували ці пориви, повстання, але вони душилися. Бо, перш за все, наказ був знести зброєю, яка б то не була зброя, яка б не була, мисливська зброя, що на полювання ходив — все це було знесено — хто не зніс, того карали розстрілом в кого находили. То ніхто не міг утримати зброї. То виходили на це повстання з кочергами — жіноцтво, діти, всі. І вся оця чекістська бригада Фітільова топтала, нищила.

Пит.: А хто керував цим про повстання?

Від.: Фітільов, оцей же Фітільов із Харкова. А пізніше вже другі там були. То ж ішло після 30–х років — я вже не знаю, а до 30–х років це те, що я знаю, аж до 31–го.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Бачите, не в всіх разом. В нас сталося в 29–му році, вже конфісовували худобу, конфіскували речі, обшуки робили, ну все, що б то не було — матеріяли, убрання, всякі такі речі забиралося.

Пит.: Де Ви були як то робили?

Від.: Цілий 28–ий рік, в 29–му вже вони закінчили й викинули з хати, в 29–му. На Святий вечір, у 29–му.

Пит.: А кого перше забирали в Вас, до кого вони раніше йшли?

Від.: Ну, бувало так, дивичи до кого ще — хто був заможнійшлий, ото хто був у повстанні проти їх, то вони того ненавидили і за тим все більше й більше слідкували. Ну, хто пасивний уже був, то той викручувався, казав, що: — Треба було уміти.

От той трошки, може, хто пішов до них на службу, от той, хто видавав брехнею, як ми то говорили про це, от піде, наклепає, для того, щоб йому дали пайок, або привілей якийсь, то також здібний був на це наш нарід. Це, значить, небагато було, але були.

Пит.: І вони всі ці 13 родин були розкуркулені?

Від.: Всі, всі, не осталося нікого. І та місцевість вся заглажена була — нікого немає. Тільки там де голівний двір наш був, пасіка трималася покійного дідуся, голубник там був, то голубник розібрали й церкву — то зробили школи там, семилітку, з цього всього. І там був колектив, організували. А ті всі двори, ті 13, зметено було. Бо цей будинок, де ми жили в Станьківі, то був добрий, удобний для колгоспу й там вони утворили колгосп. І зараз оце, коли окупація була німецька, то й там колгосп був який я провідав, тобто проходив на своє власне господарство й подивився на те все і тільки подивився, що ж нічого.

Пит.: А коли вони почали організувати колгоспи в Вашій околиці?

Від.: Десь у 28–му. Здається і вже в 27–му. Бачите, я точно не пам´ятаю — здається в 28–му й 29–му, здається ці два роки самі такі були активні для цієї колективізації, колективізували свіх.

Пит.: А хто перший вступив до колгоспу?

Від.: Там, бачите, так: вступали ті, що, як нас „брат" казав „старший," кому „всё равно," той пішов перший, бо він не втрачав нічого, бо він хотів поспати, робити він не хотів, то йому було скрізь добре, скрізь добре — для його це було добре. Але йому було б ліпше, якби пішов я туди, але ж мене не взяли до колгоспу. Якби це мене взяли до колгспу, може Бог би мені поміг мати на світі братів, маму, а то я живу на світі без нікого, сам — на якесь Боже — я не знаю як вам сказати, значить, на якесь Провидіння, що я живий — більше ніяк не можу сказати. Після того, як ви прочитаєте, або хтось, кому належатиме ця брошура, якщо він її правдиво проаналізує, я радий би був і просив би Бога йому також добра й здоров´я, якби він зрозумів цю брошуру. Оце я хотів би так.

Пит.: А як провадили посівкампанії?

Від.: Це коли? Я не був уже тоді на Україні, я вже не був. Я з 30–го, як викинули в 29–му, я вже там нічого не знаю. І взагалі я не був *competent*, тоді був я малий, молодим вірніше, і про це так добре я вам не можу з´ясувати. Коли б я був там аж до 40–их років у тих поселищах там, а коли я не був 10 років. Я прийшов аж у 39–му році на Новий Рік, на новорічний вечір — завтра 40–ий — перед війною якраз.

Пит.: А де Ви були тоді в той час з 30–го до 39–го року?

Від.: З 30–го року я був у Маріюполі. З Маріюполя — я там учився в технічній школі, Силово–монтажний технікум, завод Ілліча, станція Сартана. Оце я там у Сартані жив, і в заводі я працював, і був у технічній школі. І в 31–му році приїхали до моєї

квартири, посадили в авто і привезли на двірець Сартани, і вкинули мене в вагони, й привезли аж у Надеждинськ, північний Урал.

Пит.: А хто залишився з родини в Вашому селі?

Від.: Маму викинули й мама ходила, знайшла в Засуллі, село Засулля біля Ромен, квартирку якусь і там вона переживала. Це вже я не знаю, але як мені вже розказували, й випікала хліб, продавала й той припік, що оставалося, годувала тих п´ятеро дітей. Я — шостий —то вже з нею не був, а цих п´ятеро дітей. І то циркулоювало, бо це передмістя Ромен і там то в такий спосіб вона годувала цих діток. І, до 32–го року, а в 32–му році Йосиф Юхва, зі своєю бригадою зайшли на ту кватирку, ограбували муку то, що вона мала, заліз до пазухи, вибачте, вийняв у неї гроші, які в неї були й то її паралізувало в той час —не було в неї грошей, не було за що оборотів робити, щоб догодувати дітей. І одна старенька, ось тут є така Коваль, що її забрала і хотіла переховати, щоб вона пережила в цьому хуторі Ковалівщині. І оце вам можна тепер зачитати —і оце я зачитаю. Тепер я зачитаю як вона загинула й де. Добре? Приречений комунізмом український нарід у Україні на знищення, як „чужоклясовий елемент." Від семи до восьми мільйонів українського народу було знищено штучно–зробленим голодом, яким замордована й моя дорога, мила родина. Блаженна пам´ять моїй родині, що замордована комуністичними кримінальними злочинцями в Україні, їхнє прізвище — Штанько. Мати — Оксеня та мої брати — Іван, Микола, Володимир і Андрій. Знищені вони головодою смертю в році 1933–му, місяці травні, в хуторі Ковалівщина, в одній стодолі–клуні скінчилося їхнє життя. Ті п´ятеро трупів вивезено возом до рогу, де кладовище було обкопане, але не поховали, а викинули з воза п´ятеро трупів у рів і загребли землею не товще 15 сантиметрів, щоб лише позбутися. Лише в жовтні в 1941–му році настала мені можливість, з братом Василем, відшукати тлінні рештки членів нашої родини і то завдяки допомозі хуторян, і з нами — хуторянка Уляна Коваль — спасибі їй. Удвох із братом ми відкопали ту яму, зібрали рештки в один гріб і поховали, як і належить християнам, на тому ж цвинтарі. Над їхньою могилою поставили хрест, як свідок невимовно–великого горя і символ терпіння замученої нашої родини. Питаю вас, вороги мого народу, за що, за яку провину ви знищили малих дітей, моїх братів і мою беззахисну маму? За що вони терпіли на рідній, рукопайній (?) українській землі голодні муки, простягали в небесний простір руки за шматочок хліба? За що ви, кати, так тяжко їх покарали? Помста, помста ворогові! Слава Україні! Кирило Штанько. Адреса полягли х моєї родини, п´ять осіб: хутір Ковалівщина, Роменська округа, Роменський район, Україна.

Пит.: А як Ваш брат Василь пережив голод?

Від.: Василь пережив голод, бо коли забрала пані Уляна там їх, та її товаришка така забрала їх у Ковалівщину до своєї хати. І цей хлопчик відлучився від родини і пішов шукати колосочків, чи що, що знайшов — бував собі і прийшов на хутір Перехрестівка, де був горілчаний завод і там де вигодовували свинарі — такі свинарні ферми були. І він крадькома, біля тих свиней, що виносилося їм їсти, із поля підходив до свинарні бур´янами й живився отією картопелькою, що виносилося для свиней. І це було довго там. Він лежав попід кущами там, поки його замітила пані —вона була жінка, дружина такого механіка заводу цього, бо там горільчаний завод і ці свинячі фарми були. То вона замітала, що щось за хлопчик туда навідує, там до тих свиней і вона сказала там другій жінці й вони його зловили. Але зловили з тим, щоб дати йому допомогу. Коли його зловили, то в нього було вошей стільки — більше, як тієї сорочки. Вони його зняли й прийняли в камірці —там така камірка була в свинарнях, де було лікарство для свиней, де були всякі такі, то що було потрібно там. І там його приютили, і міняли йому білизну, і так він почав там жити, почав школу там, незнаний хто він є, почав і в школі вчиться — досить добре вчився він і учили його механіки. І вже — ще малим був, молодим, то він уже трактором по річках розвозив —трактор був на колесах, на рейках, розвозив всякі продукти по всьому заводу. І отак він остався живий від голоду.

Пит.: А скільки йому було років?

Від.: Йому було тоді в 33–му році десь, приблизно 11 років, 12–ий. Я не можу вам сказати точно якого року він народжений, а приблизно, бо ж я не маю фота нікого з рідні, все в мене конфісковано. Я не маю ні з батька, ні з мами, ні з діда, ні з братів — ні з кого, ну нікого нема, бо все конфісковане. Я не міг мати, не міг мати.

Пит.: Як минулося то зрештою, коли Ви повернулися?

Від.: Коли я повернувся, значить — у тій книжці це дуже багато, значить. Та книжка — Полювання за людиною — то більше скаже, детально, точно, бо ця книжка написана ще в 45–му році для того, як нас хотіли репатріювати. То я для репатріяційної комісії оту брошуру писав, то оце було на долі нашої в Нюренберзі. То та книжечка розкаже більше детально про все, значить — Полювання за людиною — ота книжечка, брошура ця.

Пит.: А чи Ви можете описати перед і потім як Вас забрали до Уралу?

Від.: До Уралу? До Уралу я працював — завод Ілліча, вивантажував руду, вугілля. Це мені давалося за ту працю, крім платні, такі талони на обіди. То я був довільний тому, що я мав два обіди, два обіди за те як я виладую там пульман, такі вагони. То я мав, не пригадую скільки, як я виладую, там платилося, але важливим було те, як я виладую, що мені давали талон на хліб — кілограм і давали на обід той талон. Оце, що було мені. Але я вчився там, завод Ілліча, там азото–туковий комбінат, то ці заводи мали цих, технічних таких — студенти були, що для їхньої потреби, цих заводі — Силово–монтажний технікум. Це, значить, такі скоробіжні турбіни, електро–мотори високого напругу, де встановлювалися на великих заводах, скажем, коксохімзавод, де возили вакуум отсаси заводів і під тисненням викидали *gas* на апаратуру. Оце та машинерія, яку я вивчав. Значить, мав би бути колись інженер якийсь, але я цього не достиг. Але досить я набрався того атлетому, а диплому не маю. От так. І жив я — село Сартана. Одного дня, восени 31–го року — там у тій книжці буде докладно — стукнули в двері й тільки стукнув — і турнув двері — й заходить НКВД: — Вставай!

А я якраз щось робив, такий *homework*, до школи. Я піднявся: — Що таке?

— „Идём с нами, ты арестованый."

Забрали й привезли в станцію Сартану, загнали в вагони й ноччю нас вивезли. І то ночами нас везли, днями нас у тупік заставляли, щоб нікому не показували що куди везеться — отже, ми були ховані так — ночами нас везли аж до Надеждинської сімні на п´ять, 75 кілометрів на північ від Надеждинського. Нас вивезли у ліс, скинули нам пилки, сокири, брезентів кілька й оце сказали: — „Ваша Украина вот здесь!"

Оце все. Оце тільки, що помістили в „Білій книжці," оцей термін, бо це їм добре, а те, що вони робили самі комуністи, то це вони не хочуть сказати. Чому? Чому ж не скажуть: — Ми винні, ми опам´яталися, ми прощення просим у народу.

Прошу, сьогодні мав би я його прекрасним президентом, коли б він всю правду сказав. А коли він продовжує ярмо комуністичне для моєї вітчизни, він є ворог перший для мене, а потім — росіянин, а потім...

Пит.: А чи Ви можете описати обставини, вагон і який режим був?

Від.: П´ятий, чи шостий день — це був режимний день, от не пригадую, п´ять чи шість днів режимний день був. Видавалася хлібина на шість чи сім осіб, хлібина, кілограм, на шість осіб — кілограм, здається кілограмова була. Ото скільки людей в вагоні — 60, 10 хлібин укинули і п´ять чи шість ґалонів, або тих — відер води. Це на 60 людей, це ж і діти там — і на п´ять чи шість днів, так званий „режимний день," я призабув чи п´ять чи шість днів — це там у книжці точно написано, я ж не сподівався, що це, то я міг би найти точно, але це ж час би пройшов. Здається шість днів був цей режимний день, чи п´ять, от не пригадую. Одинадцять днів, значить, оце давалося і то більше нічого, більше нічого. Знаєте, хворі, як я вам сказав, що діти кричали: — Пити!

Знаєте, висихали — матері, батьки після себе сечу охолодужвали й напоювали своїх дітей — оце так, оце до чого мій нарід український дожився. А вони вмивають руки, а вони не бачили тоді того? Значить, призвали Москву з Леніном на оцю батьківщину й разом знищили власний народ, і сьогодні не хочуть сказати, що ми винуваті, вибачайте, сказали б, ми не думали цього, ми не уважали цього. Скажіть же! Чого ж ви не хочете правди сказати? Чого ви приховуєте ту правду й досі? Чому? Ну, й 1933–ий...

Пит.: І як Вам жилося на Уралі?

Від.: Привезли там, то бачите, це ж неможна так кілька тисяч, менше як 50% залишилося в живих, а то все вимерло. І було так, що обмерзли діти, обмерзали діти, бо ж то накрите палаткою, а бараки ми будували, то ж не вспіли збудувати, бо вже стало зимно. То діти обмерзали, було так, що матері вішали своїх дітей і самі вішалися з ними разом, бо вже неможна було дожити. Хто не мав дітей, то одне, а хто мав і попав із дітьми, то вже пропадав, то тяжко було. І я втікав звідтіля, і втік на центральну

магістраль — Москва–Хабаровськ, і я знайшов вербовщика, який завербував мене до Хабаровська. І в Хабаровську я змінив прізвище, я був Завгородній і пішов в аеропорт, громадянська фльота, як пілот. Пробув я там щось півтора року й „чорний ворон" відшукав мене там і заарештував. В Хабаровській в'язниці я просидів до рішення, срок мені дали 10 років, без переписки, як „чужоклясовий елемент," „зміняв прізвище," як вони говорили: — „Что он хотел пролезть в наш гражданский флот и советскую индустрию с тем, чтобы подрывать мощь советськой власти."

Отже, на те, значить, мені закидали, що я змінив прізвище. Я змінив прізвище для того, що я молодий, я хотів вчитися, я хотів жити так, як і кожний, а мені неможна було. Лише шляхом оцим я міг зробити.

Пит.: А коли це було, в якому році?

Від.: Це було в 36–му десь, 35–му, щось біля цього вже.

Пит.: А коли Ви повернулися до хутора?

Від.: До хутора? Я до хутора не вернувся. Коли вже зайшли німці, тоді можна було вже мені піти десь кудись вільно.

Пит.: Як Ви знали, що мама й брати померли?

Від.: У мене двоюрідна сестра була й одним із перших, що я взнав на станції, це колишній сусід Бондаренко, що то в тих 13–ти, про яких ми говорили — і він там був. Але він, бачите, такий, що він не думав, що це йому прийде, бо це ж не всіх там брали, а того беруть, а той ще каже: — А, то ще мене не беруть, то я ще — той мовчав.

А коли вже до його прийшло, то вже тоді каже: — А чого ж мене?

Ну, той, чоловік, Бондаренко його прізвище — я коли приїхав на станцію Ромни, бачу старенький чоловік ходить, але я його пам'ятаю.

Пит.: А це було коли?

Від.: В 39–му році. Я придивляюся ближче до нього, я впізнаю, що це той пан Бондаренко. Коли я підійшов до нього і став казать, що хто я є, я перше запитав: — Хто ви є, чи ви є Бондаренко?

— Так, я є — так злякано якось він сказав, бо в тому житті, в радянській системі, то це хтось питає прізвище, то це вже щось має бути страшне.

Значить, він не вірив в те, що коли він мені сказав, що він є Бондаренко, а потім повертається до мене і каже: — А ти хто, сину, будеш?

А я кажу: — Я є Кирило Штанько.

— Кирилів син?

Кажу: — Так.

— Кирило Кирилович?

— Так, Кирило Кирилович.

Він тоді зрозумів, що він колись казав, що, бачите: — Як і мого сина.

Це мій покійний тато приглашав до Петлюри. А тепер, каже, бачите, от мається. На похороні він так докоряв. А тепер йому прийшлося так само, що значить отак. То він став, на плече мені схилився, плаче і каже: — Пробач мені, сину, що це так сталося, що я так сказав, бо я ж про це не знав, я був одурений тою владою, і я вірив у те.

Питаю: — Де ж ваш син?

Каже: — Забитий, забрало НКВД і розстріляло, нема його, а дружина з голоду померла.

А він виховався ото біля станції, збирав там кусочки якісь, після тих НКВДистів, які обідали там, і то він вижив і тоді вже йому дали мітлу, то він замітав там станцію, був таким. І тоді він заплакав і ото він перший сказав: — Уже твоєї родини немає.

Бо ж я не міг переписки ніякої мати, ні мама до мене, ні я до мами не мав права. Не мав права ніякого. Я вже пізніше, коли провів мене Бондаренко до сестри і сестра сказала де мій брат оцей, в Перехрестівці, в горілчаному заводі. І аж тоді, я знайшов брата й вже радий був, що я його маю. Але в цій війні пішов він в УПА і так я його не маю. І так я посилав за ним розшуки й ніде немає його, очевидна річ, що він загинув. Оцей останній, шостий брат, загинув в УПА.

Пит.: Чи Ви можете сказати скільки померло з голоду в Вашому хуторі?

Від.: Бачите, я ж уже й не знав тих людей, де вони розігнані. Із них, скільки я чув, то я знаю, що з Шевченкових родин, то там двоє залишилося аж у Білорусії десь, знайшли працю в Білорусії на торфорозробках, то вони там — Грицько і Мілка, так, Мілка, жіноче прізвище Мілка, Анатолій Шевченко — то там вони були. А дві сестри там

ще в їх було і мама, то от не знаю де вони, мені невідомо що. Я тільки чув через мою двоюрідну сестру, що від Шевченків двоє залишилося живих у Білорусії. А вже Чорнобуки також десь загинули, також з голоду, а де й скільки й як — нікого я вже не бачив із оцього хутора, нікого — як я прийшов у Ромни зі заслання, нікого я не зустрів із живих, але чув про Шевченка Анатолія і Мілку, Мілу ту, що вони були в Білорусії на торфорозробках і то там вони: — На здоров´я!

Пит.: А як Ви були на засланні, чи Ви знали, що був голод на Україні?

Від.: Знав, знав, знав!

Пит.: А як Ви знали?

Від.: Бо нам привозили так звані „пополнения," бо там вимирали кожний день зимного часу. Нас було 600 осіб у баракові в одному, значить, дві лінії нарів таких, по 150 людей вгорі й внизу, по одній і другій стороні. Посередині печі такі бочки, де палилося, це посередині, оце цим огрівалося. Оце з цих 600 людей виносилося щоночі від 10 до 20 людей в зимний час. Викидали їх між бараки, бо барак другий стоїть, то між бараки. Тоді ЗІС, такий ЗІС був *truck* і їх вивозили до кар´єру, там де ми працювали. Повертали, задом він повертався, відчинявся цей задній борт і викидали їх туди, в той кар´єр, у глибину, а ми з підгір´я, де довбали каси ці на праці, що були, ми тачками засипали своїх товаришів. Це були ті, що 10 років без переписки присуджені. Це, що вони не мали вернутися вже — 10 років без переписки це є абсолютно, вони не мали права вернутися. Бо ми виконували підгір´я. Видовбували, що ми так думали, ми угадували, бо там всякі були — інженери були, священики були, інтелігенція, всяка інтелігенція там була — ми догадувалися, що ми робимо — це були широкі там, де ті розвідочні літаки там підходили туди, для танків, для магазинів, для боєприпасів всяких, довбалося це в цих сопках, у цих підгір´ях. Оце те, що ми робили. Вони не хотіли, щоб хтось знав, що ми робили, бо ж я б, як прийшов би, я розкажу народові, або комусь з ким я працював — вони цього не хотіли. І цей елемент мусив знищений бути, бо це було для них тоді найстрашнішие — Петлюровство — це було найстрашніше для радянської системи. І прояви всякі націоналістичні, це було вороже для комунізму.

Пит.: Але як Ви знали, що був голод?

Від.: Привозили людей з в´язниць — Суми, Миргород, Харків і другі міста, з усяких міст з в´язниць привозили туди людей арештованих, яким присуджено по 10 років і ото ми тому знали. Навіть у нас вироблялося там — ми знали, що генерал Блюхер там, у цій страшній системі. Ми ж не мали права олівчика мати там, папірця, папірця кусочок ми не мали права мати, нічого ми не мали права для себе мати. Коли б там знайшли в мене — *two–by–four*—и ніби — такі були, оце мій номер, оце така ширина, оце один, другий. Як на моїм місці знайдуть олівець, мене зразу розстріляють. Оце вигонять до праці — оце треба ще не пропустити це — вигонять до праці, це ж страшні колода — я ще щоб не проминув це. Ага, оці трупи, жертви, ми власними тачками перекидали, на наших товаришів присипали, оце що ми бачили, що я бачив на своїх очах, на своїх власних очах. Оце так нарід ховали там. Потім, доходило так, що має ось за місяць вийти, тобто 10 років кінчається, як вони кажуть, то вони посилають тих — от у цьому таборі, де 600 людей, і там є два чи п´ять, то їм дають бурки бурити шкалу й закладувати амонал, щоб зривати. І в той час сидить НКВДист з вибранцем, з цією машиною і придавлює, запалюються бурки там і це все в повітря йде, разом з цими людьми, що мали піти на волю ж наче за місяць. Слухайте, в отакий спосіб робили! Зима там ж не так як тут — 60 мінус. Ви вуста собі язиком обточили, вже вогкі в вас — вже змерзлися вуста. Вишиковують нас до праці в самі холодні дні, стоїмо в строях оцих по троє людей, значить 50 людей у лінії, значить 150, 50 три рази — 150 є в цій колоні.

— То стріляйте нас, ми вже не здібні до праці, ми пропадаєм, ми холонем, ми падаєм, ми не живем уже! — коли це закричали зі строю, почули, конвой почув, що це такі „анти," „анти," що стріляйте, ми не гідні вже далі працювати. І через кілька хвилин появився голова табору й ходе, й йде попри колону й вибирає що–десятого й в окрему колону, в окрему колону. Зібрали щось до 50 людей, брама відчинилася в північну частину табору, там де були тепляки собачі, там де мустровані собаки вогодовували для охорони концтабору й НКВДисти брали, бо там пограниччя вже було до Приамур´я — туди на кордон брали цих собак. І ось вам за кілька хвилин цей комісар, цей голова табору, під´їжджає, що–десятого викликають, зорганізовано 50 людей, брама відчинилася, знову закрили браму цю і дивимося через цю орогожу, через цю коключу —

із тепляків собаки, як змії, нападали на цих людей — і то вони научені хватати отак людей — отже, і то вони всіх порвали на куски. І через кілька хвилин ви бачили трупи, тільки пара піднімалася з них на такому страшному морозі. Повертається він до нас і каже: — „Ну, кто ещё, может кто ещё недоволен?" — І вже була тиша, тільки хто вже змерз, упав тут і через їх нас погнали на працю. Оце такі дні були, оце такі були страшні дні.

Пит.: Як довго Ви там були?

Від.: З 37–го, чотири роки, чотири роки. Нас перевозили сюди до Хабаровська, в Манчжоу–Го, так називали Бурят–Монгольська Народня республіка, це якраз біля Байкала. І в тих горах там також робили таку тунель — ото туди нас мали привезти, або туди їх привезли, а перед тим ми втікали з вагона. І через втечу. Значить, підірвали дах і через цю щилину втікали, бо там були нари такі — в вагонах такі були нари, дошки положені й то їх тільки два, дві нари, то ми ставили дві вертикально, дві дошки, двоє товстих, а потім одним, або двома придавлювали дах і вона проривалася, бо там уже йржаві такі болтики були, то вже легко можна було його прорвати. І, як прорвали, забинтували його і вже через цю щилину ми вискакували. І то так ми втекли. І вже так я попав у Чіту й вже в Чіті мені доля сталася так, як у тій книжці написано — там буде докладно, бо я вже не пригадую точно. Був там такий голова НКВД Чітинського краю, який мене викликав, знайшов він мене, що хто я є, але я не думав, що це так станеться, і думав, що втікати, але пізніше я подумав, що не може бути, щоб він так прямо мене викликав, але він викликав тому, що він хотів мені помогти. Він каже, що він знає радянську владу ліпше, чим я, але коли мене вже звільнили, то він сказав: — Ні ти мене не знаєш, ні я тебе не знаю, на випадок чого.

Розумієте? І я звідти отримав папери, що я відбув срок, але приїхав у місто Ромен і на другий же день я мусив іти на відмітку, бо в мене була така книжечка, а якою я мав відмічатися кожний тиждень, у суботу, в НКВД. І мені дали два і пів кілометра — тобто в промірі п´ять кілометрів, або в радіусі два і пів кілометра, оце я мав право, значить іти, більше ні. Так, що я не міг шукати тієї родини, але ми знали де — й брат знав де — значить, наша родина вже згинула. Але ми не мали можливості, бо це ж радянська система, ми ж не могли піти там і це зробити. Коли б же ми пішли там і почали розкопувати, то це ви знаєте, що б це було? Це є неможливо. А вже коли німці прийшли, ми пішли там і відпитали точно. Оця пані Коваль, то вона посадила кущик калини маленький там, і ви знаєте, та калина була там така вже, як під стелю, як ми прийшли, отака вже розрослася там, де похована наша родина. І то ми власними руками розгорнули землю, зложили в один гріб і то там же, з канави ми тільки винесли — воно отак тільки вище канави на тому цвинтарі — і ото там поховано. І над ними той хрест поставили, отакий дубовий, великий хрест, але ж його, як прийшли більшовики ж зразу, то його вже там не стало. Так же само не було на татові й на дідусеві там, на Ґудовицькій тій землі, там де це наше господарство було. І там поставили ми хрест, але ж і там його вже знали, що нема. Ну, і там вам ще щось там буде. Ага, вже й тут в Америку, як я приїхав, то мене знову спровоковано, що я неначе комуніст, що я неначе перший перейшов кордон в Чехо–Словаччину, а жінка прийшла з дітьми, що комуністи підвезли на кордон мою жінку з дітьми. Чуєте? В отакий спосіб осюди, до американського уряду, до *Emigration*, прислали отакі речі, що я є комуніст. То мене викликали, три роки я був під слідством — 52–ий, 53–ий і 54–ий. Три роки я був під слідством і це три роки мене тягали й вже Верховний Суд відкинув це все й оправдав. А потім знову тут у Клівеланді викликали, 10 років тому назад, що я є убивник, що я ворог народу. Чуєте? Оце я знову тут переніс трагедію, від *Emigration*. Отже, радянська система, Радянський Союз пересилає і використовує, розшукують, і вони оці брехні всі вірять. Це ж є ненормальна брехня, що ось є в цій газеті, в їхній газеті, в їх „Українські вісті," каже, що: — Бендерівці, націоналісти, вбивали всіх комуністів, а потім, як не стало комуністів, так жидів били.

Отже, вони обробляють для того, щоб зробить спротив, той що зробили вони в тих 28–х і 30–х роках, вони ненавість роблять в національностях.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Було, чув, але я не бачив, а чув. Мені, як я вернувся, то один розказував, що він на станції Бахмач купив м´ясо й знайшов жіночу цю частину. І він його із´їв. Його прізвище — він був у Ромнах — Мовчан, у Ромнах на залізній дорозі, таким технічним

робітником. Надзвичайна людина така; ну, я йому вірю, бо я його знав, надзвичайно добра людина. Отже, він купив це м´ясо, й він його з´їв. Оце я так то знаю.

Пит.: Чи в Росії був голод також?

Від.: Ні, він не міг бути.

Пит.: Навіть як була суцільна колективізація?

Від.: Де? В Росії? Та не було ніде там голоду ніякого! Не було голоду! Бо всі кордони українські були замкнені, ви не мали права купити квиток нікуди з України. Коли б вас командували, чи щось, то вам видається посвідка чи то сільрадою, чи райпарткомом, чи хто б то з тих вищих, хто він їде, де він їде, чого і дається тоді посвідка, але реґулярно населення не мало права ніякого руху в той час. До потягу вони могли прийти. Бувало, що це я не знаю, але розказують, це моя сестра розказувала часто — у Ромнах, на станції, як тільки приближиться потяг на станцію, то пливають із вагонів зверху додому, бо тут НКВД їх арештовують, тих, що їдуть на дахах, то вони тікають десь у канави, а потім потяг перед тим як починає рухатися, то вони біжать, чіпляються знову й вилазять знову. І отак, отак проїжджали. Але, як приїдуть на кордон, уже туди, на російський кордон, то там потяг кожний перевіряється, ніхто ніколи не вийде, щоб привезти, чи щоб туди везти, нічого — все було замкнене, все було замкнене. Наскільки мені розказали про це, наскільки це я знаю, як мені моя сестра двоюрідна й також інші мені приятелі розказували про це, що виїхати й поїхати, щоб щось купити, чи то неможливо було. Хіба, що, як кажуть, „підмаже," це значить *black market*, заплатить тому НКВДисту, чи НКВДистам, то його пустять там із клуньком борошна, чи щось таке, то тоді він може приїхати додому з тим клуньком і якось продовжить життя своїй родині. Але це треба було в такий спосіб лише.

Пит.: Це все, що я маю питати. Якщо Ви маєте щось додати, то будь ласка.

Від.: Ну, бачите, додовати можна багато до цього. Слухайте, ніколи неможна думати, що як дістати правду від людини. Людина може всяко сказати, обороняє свою власну психологію, може, й ідею, якою вона пропиталася. Я кажу отак, але є люди, які не можуть сказати інакше, вони кажуть так, як кажуть, преса сьогодні пише, от як пресе УРДП твердить, що це „відродження хвильовізму." Українське відродження, яке б то не було, каже, що тільки від їх починається. Панове, це ж неправда! Це ж чекіст, це ж я знаю, я ж знаю його практику, що творилося там, я ж знаю це все. Як же він може мені сьогодні це сказати? Він мені бреше — я же не вірю. Я не маю права до нього сказати: — Та слухай, чоловіче, як же ти напишеш у пресу такими відповідальними словами?

Він пропагує вас, а то так ще, як око на око побаче мене, то, як у Баунд Бруці побачив мене один, то каже до мене: — О, то ти націоналіст, ти ж бандерівець!

Чуєте?

Слухайте, ти, мов, бандерівець, а я, мов, комуніст, то не балакай про мене, мовчи — сам–на–сам. А як от у пресі, то він так оформлює, так уже обходить це, й в культурний спосіб він обробляє, але ж правди не хоче сказати. Отже, гній і тут. Чого ж вони, чого ж вони оправдують оте комуністичне, коли сьогодні Китай і той сказав: — Геть від Москви! То яка ж різниця, що це Фітільов сказав? Також сказав же й Тіто, не дарма, що він дружив із комунізмом, а він зробив таки національний югославський комунізм. Отже, чого Фітільов хоче, або хотів, а те продовжується сьогодні, значить, цими Гришками і подібними. Оце що я хотів додати.

Пит.: Ну, то дуже Вам дякую.

Від.: Та нема за що, нема за що. Я повинен до цього прилучитися.

Anonymous male narrator, b. February 12, 1917, Opishnia, a former district seat and large village of 500 families, 2 schools, and 2 churches, Zin'kiv district, Poltava region, one of 2 children of a peasant who had 10 *desiatynas* of land. In 1931 narrator was in Zaichyts'(?), Poltava region, and in 1934 went to the Caucasus. Narrator states, "They began to organize the collective farms in 1930. They did it at first an a voluntary basis, then by force, because I know what they did with my father. They imposed a tax of so many *poods* of grain and so many *poods* of pork and beef, and he had 24 hours to pay. It was impossible to pay, so they threw us out of the house and took everything... This was in 1932." Later on, narrator adds, "Collectivization was very simple: they imposed a tax in bread, and on people who did not want to join the collective farm they imposed it such that it was impossible to pay, so the person entered the *kolhosp*. From those who didn't want to enter the *kolhosp* they took everything and threw the person out of the house. That was collectivization... {Our family} was thrown out of the house, everything was seized; Father died, and I began to roam the world." The village churches were closed in 1931 or 1932. The famine began in 1932 and lasted through 1933. Most people died in the spring of 1933. "When spring began in 1933, it was terrible. So many died. They ate whatever they could get. Mothers ate their children. People ate dogs, cats, and everything. There were cases where whole villages died out... Children died first. The elderly died first. They died on the roadside... People tried to save themselves, but there was no means of salvation possible. You couldn't find anything anywhere... You couldn't find work anywhere. You couldn't find a piece of bread anywhere. If you started to, people would take the bread away. In the *kolhosps* the bread was taken; children and women went to collect ears in the stubble. And they appointed people to take back the grain {women and children} tried to glean in the field. They chased {the latter} to prevent them from gleaning." Narrator saw many homeless children, many of whom were children of those who had been dekulakized, saw bodies being carted off but did not know where they were buried, and knew of people eating cats and dogs, but only heard about cannibalism. Narrator estimates several hundred people died; many also fled.

Питання: Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 1917–му, лютого 12–го.
Пит.: А де саме?
Від.: Опішня, Полтавська область, Опішнянський район.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Сільськогосподарством.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Скільки землі? Десять десятин, так.
Пит.: Скільки десятин вони мали до революції?
Від.: І до революції ту саму землю вони мали. Не брали землі.
Пит.: А скільки Вас було у родині.
Від.: Четверо: батько, мати і нас двоє.
Пит.: Що люди тоді говорили про царський режим?
Від.: Люди тоді говорили про царський режим, що царський режим був далеко ліпший, ніж комуністичний.
Пит.: Що Ви можете сказати про революцію?
Від.: Ну, я тоді малий був, я ж тоді не захватив революції, бо я народився якраз перед революцією, але розказували старші. Нищили геть.
Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село, якої величини воно було?
Від.: П´ятсот дворів, дві церкви. Були знищені церкви.
Пит.: Чи була школа?
Пит.: Дві школи.
Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: Ходив я до школи дуже мало, бо тоді, як почалося розкуркулення, заганяти в колгосп, то тоді й нам у школу не можна було ходити. Вдома батьки ганяли кругом, і я вдома вибув, пас скотину.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: НЕП, я вже трохи більший був, я трохи знаю те, що ціни були все дешевші. Кажуть, що я дуже тоді ж малий ще був, що ціни були: пуд хліба — 50 копійок, чоботи — три рублі. Казали, що було життя при НЕПу, що добре.

Пит.: Коли вони почали організувати колгоспи?

Від.: Колгоспи вони почали організувати в 30–му року. Добровільно, потім насилою робили вони так, отже я знаю як робили із моїм батьком. За 24 годин наложили щось кілька пудів хліба, скількість пудів м´яса свинячого і скотинячого й щоб за 24 години виплатив. Того виплатити неможливо було, тоді нас з хати викинули, й все забрали.

Пит.: Це було в якому році?

Від.: Це було в 32–му.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Був він у кожному селі, але я його не знаю, бо я малий був.

Пит.: Чи люди добровільно записувалися до колгоспу?

Від.: Були такі, що добровільно, а більше силою заганяли. Бо як ти в колгосп не впишися, то люди знали, що всерівно тебе знищуть.

Пит.: Як довго йснувала церква в Вашому селі?

Від.: Знаю я, що ще з матір´ю ходили, як святили паски, то я ще ходив до церкви. Знаю, як уже святили паски: свистіли й стріляли. Як комсомольці кругом, як паску святили. І потім церкву закрили, й там було зерно насипано.

Пит.: Коли це було?

Від.: В 32–му чи в 31–му роках, так. В цих роках.

Пит.: Яку частину врожаю брала держава до колективізації?

Від.: Я цього не скажу, не знаю. До колективізації я не знаю, бо я малий був.

Пит.: Але чи Ви можете сказати чи Ви думаєте, що це було забагато чи Ви могли дати?

Від.: Звичайно, забагато, бо до колективізації накладали на людей так, а коли робили колективізацію, то накладали спеціяльно, шоб люди не виплачували. Спеціяльно робили то.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: В 29–му році.

Пит.: Чи Ви можете описати, як відбувалася колективізація?

Від.: Колективізація відбувалася просто: накладали хліб і так накладали на людей на тих, які не були ще в колгоспі, накладали так, щоб він не виплатив і тоді якщо він не записався в колгосп, йому наклали плати, й він ішов до колгоспу. Які не хотіли йти до колгоспу, забирали все — їх виганяли з хати. І була колективізація.

Пит.: А чи люди спротивлялися?

Від.: Спротивлялися люди, але казали, тікали, в в´язниці садили.

Пит.: А чи цей спротив дійшов до повстання?

Від.: Ні.

Пит.: А що сталося з Вашою родиною?

Від.: Викинули з хати; взяли все; батько вмер, а я пішов скитатися по світу.

Пит.: Хто прийшов і забрав усе?

Від.: Вони. Продали. У них був закон такий: що не виплатили ви, продають, а тоді сусіди то кажуть, що пускали комуністів; пускали активістів у ті хати з яких вигнали, а вони казали, що вони продали за те, що ви не виплатили. А вони накладали те, що неможливо виплатити. Я ж кажу, як воно було (плаче), що 25 пудів гавяжого; потім скільки пудів, я вже забув, свинячого, скількись то пудів чогось другого, грошей, і щоб за 24 години, щоб виплатив; а не виплатиш, прийшли все забрали. Коня і скотину забрали, все забрали. Так робили. В колгоспи так заганяли. Це так добровільно.

Пит.: А що мама робила?

Від.: Мама тут, що ж вона робила? Нічого не могла вона робити проти того. Скиталася. Також ходили, як викинули з хати. Зимою то люди які мали почування, то

могли пустити в хату, але боялися, що як пустять, то скажуть, що куркулів переховуєш, та аж у друге село тікали. Туди, там люди пустили на рент хату.

Пит.: Як довго ви були там?

Від.: Як довго? Там батько помер у тому другому селі. А люди такі старші були, й тікали на Кавказ, і я з ними поїхав. Мені було скільки там? Устроїлися ми там у колгоспі й тоді й мати приїхала до мене. Це було на початку 34–го року. І я й там жив.

Пит.: Де Ви були в 31–му році?

Від.: В 31–му році? Тут, на Україні був.

Пит.: Але де саме?

Від.: В селі Зайчиць, на Полтавщині.

Пит.: Як ви там жили як вони вже все забрали?

Від.: Не було нічого їсти, нічого. Десь картоплинку дадуть, до когось зайдемо. Як настала весна, то були такі комуністи, або активісти які їх не займали, то в них копав, то дрова рубав за кусок хліба, хоч за ту картоплинку. Отак і жили.

Пит.: Скільки років Ви там жили?

Від.: Ну, до 34–го року. А в 34–му, я на Кавказ поїхав.

Пит.: Як Ви там працювали?

Від.: У колгоспі я працював на Кавказі.

Пит.: Мене цікавить перед голодом.

Від.: Я в колгоспі не був, а так ото в людях там де розгребеш картоплину, де комусь копати підеш, комусь дрова порубати, десь скотину пасти. Брат був пухлий. Я не був пухлий.

Пит.: Коли почалася голодівка?

Від.: Голодівка з 32–го року й ввесь 33–ій рік.

Пит.: А коли люди почали вмирати?

Від.: Найбільше в 33–му році. Це весною. Коли весна прийшла 33–го року, то було страшно. Скільки вимерло. Їли що попало. Мати своїх дітей їла. Люди їли собак, котів, все. Отже, були такі випадки, що цілими селами вмирали.

Пит.: Хто перше вмирав?

Від.: Перше діти; діти перше вмирали. Старші люди перше вмирали. По дорогах умирали.

Пит.: Ви можете сказати скільки в Вашому селі померло? Я знаю, що це є тяжко, бо багато померло.

Від.: Ну, так, багато. Сказати то тяжко, але так люди говорили, що до кількох сот. До того вмирало; бо багато вмирало не вдома. Ішли, тікали десь, щоб добити кусок хліба; на дорозі вмирали.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Старалися спасатися, але спастися ніяк неможна було. Ніде не найдеш. Ніде нічого не найдеш. Ніде праці не найдеш. Ніде куска хліба не найдеш. Коли почалося те, то хліб убрали люди. В колгоспах хліб збирали; а діти й жінки ходили колоски збирати на стерні. А вони назначали тих, що в полі в них відбирали колоски. Ганяли, щоб не давати їм збирати.

Пит.: Чи було багато безпритульних?

Від.: Так, багато безпритульних. Багато їх осталося тих людей яких порозкуркулювали. Їх вишколювали. Брали комуністи. Вишколювали комуністами. Вони йшли тоді. Вони йшли тоді проти своїх батьків. А все–таки як війна почалася, то багато з них які знали, хто вони й чиї вони діти.

Пит.: А що влада робила про голод як багато було мертвих людей?

Від.: Влада робила, щоб більше вмирало.

Пит.: Що вони робили з трупами? Як вони закрили все?

Від.: З трупами. Вони возили. Я не знаю, де збирали. Їздили, возили, й де вони їх ховали, я не знаю.

Пит.: Чи люди знали, що робилося?

Від.: Багато знало, а багато й не знало. Були такі, що розуміли, що робитися; а були люди такі, що не розуміли, бо совєти — це їхня влада. Вони старалися доказати, що це неврожай; що є це невродило й тому голод. Але то неправда.

Пит.: Коли ви тікали? В 34–му році?

Від.: Так. Із України на Кавказ.

Пит.: Як то сталося?

Від.: Ну, як то сталося? Як тó розкуркулили тут, люди на Кавказ їхали. Багато старших. Я малий був. І мене й забрали. Я туди з ними поїхав і там устроїлися й тоді мати моя. І ми там жили.

Пит.: А тепер?

Від.: Брат там; також на Кавказі.

Пит.: А як Ви до війни?

Від.: Там не було такої голодівки як у нас на Україні.

Від.: Чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Батько. Батько помер з голоду.

Пит.: Що Ви знали тоді про величину голоду? Чи Ви знали, що голод був по всій Україні, чи тільки про Ваше село?

Від.: Тільки про своє село й на Полтавську область усю я знав, бо люди ходили, шукали з міста на місто, старалися десь спастися й казали, що там уже чутки були, що вже село й в Херсонській області було вимерто все.

Пит.: Чи Вам відомо людоїдство?

Від.: Відомо мені те, що йшли люди куди хто попав за добичою щось з´їсти й їли й собак і котів. І були випадки такі. Вже старші люди. Чув од старших людей, що мати їла своїх дітей. І це просто страшне робилося. А я як став більший, то ще чув, що кажуть, що закордонці кореспонденти які були, то їх підкуплювали совєти, щоб вони писали закордоном, що то хвороба така, що то неправда, що то люди мруть з голоду. Я зустрівся з чоловіком тут на еміграції. То він жив у Греції. Він сказав, що в 33–му році совєти привизли до Греції *ship*–ами пшеницю, а грецький президент чи король — я точно не знаю — сказав: — Я вашої пшениці не візьму. У вас люди мруть з голоду.

Вони сказали, що то неправда. Відплили від берега й пшеницю висипали для того, щоб показати, що то неправда, що в них є все. Тепер розказують нам люди, яких я зустрічаю і мешкали в Польщі, що коли голод на Україні був, то в Польщі радяньські кури продавалися і ще на пів ціни тих із Польщі. Вони стояли й казали, що це є радянські злишки. Тому, щоб світові показати, що то неправда.

Пит.: Як голод скінчився?

Від.: Він скінчився як уже на 34–му році чи в 33–му, як уже вродило, вже вийшов урожай, вимерли, то тоді вже то скінчилося, вже люди тоді які осталися живі, вже тоді як у 34–му році урожай став, то вже притихло трохи тоді.

Пит.: Як Ви відновили своє життя після голоду? Що Ви тоді думали про радянський режим?

Від.: Люди які осталися живі після голоду, то говорять, що ж неможна було нічого казати проти Радянського Союзу. Були такі, що розуміли, що то був за голод і як то були такі, що вірили, що то неврожай, що то комунізм не винуватий чи уряд радянський не винуватий тому, а йнші, які старші, то розуміли, що то є, але ж говорити неможна було проти того нічого.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Я не скажу. Я не був. Я ж був на Кавказі. Там голоду не було.

Пит.: Поки Ви були на Кавказі чи були люди з інших областей які також сказали, що був голод?

Від.: Так то було. Найбільше було українців. І по Кавказі де я був там найбільше тікало українців. Найбільше тікали з України туди.

Пит.: Вони всі сказали, що був страшний голод або нічого не сказали?

Від.: Кому ви будете казати, як там страшно казати? Ви ж говорите як голод проти радянського уряду. Я був там як уродило, врожай цей рік більший тоді забрали, що їм подтрібно. Що осталося ділили міх людьми. Як мало здали, що люди говорили, то мало цей рік получили. Вони казали, що треба ліпше робити. Погано робили. Як будете робити ліпше, буде ліпший врожай; ліпше достанете.

Скажу те, що це було урядом придумано й зроблено, щоб винищити український народ, бо вони добре знали, що український народ комунізму не хотів, і він його не любив. І вони це знали й їм треба знищити той народ який знав, що він ніколи любити не буде.

Пит.: Але що люди думали про українських комуністів?

Від.: Багато думало людей українських про них те, що вони зрадники українського народу. Вони пішли за комунізмом. Пробачте, що я не можу... Мені то все...

Case History SW67

Anonymous female narrator, b. 1924, Martynivka, a small village in Hadiach district, Poltava region, into a middle peasant family. Narrator's mother's family suffered dekulakization and exile. People were forced to join collective farms by the local Ukrainian *holota* (loosely, white trash) from the Communist Youth League. During the famine people were reduced to eating leaves and tree bark. Many people died, including several of narrator's relatives. People "came to the house, searched this and that, they had great iron sticks, and they poked them in every corner looking for bread, and they took everything." Narrator's mother saved her children by taking gold crosses and such to the *torgsin*, thereby obtaining food. Eight–year old narrator was incarcerated for some days for gleaning grain in the wheat stubble remaining in the field after the harvest. Schoolchildren were fed a little soup. Communists were mainly outsiders. Narrator stated famine ended in her area in 1934 and attributes it to the authorities' desire "to destroy all the Ukrainians in Ukraine."

Питання: Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 1924–му році.
Пит.: А де?
Від.: Село Мартинівка, Гадяцький район.
Пит.: Область?
Від.: Полтавська.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Сільським господарством.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Я не знаю.
Пит.: А як вони рахувалися?
Від.: Середняками.
Пит.: Скільки Вас було в родині?
Від.: Четверо.
Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село?
Від.: Так. У нашому селі жило небагато людей, було воно невелике. Школа була, церкви не було. Багато людей померло, навіть у нашім селі. Я не бачила, бо я була мала, а казали — та родина була вимерла й після тієї трагедії сусіди хоронили родину, ті трупи, то знаходили на горищі кістки дітей, що мама, чи тато, вся родина, їли своїх дітей. Це я чула й знаю. Їли з дерева листя, полову, з дерева кору, котів, собак, всяке. Моєї мами вся родина була знищена, всіх заарештували, вивизли на Сибір і на тяжку працю. Їхня родина складалася так — дев'ять дітей було й їх, ну я їх мало кого знаю. Всі повмирали, всі з голоду. Декотрих багато моїх *cousin*–ів повмирали з голоду, багато деякі лишалися, тікали до Росії, втікали до Білорусії, втікали в ще деякі країни, що могли вони там своє життя врятувати від смерті й голодівки. Мої батьки врятовували так що, ми на полі мешкали, від села, й вони все закопували в полі в землю, там які лахи, чи який хліб, то тим ми врятувалися. Ну, приходилося і мені їсти листя і кору з дерева. Ну якось ми вижили до хати, шукали, всякими такими, мали великі *stick*–и залізні, і всюди вони в кожний кутик вштрикали, шукали хліб, і забирали все. Все забирали.
Пит.: Як часто вони приходили?
Від.: Я пам'ятаю, може яких три рази найменше приходили. І все примушували, щоб ми ішли до колгоспу. Але тата заставили, й ми мусили приписатися до колгоспу. Ходила я колоски збирати не раз, у мене ті торбиночки, що я назбирала на стерні колоски, забирали й мене карали.
Пит.: Як карали?
Від.: Ну, вони, було, заберуть до колгоспу, посадять там у яку кімнату на декілька днів, а тоді випускали.
Пит.: А чи давали їсти?
Від.: Давали якусь зупу, ні до чого.
Пит.: Скілька Вам тоді було років?
Від.: Я мала, з 24–го року, то було мені вісім. Вісім років було.

Пит.: А чи люди хотіли йти до колгоспів?

Від.: Люди не хотіли, але вони їх примушували. Вони примушували. Багато людей боронилися. Можна сказати, що була яка частина комуністів, вони не сперечалися, а всі ті, вони сперечалися. Оті всі середняки, куркулі, вони всі не хотіли йти до колгоспу, тільки хотіла йти вся голота, комсомольці. Щоб усю Україну йзнищити, зробили штучну голодівку.

Пит.: Коли то почалося те?

Від.: Ну, в 32–му році. Тридцять третій рік.

Пит.: А чи було багато?

Від.: Багато. Багато. Вони робили ті патронати й всіх дітей звозили, то називали патронати. То як садочок, то вони звозили тих дітей, і вони вже вчили їх по–своєму, як вони хотіли. Виховували перше піонерів, тоді комсомольців, а тоді вже йшли вони, партійні комуністи були.

Пит.: А Ви не ходили до школи?

Від.: Ні! Під час голоду я йшла, бо там нам кухарка робила таку зупу — вода закипить і мукою якоюсь закалатала й то все. То рятувало дуже. Які діти ще могли йти до школи.

Пит.: А що там учили?

Від.: У нас у школі вчили української мови, то писали ми, російську мову, подавали там, кожний день була одна лекція російської мови. А то ми все училися по–українському. Бо то село було невелике, то ще Росія не запанувала.

Пит.: Що вони робили?

Від.: Нічого. Я ще була мала.

Пит.: Хто були ті комуністи, чи місцеві, чи приїжджі?

Від.: Приїжджі. Була одна вчителька, Люба Василівна, то вона викладала російську мову, то вона була приїжджа, не знаю звідкіля вона була. А то так — 25 кілометрів від нашого села. В нашому селі були самі вчителі приїжджі. Або то було так тільки від першої кляси до семої класи. А тоді далі були по містах вищі кляси.

Пит.: Чи багато людей в Вас вимерло?

Від.: Ну, можна сказати, що в нас там дворів може 150 було, то може одна треття, а може більше. Бо дуже багато вмирало. Дуже. То як у моєї мами, то майже вся родина вимерли, а так то я була малою, ну я пам'ятаю, що як прийшла я до церкви, то коло церкви трупів було, не можна перейти до церкви.

Пит.: Чи в Вашому селі була церква?

Від.: У нашому селі не було церкви, була на чотири кілометри в Удовичниках. То я не пригадую, в якому році. Я думаю десь перед голодівкою, бо після того вони познімали хрести, й туди, із поля завозили зерно. І зсипали там по церквах. А в деяких церквах, то вони робили радянські клюби, так як театр.

Пит.: Чи можна було дістати хліба за гроші?

Від.: А, я за це не знаю. Можна було дістати, що я чула від моїх родичів, що як хто мав золоту річ, заносили до торгсину, тоді там вони давали, а що вони давали, чи вони там давали хліба, давали, чи може пару центів давали, там вони купляли хліб. Але за золото люди міняли хліб. Оце що я чула.

Пит.: Як люди пережили голод?

Від.: Ну, голод скінчився в 34–му році. Почало помало все відходити, то всі трупи поприбирали, й помалу почали люди там довбати, копати, потрошки дещо. Картоплю садили, то лушпинки садили, а тоді вона поросла така маленька, як орішки, як квасоля, а тоді на другій рік, то вже більша. А так то, я дуже багато не знаю, бо я була малою. Оце я бачила, що моя мама так само то робила.

Пит.: Що сталося з Вашою родиною?

Від.: А, моєї мами вся родина пішла. І брати, й сестри, й діти й які вони всі порозходили, й їх вигнали з хати. В отій хаті, де моя мама мешкала, була школа, я до тієї школи ходила. А в нас було — я була, і, мала, молодша сестра була. То ми ніде не були, ми в полі так лишилися і жили.

Пит.: Чому Ви думаєте була голодівка?

Від.: Чому була голодівка? Вони хотіли всіх українців знищити на Україні.

Пит.: Чому?

Від.: Українці хочуть своєї України. Вони хочуть своєї влади, хочуть, щоб Україна була. І я хочу, щоб Україна була.

Пит.: Чи діти між собою знали, що був голод на Україні, чи Ви говорили?

Від.: Ні! Ніхто нічого не міг говорити, багато людей знало чому то вони зробили. Але ніхто не міг говорити. Люди знали, що вони зробили штучну голодівку. То вони запитали, що то в них урожаю не було, то була неправда. Урожаї були, але вони тільки хотіли знищити всіх українців.

Пит.: А як люди перебудували своє життя?

Від.: Люди перебудовувалися, але ще дуже тяжко було їм. Не було ніде нічого. Починали все наново. Відбудували ціле життя.

Пит.: А як Ви самі це зробили?

Від.: Моє життя будували тато й мама.

Пит.: Що вони робили?

Від.: Вони після того так само починали там. Наперед, що в мами не було, бо моя мама була з багатої родини, деякий хрестик мала, деякий перстень мала, вона те все продавала, і так вона, ви знаєте, врятувала свою родину.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Поза тим я такого не можу нічого сказати, бо я була мала, молодою була.

Пит.: То щиро дякую за свідчення.

Case History SW68

Anonymous male narrator, b. 1918 in a village of about 100 families in Kharkiv region, son of a peasant who had 12.5 *desiatynas* of land near the city of Kharkiv. During NEP "life was good. Everything was available." Narrator's entire family moved to Kharkiv in the late 1920s. Collectivization began in 1929, and the *kolhosps* were run by city people who knew little or nothing about farming. Those who were opposed to the *kolhosp* could do nothing. About half the farms in narrator's village were dekulakized. Narrator tells of activists being murdered. Famine began already in 1931, and at the same time the village church was closed. "I was very small at that time, and I still don't know why, but there wasn't enough grain and people became swollen from hunger. They got swollen before my eyes and then a person got weak, and there was nothing to eat. But in the big cities there were stores, and one could buy bread." There were many homeless children, whole villages that died out completely, and cases of cannibalism. Narrator's brother during the famine worked in the city and received 800 g. bread ration and another 300 g. for dependents. Because of this no one in narrator's family died. Narrator is unaware of barriers inhibiting travel to Russia. He states that when he was a child, he assumed that the whole world lived like his family did, that is, suffering famine, repressions, and similar aspects of Stalinist "Soviet reality."

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: Я народився в 18–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: На Україні. Ми жили в селі.

Пит.: Чи Ви можете сказати село, район, і область де Ви народилися? Якщо Ви не хочете, то не мусите.

Від.: Тільки область: Харків і то все. А більше я не хочу, бо то було недалеко від Харкова. Батько мав фарму, й ми жили всі на фармі.

Пит.: А скільки десятин землі було?

Від.: Мали 12½ десятин землі й з тієї землі ми могли жити, жити добре. А потім була ще земля така, яка не рахувалася, не для посівного поля, а тільки сіно могли там зрізати, щось таке, невдобна земля. То тієї землі теж було якихось може 10 гектарів. Ну, я ще був тоді маленький, але в 29–ім році почалася та колективізація.

Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові добре жилося, тоді все було. Тоді в нас все було. Тоді ті всі *food* продукти були дуже дешеві, бо кожний мав своє поле й кожний робив, щоб було щось їсти й одежа була, й все було. Але потім уже почалося після колективізації, як пішла якась хвороба, бо коней забрали, корів забрали.

Пит.: Коли почали організувати колгоспи?

Від.: У нашому краю, то в 29–му році.

Пит.: А перед тим чи були?

Від.: Ну, кожний фармер, як і тут. Було окремо, фармери. А після колективізації, то вже забрали тоді, хто пішов до колективу, то віддали корів і віддали коней.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Деякі так. Деякі спротивлялися, не хотіли йти. Але ж нічого не було, треба було щось робить, щоб проти держави не було. Ну, й люди були згідні, пішли вже після того як уже в колгоспі робили, вже не хватало зерна. Я дуже малий в той час був, я ще не знаю, але не хватило зерна й люди стали з голоду пухнути, тут оце о попід очима це запухне і людина тоді слаба така й нічого не їсть. Але ж у великих містах як Харків, то там були *store*–и, де можна було купити хліб.

Пит.: Торгсин?

Від.: Ні, вони не називалися торгсини. Торгсини були теж. То торгсини, вони збирали золото й зі золота можна було дістати якісь продукти. Але золота в нас не було. Люди не цікавилися тим золотом. І його ні в кого не було. Але ж як був *wedding ring*, чи щось, то несли й змінили на продукти, на муку там, на зерно. Але було ще йнше, коли нема вже того нічого, то тоді в великих містах були *store*–и, де *baker*–и печуть

хліб і привозять до цього *store*–у, а тут стояли такі черги, яких по дві тисячі людей. І як підходили до вікна, то три рублі, як тут доляри, то три рублі даси в вікно, а вони дадуть один хліб. І той хліб ще гарячий. А знаєте, люди зі сел приїжджають, бо то в селах голод. Приїжджають зі сел, і то як купити хліба, він голодний і їсть, і за яких 15 хвилин він вже вмирає там. Це я сам бачив і я дуже багато бачив цього.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: А ми в той час жили в місті. Вже робили на фабриці. Ну, я ще був малий, я ходив до школи. А мій старший брат працював, і він отримував *eight hundred*, 800 грамів хліба на день. А на нас давали по 300 грам. Ну, 300 грам — то дуже, дуже мало. Ну, й ми то могли жити, але як він там має деякі гроші, то підемо в ту *line*–у ту, стоїмо і там достанемо хліба. Так ми пережили той голод.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, дуже багато. І в деяких селах то всі вже повмирали. І навіть було в містах, де люди почали різати один другого, їсти. З родини може осталися там брат і сестра, то хто сильніший, то брав ніж і шукав другого, щоб зарізати й з´їсти. Отак от. Дуже тяжкий час це був. Яка причина цьому — я вам не можу сказати, бо я ще в той час дуже малий був. Я не знаю, я не можу нікого обвинити в тому, бо я малий був. А тільки я знаю, що на полі нічого не вродило, а то зерно, яке було, вже дуже великі були ті податки й люди повинні були віддати те зерно державі.

Пит.: А якщо людина не могла віддати, тоді що?

Від.: Я не знаю для чого то воно робилося.

Пит.: Як відбувалася хлібозаготівля?

Від.: А так, скажуть оце тобі яких тону хліба треба віддати. Віддасть фармер хліб, а через тиждень, через два до нього приходять, і ще мусиш дати. І вже до того дойшло, що в нього немає нічого. То вони прийшли й провірили — пусто, нема нічого, й на цьому закінчилося, це вже почався голод. А я чув іще вдома, що в Одесі лежали такі гори зерна на відкритим, під відкритим небом. Лежало й те грузили й везли в Францію. Говорили, що в нас дуже багато всього, ніде діти, то вони возили. А для чого це робилося — не знаю.

Пит.: Чи багато із Вашого села розкуркулили.

Від.: Так. Як розкулачених було майже *fifty*, половину, пів, половину фармерів. Як тільки щось мав таке, чи може хату добру мав, і то вже його не любили. Це в селах. А в містах я не знаю, що воно робилося в той час. А потім, як мені вже було 10 років, ми виїхали до міста, й я ходив до школи й закінчив там *fifth grade*, а потім пішов до такої *trade school*, знаєте, така школа, що десь якийсь *trade*, щоб дістати. Ну, то я пішов і робив на машинах.

Пит.: Чи Ви бачили багато померших селян?

Від.: В селі нікого не зосталося і та міліція приїхала, провідали — нікого немає. Як побачуть дітей малих, то вони забирали, і дітей вони все ж таки брали й там виховували їх, кормили, одівали. А старих ніхто не брав. Чи він хворий, запухлий, голодний — ніхто його не брав, так він і вмирав. І тоді міліція як побачить, що в селі вже нікого нема живого, то ставлять той *flag*, такий прапор чорний. То вже знають, що нікого живого вже немає там. І це було дуже багато в нас на Україні. Їздили люди, які були сильніші, то їздили в другі місця, навіть за яких 1.000 кілометрів їздили, щоб за одежу замінити, привезти картоплі чи муки.

Пит.: Де можна було замінити?

Від.: То можна було замінити, в Середній Азії, то Узбекистан, Таджикистан. От в тих містах то було ліпше, бо там картопля родить два рази на рік, то вони звідти хоч картоплі привезуть, чи щось таке. І дуже тяжкий час був.

Пит.: Можна було виїхати за кордон.

Від.: Ні!

Пит.: За кордон України, наприклад, до Росії?

Від.: А то можна, можна було, можна було й люди їздили які мали гроші. Бо гроші теж не дістанеш. А деякі їздили, де великі фабрики почалися будуватися, то вони їхали туди й там діставали працю. І дадуть лопату й лопатою землю копати. *Basement*–и робили, бо в нас машин таких не було, як тут машини, що то копають землю. Ну, й в цей час, я дуже добре пам´ятаю, бо дуже тяжкий час. Причину тому я не можу сказати, не можу сказати, мене тоді, мене тоді не цікавило, мені здавалося, що то в усьому світі таке

йде, але пізніше я побачив, що то воно не те. В других державах, дуже близько від нас жили люди, й дуже добре жили. Кого я міг винувати в тому? Я не знаю, бо я молодий був — я ще малий був, і я не знав причини, чому це все.

Я вже пішов, на фабриці закінчив п´ять *grade*, п´ять клясів і пішов до тієї фабричної школи, закінчив школу й пішов працювати на фабрику. Потім мене забрали до війська, й я був в *second war*. Зостався живий же, то моє щастя. Ну, а після того я не поїхав додому, бо в мене його вже не було дому, знаєте.

Пит.: Чи хтось з Вашої родини помер з голоду?

Від.: З моєї рідні ні. Бо ми всі жили в місті, а з нашого села багато померло. Деяким ми допомагали, стояли тут в *line*–і, діставали їм хліб, і вони везли тоді туди в село й там трималися. Але все рівно багато померло.

Пит.: А що люди їли під час голоду?

Від.: Ну, знаєте, в нас на Україні ми не їли тих, як тут *clams*, і наші люди їли тої, то в річці можна було наловити, познаходити, їсти, але ми не могли то їсти. Ми зараз не можемо то їсти. Ну, а більше нічого, тільки траву, там коріння якісь зі землі достануть, і їли.

Пит.: Чи тяжко було знайти працю в місті?

Від.: Воно в деяких містах було тяжко, а деякі міста приймали. Тепер, ми не були розкуркулені, але ж все ж таки життя такого не було, не було такого життя, щоб чоловік так вільно вже жив. Як уже зовсім нічого не мав, то тому й нічого було й боятися, бо він уже зовсім бідний був, а як трохи фармер був, мав там яких пару коней і корів, то йому було тяжко. Та державні, ці, вони не любили. Відносили вже до курлкулів, як вони говорили. Оце, що я пам´ятаю. А потім вже я пішов на фабрику і на фабриці працював. Теж не так, не так легко жилося. Весь час було тяжко.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу в селах? Чи вони були місцеві люди.?

Від.: Ні, це колгоспи, як колгоспи ці вже були організовані, то присилали з міста людей; ну він був директор колгоспу. Але він ніколи в селі не жив, він не знав сільського господарства, й через те в нас вдався такий голод і все. Бо ті люди приїхали з міста й вони керували людьми. То вони робили помилки дуже великі, через те на полі нічого не виростало. Оце тільки та причина, їх було послано яких 250.000. Таких людей з міста послали на села, щоб то організвувати ті колгоспи. Такий дуже неспокійний час був. Тих, що присилали з міста, в деяких містах їх убивали, бо бачать, що він нічого не розуміє, а він хоче керувати всім. То люди не витримували, вбивали. І також релігія була заборонена.

Пит.: Як довго існувала церква?

Від.: В наших місцях, то церква дуже далеко була. Ми не часто їздили. А потім і ту церкву закрили. Уже в 31–му, коли голод пішов, то й церкви закрилися, бо вже голодна людина в церкву не піде. Як вже помирає від голоду, то в церкву не піде.

Пит.: А хто очолив боротьбу проти церкви?

Від.: Були комсомольці і то комсомольцям теж давалася якась програма. Знаєте, молодих людей зібрав хтось, може який комуніст, член партії, і він давав їм що вони мусять робити. І церкви так позакривали, тих священиків повиганяли десь і все закрилося, і церква тоді, якщо її не розбили, не розламали, то в церкву заганяли ті трактори там, сторожі якісь робили. І церков дуже мало осталося в наших краях. Не так, як тут, ми їдемо і на одній вулиці може якихсь чотири, п´ять церков різних, а в нас не було так. Наш край, він дуже бідний був, дуже бідний. Ну, й бідний чому? Бо то ще революція своє діло зробила. Ну, революція — скільки людей тоді загинуло під час революції. І з того часу, якось пішов такий період, що люди не знали, що треба робити і як собі допомагати. Оце ще було в нас на Україні. І не тільки на Україні, і в Росії, скрізь, воно пішло скрізь. Але деякі райони були ліпші, бо там тепліше й люди діставали з садів допомогу. А в нас на Україні то вже мало того було, в нас не було лісів ніяких, у нас відкриті поля. Ну, оце все, що я хотів сказати.

Пит.: Якщо не маєте щось додати, то дякую Вам.

Від.: Я говорю те, що я тільки пам´ятаю, то я хочу те сказати. А знову, щоб бути як суддя, я не можу бути, бо я був малий, я нічого того не можу сказати. А то я бачив як люди вмирали з голоду, я то бачив, і сам голодний був, не тільки бачив — і сам був голодний. Але все ж таки якось пережили ми той час. Це було яких два з половиною роки в нас тяжко.

Пит.: Де вони ховали людей?

Від.: Я вам не можу сказати, бо в місті, як помирає людина, то амбулянс бере. А де вони везуть, і де вони їх ховають, то я не цікавився тим — я був ще малий. А дуже багато людей вмирало, дуже багато, говорять, що яких 8.000.000 у нас згинуло людей, але ж я не знаю, я теж за те не можу сказати.

Пит.: Ну, добре. Дуже Вам дякую за свідчення.

Від.: О дуже тяжкий час був і дуже тяжко було. І навіть ця друга війна застала теж так знову — знову люди голодні були, й знову німці давали — дуже тяжкі дні нам. А ще була, як я тільки народився, може мені було три року тому, в 21–му році, ще був голод. Але той голод був не такий — той голод люди трошки один другому допомагали, й людей так багато не вмирало. Але вже з 30–го до 33–го років — оці то дуже тяжкі роки були, дуже тяжкі. Ну, так, це, що я вам міг сказати.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Anonymous male narrator, b. 1915, in a large village of 1000 households in Savran' district, Odessa region. Narrator's wife also participates. The village had a 4–year school and a church which had occasional services in Ukrainian and was closed in 1929, at which time villagers protested and clashed with police. The priest, who had 3 sons, was intimidated into denouncing religion and entered state service. Head of the *sil'rada* was a local activist. Some of the activists "were even good people, but very few, very few." The thousanders were non–Ukrainians. Collectivization was accompanied by repressions against those who slaughtered livestock. Narrator recalls old people disparagingly calling Bolsheviks to the village during the period of War Communism *bushivnyky* (blusterers): "They took all the bread and livestock, took it without even asking, they came and took what they needed. Stole it really." Narrator's father was expropriated as a sub–kulak (*pidkurkulnyk*) after being assigned a 1930 quota of 600 *poods* after his entire harvest of 463 *poods* had been recorded at threshing. Narrator was exiled to Siberia in 1931 and gives detailed information on life there. Narrator escaped and returned to Kharkiv in October 1932, worked in a tractor factory, and recalls draconian labor legislation of the mid–1930s. During the famine, narrator received 200 g. bread a day. He describes homeless children and starving peasants in Kharkiv. The dead were picked up, loaded on a truck, and taken for burial. Narrator did not return to his village at this time because all his relatives had been expelled. Narrator believes famine was orchestrated in order to force people to join the *kolhosp*, to make them slaves or cogs in the machine.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.
Відповідь: В 1915–му.
Пит.: А де саме?
Від.: В Одеській області.
Пит.: Чи Ви можете подати село й район?
Від.: Савранський район, область Одеська. Назва села не хочи дати.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством.
Пит.: Чи Ви знаєте, скільки десятин землі вони мали до революції?
Від.: До революції батько мав вісім десятин і після революції мав неповних п'ять.
Пит.: Чи можете описати Ваше село? Чи Ви жили на селі, чи на хуторі?
Від.: Село велике було, коло 1.000 дворів.
Пит.: Чи була церква?
Від.: Була церква.
Пит.: Автокефальна?
Від.: В нас автокефальних церков — я пригадую в 1927–му чи 28–му році приїжджав священик і правив на українській мові.
Пит.: І як довго автокефальна церква існувала?
Від.: Вона ніколи не була, якби сказати, автокефальною, тільки була одна служба, чи люди то приймуть. Я пригадую, що була одна служба, що казали, що втік, на своїй мала відправлятися служба.
Пит.: Коли вони закрили церкву?
Від.: В 29–му році.
Пит.: Чи люди противилялися?
Від.: О, *ja*, о, *ja*. Спеціяльно, коли дзвони скидали. А люди робили величезні демонстрації. Але це нічого не помогло тому, що приїжджали немісцеві — місцеві помагали, але люди були прислані, й вони поскидали дзвони. Значить, протестували проти того, але це нічого не помогло. Міліція була видніша там. Поскидали дзвони, забрали й все. А людей розігнали.
Пит.: А, що сталося зі священиком?

Від.: Священика в 29–му році, коли закрили церкву, він написав, що релігія є опіюм і відказався, перейшов на службу владі. Коли мій тато питав його, чому так сталося, він сказав: — Я маю троє синів. Я мушу за них дбати. З тієї причини він зрікся священства.

Пит.: Ви казали, що була школа в Вашому селі.

Від.: Була школа, чотири кляси.

Пит.: А що там вчили?

Від.: Вчили, як звичайно, читати, писати.

Пит.: По–українському чи по–російському?

Від.: Була по–українському, оскільки я знаю, то було по–українському тоді, коли я пішов вже до семирічки, в містечко, в нас було тільки в українській мові. Російська мова була як предмет. Але все викладалося на українській мові.

Пит.: А вчителі були місцеві люди чи були прислані?

Від.: Частинно в селі були місцеві. У семирічці там вже були прислані, спершу був місцевий директор школи, але поступово міняли їх, приходили інші люди звідти, вони присилали з Наркому освіти, чи звідки, я не знаю.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: В родині нас було четверо.

Пит.: А як Вам жилося в 20–их роках при НЕПові, чи навіть перед тим? Чи пам´ятаєте голод в 21–му році?

Від.: Я то не пам´ятаю. Я мав усього шість років. Знаю, що люди приходили до села, міняли все, дурили людей. Але в порівнанні з голодом, що був в 33–му, 32–му році, то нема порівнання взагалі. Знаю, що приїжджали оті як казали „бушівники" — то більшовики — їх старші люди назвали „бушівники." То вони забирали багато хліба, скотину, забирали навіть не питаючи, заходили й брали те, що було їм потрібно. Грабили, вірніше.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові — я сказав би, що було можливо. При НЕПові люди обробляли землю, яку вони мали. З тієї землі вони продавали, кожний для себе працював, вставав дуже рано в сезоні, приходив пізно додому й щось мав з того. А як пізніше завели ті колгоспи, то нічого вже не було.

Пит.: А коли держава брала землю від Вашого батька?

Від.: Коли розділяли землю, я не є певний, але думаю, в 22–му, 23–му році розділяли землю.

Пит.: А чи люди тоді спротивлялися?

Від.: То я не можу сказати. Я був за молодий. Я не думаю. Може спротивлялися, але я того не знаю.

Пит.: Чи Ваш батько був бідняк, середняк чи хто?

Від.: Батько, називали його завжди середняком до 28–го, 29–го років. В 29–му році сказали, що він уже більше як середняк, 10%–овий, вони казали. Було то вісім процентів, 10%, він був вже підкуркульник. Скінчимо на тому, що батько був підкуркульник.

Пит.: Хто належав до партії в Вашому селі? Які вони були люди?

Від.: Голота. Сама голота.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Був комнезам. Я не пригадую, в якому році вони навіть зробили комуну. Вибрали найліпший кусок землі й ті всі активісти комуністи — не знаю скільки їх родин було — я ж малий тоді був — все казали, що виділили їм найліпшу землю, дали державну допомогу, вони обрабляли ту землю, пячили, бавилися і за пару років, перед НЕПом, вона зникла та комуна. Не маю поняття, що з ними сталося.

Пит.: А коли почали організувати колгоспи?

Від.: Колгоспи? Вже в 29–му році.

Пит.: Чи були СОЗи?

Від.: Їх назвали СОЗи. Це спільна обробка землі. Я думаю, що в 29–му році, коли Сталін написав „головокружение от успехов," тоді в селі майже розтягнули, розібрали колгосп, але зразу приїхали активісти з району чи звідки, вони поприїжджали й всі люди дуже поплатилися на тому. Їм назад позабирали. Бо тоді, коли розібрали, то кожний

пішов, забрав собі свою коняку, худобину, реманент забирали. А тоді коли прийшло те все назад, то люди поплатилися за те страшно. Арештовували багато людей за це.

Пит.: Хто був головою сільради?

Від.: Сільради головою був у нас Евстахій Шандрук.

Пит.: А хто він був?

Від.: Він також був такий лайдак, активіст. Не знаю, чи він був партійний, чи він був симпатик чи зовсім червоний.

Пит.: Чи він був місцевий? Чи приїжджий?

Від.: Місцевий. Він був місцевий.

Пит.: А Чи приїхали до Вашого села т. зв. 25.000–ники?

Від.: Двадцяти п´яти тисячники були, 50.000–ники були; то все люди переважно інородці, а не були українці. Або росіянин, або жид, або казали, що навіть литовці, латиші більше, казали, що то латиш.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації держава — я не думаю — що була накладено на людей, що мусиш здати стільки–то. Просто люди збирали урожай, вираховували, скільки їм потрібно на прожиток, а останнє продавали як засіб достати гроші. Продавали на ринкові, це везли п´ять кілометрів — в нас було містечко — й там були зсипні пункти й там продавали — робили з того гроші, щоб закупити реманент чи щось такого.

Пит.: А після колективізації?

Від.: В 30–му році вже під час урожаю як в батька пішла ця молотілька, було прислано зі села, не зі села, а з району два комсомольці й як зерно з–під машини вибирали, тоді ішло через вагу й тоді зсипалося до амбару. Батько мав усього обмолоту — я зараз пригадую — 463 пудів. Сорок фунтів це пуд, але ж фунт був 400 грам: треба сісти в переробити, скільки то було. Але було 463 чи 464 пудів обмолоту всього зерна. За два, три тижні прийшло батькові, що він мусить здати 600 пудів. Батько пішов і каже: — Що ж є маю здати, я ж обмолотив тільки 400.

Ну, вони тоді прийшли — за деякий час — за тиждень, може за скільки, прийшла ціла юрба, не знаю, може шість осіб, уповноважнені від району, чи звідки вони були й забрали все зерно. Абсолютно.

Пит.: Це було в 30–му році?

Від.: В 30–му році. Так.

Пит.: Хто вони були ті?

Від.: Активісти. Були сільські. Може чотири, а то було три, чотири не сільські. Навіть відважився один, приходить і каже: — Ти до школи ходиш?

Кажу: — Так.

— Ти піонер?

Кажу: — Ні, не піонер, а до школи ходжу.

— А де батько хліб сховав?

— О іди, я тобі покажу.

І я повів там де батько хліб тримає.

— Дивись, кажу, де батько хліб тримає.

— О ти така сволоч, як і батько.

І забрали все.

Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Я думаю, що в 29–му, 30–му році, році почалася.

Пит.: Чи люди спротивлялися?

Від.: О *ja*, о *ja*, не всі, агітували, приходили, агітували, але люди не спішилися до того колгоспу. Кожний хотів свою господарку мати. І люди не йшли до колгоспу, але тоді робили репресію на людей, придушували їх: — Як не підеш до колгоспу, розкуркулемо, заберемо й люди деякі, правда, може дехто з охотою ішов туди — але більшість людей з примусу йшла.

Пит.: Чи ця опозиція була політична чи просто як?

Від.: Як сказати, чи вона була політична чи просто люди наші настільки були самостійні, що кожний хотів собі бути господарем, не хотів, щоб гнути спину десь так для когось іншого. Можливо, що то було політичне, спеціяльно — я думаю — після того як Сталін сказав, що „головокружение от успехов," то це був клич, він був політичний. В тому часі можна було розбирати колгоспи. Я так думаю. Я не знаю.

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: Певно. Як віддавати комусь, то ліпше самому з´їсти. Різали, ховали, захолювали, ховали, щоб собі може на завтра це потрібне буде.

Пит.: А що сталося як держава знайшла?

Від.: Судили.

Пит.: Як судили?

Від.: Як злочинця. Ще тоді вони не мали такого виразу — злочинець. Злочинець соціялістичної системи, от таке щось. Давали людям два, три роки, п´ять років. В тому часі вони бралися до людей, до таких більш–менш, що активних, свідомих людей. Вони хотіли вибрати свідомих людей зі села, зламати хребет у селі, щоб не було на кого надіятися. Як хтось навіть був не дуже заможний, чи навіть середняк, чи менше як середняк, але він, як би сказати, освічена людина й був як провідник у селі, то оцих вибирали зразу, знали, що вони проти радянської влади й на п´ять, шість, 10 років в´язниці давали. Нізащо. Просто арештували, й люди не знали, де дівся, і на тому кінець. Деякі без права переписки, а хто мав ще право переписуватися, тоді пізніше родина довідувалася, що його засудили на п´ять, шість чи на вісім років. І вони будували Біломорський канал.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Чи були сількори?

Від.: Що це таке?

Пит.: Сільські кореспонденти.

Від.: О сількори. Я не думаю, що були такі.

Пит.: Чи до Вашого села приїжджали уповноважнені ЦК?

Від.: Звідки вони були уповноважнені, то нам не відомо. Але як вони приїжджали, казали, що уповноважнені приїхали, всіх гнали на збори, щоб він їм мозки прополоскував. Чи він був від ЦК? Певно. Його прислав ЦК. То він був уповноцажений від ЦК. Я так думаю.

Пит.: Чи були сексоти?

Від.: Певно. Були й добрі люди. Були ті навіть, скажім, активісти в сільраді, там були навіть гарні люди, дуже мало, дуже мало. Бо скажімо, як батька мали арештувати, то прийшов один і сказав до батька: — Тікайте зі села, плаче, бо ви й ще там пару других будете завтра арештовані.

Мій батько мусив піти геть зі села. Пізніше, то вже було при кінці 30–го року, а в березні 31–го року прийшли за батьком, батька не було дома, і старший брат так само виїхав зі села, то арештували мене. Як я казав, що ви не маєте права мене арештувати, я ше не маю 15 років, то мене — не сільський, а що був присланий вдарив мене своїм *shotgun*–ом. Мама почала плакати. Я тоді зібрався і пішов з ним.

Пит.: Це було в 31–му році?

Від.: В 31–му році. Сидів я якраз в нашій хаті, зробили сільську раду. Три дні я посидів у в´язниці й тоді відправили в район Криве Озеро. Я був там при кінці березня, квітень, травень і *June*. Десь вони розшукали де є батько й привели батька до в´язниці. Так ми з батьком зустрілися в в´язниці; пару, може тиждень ми були разом. Тоді забрали нас, вивезли, построїли по чотири, погнали на станцію, запакували в товарні вагони й повезли на Урал. Там на станції, коли нас призначали до вагону, там ми зустріли в тому вагоні маму, й молодшу сестру, якій було 12 років. Везли нас 11 днів, переважно везли вночі, а перед великим містом, коли ми доїжджали до великого міста — нас було 64 вагони — нас заганяли в тупік — називалося. Якийсь маленький роз´їзд, що перед містом. Ми там сиділи цілий день, а вночі нас везли. Нас ховали, щоб не бачили люди, що нас вивозять.

Пит.: Як часто були відкривали двері?

Від.: Відкривали один раз на добу. Випускали три, чотири вагони нараз, щоб могли люди опорожнитися. Коли в такий тупік нас загнали, тоді випускали, щоб люди вийшли надвір. Не давали їсти нічого аж до міста Ярослава, за Москвою.

Пит.: А скільки днів?

Від.: Скільки днів? Я то не знаю. Нас везли 11 днів — я так думаю. В Ярославі нам дали якусь — вони називали то „щі," така капуста й водичка й на тому кінець. Може хто мав щастя попасти трошки картоплі. Давали відро тієї баланди на вагон, на 40 осіб. Завезли нас на станцію Верхотур´я, і там — ні, почекайте. Зі Свердловська нас везли на північ до Нижнього Тагілу. Минули ми Нижній Тагіл, частину вагонів відчепили на станції

Ляля — так називається — а нас, осталніх, завезли до станції Верхотур´я і там розвантажили. Гнали нас до міста Міркушина. В Міркушині знову розділили деяких людей на частки. Ми, наша родина, попала до поселка Порегло. Звідти, з того Порегола вислали всіх місцевих мешканців. Це невеличке — всього 14 хат. Вислали всіх мешканців за річку Тураву — називалася. Це вже був, це вже входило як табір примусових робітників. Усіх нас молодих, вже на місці, розділили по бригадах. Усі, до 16 років, то ми збирали мох. Як будують хати там, то вони роблять з дерева хати, а посередині кладуть мох, що мали де заводитися таргани й блощиці (сміх). Вони там витирають дещо. Ну сестра моя була разом — ми збирали той мох і накладали на такі патики, він сох а тоді, за деякий час, мали ми їх виносити доставляли до дороги, а тоді люди забирали на вози й звозили туди, де будують хати.

Сестра захворіла, її дуже голова боліла; вона не могла ні говорити, ні нічого, забрали її, сказали, що заберуть до госпиталю. Забрали до госпиталю, а потім, за деякий час, вони подзвонили, щоб мама прийшла відвідати. Мама прийшла відвідати, дали їй підписати якийся папірчик і сказали: — Ми тебе туди не можемо пустити, ти мусиш піписати папір.

Мама малограмотна підписала своє ім´я і пішла туди, їй сказали, що тепер ти можеш бачити свою доньку, бо ми їй дамо застрики, й вона мусить померти. Вона таки померла.

На зиму, коли будова майже зупинилися — бо там страшні морози — нас, нашу родину, і яких вісім родин з цього поселка вивезли до 183–ій участок — називався, де вже розрізали на дошки, там була лісопиління, тартак, що дошки ріжуть. Ну як *mill*? Як називається, що дошки ріжуть.

Там ми були через зиму, а весною нас назад пригнали сюди, де будували хати. Батько — давали дуже погано їсти — давали нам 100 грам вівсяної крупи на п´ять осіб, від 20–ти до 25–ти грам на особу. Батько був хворий, з жолудком щось мав, він не мав так, як належиться. Він в 1931–му, ні в 32–му році, перепрошую, при кінці *June*–а, він помер з голоду.

Я в тому часі був яких 10 кілометрів, працював. Тоді нас відправили, бригаду на будову греблі. Прислали з того місця, де вже наш барак був, прислали одну дівчину, щоб повідомити мене, що батько помер. Я прийшов додому, до цього бараку, батько померший, мами ноги опухші, сама опухла (плач), навіть з ліжка не могла встати. Дали мені підводу, коня і воза й одного чоловіка, щоб поміг мені труну покласти на той віз (плаче). Той чоловік поміг мені покласти труну і поміг зняти труну і сам поїхав. А я викопав яму і так поховав батька. Через цивільну особу я передав листа до брата, бо ми мали право писати один лист на місяць, але ми не мали права його запечатувати. Написали, приклали марку й здавали до комендатури й тоді нам невідома була доля того листа. Часом діставали родичі, а часами не діставали. Я побачив знайомого чоловіка, цивільного, бо там цивільні були, так само працювали. Я його попросив, щоб він передав листа. Він передав листа до брата, й брат вирішив приїхати забирати нас. Я тільки вернувся з цвинтаря, зразу прийшов з комендантури й сказав, щоб мені маму дали туди, де я працюю, бо я там дістану трохи харчів, то може вона відгодується якось. Ну, довго не хотіли давати, а тоді командант сказав, що я можу взяти її зі собою, вона, каже: — І так ми знаєм, що вона більше тиждень не йде на працю, вона і так помре.

Там, де я вже працював на тій греблі — не знаю, мав симпатію до того самого свого надзорного, того, що дивиться за нами. Він мені показав буряни й казав: — Іди в той бурян, там колгосп був колись, там садили картоплю, каже, може там десь картоплю знайдеш собі.

То після праці я йшов — я мав час, то час–від–часу найду картоплю. То як я прийшов вже з мамою, то мама цілими днями була там в буряні, шукала ту картоплю. Вона трошки відживилася. Як ми скінчили ту працю там, то вона навіть вже добре йшла назад сюди до цих бараків, де вона була.

В міжчасі, лист дійшов до брата, й він вирішив за всяку ціну приїхати, якось забрати нас.

Пит.: Де він був?

Від.: Він був у Харкові. Раніше, тільки то з батьком. Батько недалеко від дому був, бо він час–від–часу навідувався і хотів знати, що з родиною. То його арештували недалеко — яких 40 кілометрів від нашого села.

Брат приїхав. То тільки Боже Провидіння зробило, він зустрів на станції на Верхотурі чоловіка, котрий знав нашу родину — місцевий чоловік, що знав нашу родину. Він йому поміг дібратися туди, де ці місцеві жили. Вони висилили їх за річку Туру, й вони там мешкали, то він добрався, довіз брата до своєї хати. Взяв від нього фотографію, прийшов до мами й спитав: — Скільки ти синів маєш?

Мама каже: — Та маю одного.

Вона не хотіла казати, бо вона не знала з якою ціллю він питає її скільки синів має. Правда, що ж: — Я тебе знаю, мала два.

Ну він показав їй фотографію мого брата. Каже: — Я тобі в ночі його приведу, щоб він тебе побачив.

Він, як привів в ночі в суботу — то було — а в неділю я просився, щоб мене пустили — ми скінчили ту греблю, я був на іншій праці. Я прийшов, питав десятника, щоб дав мені пропуск, шоб я подивися, чи мама ще живе. Він не дав мені пропуску. Сказав: — Яка тобі різниця, чи вона живе, чи вона вмерла?

Ну після снідання, бо то була неділя, нас на працю не гнали тоді, я вирішив, що я таки піду. Я прийшов перед вечером і коли вже стемніло, я прийшов, я постукав і було, Питає: — Хто це є?

Я кажу: — Це я.

Я відкрив двері, й мені мама каже: — Іван тут є.

А він під ліжком сховався. Тоді я йому сказав, що зараз до ранку мусимо втікати звідсіля. Я вже там, за цих майже два роки, розвідав де можна пройти, як пройти, й в яку сторону йти. Мені ці місцеві люди завжди казали, там один старичок такий казав, що якщо ти — як я починав таку — щоб звідсіля вибратися, він сказав, що ніколи не йди на станцію Верхотур´я в цю сторону, йди на Алатаївськ, станція Алатаївськ. Це було — як би сказати, від того місця, де ми були, то буде на південь. Ну то я йому сказав, що ми мусимо йти тільки в ту сторону. Там вже таборів не було, бо табори були на північ, сюди в цю сторону, а в ту сторону не було, але все таки там роз´їзди ходили, бо незапретна зона то була. Цивільні не мали права заходити і там роз´їзд ходить, як вас зловив, що ви без пропуску, то зразу забирають.

То йшли ми, вийшли рано, йшли ми 17 днів. Сімнадцять днів лісом — там ліси непроходимі. Як ми чуєм, що вони — переважно, як роз´їзд їде, то вони два чоловіка переважно їдуть на конях. То вони — чую — гей — щось там говорять, то ми тоді в ліс ховаємося. А як тихо все, то виходимо — йдемо дорогою. Ми переважно в ночі йшли. Дійшли ми до станції Тараївськ. Брат пішов, купив квитки до Москви. Він був — ми так само скинули то все, бо то видавали нам спеціяльну одежу з полосою — сіра й біла полоса така. Ми то перемінили. Цей вже, що привів брата, він нам постарався одежу для мене й для мами. Він взяв квитки до Москви для того, щоб не дати зрозуміння, що ці люди їдуть на Україну, до Харкова, але ціль наша Харків, туди, де вже брат був. Значить, ми з мамою полізли на гору, на ті вагони, то полки є — одні сидять, а другі, з верху лежать. А ми на тих полках є. А як контроля приходить, то брат каже: — Це мої приятелі є — а то три квитки.

Контролер подивився та й пішов далі, а ми *pretend*, що спимо, а може і хропимо спеціяльно. Приїхали до Москви, й в Москві ми перейшли на Курський вокзал, бо Москва має декілька *connection*, то ми приїхали напевно Пермський, з Перми звідти з сторони. Перейшли на Курську залізничу станцію, купив він квитки, й ми приїхали до Харкова. В Харкові я вже був 13–го *October nineteen thirty–two*, я вже був у Харкові. В Харкові дістав через свого шваґра — дістав — я документів ніяких не мав — дістав таку, якби сказати, чисту бланку. Там було, не наше село, а я своєю рукою написав, що Бойко Олекса Йосипович, народжений такого то року й син середняка. Мусив десь показати якийсь папір. Але тут за три місяці почалася пашпортизація. Пашпортизація коли почалася, то мені дали пашпорт і мамі на три місяці. Тоді продовжили ще на три місяці, а тоді продовжили на 24 години. А я дав комендантові, кажу: — Слухай, зроби що–небудь, якщо треба заплатити — я заплачу, зроби що–небудь, щоби дістати пашпорт.

Він взяв, каже: — Я піду.

Пит.: А чи Ви працювали тоді, як Ви чекали на пашпорт?

Від.: Так, о *yeah*! Значить, цей, що я кажу шваґер наш, він був десятником по ремонті доріг, то він мене зразу взяв на працю. *Ja*, 13–го вечером ми прийшли, а 14–го він мене зразу взяв на працю. Я вже там працював. Хоч і правда, тоді щось три чи чотири

місяці нам не давали грошей. Щось там вони не мали грошей в Радянському Союзі. Не знаю, що то було, але вони тоді пізніше якось, не знаю що, напевно Америка допомогла (сміх), чи щось, що вони видали гроші.

Коли він прийшов, цей — назад — комендант, то на моєму пашпорті було: „Оставить Харьков немедленно," 50 кілометрів від Харкова — це значить „вовчий квиток," бо як ви підете 50 кілометрів від Харкова, 50 кілометрів, ті кажуть 50 кілометрів від нас, а ті — найступні кажуть 50 кілометрів від нас, і ви будете ходити цілий вік і 50 кілометрів не скінчиться ніколи.

Тоді через мого дядька вже, він мені порекомендував піти до одного єврея і сказати йому, що я його родич, і щоби він поміг щось. Я пішов до того єврея. Він був комендантом на інших бараках. Він сказав, що він то зробить. Ну правда, що він зробив пашпорт мені на один рік, бо всім, що ще не служили в армії, давали пашпорт тільки на один рік, отже ж я належав до тієї категорії, що мали ще колись іти до війська. Так що я дістав собі пашпорт на один рік і мамі так само. І тоді вже замешкали, якби сказати, ну якби офіційно могли, мали право жити в Харкові. Але проблема в тому знову пізніше виникла, що я не змінив села. Бо то село було Яблунівка, а моє село було Одеської області.

І коли вже я працюючи на Харківському тракторному заводі, викликали мене, перед тим, що я мав призиватися до війська, викликали мене до військового стола й спитали, де я народився. Нуъ я вже мусив далі брехати так, як є. Спитали, та й пустили. Я пішов, далі роблю. За пару тижнів знову покликали до голови військового стола. А то закликали тільки до бюра. Голова прийшов — я прийшов до голови, а він каже: — „Сукин сын, что ты нам врёшь где ты народился?"

Я йому кажу так і так. Він каже: — „Врёшь."

Я кажу: — Я тобі скажу, наше село, почав йому казати там *baloney*, наше село поєднане з тим було, і там хтось не знає, що він робить і я поїду, тобі привезу, якщо треба, але я потребую гроші на дорогу, але я не можу, я не маю гроші на дорогу. Як дасте мені на розрахунок, то я поїду, привезу тобі.

Ну він покликав майстра цеха, де я працював і сказав, щоби він мене розрахував. Ну той розрахував мене: —Ні! —майстер цеха ще каже, що він не може мене відпустити, бо я був добрий робітник, а він нагремів на його. А той каже: —Знаєш що, ти зроби прогул — не прийди на працю, і тоді тобі ліпше. Я не буду запутаний в цьому, а тобі буде рахунок зразу, раз, два. Зроби прогул, не прийди на працю.

А воно було таке, якийсь дурний закон у 36—му році, що як ти спізнився на працю 15 хвилин, то маєш три місяці праці „принеділку"(?) як вони називали, а як ти день не прийшов на працю, тобі видавали розрахунок, і ти не маєш йти шукати іншу працю. Я не прийшов на працю, зробив той прогул. На другий день, я пішов забрав гроші й пішов зразу до найступної фабрики. Там влаштувався, казав, що за прогул мене звільнили. А тоді знову такий дурний закон: Хто звільнений за прогул —в першу чергу брати до роботи. Ну, я влаштувався там на авторемонтному заводі.

Пит.: Це було в котрому році?

Від.: Це вже було в 36—му? Тридцять шостий рік, я думаю.

Голос іншої особи боку: Так, так.

Пит.: Ви жили в Харкові?

Від.: *Ja*, в Харкові, так, так.

Пит.: То що Ви можете сказати про Харків з тих часів?

Від.: В тих часах, я можу сказати, що страшно великі черги були по хліб. Не можливо було дістати хліба, голодали страшно. Давали 200 грам нам, хто працював, то давали, на картках ми діставали 200 грам хліба, а як хотіли ще дістати хліба, то ми мусили піти з вечора й стояти цілу ніч у черзі, і часами дістали, а часами не дістали хліба. Один *loaf of bread* більше не дадуть вони. Із села страшно багато людей приходило — самі скелети, самі скелети приходили. Стояли в черзі — не могли вони дістати хліба тому, що все таки робітнки, хоч вони і діставали по 200 грам чи 300 грам хліба, то він мав трошки більше сили, то вони відпихали тих бідних людей. Ті бідні з дітьми, плакали, простягали руки, а їх, через них проходили понад ними, дивилися на них, але що ж вони могли їм помогти, як вони самі голодали. Отже ж, то було страхіття одне. Ну, якби там йшла людина за людиною, а там приходять коло дверей, коло дверей приходять такі, що їх називають голоріз. Він дістане буханку хліба і повернувся і продає

його за 30, зо 50 рублів. Певно, що вони мали більше сили, й вони були не такі голодні, як всі інші люди, а всі останні стояли там в черзі, вони по три дні стояли й нічого не діставали. Нехай й помре, а приходе авто, забере їх, кладе, впаковують в автомбіль і вивозять за місто 20, 30 кілометрів. Він вже *for sure* ніколи не вернеться, він не дійде. На потяг нікого не брали, а хто там ускочив якось не потяг, може мав щастя якось доїхати до Харкова, а чи він дістав хліба? Він не дістав хліба, а як дістав —то страхіття!

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Дітей було багато безпритульних, дуже багато, дуже багато, малолітних було страшенно багато. То вони, ці безпритульні діти цім займалися, обкрадали, обкрадали людей. А спеціяльно, як йдеш у трамвай сісти, то ваші кишені треба було так зберігати, бо витягне, що в кишені є.

Голос іншої особи: Я їхала в потязі й мала кусочок хліба. Змучена була, й дуже рано вставати й все, так і заснула трохи. Відкрила очі, нема ні хліба, ні нічого. Хтось забрав з рук. І люди сидять тут і ніхто нічого не каже, бо ті бандити прийдуть, вдарять їх, то не могли. Я розплакалася. Я везла хліб, щоб дати братові. Бо я робила на м´ясо комбінат, то там принаймні сирого м´яса могла з´їсти трохи. Я не була опухла. А брат один опухлий і другий. Два брати, то я везла їм — і то не привезла. Вони йдуть мене зустрічають, один рачки лізе, бо вже не міг ходити, а хліба нема. І то не один раз, дуже багато.

Від.: Безпритульних було багато.

Голос іншої особи: Переступали через трупи — і так, через сквирок якийсь, чи що — лише вже доходять люди. І так руку протягне й говорить так більш по–російському: —Кусочок хлібця, кусочок хлібця.

Від.: Вже не чути, що він каже, тільки бачите, що він так махає вустами й протягає руку, а самий скелет.

Пит.: А де ховали тих?

Від.: Забирали автами й десь вивозили. Де їх вивозили —ніхто не знає.

Голос іншої особи: Як мого брата взяли, ми не знали —як мама питала по всіх, ніхто не знає, ніхто не сказав. Брат помер —забрали. То кажуть, що до госпиталя, а пішли до госпиталя, ніхто не знає. Госпиталя —то не був госпиталь —то просто хата. І просили —ніхто не знає де й ніхто не хоче казати де, бо ж в кого питати? Собак їдять, котів їдять люди. Були люди, що їли своїх дітей.

Пит.: В місті були —чи вони пустили селян до міста?

Від.: То, що я кажу, що вони не пускали, як хтось пробрався — мав нагоду пробратися якимсь чудом, чи потягом — як кажу — яким чудом, всерівно їх — вони настільки були виснажені, що не могли володіти собою, щоб скритися від цих поліцаїв, чи поліції. А ті бачили, що то сільський чоловік, клали їх...

Голос іншої особи: Їх одежа інакша.

Від.: Брали на *truck*–и й вивозили десь. Я не знаю, де їх вивозили, але на таку віддаль вивозили, що вони не вернулися назад.

Пит.: Чи Вам бракувало хліба в місті також?

Від.: О *yeah*! В місті так само було брак хліба. Ви зайдете: написано УНІВЕРМАГ — універсальний магазин — а там нікого, тільки продавець і порожні — там нічого ніколи не було. І там не казали, що продають, кажуть: — Що дають, (сміх). Там не казали, що продають хліба.

Голос іншої особи: І то дають такий кусочок хліба — 200 грам дають вам, 200 грам. Ви прийшли, він відрізав —хліб мокрий такий —як можна душити з нього.

Пит.: Чи Ви вернулися до села під час голоду?

Від.: Ні не вернувся, ні.

Пит.: Чи Ви ще мали там родину?

Від.: А —родина вся, якби сказати, була розігнена, і з маминої сторони й з батькової сторони — ніхто не мешкав у селі. Аж після війни, якимось, як ми розписалися, довідалися, що брат мій в селі —старший брат, в селі, там мешкає, що сестра так само в селі мешкає —дома, була в селі. Вона їхала з нами на захід, а потім, вона не захотіла їхати далі, вона залишилася недалеко від дому, і вона перейшла до села. Вона та марно в селі жила.

Голос іншої особи: Значить, по селах, тих, що виганяли з хати —то ще то таке важне — якби сказати — який, як називали, куркулі, їх виганяли з хати й не давали

нікому, щоб хтось прийняв тих людей на ніч. Як ви прийняли, то вас виганяють, як узнають. Отже мене, маму й сестру брали люди, але вже опівночі, а ще темно на дворі, а вже казали: —Йдіть, йдіть, йдіть з хати, виганяли, йдіть, бо ще їх вигоняють.

Йшли з мамою збирати колоски, такі колоски, що як колгосп убере, а тоді повно там колосків. Ну вони бачать, то збирай, збирай. Тоді руками потремо, зерно є. Прийшли: —Де ти взяла?

—Або назбирала.

Забрали всьо. Забрали й нічого.

Деяких, то судили навіть! — Та якже ти синочку! Здихай, куркулям то тільки потрібно, ну нічого.

Ніде не можна було. Хто дав хліба, знову не можна було, як побачили погані, комуністи то — люди були добрі, що переділялися, але боялися дати другому кому, щоб хто бачив з поганих і з комуністів, бо і в їх заберуть те, що мають — яку картоплину, чи що.

Активісти, вони приходили в село, як вибирали, виказували той хліб, як вони ходили з такими довгими шпицями — така довга залізна — й ходили по землі. Пробували,де є мягке, як мягке, зразу розкопували, чи не закопав там хліба. Розшукували хліб.

Пит.: Чи вони, чи Ви були на селі, як вони так розшукували?

Від.: Це ж в 30–их роках воно почалося. Так, тоді як збирали, то в 30–их, 31–му роках вони качали все.

Пит.: Коли вони приїхали і як часто вони приїжали розшукувати?

Від.: Коли їм придумалося, і ніч і день, коли їм придумалося, чи в ночі, чи коли?

Голос іншої особи: І кожний день, декілька днів — не знаєш, чи в тебе ніч, чи не оставлять.

Від.: Вони приходять, ще прийдуть за деякий час. За деякий час прийдуть, подивляться в печі, чи в печі чого не маєш. Як маєш в печі — те заберуть.

Голос іншої особи: Як є зварене, викидали, як хтось рвав, ну й здихай — куркулям смерть, ну що ж.

Пит.: Ви казали, що не пускали селян до міста. Чи вони пускали Вас до села, як Ви хотіли б вернутися?

Від.: Може. Ніхто не хотів до того села вертатися. Хто хоче до могили йти? Живим ніхто не хоче йти.

Пит.: Чи Ви чули що сталося з Вашим селом після голоду? Чи Ви знаєте приблизно скільки згинуло?

Від.: Навіть і не цікавився. Знаю, що коли до Харкова, десь, не пригадую в якому році, приїжджав один з нашого села і я з ним говорив, то він сказав, що в наше село дуже багато привезли, так називали, кацапів — росіянів. Я казав: — Цікаво, якже ж ви там з ними порозумівається?

Він каже: —Вони всі по–нашому говорять.

Правда, вони зразу „штокали–какали," а потім перестали. (Сміх.)

Пит.: Що Ви знали про великий голод?

Від.: Знав, що деякі села вивішували чорні прапори — що все село пропало. Я то знав.

Голос іншої особи: Цілісінькі села.

Пит.: Як це, як Ви це знали?

Від.: Ну через людей — тільки через людей. В пресі нічого ніхто не говорив про такі речі, нічого ніхто не говорив.

Пит.: Що влада говорила?

Від.: Влада говорила, що ми — Сталін сам сказав — в дечому мусили підтягнути свої ремінці, але потрібно нам догнати капіталістичні країни й розбудувати тяжку індустрію. То, що ми знали.

Пит.: А як Ви знали, що голод скінчився?

Від.: Як ми знали, що голод скінчився? Вже, як на 34–му році появився — називали комерційний хліб. Отже той комерційний хліб вже було легше дістати. Не такі черги вже були й часами за пів дня ви могли дістати хлібину. І вже появився білий хліб, більш–менш, що на хліб подібний — і чорний хліб, чорніший хліб вже ви могли тоді дістати — я не знаю, то було в 34–му році.

Голос іншої особи: Але не такий білий, як ми ту їмо.

Від.: Ні, ні, то нема навіть порівнення!

Пит.: Чи він був смачний?

Від.: (Сміх.) Якби ви знали, який хліб смачний, як людина голодна. Ой йой. Нічого не хотів, ви знаєте, що були такі моменти в житті, що, якби я один раз хліба наївся (плач), тоді можеш вмирати.

Пит.: Що Ви робили після голоду? Як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Всяк по своєму робив. Як хто міг примінити, як хто міг промостився.

Голос іншої особи: Всі в більшості втікали з села.

Від.: Но, все таки в індустрії, на фабриці було багато легше пережити, чим в селі. В селі довго взяло, поки вони стали на ноги.

Голос іншої особи: Люди дуже ослаблені, копати не могли, садити не було чим, ні зерна, ні картоплі, ніякого, нічого. То люди дуже втікали зі сел, хіба вже цілком. Трохи — там де — один другому помагав і так вони трохи вибрали. В більшості, вже й голод минув, а ще вмирали люди.

Пит.: Чи був голод в Росії?

Від.: (Сміх.) Ні, я не думаю, тому, що переважно, скажемо, з Харкова, їздили під Москву, в Орел, там діставали вони муку, міняли за одежу.

Голос іншої особи: Золото, одежу. За одежу, всякі такі речі. Я навіть ходила міняти дуже далеко, щоб кусочок хліба для сина дістати, то з міста — ну то мусила скидати, аби тільки дали кусочок хліба.

Це ти говориш за війну, після війни. Це в війну, а в 30–их роках, 33–му році навіть мій брат пару разів їздив під Москву, в Орел, то він там діставав муку, привозив крупи.

Голос іншої особи: В Росії не було голоду.

Від.: Но не мали розкоші аж такої великої, що так аж, але не думаю, щоб хтось вмер з них.

Пит.: Чому був голод в Україні?

Від.: Ну то спеціяльно був зроблений, щоб зломати людей, щоб загнати до колгоспу.

Пит.: І чому вони хотіли колективізації?

Від.: Колективізації для того, щоб знищити приватну власність і щоб були рабами, щоб не мав своєї власності, а щоб держава ним керувала й робила те, що вона хоче. Щоб людина була тільки ґвинтиком у їхньому апараті. Для того їм було потрібно. Раби їм потрібні були. Бо як дай йому приватну власність, то він ще скаже, що він почувається людиною, а як ти його зробив рабом — то він є раб. І то була ціла їхня ціль.

Пит.: Чи Ви думаєте, що то було спеціяльно зроблено, щоб знищити українців?

Від.: Переважно так. На Україні, вони старалися український хребет зламати й зробити Україну — радянських рабів собі придбати.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Не бачив, але чути, чув, що варили дітей. Люди говорили, що жінка зарізала дитину, чи хлопчика, чи значить їли те. То були між людьми слухи. Бачите — я не бачив.

Пит.: Я ще забула запитати про хлібозаготівлі. Як відбувалися ті хлібозаготівлі?

Від.: Давали люди — називалося плян до двору. І він, господар — скажімо, це не тільки в мого батька було, що перевіряли кілько вимолотив, але в кожного майже переважно в ціх заможніших людей, а ті, як молотився хліб, вони скажімо батько намолотив 463 пуди. Йому зразу сказали, щоб він дав 600 пудів. Він сказав, що він не може. Вони сказали йому, йди докупи десь і віддай. А тих, яких вони менше натискали, вони — скажім, він обмолотив 400 пудів, а йому сказали, щоб він дав 200 чи 300. Я не знаю, які їм пляни були до двору. Я тільки знаю скільки татові було, який плян до двору було.

Пит.: А хто забирав хліб?

Від.: Приходила, так називалася „червона флага." То вони накладали на вози цей хліб забирали, складали й причипляли червоний прапор і їхали, здавали для держави з такою радістю.

Пит.: Чи вони були добровільці, чи їх примушували?

Від.: В тому часі, я б сказав, що вони були добровільці. Можливо, що вони були захоплені „загірною" комуною, що то буде рай на землі. Вони, може хтось і патріотом був. Раз ішли, знущалися над народом, вони були патріотами.

Пит.: Як провадили посівну компанію?

Від.: Посівну компанію, то приїжджали з района уповноважені, це як я пригадую і давали, видавали зерно й мали засівати й посилали цілу бригаду — і не дай Боже, хтось у кишеню собі трошки взяв, то тебе будуть судити.

Голос іншої особи: Воно було отруїне — не можно було їсти.

Від.: Воно мало той синій камінь—розпущений був. Я не знаю яка хемічна формула того.

Пит.: Чи було в Вашому районі МТС?

Від.: Ще як я був, то не було. У 29—му, чи в 30—му показали, як трактор виглядає і як люди будуть багато, як тим трактором будуть орати. Але ще як МТСу — такого не було. А пізніше, пізніше було, я через людей знав, що вони зробили МТС.

Пит.: Я вже не маю більше питань. Якщо ви маєте що додати до того, будь ласка.

Від.: Не маю нічого такого. Розказав свою історію приватну.

Пит.: То я дуже дякую за свідчення.

Anonymous female narrator, b. 1918, in the village of Andriivka, Balakliia district, Kharkiv region, one of 5 children of a remarried peasant couple who were later dekulakized. When narrator's father was arrested ca. 1930, the sons fled, 2 being apprehended and sent to Siberia. During the famine, narrator went several times to Kharkiv to get bread, and she describes both her difficulties as well as the help she received from sympathetic city people and train conductors. People in the village ate potato skins and weeds, there being no animals left which had not been taken. Narrator's brother perished, but her mother was hired as a babysitter by a kind–hearted army officer who knew of her plight. This man was later arrested and executed when the authorities learned that he had knowingly aided a kulak's wife.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 1918–му.

Пит.: А де саме?

Від.: На Харківщині.

Пит.: Чи Ви можете сказати район?

Від.: Балаклеївський район, село Андріївка.

Пит.: А чи Ви знаєте приблизно скільки дворів було в Вашому селі?

Від.: Дуже велике село; двоє церков було, дві сільради, три школи. Це дуже велике, я не знаю скільки, але дуже велике село.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Чи вони були бідняки, середняки чи куркулі?

Від.: Ні, та вже так як називали, куркулі, але він середняк, що то вони називали куркулі, я не знаю кого — кого не любили тільки — тому що, що ж — тато мій мав двоє коняк, троє корів, ну вівці, свині, гуси, о там качки а ну й індики. От таке, і то вже куркуль. А бідні то ті тільки нічого не мали й спали цілими днями. То ті бідняки — бо деякі не хотіли робити. Певно, до тата приходили. Тато давав їм і одежу й харчі й як тіх, наймав тих бідних, які не мали коней і не мали, як орати землю, то він їм платив, хлібом чи чим вони хотіли, чи грішми чи хлібом — та називали, що більше як середняк навіть.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: То в нас два рази тато женився, бо моя рідна мама то в нього, й в неї чоловік помер, а в тата жінка померла. І вони, тато мав троє синів, а мама мала двоє то звели до купи, зразу п´ятеро. Тоді ще з цим татом і тим то ще троє придбалося — то дітей було багато.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Було три, навіть.

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: Тільки вже як вигнали тата з хати й тоді як мусили мене забрати до міста наші знайомі, тоді вже я покінчила, не могла йти.

Пит.: А коли це сталося?

Від.: Це було в 32–му році.

Пит.: Як, як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Я не пам´ятаю. Але тато сказав, споминав, каже: — Ніколи ліпше не буде, як при НЕПові. Дуже було селянам добре.

Пит.: А коли вони почали Вас мучити? Коли Ви були репресовані?

Від.: По моєму так, як 29–ий і 30–ий рік уже почали дуже хліб забирати, притискати найбільше тих людей, які оце заможніші. То дуже притискали, вже де як не даєш хліба арештовували так як казали.

Пит.: Коли вони приїхали до Вас і що тоді сталося?

Від.: Вони приїхали, тата забрали, а брати повтікали. Але все рівно двоє братів зловили, забрали на Сибір, а тата десь хтось переховував. І тато помер там, бо їсти не було що, бо не могли люди дати. Ввесь час шукають, ввесь час ходять комуністи то за

хлібом, то за другим. То й тато мав *ulcers*, то він аби що не міг, а їв сиру картоплю або сирий буряк і він скоро помер.

Пит.: Ну, коли вони приїхали й розшукували?

Від.: То десь 32–ий рік. Я добре не пам´ятаю рік, але тоді як уже тоді вигнали з хати й туди то так уже наша родина розбилася, зовсім. Не те брати деякі повтікали до міста, повстроювалися — там жили. Мене взяли ті знайомі, й я вже записалася, що я сирота, немаю ні тата ні мами. *Another ways*, то питали в мене, де — а де ж батьки? А чого ти тут? А я написала „сирота;" мені знайомі написали таку справку, як у нас казали. І там були підписали і я так, так устроїлася в физу — то таке фабричне заводське училище. Бо й там училися і пів дня училися, пів дня робили. Той тоді, тоді вже мені було, як я жила в тих людей то я була так як *baby sitter* і прохидила з праці, їм діток дивилася та вони дуже були добрі до мене, і все і коли вже мене послали на вище, вже в лябораторію, щоби вище вчилася, не тільки в цеху робила, то тоді я вже мусила відійти від тих людей і пішла в гуртожиток. І так вже поки війна почалася, але то в селі то найтяжче було як вигнали, як вигнали з хати. Не було що їсти, мусили ховатися в низу так як я тоді казала — отут люди не могли навіть як хто й мав якийсь кусочок хліба — не могли дати до цілого вечора, бо як побачуть, що ти коло їх стоїш, коло тих як вони називали куркулів, то вже будуть завтра вас визивати до сільради й казати: — Що ти з нею говорила? Чого ти то? Ти знаєш, що то куркулі, що хай вони здихають? Що то, то не потрібні вони для держави.

Пит.: Як довго це тривало, після того як вони вигнали Вас з хати, з ким Ви були, й як довго Ви мусили ховатися?

Від.: О добрий рік поки, поки ті взнали наші, мої, не мої, а мами й тата приятелі, що нас вигнали з хати.

Пит.: Як Ви жили тоді?

Від.: О так часом бувало, що ми спали на дворі хоч не дивлячись, що зима. Люди не могли нас забрати до півночі. Не могли забрати то, а вже в півночі хто на те боялися, а хтось заснув і забув за нас, але приходили люди, бачуть що вже замерзали в мене руку й ноги відморожені, це як тільки вийду на двір зразу руки печуть, бо в мене відморожене все. Бо ми не спали — сиділи десь під якимсь сараєм, десь у дворі в когось, бо на вулиці то приходили й штуркали людей, казали: — Чого ти?

Це в зимі, а в літі було легше, то ми йшли, то ми вже в ліс, там ягоди збирали, або щось і так трохи проживали, десь навіть пішли й колосок вирвали й їли, знаєте. А потім вже я і сестра моя дуже, дуже бідували. А мене як узяли, то мені було легше.

Пит.: Коли Ви перше бачили голодних селян?

Від.: Як пішла до міста. Я в селі бачила, але то таке було нормальне, що навіть, наче б, не звертав уваги — всі голодні були. Не звертав уваги, як якесь іде, іде, впало. То прямо так як ніби нормально було. Бо всі були такі голодні, такі виснажені. Ні палити не було чим, просто голод, холоди і все. Біднота така, що не, нема права. Де який патичок несли люди, патички такі малесечкі, за 10 кілометрів щоб, зв´язували в лісі шукали, зв´язували, несли на плечах, щоб запалити, бо не було чим. Ніде нічо не було.

Пит.: Що люди їли?

Від.: Знаєте кожна хата в селі мала такий смітник попереді хати. То, хто багатший то чистив картоплю і викидав там лушпини. А такі які не мали нічо, як нас вигнали з хати, то ми як тільки темніло, або дуже рано, дуже рано ще люди сплять, ми ходили по смітниках і збирали — чи кусок картоплі, відпадки всякі — чи кусок картоплі гнилої то, бо таку не викидали, чи лушпини. Ну, там якась кістка, ну й тоді десь — у лісі ставили обварювати ще її, ну абим щоб тільки в лісі збирали — дикий щавель — це то *sour grass* кажеться, і то так, таку зупу й *I don´t know* як її назвати й так тільки тому вижили.

Пит.: Чи люди їли тварин?

Від.: О, вже не було! Перше їли тільки коней. Бо забрали, забрали корови, забрали коней як їхні коні вже були старі, або то колгосп не брав. Кидав їх якби вони були як дикі ніби. То тоді люди брали й різали — певно, не давали й то, але як би виразитися, що вони просто крали тих ті й в ліс затягнути й заріжуть там і діляться і все, але доходило до того, що ні коней ні нічого, то й котів і лисів, і вже псів не було, ні котів не було. То в нас десь дві, три хати, то я не, не не була свідком, що вона їла та, але

казали —прийшла мама, плаче й каже: —Чи ти знаєш у... —ну, вона не каже мені, тільки плаче.

—Мама, чого плачете?

—О, то вона забила дитину й з´їла, бо почала варити й казала мені дати, що дасть мені м´яса.

А я кажу: —О ні, ми вже помремо, але людину все таки... —ліпше померти.

Ну то й мама прийшла стала на коліна, молиться й все, щоб не допустив Господь нам їсти ще людей.

Пит.: Як Ви спасалися від голоду? О, Ви вже сказали як Ви спасалися.

Від.: *Yeah*, я спаслася тільки тому, що мама — мама спаслася, пішла до військовиків *baby sitter* і як *cook*, вона все була —то вона там спаслася. Але, то вона там пробула два чи три роки поки дізналися, що мама там, то й його застрілили й маму вигнали а він чи старшина чи чимсь був —дуже добра людина. Він знав, що мама з таких, що з хати вигнали, а той дуже добра людина, то він тільки закривав. Мене завши кликав, одягне, то дасть значить якусь одежинку. Ну, я рідко була, бо то треба їхати було потягом і треба грошей на потяг, але мама робила тяжко в нього, він їй жалів, але коли взнали, то його заарештували й розстріляли, що він утримував куркуля жінку. Врешті мама казала, що взнала пізніше, бо ті дітки відшукали маму й плакали чи бабця може бути з ними ще, але вже мама була безсильна, вже старша й все. То мама тільки так спаслася й все.

Пит.: А Ваші сестри й брати?

Від.: Брати два на Сибірі там померли. Одного пустили назад, але він їв отруєне зерно, там ті колгоспи сіяли, а вони такі голодні були, що вкрали трохи того зерна, йще зі своїм партнером, і поїли. І вони стали гнити, в них кишки в шлунку. Вони побачили що то — пустили. Пустили додому але він прийшов додому, вже не міг ходити нічого й забрали його, й ми по сьогодні не знаєм. Казали, що візьмем до госпиталю, а вони його знищили. Просто і не, не сказали навіть де. Це так люди вмирали виривали, рили такі ями довгі й туди скидали й тим як *fertilizer*, як воно?

Пит.: *Lime*?

Від.: Якийсь, що воно до — вапно — в нас казали. То пересипали, щоб не смерділо.

Пит.: Так, ми знаєм, що то є. Біле.

Від.: І то тому я знаю, що 100% тому, що не сказали де брат, бо якби вони ховали його, так вони б дали нам його хоронити. А то ні. І один раз я приїжджаю, і ото їхала я завши додому — я привозила хліба додому мамі й братам. А мама йде на зустріч і бачу, що така, як п´яна. А вона дуже плаче. Каже: —Василя нема.

Я пішла в госпіталь провідати й вигнали мене, кажуть: —Бабка іди. Дуже сильно хворі є, а таких як твій син, то нема! Його десь забрали.

І не сказали й так. А тоді вже *nurse*–ки, які маму знали, бо то там з того ж села й *nurse*–ки були. Сказали, каже йому: — Його чи забрали чи застрілили чи дали щось і викинули в ті могили.

І мама ходила й збирала колоски ті й все рівно. А вони прийдуть і заберуть і то їй: —Ні бабка, й здихай, бо ти є куркуля жінка.

Ну так і тяжко так більше говорити; більше я не маю так уже.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно яка частина померла з голоду в Вашому селі? Приблизно —процентово?

Від.: Більше половини. Більше половини. Це я 100% знаю, але тяжко сказати, певно бо ще молода була. Знаєте, не дуже, не так аж цікавилася тим як чекали, щоб мою маму, мого брата спасти —бо кожне так. Так як я казала, й то везла кусочок того хліба щоб хтось і взяв із рук. Я задрімала, а в потязі хтось узяв. І прийшла й я голодна й брати голодні й брати заплакали, кажуть: —Ти нам не віриш. Ти сама з´їла, а кажеш, що в тебе хтось украв.

А я розплакалася, бо що мені було —14 років. То ще зовсім дитина. Розплакалася, що я ж також голодна. І то не раз. То багато. Або їду на потязі і каже: —Чого ця дитина йще, йшло б та спало вдома. — А я їду, щоб хліба там у черзі дістати. Коли такі мужчини великі, побіч штуркнуть і ще й нечайно, а може й хотіли так, бо просуваються вдарити й ще й болить і все і вертають додому, ні без хліба, без здоров´я, нічого. І треба було їхати потягом. То грошей вже нема. То ми ховалися або в виходку або ото під тими

такими полками. А тут ноги. То мої знайомі, дівчата які й кажуть: —Ти й лізь отам у нас під ногами будь, то ми ногами закриємо тебе, й ти проїдеш безплатно, бо нема же грошей. І так і їздили. Як тільки, люди були дуже вредні, а більшість добрі, бо пробували допомагати. От наприклад мене один раз, той що квитки провіряє зловив, що я без квитка. А я в сльози, розплакалася.

—Де ти їдеш?

Кажу: — Хліба дістати, в мене брат хворий і пухлий і другий, і мама й сестра пухла, може вмирає і все.

Каже: —Ну йди вже й там заховайся я і, що я вроді тебе й не бачив.

Він не хоче щоб, він мене бачив, тому, що його ж звільнять з праці.

Голос іншої особи: До тієї влади, до радянської влади, щоб були всі люди такі, що не співчували, то там сьогодні, сьогодні було б 10% людей. Тільки дякуючи тому, що деякі мали співчуття людини до людини. То багато людей спаслося через те. Тільки дякуючи тому. І вони може займали високі становища. Вони бачили до чого то йде. Що та утопія розвалиться —вона доведе людей до краху. І вони спасали. І деякі голови за то поклали. Так, якби вони всі були такі жорстокі, то там, як я кажу, то там 10% людей залишилиося б.

Пит.: Дуже дякую.

Alexander Hryhorievych Stovba, b. February 1929 in Veremiivka, a village of about 250 households in Khorol district, Poltava region, into a family of prosperous farmers, most of whose land was taken in 1922. Narrator discusses persecutions of his family and quotes his mother as saying that the local authorities consisted of *komsomol* and *komnezam* members, outsiders and lazy local people. In noting the latter, narrator says, "I don't know to what extent she was objective." There was much passive resistance to collectivization. Narrator's father fled and during the famine lived by gathering crustaceans on the Black Sea coast. When narrator's mother failed to meet second supplementary plan, they were expelled from their house, narrator's mother was convicted of maliciously undermining grain procurements, and narrator was placed with his grandparents, then with an uncle in the town of Semenivka, then rejoined his mother. Narrator's mother was sentenced to work on a dairy farm in Southern Ukraine. Narrator lost several relatives during the famine, himself starved, and describes the psychological effects of starvation. He also tells of travelling to Kryvyi Rih and Kremenchuk. Widespread rumors of cannibalism made more corpulent people, such as wives of Party members, afraid to go out at night. In 1934 narrator contracted malaria.

Question: Please tell me your first and last names.
Answer: My name is Alexander Stovba.
Q.: In what year were you born?
A.: I was born at the very beginning of 1929, at the beginning of February.
Q.: Where, exactly?
A.: In the village of Veremiïvka, otherwise, it would be "Jeremiahville," in the county of Khorol, which later was split into Khorol and Semenivka counties, and the region is Poltavshchyna, or Poltava.
Q.: What was you parents' occupation?
A.: My parents' occupation before they were ruined and expelled and otherwise persecuted — they were farmers.
Q.: How many acres of land did they have before the Revolution?
A.: Before the Revolution, my parents were still young and were not married. But then I will have to go to my grandparents. And, unfortunately, for that age, (and I'm not bluffing or telling a lie), but my parents on each side come, unfortunately for them, from two of the wealthiest farmer families in the village of Jeremiahville, or Veremiïvka.

My father's grandfather and my father had 62 *desiatynas.* Sixty–two *desiatynas*, I believe you have to multiply by 2.7 to find acreage, is that so? Or roughly by three.

So this is Gregory Stovba, my great–grandfather. And grandfather had 62 *desiatynas.* And mother's father, or my grandfather Andrew, or Andriy Vynohradskyi, had 32 *desiatynas* and a *dvoryshche* of five *desiatynas.* There were 37 *desiatynas* all together. Thirty–seven *desiatynas*, and then multiply that by about 3; that would give you the acreage.

Q.: And how much land did they have after the Revolution? Did the government confiscate any of this?
A.: Yes, after the Revolution most of it was taken away and only a couple or so *desiatynas* were left. That means that there was only a garden was left for gardening around the house and so on.
Q.: Around what time was this land taken?
A.: Well, its already in 1922–23. The land was taken from them and divided between paupers and poorer peasants and was not theirs at all. And then later on when they started the so–called New Economic Policy, or NEP, then my parents were given four *desiatynas* of land. And they married in 1927 and were given four *desiatynas* of land, and that's how they were living until the collectivization program started in '31–'32, or maybe even earlier.
Q.: Could you describe your village? How many households were in the village?

A.: I discussed this topic many times with my parents, mainly, becuase I'm kind of a history buff.

In our village, Jeremiahville, or Veremiïvka, there were from 250–260 households or independent families or houses. It was not a big village. However, it was old. It had been established or began to exist around the 1740s.

Q.: Was there a church?

A.: There was a church, and the church was dedicated to the prophet Jeremiah. And Anastasia was the second saint of the church.

The church was made of wood; it was a wooden, not a brick church.

Q.: How long did this church survive in the village?

A.: This was already the second church in the history of the village.

Q.: After the Revolution.

A.: Oh, after the Revolution, half of the church was dismantled. However, the bell tower was still standing as late as August 1943, that's when I left Ukraine, and that church was used by the collective farm to store grain or seed for the next harvest, for seeding.

Q.: When was the church closed as a church?

A.: As a church it was closed shortly after I was born. And it was closed and open in '28, '29, and '30. Half was open and half was not, because the government in the county demanded from the people in the village that they give certain contributions. And if they didn't give it to the church, then they would close it down, that is, they had to give the money to the government. Then we would go back to the seat of government, back for permission to re–open. They would do it shortly, and they again close it down. And finally, I believe in '30, '31, it was completely closed to the people. And, of course, the priest has been also chased away from the village, so there was no reason to re–open it.

Q.: Do you know if the church was ever an autocephalous church?

A.: Yes, it the Ukrainian Autocephalous Church. And my mother told me, you better go to the church because you have been baptized, or christened in that church.

It was short intervals when you had closings and openings. It depends if you were giving sizeable contributions to the local government so they would permit you to open it.

Q.: What did your parents say about life under NEP? The New Economic Policy?

A.: Under NEP, they said it was somewhat better. They were given not only land for a garden around the house, but also a shed where we kept a horse, a cow, and chickens, and what not. We were given four *desiatynas.* And that was enough. It was not luxurious, but just enough to keep body and soul together. But it was much better than in the years 1923–1922, when there was a raging revolution and all kinds of expropriations — legal and illegal, and so forth.

Q.: Was your family ever repressed?

A.: All the time! You see, I have to go into genealogy, but I believe we don't have much time.

They were repressed. Especially repressed was my father's father, my grandfather, Gregory. Both were named Gregory. One was Senior, the other Junior. Gregory, Sr., Hryhoriy Pavlovych Stovba, was still repressed at the end of 1918, when the government of the Hetmanate, which lasted eight or nine month, had to go, because Russian forces — I don't know who was leading them, whether it was Voroshilov, Budennyi, or Kotovs'kyi — came from the areas of Kharkiv and Kursk into East Bank Ukraine and occupied our area — Kremenchuk, Khorol, Semenivka, and probably even further to the north.

And so my grandfather, Gregory Pavlovych Stovba, was arrested and kept in the city of Khorol in jail. In fact, the jail was so full, that they had to use the houses of wealthy merchants. These houses had fairly sturdy cellars, and that's where they kept them. I heard at least a hundred times from my parents that they were held there three to four months. And great–grandfather was not beaten, but others were right in front of him. He was too old great–grandfather, Gregory Stovba, "You better tell us where you buried your pot with the gold, or you're gonna end up in the same place with it. We'll beat the hell out of you, if you don't tell us."

Nevertheless, they didn't beat him; they just mistreated him and kept him hungry. Then they let him go, because he was very old. Great–grandfather, before I forget to tell you, said to them, "I don't have any gold, I just have papers. And here, on these papers, it

says how much land I have. I had some paper money, but it was in the bank." Of course, the money was worthless.

So he lived after that another four to five months, and then he was stricken by some disease. I believe that it was yellow jaundice — his eyes started to turn yellow. And in those days there were no doctors of any kind who could cure that. He died either at the end of 1918 or at the beginning of 1919. He was buried in our native village.

Q.: What can you tell me about the process of collectivization in your village? For example, who belonged to the party in your village? What kind of people?

A.: I think that I should finish one very important point. Three months after I was born — I was born in February — then this would have been May, he was forced into exile under an administrative order with his wife Ulyana and daughter Hapka to Archangel, because in 1919, they were at first sending out into exile only the richest farmers from all of Ukraine. I don't know about Russia, but I now about our area.

So my grandfather, Gregory, Jr., was sent to Archangel to the railroad station called Paluzhia. And near that station of Paluzhia, the families that were sent there were given only hatchets and saws to cut down trees for wood and to build villages for themselves. My grandfather lived there for a year and a half. He died of scurvy. That means that your teeth and mouth decay to an extremely bad state for lack of green vegetables or whatever. Grandmother, who was also exiled with grandfather, died about a year and a half after him. And their young daughter, who was already of marriageable age, escaped back to Khorol county in Ukraine and married as quickly as possible. She was so desperate to get married, that she would have married any old trash that would come along so she would have something to hold onto for fear of being sent back to Archangel, which is near the Arctic Circle in Russia, way north of Moscow. She managed to survive, but the ones who stayed behind died. So that's the way my father's side of the family was persecuted.

Q.: Who belonged to the Party in your village during the 1920s, right before collectivization began? What kind of people were these? Was there, for example, a *komnezam* in your village?

A.: Oh, yes, the *komnezam*! You should talk to my mother about this, but she died ten years ago.

The *komnezam* consisted of the poorest peasants. My mother always said that they were also the laziest. But I don't know to what extent she was objective. And these *komnezams* were also in due time enrolled in the Communist Party, at first as candidates and later on, probably as full members. And besides them, the young folks had been dragged in. These young folks were called the *komsomol*, that is, the Communist Youth.

So, the *komsomol* and *komnezams* were the ones who actually took over the county government and each village. They were the ones that were carrying out the Soviet program. Not so much during the New Economic Policy, but later on, when the so–called collectivization began with collective and state farms.

Q.: Were their communes in your village before collectivization began formally.

A.: No, not in our area. In our area neither I nor my parents heard of any. Maybe they existed on paper, but never in reality.

Q.: When did they begin to organize the collective farms?

A.: The collective farms, as it seems to me, were started at the earliest in 1929. That's as far as I know for our area. My parents probably even forgot the exact dates or months.

Q.: Do you know who the head of the village council was?

A.: There were Medianyk, Sukhenko, Havenko, and one more who was also a teacher, but he wasn't local — he was brought in from another country or maybe the city. But we know Sukhenko, Havenko, Medianyk, and one more whom my mother always called an S.O.B.

Q.: Were these mostly local people?

A.: The head of the collective farm of the village council was not one of ours. He was from the outside. But this trash was from the local village and belonged to families that were just poor, either by misfortune or they had always been that way. They were just poor.

Q.: Could you describe how collectivization was carried out in your village?

A.: Well, first of all, there were many trials before, and it dragged its feet, so to say. Local counties were issuing orders to intensify work, not to waste time, etc. But many people put this off. This was especially true of the middle peasants, or the sub–*kulaks*.

In Ukrainian they were called *kurkul*'s. You must have heard about them.

They started to scare people, to use force, and to spread rumors. Brigadiers would come along and try to persuade you to join. They would come little by little, and many didn't even have time to eat.

And some like us and maybe a dozen or so families were not allowed to be admitted into the local collective farms, because we were regarded as anti–social or against the people. We were singled out. Even if we had wanted to, they could not have taken us in, because they would say it would be dangerous to have us for the purpose of socialist development and socialist building of society.

So my mother was never in a collective farm, not one day. As she got older, she was proud of this fact. She used to say, "I wasn't any garbage in the collective farm." That's how she would joke sometimes. They were ugly and crusty social jokes.

Q.: Do you have any idea what part of the harvest the government required people to hand over before collectivization? Just generally speaking, did people think that this was too much or was it possible?

A.: I'll have to give you a little more background about my family before I can answer this question for you.

Q.: During the 1920s.

A.: Well, during the 20s. Collectivization had not really got going yet.

Q.: Right before that, right before collectivization.

A.: Well, in 1927 my parents got married and received four *desiatynas* of land from the village. And I don't know what they were given, but they were given enough that they were able to pay the state their grain taxes, so that they would not be dragged into court. That was in 1927, 1928. I remember that my parents were able to pay their taxes that were levied upon their household or farm those two years. It was later on that all hell broke loose.

Q.: Did people resist collectivization?

A.: Generally speaking, yes. They did so passively by withholding or withdrawing, or simply waiting. This was true of the middle peasants; the richer peasants had already been decimated.

But they had been postponing, because even in those days people didn't believe that the Soviets would last long. Somehow they thought if not in the villages, but at least some place in Russia — maybe in Moscow, Petrograd, there would still be some kind of change. They believed that maybe other European governments or countries would influence the Soviets that they would modify and become more or less humane rather than dogmatic. In other words, treat Marx–Engels–Lenin–Stalin — no, not Stalin, he was a nobody yet — treat the doctrines literally, as it should be adopted and carried through, or else. In those days people still didn't believe that it would be really enforced, as it turned out to be so in time of rushed collectivization.

Q.: Did people slaughter their cattle so as not to give it to the collective farm?

A.: I don't believe I heard that from my parents. There wasn't much to slaughter. Like in our village, Jeremiahville, one, two cows, or one, two or three pigs, 20 or 40 chickens, several or maybe a dozen ducks or geese. And there was not much to slaughter. They could have slaughtered at the end when there was not enough hay or straw, then you had no choice. But I didn't hear about that. I only heard that people were trying to keep their cows. And to keep them alive, they would pluck from their thatched roofs, their straw roofs, some straw for the animals. After all, if you had a child, it would be difficult to feed it without a cow.

Q.: Did the so–called 25,000ers come to the village?

A.: They would come to a village, gather all the local communists and activists and give them directives what to do. They thus helped to activate the local groups to squeeze the grain out of the people. Later on they also participated in the collective system. But these were not our people. These were foreigners — Russians, Georgians, Armenians, and others.

Q.: How and when did *dekulakization* begin in the village?

A.: Here I can only say in the case of my family. And I know that pretty well, I heard it hundreds of times. You see, there were three waves of grain levies. The first grain

levy was probably in 1930, 1931. Most likely in 1931, that's when my father escaped from the village. He left me and my mother behind. I was a tiny boy then, and my mother was a helpless girl left behind all by herself. And, of course, she complained about my father all her life for that, "You deserted me with a small boy." Well, that was between them.

So, around 1931, my father escaped from the village so that he would not be arrested, because his father had been sent to Archangel into permanent exile. He was afraid that the same would happen to him. Some of his cousins and more distant relatives, the Kozaks, the Syniahovskis, who no longer lived in our village but in homesteads around our village, escaped with four to five of them. When they escaped, they located themselves wherever it was possible to find a job.

So my father, after he escaped in 1931, lived in the Caucasus, where a new highway was being built in the mountains. From there he moved to Moscow. In Moscow they were looking for some young, strong workers for a favorable wage. This was somewhere near Moscow. But they escaped from there. And then we went to some place near Kiev, to some state farm. I don't remember the name of the nearby town, but it's important in our history. And then he went to the Crimea and lived in the city of Skadovsk. Skadovsk is on a lake or the sea. That was 1933, and he was out of work. They chased him out. He saved himself from hunger by collecting all kinds of mollusks on the seashore. They weren't shrimp, but something like that. This is how he survived that half of year or eight months at the peak of the famine.

Q.: In the meantime, you and your mother were still in the village?

A.: Well, that's what I wanted to say. So when father escaped, then the *komnezam* city council began to impose grain levies on us. They paid the first levy. Then they paid the second one — little was left, but we didn't starve. And then there was a third levy! And there was nothing to give. So the local village activists and communists or whoever they were, the *komsomol*, came to our house on Novoselytsya Street and evicted my mother and me away from our house and put a lock on the door. And that's how we said good–bye to our family home.

So after that, I was four years old then, maybe three and a half, and I was placed in the care of my grandparents. These were my maternal grandparents, the Vynohradskyis — Andriy and Domna or Domnikia. About half a month later, mother was arrested and put on trial by the village court, which was presided over by a representative from the county. And for many years, my mother carried around with her a copy of the verdict, which was written in pencil instead of ink. In the verdict she was accused of purposefully and maliciously sabotaging and undermining the collection of food–stuffs, especially grain, for the State. She, of course, was found guilty. She was accused of violating an article of the constitution of the Ukrainian SSR which dealt with criminal activities against the state instead of tax evasion. For this she was punished with long–term exile at a distant corrective labor camp. However, in view that my mother was responsible for taking care of me and that her husband had disappeared somewhere, her sentence was commuted to serving three years at a labor colony closer in. After this, I ended up with my maternal grandparents.

After the sentencing, she was taken to the county jail. She was held a week or so there, and then she was taken by train to Kremenchuk. It was a large city with a port on the Dnieper River. She sat there in jail, one that had been built in tsarist times. She spent six months there in cells reserved for women. I wrote an article about her stay there, and it was published in a Ukrainian journal that comes out in Toronto, *Moloda Ukraina*.

Anyhow, after six months of jail, she was taken to Kryvyi Rih, which is on the Right Bank in the south. She had two and a half years to serve yet. She was placed in a corrective colony there. My mother was attached to the herding detail — she had to tend cows and to milk them, which were considered property of the state. About 50 to 60 women were assigned to a herd. I can't be sure about how big the herds were — maybe 800 or even 1,000. They were supposed to take care of the cows, to milk them. I think this was supposed to be done at least once a day. The milk was supposed to be pasteurized then — to separate the good stuff from the bad. And then either a truck or a horse and buggy with two horses would come along and take the milk off to Kryvyi Rih. From there it was taken somewhere that nobody knew. Mother didn't know either.

These herds wandered like nomads from one village to another, depending where grass was available for huge herds. By the way, these cows had been confiscated from Ukrainian peasants in that area and that's how the big herds came into existence.

So, as I remember now, we have been traveling to Mosiïvka, Hruzhka, Heikivka, Bili Koshary, Anastasivka, Ivanivka. And sometimes, the herd was stationed at Tenz.., right on the bank of a small river called the Inhulets'. The Inhulets' is a tributary of a bigger river, the Inhul, which is mentioned in very ancient history records. This river is mentioned even in Herodotus, the Greek historian.

Q.: When your mother was working, herding this cattle, you were still back in the village with your grandparents?

A.: Oh, well, that's another story, but I think we don't have time to go into it.

Q.: Well, I want to ask you about the famine.

A.: O.K. So my mother was there with the herd. And those herds like hers were there, at least those that she knew, and there were four herds, about 800 to 1000 each. And this was for women. Women tended these herds. But besides that, there were about four to six colonies like these for men also, mostly old timers. And they took care of vegetable plantations, which were irrigated as well as planted on the river Inhulets'.

And those people over there were in the category that got from two–to–four–year sentences. And they were not sent further than just to southern Ukraine. I mean further, not to the same place, to Siberia or the North, the Ural Mountains. This was regarded as a very easy, light category.

So mother was there working with her herds, with the other 50 to 60 women; they were like nomads going from village to village. At that time, I was living in the village of Jeremiahville with my grandparents Andrew and Domenica. In 1932, they were expelled from the village. We stayed for a short time at the mercy of one good person who let us live in his house in Veremiïvka. Then a village committee came to see this man, Kremenovs'kyi, "You cannot keep them." Kremenovs'kyi then told us, "Well, go away. I cannot keep you anymore."

And then, from the village of Veremiïvka we went to a small town called Semenivka, which was about six to seven kilometers away. And we had several bags with us. And these bags were carried by my grandparents Andrew and Domenica. I was very small, and they were dragging me by the hand like a kid. So that's my first memory of my grandparents on my mother's side.

And from Jeremiahville my grandparents took all the edibles that they had. It was famine already. So among our edibles there were a few bags with millet, maize, sunflowers, no real flour at all. We also had a bag of something similar to potato chips, but they weren't made of potatoes but rather from either sugar beets or plain beets.

We had no place to go. My uncle John, the son of my maternal grandparents, lived in Semenivka. His wife, Halyna, didn't particularly care for us. But we had to go there, because there was no place else to go. We went there, and they had to take us in. They gave us a tiny room with a stove and one chair. There was a flat raised surface near the stove where one could lay or prepare food on it.

We lived there from the winter of 1932 to 1933. There was nothing to eat. My Uncle Ivan worked in the city. He was receiving some kind of ration. He divided it among his wife, child, himself, and us. We got about one third of it.

In the winter of '32/'33, we had almost finished our bags of millet, barley, and sunflower seeds. What was left were those chips made from sugar and ordinary beets. They were transparent, like glass. They were dried out. And so each morning, when we began to eat, it was almost like a ceremony. At first we finished the millet — we ate it a little at a time so we could draw it out as long as possible. Of course, sooner or later, we ended up with just the chips. Every morning, my grandmother Domenica would moisten them in a cup, give me a cup, take one for herself, and give one to my grandfather.

There was nothing else we could do. When you ate these beet chips, you felt like vomiting. After awhile they get to you; it begins to bug you on the inside. Those things are just not eatable. Cows manage to eat them somehow and nothing happens, but when people eat them, then something happens.

So it was a time of total famine. There was nothing to eat except those chips. You put three to four of them in a cup of warm water. They become glassy and ugly. After you eat them, you feel like throwing up.

So those chips were making us sick, and they were also becoming depleted and disappearing. I remember grandfather was sick; he was lying on the stove. He was coughing and vomiting. He told grandmother not to give him anymore of those chips, because he would die anyway, and that he didn't care anymore about anything. I lay near him on the raised platform, and kept staring into the electric lamp high up on the ceiling. I know how it is when you're aching all over, you're belly is aching with pain, sharp pains. And that is only part of the story. The worst part is that when you're really hungry, you feel every heart beat. And that heart beat then somehow reverberates in your head and particularly in your ears. So with each heart beat, you get a sharp pain in your ears. I don't know, maybe my ears were infected then, but that's something I will never forget. Of course, besides that, you become swollen, because you drink so much water. But there is nothing to eat, and somehow, it's just that way. Your eyes somehow become deeper, deeply depressed, and black things around them, become black areas. And in time they start also to rot. That is, either your eyes or the area around your eyes.

So my Uncle Ivan, was afraid to have me die. He knew that my mother would never forgive him for that. So he decided to take me to my mother in Kryvyi Rih. He took the train with me and took me to the village. The herds were stationed at that time in the village of Mosiïvka. I remember how we went across the river Inhulets', when Uncle John swam, and I held onto his neck, because I was scared. It was early spring, the water was very cold. And then we had to go through the fields, but not along side the furrows, but across, which for me, who was very small, was kind of hard. So he carried me in his hands, and then he dragged me by the hand. I yelled all the time or cried, but that's normal. Finally, we found the colony, that is, where the herd was stationed. The first thing that I did was to look around those two houses where the women were stationed and where they slept. I looked into the weeds to see if there was anything to eat. By that time I knew that there were two kinds of weeds that can be eaten. One weed is called *kalachyky* in Ukrainian; birds go after them. The other were burdocks. They had a meaty stem; it was considered a plain old weed which farmers wanted to get rid of. It has white, gummy, bitter sap in it. But if you eat it, nothing happens; you just fill your belly.

Anyway, Uncle John, after he brought me there, went back by train to Kryvyi Rih, and I was left with my mother. And in those two houses where the women were stationed, you couldn't keep children, because it was against the law. And I was not the first one to be brought to the colony, but there were six, seven of us. Some were just like me; others were a year or two older. So these mothers who were working with the herds used to place us around the village with peasants there. And whatever they could pay them in kind, or maybe give them a slice of bread or give them two to three rubles, so that they would keep these children. This was not just in one place but scattered here and there.

And so, as the herd was traveling from Mosiïvka to Oleksandrivka and to Bili Koshary, and elsewhere, my mother had to find me a new place in the new village. And it was not only me, but six, seven other ones. And so, it was very sickening, but well, nobody wanted me at that time. My father disappeared, my grandparents were dying, and I had to be there.

So when mother was milking the cows, she, secretly, of course, milked also into her mouth, or drank from the bucket, so she had enough there. And she could do it, and all other women did it. Of course, they had to do this so they wouldn't be seen. And then whatever ration she was getting, she would bring it to me. She also gave something to the people who were taking care of me, day by day, week by week.

And I know how bad people could be when they are hungry. You know, I sit there. My mother doesn't come for three or four days. And those people themselves are hungry — two children, a wife and a woman, sit by the table and start to eat some kind of greenish soup, of course without anything, just green vegetables in it. And at that time, they chase me into another room so I won't see. And when I yell and say give me at least a little bit, they said, "Oh, we don't have anything for ourselves. Your mother will bring you something." And my mother would not be coming for three or four days, almost a week, because the herd had been chased into another village far away. And that's the way it was.

And then one time, somebody took me and brought me back into Khorol, our native city, to my Aunt Mary, who was my sister's mother. I lived there for a short time, but then again, they brought me back for some reason, by train into Kryvyi Rih. And so it was back and forth in two and a half years, at least three times.

And then in the last year, I believe it was 1934, malaria hit us. Of all the things! You know, it's an ugly thing. Mother and I. Mother was still drinking quinine — it's a white crystaline powder. And she was holding up more or less all right. But I was small, and one time I became unconscious, and I started going in and out of it. So the doctor said that I have to be taken to a colder climate. But how? My mother had eight months to serve out her sentence. My mother told the doctor this, and he persuaded the head of the labor colony at that time, Poduikin, to take me to Poltava province to my aunt. My mother was given three weeks or a month. My malaria abated then. It was a miracle! And so then I had to go back to Kryvyi Rih. I remember traveling through Khorol, Ohlobyna, a railroad station, and then finally Kremenchuk. It was a large city. The station in Kremenchuk was red and made from brick. It had tall chimneys. The railroad station was packed. There were only 50 to 80 places to sit, the rest were on the cobbled stones around the station. They would wait for hours and even days to get a ticket. You just couldn't get a ticket for money. You had to produce special papers stating where you were going and the purpose of your trip.

So my mother and I sat by the station in Kremenchuk. My mother said, "O.K, it's time to get into line for a ticket. Here, hold our basket and one bag."

At that time, small boys and younger teen–agers would grab your suitcase, or whatever, run away, because they were hungry. So I sat there and held the basket in one hand and a bag in the other. Hundreds of other people did the same. And I kept watching. Near the station I saw a huge garbage bin. It was the kind that required two horses to haul it away.

As I sat there, I kept watching the bin. About every five minutes I would see a boy, about nine, 10, 11, 12 years old, come around and climb into the bin. He would stay there for about three to five minutes and then get out. I'd see them come about with herring bones, heads from herrings, cucumber peels, and all kinds of other things. That was probably the only edible things they found in the garbage. Then they would just eat whatever they found so voraciously, because they were so hungry.

In those days there were rumors flying around Kremenchuk, and many people said that they were not unjustified, that no one should buy the kielbasa, because it was often made of human meat. It fact, many fat people, and this included the wives of Party members, were afraid to go out in the dark, because they could be more ready targets for the sausage–makers than skinny people, who were just skin and bones. Anyway, those were just rumors and nothing else.

After this episode, we again left Kremenchuk and went by train to Piatykhatky, Ternylo(?), Zavadka, Hlyboka, and I can't remember all the other places. Finally, we arrived in Kryvyi Rih. It's beautiful there, but we had no opportunity to enjoy that. And, of course, there were no carts, no trucks, no buses there at that time, and then we had to go about 30 to 35 kilometers from the train station at Kryvyi Rih to find the colony where my mother's herd was wandering at that time. And that's how it was.

At this colony where my mother was, some of us children happened to be around when the director, Poduikin, would come around to inspect the place. Our mothers would hide us in haystacks or straw and say to us, "Don't you dare come out of there, because the director is gonna rip your head off." We were really patient in sitting there until Poduikin would take his horses and wagon and disappear.

One event that I remember is where some of us kids ate some unripened apricots, some flowers and buds. We got extremely sick and almost died. Our mothers forced us to drink diluted soap with water in order to get us to throw up.

About four months before my mother's sentence would end, I think it was my father who took me from Kryvyi Rih to Khorol. Of course, we had no place of our own there, so we ended up at my mother's sister, Maria. I waited there until my mother finally completed her time and came home. My father also arrived. Now their problem was where to go and what to do.

Q.: Was there enough to eat at the time? Was there enough to eat that time?

A.: This was already 1934 or 1935.

Q.: During all of that time that you were traveling around, did you see a lot of people who were dying from hunger?

A.: I personally did not see this, because my mother was keeping me away from these horrific things. However, when my Uncle John took to Mosiïvka, to the Kryvyi Rih area, my mother told me hundreds of times, that he had brought me completely swollen and that my eyes had started to rot for some reason. And that's all I know.

Of course, I forgot this one. About two months later, after Uncle John took me to Kryvyi Rih, my grandfather Andrew died of hunger there. This was at the height of the famine.

Q.: Were there any other members of your family that had also died of hunger?

A.: Father's parents died, but they died in Archangel. A year earlier, Gregory had died, but they said that he had died of scurvy. As for more distant relatives, the Kozaks, the Havryshes, more of them had died. Among the families of my father's aunts and uncles, those who were living in the village of Bovbasivka, yes, indeed, many adults and children had died.

Now, I'll tell you how my grandfather Andrew died. He died, of course, of hunger. There was no one at the funeral except his son Ivan. He got a horse and buggy from the township somehow and took the body to the local cemetery in the small town of Semenivka. There were no pieces of lumber even to make a coffin. So he wrapped him into something like a comforter. Then he dug a grave for his father and buried him all by himself.

Olga Iosypenko, B. October 20, 1918, in Haponivka, a village of about 500 households, with a church and a school in Sencha (now Lokhvytsia) district, Poltava region, into a middle peasant family with 7 ha. of land. Activists were local people. Collectivization began in 1929. Narrator's father was arrested and sentenced to 5 years in the spring of 1930 as a kulak because his father had been well–to–do and because he had refused to join the collective farm. Several months later narrator's mother took narrator to Zhdany, a large village of almost 1000 households, 10 km. away. Narrator worked as a babysitter and housekeeper for government officials. She stresses the extreme apathy of the starving and the hypocrisy of official egalitarianism. In 1936, narrator's father returned, only to be rearrested the following year. The famine began around May 1932. Men and children died first, women tending to survive longer and in greater numbers. There were many homeless children. Less than 30% of narrator's village perished in the famine. There was tuberculosis but no typhus in narrator's village. The famine ended in 1933 when they gave out food after the harvest.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Я є Ольга Йосипенко.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: В 1918–му, 20–го жовтня.
Пит.: А де саме?
Від.: Село Гапонівка.
Пит.: А район?
Від.: А район Сенчанський.
Пит.: І область?
Від.: Область Полтавська.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Господарювали. Орали, сіяли, мали землю свою.
Пит.: А скільки десятин землі вони мали?
Від.: Вони мали сім. Сім гектарів. У нас було на гектари. Сім гектарів. Бо нас було п´ятеро: троє дітей і батько й мати. Як прийшов НЕП, то розділили ту землю. Один дід мав 60 гектарів, але в нього забрали й розділили, й нам дали сім гектарів. І ми мали сім гектарів поля.
Пит.: А коли вони розділили землю?
Від.: Оце я не пам´ятаю, бо то ще я була маленька.
Пит.: А чи це було після революції?
Від.: Після революції, так. В якому році —не знаю. Але то після революції. Тоді прийшов НЕП і тоді дали кожному землю, і дядьки собі орали, сіяли, мали корову. Ми тільки мали корову й двоє коней і свиней, кур і каченят. І то все. То вся наша господарка. І на тому ми жили. Я знаю, як і сіяти, й полоти, й садити, й все, бо на землі виросла. І жили ми аж там до 30–го року, знаєте?
Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село?
Від.: Як я можу описати?
Від.: Наприклад, скільки дворів було?
Пит.: Скільки дворів? Я думаю, яких до 500 було дворів. У нас велике було село.
Пит.: Чи була церква?
Від.: Була. Велика церква. На середині була церква.
Пит.: А чи була школа?
Від.: Була школа також. Була школа. Не було вищої школи, а тільки ці, молодші кляси вчилися, а як вже хотів хтось до десятилітки, то треба було в район іти.
Пит.: А коли вони закрили церкву?
Від.: О, я думаю, вони закрили десь у 29–му, а в 30–му то вже не було. Вони поскидали дзвони й священиків поарештували й тих, що й вірували, то багато забрали їх і повивозили. А потім стали, я думаю, десь у 29–му, в 28–му то вже ізгонили весь колгосп, щоб забрати всю землю до купи й всі, щоб віддали коней й корови й щоби було

колгоспне. Щоби тоді держава урядила цим, а кожний ішов до праці так, як робітник: ті були свинарки, ті були доярки, ті були ті, що коней годували, ті що йшли на поле робити, бо то. А багато людей не хотіли, знаєте, йти туди.

Пит.: Чи вони противлялися?

Від.: Спротивлялися. Й вони тоді давай накладати податки різні на вас — хліба стільки, стільки пудів можете хліба взяти, стільки вивезти молока, м´яса. А ви не можете того дати, бо нема в вас.

Пит.: Коли вони почали організувати колгоспи?

Від.: То в 29–му. В 30–му то вже гримів колгосп. В 30–му то вже був колгосп. А ми не йшли. Бо тато може б пішов, але мама не хотіла. То що правда. Ну й ми дожили до 30–го, до восени, все насадили й наорали, але вже нам тата забрали в нас, бо він не схотів в колгосп.

Пит.: Як тата забрали?

Від.: Арештували ноччю й забрали. В район, а потім привезли на місто на те, в село, судили й засудили його на п´ять років Сибіру. А ми ще жили до жовтня аж у хаті в своїй. І вже нічого в нас не було. Не дали нам з поля збирати ані жита, ані пшениці, ані нічого вже нам не дали. Вже вони все самі, колгосп забрав. А ми йще дожили в тій хаті й в жовтні нас із мамою і старший брат був від мене на п´ять років, а сестра була молодша від мене на три роки. Вигнали нас із хати. То брат пішов зразу ж в радгосп і там свиней годував. А ми з мамою пішли до тьоті до своєї в Ждани. Це 10 кілометрів було, де мама моя родилася. Пішли до тієї тьоті й там перезимували.

Пит.: Це було в 31–му?

Від.: Це вже начався 31–ий, бо в жовтні було це 30–ий, а це вже зимували ми, то 31–ий рік вже був. І ми там перезимували зиму, й ми дожили до весни, а там уже ці активісти казали: — Де ти взяла цих куркулів, чого ти їх тримаєш тут?

А бо вони сказали, ти багатий був, бо дід твій був багатий.

Тато не мав багатства, я сказала так як було, але дід колись мав землю велику, то вони сказали, що ти куркуль, знаєш. Але які ми були куркулі? Нічого в нас не було. І сказали тьоті, щоб вона нас не тримала.

Тоді мама каже: — Ну що ж я буду з вами робити?

Тоді мама взяла й десь знайшла жінку якусь, щоб я дітей гляділа там їй. Вона в колгоспі та жінка робила, а він був трактористом. Ну й я пішла дітей глядіти. Нема де знайти. Ніхто не пускає, бо всі ж не мають хати віддільно, а всі докупи. Ніхто вас чужий не хоче, ніхто не хоче. Ну то там вона в тому селі знайшла. Така була землянка так під горку і так підкопаний такий як погріб. Ну землянка в нас називалася. Я інакше не знаю, як то називається. Так, що туди зайдеш і там ні вікон не було, нічого, тільки двері такі закривалися, і така була маленька піч, що там можна собі їсти зварити. Таке маленьке, як тут піч електрична, а там така була із заліза зроблена. І там мама й та сестра зимували. Ну як я до їх приходила, то вони не мали ні їсти нічого, бо я в тієї господині, що я робила, в колгоспниці, то вона мала корову. Вона мені давали їсти й мала трохи хліба, і всього.

Пит.: Чому вона мала?

Від.: Бо вона була в колгоспі, й він робив трактористом. Вони то трактористам більше давали. Він машиною робив, знаєте. Як сіяв, орав на полі. Але перед тим, як згонили б цей вже, в 31–му році, то вони так накладали податки на все, що стільки пудів вези, стільки пудів і люди не могли вже, й вони тоді ходили й забирали що де не було: чи картопля, чи хліб, чи навіть у горшках дивилися чи де не позасипали й не поховали. Навіть у дворах так ходили й штихами штихували, чи де не позакопували люди хліб або щось не поховали. І все позабирали й тоді в нас був урожай і було всього багато, але вони все забрали. І як прийшла вже, дожили ми вже до 32–го року, весною, то такий голод прийшов, що вже ніде не може було ні хліба достати, нічого. Люди такі були без того, без усього, що вони навіть не почування не мали, що шкода когось було чи що. Бо ішли діти такі 12, такі як мої літки, підлітки такі всі, ходили просити хліба. Але хто дасть вам, як не має його? Ну й йшли й так на дорозі падали й мерли. Ітак лежить, зігнулося, вмерло. А ми їсти хотіли, а та господиня мені вона давала зупку там чи сироватку чи що, знаєте. Не наїдатися, але давала. Я не можу казати, що я так. Але їсти хотілося страшно дуже. А особливо моя мама. То вона тільки на бур´яні жила, бо нічого не було. Ну й ми дожили до цього вже. Так як згадаю, то в мене то дуже болить. Знаєте,

то як їсти так хотілося і вже не хватає нічого їсти, навіть у колгоспі не дають. То вона каже: —Знаєш що, Олю?

А я кажу —Що?

—Лізь на дерево й обдирай листя на деревах.

І я обдирала те листя, чухрала так. Вона мені таку торбу зробила, я сюди на шию і лізу й обдираю те листя їй. Багато наобдираю. Ми сушили, в нас піч була така, що хліб пекли. Туди насували. А то на сонці, такі ті, одіяла клали такі із того, із конопель, в нас були такі. І висушували його й терли. А тоді давали трошки муки й так ми стуляли його й пекли. Давали до печі, спекли такі коржі й воно було таке зелене–зелене, як то квітка, зелене. Але ми його їли, бо не хватало всього, знаєте. Не можна було добрати ні хліба, нічого, то ми то пекли. І так їх було тяжко ковтати, таке ж воно було колюче в горлі. Дітям вона там трошки хліб тримала, бо то діти маленькі були й може собі, а мені то більше вже я їла то, що дали. Але я то вдячна, що я пережила там голод. І ми ковтали той хліб. Я нині не думаю, щоб я тепер його ковтнула, як я тоді ковтала. А їсти, то один Бог знає, як то хотілося. Люди цілими хатами — п´ять, шість душ — вмирали всі. Лежали всі як дрова. І ніхто ні плакав, ні жалів. Матері навіть дітей своїх їли. Котів поїли, собак, хто де що не зловив. А картоплі. Вони вже такі були великі й цвіли, а картоплі ще не було, знаєте, як то ці бараболі, то вони підривали й там такі були, а то все гинуло, бо знаєте, повиривали, то ходили грабувати, в кого в вікна влазили.

Знаєте, то дуже тяжко сказати, як людина їсти хоче. Хто такий, що виїхав з міста, то остався живий, а ті, що були в селах, страшно багато людей вимерло, Боже. Один тільки Бог знає. Тоді ті колгоспники, що все там урядили, то вони більше мали право там десь собі їсти дістати. Вони варили собі котлами й там вони давали їсти їм. І тих вони мертвяків збирали на вози й викопували яму таку глибоку й кидали їх туди. Не знаю скільки —і 30, може менше, може більше, накидали, а тоді прикидали, щоб не смерділо, бо то весна, тепло. То зразу розлягається, знаєте, то відразу сморід є, мухи. В нас, знаєте, скільки мухів? Не так як тут нема їх. А в нас мухів скільки. То вони їх звозили й кидали. Ніхто не плакав, щоб плакали, що хтось там помер. Якісь люди такі стали якби нічого їм не потрібно, знаєте. Бо я тоді була мала. Піду до мами, мама моя така була пухла й та сестричка, прямо, ну така як колодка. І лежала вже, не могла встати. Я думаю: —Боже, Боже, ну я хоч трошки там, хоч і листя їмо.

Але вона корову мала, то трошки сироватки мені дасть колись там, знаєте. Їсти хотілося, то страх один, як їсти хотілось. Я так, щоб сказати, я ліпше була, як моя мама. А брат був у радгоспі —свиней годував. То він за то вижив, бо він свиням давав там усе й міг сам їсти те, бо як бараболю давав чи що, то й сам міг собі зварити й з´їсти. То він там виживав, а то було —ну, я думаю, яких 50 кілометрів він від нас був, він до нас не приходив тоді. І ми як уже дожили до того, до жнив, що вже стали косити, накосили й ці колгоспникам дали жита. Я не знаю, може по 10 снопів. Ну й дали їй, привезли до дворів кожному колгоспнику, й ми тоді жито те, молотили об таку деревину, знаєте, щоб воно висипалося, в сінях, бо то була хата. В неї була хата одна й кухня, й сіни такі, де входиш, так якби прихожа невеличка. І ми там взяли замели гарно й то помолотили те з нею жито. Вона молотила, а я складала. І тоді вона пішла, намолола в тій, у жорнах ту муку, принесла й спекла хліб. Як вона спекла хліб, а то так хліб той пах, що я думаю, Боже, я, мабуть, з´їм дві хлібини, якби вона мені дала. Вона дитягла, трошки простиг. А вона мені такий кусочок відізала маленький і дітям по кусочку, тій дівчинці старшій, а тому маленькому ще й не давала, бо воно не їло. І сама такий кусочок узяла. А я думаю: —Боже, Боже, яка ти, жінко, противна. Не могла мені дати хоч би наїстися цього хліба. Я так хочу його їсти.

А вона мені каже: —Ні, Олю, ти не можеш наїстися хліба.

А я кажу: —Чому, тьотю?

— Тому що ти вмреш, як ти наїсишся. За раз дуже наїсишся, гарячий хліб, ми помрем. І завтра нас похоронять.

А я кажу: —Та чи то правда, тьотю?

А вона каже: —Так, дитино, слухай що я кажу. Я знаю як.

І вона не дала мені того хліба. Ну й ми полягали, а голодні, знаєте, їсти хочеться. Але я не можу уявити, як тоді дуже їсти хотілося. Мені ніколи так їсти не хотілося, як тоді. Чи воно таке вже було, я не знаю. Так їсти хотілося, що якби за їжу —все б віддав.

Ну а на другий день вона вже дала більше того хліба. І на третій і мені вже так. І пережила.

Пит.: Це вже було в рідному селі, так?

Від.: Так, так. Це не в рідному. Це я вже була в другому селі, в Жданах, де нас вигнали там із рідного, а де мамине було рідне село. Там я доживала.

Пит.: Як воно називалося?

Від.: Ждани, Ждани. То велике село. Там до 1.000 було дворів. Велике село. Ну й ми там пережили той голод і тоді я вже так у тієї господині була, а тоді до другої перейшла. Тоді ці, що забирали. Нас ще як виганяли з хати, то забирали всю одежу, все забрали. Це ж я не по порядку кажу, але так було. Навіть усю одежу забрали. А в мене що було: корсет такий був і вінок, і чобітки, і сорочка вишита. А вони як брали, я так кричала: —Віддайте, то моє!

А вони казали: — То тобі не належить. „Вон, свинья!" — Вони по–російському більше говорили. —Іди, свиня звідси.

Ми так кричали, то якби хто чув, то так як страхіття було, що вироблялося, але ніхто то не хотів. Забрали й вже й то порозбирали собі. А потім як голод прийшов, то багато людей вимерло й багато навіть з тих активістів померли, бо й їм не хватило хліба.

Пит.: А хто були активісти?

Від.: Були наші — українці. Тільки ті наказували, а ці виробляли, так як сільрада, наприклад, як тут є *government.* Їм наказували, вони других присилали й то робили. То все свої робили. Правильно, що наказ був із Москви. То більше комуністи наказували. І ті робили все. О, як та революція була й все, то я не знаю, бо я родилася 20–го, 18–го вже революція перейшла, то якраз Ленін в 24–му забито було, я знаю, це пам´ятаю тільки, але точно не знаю, бо й ми дожили вже.

А від тата ми нічого не чули й не знали, чи він живий, чи ні. Аж у 36–му році вже тато прийшов. Ну я так далі служила вже в другої господині, вже вчительку забрала. Бо вже ті діти підросли, то я вже не потрібна була там. Як тато прийшов у 36–му році, він тоді нас зібрав — мене й сестру й маму — в радгосп, і я вже пішла тоді в радгосп працювати на полі. Я там робила на полі. А вже як 37–ий рік прийшов, тоді брали знову й цих, які поприходили з Сибіру. Також вони їх забрали. Так ноччю їздили. Називався „чорний ворон." Така велика машина чорна. То ті НКВД їздило. Так як тут поліція, або як вони кажуть міліція. Та поліція ж тут звуть, чи як тут в Америці звуть?

Пит.: *Police.*

Від.: *Police.* Ну то поліція, а там казали міліція. Їздили й забирали. Постукали. Як вже відкрили й забрали його, то ніхто не знав, куди його забрали. Ніхто. Як забрали, то сказали: —Його вислали. — І все.

А як вже німці прийшли, аж тоді їх понаходили. Вони були всі закопані в Вінниці. У Вінниці так навіть там такий сад великий був, скільки оком глянеш, такі дерева великі посаджені. І вони в тому саду їх хоронили. Забивали в голову, забили й вкидали й закопували. Нескільки душ там у могили. А тоді як німці прийшли, а люди там ті, що жили в околиці то бачили, що там робилося. То як розкопали, то люди узнавали своїх чоловіків, синів, усе по одежі вже, знаєте. Бо то не так довго, то ще й одежу можна було впізнати.

А тепер, як вже назад. Я вже тепер не знаю, як то було. То я, як сказати, один Бог знає, як ті люди пережили. Куди ми не йшли, то ми боялися сказати, що наш батько сидить, бо нема. Ми казали: —Ні, не сидить.

Потім вже як тато прийшов, то як ми йшли на працю, то не можна було казати, що мій тато сидів. Каже: —Ні, не сидів. Дід не сидів і не сидів тато. Всі *okay.*

Виповнила той папірчик і все. Мусила брехати, бо треба було найти працю. І тепер як здумаю за те, то я не знаю, як там люди тепер терплять, як далі можна. То все, що я можу сказати, бо, знаєте, багато вже й забула. Все таки не можна то сказати.

Пит.: Я маю деякі питання. Хто належав до партії в Вашому селі? Що то за люди були?

Від.: Я знаю, що вони були українці. Але я не знаю прізвища ні одного. Раніше була волость, а тоді стала сільрада. Ну то ж ті самі і перейшли туди. Хто мав трохи освіти, то ті самі й перейшли. І ті самі й пішли в комуністи, й пішли в ті, як, активісти ті й все, бо вони мали перше школу, мали все. Селяни не пішли — школи не мали, робили

на землі. Як могли туди піти? Всі такі вищі люди пішли туди. І так вони й робили. А пізніше вже, я думаю, десь у 36–му. *Yeah.* Почали їх судити — цих голови колгоспу, голови того. І їх позасилали на Сибір. Бо й вони не догодили комуністам.

Пит.: Що вчили в школі в Вашому селі?

Від.: О, що ж вони ввчили? Вони вчили про Сталіна, про Леніна, про всіх. Якже ж. Про Енґельса, Маркса. Знаєте як, то про те. Піонери зразу були, а тоді жовтенята перші йшли, тоді піонери, а тоді комсомольці. А тоді вже були партійці. Поступово були. Ці жовтенята, то це з першої кляси, а піонери вже з другої — з третьої, а ті комсомольці, то вже такі як 17 років, 18, то вже були комсомольці. І вони вишколювали, що це найліпша є свобода, всім і всі ми одинакові, знаєте, як кажуть, ми всі — одинакові. Але то неправда.

Я ще не казала — ми, як прийшов вже тато з того, з Сибіру й ми ото разом устроювалися жити, знайшли там таку квартиру й жили там разом і робили. А тут тобі прийшла осінь і звільнили нас, бо взнали, що тато вернувся з Сибіру. І я пішла без праці й тато без роботи. Ми тоді переїхали знову в другий район і тато встроївся в госпіталь дрова рубати там, в конюшні робити на конях. А я не можу ніде дістати, бо там праці нема багато, а зима. А треба міняти. Нам давали пашпорти. Як нема пашпорта, то ніде вас не приймуть. Давали, ніде не зможу знайти праці. Мій дядя там робив, моєї тітки рідної чоловік. В офісі то встроїв мого тата й мені каже: — Як ти хочеш, я тобі найду працю в господині, десь дітей глядити, прати, варити, отаке.

Ну та шукай хоч яку, щоб хоч пашпорт достати, бо не можна. Як я пішла до них, до тих — а він був головою Полтавторгу великого, цих цілих, цілих магазинів на весь район, він був керівником. Він був приїжджий з Донбасу, але він був росіянин. І вони тільки по–російському говорили. Я прийшла до них. Це було в 37–му році. *Yeah.* Вже в 37–му році. Прийшла до них і думаю: — Ну, хоч би мені зиму перебути й пашпорт дістати.

Він каже: — Я дам тобі все одіватися, ти будеш у моєму ходити.

Він нічого не дав. То що я прийшла в своїх валянках. У нас валянки називалися такі, були з того, з вовни пошиті, а тоді ті резові такі надівали, кальоші казали. І жакет я мала, все. Він мені нічого не дав. Він мені тільки дав ті кальоші старі свої, великий жакет свій чоловічий. А я вже тоді не була маленька, я вже була доросла. І що ж він? Я все вставала в четверті годині, а в 12–ій годині лягала, як „Інтернаціонал" заграло. Тоді я могла лягати. Вони спали в одній кімнаті, було ліжко в них, а мене поклали на таку кладовочку й такі були ящики такі, як оце з пива чи з чого. Так поперевертали й там поклали такий той, із соломи матрацик. Соломою напханий. І дали мені таке мале одіяльце невелике. І я там спала в тій кладовці. Тепер би я не знаю чи заснула — так було твердо там і все. Але все встаєш, значить, їм снідання варити. А в нас як снідання було варити, то мусить бути суп, мусять бути вареники чи там ті, блинчики чи щось, завжди. То я в четвертій годині вставала, щоб на сьому годину вже все готове було. Долівка змазана і все, щоб їм було готове. А в 12–ій аж лягала. Раніше не могла. А що вони заставляли? Пір´я драти. Щоб пухові подушки робити їм. І ніколи не сідала я з ними разом їсти. Вони сіли, поїли, як осталося, то я їла, а як не було, то й не питай. Вони не мусять тобі давати. Це є все ці активісти, й вони ж казали, що буде все одинаково. Однаково будем їсти й пити, й ми всі рівні. То не правда. Вони так само здівалися з людей.

І я тоді там добула до весни. Я восени прийшла до них, і хати білила. А тоді ще кожний день вони заставляли дитину. То була півтора року дитина, вже ходила, все, здорове. Але не водити, бо зимно, то вони замотували в такий великий пуховий той, як воно, *blanket*, в одіяло, і давали мені, й я мусила носити його. Годину на дворі — хоч чи не хочеш. З яких три чи чотири кілометри воду мусила носити на коромислі — два відра сюди й тиди. І так одне тут, а одне там іде. Яких три кілометри найменше. А була вода тут, може пару *block*–ів. Але треба було копійку платити — в нас казали копійка, тут кажуть цент — за відро. То він не хотів платити, то заставляв задаром носити так далеко воду. І я мусила носить. Зима, вітер, холод, але мусиш нести, бо ж треба ж прожити. Дожила я до квітня і 1–го квітня я кажу: — Яків, уже треба мені паспорт міняти.

А він каже: — О, так, добре, я тобі зараз піду переміню.

Забрав мій пашпорт, пішов туди, перемінив, все зробив, приніс мені вже, все готово. Я не мусила навіть іти. То ж треба було йти й розписуватися там, і питають все.

А то він все —старий мій узяв — а новий приніс. Нічого не ходила ніде. Я тоді думаю: —Ну, я не буду вже в тебе.

І я тоді його покинула й пішла знову в радгосп на господарську працю. Так, що ці комуністи — вони все казали, що буде все одинаково. То не правда. Вони так само знущалися, як і колись пани. Бо я за панів не знаю. Я не була тоді.

Пит.: На якій мові викладали в школі?

Від.: По–українському в нас викладали. Може раніше колись, а як я була, то по–українському.

Пит.: А на якій мові була Служба Божа?

Від.: По–російському. Тоді було тільки російське. Аж у 21–му році прийшли українські ці священики, як уже отримана була Україна, знаєте. Тоді були українські священики. Але вони довго не побули, бо й тоді так давай їх розкидати, виганяти. Дуже багато священиків забрали й тих людей, що там були служили й такі вірні. А як дзвони скидали. *Boy, oh boy*! Били й так збивали ті дзвони розбилися. То є страхіття. Як все забувається, знаєте, бо то такі роки, що ви можете вже й забути. А ще як оця війна прийшла, то вона також дала нам досить перцю.

Пит.: А що думали люди про більшовиків?

Від.: Ніхто нічого не міг думати. Може думав, а ніхто не мав права говорити. Бо якби де хто сказав щось, відразу б вас забрали й вас би не було вже. Ніхто. Один другого боявся, щоб сказати щось чи я вам, чи ви мені. Ви навіть в родині не могли казати, бо боялися, щоб де не вийшло. Молитися вони не давали. В школах казали: — Нема Бога, нема Бога. В нас тільки є Маркс і Ленін. Марксизм та й все, та й в нас Бога нема.

Ну, але хто Богу вірував, то молився. Наша мама все знала, які свята. В нас тоді була п´ятидневка. Не було так, що неділя вихідна, а тільки п´ять днів відпрацював — шостий вдома. Я на Паску йшла на працю. Я на Різдво йшла на працю, бо я не мала права остатися. Але як я приходила додому, ми знайшли таку квартиру. Ми дуже бідно жили, бо вже після того не можна було нажити ані хати, ані чого. Як вже на селах, наприклад —ми вже жили в містечку тут, в Лохвиці —то що ви можете заробити, як ви достаєте на місяць 50 рублів, а чоботи, щоб купити —250. А пальто 300. Що ви можете заробити за те? Спідничку якусь купити чи суконочку треба 50 заплатити, а ви на місяць маєте 50. Треба поїсти й заплатити помешкання якесь. То де ви можете набрати тих грошей? Не було нічого. Так бідували, що ми вже підросли, вже дівчата, знаєте, як то в селах, то там пооставалося. В нас нічого не було. То їм було ще трохи легше, бо в селах там осталося щось: — Чи полотно, чи що, а в нас нічого не було. Ми в чім стояли —в тім були. А купити не можна було, бо не можеш заробити. І далі не підеш десь ліпшу працю шукати, бо ти не маєш школи. Хто був вищий, той остався вищий.

Пит.: Чи Ви знаєте, яку частину врожаю брала держава до колективізації? Приблизно. Чи це було забагато, чи як Ви думаєте?

Від.: Забагато вони вимагали, забагато.

Пит.: Це —до колективізації?

Від.: До колективізації. Вони дуже багато вимагали. Не зразу, то нічого. Люди давали і вистачало. А вони тоді більше й більше, й більше, знаєте. Бо вони зробили так: вони хотіли забрати то все докупи й щоб люди сказали ідуть і вже. А багато противилося. Не хотіли. Бо багато було людей і ледачих трохи. То що правда, то правда. Так як тут. Ви дивіться: хто працює, то має, а хто не хоче працювати —й не має. Так і там було. Як господар, вставав мій тато й вночі й серед ночі, як треба чи що. А ті другі ходили до того, до корчми, як у нас казали тоді корчма, як я ще росла. Це значить, до того, як називається, до *saloon*–у, тут кажуть, ну, де п´ють. Як називають тут?

Пит.: Тут *bar*.

Від.: *Bar*. Тут *bar* кажуть. Ну а там казали корчма. До корчми ходили, в карти грали, гуляли, пили і не хотіли працювати. І земля пустувала. І нічого не давали тим, державі. Кожний один дістав на душу, але одні працювали, а другі не хотіли. А тоді вони зробили той колгосп. То ще гірше стало. Бо то кожний ранок хоч уставав, а то так: на дев´яту ідуть, а сонце заходить —додому йдуть. А діти ті вдома в яслах зведуть їх, як овечата гудуть там. І я була дівчина. Я думаю: —Боже, я не піду заміж. Нащо мені заміж, як отаке життя. Нащо?

Вона йде в колгосп, дітей в ясла позгоняють. Вони там як вівці пищать. Вона там цілий день проробила, приходить додому, не знає за що хватиться. І все то було дуже

ужасне життя. То є страшне, що вони там виробляють. І я не знаю, як тепер. Але як німець прийшов, то я скажу, він також бував такий не добрий. Він так, як я робила тоді на пекарні й то так стане нас п´ятеро й подаємо хліб на машину, на велику машину скажіть, то я скажу, що вже печений хліб. То мій зять має. Ну й даємо їм так конвейєром. Ну й впустила я хлібину. Він як ударить вас, цей німець, по спині, то ви скрутитеся. Не раз падали навіть ми. Але що ви зробите? Прийшов, визволив нас. Німці також добрі були. І тепер, бачите, вони праві, а ми винуваті.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Дуже, дуже спротивлялися. Не хотіли, то що правда.

Пит.: Як вони спротивлялися?

Від.: Ну не хочуть йти. Тоді вони згонили такі збори, й вони щовечора на збори. На цей *meeting. Meeting, meeting* тут кажуть, а там казали збори. Приходили ці, виконавці й стука до дверей: —На збори, на збори!

І то там цілий куток —в одну хату, в другу, в третю. Це як тільки починалося.

— Ти, ти пишешся. Он уже той записався, а ти чого ще не записався? Ти чому не записався? Ти пишися, то будеш жити. А то знаєш, що попадеш на Сибір.

Знаєте, а не всі думали, що це так буде. Знаєте, думає, та може й не буде, що я попаду на Сибір. Може якраз я останусь. Ну, але так не вийшло. Вони й так то все звели й тих повигонили, тих порозпродували, тих в Сибір позаганяли. А тоді голод зробили. То голод навмисно зробили, бо був урожай великий. Хліба було досить, а вони все позабирали й вивозили. І все вивозили. І зато голод великий зробився. То навмисно був зроблений той голод.

Пит.: А чи були такі так звані 25.000–ники? Як активісти?

Від.: О, та були вони різні, дитино, але ж я не знаю, які вони були. Бо то вони там були вищі й нижчі. Хто як пише. Я ж кажу: піонери, ті, жовтенята, тоді піонери, тоді комсомольці, тоді вже ці, партійці вже були, старші. А тоді вже були ще старші, то ж іде по ступеню.

Пит.: А чи Ви можете сказати, скільки осіб було розкуркулених? У Вашому селі.

Від.: В нашому селі? Не можу сказати. Не знаю.

Пит.: Ну, наприклад, половина.

Від.: Наприклад? Ні, ні, може яких 10% було тільки. Ні, не було половини.

Пит.: А як відбувалося розкуркулення?

Від.: Ну та якже відбувалося? Вони приходили й все забирали. Перше то так: тих, що були багачіші, то вони зразу забирали в них усе, а їм дали коней, повивозили їх у такий яр і туди скидали. І живіть як хочете. То вони там більше померли, бо землі не дали, нічого не дали. А тоді вони взяли цих старших у Сибір вислали працювати. Пізніше, то вже стали на Сибір, то в Вологду. Мій тато був в Вологді. А других туди, а третіх туди. Ну, а нас не вислали, а тата самого.

Пит.: Чи були торгсіни близько до Вас?

Від.: Я не знаю, що то є торгсини.

Пит.: Де Ви можете дістати хліб за золото.

Від.: В нас не було там нічого. То було по містах великих. В нас не було. Я скажу тобі правду: я не бачила. В нас не було ніякого золота. Навіть у мами тільки були сережки маленькі, менші, як ці. В мами одні. І хрестик був. Але як виганяли, то й то в мами стягли з шиї. А в мене нічого не було. Я навіть п´ятку не бачила, яка вона є. І донині не знаю, яка вона є. В нас не було ніякого золота, бо ми не мали. А хтось може й мав, знаєте. Всякі ж люди були. А щодо одежі, там усього в нас було багато. Але то все забрали. Як вигнали нас з хати, то все забрали. На нічого. Ми пішли тільки так, як стояли, й все. А були торгсини, так, розказують люди, але де вони були, я не знаю.

Пит.: А коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: У нашій околиці то сталося в 32–му році, весною. Весною. Це десь так у травні. Страшно люди померли. Травень, оце *June* — ой, то такі місяці були страшні, що навіть ви йдете, є люди, так іде, йде, йде, йде — впав і готово. Знаєте, так на ходу падали люди. То один тільки, то так тепер сказати, але то страшно дивитися на те все. То страшне, бо й тебе чекає. Ти голодний і також дочекаєш, що ось тобі то буде. Тепер як хтось умре, ми плачем. А тоді не плакали люди. Не було плачу. Тільки плакали, бо їсти хотіли. То собі це страшно хотілося їсти. І то кожний думав, якби прожити.

Пит.: Хто перше вмирав з голоду, наприклад, чи діти, чи хлопці?

Від.: Діти й мужчини. Жінки більше витривалі. Більше жінок осталося, як мужчин померло й дітей. Діти особливо. Найбільше померло.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Багато, дуже багато. Є такі мудрі матері — вони їхали до міста й здавали тих дітей, а самі вмирали під тинню. А діти їхні виховувалися в тому, в гуртом, як вони безприютні кажеться. Були в їх матері, батьки. Батьків позасилали або померли, а вони їх забрали, й я думаю, що вони мали чи чули, може, більше як то треба було знати, що так як моя мама могла здати меншу сестру, але може вона й не чула цього, що є. Треба було йти до міста, а до міста їй було найменше 50 миль. Вона б вже й не дійшла, як то то здавали їх так: приходили ноччю і кидали під тином, там під парканом, де ті діти, а рано ті виходили й забирали тих дітей. І вони повиростали. Вони їх так вишколили цих піонерів, комсомольців. То були цвітлічні оці, ті вишколені діти. Бо вони їх виховували так. Знаєте, як ви маленькому щось кажете, воно те й робить. То були найлішші активісти. Вишколені. Із маленького вони туди прийшли. Їм дали їсти й пити, повдівали. І вишколили їх. Певно, що вони були більше за свою батьківщину й за все, бо вони так виховані були. І вони не знали, чи то Бог є чи нема, бо вони їх не вчили. В нас тоді по хатах навіть ходили, як є в вас ікона, то стягали й з того й скидали й вас карали за те, щоб ви не тримали йкону. То не можна було. В школах казали: — Чи ви молитеся вдома?

Ну, ніхто не казав, що ми молимося. А ми молилися. Бо нам мама казала. Я де не була, вона каже: — Знаєш що, дитино, де ти не будеш, де ти не будеш, і там і молись. Там і Бог буде в тебе. Не чекай, що церква чи те місто, де ти не будеш у куточку помолися і там Бог є.

І ми молилися. Ми все молилися: як лягали, як вставали. Бо наша мама й тато були дуже релігійні, дуже. То не можна казати. Не можу я сказати. Я тепер також дітей так виховала, як мене мама виховувала.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я не знаю. Не можу Вам сказати правду, бо то казали, що й та мати з´їла, й та, але я не бачила. То що і я не можу сказати, бо не правда, знаєте я можу то сказати, що я бачила.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Ну якже спасалися? Усі, хто мав десь їхати до міста, й там купували, мали щось, якусь одежу, мали там якесь убрання, то продавали й купували й спасалися. А хто не мав, то не мав. Мусив умирати, й то все. Але то була Божа воля також. Бо я б чужих людей, я не мала так багато їсти, а все ж таки я ліпше мала, як хтось, хоч я тяжко працювала. В нас там не було ж так, щоб прати, колодязь аж на дворі й виходок на дворі, і все. І ту воду далеко було тягти так такими тими віжками тягнеш і в хату возити, чи то носити, й все. Але так якось вижила. А другим то ще гірше було.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Найменше яких 30%. Це найменше.

Пит.: Чи були такі вози, які забирали трупів?

Від.: Ні, то такі не були, а ті, що з моля возили збіжжя, знаєте, що такі високі ці вози, на чотирьох колесах, а тут такі підвищені, тими, дошками збиті. І туди їх скидали. Їх було їде двоє, стають і кидають їх отак. Так як, якби що–будь, чи дерево, чи що ви скидаєте. Одне на друге скидали, повезли, викидали в яму, пригорнули, бо то смерділи люди, бо то в хаті дехто помер і не бачили люди й не чули, то навіть сморід був. Тоді заїжджали й збирали й скидали їх.

Пит.: А чи Ви самі знаєте людей, які вимерли з голоду?

Від.: А, то чому ні. Я знаю їх, але то було чуже село, де цей голод був. То мамине село було. Я не можу Вам сказати ніяких прізвищ, бо я не знаю.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини помер?

Від.: Моя бабця померла, й моя тьотя померла. Ще діти її померли. То мого батька. Були й померли.

Пит.: Чи тимчасово залишили своє село під час голоду?

Від.: Ну, я там і була вже аж до 36–го року. Я тільки в другої господині була. Але я там вже й була. Дожила, аж поки тато вернувся в 36–му й забрав нас уже в другий район в радгосп. Тоді вже я була дорослою, я тоді вже пішла.

Пит.: А чи Ви знаєте, чи Ви чули, чи в Росії був голод?

Від.: Ні, не було там голоду. Це тільки був на Україні. В Росії не було. В Росії був голод це ще до революції. Колись це моя мама розказувала, а також тато там був. Бо багато тоді росіянів приходило до нас на Україну й переживали й спасалися. А під той час тільки на Україні був голод. В Росії не було.

Пит.: А коли та як скінчився голод?

Від.: Аж у 33–му році вже тоді. Ще вмирали, але вже не було такого великого. Вже більше здали хліба й їм трохи вже застановувало, але ще й в 33–му багато людей померло. Бо багато вже були такі хворі, знаєте, що вже вони не могли вижити. І туберкульоз доставали люди, й не було ніякої медицини, й не було нічого, то дуже було тяжко.

Пит.: Чи був тиф?

Від.: Ні, не було в нас тифу. Був тиф ще тоді після революції зразу. Багато тоді людей вимерло. Але не стільки, як від голоду. Пару людей померло, бо то всяке військо те переходило й нанесло того тифу. Мій тато лежав тифом, але мене ще тоді не було. Він у Першій світовій війні був і прийшов і дуже хворів. Але я ще тоді не була на світі.

Пит.: А чи влада визнавала, що був голод?

Від.: Ні, хто б там визнавав? Ні.

Пит.: А що влада говорила? Як влада пояснювала, чому люди вмирали?

Від.: Нічого вони не брали з цього. Мруть та й вже. Вони не брали собі до вваги, що це люди мруть, бо ті наказували, а ці виконували. І це все. Як каже Сталін? Він не знав, що такий голод був на Україні. Вони знали, але вони навмисне то зробили — вони хотіли цю націю цілком знищити. То все. То було винищення людей. Не то що там, а щоб їх не було зовсім. Бо, бачите, вони без України не можуть жити, бо наша країна — це є багата земля. Там усе росте. Там усе є. То є чорнозем. Навіть німці, Ви знаєте, що брали такі *truck*–и й возили до вагонів і везли в Німеччину землю нашу чорну. Правду Вам кажу. І Росія не могла без нас жити, бо вона є бідна, то вона не хотіла нас пустити. І то вона на те робила, щоб тільки зігнати цих людей, винищити, а своїх населити. То навмисно все робилося.

Пит.: Ну, Ви вже відповідали, чому був голод на Україні?

Від.: Бо вивезли весь хліб, забрали ті активісти. Все казали давати й давати й давати, а тоді ходили й шукали й самі забирали. Навмисно забирали, щоб люди вимерли.

Пит.: Чому вони хотіли, щоб люди вимерли?

Від.: Бо хотіли знищити. Ті дураки, що ті брали, українці, там ходили й брати — вони не знали чому. А вищі знали чому — бо вони хотіли знищити нарід. То все.

Пит.: Що люди думали про тих українців комуністів, наприклад, Скрипник?

Від.: А чи я знаю, що вони думали? Я нічого тоді не думала, дитино. Кажу правду тобі. А що вони думали, то я не знаю. Бо до того ще мені то не йшло. Я тільки дуже журилася, що як прожити. І в чужих людей дуже тяжко. Дуже тяжко жити. Бо ви мусите рано встати й пізно лягти. І наробитися. І вас ніхто не спитав: — Чи в тебе щось болить?

Ніхто. Я не була сирота, а виросла як сирота. Ніколи не виспалася, ніколи не відпочила. Ніколи ніхто тебе не спитав. Все так, що ти наймичка. Знаєте, то є тяжко. Я навіть, як моя дівчина виросла, й вона хотіла в *baby sitter* іти, щоб глядіти дітей, а я кажу: — Ні, дитино, ніколи ти не підеш туди.

А вона каже: — Чому, мамо? Я навчуся і дістану 50 центів на годину.

— Я працюю, я тобі дам ті 50 центів.

Ну я ж тоді молода була. Беру ту дитину, а мені рвати хочеться. Але мушу приймати, бо що я зроблю? Ну але нічого. Але та була, що п´ять років. Таке було противне. Воно перекривить мене, каже: — Я тебе не буду слухати, ти дурна.

І що? Ви не можете торкнути дитину, бо якби я вдарила чи що, мене завтра вижене вона. Ну й що ви будете робити? А їсти ж хочеться. То дуже тяжко було переживати малим людям, також молодим. Я все на Бога надіялася і все так і бачите, війна, страшна війна була. Я під війну також. Ми, ми в Відні, Боже Святий, скільки тих літаків перелетіло, нас три рази присипало. Присипи й думаю: — Ну, це вже нас не відкопають.

І відкопували. І ми воходили живі. Ну? Ви знаєте, то якась Божа воля. Так як мій каже чоловік: — Я йду на фронті: той упав, той упав, той упав, а я живий.

Це ще як у Фінляндську війну. Він ще був молодим. Ну бачите як. Так то ж Божа воля. Всі так бувають.

А тут Америка — Америка є дуже добрий край і гарний. І воля людям. І якби щоб, щоб усі за нею так страдали й робили так чесно й добре, й Америка б стояла. А то той туди тягне, той туди, той туди. Ми ніколи так не жили, як тут. У нас там комуністи так не живуть, як я живу тут. Бо навіть сам Хрущов там мав чотири кімнатки, а я маю шість. Но дивиться: він чотири кімнатки мав, та ж він цілою державою керував. Ну? Там загально, там тяжко помешкання дістати собі, бо ж немає — ви не можете купити свою хату. Це десь там у селах так мають свої хати, а в містах — там немає, щоб вони мали свої будинки. Тільки такі бараки побудовані, пишешся на чергу. Найменше треба 10 років проробити на одному місці, щоб ти дістав квартиру дві *room*—и всього, дві кімнатики. Ну? То я тепер навіть чула, як цей Даклес їздив і там вони виказували. Каже: — Чого ви не можете більше дітей мати, як одне або двоє?

А він каже: — Бо не можемо кімнат дістати.

А тоді так само було. Тоді ліпше не було.

На „чорному" можна тоді було дістати й одежу і все, але треба було знати — по знакомству раз, а подруге, треба гроші мати було. А хто ж мав гроші? Ми їх не мали. Як ви заробили трошки, то звідки ви можете мати гроші? А тут кожний може купити — певно, один може ліпше, другий менше, але все ліпше може жити. А скільки тут то є, що кажуть, що вони голодні й холодні й нема чого їсти? Вони навіть на нас кажуть, що ми попривозили доляри. Я Богом клянуся, я не бачила, який він є, той доляр. Як ми приїхали сюди, в Нью Йорк, то нам дали три доляра, й я аж тоді побачила зелененькі ці гроші, які вони. Дуже було тяжко починати, але тут було багато ліпше. Певно, як кажуть, як не живеш, а те, що пережив, то ніколи не забудеш. Дуже тяжко було. А тепер вже старість прийшла, то тепер ще тяжче.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Ну та вони вже тоді пішли в колгосп і в колгоспі працювали, бо вже ходили на ті праці. Хто де устроївся, хто ліпше жив, хто гірше. І мали свої городи, знаєте, то й насадили собі буряків, барабольки, кукурудзи, то більше тим виживали. Найбільше тим. У колгоспі робить цілий день, а вечером собі робить. Як вже вона картоплю, бараболю, капусту, огірки свої напахала, тоді ще як є садок, що має свої овочі, ну то вже можна було жити. Певно, м´яса не їли. Ніхто стільки м´яса не їв, як ми тут їмо, ніхто, Боже борони. Ми йще як жили вдома, то ми різали порося два рази на рік — то все, що ми мали. На Різдво й на Паску. То ми мали м´ясо пару місяців. А тільки сало засмажували в борщ і там бараболю чи капусту чи що. Ніхто не їв стільки м´яса, як тут ми їмо, ніхто. А тепер ще гірше там. То й що? Один приїжджав оце з України, одних знайомих, то каже: — Хліба, всього є тепер, але м´яса немає. Дуже тяжко, каже, щоб колись ви купили, хіба кісток застанете.

Ну по городах, а по містах, а по селах може хто там порося вигодує чи курку чи що, ну то раз на рік, а більше нема. А певно ті активісти, то може й мають ліпше, бо вони мають ті закриті ці лавки собі, що вони там виписують і йдуть по тих квитках достають, то так. Але й то вони не мають так як ми тут.

Anonymous female narrator, b. 1915 in Bilovod, Romny district, Sumy region, one of 8 children of a well–to–do peasant who had 50 *desiatynas* of land before redistribution after the revolution. Village had a four–year school, and the village church switched from Russian Orthodoxy to Ukrainian Autocephalous Orthodoxy about 1921. People lived well under NEP, but high taxes were imposed in 1927, followed by forced procurements. In February 1930 the family was dekulakized and expelled from their house only 4 days after narrator's sister–in–law gave birth to twin girls. Narrator spent most of 1930–31 in the Urals, then went to Donbas. Her account of being rounded up, transported to the Urals, and conditions there is vivid. Narrator also tells of relatives escaping from exile. The famine began in 1932, but did not get really bad until the following year. During the famine, of which narrator gives a moving account, she frequently visited the village to help others survive the famine although she herself was starving. She heard of cannibalism, but has no direct knowledge of it. Narrator also discusses harassment as daughter of an "enemy of the people."

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 15–му.

Пит.: А де саме?

Від.: В Ромнах, Роменський район, район, тоді була Полтавська чи Сумська, тепер Сумська, а в той час здається була Полтавська. Коли я народилася, то то Полтавська була, нема мови.

Пит.: І чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хлібороби, господарку мали.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки десятин землі вони мали?

Від.: Мій тато мав 50 десятин до революції.

Пит.: І коли вони забрали?

Від.: Забрали, як революція прийшла тоді позабирали, я вам точно не можу сказати, але позабирали й дали, оставили землю так як усім давали на душі, знаєте, і то осталося дуже мало тієї землі. В нас не було так дуже багато, 50 десятин, то так як другі кажуть 100, 150, 200 десятин, в мого тата не було стільки, але дуже гарна земля була, й в тата була дуже гарна господарка, худоба була гарна, коні, корови, це вони дуже любили й господарку цю дуже впорядку тримали, оце.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: Нас усіх було вісім дітей.

Пит.: А, чи Ви можете описати Ваше село: чи була церква в Вашому селі?

Від.: Церква була, то було село Біловід.

Пит.: А чи то була українська, чи автокефальна, чи російська?

Від.: Вона була раніше ж на слов'янаській а з 21–го року тоді вже пішло, щоб автокефальні церкви відроджувалися, я точно не скажу, я думаю, бо так як у тому в Перекопівці, Перекопівка трошки далі була, то люди одні протестували, бо привикли до того, а другі то так, я думаю що може вона була автокефальна вже з 21–го року, може, чи в 22–му чи якому.

Пит.: Чи була школа?

Від.: Була школа, село було гарне там і школа була, такий вигін, тільки школа була чотири кляси, невелика школа була.

Пит.: На якій мові викладали в школі?

Від.: До революції то на російській, а після революції то вже на українській мові.

Пит.: А що люди говорили про царський режим?

Від.: Говорили, одним подобалося, другим ні, так воно подобалося чим, одні привикли вже до царя, то воно ж і якже, знимки які гарні, царська родина й все, другі привикли, а кого вони знають більше, то так воно було.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про революцію, що люди говорили, хто переїхав Ваше село, білі, червоні, петлюрівці?

Від.: Мені ж тоді було скільки років в 15–му році?

Пит.: Що люди розповідали?

Від.: Ну, розповідали, бачите, так як тоді в нас було, чую що у бабусі покійної, ховалися, тікали бо всякі ті переходили, всякі були там і як їх назвати там, та всі йшли грабували, а українських менше було, як ото такі були, уже позабирали все, а остався один кінь такий, що ще його не запрягали, то в такому станку і ніхто не міг його в руки взяти, ну приїхали якісь і кричать, бабусю б'ють, візьми того коня. Вони кажуть — я не можу взяти, а вони кричать — скоріше, скоріше бо он чуєш, гремить ідуть які, а хто там ішов, то я не знаю, це вже пізніше оповідали, а в той час я нічого не знала, а бабуся каже: — Та то такі самі, як ви, тільки в других шапочках.

Так їх чуть не вбили, а які то були? Ото ж були як вони там називалися: і денікинці й гайдамаки якісь були, я про це не скажу вам, бо то в той час я мала була й то так — знаю що ховалися ми по бурянах, а як воно було то не знаю.

Пит.: А, як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові було гарно ото тільки, що землю забрали, а наша господарка ще стояла, коні там позабирали, корови трохи, як ішло військо брали там були такі телята, такі бички, та й корову заберуть, заріжуть там як іде, то таке. А жилося нам добре тоді в той час, хоч я тоді ще невелика була, але знаю що їсти було що й чула що не бідували, жили. А тепер може я вже далі роскажу. Тоді вже в тих роках як у 27–му, 28–му вже почали, в 27–му вже більші податки накладали. Ну, поки було чим то сплачувати, найбільше хліба в заготівку, а в 28–му році то вже така заготівка була, що вже більше й більше.

Пит.: Як відбувалася ця хлібозаготівка?

Від.: Присилають із сільради, як казали ж у нас з сільради, присилають, от прислали, приходить виконавець і приніс вам папір, ви мусите до такого числа стільки пудів хліба вивезти. Ну, як відвозили, кажуть, що нема й вже в 28–му році, як нема то приходили, описували, продать, або як були кабани чи щось там, чи корову чи що, а вже в 29–му році, то вже вони буквально все забирали, бо вже накладали, накладали, а вже нема ні хліба нема, нема нічого, то вже останнє забирали й коні які були й корови й свині, все позабирали й давай, і тоді накладають торги, постройку продають. Усю постройку продали, одна комора в нас була дуже велика така на збіжжя, як на хліб. Зсипали то її, забрали й там у другому хуторі поставили над водою, решітка була, поставили, пожежню зробили.

В 29–му році то вже нічого — тільки одна хата осталася і колодязь іще, в нас казали погріб так як тут кажуть, не знаєте що то погріб, не пивниця під хатою, а викопаний в землі, то ви чуєте, в землі, то в нас був і земляний такий тільки зверху там деревом закладали, де картоплю ставили, бочки там солили й огірки, помідори, яблука, там все, а то вже вибудували такий цементовий, як казали, із блаків, то вони того не розібрали, колодязь, отой погріб, як ми казали, й хата осталася. І вже все, було дві великі клуні, ну господарка дуже велика була, все знищили.

Пит.: Коли?

Від.: У 29–му році, до кінця 29–го року то вже тільки одна хата, погріб і та колодязь стояла, а 30–го року напочатку, бачите, в нас була, як Вам кажу, родина велика, брат жонатий був і невістка, то в неї був маленький хлопчик, і вона була вагітною і в лютому, посередні лютого, знаю добре, що в неділю ввечері, вона народила двоє дівчаток, а в четвер прийшли з хати викидати і отих діток забрали на сніг викидали й сказали, що з хати не маєш права нічого взяти. А вона плаче, те малесеньке стоїть коло неї, а тих двоє куди? Ну то їй сказали — візьми свої подушки. То вона винесла, помогли винести, на снігу поклали, й вона поклала тих діток. Сказали своїй сільраді немає права ніхто в хату пустити. Ну, один сусід там був, він трошки може такий був, як і до комнезамів, але не був злий, такий трошки. Він каже: — Знаєте що, ви хоч і мене викиньте, в мене дітки є і я цю жінку з дітками в хату заберу поки вони десь опреділять.

І він забрав. А брат — бо ото я Вам кажу, в селі школа була тільки чотири кляси а в Перекопівці була семилітка — туди ходив, то його викинули вже в сьомій клясі, його зі школи викинули, й він прийшов якраз на той час, був на ньому кожучок, як знаєте в нас кожушки, валянки, то вони з нього кожучок зняли, валянки, а там які черевики взувай і то всіх, ні ложки, ні ножа, нічого не звеліли взяти й всіх так викинули надвір. Ну, брат тоді це що це його діти на село пішов і там попросив, бо її мама там жила, то вже в

колгоспі, чи не знає де, коня взяли, в сани запрягли й забрали ту вже нашу невістку з дітками й туди забрали, а ми розійшлися, де хто як були поки до весни. А весною тоді й то ж у своїй сільраді, а в нас сільрада одна, ми до однієї були, це Бобрик, а то Біловід. То ми в тій сільраді знайшли хатку також. О, таким злидотам давали землю, давали хати й одні люди побудували хатку там, мали двоє дітей, чоловік дуже п´яниця був, ну й вона там не мирилася дуже, а потім вона подала на розвод, бо вже не могла, то вона дістала *divorce* і присудили їй дітей і хату, а він їй загрожав: — Я тебе прийду в ночі вб´ю — то вона боялася жити в тій хаті, та пішла до мами десь на друге село звідки вона була і пішла до своєї мами з дітьми. А ту хату, вікна там ті дошками забили, а двері стояли, порожня, а ми вже то пізнали. Ці розпитали, що та хата порожня стоїть. Тоді вже дозналися, де та жінка, і в тієї жінки попросили, чи б вона не найняла, то вона найняла ту нам хату. Скільки в неї був городчик маленький, то ми то в 31–му році чи то в 35–му році до 31–го жили.

У 35–му, на весні, я думаю, точно не скажу. А так, або в середині травня, або на початку маю, тоді дуже арешти були, заарештовували людей, бо то в нас казали чорний ворон. В нас, кажу ж, троє братів було. То один був жонатий, що з дітьми, то він також прийшов сюди до хати жити, прийшов сюди до цієї хати. Там уже повна хата — наша ціла родина, а два брати в радгосп підуть десь працювати. Ціле наше село вже не ночувало. Вже чуємо арешти, а тато каже: — Ну, куди я вже піду, вже старший був, вже вдома буду ночувати, бо то там у ночі забрали. То була неділя, що хлопці були вдома. Вони так навідувалися, там у нас радгосп недалеко був, то вони так або до когось йшли десь, або десь перебували й вони пішли раніше ще перед вечером і стало тільки трошки темніти, ще не дуже темно було, бо нам палити не було чим, не було світла, а то таке як тарілочка якась там або оливи якоїсь і тряпочку скрутим, покладемо, засвітим, як темно, ото того світили так, а то вже кажем підем раніше стелять, бо і оливки тієї немає, щоб світити. Коли чуємо „гу" — загуло авто, а в нас автом там ніхто не їздив, тоді авт не було. Коли приїхали, стукають два поліціянти до хати й зразу питають хлопців, це брат той, що жонатий був і другий, а ще один середній брат, то він був механіком. Тато любив так, щоб коло машин знали хлопці, а один був який то він столяр, знаєте, отаке все робив, ото меблі. В літі в полі робили, бо то ж поле було, а в зимі щось робили собі там і для себе і для когось зроблять. І якраз оцей брат, що механік, а в нас спочатку не колгоспи, а там комуни організували отаку злидоту всяку постягали ну і там уже трактори прийшли й оцього брата, який механік, прийняли його туди ніби так як на працю, бо не було кому те робити — в той час то не було таких фахівців, так як тепер. То він там був. То як приїхали спитати ціх хлопців, вони ж вдома були, хтось вже сказав, що вдома були, а мама каже, що вони були, але пішли на працю десь собі. Ну то так ми заберемо старого, ми в плач всі, там ще в нас невелика дівчинка була, а той *gun*–а виняв і показує, щоб тихо були, щоб ми мовчали. Тата забрали в ночі, а вранці, як той брат в комуні на праці біля машин, то прийшли того брата забрали і в в´язницю.

Пит.: Скільки йому було?

Від.: Йому було тоді може 22, 20, я не знаю, от у 30–му, 31–му, це ми за 31–ий рік говоримо, а він із восьмого року, його заарештували. А ці брати, мама, зараз як тата забрали, то мама знали де хлопці — ці, які жонаті й молодші, то вони їм пішли сказали, що тата вже забрали, то вони пішли там до одних людей і попросила чоловіка, щоб він пішов на станцію. Але то три кілометра було до станції до Біловода, щоб він взяв квитки на Донбас, бо знали адресу, знали куди поїхати. Боялися хлопці йти, що їх хтось побачить, заарештують, бо то слідкували, то той чоловік пішов в ночі, узяв квитки в Донбас. А хлопці — ці два брати — пішли на маленьку станцію поки там квитків не давали таких великих до Перекопівки. Вони туди пішли до тієї станції, бо вже знали коли, потяги там рідко ходили, але знали коли в ночі приходили. То вони пішли до Перекопівки на ту малу станцію, як у нас казали, а той чоловік під´їхав із двома квитками, які в Донбас, і він тоді ці їм віддав, і вони сіли й поїхали в Донбас. І так на Донбасі вони і жили.

А коли пройшло це якраз у половині червня, то було в травні на початку чи в половині, я не знаю як було, а під кінець так за два тижні — напевно в червні — до нас там де ми жили на квартирі приїхала поліція і сказали забираться. Ну в нас вже забрали все, нічого не було. Хліба в нас мало дуже було — ні города, на чужому жили, забрали й на станцію в Біловід повезли й там ті як вони по *house*–и, чи як вони називалися, коли

нас туди привезли, то там вже скільки навозили людей, пізніше це звозили цілий день, а на другий день здається із в´язниці, ті що в в´язницях сиділи, бо всі голови родини оце позаарештували, й в в´язницях сиділи, а тоді родини поприводили на станцію. І привезли тоді і тих із в´язниць, і ми там здається два дні ще були поки звозили.

Там люди були не всі ж злі — були ж дуже добрі люди, то нам уже так зносили, бо знали що кудись вивозять, то приносили їжу, борщу наварять, принесуть таке, а то муки, крупи, знаєте що то є, то пшоно яке там, то сухарів вже люди сушили, навіть сушили, щоб цим людям, ну в нас було трошки харчів, ну так нас тоді три дні там тримали, тоді давай в вагони, перевіряли, так уже тримали, тоді давай в вагони, перевіряли, так уже перевіряли всі речі, що ми мали, все й вантажали в вагони, в вагони ті, що скот возять, тільки такі віконця.

Ну вже звечора почали, не вдень, щоб люди вже людей, а там на станції кругом обгородили такими дротами, що ніхто не може підійти туди, де люди оці, а люди ото приносили нетільки нам і другим. Уже знали що то, біда людям, кудись будуть везти тоді (плач), і зразу тоді вагони тільки трах, трах — значить позамикали ці двері — люди плачуть, кричать. Ну хто, хто що скаже? Стояли, отак звечера вантажали, бо тоді ще день великий був — так у дев´яті годині чи пів 10–ої починали вантажати. Ну скоро тоді, ще перед вечером прийшли й перевірили й сказали так, кожний стан і своя родина і що маєш усе своє там, хліб, одежа, там що. І вони все перевірили й людей перевірили. Поперешукували все й тоді так стояло там скільки, та ж їх наїхало скільки тієї міліції, як у нас казали, й то кожну родину в вагон там. Підкладали дошки, залазьте й то так вантажали всіх. А тоді коли — не буду казати скільки то вагонів там навантажали — але дуже багато людей було й позамикали і стоїть потяг, люди плачуть. Ну, коли чуємо потяг підходить якийсь, коли трах, трах у вагони. Причіпляють, бо то ще з Перекопівки, з других дальших сіл, ще вагонів причепили трохи а тоді так в годині 12–ті чи в першій рушили їхати і виїхали з Ромнів — це в Ромнах було, це Біловоді а то Ромни — проїхали там до станції Калалаївки здається. Там на Калалаївці потяг зупинився і стояв поки ранок настав. А там вже приготовлені люди також були, вже в вагонах, і тоді до вагонів чіпляли й тоді ще десь іще їхали, я не скажу куди, з голови вискочило, як то називалася станція. То ми й говорили якось у Станька, забула, то там зупинилися вагони і то такий шалон, що кінця, краю його не видно було, ну і так і повезли й везли, я Вам точно не скажу, мабуть два тижні везли.

Пит.: Як часто давали їсти?

Від.: Їсти довго не давали, бо ми мали там трошки, як де тільки воду давали, а тоді вже під´їжджали. Я записувала всю дорогу, бачите якби розум мала, це все мав би, а так все повикидали, які станції, й везли ще такими глухими дорогами. Як у Москву привезли то не їхали через Москву, а поза Москвою якось обвезли, щоб центром не їхати, ну й повезли й ото ж їхали. Ми тоді їхали на Перм, і ще якось через Волгу перевозили й то на Урал і привезли на станцію Ляля. Привезли туди в ночі, й так сиділи поки почало розвиднятися.

Вже тут поприїжджали ці НКВДисти, повно їх наїхало й бачимо вже через ті люки. Стояло багато підвід, коник такий запряжений, возик такий маленький, багато стоїть підвід. Ну, тато й так усі кажуть, що тут будуть нас вивантажувати напевно, коли заходять по двоє осіб, жінка й чоловік. Жінка перевіряє жінок а чоловік чоловіків, то й отак і в головах і оце вже в одежі, думали може, щоб зброю не перевезли, то всі рубці думали що золоті, ще я не доказала. як тоді ще ото грабували, забирали так все золота добивалися, але золота не було, раніше золото ніякої вартості не мало, то його ніхто не хотів брати. Мали золото таке — ну сережки, там отакий ланцюжок як хрестик, а щоб золота й не мали. А то вони кажуть, що золото чи то зброю, але ж у рубцях зброї не було ж там як оце так обшукували. Ну й давай нас вивантажують, забирають свої речі й на возик. Там опреділили возики, поскладали там на возик там може дві, три родини чи п´ять родин там, скільки там чого було й як уже всіх вистроїли, вже з вагонів, але ще так, бачите все не можна розказати, то треба було сказати, ще як ми їхали, ще як везли, то в одному місті бачимо скільки народу видно вивантажали, а не було куди відвезти чи я не знаю як, дуже багато таких, як ми, сиділи а тоді як нас привезли сюди на Лялю, то скількись вагонів відчепили, а другі ще потягли далі.

Вони поїхали, бо то їх дядько, я думаю, що ми разом у одних були. То нас, коли оціх уже людей вивантажали, на ті вози й давай їхати, вивозить. То везли мені здається

18 кілометрів від станції лісами, везли там через одне село Султанівка називали, казали, що то Султанівка — якийсь султан був засуджений там чи така історія була, і то так чого Султанівка — бо тоді так поселялися люди, виходили, дуже плакали, воду нам виносили, (плач) діти молока, кажуть: — Боже, людочки куди вас везуть, скільки ж там, і кров´ю пролитий той ліс, що вас же везуть на знищення.

Ну, і то поки вивантажали, поки везли то вже над вечір, уже вечоріло, як нас привезли, ще так їхали. Перше був один барак, то номер 20, туди звернули скільки, то вже розпределено скільки родин туди звернули, а тоді, мені здається, за півтора кілометра чи кілометер чи півтора кілометра нас іще везли, така річечка, місточок, перевезли, привезли, барак великий стоїть один, а другий маленький такий чорний, уже такий давній, старий, а цей вибудуваний був новий, не що тепер вибудували, але великий і давай. Ті люди приїхали, також перекидають той возик, а возики були плетені такі з лози чи з чого ті возики такі, ото перекинули, беріть своє собі, Боже, як ми туди до того барака приїхали, комарів, очі залипають, страшне, ну давай своє вносить у ті бараки, там у бараках такі коєчки, як казали це вже по–російському, дерев´яне таке, на ножках, в нас було сім у родині, нас семеро було. То ми п´ятеро коєчок так у куточку зайняли, а більше місця немає як пізніше. Як ми перші приїхали, то ми тут у цьому баракові помістилися. Хто уже пізніше, то в той старий вантажали. А були такі, що вже й місця немає, бо то літо було, тепло. Ну то зараз діти ж плачуть, не можуть від комарів обігнатися, то зразу люди нарубали гілок сирих, запалили кругом барака, то дим пішов, повідганяли тих комарів. Ну, в бараки входимо, ті вносимо ж ті свої речі які там були, уе й плакали й що робити? Нічого, змучені, ну давай класти ту одежу, там будемо лягати, то мій один брат навіть місця, бо нац сім а п´ятеро тільки тих коєчок, на п´ять людей. То сестра була, то ми там якось разом поставляли то помістилися. Як полягали спати, Боже, не можна влежати, то кусає кругом. То давай сірники, чи *matches*, присвічувати. То не видно, залили там чимсь, якесь біле ще, так невидно, прямо як, бо там просто в дереві в лісі таких клопів. А то в бараках люди були й то вони людей їли. Я розкажу ще — бараки дерев´яні з цілого, кругляків, то вирубували це й ми робили те, вирубували корито таке, так трошки тоді мохом накладали, а тоді зверху дерево клали. Ото такі бараки, вони не обмазувалися, нічого й то там скільки тих клопів, ну до ранку вже ніхто й не спав, як там уже доранку перейшло, вранці давай оті койки витягувати надвір, відра, бо казали по відру взяти, там пилки брали, сокири, хто що мав, то давай, воду гріти, йше звечера як приїхали, дуже води хочуть, спраглі люди, є колодязь, ви знаєте що то колодязь? І колодязь був таким зводом, давай опускати така коновка — дерев´яне відро, як пустили, а воно там стукає ото, ну що там може бути, води не можна набрати, ну, один чоловік каже, давайте вірйовки там хто мав. І її спустили туди в колодязь, а то був лід, ще не розстав, бо ніхто не брав, в зимі нікого не було, й так як замерзло тоді його, він каже давайте сокиру, спустили сокиру йому, відра вже начипляли, він вирубував той лід, витягли лід, то вже вода була. Воду набирали так ото на ранок як повставали — вже вода в нас є, гріють ті пообварювали кип´ятками, думали, що ми клопів всіх там поваримо, що ще й попечуться.

На другий день те саме. Оце як чоловік розказував за ту Оленку, що вона там у бараці як вона пізніше прийшла, то вже не було того місця. А посередині такі стовпи, бо то великий барак, так, щоб трималося. Так вона коло стовпа свої речі склала й діток, я не знаю, здається троє в неї було. Тоді вже дізнали, що клопи через воду не приходять, так вона наніч кругом оце там і кругом водою обіллє, а тоді шматки якісь понамочує, то так вони зі стелі падають.

А на другий день, як уже зібралися там, люди плачуть, ну що, ну що хочеш, роби. А тоді поприїжджали комісари й кажуть, що от вас привезли, щоб ви тут виконували будівництво треба. Ну й зразу посилають на роботи в ліс, чоловіки рубають, спилюють дерево, так гілля обрубують, а ми так як малолітні були такі, то нас дітвору всю в ліс мох зривати. То відриваємо такі купи того моху, такі купи накладали а ходимо поміж корінням й вода. То черевики вже пропали, то тоді такі лапті видали, й то в них і збирали. А як уже досить ніби їм було того моху, то дерево з того, ото що Султанівка чи звідки людей присилали з кіньми, й ту деревину зв´яжуть і везуть, там розчистили таку площу, й туди стягають оте дерево, бо то виносити не було як.

А то чоловіки те дерево пиляли, оті вирубували канавки, бо сказали треба бараки ще будувати, бо ще ж будуть привозити. То струги такі, ту кору треба було здирати, ото

ми ту кору здирали, то така праця була. Їжа була поки ми ще своє там трошки мали, то ще якось там їли, а пізніше вже люди кричать, що ми голодні ж, нема що їсти, там це тиждень, два чи може в кого протягнулося й три тижні. То вони тоді давай нам їжу варити так у полі чи в лісі, привезли котел такий, води наллють, а тоді грибів там трохи, якоїсь крупи чи щось таке вкинуть, і то такий суп наварять, ото давали той суп їсти й почали давати хліб вівсяний. А ми всі так і нарікали, а воно може й рятувало ж, бо вівсяний хліб, то корисний був, але якби він зроблений добре і отак ми то жили, а потім чуємо хліба давали по кусочку, то не на грами, не кілограми, а супу мисочку, такий кусочок хліба й іди собі голодний чи неголодний. Ріденький суп такий наварять собі, таким черпаком у мисочку наллють, і ото поїш і йди й цілий день, у день не давали, на вечір давали, як з праці приходили, то ще давали, ну а ми собі ото в день голодні ж такі. Так води закип´ятимо, брали відро, і в нас казанок був, то ще було як пшоно, трошки, вода кипить, пшона вкинуть. Ото там дещо поїмо і тієї водички нап´ємося.

Ще перше як тільки почали ото в лісі рубати, то з одного дерева як сучок полетів, одного чоловіка вдарило, то він вже й не встав, убило зразу, вони вдвох, тільки чоловік і жінка були, дітей чи в них не було чи повтікали — я не знаю.

А тоді почали діти вмирати, оце такі перші були.

І одні були так батько й мати, свекор і свекруха. А сина десь забрали, а донька десь кажуть убралася, десь і пішла, думали може вона десь пішла так, бо то неділя була, бо шість днів робили, в неділю давали відпочинок трохи. Десь пішла, нема й нема. Це перше кажуть, що вона втекла, якось втекла, якось удалося втекти й пройшло скількись часу, бо то бараки казали будувати ті, то сплав, а річка протікала Ляля, то така скора вода, так ішла вода, ну тут кричать щоб мужчини ішли, пройшов сплав дощок, щоб дошки стягати на беріг, там його якось притягнули, щоб далі не йшов і давай ті дошки розвантажувати. Розвантажують ті дошки, а тоді як кинув той палку кручок, і за дошку не попав, та коло куща отак у те у воду, щось зачепилося, тягне, а то ту жінку витяг яку то казали, що десь вона може втекла. А вона видно пішла втопитися, втопилася і якось вона мусила б виплисти, але вона видно десь у коріння попала що не могла виплисти, то витягнули ту жінку, Боже, скільки то плачу там було (плач), поховали ту жінку.

Можна було листуваться. Хоч листуваться знаєте як було — ми листувалися непрямо. В нас люди були гарні — там писали до тих людей, а ті люди пересилали туди, давали адресу, що ми певні були до тих людей, то вони там робили в Донбасі, гроші заробляли й можна було документи купити, купували документи, а в нас дві сестри заміжні були, так в однієї сестри було четверо дітей, а її чоловіка засудили, він сидів і в Лубнах і в Харкові, а тоді вивезли його в Архангельськ і він там загинув; а в неї четверо діток, із хати її вигнали. Іще в отой день як нас на Урал вивозили, то в той день, хата її була вже давно продана, а ще не розбирали, й вона так жила, вже нічого не мала ні курки в неї, нічо тільки четверо діток то, а так були добрі люди, вона піде попросить, щось дадуть, комусь хату побілить, знаєте, в нас крейдою білили, комусь попере, комусь щось друге, дадуть пшона, там хтось дасть хлібину, й вона так тих діток годувала, а в той день, ні це вдома ще перед тим як вивозили, як вивозили, то в той день уранці приїхав, хату розбирати, зараз прийшов чоловік, вікна знімає, в них вікониці були, вікна виймає, а куди ж вона тепер з четверма дітьми? То вона винесла що в неї там було, в неї також забрали вже все, нічого в неї нема, винесла яке там трап´я своє, коло колодязя склала і тих діток, а їх було, її чоловік і брат один був то вони також сиділи в тюрмі той і той так того родину забрали і на Урал, а цього, якби спини трошки, отими, я все зразу не могла розказати, то приїхали й забрали родину оце братову. А в них було четверо дітей, і одна була маленька дівчинка, одна була замужем. Я тільки розкажу.

То в них одна донька була замужем і далеко була ж, десь 35 кілометрів. То вона каже, а то було п´ятеро рочків дівчинці, каже до моєї сестри: — Я лишу в тебе цю дівчинку, щоб не везти її куди, ми не знали куди нас повезуть, казали десь у прілу(?), десь ото під відкоз(?), десь перекинуть вагони й ціх людей повикидать, ніхто не знав куди нас везуть.

То вона каже, що оставлю тобі цю дівчинку, а ти якось відведеш до тієї сестри, що замужем була, відведеш її, ну то вона каже то нехай буде, є в неї четверо та й п´ята дівчинка, а тоді як забрали, повезли їх ту родину, а вона ту дівчинку оставила, а вона тоді думала, Боже мій, треба ж піти, якось побачити, щоб хотіла нас всіх побачити й то вже в неї в голові, вона нічого не знала, що вона робила, п´ятеро дітей покинула й 17

кілометрів побігла на станцію, щоб нас там у цей час, це моя сестра рідна, щоб зобачити йще нас усіх там на станції, прибігла 17 кілометрів, то це трошки дороги було, а мама тоді вже сказала, бо там кругом поліція. Вона хоче кого бачити, мама тоді каже та на кого ж ти діток покинула? А вона каже: — Боже мій, що ж я наробила, то з нами з всіма попращалася (плаче) і сама біжу, біжу, вже й вечір, упаду, вже сили нема, схвачуся і голошу в полі а то скрізь поле, думаю, що з дітьми, а там же оце вивезли цього, а там ще раніше покинули якісь люди, то погребі й знаєте, ті ями є, колдязі поза, думаю Боже, може діти й там залізли, знаєте як то, каже, вже бігла, бігла, прибігаю, думаю, ну де ж мої діти, де ж їх шукати, приходжу, а вона так як ото як казала те своє лахміття, все трап´я повиносила коло колодязя то той старшенький хлопчик — було сім років, одному сім, другому п´ять, третьому три і рочок — оце такі дітики, а та дівчинка п´ять, третьому троє рочок, оце такі дітики, а та дівчинка п´ять рочків то їх п´ятеро. То цей, що сім років, набрав там палок яких, знаєте, зробив будку до колодязя так і всіх тих позаписав у середину, а сам скраю ліг і спали так, ото сестра каже тужила, плакала до самого ранку. Ну, вранці дивлюся, хата вже вікна, двері, вже дах знав, ну куди я тепер піду, п´ятеро дітей, куди я піду? А в цього брата, що вивезли оце, то хата була також продана, але ще стояла, вона вікна позакривала й двері, все позакривали і замком замкнули, то вона взяла сокиру, каже пішла той відрубала той цеп, відбила двері й з дітками пішла в ту хату жити. Ну а тоді трошки час якийсь настав, вона ту дівчинку відвела, бо то 35 кілометрів ту дівчинку відвела, й вона в тій хаті жила ще рік і в неї той маленький хлопчик, що рочок був помер, не то що від голоду, а тілько може простудилося, я не знаю, той хлопчик помер.

Пит.: В 35–му році?

Від.: То було в 31–му, то не з голоду, бо хоч свого не було, але в людей брали. Голодували, бо в нас не те, що загальний голод був, а в нас все забрали, ми голодували тілько, що ми в людей там або купимо, або випросимо або заробимо, більше того що заробляли чимсь, ну той хлопчик, я не знаю від чого він помер, але помер, а в неї троє тільки осталося, за якийсь час прийшли й ту хату розбирають. А вона каже, куди тепер, у неї вже троє дітей там, а їхня ще сестра була, чоловікова сестра, вона була замужем, а там чоловіка забрали на війну як у 15–му році. В неї був хлопчик і його вбили то вона там не хотіла жити, а прийшла сюди до батьків. То як оце землю, то в революцію забрали та їй вділили, батькової землі трошки вділили, то вона земляночку таку зробила з землі топтали, солома й земля, таку хату зробила, з хлопчиком там жила. Ну й вона якого вже це таке сталося так вона покинула ту хату і з хлопчиком десь вона поділася, а та хата земляночка та стоїть. Це я хочу також — і ну було б мені списати, дурна, ну, таки вона в тій землянoчці ще з тими дітками жила, а тут за якийсь час, прийшли в ту хатку, дах ще солома була, там дерево й те ще забирають, ну й вона куди ж з цими дітьми? А там одна жінка каже знаєш що? Іди до мене жити. Вона вийшла за вдівця заміж, було четверо, троє дітей, і стала з тим чоловіком жити, то ще було четверо дітей, то сім дітей у неї, а як оце таке розкуркулювали, їх також розкуркулювали, а тоді його покликали в сільраду, і що там йому робили, що йому казали? Ніхто цього не може знати, а тільки там у нього за золото добивалися, бо дуже хтось може так нарочне сказав, а в нього золота й не було, бо то тілько сім дітей було, а золота ніякого нема, а може й було, я не буду казати. А тоді йому написали, такий пакет дали, щоб він по відра у Ромни йшов. То він ішов у ночі і там не дійшов ще кілометер чи півтора, тепер хутір був, і криниця. То він в ту криницю втопився, не пішов туди в НКВД, бо там він знав, що його там. То він утопився, і вона з тими всіма дітьми осталася, і в неї вже свій хлопець такий поганенький був.

І то з торгів уже продавали, бо ж то вона каже то йди до мене жити з дітками, то вона прийшла, така кімнатка малесенька, то це її хлопчики, там не було вже де спати так під піччю, і то так вони там переживали.

На Уралі ми так довго не були, я дуже довго не була, бо як то на Донбасі в нас два брати, то вони вже зв´язок мали з такими, дістали документи, гроші заробили, й сестру, фальшиві документи, знаєте, бланк, а тоді написували. А ще були такі як мама втікали, так одна жінка пішла в сільраду й взяла для себе, вона каже: — Я хочу поїхати десь на заробітки, й отой документ вона дала, й мама тоді по тому документові приїхала, так як ніби то правдиво все з сільради. То все було, й мама таємно, що ніхто не знає. Це добрі люди так робили. Але то й брати, як вони постаралися тих документів, грошей, й сестра поїхала на Донбас, і вони її дали все оце, що троє дітей, і вона приїхала на Урал і

привезла оці документи всі і гроші, й ми тоді потрохи по тих документах утікали. Останнє нас семеро було, осталося тільки троє, нас четверо вже виїхало. Я довго не була: пів року я тільки була. А та йще сестра, то вона більше року була.

Слухай, ото в тих бараках там жили; ну й вже багато людей втікало, багато вмирають, багато втікають, як кому вдається, кому як була допомога з дому, то міг утекти, а як не має з дому ну де є, не платили грошей, в нього нічого, а то ж тисячі кілометрів, то ж іще ж не те, що взяв та й пішов, а ще ж ловили, не пускали ж, не можна ж було. Ну як приїхала сестра, й ото ми, а тато і брат і сестра ще лишилися, то брат десь у зимі якось йому пощастило втекти на Донбас на документах, а тато й сестра осталися й вже там у тих бараках нікого не було, уже то повтікали, бачуть, що біда, а тоді той в Султанівці радгосп був, то їх позабирали в радгосп, щоб працювали. Тато працював там в парниках, які готовили на весну, щоб там щось вирощувати таке, а сестра, то отож той радгосп був, були корови там, то сестру взяли до праці телят пасти, там таке все, якусь працю. А тоді іще тут один є, його дядько, вже повтікали, а осталися тільки молоді хлопці, бо тяжче їм утекти, то один чоловік остався зі сином то мого тата, двоюрідний брат був зі сином і тоді його сестри, чи не знаю кого там ще один, два хлопці, три хлопці були й той чоловік, тато й моя сестра. Ну й кажуть, що в місцевих людей розпиталися, як можна пройти й були гарні люди, не можна сказати, що всі люди погані, не були ж погані, щось там було то тим людям, вони кажуть що ми вам гроші заплатимо, що як вам на дорогу треба грошей, і дали їм хліба, щоб утікати. Ще як готовилися, то той дядько, вже мені він доводився, дядьки збиралися разом іти, а тоді він каже: — Я боюся разом іти, я піду сам, так йому хто на голову й як пішов так і по сьогодні не знаємо де він, а остався той його син, і ще два хлопці, тато й сестра моя. Ну ті люди їм хліба на дорогу дали такі ті кружечки масла там чи щось, щось трошки їм дали, хоч вони забрали валянки які були ще не поносилися, що тим людям і казали як вас завернути, ми вам все це повернемо. Значить, ті гроші віддасте, а ми повернемо і так вони вийшли й домовилися, значить, іти, тато каже так до хлопців: — Ідемо, як ви хочете, хоч поодиночке, хоч усі разом, але будемо разом усі іти лісами.

Значить, залізниці тримати небезпека, що є річка, що перейти її не можна. Значить, треба йти, щоб вийти на дорогу, перейти через міст, то тато казали так хлопцям, як ви хочете. То ото так тато казав, що як хочете, гуртом не можна йти, бо то наглядно, а йдіть хоч поодиночке, хоч як хочете, щоб моя вина не була, а я буду іти з дівчиною.

Ну, як вони пішли попереду, а тато взаді, то хлопці благополучно пройшли, а тата з моєю сестрою затримали. Вони мали йще другі документи, не тільки одні документи ще такі там були оці ті на таких шнурках, каже там місцевих людей то воно вдвоє, то вони там якось підпорювали і туди документи, й гроші й документи підсовували. І вони вже купили одежу там тамішню, жакет такий, не така одежа, як ми приїхали туди й тата, й оце сестри затримали, а там був радгосп такий і в той радгосп і забрали в них документи, які були на руках і кажуть, що в той радгосп тата заставили дрова рубати, а моя сестра Катя на кухні картоплю там чистила, бо якраз голови їхнього нема вдома, не було, десь у район поїхав. Ну і що ж тут робити? Тато там дрова рубає, як Катя виходить, це сестра моя, виходе дрова набирає, тато каже, що може вечером, якось не буде увільнем, ну й тато, так уже темніло, дрова складав. Я не знаю, мені здається, що два дні вони там були. Я точно не скажу, а Катя вийшла набирати, а тато каже: — Ану йди, нікого не видно, йди за кущі геть, туди йди, й там трошки постій. І вона пішла, а тато собі сокиру кинув і так вони пішли. Може добрі люди були, ці наші люди, й вони як пішли й пішли, а ще як ото розходилися, так казали до хлопців, як ви перейдете благополучно й вийдете, що безпечно вже, зверніть з дороги і почекайте. Як нас не буде, як ми прийдем перші, будемо чекати день або два дні, будем чекати, а як не буде то будемо йти ну й це нас, оце тато і сестра моя, то майже два дні вони, а ті хлопці пройшли благополучно й чекали й вони тоді зійшлися разом і пішли. Ішли вони, вони дуже багато йшли, бо там близько не можна було сісти на потяг, бо то вже контролювали скрізь так як квитки. А пройшли, я не буду казати, але дуже багато, пройшли може яких 150 кілометрів, може більше, а тоді така станція, пам´ятаю, якась Баранівка була, це я запам´ятала як тато розказував. І сестра, зайшли по одному, не всі разом, по одному, взяли квитки аж у Ромни на станцію, в своє місто, ну й благополучно сіли й приїхали, в Москві пересадка. Їхали вони уже не тією дорогою, здається на (нечітко). Ну як там їхали а приїхали, й мій тато й моя сестра ото до тієї земляночки прийшли, бо то вже чуже, бачите, в своєму районі навіть не

можна було, а де сестра жила так межувалася, так річечка протікала, по той бік уже Харківська область була. Це була Полтаваська, а то Харківська. То там уже можна було жити, бо то ж нічого не було, й місцеві люди не знали хто, актив той не знав і так ото так і тато тоді прийшов. Так трошки ховалися спочатку, то вже було в 32–му році.

В 32–му вже голод був, ще не такий великий, вже вмирали на Донбасі. Тато то як прийшов, то трошки побув там, покрутився і поїхав на Донбас, і на Донбасі вони влаштувалися скоро. Він там на будові, то тато там був, а пізніше квартиру як дістали — бо то треба помешкання дістати. Як дістали помешкання, то ми там потроху до братів переїжджали. Сестра була там аж до 34–го чи 35–го року, то ми навідувалися ото там вона в тієї жінки жила, це вдома, вдома там, як то її, як та жінка сказала, ходи до мене, а як тато прийшов, то він так трошки крадькома, але ніхто не знав, не знав. А в неї був такий, не з дерева, а ото з такої ліси сплетений хлівець, і то ще її прийшли продавати оте, забрати, а ще вона в хаті була та жінка, що то сім дітей, то моя сестра каже: — Чи ти б нічого не мала, якби я купила оцей?

За 15 рублів вона купила, мені здається, чи за 10 рублів, не знаю, і давав у ту хатку робити, обліпила, обмазала, бо там ну нема де, сім тих дітей, вона восьме й ці й вона там у тій хатці жила, а тоді вона ходила ото вже в область другу, то й вона до людей ходила там. То в хаті там щось робить і так вона тих дітей годувала. А тоді давай її трохи на працю там, не вправлялися, заставляли ж, норми давали колгоспникам, а коло хати вони не могли управлятися робити, то просили, прийди мені посипаєш, і то більше такі були так як я ходила то такі комнезами ці, що вони зроду не робили, не хотіли робити, активісти. А їх заставляли, колгосп у ділянки ти мусиш іти кожний день, а город у неї несапований, та й каже: — Ну прийди, то або п´ять або 10 картоплин за день, що ти робиш, дадуть і поїсти.

А я була така рада хоч п´ять чи сім картоплин принесу, то діти були ще маленькі. Тим дітям молока хтось дасть і то так переживали, тоді вже на Донбасі ми так залишилися. А в цієї сестри ті дітки вже виросли і їй дуже тяжко було. Вона вже проситься якби її забрали на Донбас якось, і ми її також гуртом там забрали, й вона там це де працювала останнє, то такий хутір від радгоспу був, то вони там мали городи там. Ну, от таке робила оце до війни. Так переживали це, я тільки поверхово трошки розказала якби так, то добре можна ще більше розказувати.

Ну, ми голодували. Рахуйте, в 30–му році, й ми голодували, бо в нас нічого не було, ото десь щось ми заробимо, де щось випросимо, хтось дасть та просить вже не було в кого, але я ж Вам кажу, що за 10 картоплин, за п´ять картоплин щодень роби, молока дасть там літру, то ми дуже раділи, що дітям, що дітям принесем, а ноги були такі пухлі, попід очима оце отакі пухирі аж до того голоду. Але ще ми якось трималися трошки і там де от то жили в тій хаті, що то землянка пуста, вже люди пішли, то город посадить не було як, не було чим його орати, не було що то сапкою отак як зачнеш бити, а сили не було, й сапка випаде з рук, ямку таку зробиш і дві кукурудзини вкинеш, загорнеш і то такий город садили. Там щось трохи садили. То ото там як уже на осінь то трошки було хліба, але як уже в 33–му році, то я зовсім вже переїхала на Донбас але голод, була сестра. Ну, нема що їсти, нема а що солі ніде не дістанеш, ну треба в Ромни іти, а вона була така трошки ще й слабувата сестра, що троє дітей. Мене просить: — Іди ти — дасть мені поси такі гарні ткані як у неї, що не забрали, поховали, й закріпували, ховали, українські пояси або такі корсетки чи щось, проси мене: — Іди й продай на базарі й купиш солі, купиш там ще щось.

Ну. що треба було, то без солі не можна ніяк було жити, хоч трошки, а тоді каже може або хтось крупи чи квасольки, чи може виносили такі торбиночки маленькі там можна, то вона мені каже: — Іди — а було 25 кілометрів.

А вона так робить нічого, а як іти вона ніяк не могла йти в неї трошки там щось було, що вона по жіночому хвора й їй іти далеко ніяк не можна було. То вона мене посилала каже: —Іди.

То, я було, як іду то це як начнеш так, ще іде дорога, то хуторі збоку, а до Ромнів як підходжу, Боже, очі затуляй, скільки людей лежать таких, що повмирали, а ще очей не видно, що закриє, а так ще двигає рукою, просе, щось таке. І скільки було мертвих людей по дорозі так попід хатами, де оце Засулля було таке до міста, як у Ромни входять і то просять, ідуть до міста, бо по селах ніде ж, а думають, що хоч в місті хоч–небудь розживуться і тож вже сили нема, а скільки по полю уже так як оце там

Авраменко жив — там де сестра моя жила, то їх родина була, чоловіків позабирали, а двоє сестер було з дітьми і мати, брат оце, вони ще сиділи в своїй хаті, а тоді як з хати викинули, то вони ходили і так кажуть, я не бачила, а казали, це Авраменкова ішла, впала в полі, в житі й вмерла, й ті діти — оце там Оксеня була і друга, я забула, так також хотіла відвести до приюту, не довела, вони подорозі повмирали й сама вмерла. Догад, тепер моєї мами брат з голоду вмер і його жінка і двоє дітей, бо в них було троє хлопців, один якось оцілів оце в цьому році як, у 33–му році й дуже багато, це не можна розказати скільки то було. А ще ми там як Тавлипу вдолину де оце цей Станько, пішли ми, думаємо понесем може, щось зі цією сестрою, бо то не було так далеко, Боже, скільки там людей, отак дивися збоку лежить уже вмерший, там а мізерненько дощик пройшов, що сиро там було, де їхній базар був, сидять люди, ноги такі пухлі й біжить вода, бо то вода збирається і такий запах, що не можна вже витримати надворі, але ж лежать люди, сонце, поки їх попідбирають і то ж розказують, я не бачила а розказують, що на вози скидали хто вмер, а хто ще не вмер, кажуть: — Так і так вже вмреш скоро. Переживали, ми так й в Донбасі й додому приїжджали.

Пит.: Що Ви бачили вдома?

Від.: Вдома? Ну ж я Вам розказую, як піду то бачила скільки лежать мертвих. Приїжджала, бо знаєте на Донбасі я жила, як на Донбасі там голоду не було, бо картки були, на картки, на базарі можна було купити хліба, так приносили начорно, знаєте, може в крамниці як людям давали, там крали, чи не знаю як, але хтось виносив хліб, хтось, можна було купити крупи якоїсь, щось там таке можна купити, олії, оливи чи як кажете, там можна було на базарі начорно купити, то я там як накуплю трохи, й тоді їду додому, не додому, а там де сестра ото там і веземо тим дітям, ми всі гуртом, у нас така родина велика, й ми всі допомогали один другому й ото так привозила. І багато раз я була й бачила, що воно робилося все, скільки голоду того, скільки людей пухлих бачила, найбільше бачила пухлих і мертвих, що лежали, але люди так як розказують, то людей підбирали на вози, ще хтось не вмер, кажуть та одинако, поки довезем однаково, як не сьогодні вмреш, то завтра заберем і ото той розказував усе Якимцев, він там будь–то б він там бачив, із дідом возив, я не знаю. Ото переживала вона страшні вмовини. Але коли б не ми на Донбасі були, то вона б не вижила, а ми їй допомагали, а пізніше її діти вже виросли, й вона каже, що в Донбасі я б хотіла до вас, бо ви мені помагаєте, але може б діти там повлаштовувалися, якось би вона вже при нас всіх жила, ну так вона переїхала, а тут і війна, а ще як у часі тоді як у неї діти малі були, й хлопчик уже її старший почав ходити в школу, то в школі, бо це в тому ж не в своєму районі, а то в харківському там де вона більше. Ото там такі люди, то хлопчик там у школу ходив то це як попривозять туди, щось привезуть для дітей тих сирот, кажуть, що в кого нема батька чи матері, то там чи на сорочку чи на штани дадуть матеріялу, підніміть руки, ну там попіднімають. Там каже мами нема чи тата, ну цей хлопчик і в нього тата нема, але й цей хлопчик і в нього тата нема, то підняв руку й каже, що тата нема.

А йому кажуть: —Твій тато ворог народа, він засуджений, і йому нема нічого.

А як він виріс і почалася війна, почалася в неділю війна, а серед тижня вже його покликали до війська тоді, не казали батько ворог, а забрали й те на перший фронт послали. І там й може й залишився і це бідна, тільки так розказати як вона бідна з тими дітьми, а вернулася це додому, а їхня оце, за німців повернулася вона додому, бо в Донбасі вже життя дуже тяжке, бо фабрики позривали, голод страшний став, ми їхали до своїх хат ніби. Ми на хуторі жили — в нас перше почалася комуна організувалася, були багаті, було землі багато, велике господарство там в них було, там комуна, ця може, в якому жили дуже багаті такі, маєток був, їх вигнали, вигнали чи вони самі втекли, я не знаю, не можу сказати, а там тоді оці комнезами всі, організувалася комуна, й вони там живуть, оце комуна перше.

Пит.: Що вони були комнезами?

Від.: Ну, бідні, прийшли й сиділи собі, а в багатих брали, їм возили й корови й всього й годували їх, а пізніше й вони напевно повмирали. Колгоспи в 28–му почали, в 28–му, 29–му так помали людей, бо в нас хутір був, ми на хуторі жили, в нас не було багато людей, бо ми жили скрізь поля так, знаєте, жили по скількись хатів, земля кругом у них була таки то в нас там маленький хутірок був, то в колгосп їх як згонили, не хотіли люди, але, не хотіли, не йде так забирати, як не підеш корову, забирем і все. Ну думає жінка, чоловік, заберуть корову, а що ми робитимемо, та й спротивлялися, а хто

спротивлявся, що вже не йшов, то позабирали все і вигнали з хати, й він пішов собі або засилали, або посадять у в´язницю, в нас же скільки в´язниці ж були понабивані, ви ж чули за Вінницю, знаєте за Вінницю? Скільки там тисяч людей загинуло, а по в´язницях, а скільки то там ото тільки то почитати ті книжки, то ж мільйони, коли то, не так давно було, може ви зустрічали, що сам Радянський Союз чи Сталін визнав, що 78 мільйонів за влади своєї знищив народу, там то страшне робили.

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: Може кому вдалося, може комусь удалося, вони забирали в колгоспи все в людей. Як у його корова є, як не забрали ще, то він вже тримається, а то ж позабирали все, бо люди в колгоспі, вони не могли худоби тримати. Ото ледве хтось корову й то ще кажуть так, або заберем тобі корову, або на дві або на три родини ця корова. Сьогодні можу я з ранку корову подоїти, а другий в день, а третій аж у вечорі. А так то заберем. То люди, а протримати корову дуже тяжко, бо нема чим годувати, бо ж забрали все — тільки городчик там малесенький, тепер кажуть, городи дають людям більше, а то ж не було городу — тілько коло хати там трошки то зарізати може хтось порося вгодував, там може нишком заріже якщо ніхто не донесе, а як донесе, то прийдуть, заберуть, та ще й оштрафують і таке то було.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу в Вашій околиці, наприклад, хто були активісти, чи вони були місцеві люди чи приїжджі?

Від.: Були місцеві і були приїжджі, от скажемо до нас прикладно, ми на хуторі, наші хуторяне не були такі дуже погані люди, один був такий, і то він навіть сказав, що я заберу її як з хати викидали на сніг. Так він сказав, що забере до хати, то ми були, а приїжджали зі сільради, а які то люди були певно, що приїжджали, не приїжджали такі якісь чи москалі, чи хто там, а своїх більше, а були такі, що от такі, скажемо оті так, як у нас були якісь Савайла Гема(?) чи якось там то ми їх не знали. Якісь вони чужі були люди бо були такі. У нас на Україні більше по–українському говорили, а були такі, що й по–російському — а які вони були, то я не знаю які. А приїжджали і з хати викидали то приїхали з сільради люди — а які то люди були, звідки вони то не наші хуторяни були де ми жили бо це, знаєте, як у селі люди жили, то вони тут знають усіх людей. І так як ми на хуторі жили, в нас там малесенький хуторок був, і ми були такі люди, щоб я сказала, вони дуже погані були, ні, бо дуже ще нам допомагали в чомусь.

Пит.: А хто був головою сільради?

Від.: Я не скажу, не знаю, бо це ж сільрада була п´ять кілометрів, які там були в сільраді я не знаю, не можу сказати, я vам кажу, що в нас усі старші були менші, ми не відповідали нізащо, і там ми як було ще так, то–то, та де, ну то було мені 15 років як оце на Урал вивозили, але ж до того як розбирали, то в нас же всі старші були, я наймолодша була, то до мене не відносилося, а тепер як щось таке то нишком, щоб ніхто й не чув й не знав й навіть дітям не казали щось там таке. І хто там ото головою був, то я вам не скажу.

Пит.: А коли почалося розкуркулювання в Вашому селі?

Від.: У нашому хуторі в 27–му вже накладали — ще не розібрали так, а ото великі податки і грошеві і зернові, так і накладали й худобу, худобу також там накладуть, треба якогось бичка — скільки кілограм чи 200 кілограм, чи що мусиш, хоч як не маєш свого так хоч купи, а ти мусиш віддати чи накладали кабанів, кабана мусиш дати отаке, все потрохи, а як вибрали вже все, то ж не було за що купити, що було описували, продавали, забирали.

Так от, оце прийде виконавець з сільради, бо ми ж на хуторі, несе папір, оце до такого числа ось скільки пудів хліба привезіть і то так оце мусиш привезти. Старалися то купить як уже не було щось, як мали грошей чи щось таке, можна було, часто приходили, оце тільки відвезли, за пару днів знову накладають іще щось, оце до 30–их років таке робилося. Приходили, описували що є, не було, худобу вже описали, продали за безцінок, або забрали. Ну там ціну таку наклали і забрали. А тоді вже як не було худоби, не було хліба, тепер продавали ту всякий інвентар, от у нас були й косарки були й сіялки й всякі машини, та що молотити була оце описують тоді хтось там купує, а ні то в колгосп забирають, тепер вже того нема клуні, дві великі клуні були, клуні і то так на топливо хтось купить чи що, а те нищить аби знищить все було, я ж кажу, і дійшло що тільки осталася в 29–му році одна хата і колодязь стояв рублений з дерева. Значить, зверху так качали, воду брали і погріб цементовий і то все. Цим, то ж так залякані, люди

не мали права, боялися навіть у своїй родині слова сказати, бо зараз заберуть, заарештують й десь дінуть, й вже не повернеться, а супротивляться чим? Бо ще перед тим хоч я це цього всього не пам´ятаю, було, щоб здати зброю, яка б не була. У нас ніякого й не було, а була централька, як казали, двохсворка, дві так ті, і такі патрони закладали й тоди порох і дріт такий як казали, бо в нас був великий сад то в зимі зайці приходили, там стріляли на зайців ото, тілько була така централька. То мусили здати ту зброю.

Ну в 27–му, 28–му то забрали вже все, не було нічого й то тоді забирали, вже забрали. Мій брат механіком був, то він любив одягатися. Купив — то ж не було в нас таких кожухів, тут усі кожухи мають, тут все можна купить, купив собі жакет такий шкіряний, а прийшли описуват, забирати й виконаванець був у хуторі, кожного дня виділяли чоловіка, щоб ішов у сільраду п´ять кілометрів там якісь новини сюди приносити чи туди, я не знаю як, і ось вони прийшли описувати. Прийшло їх із сільради скількісь і той хлопець — то мій брат за ту кожанку, хотів не дать, хватив стілець, хотів того вдарити, що ту шкірянку, а цей Іван був ухватив, плаче, мій брат Микола, каже, Коля дорогий, не роби цього, хай беруть аби тільки. А він хватив стілець і хоче оборонити свою шкірянку забрати, а не мали змоги, не мали, не мали опору, куди, та там слова не можна сказати, навіть не те що.

У нас було так, як ідуть люди до міста, то слідкували, як ви вдвох йдете й говорите, то вас вже покличуть і скажуть: —Що ви говорили, що ви йшли й говорили?

А йдуть по одиночці або йдуть і нахилиться, щось упусте або нога щось там із тим то чого нахиляться, що там брав, були такі випадки були, слідкували, то всяке було. На нашому, оце нас перші, бо ми були найбагатші, а пізніше йще трьох братів, три брати були, то їхня родина була. Я ж кажу, наших перше, а пізніше уже, мені здається, нас вже з хати викинули, уже ми не були там, то тих троє братів — то ті брати, один був, в них дітей не було, а то один був, він був п´яниця трохи, то він умер з горілки, а жінка осталася з дітьми. То тих також вивезли були. Тільки пізніше, нас раніше аж пізніше їх вивезли, то там три родини, бо в нас хуторок там 10, 12 дворів було ото й все, такі були бідні, але й були гарні люди, були, чесні, гарні люди, я за своїх людей, ото тих братів трьох і нас, а пізніше я вже не знаю, тоді вони з голоду повмирали, тоді вже таке. У нас же хутори зносили, тоді вже пізніше хутори всі знесли, бо кажуть то багато місця займає, а треба в одне скупче, щоб було більше хліба, а дійшли до того, що нема що їсти, то ж казали як були господарі, то були обніжки, як казали, межа, межа така, оця наша земля, а це другого обніжки, то кажуть скільки пустує то ж поорали все, в колгосп загнали, а й так голодні осталися а тоді як були обніжки то цілу Європу Україна годувала, а тепер нічого немає.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: Та вона скрізь почалася, вже, я ж Вам кажу, що в нас голодівка почалася в 29–му року як забирали, але вже ми себе, нас ліквідували, а в людей, ну, забирали, також забирали ж у людей. Ну, коли люди лежали? З голоду? У 32–му році, в них же забрали поле, в їх немає вже, що вони на городі картоплі посадять такво, а хліба нема; а хліба тепер на трудодень давали поскілько? Було так, що по 200 грам на трудодень давали, день пробобити, 200 грам, а що ж то їсти, так розказували, я в колгоспі не була, а розказували і тоді люди, спеціяльно мало давали, щоб люди вимерли, а як бачили, що вже кінець тоді давай. А їх також нажимали трошки, давайте збіжжя, щоб щось було, то вони тоді якось організовували що варили, уже в людей нема що їсти, то вони котел такий зробили, котел або казан, то варили якусь там супу, ото там щось і давай людям трохи давати тим які ще не дійшли і ото там убирали, а скільки їх там уціліло то, ну то ж мільйони, то кажуть 7.000.000, там не 7.000.000, там вимерло скілько, там їх більше, то так все зменшують, а один дурень написав історію, що два і пів мільйона тільки, де ж то можна так?

Пит.: Як люди спасалися, що вони їли?

Від.: Ось я Вам розкажу, що ми їли і що люди їли: кукурудзу, знаєте яка кукурудза ця росте, то її збирали, але зерно збирали, поїли, а оце в снопики зав´язували так і околочки такі і хату обставляли чи що як зимою холодно то брали оту кукурудзу, листя відкидали, мили, оці стебла помиють, а тоді кусочками такими наріжуть, наріжуть на такі листи і до печі висушували і тоді оце збирали траву, знаєте, отой клевер, як то тут, як воно, клевер, тоді другі бур´яни якісь там. А ще люди багато не знали, ще б могли рятуватися ото знаєш те, будяки коріння, що то того не знали, то нема що, то ту траву, як

дістануть отак трошки муки якоїсь і ото, висушать ото, а кукурузу тоді робили, ступу зроблять, така колодка велика, таку з діркою з такою, а тоді станочок, і то таке ногами ставали і тоді товкли, оту кукурудзу потовчуть і на сито, на решето, щоб вже такі куски не були, посіють і тоді трави тієї насушать трохи, ту траву помнуть, а тоді як дістануть кукурудзяної муки трошки, замішають, щоб воно трошки тримало, бо то не тримається, і як у піч посажають, там на листочки чи що, то воно так розпадається і ото таке їли. Воно життя не давало, але все ж таки трошки так щось все воно було, а то листя, з липи листя рвали, сушили листя, товкли, ну й то їли, їли, поки не повмирали, бо то ж уже життя не було з того, коли ще живність в людини була, чимся підтримувалися, то люди жили і так, я ж кажу, що то в колгоспах померли люди, тільки померли за те що спеціяльно було, що давали так, щоб люди не могли вижити, все.

Пит.: Чи Вам відомо про людоїдство?

Від.: Чула, чула, що було таке, що мами, знаєте, вже утрачали розум, діти просять: — Мамо, мамо, їсти, а вона, де що вона дістане? Я чула це як ми в Донбасі були та розказувала ото та Кальницька, що то померла, то вона розказувала, що їй розказувала одна жінка, що точно, було щось троє чи четверо дітей в неї, й вона так, що варила, як і посилала дітей, ідіть у поле, там що–небудь, корінці, яке щось, а тоді ніби взяла ту дівчинку яка де–більшенька була, взяла вона її зарізала й зварила й її якось там називали, а вона мені розказувала, це точна правда. То й зварила, діти посходилися, давай їсти, вона дає по кусочку їсти, а вони кажуть тій сестриці, а вона тоді каже, що до голови прийшла собі, й що вона не знала, що вона робила, що дитину. Оце так вона розказувала й ще розказували, що села повимирали зовсім і навіть які йшли ще люди думали, що може там в селі випросимо, що то деякі люди зустрічалися і казали, що не йдіть, бо там є такі люди, що вже зовсім утрачені і як вони побачуть людину, то вони зловлять і її сирою їдять. А чи то правда чи ні, я не можу сказати. А ото, що я чула таке. Жаби повиловлювали, та ніде вже нічого, горобці чи ото ті ворони які, то вже й ворон не було, бо якось їх там старалися виловити, та й коти і собак їли, що зустріли те, але ніде ні собаки ні кота ні птаха ніде нічого вже не осталося на хуторі чи по селах. Я ж вам кажу, що я не можу сказати, бо я там вже не була. Пізніше, так, казали, що вмерло, але, що так, бо то хутір невеликий. То вмерло може яких два десятки людей там, а коли ото ж там було тоді давай кинули, що нема вже кому робити так ото там давай якусь супу, а ще як уже став трошки хліб, трошки стало людям їсти, то знову вмирали люди ще більше. Бо як з´їсть трошки і шлунок не витримував і люди вмирали. Ото вимерли ж, самі знаєте скільки, як подають, то воно не є точно подане, але померло дуже багато, кажуть, що ось наш сват, ото треба ще свата попитати, оце в неділю ми його бачили, так він казав, що йому писали здому, що оце тепер голод як війна скінчилася, то неменший голод був. І тепер по містах, не по селах, по селах не так було, а по містах. Він розказував, що вони в селі також. Бачите, кожне село неодинаково було: трошки якось чи люди ліпші були, чи може, я не можу сказати вам, як воно було. То наш сват, він тут 30 міль від нас живе, то як оце після голоду, то в 36–му він казав чи 35–му чи в якому їхали туди де великі були села повимирали люди, то до людини повимирали, то можна було там просто давати їм, я не знаю, як чи вони за свої гроші їхали на переселення, щоб їхали люди туди, бо пусті землі гарні; а села, пусті хати, все, ну то каже їхали зі села, ну, думаю, я поїду, ну й поїхали то каже, ви вірте, що не міг витримувати, то вже пройшло скільки років. Такий чи то вже в людини в голові такий, знаєте, запах, бо там скільки такі великі села вимерли зовсім і можна було хату там чи давали їм, чи купували, давали, щоб тільки, а я, каже, подивився і сказав, що ні, буду тут бідувать, але туди не піду. А деякі позалишувалися, там по тих селах ото так але я більше в Донбасі переживали, більше так у нас зв´язане з родиною було. Якось ми допомагали одні другим, пухлі дуже були, пухлі були, але не вмер в нас ніхто ото тільки мамин брат умер і жінка його і троє, двоє дітей. А третій хлопець якось вижив, казали. Якби оце Станько надихався, він іще, то ж в голові ж не вкладається, каже, а ще скільки придумав, я можу дуже багато ще розказати, ще багато. Отак нам треба було. То ми як поїхали, ну, приїхали в неділю ввечері й вранці поїхали ж до них дітей тих доглядати, а вчора приїхали ввечері також уже пізно туди.

Hryhorii Samiilenko, b. 1915 in Tulyholovy, Krolevets' district, Sumy region. Narrator's father died in 1916 in the war, his mother died in 1920 from typhus. Narrator raised by his paternal grandfather, who was a well–to–do peasant with 30–35 *desiatynas* of land before the revolution, 15 after redistribution. The village had over 700 households, a population of about 4,000, 2 four–year schools, and 2 Ukrainian Autocephalous churches. Narrator describes the closing of these churches in 1929, the famine of 1921, and the suppression of Ukrainian culture in the 1930s. He intelligently analyzes official and the peasantry's reaction to it, giving an account of meetngs at which "kulaks" made logical objections and counterarguments in response to official propaganda for collectivization. Two main groups opposed to collectivization were poor peasants, who had obtained land after the revolution, and the religious, who saw collectivization as a diabolical scheme. Narrator's family was dekulakized in 1930, and his grandfather was arrested, held for 3 months in Hlukhiv, and sent to the Urals to cut trees. Narrator escaped and went to work on a state farms in Donbas. In 1932 narrator was in Shostka (district seat, Sumy region), where he was fired because of his kulak background, whereupon he returned to his native village, working on nearby state farms until he was arrested. People started dying in 1932, with the famine culminating in 1933. Narrator gives vivid accounts of harassment of children of those dekulakized as well deaths from starvation which he witnessed. He states that in 1932–33 teachers asked children in school who had eaten bread on any given day, and, if anyone raised their hand, activists were sent to search their parents' house. Narrator heard of cases of cannibalism but did not witness any. Narrator attributes famine to state's determination to break Ukrainian peasantry's resistance and mentions partisans existing up to 1930 and the organized assault on an activist in his village.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Григорій Самійленко.
Пит.: В коли Ви народилися?
Від.: В 15–му.
Пит.: А де саме?
Від.: Село Тулиголови. Тепер Кролевецький район, Сумської області.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько був син хлібороба. Але мій батько в 22 роки помер на військовій службі. Мій батько жив разом з своїм батьком — з моїм дідусем. Батько помер у 16–му році в місті Черкасах. Мама прожила йще п´ять років. Коли була епідемія на тиф, то віспу, так мама в 20–му році померла — так. Я остався в дідуся, так як жили, так і остався жити. Дідусь мав іще два сина й дві доньки. Ну й так я жив аж до 30–го року з дідусем.
Пит.: Скільки десятин землі він мав?
Від.: Дідусь до революції мав, десь, може, 30–35 десятин, це ораної землі, лісу й лугу — сінокосів. А після революції, як уже більшовики — Москва — захватила владу на Україні, то поділили й дали дідусю стільки на родину, як кожному давали на душу, так. Так, що тоді осталося, може, 15 десятин.
Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село?
Від.: Село мало більше 700 дворів — так. Населення було яких 4.000 людей.
Пит.: Чи була церква в Вашому селі?
Від.: Так, було дві церкви. Було дві церкви. Так. Була це церква відродженої 21–го року церкви.
Голос іншої особи: Автокефальної?
Від.: Так, яку очоловав Липківський, києвський митрополит.
Пит.: А як довго йснувала церква в Вашому селі?
Від.: Церква йснувала, чи обидві ті церкви йснували, десь, до 29–го року.
Пит.: І коли закрили церкви, і хто закрив?

Від.: Церкви закрили, бачите, комуністична влада, бо йще за революції було проголошено Леніном, що релігія є опіюм народу — так. Це є буржуазні предразсудки, так — і церкву переслідували взагалі, а українську зокрема, бо українська церква наголошувала свою окремішність від Москви, так. І вона два рази була ворогом для Москви, спеціяльно так. Бо раз вона була національна, а другий раз — була опіюмом народу — так. Церкву ліквідували в той спосіб накладали на церкву грошову, ну, податок. Ви мусите заплатити, от ви мусите заплатити — так. Наклали. Виплатили. Як виплатили, зараз накладають другий. Як виплатили той, накладають третій. Коли були люди активні які, то тих підбирали, тих заарештовували — так — і засуджували. Люди збиралися — платили — так же знову наклали — платили. А потім, розумієте, доходило до того, що немає сил платить — так. Вони замикали церкву, клали свій замок. Не пускали священика правити. Як заплатите, вони відмикають церкву — так — але як ту заплатили, то їм казали: — Це вже є вам кара за те, що невчасно заплатили — нате знов!

Так. І таким чином ішла боротьба — так. Тих активних засуджували, але знеможені — так доходило до того, що вже не було сил, розумієте, чого — так. Вони ліквідували. Але перед тим, як опіюм релігії, так, то вони що робили? Наприклад, на моїй пам´яті є такий момент: мусять люди паски святити — так. У нас переважно вночі це відбувалося, десь, перед ранком. Але з вечора йшли на Службу Божу, називали всюночка, і разом несли, розумієте, свої пасочки — так. То активісти місцеві — комсомольці, комуністи — так — комнезам називали — то вони зустрічали цих людей — так — і, розумієте, віднімали це все й розкидали по дорозі: пасочка спечена там, було покладено ковбаска, розумієте, чи яїчка — так. Все це, розумієте, розкидали на дороги. На ранок люди йшли до сільради пожалітися, що от, що робили. А вони кажуть: — Ви мусите зрозуміти, що це опіюм народа, так. А ви цього не слухаєте, то демократія наша позволяє ж це робити. Ви йдете, а вони не хочуть.

Ну, і в такий спосіб, розумієте, це нищилося і дійшло до того, що позамикали церкви — так. І з цієї церкви, до якої мої родичі належали, зробили клюб — так, а друга церква то зерноховище було.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Так. Була школа, було двоє шкіл — так — по чотири роки.

Пит.: А на якій мові викладали в школі?

Від.: Тепер на українській мові виклади приходилося. Але, мені здається, що треба було б указати, що чому це так, мов, зроблено. Така моя думка, й так свідчить, розумієте, історія, що українська мова лише була, розумієте, потрібна їм для того, щоб комуністичну пропаганду народові ширити — так — про, як вони кажуть, передову систему в світі — комунізм. Але вони казали завжди, що комунізм попереджає соціялізм, бо це перша стадія комунізму. І тому в них, розумієте, була постанова від влади вищих — так — що кожна чи система СССР мусить, розумієте, будуватися, бо, як відомо, там є СРСР — це Союз Радянських, як кажуть, Соціялістичних Республік — так — то зміст життя мусить бути соціялістичний, а форма — національна. Отже, територія є українська, а зміст мусить, розумієте, бути соціялістичний. Тому, розумієте, й йшло весь час, що тільки наповнити змістом треба соціялістичним. Крім того, мало було, розумієте, народу грамотного. Наш нарід, розумієте, імперіялістична Москва царів обрізала й зробила. Школа за царя, розумієте, була тільки церковно–приходська — так. А тепер вони зробили, я вважаю, що тільки було для того зроблено, аби ширити, розумієте, комуністичну програму — так — а не український нарід, так би мовити, робити його духово, щоб він був уркаїнський. Ні. Це тільки була, розумієте, пропагандивна система, щоб умовляти людей через грамотність, розумієте, у школах, і газети, журнали українською мовою, бо якраз я кажу, що була духовість уся соціялістична. І коли попадав хто не в лад із цією програмою, системою, розумієте, соціялістичною, так, тих уважали буржуазними націоналістами й тяжко карали. Візміть явно процес СВУ 30–го року. Там засів цвіт української науки: 50 було, розумієте, людей — професорів. Це ті, які в системі радянській, так, робили — зміст свій вкладали. І це, розумієте, такі великі наші, як кажуть, тузи–комуністи, як Скрипник і другі, добре розуміли, і вони, як кажуть, те проаналізували, так, і знайшли, що якраз, розумієте, ці „нам мішають у нашій програмі," й їх 50 — цвіт, мізок України — їх, розумієте, всіх засудили. Такі, як Єфремов був, розумієте — так — академік. Це було, як казали — совість України, так, а з нього зробили, розумієте, ворогом народу. Фактично, він не був ворогом народу, він був

ворогом комунізму, комуністичної системи. Бо це я хотів сказати Вам за школи, що, як школи.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Напевно, треба, може, попередити перед НЕПу — так. Коли Москва опанувала Україну, так, то вона довела її, розумієте, до великого знищення — так. Коли вона вступила, розумієте, в села, вона розставляла свої армії, розумієте — вона не мала забезпечення своїх армій, розумієте, харчами. Кормили люди тільки, місцеві, а зокрема дуже на оцих багатших, так званих кулаків. Вони розставляли штаби по цих дворах. І, розумієте, забирали все, що їм тільки потрібно було, їсти, розумієте, й пити — так. І вони довели до великого упадку. І коли заснували НЕП, то люди відчули, що це так би мовити, Тула–політика. І так Ленін казав: — „Шаг вперёд — два шага назад."

Так. І цей НЕП дуже гарно відбився на людей, бо на трудовий елемент надзвичайно — селянина–хлібороба — дуже ці відбилося, бо землю поділили, розумієте, порівно, і той, хто був у час, розумієте, наприклад за царя, малоземельний, так, а мав родину, розумієте, велику, він землю отримав на душу уже більше тепер, як той куркуль — так. І трудівники, які були трудівники, хотів трудитися, так, той, розумієте, надзвичайно за цей час піднявся, надзвичайно. Я кажу тільки за хліборобську, я не говорю за там політику, а я тільки за хліборобів, що як я чую було від свого, розумієте, дідуся, від дядьків, що надзвичайно, НЕП надзвичайно підняв на дусі, розумієте, людей.

Пит.: Скільки десятин землі Ви мали?

Від.: Може 15, отак.

Пит.: Скільки осіб було в Вас?

Від.: Дідуся? Так?

Пит.: Так.

Від.: У дідуся було так: раз тепер уже не було мого тата і моєї мами, в нього було два сини, так, дві доньки, дві невістки, й в однієї двоє дітей, а в однієї — одне.

Пит.: Чи Ви щось пам´ятаєте про голод 21–го року?

Від.: Голод, як я сказав, що коли довели до того стану, то, наприклад в нашій родині, не хватало хліба, то дідусь було набере дерева, бо ми жили близько лісів, так і мали свої ділянки іще. То, було, візмуть зрубають дерево, попиляють на дошки такі й везли на Полтавщину так. І там вимінювали собі хліба, а було велике недоїдання; було так, що днями хліба немає в родині, картопля була. У нас не було голоду так, як я чув, що це їздили відтіля, були чутки, що навіть, розумієте, в других областях були — великий голод навіть.

Голос іншої особи: Ви говорите за 21–ий рік, не 32–ий?

Від.: Так, за 21–ий.

Пит.: А коли почалася колективізація?

Від.: У нашому селі вже в 28–му році був організований так „Червоний передовик." До цього колгоспу були записані комнезами, активісти. Значить, комнезам це є актив. Це той актив, розумієте, який був за царя бідний. І він ухватився, розумієте, за московські гасла дуже енергійно. І себе активізував, бо Ленін обідав у своїх гаслах: „Земля — селянам, фабрики й заводи — робітнкиам!"

І хлібороби дуже на це поклали, розумієте, вдоволення, бо вважали, що, значить, велика кляса зліквідована, і та земля поділиться між нами — буде добре. Так вони й зробили до деякої міри. Багато вони не тільки знищили маєтків під час революції, а й всі родини повбивали, розумієте. Я, наприклад, знаю, в нас село чотири кілометри; там був маєток одного землевласника, і він мав, розумієте, крім землі, він мав гарні коні плекав, і воли. Це село називалося Чорториї. То ці активісти, комнезами, як я вже сказав, пограбували не тільки маєток, а й його ліквідували, палили, розумієте, і спалили ті воли й коні. І так вони ті комнезами жили. Ото, в нашому селі організували колгосп. У 28–му році, називався „Червоний передовик," але вони в ньому не робили. Їм найліпшу землю дали, найліпшу землю коло села — вигоди, але вони тієї землі не обробляли. Для того, щоб жити, вони ходили грабували куркулів, так званих, яких уже було Москвою приречено під гаслом „Ликвидация кулака как класса.". То вони користуючися цим наказом мали свою владу, не боячись, ішли до куркуля в село й забирали корову, свиню, й везли до цього „Червоного передовика." Там вони зібрали собі, вже побудували їдальню як тут ресторан — і готовили собі їсти. Але так вони довго не проіснували. Люди не вписувалися до того колгоспу, й нарікали люди, що: — Що ж ви забрали землю

найліпшу з села. Самі не робите, ходите до людей забирати, розумієте, так живете. Що ж ви це таке за люди?

І вони розбіглися. Але тут, може, було вам відомий такий наказ Сталіна, що „головокружение от успехов." Бо й по других, розумієте, це по всій Україні, а може, ще й десь і в других республіках організовували. То розбіглися і почали знову в другий спосіб організовувать ці комнезами, як розбіглися. Але коли, розумієте, прийшло їм роз´яснення, що як воно буде, бо в нашому селі ні одного комуніста, тих організаторів–комнезамів не покарали за ті колгоспи. Але, їм там теж не мед пився; що вони там грабували, то люди бачили в людей, що вони тягнуть. То не є колгосп такий, який мусив би бути. То вони почали знову організовуватися, але вже тепер у той спосіб, що вже був, розумієте інший підхід. Уже вони не йшли до куркуля брати такечки, як вони хотіли самі, а вже зробили формальний порядок. Так до куркуля йти, то вони вже його яким способом? Формально накладали: ти мусиш здати зерна стільки там, м´яса стільки, яєць стільки, грошей стільки. І як куркуль заплатив, то вони те брали, ділили між собою, і існували, але вже й свою земельку почали обробляти. І так воно продовжувалося із цією колективізацією, що людей стали збирати на збори. В село приїжджали з району представники, чи з області, які говорили російською мовою ці представники й робили заклики, інформації, що система колективна в нас, розумієте, виручить і з тих, розумієте, буде приємна для людей, бо будуть мати багато, розумієте, всього, так. Але якраз куркулі, як і ще не були притиснуті дуже, то йшли теж на збори, на цій, бо селянські збори збирали, так. І якраз цей куркульський елемент, це був прогресивний елемент, який розумівся на речах. І коли той пропагандист виступає й говорить, що система гарна, то йому куркулі кажуть: —Бачите, це ви говорите так, але практика, ось як наприклад, так: — У колгоспі я мушу йти, як ви організували вже, ми маємо передову практику. Треба приходити людям на розпорядження до бригади, що бригадир скаже, робити. Це й приходять люди на розпорядження в сьомій годині ранку. А господар уже в шість годин на поле поїхав, то подумайте, поки цей розпорядження тут дістане, так? А на поле він піде, то той уже наробиться.

І так наводили цілий ряд фактів, розумієте, які колгоспна система не дасть, розумієте того, що ви говорите. То тих куркулів позбавили права голосу й вступу на збори. І далі людей уговорювали, а люди не йшли, то вони до людей почали застосовувати, розумієте, насилля. Яке? Ось на тебе накладають, як на куркуля наклали. Так на куркуля більше, а на нього —хлібороба —розумієте, менше. Ну, і цей, розумієте, заплатив теж, але в колгосп не вступає. Вони на нього знову накладають. Біда в родині робиться. Як бути? Знаєте, непорозуміння в родині. Що робити? Як бути? Колгосп невигідний, але ж уже грабують родину. Грабують. Ну, й були такі, що щоб утриматися й зберегти, так би мовити, хоч родинне забезпечення, записувалися в колгосп. А другі були вперті. І ті не записувалися, і їх зараховували до підкуркульників. На куркулів тиснули ще більше, й в 29–му році в нашому селі засудили якихсь двох, трьох людей по три, по п´ять років; це, як куркулів, і тоді відправили в Архнагельське. Люди бачуть, що виходу немає, розумієте; записувалися в колгосп в такий спосіб. Збори відбувалися щодня, вечером, по хатах, на вулицях. На вулиці, розумієте. І ось сьогодні на цій вулиці буде мітінґ, в когось у хаті селянина, завтра на другій вулиці, на третій. І так йшло систематично й настирливо: —Уписуйтеся!

Не вписуєшся, зараз тобі накладають. Ну, куркулів до колгоспів не мають такого вступу ніякого, не дозволяли й вже їх позбавили права. Тепер куркулів обмежили, розумієте, крім накладу обмежили: на зборах не має права, розумієте, він мусить великі податки, які його заставляють платити. Прав позбавили всіх, гонять на працю „гужтруд" називався. Ти мусиш із конем поїхати, сам десь робити працю. Яку? До колгоспу мусиш дерево возити, там колгосп буде будуватися, так ти вози. Платні ніякої нема. Ну, і в такий спосіб куркулів у 29–му засудили в нас трьох в селі на три, на п´ять років, в Архангельське позасилали. А тоді в 30–му році зимою, в люту зиму, розумієте, десь, може, так у половині, або при кінці січня, яких 10 родин на Сибір. Вночі заскочили до їх хат вивезли на Сибір. Це дуже зворушило все населення.

Пит.: А як Вам жилося тоді з дідом?

Від.: Оце, нас давили так само, але до нас іще не дійшла ця черга. Це на Сибір, розумієте, їх забрали прямо з хат, із їхніх. Іще й господарство не було, розумієте, зліквідовано. І це дуже вплинуло на людей, і люди почали багато вписуваться до

колгоспу. Але оті НЕПмани, із тих бідних, яка поділена земля була і попала порівно на трудівників, це їх так і називала Москва — НЕПмани. То ті були так, як куркулів. Вони не поступалися й їх розкуркулили. Тепер друга група була релігійна, й члени вважали, що оце колективна система, це якийсь диявол надумався, і це проти християнської віри. І вони не вписувалися. І їх порозкуркулювалии, повиганяли з хат. Це було з одним нашим зятем і з моєї бабусі двома братами. Тепер, коли вони поступили із насилля, то людей багато вписувалися, а вже більше пішли може, яких 80%. А були ще ті, які трималися. То вони в 31–му році зробили знов туру. Вони куркулів, які ще не були виселені до того часу. То вони зробили: повиганяли з хат. І як кого вигнали з хати, то виганяння можна сказати, що не так воно пройшло, що там, мов, прийшли, а вони робили такі наклади. Ось вам наклали, розумієте, так, як я казав за церкву. І тут наклали. Тільки, розумієте, людина цей куркуль виконав, що вони задали, йому зараз приносять друге. І так ішло до кінця, поки людина могла витримувати те все. Розпродували, не хватало коли заплати, приходили, розпродували худобу. Потім будову. Остається одна хата. І знову накладають на ту хату. Людина несе, що є з одежі. Несе продавати, аби тільки платити, але спастися не можна було, щоб куркуль міг усидіти в своїй хаті. Накладали до того часу на того куркуля, поки він не міг уже платити. Тоді приходили й кажуть: —Це вже, розумієш, не маєш щось зараз гроша, так зараз продаєм твою хату.

Пит.: А що бажали за неї?

Від.: Продавали хату, й хату продавали так, що за віз дров можна було купити в куркуля. Дров на базар повезти в місто продати, а в куркуля можна було купити любу будову чи навіть хату, яка є під залізом. Ясна річ, що ті кулаки противилися, не хотіли покидати своєї хати, не хотіли йти. Але вони находили, як каже, з того дуже простий вихід. Другі силою брали, викидали так спосіб. У нас якраз, як нас викидали в 30–му році, якраз перед Різдвом. То в нас зробили.

Пит.: Люди ще святкували Різдво навіть тоді?

Від.: Святкували, тільки це була внутрішня, хатнє святкування. Але в нас тільки було в душах святкування, а вже не було того, що прийнято в нас. Вже в нас хіба, може, тільки ще був кусочок хліба, що можна, як кажуть, з´їсти, а вже того яйця, чи масла кусочок, чи сальця в нас уже цього не було. Ми вже голодували. Рідко коли й хліб навіть був у хаті. То вони взяли й тих дітей, розумієте, винесли, бо противилися —моя тітка не виходила з хати. То вони винесли тих дітей, на двір поклали. Вона вийшла. Як тітка вийшла, замкнули двері, й вигнали нас на вулицю. Якраз і я в той час не був. Я поїхав на заробітки —заробляти треба, платити за хату ж, щоб не продали. І вигнали на вулицю і заборонили сусідам пускати до хати. Але одна сусідка —з бідних людей —наша сусідка навпроти нас жила, з бідних людей. Та жінка сказала: —Хоч мене зараз виганяйте, але я заберу. Я прожила тут довгі роки, вони для мене добрі. І я на вулиці замерзать їм не дам.

І взяла так. І так ми позбулися своєї хати, своєї садиби. І там ми переживали до 31–го року до липня місяця. А в липні місяці до нас прийшли і вдома заарештували — всю ту родину, яка в нас була. А яка в нас була? Значить, моя бабуся, тітка й двоє дітей. А перед тим вони хотіли дідуся і дядю позаарештовувати, то вони, розумієте, пішли собі іще на початку 30–го року, коли дійшло до того, що забрали ж вони все, нема нічого, тільки одна хата, так вони порозійшлися десь на підприємства й відтіля присилали гроші, та ми ще платили, розумієте за ту хату. Але тоді вже не було сили, то їх не зловили, не знайшли. Значить, тут вони в селі не були, а дядько один, цей, що був жонатий, мав двох діток, прийшов провідати вночі, до нас і своїх дітей. І його, розумієте, в ту ніч схватили й повезли в в´язницю в Глухів. І в Глухові, у тому місті, він сидів три місяці. А тепер, коли нас заарештували вдома, і сказали: —Давайте, збирайте, що ви маєте ще —вас будуть вивозити на Урал.

Ну, в нас нічого не було вже збирати — нічого. Добрі люди тільки знайшлися, так, як моя дружина казала, що дали, розумієте, і того, і того. Навіть і одежину таку. І через три дні нас привезли до сільради. Прислав такого возика з кучером, а то стояла ми, під арештом були. Всі ці ж комнезами нас охороняли, щоб ми не розходилися нікуди. Привезли до сільради. Прийшли нас перевіряти. Прийшли, перевірили, й що в нас було те, що дали люди дещо таке, як другі були добрі люди, так бачили, що в нас нема нічого, а розуміли, куди це повезуть, бо вже знали в селі, що куди будуть везти. Черевики дали більш–менш такі, що йще можна в них ходити, там, жакетика. То вони це позабирали. А потім мій дядько, то він мав годинник кишеньковий. І це знали ці ж наші активісти. І

вони стали домагатися від його жінки, вже моєї тітки: — Де є годинник? — „часы" як казали. А вона каже: — Я не знаю.

Але як його тоді вночі схватили, так годинник остався. А його забрали. І годинник цей бабуся покійна собі, як виїжджали, то заховала в кишені. Такі були запаски, а та кишеня підзапаскою така на пасі була. І вони давай, ці активісти, домагатися: — Де „часы?"

Ну, тітка каже: — Я не знаю, я не маю.

— Як? Мусять буть „часы."

Бо це, знаєте, цей нарід не те, що ото. Там, розумієте, це як на село одні були, розумієте, в кого, то це куди. Ну, вони — це мужчини прийшли, там забрали наше, що їм ото подобалося. Тепер приходять дві активістки–комсомолки.

— Де „часы"? — домагаються в тітки і в бабусі.

Тітка каже: — Я не знаю.

Давай її обшукувати. То обшукання по кишенях нема, то підіймають, усе. То сором, бо ж люди теж стоять, дивляться там. Тітка туди–сюди, бо ж не хочеться, тіло своє показувати. Пошукали — в тітки нема. Тепер — до бабусі. І з бабусею це. Ну в бабусі знаходять годинник. І одна комсомолка, недалеко, на другій вулиці від нас, починає мою бабусю соромити. А моя бабуся вже на той час мала більш 60–ти років.

Каже: — Як тобі не соромно? Ти ж у Бога віруєш! А нащо ж ти брешеш, що немає в тебе „часів?"

А вона каже: — Дитино! Це „часи" мого сина. Він не заграбував, ні. Він заробив своєю працею. А ти мене соромиш. Хай буде Бог тобі судею.

Забрали той годинник.

Від.: Так. І нас повезли. Ну, в *co–op*–ах, як розумієте, там такі *pack house*–и. І там нагнали, може, сотки людей, а тоді привезли дядька з в´язниці, так як і багатьох і звели з родинами. Потім навантажали як і дружина розказує, і повезли на Урал, місто Надіждинськ, станція Ляля і примістили до такого „Леспромсовхоз." Вже значить це „Лесное промышленное советськое хозяйство.". І там, розумієте, робили на лісорозрубі — ліс заготовляли. Але життя — багато вмириало, бо то багато вимирало. Ну, й рятунок, який? Теж мали ми тут ще родину в країні. То листувалися. І так, ви знаєте, могли написати щось таке, як ото в дружини, і в нас. Мій двоюрідний брат. Розжилися грішми, привезли, документи і крадькома це все робилося. Туди в табір теж не можна було зайти, але находили можливість. Багато гинуло людей, дуже багато гинуло. Вимирало, а то самогубство робили. Бо пробували тікати. Два, три рази чоловік попробує чи жінка, нема нічого, а вмови нестерпні — життя було таке, що ті ж клопи заїдали, розумієте, комарі тії. Взуття не мали, одежини нема. Харч отакий. Ну, й кому вдалося. Нам пощастило. І потім, ми в Донбасі.

Пит.: Коли?

Від.: Уже в Донбасі наш дядько з 32–го, а я в 33–му році, і в Донбасі там працював до часу війни.

Пит.: Розкажіть, як Ви тікали? Вас троє тікало, чи як Ви йшли?

Від.: То було так, то я з Мурманську, як тікав, то покинув меншого свого. Ну, так, а в часі вже німців приходжу, ми повернулися додому й рік і три місяці вдома я був.

Пит.: А під час голоду Ви були на Уралі тоді?

Від.: Ні то вже той голод, розумієте вже ми були тут, розумієте. І на Донбасі був дядько, а я тут у цій місцевості, недалекій. Я робив по радгоспах, були такі — не колгоспи — бо в колгоспі не можна було. А радгоспи, то там можна було. Значить, як? Наприклад, я Вам розкажу, що як було мені перед тим, бо ми приречені, як з хати вигнали, нема жити. То я пішов на працю.

Пит.: Це в якому році?

Від.: У 32–му році. Я в Шостку. Таке місто Шостка є, там, де пороховий завод. І там мені вдалося встроїтися, й ще я тоді не такий був, як кажуть, до праці устроївся воду, в нові будинки. А там коло будинків такі великі казани, і туди весь бруд, каналізація сходить. Бо в них не було з´єднано з центральною каналізацією до міста. І то мені ту працю дали, бо мене в завод не прийняли, бо я малолітній. То я там відливав ту воду. Такий черпак, там пороблені корита, і я це починаю рано й якийся час відливаю. І воно біжить до центральної каналізації. А потім мене виявили, що я кулацький елемент, і

мені прийшли й сказали: — „Ты, сякой–такой есть нехороший человек." Ти мусиш геть відсіля, щоб твого й духу не було.

То ми голодували в мойому селі, таких не було.

У 33–му році десь у травні місяці, був такий випадок: недалекий сусід, може, через сім, вісім хат, але з другої вулиці. І в нього син був. Я ровесник із ним. Це з куркулів. І це людина була вже старша. Він називався Петро Петрусенко, а їх прозивали Биховці. А на вулиці Вугол вони жили. Його розкуркулили. Діти його повиїжджали десь, а він остався і немічний. І він ходив, поки можна. В нього була одна донька за одним комнезамом замужем. І він трохи діставав відтіля, але останнім часом, дуже репресія була, розумієте, і на ту його доньку. І вона перестала опікуватися ним. І він такечки далеко не відходив, а там на березі — в нас береги такі, де трава, великі були. То він ішов там, упав із немочі і там лежав. А собаки, знаєте, багато повтікали із дворів, бо ми ловили їх і їли, вбивали, то собаки напали там на нього, що він безнемічний. І ще живий був, то погризли йому всі ноги. І так люди побачили. І тоді він помер, і його похоронили. Другий випадок. Це наш однородинець, напевно, теж куркуль. Знесли його ввесь маєток — ліквідували. А в 19–му році його доньку, одну красуню, партизан забрав собі. І тепер, коли він голодував, то партизан той сказав: — Щоб ти їм нічого не опікувалася.

І він ходив, де щось таке собі розживеться, як уже він жив. Але досить того, що він умер у сусіда в клуні. Там була порожня клуня, але трошки соломи було. І він там декілька днів, лежав і там помер. Тепер.

Пит.: Чи Ви самі голодували?

Від.: Ну, я з 29–го року голодував.

Пит.: Але коли люди почали вмирати з голоду? Коли почалася голодівка?

Від.: Почалася голодівка в 32–му році. У 32–му. А в 33–му вона кульмінаційної точки набрала. Тепер сусіди вмерли, два брати. Це моїх ровесників, ми разом до школи ходили до Матяхи, називалися: один — Яків, а другий — Гурій. Два брати. То в них може, вони по 50 років мали й їхні сестри. Оце чотири в родині. Тепер такі, прозивалися Кулики. Там умер так: мама вмерла, батько вмер, син умер, тітка вмерла, яка була монашкою колись, і вмер двоюрідний їхній брат. Оце таке. А як я голодував, то ходили по тому, де були кучі, на зиму запечатані: картопля або буряки. А тоді їх весною порозбирали, то там є такі обрізки, ті погнивші. То ходили брати. Там набереш. Нас наб´ється багато. То, слухайте, не захватите ви стільки. То ото збирали, а тоді, що кори ті ялинкові, соснові. В нас казали це ялинки. То вони подібні — такі голчані дерева — сосна. То те, було, понабираємо, наваримо, нагріємо, й їли.

Пит.: Як люди спасалися? Як довго голодували, як вони спасалися?

Від.: Ну, оце спасіння було. Може, в нас не так воно було в нашій цій області. Бо це земля не така була, як наприклад, по других, і, може, менше обкладали. Порятунок був, що тільки було оставлене таке: полова якась — відвіювали колись від того на хатах. У нас переважно на хатах половою засипали, щоб тепло було. То ту полову перебирали й варили, або перемолювали й ото такечки тягнули. А тоді, в 33–му році вже вони так — на весну комунізм був наляканий, що не було вже чого в людей. Вже вони передивилися все, бо приходили, що вам розвалять грубу піч, шукають — десь мусить бути. А ще приклади за голодівку. Ось приходить дитина до школи, а вчителька питає: — Чи хтось з вас сьогодні хліб їв? Підніміть руку.

Дитина, як дитина, знаєте, вона підняла руку. Зараз же батьків беруть і кажуть: — Що ж ти брешеш? У вас хліб є, а ти кажеш, що нема.

Ну, й щось було, знайшли. Вже люди бачать, що активісти ходять: — На працю іди.

А він не може йти. То вони тоді почали організовувати кухні, колгоспи. І в цих кухнях варили. Там трошки затовчуть якогось старого сала й давали яких 150–200 грам хліба. То та супа, картопелька, а там крупи чи пшона, що його не зловиш. І ото рятунок вийшов на весну. Вимерло, але в нас небагато. В нашому селі небагато.

Пит.: А чи були такі вантажні вагони, або вози, або *truck*–и, що забирали трупи?

Від.: У нас не було цього. В моєму селі того не було.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Чув я, чув. Оце я чув, що ви говорили, але я цього не бачив.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишили своє село під час голоду?

Від.: Ні, не тимчасово, а знаєте, як куркулі.

Голос іншої особи: Він там не був, він у другому місці був.

Від.: Так. Тут, бачите, як іще ось за комуністичну владу ми говорили. У нас до того доходило, що ось отой партизан забрав одну доньку в одного. А його брат партизан, Матяш називався. Їх три брати було. Це були червоні партизани. То другий, а третій пішов, і вбили: молоді поженилися люди. Вбили чоловіка тієї жінки, що тільки поженилися, вбили його батька, вбили сестру. У їх така була родина. І ту жінку забрав собі. А в себе мав жінку й дитину. А в часи революції, розумієте, цієї, в 20–му році, наш сват був такий: Самійленко прізвище. Прийшли в хату, вбили, й пограбували. Оці партизани.

Пит.: Мені зовсім не ясно, де Ви були під час голоду й чим Ви працювали?

Від.: В 32–му році. І я навколо свого села працював. У радгоспах.

Пит.: В тому самому районі?

Від.: В тому самому районі. Так. То мені вийшло. Як я був в одному радгоспі, то коли я відвозив там воду до тракторів. І потім робив: сіно згрібав, складали. Всю працю. Бо я знав цю працю з дому. Бо мене дідусь учив цього, і я з ним працював. І коли ми складали сіно, то прийшов замісник радгоспа і той, що гроші видає, прийшов, щоб нам видати платню. І зачитує, що то й то. А той замісник радгоспу цього слухає. І коли дійшло до мого прізвища, то він і зразу й сказав: —Звідки ти є?

Я сказав.

—А хто твій батько?

Я кажу, що мій батько вмер ще в 16–му році.

—А як вас називали?

А в нас крім прізвища, було такечки, що люди кажуть там якесь давали прізвище. Мій дід Овсій називався, і називали наші родину Овсійчина. То я йому й кажу, що нас називали Овсійки.

— „О, то я этого бандита знаю."

І зараз же мене заарештували. Другого — оцього Петрусенка, що батька ногу відрізало. І цей же зі мною, ми робили разом. І нас він повів і замкнув у такому чулані. До ранку ми там сиділи: ні їсти, ні пити. На ранок він визвав. Вже був у нього кінь осідланий. Не на возі. І заявив: —Я вас везу, чи веду, в в´язницю, в Глухів. Як тільки ви —це наш з другого села, п´ять кілометрів —на один ступень з дороги, я стріляю.

Ми цього типа знали. Це бувший чекіст, який дуже багато в нас наробив лиха в нашому селі. Він навіть свого рідного брата вбив на Паску за те, що той сказав: —Ти недобре робиш.

Це був професійний криміналіст, бандит, червоний партизан. І він безграмотний, але його зробили владою. Він не міг директором бути, бо він неграмотний, а замісником його зробили. І він був там у радгоспі. І ми тим перелякані, бо ми знали його, що він.

Ну, й дідусь не раз від нього був побитий за це ще в часі 19–го, 20–го років. То ми дуже мали страх. А це 20 кілометрів іти до Глухова. І ми з великим страхом дійшли до того Глухова. Він нас привів до міліції і здав у міліцію. І нас замкнули, а потім вийшло якесь чудо. Він не розбирався, він привик судити за своїм розсудком. І він думав, що та міліція буде робити так, як він робив: —А я тебе вбиваю, і більш нічого. Це я так думаю, що тобі на світі не треба жити. Ти бандит. Ми посиділи там, може годин п´ять. Питаєм у того дежурного міліціонера: —Що ж таке? Як ми будемо сидіти? Хто нас буде питати?

А він каже: —Та ви зачекайте, немає. Там слідчий прийде, він тоді позве вас.

Ну, так, коли в скорості, слідчий нас позвав із камери. Ми пішли нагору —це так було в пивниці.

Він питає: —За що вас привели?

А ми кажемо: —Ми не знаєм.

Ми вже, знаєте, трошки теж мали, як кажуть, собі голову, бо вже не раз з цього виходили. Ну, він тоді того міліціонера позвав, питає: —Хто привів оцих хлопців?

А він каже: —Привів отакий і такий.

—Ну дав рапорт якийсь?

—Нема ніякого.

А телефонічних зв´язків нема. Ну, й той чоловік подивився. Ну, нема нічого.

Каже: —Ідіть собі.

І так нас врятувало.

Пит.: Як той голод скінчився? Коли стало легше?

Від.: О, вже стало легше в 33–му році, так після збору урожаю. Тоді стало легше.

Пит.: Чи було в Вашому районі т. зв. торгсини?

Від.: Це було так: іще були торгсини. Ну, в них там практикували так: за золото ви можете купити собі. Люди йшли. Я думаю, що наше населення не мало валюти. Може, в когось п´ятка, десятка там; дві найбільші були. І люди несли. І міняли. Хоч трошки. Це багато помагало, бо як ви муки чи крупи розжилися, то ви вже можете оте, що ви приготовили з кори, хоч туди сипнути. Воно хоч, як кажуть, кишка повна буде, й трошки там того є — їстівного, корисного. Але з другого боку, й багато попало в неприємність. Такі, хто мав ту п´ятку чи десятку. Бо зазнав великих тортур. Як? Вони ж були. У Радянському Союзі приватної власності ніякої нема — установ чи організацій нема. Все це є державне. І торгсин це була державна установа. І коли ви принесли золото, то в вас питають, чи ви ще не маєте. Ітак, як куркулів, то підозрівали, що вони мусять мати. І заарештовували й мучили. І багато тортурували за це просто так, що: — Ви мусите мати! Як? То не може бути, щоб ви не мали!

Але людина, вона і в самом ділі не мала. А були такі випадки: — Ага, ось є, ось п´ятка. Ну, подивився, каже: — А що там, що це ти п´ять долярів? Забери рублів. Тут нічого не той.

Через деякий час визивати вдруге. А цей чоловік, може, дві п´ятки мав. То поклав ту п´ятку до тієї. А тепер, як його позвали, й каже: — Ану, ти не принеси п´ятку ту, сюди до нас.

Чоловік повернувся, взяв п´ятку, та не ту. І як приніс, а вони собі, як він йому віддавали, то вони записали номер, усе відтіля. То попадали найгірше, що людину мучили, катували, бо: — У тебе є. Уже в тебе дві є.

Уже це вони знали.

— Значить, у тебе є більше. Ти є враг.

І що хотіли, приписували тій людині й мордували його. Були такі, що й не виходили, й мордували його. Були такі, що й не виходили, як кажуть відтіля. Його засудили, або закатували. Оце такі були торгсини.

Пит.: Чи були крамниці, де людина могла купити хліб за золото чи за гроші?

Від.: Це можна було купити тільки в торгсині.

Пит.: Так. Тільки торгсин.

Від.: Тільки торгсин, а так не було ніде нічого.

Пит.: Навіть на картки?

Від.: На селах ні. Село не мало карток. Це шахти, заводи, фабрики — тут так — підприємства мали, але неколгоспи. І бачите, в цьому там, де був більший спротив колективізації, там більше тиск був. І тортури більші задавали. Бо зв´язувалося все. Раз люди противилися й так, як я Вам сказав, із НЕПманами. Вони, розумієте, за час НЕПу тільки піднялися жити. І він не міг, він обрадувався, розумієте, що він уже наївся хліба, а тепер йому кажуть: — Іди в колгосп.

І з тим комнезамом, активістом, комуністом вони були товариші.

І він йому каже: — Куди ти мене гониш в колгосп? То я ж живу зараз.

І такий опір визивав, від влади комуністичної і вони. Це Москва, певна річ, робила, й тиск великий, й довели до голоду. Там, де був спротив великий, там була велика катастрофа.

Пит.: А чим платили колгоспникам і радгоспникам?

Від.: Радгосп платив грошима, й мали свої їдальні. А колгосп тільки натурою. Може, пізніше змінилося, але тоді тільки натура була.

Пит.: Чи Ви знаєте, приблизно, скільки кілограм хліба вони давали робітникам?

Від.: Було всяке. Було тільки, що 200 грам, 300 так. На той час, як давали, розумієте, пів кіла зерна, то було велике діло. А далі, я вже не знаю які там, бо я на Донбасі пробув із 33–го року до 42–го.

Пит.: А чи в Росії був голод?

Від.: Бачите, я б не сказав, бо були люди, які пробивалися. Там не пускали. На кордоні України вже не пускали українців. Бо кинулися люди один по другому, бо багато було такечко, що в Москві працювали, в Ленінграді працювали люди. І листувалися з своїми. І коли пробували пробитися туди, щоб поїхати — не пускали. Це офіційна сторона була, але пробивалися. То вже був злочин. Поїхати тільки можна було в Росію, по так званим командировкам. Це та людина, яка уповноважується. Його посилають з України в Росію по якійсь справі. Частини якісь закупити взагалі, як кажуть вони,

командировка й коли приїжджали, то казали, що там, розумієте, можна все купити, все є. Є й хліб білий, і сало, й м´ясо, ковбаса, є все — там можна купити.

Пит.: Навіть там, де була колективізація?

Від.: Так, так.

Пит.: Чому, по Вашому, був голод на Україні?

Від.: Ну, я думаю, що тільки причиною є тому що наші спротив робили комуністичній системі. Бо так, як я Вам розказую, що і в нас, ось, розумієте, вони хотіли цю систему запровадити. Люд противився страшенно, бо наш нарід не привикший до колективної такої праці. Це є індивідуалісти, господарі. Ну, а в цьому було те, що раз ви противитися, значить, ви є буржуазія, ви хочете буржуазної системи, а це є противне радянській системі. І разом вони вбили, як кажуть, два зайці: хлібороба позбавляли власності, запровадили систему — й разом нагадували йому й буржуазного націоналіста. Так що: — Оце тобі ось церква — розумієте, ага, скрізь вони бачили, розумієте, що наш нарід мав свідомість своєї корінності, й він змагався. Я Вам наведу, наприклад те, що я знаю. У нас партизанка існувала до 30–го року. І я бачив те. Я бачив. Починаючи з 20–х років у нас партизанка, десь у 25–му чи 26–му році. Із нашого села організували й лупили комуністів. У нашому це вже пізніше.

Пит.: Яка партизанка?

Від.: Українська. Був у нас, оперував Іващенко і Маслюк. Маслюк, це п´ять кілометрів від нашого села. То він приїхав у 26–му році з своїми людьми. В нашому селі був район. Бо за царя була волость. А вони зробили район. То він приїхав сюди зі своєю групою, може, яких 40 людей чи 50. Окружив цей район, будову їхню, заскочили туди й зразу сказали: — Лягайте всі, бо будемо стріляти.

Вони полягали всі, а один, який був дуже активний, той з того села, що й цей Маслюк. І він його хотів — Маслюка — зловити й схватився і хотів тікати. То йому кричали: — „Стой! Стой!"

Він не став. Його в дворі вбили. Не вискочив. А голова міліції був Ждановський. Старший чоловік був, теж не місцевий. То того вони забрали зі собою. Вивели за село й Маслюк цей сказав: — Бери коня і їдь назад. Ти є добрий чоловік.

А чому він добрий? Бо коли Маслюка зловили, і він сидів тут у нашій районовій цій в´язниці — така хатинка там була, камера. То цей Жданівський запропонував йому *lunch*, бо з боку був такий прилавок. І він, було, купить йому ковбаси там, хліба скільки й передасть. І це коли сталося, так ходила в нас по селі така чутка: — Ось як.

А той Жданівський був старший чоловік. Може, йому вже було тоді 50 або й більше років. І він його простив.

А потім у 26–му році в нашому селі партизанка була. То вони комуністів, як я це кажу, активістів цих, що людей тероризують. То їх зловили двох, але другого я не знаю. І поприходили батьки. Родина плаче.

А він каже: — Не плачте. Москва на сльози не вдаряє.

Чому я це Вам кажу? Бо ми тоді були в школі, а школа 50 метрів від міліції, й в нас була перерва, то ми дуже за цим цікаливлися. Був паркан, але ми дивилися й чули. І так їх повезли на Глухів, і я не знаю яка доля. А брата цього партизана — він був в українському війську — був у Петлюри й був у Скоропадського й приїхав на провідання родини, то ці місцеві комуністи — комнезами — його вбили. І тоді як похоронили, так було часто, кажуть, що ходили і на могилу робили.

А потім Маслюк. Уже я чотири кляси скінчив, тоді мене дідусь віддав до семирічки в Ярославець. Одного вечора у 29–му році там був такий гуртожиток, де жили діти зимою, ті, які з інших сіл. Бо ходити зимою тяжко. То там ми жили може нас 12, 13 було. Коли заходять троє. Заходять до кімнати, питають: — Де є директор школи?

А директор школи — комуніст Літвінов такий був. І він ловив Маслюка. І вони прийшли його ловити. Але його якраз не було, і вони попитали й нічого, бо нема його. Вони подивилися в його кімнату, що його нема й поїхали. Це в 29–му році; Маслюк іще урядував в Білогороді.

Пит.: Вони в лісі ховалися чи як?

Від.: По хатах. Мали знайомства. По хатах.

Пит.: Вони зброю мали теж?

Від.: Аякже. Так, із зброєю. Аякже. Вони, як перший раз в район прискочили до нас, як зробили стрільбу по совєтах, так ніби там тисяча їх. Їх зразу поклали всіх на підлогу.

Пит.: Що Ви можете сказати про політичні активістів тоді? Наприклад, Скрипника. Що люди думали про Скрипника? Чи вони навіть знали, хто він був?

Пит.: Бачите, певна річ, що не всі люди, як кажуть, знали. Таких, як Хвильового, знали, бо Хвильовий був у загоні карательних, роз´їздився. А Скрипник не роз´їздився. Але так, як СВУ засудили, то селяни дуже були свідомі: — Стій! Кого ви судите? Ці люди нічого не зробили й для людей робили тільки добро.

У них багато було. Вони книжки ж, як академік Дурдуківський, Чехівський. Це була совість українського народу. І було, що тільки чекали, аби була якась організація, може б, і пішли б за ними. Але вони того не мали на думці. Іще так думав, як Павлушков. Було молоді, бо ж по газетах, то було відомо. Місяць ішов цей процес, і люди надзвичайно були стурбовані, а активісти, ясна річ, що ні. Вони мали свою вкладену думку, що це є вороги народу, як вони казали. Але вони ніколи не писали „вороги комунізму," тільки „вороги народу," розумієте. Але люди, населення, село прийняло вістку про СВУ. І засудили їх, то ніколи вони в народі не були винуваті. Ні.

Пит.: Що люди думали про Скоропадського?

Від.: Бачите, Скоропадський, це мені постать знайома, бо його маєток сім кілометрів був від мого села. Хоч він там не урядував. На ньому тільки ясні речі були, й обіженні активісти радянські. Бо вони вже себе показали за маєтки — грабували — і так і займалися розбишацтвом. То його військо багатьох покарало. Певна річ, що були випадки такі, що невинних, як закладників. Ось такий випадок був. Три оці партизани–бандити Матяхи, я Вам кажу, що вбили нашого свата, забрали жінку ту, що вбили чоловіка й сестру, й батька. І згинув. Але так вони не грабували нікого. Ні, не було грабунків ніяких. Ні. І коли влада була українська, цього не було. Це тільки як ті крикнули: — Ось ідем на визволення. Земля — селянам, фабрики — заводам.

Отут оцей актив і піднявся, а до того в нас не було нічого. Ні.

Пит.: Чи Ви маєте щось таке, щоб Ви хотіли додати?

Від.: Я хотів би додати ось таке: я до *Buckley* листа написав, подяку, але я думаю „Що я хотів би таке добавити?" Ось: я вважаю, щоб про цей голокост, терор голоду було належно інформовано вільний світ поза кордоном так званого СРСР, про що знали закордонні преставники–дипоматі й журналісти, акредитовані в так званому СРСР, та щоб осудили Сталіна й московське комуністичне поілтбюро, як злочинну владу. То цей голокост не мав би таких великих жертв, а крім того, Америка, напевно, стрималася б без визнання СРСР у 33–му році. А Гітлер не рішився б на голокост масового нищення жидів і других народів. Тепер я хочу іще таке: я свідомий, якщо може оце свідчення буде оприлюднено, й совєтський уряд Москви й Києва дізнається, назвуть мене буржуазним націоналістом, зрадником „Родины"–Батьківщини, неправдомовцем, ворогом народу, а може, й коляборантом Гітлера. До цього часу про мене не було згадки в радянській пресі. Але я цього не боюся. Я і мої рідні ніякими злочинцями не були, а були мирними хліборобами–дрібновласниками, антикомуністами, за що нас і мільйонів українців комуністична влада переслідувала, тортурувала — економічно, фізично й морально. Я вважав і вважаю за свій обов´язок, коли став за кордоном СРСР, інформувати вільний демократичний світ про злочини московської комуністичної влади й комуністів–яничар над українським народом. В такий спосіб я вважаю прислужутися добром своєму українському народові й народам некомуністичного світу, які дізнавшися про злочини московсько–комуністичної влади, будуть обережніші в співпраці з людьми такої влади.

Дякую Вам і тим, що Вас послали, щоб про це ви взнали.

Case History SW75

Anonymous female narrator, b. 1912 in Kiev, one of 9 children of a former tsarist officer who was disenfranchised. Narrator recalls revolution and civil war. She graduated from a 9–year school in 1929 and, being forced to leave Kiev, went to Leningrad and studied medicine for a year, returning home for a visit in 1930 and 1931 and to stay in 1932. Narrator married a government *kolhosp* inspector to get support for her family and vividly describes the hard life of "unpersons" who were denied all rights. During the famine narrator was a medical worker at a grain collection station and visited 5 starving villages in Vinnytsia region as part of an effort spontaneously organized by the doctors: "No one would believe that there could be such horror. Some people died, people wept, people moaned, and people were completely silent. That was the worst, when the swollen lay and spoke not a work about who or what they were. You'd ask them a question and they'd just look at you." Women would die and there would be nothing to feed their children. This lasted a whole year and got better in late 1933. Narrator saw people arrested for eating a child. Narrator recalls massive numbers of homeless orphans; her mother suffered a stroke after one of them stole bread from her.

Відповідь: Київ... для того, щоб Ви зрозуміли більшість мене, як я сама себе тоді розуміла. Я родилася в 12–му році в великій родині. Нас було дев´ятеро — шість братів і троє сестер. То було зо мною, пам´ять. Після того я не знаю нічого. Була мама, тато, бабуня. Я вчилася в школі лише з 12–го року. До сім років я вчилася в приватній школі, бо все була війна. Війна почалася в десь в 14–му році, потім революція. Я пам´ятаю холод. Мені було п´ять років. Пізніше переміни владу — приходили хто хотів. Колчак і Денікін і всі й Керенський, всіх не пам´ятаю, але потім прийшов Петлюра, був може з два, два з половиною років. Я вже підростала, вже була велика, час було до школи, але не було ніякої. Батько вчив сам, як міг, далі вже дав нас до школи приватної. Поки були коні поїздні і робочі, батько возив. Пізніше коні забрали, то ніби довго коли ходили, коли ні. Коли по вулицях ходили військові, кожний день мінялися, військо кожний день мінялося. В 22–му році скінчилося все, почалася радянська влада. Пішла я до школи. В 27–му році я скінчила семилітку. То був період мойого життя. Мені, я все не рахувала бути доктором, або хоч акушеркою. Коли я скінчила семилітку, я пішла в сему, восьму, дев´яту колону за колоном медицини. В 29–му році я скінчила дев´ятилітку, а лишитися в Києві не було можливості. Батько не мав праці, я не була в Комсомолі, бо тому, що батько не мав права голоса, так як бувший військовий, царський військовий. Хотя він не був, як вони тоді казали, що „действующий военный," бо, що він лише працював при війську, але ходив в уніформі, то вже було вистарчено. Батько не мав права голосу, я не була в Комсомолі. Вчитися було безплатно, але жити дорого коштувало. Я поїхала в Ленінград. Там була мамина родина, мамин брат. І я там залишилиася. Голод тоді ще в нас в Києві не почався, але на селах вже почали розкуркулювати. Багато з тіх селян, що там вже розкуркулені, приходили до міста, валялися на базарі, під вікнами, під дверима. В 30–му році я скінчила перший курс медичного технікума, приїхала додому, застала жахливо. Вже починався голод. Мама просили мене не їхати, будем разом якось переживати. Я на все то не могла дивитися. Ходили люди так як мертві. Приходили багато селян брудні, оброслі, скучно було дивитися. Я поїхала назад. В 31–му році був уже голод тоді в Києві. Мама писала: —Приїжджай. Будем бідувати разом.

Я боялася їхати додому. Я знала, що то значить. Приїхала я додому, дивлюся на маму. Бабуня вже вмирала.

Я спитала маму: —Чого бабуня хвора, чому ти мені не написала?

Мама каже: —То по старості. Бабуня має 84 роки. Успокійся, будем якось жити.

Потім прийшла моя сестра. Я подивилася на ту сестру — вона вже вся опухла, вся в ранах. Вона була заміжня; дітей не було. Брати пішли в чергу, кожний день один ночувати, а другий стояв 24 години. Як я подивилася на все це, я не могла перенести. Їхати назад не було можливості самій то все, втримувати сама себе, діставати свій пайок. Там я вступила в Комсомол. Я діставала 200 грам хліба, а тут в Києві я і того не дістаю. Я не могла бути в Комсомолі. Коли то все прийшло, настало літо, мені треба було

думати, чи я поїду назад чи ні. Мама сказали, що ні. Баба вмирала — тільки очі вставила, дивлилася цілий час в стелю. Я не могла дивитися на сестру. На бабу кожний раз як я дивилася, я думала, що то лежить моя мама. Одного дня мені вже вистарчило. Я не могла, я мусила щось придумати, кудись їхати, щось зробити. Сидіти вдома, дивитися час від часу ходила в чергу, помагала братам, а більше була з мамою. Одного дня я пішла надвір. Я вийшла й пішла до сараю. Сарай то там, де в нас дрова лежали. Певно, я за дровами не заскучила, але чомусь я пішла там. Я прийшла, подивилася на ті мотузки на якими вішали білизну. Я рішила, що тут я спокій найду. Видно я так там заснула. Мої думки десь полетіли далеко, далеко. Я відчула якийсь спокій. Нічого нема, простір, хмари, й я там. Нічого не думаю, ніхто мене не зачіпає. Нарешті я почула мамин голос, мама кликала мене так нервово й сердито. Я розсердилася дуже. Я вийшла й спиталася маму: — Що ти хочеш від мене?

Мама подивилася на мене й сказала: — Я нічого не хочу. Я лише хочу тобі сказати, бабуня померла.

Мені стало шкода баби, шкода мами. Я не плакала, але нічого не відповідала, нічого не питала. Прийшла, подивилася на бабу — очі були закриті, мама поклала монети мідяні — не знаю для чого — на очі. Я нічого не питалася. Тато щось почав до мене говорити, я не чую. Тато ще підійшов більше, взяв мене за руки й сказав мамі, що я маю велику температуру — я хвора. Мама поклала мене в ліжко. Я нічого не чула. Покликала доктора, доктор сказав, що я маю запалення обох вух, два нариви й якщо мені не зроблять операцію, то я ж буду мати, що одне зайде до мізкової обволочки, й я буду ненормальна. А як зроблять операцію, то я буду глуха. Вуха пройдуть, але я буду глуха. Тато сказав: — Ні. Жити глухою чи дурною, то те саме. Нехай буду, що Божа воля скаже.

І тато не дав на операцію. Баба померла. Мама закрила всі вікна, зеркала, так полагалося. Всі вийшли з кіманти, мене лишили саму, бо я велику температуру мала й нічого не говорила, нічого не питала, нічого я не хотіла, лише спала. Бабу поклали в куті, засвітили лампадки, прийшла законниця–монашка, поховали без мене бабуню. Коли я вже не чула, я спала. На другий день поховали без мене бабуню. Коли я вже проснулася, бабуні вже не було. Мені ще гірше стало. Через кілька днів мої вуха прорвали, стало легше. Поїхала моя товаришка зі школи й сказала мені, що її чоловік працює в такім збирательном пункті. Її чоловік був лікар, де збирають всіх хворих від голоду яких підгодовують, і вони йдуть в колгосп записуватися. А ті, що не витримують, значить, ховають. А найбільше було жінок з дітьми або вагітні жінки. І вона просила мене, щоб я їхала з нею, так я от трошки знаю скорої допомоги давати, щоб я помогла їй. Вона жила в Вінницькій області, село Грумівка. І я зголосилася куди–небудь аби з Києва вийти. І я поїхала до неї. Її чоловік був доктором. Ми платні там ніхто не мав, але ми мали їсти, два рази на день їли — то вистарчало. Ми їздили по хатах. Я не знаю за всі села. Я взагалі туди ніколи не була. Я не знаю, що значить село. Але в той час я добре навчилася. Ми їхали від хати до хати. Те, що я проїхала, ну з другими чоловіками підводою, то було Тяжко(?), Стадниця і Гавришівка, пізніше Тяжило в й село Михайлівка, Мала й Велика. Тих п´ятеро сіл. Ніхто не повірить, що то було за жах. Люди вмирали, люди кричали, люди стогнали й люди зовсім мовчали. То було найгірше, коли напухлі лежали, ані слова не скаже, хто він, що він. Питаєш, а він тільки дивиться на тебе. Ми таких людей зібрали. Навіть не можна було розібрати, чи то молодий чи старий. Жінки вмирали, діти лишалися. А діти, чим же годувати дітей? Молока нема, колгосп щойно організувався. Вінниця це найгірше була осталася в колгоспі. Ніхто не хотів до колгоспу йти, бо тому найбільше пострадала. І так пройшов цілий рік. В 32–му році приїхав там якийсь інспектор перевіряти, чи ми так добре господарюємо й добре людей відгодовуємо. А чим же годувати? Того ніхто не питав. Ну, прийшов доктор і каже: — Прийшов інспектор і хоче з тобою познайомитися. Чи ти хотіла би запізнатися? В нього є город, посаджена бараболя, кукурудза.

І я вже далі нічого не питала. Я сказала: — Так, я хочу познайомитися.

Передо мною зразу стали мішки картоплі, що я можу мамі відіслати кукурудзу. Я не спитала ані його ім´я, ані як він виглядає, ані скільки йому років. Я сказала: — Так, я хочу.

Коли той інспектор прийшов, ми запізнилися. Перше, що я його спитала, чи я можу помагати батькам.

Він сказав: — Так.

Я зголосилася в один день. І що навіть його ім´я не знала, що я так піду замуж за нього. І я вийшла замуж. Він своє слово дотримав. В 32–ом році 29–го серпня. Він поміг моїм батькам, завіз бараболю, брат став приїжджати. Одного брата я забрала до себе. В 32–му році люди почали сіяти на осінь і вже голодівка переходила. Умирало так багато людей, що я не знаю взагалі, чи є хто–небудь на світі, що міг би порахувати. У могили ховали й по троє і по п´ятеро й по шестеро. Я знаю, що я помагала могили копати, помагали й закопувати, помагала витаскувати тих дітей, тих мамів. Ніколи не живого духа. Пізніше я вже поїхала в 32–му році до свого села, поїхала на свою господарку, що була мініятурна хата, якої не буває в світі такої маленької. То я була рада, що є бараболя, кукурудза, квасоля. І я помагала своїм батькам. Сестра прийшла до себе. Ставали до мене їздити, я їх відгодувала. Взяла брата, йому було 16 років і я його віддала до механічної школи. Школу він скінчив на шофера. Пізніше вони поїхали й й лишилася я сама з дітьми, але довго не прийшлося чекати й завжди бідою.

Пит: Ви поїхали до Києва в якому році?

Від: З Києва?

Пит: До Києва.

Від: З Ленінграду, я в 31–му перші вакації, а в 32–му другі. В 31–му я вернулася, назад не їхала.

Пит: А чи Ви голодували в Ленінграді?

Від: В Ленінграді я тільки голодувала тому, що там безплатно вчитися, але їсти мама вже мені не могла помогти, то я голодала. Я діставала 200 грам хліба, так як я вже була комсомолка. Там в Києві я не могла бути, бо тато не мав права голосу. Але в Києві я приїхала, я і 200 грам не мала. Так, а решту я вчилася. Я ходила й потім на працю, але то дуже тяжко. Я хотіла йти в медицину, я пробувала бути доктором, я ту скінчила практику.

Пит: Ну, чи люди голодували в Ленінграді або в Росії, що Ви бачили?

Від: Ті, що там жили, ті не голодували. Як на місці родичі, так ні. Я ще лиш дитина була, 17 років. Значить, якби мені була яка–небудь допомога, то я би могла жити там, я і вчилася, але мені в Києві не давали допомоги, бо мама голодала.

Пит: Скільки Вам було років?

Від: В сімнадцять років я скінчила. І в 31–му році як я вже приїхала, то два роки я вже скінчила то друге, то було 19 мені років. А як школу скінчила дев´ятилітку, то було 17 років. Ну, але вже йти на працю або вчитися — щось одне. Ну, як там іти й працювати, то мені шкода мами було, як школи нема, то нема чого їхати.

Пит: А як Ви поїхали з Ленінграду до Києва, що Ви бачили по дорозі? Чи були станції де люди голодували?

Від: Страшно забиті станції, люди спали на землі, я навіть не знала, що воно таке. А потім, як я приїхала в Вінницю, то нема як пройти. Хто мертвий, хто живий, ви не могли розібрати. А де ви не знаєте, чи то молоде чи старе. Ви нічого не знаєте. Я хотіла скоріше вийти, а йдете по вулиці, даю Вам чесне слово, переступаєте через мертвого й далі йдете й далі й далі йдете. І так як хтось пішов з чемності, візьме за ноги, під вікно покладе комусь, то той не хоче. То ви переступаєте і йдете далі. Діти, не тільки дорослі, а молодь просто втікала зі села. Батьків розкуркулили, то не здорово ж чекати. А що ж вони прийшли до Києва, нічого нема. Наприклад, мої брати чотири поїхали, й зразу один тут помер, а другого заарештували, й ми до сьогодні не знаємо, чи він живий чи ні. Усі порозбігалися, так із сіл розбігалися люди, бо їсти хотіли, розбігалися, то все. І я як приїхала, то доки я дійшла додому, то був жах. Ти йдеш і переступаєш всіх мертвих людей. То ж прийшов до мами, просить напитися. Ну, води є в крані. Мама дала води, він ще не випив воду, як він помер. І нам треба було — вже в нас самих сил не було, взяти за ноги й за руки й витаскати, під вікно покласти, що от підвода їде й забирає от так як дрова — накладають і їдуть. То ще не можна повірити. То не можна повірити, як хто не бачив. Особливо найгірше було в 31–му, 32–му роках. У нас в селі й в Вінниці, в Вінницькій області. Я була в п´ятьох селах — то що я бачила. Я до того ніколи в селі не була.

Пит: В яких селах Ви були?

Від: Там я сказала: — Гавришівка, Вінницька область; Стадниця Вінницької області; потім Стрижівка, села Михайлівки, Мала Михайлівка і Велика Михайлівка, а найбільше село Гавришівка. Там був доктор Аполон Карницький, я можу сказати навіть.

Пит: І чи Ви можете сказати приблизно, яка частина селян вимерла?

Від: Бачите, були села абсолютно порожні. А наприклад, Стадниця була, велике село, дуже велике, знаєте, був район, а область перше, потім район. І потім то був район, то там так. Пізніше воно згоріло. Його підпалили, тому, що вже нікого не було, а хто залишився, мусив згоріти, бо не було кому поховати. Стадниця, Стрижівка й село Михайлівки, то я знаю, що більше половини, більше. Як ті, що лишилися, що вже збирав, були такі ці збирательні пункти, що їх збирали й кормили, а ті, де не було тих пунктів, то села повмирали цілі — може лишилося п´ять процентів. І то тільки тому може лишилося, що вони не всі були в ріті. А потім прийшли ті організувати люди, збирательні комітети і все збирали. Так же брали на підводу, привозили ні живих, ні хворих, ніяких, ні мертвих і все. Не кормили. Ото доктор Каришинський; він ними займався. Можу сказати, доктор Каришинський, то Каришинський доктор Кирило Євченко, що зі мною працювали, я з ними працювала. То не була лікарня, то був лікарний такий допоможний комітет, як то все є. Мали коні, мали, збирали, потім коняка здохла, в 33–ій рік, кінець 33–го року стало легче, вже сіяли деякі на 34–ий, бо вже давали насіння і давали лишали бараболі, тоді люди сіяли вже були. Бо то штучний голод, то не урожай був, ні. А в 32–му, на 33–ий восени було б, якби хтось поміг їм, було б вже не голод, бо люди зібрали б бараболю, пшеницю, все, але люди йшли копати, коли бараболя така була, люди псували, а не розуміли, а так ніхто не розумів у той час нічого. Різали колоски зелені, в тих нічого нема, але думав, що то добре. То не добре, ви знаєте, отруїтися можна. Арештували, стріляли просто в жито й так стріляли, але люди спасалися, як могли. Ходили, шукали, бо бараболя от така, відкопають, хоч пропав, це все.

Пит: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від: Прошу?

Пит: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від: Ах власне, людоїдство, так відомо. Я в Технічанах(?) знайшла родину, що їла. І навіть то сусідство потім стало зі мною. То село Технічани(?), перше село від Вінниці. Як я там прийшла, мені сказали, що там урхани живуть. Знаєте, що то урхани? Ну, *hippies.* Добре, живуть, хай собі живуть. Там більше так не було, як тут в Америке. А потім мені кажуть, що їх заарештували.

Питаю: —За що?

Кажуть: —Що дитину якусь з´їли.

Я пішла подивитися на цих людей, як вони виглядали. І я в дійсності знайшла там м´ясо людське. І то по сусідству. Оце те, що я можу переконатися, а то, що люди часто говорили, то я не можу сказати, чи мені відомо було. Відомо було, а чи то було, я не можу сказати. А це в Технічанах то я можу сказати точно, де то було й все на вулиці Мічурина в Технічанах, Вінницька область. Це точно.

Пит: А коли люди почали вмирати з голоду?

Від: Село почало скорше, потім, що то там позабирали, а в Києві ще снабжали, Київ іще мав. Десь село прийшло до них там. Знаєте, аж тоді в нас почався голод. Там зовсім інакше життя. Там місто не може без села жити. Знаєте, так, що як згине село, то згине й місто. Як місто буде жити, то й село має, що продати, то ні гроші нічо не поможуть. Так. То в нас не були. Село нам не принесло, в них відібрали й тоді не можем піти закупити. Приватної торгівлі нема. Значить, ми вже стали голодувати після села, як село було голодне. Відкрили такі торгсини. В 30–ім році сказали всім: —Зберіть золото й принесіть до нас. Здавати мусите.

Ніхто не дурний понести, але понесли, як не маєте стільки, то ви понесли тільки так, а решти сховали. Ми почали голодати, в мами повно золота було, але вже не мала права здати, бо вона сказала, що в неї нема. І її заарештували за те, що вона не здала, не за те, що має, за те, що вона не здала. Але як баба померла, то мама пішла, здала. Як її затримали: —Чому ти не здала?

То мама сказала, що то бабине й вона не здала, що баба ховала. То була частинно правда, в баби було, але потім мама могла й своє виносити й сказати, що то баби. Це нас спасало, але ним почала. Якби нам дозволили то золото відкрито продавати й їм же по їхній ціні, тоді наша родина не голодала б. В мами дуже багато золота було. Я тепер дивуюся, вони видно колись дуже багаті були, що такі то шарили; в батька було все. Такі самовари, підносники, такі таци золоті — страшно багато. Але не мали права винести, не мали права, вони б заарештували за те, що вона то має. От що. І ми голодали. В них то

стали голодати, вже дійсно голодати, в 30–му, так 32–му роках. Я як в 30–му приїхала на вакації, то мама вже дуже голодала. І я поїхала, я не могла в Києві бути. І я як виїхала в 17–му мені було 17 років тоді, ніколи не вернулася — ніколи. Я не могла — вони дуже хворі. Це тому я така. Я сама не розумію, чому я тікала від мами. Не від мами, я не могла того перенести — просто не могла, то все. Я покинула всіх і тепер я одна, всі вмерли. Нікого, я сама.

Пит: Хто з Вашої родини померли дійсно з голоду?

Від: Ну, з голоду, в дійсності, то тільки брат і баба померли. Брат був опухший і сестра дуже опухша, так вода тут була, й з води то інфекція крові вже йде й рани, такі рани кругом, але потім, як я вже вийшла замуж ту бараболю, то не сміх, то не було сміху. Тепер мені також смішно, а то я істину правду кажу — то сестра відійшла, не стала до мене приїжати, багато яблук я мала, садок був там гарний. Ну, тепер воно вартості не має, то тоді в той час, як ми нічого не їли, то мало вартості багато. Я передавала. Ще до того і вулики він мав, шість вуликів, то вже нам було добре, то я вже їм помагала. То фактично в моїй родині то тільки двоє померло з нас дев´яти.

Пит: Із знайомих?

Від: О, знайомих маса. І то я як виїхала, то не хотіла знати. Я ніколи не хотіла знати. Я ніколи не поїхала назад. Я не хотіла знати, не хотіла бачити, я не хотіла нічого. Я як виїхала, я ніколи не поїхала... Мама приїжджала до мене, брати приїжджали, я взяла брата до себе, молодшого, віддала його до школи, бо такий період був, що й до школи нема куди йти, бо голодних хто там піде вчити й вчитися. Ну, то він пішов, бо в нас так ні, у нас як механік, а тоді шофер. А як пізніше шофер не механік, то він не може бути шофером. Ну, він на ҐАЗі їздив і *truck*–ами, то він прийшов часом працював, дещо він хліб якраз возив з хлібзаводу. Ну от так, про людей я не можу так сказати, але про родину й з Києва, бо я як виїхала, я вже не знаю, помер один брат, но я не знаю, від чого він помер, а чого він помер. Чи слабував може після голоду також багато вмирало. Уже було що їсти. Ну, як було? Воно було приблизно, то люди хворіли дуже. Най буде, в чергу підійде, дістане того хліба, то був такий комерційний хліб, називався, дала 50 кілограм на руки, і він взяв той хліб, почав їсти й вмер з хлібом у руках, почав їсти й вмер. То було багато таких. Уже потім повмирали, вже не з голоду, але фактично від голоду й все. То було. А те, що я бачила по селах і то, що я як проживала, й за хату й за ноги, як бачите ховали. Ми їх ховали в гробах — просто кидали в яму — ніякої могили, ніякого гробу, нічого, ні труни, нічого нема, просто в яму закопали, як то не людину, й то все. Ніякого ні хреста ні нічого. Пізніше вже ставили хрести і все. Навіть ні написи, ні переписи, нічого, могли шукати, та людина давно там, ніякої реєстрації. Як ви могли реєструватися, бо то, я ж кажу, найгірше було, як ви принесли й все. Ви не знаєте, хто він. Як він очуняв, Ви спитали, а як він помер, ну то помер чи Іван, чи Петро, чи хто, помер. Ніхто за ним не спитає, ніхто вас до відповідальності не бере, ніхто нічого. Пішов, пішов. Чи то дитина, чи то дорослий, чи то старий, чи молодий, ми дуже багато навіть не знали, як він уже прийде в себе, побриємо його, покупаємо, то він молодий, але виглядав гірше 90–ти років.

Пит: А чи Ви просто знайшли тіх людей, чи вони були в хаті?

Від: Просто знаходили їх, під хатою і на вулиці, заходили в хату. Часом зайдеш, уже мертвий. Ну, то нема що брати, то пішов.

Пит: І родина не була?

Від: Нікого, нікого. Або порозходилися,. або також повмирали. Багато, що підуть так з дому, більше в Росію їхали. Мої чотири брати поїхали в Росію і там залишилися. Так і ті, для того, щоб поїхали зі села, треба до міста добратися, а в місті треба якось сісти на той потяг, щоб виїхати з Києва. Куди? Ну, в Росію і вже все. Вже будеш багато, ну щось попросить десь кусок хліба якогось, то все. Але потім уже на станціях, наприклад, на Київській, Вінниця, то вже потяг навіть не ставав — проїжав зі села на друге — так багато людей чеплялося — і за колеса, за гальми й на даху й кругом їдуть. І що в них товарний потяг їде, там щось везе, то вже там начеплено як мух. Їде, хто упав, то впав, розрізало —розрізало.

Пит: Чи Ви мусили рахувати тих людей, де Ви не мусили написати щось про них?

Від: Ви не знаєте, хто він.

Пит: Навіть влада не питала?

Від: Влада? Вона виарештовувала нас, як хочете знати, за те, що ми підбирали.

Пит: Вона не хотіла, щоб Ви підбирали?

Від: Певно, що ні.

Пит: Ну що ж зробити?

Від: Для того вони зробили голод, щоб люди повмирали, так?

Пит: Так.

Від: Вони казали, що нібито організує, як ходили селяни, колгоспів ще не було, казали, що таке робиться. І в Москву їздили й Сталіну казали: — Добре, організуєте пункти, ми будем давати продукти, будете годувати.

Вони не дбали, кого ми підбирем чи не підбирем, чи взагалі зорганізовано. То приватно організувалося доктором, то моя товаришка по школі. Вона вийшла замуж за доктора, то він організував. Платні ніхто нам не давав, тільки ми варили, два рази ми їли і ніхто нас не питав, ніяких книжок, ніяких списків. Як він уже прийшов до себе, то ми знали, в нього спитали, то ми записали де його взяли, все. А як хтось помер, то помер. Скільки їх померло.

Пит: Де Ви ховали?

Від: Де прийдеться. Переважно ховали на цвинтарі. Йшли й просто де місце є. Чи там вже хтось похований чи ні, де вдалося покопати. А бувало так, що просто в нього на городі, як його там знайшли, він уже мертвий, пішли в садок, викопали яму, закопали й пішли. І пішли.

Пит: Скільки Вас було?

Від: Там де я з ними була, отже моя товаришка й давала нам двох, трьох мужчин, тих вже хворих, що трошки відійшли, то давали нам підводу таку, грабарка називалася так вона. То все. І ми туди клали, як ми то покладем одного й другого, третього нема де класти. Ми тоді зверху його, щоб якось скорше завезти до пункти. Мали доктора, доктора жінка, в нього був, значить, жінки тато, фельдшер, значить, він так як тут сказати *registered nurse* був — фельдшером в нас називався помічником він добрим був доктора — довгий час був. То він голова, мама й тато, її чоловік і я. Я вже як присілася ,якось думала, що як на доктора не вийду, то я бодай на акушерку, на *midwife* вийду. Ну, не прийшлося. Ну, то вона вже знала, що два роки, то я вже знаю як там перев´язати, як там дати, то вона приїхала за мною і ми поїхали, я поїхала, я погодилася, я волю виїхати й то все. Мені не треба ні плачу ні нічого. Ніякі перев´язки. Люди першу людину спухають тут і ноги, як то називається, просто от так як *lumps* — починає вода текти. Як ви роздражаєте, тоді в вас кругом рани то інфекція від води то інфекція в крові. Антибіотиків ніяких нема, то вже *for hell*, тоді було так як тепер пеніціліна, ну то дехто до доктора поїде, в Москву їздили, в Київ їздили просили. Кожний обіцяв, кожний казав, ну в нас ніхто не питав, кільки померло, скільки ви поховали, й ми самі не знали. Ми самі не знали, ніхто не знає, ніхто не знає, бо таких пунктів вже кільки було, люди організували просто, звичайно, більше всього з міста приходили помагали, бо більше було грамотніших, розумілися шось. Як же можеш то записати чи поховати, як ви не знаєте, чи він взагалі живий вже. Він очі дивиться, а він вже може на тому світі, вже мізок не працює. Хто прийшов, того записали, хто ж прийшов до себе. Ну, то сталося все. Такий, такий, там то його взяли, бо деякі відмітали де й звідки він, то можна позаписувати, де його взяли, все. А тіх, що ховали, ніякого рахунку, ніякого, ніхто нічого не робив. Нас ніхто не питав, ото що власне мій чоловік не любив потім. Він пішов і почав перевіряти, чи ми добре годуємо, ніхто не привіз і не сказав, що продукти. Самі їздили, де вдалося, потім зі села їздили, привозили. Ну, що більше гречану крупу варили, суп ріденький такий — горох, крупу, найбільше крупи таки було — *vegetable* на літо, то вже, на літо легше було, то зразу яблуко якесь зірвали, також не дали поспіти, все таке воно вже. Зірвемо й зваримо компота, то що. Літом то було ліпше, але люди не тому, що не розуміли, розуміли, але голодні й не давали дозріти. І що можна було в 32–му році прикоротити? Той голод — то також не можна, бо то просто люди *sick*, хворі, вони не могли чекати, то все.

Пит: Чи лікарі мусили, як хтось помер з голоду, наприклад, так от в шпиталі, чи лікар мусив писати, що він помер з чогось іншого?

Від: Ні, нічого не мусив. Так якби його не було на світі. Пізніше якби він прийшов до себе, а потім помер, то ми вже знали. Тоді ми зареєстрували, такий помер тоді й тоді від голоду, але написали, що він був, пирйшов, а потім помер, бо що він прийде до себе,

але пішло йому на нирки й чи пішло йому на інфекцію, але голівне може всякі, тоді писали. А як він помер і ми не знали хто він і що він, пропало й все.

Пит: Чи Ви чули про таку хворобу: ББО?

Від: Я не знаю такої хвороби. Ну я чула те, що я вчилася, я знаю, так. Вона інакше бері–бері називається.

Пит: Або, як хтось мені казав, що це безбілкові опухи чи щось?

Від: Ні, бо то опухи живе, а то переважно коли раніше голоду не було, як то по–медичному, як по школі я знаю, що то переважно в дітей, невідживлених дітей, хто мав такий живіт великий і діти дуже худенькі робляться, все. Чи можна то прирівняти, я не думаю, тому що то люди не були на якусь хворобу, просто що не відживлені, то все. То не можна прирівняти до того. В дітей то так. Діти родилися, їх не годували нічим, то в них такі животи робилися, але він вже хворий був, а це люди не були хворі, треба їм дати їсти. То була різниця.

Пит: Що Ви можете сказати про владу в тих часах? Наприклад, Ви чули про Скрипника, про Хвильового?

Від: Я знаю, бо я сама з Києва, там жила, зв´язок мала, хоч не їздила в Київ, не могла, але зв´язок мала. Так, люди це знали, люди знали про цей голод, їздили до Москви й говорили, просили, й нам обіцяли, й відізнали, що то зроблена спеціяльно, а не який неврожай, бо всі знають як то, який урожай був тоді, то було тільки роблене, але всі обіцяли й всі казали: —Так, так, ми зробимо, поможемо.

Але на самом ділі того хотіли, от так як і голокост. Вони хотіли, щоб то було й так і наші, вони хотіли, щоб то пройшло, вимерти, особливо Вінницька область. Вона не хотіла йти, вона найпізніше пішла, через те в нас таке було. Я ніяк не розумію, що він любить і не любить, але нам було вільно після такого голоду, після такого нещастя. Та ми ще мали кватирку.

Пит: А чи звичайний селянин знав про Скрипника?

Від: Ну, в Радянському Союзі все робиться, що й тоді що й тепер — дуже таємно. Наприклад, в 35–му році — то було 25–го січня — вбили Кірова, а всі по радіо нам сказали, що хтось убив Кірова. То сам Сталін його застрілив — Берія. Ну, а нам сказали: —Вбили Кірова.

Вже було, що всі боялися — не так шкода того Кірова, бо його вбили в Ленінграді, на самий день моряка, а всі боялися, що почнеться чистка. І зараз скажуть: —Ви.

А ви знайомі з кимсь, то той і також — найдуть фотографію: —Ага, той і там, ніде не був, а він убив Кірова, той товариш Кірова, а той бачив Кірова й так.

От того люди боялися. Але то було все так секретно, як там від Скрипника чи Аркадія Любченка — застрілився, то було все секретне, там преси нема, люди знали, але більше то зараз скінчиться, скінчимо.

Пит: Що міщани думали про Сталінський режим?

Від: То що й тепер. Всі знали, всі знали й всі от так як був голод, так як мені мама казала: —Ми мусим терпіти, вічно так не буде — ще рік, ще два — а вже від 17–го року.

Пит: Що українці думали про українських комуністів?

Від: Як на зрадників — ото зрадили нас — і то все.

Пит: Що вони думали про Скоропадського?

Від: Про Скоропадського? Він був не довго, інтелегенція знала. Я нічого не знала, нічого не говорила, нічого не знала. Так само як і за Петлюру, як Петлюра прийшов, не всі знали хто він, не всі знали, що як з ним обходитися, як його приймати. Одні приймали, другі й били. І так само Петлюри війська. Деякі грабували, ходили, в нас коні забрали. Я й не знала, чи то добрі люди, чи то не добрі люди, то війна, то революція, то війна, проходили війська, дуже багато проходили війська часто, а під час революції то кожного місяця інакше, аж поки Петлюра не прийшов. Арешти, розстріли, від кого радянські керівники своїх охороняли, й все воно так було й далі. І воно є й тепер, і було й буде. І то все.

Пит: Що Ви знали тоді про величину голода?

Від: Так, ми то знали. Ми знали. Значить, більше ті люди, що свідомі, що більше грамотні, ці знали. Ті що люди не знали, вони навіть приходили зі села в село, думали, може в тому селі нема тільки в нашому. І так зі села до села ходили, поки не дойдуть,

то повмирають по дорозі, багато по дорозі мертвих було, що вони не свідомі були, що то вся Україна зайнята. Вони старалися виїжджати, а поки я піду до того села, а може звідти вийду. А ще й повмирали з голоду. Не дойти до другого села, як він уже вмирав, до міста не доїхав, а за місто не виїхав і також вже вмирав. Вихід, положення було таке, сідати на потяг і виїжджати в Росію. І все. Але то не кожний, поки ще їв, поки його дійшло до остатку, він вже не в силах був сісти й поїхати. І все. Ну а як з родиною, то ще гірше. Мати йшла, кидала дітей і сама йшла. Приходили до міста. От то, що я того точно знаю, що мені знайомо. Прийшла сільська жінка, привела двох дітей внуків і взяла їх в другому, двері відкрила й в коридор пхнула й сама пішла. Значить, мов міста візьмуть і буде годувати, а місто також не дуже мало. І потім де ті діти поділися, не відомо, отже на вулиці повмирали й потім де ті діти поділися, не відомо, може на вулиці повмирали й потім вона шукала, але малих не знайшла.

Пит: Чи було багато таких безпритульних дітей?

Від: Маса безпритульних була. І так пам´ятаю, один раз мама купила хліб, той комерційний, то всім, й так взяла й несе. Так у нас буханцями. І той безпритульний хлопчик — просто ззаду так витушкав в неї, бо вони навіть папіру не дадуть ні нічого, бери й йди. Ну, й той хлопчик витушкав той хлібчик. Ну, мама звичайно дістала строк — від нервів, такий строк. Прийшла така о. І кого чи будеш доганяти? Дитина. Ну, мама не побігла, але й свої діти голодні. То що, то мама строк дістала. Вона може лежала півроку так вже. А звідти просто нерухома й все. І це вам, але діти, діти. І тепер скажіть, було на селі, діти розкрадуть потворилися і все. Так діти. Діти були. Одні то такі були переселенці. Вийде зі села, щоби куди–небудь вийти, ну й куди більше? Скорше до міста, а щойно де пекарня, пекли хліб, пекарень тут й там пара іде, то вони й зляжуть як мухи. Там тепло звідтам йшло їм в зимі. Як мучилися й діти по 10, по 12, по 15, по вісім років. Ті молодші не доходили, вмирали по дорозі. А потім як почали знімати вже зовсім. Ніхто не збирався нікуди йти, бо так і так вмирав. Нетоплена хата й все, як їсти нема, то хоч дерево стоїть, так як ви є здорові, ви пішли зрізати його, а як у вас вже нема й сили, то все так було. Заповісти той голод можна було. І легко можна було б. Можна було за один рік зліквідувати, якби то було в дійсності неврожай, не вродило. А так от то штучно було. Як неурожай, ви страждаєте на одно літо. Аби на осінь вам було що посіяти. Як уже осінь пройшла, зима повстала, так вже ви можете відпочити, бо вже посіяли, посадили картоплю вже, скоро буде вона.

Пит: Чи багато також забирали посівного?

Від: Не було чим посіяти, не було. А вже організувалися колгоспи в 32–му році, то посіяли, то люди як колоски ходили й зрізали колоски, то їх стріляли там же на місці. Так, оні забороняли. Забирали, а селяни не сіляли, бо нема що, все позабирали.

Пит: Чи влада примушувала городських людей працювати на селі?

Від: Так, дітей особливо. І я їздила, я працювала, а я нічого не розуміла. А ти то те, не розумієш, що ти слухаєш? Я нічо не розуміла, як я йду з тою самою, я рубаю і пішла далі. А нас заставляли. Ну, нічого не знала, ні, ні.

Пит: Чи вчителі й другі грамотні люди мусили працювати для хлібозаготів.

Від: В той час як забирали, розкуркулювали, поарештували всіх учителів просто для того, щоб не було їм кому боронити, щоб не було інтелігенції. І коли почався голод, то були вчителі. Як був якийсь дядько, що сам живе, то там ще лишився, а так інтелігенція знала, але інтелігенція та, що була зв´язана, що нікому не могла допомогти, просто не могла ну. Ні сил, ні права, нічо не було їй, щоб помогти. Та й чим поможе, як нема чим просити, а місто навіть і не опитне, навіть не знає, наприклад, я нічого не знала, що в селі робиться, як мені товаришка взяла, ми нічого не знали, я нічого не знаю, що там робилося. Але всі знали, що то є штучна й що то ніхто не допоможе. Їздили делегації, їздили в колгоспи, все. Як організували, каже голова, що пришлють кого згада, я поїду, я взнаю, і то все.

Пит: А чому, Ви думаєте, був голод на Україні, чому, думаєте?

Від: Колгоспи ставили, щоб заставити голодом насильно йти до колгоспу.

Пит: А чому вони хотіли колгосп?

Від: Бо кожний би мусив свою коняку, свою корову віддати й свою землю віддати в колгосп, а користі з того не маєте й так нема чого. І там голодають. Там більше пшениці як у Америці, то все.

Пит: А чи цей голод мав також політичні чи інші причини.

Від: Це були національні, просто знищити національність українську, яка найбільше повставала проти Росії. Завжди, не тільки в цих роках, а перед багато років. То був тиск чисто політичний — знищення українського народу, і то все. І взагалі Україна за часів козацтва ще повставала завжди проти Росії і проти Росії. Це чому вони хотіли перше робити ті всі колгоспи.

Пит: А чи Ви маєте щось додати до того, бо я вже не маю більше що питати.

Від: Ну то я вам там дала, то вже дуже вистарчаюче.

Пит: Дуже, дуже Вам дякую за свідчення.

Від: Я рада, хочби прізвище сказати, може ці й б ліпше було, але за внуків я боюся. Бо вона вже спрактикувала, поїхала на цю візиту, там вони б її арештували.

Anonymous male narrator, b. 1909 in Illintsi, a district seat in Vinnytsia region, one of 4 children of a forester who had no land other than a garden. The family was quite poor in the 1920s. People started to go hungry in October 1931, at which time narrator left for Odessa and later Novorosiisk. In the latter city narrator worked in the port and saw ships loaded with grain for export: "I saw how in the port of Novorosiisk bread was loaded and how this led to protests: it was brought in freight cars, the bread was poured into elevators, from the elevators onto ships which took three or four days — maybe a week — to load. They were loaded that way in '32 and '33 — already in '31 it started. Those ships were loaded up with bread from Ukraine, brought by freight cars and exported to Turkey, Iran Iraq, and, it seems, to England. The bread was taken away to those states. And women — maybe 20 or so women — gathered together, took a black flag they had made and said, 'Why are you exporting our bread abroad!?' And they protested against this. But the police quickly came and the women were all arrested and some were beaten so they could be made an example of them; they took one woman and beat her terribly. Yes, I saw with my own eyes how in '32 and '33 they loaded up without a break the ships with bread from Ukraine, where at that time he had no hardtack (*sukharnia*), so there was nothing to eat." The ships onto which the grain was loaded were usually foreign. In mid–1932, narrator went to Batumi, staying for 1 and a half years, loading Turkish ships with grain. When narrator visited his village, he saw many starving people along the way and in his village found many vacant houses with broken windows where the people had died out and half the population having either died or fled. The famine was created deliberately by Moscow to destroy Ukrainians.

Питання: В якому році Ви народилися?
Відповідь: В 1909–му.
Пит.: А де саме?
Від.: Місто Вінниця. Іллінці, містечко Іллінці.
Пит.: Вінницький район?
Від.: Вінницький район. Іллінці.
Пит.: Область?
Від.: Іллінці, це містечко, а район це Вінниця.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько — лісничий. В лісництві робив.
Пит.: Чи він мав землю також?
Від.: Ні. Город мав тільки.
Пит.: А що Ви можете сказати про революцію? Як Вам жилося?
Від.: Про революцію я не пам´ятаю, бо ще тоді був молодий. Про революіюцію, але тільки я пам´ятаю за голод на Україні, який був.
Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?
Від.: Ми жили тоді при НЕПові, якби сказати — батько мусив продавати те, що він мав, речі такі, а з заробітку виживати не можна було. А тільки такі речі, які він мав, там трохи золота мав, такі, царські ще, й він мусив їх збутися для того, щоб собі придбати для родини харчі й то все.
Пит.: А скільки Вас було?
Від.: Нас було: чотири хлопців, батько й мати, то шість, і материна мати, то семеро душ було. І тяжко було вижити на тому, що він мав грошей, бо заробіток тоді дуже малий був.
Пит.: А коли почалася колективізація в Вашому селі?
Від.: Колективізація почалася десь в 30–му, в 31–му роках. І бо наше містечко є, а за містечком в селах то було, а в нашому містечку колективізації не було. Але ми залежали від сіл, від села; якщо села добре мали хліба, то й ми мали. А колективізація була вже пізніше, десь в 30–му, в 31–му роках, точно я не знаю, чи в 29–му, може, також почалося ще.

Пит.: А чи була церква в Вашому місті?

Від.: В нас церква є, в нас район був, це містечко, містечко, то там церква була й одна церква, й навколо нашого містечка ще три церкви, й всі належали до нашого собору.

Пит.: Як довго йснувала церква в Вашому селі?

Від.: Я точно не пам´ятаю, бо в 1931–му році в жовтні місяці мусив виїхати.

Пит.: Але церква ще була?

Від.: Церква ще була. Я мусив виїхати тому, що батько нас не міг втримати, семеро душ було, батько мене мусив послати десь на заробітки, і я мусив виїхати з дому для того, щоб менше було ротів у батька, а пізніше я мусив помагати ще батькові, бо матері вже ноги пухли.

Пит.: Коли Ви почали голодувати?

Від.: В 31–му році. В 31–му, в 32–му і 33–му. В жовтні місяці я мусив покинути вже, 31–му році. А голод почався вже в 32–му й в 33–му.

Пит.: А куди Ви поїхали?

Від.: Я поїхав, мені батько, порадив мене поїхати раніше в Одесу, до Чорного моря там, а якщо там не буде добре, то я з товаришом поїхав, батьків також товариш був, батьки товаришувли, й ми хлопці також товаришували, й нас двох поїхало в Одесу, щоб там найти, бо там порт, великий порт був.

Пит.: Як довго?

Від.: Два тижні всього і не могли найти праці. Тоді звідти ми поїхали в Новоросійське. Знаєте таке місто? Новоросійське на Чорному морі. І там ми побули, в Новоросійському, може, пару тижнів, і я встроївся на цементний завод, цемент робили там. І там дуже тяжка була праця, але мусив працювати. І я бачив, як в Новоросійському в порту вантажився хліб: привозили з вагонами по залізниці, виладовували той хліб у елеватор, а з елеватора в пароплава, і той пароплав грузився там три, чотири дні, може, тиждень, а ще два пароплава приходили. І так ладувалися 32–ий і 33–ий роки, і в 31–му ще почалося. Ці пароплави вантажалися хлібом з України, привозили вагонами й відсилали в Туреччину, в Іран, в Ірак і, здається, в Англію. Цей хліб відвозився туди в ці держави. І жінки, яких, може, з 20 чи й більше жінок зібралося, і взяли чорний прапор зробили й казали: — Нащо ж и той хліб відсилаєте закордон?! — і протестували проти того. Ну, але скоро вийшла поліція і тих жінок усіх заарештували, й прикладами їх побили декого; побили прикладами одну, страшно побили ту жінку. Вона впала, в крові була, й всіх тих арештували й де вони ділися, я не знаю, куди їх забрали, ні однієї не було. Так, що я це сам на свої очі бачив, як в 32–ім і в 33–ім роках без перерви ладували з України хліб у той час, де в нас не було сухаря, щоб де з´їсти було. І потім я з тієї праці.

Пит.: І то радянські були пароплави?

Від.: Ні. То не радянські були. То були, знову покажу, то були турецькі пароплави, були з Ірану, й з Ірака, й з Афґаністану. То чужі пароплави приходили й хліб брали, ліс там брали, вони продавали, цемент продавали, бо то порт великий був. Ну, ліс там і цемент, то хай продають, але ж, ліс то не будем їсти, але хліб? Нам було шкода, що хліб вивозили з України й тому ті жінки протестували й їх заарештували й де вони ділися — я не знаю. Оце я знаю й на свої очі бачив. То я тоді з тої праці, що на цементі, тяжко було, бо я був молодий, то дихати цим цементом, то було мені тяжко, то я поїхав, заробив ще трохи грошей, і поїхав аж у Батум, під Туреччину й там я влаштувався на праці й працював там у одного землероба, він розмірював, я коло нього працював, і я там купував такі, по–грузинському називаються „чуреки," такі коржі, ну й крупу, сухарі сушив і посилав батькам, вже аж з Батума, це аж під Туреччиною був я. Ну, оце таке коротеньке, що я знаю. Так, і я ще після того, а мій товориш остався в Новоросійському й він мені писав, що пароплави й донині вантажиться там. Так що я це все знав, що це так було. Оце, що я можу, так сказати й я цим самим своїм батькам трохи поміг, посилав їм туди пачки, а пачки там трудно було посилати, то в мене там були знайомі на почті, які я посилав листа, і батько вже знав, що там пачка моя є, і він там відбирав ту пачку.

Пит.: Як довго Ви там були?

Від.: Де? В Батумі?

Пит.: Так.

Від.: Я був, значить, цілий, майже, 32–ий, півроку 32–го й цілий 33–ий. Півтора року.

Пит.: Чи Ви вернулися до села відтам?

Від.: Пізніже я вернувся до села, я вернувся. То я вернувся до села, то багато хат, там де я жив, у містечку Іллінчах, були вікна хат забиті, люди повмирали, і мій батько мені розказував, що він уже мав сили ховати на цвинтарі тих людей, трупів, а ховали в дворі, на городі там у тих, які померли, і вікна були забиті. І коли я ще був малий, пам´ятаю, я ходив там до школи, ходив там по тих стежках, то ті стежки заросли бур´яном травою, бо вже людей там мало було. Це як я сам вернувся з Батума вже вернувся, на два чи три тижні на відпуск, і я знову туди втік. Мусив туди поїхати, а потім там побув повний 33–ий рік і на початку 34–го я мусив знову в Новоросійське іхати й там я влаштувався на лісозаводі в експорті, по експорті ліса й там я вчився трохи й навчився бракером бути. А потім віддав по експорту, і я там відправляв уже, не відправляв я, але тільки помагав — мій обов´язок був, щоб я відповідав за той ліс, який вантажився знову в Туреччину, й в Іран, й в Ірак.

Пит.: А чи Ви знаєте, приблизно, яка частина Вашого містечка померла з голоду?

Від.: Яка частина, чи скільки? Я не можу це сказати, бо я там не жив, тільки приїжджав. Приблизно — я не можу точно сказати — десь половини людей не було. Знаю, що половини людей не було в тім містечку, а в селах —зовсім повтікали люди, бо не було що їсти, а за хліб було розпорядження з Москви, що хліб, весь хліб вагонами відправляли в Новоросійське й в Одесу, а з тих портів по Чорному морі відправляли вже на південь.

Пит.: Чи хтось із Ваших знайомих помер?

Від.: З моїх родичів? Ні. Наша родина ціла осталася. Але сусіди, які були, мої товариші, то я знаю двоє померло й їхні батьки померли; померли потім сусіди, яких я знав, я вже забув прізвища, бо це вже 60 років пройшло, я вже забув прізвища навіть. Ну, з родичів у мене ніхто не помер.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Чув я про це, але я цього не бачив.

Пит.: А скілько кілограм хліба вони давали робітникам там, де Ви працювали?

Від.: Кілограм на тиждень давали; по карточці давали. Картки були. Я точно не пам´ятаю, може, трохи кілограм, більше не було, на тиждень. Ми картки мали. Ми там більше пили, що й там було й в Новоросійському було не так легко, то ми рибу ловили, в Чорному морі рибу ловили й ми ту рибу на сонці пекли й варили, й холодець робили, й то ми з тією харчувалиися рибою. На Чорному морі якраз, Богу дякувати, було так, що 32–ий рік і 33–ий роки дуже й дуже ловилася риба; такий лов, що можна було — там така, називалася комса, коротенька, маленька рибка така, що їх сітками дуже багато ловили їх і викидали на беріг, а з берега тоді брали їх до фабрик і робили консерви. То ми отією рибою, брали самі й ми їли її, варили, оце а хліба то нам не хватало.

Пит.: Чи було багато українців там у Батумі?

Від.: У Батумі? Дуже мало було, там більше вантажили. Тільки там більше грузинів було. І там було небезпечно, бо вони не любили, ми мовчали, ми мусили казати, що ми є русини. Розумієте? То ми так скривали, не признавалися хто ми є. Близьким то я говорив хто я є, але таким незнайомим, бо то вони також не любили; вони й росіянів не любили, й українців не любили. Вони страшно такі націоналісти були.

Пит.: Чи Ви бачили голодних селян, як Ви їздили?

Від.: О, бачив! Я як приїхав, то один вийшов з хати, а я зі собою привіз цілу таку валізку чи як сказати — привіз зі собою сухарів і крупи, і чуреків, як називалися ці грузинські, й я вийшов надвір і до мене підходить старенький чоловік, підходить до мене й каже: —Ой, синочку, чи може ти дасиш мені кусочок хліба?

А я ж привіз із Батумі, розумієте. То я виніс йому того чурека, такий добрий кусок, і хліба виніс йому, то він так мені подякував і мене в руку поцілував, що йому дав той кусочок хліба. І він десь дівся, я не знаю, де він дівся. Я чув, що він з так жадно той хліб і чуреків поїв, що він пізніше — я чув — що він помер. Він же був голодний, він був же сухий такий, бо тільки кістки й шкіра на ньому була. І він, я чув, що він так жадно поїв той хліб, що я йому дав і він пішов і не витерпів, не видержав уже. Це я це пам´ятаю. Оце я пам´ятаю хто помер. Оце померли такі від цього, що були незвичайно страшно голодні люди.

Пит.: Що Ви знали тоді про величину голоду?

Від.: Про величину голоду? Я ж на Україні, то я вже втік з України, то я вже мало що міг чути, але знаю, що вся Україна була в голоді, вся Україна була в потребі хліба, а

вже за сало чи за м´ясо й говорити нема що, що не хватало, зовсім не хватало. Цей голод був у тих краях на південь, де грузини там жили, там не відчувався голод, бо то Сталін був, тож їхній грузин; він же сам грузин є, то там колгоспи й думки не було, там колгоспів ніяких не було тоді, а на Україні страшенно великий голод був; це 32–ий і 33–ий рік, а почався ще й в 30–их роках; було тяжко й в 31–му, але ще трошки люди хоч городи мали, робили, а то вже й того не стало, вже нездужали.

Пит.: А як Ви були в Грузії, чи люди знали тоді, що був голод на Україні? Чи грузини говорили, що був голод?

Від.: Деякі знали. Як ми приїжджали, то вони не хотіли, щоб ми приїжджали, щоб ми не займали їхні місця, щоб вони нуждалися в праці, то вони цього не хотіли, щоб ми робили, але як я був молодий, робив гарно, то я встроївся робити, то мене любили, щоб я там був.

Пит.: Чи влада визнавала, що був голод на Україні?

Від.: Навпаки. Влада скривала, то був наказ з Москви, щоб як можна більше викачати хліб з України для того, щоб знищити населення України, то було тільки наказ з Москви, бо інакше ж ніхто не мав би права робити того голоду, то тільки наказ був з Москви. Москва це робила для того, щоб як можна було винищити Україну! Тільки так, тільки так!

Пит.: Чи Ви самі були репресовані? Або, чи Ваш батько, чи він був репресований?

Від.: Мій батько не був. У місті так страшно то не було, в містечку, а по селах то вивозили. Хто не хотів у колгосп іти, чи боявся йти в колгосп, чи не було за що туди йти, бо колгоспу ніхто не любив; а в місті, де батько був, у містечку Іллінці, там де я родився, там, то там колгоспів не було, то так, що батько мій репресований не був. Там у нас цукроварня велика, там ще в цуркорварні трохи працював, але він сам один на нас — а нас сім душ було — й він не міг нас забезпечити їжою.

Пит.: А чи хтось з маминої родини помер з голоду?

Від.: З маминої родини — так. З маминою родини помер мамин брат помер і помер її дворюрідний брат помер. Значить, її батька син помер. Два чоловіки померло з материної родини.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того, бо я вже не маю більше питань.

Від.: Що ж я можу додати? Я можу додати ось що: що це було спеціяльно зроблено штучний голод на Україні, де в других місцях, наприклад, туди — до Росії там також бракувало трошки їжі, але не голоду. Там ніхто не вмирав, а на Україні це було зроблено спеціяльно штучний голод, для того, щоб винищити українців і зрусифікувати, як до сегоднішного дня йде русифікація України, до сьогоднішного дня!

Пит.: Дуже дякую Вам за свідчення.

Anonymous male narrator, b. 1908 in Budylka, Lebedyn district, Sumy region, the son of a peasant who had 7 *desiatynas* of arable, 1/2 *desiatyna* pasture, and almost a *desiatyna* of black forest. Before the revolution, "everybody seemed to like the tsar" despite the fact the Ukrainians in his village "did not like Russians." On the revolution: "Oh, I remember what the revolution was like. The Russians themselves cried, 'Beat the Jews and save Russia.' Because before the revolution a Jew couldn't stay in Russia more than 24 hours, but in Ukraine there were whole Jewish towns... And there were the Hetmans. And there were the Whites that fought against the other Russians. And the other Russians came, too. And Petliura came. They all passed through. We had horses, and very good horses they were, so the whole village went with them all day and all night into the woods and swamps." People lived "very well" during NEP. Collectivization began in the fall of 1929 with "10 or 15 lazy and poor families signing up" for the collective farm. Dekulakization began in 1930 and there were several waves of it, such that over 100 families out of 700 in the village were collectivized. The middle peasants were forced to join the collective farms in early 1931. Grain procurements were followed by two increasingly burdensome supplementary plans. Narrator's family was expelled for failure to meet its third quota by narrator's maternal uncle, who was head of the *sil'rada.* Narrator's father fled to Kharkiv and since in 1932 the collective farmers received only 137 g. of bread per labor day, narrator also found work in a Kharkiv factory as a cobbler, getting 400 g. bread daily and remaining in the city to May 1933. Narrator believes the 25,000–ers were sent only Ukraine and that because of this there was famine only in Ukraine. During the famine one saw no hungry peasants in downtown Kharkiv, but saw them and dead bodies on the outskirts. In narrator's village of Rozsokhuvate no one died because the Jewish director of the distillery surreptitiously allowed the workers to steal food and grain. There was a case of cannibalism in narrator's village. In neighboring villages 20% of the people died.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: В 1908–му.
Пит.: А де саме?
Від.: Село Будилка.
Пит.: А район і область?
Від.: Лебединський район, там де Шевченко був, а область була Харківська, а в 37–му році зробили Сумську, то до Сумської приписали в 38–му році.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Були селяни. Велике село, 700 дворів село в нас і другі села маленькі й хутори, поверх 1.000 дворів до нашої сільради, до нашої церкви.
Пит.: А скільки десятин землі мали Ваші батьки?
Від.: Сім десятин поля, пів десятини луга і чуть не десятина ліса чорного. Мали молотарку, сіялку, віялку, коней більше було троє як двоє. А в нас земля, ми по лівому березі Псла, то піщаний, багато піску й багато лісу. А земля в нас піщана, а десь кілометрів за п´ять за сім там вже чорнозем був.
Пит.: А скільки десятин вони мали до революції?
Від.: Те саме, те саме.
Пит.: А що люди говорили про царський режим?
Від.: Усі любили ніби царя. Але то є Росія, а ми є українці, але ми не любили росіянів. Але нічого не можем зробити, бо коли революція вже повстала, то зовсім інакше було.
Пит.: Що Ви пам´ятаєте про революцію?
Від.: О, пам´ятаю, як була революція, самі росіяни кричали: — Бий жидів, спасай Росію. — Бо до революції в Росії жид не міг більше бути як 24 години, а на Україні цілі міста були жидівські.

Пит.: А хто переїжав Ваше село під час революції — чи білі, червоні, петлюрівці, чи хто?

Від.: Всякі. І гетьмани їздили. І білі були, що воювали проти других росіянів. І росіяни щи другі їздили. І Петлюра їздив. Всякі переїздили. І ми з кіньми, в нас дуже добрі коні були, нас все село, то ми в лісі в болоті там і ночували й днювали.

Пит.: Хто належив до партії в Вашому селі, що вони були за люди?

Від.: В нашому селі вже всі партійці повмирали.

Пит.: Мене цікавить зразу ж після революції.

Від.: Так, зразу в революцію був Григорій Кучер. Він був комсомольцем. А потім Петро; вже забув як його прізвище. Комуністів у нас дуже мало було. Але в нас при селі спиртовий завод, школа ФЗУ, відкормочний пункт при заводі, що худобу відкормлювали й відправляли в Москву й Ленінград. І комсомольців багато було. І до нас після революці були прислано Сталіном вишколаних 25.000 росіянів послалих на Україну в кожне велике село. І ті, хто в вас комуніст, хто комсомольці — давай сюди й кажуть (той, що приїхав, його назвали 25.000—ником), каже: — „Нам надо найти в вашой деревне 10 кулаков."

А наші комсомольці й комуністи: — Десять. Ми вам 20 дамо.

Кого? Отой і записали. І тоді починають визивать і судить.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: Був комнезам, багато було їх — всі глитаї і молодість. А були синки багатих батьків. Так. Батько казав: — Запишишся в комсомольці.

І він ходив штрикав, ніби шукав десь хліба, а там батька вже вигнали з хати. І нас так само вигнали.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: В нас в родині менше було як вісім душ і більш не було як 10.

Пит.: А хто був головою сільради?

Від.: Тоді нашої матері рідний брат був головою сільради. Здоровий, ну вибачте, такий дурний, що в хаті ото лежанка була й бурок попід підлогою був. Піч з дощок намочених, а тут отак колодязі всі грубі в хаті, не в кухні, там тільки кухня була й хата. І цей брат материн розваляв оці всі колодязі й шукав зерна.

Пит.: Коли це було?

Від.: То було в 32—му і 33—му.

Пит.: А перед тим як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Дуже добре. До 28—го року так сільське господарство пішло, шо дуже забагатіли всі. В революцію ж дали землю, хто немав нічого. Дуже добре було при НЕПові. А як Ленін здох, а Сталін став, уже інший закон вийшов. Бо Сталін же свою жінку застрелив, а Кагановича доньку взяв і з нею жив.

Пит.: А коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Восени 29—го року.

Пит.: А як відбувалася колективізація?

Від.: Десять чи 15 родин із села таких ледачих і бідних записалося, а вже після Різдва як почали ходити, то вся біднота й всі багачі записалися, а середняки не боялися. А в 31—му році після Різдва зразу всіх загнали в колгосп середняків. І вся земля, і коні, й машинерія — все пішло до колгоспу.

Пит.: Чи всі були колективізовані?

Від.: Аякже, ми всі були в колгоспі.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Трошки спротивлялися, але то не помогло, бо багатьох арештували.

Пит.: Чи цей спротив дійшов до повстання?

Від.: Ні, ні. Боялися всі.

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Тільки коні дали до колгоспу. Корови, свині, вівці були в кожного. Тільки коні і вози, плуги, борони, сіялки, машини — все віддали. А корови, свині й вівці, й кури, й качки, й гуся були ще в людей.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Розкуркулення в 30—му році почалося, а в 31—му — ще більше, а в 37—му — ще найбільше.

Пит.: Скільки осіб були розкуркулено?

Від.: В нас село мало 700 дворів і сусідні хутори й села — до сотні людей. Більш як сотня розкуркулених.

Пит.: А як відбувалося це розкуркулення?

Від.: Накладали хліб. Виповнили — другий раз накладали дубельтово. Як ми, то другий раз і зерно віддали й ще поїхали на хутори й купили дві підводи жита й віддали. Так вони тоді третій раз наклали в три рази більше. А в нас уже нема нічого. Тоді вигнали з хати. Ми всі порозбігалися, а все майно колгосп забрав.

Пит.: А як проводили посівкампанію?

Від.: Колгоспи провадили. Кожна бригада й свою землю мала, й худобу, й інвентар весь. І було в нас 11 бригад в селі.

Пит.: А хто вони були в бригаді — комсомольці, чи вони були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Більше місцеві. Але голова колгоспу й голова сільради завжди були приїжджі, прислані. Завжди.

Пит.: Я думала, що Ви сказали, що це був брат Вашої матері головою сільради.

Від.: Так, і він нас з хати вигнав. І свого брата старшого хотів вигнати. Але той хитрий. Приймака прийняв, бо в них дітей не було. І приймак взяв її племінницю і він записався тоді, як було, в батраки. Він записався в батраки. І той, дядько мій, переписав на його господарство. А його ж брат прийшов виганяти з хати. Так він взяв хомут з коня і кинув йому на голову й каже: — Потягни сяк так — ще й матом його попер — так я і в пана тіг.

А їх багато було. Як оженив батько, тоді каже: — Тепер, сину, довів тебе до розума, на всі чотири сторони, хай тебе Бог благословить, іди куди хоч.

І він пішов до пана. В пана жив років 10 або 15. Дітей не мали.

Пит.: А як відбувалися хлібозаготівки?

Від.: Накладала сільрада. Виконали. Другий раз — у два рази більше. Третій раз — у три рази більше. Уже немає ні грошей, нічого — тоді забрали господарство в колгосп.

Пит.: Хто забирав хліб?

Від.: Той представник, що Сталін виховав 25.000, спеціальну школу мали й всі росіяни, і тоді послав у кожне велике село по чоловікові на Україну. В Росії не було цього. В Росії голоду не було.

Пит.: А після того, як Вас викинули з хати, що Ви робили?

Від.: Батько втік у Харків. Мій молодший брат у Харкові був. А наймолодший, мав 14 років, також поїхав у Харків і там ходив в ФЗУ. А мене в кінці січня, я робив в колгоспі, а як куркульський син, а жив я вже на квартирі, як куркульський син, мені не дали нічого зерна. А в 32—му році дали по 137 грам на робочий день авансом за пів року. А більш нічого нікому не дали. А мені й того не дали. Так я пішов в завод працювати. Тоді виїхала Харківська обласна виїздна сесія і нас 30 з нашого села судили. То мій брат там колегу мав, бо він робив в конторі в колгоспі, а його колега, та й він же й мій був той колега, то в ночі при кінці січня прийшов брат.

Голос іншої особи: В якому то було році?

Від.: Тридцять першого. Ну, почекайте, 32—го. В кінці січня в ночі. Каже брат: — Мій колега був на суді й зачитали 15 осіб на Сибір без терміну, в тім числі й ти.

А в мене вже приготовлені вікна відчиняти, бо ми в квартирі жили крайній, у жінкиного діда й баби жили ми. Ну, мені там трошки хліба, сала і я до сусіда. Стодола була обкладена околотами, що хати криють, то я там сховався, а жінка пішла до другого сусіда до бідного й принесла мені кожух. І я на станцію приїхав. Жінка пішла, її батько був вартовим на конюшні на колгоспній, так він запріг свого коня і догнав мене за чотири кілометри. І тоді там далеко коня прив´язали. Я йому дав гроші, пішов взяв *ticket* мені до Харкова. А в нас рукав був, далі не йшов потяг, один раз на цілу добу й тільки один вагон пасажирський, а то вантажні. І він мені купив квиток, приніс, потяг підійшов, я вскочив і поїхав. То я і ще один з нашого села приїхали в Харків, а 35 душ в Охтирку на станцію і в Гадяче — по 45 кілометрів туди й туди. Туди пішли, бо боялися, що застануть нас тут. А вони ранком приїхали — вже нікого нема, повтікали.

Пит.: А жінка залишилася на селі?

Від.: Жінка й двоє дітей. Ні, одна дитина тоді була. Осталася в діда і баби.

Пит.: А як довго Ви були в Харкові?

Від.: В Харкові був аж до травня 33—го року.

Пит.: І жінка ще була в селі?

Від.: Раз приїжджала й все. Але тоді в травні викликало НКВД мене й каже, він сидить там, а я тут, дивлюся через стіл — штамп мого села — й каже мені: — Ти сьогодні мусиш виїхати.

Кажу: — Я не зможу, мене ж не розрахують. Напишіть записку, щоб мене розрахували.

Він написав. Мене в той день розрахували. Я переночував, а на другий день брата викликали. Так ми тоді приїхали обидва додому.

Пит.: А під час голоду, Ви були в Харкові, так? А чим Ви працювали тут?

Від.: Шевцем працював при двох інститутах — Землебудівельний та Інженерно–економічний. То мені добре було, що легка праця і в сухому, й теплому. А вдома я працював 12 годин — від шостої до шостої в день, другий тиждень — від шостої до шостої в ніч. Кукурудзу в мішки, на вагу, з ваги на воза, а тоді 200 метрів провезли і в заводі змійка 22–ві ступеньки, й то носили. То їв дуже багато й робив дуже багато.

Пит.: А як Ви жили в Харкові, коли Ви перше бачили голодних селян, які приїхали?

Від.: У центрі Харкова їх не було, не бачив, бо я з краю в край ходив пішки. Молодий. Здоровий. Я любив ходити. Але по окраїнах Харкова лежали мертві, лежали ще живі й такі, що вже ходити не могли. То цілий день можна було бачити 20, 30 душ. На окраїні. А в центрі ніколи не побачиш. Підбирають зразу, а вечером заїжджають *truck*–ами і забирають усіх. А як у 33–му році 25–го травня я приїхав додому, то два рази тікав з хати. Приходили арештовувати мене. А то так. Із хати сюди двері, туди хвіртка на вулицю, бо загороджено все парканом. А тут городина, соняшники, кукурудза. І вони повернули сюди. Як плигнув через отакий заборчик, як пішов, то той 25.000–ник вистрелив, але він мене вже не бачив де я, бо сонешники, кукурудза, городина, а я ж був молодий здоровий, я так любив бігати. А тоді в 33–му році нас сусіди, три пари, ми знали, що за 10 кілометрів дуже великий голод був. Це село Розсохувате Лебединського району Харківської області. І ми жнивували там дві неділі. Десь чечевицю, десь щось знайшли й їли сяке–таке. І в тому селі, центр села трошки нижче й озеро, тут сільрада, тут і колгосп. Сюди трошечки вище й туди й туди три вулиці великих і на одній найбагатшій вулиці там 100 дворів було, то осталося шестеро людей живих. Із 100 дворів! Ще одна родина, що дід там вітряк, що вітром молов, то він там молов, то в його родині ніхто не вмер. А крім тієї родини, то шестеро людей живих осталося. І що вони робили? Барок чи орчик. Знаєте що то? Коня запрягають, як орати або волочити. Построноки. А тут дубовий барок або орчик. То всіх мертвих людей або за шию, або за ноги й до криниці. Накидали повно. Бо людей не було носити, а хто живий і конем. Повну криницю накидали — завалили. Нема криниці — в погріб. Знаєте погріб? Погріб повний накидали — завалили. І всі криниці, всі погреби — все завалено було людьми. А по вулицях такі буряни! Дико! Ніде нічого — ні собаки, ні кота, ні корови, ні теляти в нікого нічого не було. Все поїли. Але повмирати, то повмирали, бо хліба не дали. А хліб відправляли закордон. Я, як поїхав — у Мадярщині був — Ужгород, там де самі українці. Та українців отаке казали: — Що ти брешеш, що в 33–му голод був — а нас було там чотири, неодружені поїхали — що там голод був, як ми російську пшеницю й цукор купували багато дешевше як мадярські.

—Що ви брешете, що Сталін голодом поморив.

А я казав: —Почекайте, за тиждень, за два вони прийдуть і взнаєте.

А тоді я їх бачив аж під Віднем. Душ 20 таких, німці забрали.

—Нам, каже, газети російські писали, що там рай в Радянському Союзі.

Але на Україні тоді вмерло, ніхто не міг рахувати, а так приблизно рахували близько 8.000.000.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки померло в Вашому селі?

Від.: В нашому селі ніхто не вмер, бо жид був директором заводу спиртового й хто ввійшов у завод набрав в кишені кукурудзи, проса, ячменю, що попало. І ніби й вартові стояли на воротах й переймали і на кожного по п´ять, по 10, по 20 актів було. І хтось заявив НКВД. Приїхав голова НКВД з району й його помічник. А в нас був директором жид — така страшно добра людина. І хтось заявив. Вони приїхали. Ось кажуть: — Дивіться скільки тих актів на людей — по п´ять, по 10. А чого ти їх не судиш?

—А хто в мене робитиме?!

А люди говорили, що такий жид мав у Верховній Раді брата рідного. І він нічого не боявся. І всі ті акти —в пічку, запалив сірником, а НКВД дивиться.

—Що ти робиш?

Каже: —Те роблю, що потрібно. Я завод поставив на ноги.

То правда, що він поставив на ноги, бо в революцію все розламали. А він поставив. Ну й дав по четвертині спирту їм. Знаєте що четвертина? І вони й поїхали з тим. Він нікого не боявся, і його брат, говорили в Верховньому Совіті, то він нікого не боявся. І ніхто в нас не вмер. Дві ями було такі, що ціле літо відход від спирту йшов — кукурудза. І от, вода вся ввійшла, а отак ями такі, як оце в Михайла лота, і то ціле літо люди ходили з лопаткою, копали і в відра, а вдома сушили й товкли й тим спасалися. Лупа з пшона — те їли. Груші сухі, кислиці сухі, щось таке, листя, жаби, котів поїли, собак поїли, але ніхто не вмер з голоду. А те село, в яке ми ходили жнивувати, то я ж кажу, на одній найбагатшій сотні шестеро людей. То називається село Розсохувате Лебединського району Харківської області.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я знаю що люди їли. В нашому селі одна бідна така нездібна родина, так вони найменшу дитину зарізали й з´їли. А в тому Розсохуватому, то я ж кажу, там поголовний голод —на сотні дворів шестеро людей.

Пит.: А як довго Ви там були?

Від.: Дві неділі жнивували. Жнива кінчили й пішли додому.

Пит.: Чи жнива була багата?

Від.: Не була багата, бо нікому було косити, то нас три пари, ми за дві неділі викосили шестеро гектари жита. Скосили, звязали й в копи поклали.

Пит.: Для кого Ви працювали тоді?

Від.: Для того села.

Пит.: Так, але хто був головою?

Від.: Не було ніякої голови. Зайшли в контору, нам сказали: — Ідіть о туди косити.

І ми то жито, неважне жито було, 33–ий рік, але жито неважне було, бо там вже нікому було й сіять.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: У нашому селі майже не було, але садочок був. Колгосп мав садочок і то діти в садочок матері вели, чи хто там, а вечером забирали.

Пит.: А скільки кілограм хліба вони давали робітникам на колгоспі?

Від.: Сто тридцять сім грам за трудодень, хто працював у колгоспі. Сто тридцять сім грам за півроку авансом дали, але мені й того не дали й більш нікому нічого не дали. Сто тридцять сім грам і більш нікому нічо й то найгірше зерно, найгірше, жита не давали.

Пит.: А чим вони платили Вам?

Від.: Нічим не платили. Тільки 137 грам та й все. Грошей не давали нікому нічого.

Пит.: А як Ви спасалися?

Від.: У Харкові, в Харкові був до 25–го травня. Так. Там я робив в швецькій майстерні. Сидяча праця. Чотириста грам хліба, невипечений, отакий кусочок, нема що їсти. І в Харкові багато на окраїні города приїжджали люди відкілясь і, як приїхав як сів і не встав. А кожний вечір *truck* під´їжджав і забирав.

Пит.: А після того, як повернулися до себе до села, після того, як було в Вас на тому селі, де всі померли. Що Ви робили після того?

Від.: Ми там нічого не робили, тільки жнивували.

Пит.: Так, а після того що?

Від.: А після того прийшли додому й мене два рази заарештували вдома й я обидва рази тікав.

Пит.: В той час, що Ви їли?

Від.: Як я приїхав з Харкова, то в нас були там квартиранти. Робили шосе, дорогу. То я купив картоплі поганенької, 25 рублів заплатив за 16 кілограм. І я з Харкова привіз п´ять хлібин по два кілограма й фунтів сім муки білої, бо ми обслуговували макаронну фабрику й ми там діставали те. Я там був у повазі. А такі, як супи, не знали що робити, а я три роки в школу ходив, але в церковну школу, й в третій класі дроби вистеричні(?) й десяткові вчили. То я то знаю добре. Ну, з практики також багато знаю. І як я вернувся

додому, то два рази арештувалий обидва рази я тікав і жив у лісі. З дубів кору стругав. Там давали мені шклянку пшона кожний день, 200 грам, і 40 грам хліба, але отакий кусочок, бо ж недопечений, всі хотіли красти. І то в нас була одна дочечка й дід старий, і баба стара, й жінка, й я, то ми так жили. У діда була коровка й так ми пережили. Шароку, а потім лупу зі проса їли, і де груші які чи кислиці сушені були — все товкли й їли. І брага та найбільше, що з заводу носили. Посушим, у ступі потовчем, бо змолоти ніде було.

Пит.: Чи Ви були пухлі?

Від.: Ні, ні. Мій брат молодший, ноги попухли були. Але ми мали, батькову сестру він мав, такий бистрий, такий все він знає, і він найшов документ з печаткою, стер усе, а написав братові записку від сільради. Печатка була, а бланк від руки він написав. І той брат поїхав у Харків і зразу дістав пашпорт. А я, як приїздив додому, секретар сільради був, але така сволоч. Я йому давав тоді 250 рублів.

—Дай справку.

—Не можу, не можу.

Секретар сільради боявся, бо хто ж підпише?

Пит.: А чи в Росії був голод?

Від.: Ні. В Росії ніколи голоду не було. Тільки на Україні. А найбільше в Полтавській області. Мої сусідні села понад річкою Псьол, ми на лівому березі три кілометри від Псла, тут кругом соснові ліси і піски, а там правий берег крутий, чорнозем, так там всі черепахи половили, всі поїли, й рибу, ну риби було мало. І в сусідньому селі 20% померло з голоду.

Пит.: Як називалися ці села?

Від.: Село Боброве, Пристайлове, Чернлене, Кам´яне, Будища — це все по правому березі Псла. Я знаю від Сум і до Гадяча, це 100 кілометрів, то я знаю ці всі села.

Пит.: А там люди дуже голодували?

Від.: Дуже багато померло. Були такі села, що половина померла, і нашого району й нашої області. В нас, я ж кажу, завод трошки спас людей.

Пит.: А коли та як скінчився голод?

Від.: Голод скінчився в 33–му році в травні. Уже картопля — скороспілка була. Картопля вже зав´язалася, така картопелька, і вже люди брали де більшу й варили. А по других селах, то ще й картопля не цвіла, а люди вже й вмирали.

Пит.: А що Ви робили після голоду?

Від.: Працював у лісі день і ніч. Жінка приносила їсти. Додому не приходив, бо боявся, бо мене два рази арештовували й стріляв той 25.000–ник, але він не попав мене, бо не бачив вже, соняшники, кукурудза. Я був молодий здоровий. Такий парканчик, вищий, так я плигнув як. Бо ж колись у Охтирці в армії був три місяці, й молодий здоровий. Я був бідовий такий, ніколи не дався в руки. В полоні був і то втік, з–під дротів.

Пит.: А як інші люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: У нашому селі ніхто нічого не міг перебудувати. Кой–які, що судили їх, то повтікали в міста й там осталися робити поки пашпортизація прийшла. Документів нема. Додому. І тоді вже додому всі поприходили й нікому нічого. То так фалево йшло, що страшне.

Пит.: А чому по–Вашому був голод на Україні?

Від.: Тому що держава не дала, й колгоспи не дали, нічого хліба людям, а все відправляли закордон.

Пит.: А чому вони так зробили?

Від.: Поки був Ленін то добре було. А як Ленін вмер, Сталін став. Обсіли й 25.000 вивчили і послали на Україну і помордували людей голодом — до 8.000.000–ів на Україні. Росіянин і один і не вмер.

Пит.: Чи маєте щось додати до того? Я вже не маю більше питань.

Від.: Та що я можу додати? Я можу додати, що по багатьох селах був і знаю — були такі села, що половина людей вимерло й більш. Було і менш. А що за Розсохувате, я кажу, що я там був. То таких сіл дуже багато було, дуже. Там було село, так називалось Довжик, по яру кілометрів п´ять — село й село, і село, то там більш як половина вимерло. То було Лебединського району Харківської області.

Пит.: Дуже я Вам дякую за свідчення.

Від.: Прошу тільки мого *name*–у не давайте туди.

Case History SW78

Anatolii Rozniatowsky, b. September 1924 in Volosin', a *khutir* of 30–35 families, under jurisdiction of village of Zabuiannia, Makariv district, Kiev region, one of 5 sons of a peasant who had 5 *desiatynas* of land. The village church in Zabuiannia was Ukrainian Autocephalous Orthodox, was closed in 1929, and the cross was taken ca. 1934. Narrator recalls forced collectivization, which began in his area in the spring of 1931 and took about a year to complete. The antireligious campaign and collectivization were led by outsiders assisted by local activists from the *sil'rada*, *komnezam*, and *komsomol*. Dekulakization consisted of the expropriation of one household that had about 20 *desiatynas* and took place in 1930. The *khutir*, which had a total of about 200 ha. of arable land, was organized into a collective farm separate from the village. Narrator describes life under collectivization as "like a frog under a wheel," i.e., the collective farmers were squashed. The *kolhospnyks* received 100–200 g. of bread per labor day and very little meat. Two of narrator's uncles were repressed for Petliurist connections. People started to go hungry already in 1930, but it was in the fall of 1932 that everything was taken, and starvation got very bad around New Year's Day. However, the famine made less of an impact in narrator's area than in most of Ukraine, including the surrounding area: only two old people on the *khutir* died during the famine, 40–50 people in Zabuiannia, while in the nearby village Dytynets' (Myn'kivka *sil'rada*, Radomyshl' district, Zhytomyr region) over half the population perished. People on the *khutir* survived eating frozen beetroot, wild sorrel, corncobs, etc, and many families still had a cow. The *khutir* also had an oil press. The village cooperative store had no food whatsoever, and a few people went to Kiev to buy bread. Narrator recalls the extreme want of the children of the dekulakized family and of his family taking in a starving child from Dytynets'. There were homeless orphans in both Zabuiannia and Dytynets'. Narrator estimates that 95–98% of the people cursed the regime in private. The famine ended in the late summer of 1933. Narrator mentions hunger in Belorussia and Kuban as well as Ukraine, but denies that there was famine in Russia (he did not, however, go there) and recalls people saying that the border with Russia was closed. The crop was good; "the famine was absolutely, purely, completely artificially created" because the Ukrainian peasantry opposed communism. After the famine, collective farmers got 200–300 g. of bread per labor day but no money.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.
Відповідь: Анатолій Рожнятовський.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: В вересні 24–го, в 1924–му.
Пит.: А де саме?
Від.: На Україні, в хуторі Волосіння. Волосіння, від волосся —Волосіння. А то є Макарівський район, Київська область.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Селяни.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?
Від.: П´ять десятин.
Пит.: Чи вони були бідняки, середняки?
Від.: Ні, це рахувалося бідняки вони.
Пит.: А скільки Вас було?
Від.: Дітей? У батька? П´ять хлопців.
Пит.: А як Вам жилося? Чи Ви можете описати Ваш хутір? Чи була церква близько, чи була школа?
Від.: Ну, наш хутір —не було ні церкви, ні школи. То був, маленький хутір. А ми належали до села, Забуяння. Забуяння називалося, Забуяння. Ну, а в нас церкви не було на хуторі, то ми належали до села, школи також. Ходили в село, читальня — село

Забуяння. Ну, як ви кажете: питання таке, що як, де я жив? То це де я жив. Ну, а що ще до цього питання, не знаю більше — що ще відповідати до цього самого питання. Бо це, бачите, було яких може хат 30, 35 в цьому хуторі. Десь так.

Пит.: А, як довго існувала церква в селі?

Від.: Ну, звичайно, до революції. Після революції вона існувала. Я зараз Вам скажу, бо якраз ходив уже в школу й сам там був свідком, як знімали хрести, зривали хрести. То був четвертий кляс, десь мені було 10 років. Десь у 34–му, чи 35–му році. Закрили церкву раніше, вже в 29–му році закрили церкву. А зривали хрести десь в 34–му, чи 35–му році. Як я вже ходив в школу. Я сам бачив те, був свідком як зривали хрести.

Пит.: А чи люди спротивлялися?

Від.: *Well*, який був спротив? Звичайно, ніхто цим не був задоволений і критикували між собою. Але офіційно — про який офіційний спротив? В той час, то там ніякого спротиву не можна й подумати не можна було. Бо зразу якийсь Сибір, або ще гірше, та й все — вас чекало. Спротив там не міг бути якийсь, відкритий спротив. А так, в родині, звичайно, критикували й злилися і т. д. Але ж який там міг бути спротив?

Пит.: Чи Ви знаєте, чи церква була Автокефальна?

Від.: *Ja* — українська. Вона була на основах 21–го року автокефальності. В нас була в дійсності автокефальна церква. Бо я ще, ще був малесенький, як я був пару раз у церкві. Пам´ятаю — на українській мові. І звичайно, я тоді цікавився після — тим. В мене тітка була донька священика, то вона розказувала вже пізніше, як вже пізніше, 10, 15 років мав. То пізніше більше говорили на ці теми. Тобто, була Українська Автокефальна Церква, *ja*.

Пит.: А хто очолював боротьбу проти Церкви? Хто вони були? Чи комсомольці, чи комнезами?

Від.: Ну, то це, звичайно, походить від влади, від центральної влади. І приказ і на села і т. д., то в певні часи і в певні періоди. Там розбивали, там церкву. І звичайно комнезами, або комсомольці. Там я не бачив тих молодих, щоб знімали. Оці, які участвували, тої — Червона гвардія, там я чув, що мала бути народна — там десь в Ленінграді й звичайно виконавці. І там, як ви були в цьому уряді села, тієї сільради, так би сказати, цієї радянської вже вправи в селі — ви мусили виконувати. Вам сказали, приїхала міліція. Чи ви хочете з тим жити, чи ні — ви виконуєте; і на тому кінець. Там вас не питають. Якби не виконав, вам би зразу пришили — що ви є антисовєтчик і зразу вам пахне Сибір, або інші речі. Тепер, я думаю, що там не такі розстріли вже є, або щось таке, може. Не знаю, але в той час — між 29–им і 37–им роках, то був жах! Там ви не могли подумати якийсь там спротив відкритий робити. А як ви там були якимсь рахівником в колгоспі, або там якимсь виконавцем, якимсь головою — ви мусили робити. Там вас ніхто не питав, а казали.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: А при НЕПові, якраз я народився в НЕПі — 24–го року. Але НЕП протягнувся десь так, в нашому селі, чи там де я жив отак 28–ий, до 28–го року приблизно. Я пам´ятаю, як ще маленький був, маленький хлопчак. Але, вже пам´ятаю із маленьких літ деякі певні речі. Теж пам´ятаю — батьки робили наших тих п´ять десятин землі. І наскільки я знаю, звичайно, їсти було досить і т.д. І вже пізніше, як підріс, то вже ми, звичайно, знаємо, що НЕП був економічно багато ліпше, ніж інші роки, пізніше. І батьки казали й інші, що при НЕПові було досить можливо. Вони не були там багаті, але в крайнім разі — хоч не голодували, і такі інші речі. То ще можливо було. Бути, бути при НЕПі було можливе. Але вже пізніше, звичайно, ні.

Пит.: А чи Ви знаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Ні, це я не скажу. Там також частину брали, звичайно. Але яку частину? Поперше то було напів приватне — НЕП, тобто ви мали право продавати свою річ на ринку. І держава брала певну частину. Звичайно, багато меншу ніж уже після колективізації. Бо тоді, то було жахіття, о!

Пит.: Чи Ви, вони думали, що то було забагато — люди, селяни?

Від.: За НЕПа не обіжалися. Я не чув уже й пізніше, не чув від батьків, або від когось, щоб дуже нарікали на НЕП, ні. Не дуже так нарікали. Звичайно, комуністів не любили, бо вони знали. Бо вони знали, що несуть безбожжя і т.д., безвірники. І церкви починають там закривати, чи що. Але за життя, не так дуже нарікали. Ще так, більш менш можливо було.

Пит.: Чи був комнезам у Вашій околиці?

Від.: Наскільки я знаю, персонально я знаю — одного комнезама. З ним, з його хлопцем — сином — ходили до школи разом. То він був такий, Пелюшка(?) — завжди по вулиці ходив, такий, що нічого не робив. Але в нас було, це такі як — що я персонально знаю одного. А що були комнезами, то так. О, *ja* — то нема чого говорити, були.

Пит.: Чи Ви б могли належати до комнезаму? Ви були бідняки?

Від.: Бідняки ми були. Але в нас розуміння, як кажуть — не було колективне, або комензамне розуміння сільського господарства, або взагалі політичної думки якоїсь комнезамської. То ще нічого не значить, що якщо бідняк — то вже він є автоматично, це вже комнезам. Комнезам, це так: бідняки. Але це є така ледача частина народу — включаючи нашого народу. Дуже маленька частина, дуже маленький *percentage*, але був. Ті комнезам які, так є: — Не роби! — Й робить не хотіли, аби тільки жити з когось. Як кажуть — паразит, паразитьске життя, або такі інші речі. І так, ото їх там в колгосп. Організувалися вони там, туди ніби то йшли в ті колгоспи. Але воно з них толку не було, як кажуть, з тих комнезамів. Бо ті, які йнші, хоч і були проти колгоспу, то вони й в колгоспі працювали, як кажуть, більш–менш совісно, бо працював. А комнезами, то так. А що в нас були комнезами, то так. В селі були комнезами.

Пит.: Коли почали організовувати колгоспи?

Від.: У нас, в нашому селі — весною 30–го, 31–го року. Якраз перед голодівкою, в нашому селі. Але воно, я бачу, я знаю деякі є варіяції. Тобто на рік, або на півтора є різниці по інших місцях. То я це знаю.

Але в нашому селі, весною почали колективізувати в 31–го року, весною.

Пит.: То вже досить пізно, так?

Від.: *Ja*, трошки пізніше.

Пит.: Коли вони скінчили?

Від.: О, то скінчилося то дуже скоро. То там не тягнули роками. Воно більш–менш за рік ото й скінчилося, та колективізація. Забрали все чисто, хто не схотів — забрали. А хто дісно спротив робив, то його засудили. Вислали та й все. Там великого спротиву не могло бути. Ми зрозуміли, що як там нема, нема ніякого спротиву. Так що батькові сказали: — Дай коня і корову й воза! — І на тому скінчилося. От, то і все! А чи, звичайно, ми — ніхто того не любив, але то мусили. То було, як ще кажуть: — Не там він — добровільна спілка, колективізація. А то було — диктатура, диктатурний приказ. Або здавай коня й корову і то не корову, корову оставляли ще, й воза. А ні, то підеш — викинуть з хати й підеш на Сибір, або куди тобі інше. І все! Так, що там не було *choice*–у.

Пит.: А хто забирав землю?

Від.: То приїжджали з району виконавці такі спеціяльні, — значить цієї, колективізації. Були, були — яких назвали 25.000–ники, що Москва їх там навчила. Із району приїжджала й сказали: — Так що, так і так і так, організувалися колгоспи. Ви мусите здати, прийняти й здати й все! — то з району, звичайно, під комуністичною партією керівництвом, тієї партії комністичної. То були партійці, звичайно, в тому, які оце приїзджали й робили ці пропаганди й збирали людей на збори, на засідання ці. І говорили, що: — Так і так і на тому кінець!

Пит.: Чи також були місцеві люди?

Від.: А, теж були місцеві, що виконували волю комуністичної партії. Траплялися, то нема чого говорити, що траплялися.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Ні, цього ви не могли так добре дуже відкрито зробити. Може десь, хтось там і якесь телятко зарізав. Але телятко дозволяється, бо то на м´ясо здачу. Ви мусили здавати стільки–то м´яса в рік. Так що то й офіційно можна то було робити. А щоб так у розумінні спротиву, я певний — що то випадки траплялися. Але, щоб так загальний спротив вийшов: — Давайте знищим все, не дамо в колгосп! — там би вас зразу НКВД те, чи ҐПУ, чи що там було — зразу вам би забрали тоді без, і на тому кінець. То відкрито ніхто не міг робити! Якусь там, десь курку хтось лишню зарізав може, то що то є? То нічого.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу в Вашому селі, на хуторі? Хто був головою сільради, чи Ви знаєте?

Від.: На скільки я знаю, у селі, де ми належали до цієї сільради, то переважно були місцеві. Один час з іншого села був, але все рівно місцева людина, люди були. Їх знайомі приїжджають, той якийсь там партієць і то організовує збори й вибирайте собі вправу, і на тому кінець. І в переважності були — місцеві: голова там сільради, чи секретар, там рахівник, там фінансовий референт, як ми кажем тут. Так само в нас у хуторі була окрема, не сільрада — а окремий колгосп. Так само голова там, секретар і т. д. Але з місцевих людей все рівно.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Розкуркулення? Воно почалося, ото в час колективізації. Але в дійсності розкуркулення почалося до колективізації. В нас десь в 30–му році почалося. В нас таке було: один чоловік, що мав 20 десятин землі — найбагатший на все село, 20 десятин. Ну звичайно, вже його разували, що він той — куркуль. І його забрали, зразу його забрали. Ще до колективізації від нього забрали все це. Десь рік перед тим, чи щось так — восени. А колективізація в нас почалася весною.

Пит.: А тільки він був розкуркулений?

Від.: У нашому селі так, бо в нас таких багатих більш не було. То він рахувався — 20 десятин, це вже рахувався більш–менш кріпший. І в їхніх очах, звичайно, це вже був куркуль. То його розкуркулили так: прямо забрали все. Не питали там, чи ти будеш іти до колгоспу. Забрали й все. Власне, він ще був у нас сусід, через хату сусід.

Пит.: А як провадили посів–кампанії?

Від.: А, посів–компанії, це вже були, як кажуть, накази з району. З Москви до Києва; з Києва до району; з району до, по селах. І коли й що сіяти і т. д. і т. д. Більш–менш: що коли, що сіяти — то місцева влада мала маленьку автономію, ніби то, що сіяти й як. Але ми, але все рівно були центральні прикази — як, що й до чого й скільки може бути, здати їм і т.д. Але так, дрібніші речі — то таки вже місцеві, по місцевому там деякі свої, значить — управа колгоспу. Там треба на площі, там те посіяти, а там те. Але ж по центральному, все рівно все давали ці накази з вище, як кажуть.

Пит.: А як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівлі? Уже за колгоспів там коли вашої посівної площі стільки–то є гектарів, наприклад, наше маленьке село, хутір там, ну там на приклад, ну 200 гектарів землі посівної. Чи ви маєте, чи ви не маєте — з цієї посівної площі ви мусили здати певну частину, яка дуже величезна, до держави. Чи ви маєте там урожай, чи не маєте. А там, що в вас осталося, то вже там маленька — по 200 чи по 100 грам на трудодень припадало колгоспникам цім. Так що то не залежало, держава бере своє в першу чергу. А що осталося, то там вибачте, як кажуть: — Як з носа скапало — вже тим колгоспиникам, що попало. У них, отак у нас зі всім було — і з городу так само й так само все мусили певну частину. Як має колгосп 500 гектарів, він мусив здати там 200 центнерів землі. Чи в їх вродило чи ні, того — зерна. Чи в них вродило чи ні, то мусили здати. А що там осталося, якась полова осталася — то для вас. Тоді вже остається, яка там, дрібниці ті.

Пит.: Як Вам жилося в тому часі?

Від.: Вже за колгоспного життя? (Сміх.) Як у нас кажуть: — жабі під колесом. — (сміх.) Так жилося і нам так. Поперше, коли почався колгосп, це ж тоді ж і голодівка почалася. Це вже окремо цілком питання. А взагалі й окрім голодівки, завжди так. Не маєш за що купити навіть якихсь черевиків, або якихсь там чоботів. А, особливо, ще гірше було з тим, із матеріялом, таким значить *manufacture stuff.* То, й хоч нібито ми селяни на землі робили й так далі — а ми все рівно не мали, як кажуть, досить їсти. А за м´ясо, нема чого й говорити, що не було досить навіть, о, ніколи його. Там коли не коли якась там курка, або раз у рік якесь там — свинячку заріжуть. То що то є, раз у рік. Життя, порівнюючи до американського — то навіть даже смішне. Тут, не можна того порівняти. Від 33–го і до самої війни майже — на приклад нам жилося туго, дуже туго. Його як порівняти, ну з чим його порівняти? Тут на *welfare*–і, тут ліпше в 100 раз ліпше живуть ніж там, що робили на землі. Продуктивники з цієї землі.

Пит.: А чи Ви були репресовані тоді?

Від.: А, наша родина ні. Ми, батько ото — ми зрозуміли, що нічого не зробите. Здали в колгосп все й не були репресовані. Але мій дядько, два дядьки — були репресовані. А один уже, обидва були, як кажуть з уже більш з політичної точки зору були репресовані в Сибірі. Із стосунків з Петлюрою. Один був у Петлюри, взагалі був у Петлюри, служив — то із–за того. А де не за економічної частини, не як куркулі, але з

політичної частини були репресовані в Сибірі. Бо були зв´язані з Петлюрою, з армією Петлюри. Тоді один служив в Петлюри навіть.

Пит.: А коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: Голодівка почалася 30–го року вже, бо вже в 32–му році, вже восени почали все забирати. Вже тоді почало дуже погано бути. До нового, до 33–го року вже почало бути погано. Але ще можно було, як кажуть, вижити. Не те, що там бути наїдженим, але як кажуть: —Ще не вмирали люди.

А вже зимою 33–го, весна і початок літа, то був жах звичайно. Вже було все забрано й вже був жах тоді. І то зима, весна особливо й ще й літо. Можна сказати — 33–ій рік —ото була найгірша частина тієї, того періоду, тієї голодівки.

Пит.: А коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: В нас у хуторі багато не вмерло. На скільки я пам´ятаю — двох старших людей вмерло. Це село, до якого ми належали —то там —я вже був тоді підлітком. То казали, що десь чи 40, чи 50 людей вмерло, до якого села ми належали. А ще село за цим, за Забуянням. То так: буяння називається по–українські —то таке: як *swamps*, або щось таке. *You see swamp*, як по–американському, то там буян називається. А те Забуяння, то за тими *swamp*–ами — то наше село було. Тобто, перед цим, перед *swamp*–ами, а за цими *swamp*–ами було село Дитинці. То там майже згинули всі люди, більша половина.

Пит.: Чому там було гірше?

Від.: А хто його знає, то тяжко сказати. Видно в їх було може менше збіжжя, може. А може був ще, й був ще в них і спротив більший. То могли їх прикрутити ще гірше ніж нас. А тіх чинників: як і чого —залежить від також, від так само, від умов природніх. Може, там ото ліси —там не було даже якогось коріння накопати, щоб щось. Бо в нас хоч щавель там коли рвали, то ми таке їли. Або там навіть ці жолуді й жолуді з дубів. Ці насіння з дубу, той жолудь такий смердючий —то той їли. А в їх і цього не було. То в них більше як половина села згинула тоді, в той час.

Пит.: А чи Ви дуже голодували в Вашому селі?

Від.: О, звичайно що так. Я кажу, що в нас тільки двоє людей вмерло. Нам що щастило, що ми б були на хуторі —окермо від села. І звичайно так: то якісь там буряки де замерзли, то коріння, то щавель там рвали. Або, а в нас ще помогло в нашому хуторі, що в нас була олійниця, тобто — де видушували олію з цього зерна. То оте, що вже видушене, оте — отой „салут" то як кажуть, таке, що вже після того, як із зерна видушують олію. Там як те, що остається. Воно таке, як цемент, або що. Ну, не як цемент. То ще нам коли не коли вдавалося дістати того. А олію всю забирали, звичайно держава. А то не забирали так, що в нас в нашому хуторі не багато вмерло. Але що голодували — то жах то був! Ще з восени 32–го року, то ще туди й сюди, тако. А як почалася зима, або весна цього, 33–го року — то ми їли, доїлися до того, що із кукурудзи. Не сама кукурудза, а той качан у середині, терли його й їли. І то ще не було погано. А як цієї макухи дістали трішки, то був, як Великдень, звичайно. А як доїлися до того, що те мерзле таке коріння, або що. Або ції жолудь, цей *oak*, називається *oak*, насіння ці — жолуді в нас називали. Як вже те їли, то вже були голодні тоді, то вже страшне. То таке противне і вже, що мусили їсти. А будь що, таки то, чи мерзла картоплина десь попалася —то.

Пит.: А листя певне?

Від.: Листя те, чи що. А качани оці, не кукурудза, це не *corn*, а сам той *stem*. То крутили, терли й то їли. Ну, тільки то звичайно, то не пожива. То є, як то кажуть, голод страшний, то не можна собі уявити — який то голод є. Коли людей, бачиш людина вмирає з голоду —то там оті, то страшні речі.

Пит.: Чи Ви можете описати деякі картини з того голоду? Пам´ятаєте?

Від.: Ну, як я можу описати? Я знаю, що як викинули цих —що це я казав, цього куркуля. Його дочка була замужем за одним простим, тобто бідняком. Але все рівно, вона була замужем за таким біднішим, то їх викинули з хати при мені —зимою. В 33–му році я бачив, як дітей викинули. І вони по снігу йшли (плач) я ніколи не плакав, але сьогодні не можу! із того, прямо з хати. І нам сказали: —Що ви ні в якому разі не беріть до себе до хати, бо й вас викинемо!

Ну, й ми пішли, не могли брати дітей. А вони їх десь пішли, там десь аж у другий кінець нашого хутора й там все рівно їх якось приютили, тобто взяли до хати. Ну, й так

воно було, що то було жах дивитися на тих людей! (Плач.) А нам то самим — нас не викидали, бо ми все ж бідняки і то був колгосп. Ще такий один епізод я бачив, ось з оцих Дитинців, які були від нас сім кілометрів. Ну, й в тих Дитинцях, як я вже казав перед тим — було багато мертвих, більше як половина села. Я вже в школу ходив тоді, в третій кляс. Це вже було весною 33–го року. Вже було так як — не така погода, як сьогодні, але трошки пізніше. Десь в березні місяці, чи в квітні. І я пам´ятаю — йду з школи. А нам було три кілометра ходити з нашого хутора до школи, три кілометра в центральне село. Я так бачу — іде, та ще щось так, іду так, це як зараз, сонце по полі. Там така дорожка по полі й бачу: таке щось, таке далеченько від мене щось так ворушиться. Ну, так собачка там бігає, ну ворушиться. Я не звернув уваги, сам голодний — там всяке, хіба думаєш — що там ворушиться? Підходжу, та це ж маленька дитинка! Підходжу ближче — хлопчик. Може років було, я не сказав би, не знаю точно. Як наші казали — десь років шість йому було, цьому хлопчику. Мені було вже в той час — дев´ятий, десятий рік. А той хлопчик мав років шість, може щось там, приблизно так. А то бачу, дитина мала йде. Таке обдерте, зачухане, голодне видно! Що то, на полі — між селами, на полі! Питаю його: — Хто ти є? Що ти є?

Каже: — Я вовк.

Ну, що за вовк?

Каже: — Я вовк.

Питаю: — Це так тебе звати?

Каже: — Так мене звати.

Воно вже звичайно, вже говорило в цей час — по–українському, звичайно.

— Так, каже, мене назвали.

Кажу: — Як же звати?

Каже: — Микола Вовк.

Знало, знав цей хлопчик — як його звати. Ну, Вовк Микола та й Микола — все. Звичайно, воно плаче, їсти хоче, цей хлопченятко. Каже, просить мене їсти. Я сам голодний іду зі школи. Ну, там мати може мала щось вдома — якийсь там щавельний борщ, чи там що. Взяв я за руку, ідемо додому. Я його розпитую: — А де ж, звідки ти йдеш?

Каже: — Я з Дитинців.

А я знав, що вже в Дитинці майже всі вимерли там. Це село Дитинці. А це вісім кілометрів — він уже пройшов яких не менше шість, сім кілометрів від тих Дитинці в по полях, по дорогах. Я вже ото йшов зі школи, його зустрів і побачив його. Каже: — Я чув вже за ті Дитинці, але ще мені 10 чи дев´ять років, чи 10–ий рік. Думаю, це ж ніколи б не цікавився, де тепер ті Дитинці. Знав тільки, що це за тим бур´яном туди, під ліс. Привів я оце хлопченя додому. Там мати щось мала, не знаю що там мала — якісь там, щось із листя було спечене, якесь таке, якісь пляцки з листя чи що воно таке було. Ну, ото ми поїли й так, де цей хлопчик Микола, цей Вовк, і так з нами і жив там декілька років. А як підріс, тоді вже, він в школу не ходив, а я тоді його вдома там учив. Так значить, що я знав, де в школі, то я то вдома вчив. А він тоді як підріс, то він тоді, як чуть чуть полегшало в 35–му, 36–му роки, отам, тоді він маленький був, а вже з років з 10 чи там дев´ять, то він тоді вже пас корови. Бо так, деякі, не всі люди мали ще ті залишені корови, але переважно ще мали, бо влада таки дозволила по корові, корову тримати. То він тоді пас корови. І так він жив аж до війни у нас там у селі. І ми з ним разом поїхали ще й до Німеччини. Тоді нас забирали до Німеччини.

Пит.: Чи було багато таких безпритульних дітей?

Від.: Я б сказав би, що в нас у хуторі ні. Бо, ото ж наш хутір не був вимерший. Але ж то ті безпритульні, а звичайно, їх було в селі, як в цьому центральному селі Забуянні, то там був при колгоспі тоді якийсь такий організований, цей, притулок сиріт.

Пит.: Патронат?

Від.: Називався патронат, або там було. Деякі люди які залишилися та деякі, оті малі діти–сироти, то були.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей які померли з голоду, з Вашої родини?

Від.: В нас двоє померло — одна жінка, ця одна старша жінка. Вона, як кажуть, вона не, не *blood relation*, але вона була мати, як би сказати, воно таке вже, „через дорогу." Вона була мати цього сусіда, якого викинули з хати. Із цього, зимою, з хати. Вона була мати цього сусіда нашого. Вона померла. А сестра цієї сусідки, яку викинули з

хати, вона є, була замужем за моїм братом, то вона вже також померла. Так що вона не була в дійсності родичка ніяка, ця стара жінка. А я її знаю, це її одну знаю — Гвіздіківська, але ім´я не знаю, вже забув. А другої жінки так і не знаю — чи Фунтані? Там були італійці, такі мішані італійці з українцями, чи щось там таке; померла. Не пам´ятаю, але двох, двох жінок померло.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Мені персонально не відомі. Я чув тоді вдома що такі речі траплялися. Але мені персонально щоб відомо — в нас у селі цього не було. Майже певний того, що не було. Але що чув як батьки там, чи хто їздив до Києва, або в інших селах, там де Дитинці, в інших селах то я чував, що були випадки. І то майже факти, були й в Києві навіть продавали деякі речі, що були зловлення, або що, з людськими частинами там, чи палець, чи щось таке, інші речі. Але в нашому селі цього не було, люди з тим боролися. Тільки, що я чув, що в інших місцях були.

Пит.: Чи багато людей їздили, щоб дістати хліб у місті?

Від.: Не так багато, але звичайно їздили. То бо так, як є корова у вас, наприклад. От в нас була корова в той час, але щоб не подохнути з голоду — ми мусили. В тебе поперше забирали зразу все молоко майже. А та манісінька частинка, яка оставалася і того пів фунт, чи фунт масла за місяць, якщо його зіб´єте! Ви мусили везти в Київ продати, щоб якийсь кусок хліба купити, бо ви в селі не мали жодного хліба. От яка справа.

Пит.: Чи були торгсини?

Від.: О, торгсини — це ще були. Вони ще звичайно, то був в Києві торгсин.

Пит.: Ні, от біля Вас, у Ваших околицях?

Від.: Ні, ні! По селах торгсинів не було, в дійсності. То може де якісь може нас район там, Макарів, може там щось мали. Але торгсин це в великих містах такі торгсини були. І то, і хто там може якусь сережку мав, або що, звичайно все, й воно пішло в торгсин, щоб щось дістати — чи якусь лахмину, чи щось до їжі, чи якийсь хліба кусок.

Пит.: Чи можна було купити продуктів в магазині?

Від.: У цей час у нас була така як кооперація, також такий магазин такий. Там із їжі нічого не було, взагалі. Катергорично нічого не було. А тільки їздили до Києва, бо було 50 кілометрів, то там коли ніколи там вдавалося там хліба там чорну якусь буханку купити, або щось таке. А в нас у селі, хоч і був у центральному селі цей магазин, але там жодної їжі в той час не продавалося там. Якісь там сірники, там ще якась така, нитка.

Пит.: Сіль?

Від.: Там солі, там трохи таке, там якісь там — голка, чи нитка, щось таке коли ніколи там діставали. Але щоб їжа, то не було.

Пит.: А Ви сказали, що Ви ходили до школи тоді. На якій мові там Ви вчилися?

Від.: Ну, в нас була голівна все — вся школа була на українській. А звичайно, російська й німецька — вже дві додаткові були. А вся школа в нас була на українській мові.

Пит.: І що там вивчали?

Від.: Як звичайно в радянській системі науки, то в початкові школі, то мова, аритметика, географія, історія і т. д., і т. д. А вже пізніше там, тоді соціологія, там ботаніка, анатомія. Або як у нас називалося цієї вже за політичні цеї — про партію і т. д. — це вже звичайна типічна радянська школа та й все. Так що це там не то що так, що там щось було. Я думаю, що там і сьогодні великих змін немає у тих науках. Всі голівні науки, звичайно, то не можна відняти, там добре вчили всі головні науки. І звичайно, радянська ця політична частина й т. д., так, що це було додаткове. Але типічна, звичайна радянська школа, називали повна десятирічна школа, середня школа. Це я б сказав, що це тут нема ніякого що там хтось. За школу радянську всі ми знаємо й всі й те, то є школа й та й все. Тільки, що то частина політична вже вивчалася звичайно, комуністична марксистська теорія й т. д.

Пит.: А що Ваші батьки думали про радянський режим? Чи вони говорили про те з Вами?

Від.: Звичайно, ми в родині говорили відкрито про радянський режим. То ми всі так думали, щоб він провалився в цей же день та й все. Але офіційно ми ніхто не міг ніде відкрито нічого сказати. Але це що кляли всі, не тільки мої батьки, а всі селяни. Може якийсь вивертень, що пішов 100%–во на комуністичну сторону. І такі то звичайно

комнезами, або якісь там комуністичні вивертні, звичайно що вони то мусили хвалити. Але десь 95, 97, 98 відсотків всього населення, я скажу, що вони його проклинали день і ніч ту систему й те життя під тею системою. Може не саме життя в розумінні життя, але умови того життя, проклинали його день і ніч. А систему тим більше, звичайно.

Пит.: А коли цей голод скінчився?

Від.: Він тягнувся в 33–му році аж до жнив. Хоч і все літо був голод, звичайно, але літо все рівно, як совєти не забирали всього, все рівно якесь там — груша виросла, вже якесь яблуко, або якось там малина там десь там попалася, або щось там інші речі. Так що вже літом вже не було цього поголовня, поголовного вмирання людей. А вже під осінь. Хоч і тоді навіть за колоска вас, як збираєте попадані колоски, вас на Сибір висилали автоматично за ці речі. Що воно ж пропадає, все рівно не мали права. Але вже туди літом і вже під осінь, то вже я б не сказав що був, що люди падали мертві від голоду. Але, що були всі голодні, то так. Тільки, що такими вже природніми речами там коли–неколи вдавалося вже щось з'їсти. А голод уже, так би сказати, вже самий голод такий як у розумінні повний дійсно голод; він то скінчився вже в середині літа. А восени, хоч то ввесь 33–ій рік він був тяжкий страшно й восени ніхто ніколи не був наїджений, але вже трошки інакше було. І вже восени вже, сказав би, я сказав би що вже тоді голод вже дійсно, як в розумінні голоду, вже скінчився. А що ми були голодні й босі і не вбраті як треба, то звичайно що там.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи в Росії був голод? Що люди думали, що вони говорили?

Від.: В самій радянській Росії, тобто Російська Федеративна Республіка, тобто суто Російська республіка, я не сказав би, що там голод, то ми не чули за те що там був голод. І власне, якщо комусь удавалося проїхати туди, то там можна було купити й хліб легше й т. д. У самій Радянській Російській Федеративній Республіці не було голоду. Це тільки Україна, а тут Кубань, Білорусія трошки захватило, а самий так, ні. Але туди не можна було навіть їздити під час голоду. Може там комусь вдалося проїхати купити, а то як кажуть було: „Границя на замке." Вас перевіряли в потязі — де ви живете, й могли, завертали навіть. Отакі речі. А на Україні, й прямо цей голод був, як кажуть „обгороджений:" Україна, то Білорусь, Кубань оце захаватило. Отут–то, як би сказати — обгороджений тут, трималося тут його.

Пит.: Чого Ви думаєте був голод такий?

Від.: Це є відома річ — чому. Що найбільше українське селянство, нарід, спротивився колективізації, був найбільше противником комуністичної системи взагалі, український нарід. А тим більше, що був спротивився, проти, пасивно робив спротив колективізації. І політично українці були завжди проти комунізму й економічно такий пасивний спротив робили. І Сталін побачив що нема, що нема, як кажуть з цими українцями, як їх зломити. То їх зломити голодом. І це було, звичайно, штучно зроблено, бо в ті роки надзвичайно були великі природні урожаї і т. д. Так що природнього голоду не тільки не було б, а було б то великий збут був би від природи, природньо. Але ж це було штучно зроблено, все було забрано, абсолютно все чисто й штучний голод зроблений був.

Пит.: Чи Ви всі були разом під час голоду?

Від.: Ви маєте на ввазі в моїй родині?

Пит.: Так.

Від.: Ну, мій брат, два брати добре робили, а один брат був найстарший. От не пам'ятаю чим, де й саме чим, десь на Полтавщині, робив мій найстарший брат. Молодший брат від нього, що ще тепер живий, робив тут у нас на Київщині. А нас трьох братів останніх то ми були вдома, вчилися в школі, в тім Забуянні, в десятирічці. Я був наймолодший, то був у третій клясі, а другий брат був у п'ятій, а цей третій був десь уже в сьомій чи в восьмій. А два найстарших братів не були вдома. Вони були вже по працях, робили поза. Один на Полтавщині був, чи в Лубнах, чи щось таке. А цей другий був у Кагарлику, Київська область.

Пит.: Чи вони приїжджали додому часами?

Від.: Старший ні, не був вдома, взагалі не був. Тобто, він тільки раз здається приїхав. А цей другий, молодший, то він приїхав, робив тут близько нашого села Забуяння. То були великі торфові копальні. То він там робив, вже якраз у саму голодівку, весною. Там і робив він, як робітник. То він там діставав щось, я не знаю

скільки грамів на день, 200 грам, чи 300 грам. Не хліба дійсно, як хліба, а кукурудзяного такого трошки хліба, кусочок такий маленький діставав як робітник.

Пит.: І Ваш батько працював на колгоспі?

Від.: У колгоспі. О, *ja*, так. Мати й батько вже в колгоспі працювали.

Пит.: А що вони дістававли?

Від.: У той рік, у той рік — майже нічого не платили. Не тільки, що не дістали, від нас все забрали. А вже так, 34–ий, 35–ий роки, так як я казав — там держава вам дає певні „предподаток" називався, від вашої частини землі в колгоспі. Все забирають, ту там, не дивилися чи там виросло чи ні. Там від вас певну частину, певний процент. Вони кажуть наперед, що там мусить бути стільки й кажуть: — Дайте нам стільки!

А там що оставалося то так, там чи по 100 грам, чи по 150 грам було на трудодень збіжжя діставалося в кінці року. Ну, діставали там в кінці року десь там, я знаю що таке як три, чотири пуда збіжжя. Це — 16 кілограм один пуд, яких там 45 кілограм за рік праці — збіжжя. Попробуйте прожити, на якихсь 45 до 50–ти кілограм на рік. А то треба було щось такого комбінувати, як кажуть — там маленький городчик, якась цибулинка, й т. д. Або де там вигребеться, або щось таке. Отакі речі. Так що ці після голодівки роки страшно тяжкі, то дуже мало діставалося. Навіть пів кілограма збіжжя будь–то, бо за ввесь трудовий робочий день все не діставали: 200–300 грам, це було добре, ще добре було 200–300 грам за один робочий день, який називався трудодень.

Пит.: Вони також платили грішми?

Від.: Ні, в колгоспі не платили грішми. Ото тільки дістануть ото того збіжжя трохи і т. д. І ті, що там виростите в себе на тому 50–их називалося, то пів гектара землі коло вашої хати вам давалося. Ото що виростите на пів гектару, пів гектару, це так о як ося де від вулиці, оце ж хата, оце вам 1/2 гектара, це все. І що виростите там, ото ваше. Ото є капустина яка там, чи огірок, чи що.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Його ніхто ніяк не перебудував, в моєму розумінні. Як ви могли його перебудувати, як у них була система радянська, колективна система, колгоспи ці. Як ви могли його перебудувати?! Ото тільки що одне змінилося, що вже з голоду не мерли, а ввесь час були на пів голодні люди ті селяни. Деякі вже в пізніші роки може вже і не так голодні були. І так воно так трошки поліпшало в тому розумінні, що живіт вам день і ніч так не крутив, що аж у голові боліло. Ото тільки різниця в тому, а ніякої там перебудови не було. Як організували той колгосп.

В житті перебудови після колективізації, або після голодівки там великого не було. Тільки одна та різниця, що трошки було може їсти. Не те що їсти в розумінні, що ви були наїджені там, там ні. Але порівнюючи з голодівкою, то вже нібито мали, бо були трохи вже в ліпшому стані. А так само страшна була біднота. Або щось купити з *manufacture*, то був жах. То неможлива річ була! Ота корова, що надоїте і там за місяць і два фунтики масла то зіб´єте — ми його ніколи не могли їсти. То тільки нас мати там, на ножичка попробувати яке воно, а то мусів везти в Київ продати щоб щось купити.

Пит.: А молоко здавали?

Від.: А то окреме, молоко те, якщо маєте корову, ви мусите здати стільки–то молока на рік. Чи корова ваша дає молока багато, чи ні — мусите здати. А що вам осталося, то не питайте — що там осталося. Якийсь, як перегон, як там вип´єте чашку за день, то це вже добре було. Оце що вам оставалося. А там може, як вже там якусь дитину, чи щось так, там чашку молока, а так то в трудах. Там не було ніколи, до самої війни. А звичайно, після війни то має бути тяжко. Саме й так воно так було — на пів голодні люди й на пів взуті й на пів голі. Бо то не було там так, що як має жінка, або там дівчина дві блузки, якісь там ситцеві блузки, таке як воно там — паскудненьке таке та й все, то вже була дівка ого–го, куди там. А то, а то ткали оте полотно своє і то тоді носили, селяни переважно. А як має таку блузку, не таку як Ваша, це ще гарна, а собі ситцева, то це тільки на свято надіне там, або щось таке.

Пит.: Я вже не маю більше питань, чи Ви маєте щось додати до того що Ви вже сказали?

Від.: *Well*, на цю тему то це тяжка, можна говорити багато, але що додати? Що можна додати? Дав би Бог, щоб воно змінилося. А коли воно зміниться, звичайно ми не знаємо того. І дуже мало від нас залежить, так що в цьому відношенні додавати там мало що. Тільки ми маємо надію, що може воно щось, якийсь прийде комусь до розуму,

щоб якісь зробити поліпшення людям же. Бо то є жах, щоб так система відносилася до своїх, до свого власного народу. Але так воно є, так було й по сьогонішній день так воно є. Хоч там ніби то ліпше кажуть, але нас, кільки ми знаєм, там політична система не змінилася. Може трошки, замість дві блузки, то може якась щаслива дівчина, або хлопець має штани одні, а може другу блузку, ото може тільки те. А поза тим, я не вір´ю щоб там щось, щоб так змінилося, що там люди вже там розгулялися. Ні. Я не мав ні одних штанів ніколи. Що з брата осталося, там підрізали чи відпускнуте, то я мав те. А може б тепер, може б мав би свої штани. Ото тільки й різниця. А то як тоді там за ввесь рік відколи в школі був, страшно мені хотілося тіх *gym shoes*, у нас казали „балєтки," *gym shoes.* Вдалося в 37–му чи в 38–му році купити в Києві, батько купив і то попалися за малі, бо не знайшов. І то якраз не міг зносити, бо за малі. Оце вам таке життя! За ввесь вік, що я там за 20–18 років, що я прожив в Радянському Союзі не вдалося мені мати *gym shoes*, а ні одного разу. То, життя!

Пит.: Дуже дякую за свідчення.

Від.: Прошу, прошу дуже.

Case History SW79

Anonymous female narrator, b. 1920 in Velyka Bahachka district, Poltava region, one of 2 children of a Petliura army veteran of gentry origin who was on the run in the 1930s and worked as a bookkeeper on an MTS until his arrest in 1932. Narrator's mother's family was dekulakized and exiled. Narrator's village had 3500 families, 2 autocephalous churches, a clinic, pharmacy, MTS, and a theater. Narrator described house to house grain searches with metal sticks used to probe the ground. Collectivization and dekulakization were carried out by local activists, especially by the *komnezam*, without the assistance of outsiders. Some families voluntarily joined the collective farms. "Many" were dekulakized but narrator does not hazard a guess as to how many. In 1932 peasants came with black flags to the railroad station and attempted to break open the boxcars loaded with grain. At night all the local employees, including narrator's father, were arrested as alleged instigators of this revolt. Narrator's father was released after being held for six weeks in Poltava, but a cousin was shot. Then narrator's father moved to Donbas, leaving the family in the village. "Of course, there were no cats or dogs, because they had all been eaten. When I walked to school there were bodies lying in the streets, and I stepped over bodies like everyone else did. Someone came to pick up the bodies and liquid poured like rivers from their legs, because they were so swollen and cracked. The skin split, and the water ran out. They were so swollen!" Schools remained open throughout the famine, although the children were the first to die. A family of poor peasants 2 houses away from narrator's family died out completely. Narrator hesitates to estimate total mortality but believes it was under 50%. Those who attempted to glean in the fields after the harvest were arrested. The famine ended in the fall of 1933.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: В 1920–му.
Пит.: А де саме?
Від.: На Полтавщині.
Пит.: Чи Ви можете сказати район?
Від.: Великобачанський район.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько був службовець, він працював бухгальтером.
Пит.: Чи Ви мали землю?
Від.: Ми не мали так землі, бо він увесь час службовець був, мали звичайно, але скільки я не знаю, їх називали дворяни, ну, й більше заможні були.
Пит.: Чи вони ще були живі?
Від.: Так, вони були живі.
Пит.: Чи вони були розкуркулені?
Від.: Ні, вони не були вигнані. Моєї матері родичі всі були вигнані з хати, всі були розкуркулені й вивезені в Архангельськ.
Пит.: Скільки Вас було?
Від.: У нас, у моїх батьків двоє дітей було.
Пит.: А для кого працював Ваш батько?
Від.: Що до його праці, де й коли, то я не пам´ятаю, а тоді він працював в МТС — це машино–тракторна станція. Він у багатоьох місцях працював і в районі, так все бухгальтером працював.
Пит.: Їздив багато?
Від.: Не так багато він їздив, а там де працював, тоді після розкуркулення, то він їздив, бо мусив переходити з одного й в друге, тікати.
Пит.: А мама була вдома?
Від.: Мама вдома була, так.
Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село, скільки дворів там було?
Від.: Туди належали й хутора, крім села, може 3.500. То було велике село, де ми мали двоє церков, мали лікарню, декілька лікарів, аптеку, МТС, театер мали.
Пит.: Чи Ви ходили до школи?
Від.: Так я ходила до школи.

Пит.: Чи то була російська школа чи українська?

Від.: Це була українська школа.

Пит.: А церква була російська чи автокефальна?

Від.: Автокефальна була.

Пит.: Як довго існувала ця церква?

Від.: Я не пам´ятаю, не можу сказати докладно, коли розібрали ті дві церкви, але всі їх розібрали, цілковито знищили. Я пам´ятаю це може десь 28–ий рік. Нас зі школи водили й показували, як всі ще ікони палили, забирали з церков і палили, зносили й палили, то нас зі школи водили туди. Але в якому році я не пам´ятаю, в якому році, що вже церкви цілком були закриті й розібрані.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація, десь в 29–му, 30–му роках.

Пит.: Чи це мав великий вплив на Вас?

Від.: Так. До мого батька ввесь час говорили, що він є петлюрівець, контр–революціонер, дворянин. Увесь час другої назви й не було. Він був пізніше вже в 32–му році, то він був арештований.

Пит.: А як Вам жилося тоді під час колективізації?

Від.: Жилось так, як, все було забрано під час то вже як голодівка почалася то все позабирали. Навіть ходили з такими *stick*–ами і в землю *stick*–али залізні такі. Шукали чи нічого не було закопано. У кого який борщ був у печі й те виливали, приходили ті комнезами, комсомольці бригадами й все забирали.

Пит.: А Ви не були селяни?

Від.: Ми, селяни в селі жили. То було велике село. Поки ще було, то мій батько їздив по торгсинах чи мали де якесь срібло, золото трохи, але голодували так як і всі.

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: В 32–му році, так були противні, спротивлялися проти колективізації — але ті ж які спротивлялися, то вони всі були вислані на Сибір і в Архангельськ. У нас дуже багато було вивезено й арештовано, тоді арештовували.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, скільки осіб були розкуркулені?

Від.: Я не можу сказати, я знаю, що багато було, але скільки родин не можу сказати цього.

Пит.: Як відбувалося розкуркулення?

Від.: Я знаю, я пам´ятаю, бо не так далеко родичі жили, моєї мами двоюрідний брат. То казали, що вечором зібрали збори десь там в якомусь клюбі, в театрі, зібрали збори й написали список таких і таких вивезти. На другий день уже підводи підвезли, все позабирали в них, їх поскидали на підводи й вивезли на станцію, вивезли.

Пит.: До Вас приїжджали?

Від.: Ні, до нас не приїжджали.

Пит.: А як часто ті бригади були в селі?

Від.: Я не можу сказати, поки всіх вивезли, та як вони хотіли, позабирали, досить часу пройшло, бо то було дуже багато людей, до яких заходили все забирали й вони тоді забирали й в бідних і в багатих все що було то скрізь. Найпершу чергу то ті ж самі комнезами, вони ще скорше вимерли.

Пит.: Хто були ті комнезами?

Від.: Селяни були, селяни такі, які вірили в Леніна, в Сталіна, в колективізацію і ті ходили по дворах і забирали. То приїжджі були прислані, які там чи комсомольці, чи партійці, а теж набирали й селян і ті йшли за ними й збирали.

Пит.: Чи люди добровільно записувалися?

Від.: Були такі, що добровільно записувалися.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад: хто був головою сільради?

Від.: Я не можу сказати, бо я не пам´ятаю!

Пит.: Чи Ви знаєте, чи вони були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Місцеві, та місцеві були, але я не пам´ятаю.

Пит.: Чи було багато сексот?

Від.: Я думаю, що було багато, бо як мої звичайно батьки дуже мало говорили в хаті при дітях, бо боялися, що підуть до школи й зможуть комусь щось сказати. Але я пам´ятаю, я не пам´ятаю який то рік був, чи був 28–ий чи то під час може ще НЕПу, коли

будували хату в одних, але я не можу сказати в кого, але я знаю це ці такі як інтелегенція, більше свідомі українці, які закінчили й мали вечерю чи то й в хаті заспівали „Ще не вмерла Україна," то на другий день вони були всі арештовані. Так що хтось підслухав і почув. Так що сексоти були.

Пит.: А як відбувалася хлібозаготівля?

Від.: Я не можу сказати.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: Голодівка, десь ще, вже воно від 31–го року вже почали забирати і в 32–му році селяни пішли з чорними прапорами на станцію розбивати вагони за хлібом. То в ночі всіх службовців заарештували, в тому числі й мого батька, так як організаторів походу. Хоч і з нашої родини ніхто на двір не виходив в той день і ніде ми не були, але батька арештували, і ми не могли зразу добитися, де їх поділи. Їх вивезли зразу до Полтави. То двоюрідного брата мого батька, моєї мами, властиво він не повернувся, його розстріляли, вони не сказали, сказали помер. Мій батько повернувся через шість тижнів. Був у Полтаві й то визволив його один комуніст, який не був місцевий, а приїжджий, який женився на одній нашій знайомій з багатших людей. Напевно він так само був може з багатих і звідкілясь він приїхав. Він допоміг звільнити мого батька з в´язниці.

Пит.: Після того що Ви робили?

Від.: Після того, мій батько поїхав на Кавказ, бо його там сестри жили. Як розкуркулювали то його сестри виїхали на Кавказ. Там він пробив так само влаштувався на працю, я не знаю скільки він часу пробив і його оцей зять, сестри чоловік, одного дня приходить і каже, що за тобою шукає НКВД там же на Кавказі. То мій батько 40 кілометрів в ночі, на другу станцію пішов і виїхав звідтіля. Виїхав на Донбас, на Донбасі був.

Пит.: А Ви ще були в селі?

Від.: Так, ми були, а ми там були й голодали. Їли ці опилки як дерево пиляють і ті опилки, якщо десь була жменя муки або якесь листя то мішали. Дуже багато померло.

Пит.: А як Ви спасалися?

Від.: Та так спасалися, що було десь щось. Сестра моя вже почала пухнути, я не пухла, а сестра так пережила.

Пит.: Чи мама працювала?

Від.: Ні, мама не працювала.

Пит.: Чи тато?

Від.: А тато десь там трохи добив чогось, бо він там на Донбасі був і так потрохи то в торгсині щось поміняв. Звичайно не було ні котів, ні собак, бо все поїли. Я коли йшла до школи то бачила, як на вулиці лежали трупи, переступала трупи й кожний хто де й друге. Дехто там наступив на трупа, то там із ніг бігла річка бо були дуже опухлі й тріскалися. Шкіра тріскалася і та вода витікала. Так були опухлі! Моєї матері двоюрідна сестра не повернула. Вони були вислані до Архнагельська і тоді якраз вона повернулася з Архангельська, щось приїхала, та пішла, жила не так далеко від нас, пішла десь, чи на хутір чи що, може шукати їсти просити, вона більш не повернулася. Чи вона в полі згинула, чи її хтось забив, бо були такі випадки.

Пит.: А діти ще ходили до школи під час голоду?

Від.: Ходили до школи.

Пит.: Як вони могли?

Від.: Та от так, не всі вимерли, не всі, тяжко було, але ходили.

Пит.: Хто перше вмирав з голоду, чи старші чи мужчини?

Від.: Старші вмирали й діти вмирали так само. Біля нас десь може за дві хати — то ціла родина вимерла: батьки і два хлопці. Були бідні, вони в колгоспі працювали, але колгосп не спасав, бо не було нічого й хто йшов колоски збирати на поле після того як був зібраний врожай, то вони забороняли, арештовували.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я не знаю скільки, але вимерло багато.

Пит.: Чи половина, чи більше?

Від.: Ні, менше, половина не вимерла, бо то дуже багато населення, дуже багато. Я знаю, що на другій вулиці, я не бачила, не знаю, але так говорили, що на другій вулиці одна мати поїла своїх дітей й вона так само померла після того. Так говорили.

Пит.: Чи Ви самі знали людей, які вимерли з голоду, чи хтось з Вашої родини?

Від.: З родини, то тільки моєї мами двоюрідна сестра, що пішла за хлібом, і вона не повернулася, вона померла. Другі то не з голоду померли, а були задушені — старші то вже тітка й дядько. Вони були розкуркулені й вигнані й жили на квартирі то казали, що думали, що може вони мали золото, то вони були задушені.

Пит.: А як довго Ви голодували?

Від.: То вже 33–ий рік на осінь, то вже тоді трошки стало ліпше, але взгалі життя доброго не було. Десь в 35–му чи 36–му році я виїхала звідтіля.

Пит.: А як довго Ви голодували?

Від.: То вже 33–ий рік на осінь, то вже тоді трошки стало ліпше, але взагалі життя доброго не було. Десь в 35–му чи 36–му році я виїхала звідтіля.

Пит.: А тато ще був на Донбасі?

Від.: Ні, тато тоді був на Полтавщині, але він працював. Він по різних місцях працював. В 37–му році знову був арештований як петлюрівець, як це взагалі, як політичний.

Пит.: Чи Ви можете описати може деякі картини з голоду, чи випадки що Ви пам´ятаєте?

Від.: Ну, ці картини, що коли йшла до школи то трупи лежали по дорогах і потім там якийсь віз з колгоспу чи що, що їздили й забирали цих трупів і вивозили за село до їх ховали, то ці які ще лежали ще дихали, ще не були цілком мертві, їх так само брали й в одну яму клали. Кажуть, що другий раз нема кому везти.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Не багато було, так.

Пит.: Чи вони були на вулиці?

Від.: Вони були вдома й там умирали.

Пит.: Чи ви знаєте щось про величину голоду, чи Ви знали що й в других селах також був голод?

Від.: Ми знали, що то голод майже по всій Україні був. Так, мій батько був звичайно свідомий, національно–свідомий українець то він знав, що це спеціяльно було зроблено знищити українську націю і виморити голодом селянство.

Пит.: І він Вам сказав про це?

Від.: Багато не говорилося, але деякі речі, що вже хоч пізніше, те говорилося.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Тридцять третій уже під осінь, то ще не можна сказати, що скінчився, але вже ліпше було.

Пит.: А як люди перебудували своє життя?

Від.: Ну, там уже після того може хто мав корову, хто мав козу, чи там щось, трохи стало краще, працювали в колгоспах. Ми не працювали. Щось діставали трохи й жили.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи в Росії був голод, що люди горовили?

Від.: Я не думаю, що в Росії був, бо так як і тоді говорили, що в Росії не було. Це спеціяльно було зроблено в Україні.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи Вас годували в школі під час дня?

Від.: У нас ніякої їжі не давали. Ще коли, ще й в 36–му році чи що, то я знаю то по містах були великі черги за хлібом, за всім, я тоді була вже студенткою, то я знаю одного разу, 15 копійок на 100 грам хліба не було й позичити ні вкого немає, бо й в студнетів не було. То стояли в чергу. Бідне було студентство. Це в 36–му році, ще тоді такі були черги за хлібом.

Пит.: А хто були вчителі в Вашій школі?

Від.: Якої національносте, чи місцеві? Були місцеві й були приїжджі.

Пит.: І що вони навчали?

Від.: Я там закінчила тільки семирічку — то географія, історія, мова, фізика, математика, такі дисципліни. Після семирічки я виїхала.

Пит.: Що вони навчали про партію?

Від.: Тоді ще в семирічці, ну звичайно ж за Сталіна за Леніна, за все, але щоб політичні науки, то ще в семирічках у нас не було, вже пізніше в десятирічці було.

Пит.: Чи були жовтенята й піонери?

Від.: Піонери, жовтенята, так були.

Пит.: Чи Ви належали до піонерів?

Від.: Та всі були в школі піонери, то вже пізніше, як до комсомолу то я не знаю, я тоді вже виїхала, але ті менші то піонери мусили бути.

Пит.: Чи Ви були релігійні тоді?

Від.: То вже не було. Мої батьки й ми, як ще були малими дітьми то нас водили до церкви й в нас в хаті завжди молитва читалася, але вже церкви порозбирали, церков не було.

Пит.: А в школі Ви не могли говорити про це?

Від.: Не можна було говорити, бо ж кажу нас водили дивитися, що релігії немає, що то є опіум народу й як палили ікони, навіть мови не було про релігію в школі.

Пит.: Чи Ви були репресовані самі за те, що арештували Вашого батька?

Від.: Ми ні, ми звичайно, ми жили собі, але батько був арештований декілька разів.

Пит.: Вам не було тяжко дістати працю?

Від.: До школи ми ходили. Звичайно в вищій школі то вже треба було дещо прикривати з походження. Не можна було всього писати, й коли я в Харкові йшла, я вже в Харкові була, йшла по вулиці, то як ішов на другій стороні вулиці міліціонер, то я вся тремтіла. Я думала, що він знає, хто я є, і хто мій батько, що мій батько був арештований. То я боялася навіть глянути де міліціонер ішов.

Odarka Okopna, b. February 2, 1919 in Vovkivtsi, a *khutir* in Romny district, Sumy region, one of five children of a middle peasant who had 12 *desiatynas* of land. Collectivization was carried out such that "those who didn't join had everything seized. And they took everything away from my father. The farm, the horses, the cattle, and the pigs. They took it all. Plus, they took the geese and chickens. They took everything. Father was not in the *kolhosp.* My father was not in the *kolhosp* for one single day. And after they had taken everything, the famine began, and we had only our house, so Father fled. He didn't live at home but hid out from the communists so they wouldn't sent him to Siberia. And we — Mother, two brothers, and I — sat at home. And the famine came. There was nothing to eat — everything had been taken, so already in 1932 — I don't remember the day, but it was in December — my two brothers — first the one younger than me and then my older brother — died. Mother survived, but just before Christmas at the end of December, she died. In 1932." Narrator's brothers were 9 and 19 years old and her mother 45 years old. Narrator's father surreptitiously returned to visit from time to time, bringing bread a couple of times and once some fish, which the *sil'rada* seized. Narrator stopped going to school because there weren't any children in school. People ate whatever they could find, such as acorns buried under the snow. Later narrator's family ate chaff, leaves, etc. Narrator lived with her father outside in a woodshed, and her father was able to make a little stove from bricks. Then they got a little shack for R30. per month. Narrator worked on a state tree farm, and her father got various jobs. Narrator gives two accounts of how birds stripped the flesh from the bodies of the dead. After narrator's aunt perished, it was discovered that she had cooked her child. Bodies were picked up and loaded on wagons to be buried at a place unknown to narrator. (The famine occurred "because they (i.e., activists from the *komnezam* and *sil'rada*) took everything" in order to force people into the *kolhosp.* People went to Russia to obtain food, although narrator did not. The famine ended in 1933.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище?
Відповідь: Одарка Окопна.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: Другого 19–го —лютого другого, в 1919–му.
Пит.: Де саме?
Від.: На Полтавщині.
Пит.: Чи Ви можете сказати район і село?
Від.: Район Ромни, село Вовківці.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Селянством, хлібороби.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Дванадцять.
Пит.: До революції також?
Від.: До революції я не пам´ятаю. А по революції 12.
Пит.: Значить, вони були середняки?
Від.: Середняки, так.
Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?
Від.: Я мало пам´ятаю.
Пит.: Що люди говорили?
Від.: Дуже були задоволені.
Пит.: Скільки Вас було?
Від.: У родині нас було п´ятеро. П´ять дітей.
Пит.: П´ять дітей і мама й тато.
Від.: Так.
Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі.
Від.: У 28–му році. Ні, в 27–му році.

Пит.: Як відбувалася колективізація?

Від.: Відбувалася так, що хто не йшов, то позабирали все. І в мого тата забрали все. І господарку, й коні, й корови, й свині. Все забрали. Плюс до того, що й гуси, й кури. Все позабирали. Тато не був в колгоспі. Мій тато не був у колгоспі ні одного дня. А як позабирали все, а тоді прийшла голодівка, то ми лише хату мали, то тато втікав, не жив вдома, ховався від комуністів, щоб не забрали в Сибір. А ми, нас два брати, й я і мама сиділи в хаті. А прийшов голод, їсти не було що — позабирали все, то вже в 1932–му році, я не пам´ятаю якого дня, але в грудні місяці, то за той місяць два брати, перше молодший за мене, а пізніше старший мене брат, помер. Мама ще трималася, і акурат перед святами Різдвяними, в кінці грудня померла. У 1932–му році.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашому селі?

Від.: У 1932–му році в зимі. Уже в зимі люди не мали що їсти.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, скільки осіб були розкуркуленних?

Від.: Ой, Боже, не знаю. Не можу сказати. Це тяжко сказати, я ще тоді не була зросла, я ще була молода, я не можу сказати, не пам´ятаю.

Пит.: А тато поїхав на Донбас?

Від.: Тато був на Донбасі, але приїжджав, відвідував нас. Але ховався, щоб не бачили комуністи.

Пит.: Він привозив зі собою щось їсти?

Від.: Привозив тато хліба трошки. Пару раз привозив. І один раз привіз сухої риби, але з сільради взнали, то прийшли й позабирали, не дали їсти нам.

Пит.: Чи мама працювала? В колгоспі?

Від.: Ні, мій тато не працював ні одного дня в колгоспі.

Пит.: Вибачте, я питала чи Ваша мама працювала?

Від.: Ні, не працювала. Ні.

Пит.: Чи Ви ходили до школи під час голоду?

Від.: Я ходила до школи три кляси, на четвертій клясі, як розкуркулили тата й вже голодівка почалася, то я лишила шкоку, бо в школі навіть не було дітей. Їсти не було, що й діти не йшли до школи. Може там який десяток прийде коли. Але на селі не мали що їсти, так що наука не йшла в голову в той час.

Пит.: А що люди їли?

Від.: Їли, хто що міг найти.

Пит.: Наприклад?

Від.: Наприклад, ми жолуді їли. Як у мого тата розібрали такий сарай, то там дах був і на даху ми ще збирали для свиней жолуді з–під дуба. Носили ми відрами й там висипали, вони сохли на даху. А тоді, як той хліб розкидали, як забрали худобу, то там було на даху багато жолудів. І ми ті жолуді вибирали з–під снігу й парили водою гарячою й товкли в ступі й робили такі пляцки. А мій тато мав пасіку, то мали віск, смарували сковороду тим віском і пекли ті пляцки. І пляцки їли. То в нас вже в всіх зуби були чорні від тих жолудів.

Пізніше полову їли. Товкли гречану, від гречки. З вівса не їли, бо то дуже шорстке воно, тяжко, а з гречки м´якша. А як уже на весну, зимою мама й два брати померли, а ми переживали тими жолудями, а весною, як стало розвиватися дерево, то ми пекли хліб. Обдирали листя і сушили на сонці, дебудь, чи на сонці, й тоді товкли те листя і робили такі маторженики. І ті маторженики їли. Я й тепер споминаю. Маторженики, й ото таке ми їли. Ну й так, в мене самої ноги були пухлі, мало що не померла. І так я на тому вижила, а вони померли.

Пит.: Що Ви робили після того, як вони померли?

Від.: Як вони померли, то до нас приїхало з сільради 10 підвод з колгоспу й забрали нашу хату, а ми залишилися там, де дрова складали — в дровітнику. Я з татом спала аж до половини листопада в холодному. Тато зробив з цегли таку маленьку піч, і ми там варили їсти й там спали між тими дровами. Уже був мороз великий і дуже було зимно, а нас ніхто не хотів пустити, бо казали, що ми куркулі, не допускали в хату, ніхто не хотів пустити на мешкання. А вже при кінці листопада нас пустили люди в хату; не в хату, в хатинку. Маленька хатинка така, тільки для двох і то дуже тісні було. І ми там мешкали, я мешкала зі своїм татом у тій хатинці. І мусили платити 30 долярів кожний місяць, карбованці, перепрошую, за ту хатинку.

Пит.: А де тато дістав ті гроші?

Від.: Мусив іти десь заробляти. Я робила перше в радгоспі, в лісгоспі робила. І тато робив там, ходили ми до праці. А пізніше, останнє, аж до самої війни я робила в агрошколі. І заробляла. І так ми з татом у двох бідували аж заки німці прийшли. Як прийшли, я вже тоді вийшла заміж, нас було троє. То за німців татові моєму віддали хату в колгоспі, в мого дядька в дворі. І ми там у тій хаті жили. І ця моя мала родилася там. А як німці вже прийшли, як німці нас евакуювали, то ми виїхали. Мусили виїхати. Бо нам не було ні так, ні своєї хати, нічого не мали. Нас провадили аж до самої Німеччини, власне до Дубного нас провадили на конях німці. А тоді забрали нас на потяг і потягом завезли до Німеччини. А в Німеччині ми були в таборі, дуже тяжко було, їсти так само не було доволі й на працю ніхто не хотів брати, бо в мене тато старий і дитина мала. Ми перейшли, нас забрав *Bauer*. Ми в *Bauer*–а були, це по німецьки фармер.

Пит.: Перепрошую, але я не мушу збирати спогади про війну, тільки про голод.

Від.: Ага, добре. Тепер, моя тьотя називалася Порфієвич, моя тьотя мала троє дітей і дядько був живий. Дядько перший помер, бо чоловік хоче більше їсти, а не було що. І двоє дітей померло маленькими під час голоду. То вже було в 33–му весною. Уже цілком розвинутий був голод. У 33–му померла, й дядько й двоє дітей більшеньких. А тітка осталася, а тітка осталася з маленькою дитиною, бо то була грудна дитина. То вона ще груди давала, поки мала силу; а пізніше не знаю, що сталося, як сталося, що не знаю, не буду казати, найшли тьотю під горою в лісі. Тьотя йшла до криниці по воду, набрала води, а на гору вже не мала сили вийти. І там під горою померла. То найшли тільки пізніше; люди покликали й нас, мене покликали й мого тата, й сказали: „Чи це її волосся?" Коса в тьоті була така довга і густа дуже. То найшли тільки косу, а то все поїли птахи, поїли хробаків і комашок. Повиїдали все, не було нічого вже. Кістки й коси. Із сільради приїхали виконавці й зайшли до хати, то в хаті був дуже великий сморід. І вибрали з печі, в горшку якесь м´ясо було, але вже було згнило, а кісточки маленькі були, так казали, що то з тієї дитини малої. Як видно, що дитинка та померла й вона її варила їсти. Але, напевно, що не їла, бо ще пішла по воду й вже не вернулася. Ото, що сталося з моєю тьотьою.

Пізніше мій дядько один, знаю де, на другому боці села, йшов до радгоспу, щоб заробити, їсти дістати, бо так робили в тому радгоспі — за те, щоб поїсти, бо голодні. І мій дядько, то був і мій хрещений тато, Іван Богуславський, то моєї мами брат, то він вийшов за село й степом ішов. А там були такі ліси великі, то там були орли. А над дорогою були верби, такий потічок ставок десь був, і там під тією вербою мій дядько сів відпочивати й не встав. Помер. То моїй сестрі ближче було, як до мене, бо до мене ще було далі від того місця, то люди йшли й казали до моєї сестри, що дядько її померший лежить там. Уже, кажуть, очі повидирали орли й м´ясо розклювали, мало що можна пізнати. Але ми його пізнали, бо ми його бачили в тебе в хаті. Тобто в моєї сестри, заки він був ще молодий, здоровий, гарний. І пізнали. І казали, що то мій хресний тато там помер і його орли рознесли. І моїй сестрі казали: „Піди, візьми лопату, та хоч прикопай свого дядька.

А вона сказала: „Як я піду, коли в мене самої ноги пухлі!"

Оце таке, що я знаю за свою родину. Надумала: моя тьотя була Наталка Артеменко. Оце й все, що я пам´ятаю.

Пит.: Я ще маю деякі питання. Хто перший вмирав з голоду: чи старші, чи чоловіки, чи діти. Чи хто?

Від.: Я Вам скажу, що в моїй родині, то молодший брат помер — дев´ять років. А тоді старший — 19 років. А мама мала 45 років як померла. А взагалі я не можу сказати, бо я не знала. Бо в той час, як люди голодували, то мало хто до кого ходив, бо кожний спасав себе й не мав сили кудись вийти, вже негодний був. Сусіди такі були, що пухлі були, бачила. І одна жінка під двором лежала. Ну, я Вам не скажу чи вона вже була мертва, але я бачила — лежала в людей під плотом голодна, вже дуже пухла була.

Пит.: А були такі підводи, які підбирали трупи?

Від.: Так. Але ми своїх двох братів і маму з сестрою 13 сусідами закопали в своєму садку. А других — приїжджали з сільрад підводи й збирали й везли. А куди везли, не скажу, не бачила.

Пит.: Хто тоді був у сільраді? Що вони були за люди? Вони були пріжджі чи місцеві? Українці чи чужинці?

Від.: У нас був у сільраді, голова сільради — циган. Зірниченко, пам´ятаю, бо він мені надокучив, щоб я йшла до колгоспу, як я вже осталася без нічого. Він все казав: — Тато старий, а ти молода, пишися в колгоспі.

А я сказал: — Ні, як тато не записався, витерпів, згубив усе, а чого я тепер піду! Я собі сама найду, зароблю, як кажуть, на кусок хліба.

Пит.: А хто були активісти в Вашому селі?

Від.: Не скажу. Бо я кажу, що я була тоді ще молода; скільки мені тоді було, всього 11 років. То що я пам´ятаю! А нам до села було 10 кілометрів. Так що я не пам´ятаю.

Пит.: Ви жили на хуторі?

Від.: Так, на хуторі.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла? Половина, чи більше половини?

Від.: Не скажу, не можу сказати. Я кажу, що ми далі жили від села, на хуторі, то я й не скажу Вам за село. Бо я в те село ніколи й не ходила. Як мені було 10, 11 років, то мене й не пускали нікуди. У нас була господарка, то я корови пасла й що треба було в господарці. І до школи ходила, але багато не ходила, три кляси.

Пит.: Чи Ви знаєте, а може Ви й не знаєте, як часто ті бригади приїздили, щоб розшукувати в хатах?

Від.: Щоб оббирати хати, щоб розкуркулювати? Приїжджали так, що було на тиждень по три рази. Шукали хліба, розвалювали печі, розвалювали в хатах. По під хатою така призьба, та йдуть до хлібів, де шукають такими залізними палками, і шукали, швиряли, чи нема де схованого хліба.

Пит.: А чи люди спротивлялися?

Від.: Боялися?

Пит.: Ні, спротивлялися.

Від.: Не спротивлялись, бо боялися.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Були такі, що різали. Не скажу, чи всі, але були, бо їсти хотіли, однако же заберуть. Були, що різали й продавали.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: А певно! Що робили, то ж вони самі й були.

Пит.: Що вони були за люди?

Від.: Присилали їх з сільради. Я Вам не скажу, бо не знаю. Із сільради присилали, із села. Вони казали: „Сільрада, то є сільська рада. Вони засідають, обраджують, кого розкуркулювати першого. Того, того, того. А тоді там докучають, поки не заберуть усього. Тоді до других переключаються. Ходять і знищують.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей в Вашій околиці?

Від.: А, отже, я вам не скажу, тому що в селі був приют, то я не скажу, бо не знаю.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була церква.

Пит.: А як довго існувала церква?

Від.: Ой, як я ще молода, то я Вам не можу сказати точно. То вже в голодівку була закрита. Була закрита, не було церкви.

Пит.: Чи Ви знаєте чи була українська чи старо—слов´янська?

Від.: Старо—слов´янська, а пізніше вже українська стала.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки хліба давали робітникам у когоспі?

Від.: Як уродиться, дадуть більше, а як не вродиться, то дадуть тільки грами, а пізніш живи — як хочеш. І 10 соток городу. Я знаю, бо моя сестра то мала. Тим жила й троє дітей кормила.

Пит.: Були торгсини в Вашому районі?

Від.: У місті був. Але в ті торгсини носили, хто що мав. То, як понесе хтось у торгсин, я не скажу, бо я тоді мала була, не носила, не мої роки, як кажуть, а хто носив, то казали, що однесе в торгсин або сережки або хрестик або перстень, то виміняє та принесе додому, то були ще такі, що ще з´їдять то, що принесе — муку, чи якусь крупу, а були такі, що тільки принесе, а за нимн НКВД приїде й забере, й завезе, що його вже більше ніхто й не баче. Оце те, що я знаю. Але я не бачила сама.

Пит.: Як відбувалися ті розшуки?

Від.: Які саме?

Пит.: Хлібозаготівлі.

Від.: Та як відбувалися? Та приходили, кажу, з такими палками залізними й шукали по хаті всюди. Де, що знайшли, де квасолю в горшку хтось сховав, і те забрали. Квасолю, чи горох, щоб тільки знайшли, все забирали. А люди залишалися без нічого. Тоді став голод. Після того став голод великий.

Пит.: Чи Ви можете сказати, чому був голод на Україні?

Від.: Чому? Бо позабирали все.

Пит.: Чому вони забирали?

Від.: Бо комуністи то хотіли. То їхня, як то кажуть, то їхня ідея була. Вони хотіли колгоспи зробити, а люди не йшли. І позабирали в людей їду всю. І люди мерли з голоду.

Пит.: Чому люди не хотіли записуватися до колгоспів?

Від.: А тому, що там треба робити, а однаково там не давали їсти доволі, не давали продуктів. Кождий хотів своє власне мати. Як кажуть в Америці — по демократичному жити. А вони не давали, хотіли, щоб тільки колгоспом були. І щоб вони мали тільки те, що з колгоспу дадуть.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи в Росії був голод? Чи їздили до Росії, щоб дістати хліб?

Від.: Так, їздили. Я не була, а люди їздили. Міняли й за одежу й за взуття. І як мали цінні речі, возили в Росію і діставали й приносили звідти. Щось приносили, або якусь крупу, якусь муку, щось принесуть. Але то було дуже тяжко. То трохи було задалеко. Я там не була, не знаю, як то виглядає.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: У 33–му, як вже почало дещо рости. Яблука, садки стали дозрівати, то тоді вже люди почали їсти то. Пізніше, як ще хтось мав щось, посадив, то стало виростати. То почали люди їсти те, що виросло. А заким не виросло, особливо в 33–ім весною, аж у липні й місяці, тоді трошки дещо підросло, цибуля на грядках, може в когось за зиму лишилася на посів, то видирали й їли.

Пит.: Як інші люди перебудували своє життя?

Від.: Як кому удавалося. Не можна казати, як то. Різно. Спасав кожний себе, як хто міг. А кому вдалося, а кому й не вдалося і пішов у землю.

Пит.: Я не маю більше питань. Якщо Ви маєте щось додати, прошу.

Від.: Що ж я буду додавати? То, що я знала, то сказала. А більш не споминати то, бо то дуже на нерви шкодить й здоров´я останнє на старість убиває, то я стараюся його обминути, стараюся його обійти, ніколи не споминати. Але, як коли приходиться такий час, що прийде те все на думку, то хоч і хочеш, то не можеш забути. Пригадаєш. Ну, то що? Тільки пригадаєш, заплачеш.

Пит.: Дуже дякую за свідчення.

Case History SW81

Anonymous female narrator, b. July 10, 1910, in Sakhnovshchyna, a district seat in Kharkiv region, and lived 12 km. from Kremenchuk, a district center in Poltava region, one of 12 children of a prosperous railroad manager who later had a factory with 40 employees. The father died young and all surviving family members were ultimately repressed in the 1930s. In 1921 narrator visited Pryluky (Poltava region) and saw a famine–induced typhus outbreak there. "Under NEP it was good." Narrator's village had a Ukrainian Autocephalous Orthodox church. After death of her father, narrator was supported by her brother, a miller. The *sil'rada* was run by local people. Collectivization began in 1929. In 1932, the livestock died for want of fodder, and people died in 1933. "I was working in a mill, and there was so much bread and flour that it had to be stored outside without any covering, without a tarpaulin, and it was rained on and snowed on, and it became like rock, and then they sent out workers to bury it, and people were dying of starvation. They buried flour, and people were dying of starvation." Narrator mentions grain blight at Sakhnovshchyna MTS and show–trial of agronomists.in 1933. People ate fallen livestock, and one of her brother's horses was stripped clean of flesh by starving neighbors. Narrator describes specific cases of cannibalism and trade in human flesh in Kremenchuk. Narrator hesitates to estimate mortality. There were many homeless orphans, and many people fled to the Donbas and Caucasus. Narrator states that there was no famine in Russia proper. The 1933 harvest was largely collected by workers sent from the cities, because the surviving peasants were unable to harvest the crop. The famine ended when bread became available in 1933 and 1934.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1910–му році, 10–го липня.

Пит.: Де саме?

Від.: Я народилася в Сахновщині. Це місто, Сахновщина. А я хочу сказати за Кременчук, де батьки наші.

Пит.: Ага, добре.

Від.: Кременчук, там наші батьки, в Кременчуку, вони мали доньку й донька жила від Кременчука 12 кілометрів, і вона померла з голоду, й чоловік її помер з голоду й осталося двоє дітей. І Галя мала 12 років, а я ще мала вісім років, то вони взяли одежу й прийшли до міста до бабусі й кажуть: — Бабусю, ми продамо й купимо щось їсти й будемо з вами жити.

І пішли вони на базар продавати, а якась жінка їх повела, й більше вони не вернулися. А в Кременчуку був такий дім, що різали людей на ковбаси й то тих дітей зарізали на ковбаси.

Пит.: Я маю деякі питання для Вас. Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Він був залізнодорожним майстером, батько, а мати вдома була.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: Моєї родини багато було, а це мого чоловіка батьки в Кременчуку, а мої в Сахновщині всі родилися. Нас було 12 дітей в Сахновщині, в моїх батьків, і вивезли всіх на Сибір. Місяць перед війною вивезли матір і сестру, а братів у 37–му році забрали. Не знати й тепер де вони.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові добре було. А тоді вже погано було, як після НЕПу.

Пит.: Чи Ви були репресовані?

Від.: Ні.

Пит.: Тато завжди мав працю, так?

Від.: Мій батько. Мій батько дуже рано помер, ми осталися сиротами, дуже рано він помер. Мій батько раніше мав фабрику, мав 40 душ робочих і все, все в нас забрали, а тоді батько помер.

Пит.: Коли він помер?

Від.: У 21–му році він помер.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про голод 21–го року? Голодували?

Від.: Перше, дуже голод був у 21–му році, був голод, то ми їздили на Прилуки, їздили на заробітки на Прилуки й там тиф застав тих, то багато померли й з голоду й з тифу померли багато. У 21–му році голод був великий і в 33–му.

Пит.: А як Ви спасалися під час першого?

Від.: Ми й хліба ходили просити й все. Самими буряками жили, червоні буряки самі, отими жили ми. А брат поїхав у Прилуки, то його привезли звідтіля, бо він тифом заболів, то ми по базарі ходили просити, щоб його як–небудь підняти, щоб їсти не було чого, то біда була. А мені тоді було 11 років.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була гарна церква, а її закрили просто, нічого не робили. І як зайшли німці, то відкрили ту церкву й знайшли священика й почалося служити.

Пит.: А перед тим, чи церква була автокефальна, чи яка?

Від.: Автокефальна церква була.

Пит.: Чи люди спротивлялися, як вони закрили?

Від.: О, так і хрести знімали, лазили хрести познімали, й закрили церкву в нас, то в нас довго в церкві Матір Божа світилася. То все казали, що світиться, люди з усіх сел приїжджали, у нас великий прихід був, зі всіх сел приїжджали й що світилося, то НКВД вони казали, що то сонце, то сонце, то НКВД відкривали й казали, що то сонце світило, а то під Матір Божу довго світило й її не зламали ту церкву, а як прийшли німці, то відкрили ту церкву й служилася, ще довго служилася.

Пит.: А чи люди спротивлялися, як вони закрили церкву?

Від.: Не можна було спротивлятися, бо вони всіх би посадили в в´язницю, не можна було.

Пит.: А як Ви жили без батька, хто Вас кормив?

Від.: Ми робили. Ми робили, брат робив, мій брат старший працював мельником на мельниці, другий брат на мельниці робив, я робила, сестра робила, ми всі робили.

Пит.: Чи Ви можете описати владу в Вашому селі, наприклад, хто був у сільраді, чи вони були місцеві люди, чи вони були приїжджі?

Від.: Ні, то місцеві були, місцеві були.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте прізвище голови сільради?

Від.: Ні, я не пам´ятаю.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: Був. Був комнезам і де перед війною так мене покликали в сільраду й кажуть: —Чи ти будеш батькову хату забирати?

А я кажу: —Ні, я маю свою; як брати вернуться, то хай беруть.

А він каже: —А хто твого дядька вбив?

Мого дядька порубали на куски.

—А хто твого дядька вбив?

Я кажу: —Казали, що партизани.

А він каже: —Ні, то не партизани, то радяньска влада вбила.

А то мій дядько, він жив у Харкові й мав у Харкові ковбасню, а тут у нас у Сахновщині, 22 кілометрів, то він землю орендував, землю, пахав і сіяв, і вбирав, жнив убирав, а потім їхав знову. І приїхали, три верхові приїхали й взяли його до того, розділи наголо й повели в друге село й сім душ порубали на куски, порубали: вуха відрізали, ніс відрізали, язик відрізали, порубали їх. Це в 20–му році.

Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: У 29–му. То всіх гнали на Сибір, цілими ешелонами гнали людей на Сибір з малими дітьми, все на Сибір гнали.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки родин було розкуркулено?

Від.: О, то дуже багато, я не можу сказати скільки, то дуже багато їх, дуже багато, всі села майже ж повиганяли на Сибір.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Ніхто не міг спротивлятися, як хтось проти був, то його забрали до в´язниці.

Пит.: А як відбувалася колективізація?

Від.: Прошу?

Пит.: Як відбувалася колективізація?

Від.: Колективізація як відбувлася? Позабирали все зерно, все позабирали, всю їжу позабирали, потім їх повивозили.

Пит.: Чи делегати приїздили до Вашої хати?

Від.: Приїжджали комуністи, приїжджали й вибирали людей на Сибір.

Пит.: Чи вони також до Вас приїжджали?

Від.: Приїжджали до нас, мене шукали, як мою маму вивезли й сестер то шукали, один комуніст бігав там з *дun*–ом шукав, щоб на Сибір повивозити, а я ховалася.

Пит.: Коли вони забрали Вашу маму?

Від.: У 41–му році.

Пит.: Але перед тим, під час колективізації?

Від.: Ні, тоді ще ні, тоді ще ні.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Накладали на людей, що м´ясо накладали на людей, що мусять м´яса здати скільки то скільки, а як не було, то останню корову забирали в людей.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: У 33–му році, в 32–му році, то вся скотина здихала, не було чим годувати, а в 33–му году люди вмирали. Було йдеш вулицею і люди де? Ідуть за тобою, поки оглянешся вже впали вмерли, пухлі отакі ноги були й все.

Пит.: А як, що Ви їли тоді?

Від.: Ми все їли: й на мельниці попеляку, що відходила від хліба, ту мішали, отруби, лушпиння, всякі трави ми їли, всяке зілля.

Пит.: А з ким ви жили тоді?

Від.: Мама моя була й сестри, брати, всі пухлі теж були.

Пит.: Коли Ви почали голодувати?

Від.: Коли? В 33–му році цілу зиму такий голод був, а на весні, то так само, так дуже люди вмирали, дуже вмирали по селах, так умирали ми. Я робила на мельниці, хліба того, муки, то такі кагати, як оце хата, або більше, то лежала не накрита нічим ні брезентом нічим, дощ, сніг ішов, то воно, як камінь робилося, а тоді виганяли робочих, щоб закопували, а люди з голоду вмирали. Ну, муку закопували, а люди з голоду вмирали.

Пит.: Чому?

Від.: Чому? Хто знає чому? То все робилося, щоб людей знищити.

Пит.: Чи вони давали Вам їсти?

Від.: Ні, вони давали по пів пуда муки на місяць давали, ну то ми все ото пів пуда муки, то ми все мішали, аби тільки, щоб довше протягти.

Пит.: Чим вони платили?

Від.: Грішми платили, як робиш, то платили грішми.

Пит.: Чи можна було купити хліб?

Від.: Ні, не можна було купити.

Пит.: Чи був торгсин у Вашому селі?

Від.: Був торгсин, то там, у торгсині, то був і риж, і мука й все, ми все повідносили туди, в нас були: сервіс серебряний, ми все віднесли в трогсин, щоб тільки спасти себе, деякі сережки були золоті, де перстні, все повідносили в торгсин.

Пит.: Хто були активісти в Вашому селі?

Від.: О, то їх багато, хіба їх усіх пам´ятаєш, їх багато було, то КНС було, то всякі ті комсомоли.

Пит.: А що вони були за люди?

Від.: О, такі там і жили вони, там і родилися, а пішли в комсомол і то звичайні люди.

Пит.: Чи Ви можете описати деякі картини під час голоду, що Ви бачили, що Ви пережили?

Від.: Які картини, що?

Пит.: Що Ви пам´ятаєте, і чи Ви маєте якісь епізоди, що Ви можете сказати?

Від.: Я ж кажу, що це в Кременчуку, що це наші родичі так з голоду померли й дітей так порізали й моя, наша мати, вона також пішла, там був такий магазин, що можна було здати, що продати, то вони трохи грошей дали, а трохи грошей як продадуть, то моя свекруха, мого чоловіка мати пішла, понесла там кусок матерії і хустку продавати, а

один чоловік ззаду підійшов та каже: —Пані, принесіть по цій адресі, то ми вам зразу гроші дамо.

То вона на той день не пішла, а пішла на другий день по тій адресі. Як вона прийшла, вже той діт знайшли, що там людей, так повно було людей і брички стояли й на брички кидали голови, руки й ноги, й брезентами закривали. То страшне було, те вона все бачила. А в нас у Сахновщині, де я жила, то люди з голоду попадали й ще живі були, то вони їх брали за руки й за ноги й кидали на бричку, а тоді така яма була, як оце хата вбільшки, то всіх кидали в ту яму, то ще були там і мертві то всіх докупи кидали, то вони позлазили там, посідали так і повмирали там у тій ямі. То страшне було.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: О, не можу.

Пит.: Половина, чи більше половини?

Від.: Так, половина померла, половина померла з голоду. Ми ще, це в нас було зимою і навесні, а як полоть, то нас вигнали, 300 душ вигнали на село, щоб полоти. І ми приїхали, щоб полоти, то й досі мертві лежали то на печі, то в хаті, досі мертві лежали, не було кому поховати.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства? У Вашому селі?

Від.: То в нашому селі також було, а це в Кременчуку було, то в третій хаті від матері, то жила жінка вдова, мала двоє доньок, а син був у Москві, комуністом був син, дві дочки. Так вони взяли меншу доньку зарізали й з´їли з матір´ю, а тоді приїхав син з Москви й привіз усього — й рижу, й хліба, й муки й все привіз. Ну, а мати каже, що ми Миколу зарубаємо в нього багато сала на ньому, на сина, що він з Москви приїхав, він добре виглядав, каже: —Ми попробуєм його ноччю.

А сестрі було шкода його, мати вийшла, а вона йому стала казати, що, вважай, тебе мати хоче зарубати. Ну він ліг на піч, ліг і так *gun*–а тримав. Тримав *gun*–а, а серед ночі вона лізе на піч з сокирою, а він узяв вистрелив і вбив матір. Убив матір, а ранком пішов в управу й заявив, що так і так — він матір забив, він матір забив, вона хотіла його зарубати, вона сестру зарубала й поїли й вона його хотіла зарубати. Ну, то її поховали ту матір, а ту сестру він зі собою в Москву взяв. Узяв у Москву й вона, що він тільки їй не давав, дай мені такого м´яса, людського м´яса. Ну, то він її віддав у шпиталь, а дав її до шпиталю і в шпиталі сказав лікар, що їй треба таке дати, щоб вона заснула, щоб вона вмерла, бо вона рано–пізно, вона його теж уб´є. Та як таке м´ясо їсть уже людське, то воно таке, як отрава.

Пит.: А чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Було, було багато. Багато було. Були вони в тому, в приюті були, то вони такі, що самі кістки й шкіра були, як гнали їх, тих дітей.

Пит.: Чи багато селян їздили на Донбас, або на Кавказ, щоб шукати працю?

Від.: О, їздили, скрізь їздили, шукали працю.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишили своє село під час голоду?

Від.: Ні, ми не залишили, ми там були, а тоді, як став хліб уже поспівати, то люди різали колоски й виміняли, й варили, а тоді ще дужче повмирали, понаїдалися, то ще дужче повмирали. Так.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей, які вимерли з голоду в Вашому селі?

Від.: О, багато, багато таких. Моя подруга, я від мельниці йшла до банку, вона лежала під станцією. Я кажу: —Що ти, Галю, тут лежиш?

А вона нічого не пам´ятала, як я назад ішла, то вона так сиділа й їла свої пальці, так кров ішла й прийшли з шпиталю, забрали її.

Пит.: Чи Ви знаєте, як, приблизно, скільки кілограм хліба давали колгоспникам?

Від.: На трудодень? Я не знаю, скільки. Ми були в черзі, стояли за 200 грам хліба цілу ніч, а як доїдемо — й тих 200 грам немає. Так, цілу ніч було стоїш за 200 грам хліба.

Пит.: Чи колгоспники також голодували?

Від.: Так, колгоспники голодували.

Пит.: Чи Ви знаєте, де був найгірше голод?

Від.: На Україні.

Пит.: Так, але в яких районах?

Від.: Скрізь по всій Україні, по всій Україні був голод.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Був у Росії голод у 18–му році, був голод після революції, то до нас приїжджали мінять ті, з Росії, то їх ловили прямо й забирали в них останнє, забирали в них також, там також голод був, тільки в 17–му й 18–му році, там був голод після революції зразу.

Пит.: А тоді в 30–му й 31–му?

Від.: Не було голоду там. У Москві там голоду не було, а так на Україні скрізь голод був.

Пит.: А чи була школа в Вашому селі?

Від.: Були: була школа десятилітка й була школа семилітка й такі: перші, другі, треті —до семи років, були школи.

Пит.: А на якій мові викладали в школі?

Від.: На українській й на російській мові викладали й на фрнацузькій мові викладали.

Пит.: А чи ви ходили до школи, чи люди взагалі ходили до школи під час голоду?

Від.: Під час голоду? Ходили до школи, діти ходили.

Пит.: Чи давали дітям їсти в школі?

Від.: Ні, не давали.

Пит.: Як скінчився голод?

Від.: Як скінчився голод? У 33–ім, 34–ім роках, то вже хліб уродив, то вже продавали хліб, то вже люди, як нібе тяжко було, вже купували собі й їли.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: О, тяжко було, тяжко було, дуже тяжко було. Там же всі колгоспи, а ті робочі, що на мельниці робили, що на фабриці робили, отримували гроші, то вони купували собі, а ті ж колгоспи були, то їм давали колгоспи хліба.

Пит.: А чи Ви самі знаєте людей, які були розкуркулені й вивезені на Сибір?

Від.: О, багато я знаю, так вони не поверталися. Один вернувся, то в моєї матері три місяці ховався на чердаку, дуже багатий був, Страшко, прівище Страшко. Дуже багатий був, то його вивезли на Сибір, то був Гриша, Ваня і ще троє маленьких дітей, п´ятеро дітей й жінка й чоловік. То ті всі померли, а він з Гришою вернувся, то вони ховалися в моєї матері на чердаку чотири місяці, а тоді як німці зайшли, то вони пішли на Донбас, там собі праці шукати. Він вернувся з Сибіру, а вся родина майже померла на Сибірі.

Пит.: Чи Ви знали людей, які співпрацювали з новим режимом, або ті які були в партії чи в активі?

Від.: Таких багато було активістів, хіба ж їх усіх знаєш? Багато було їх. То було робити з тобою рядом і ти не знаєш, що він сексот НКВД, не знаєш, працює з тобою рядом. Ну? І він сексот НКВД.

Пит.: А що люди говорили про владу тоді?

Від.: О. Люди дуже не могли говорити про ту владу, бо як про ту владу говорити, то тяжко було з ким говорити, бо боявся, не знаєш, хто він такий, сусід сусіда боявся говорити про владу, бо забирали й більше не вернувся б.

Пит.: Чи селяни знали, наприклад, хто був Скрипник, хто був Каганович, чи вони знали тих?

Від.: Так, вони знали. Вони знали Кагановича, вони знали.

Пит.: Чи селяни були свідомі?

Від.: Деякі, що там в управі були, а так селяни, такі рядові селяни, то вони навіть не свідомі були, що там.

Пит.: Чи були вибори в Вашому селі, наприклад, сільради?

Від.: Були, були вибори сільради. Ну то, кого комуністи наставлять — люди не вибирали, а кого комуністи наставлять головою сільради, отой буде. Люди не вибирали, так як тут вибираються, там не вибирали.

Пит.: Чи було в Вашому районі МТС?

Від.: МТС був.

Пит.: Яка була функція МТС?

Від.: То МТС, то звозили ті колгоспи, звозили всякі машини, там справляли, МТС то справляв колгоспні машини.

Пит.: Під час колективізації, чи під час голоду, чи вони мали якусь другу функцію?

Dід.: Ні, і під час голоду, то МТС справляли колгоспні машини й так справляли колгоспні машини, привозили трактори, такі машини привозили ті, колгоспи, то МТС справляв. По нашій вулиці був МТС великий. Бакгаузи такі, знаєш, де сховище, де зерно заховували для селян на посів і все, то вони зробили той посів, то кліщ попав туди такий і він виїв зерно, а тоді дали селянам, то вони тисячі гектарів посіяли й нічого не зійшло, бо там не було серця всередині в тій пшениці, у тім житі, не було, то вони тисячі гектарів посіяли й нічого не було.

Пит.: Коли це було?

Від.: У 33–ім році. Так, то в нас три місяці суд ішов, три місяці в нас суд ішов. Виїжджала військова сесія і судили агрономів, потім голову НКВД, прокурора, це всіх судили, що вони давали свиням застрики з простроченою датою, що воно вже не годилося і заболіли рожами. І потім зерно це давали, що посіяли тисячі гектарів і не зійшло те зерно. Ну, то що вони їх позасуджували, то порозстріляли, то засуджували їх, а що ж? Вони наробили багато тоді. То був голова НКВД, то був прокурор, то були агрономи всі, ветеринари. І так ветеринари приїхали з Лозовського району, приїхали в наш район з сажними кіньми, сажні коні, і поставили сажні коні до фронтових коней, до військових коней, то військових коней розстріляли, а сажні зоставили. Отакий вред робили.

Пит.: Хто збирав урожай в 33–му році, як всі померли?

Від.: Виганяли з виробництва робочих і то вбирали урожай. Мало було того урожаю, бо нічого не зійшло. Вони посіяли пшеницю, жито, що воно не мало те зерничко всередині, що воно й не зійшло багато.

Пит.: Як це може бути, чи ті, що сіяли знали, що це так було?

Від.: Вони не знали ті, що сіяли, їм видали, такому колгоспі скільки то тон видали на посів, вони посіяли, воно не зійшло, то не їхня вина.

Пит.: На Вашу думку — чому був голод на Україні?

Від.: Щоб знищити українців, тому був.

Пит.: І чому вони хотіли знищити українців?

Від.: Ах, а хто їх зна? Потому, що Україна була дуже багата, багата земля, земля дуже добра й дуже добре люди жили на Україні й вони хотіли, щоб колгоспи всі зійшли, щоб всі пішли в колгоспи, а люди не хотіли, то вони знищили людей, щоб пішли в колгосп.

Пит.: Чому люди не хотіли записатися до колгоспу?

Від.: Кожний хотів жити самостійно. Він самостійно що придбав, то в нього було. В нас, як люди жили самостійно, то в нас такого зерна було, що не знали, де дівати, а як колгосп, то все не хватало, бо люди робили, або тільки той, що робить.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того, бо я знаю, що Ви більше знаєте, але я не знаю, що питати? Чи Ви можете сказати, що створило найглибше враження на Вас під час голоду?

Від.: То голод, уже більшим не може бути.

Пит.: Чи Ви можете описати?

Від.: Ой, не дай, Боже, то не можна описати, не можна описати, який то біль, той голод, як ті діти просять того хліба, а його немає. Було, кусочок візьмеш, уже в хату йде, то свій кусочок і то віддаси, бо він пухлий ходе й все. Дуже тяжко було. Як мати їла свою дитину, то вже досить.

Пит.: Чи Ви всі були опухлі?

Від.: Ми всі були пухлі з голоду, й робили й були пухлі.

Пит.: Ну, я вже не маю більше питати.

Від.: У нас, у мого брата, то він мав коняку, то вона здохла, то ми її витягли з сарая і поклали надворі, поки утром устали, то сама шкіра осталася, люди забрали дохлу коняку й поїли. Так. Було, що здохне, у нас був такий цвинтар для скотини, як здохне, то везуть на цвинтар заховати ту скотину, що здохла, а люди сидять у бур´яні, як тільки заховаєш, вони відкопають і беруть і їдять. Собаки їли. То страшне описати. Хто не бачив, то не повірить, що таке може бути.

Пит.: Ну, дуже дякую за свідчення. Чи Ви не маєте щось більше додати?

Від.: Це ніби все, що я знаю.

Natalia Sadovs'ka, b. August 18, 1916, in Penizhkove, a village of 300 households, Khrystynivka district, Cherkasy region. Narrator's father died in 1918, and her mother remarried, raised 4 children including narrator, and died in 1929. The family had 3 *desiatynas* of land and was poor. One sister died in 1930, and narrator lived with her oldest and last remaining sister. Narrator talks at length of how she and her sisters — teenaged orphans — were constantly harassed for non–payment of taxes and quotas. Narrator's sister joined the *kolhosp* in the spring of 1930 and left in 1931 to work in a *radhosp*. Both the *sil'rada* and *kolhosp* were run by non–Ukrainians. Narrator survived the famine because her sister was given food in the *radhosp* and also went to the fields in order to be fed for her work. In addition they had a cow and a couple of pigs. People were reduced to eating leaves, tree bark, etc. Narrator dates the famine from 1930 through 1933. Narrator finally gave up farming and got construction work in Kiev. Her account is noteworthy in its vivid depiction of individuals, especially the character and various depredations of the village boss.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Наталія Садовська.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Родилася 16–го року, восьмого, 18–го.

Пит.: А де саме?

Від.: Село Піньожкове, Христинівського району, область була тоді Київська, а зараз є вона Черкаська, то я не знаю, чи по тому як Київська була, чи Черкаська теперки. Вони перемінили по війні.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько хлібороб був, але я свого батька не знаю. Батько помер у 18–му році, то мені було рік і пів, а мама осталася. Вони хліборобством займалися і так працювали. А мама осталася вдовою — четверо дітей було: одній два місяці, мені було півтора року, а третій було яких п´ять років, а четвертій сім років і так мама працювала тяжко з цими дітьми.

Пит.: Чим вона працювала?

Від.: При землі, при дому, при полю.

Пит.: Скільки десятин землі Ви мали?

Від.: Три десятин було. Мали одну корову, мали вівці, мама тримала порося, ну, свиню, скільки могла то викормити скільки для себе, тільки для себе, бо то мало землі було. Ну, й життя таке складалося в той час. Ми малі, мама бідна мучилася з нами. Сама меншичка вже була та, що два місяці, то й вона померла. Разом зі мною була на віспу хвора. Бачите, що я маю на лиці? То є ганьба, що докторів не було, ані мені не дали вакцини, й за то сестричка моя померла, а я осталася так в житті, аж до Америки дійшла.

Три нас осталося далі з мамою й так працюємо. Я маленька — шість рочків вже мусила корову пасти. Ті дві дівчині старші мусили з мамою працювати. І так ми працювали в 26–ім мабуть вліті, мама, або раніше може в яких роках у 22–му, 23–му дістала епілепсію. Мама дуже працювала, дуже переживала тяжко, що то її діти малі, нема кому працювати, нема мужчини й вона так приймалася з тим усим, що вона дістала й ту хворобу вона мала аж до 27–го року й ми мусили за нею пильнувати. Мама не могла до ставка йти, бо ми жили де, ставок такий, знаєте, ріка. Мама до криниці не могла йти, бо могла впасти, то тільки вона зденервувала чи зажурилася і нею кидало. Ви знаєте, що це таке є. Потім я пасла корову, дівчата вибирали, це вже в осінь у 27–му році, й мама перебирала ту картоплю, сушила й носила, й така пивниця так–то викопана, як на Україні. Як мама туди знесла картоплю, і вона там упала й хвороба її та там дістала, а там дуже зимно й вона дуже простудилася і як вона обудилася, то вона рачки вилізла. Вона дістала нараз кільки великі, й вона вилізла нагору рачки й то вона вже лягла там і чекала поки дівчата — ми всі: я з коровою, дівчата прийдуть з поля, і ми її втягнули в хату. До доктора — нема ніяких докторів в нас в той час, а на селі особливо докторів не було. Була Верхнячка за два кілометри — три. Ну, то потім ми спровадили доктора. Ну, вона

таке велике запалення дістала. Ну, й побула там два тижні, полежала й мусила йти на поле буряки копати з дітьми, бо треба господарку вести. І так мама прокашляла, прохворіла до 29–го року й мама померла.

Ми осталися втрьох. Мені не було 13–ти років, тій другій не було 15 може, а тій було 17 — найстарша. Ну, й ми ще той рік самі втрьох хліб зібрали — ми в 29–ім році. А вже колективізація починається, то моя сестра посеридині, середня, пішла буряки копати боса й також застудилася. Це їй було 15 років. І вона тільки через зиму покашляла: ні доктора не бачила, а вони вже село, район ходили по 20 душ щодня, щотижня хліб забирали — викачували хліб і забрали той хліб у нас, що вже хвора сестра лежить і не можемо її навіть хліба вже білого дати, ну, не могли вже нічого й вона через зиму тільки покашляла, а на весну мій вуйко, дядя в нас кажуть, вуйко. Взяли ми її повезли до міста Умань, то 20 кілометрів і там її на рентген взяли на *X–ray* й її подивився доктор і сказав до мого вуйка: — Везіть цю дівчину додому, бо ви її чи довезете додому. А вона ніколи доктора не могла бачити й їсти не було чого їй дати, бо забирали, забирали до держави, викачували: злишки, злишки, злишки, а потім усе забрали.

Ну, й моя сестра побула весну й три дні до маминого року не добула і померла, й ми осталися вдвох із сестрою — це вже 30–ий рік. 31–ий рік починають до колгоспу гонити, щоб ішли на працю. Моя сестра пішла, трошки попрацювала ту весну одну в 30–ім році, 31–ім і вона кинула. А в нас у селі був радгосп, такий пан, пан колись великий був, ну то земля та панська була вже під урядом. І сестра пішла туди працювати, а я вже вдома. Гонять до колгоспу й гонять на працю. Прийшли, що я хвора була, не могла йти норму займати–прийшли, нам забрали все з хати, а ми бідні, там знаєте в селі як то? Що там було вдягнутися: голі й босі, але все забрали, навіть ті рядна, скатерки забрали в скриню, це, шоб до праці я йшла, й повезли в церкву. А вже священиків повиганяли вже років три, чотири тому, тільки церква стояла. Повезли ту скриню, поставили, вона постояла там три дні. Моя сестра пішла, такі були політвідділи, зараз *KGB*, але тоді політвідділи рахувалися. Вона пішла до них і каже, що я працюю в радгоспі — не маєте права, а то такий закон був, хто робив при радгоспі, то не мали право до колгоспу зачіпати. Ну, вона принесла справку й мені ту скриню привезла на четвертий день додому. Але то не помогло: накладають м´ясозаготівку — 21 кіло, податок, штрафовка не пам´ятаю, скільки то було, але культзбір такий пам´ятаю, 48 рублів. За той культзбір прийшли нам усе з хати забрали, це вже забрали до сільради. Мали одну хустку таку велику, як це ви, але чорна вся була й ті рядна, скатерки, те все таке, шо встидно показати людям — я то здала в музей в Бавнд Брук, бо то тато мій робив Бог знає коли, може ще молодим хлопцем, може як оженився. То тим рушникам 100 років, а вони їх забирали до сільради. І мій троюрідний брат там працював і він по рублю заплатив і то викупив і віддав моїй сестрі назад.

Ну, й потім 34–ий рік, 33–ий рік — голод. Вже, моя сестра як у радгоспі працювала, то там давали кусочок хліба на день, знаєте.

Пит.: А Ви ще були вдома?

Від.: *Я вдома, до праці я ще не йшла.*

Пит.: Чи Ви ще була вдома?

Від.: *Я вдома, до праці я ще не йшла.*

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Я ходила ще при мамі в першу клясу — не закінчила, бо чобіт не було, не було в що взутися — це ще при мамі. Пішла на другу зиму до школи — книжки нема. Мама не мала за що книжки купити. Походила й перервала. І третій рік також якісь були недостатки, й я нічого не могла зробити, аж уже як ті колгоспи почалися, то вони лікнеп такий зробили, й я пішла до того лікнепу й вже трошки я підучилася більше. То що я навчилася в школі, а то в лікнепі, що малограмотна цілком. Розвинута була б, якби школа була б, але як нема школи, то немає рятунку. Не було кому школу дати мені — боса й гола була.

У 33–ім році пішла на поле з сестрою, вже в радгоспі я; і голодна, там уже як з´їла такої юшки з сої, така соя велика, вонюча. *Я* як з´їла, я стала на рядки й зімліла. *Я* земліла і нежива була. Мене привезли додому — то далеко було, з поля — привезла сестра кіньми, дали її з радгоспу, й я аж удома десь надвечір убудилася. І питаю, що зі мною, я була на полі, пам´ятаю, що є? Плаче сестра, каже: – Ти земліла , ти впала й твій організм не може вже далі тримати, голодна. Ну, я вже знову нікуди не йду на працю.

Починають накладати податки, це вже з хати забрали все. Теперки ми маємо хату під бляхою, їм треба до колгоспу бляхи. То приходить голова сільради й голова колгоспу —чужинці, не були наші, чужі, десь такі партійні, їх прислали.

Пит.: Чи були українці?

Від.: Говорили, здається, по–українському, не пам´ятаю. Каже, твоя, ти маєш вийти з хати, бо хата не твоя.

—Як не моя хата? Куди я піду?

Каже: — Ви не виконали м´ясозаготівки, вас оштрафували 70 рублів. І ніхто про це не знав, ніхто мені це не заявляв.

І то ніхто не знав. Це вони мені так удвох кажуть, що вони оштрафували 70 рублів. —Ви й штрафу не платите в цих 70 рублів, то ми забираємо з хати бляху.

Плачу я. Я не знаю, що робити. Молода дівчина — ну ні сюди ні туди. Ну й я й хворовита була з молодих років. Дуже хворовита була. Нічого не зробимо. Приходять на другий день, привозять сніпки, що в людей ламали, або клуні забирали та й нас розламали хліви й клуню. То такі сніпочки. Солома. Ви розумієте. Ви вже мусили з кимсь говорити. Ви знаєте. Взяли привезли, все то зняли: дошки, бляху, а покрили тими такими деревцями, й тими сніпками прикрутили бока, а верх не виклали, бо не було їм часу. Вночі, як пішов дощ, а нам уся та стеля попадала, залило нам і то все глина та сильські(?), пішло все попадало — так як вдовє хата. І ми вже не знаєм, плачемо з сестрою, вже немає рятунку, що ми будемо робити.

Коли нам бляху забрали з хати, то нам друга хата, то було дві хати. Одна хата вже та повалилася, вже ми її мусили відрізати. Ну, попросили ми одного чоловіка з радгоспу, то він ще як у 29–ім році, коли ми зібрали самі по собі хліб, то ще купка такого мокрого зосталося, то той чоловік чужий вирубав в городі молоденьке дерево, поробив такі крокви й ми з сестрою тягали йому той гній, то солому перегнути він нам ото виклав. А я, шкода, не взяла фотографії, бо я маю тої хатки й фотографію.

А в селі, як люди вмирали, то я не бачила, бо я то не могла бігати. Я знаю, що жив у третій хаті в нас, по мамі вона якась ще далека родичка була.

Пит.: Коли почала голодівка в Вашій околиці?

Від.: Голодівка почалася вже так як забирали в 30–ім році, в 31–ім, 32–ім, 33–ім вже цілком пропадали люди. То такий був росіянин — Биков прізвище — але ми його росіянином тоді не називали, ми його „кацап" називали, то він звозив людей, де хто по селі помер. А в нас стодола, як це хлів такий, де корови колись стояли, то це моєї вуйкової, мого вуйка, але їх не було, то чужа жінка, яка прийшла до радгоспу, бідна, хліба заробити, щоб не вмерти з голоду, та й знайшла притулок у чужім хліві. Лягла там, такі руки були набракнуті, ноги, лице і все їй лопало, попало, знаєте, та пухлотина й вона лилася —то я бачила своїми очима.

Ну, й вони тоді вже зробили в 33–ім році так через ставок — хата там порожня була, то вони котли такі замурували й почали таку, такий суп або кашу таку густу варити й то всі люди з села мали йти в чергу. Ми йшли туди й то ми по черпаку діставали й тоді вже ми начали відживати люди.

Ну, оце про себе, що я могла сказати.

Пит.: Добре, я ще маю деякі питання. А скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Осіб, я вам не можу сказати.

Пит.: Дворів?

Від.: Триста номерів. Триста номерів було. Так.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Тоді, як самі по собі, то я не пам´ятаю.

Пит.: Чи то було забагато, чи Ви могли собі ради дати?

Від.: Ми могли мати. Ми могли й коровку тримати й прокормити пару свиней і самі для себе. Мама то йшла в осінь, брала чоловіка, наймала таку підводу, фуру й везла до млина в чуже село й на цілу зиму намолола хліба й навіть просіяла, така тільки біленька, як тут у Америці, біленька, а то для свиней висівки й для корови хватало. Державі давали й хватало нам і на посів мама оставляла ще щоб то ж весною сіяти ж треба було.

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Так. Люди багато спротивлялися: деякі грамотні, деякі мудрі були — втікали, Бог знає куди. Коли були мудріші, грамотні — повтікали зі села, а деякі бідні,

такі неграмотні, не знали нічого, я вже за теперки за свого вуйка, за дядю Вам свого розкажу.

Він був вдівець. Остався з чотирма хлопцями й з одною донькою, як його жінка померла. Він сам не женився, він сам хліб пік, сам варив, сам прав і так дітей виховав і до школи почав посилати. Як він не пішов до колгоспу, один син виїхав десь у Херсонщину, бо там ми мали тьотю, туди десь він виїхав — ми про нього нічого не знали. Другий оженився. Як стали вони розкуркулювати, то один син, той що жонатий, взяв зрікся батька. Ви розумієте, що таке „зрікся"? Не хотів його знати. Єдиний син був у школі — він закінчив десятирічку, й він пішов вище вчитися десь, але як почали тягати вже його судити. Його засудили, то й він бідний. Брат прийшов, Олекса звався. Саме в той день, як мого вуйка судили в селі — суд судив з району пріжджав, але я не була, бо я то недосціпна, ще я молода була й я тим не цікавилася. То він прийшов до хати й каже: — Що є, як ситуація стоїть? Ховалися, ховався, бідний. Кажу: — Судять тата твого зараз.

А я не мала нічого йому ані напитися дати, й він обернувся і як пішов, і так я ніколи й не знали про нього, де він є. А один син остався, то вуйка нашого засудили на два роки з половиною в в´язницю, що він не пішов до колгоспу й що він не виконав, як він не здав хліба, скільки їм потрібно. В його було сім десятин поля. Хата стара — може 150 років тій хаті було — стара–стара, боком стояла, клуня і хліви й дві коняки мав: одна велика, а одна менша, то так ми ще й сміялися, що той мусить більше тягнути, а те мале не може допомогти йому. То ті коні подохли в клуні, як дядька це вже почали розкуркулювати, то вони подохли в клуні там, то це вже колгосп забрав і те все господарство все розкидав: і ту стару хату, що їй 150 років, і ту хату розкидав. Його засудили й його вивезли до Києва, й він був у Лукяновка, то я як сьогодні пам´ятаю. І він, туди його завезли, але звідти він ішов пішки з Києва, це було 180 кілометрів, то 200 кілометрів і він пішки з Києва на будову — молодих дівчат. Моя сестра завербувалася, що я, а я в полі працювала для радгоспу. Як я прийшла, то вона мені тільки лист написала й просить мене: не плач, не журися, не бійся — усе тьоті. Локайка(?) там така була, старенька бабушка, то каже: — Слухай їх і Стася, це їхня дочка, щоб я не боялася, щоб я з ними все так трималася, з сусідами, а я як устроюся на працю, я тобі напишу листа, я тобі й гроші вишлю і так вона й робила. Я рік часу побула: вона в 35–ім, а я в 36–ім, вона мене через рік забрала до Києва. Вони не хотіли мені справку видати, але моя сестра звідти прислала справку й тоді вони мені дала справку, я дістала пашпорт у районі й я виїхала до Києва.

А в Києві ми на будові носилки не носили: цеглу, камінь, цемент, все то будували вагонне *depot* і так ми працювали там.

Пит.: Я вже питала, чи люди спротивлялися колективізації? Чи цей спротив дійшов до повстання?

Від.: Ні, не могли. Це тільки так спротивлялися, якби й ми ще ми з сестрою, яка померла. Приходили по 20 душ і „записуйтеся до колгоспу, записуйтеся до колгоспу," а сестра моя покійна каже: – Що то за колгосп? Чого це ви нас туди тягнете?

І так вона, бідна, вмерла й ми не записувалися, нас самі втягнули. То самі, як сироти, то вони самі записали. Ну, а так, що спротивлялися, які не пішли до колгоспу, то їх позасуджували, так як я вам кажу за мого вуйка. А щоб такі демонстрації, як тут або комусь щось сказали, не можна! Боронь Боже!

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Я цього не можу вам сказати, бо в нас була корова з телям, такий бик коло неї. Ми її не могли кормити, то ми в 32–ім році продали за 135 рублів: корову й того, те теля коло неї велике. Не було де тримати, бо то все порозвалювалося, їсти нема де нічого, вже поле колгоспівське, ви не підете; потім вже я чула, що люди ноччю ходили в колгосп, крали, а потім я не знаю як, чи вони коней вперед соєдинили, за корови я не пам´ятаю. Ще люди, хто міг, здається, тримали корови вдома, я вже за це не можу Вам сказати, бо я виїхала до Києва, потім і то так.

В своїй хаті я оставила ж оцю ж двоюрідну сестру, а потім я в 38–ім році поїхала й продала ту хату. І так на тому ми село зоставили. Так ми працювали аж доки сестра вийшла заміж у Києві, а я працювала по фабриках, в гуртожитках жила, де разом живуть, знаєте, там нема квартир, ви не можете дістати.

Аж війна вибухнула. Як війна вибухнула, мене забрали до Німеччини.

Пит.: Що можете розказати про владу в Вашому селі, наприклад, чи був комнезам?

Від.: Робили той комнезам, робили — це ще я молода дівчина була. Та то сором, як вони згонили людей до такого будинку, сельбуд називався. То ті люди не розуміли, що то таке комнезам, їм розказували, а вони сиділи й спали люди й казали: — Та що воно, що вони нам кажуть, та ми сільські люди, старші, неграмотні, не розуміють. Вони тільки працювали на свої землі, вони трудолюбиві, чисті люди наші українці, то гріх сказати. Щирі, добрі, для себе працювали. Але тоді комнезам якийсь робив. Женуть людей. Ті старенькі люди кажуть: — Ну що воно за комнезам, та я його не знаю і знати не хочу. Ну, а потім то вже, що там вони в тім колгоспі. Теперки ще одне хочу сказати. Мій тато женився другий раз із моєю мамою. Зато я кажу, що мій тато старший був, що то ті рушники 100 років може мали, як він робив, бо тато другий раз женився. Він мав двоє дітей: доньку й сина. Донька померла, бо хвора була в той час, а син оженився. І в 32–му році, я думаю, що то всі люди наші пам´ятають: в колгоспі коні кормили не пареною, як то? Полова така, ячмінна. Вона колюча дуже, а ті люди може холодно бралися за ту працю, то треба було попарити, щоб то зробити, з чимось перемішати тим коням, а вони сухо насипали й ті коні попід´їдали язики й почали язики обпадати. А мій брат, поставили його завідующий, цебто, по–татові брат, його поставили головою господарки, колгоспу, а господарка в дворі тільки. Його засудили за те, що коням язики під´їдало. Його засудили до в´язниці й він, бідний, мав астму й його на скільки років засудили, вже я не пам´ятаю. Я знаю, що він в в´язниці, в в´язниці помер. Він скоро помер, то тільки ту свитину бідну передали додому родині й то все. Оце такий той колгосп будувався і такий порядок вони заклали й по сьогодні вони той порядок мають у колгоспі.

Пит.: Чи Ви знаєте хто був головою сільради?

Від.: Чужинці.

Пит.: А голова колгоспу?

Від.: Чужий тоже був.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте прізвище?

Від.: Ні. Знаю, не пам´ятаю. Знаю, що тільки голова був чужинець й колгоспу чужинець був. А як забрали нас з хати й хустка така чорна, то він своїй жінці дав і люди мені казали, що Дарка носить вашу хустку. А ми плакали, плакали, бо то мама моя ще дівчиною була й в пана робила, бо колись пан був у нашому селі, радгосп був, пан був. То мама в пана робила дівчиною і хустку купила й навіть двоє було: для дітей, а вони забрали й за податок, за культзбір нам за тіх 48 рублів. То з нашого села був в другім селі головою сільради й там ми зібралися при радгоспі при такім клубі й я плакала з сестрою до його жалілася. А він каже: — Ідіть до району.

Я кажу, що чужинці голова колгоспу й голова сільради не хочуть нічого з нами говорити. Ми бідні, ми не маємо нічого. Каже: — Ідіть до району — а я в район ніколи не пішла, бо то район на село накладав те виконувати, а в селі виконували. І ті бідні люди. Як за ці податки, це було хай я вже візьму це по голодівці прийшло в 34–ім році, то зроблять листу до сільради — це один виконавець. Одному дадуть моє прізвище — йди до сільради, й другому дадуть. А було то осінню, зимно, я взутися не мала в що, боса. Тільки стукає в вікно: — Йди до сільради. Іди до сільради.

Боса, болото, зимно. Чи Ви знаєте, як там в селі дороги які, болото? Чи Ви знаєте про те? Знаєте. І зараз там так є, бо я була. Прийду до сільради, сидить чужинець і кричить до мене: — Ти виконаєш, ти виконаєш податок!

А я плачу. Молода дівчина, які ж то роки були? Кажу: — З чого ж я виконаю, як я голодна?

Я не маю сама нічого, не маю крупинки в хаті, щоб щось дати до горщечка зварити собі їсти, тільки, що то сестра робила в радгоспі й ото там кусочок хліба мені оставити або супу десь у щось у горнятко й принесе мені то. Кажу: — Я не виконаю.

Ну, й то вони почали то робити. Тільки що прийду додому, обмию ноги — щемлять від холоду — тільки обмию холодною водою, бо там Ви знаєте, в нас немає, треба соломи або дров розпалити в печі, тоді воду ви загрієте, а то нема.

Друге, другий вже з другої сторони гукає: — Іди до сільради!

Кажу: — Тільки–що була.

— Ні, ти в мене на списку є, іди до сільради! Ну, й нема ради, мусила знову йти. І так простудилася і я, правда, була простудилася перед тим, а то така то все так, то все так. Я й зараз боюся зимноти, страшне, страшне зимноти боюся. Я мала таку хворобу —

золотуха — що мала дитина, тече з вуха, знаєте, то я ціле життя так промучилася, аж у Бельгії мені зробили операцію і теперки вже з *sinus*–ом, вже робили операцію. В Києві ще робили ліву сторону. Теперки тут вже обидві сторони біда. Холоду страшно боюся, шо я дуже хворовита така я, а живу сьогодні. Такі роки вже мої, але ще я живу.

Пит.: Чи вони забрали Вашу землю так?

Від.: Пішла до колгоспу.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки осіб були розкуркулені в Вашому селі?

Від.: Було доста. Було доста, але я не припоминаю, бо то я молода дівчинка була. Я що близьке своє знала, знаєте. А я вам казала, що які були мудріші, грамотні, то вони повтікали зі села, кинули все й десь Бог знає, куди виїхали.

А мого, як цей Олекса, цей двоюрідніий брат десь учився, він у Криму був, я вже дізналася від того брата, що зрікся був від батька, він так і жив у селі, то від нього дозналася, що він у 33–ім році їздив в Крим по хліб, то Іван, найстарший, і Панас, й Олекса там вони в Криму він їх застав. То Олекса, той що хотів кінчити школу, то він у день робив на каналізаціях, де дороги каналізації роблять, а ноччю вчився, вечірніє. Але щомісяця, щопівроку приходило на сільради маєтковий стан дати про його, а дядько вже помер, це вже нема дядька. Як були добрі люди в сільраді, то все справку вислали, знаєте, кращу, але як вже тих людей не стало, а що вже стали чужинці, дали маєтковий стан, шо розкуркулений і все. Вже тих братів більше нічого. Я їздила до Києва три рази й я поїхала в 72–ім році в село подивитися на ту свою хатку що стояла. Я в осінь була. Дощі, болото. Аж страшно розказувати за те. Вони ж ще що, як вони перше як колгоспи заснували, вони вирізали й повиволікали, такий був у нас пляц, степок ми називали, коло церкви, й вони туди все стягнули, й вони не зробили нічого, все погнило те дерево там, а людям забрали з города, повирубували. Оце таке, та колективізація, оце таке те все будівництво.

А я як у 72–ім році поїхала туди, то так: хотіла, щоб хтось мене забачив, бо знали, що я приїхала з Америки, то 12–та ночі були, а їх іще вони не могли прийти мене зобачити, як із другого села, бо вони від рання і до ночі на буряках, то осінь була, буряки копають. Бідні люди, бідні люди. Ну, вже теперки вони трошки, ну знаєте, як вони. Вони тепер хліба ж не роблять, там уже їм не дають, вони купляють печений. Ну, то вже там у них іначе. Ну, а що в городі вони там зроблять, то, я навіть не мала нагоди в них розпитати, бо я так більше–менш знала — вже вони в городах що копали чи садили, то вже їм було чи щось там корову тримали чи свиню якусь, то там я не знаю чи вони до держави здавали чи не здавали — це я не можу сказати, бо я вже 30 років у Америці, а 10 років я була в Бельгії.

Пит.: Як люди спасалися від голодівки?

Від.: Боже, дорогенька, в той час саме як весною, то чим було спасатися? Розцвілися сливки в кого дерево яке було, то тільки обпали те листячко, те цвіточки обпали, й вони вже ті сливочки діти й люди стали вже обривати, хто мав. А то ще знаєте як то, хто там може десь може приховав, може десь хтось купив. Хто й в кого родина більша була, то десь пішов може десь купив, десь заробив, десь заміняв щось, розумієте? Так ще було, що деякі люди може десь якусь мали, так як я в Києві ходила, як німці прийшли, то я пішла по коліна, по пас сніг, а я пішла хліб виміняти до Києва. Та й йшла, йшла, йшла, йшла й не знала куди я йду. Перестрашилася і злякалася, то добре, що людей знайшла, бо то заметіль зимою! То теж ходила: наміняла там пшона, там за одіяло якесь старе, що там було в Києві чи там, що було — то там пара шклянок пшона там виміняла, там то, там то, й верталася додому. То я вже з сестрою цею жила. А її чоловік був у стрілковій охрані й робив на залізній дорозі, то їх вигнали аж до Дарниці й там десь їх присипало, як бомбили. Там вони сиділи днів три, чотири вдвох чи втрьох чи в чотирьох, не знаю скільки ну й добився додому. Ну, а мене забрали до німців.

Пит.: Я мушу питати чи Ви не знаєте приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду? Половина чи більше?

Від.: Бог його знає. Я знаю, що цей сусід Радіон, навіть знаю Радіон Биков звозив по селі. Їздив по хатах і де кого знайшов, то страх був тоді. То був страх, то не виходили люди з хати нікуди, не виходили, не з ким не сходилися, знаєте, нічого не знали в той час, що робиться. То сільрада там і цей і ще я чула, цього я аж не потверджу, але чула, що казали, що цей Радіон Биков казав, що ще людина була жива, а він каже: — То що ти думаєш, що я ще завтра буду по тебе їхати?

Але це я не чула, це так тільки ґоворили. Померли, я думаю, Бог його знає скільки їх. Ніхто ж не дав нам, нам же ж ніхто не підрахував ані не сказав скільки.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Ні, цього я не знаю. Чула, що по других селах робилося, але цього я в той час я не можу Вам цього казати. То в селі я не чула.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей, які вимерли з голоду?

Від.: На моїм кутку одні дві мами і дві сестри померли, то тих я знаю, а далі. Я не знаю. Це на одні вулиці. Чужа жінка, що померла бідна, то прийшли витягнули, то й жеж таки Радіон Биков витягнув. Прийшла хліба шукати в радгосп і десь забрали. Де вона, де радгосп далеченько, а як вона найшла цей хлів у нас у моєї дядини, вуйкової, що вона там бідна лягла в тім хліві й так і померла там. Може вона їсточки, житоньки може просилася, а ніхто не чув, бо там нема корів, нема свиней, ніхто туди ані, поки вуйкова туди не ходила.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Також Вам не можу сказати. Я сама про себе знаю. А моя приятелька то на одній вулиці була, що її мама померла й її тато помер потім, а вона де пішла, Бог його знає: чи до тьоті якоїсь, до тьоті до рідної пішла жити. А я так не припоминаю, не знаю.

Пит.: Чи був приют?

Від.: Був десь, але не в селі в нас, десь був, але не знаю де.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишили своє село під час голоду?

Від.: Ні, я залишила в 36–му році.

Пит.: Але під час голоду ні?

Від.: Ні, ні. Я була, я робила в радгоспі вже там і я Вам казала, вже колгосп робив на другім, ставок такий великий, на другій стороні хата була, там замурували котли і вони там на день уже такий суп варили й то все село туди йшло із своєю посудиною і то дістав там то один такий, знаєте, ту ложку велику, або чи дві, я вже не пам´ятаю як. То в чергу ми стояли й то дістали. То вже таке, таку кашу вони густу варили, то вже як то трошки з´їла, то вже шлунок вспокоївся. Тоді вже почали, вже почали люди на працю йти, вони вже почали замовляти, що хто йде на працю, то хліба дістане.

Пит.: Це в 34–му?

Від.: В 34–му, так. Ну, а я не йшла на працю, то мені здирали те все, бо я не йшла і податків не виконувала. То страшні податки були. То був податок, самообложення, але то я не пам´ятаю скільки й культзбір, то пам´ятаю, 48 рублів було. То за той культзбір і м´ясозаготівка 21–го кіло було. Що вони то робили! То хто корову мав, то я кажу як родина: тато, мама або брати, сестри є, ну, то вони якось пішли дівчата чи брат і сестра пішли до колгоспу працювати, а мама вдому.

Пит.: Значить, Ви не працювали. Ви були хворі?

Від.: Я хвора була. Я хворовита була, я не могла до колгоспу йти на працю і вони, як я Вам уже розказувала, що прийшли забрали нам скриню. Така скриня. Все поскидали й забрали нам і в церкву завезли. Постояла три дні, й наша замкнута була, ще на два замки замкнули, бо то був внутрі таким ключом, а вони ще на замок замкнули, а сестра як принесла їм ту справку від політвідділа, й вони привезли нам на четвертий день ту скриню, перевернули воза, викотили й внесли в хату. Але вони забрали потім за культзбір все забрали нам.

Пит.: Чи селянські люди були свідомі про політику тоді?

Від.: Були пари, були люди, які мудріші. Вони політикували потаємне. Оце ж, власне, мій вуйко, він мало грамотний був, а в політиці він з тими людьми політикував, де вони збиралися, і то все його ще й добавило, та політика його з´їла. Бо ті мудрі, які були грамотні, то вони пішли до колгоспу, а мій вуйко неграмотний, і він то опирався, але вони політикували, вони знали про те, бо він нераз Японію споминав у хаті в нас приходив, а як ми вже, наш вуйко йшов до нас, то ми його японцем призвали, бо то вже чули, що про якісь держави говоре, то як вуйко йде по дорозі: — Хто то йде до хати?

— То японець іде.

Оце вже такі ми жарти робили в вуйка. То політикували вони. Вони мали про другі держави розмову, але то боялися.

Пит.: Що вони думали про державу, про владу горовити?

Від.: Нічого не знаю, ні з ким я не була в той час. Я молода дівчина — нічого не знаю, але як би ми жили так, як до колгоспів ми жили, то казали НЕП якийсь, але що то

за НЕП, то я Вам і сьогодні не знаю, що то таке НЕП. То вже люди стали файно, дуже гарно жити, то я Вам скажу, що хоч мама моя була з трьома дівчатами бідна вдовиця, але ми мали їсти. Ми мали корову, ми молоко тримали, мала мама 10 овечок на всякий випадок і тримала там порося, два, щоб заколоти одне, а одне продати й тоді знову двоє маленьких брала биків, кур, гуси були, качки, бо ми до ставка жили. Не багато, але було. А наш вуйко, то дуже гусей багато тримав. Нічого не тримав, а гуси тримав. Не мав корови, не мав нічого, він нічого не тримав, а гуси тримав багато, бо то до ставка, то вони собі росли там і тоді на цілу зиму він м´ясо мав. А потім, як то все розгорали, бур´ян такий виріс — город той позаростав бур´янами, й мій город заріс бур´яном. Я вже не могла копати його. 32–ий, 33–ий рік, 34–ий, я його копала, я нічого не садила, бо не могла, не було чого садити й за то все й в яких людей я кажу хто був родиною: три, чотири, або старші там уже той город скопали, якось там засадили, десь знайшли й якось там робилося покищо, то іначе, але я то особливо, я дуже бідно, бідна сирота була. Дуже бідна. Без допомоги.

Пит.: Чи можна було купити хліб?

Від.: Ні, не видно було, та не бачили того хліба.

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: Не було в нас нічого. Колись, за цього НЕПу, то якийсь там магазин такий, лавка така, казали. Чому то так лавку називали? Ну, як оце ж такий *store*, то казали лавка. Чому то так до лавки? Ну, то там керосин був, або сіль була, знаєте, таке все домашнє, а як ви щось хотіли для дитини з одежі, то ми йшли в Христинівку, в район, то вже то сім кілометрів від нас, то там уже більше може магазинів було, вже там можна було щось дитині або на ярмарку приватно. Такі базари були, знаєте, то можна було так, але ми, знаєте, ходили. Як одну суконочку мали, або мама одну блюзочку й спідничку мала, то й все. То на неділю попрала й далі в тому ходила. Отак було.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Я, пані, як наїхала, дорогенька, я виїхала до Києва вже, то там вони вже працювати бідні працювали від ночі до ночі, від ночі до ночі працювали й працювали й більш нічого не знали. А що воно там уже в тих колгоспах робилося, то я вже цього не знаю. Я знаю що є далі в Києві життя бідне. В гуртожитку знаєте, як то є. На будові працювала, такі на руках тут мозолі мала, бо то носилки носила — то високо. Вигружали в вагони цемент, і цеглу, і камінь, все ми вивантажали. То так надихаємося того цементу. Боже мій, зав´язували, але, то жінки працювали, все жінки. Чоловіків там мало, мало. То кругом. І так і в селах. Чоловіків то позабирали до війська, а деякі повтікали з села й то самі жінки бідні працювали.

Пит.: Як сестра працювала на радгоспі, чи Ви знаєте, скільки кілограм хліба вони давали їй?

Від.: Двісті грам на день. Це в цей голод. Тоді, як не було голоду, то вона могла скільки видавали рано порцію хліба людям, які працювали. Рано, я думаю, там 200–300 грам і чи скільки з´їсть людина, в обід і ввечері. І був магазин там, *store* був при радгоспі, то так само хліб був — люди могли купити. А як голод був, то тільки давали 100 грам може на день, а може й нічого. Тільки в обід давали таку юшку, знаєте, пара квасолинів або така біб, то в нас, що то ніколи й то худобі давали те. Ну, то вони наварять у юшку, посолять і то люди їли. Ото людей кормили, що робили в радгоспі.

Пит.: Ну, я вже не маю більше питань. Чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Ніби нічого, дорогенька, бо то я доста вам уже розказала. То, що може життя, це вже правда. Бог над нами, я в Бога ввірувала, моя мама в Бога ввірувала, й ми ввірували в Бога, бо моя сестра померла в Києві й як її похоронили: вона не дивилася на те, що їм забороняли, вона все собі придбала. Вона собі придбала, щоб Ісус Христос — покривало таке — її покрив. Хрест у руках, свічка в руках. Її зробили чисто так, як колись ховали. Васильків дістали. То мені прислав з Києва її син і невістка прислала мені *picture*–и ну, фотографії прислали, то ніхто не може, хто в Бога ввірує, ніколи не можуть переконати того. І так мене ніколи не переконали, я правда не з тими людьми й не хочу й говорити. Не хотіла б, щоб хто би мене переконував. Я в Бога ввірувала, я сирота, й і я була в Бельгії. Я мала дуже погане життя і по війні.

Пит.: Дуже Вам дякую за свідчення.

Від.: Дуже дякую Вам. Щиро дякую Вам і дай Бог, щоб Вам більше людей розказали, бо це все правда. Це все правда.

Case History SW83

Teodora Trypniak (nee Soroka), b. 1924 in Lozuvatka, a Cossack *khutir* in Tsarychans'k district, Dnipropetrovs'ke region, daughter of a village scribe. Narrator's family was quite well–to–do on both sides. Collectivization began in 1931, at which time narrator's family was dekulakized. Forcible grain requisitions began in 1932. The 1932 harvest was extremely rich. "The harvest was simply unforeseen in '32. When the Soviets say that the harvest failed, that's untrue. There was everything, both grain and vegetables. There was a big harvest in everything. And the people brought in a very good harvest. But when collectivization started, they organized the so–called 'red broom'. They came and took the bread from people." Narrator states that her parents and several other adult relatives belonged to the SVU and for this reason had to flee and wander from village to village. The local Ukrainian Autocephalous church was closed in 1932. The local authorities, including those who seized bread and "tow brigades" (*burkyrni brigady*) were mainly local Ukrainians. There were very many informers (*donoshchyky*). During the famine, the local school was closed, but a number of villages had orphanages. Narrator was afraid of orphanages, because of rumor that children were killed there secretly, but some neighboring children did go. Narrator manifests a negative attitude toward Russians in general. In late February 1933, "a terrible famine had already begun because whenever a person was able to get something they seized it, such that just as soon as a person stepped into the house they would come immediately, and if you had brought a little something, they immediately would come and take it. Even if someone got a handful of ground millet somewhere, put it in a pot of water and cooked it, they would even smash the pot, throw it out the door. That means they wanted to completely liquidate us through starvation because they couldn't do it with guns." Narrator estimates that over half the population of her *khutir* died out, the bodies being cast into a pit, such that the *khutir* largely died out. Narrator describes her younger sister dying in her arms, begging to be given a piece of bread. Narrator saved herself and her mother because she could still walk and went to various collective farms to beg for food. "There were some people who chased me and hit me. And there were those who said, 'Go over there to the rubbish heap, hide, and wait awhile, and I'll come there and throw out some peelings. I can't give them to you because they might arrest and punish me.' So, I'd go there and get a little something." Narrator also was able to glean surreptitiously. Narrator's mother could barely stand up on her swollen and cracked legs, from which liquid ran out. Narrator's other relatives died. Narrator's cousin was arrested for eating her children's and husband's bodies after they had perished. People also ate cats, dogs, mice, rats, tree bark, etc. Those driven to cannibalism did not survive. Horses also starved to death.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Я називаюся Теодора Сорока з дому, по чоловікові Трипняк.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: В 1924–му.
Пит.: Де саме?
Від.: Я народилася на Дніпропетровщині, на козацьких хуторах.
Пит.: Чи Ви можете сказати район і найближче село?
Від.: Царичанський район, хутір називався Лозуватка.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Батько мій був при сільській сільраді писарем. Мати вдома, як звичайно, господиня була. Дід мій з козацького роду походив. Ми жили на хуторі. То такий більш родинний хутір був і займався господарством.
Пит.: Скільки десятин землі Ви мали?
Від.: Я Вам точно не можу сказати, але мій дід був з вищих багачів, з тих куркулів. Отже, він мав десь коло 300 десятин, але то не було при купі. То було

порозкидано. Він скуповував і він в оренду здавав, бо він не міг усю обробляти й йому не потрібно було. То він в оренду наймав — люди винаймали й користала, а йому платили за те. Але то було порозкидано. Він скупляв, бо баба моя була також з хутора, але досить далеко. А колись багачі, як женилися, то вони все десь питали за невісткою, хтось їм казав: — На отім хуторі отам отакий багач. В нього є донька, дуже порядний чоловік, господинний, все. То їй посилали сватів. То моя баба із–під Крижанського хутора. То досить далеко було. І вона також з багатої родини. То мій дід і там мав землю. І мав у Царичанському районі тут землю. І свою власну, яку він дістав у спадщину від свого батька. Мешкали ми, це хутір був, значить, мого діда ще якогось там прадіда, називався Боднар. І він закупив цей хутір від пана. Колись, як ще панщина була, а потім як знесли ту панщину, то пізніше хто був багатший, гроші мав, то закуповував землю, розпродували. То якийсь предок з моєї мамини сторони закупив ту землю. То була панська земля. І там це вже мій прадід, поселився там, мешкав. То досить велика була площина землі, знаєте. І дід мав двоє синів, і він то розділив. Молодший син залишився там на старому, значить, обійстю, а мій дід зараз побудувався рядом, але хата–від–хати так було може кілометр і пів. Тому, що то була страшно велика левада. Там сади були овочеві. Був навіть маленький такий ліс. І ми там жили до 31–го року.

Пит.: *Як Вам жилося? Чи Ваш тато тільки був писарем, чи він працював на землі також?*

Від.: Він на землі працював. Значить, коли треба було працювати на весні й в жнива, восени, то він мусив там, лишень години якісь відробити, годину чи дві полагодити найважніші справи, а тоді треба було. Але мій дід мав найману силу. Значить, він наймав людей в жнива і в полівку, як треба було полоти, то він наймав, і восени, як уже під осінь збирали збіжжя, все, то він наймав людей і за те радянська влада над ним страшно познущалася. Не лише над ним, але з цілої родини, тому що він рахувався як експлуататор. Родину мою знищили в нелюдський спосіб. Налітали вдень і вночі; приходили всякі комсомольці.

Пит.: *У якому році?*

Від.: У 32–му році.

Пит.: *Чи Ви можете сказати раніше як почалася колективізація в Вас?*

Від.: Колективізація вже почалася в 31–му році. Найперше вони взялися за великі хутори, там де найбільші багачі жили. То вони найпшерше за куркулів взялися. Бо то були куркулі. Були куркулі, підкуркульники, тоді були середняки, а тоді були батраки. Батраки — це вже такі селяни, що там мав маленький огород біля хати й може там мав яких 50 сотих землі, то все. А може й того не мав. То батраки. То бідні люди вже були, які потім у літі нічого не робили, а які були не ледачі, то йшли до багатих людей на заробітки. То в 32–му році то почалося, вже по збірці хліба почалося. У 33–му році був дуже великий урожай. Я пам´ятаю, що все казали, що жито було таке високе, що як людина зайшла, то не видно голови було. А колоски такі повні були, що ламалися, просто відламувалися. А урожай був такий просто непредвиджений в 32–му році. Як совєти твердять, що то неурожай був, то неправда. Урожай був на все — як на збіжжя, так і на овочі, на огородину. На все був великий урожай. І люди позбирали дуже гарний урожай. Але коли почалася колективізація, вони зорганізували, так називали „червона мітла." Вони приїжджали й викачували хліб у людей.

Пит.: *Хто вони були? Чи вони були місцеві люди, чи приїжджі?*

Від.: Це були селяни. Це були бідні, яких радянська влада підбуряла проти багачів, що, мовляв, ви є раби їхні, а вони ваші експлуататори й вони дороблялися вашими мозолями. Але нарід був неграмотний, як за царя, так і за совєтів. Старалися в неграмотності тримати людей, тому що таких людей легко спровокувати на будь щось. Отже, людей–селян дуже спровокували легко й просто. У селі були такі люди, що йшли, зголошувалися до ударної комісії, як вони називали, й вони йшли по хатах викачували хліб. Навіть лазили, де полова була для коней. То навіть вистужували, чи там зерно не перемішане, не сховане де. У мого батька на стріху то знайшли. Знайшли, і то мусили потім у мішки все поспаковувати, забрати. Нас викинули з хати, забрали хату. А приходили вночі ще до того. Приходили все вночі такі, називалися ударники. Уночі проходили. В мене релігійна дуже родина була, багато ікон висіло в баби і в діда, приходили стріляли в ікони, брали релігійні книжки, рвали, крутили цигарки з тютюну, курили, щоби нас духом убити. Щоби нас цілком зломити. І ми то мусили терпіти,

страшенно. Приходили батька мого не раз дуже побили, діда. Пізніше арештували батька, арештували діда. Мама моя, батько мій і дід і майже ціла родина дорослих належали в той час до СВУ, то є сільська визвольна організація, значить, Україна — за визволення. Мама була, брала участь як виконавець. Вона мусила вночі сідати на коня і розвозити, де потрібно було, деякі документи. Деякі розпорядження, як партія мала якісь. От треба до якогось району достатися.

Пит.: Це було в якому році?

Від.: Це був 32–ий, 31–ий. В 30–их роках, значиться. Часто я і моя маленька сестра — ми жили на хуторі, хата від хати далеко — часто були замкнені самі в хаті, бо діда вже не було, тата не було, але мама ще була. На маму накладали деякі справи. Вона мусила виконувати — як українкою почувала себе, ставала в боротьбі за свою батьківщину, дбала про майбутнє своїх дітей, щоб вони виростали в демократії, а не в неволі. Пізніше такий час надійшов, що ми мусили цілком хату покинути й ховатися від села до села, бо вже почали й за мамою шукати. Ми так до 33–го року аж до весни так все від села до села, від села до села переховувалися, далі від своїх хуторів, де нас мало хто знає. Старалася мама під псевдом жити. Отже, мамина сестра, яка мала семеро дітей і чоловіка — вони все з голоду вимерли.

Пит.: Коли почалася голодівка?

Від.: На весні в 33–му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже почалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала, то так уже слідили, щоб зараз тільки в хату ввійшов, зараз приходили, щось у вузлику привіз, вони зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду — варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали надвір. Значить, цілком старалися зліквідувати нас голодом, бо зброєю вони не могли. Українці старалися, селянство й жінки, старалися боронитися вилами, граблями, сокирами й всяким. Отже вони мали зброю. Вони зброї не вживали, але може замішатися Гітлер у те, а вони ще були слабі. Вони ще не мали тієї сили, щоб вони могли — десь відкрилася війна — відбиватися. Вони були слабі ще в тому. Тому вони дуже обережно. Вони придумали спеціяльно штучний голод зробити й цим вони найлегше зломлять українцям шиї і опанують цілу Україну, їм не коштуватиме дуже багато. Вони вислали 25.000 росіян, комуністів, озброєних. Певно, ми, українці, ми не мали зброї, ми не мали чим виступати. Ми були беззбройні люди, й вони нас голодом зломали нам найскорше карк. Люди вмирали — селами вимирали.

Пит.: А в Вас на хуторі скільки вимерло?

Від.: Усі! Хутір залишився пусткою. Так як на кіно Ви бачите *spooky house*. Отак залишився, тільки павутина поснували. Люди померли, копати ями навіть не було кому, бо всі були пухлі, люди недійшлі, а деякі би як ще могли ворушутися, то старалися викопати таку величезну яму, де можна було б 500 людей нараз укидати. Вони старалися, копали велику яму, й вони не хоронили в один день. Вони звозили, часами тиждень забирало, поки наповнили яму, а тоді пересипали вапном, а тоді перетрушували уже землею. Так що деякі села, такі більші села, великі села, то там мерли люди, але ті села якось ще залишилися, але малі села, хутори спустошилися. Не лишилося нічого, тільки розвалини. Пізніше й хати порозвалювалися, як уже людей не було й вовки поробили собі гнізда там. З моєї родини тілько я і мама залишилися, що врятувалися.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: Значить, у моїй родині, тато, мама, я і маленька сестра. Маленька сестра вмерла з голоду в мене на руках. Вмираючи так просила кусочок хліба. Бо в нас вдома хліб — це життя було. І вона так просила: — Дай мені кусочок хліба!

І я плачу, я їй кажу, що ми не маємо.

Вона каже: — Ти не хочеш дати мені, ти хочеш, щоб я померла.

Знаєте, яке то мені тепер болюче. Я тоді маленька була. Я плакала, але мені так серце не краялося, бо я ще тоді не могла зрозуміти, чому це так сталося. Але сьогодні, відколи я стала дорослою людиною, я одного дня в житті не мала, щоб я не плакала. Я однієї ночі не засну, щоб я не думала про свою родину, що з нею сталося, це все залишиться зі мною до моєї смерти. Я не матиму спокою. І це ще як вона померла, не було кому хоронити. Моя мама вже пухла лежала, але ще встала й помила її. То знаєте, то в травні місяці було, тепло. Вона померла, така шума йшла їй біла якась з рота. Я сиділа, весь час витирала. Треба самому яму копати. Мама пішла, викопала якусь яму, хоч таку неглибоку й в сусідки корито свиняче було. Свиней вже ніхто не мав, але те корито

було ще, то мама попросила. Вона віддала, мама вимила, вишкрябала там, зняла спідницю зі себе, подерла, пооббивала трошки, і так поклала дитину. Шнуром накинула на себе і так тягла до цвинтаря, поки там дотягла. Я навіть не бачила, бо голодом так людина була забита, що якось мертва людина лежить, ви проходите, не звертаєте ваги. Людина була така як опіюму наїлася — байдужа. Я навіть не бачила, як мама її вже хоронила, лишень мама казала, що коли привезла, то якогось чоловіка привезли й хотіли, щоби поверха покласти. Мама каже: —Я викопала яму й якогось чоловіка тоді й поклали мою маленьку сестричку. І мама сама вже позагортала там. Якусь, казала вона, калину посадила там.

Бабця моя померла також у хаті з голоду. Я рано встала одного ранку, вона лежить, так рот розкритий, очі розкриті. Я до неї, кличу, кажу: —Бабцю, бабцю!

Вона не обзиваєтеься. Я до неї — все, вже кістяк такий, захолонула, знаєте. І мама пухла. Лишень — якось Бог дав — я не була пухла. Я така була страшна, худа. Я ніколи в люстро не дивилася тоді, але мама казала, каже, що: —Ти так виглядала, як те дерево обчесане, що цілком кору обчистили й сучки пообтирали, отак ти виглядала. Ти така суха виглядала.

Але я могла ходити. То я ще ходила там де по колгоспах, уже як зорганізовані були колгоспи, там людям варили щось їсти. То я ходила просила, там, щоби мені щось дали. То бували такі люди, що гнали мене й били. А бували такі, що казали: — Іди там на смітник і сховайся і посиди трошки, а я там щось завину помежи лушпиння там то, і кину, бо я не можу тобі дати, тому що мене можуть за це арештувати й покарати. О, то я такими способами ходила туди, то там трошки щось дістану. То ще маму трохи на ноги потім підняла. Моїй мамі вже ноги тріскали, вода витікала. І я так трималася і маму трохи підтримала й якось дав Бог, що мама перейшла то, лишилася жива. І то нас тільки двох уціліло. Моя кузинка. Бо ми ходили й помежи хати, в людей просили, щоб якось рятуватися, то мою двоюрідну сестру, першу двоюрідну сестру, жінка забила лопатою і порубала на куски. Поки я там добігла до людей, до хат, і сказала, що там щось сталося з моєю двоюрідною сестрою, а та жінка каже: — Ой, Боже мій, та жінка дітей своїх поїла. Двоє дітей поїла. Чоловік помер і вона пообрізала й чоловіка мертвого й то поїла. І та жінка каже: —Щось сталося.

Ну, знаєте, всі були такі в той час, що ніхто скоро ходити не міг. Ця жінка до чоловіка каже: —Біжи до сільради, міліціонера заклич.

Поки той недійшлий міліціонер прийшов, вона вже варила. Склала в баняк і вже посунула до печі, вже варила. То мого стрийка сестра. Вона з того самого року була, а була вуйкова дочка, з того самого року, що я, і ми завжди з нею так удвох ходили, бо їх було семеро в родині. І ми то якось мусили ходити — то колоски збирали, вимивали, приносили додому і якось то вже її мама зварила й там трохи погодувала. Але не могли витримати: цю, значить, жінка забила, а ті шестеро з голоду померли, вуйка розстріляли, а жінка його також лежала дуже пухла. Вона вийшла — то дитинка маленька, восьма, народилася. І воно не могло витримати й также померло. Так що в мене в родині дуже багато померло з голоду. Якщо взяти батькову сторону й моєї мами сторону, то яких поверх 100 людей, що то родичі мої. Бо якось так, що в мого тата нас тільки двоє було, але його брати мали по семеро дітей. Одна сестра, найстарша, яку я не пам´ятаю, ще до голодівки померла, то вона мала дев´ятеро дітей. Знаєте, багатші старалися більше дітей мати, щоб менше чужої сили наймати, знаєте, щоби то свої більше обробляли. То померли всі, з мого тата сторони тільки три сестри залишилося, але вони перед 33–ім роком ще пішли до міста. Там собі десь знайшли працю, повстроювалися, і вони таким способом уціліли, але ті що на хуторах, по селах лишилися, ті всі з голоду померли. А татову бабцю то навіть викинули через вікно надвір у сніг. Вона вже така лежала, знаєте, ну вже з голоду вмирала, то вже не мала ніякої сили. То вже прийшли, подивилися, каже: —Та їй уже три чисниці(?) віку, викинь її через вікно.

Викинули і вона так докінчилися. Страшно було.

Знаєте, в 20–му сторіччі така багата Україна, як могла рік прогодувати всю Європу без жадних ушкоджень для себе, так постраждала —від берега до берега.

Пит.: А що люди їли під час голоду?

Від.: Поїли котів, поїли собак, поїли миш, щурів, все повзюче, що було, не можна було нічого зобачити. Під весну вже, під травень місяць, не видко нічого. Дерева були голі, де в травні місяці на Україні дерева дуже розвивалися тоді. У нас травень місяць

завжди був дуже теплий і гарний, то вже дерева на повно розвивалися, цвіли деякі, то ті дерева були голі. Я сама, як могла дістати, то ті листочки молоденькі общіпувала, приносила додому, мама їх ножем сікла, якось там водою парила, а тоді як де дістала качани з кукурудзи, стовкла, то так перемішала й такі як пляцки. Вони такі сухі були, ними можна було скоро вдавитися. То таке сухе було, так застрягало в горлі. Мама мене завжди заставляла багато води пити, бо, каже, знаєш, з кукурудзи, з качанів, то може до кишок прилипати й на тому буде людині кінець. То я мусила, як з´їла, то страшно багато води пити, щоб то там розмішалося з водою. Так що ні щурів, ні мишей, ні ніякої такої звірини не можна було побачити десь, щоб існувало. Навіть ходили, бо то вже так як березень місяць під кінець, то вже порозставало, вже жаби там десь лазили. Люди ходили, де жаби були в болоті, витягали, жаби ловили, все що живе було, все те люди поїдали. Але все рівно не витримали, помирали. Деякі, так як щурі, миші, вони мають трутизну, то, як з´їла людина, то потім дістала якийсь скрут кишок, або якусь іншу комплікацію, і так померла.

Мого одного, маминого стрийка, вкинули в студню, а тоді плуг кинули зверху. А двоє було доньок в нього, яких я пам´ятаю. Вони не були замужні. Одна була глухоніма, а друга також якась була така якби троха *retarded.* І тому десь їм народилося, десь у 55 роках, казала мама, дівчина, яка тоді мала десь може 16 або 17 років, то приїхали. Дядька вкинули в студню живого, а тітку приїхали забрали й вивезли в стеж. Така була порожня хата, там якийсь один дуже колись пан великий жив, багач. Але та хата була розвалена, лишень мав сад великий і там сторож був колгоспний, який сторожив. То той сторож бачив, як розстріляли тітку, а дівчину взяли за руки, за ноги й кинули об стінку й так забили. І ще було в них два хлопці, десь мали може по 20, 22 роки. Один Василь, а другий Іван. То близнюки були. То так зв´язали задом, одного до другого задом зв´язали й кинули в копанку. Вони так там втопилися. А ці дві тітки вже, то вони були — одна глухоніма, одна ніби *retarded,* але вони як побачили, що їде, значить, їдуть кіньми ті, що матір забрали, матері нема й тієї сестри нема, то вони не вспіли вже з хати втекти. Одна хотіла в вікно втекти, заднє вікно, зі садком якось хотіла втекти, десь сховатися, голову відрубали, бо він стояв коло вікна. Він знав, що буде тікати. А друга за двері так стала, думала, що може не побачить. Але він як ішов у хату, він через ту щілину побачив, і він як вистрілив щось два рази, то їй мозги по стіні розплилися.

А знаєте, радянська влада сьогодні каже, що то неурожай був. Це не було правдою. Урожай дуже великий був на Україні. Але вони сплянували зробити штучний голод. Так. Бо так як казав Ленін Сталінові: — Картоплі не давай, а хліба не показуй. Як будеш тримати голодних хохлів, вони менше про політику будуть думати.

І це було в дійсності. Що ми потім, по 33–му році, як уже залишилися живі, хліб був на картки, то ніхто про політику не дбав. Ніхто не думав про політику. Кожний дивився, де черга, де може хліб дають, картоплю або так кусочок цукру дістати. Кождий лишень уставав рано й вже чи чоловік до жінки, чи жінка до чоловіка, каже: — Слухай, ти там як ітимеш з праці, дивися, може де черга буде, то стань, щоб хоч хліба десь дістав. Ніхто про політику не говорив, про визволення України, бо люди після голоду, то так, знаєте, як ото в Гірошімі. То в 33–му році Україна виглядала точно так, як Гірошіма після атомової бомби. Знаєте, то страшно було. Навіть були такі випадки, що з якоїсь то родини там донька пішла служити десь до жидів у місто. Ну а голодівка. Вона там назбирала якогось трохи хліба й прийшла, принесла їм; в нас так по сусідстві була родина. Уже батько й мати померли, два сини лишилося. І коли сестра прийшла, вона, знаєте, в жидів служила. Звичайно, вона мала що їсти, то вона така прийшла, знаєте, пухенька виглядала, то той один сидів на дворі, й вона каже, що я вам принесла — тут є хліб і тут є крупи, що ви можете собі зупи зварити. Він вже не дивився на хліб і на крупи. Він вже дивився на неї, так міряв очима, що вона така повна, що мовляв, тих крупів нам, на скільки вистачить. Як я тебе заб´ю, то я бодай тиждень житиму. І вона як замітила, що він вже так за сокиру мацав, знаєте, то вона кинула ту торбу й тікати. Він став за нею. Але він надійсланий був за нею гнатися. Вона була моцна і вона втекла. Знаєте. Вони померли також потім обидва. Повмирали з голоду. Вона більше ніколи вже не показувалася.

Пізніше ми в місті зустрілися десь перед самою мабуть війною. Мама її зустріла. Вони так спізналися і мама питає, каже: — Галю, як ти вціліла?

Вона каже: — Ви знаєте, що якби я була не втекла, мене були б брати з´їли, я маю чоловіка, маю свою тепер родину, я ж принесла їм їжу. Я думала їм помогти, але він на

мене дивився, що то, мовляв, там мажу кусочки сухарів і може фунт, два крупів. Я тебе як заб´ю, то я буду мати на тиждень що їсти. І вона то зараз зміркувала, кинула й навтеки.

Люди їли людей. Були такі мами — з´їдали своїх власних дітей, задушували. Воно ще живе, додушували, з´їдали.

Пит.: А що сталося з тими людоїдами?

Від.: Вони повмирали. Вони не витримали. Вони повмирали. То не було досить. Ну вона з´їла й пізніше вона ходити вже не може, пухла, знаєте. Вони повмирали. Було так, що такий сморід був. Деякі лежали по хатах, не було кому збирати. Навіть коні були голодні. Я не знаю, чому тих бідних коней радянська влада карала, що ті коні навіть здихали. Хай вже нас карали, бо ми хотіли самостійної України, але що той кінь був винуватий? Що й коневі не лишили їсти, все викачали зі села поголовно. Навіть для коней не лишили їжї.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад, чи Ви пам´ятаєте, хто був головою сільради?

Від.: Не пам´ятаю, знаєте, бо я була мала. Я не пам´ятаю. Я лишень пам´ятаю по ім´ї, а тих, що по буксірних комісіях були, викачували хліб, то я пам´ятаю — були два брати Миколенки, був такий Іван Мариненко й його мати, й були такі Жуковські писалися. Ціла родина: й батько й мати. Вони з бідних походили, й вони були в тій буксірній комісії, що вимітали до мітли. Викачували хліб.

Пит.: Чи були сексоти?

Від.: Були донощики, так. Донощиків було дуже багато. Донощиків то було більше, ніж їх потрібно було. Донощики — то були з усіх боків. Так що як ви вийшли з хати, то вас з усіх чотирьох сторін бачили, куди ви пішли й що ви принесли. І зараз ви ще не вспіли порога переступити, а вас уже ззаді хапнули за ковнір: — Давай сюди те, що ти принесла.

Пит.: Чи Ви ходили до школи під час голоду?

Від.: Ні. Під час голоду не було школи, знаєте. Закрита була школа. Хто міг іти голодний до школи? Не було кому. Знаєте, деякі лежали, деякі таково повиходили на двір, посідають, діти сидять такі страшні скелети. Де йому, про яку він міг школу думати? Не було школи. Школи вже, я думаю, десь аж у 34–му році, уже по голодівці. По селах були, відкрили патронати такі. Збирали, як уже батьки померли, дітей збирали. Але що вони робили? Вони потім тих дітей вивозили й вкидали в такі провалля, бо то багато з тих дітей було, що батьки були противники радянської влади. І вони навіть не хотіли, щоб ті діти лишалися, бо та дитина рано чи пізніше дізнається, хто її батьки були й радянська влада страшно тіні боїться капіталістичної. І вони страшно боялися, що коли ті діти повиростають, вони зможуть нам клопіт спричиняти. Тому вони й тих дітей вивозили. На Україні багато таких провалів було різних, то вони їх — дитина вже ледве що дихає — то вкидали їх так живцем, та й вони там доходили.

Знаєте, я патронатів боялася. Я не йшла до патронату, хоч деякі — там ще сусіди жили — йди до патронату, там хоч їсти дадуть та врятуєшся. Але, як ми потім чули, що роблять з тими дітьми, то я обминала ті патронати, бо збирали й по вулиці, як бачили, що отак хитається дитина така йде, вже бачуть, що воно з голоду вже гине, то підбирали. Я старалася десь помежи хати, десь глухими стежками ходити, щоб у ті патронати не попасти.

Пит.: Чи Ви можете сказати, чи Ви знаєте приблизно, скільки осіб було розкуркулено в Вашому хуторі?

Від.: Наш хутір мав десь коло 30 дворів. Всі були розкуркулені, всі. То невеликим хутір рахувався, бо то родинний був хутір.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації, щоб не дати до колгоспів?

Від.: Не можна було різати. Не можна. Приходили, накладали облогу на стайню. В стайню не маєш права заходити, бо чи завтра чи після завтра прийдуть, заберуть корову, овець, птиць, яку ви мали, коней — все, що ви маєте, одежу. Вдома, по селах, такі переважно скрині, сундуки мали. Накладали — то не твоє вже. Тоді звозили на такий двір і то розпродували, як тут називають *auction sale.* Я вже забула, як тоді по–українському вони називали. Того розпродували, килими зачинали від 10 рублів, й хто більше. Скільки вони набили найбільше. То нам відразу прийшли в хату, все

сконфіскували. Ми не мали права до нічого доторкнутися. Все. А за різання худоби. Якби зарізав хто худобу, то його б на місці зарізали.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте приблизно, яка частина нашого села вимерла з голоду? Половина чи більше половини?

Від.: А, половина то певно. Половина повмирала. Можу сказати, що залишилися самі ударники. А такі чесні люди всі повмирали. Селяни. Навіть і бідні чесні повмирали. Залишилися ті посіпаки, які працювали для радянської влади. Але під кінець самий й їх половину вимерло з голоду. Бо радянська влада й їх не годувала добре. І вони повмирали. Я вже не була в селі, але як мені було 16 років і мені треба було пашпорт діставати, то я мусила йти там до сільради діставати свою метрику, то чула вже від людей, які залишилися при житті, працювали в мого діда, я тих людей не знала, я мала була, але як я прийшла до села, то мене пізнавали, вони мене бачили як я маленька була. То казали мені: — Ті посіпаки, що розшарпували, дерли вашу шкіру, померли й їх у порожню студню сторч головою повкидали, бо ніхто не хотів навіть для них яму копати. Так що радянська влада їх нацьковувала, й вони те сумлінно виконували для Москви. Але Москва їм не прислала куска хліба. І вони потім здихали як собаки.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: В нас була велика церква.

Пит.: Чи вона була автокефальна?

Від.: Автокефальна. Вона вже була автокефальна десь у 28–му році. Казала моя мама, що вже приїхав до них автокефальний священик. Але зараз заборонили правити. Відправив, здається, якесь свято й його заарештували. Церкву зачинили.

Пит.: Коли?

Від.: Церкву зачинили в 32–му році, й там зробили з церкви щось друге. Поздирали ікони, все те поліквідували, хрести зняли й там ізсипали оце, що забирали в людей — збіжжя. То там зробили, як вони називали, зернозвоз чи якось. То була велика церква, бо село було величезне й тепер хутори були, то все то тієї церкви належало. Я пам´ятаю, що церква так, знаєте, обширною була, дуже велика. Два престоли було. Пам´ятаю, що два престоли було. То я думаю, що то навіть собор був, бо на Україні, де два або три престоли в церкві, то вже собор був.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Мій дід був довголітній староста церковний, і мій дід на хуторі перший, що прийняв автокефальство, значиться, зрозумів, що ми мусимо відділиться від Москви. І мій дід і там ще другі, значиться, які створили управу, бо деякі люди не так легко давалися перемовити, їх переконати в автокефалсьтво, бо навіть мого діда середня донька, то одна вона в родині, що значить, з нею проблема була, що як це так — перейти на живу мову, бо, мовляв, слов´янська мова — це є ближче (так здавалося людям), ближча до Бога, а на живу мову перейти. І то так москалі називали „живистими" нас. Неправильними, живистими, бо ми відлучилися, мовляв, від вселенської мови. То, знаєте, труднощі були намовляти людей на автокефальну переходити, але якось мало–помало люди, коли приїжджали священики, пояснювали священики, то мало–помало люди почали потрохи розуміти. Як правив священик і люди приходили й бачили, що нічого злого в тому нема. Бо дехто собі думав, що то ціла Служба Божа буде перевернута. То вже не буде таке. Але як побачили, що воно виконується в українській живій мові то саме, немає в канонах ніякої зміни й що ми не мусимо молитися за тих царів. Бо багато людей, багато людей було, вірили в царя і коли в церкві правилося і співали „Господи, помилуй силою царя!" то були такі українські бабці, що вона так щиро на груди й на чоло клала хрест, бо то „силою царя" було, знаєте. І таких людей, що вірили в ту силу царську — їх не було легко переконувати. Але почало вже зорганізовуватися помалу, але що — прийшла та вже пора, що взялися за церкву совєти і нищити, бо вони боялися автокефальної церкви дуже. Тому що, якщо автокефальна церква увійде в силу, тоді з „хохлами" буде велика проблема й не так легко буде їм зломати шию. Тому вони зліквідували відразу автокефальну церкву.

Пит.: Чи Ви можете описати, як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівлі для чого?

Пит.: Для колективізації, для розкуркулення.

Від.: Як відбувалися? Вони приходили, зараз ішли в комору, дивилися, скільки ви маєте пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, соняшникового насіння, просо, пшоно й таке

всяке. Вони відразу на око міряли, що ось у цьому закладі лежить ось стільки–то пудів пшениці, тут стілько–то того. І відразу пломбу накладали. Пломба, і ви не маєте права ані однієї зернини з того взяти. І пізніше заставляли власного господаря вантажати той хліб і на хлібозаготівлю вивозити. Знаєте, як тому господареві краялося серце, що він уставав до сходу сонця і робив по заході сонця, при місяці, щоб зернина ніде на полі не пропала й пізніше треба було радянській владі віддавати без грошей, без нічого.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Спротивлялися. Особливо по селах жінки воювали, не давали корів забирати чи овець чи свиню, чи зерно, чи що. Жіноча оборона була — вила, сапа, сокира. Але в них стріляли. Якщо вперто ставали жінки, то було багато випадків, що стріляли в них і забивали на місці. І вони своє доконували.

Пит.: Що Ви знали про величину голода?

Від.: Знаєте, я до школи не ходила, я в мільйонах і в числах так тоді не знала, але людей мерло страшно. Під кінець голоду, вже хліб появився. Уявіть собі, вже появився хліб, а в той час люди найгірше мерли. Як мухи падали. По вулиці багато трупів лежало. Я не знаю, може якісь десь звірки ще вилазили, зі степів приходили. Лежали люди, що їх вуха були пообгризані, руки були пообгризані, ноги пообгризані, обличчя вже обгриз якийсь звірок. Страшно багато лежало трупів. Я сама ходила й переступала через ті трупи. Пізніше, як я прийшла до себе вже, стала дорослою людиною, то я так мертвих боялася. Навіть як умер нормальною смертю, то я так обминала того мертвого, щоб на нього не дивитися і близько не бути. А вночі не могла спати, так боялася. Мені здавалося, що та мертва людина встане, ви знаєте. Бо, ті люди на вулиці багато лежали, вони не живі були й не цілком мертві. І я ото помежи тим ходила, я то бачила, й мені то якось потім привиджувалося, я вночі сама в хаті, то це мені бути самій в хаті, то це хіба за якусь кару треба було мені відтерпіти.

Пит.: Як скінчився голод?

Від.: Голод скінчився тим, що ті люди, що їм не потрібні, всі з голоду повмирали. Вони їх поліквідували. Лишень лишилися вже ті люди, що добровільно пішли до колгоспів. Ті, що добровільно пішли, то ті врятувалися, бо тим якось там ще той „кандьор" варили й трохи там хліба давали, може 300–400 грам на людину, то ті врятувалися. А ті люди які їм не потрібні були, значить, на списку ліквідації, вони їх зліквідували. Тих нікого не лишилося. Якщо десь якийсь, скажем, куркуль якось урятувався і вже хотів піти до того колгоспу, бо інакшого рятунку не було, то не прийняли. Не прийняли й дали „вовчий квиток," що вас ніде на працю не приймуть. Де не подивляться на вашу справку сільську, ви є „ворог народу." Вас ні на фабрику не приймуть, ні до колгоспу. Були ще такі — радгоспи називалися. То при заводах. Вас ніде до праці не приймуть. І така людина тому жила з ласки інших людей. Значить, доживала до своєї смерти. Пізніше уже, пізніше, десь уже в аж 38–му році, уже трошки то присіло, знаєте, переслідування. Уже без справки могли вас прийняти на завод чи де, уже не вимагали справку „о соціальном положенію," о вже трошки в 38–му році, то вже трошки. Але що з того — людей не лишилося, люди погинули.

Моя мама то довший час на псевдові жила, на чужому прізвищі, то за гроші собі купила документ, щоб пристроїтися, бо не могла пристроїтися. Пізніше ми пішли в місто, зараз після голодівки.

Пит.: Ну, Ви кажете „після голодівки." Коли голодівка скінчилася?

Від.: Голодівка скінчилася десь уже так у червні місяці. Червень, по червню. Уже коли почав новий хліб.

Пит.: Тридцять третього року?

Від.: Тридцять третього року. При кінці червня, то вже люди, хоч ще колоски були не так дозрілі, але вже почали їх. Уже косили трохи, й люди вже мали трохи хлібу. Самі собі на жорнах якось то там мололи, й пекли якісь такі балабушки. Уже городина була, то цибуля, то якась там салата, така зеленина всяка. Але на весні то трави не було. Всякі такі трави, що мали такі грубі стеблини — я сама їх їла — то зривали люди, листя там якось обірвали, обчистили, й стеблини ті їли, з'їдали.

Пит.: Що ще Ви можете мені сказати про Вашу маму й її діяльність у СВУ?

Від.: СВУ. Ну вона належала до тієї партії, і те, що її накладала партія, вона старалася виконувати.

Пит.: Чи вона мала освіту?

Від.: Вона мала п'ять клясів. Бо вона з другого року. Вона якраз як скінчила п'ять клясів, то треба було переходити до гімназії і треба вже було до району до школи ходити, тоді вже революція була, в 14—му році. Революція була й на хутори нападали дуже. Тоді Будьонний йшов, там якась „Квітка" бігала, й ще якісь. Ну їх багато було організацій. Махно. Це така людина була. Він ніякої партії не мав. Він ні проти України, ні за Україну. Він грабував людей. І він наскакував переважно по хуторах, де багаті люди. Мама оповідала раз до них прискочили власне оці махновці й сказали їм, щоб вони дали їм 25.000 карбованців. Ну, знаєте, ніхто ж не тримав у хаті стільки грошей. Дід був багатий, і він мав гроші, але то в банку все було. То були тоді гроші, й в золоті були. Червінці були золоті, знаєте. І поставили всіх на коліна й коло кожного, казала мама, коло кожного стояв (вони в цивільному бігали), з шаблею. Вони позрубують голови, як не дадуть 25.000. Тоді той старший, що то командував тою групою, каже: — Ви пошліть сина, щоб син десь позичив у людей, і як він за годину не вернеться, то вам голови позлітають. Мамин брат пішов до йнших людей, сів на коня, поїхав з їхнім одним вершником. Поїхали на йнший зараз хутір і там мій стрийко назбирав — напозичав то там. Бо ніхто не має стільки в хаті грошей. Може тисячу має, може пів у хаті. То він мусив об'їхати кожну хату: там тисячу, там дві дістав, там 500, щоб зібрати на 25.000. І він привіз, дав їм до рук і вони лишили. А в сусідів, казала мама. Бо то ще мене тоді на світі не було, в 14—му — 15—му році. А в сусідів, зараз так, ну може яких метрів 200 від них, то жінка, чоловік утекли в берег і там десь в очереті заховалися, як побачили, що тут уже в нашому дворі щось робиться. А старенького дідуня і малесеньку дитину залишили в колисці, бо думали, що то старенький дідуньо. То вони як прискочили, подивилися — нема нікого, то вони того штиками, ножами пokололи й дитину закололи в колисці. Ці махновці. Казала мама, що каже, то страшне діялося. А будьонновці в уніформі хоч були, а ті решту всякі банди літали без уніформи. І „червоні" літали, будьонновці, армія — в уніформана була. А партизани, такі цивільні, ті не мали уніформи. І от признайся, хто ти є — чи ти є більшовик, чи ти є немшовик, чи ти є взагалі проти того всього. Не можна було нічого казати, бо ти не знаєш, хто вони є.

Приїхали, каже, до сусіда, а коні обміняти, бо їхні загонені дуже коні, а в сусіда коні здорові, так вони йому свої. А він обізвався, каже: — Товариші, я також за радянську владу!

А то наоборот — то були якісь, що проти радянської влади.

Так вони кажуть: — О, ти за радянську владу — ходи з нами.

Забрали, вивезли в степ, викопали яму й до шиї закопали. І він так помер. І так не знали, хто то був, з якої то партії були. Так, що каже мама, ми з хутора мусили тікати в село, як бачили, що вже кінець. Бо то хутір так під гору був. Як тільки показалися вершники на горі, а гора ще так далеко була від хутора, так, що було часу через береги, через річку перейти на другу сторону до села, бо село вже велике. Там людей багато. То, каже, все тікали, а часами треба було в зимній воді в черзі стояти до паса.

А одного разу прийшли будьонновці, а хтось з сусідів сказав, що це є великий куркуль, то дуже били мого діда. Казала мама, такими залізними нагаями. Так побили, що якби був не засунувся під ліжко вже, то були б докінчили. Казала мама, потім мочили такі простирила, полотно, мочили в зимній воді й обклади клали, бо потріскало тіло.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після революції, після голоду, після всього?

Від.: Заможніші люди, які лишилися при житті, то тікали в міста. В селі вже ніхто не лишався. Бо в селі життя неможливе було, переслідували. Увесь час. Сусіди ваші переслідували вас. То люди тікали в міста, й так, що він мусив виїжджати. Деякі, багато людей на Кавказ тікали, в Росію тікали туди аж у Сибір їхали самі. Там легше було худобу вирощувати, й там в Сибірі вже як ви приїхали, то легше було, не так уже дуже прискіпувалися, бо ви не є вислані туди. Ви приїхали собі самі, добровільно там встроїлися. Звичайно, що тоді Сибір почав розстроюватися допіро й потрібно було робітників, то вони брали, вже не питаючи по твоїй соціальності хто ти є. Брали до праці, тому, що не було так як тепер вони техніку мають — бульдозери й все. Треба було все вручну, дерево тесати вручну треба було, мальту мішати. Все вручну. То їм потрібно було людей до цього. Вони там цілі міста позастроювали на Сибірі, де раніше пустота була. То вони позастроювали. То їм треба було багато робочої сили. То вони людей брали й таким способом багато людей собі порятувало життя. І так аж до війни собі

якось. Хоч та людина не спала, вона сподівалася, що кожної ночі може застукати „чорний ворон." Але більш—менш бодай хоч хліба кусок мав і щось до хліба.

Пит.: Чому, на Вашу муку, був голод на Україні?

Від.: Вони хотіли зломити українцям шию. Тому, що вони весь час боялися українців, бо на Україні такі були організації як СУМ, СВУ, і ці організації діяли досить сильно. І Україна велика, 47.000.000. І вони боялися, що якщо вони не зроблять, не зменшать людність на Україні, не зломлять їм добре карку і не застрашать їх добре, щоби їхні внуки пам´ятали про це, Україна може відірватися від Росії. А Росія без України, то це так як рибу хвиля викине на берег і вона без води. Це так було. Так, що сьогодні, і навіть сьогодні, москалі й сьогодні потерпають за Україну: не дай Боже, щоб Україна відірвалася. Вони воліють Азію віддати всю. Їм Азія — там нема нічого дуже цікавого, але Україну ніколи в світі вони не хочуть попустити. Білорусія, Україна — це є дві землі. Скажем, на Білорусії — там страшно картопля росте, пшениця також. Вона є багата. На Україні все! Скажіть Ви мені, що Україна не має?! Вона має свій уран, свою руду, своє залізо має, нафту має, золото має — все має своє. Тому для москалів то не хіба очі видовбати й бути сліпому — так без України.

Пит.: А чи Ви маєте щось додати до того? Я вже не маю більше питань.

Від.: Що я додам? Я засуджую радянську владу, російський комунізм. Бо Росія — чи „біла," чи вона буде „червона" чи вона буде „синя" — то є нарід, який має азійську культуру, варварську. Вони ж були 240 років під Монголією. Вони не мають інтелігентності тієї, що на Заході мають. То є варварський нарід. Той нарід навіть сам себе потрафи карати. Навіть сам себе потрафи своїх людей розпинати. Так, що я засуджую не лишень тому, що комуністи, але нам Росія багато лиха причинила — царська Росія, бо нищила нашу культуру, нашу інтелігенцію і наше культурне багатство, яке наші прапрадіди працювали століттями на те, щоб здобути. Нам вони то забрали.

Я засуджую їх і думаю, що як не я, то мої діти дочекають або побачити очима, або почути, що таки той брутальний нарід колись згине, його розтягнуть оті 15 республік. Бо ті 15 республік терплять і уже гряде час, що не врятує ні Горбачов, ані ніякий інший, хоч він пускає там якусь полеглість, але то вже той час прийшов. То вже скінчилася для них та ера.

Пит.: Дуже дякую за свідчення. Дуже дякую.

Oleksandra Pyshch (nee Bondarenko), b. in June 1921 in Babai, Kharkiv district and region, one of 3 children of a skilled worker in a railroad construction factory. The mother and children tended a few head of livestock and a couple of chickens. Collectivization began almost simultaneously with the famine in 1932. Narrator stressed that her village, really a working–class suburb of Kharkiv, did not have it so bad as elsewhere. No one died, although shortages were severe. About half the inhabitants of her village favored collectivization, with the other half opposed but generally quiet. Narrator's family was allowed to keep a cow, and, although it was not always possible to meet the milk quota, they were able to borrow or buy milk to make up the difference. In general, they survived by meeting all state requirement and helping each other out as needed. People were also able to gather black currants which grew by the river. Living only 8 km. from Kharkiv, narrator saw starving peasants fleeing to the city, many to eat the mash thrown out by a local distillery. In narrator's village, there were people who were hungry, but she never saw any die, except peasants who had fled from other areas. Narrator saw trains carrying starving peasants out of Kharkiv. In the city she saw mainly peasant women and a few children. In both 1932 and 1933 the crops came in, but were taken by the state, and narrator knows of people dying of starvation only in 1933. During the famine narrator's mother was able to travel to Russia, where there was no famine, and "people knew that in Russia there was no famine." Narrator believes the famine was a punishment meted out for Ukraine's resistance to collectivization.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я є Олександра Бондаренко, по дівочому, Пищ —тепер.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Народилася в червні 1921–го року.

Пит.: А де саме?

Від.: Я народилася на Харківщині. Це є село Бабаї, під Харковом, це так би сказати, як я ходила на піхоту за німців до Харкова, півтори години в мене брало на піхоту. Це вісім кілометрів від центра Харкова.

Пит.: А район?

Від.: Це Харківський район так само, 22–ий Харківський район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій тато був робітник. Він працював в Харкові на паровозобудівельному заводі, де будували потяги, паровози. Він на будові був, він був майстром цеху великого, де виробляли ці паровози. Пізніше він їздив у поїздки, відвозити на Кавказ ціво нові паротяги. І як пам´ятаю одного року він приїхав додому.

Пит.: В якому році?

Від.: Це було в роках, коли він працював там, можна сказати, від 22–го року аж до кінця, поки ми виїхали з дому. Ніби, я виїхала раніше, а вони виїхали в 43–му, лишили, втікали. То я пам´ятаю, де працював в той час, то виробляли в мирний час, виробляли паротяги, а вже як підходило до війни, то вони почали виробляти, як я пам´ятаю в 42–му році, в 41–му, почали виробляти танки, військові речі, літаки.

Пит.: А Ви жили на селі, так?

Від.: Оце, якраз вісім кілометрів під Харковом, це так як харківський район.

Пит.: А чи Ви мали землю там?

Від.: Ми мали, як би сказати, присадибу біля хати, досить велику широку, сказати, в три рази широка як, я знаю, як три *lot*–и тут, така широка. А на долину дуже довгу. І ми то мали сад, овочевий сад мали, багато мали своєї ярини, садили всякої городини. Та була наша присадиба, то була так, наша хата на горі, а пізніше половина була рівної, а половина йшла під гір´я і на саму долину; там рівчак ішов, на самій долині. То там на долині садили такі речі, що води потребують, а по горі самі овочеві дерева були, повосюди. То, що до присадиби. Але ту присадибу ми довго не мали. Як я пам´ятаю, ми

мали її приблизно може, може з 10 років. Пізніше в нас почали ту присадибу відколювати. Відкололи попід гору й почали будувати там хати, для інших, для колгоспників, що в колгоспі працювали. А пізніше почали, підійшли до хати й ще половину відібрали від хати. То я вже не знаю, що там робили, мене вже там не було, це не за мого часу, але то відобрали й та земля стояла. Але там, біля того рівчака, то там таки зробили хати, на долині.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село? Наприклад, скільки дворів було?

Від.: О, скільки дворів було? Наше село поділялось, поділялось на дві частини, як би сказати „старе," „гніздо," де було, так би сказати, як „на долині," а пізніше йшли так, як під гору все навколо йшло. А то ніби була так, як би сказати, як низина. То старе село було „низини," і там був ставок, там потікала річка так само. Але решта — то було „підгір´я." І пізніше, як уже я пам´ятаю, як моя мама, то ще жила в 20–их роках у своєї мами, то жила ще там. А як моя мама вже віддалася в 20–му році, то їм почали давати там ті землі на будови уже на тих підгір´ях; ніби не цілком підгір´я, а вже трошки вище від долини. То тоді вже молоді почали там будувати. Але дехто вже мав там, на підгір´ях, як мій дід, тата батько, то вже мав там хату. Мама просто до нього пішла мешкати в тих роках. Отже, це все підгір´я навколо долини тієї, то вже були, як би сказати, молодші люди, діти тих, що там були, почали розбудовувати. І на цьому верху ніби було вже багато лісу, багато поля. За старого часу то поле було все людське, порозділине господарям, кожний господарив. А йще я пам´ятаю як мій дід брав мене на поле, прекрасне поле, і де його ділянка була, й то пшениця, то така була пшениця дуже висока в нас, то приємно було подивитися. А пізніше, по голоді, то було може в якому 35–му році, бо перед тим то я ще ходила з дідом до церкви, а по церкві він мене брав на ту лінійку, що була такаво, на чотирьох колесах, така легенька, і кінь запряжений, він мене возив на поле. А потім вже ні, бо вже забрали поле, вже не було куди їхати. Почали забирати понад річкою присадиби, що були куди їхати. Почали забирати понад річкою присадиби, що були поділені спеціяльно вирощувати тіво *black currants*, чорну смородину й червону смородину, де росла над самою річкою. Почали то все забирати. І тоді, в тих роках — 35–их роках, я думаю, а може навіть перед 35–ми років, уже крім колгоспу, радгоспу не було.

Пит.: Коли вони почали організувати колгоспи?

Від.: Колгоспи були організовані відразу десь, я би сказала, під час голодівки, під час 32–го, 33–го року вже колгоспи були, були малі, але були вже там, і до колгоспу люди переважно пішли, що як би сказати, як вони називали — пролетаріят, такі, що не мали праці, не мали розуму, а їм сказали: — Ідіть туди, ви там будете все мати — й вони полетіли там, відразу на організацію. Але полетіла там дуже мало, бо дуже мало таких людей було, на організацію того колгоспу, де в нас то був. І вони забрали поля в людей; поля було багато, садиби було багато, навколо городи, а працювати не було кому. То тоді вийшло насильство, насилування людей вступити до колгоспу. І спротив людей дуже пошкодила всьому селі й всім, хто мешкав там, бо почалися переслідування, погони всякі за людьми, висилка людей, хто не бажав працювати в колгоспі. Бо перед тим люди мали свою землю, то вони були задоволені працювати для себе, а це нараз їм кажуть: — Іди й працюй поки сонце зійде, ще за темно й до ночі, й не обіцяють нічого за працю, бо вони не те, не що вони будуть мати. Гроші не платили, гроші не давали, тільки обіцяли людям все, а під кінець люди нічого не мали, тільки животіли. Ото так починалися ті колгоспи в нас, там, де я була.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: В нас було троє, два брати мої й я.

Пит.: Чи Ви були репресовані, чи Вас примушували?

Від.: Ні. Наша родина не була примушена з причини, бо мій тато працював на фабриці. І то важна праця була. Він фах мав той в руках, він там працював і його не чіпали, а по–домашньому, вдома ми тримали й корову, й свині — одну чи дві, й кури, й ми були обтяжені податлами, здатком, хоч тато працював там, він був безпечний там, на праці, але був переслідуваний так само, бо він не був у партії. А мама працювала разом з нами, з дітьми, як ми почали підростати, то все ще я пам´ятаю з того, все мама казала, що всі ті яйця треба здати до держави, де молоко треба здати до держави. Як забили свиню, відкрито й не запитали уряду на дозвіл, то її забрали, всю свиню відразу, цілком, як забили, так і забрали. А як брали дозвіл, щоби забити, то вони брали тільки половину

й шкіру, а половина лишалася родині. Одного разу, я знаю, що був випадок, бо переважно, як не було де тримати м´ясо, схоронити його до зими, чи більше на місяці, щоб до вжитку добре було, то я знаю, пам´ятаю, одного разу вночі забили свиню, велика свиня була, така величезна, забили свиню і обсмалили, бо шкіру не хотіли здати, обсмалена на соломі, то воно смачне і пахуче, солонина дуже добра. І видно хтось почув запах того, як смалили ту свиню, і хтось поїхав і сказав у поліції, і вони приїхали в ночі, вже розібрали, бо то швидко родина прийшла, помогли й то все зробити швидко, й вже поскидали там те в такі великі дерев´яні миски в нас, які були, але вдома в нас називали такі лаханки. Лаханки були до купання, менші ноги мити, а ще менші — начиння мити, все з дерева було в той час, чомусь вживали то з дерева, бо воно більш практичне було, як метал. А метал тяжко було дістати, цинк, то з цинку було так само. Отже, я знаю, що порозбирали, і то було вночі, всі ми в хаті, бо то тільки–що скінчили, все порозбирали, уже родині дещо повіддавали, так як перед забили, то все якась частина до родини йшла, бо не всі були в той самий час. То прийшли, забрали все, навіть ті во кишки, що ще мама не вичинила, знаєш, так як скинула в те кишки всі разом, всі ті кишки забрали з посудиною, зі всім, абсолютно все забрали, навіть я ж кажу з тим, що непотрібно, то все забрали.

Пит.: Це було в якому році?

Від.: Оце було, я би сказала, може оце було десь, може 34–ий, 35–ий роки.

Пит.: Вже оце після голоду, так. Але цей закон віддавати половину й віддавати яйця, то все це він існував від самого початку, ніби сказати — революції, може там пару років як я не пам´ятаю, то не було, але відколи я пам´ятаю почала пам´ятати, з восьми чи кілька років, то цілий час то було, що треба було віддавати. Певно, що люди старалися з´їсти і не віддати, але їх то не обходило. Вони кажуть: — Курка має знести на день яйце й воно має бути. Чи ти з´їв, чи ти вкрав, чи не вкрав, ти маєш віддати, й то все.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад, чи Ви пам´ятаєте хто був головою сільради, може не прізвища, але що вони були за люди, чи вони місцеві люди, чи приїжджі, чи українці, чи чужинці?

Від.: В нас властиво там, де я виховувалася в нас не було чужинців, крім декілька родин по відданню, які приїхали з Білорусії вже як повіддавалися наші дівчата за хлопців, то з Білорусії, або з Росії, російські мужчини, вже дівчата повіддавалися, то були такі, але ми не рахували їх за чужинців, бо вони були самітні, без родин, тільки з нашими родинами були. Але декілька родин було жидівських і декілька родин було поляків. А ми так само на них не звертали вваги, бо вони нам не були на перешкоді якось — вони собі, а ми собі. І як вони сказали „добрий день," то ми сказали „добрий день." В нас суперечок не було жадних, бо їх було мало. Ніхто нічого, війну жадну не зчинав, а при владі переважно в нас були свої люди. Свої люди були ті, що дуже вірили в Леніна, в Маркса, в Енгельса, вірили в його книжки, вірили в його пропаганду, й то вірили так, як то читали „Отче наш" кожного дня. Що то тільки так, як вони казали все йшло.

Пит.: А що люди думали про них?

Від.: Думки були різні, як би сказати, люди були розколені завжди на половину, майже на половину. Одні були думки ті, що голова сільради був, бо не хотіли мати проблем жадних. Він сказав: — Принеси пів свині чи свиню, вони принесли й пішли, може купили десь, у другому селі, на чорно купили й їли, але не хотіли жадних проблем мати, бо то був вплив на дітей і на родину. Боялися, щоб у них не забрали ту бідну хатинку, що вони мали, ще й під соломою накрита. Отже, а деякі були, як би сказати, люди своєї думки, й впертої думки, і цілий час мали суперечку. Як приходило до зборів, бо я знаю, що мої батьки ходили на такі сходини, то тіво, що були з головою, то вони сиділи тільки й мовчали, сиділи й мовчали, і приглядалися до людей, навколо, хто що хоче запитати. Як тільки хтось у когось запитав, чому ми з колгоспників, наприклад, чому ми цього року не дістали ані одного рубля за нашу працю, тільки дістали мішок якогось зерна, то вже ті, що завжди стоять по боці управи, вже то ставили на список, ту кожну людину. І пізніше вони тих людей завжди, хто давав такі питання, що тій частині не подобалося, вони завжди були, клали їх на чорну книгу й ті люди були, друга сторона завжди була пильнована. Уже як хтось запитав питання, що їм не подобалося, ніби проти влади трошки, та вже людина, уже стоїть на чорному списку на роки, на майбутність. Отже, то село майже було на половину розколено, бо та половина цілком інакшу думку мала, а друга цілком інакшу. Отже, ця половина, що завжди питання давала, вона була

Менш–більш забезпечена, так як мій тато, бо він мав працю сталу, він мав гроші. А що мама вдома мала, вона так само могла дещо продати з городини, овочі з городу, зі саду. То ця частина була відважніша питати в них, бо вони не дуже дбали, що вони могли зроботи, нехай підуть деревину викопають, заберуть, ні! Гроші не заберуть, бо гроші тільки дістав — та й вже потратили на що треба. Так що ця частина була пильнована владою аж до того часу, аж поки їм було забагато. І вони почали на них більше, як би сказати, накладати податки. Отже, як я пам´ятаю, ми вже почали, тому що в нас велика хата була, ми ліпше стояли, як та частина, що завжди — ми їх називали пролетаріят, бідняки, не хотіли працювати, не хотіли за себе дбати, жили аби на чому, аби в них була кімнатка одна, то вони будуть спати один на одному й не хочуть, такі ледачі, не хочуть добудувати собі трошки більше місця. Можуть, але не хочуть. А тоді були заздрісні нам, що в нас була велика хата. Тоді уряд до таких людей, що давав якісь питання, хотіли щось більше знати, що мали багато вікон в хаті, так як ми мали, почали накладати податки на вікна; чим більше — моя правда! — чим більше вікон і більше дверей в хаті, тим більше податку. Ми мали податок навіть за вікна. А в нас багато вікон було, але нам то не шкодило дуже, то таке було притиснення, таке ніби, така кара, тихенька така, підпільна кара на цих людей, що хотіли щось сказати. Розумієш, але нам то не шкодило, бо тато мав сталу працю й завжди могли то заплатити.

Пит.: Як відбувалася хлібозаготівля у Вашому селі? Коли вони почали збирати хліб?

Від.: В нас хліб забирали цілий час, бо в нас крім колгоспу як я говорила, що почався від пролетаріяту, що перші вступили туди й в того то все почалося, а нас ще був радгосп. Радгосп, то був такий колективський колгосп, організований. Радгосп у нас був організувала держава, забрала присадиби, як повідбирали від людей ті від річки, багаті землі, порозбудовувала собі, й то все держава зробила, порозобудовувала прекрасні такі, як би сказала, будинки, які в нас називали гуртожитки, й вони так, як то юнець є, вони там, що там могли мешкати, кожна родина в одній кімнаті, ті що працюють там. То вони то так зробили ті такі так відгородили цілком від села, як до села йдеш, то на лівий бік то так як маленьке містечко вони до річки то відгородили. Величезний, брама величезна туди. То вони там мали все, що ти хочеш. Вони мали свою пекарню, вони мали величезну свою їдальню, вони мали свої корови, вони мали своїх свиней, вони мали своїх курей. Це державне все, але там працювали люди, які держава наймала й платила їм за працю, не так, як у колгоспі — обіцянки. А тут їм платили дуже мало, але платили їм. Крім того вони мали свого доктора там. Як хтось захворів у колгоспі, то лікар з радгоспу там не йшов, він тільки пильнував своє гніздо, а там він не дбав, що колгосп був на другому боці, й бідний був. Ціле життя, відколи пам´ятаю, був бідний, все там ті корови виховували й все більше свиней, то давали їм ті нагороди, тим свинаркам. А в радгоспі йнакше, там була організована державою все й вони туди багато грошей давали з якихось причин. Я навіть не знаю чого, яка то причина була, що воно дуже на високому рівні стояло те все. Ми туди ходили завжди як студенти, як до школи ходили на забави. Там була кожного вечора забава з оркестрою, і ми там завжди ходили. І пізніше там, як почався етап розкуркулення.

Пит.: А як це відбувалося?

Від.: Отже, це відбувалося так: хто був, мав так як ми мали малу присадибу, ми мали, хоч ми й продавали з тієї присадиби й овочі, і городину, що ми мали, що плодило собі й продавали трохи, то нас не рахували заможними й куркулями, тільки рахували тих, що мали більше землі, як ми, наприклад, може і сама родина не могла обпрацювати те, а наймали робітників до праці. То вони вважали, що то ж експлуатація людей, хоч вони були плачені, грішми господар платив. Вони називали, що то була експлуатація і то було, то було куркульство, яке займалось цим і вони в них забирали всі землі, забирали хату й на Сибір вивозили. І залежить кому кілько років — багатшому більше років, менше зажиточному, то менше років. І вони висилали так саме, залежить, як їм подобалося, висилали батьків, а дітей забирали — й багато дітей забирали. Тому власне, оцей радгосп, що ми мали в Бабаях, він мав спеціяльний будинок, так би, як *unit*, величезна *unit*, і там жило, як я пам´ятаю, десь 50, або 60 дівчат і хлопців, діти розкуркулені. Як вони їх батьків забрали й вислали до праці, на Сибір, то дітей вони лишили в цьому радгоспі в нас. Я навіть з одним хлопцем ходила, Петро — гарний хлопець був. То це уряд виховував тих дітей і ці діти навіть не знали, бо я говорила з

ними, там ходила до них, вони навіть не знали, де їхні батьки були. Тільки їх забрали й ці діти, з часом вони забули за своїх батьків, бо їм відразу мозги перевиховали тим, що їм дали помешкання, їх вбирали всіх однакових як військо: всі однакові шапки, всі однакові плащі, однакові черевики, однакові сорочки, так як дівчата, чи хлопці йшли, все однакове. Їх там виховували аж поки, я пам´ятаю, поки я скінчила *high school*, середню школу як я скінчила. І вже аж як я виїхала, то цих дітей, як вони повиростали вже, оцей во, як би сказати, з розкулачення оці діти, як я скінчила в 38–му році, то вони вже в моїх роках були, то їх повіддавали до вищих шкіл, і вони так само вчилися вже в вищих школах, і уже почали розходитися повсюди. То після того вже жадних дітей там не виховували, бо вже розкуркулення не було. Всі ті діти повиростали й порозходилися. То вони, я не знаю, яка то ментальність їх була, що вони тим зробили, що забрали дітей від батьків, хібащо виховали в своєму комуністичному дусі, бо ті діти, що виросли, аби хто одно слово сказав, як почала, почала в нас розбивати, серед площі була церква й в тих роках, приблизно від голодівки поки я скінчила школу, почали розбивати ту церкву й розтягати всякі речі церковні звідтам, і як ми стояли й боялися там підходити, то вони казали: — А ви що стоїте? Та йдіть, помагайте нам то розбивати, бо нам ті дзвони заважають, і школі.

То вони вже були виховані цільком в іншому дусі як ми, як я сиділа в клясі й я чула дзвони, я не знаю чому, то хіба вроджене може, як я чула дзвони, то мені було якось, якось радісно, я все прислухалася коли, як вони довго будуть грати, вухом до вікна, як ті дзвони, бо дзвони дзвонили на похорон, хтось помер — то здвони дзвонили завжди. Як на якісь свята, тож ми до школи ходили в свята, ми не святкували, то так само. Але ці діти, що були виховані в цьому радгоспі, цих розкулачених, то вони були проти нас, вони нас навіть, як би сказати, жалувалися до вчителів на нас, як ми не хотіли їм помагати, те що вони хотіли робилти — розбирати церкву, там ходити, розтягати все. А ми не хотіли.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи то церква була автокефальна церква, чи старослов´янська?

Від.: Я думаю, що то старослов´янська була, бо як я ходила там, маленькою була, то в старослов´янській мові правилася Служба Божа. Може навіть могла бути автокефальна, але в той час, то я не знаю, я не думаю.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: Так як священики, то вони їх не зачіпали в нас, бо відколи я пам´ятаю, як діти родилися за мого часу, то моя навіть баба, як мої двоюродні родилися, як я мала, наприклад, 10 років, чи 15 років, а в моєї тітки родилися діти, то моя баба брала ту дитину — в нас уже церкви не було — то вона ту дитину малу брала на цілий день і несла дуже далеко, на друге далеке село, десь несла похрестити ту дитину, й сама була хресною мамою. Я кажу: — Бабуню, а де ви йдете?

— А понесу Валентина, знаєш де? Понесу там, далеко.

І сама носила, моя бабця, сама носила хрестити ті діти, далеко, на яке село — ми навіть не знаємо де; де ще не порозбивали церкви. А священиків, так як їм держава їх не втримувала, вони жили з руки, з ласки людей, то я не бачила, щоб у нас нікого не чіпали з них. Вони такі були бідні, такі нещасливі, й вони навіть десь сховалися. То така біда, що їх не чіпали, вони нічого не мали. Вони навіть не мали своєї хати, вони десь мешкали, десь в куточку, як хто їм дав, з них не було що брати. А за те, що вони були священиками, то як їм сказали нічого не говорити і не правити, то вони не правили й мовчали; їх не чіпали. Вони не протестували, ті, що я знаю, в нас були. Я ще одного священика пам´ятаю — він був такий голодний і прийшов до нас і каже до мами: — Я маю ось хутряну шапку — і виймає каракуль, із баранкова.

А я ніколи в житті не думала, я баранки ніколи не бачила, я тільки бачила кожухи, а він приніс ту шапку й просив у мами, щоб вона дала йому їсти. Мама йому дала солонини , й я ту шапку зі собою привезла, я її маю в Канаді, така о, знаєш, чорна така, і то попівська шапка, то священика того, якогось, і я його не знаю, того священика, пам´ятаю, що він чорну бороду мав і віддав ту шапку за кусок солонини.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: Тому, що та голодівка до нас прийшла, в наші сколиці прийшла можливо пізніше як де–небудь на південь чи на схід, чи на захід — не на північ, бо на північ були уже москалі — на схід, на захід і на південь від Харкова, а найбільше далеко на південь, то прийшла найскорше. А до нас прийшла пізніше, до нас прийшла тоді, як ті всі люди

почали втікати звідтам. Ви знаєте, якщо газета була, то ми її не читали, ми її не дістали, на радіо ніколи нічого не сказали, хоч і був голодний в хаті. А ті люди, чим більше людей почало приходити до Харкова й сидіти під будинками на цементі, тим більше прийшло до розуму до людей, що щось є не в порядку. Бо там, де ми мешкали, в нас наразі все в порядку було, ми так приблизно не запримітили нічого. Колгосп працював, радгосп працював, ми мали великий, велику фабрику, що спирт виробляла, спирт, алкоголь виробляли, й там завжди багато привозили кукурудзи, бараболі, зерна й вони то насипали, величезні такі, як вони називали, бункери, *bunkers*, бункери такі, де пророщували те зерно й ту кукурудзу все, й тоді робили з того алкоголь. В нас ніби все в порядку було, аж поки, в Харкові ми бачили, ті люди, що вже дуже багато їх лежало й все просили їсти. А нам не приходила, так як я мала була, а мама все казала: — Де ті люди понабиралися, видно те, може, ті розкуркулені так швидко повертали з Сибіру.

Але то неможливо, то ще за мало часу пройшло як їх посилали, повисилали на яких 10, 15 чи 20 років, чи на життя. А то так виглядає пізніше, як мама їздила до Харкова, то пізніше вона довідалася, що ті люди втікали з голоду з південної частини України, де вже не було нічого їсти. Там люди вже повиїдали все, й хто ще мав силу дібратися на північ до міста великого, вони там приходили, а решта лишалися там. Лишали села й скупчувалися по лісах. Це вже інакша справа. Але як до нас то пройшло, до нас прийшло, я б сказала, голод не в дуже великій силі, бо в нас приблизно люди мали що їсти, й тільки ми бачили, що як, наприклад, цей завод, що виробляв алкоголь, вони мали величезні такі рови, дуже великі рови, такі довгі, такі ями, дуже глибокі, й вони той відхід, тойво пали, що виходив із алкоголю такими величезними металевими трубами то виходив у ті величезні ями, що були викопані. І ми тойво *pulp*, чути було алкоголем, він був дуже густий, часами він такий густий був, що треба було різати його як хліб, як він довше стояв. А їх було таких багато, таких ям. То почали люди звідкись приходити до тих ям і черпати ту брагу, називали брага й почали, як начерпали відразу в відро, почали то їсти відразу. Нам було дивно, що тоді вже нам прийшло до розуму, що то вже дійсно є голод і ще, як ще люди почали, бо ми тою брагою годували худобу. Я з мамою ходила, відрами носила. Тільки ми брали горячу, не ту, що вже застоялася на сметану. Тверда така була, що можна було різати. А ті люди, вони то витягали, так, як вони витягнуть відром, то її можна було, не то що рукою, різати ножем і їсти. Я навіть сама то їла, мені було цікаво,, як вона смакувала. На смак була алкогольна, солодка й квасна, й можно було їсти, але ми того не їли, нам тільки було дивно, чому ті люди їли. Але до тих людей ми не могли говорити, бо вони ні з ким не говорили, ті люди. Вони тільки набирали того й втікали, й ми не знали навіть де. Ніхто їх не пильнував, бо як в той час, як ми того, нам того не треба, то ми не питали чомусь, в той час так було, я не знаю, кожний дбав про себе.

Пит.: Держава не забирали від Вас?

Від.: Держава ні. В той час, то ще ми мали, наприклад, ми багато в той час і не мали: то, що ми здавали як податок, а то що було для себе. А якщо мама пішла до міста й продала якийсь кошик буряків, то вони навіть і не знали про те, й мама, як продала те, то купила цукру. Дуже тяжко було дістати в той час цукру чи рижу, чи муки, майже було неможливо дістати, а за хлібом, то ми їздили, бо бараболя була, городина була, а хліба не було, ні цукру не було, ні рижу не було. То діти що їли, мама, якщо солонину ще заховали під землю, десь закопали й витягли кусок, бараболю зварили й той кусочок солонини, й то їли. То так ми в хаті їли. Корову в нас не забрали, перепрошую, тільки молоко здавали. Але ж ми мали так само трохи молока, молоком запили — то вся їда була. Хліба не було, а до хліба треба було їхати до Харкова й стояти в чергу день і ніч, в черзі за хлібом.

Пит.: Що Ви бачили там, в Харкові?

Від.: Отже, що я бачила в Харкові, там? Маленький магазин, так би сказати, як оцей, оця кімната, вітальня, такий магазин. Кілько там може хліба бути, міститися, а як держава й дала там декілька хлібин, кілька там, кілька *dozen*. А черга стоїть така величезна: й діти, й дорослі, й жінки, й з дітьми. І стоїмо цілу ніч в черзі за тим хлібом. На рано, дуже рано, десь в шостій годині, той склеп відкривається. Тут приходять зі заду партія, ціво сильні, що мають владу в руках, що не бояться нас бідних, що можуть на нас стати й ніхто не буде відповідати, чи на дитину, чи на мене, чи на кого. Нас усіх повідступали, всіх повідкидали, самі прийшли наперед, набрали того хліба, а ми стоїмо

— пише: Хліб випроданий. І так день і ніч пропали, й ми йдемо додому, назад. І так на другий раз. І певно, що люди пробували, ми пробували на чорно, на чорно в тих людей можна було купувати. Вони набрали багато хліба, нам навіть не лишилося по кілограмові, а вони до декілька хлібин мали. То можна було, вони продавали, можна було, хто мав гроші, в них можна було купувати хліба, хто мав. А хто не мав гроші, то був голодний.

Пит.: Чи селяни також стояли в чергах? Дозволяли?

Від.: Селяни стояли. Так, всі стояли, всі, бо якраз у той час з якоїсь причини, я не знаю, хіба то, та голодівка, як так, як відомо, вона була штучно приготовлена, то від селян забирали весь хліб, все зерно, все забирали. Все те, наприклад, як селяни діставали за працю, за трудодні, як вони рахували багато годин людина відпроцьовує, багато днів, а запишуть вам, наприклад, робите, 50 годин відробите, а вам запишуть і дадуть тільки 10 трудоднів, 10 працівників і за то вам заплатять по кілограмові зерна, що ви маєте з того, утримати родину й самим. Але наші люди, я скажу, в нашому селі якось собі раду давали, я не знаю, один одному хіба помагали, ті що працівники сталу працю мали, мали велику родину, то значить помагали всім рештам. В нас в родині в колгоспі ніхто не працював властиво, в нас всі були працівники державні, на працях, і ніхто в колгоспі не працював, і самі себе втримували цим, що мали грошей, а як ти маєш гроші, ти можеш дещо на чорно купити завжди. Потому, що то навмисне все позабирали й може попалили й повикидали все зерно, й всю муку й весь цукор, і все, щоб не дати людям. То ті, що при владі й їхня та підтримка, вони все мали й як ви мали гроші, ви могли купити все щось, хоч по мало, але могли. Не було жадних запасів, але час від часу, я пам´ятаю, що мама навіть цукерки принесла, такі во цукерки, знаєш, такі шкляні, такі як подушечки були, ти не пам´ятаєш те, такі малесенькі, такі о, саме шкло, самий цукор як шкло.

Пит.: Чи Ви самі голодували?

Від.: Я голоду властиво, сама не відчувала, бо ми ще мали в той час голодівки, навіть в нас ще корова була. Вони в нас не забрали, бо ми стали, тому що тато працював, а мама дуже пильнувала податку, то що вони вимагали. Багато разів було тоді, як корова тільна й вже молока нема, а ти мусиш здавати молоко, хоч ти його не маєш, то родина давала молоко, собі не лишали, а самі здавали й мамі давали, і мама носила то молоко, й тому не чіпали, бо були би, якби молока не здавала, вони б забрали корову. А тому, що родина родину підтримувала й мама ходила, і як сказали нам кілько молока занести, то мама відразу пішла до баби чи до сестри, до другої, взяла те молоко й занесла, а самим були без молока поки корова мала теля. І так само ми помагали іншій родині, тому вони не забирали. Так, як довго, як вони слухали їх і підчинялися їхнім законам, і віддавали ті всі податки, вони не чіпали, бо вони нас рахували так, як би сказати, як робітників, тому що тато був робітником і працював для держави, то вони нас чіпали тільки податком. Великі податки були, а голоду, властиво, бракувало багато всього. Найбільше ми були позбавлені таких річей, як білий хліб, такі речі, як солодощі якісь, риж, якісь крупи на зупу. Все, що ми вживали, то найбільше вживали ми сушені фрукти, що мама кожного року сушила й на даху, на хаті, на даху, повен дах був всякого сушеного, хоч там і хробаки позаводилися, але милося і то все їлось, сушене: яблука, груші, сливи, черешні й ці *blackberry* — чорна смородина. То все сушене, то багато робило для нас, велика допомога була, була, сушене, бо все таки, як мали 10 дерев, то назбирали й посушили. Так що ті роки проходили в нас, властиво, в нашому селі були голодні люди, але я нікого не бачила, щоб хто помер у нас. Чужі, ті що приходили, може ті, що втікали зі засилки, як їх висилали, то так у нас говорили, ті приходили й ховалися в нас; вони були дуже голодні, то вони їли брагу тут. Я знаю, що ані пса не було в той час голодівки, в тих роках, ані кота не зобачиш ніде, перед тим, то було завжди, то з одного боку пес виє, то з другого то коти вічно кричать, між собою десь ганяють. А то все завмерло — спокій і тишина, ні кота, ні пса ніде ви не чули. Навіть в нас були, декілька були, називали їх каліки, каліки такі, що з роду, з родження в них нога була вивернена, або рука була така якась, що вони були безвладні на одну руку, на одну ногу, або без ноги цілком роджені й вони в нас називались каліки й старці. Вони не мали притулку ніде, родина їх не хотіла, бо вони були непрацездатні, то вони найбільше, люди були, давали, давали, кільки можна давати, то вони такі були бідні. За них держава не дбала, їх держава ніколи не втримувала, й то так як я ще мала була, як я на то дивилася, як той чоловік прийде до хати, й мама йому щось кине, щось їсти, чи чогось, то ми як на то дивилися,

то ми не могли вечерю їсти спокійно. Які ті страшні люди були й ніколи за них ніхто не дбав, ніколи.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Таких було, таких калік, о, в нас було десь може, небагато, о десь п´ять, шість на село, й вони всіх людей знали, й вони знали, де вони йдуть кожного дня щось з´їсти, а спали вони, десь літом, то вони спали на дворі, на лавках, а зимою, я кажу, кожна людина не хотіла ту людину мати ніде в хаті, бо вони були обірвані, брудні, недоглянені, страшні, позаросші й так як дитина подивиться на того, чи жінку, чи чоловіка, то кричить, бо страх на то дивитися. Але вони живі й вам в очі дивиться і просить кусок хліба, і ніхто їм не відмовляв, хто мав. А зимою де вони спали, то вони спали в тих стогах, у колгоспних, там де солома, знаєш, такі стоги сіна й соломи, де вони там були надворі й там у тих гнойниках, що як чистили корови зимою, то в солому й то як постеляли таку солому коровам чи свиням, пізніше то вигрібали на двір і то робили такі великі купи, й вони завжди той гній і та солома, вони давали пару, горіло всередині, горяче робилося, і вони біля тих стогів спали, бо там завжди було тепло зимою, горячо просто як підійти до того, бо томоча і то все, відхід зі соломою робить горячу, то ті люди були дуже бідні й ніколи за них ніхто не дбав. Але навіть вони не померли в той час, вони жили з ласки людей, і навіть вони далі ходили. Вже, я пам´ятаю, школу скінчила —вони далі ходили, скакали.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я не була очевидцем людоїдства, але з розмов, так, то ж люди сповідали, що значить, то оповідали, бо я не бачила. Але, на мою думку, як люди оповідали, ми вірили, то бо випадок був такий, що в той час мама була в місті й купила ковбасу. В нас така ковбаса була, така дуже широка й така називали її, була суха ковбаса, так як тут є такі сухі, тіво висушені, тіво італійські, як вони *salami.* В нас так само така була, вона інакше називалася, суха ковбаса називалася, а це була свіжа така як *bologna*, тільки дуже велика така й була начинена в природні кишки з корови, знаєш, вони такі горбаті ті кишки коров´ячі, й вони були м´ясом начинені, то були начинені м´ясом, і вона, та ковбаса, називалася чайна, й дуже була, не була дуже дорога, була дуже смачна. І моя мама, як іде до міста й як має там продати два кошики картоплі, чи якихось овочів, вона продала, то вона, як могла дістати десь щось, як хтось сказав, що там можна десь купити щось, то вона одного разу в той час, в голод, я думаю, що то був 33–ій рік, купила кусок тієї ковбаси, принесла додому. А ми вже давно тієї ковбаси не бачили, й ми їли ту ковбасу, мама почала різати ту ковбасу, вона різала так, вона кусками й перед тим ще, поки ми їли, мама давала нам по куску, тоді мама дивилася на ту ковбасу, а там, в тій ковбасі вони давали отакими кусочками солонину. Біла, знаєш, там така біла солонина була. Ту є така ковбаса, мортаделя називається. На вигляд така була, то мама якраз, так як вона відтяла, зобачила отакого, отакого який оце во кусочок м´яса й ніготь. Це міг бути ніготь й ми то бачили, то не є брехня. Мама каже: — Але я щось зобачила тут, якусь кістку, ви то їсти не будете. Але ми то бачили, так виглядало нам, це міг бути мій ніготь, міг бути діточний ніготь з м´ясом такво. І від того часу ми ніколи ту ковбасу не купували, більше, і нікому було невільно то сказати й запитати, бо якби ви кому сказали, або запитали, то ви б згнили на Сибірі відразу. Тепер моя тітка, мамина сестра середня, вона жила в Харкові відколи віддалася, вона цілий час там мешкала й далі там, може й наразі ще живе, то вона нам оповідала, що так як ми, ми своє мило робили вдома, бо мила не можна було купити, ми своє мило робили, а з чого робили, так само, з відходів м´ясних. Так, наприклад, свиню зарубали, чи корову, корова переїлася й здулася і ми її мусили забити, розумієш, то з тієї шкіри і з тих кісток робили, додавали *lye*, як він по–українському називається, тойво складник, забула. То додавали, робили своє мило. Отже моя тітка жила в Харкові самому, то вона казала, то мама їй возила цього мила до прання, вона казала, що вона привикла в Харкові жити, вона ніколи не могла дістати мила. Але, каже, за деякий час появилось дуже гарне, пахуче мило, і багато того мила. І вона нам говорила, що були такі слухи, що то мило почали робити з тих людей, що вмирали з голоду, попід хатами що сиділи, на цементі на вулицях.

Пит.: У Харкові?

Від.: У Харкові.

Пит.: А Ви бачили, що сиділи і вмирали?

Від.: Я бачила, що сиділи.

Пит.: Мертві були?

Від.: Я бачила живими. Може вони були мертві, але я їх бачила, я їх бачила, сиділи, як би сказати, як людина сидить, то вона сидить так, худенька так, а як я бачила, то сиділи як якась купа чогось. Вони були пухлі, спухлі, в них ноги були такі, руки були такі, очі були такі великі, такі, як ніби наверх, виходили очі, й такі були, як шкляні очі. І то так, як я з мамою проходила, то я бачила, може два, три рази, і то я не хотіла на то дивитись, не хотіла бачити, але ми мусіли там йти, і ми то бачили, то мама мені казала, що, каже, бачиш, для тих людей, що вже шкляні очі мають, їм вже допомоги жадної немає. Вони доходять, вдень, поки багато людей там ходить, по вулицях, хтось їм щось кине з доброго серця, але вони вже не можуть їсти. А вночі їх забирала державна опіка, робітники державні й вивозили геть, за місто, в ліси. І один такий ліс був десь у нас на південь від Харкова, бо в нас дуже багато лісів було там, і дуже багато було вовків, звірини всякої було багато, ми боялися навіть у ліси часами за далеко ходити. То так говорили, дуже багато людей, що ті в пухлі люди з такими очима шкляними, що вже не могли встати, їх ночами забирали. З початку їх забирали так, щоб люди не бачили, на якісь закриті, чи *truck*–и, чи вони закриті. А пізніше їх вивозили на південь тими, знаєш, в нас були такі дороги, в нас, якраз як я йшла на потяг, то я переходила цю, називалася сошейна дорога, з камінчиків зроблена така, такі дороги. Величезна така, як *highway*, як, може бути, *two–ways* чи *three–ways*, може три авта пройти навіть, широкі, але всі такихво, може Ви бачили на знимках з України, такі дороги з каміньчиків, з таких з каміння пороблені. І як тих людей вивозили з Харкова, ночами, тих пухлих, то ті люди бідні, вони не знали, куди їх везуть, їх тільки складали, вони вже не могли навіть говорити нічого. Їх складали на такі, ці вози, а ці вози мали такі драбини, чотири колеса, коняка чи дві коняки, як сіно возили двома, такі драбини з сіткою з такою на два боки гарби такі. І то тих людей в ті гарби скидали й ночами, цими дорогами возили в глибокі ліси. І якраз возили побіля нас, але це мені було годину йти до станції, де я мешкала, а 20 хвилин потягом їхати, як я до університету їздила, наприклад, чи з мамою на базар, але годину треба було від станції йти. Як раз ішли через цю дорогу, переходили її на гору, он станція, то ті люди, що там ближче мешкали, то казали, що ночами таво дорога цілий час гуркотіла, бо знаєш, як везуть ті вози — то труту, туту, туту, туту, туту, цілий час, воно дає звук страшенний догори, а на горі, так під гору, а на горі люди живуть, то ті люди все казали, що не було спокою день і ніч, все щось возили, все щось возили. І пізніше вийшли така справа, що то всіх тих людей вивозили, там був у нас на південь від Харкова, називали, називали „вовчий яр," дуже глибокий ярок, ніби що там вовки заводилися, тому його назвали той „вовчий яр." Він був дуже глибокий і дуже довгий, не треба було копати, і тих людей жадним транспортом не можна було завезти, тільки тою конякою і тими бричками, туди далеко в ліси, й скидати тих людей там. Вони ж були ще живі, вони не були мертві, але вони вже нічого не знали ті люди, їх там скидали й їх посипали вапном білим.

Пит.: А закопували?

Від.: Ні. Так як би тільки вапном посипали, бо їх же привозили ж, їх же привозили, їх же привозили. А всіх закопали тоді, як та голодівка скінчилася, їх накрили, бо як посипали вапном, то хто там буде йти, там у „вовчий яр," як там повно завжди тих звірей, звірини тієї. Може тих людей навіть і вовки їли — ніхто не знає, ніхто там не ходив подивитися на те страхіття. Але вони їх туди вивозили, й то далеко, глибоко в ліси, так що ті люди, які випадково, можливо, там були, а можливо, хто був відважний — з цікавості, то оповідали, де їх возили. Але багато ті люди, що ми біля них ходили, то казали, що завжди був величезний рух ночами. Чому такий великий рух, як колись не було, а тепер, у цей час як голодівка, величезний рух на тій дорозі? Бо то все вивозили й на рано вулиці були почищені. Ті, що годні встати і піти, то вони ховалися, не сиділи, щоб їх забрали, а ті, що вже негодні були, безсильні, вони вже розум стратили й не знали, то вони лишалися, вони не мали, де їх забирали, а ті, що сиділи, ще просили, люди їм давали, вони їли, на ніч вони ховалися під мости десь, десь під будинки, на базарі десь під лавки, десь на окраїну десь ховалися. І люди їх ховали де могли, знаєш, всякі були такі де повітря йде, там де вода сходить, повсюди ті люди ховалися, поки вони мали розум, поки їм люди давали їсти. Але ті люди, що лежали спухлі, кожного дня, Харків є велике місто, й вони повсюди лежали.

Пит.: А як то було — чи діти, чоловіки, жінки?

Від.: Ні, переважно жінки. То що я бачила — жінок. Дітей дуже мало я бачила, бо що з дітьми сталося — то цікаво власне — можливо є така річ, як у нас було від розкулачення, отих дітей виховували. Вони не могли всіх дітей врятувати й виховати не правдивих комуністів, на патріотів, але, можливо вони їх десь забирали й висилали й лишали самих батьків, бо їм треба було праці, їм треба було працівників, обробляти землі й вибирати врожай, а діти заважали. То є можливість, що тих дітей забирали, бо багато їли своїх дітей маленьких, з голоду, а більших дітей, є можливе, що забирали й вивозили, так як і тепер в Чорнобилі повивозили дітей, і батьки тих дітей ніколи не зобочать, вони їх вивезли, виховають на правдивих патріотів–комуністів. Так само й в той час було. Мало дітей було пухлих, переважно жінки. Мужчини напевно десь повтікали й лишили жінок; ті що ми бачили в Харкові — переважно жінки. Але ще один випадок був у той час, як оце саме, як мій молодший дядько, мамин брат наймолодший, він працював на фабриці, де виробляли делікатетні, делікатетні таківо деталі до медицини, всякі інструменти медичні. Він дуже великі гроші там заробляв, йому було 25 років у той час, як він там працював і він все казав, що то такі речі вони виробляли, що то взагалі тільки спеціяліст мусить то робити. І мені було дивно, що одного разу баба каже:
— Знаєте, що сталось? Сашка забрали на транспорт і вивезли на південь, до колгоспів на урожай, збирати цукрових буряків.

Йому сказали, візьми собі тільки сорочку й штани. Їх запакували цілу фабрику, мужчин, на транспорт, тисячі — не одна тисяча й не дві, і вивезли на південь, на села, де всі люди повимирали й повтікали, й пусті хати стояли, ніде нікого було живого, а треба було, якраз осінню підійшов час, вибирати буряки цукрові з землі. Уже приморозки почалися, не було кому, то вони цілу фабрику забрали, мужчин, вивезли в вагонах на південь, і мій дядько там був, Сашко.

Пит.: Але коли він повернувся назад?

Від.: Він повернувся відразу, як вони вибрали всі ті буряки, як зібрали той урожай.

Пит.: То було в якому році?

Від.: Як би сказати, урожай був або в 32–му, або в 33–му, я точно не можу сказати, можливо 33–му році, бо ще в 32–му році ще не було так дуже тяжко, а то як вже всі люди повимирали в 33–му році, я думаю. То був тоді той рік, бо це вже як він приїхав, то він оповідав, що їх було тисячі там, і то потяги стояли, і їх було в кожному потязі, вони спали на соломі, їм давали їсти, вони мали охорону військову зі собою, і вони йшли на поле й викопували в землі ті буряки й складали на купи. А пізніше там забирали то й вивозили то геть, поки то були величезні поля, що в них там багато часу, може з два тижні, може навіть місяць вони там були, довший час, бо транспорт далі йшов і вони далі те робили. То, що він оповідав, чому вони, я казала: — А нащо вам там військо?

І баба казала: — Ви там, кого ви там боялися, що там військо було.

А він казав, що ті люди, що поїли все в селах, навколо, ті, що належали до тієї землі, мали той урожай вибирати ті колгоспники. Вони все поїли, що було живе. І навіть своїх дітей. Все. І нічого не лишилося, і від того вони врятували себе, що вони їли своїх дітей. Вони ще були при розумі й втікали в ліс, і харчувалися буряками, бо в той час, як почалася голодівка, то ще буряки, було листя, то вони, що могли — з´їли, а пізніше жили тим у лісі; в лісі спали, ніколи не виходили з лісу до хат, в лісі жили. І пізніше, як дядько мій оповідав, то каже, тому їхня охорона охороняла. Були такі випадки, що ті люди з лісу, мужчини, вискакували й хапали цих робітників і тягли в ліс, тому вони мали охорону. Чи вони кого вкрали чи не вкрали, я не можу сказати, але вже та охорона, видно, охороняла й буряків й людей. Нащо та охорона була? Бо як вони відразу з військом приїхали туди, бо вони знали вже, що ці люди голодні напів розум стратили, на половину, так як зробилися як, як звірі, що були в лісах, сиділи й пили з буряків, то вони буряків їм жалували. Взяли охорону й зібрали всі буряки. І виїхали.

Пит.: Але дядько не міг у село піти подивитися.

Від.: Ні, ні, ніхто там не мав права йти, бо там було мертвих багато, там вони боялися набратися хвороби всякої, по тих селах, де були — вони йшли тільки так: за вагонами, по–своєму зробити, в вагоні спати, рано встати, в вагоні з´їсти, що там кухарі з ними приїхали, у тихво величезних вагонах, що їм їсти варили, то їх по 50 в вагоні спало на соломі. Вони з´їли й до праці, з´їли й до праці, з´їли й до праці, й крім того, і на цей бік, і на той бік їм не вільно було, бо охорона була з ними. Їм не вільно було ніде, напевно, ще й тому, щоб вони не дізналися, що там є, то охорона з ними була. То це, що

мій дядько цей, 25 років він мав, він це страхіття оповідав, він там був. А пізніше, як вони скінчили той урожай, він поїхав і пішов до праці.

Пит.: Чи вони бачили, що сталося з урожаєм?

Від.: То урожай держава забрала, бо буряки вони завезли до фабрик на вироблення цукру. І то вже все державне, ніхто не мав права до того.

Пит.: А як той голод скінчився?

Від.: А той голод скінчився так: як він прийшов, нераптово, так поволі, так і він скінчився поволі. Як ми пішли, бо ми поїхали до Харкова стояти в чергу, то вже ті склепи не були такі маленькі, як під час голодівки, а вже були такі величезні, й вже хліба почало бути багато. І хоч нас, як ми в чергу стояли, хоч ті поприходили, ті спекулянти, ледарі, хоч вони і повідпихали нас і понабирали хліба мішками, торбами, багато, на плечі, й пішли, й нам лишилося, і ми вже могли діставати. Тоді вже кожному з нас прийшло до розуму, що вони вже винищили на кілько, що вже їм вистачило й вже решті, хто витримав, вони вже так, ніби як дали як би сказати розрішення, ніби, за всі провини, що бідні люди їм зробили під час голоду, що домагалися куска хліба. І так, поволі, поволі, все, як я пам´ятаю, же мама почала привозити з міста, бо ми їдемо до школи пому кожного разу мама приїде, каже: — Ну, сьогодні маєте кусочок халви, привезла з міста.

А та халва ще була зроблена з найгіршої якости зерна, з тими всіми остюками, а під час голоду нас багато рятували, що з халви робили макуху, знаєш, робили халву, витягали оливу соняшникову, витягали оливу з зерна, з соняшників. Тепер, з пали робили, те що лишилося на густе, то робили халву, додавали цукру, а ті остюки й все, що там ще відходи були — робили макуху. Макуха вона, як подивишся на неї, вона була такими великими брилами так, як оце пів стола, такі великі, треба було гатилити добре, щоб розбити на кусники, то та макуха, дуже багато людей врятувалося тою макухою, хто міг її дістати, її діставали майже за дармо, бо ніхто за неї, що то прийде такий час. То люди багато, ми навіть мали, вона стояла соломою накрита, під соломою, як треба, то кинули свиням, щоби гризли, як не треба, то лежить. І то так всі люди мали, бо макуху ніхто не вживав майже, а всі люди тримали, на випадок, неврожай або щось, вона стоїть, вона ніколи не псується, вона була суха, дуже засушена. Та макуха, то під час голоду, якраз та макуха людям дуже придалася. Я навіть їла її, так само.

Пит.: Справді?

Від.: О *yeah*, я макуху їла. Там таківо насіння, часами я куплю тут насіння навіть, там є, попадаються, знаєш, кусочки шкірки, там то їли, нічого не шкодило. Може щось пошкодило на тепер, може там щось робиться, за роки, але в той час все виходило, так як черешні їли з кістками, ніхто кістки не викидав. Наші черешні як їли вдома, чи вишні, все їли з кістками, цікаво, чому й мармоляду варили з кістками, все з кістками, не мали моди викидати кістки з черешень, чи з вишень.

Пит.: Що люди робили після голоду? Як вони перебудували своє життя?

Від.: У нас, там де я мешкала, то було потрясення моральне, психічне, для всіх людей, як прийшла зміна, ліпша зміна. Але люди почали продовжувати життя так, як було перед тим і далі: колгоспи, радгоспи, той туди, той на фабрику, той туди, кожний на своє місце. Я певна, що по голодівці, я би сказала, що помимо того, що уряд почав забирати оці наші городи й землі, й податки платити за вікна, мені здається, так як я пам´ятаю, була якась полегша людям, після тієї голодівки, бо навіть мої батьки, я пам´ятаю, не так нарікали на все. Мої батьки чомусь, я пам´ятаю, мали більше грошей, мама могла більше піти на базар і щось продати й купити, й так само батько мав більше грошей чомусь, я ніяк не можу зрозуміти: чи тому, що мільйони людей згинуло й менше людей стало й може більше нагоди було там, що лишилися, купити чогось, чи тому, що уряд до розуму дійшов і вже викинув більше всього, що потрібне до життя, на випродаж. Я до цього часу навіть, якби я в той час була, може в 20–их роках, я б більше того схопила в своєму розумі. Тому, що мені було 10, 11 років, мені в той час, так як я була обмежена в харчах, ми всі були обмежені дуже вдома, але ми не спухли, ніхто з нас. Обмеження велике було, але аж страшного голоду в нас у родині не було, й так там в селі ніхто дуже, до смерти не голодував. Але зміна прийшла, так як ми не могли виробляти те, що ми споживали й ми мусили надіятися на уряд, піти до міста й купити, як вони нам дали, то в склепах почали появлятися всякі речі —одежа. Уже, я пам´ятаю, я могла поїхати до міста й вибрати собі якусь сукню, одну на рік, чи одну на два роки,

але я вже могла подивитися на вішаки й подивитися, який я кольор хочу мати, я пам´ятаю, що мама казала, який ти кольор хочеш, чи той, чи той. Але як я ту одну суконку мала, то я її мала поки не виросла, поки не знати кольор, роками, роками. І все купували на виріст, як щось злапалось в склепі, то не купували, щоб вона мені пасувала, а все купували на виріст, а тоді мама пішла додому, ту на долині підшила, зробила мені якийсь пасок, мене підперезала, щоб не була ні за довга, ні широка, і так я ходила три, чотири, п´ять роки в тій самій сукні, до школи. Тільки попрали й ходили, попрали і ходили. Ми були задоволені, бо інакшого ми не бачили й ліпшого не сподівалися. Ліпше було жити в одній суконці як сидіти голодному, то що ми бачили, й мати кусок хліба й шклянку молока. Тільки мама здоїла, вже ми мали, здоїла корову, вже мали по шклянці теплого молока. Тепер то комусь скажи: — Випий теплого молока, з–під корови, корова хвора, чи що, а ми пили, ми не боялися чи корова хвора, чи ні. То була вся пожива — сире яйце й шклянка теплого молока й кусок чорного хліба з остюками. А пізніше, уже пізніше, як би сказати, як 37–ий, 38–ий рік, то я пам´ятаю, що уже на кілько було хліба досить в магазинах, що не треба було в чергу стояти, 37–ий, 38–ий рік, 39–ий, вже в чергу ми не стояли. Уже мама, як поїхала на базар і продала щось з городу — чи яйця, чи що вона мала, то вже привозила декілька хлібин, чорних, такий як ми їли, такий самий, він смачний був, той чорний, дуже чорний хліб, житній, але такий чорний, як смола й дуже тяжкий був, і такі великі хлібини, таківо. То вона кілько могла, дві в один кошик, два в другий, і то привозила й вже той хліб на приманку давала корові як доїла, знаєш, кусочок вітне того хліба, щоб корова пустила молоко, вона доїть корову, то вона кусочок той дасть. Багато не вільно було давати, тільки маленький кусочок, бо той хліб був дуже гливкий і він міг у шлунку зробити заворот кишок, так як у нас собак, як хотіли собаку отруїти, то перепічку спекли, гарячу перепічку кинули псові,
пес схопив і здох від тієї перепічки, він *lick*–нув то, в кишки пішло, гаряче й закалене, бо то дуже твердий хліб, такий во, й він відразу заворот кишок і пес здихав. Так само людина могла від того то. Ми з тим хлібом були завжди дуже обережними. Про те знали. Так само мама корові давала, той кусочок хліба дасть і тоді вона пускає молоко. То я ж кажу, вже в той час, в тих роках, 37–ий, 38–ий рік, то вже можна було дістати білий хліб, хто хотів. І називали, вийшли в той час, вийшли, називали французькі булки, так, як тут є ті італійські булочки, отакі довгенькі, такі розтяти посередині, такого розміру. Отакі в нас були, тільки більші наполовину, на подвійно більші, отакі вже були, нам мама купувала, можна було вже то дістати. А вже майже перед самою війною, я б сказала, то, що ми мали, ліпшого ми не знали й не вимагали.

Пит.: А чи можете сказати, чи в Росії був голод, що Ви чули, чи Ви знали?

Від.: Ні. Харків межує на півночі з Росією відразу, бо я знаю, як я ще мала була, то мама, як щось сталось у нас з коровою то часами було й здихала корова й пішла, то мама їздила, сідала на поїзд, їздила на північ, бо на південь не можна було купити ніде корови, там були колгоспи. А на північ, як до Росії поїхати, взяти потяг, тільки за кордон переїхати, то там іще приватні якісь були. Росія не була так сколгоспщена як Україна. То мама каже, як вони поїдуть, станут, то так їдемо, каже, в потяг сідають, як знали, де кордон України, а де Росії. Як з Харкова виїжджаєм, то люди, багато бачиш, мають чоботи на собі, як під´їжджаємо до кордону до російського, всі люди в чоботах виходять, а в лаптях всідають, розумієш, то вже мама каже, то вже недалеко мені до того Богодухова, що там вона мала їхати й купити корову. Розумієш, то там, так як мама говорила з тими, як вона купувала, там з ними говорила, вони цілком інакші люди, цілком інакше жили по тих селах, там де мама їздила. Наші люди цілком, хоч і бідні були, але наші люди інакше жили. У наших людей то хіба за козацького часу, що часник на стінах висів, знаєш, поплетений тим, у нас часник був або на даху, на горіщі, де тепло, знаєш, зимою зберігали, або в коридорі висів — не в хаті, не в спальні, не в кухні. А там, мама каже, як зайшла до хати, а ті лаптьошники, каже, один на одному сидять, отакі бородаті всі, часнику повно навколо висить, на стінах, як образи, каже, просто не до повірення брудно, страшений бруд, цілком, не хочеться повірити, що це інакший світ, ось тільки переїхати й то навіть не пише де кордон є, то вже як до хати зайшла, то знаєш, де ти є.

Пит.: А з півдня приходила, а з півночі ні, в лаптях не було пухлих?

Від.: Ні, ні, ні, ні. В нас ті люди, що з голоду вмирали, всі були в чоботях чи в черевиках, ніколи я не бачила в лаптях нікого, в тих російських лаптях, ніхто з голоду

не вмирав, з півночі ніхто не приходив. Голод почався в півдні України й приходили на північ, тому, що ми межуємо майже з росіянами, Харків, тому вони якнайбільше, й люди знали, що в Росії голоду нема, тому вони так дуже багато до Харкова лізли ті люди, пхалися все, там рятунок шукали й дуже багато втікали до Росії, так як жінки, жінок лишали пухлих в хатах й на вулицях, а мужчини тікали далі, рятували себе там, у тих кацапів, у Росії.

Пит.: А чи Ви можете сказати, по–Вашому, чому був голод на Україні?

Від.: У той час так само, я би сказала, люди підозрівали, але боялися говорити. Старші люди були напів свідомі того, чому то сталося, але приблизно, приблизно знали, бо був великий спротив колективізації. Як люди не хотіли йти до колгоспу, то вони, вони знали, що вони мусять бути покарані, в один бік або в другий бік колись. Спротив завжди карається, і так ті люди знали, як вони відмовлялися іти до колгоспу працювати за дарма й шукали десь, втікали, навіть виїжджали десь, шукали праці — то вони знали, що час прийде, що вони будуть покарані. А то на Україні був дуже величезний спротив колективізації, і я знаю чому, я знаю те, хоч я була й мала в той час, бо в літку, як ми мали вакації від школи, то нас дітей, по вісім, дев´ять, 10 років, забирали цілу школу, забирали до річки на городи збирати смородину для радгоспу, й малину, й крижовник. Чому, чому нас брали, дітей? Нас брали тому, щоб ми допомогли владі зібрати врожай, така пропаганда була. А чому? Тому, що старші противилися цій колективізації, не хотіли там йти до праці, а вони нас дітей вважали, що вони нам сказали й ми йшли. Всі. І ми збирали страшну масу, весь той урожай ми, діти збирали.

Пит.: А платили Вам?

Від.: Не платили нічого нам, ні.

Пит.: А давали їсти?

Від.: То, їсти щось давали, мені здається, як я пам´ятаю, щось давали нам їсти.

Пит.: Так Ви будували Радянський Союз?

Від.: Так, ми будували, так, дітвора, зі школи. Ну, а в нас школа як була: перша, друга, третя, четверта, п´ята, шоста, сьома, восьма, дев´ята і 10–та кляси — то є багато дітей в одній школі. По 50 дітей в клясі, величезна школа, й то на ціле літо. Але щось нам давали, щось нам привозили, не пам´ятаю що, щось привозили нам їсти на обід. А то зрана до вечора, ми то завжди, кожного року нас туди. Нас властиво, як би сказати, за шнурок не тягли, а тільки обов´язок, наш піонерський обов´язок допомогти державі в критичному стані зібрати врожай овочів. І то все. І ми всі йшли. А вже як я була студенткою, в вищих закладах, як пішла до університету, то вже в той час, в 39–му, 40–му році, 40–му, 41–му, вже того примусу не було студентам. Одна тільки пропаганда була: іти до війська, для хлопців, *volunteers*, як то є.

Пит.: Добровільці.

Від.: Добровільцями записуватися до війська, хто хоче. Пізніше була, добровільна була справа виїздити на Сибір, за мого часу, і до Казахстану.

Barbara Lohan, b. December 25, 1915, Protasivka(?), Smile district, Sumy region. Narrator's father died when she was 6 month's old, and narrator's mother had 7–8 *desiatynas* of land in the village of Khustianka 6 km. away. Collectivization began at the end of 1929 or beginning of 1930, and almost everyone was collectivized by late 1931. Some people were arrested for slaughtering livestock, and some fled to the Donbas. Narrator's brother was arrested, signed up for the collective farm while incarcerated, and was let go. People started to go hungry in the fall of 1930, in 1931 it got a little worse, in 1932 it got really terrible, and the first half of 1933 was the worst. People started to die already in 1932, and in the spring of 1933 whole street died out. Both 1932 and 1933 witnessed good harvests, but they were seized. People ate ground corncobs, leaves and bark from trees. Narrator survived because she attended pedagogical courses in Romny and had a daily ration of 200 g. of bread. There was a torgsin in Romny, and narrator describes human meat being sold in the town marketplace. In the fall of 1933, narrator became a teacher in Chernecha Sloboda, where there was an orphanage, and many of her pupils were orphans. Narrator states that she knows there was no famine because people went there for food. In 1934, food was a little more available, but not much. In 1941 there was no first grade class in narrator's school because there were no surviving children who had been born in 1932–1933 and very few who had been born in 1934. Narrator's husband worked on the 1937 census. Narrator also gives considerable detail on the anti–religious campaign.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я є Варвара Логан.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Я народилася 25–го грудня, в 1915–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: То є село Протасівка, Смілянського Району, Сумської Області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Я свого тата не знаю, бо я мала шість місяців як тато помер, але він займався столярством, а мама звичайна селянка і так працювала в господарстві.

Пит.: Чи Ви мали землю?

Від.: Мали землю, але в той час, як уже підросла, то нам землю обрабляли люди які мешкали в селі Кустянка, то шість кілометрів від нас і вони обробляли землю, привозили нам половину й половина була їм — це їхній був заробіток.

Пит.: А скільки десятин землі було?

Від.: Було сім чи вісім, бо я в той час, уже як я підросла й стала розуміти це все, то вже землі не було.

Пит.: Коли вони забрали землю?

Від.: Землю то 29–ий рік, 30–ий рік, але то вже для мене не було, значить, ніде.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село, наприклад, скільки дворів було, чи була церква, чи була школа?

Від.: Е, село, я не можу сказати яке, але село було велике, біля нас, рядом з нашим селом було містечко Сміле, й в нас було сім церков, так, що дуже велике село було. У нашому селі була семилітка, у містечку Смілому була також семилітка, пізніше ті школи були десятилітки. Ці околишні також села так як Кустянка, Томашівка, вони мали також церкви й мали також школи, але там були чотирьохрічні або початкові називалися.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Так, церкви були майже в кожному, у кожному цьому селі, бо Томашівка була вісім кілометрів від нас; ця Кустянка була шість кілометрів від нас, у Смілому то було три церкви на одній місцевості, що разом Успеньска, Преображенська й Покрова; але з них, одна згоріла в 32–му році, ніби запалила якась жінка яка збожеволіла від того переживання, що діти померли з голоду, й вона з розуму зійшла, й вона зайшла до церкви, розпалила, розклала вогонь, ніхто не бачив як церква почала горіти. Друга церква

була вже збудована майже, але вже той час підійшов, що церкви закривали, то з тієї церкви збудували десятилітку, будинок розібрали й побудували десятилітку.

Пит.: Чи церква була автокефальна?

Від.: У той час привилися в нас в старословянській мові, відбувалися служби, але одна з церков яка називалася Цвинтарська, маленька церква яка стояла на цвинтарі, то там — точно не можу сказати — але мені здається, що то був 28–ий рік, де приїхав новий священник і відправляв на українській мові.

Пит.: Коли вони закрили церкву?

Від.: Церкви почали закривати в нас у 30–их роках, а 29–ті вони не закривали їх, а накладали податки, й цих податків церква не могла виплатити, перше як я знаю за свою церкву, яка в нас вона була, це, храмове свято, значить, престіл то Друга Пречиста була, ну то вдовиці ходили й збирали по дворах хто, що дав і тоді вони цим заплатили податок. Як вони заплатили цей податок, присланий був податок удвоє більший, знову ці жінки зібралися й знову почали ходити, а священик їм сказав: — Ви цього не зробите, бо невсилі будете. Як ви це виплатите — пришлють знову й не трудіться.

Але все ж таки вони ще другий раз заплатили, неповністю зібрали, заплатили, але церкву було закрито було, бо не через податок ніби, що податку не виплатили й почали священика виряжати, де священник мешкав вони його вирядили з того помешкання, бо перше він мешкав при церкві, був будинок, сторожка й для нього було дві кімнати, сказали, що тут потрібний цей будинок для школи, хоч будинок шкільний був зовсім окремо й не один, а два було кінцем, але його звідси вирядили тоді. Він приватно перейшов на помешкання до Марійченко називався; він був учитель і його мама була окремо, в одному будинку тільки так якби тут було два *apartment*–и й та мама його старенька відпустила одну кімнату для священика. Він пожив там три місяці й йому сказали, щоб він звідтам вибрався. Він звідціля переїхав, отець Петро, переїхав у Ромни за 25 кілометрів і там улаштувався в відділі Райземвідділ, там він працював якимсь, я не знаю, яку він функцію виконував, але його дружина переїхала до Києва, там була їхня донька в Києві яка була віддана — прізвище було чоловіка Писаренко, і вона забрала маму. У 33–му році весною я зустрілася з тим священиком у Ромнах і він казав, що його звільнили з праці тому, що він ходив у тій одежі в підряснику, звільнили його з праці, він зустрів мене, розпитував за життя, що робиться в селі й казав, що він до своєї доньки Галі написав листа, щоб туди переїхати до Києва й тепер дістав відповідь, що вона сказала: — Тату, ти ще не приїжджай, бо ти нам перешкодиш. А другого дня ідучи до школи мене зустріла така його якась далека рідня Анна Устивна Ганевич і сказала мені, що вчора отець Петро кинувся під потяг і його перейшов.

Пит.: Чи люди спротивлялися як закрили церкву?

Від.: Та не було так, що люди спротивлялися, люди пробували всякими способами, щоб були відправи в церкві, але це все найбільше робили жінки старшого віку. Яка причина, ніби чому? Бо жінок менше арештовували й менше їх допитували, бо жінка скоріше могла вийти з того положення як воно є, а чоловіки, може чоловіки, я молода була тоді, то я не могла, не можу сказать як бо якби теперішній час, то я б сказала, а тоді я не знаю, може якраз чоловіки радили, що робити, а жінки тільки виконували ту роботу, але я не знаю за це, що так було. Один із священників, він не був у нашій, не правив, а він правив у Покровській церкві, в Смілому, то його арештували й посадили в в´язницю, він посидів там, а потім випустили й казали, щоб він не виконував цих своїх релігійних обов´язків. Одна старенька жінка, не пам´ятаю прізвища, взяла його на помешкання, але люди як люди із хуторів із сіл приїжджали туди й привозили дітей хрестити, замовляли панахиди й то його вдругий раз забрали і тримали й давали різні йому праці. Він навіть тачкою чистив виходки й возив це в тачці через містечко, а пізніше вже 30–ий, 31–ий, 32–ий рік, то він жив у тієї самої бабусі, але він уже працював у колгоспі не фізично, а як садівник, бо перед колективізацією як називали СОЗ — Суспільна Обробка Землі — звернулися до бідних, щоб всуспілили свою землю, і що вони оброблятимуть разом. А потім будуть ділитися, а до других звернулися частиною за селом Царина — яке так називалася, бо ніби там був глинястий такий грунт — і дозволено було, ще як хто хоче можна було взяти гектар, або два гектари тієї землі й посадити садок і це в той час, як я ходила до школи, то ми під час нашої лекції сільськогосподарства нас учитель брав, і ми йшли туди, садили ці садки, копали ямки й садили овочеві деревка, але дуже дивно було мені як я приїхала в 34–му, а особливо в

37–му, 38–му роках, які ті були садки гарні і того священика з Покровської церкви зробили там садівником, щоб він ходив і пильнував. Йому давали робітників із колгоспу скільки там треба було, обрізували те дерево весною, підчищали його, й він там жив, але він все таки виконував ту працю, хрестив дітей, відправляв панахиди й особливо в Провідну неділю люди зверталися, і він виходив на цвинтар і вже його тоді не чіпали, але він був дуже старенький і як німці відступали в 43–му році, то йому пропонували, щоб він виїхав, він не схотів, він сказав: — Я вже на дуже схилому віці, й як я вже до цього часу нікуди не втікав, то я вже тут свої кістки складу.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Е, в той час я мала була, але, що люди в той час були дуже задоволені, але були організовані кооперації, де люди становилися членами тієї кооперації, вкладали вкладки, це було для того, щоб більше закрити, або припинити, або позбутися приватної власності, хотіли якось підійти до того тим способом, щоб людей чимсь зацікавить й було так: Були крамниці які мали приватні люди, в тих крамницях крам був дорожчий, а в цих коопераціях був крам багато дешевший й люди платили ту членську вкладку, то що член у першу чергу мав право взяти матеріял якийсь чи будь–що, значить, йому в першу чергу давали, це було зацікавлено й більше й більше було волі, але я кажу що, це я ходила до п´ятої кляси чи до четвертої, я не пам´ятаю.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі, наприклад, чи голова сільради був місцевий чи приїжджий, чи українець чи чужинець?

Від.: Я б сказала одно тільки те, що голови сільрад то в більшості там де я знаю то були місцеві, а уже в районах то голова райвиконкому. Голови райвикомкому всі були немісцеві, приїжджі, такий як в останній час був Букриньський, який дуже хотів загладити все, особливо в той час під час війни як евакуювали людей, він хотів, щоб люди виїжджали, а дехто не виїжджав. Він дуже противився тому хоч люди не мали куди виїхати вже то.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: Був.

Пит.: А хто належав до нього?

Від.: Перше вписувалися туди люди які — одні вписувались такі — що передбачали, що воно буде, а другі вписувалися такі, що були бідні й були такі, що любили робити всякі різні доноси от так, що не були з тих, щоб до незаможного селянства, щоб де вписувалися ті які трудівники які чесно працювали.

Пит.: А, коли почали організувати колгоспи в Вашому селі?

Від.: То 29–ий, початок 30–ий, в 31–му році вже колгоспи йшли на повну пару, працювали.

Пит.: Чи люди добровільно пішли до колгоспу?

Від.: Одні приходили добровільно, а другі були змушені йти, тут також я можу пару слів сказати. Наприклад, мій брат був арештований, й він підписав заяву до колгоспу в камері. Він підписався, його випустили на другий день звідти, він працював трактористом, а пізнійше він добув собі освіти самотужки, виписував журнал, бо він дуже робив, любив механізацію різну, й він став механіком. Пізніше він працював уже в МТС — Машино–Тракторна Станція —старшим механіком.

Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Я здається сказала, що то початки були десь 29–ий, 30–ий.

Пит.: Як відбувалася?

Від.: Відбувалася колективізація в такий спосіб: перше скликали збори й приїхав з району чи з області представник і представляв їм, як це буде виглядати, це господарство, перш завсе, що знищать ті межі на які багато відходило землі, яка не вживається, не використовується, друге, що на малому клаптику землі не можна запровадити машинізації і це дасть велику кількість прибутку, що збільшиться урожай. І одні люди думали так, а другі думали інакше, одні хитріші, заможніші вони просто всуспіли своє майно, реманент цей сільскогосподарський і вписалися, а пізніше вони виїхали зі села, лишили все й виїхали десь улаштувалися. Найбільше людей виїжджало на Донбас, або в інші промислові центри, де улаштовувалися, пізніше забирали свої родини.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Так, щоби більшість людей як вони поділили їх на групи: куркулі й середняки й бідняки. То більше з усих то середняки ніби стояли з опором тим, що не

хотіли йти, а бідняки казали, та їм ніби однаково, вони так не мають, може їм буде ліпше, але до цього поки підходили, тож вони зробили, що вони цих заможних селян зліквідували, частину їх вивезли на Сибір, частина з них, господарі повтікали, виїхали, а родини лишилися і знищилися ті родини.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей, які були розкуркулені?

Від.: *Yeah*, знаю прізвище такий Новак був, він мав молотарку, був заможний господар, його донька — вже позабувала, позабувала навіть імена їх, то вона дуже заможна, заможні були, й найбільше те, що вони, також так само, зразу накладали великі податки, й якщо податку не виконав один, вони давали той зустрічний плян і знову і ті господарі старалися виконати, але бачили, що не можуть виконать, то тоді оставалися, а як оставалися, що він є, підриває владу й їх арештовували. Але ще раз повторюю, що були такі, що вони знали, що вони просто лишали родину, брали торбину зі собою і їхали собі десь у міста. Але виїхати пізніше, зразу можна було втекти, а пізніше не можна було, бо треба звернутися було в сільраду, щоб мати посвідку, а як посвідки немає, то не маєш права виїхати, а спочатку можна було виїхати без цих посвідок.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації?

Від.: Так, бо знали, що забирають те.

Пит.: І що сталося з ними? Чи їх карали?

Від.: Як хто зловився, то покарали, а хто не зловився, то попробував, що зарізав, вивіз на базар. У нас у Смільному були базари, кожного дня базар був так, що пробували продати. А чому це? Тому, щоб продати, щоб зібрать якусь частинку грошей і, щоб можна було кудись рушитися в дорогу. Я забула прізвище — то цікаво була моя приятелька Галя, і я не можу пригадати прізвище як їх було прізвище, то їх вивезли на Сибір. Я вже тоді працвала в колгоспі. То був час, що якраз обробка була городини, ми картоплю саповували, сапали там на полі й мені сказали, що їх вивозять й я під час обідньої перерви побігла туди, щоб побачити Галю, але як я прибігла до їхнього двору, то була міліція і в міліції були другі, які сказали, що в двір не можна заходити, не пустили мене. Я питала, чого? Вони сказали. Я вже прийшла з колгоспу додому, то вже мені брат сказав, що їх вивезли. То було троє дітей, батько й мати, діти й бабуся, то батько не доїхав до Сибіру, їх як то завантажали в потяг, то він покінчив своє життя, що взяв ізняв зі себе пас і задушився там у кутку, а тих не знаю, де вони. А одні ці, ах, як його, що вони виїхали, також їх вивезли на Сибір, і я в 37–му році зустріла Ніну — вона працювала, ми приїхали на конференцію, я зайшла в книгарню і побачила й не знала як до неї звернутися, тільки зайшла, то кажу: — Ніна, де ти взялася?

А вона поклала на вуста палець, щоб я мовчала, а тоді я перепросила, кажу: — Може я помилилася. Вибачте.

Вона моргнула до мене і після того як люди розійшлися, вона підійшла до мене, обняла мене, ми поцілувалися, каже: — Так, я та сама Ніна, але моє прізвище тепер не так як ти знала мене, не Нечитайло, а інше.

Кажу: — А де Грицько? — Це брат її, з яким я ходила до школи разом.

Вона сказала, що він у Харкові, то вони вернулися з Сибіру, батько й мати там згинули, померли, а їм удалося втекти. Як вона втекла я й посьогодні не знаю, але вона під чужим прізвищем приїхала й працювала, але то пройшли довші роки.

Пит.: А який вплив мала колективізація на Вас?

Від.: На мою родину? Моя мама цілий час казала, що люди віками надбали, то все пропало, хоч я казала до мами: — А, мамо, ви неграмотні, ви не знаєте, ви не читаєте й то вам так здається що, тепер є добре.

Тепер можна все говорити, то того не можна було говорити.

То одного разу так було, що я дістала за ті свої слова, й вона мені сказала таке: — Як були пани то й ми коло панів жили, а як вийду в містечко на базар, то як ідеш там попід магазинами, то один виходе крамар, то ходи до мене, що ти хочеш і другий і третій бо в нашому містечку Смілому багато було євреїв і там цілий ряд було цих магазинів і вони давали ніби на виплату, в борг давали, можна було набрати, то мама було каже: — Я піду, куплю собі, що я хочу, а він іще й в хустину зав´яже, ту хустину задармо дасть, а я виплачую так як я можу, поскільки можу, а тепер піду, в черзі стою, стою, підійду, мені, що треба, його вже немає а й того, що хочби щось узяла та й немає. То тепер скажи мені, каже, коли ліпше було чи тепер чи тоді?

А я кажу: — Ні, все одно. Тепер все можна, а тоді ні, ну то і дістала за те одного разу й більш не говорила мамі ніколи за те що як було.

Пит.: Як вони забрали Вашу землю, що Ви робили?

Від.: То лише город був коло хати, тоді лишився і ми фактично, так як жила то ми більше з мамою працювали в людей як вдома, бо нас п´ятеро лишилося, як я сказала, що нас чотири дівчат і хлопець, найстарша сестра вийшла заміж, а брат займався столярскою роботою, він виконував, робив вікна, двері, крісла там, меблі робив і то він ніби перебрав ту працю, що колись тато робив, а мама — бо коней не було в нас і корови в нас не було, було часами по двоє, по троє поросят і так як качки, кури, так то домашня птиця, так, що як приходила весна — йшла до людей городи садити. Ми йшли і як мені було вже девять, 10 років, я ходила з мамою вже на ту поденню. Перше мені нічого не платили люди за те тільки, що я пішла. Ну, там снідала й обідала й вечеряла, а дехто був такий, бачив, як я роблю, що я старалася робити, ну то й дав іще мені щось в подарок за те, так що моє, особисте моє життя, дитинство все було в злиднях і все було на чужій праці.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: У нашій околиці почалася в 30—их роках, 30—го року осінню а 31—ий вже трошки більше, бо тоді почалося, що як не вписалися до колгоспу, то на них більші були податки, й ото з того почалося. А якщо не виконали, то ті пляни які не виконали — хлібоздачні — то тоді приїжджали бригади з районів, з області й ходили, щоб люди виконували те. І від того почалося, люди ховали де хто міг що заховати. У 31—му році було вже гірше, ще гірше, а 32—ий рік вже він був найтяжчий, а в 33—му весною, весна й особливо перед жнивами, то найтяжчий в тій околиці, де я була, то найтяжче.

Пит.: Ну, коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: Вмирати люди почали в 32—му році. Вже були смерті, але вони не були такі великі, скільки в 33—му весною — то були цілі вулиці, що по два, по три, по чотири й по п´ять дворів, що були пусті, що повимирали люди.

Пит.: Як люди спасалися, що вони їли?

Від.: Що їли? Перше люди їли з кукурдзи качани, це що я на власні очі бачила, не кукурудза зім´ята, а ті качани мололи, воно дуже є неприємне, бо воно як нічого не має в собі, шелуха. Навіть їли полову, її пробували терти й якщо десь у когось лишилося, що мав, міг дістати якогось, хоч трошки якоїсь муки, то добавляв до того, щоб аби хоч трошечки трималося купи, щоб можна було спекти якісь такі млини чи щось, бо воно не можна було замісити його, щоб хлібину спекти, бо воно не трималося. Їли люди листя, молоде листя на дереві, їли люди жолуді, жолуді мололи, розтирали їх, але жолуді дуже пізніше вплинуло на зір, на очі, сліпли люди від того; кленове листя найбільше їли. І так, у 32—му році осінню, то люди вже почали сушити, якщо бараболю обчищали, то ті лушпиння, якщо гарбузи обчищали, то лушпиння сушили, все що тільки можна було сушити. Люди все сушили й тоді терли його й пробували, і закип´ятити води й заколотити, щоб можна було, що з´їсти.

Пит.: А як Ви спасалися?

Від.: Мене спасло те, що я була на курсах вчительських в Ромнах і там давали нам 200 грам хліба на день і ми могли купити собі квитки до студентської їдальні, хоч у тих їдальнях багато було що їсти, але все ж таки, щось було. Наприклад, як студенти приходили, то вони не їли ложками там — прийшов, узяв, сів, взяв випив з тієї мисщинки і то все. І пробували перш за все нам давати там 60 карбованців на місяць стипендію студентам, із тих 60 карбованців треба було заплатити собі помешкання, бо ми не мали гуртожитку, а ми були по помешканнях і то, що лишилося, було на харчі. Так як я жила, то як я приїхала, то не було навіть добрих чи чобіт чи черевиків, то я зразу на другий день пішла до того директора й питала коли вони стипендію даватимуть, а він каже: — Коли ти приїхала?

Кажу: — Вчора.

— А якжеж ти просиш стипендію?

Я розплакался, бо то мені не було далеко, 25 кілометрів до Ромна, а я як їхала, я їхала на сім місяців, мала зі собою один карбованець грошей по три копійки, по дві копійки, то що мама назбирала, а братова дала мені кусочок макухи, бо вона казала, що вдень вона може, має спекти хліб, то макуха й трошки муки, але то в колгоспу їхала підвода, що могла мене підвезти туди, й я поїхала й так вона мені відбила кусок макухи

й то, як хтось розуміє то хай подумає сьогодні: я їхала на сім місяців, мала зі собою один карбованець копійками грошей і кусочок макухи такий як сьогоднішній якийсь *cookies*, і я не думала за те, що мене зустріне — я тільки хотіла виїхати зі села, бо я бачила, що тут є біда, а там тих 200 грам можна було з´їсти. Хоч я і ті 200 грам перші чотири місяці я майже кожного тижня йшла додому, щоб принести мамі, хоч трошечки того хліба, а потім мама сказала мені, що ти мене не врятуєш й себе не врятуєш й заборонила мені, щоб я приходила додому. І вже в селі була дуже й дуже велика біда, бо вже люди ходили такі як чумою засмучені, що нічого ніхто ні до кого не говорив нічого.

Пит.: А хто залишився на селі?

Від.: Залишився брат, але брат жив окремо, й брат мав трьох дівчат, жінку й троє доньок було, а мама жила окремо сама, бо маму врятувало від смерті куриця. Мама мала курицю, одну курицю й тримала на прив´язі, й та куриця несла кожного дня яйце, й мама те яйце або смажила або випивала його сирим. Вона наніч брала її до хати, й та куриця її врятувала; тато помер — тата я не пам´ятаю, я кажу що шість міцяців я мала.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей які вмерли з голоду?

Від.: Я знаю родину, якої прізвище Субота. Їх було: Настя, молодша дівчина яка зі мною ходила разом до школи; а Марта старша; вони ще мали брата Олексія, і найстаршу сестру Марусю. То найстарша сестра десь улаштувалася в Харкові, а брат Олексій на Донбасі, а ці молодші дві сестри були вдома, й мама — то вони всі з голоду померли, всі й їх укинули в колодязь, у дворі був колодязь, але вже старий, що не брали воду, то вкинули туди й загорнули той колодязь, це одна родина, тепер друга родина Довбенко, то там Феодосія, дівчинка яку мама забила, бо весною почав часник рости, й вона пішла до сусідів і вирвала того часнику, а та сусідка прийшла й каже: — Ти їх понаплодужувала, не пускаєш, щоб вони йшли.

А то було очевидно, що вона була недобра, не при своїй свідомості, що вона взяла качалку й качалкою по голові вдарила й забила дитину свою. То ця дитина лежала в бур´яні але, що та дитина дівчинка це Феодосія була похресниця моєї мами, то мамі хтось сказав зі сусідів, і мама пішла, побачила, що вона в бур´яні лежала, але вже сонце пригріло її, хробаки були, то мама пішла, покликала свого кума, того хрещеного батька, й вони викопали ямку там і поклали соломи й закутали її в якусь ряднину, закопали, а через тиждень її мама збожеволіла й також померла і ще одна її сестра, старша була за неї, Параска, та також померла. Це дві родини, не пам´ятаю, не можу ніяк, не можу пригадати прізвища, що їх п´ятеро померло, всі: батько, мати й троє дітей. Один був завзятий дуже, секретар комсомольскої організації, дуже завзятий був, він помер, це найстарший його син, а тоді дві сестри його також померли, п´ятеро їх померло. Від них була і ще одна родина, також не пам´ятаю, батько, мати й хлопець, також так само, їх знайшли в хаті — вони всі померли. На нашій вулиці то яких було до шість чи вісім дворів, що таки всі згинули.

Пит.: Скільки дворів було?

Від.: Я не можу просто таки сказати.

Пит.: Приблизно, 10, 12?

Від.: О, ні, ні, ні, більше було, то було велике село, розкидане, бо то село то так вулиці як ідуть то звідси й так і перехрещує, то досить.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно яка частина Вашого села вимерла з голоду, половина чи більше як половини?

Від.: Ні, я не думаю; то бо з них багато пізніше, що повернулися до села, що їх не було, а тоді повернулися але тому, що від 33–го року, від січня місяця я не була вдома тоді вже, тільки коли хіба приїхала, що то, а так я не була вдома.

Пит.: А що Ви бачили в Ромні?

Від.: У Ромнах у той час коли я була на тих курсах то спостерігала, як тут на Шевченківському Бульварі був торгсин й біля цього торгсину, коли я проходила, то завжди повно людей в черзі стояло. В черзі стояли до торгсина, а тут на хіднику сиділи люди хоч кожного разу поліція їх проганяла й можна було спостерігати кожного ранку як підбирали цих людей. Їхали гарбами, їхав гарбою чоловік, парою кіньми, а двох або чотирьох людей, які йшли по хідниках і людей скидали на ту гарбу, це я бачила кожного, особливо в березні, при кінці березня і в квітні й травень коли почало тепліть, то це найбільше було тоді. А де тих людей дівали, там кидали на ту гарбу не тільки людей, що мертві були, а ще такі, що й дихали, але їх уже туди кидали. І ще одне цікаво,

що люди не знали, там був такий збудований великий будинок так якби *warehouse*, магазин і там день і ніч ходили вартові кругом нього, й ми не знали аж після того, в 41–му, в 40–му році. Я спитала одного, що то за будинок є, який стоїть там? А він каже: —Ти не знаєш?

Там було, що цілий час привозять — то магазини, де зсипали збіжжя на посів, значить, що як уже колгоспи були й молотили, то перше везли туди, щоб запас був на посівний матеріял, і я аж тоді подумала, чого там ходили весь час вартові. А люди певно не знали, бо якби люди знали то, вони певно напали б на те, розтрощили б там і брали б те зерно.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Так, то частина вулиці в містечку тут у Смілому, Бури назмвались, там була школа, там була й церква, й там жила моя приятелька добра шкільних років Тамара Рудич з якою я разом ходила до школи, з якою я була разом на курсах. То біля неї, але не знаю я на жаль прізвища тієї жінки, то вона продавала котлети на базарі в Смілому й люди запримітили, що вона майже через кожний один день сьогодні, бо там у середу й в п´ятницю були великі базари, а кожного дня тоді й понеділок і вівторок і в суботу були менші, але люди побачили, що вона в ці великі базарні дні завжди продає ті котлети і як прийшла поліція, в хаті в неї нічого не знайшли — знайшли тільки зварений холодець, а потім пішли вони, не знаю чи вживається форма тут льох і погріб, то в льоху вона в себе викопала яму, й там позакопувалися кістки, й та земля була порушена, як міліція прийшла туди, то почали копатися і знайшли там голови й ноги й руки й її забрали. Але вона вже була божевільна, вона зійшла з глузду — то був той випадок, що я чула, але це я не бачила: тільки мама розказувала мені, бо як я прийшла додому, вже приїхала після закінчення курсів своїх, то мама казала, що не йди до Тамари вечером, бо туди тією вулицею ніхто не ходе, хоч уже тієї жінки немає, але все одно так як та хата стоїть в неї пусткою і щось люди боялися чи не знаю що.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей в місті?

Від.: О, так. У місті я не знаю, але я скажу як цих по селах було. Перший рік як я пішла до праці учителювать то був 33–ий рік осенню, то я працювала в такому селі Чернеча Слобода — то 18 кілометрів від нас було — то там вони називали патронати, це дітей яких підбирали по містах, на базарах, на вулицях і привозили очевидно, що в містах називалися дитячі будинки, приюти, але очевидно там було забагато їх, і вони привозили до колгоспів, і ті діти були в колгоспах. Був будинок у колгоспі, звичайна хата й там було в одній частині дівчата, а в другій частині хлопці були. Хата, звичайна хата, й ніхто не знав тих вигод — кожному там ліжко чи що, то не було таких вигод, але їх було багато й ось така Марія Дуброва, й її Іван брат і найменша сестричка Віра це було на хуторі Новостроївка, Чернечослобідської Сільради, вони ходили до школи, а жили в цьому патронаті. Я до того патронату ходила кожного дня відвідувати тих дітей, бо діти ходили до школи, їсти давали, не було так вигідно, але все одно діти були вдоволені, бо ліпшого не мали, й одного разу ця Марійка Дуброва коли вже мала 14 років, а брат її мав 12 років, а Віра мала вісім, я питаю, кажу: —Марійка де?

Вона каже: —Я не знаю ні тата ні мами де вони є. Їх привезли з станції Грузької, це недалеко від міста Конотопу й тут вони жили, їм було ніби добре, бо ходили до школи й тут мали де. Що сталося пізніше вже 35–ий, 36–ий може, бо в 37–му році я зустріла цю Марійку, й вона дуже плакала, вона дуже добре вчилася, дуже гарна дівчина була, але її знайшлася мама й відшукала їх, і як мама їх відшукала, то тоді довідалися, що вони були розкуркулені, й ця Марійка не мала можливості продовжувати своє навчання, то вона каже: — Ліпше б було, що мама нас не забирала, то ми були б бодай здобули освіту й жили ліпше. Але там був такий Анатолій Білоножко й це ті більші діти, такі діти, що їм треба було допомоги більше, й вони були прив´язані до мене багато. Так само в Чернечій де ми переїхали назад уже як я була одружена, то в Чернечій я жила, працювала також у школі, тут також був патронат в якому було 35–ро дітей. Також діти не знали своїх батьків. Але ще один такий випадок був, що в школі тут у Чернечій одна жінка Лукія Совгій працювала уборщицею в школі й в неї дівчинка була Марія і ми розговорилися. Вона була дуже така працьовита жінка, але все щось невдоволена була, й от вона розказувала мені, що як сталося: її чоловік помер з голоду, а вона мала двоє тих дітей, мала хлопця Івана й мала Марію дівчинку. Дівчина Марія була більша, хлопець менший, і вона цих дітей їхали з Чернечі з колгоспу їхали в Конотоп на базар, і вона цих

дітей припоручила, щоб узяли їх зі собою й там у Конотопі вона й ці діти на базар пішли, й ця Марія лишила свого брата, сама повернулася з цими людьми, а того брата лишила там, він був меншенький і його підібрали там, підібрали в цей дитячий будинок, але як уже ми переїхали в 37–му році сюди, вона розказувала, що я так би хотіла знайти де він є, й вона декілько разів розпитувала, й ось одного разу такий був випадок, що вони виїхали з цього колгоспу з Чернечі, а через базар там в Конотопі переходили діти до школи, йшли, бачили вони, бо то вони з торбами йшли з книжками й один каже: — Хлопці, ану я вас спитаю, чи немає того в вас у школі Івана Совгія?

А той каже, не знаю, а цей дивиться, каже: —Дядю, а звідки ви?

А той каже: —Із Чернечі.

—А ви знаєте, каже, що я також з Чернечі, але я не знаю прізвища свого, як моє, а я Іван називаюся, я прізвища не знаю.

І вони приїхали з цього базару й розказали цій жінці Лукерії. Ця Лукерія пішла, й не могла як тут, що зразу можна сісти на автобуса та й поїхати, вона десь через тиждень чи що, вона пішла, бо ті хлопці розказали, де вони живуть. Вона поїхала в Конотоп, пішла в той дитячий будинок, вже там не було цього хлопця, вони мали списки, але ж прізвище не було, вона знайшла Івана ім´я, але того хлопчика немає, питають де вони й вони їй не сказали, куди вони їх передали чи вивезли чи перевезли й сталося так, що під час війни, Другої Світової Війни у 42–му році той хлопчик появився додому, не хлопчик а дорослий син. І що його спіткало? Німці забрали й вивезли його до Німеччини на працю, так що вона мала нагоду потішитися своїм сином півтора місяця. І ще один випадок був, але то я думаю, бо тоді ще такого голоду не було, це було в 31–му році в червні коли ми закінчили школу, або ж на початку липня або на початку серпня, це було в Ромнах на станції. Нам як ми закінчили сьому клясу й нам казали, що в місті Прилуках буде чотирьох–місячний педагогічний курс і що туди набирають студентів, нас — Іван Оксака, Пріську Катревич, Настю Обрак, Олександру Ставник і мене — ми поїхали туди. Ми приїхали, в Ромни нас привезли підводою, ми на станції отаборалися, бо треба було. Ми приїхали по обіді, а потяг мав від´їхати на другий день у восьмій годині рано. Ось ми сиділи, там багато сиділо на станції людей, які очікували потяга хто куди, бо то велика станція була, ми очікували й ось надвечір прийшла жінка, молода жінка, на руках вона мала дитину й коло неї була дівчинка, може три рочки, й ця жінка оставила цю дівчинку, попросила, щоб вона доглянула, бо хлопчик той заснув, вона постелила там на підлозі чи рядно чи якусь одежину, й вона поклала ту дитину, а дівчинці, щось нахилилася й сказала, а сама вийшла, ми спостерігали, що вона пішла, але ніхто не звернув уваги, поки дитина почала плакати. Почала дитина плакати, підійшла одна жінка, взяла ту дитинку й каже до тієї дівчинки: — А де ж мама?

Вона каже, мама прийде, мама казала, що вона недовго буде й що прийде. Тут уже та дитинка плаче так, що всі звертають увагу й просять, і то потім пройшло може дві, три години й прийшла медична сестра з того медичного пункту, бо вже пішли, покликали й вона до тієї дитинки, перевернула її а стала перевивати, як вона тільки розкрила, то на шиї в дитини був шнурочок, на тому шнурочку був папірчик, на тому папірчику було записано дата народження, ім´я тієї дитини й більше нічого. І так само в тієї дівчинки також було на шиї шнурочок і записано дата народження і рік народження й ім´я Галя і більше нічого. Тоді зразу там, очевидно нам то було страшне для нас молодих, ми дивилися і не знали, що є, але ця медсестра очевидно то було їй не перший раз уже те, що на цій станції отак приносили мами для того, щоб зберегти своїх дітей і вони приносили бо знали, що їх підбирали й забирали в дитячий будинок, це також такий.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Ні, в Росію їхали по хліб, у Росію їхали але як їхали знову? Їхали туди, брали зі собою все, що могли, щоб виміняти, одежу брали. Виміняли там і їхали, а на станціях у вагонах перестрівали й відбирали це в них. Декому вдавалося провезти, а декому не вдавалося.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Хто й зна як, як тоді сказати, коли він скінчився. У 34–му році уже трошки стало ліпше, але не багато. Уявіть собі ми вчителі мали 75 карбованців платні на місяць і мали 16 кілограм зерна, не муки, а зерна давали нам у колгоспах, бо там де я перший рік працювала Чернеча Слобода, ми мали колектив учительський 45 осіб, там була дуже велика школа, дві початкові школи, а одна була неповносередня семилітка, але там було

так, що було по чотири рівнобіжні кляси це в розрахунку, що дві там чотири перших, чотири других, оціво молодші, й вони давали такий пайок, то вже можна було. Але цікаво також як приходило керівництво до цього? Давали зерно, цього зерна, то ж не будеш їсти зерно, треба його змлолоти. Люди влаштовували, мали не млини — млинів не було — а казали жорна й так ходили, щоб змолоти то приватно, щоб не знали, скривалися і так, я мешкала в родині такого Андрія Грудія, я з тим дядьком вечером брала хустину, запиналася і так я мешкала там. Я з тим дядьком вечером брала хустину, запиналася так на то, тітка давала мені такий великий жакет, бо дуже мала була й худа то підв´язувалася таким шнурком або чимсь, і тітка давала свої чоботи великі й так я йшла з дядьком помагати то все вечером, і то на тих жорнах крутили те зерно. Але люди віджили, люди були такі якісь є, очевидно тому, що той голод перейшов трохи, що ті які вціліли люди, то вони швидко стали поправлятися то вже відчернули ці, кожний мав трошки більше енергії. А потім з кожним роком почалося покращення, наприклад, в 36–му році якщо не помиляюся, ми мали вже підвишку платні, скоріше, в 36–му році весною ми дістали підвишку так, що ми діставали вже 120 карбованців і вже тоді трошки, можливо тому, що я з цього великого села з Чернечі переїхала на хутір Новостроївку й там нас було тільки четверо вчителів, а було два колгоспи так, що можна було дістати трошки більше, але люди бідували, люди дуже бідували, вони старалися найбільше ці на городах. От не можу пригадати собі в якому році, що прийшло то, що обрізали ці присадибні ділянки, лишили 1500 гектарів, то людям укоротили, бо то люди мали такі присадибні ділянки, що голод так привчив, що навіть на грядочку города то посіяв жита чи пшениці як добув, щоб хоч можна, як тільки воно починає доспівати, то ті колосочки помняли і то вже люди всякими способами доходили до того, що можна зробити, щоб мати хоч малесенький запас собі харчів мати.

Пит.: Чому по–Вашому був голод на Україні, чи люди знали тоді чому був голод, що вони думали тоді?

Від.: Е, люди думали, люди знали, люди бачили, що держава їх грабує і люди бачили що. Чому, якщо Україна, грунти українські такі родючі й в той же 33–ім році чи в 32–му році то ж не було ніякої ні посухи, нічого не було, був великий урожай, великий урожай, але ж вони як тільки почали молотити збіжжя, то ж вони не давали людям, а зразу вивозили його державі. Люди бачили, що то є навмисно зроблено, але казати не можна було, бо кожний боявся. Мені б також було те саме, але я завдячую жидам, мене жиди врятували, мене жиди врятували, Чернявські — їх було три сестри, Нюся, Дора, й Маруся. Вони жили колись в Смілому й Дора наймалодша сестра. Я не знаю де їхні батьки, як було з батьками, що не знаю, але я її знаю, бо Дора була разом зі мною в сьомій клясі, й після того як вона закінчила сьому клясу, вони виїхали з Смілого, а я не знала де вони виїхали, а як я попала на ті курси в 33–му році й одного разу я йшла зі школи й зустріла Нюсіного чоловіка, Давида, він дуже здивувався, що мене побачив, каже: —Що ти тут робиш?

Я не виглядала так як я вигладала тоді як вони жили в Смілому, страшно виглядала, ціле літо навіть плаща не скидала зі себе, бо було зимно так, худа, самі кістки й шкіра, й він мене питає. Я кажу, що я мешкаю також, я на помешкані жила в інших євреїв, я їм сказали, що я живу там на Старому Базарі й сказала призвіще того він каже: — Ти чого до нас не прийшла, ми ось тут недалеко від цього Шевченківського Бульвара отутка ми живемо — дав мені адресу — ти таки сьогодні до нас прийди — й я того дня пішла до них.

Цієї моєї приятельки Дори не було, вона була в Києві там десь в якомусь военному городку; вона жила й працювала, а Маруся була замужем за якимсь військовим, але той військовий виїздив на літо на три місяці в військові табори. Вона мала дівчинку чотирьохмісячну, а цієї Нюсі Давидової жінки не було вдома, але був хлопчик Гриша їхній — такий три рочки мав. Я прийшла, він мене Давид познайомив з Марусею, бо я тієї Марусі перший раз тільки побачила, познайомив. Ця Маруся каже: — О, то ти тільки сьогодні, мій чоловік виїжджає, і таки сьогодні до мене переходь, бери свої речі.

А що в мене було? В мене була таке ні валізка ні що, а був такий сундучок збитий, що брат і зробив мені й я до неї перейшла. Вони мали одну спільну їдальню, а мали три спальні й мали кухню. З однієї кімнати до другої перехід був, ішли й ця Маруся каже: — Знаєш що? Ти будеш мені дивитися деколи за моєю маленькою, й все буде добре.

І вона мене примістила на канапі, каже: — Ну та ж я маю також місця, й ти можеш у нас і ти мене знаєш, яке ти мала право Маруся забрати її? О, то ні.

А я сиділа, слухала, що вони сперечаються. Я тоді кажу: — Знаєте що? Ви не сперечайтеся, я вам стану в пригоді, я можу й тут доглядати маленьку, як ти хочеш куди, Маруся йти, й так само Нюся цього Гришу я можу. То не сперечайтеся, і так я в них осталася. Я в них жила три місяці, але я скінчила курси. Вони за помешкання нічого не брали з мене, їсти давали мені, що вони їли й мені давали, я прибирала в них і прала й все, бо там система шкільна не така як тут, там до обіду, до першої години були в школі, а пообіді ми мали вдома, я приходила, виконувала своє завдання, а потім як треба було, то робила те, що для них треба було зробити. І за ті гроші, що я діставала від тієї стипендії, то вони мені — особливо Нюся, найстраша це їхня сестра — то вона мені все купила, що мені потрібно було, й блюзочку й сорочки й все що треба. Я ті гроші давала їй, і як я скінчила курси, то вони мене не пустила додому ще зразу. Цей Бабич сказав, він їздив, він збирав у тих сировину, він їздив по селах і казав: — Ти не можеш зараз їхати додому, ти чекай поки почнуться жнива, що стануть збирать хліб, що можна, зараз дуже страшно по селах є, ти не можеш собі уявити, що там робиться, і ти в ніякім разі не можеш їхати.

І так я в них жила ще майже цілий місяць, а потім, як я їхала, то вони мені все дали. Вони мені дали й муки торбинку й цукру дали і крупи дали, всього потрошки дали, щоб як я приїду розрахувати, що школа починається в вересні місяці, що треба цілий серпень місяць майже бути вдома, так щоб хоч потрошки собі могла ще що там дати ради. Я їм все завдячую що, що вони спасли мене, хоч зараз така ситуація з ними, що ніби ми дуже винуваті українці, але між ними тоже були добрі люди.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того, я вже не маю більш питань?

Від.: Ні, може я багато вже й наговорила.

Пит.: Чи Ви бачили якусь різницю в клясах, як вчили під час голоду, чи одні були менші кляси чи одні більші кляси, вік, цікаво.

Від.: Хе, то що бачите саме основне як я перший рік прийшла цей 33–ий, 34–ий навчальний рік, то тут у клясах у мене була черверта кляса, але це була збиранина, тут у цій четвертій клясі були діти по 11 років, по 12, були по 15 і був один 16 років мав, було 35–ро дітей в клясі, але всі різного віку, й вони не були, не були всі, що жили при родинах. Тут я попередньо згадувала, що вони були з патронату з цих, із тих, що при колгоспах же, це одне, друге, що як підійшов 32–ий і 33–ій рік, що тим дітям треба було йти до школи того віку, то першої кляси не було, хоч кажуть.

Пит.: В 41–му році?

Від.: Так, що як вони кажуть те, що не було голоду в Україні, але не було народження в Україні 33–ий і 32–ий рік, у 34–му дуже мало було, були народження дітей, але дуже мало. Шкода, що я не можу собі пригадати, бо як був перепис населення в 37–му році, то там де 33–ій і 32–ий рік, там були лише одиниці, бо якраз тоді мій чоловік брав участь в переписі населення, і я знала за це. Вони не дуже публікували те.

Пит.: Чи вони заборонили йому говорити про те?

Від.: Я не знаю, але щоб публічно в літературі, щоб у пресі так як тут як щось є перепис населення, то відразу подають скільки там тих, скільки тих, а там не було то, але то показало Богові й людям, що ті роки й так і так тоді пішло, не було першої кляси. А тоді на другий рік другої кляси, а тоді то і от так. Той рік був виключений, бо не було народження. То все.

Пит.: Дуже дякую за свідчення.

Від.: Немає за що, але то є правда, то є те, що людина бачила, й те, що людина бачила, то лишається в пам´яті — а особливо з дитячих років. Дякую Вам.

Case History SW86

Ivan Karbuk (pseudonym), b. ca. 1921 in northern Chernihiv region, made his own tape, giving it to the Commission's oral historian. Narrator uses a pseudonym for fear of harming his sisters in Ukraine or their children. He states that during the famine "they took everything. What they couldn't take they destroyed." Narrator's mother was arrested as a counterrevolutionary and sentenced to 10 years. His father fled, leaving 3 children under the supervision of narrator's 17 year–old brother, returning secretly and bringing food. The first half of 1933 was worst, and narrator went with his older brother to work in a sawmill, where they earned enough to survive. Much of the grain and milk taken during the famine went to a distillery and butter factory in the district seat. One man was shot on the spot for pilfering grain from a field. "People fell like flies," especially from bloody dysentery, and narrator estimates that 75% of all newborns died. However, forests helped many people survive.

І. Карбук

Ось уже 53 роки, коли вся Україна стогнала в жахіттях великого голоду, пляново заподіянованого московським режимом, комуністично інтернаціоналістичного Кремля.

В часі 1932–го й 33–го років мені було всього сім років. Моє ім´я є Іван Карбук, яке я подаю як псевдонім, бо маю ще сестри на Україні й в них діти. І я знаю, що правдиве моє ім´я їм дуже пошкодить.

Коли я починаю говорити за ці жахіття, мені мимоволі пригадуються ті події, ті розбурхані часи, коли люди вмирали з голоду — не одиницями, але сотнями й тисячами.

Так як сьогодні бачу нашу порожнісеньку хату, бо місцева влада все з неї забрала — навіть рушники з ікон святих, і пожовський годинник, який вже не йшов.

Говорю, як місцева влада тому, що в дійсності тут комуністів не було. Але все це творили й робили наші українські вислужники, які не тільки, щоб догодити Москві й виконували те, що вона говорить. Навпаки, вони ще й так, як кажуть, перевиконували на 200–300% свій плян.

Цікаво, треба згадати, що коли ця бригада повиносила все з хати, як у нас кажуть, до нитки, ограбували. Вони не заторкнули ані однієї ікони й залишили їх так в купі, як вони стояли. Натомість, вони зруйнували, як у нас назвали — боровик. Це є димар на горищі, який на тодішну мову, так будували в Україні хати. Розвалили тому, щоб у хаті не можна було палити.

Все забрали. І чого не могли забрати, зруйнували. Але на нас дітей — чотирьох дітей, якось не викинули з хати. Можливо тому, що з нами не було вже батьків. Мама була вже засуджена за т. зв. контрреволюцію, на 10 років в´язниці. А батько, як звичайно, втік тоді з дому, й також не було вдома.

І тому, можливо, не було кому забрати нас до себе. Ми цю зиму сиділи в холодній хаті. Було так холодно, що вже навіть вікна не могли вже замерзати. Холодні й голодні.

І виглядів жадних не було. Не було нічого в хаті ні з їжі, ні з питви. Бо й корів і все, що ми мали, все було виметено під мітлу. І ось пішли ми з молодшою сестрою до погребу в якому колись було повно картоплі й різної городовини. І почали розграбати на підлозі пісок. І на превелику нашу радість, знайшли в ньому, в цьому погребі, пару гнилих вже картоплин. Зварили з них суп. Спожили з надзвичайним смаком, бо були дуже голодні, та й полягали спати з думкою —що будемо їсти завтра?

В хаті не залишилося ні крихти хліба, ані картоплини, ані абсолютно нічогісінько! І ці думки ще більше робили й мене й моїх сестер — мою сестру й брата, ще голоднішими. І тому я не міг спати. Сидів біля вікна, до двору, та все думаючи —що нам робити? Як там мама в в´язниці? І як тато скитається десь в закутіньках світу?

Аж тут глухий стукіт до вікна, боязливий голос: — Сину, це я. Відчини.

Всі нараз повставали, бо властиво, ніхто з нас не міг спати, й тому голос батька ми прийняли з великою радістю. Мало що не кричали на всю хату, але знаючи про небезпеку, лише 16–ти річна сестра тихесенько плакала в кутку на лежанці. Вона була в родині властиво найстарша, хоч і ще старший брат, якому вже було 18 років, але він працював десь на сплаві, про що я скажу пізніше, а дві старші сестри мешкали окремо, мали свої родини й також як ми — вмирали з голоду, голодні й холодні.

Мій середній брат, Григорій, скоро побіг і відкрив двері. Наш батько стояв з мішком, який ми пізніше називали — мішком спасіння, бо в ньому був і хліб і солена риба, який йому з великими труднощами вдалося перепачкувати з недалекої від нас Московщини. Бо наші околиці це є північні околиці Чернигівщини, які межувалися з однієї сторони з Білорусією, а з другої сторони з Московщиною.

Треба при цьому також зазначити, що цей мішок батько приніс на плечах. І довгі десятки кілометрів змучений, тяг його, щоб принести й спасти нас від голоду. Бо як ми знаємо, що всі станції, які були в Україні, були заблькованні московськими військами, чи спеціяльними бригадами. І тому люди вилазили з вагонів ще далеко перед українським кордоном і крадькома маршували десятки кілометрів лісами й болотами, щоб оминути ту облогу. Декому це звичайно вдавалося, так як вдалося цим разом моєму батькові, а дехто вже ніколи не побачив своїх рідних дітей, бо їх лапали й прямо висилали на Сибір за т. зв., немов би, спекуляцію.

Ліс в північній Чернігівщині не одній людині зберіг життя. І я особисто завдячую цьому лісові, що він сприяв збереженню і мого життя. Тут люди масово кормилися лісовими багатствами як — жолудь з дубів, корою, та різною рістнею, включно з живими організмами, які лише попадали під руки.

Перша половина 1933–го була найгіршою. Мені пригадується ще один епізод коли я з сестрою, Іриною, лісами й болотам пробивалися до хутора Богданівки, який був від нас лише 15, 16 км. понад річкою Убеть. Вона йшла до чоловіка, який відробляв на сплаві примусову працю. А я йшов до свого старшого, 17–ти річного брата, який разом працював також на цьому лісо–сплаві.

Це був державний проєкт постачання лісової промисловості для т. зв. столиці. А цей хутір не був далеко від нашого містечка, чи села. Але чомусь під суворо забороненого, не тільки шваґра, який звичайно працював під наглядом влади як примусовий робітник, але й мого брата, який був вільно найманий. Але їх, тих що взагалі працювали там, односельчан, не пускали до своїх сіл на відвідини.

Якось добривши там, нашим радощам не було меж. Вони раділи, що побачили нас ще живими, а ми, що нагодували нас юшкою з риби і де–не–де, картоплина, та з під поли дали нам по–кавальчику ні то хліба, ні то сухаря.

Моя сестра побачивши, як я це все злапав до рук, відразу мені наказала: — Івасю, уважай, кусай по трошки, щоб наївся.

Решту хліба й риби, тих солоних оселедців, що вдалося їм, відриваючи від свого власного рота, зберегти для нас, поклали в нашу торбу й з великим наказом, щоб ми донесли її додому, для тих решти голодуючих членів нашої родини, що чекали з нетерпінням на наш поворот.

Між іншим, нас уповноважено в цю далеку подорож лише тому, що ми були, чи виглядали, так як мені тепер здається, найздоровішими ще з всієї родини.

Назад подорозі в болотах, ми, на нашу привелику радість надибали щавель і назбирали його скільки лише могли. І були вже дуже втомлені, а найбільше, голодні. Той хліб і риба, які ми несли в торбі, безможно змучили й мою сестру й мене чи не найбільше. Як треба зазначити, при чому, що цей шавель ми знайшли випадково, бо за 10 до 15–ти км. від кожного міста чи села — нічого не було, бо люде тільки цей звичайний щавель з якого варили борщ, але й щавель, який назвався кінський щавель — і той люди визбирали та варили з нього якусь юшку.

На моє прошення, звичайно без плачу не обійшлося. Моя сестра дозволила на маленьку перекуску. Ми з'їли по найменшому в торбі кусникові хліба, по голові з риби, оселедця. Кажу дослівно, не по рибині, а по одні голові з риби, запиваючи це водою з річки. І прошу повірити, що воно мені так смакувало, що сьогодні мені найліпша їжа так не смакує як тоді ось та гнила і смердюча голова з оселедця.

Заледве ми добрили додому, як нас з нетерпінням все чекало. І не в силах представити тієї радості в очах тих, що нас чекали. Просто не можу. Нема таких слів. Мене ще в житті ніхто з такою радістю після того не вітав.

Але ця радість не тривала дуже довго, бо вже на другий день, і сестра й я заслабли на дизентерію. І ми її лікували тим полином, смак якого я ще відчуваю сьогодні. Смак, гіркий смак голоду в Україні.

Між іншим, в нашому районовому містечку, чи селі, померло зголоду досить багато людей, а найбільше — дітей. Всі діти, які родилися в тих роках, найменше 75%

вимерли. З приходом літа, через недоїдання або споживання дикої страви, як всяка полова, жолудь, здихлятина, все що попаде під око — пішла після цього велика епідемія смертельної і кривавої дизентерії. Діти від неї вмирали поголовно. Лише одиниці врятувалися.

Люди гинули як мухи. І від голоду й від всіх тих хворіб які виникали в наслідок недоїдання, в наслідок голоду й різних недостач.

І не було можливості як всьому цьому можна було заподіяти. Вже в літі, коли доспівало жито, люди збирали колоски з жита або пшениці. Також в цей час були створені спеціяльні бригади, які охороняли т. зв. колгоспні поля. І ще тільки, що карали за збирання колосків в´язницею, а й стріляли таки на місці.

Не пам´ятаю я ім´я, бо це вже було давно, але знав у того молодого чоловіка, якому тоді було можливо 20 років, який був у житі — чи він збирав колоски, чи я не знаю, що він робив, але зобачивши бригаду, він почав тікати. І вони його застрілили на місці.

Ніколи не забуду, як наш, другої хати сусід — називався Василем — привіз дохлого коня з колгоспу, який здох внаслідок якоїся хвороби — мітінґу, бо коні ж також дохли від голоду. І він рубав це м´ясо. І люди стояли й просили його, щоб і він їм щось дав. А те м´ясо вже — майже самі кістки вже з того коня. І кожний, хто дістав кавалок м´яса, уважав себе в той день дуже щасливим.

Ніколи не можу забути чоловіка середнього віку, десь з ближнього села. Бо все запило, чи йшло по нашого так званого районового містечка, бо ми тут мали й спиртовий завод, і лісопильню, і маслозавод. Наприклад, десятки тон приходило зерна на переробку для спирту. А люди були щасливі коли їм вдалося дістати відро так званої „браги" — тобто, відходів від цього, виробки спирту, чи сироватки із маслозаводу, яку вони так як якусь медицину давали для своїх дітей. Натомість, і хліб, і масло, і спирт, і все йшло для столиці, для Москви, яка ж цими самими продуктами, як нам вже відомо тепер сьогодні, завоювала ринки світу, мовляв — дивіться, це продукти України! А ви кажете, що вона голодує. Адже, мають ще якусь надію, що ця людина, про яку я щойно згадав, знайде щось тут і для себе, щоб зберегти своє життя. І прийшов до району, щоб щось тут дістати. Але тому, що вже був охлялий, він не міг ніде більше рухатися, лише сів під тином, недалеко від нас, і сидів під ним день і ніч. Гризши щоденно того самого кінського копита, з дохлого коня, з цього можливо, що наш сусід привіз, щоб запобігти своїй голодовій смерті. Ця людина вже навіть не виглядала на людську істоту. Його очі світилися якоюсь гістерією, суворістю, помстою, навіть і дикістю. Ці очі я бачу ще й сьогодні. Їх жахлива картина вже напевно не покине екран моєї підсвідомості. Це було щось страшного, пригніченого, нелюдського. Він вже був безсильним навіть підвестися, і тому його погляд вже нікого не лякав. Ставав нормальним явищем громадян т. зв. Радянської України.

Люди доносили йому воду й що могли. Але що могли, коли самі нічого не мали? Їх власні діти вмирали з голоду, а їх мами не могли цьому нічим зарадити, чи запобігти. Нарешті, наш так званий сусід, помер під цим тином. І всі легенько собі зідхнули, промовляючи — царство небесне покійному, бо смерть вирішила зайві турботи. Спеціяльна бригада відвезла нову жертву на цвинтар. Там вкинули його тіло до заздалегідь вже приготованої ями. Землею вже дуже не покривали, бо це була т. зв. — братська могила. А таких братів як цей чоловік, не бракувало з приходом кожного наступного дня. І ось сталося так, що цей мертвець якось ожив і виліз з цієї ями. Декілька днів плазуючи по цвинтарі між дикими, зарослими деревами й кущами, зарослі різними бурянами. І він почав їсти тут, що тільки міг — листя, кору, все йому, що попало під руки. Нарешті десь зник. Казали, що влада привела цього мертвеця до порядку. Посадила за дроти. І хоч дуже парадоксально це виглядає, в´язниця стала його спасінням, дістаючи тут кавалок хліба.

Після окупації України німцями, були чутки, що цей мертвець став жорстоким месником за ці всі кривди над ним і йому подібних, для тих, хто останню зернину витягав з рота вмираючої дитини. Хто ограбив нашого селянина, а сам об маслом(?) торгсинів, які були відкриті перед самим голодом по всіх більших містах України.

Легковірні ще й досі кажуть, що ті торгсини були відкриті з метою викачки золота. Але ж відомо, що ті що мали золото, вони ж і мали американські доляри. Викачка золота це була лише причепка.

Я ніколи не забуду випадку в школі під час перерви, як одна дитина впустила на підлогу біленького коржика, а потім підняла його й викинула до смітички. Маса дітей яка лише очима їла цей коржик в руках цього хлопця, скочили на ту смітничку гірше голодних вовків. Аж учителька мусила нас всіх розтягати.

Мені пригадується ще й сьогодні дуже жалібний плач, чи голосіння двох дівчаток, сестричок. Рідна з них була 12–літня дівчинка, Галя, а їй сестричці було може п´ять років, ім´я якої я не пам´ятаю. З сусіднього села Олешня на Чернигівщині. Їх батьків влада радянська вивезла на Сибір, як куркулів за те, що вони не хотіли вступити в колгосп. А вони тоді не були вдома, відвідували свою тітку, і так залишилися в тітки. Але незабаром, ця тітка не витримала, померла з голоду. А ці дві сестрички на поталу в своїй лихій долі. І пішли по селах, т. зв. милостині просити в людей. Бувало приходять перед хатою, клякають на коліна і благають якоїсь милостині в господарів, які вже самі чекають на свою смерть з опухлим животом і ногами, або на смерть своїх власних дітей. І це благання переходить в гістеричний плач. Знемагаються і затихають. А так ідуть під іншу хату й знову починають тієї самої, знову ж знемагаються, а там засипають і сплять переплотом на дворі поки хтось не запросить чи заведе їх до хати. Ці дві сестрички померли під плотом майже одночасно, недалеко райкому партії.

Одного разу, я пішов до своєї сестри Ірини, яка не дуже далеко жила від нас, відвідати її маленьку двох–літню доньку, Марійку, яка лежала майже вже непритомна в ліжку. І коли я прийшов, її очі такі були, такі великі. Тоді я не розумів, чому вони такі є, і я спитав своєї сестри — чому Марійка має такі великі очі? Моя сестра відповіла: — Братику, всі вже ми маємо такі великі очі.

І в дійності, кажуть, приходив кінець. Старша сестра, Саша, уже була обпухла й її діти також. Але тут, я би казав, Боже проведіння врятували нас. Бо якби не батько, ми також напевно, найменше половина з нас, з нашої великої родини, були б вимерли.

А тому батько, як я вже згадав перед тим, що мама була в в´язниці, а батько мусив втікати, і це якраз маму спасла в´язниця, бо там давали якийсь кавалок хліба. А в свою чергу, батько не міг вдома бути й тому мусив вештатися поза межами України, що не дістатись в руку ГПУ, і таким чином — *incognito* — таємно, привозив нам хліб чи деякі продукти.

Але при таких умовинах, жалюгідних умовинах, знаходилися оптимісти, які казали, що тут у нас не біда! Бо там на півдні України, в степовій частині, люди гинуть тисячами, цілі села вимирають і не має навіть їх кому похоронити.

І треба таки признати йому рацію, що в нас той ліс який був навколо наших сіл, багато хоронив людей від голоду.

Ні котів, ні собак — нічого не було видно в селі; все зникло! Навіть ті ворони, чи інші птахи, так багато не літало як звичайно, нормально, бо і їх лапали й їли. Їли все, що тільки попало під руки.

Буде на місці пригадати, що коли я переїжджав Україну під час війни й переїжджав через села, які були досить поширені в Україні, там де жили колоністи — насамперед, чехи і німці. І вони жили цілими селами. Мали свої господарки, пізніше вже й колгоспи. І в розмові з ними, вони говорили, що їх Бог також якось рятував, бо влада наказала творити спеціяльні бригади, які б не допускали напливу людей до їхних сіл. І в їх, як вони казали, такого голоду не було, хоч і не було також так як треба.

Так виглядає, що лише українців хотіли морити голодом, бо коли перед 32–им, 33–им роках була т. зв. спеціяльна кампанія за викачкою хліба в куркулів, то в них якраз цього не було, хоч вони і не були бідними.

Це саме, переїжджаючи через інше село, недалеко Новгороду Волинського, де були німці. Вони також говорили, ці німецькі колоністи, те саме, що і говорили в житомирських селах колоністи чеські.

У всякому випадку про цих Кагановичів, яких було ціле мариво у нас вдома, морили нас голодом в Україні, а їх кровні брати в вільному світі старалися переконати цей затурканий світ, що там жодного голоду немає і що голод на Україні — це є видумка куркулів і буржуазних націоналістів.

Сьогодні, одначе, хоч з великим запізненням, але світ нарешті зрозумів, що голод на Україні в 1932–1933 роках таки був і що вмерло з цього голоду понад 7.000.000 нашого українського населення.

Дякую.

Anonymous male narrator, b. 1923 in Step Khreshchatyi *khutir*, Smile district, Sumy region, one of 3 children of a peasant. There was a Russian Orthodox church 7 km. and 4–year primary school 3 km. away. A *kolhosp* was organized in the area in 1929, and some of the poor peasants were for it, but the more prosperous were opposed. In 1930, the family was dekulakized and expelled from its home because of the father's refusal to join *kolhosp*. Narrator's father was arrested, and he lived with his uncle. The father escaped from prison, lived on the run, speculated in tobacco, etc., and brought food to the family when he could. The famine took place in the spring of 1933 and lasted until the harvest. Narrator recalls procurement teams coming and accusing them of hiding bread solely based on their still being alive. They survived precisely because they had hidden food. Narrator did not see any bodies or know of any deaths in his *khutir* but heard that many people had died elsewhere. The local school remained open throughout the famine, and there were enough sufficiently strong people to bring in the 1933 harvest without outside help. Narrator saw homeless orphans but did not know whence they had come.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Скажіть, в якому році Ви народилися?
Відповідь: В 1923–му.
Пит.: А де саме? Чи Ви можете сказати село, район?
Від.: То був хутір —Степ Хрещатий.
Пит.: Район?
Від.: Смілянський район, Сумська область.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Селяни.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Я не знаю того точно. Дід мав, а тоді поділив поміж своїми синами. Мав троє синів, той поділив поміж ними, на відділі були. А мій тато, як найменший син, він зостався на господарці свого тата.
Пит.: Чи Ви були бідняки, чи середняки?
Від.: Я б сказав, що до куркулів належали. Вони розділили на кляси —бідняків, середняків і куркулів і їх розкуркулювали тоді, що й почалося, що довело до розкуркулення, розкуркулення —до голодівки. Цілий клопіт.
Пит.: Чи Ви можете описати Ваш хутір? Наприклад, скільки дворів було? І чи була церква, чи була школа? Чи те саме в найближчому селі до Вас?
Від.: У нас церкви не було. Була церква за сім кілометрів. А в нас школа була тільки початкова —чотири кляси. І то за три кілометра була та школа.
Пит.: А чи церква була українська автокефальна чи служили по старо–слов´янському?
Від.: Всі церкви були по слов´янському.
Пит.: Коли закрили церкву?
Від.: Я не пам´ятаю, бо то не в нашому, то вже в другому селі була. Я тільки пам´ятаю, що на свята їздили туди кілька разів. А коли вона закрилася? Тоді, як радянська влада прийшла.
Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?
Від.: Так. Комнезамці, це ті, що ходили з викачкою хліба. То комнезам є. Ті, що забирали в хліборобів все, що було до їжі.
Пит.: Що вони були за люди, комнезами?
Від.: Переважно були з бідних. Деякі були прислані з районів, чи з областей, а вони тоді підбирали своїх місцевих, які їм помогали. Вербували людей.
Пит.: Коли вони почали організовувати колгоспи в Вашій околиці?
Від.: Я думаю, що в 1929–му році.
Пит.: А як відбувалася ця колективізація?
Від.: Записували вони — починалося, ніби, як добровільно, щоб вони записувалися.
Пит.: Чи люди добровільно записувалися?

Від.: Та ми — ні. Другі ті, бідні, йшли добровільно. Вони були комнезамники. Вони перші заходили. А ті заможніші селяни робили спротив.

Пит.: Який.

Від.: Які не хотіли йти до колгоспів. Їх тоді карали.

Пит.: Який спротив? Що вони робили?

Від.: Відбирали їхню господарку. Накладали на їх великі податки. А як вони не могли їх виконувати, виплачувати, судили їх, до в´язниці садили.

Пит.: А як відбувалося розкуркулення?

Від.: Забирали в них все. Все до чиста.

Пит.: Хто забирав?

Від.: Влада. Комнезам і з області приїжджали. Робили такий — самосуд, чи що. Ніби за невиповнення тих податків ліквідували його господарство. Все майно, все господарство, виганяли з хати в чому стоїть. Не давали нічого. Те, що їхнє майно було, розпродували. Так як торги — скликали людей і за мінімальні ціни продавали їхній маєток.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, як Вас розкуркулили? Коли вони приїхали? Що сталося?

Від.: Я думаю, що то було в 30–му році. Приїхали, вигнали нас з хати.

Пит.: Чи Ви можете описати, як Вас розкуркулили?

Від.: Накладали ті податки, що не могли виконувати, бо не було вже чим. То вони скликали, як то вони називали, торги такі й продавали господарку, щоб, ніби, виплатити ті податки, що були накладені. І забрали все. Нас з хати вигнали. І сказали ще й сусідам, щоб ніхто нас не впускав. А батько був забраний ще перед тим, засуджений за ті ж податки. А нас вигнали з хати й все забрали. Хату перепродали. На торгах купили її одні активісти. А решту господарки забрали, перевезли до колективу. А колектив організували — багаті люди там жили, то в тому дворі зробили той колектив, чи колгосп. І в других розкуркулених розбирали сараї, комори, перевозили туди й там робили сараї для худоби. Худобу забирали туди від людей. І наше все забрали. Десь треба жити, ми перейшли до дядька. Дядька вже також не було; то ми з їхньою родиною жили через зиму, ну й літом ми там жили, то вже було в 31–му.

Пит.: Чи Ви працювали? Батько й мама працювали?

Від.: Працювали на своїй господарці. Але тоді вже господарка була забрана. Батько був засланий, засуджений.

Пит.: Ви жили з дядьком?

Від.: Ми жили в дядьковій хаті, а дядька вже теж не було. Він був засуджений. Нас було тоді: моя мама, дядина й в них було троє дітей, і в нас було п´ятеро. То ми разом в одній хаті жили через літо. А на осінь приїхали й їх викинули. Тоді нас усіх вигнали на двір, забили хату. Сказали, щоб ми не верталися. А ми де підемо? Вони поїхали, а ми вернулися, відбили двері, ще переночували в хаті. А вони приїхали й знову викинули. То двоє дітей було в колисці. То колиску на груші повісили з двома дітьми. А нас усіх вигнали. Їх було може 10. Моя сестра була старша, ій, може, було 30 років. А то все — менші, від року й до 35. А на другий день приїхали й вигнали нас знову з хати. І скликали торги й ту хату продали. Одна активістка купила. Ми не мали де діватися, то пішли до однієї, теж наша родичка, мого двоюрідного брата жінка. Вона з бідної родини була. То ми перейшли всі туди. Вони там дві кімнати мали. То ми там у родини зимували. А на весну — але це вже не до розкуркулення належить. До розкуркулення, що в нас забрали все, всю господарку; попродали, а нас вигнали з хати. Іди, де хочеш. І казали людям, щоб не пускали.

Пит.: Коли почалася голодівка?

Від.: Голодівка почалася весною — в 33–му вона найгірша була.

Пит.: А де Ви були?

Від.: Ми вдома тоді були. На весні ми вже від тієї жінки вибралися. Колись там була наша кузня. І дядько, як прийшов, зробив там таку грубку, щоб можна було варити. І ми туди перебралися: наша родина й дядькова. Перебралися туди й там жили через літо. А на другий рік зробили там у другому сараї собі піч, і ми окремо відійшли. Жили там якийсь час.

Пит.: А коли Вам було тяжко дістати хліб? Коли перше люди почали голодувати?

Від.: На весні 33–го року. Бо то перед тим, ще в 32–му, тоді, як вигнали нас з хати, забрали все, й ходили ще шукали з такими палками, бо вони дивувалися — чим

живуть люди? Що все вже було забрано, чим живуть? Вони кажуть: — Ви десь маєте, у вас хліб похований!

Правда, було. Мусили ховати. Було заховане, хліба не було, але бараболя й буряки були заховані. Чим ми й вижили. І ще були люди добрі, давали. То дасть миску муки.

Пит.: Коли люди почали перше вмирати з голоду?

Від.: Я трупів не бачив, у нас ніхто не помер. В других селах, казали, що вимирало багато. Але, коли то було? На весні в 33–му році найгірший був голод. У нас тоді не було що їсти. У нас було болото таке, а на болоті рогоза росла, то я сам ходив, рвав ту рогозу. То принесемо оберемок, наріжемо. І сиру їли й варили. Але то ні до чого, бо там нема нічого, самий бур´ян. Але весною вже то їли. Почала рости кропива, то те їли. Бурячки проривали, то почали варити. То тим уже тоді спасалися. А то вже не було абсолютно нічого їсти.

Пит.: Як довго так було?

Від.: Поки вже до збірки, до восени. Вліті, то вже якийсь бур´ян ріс, трава. А до восени, як вже доспівало жито, то десь там украдеш колосок, обітреш. Але й за то карали. Як зловлять когось, хто колоски обрізав, то тяжко карали за те. Боялися люди. Але вкрадалися, життя спасали. А вже на осінь потрохи дістали хліба.

Пит.: Чи Ви бачили людей пухлих?

Від.: Бачили. Я сам пухлий був.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чув за те, але сам я не був переконаний. Мій тато розказував, що було там, якась дальша рідня від нас, одна жінка хотіла спасати своїх дівчат, дві доньки вона мала, й хотіла спасти їх, і завела була, порадили люди, щоб найняти їх, щоб вони вижили якось ту голодівку. Одну найняла там людям, вона не знала їх, а пізніше довідалася, що то люди такі, небезпечні. Що людей різали, чи що. І пізніше вона шукала й не знайшла своєї дитини. Знайшли там якісь голови з інших, торгували м´ясом. І так зникла її дитина. Розкрили тоді ту банду.

Пит.: Коли Ваш тато повернувся з заслання?

Від.: Після голодівки. В травні 34–го року.

Пит.: Він був на Сибірі, чи на Уралі?

Від.: Ні, він був у в´язниці в Харкові. Якось йому пощастило втекти звідти. Він утік, а тоді ховався по других містах — у Донбасі, в Курську, в Керчі. Він у тих місцях їздив, бо він не мав права ніде приписатися. То він гандлював трохи. Тютюну тут набере трохи, завезе туди до міст. Продавав той тютюн чи обмінював за щось. А тоді хліба нам передавав. Чи сам крадькома приїжджав.

Пит.: Який був урожай в 1933–му році?

Від.: Та урожай був, я би сказав, нормальний. То все було зроблено. Не всі голодували. Тільки, сказати, хлібороби, ті що хліб виробляли, ті голодували, ті вмирали, бо в них забирали.

Пит.: А хто збирав урожай 1933–го року? Чи було досить людей?

Від.: Не всі були слабі. Деякі були, ті, сказати, бідняки й середняки, то їх не турбували, вони жили нормальним життям. Може в них нормально було, але в деяких було досить.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишали село під час голоду.

Від.: Чи ми повернулися?

Пит.: Залишили?

Від.: Ми жили там цілий час. Пізніше, як вже батько повернувся, інакшого не було виходу, мусили йти до колгоспу. І так ми й далі там жили. Батько робив у колгоспі в кузні ковалем. Ще зробив собі такий прес, що олію душили. Почали знову тоді господарити. Таку глиняну хату поставили, прес зробив, люди сходилися — він душив вечорами олію. Люди вдома потовчують, а тоді приходили до нас вечером, видушити олію. То батько робив майже всю ніч. То вдома олію душив, а на ранок ішов до кузні, до колективної праці.

Пит.: Йому дозволили працювати в колгоспі? Він був куркуль?

Від.: Тоді вже розкуркулили. Тоді вже був рівний з іншими, найбідніший став. Тоді вже дозволили. Через те й розкуркулили, що не хотіли до колгоспу йти. А тоді вже мусив іти, бо інакшого не було виходу. Не піде, то знищать родину, його, всіх.

Пит.: Чи діти ходили до школи під час голоду?

Від.: Так, ходили до школи. Школа в нас була далеко. Ця чотирикласна, початкова школа, була за три кілометри, а семирічна була за сім кілометрів. До якої я ходив кожний день сім кілометрів. Взимі то виходжу з дому — темно, і приходжу — темно.

Пит.: Чи Вам давали їсти в школі?

Від.: Ні, їсти нічого не давали. З дому мусив брати, що мав.

Пит.: Багато було безпритульних дітей в Вашому селі?

Від.: Так, було. Я знав якихось п´ятеро хлопців. Звідкіля вони були, я і не знаю, але люди взяли їх на виховання. Старші хлопці, вже до школи ходили.

Пит.: Чи був торгсин у Вашій околиці?

Від.: Ні, торгсина не було. То по містах, по більших містах були торгсини. У нас була одна маленька крамниця, і та напів порожня стояла. Колись–неколись привезуть деяких речей, цвяхів якихсь, тютюну привезуть коли, цигарок, цукерки.

Пит.: Чи люди їздили до Росії, щоб купити хліба?

Від.: То вже пізніше їздили. У нас, кажу, була невелика крамниця. Як хтось собі хотів щось купити, якесь убрання, то збирав гроші й мусив їхати до Москви чи до Києва. Були ближче місцевості, але там було тяжко щось вибрати, то їздили до великих міст — до Москви чи Києва, щоб купити.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: В кінці 33–го, восени, як зібрати збіжжя. Та в нас і позатим були менші врожаї. Я пам´ятаю такий рік, що по 200 грам на трудодень в колгоспах робили. Скільки днів відробив, стільки запишуть; то в кінці року, скільки він трудоднів виробив, а тоді все збіжжя, що зібрали, заплатили, скільки для держави мали здати, скільки зоставить на посів, а решта, що лишається, розділяли поміж робітниками на трудодні, то одного року припало 200 грам на трудодень. Але хтось мав ще на огородах там трохи, придбали собі картоплі чи щось на городах, то тоді вже не було там зле.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Кому як удавалося.

Пит.: Чи життя на Україні було інакше після голоду? Що сталося з людьми? Чи вони були такі самі, чи щось змінилося?

Від.: Нічого не змінилося. Ото тільки тих, що порозкуркулювали, то деякі повиїжджали геть, а деякі покорилися, то мусили йти до колгоспів, робили рівно з іншими.

Пит.: Чому, по Вашому, був голод на Україні? Люди знали, чи люди були свідомі що сталося в владі?

Від.: Що люди мали зробити? Прийшла тоді радянська влада, робили, що вони хотіли, а люди мали покоритися. Що мали робити!? Така влада прийшла.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того? Я вже не маю більше питань.

Від.: Часом не приходить до голови тоді, як треба.

Пит.: Дуже дякую за свідчення.

Case History SW88

Alexander Sonypul, b. August 8, 1915, in a village which had a church and about 500 inhabitants, Sosnytsia district, Chernihiv region, one of 7 children of a peasant who had 8 *desiatynas* of land before the revolution and 10 *desiatynas* after redistribution. His was not a wheat–producing area, but other grains and especially potatoes were grown. Narrator recalls the famine of 1921 as a child. In 1924, a heavily–subsidized commune was founded in narrator's village and failed miserably. Narrator gives vivid descriptions of propaganda meetings and trials in the village. Dekulakization took place when narrator was in the sixth class in school in another village, and narrator and his fellow students were mobilized to help with expropriations. Collectivization immediately followed dekulakization, and by 1932 narrator's family was already in the *kolhosp*. By the time the famine ended in 1933, there were no individual farmers left. Famine began in late 1932, but no one died until the following year when four people died. By and large, people were able to subsist in this forested area near a river on fish and wild mushrooms. In a prepared statement, narrator explains that the famine began in 1932 in southern Ukraine, and narrator recalls peasants fleeing to his village from Poltava and Sumy regions but did not see orphans. Narrator's father went to Belorussia, where there was no famine, and was arrested on his third trip there. At the beginning of 1933, grain procurements brigades took all the food they could find, including potatoes. But not all the activists were bad: narrator recalls that in 1932 one *komnezam* member surreptitiously gave his family a small bag of buckwheat but swore them to secrecy for fear he would be punished. In March narrator went to Odessa. Narrator also saw many starving peasants, many with swollen legs, trying to get to Russia. Narrator recalls one arrest in his village on a charge of cannibalism, but is convinced that the charge was false. In the market one could buy a pail of potatoes for R40.00, and a *pood* of flour was R200.00. The famine ended with the 1933 harvest.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Олекса Сонипул.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Восьмого серпня, 1915–го року.

Пит.: Де саме?

Від.: Чернігівщина —Сосницький район, а села не треба, я там маю родину.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобством.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки вони землі мали до революції?

Від.: До революції мій батько мав вісім десятин, а після революції ще дві десятини добавили, так, що він мав 10 десятин.

Пит.: Значить він був середняк тоді?

Від.: *Ja.*

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: В родині нас було троє хлопців і четверо дівчат, і батько, мати, йще й дід жив до якогось 28–го року.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Я тоді добре так не пам´ятаю про НЕП, але я зауважив, що той перший голод я трошки зазнав, як в 21–му році був. То тоді, я тільки добре знаю, що в нас їсти було що, але солі не було. І мати їздила десь далеко, що три дні її не було, поки привезла такий вузлик солі. Це я добре знаю. А так батько, як середняк був, і він був працьовитий, то ще в людей брав з половини землю, бо він мав двоє коней, там ото дві корови, то овець, то свиней, таке. Так, що тоді, поки я був малий, то непогано там жилося.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село, чи була церква, скільки дворів було?

Від.: Наше село мало десь на п´ять соток. Серед села, на горі була церква, посередині села протікав рівчачок невеличкий такий, і впадав зараз вбільшу річку. По

обох сторонах тяглися такі вулиці: сюди тут так дві вулиці, й по другій стороні дві вулиці, над цім рівчатком. Так що село, село досить велике було.

Пит.: І що там родило?

Від.: Це там найбільше картоплі, бо це на Чернігівщині, там так і звали чернігівськими картоплянками, наші називали, але так все родило — пшениці майже не було, пшеницю сіяли, кожний собі сіяв маленьку латочку, щоб там на паску мати з своєю пшеницею. А то — жито, гречка, та картоплі, та ячмінь, овесь, це все таке *mix in* було.

Пит.: А чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: *Ja*, комнезам в нашому селі був. Бо комнезам в кожному селі був, бо це вони на цьому будували владу. Комнезам був. Але якраз у нашому селі таких поганих людей дуже не було, отакий один був дуже заклятий, а то такі нормальні люди були. І один оцей комнезам у 32–му році ще нам дав мішок гречки, але то так дав, шоб ніхто не знав. Як його сестра жила, мешкала проти нас, то він сестрі вночі дав, і сестра віддала нам. Ну, якби не той мішок гречки, то дуже б тяжко було.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад — хто був головою сільради, чи вони були місцеві люди, чи приїжджі, чи хто?

Від.: Був звичай все других людей насилати, де голови. Я, в 31–му році, до нашого села належав маленький хутір, може 18 до 20–ти дворів, то до нашої сільради він належав. І оце на свято Вознесіння там було храмове свято, в цьому хуторі.

Пит.: Церква ще була відкрита?

Від.: Церкви там зовсім не було, але в нас було прийнято — кожне село мало своє якесь свято. І хоч церкви там і не було, але в них там було храмове свято на це Вознесіння. І коли оце його, й тоді назначили, щоб там сіяли коноплі, бо це від влади був наказ, щоб сіяли коноплі, кожний господар, щоб там сіяв грядку коноплів. І привезли насіння, бо його не мав ніхто; то десь влада привезла, і цей же наш голова пішов загонити всіх людей, щоб їхали на станцію по це насіння коноплів. І як видко, може зайшов до свого такого знайомого, і трошки попили. А він мав пістоля в кишені, цей голова, і заступник, вони мали пістолі. І коли зайшли до одних людей до хати, й кажуть, шо збирайтеся, їдьте на станцію по насіння, по коноплі. А той дядько був також вже трошки підпивший, та й каже: — Товариш голова, та сьогодні ж таке свято — сідайте, вип´єм по чарці, а завтра рано ми запряжем коней і поїдем.

А цей голова зразу витяг пістоля, гоп, і забив його. Може він думав тільки налякати, а може був підпивший. А чи Ви думаєте якийсь *court* був, чи що? Нічого! Начебто він забив якусь худобину — ніякого ні суду не було, нічого. То отака була влада.

Пит.: А чи Ви знаєте яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Цього Вам не скажу. Знаю, що вони брали від гектара, а яку дозу — я Вам цього не скажу.

Пит.: Чи люди думали, чи це було забагато, чи було досить, чи вони могли жити без того?

Від.: По нормальному врожаю, то ще оставалося людям, якщо нормальний урожай. Але це в 32–ий, 33–ій рік вони так податок здали люди, тоді добровільна продажа державі, а тоді йще якісь добавочні — так витягували, щоб усе вибрати в людей, щоб нічого не осталося. І так же само й гроші. Я добре знаю, як у нас мій батько не був в колгоспі, але відвіз вже, це ранні культури зерна здати державі. І в мого батька був гарний кінь, і цьому голові подобався, він хотів його забрати, цього коня. І беззаконно наклали 200 рублів штрафу за невиконання податку. А батько податок виконав. І прийшли, й забрали коня, і *good–by*.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація почалася після розкуркулення зразу.

Пит.: Ну, тоді перше про розкуркулення. Коли це було?

Від.: Розкуркулення було так: я був в шостій класі в школі, в другому селі. І одного разу ми приходим до школи і п´ятий, шостий, сьомий кляси вчителі відділили, й кожному вчителю там п´ять, шість чи вісім, кожний, і повели нас. Повели й повели. Знаєте куди? До ціх — помагати розкуркулення. Значить, щоб ми виносили там. Приїжджають підводи, а ми заходим до хати й нам кажуть: — Ти бери це неси, й це й це. Бо це було перед Різдвом. Тоді оце нас повели, ми це зробили що кажуть — ми те робим, а ми нічого не знаєм — що то, до чого то. На завтра приходжу я до школи, мені кажуть: — Іди додому.

Іще нас два було з нашого села. І того от так. Прийшов я додому, нас теж були списали, мого батька, але секретар був *friend* батьків, і він десь знайшов, що в газеті було написано, шо хто наділявся землею, того не мають права розкуркулювати. І тільки нас тому й зоставили, що то секретар тоді показав це голові сільради, й так ми й зосталися. А тоді за якийсь, може місяць, чи півтора, уже був закон, можна навіть і йти назад до школи. Але той мій *friend*, що був наш, отой пішов, але я якраз захворів на щось, на ангіну, на горло, і я два місяці прохворів, і мені вже тоді соромно було йти, бо я багато упустив, а батько вже каже: — Ні, як вже вони не розкидали зараз, то вони розкидають другим разом, від їх не втічеш. І там вже батько не сказав, і на тому моя школа й скінчилася.

Пит.: То була російська школа чи українська?

Від.: О, то в нас було в той час, як я ходив до школи, то російської мови одна лекція була денно, а решта ще було на українській мові. А одна щодня була лекція, пів години, чи сорок хвилин, я вже забув, то щодня була одна лекція російської мови. У той час вони ще тільки починали, то ще не так то. Бо я знаю, в нас ще в початковій школі, то із третьої класи починали вже російською мовою. А перша й друга, як малі діти, ще не було російської мови. А тепер, кажуть, з самого вже садочка починають російську мову.

Пит.: А як відбувалася колективізація?

Від.: Колективізація, я як сьогодні знаю, були збори на нашій вулиці. І один був партієць: Зуйоврак(?), *ja*! І він скликав, це і зі своєї вулиці збори в хату, й тоді каже, що, мов, радянська влада хоче, щоб ми сходилися всі разом робити, до колгоспу. І то буде багато ліпше, бо не буде ніякої межі, нічого: радянська влада дасть нам трактори, будем тракторами то все робити. І каже, я й сьогодні знаю, як ми доживем до комунізму, то буде так: — Нажмем на кнопку й будуть вареники вискакувати.

То всі сміялися так. А один такий був кривенький дядько, він швець був, то каже: — Ну, як то ви кажете, може воно то й добре та машина „трахкав" — не каже „трактор," а „трахкав." — Але ж ми не знаєм чим його годувати, і як його там напувати, яку йому постілку треба.

Він то знав, але такий хитрий дідок був, і бідний, то знає, що йому нічого не буде. А він каже: — Го! Діду, то така машина, що зачепить, якщо прив´яжем вашу хату, й вашу хату потягне; вони такі сильні.

І оце отако, пропаганда все була, то отакі збори, згонили. Але вони не казали, що ти мусиш, а щоб написав сам заяву й підписав, що ти добровільно йдеш на колгосп. То такі бідніші, то вони скоріше пішли до колгоспу, бо тим нема що губити, а такі, які мали там двоє коней, там все таке, що треба в господарстві, то тим шкода було то все. А бідняки скоріше пішли.

Пит.: Чи люди спротивлялися?

Від.: Щоб такого великого спротиву в нас було, я не зауважив. Але тільки кожний боявся і говорити, бо як ви щось скажете проти, і якщо ви трошки заможні, то вас зразу за шкаматки візьмуть, як то кажуть. А такі бідніші, як ото я кажу, оцей дідок, то такі говорили, й їм нічого не робили. В нашому селі була комуна, йще з 24–го року. І ця комуна, й цій комуні держава дуже допомагала багато. І вони до того догосподарилися, що вже та господарка не стояла, щоб державі заплатити той борг. То оце якось, що в 32–му році нашу комуну переселили на Дніпропетровщину, туди десь. Чи Жоп–Каменка, якось отак „Каменка," то нашу комуну, через те, що вони догосподарилися, що вже в них нема вже нічого, то туди переселили й там колгосп зробили вже.

Пит.: А як довго колективізація тривала?

Від.: Ось, як я кажу, що в 32–му році вже мало осталося в колгоспі. І хто й остався, то вже, ну, мій дядько пішов ще в 32–му році, вже як у його все забрали, йще один, ще два на нашій вулиці пішло, а решта вже так роз´їхалися хто куди — по містах, чи десь так робили. І в 33–му році, після голодівки, тоді вже не було одноосібних, уже так, хто виїхав де, чи до міста, а хто пішов до колгоспу.

Пит.: А як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівля відбувалася так: якщо жнива скінчилися, і ви не в колгоспі, то не дасть, не дасть ні рада посвідки, щоб ви мали право для себе змолоти. Поки ви не принесете посвідку, що ви здали державі податок, тоді ви маєте право для себе молоти. А якщо не здали державі податку, то ви не можете молоти. І люди старалися перше, хто не в колгоспі здати державі. А колгоспники, то перше як тільки змолотили, й зразу все

це на підводи й везли на станцію, ще й прапора поставили, йще й музика була, та ще й музиканта напереді посадили — грає „Везем державі податок!" *Ja*, це така пропаганда була. Як будьто б це все так добровільно, так усе латво йде, що люди нічого не супротивлялися.

Пит.: А якщо людина не могла?

Від.: Якшо людина не могла, то що? То вона й не має права собі змолоти. Якщо в неї немає чи дати державі, якщоб кару якусь давали — я Вам цього не скажу.

Пит.: Чи були розшуки? Чи розшукували зерна?

Від.: О! Що для їжі?

Пит.: Ні, ні, ні! Чи були бригади?

Від.: О! Бригади були ж! *Sure*! І то які бригади! З патиками залізними ходили, й штрикали скрізь, як у вас є дерев´яна підлога в хаті, то ще відривали підлогу, дивилися, чи там нема нічого під підлогою. О, *ja*! Ці два роки — 32–ий, 33–ій — то це майже шодня оці бригади ходили.

Пит.: А хто були в бригаді?

Від.: Бригади, розказ вони діставали з району, а місцтна влада виконувала ті розкази. У кожному ж селі були, як ото кажуть, оті такі собачки, що, які виконували це все, хто, як то кажуть, за оту плату, а хто... тяжко сказати, бо були такі несвідомі, що, люди: — О! Я є комсомолець, то я мушу все це робити для своєї держави. То таке, хто того не бачив, то тяжко уявити, що то було.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: У нас у 32–му напів голод був, але ніхто не вмер. Уже в 33–му, то як я читав, що там четверо людей вмерло, але то тому не мерли, що то як я казав, що там то хтось рибку зловив, то як чорно всім, то ягодами, то грибами, тим усім і вижили.

Пит.: Чи Ви можете сказати яка різниця, яка різниця була між колективізацією і голодівкою в Вашій околиці і там де степи? І чи була різниця?

Від.: Різниця була, бо степовики тільки жили на цьому, там же не було ні лісів, нічого, ні грибів, бо там скоріше була голодівка, бо там так: як вони забрали зерно, то люди не мали що їсти. А в нас зерно хоч і забрали, то в нас іще людина, чи до річки пішла там і зловила, чи в болото, чи в ліс, щось знайшла. Іще в нашому, в нас за річкою був такий високий сосняк, такі сосни, старі, такі здорові сосни. І такі високі, а гиллюча, там тільки може п´ятеро на самому вершечку, а то нема нічого, такий простий, як оце телефонні стовпи, такі прості сосни. І на отіх соснах оті ворони мостилися, не ці чорні, що тут у нас, тут ворони я не бачив, такі здорові, як оце ті чорні, тільки трошки сірі крила мали. То як вітер, під оціми деревами люди ночували, бо скине якусь чи гніздо чи пташку викине, то скорій ловили, а вони здорові, так як мале курча. І це, і цім живилися. То цікаво було, якщо вітер, то видно, люди йдуть у той сосняк і там чекають поки щось впаде.

Пит.: Ви можете тепер читати першу частину Ваших спогадів.

Від.: О!

Пит.: А їли котів?

Від.: Ні, в нас у селі котів не їли. А за собак, може хтось там і з´їв, але там, степові, то там поїли. Ну, одна жінка миші їла, це я знаю. І то, сто кажуть: — Я не бачив, але зловила, й роздерла й сиру з´їла.

Це таке було. *Ja*.

Голод на Україні почався в 32–му році, а голівно на півдні України. Мені було 16 років, і я добре знаю, як в нашому селі люди ходили з Полтавської і Сумської областей і міняли за одяг чи хто що мав щось із продуктів і говорили, що в них люди мруть із голоду. У нашому селі, в 32–му році з голоду ніхто не вмер, бо повз наше село протікала річка, в якій можна було зловити якусь рибу, а за річкою болото, де досить було дрібної рибки. То там щодня дітвора лазила, щоб щось зловити. А за річкою ліс, де з весни вже починалися різні гриби, а потім ягоди, щавель і різне бадилля — кропива, лобода, липове й клинове листя, молоді соснові пагонці, це все збирали й їли. Весною 32–го року багато було крадіжок — у кого курей, чи печений хліб, або одні картоплю посадять, а вночі хтось повикопує. Як тільки стемніло, то село ніби мертве, навіть і пес не гавкав. А коли вже поспів ячмінь, але в млинах було заборонено молоти, поки не здаси податок державі, то люди робили жорна й мололи. І то вночі, чи замкнувши двері, щоб влада не

наскочила. А хто не зміг змолоти, то товк у ступі й зварив якусь кашу. І так по трохи підживилися.

На нашій вулиці жив Микола Гринько, то він із сусідом, теж Микола, зарізали вдвох на спілку свого коня. І коли він наївся круп´яної каші з кінським м´ясом, то з тої радості вийшов на вулиці й заспівав, бо він мав добрий голос. То казали — Микола воскресив село, бо після того вже стала молодь виходити на вулицю співати, але Микола довго не співав. За яких пару неділь їх обох заарештували й засудили на вісім років за знищення коня. Оцей, що співав, то десь у 36–му році повернувся, а другий, що мав жінку й двоє малих діток, десь загинув на Сибірі за свого власного коня. А вже в 33–му році, то й в нашому селі вмерло четверо людей з голоду. Одна жінка, то треба ближче, і два старші чоловіки, молодий хлопець.

В Чернігівській області, то ліс, річки й болото допомагали вижити. Дехто каже, що голод був по всьому СРСР. То неправда. Мій батько й ще два сусіда їздили в Білорусію по хліб, і один раз привезли по мішку печеного хліба. Там можна було купити в магазині. А на другий раз уже верталися назад з хлібом, то їх на кордоні Білорусії і України заарештували. То ледве втікли самі, без хліба. На третій раз вже не відважилися їхати.

В 33–ім році перед самим Різдвом в нашому селі ходили бригади по викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро — найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То назавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було. То на окраїні села, була стара, порожня хата, де було двоє хлопців й дівчина, бідні сироти, ще якісь наші дальші родичі. І вони нас впустили в ту стареньку хату.

Оце так діялося на нашій батьківщині. В березні місяці, ми їхали до Одеси, то три дні сиділи на станції, не можна було взяти квитка на потяг, бо везли росіян на Україну, щоб заповнити ті села, де вимерли українці. Якщо хто читав в „Українському Голосі," що друкується уривками „Їм дзвони не дзвонили" Олеся Головка, то не думайте, що то якась байка. То там описано все те, що наш безталанний нарід перетерпів на своїй власній шкірі, й ще й далі терпить від отієї всесвітньої банди, як колись казав отаман Симон Петлюра.

Пит.: Хто перше вмирав з голоду, чи чоловіки, жінки, діти, чи хто?

Від.: Чоловіки скорше чогось умирали з голоду. А чому? Чи може то якісь, жінки може якийсь інший організм мають, бо в нас, хоч і не багато, тільки одна жінка вмерла, але то вона така була, що за чоловіка й дітей дбала, а за себе ні. То тому вона померла. Бо діти й чоловік вижили, а вона все не доїдала, а давала дітям та чоловікові, а сама померла. Так що перше чоловіки вмирали.

Пит.: Чи було багато пухлих людей?

Від.: Пухлих то було багато. У мого батька ноги пухлі були такі, як колода. Я не знаю, як він вижив, але після того, як трошки підживився, все те відійшло, й дожив до 74–го року. Пухлих було багато. І голівне, що пухли ноги.

Пит.: Я не знаю, чи Ви можете на це відповісти, але чи Ви могли б описати як почувається бути голодним?

Голос з боку: Як чується голодним, як то є?

Від.: О! О! То, в той час, то тяжко описати, бо ввесь час голодний, то весь час у вас, як то кажуть, шлунок притягує до горла. То, якщо людина весь час голодна, я добре знаю, як ми нажали ячменю й перший день сестра спекла сім хлібин, й ми тіх семеро хлібин із´їли, й голодні були. *Ja.* Бо уже організм так стощав, що не мав там нічого, що вже він і повний був, але він відчував, що ще він потребує. Ну то, як, я то ніколи того не забуду: ось сім хлібин на раз ми з´їли й голодні були. Це так як один раз, як ми були, на вулиці нам бабка дала по кусочку хліба, й я так той хліб із голоду якось так з´їв скоро, а той хлопець так — жує, жує, жує й жує. Я думаю, кажу: — А чого ти так довго їсиш?

— Щоб ліпше наїстися.

(Сміх.) І він мав рацію — чим він більше жує, тим більше шлункових соків іде до шлунка й то користь є якась з того. Каже, шоб більше наїстися.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: У нас там багато не було. То безпритульних там, у степовій частині там, кажуть, було багато, а в нас не було.

Пит.: Скільки дворів було розкуркулено?

Від.: Чи п´ятий? Дайте подумати. В нашому селі — дев´ятеро дворів. Це в нашому селі. *Ja.* Але не всіх на Сибір розкуркулених загнали, тільки яких, як вони кажуть — більших куркулів, так тих зразу посадовили, на станцію і на Сибір. Із оцього хутора, де я Вам казав, шо забив голова сільради чоловіка, то один хлопець і дівчина повернулися. То вони розказували, бо був якийсь такий закон, що малолітнім можна, як в кого є рідня, можна було вертатися назад. Може по двох, чи трьох роках після того. І вони приїхали. То каже, їх як привезли, то потяг дійшов, далі вже не може йти, до лісу, до тупіку, їх висадили в ліс всіх і не давали нічого. Ніякого забезпечення, нічого — робити самі що хочете. Хто мав сірники, й там якісь чи сокиру, чи пилку, то зразу рубали й робили такі з гілляків. І в тих будах палили ото дерево, щоб, щоб тепло було. І так, каже, поступово, а пізніже, тоді, каже, що привезли їм пилки й сокирки. А на початку, каже, нічого не дали. І, каже, багато померло там людей на початку, а тоді, вже як ото трошки вже, вони поробили якісь буди собі, а їсти, каже, там багато дичини було по лісах. І то там чи *trap*–и якісь робили, чи так, бо так не було чим забити, то чи *trap*–и робили, ловили ото якусь звірину, й так випивали. А ціх, котрих, уже розкуркулили, а не вислали, то оціх бідних давали їм хати, шоб, які вже до колгоспу пішли. А їм давали хати оціх уже багатих, кого розкуркулили. А ці їх, майже на кожному, на кожній вулиці, в ціх розкуркулених дворах, поробили колгоспи. Бо вони починали на цьому.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: У нас говорили, але чи то правда, чи ні, але в нас, на нашій вулиці був один Тимофій Засько. У 32–му році в нього забрали хату, то він мав таке — амбарчик, хату забрали, але печі не розбили. То він із того амбарчика обклав кругом печі й так і жив, у тій хаті вже. І коли в 32–му році не були чим огорода засіяти, то він десь попав часнику, пів–огорода часником засадив. І коли в тому році чогось коней вхопила хвороба — в нас казали: *Meeting*(?). Що дуже дохли коні. І оцей цвинтар кінський був за селом, так під ліском. То він ото щоночі виходив з мішком. Там закопають коня, він відкопає — відрізав литку: В мішок. Приніс додому — в піч, із часником оце посмажив, оце й їв. І казали, що будьто б хтось бачив, як до нього якась дитина чужа заходила, й він будь–то б ту дитину задушив і з´їв. А чи то правда, чи ні — я не думаю, шо то правда, бо він мав досить багато кінського м´яса. І за це його засудили на вісім років. І його судили й за це, що він коней їв, за те, будьто, що, що він дитину їв. Але, але я думаю, що то неправда.

Пит.: На вісім років я чула.

Від.: В нас цього не було, в нас тільки в той час вони одного, і, каже, все село зігнали до колгоспного двора. І приїхав суд із району, то такий був показовий суд, і я був на ньому, на тому суді, йще йому сказали, що в останнім слові, що він мав сказати. Він каже: — Що ж я вам скажу? Як ви мене морили голодом, то що, я не маю права, мені ліпше вмерти, чи коня їсти? А що ви мені кажете, що я дитині те зробив, то неправда.

І це ж часником конину він їв, і ні одна дитина не вмерла, а таких було четверо малих дітей — одне під одне — й ніяке не захворіло. Значить отой часник убивав оті всі мікроби. *Ja.* Повз його подвір´я ідеш, то просто часником і воняє. (Сміється.)

Голос з боку: А що сталося з його дітьми?

Від.: Він після війни й повернувся додому, й діти всі вижили, і тоді вже, як німці прийшли, то старша дівчина й хлопець, як ото перша в нас вербовка була до Німеччини, значить — добровільно, то вони поїхали добровільно ті діти, старші вони вже були, вже може йому було, там 18, чи 19 років. Він так уже добре собі був. А ті менші зосталися і ще, вижили. Так що часник видко помагає.

Пит.: Що Ви знали тоді про величину голоду? Чи Ви знали, що по других селах також був голод?

Від.: Оце так ми знали. Ми знали в 32–му, що з Полтавської області, з Сумської — це сусідні з Чернігівщиною — ходили люди, й міняли, хто що мав, хто штани там, сорочку, й міняли, бо картоплю, чи щось, щось поїсти. То ці люди казали, що в нас люди мруть із голоду. Бо там вони скорше мерли.

Пит.: Чи можливо було купити хліб десь? Чи були торгсини?

Від.: Базари були, але я добре знаю — відро картоплі 40 рублів було. А пуд — це 16 кілограм — муки: 200 рублів було. Так що хоч там були такі, що відносили на базар,

але дуже мало, але то все відразу розхапували. Я не знаю де люди гроші брали, але дуже мало на базарах було. Бо я знаю — в нас один такий дядько був, що він мав досить картоплі, то возив на базар усе, то казав: — Сорок рублів відро, й стати не дадуть.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Коли? Як скінчився голод? Голод скінчився тоді, як люди вже перше ячмінь жнивали, а потім вже й друге підіспіло й городина, й все, й на тому голод вже скінчився.

Пит.: А під час врожаю 32–го, 33–го років, чи вони забирали все?

Від.: У ці роки, вони дубельтово забирали. Бо спеціяльно було, щоб усе забрати від людей. А вже в 33–му, вже по жнивах, уже не так, але тоді вже всі в колгоспі були, вже що, колгосп тоді зібрав урожай, відвіз державі, а решту собі поділили на трудодні. І так уже якось люди перебивалися.

Пит.: А чому був голод на Україні? Ви можете тепер читати про те?

Від.: Я вже Вам читав те. Я вже все це перечитав раз.

Дехто каже, що голод був зроблений тому, щоб примусити селян, щоб вписувалися до колгоспу. То не є аж так правдиво.

В той час село було на 80–85% сколективизоване. Я знаю — в нашому селі в 32–му році не колгоспникам дали окремий вчасток землі, і то де найгірша. То на нашій вулиці десь коло 100 дворів, то було вісім дворів одно–осібників. І з тих уже мало хто пішов до колгоспу, а роз´їхалися десь по містах, кого влада не вправилася загнати на Сибір. Почитайте книжку Кравченка „Я вибрав волю." Там він ясно пише, що вмирали з голоду вже колгоспники.

Пит.: А чи Ви маєте щось додати до Вашого свідчення? Випадки цікаві, чи спогади, чи ні?

Від.: Цікаві спогади. Я цього ніколи не забуду. Одного разу мій батько, ще дядько мав коня, і він взяв у нього коня, щоб привезти дров собі з лісу. І коли вже привіз дрова, відвів коня до нього, і довго, не так довго, але не було його вдома, а ми їсти хотіли, й на вечерю не дочекалися батька. І повечеряли. Ну й повечеряли, й що було — все з´їли. І батько прийшов і шось там було, що він в дядька не повечеряв. Може якраз пізно було, бо якби не цей дядько, то ми б померли з голоду. Бо в цього дядька, ще я йому помагав молотити жито, й ми, коли молотили, то й в нього була така повітка, де там він віз ставив, і там пес був прив´язаний. А двір такий, що загороджений, що з вулиці нічого не видно було. То ми з дядьком викопали таку там яму, і поставив дереве´яну таку велику бочку, й засипали цю бочку житом. І це все закрили, й там пес прив´язаний був весь час, пес то все затоптав, і оцім і дядько вижив, і нас вигодував. Бо найменший брат і жив у дядька там. Вже він остався там у нього, й корову там пас йому, й так він і вижив. І завше він нам щось дав, і хто прийде, то завше поїли ми в них. І от, коли батько прийшов додому, й ми повечеряли, а їсти нема нічого в синку. Там якийсь суп зварили, з´їли, й все. А хліба нема. І якраз оцей хлопець, який нам хату дав, зайшов до нас. І коли батько каже: — Ви повечеряли, і мені нічого не оставили? Ні!

І в батька так сльози покотилися. То цей хлопець пішов і приніс йому кусок такий гречаного хліба, й батько цей гречаний хліб, налив кружку води й оце запивав, оце так повечеряв: і то перший раз я побачив, що в дядька, то батько заплакав.

Ну, то страхіття було. І то зроблено спеціяльно. Тільки спеціально.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, може, може ні, але деякі люди пам´ятають пісні, чи анекдоти, що люди тайно співали про Сталіна, про владу; чи Ви знаєте деякі?

Голос з боку: Читайте пісню.

Від.: Перед колективізацією коні такі були дешеві, що кожний старався продати свого коня, бо йде до колгоспу, то такі були тані, що ніде не купляв. То дядько виведе на базар, те ніхто не купив, то він не хоче його додому вести, а до гриви прив´язав записку: „Буду ходити від воза до воза, а не піду до колхоза." Оце так і покинув того коня. Або було таке, каже: „Куркуля розкуркулили, а середняка назначили, а бідняк сміється — думає, що йому минеться." І таких багато аникдотів було, але то тяжко всіх придумати. Або карикатура була, каже, що: „Куркуль, середняк і бідняк. То куркулі, вже обрили, він побритий, а середняка тільки половину, що обрили, а бідняка вже милом почали намазувати.

Пит.: Якщо Ви не маєте нічого більше додати до того, то я Вам дуже дякую.

Від.: Прошу.

Case History SW89

Leonid Iosypovych Prokopchuk, b. August 28, 1920, Kustivtsi, a large village of about 500 households in Khmil'nyk (then Ulaniv) district, Vinnytsia region, the only child of a peasant who had 2 *desiatynas* of land, one horse, and one cow. The local church conducted services in Ukrainian. Before forced collectivization, the *komnezam* established a SOZ which 15–20 families voluntarily joined and which disintegrated after a couple of years. During collectivization, a women's revolt took place in narrator's village, and, after it was put down, an unarmed, uniformed construction battalion of about 200 men was stationed there for a couple of weeks. In a neighboring village, peasants killed a 25,000–er, and the GPU responded with mass executions. In general, local officials feared for their lives and carried pistols at all times. Collectivization was completed in 1931. Dekulakization was carried out in an arbitrary fashion by local activists, who also carried out collectivization with the help of 25,000–ers. The village also had peasant correspondents (*sil'kory*). Narrator stresses that by the onset of the famine the village had been collectivized and that the victims were collective farmers. The famine began near the end of 1932. Narrator estimates that in his village about 1000 people, about 40% of the population, perished, with children being the most susceptible. Narrator recalls friends who perished. People were reduced to eating dogs, cats, leaves, tree bark, etc. There were instances of cannibalism in narrator's village, and a neighbor of his aunt was shot for cannibalism. The famine ended in late 1933. Narrator survived because his father was in charge of the *kolhosp* warehouse and because the family was small, but he still suffered hunger. Narrator's father was repressed in 1937, at which time narrator moved from the village to Odessa.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Володимир Йосипович Прокопчук.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Двадцять восьмого серпня, в 20–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: На Україні, село Кустівці Вінницької області, Уланівського району.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був селянином, і родина наша була незаможна родина. Я думаю дві десятини мав, це все. Дві десятини, одну коняку, одну корову.

Пит.: Скільли Вас було в родині?

Від.: Батько, мати і я. Я тільки був один в родині.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові? Я знаю, що Ви були дуже молоді, але що люди говорили про ті роки?

Від.: Я НЕП не пам´ятаю, бо тоді вже НЕП був, я думаю, в 27–му році. То мені тоді було сім років, так що я НЕП не пам´ятаю. Я чув, що батько розказував, що перед НЕПом було багато гірше жити. Але як дозволили НЕП, то тоді стало багато ліпше. Як Україна стала, як кажуть, на ноги, то тоді вже комуністи побачили, що НЕП їм непотрібний, і вони його відкинули.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село? Скільки дворів було, чи була церква, чи була школа?

Від.: Село Кустівці мало якихсь 500 дворів. Це було дуже велике село. Була неповна середня школа, семирічка, була церква, була кооператива й був дуже великий фільварок, в якому жив — не при мені вже, але ще до мене якийсь польський пан Жураковський. Той фільварок потім перевернули в колгосп, колгоспні будівлі: там була канцелярія колгоспна, там була молочна ферма, там була конюшня. Так що той двір був дуже великий. Церква була, але церкву, десь у 30–му році, прийшли й розвалили.

Пит.: Чи то була українська автокефальна церква, чи вони правили по–старо–слов´янському? Чи Ви знаєте?

Від.: Як церкву розвалили,то батько приніс додому може *dozen* книжок від церкви. То книжки були всі старо–слов´янські. Але церква була українська православна.

Пит.: А що сталося з священиком після того?

Від.: Священика — я пам´ятаю, я тоді був малим — на зборах заставили сказати людям, що він їх увесь час обдурював, що він їм говорив неправду, що Бога нема й таким шляхом його оставили в селі, але ненадовго. За якихсь пів року він десь зник зі села. Я не знаю чи він утік, чи його забрали, але він зник зі села. Ніхто нічого не знав про нього.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: *Ja*! Перед тим як будували колгоспну систему, в нас зробили — добровільно зразу, хто хотів. Так називався СОЗ — спільна обробка землі. Туди йшли добровільно, й мій батько також пішов. Тому, що в нас була клуня велика й був двір великий, то в нас там зробили той СОЗ. То було може якихсь 15 до 20–ти родин, більше не було. Вони попрацювали щось там недовший час, я думаю, може два роки, ну й з того СОЗу нічого не вийшло. Бо тому, що там була сама біднота така. Там багато з них не мало коней, не могли вчасно обробити землю, а як обробили, то не могли вчасно зібрати урожай. І тому цей СОЗ, вільно чи не вільно, мусив розвалитися. І тоді, я вже пам´ятаю, що в 29–му році в нас почали запроваджувати суцільну колективізацію. Мала бути це така система, куди завозили всіх людей — мешканців села — скотину, робочу скотину. Вівці — там хто мав пару овець, свиней — не завозили, корови завозили тільки ті, в кого були дві. В мого батька була одна корова, то ми не возили корови. І весь той сільськогосподарський реманент, який був потрібний: там плуги, борони, косарки — хто мав, все туди звозили, й почали заганяти людей до колгоспів. Хто не хотів — а таких було дуже багато, що не хотіли — то з ними розмова була дуже коротка. Їх ніхто не заставляв, але на них наклали додатковий податок: стільки то він мусив дати державі хліба, стільки то мусив дати державі молока чи м´яса. І якщо він це виконав, то через якийсь певний час вони кажуть: — Як ти виконав, то ти ще маєш!?

Докладали на нього доповнюючий податок. І це було так, що деякі люди мусили йти до колгоспу. Пішли.

А деякі не хотіли, то їх засилали до Сибіру. Я не знаю куди їх точно засилали, бо мого сусіда, наприклад, послали в Омську область, рік часу ми дістали листа. Він якось там його скинув, я не знаю як. То ми знали, що він в Сибірі. Отже колгоспна система сама себе не виправдала.

Тоді вони почали заганяти людей насильно. В день поприходять, позабирають корови все, заведуть у колгоспний будинок. Жінки вночі вставали й розганяли той весь актив колективний, і забирали корови назад, забирали все назад. На слідуючий день знову приходили, забирали. І так дійшло до того, що мусила викликати армію.

В Улянові, в районі стояв якийсь дорожно–будівельний батальйон. І вони той батальйон пригнали до нашого села — може було яких 200 людей. Вони були без зброї, але були в уніформі. І вони тоді загнали весь скот до конюшні туди, чи до короварні, й поставили наніч охорону з цих батальйонів. І вони охоронили там може з пів місяця. Потім люди заспокоїлися, і вже помало почали дивитися на ту систему, що то необхідно, що супротив далі може довести до багато чого гіршого. І вони так собі передумали, й рішили, що треба, що ліпше вступити до колгоспу як бути одноосібником. В нашому селі тільки було два заможних селянів. Один, це якийсь був Жураківський. Я думаю поляк він був, бо при мені я його не бачив. Він мав два вітряка за селом і мав ту машину, що крупу дерти. Другий був Вакум Семенюк — його син був мій товариш. І той мав ту машину — тільки він не одну мав, мав багато машин, що олію бити, скажемо там, чи з підсоняшників, чи з других таких олійних культур. Він мав ту машину, що січку різати, багато таких він машин мав. І їх розкуркулили. На них ніхто не працював. Вони самі собі то доробили. Але вони були більш–менш такі розбиті, більш–менш письменні, вони знали. А до того ще може мали в своїй крові *businessman*–ську кров, і вони собі самі до того доробилися. У них те все забрали, і їх також десь вислали, не знаю куди. Але мій товариш Тимко, він сховався і його не знайшли. І він, як вже батьків вивезли, то він потім показався в селі. Йому тоді було може 12, 13 років. Але його вже не чіпали, бо вже батьків вивезли, а дитина невинна нічого була, то не чіпали його. А зрештою, куди дитину саму везти? Як вони не знають куди батьків повезли. Оце в нас було наприклад чотири вчителів у школі. Тоді, ще як я це говорю, то тільки була п´ятирічка; вже потім стала семирічка. То було замало помешкання, то вчилися на дві зміни діти: перші до п´ятого — ні! — то до четвертого зріння, а потім п´ятий, шостий, сьомий по обіді. Як вже стала семирічка, то нам прислали директора школи, якого пізніше, в 37–му році — але про це

мова буде пізніше. Його заарештували — нізащо! Просто прийшли, забрали й то все. Що Вас ще цікавить? Бо я так все не можу запам´ятати.

Пит.: Як відбувалося розкуркулення? Скільки дворів було розкуркулених?

Від.: По перше, що таке „куркуль?" По комуністичній термінології „куркуль," це є багата людина, яка нажила собі маєток на чужій праці. Таких у нашому селі не було. Були такі, що мали по четверо коней, мав дві корови, мав там десяток овець, пару свиней. Але куркулями начали називати тих, хто рішуче відказувався вступити до колгоспу. І таких „куркулів" у нас було може пів сотні, я думаю, набереться. Точно я не можу сказати, але з пів сотні було. З ними дуже жорстоко поступили — відібрали від них усе, й деяких навіть до колгоспу вже не прийняли. І не випускали його зі села нікуди, що він пішов десь на заробітки, й до колгоспу його не приймали. Від нього все забрали, до останнього все що мав, забрали, тільки оставили йому хату й дітей. Яке то було питання ще далі?

Пит.: Я питалася просто як відбувалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення відбувалося переважно своїм сільським активом.

Пит.: Хто належав до того активу? Місцеві люди?

Від.: Місцеві люди, найбідніші люди. Їх чомусь так розпропагандували, що вони рахували, що як він трошки віджив ліпше від нього, що він мав рік безперебійно або сало, або м´ясо круглий рік, то його вже рахували багачем. Але з району там приїздили так називаємі „25.000–ники," то вони не знали хто там такий де є. Це переважно своя біднота, як Ви сказали „комнезам." Туди належали переважно люди, які не хотіли працювати, або не вміли, або я не можу навіть сказати чому, але вони вічно були якісь такі щонайбідніші

Пит.: Ви сказали, що Ваш тато був також дуже бідний.

Від.: Він не був дуже бідний, він тільки був незаможний. Це різниця велика, що незаможний, а що дуже бідний. Незаможний, це щось таке, примірно буде, як сказати — середня кляса сільського населення. Отже приїжджали з района уповноважені, приводили зі собою п´ять, шість людей — я не знаю, хто вони були, й тоді ззивали цей самий комітет незаможних селян, комнезам, і вони разом з ними, брали там 10 чи 15–ро підвод, і їхали до того, чи до того, чи до того, забирали абсолютно все, і це називалося „розкуркулення." Одежу, яка була там — люди мали там кожухи, або таке — то вони робили, як кажуть тут в Канаді *auction sale*, розпродували. Але інвентар сільськогосподарський, або, скажемо, корови чи коров та коні нікому не продавали, але везли до колгоспу. Переважно цих куркулів відсилали десь на Сибір. Були деякі, я думаю, що навіть і в Ташкенті, туди в Середній Азії. Оце я так чув, що були, а хто був, то я не знаю точно вже, забувся. Отже розкуркулення проходило під гаслом „або йди до колгоспу." А було таких багато, що сказали: — Я вмру, а не піду!

І через це ці люди й їхні родини найбільше постраждали.

Пит.: Чи були так звані „сількори" в Вашому селі, сільські кореспонденти?

Від.: *Ja*, були. Я не можу пригадати точно, але були такі, що писали наклепські листи до редакції до районної газети. А вже тоді, як появилося в газеті, це же був як сигнал на те, щоб прийти в село. Не розбиралися чи це правда, чи ні. То було для них Біблія, тільки правда. І вони приходили так само, арештовували й завозили в районну в´язницю. Деякий час там вони посиділи — кого випустили, кого ні.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівлі відбувалися. Це вже не за комнезаму, тоді як вже колгоспи робили, а хлібозаготівлі вже почали десь у 33–му році.

Пит.: Коли вони скінчили колективізацію?

Від.: Десь, я думаю, в нашому селі скінчили в 31–му році.

Пит.: І всі були сколективізовані?

Від.: Мусили. Хто не був сколективизований, то в нього хату забрали, його вигнали. Хлібозаготівлю накладали на колгосп, скажем. Приходила з району директива. Перш за все мусили відкласти зерно, фонд для Червоної Армії. По друге мусили оставити насіння на другий рік; третє — мусили оставити корм для скотини, для худоби. Четверте — в нас було дуже багато дітей. Батьки, які вмирали, то зробили в нас приют. Там було 120 дітей. Для тих дітей оставляли на цілий рік прохарчування. А що оставалося, то тоді вже давали селянам. Я пам´ятаю, що одного року давали в нас на трудодень 405 грам зернових культур, при чому не однієї, а всіх: там 200 грам пшениці, 100 грам жита, 50 грам гречки і так далі. То були такі випадки, що деякі люди — прийшов, мішок на плечі

взяв і пішов. Але державу мусили забезпечити перш за все. І не дай Бог, щоб хто–небудь додумав собі перший хліб дати колгоспникам. Перший збір, який був, везли зразу на станцію і вантажали потяги. Куди його везли — я не знаю.

Пит.: Чи люди супротивлялися?

Від.: В той час вже спротивів було мало. Бо вже колективізія була завершена й спротивів було мало. Але ж, не дивлячись на те, що колективізація була завершена, в 32–му році в нас люди знову почали розганяти тих самих активістів і забирати худобу назад. Ось тоді то й це все сталося. Жінки на відріз відказалися іти до колгоспу, не хотіли йти, й тому прислали армію, і не дивилися чи ти бідний був чи багатий був — бо куркулів вже не було; їх тоді вже заслали — й забирали все! Як ти не хотів іти до колгоспу, то навіть найшли в тебе в пічці зварений там суп чи борщ — виливали надвір, родину викидали надвір, і наказували сусідам, що ніхто не має права прийняти до себе наніч. Багато людей замерзало, особливо дітей. А переважно це було вже в 33–му році. Голод у нас почався в 32–му році, десь я думаю перед Різдвом. В 33–му році вже діло дійшло до того, що вже не було ні в кого що їсти. Нас тільки спасло те, що я був і батько й мати, й батько робив в колгоспі завідуючим складу, того, що зберігалося зерно. І я батькові носив їсти в горшку, а назад насипав в горшок пшениці чи ячменю, що попало, чи гороху й йшов додому, і мама то ховала, і на другий день варила йому. Поскільки я пам´ятаю, то в той час у нас кожна друга хата — забили вікна дошками, забили двері дошками і я думаю понад 1.000–у осіб у нас померло, понад 1000–у осіб! Моїх *friend*–ів повмирало багато. Були такі, наприклад брат моєї мами — Мартин Довгаль. Він також мав двоє дітей, але він жив далеко за селом, і він не хотів іти в колгосп — то не була перша жертва, що він помер. Тому, що він був надзвичайно великої будови тіла. Йому треба було багато харчів. Вони того не мали. Це була перша жертва. Його син пішов за ним другий, а осталася тільки жінка його. Жінки менше вмирали, як чоловіки. Переважно вмирали всі чоловіки, а діти особливо вмирали скоро. Я пам´ятаю: їздили по вулицях кіньми, заходили до кожної хати, відкривали двері й шукали мертвих. Якщо знаходили мертвих, то кидали їх на віз, везли на цвинтар, і так їздили цілу весну. А потім вже під кінець були такі вже знищені голодом, що вже не міг рухатися. Вони його брали, кидали також на віз, бо казали до нього: — Що там за тобою лишній раз треба їхати?

Забирали його й також везли на цвинтар і там викидали в яму. Ями були викопані — я не знаю, хто їх копав — але їздили люди з нашого села.

Пит.: Де вони були? Поза селом?

Від.: На цвинтарі. Мій товариш Павло, якого батько також помер, Омелько Довгаль, а його син був Павло Довгаль. Це був мій товариш. І він помер. А в нього ще був старший брат. І прийшла його мати до мене просити, щоб ми його нанесли на цвинтар. Ніяких не було — ні гробу, нічого. Просто взяли його в одіяло чи в простині, й ми несли, й я не знаю чомусь це на мене так подіяло, що ми його несли, я бачив, що в нього рука хитається, голова хитається. І я там попросив одного, кажу: — Візьми його хвилинку, я вийду трошки. Я втік. Я не міг на то дивитися — жила може яких — то село було велике — півтора кілометра від села, від мами. Коло неї була сусідка Марія Середюк. Вона була вдова. Коли її чоловік помер, я не знаю, але в неї була донька 17 років.

Пит.: То тітка, так?

Від.: Донька померла перша. То мама нікому не заявила про те, що вона померла, десь там її заховала й почала її їсти. Це такий був один випадок у нашом селі (плач). Я не знаю звідки довідалися про це, але приїхала міліція, і зразу зробили в хаті обшук, і знайшли ту дівчину, що в неї були вже повирізувані груди, тут литки на ногах. Вона вже лежала — то ж було на весні, не було тоді ні льоду, нічого — вона вже почала пахнути, смердіти. То її зразу завернули в щось? Я бачиь її, бо я був в тітки. Завернули її в якусь шмату й поклали на воза, а жінку повезли на цвинтар, поставили над тою ямою, бо ями не засипали. То така була величезна яма. Я не знаю, може на 50 людей, може на 40. І її поставили над тою ямою, і ззаду двох на неї стріляло. Це міліція була. Це був тільки один випадок, що я знаю, що в нашому селі було людоїдство. Але по других селах, то я чув, то було більше, але я там не був і не знаю. Не можу того підтвердити, тільки чув, що від нас було містечко Пиків, то також Вінницької області. Це був у нас в районі єврейський центер: там переважно жили самі євреї в тому Пикові. Там були всякі магазини, там був ярмарок. То казала мені мама, що вона їздила на той ярмарок, і вона

сама бачила як одну жінку забрали. Вона продавала холодець. І десь там якось знайшли, що чи кусочок нігтя було, чи щось таке. То зразу міліція прийшла й ту жінку забрала. Що з нею було, я також не знаю. Бо це було від мене 10 кілометрів. У селі Кутищі, було два кілометри від нашого села — там чомусь було більше спротиву, як у нас. То було багато менше село, але більше спротиву. Ті самі сільські люди забили того, як вони називали, 25.000–ника. Вони приїжджали ті 25.000–ники з фабрик, із заводів, деякі з України, деякі з Росії приїжджали. Не вміли говорити по–українському. І одного такого забили. То приїхало НКВД — тоді це було ГПУ — приїхали, то вони щось там може 150 людей розстріляли. Не судили нікого. Виводили й розстрілювали просто в полі, то все. Смуга, де було моє село, називалася лісостеп. Переважно то був степ. В нас дерева не було, хати то були всі ліплені з глини. Дуже мало було для будови дерева. І зимою, в нашій хаті, наприклад, то завжди з північної сторони стіна була, як обсипана діямантами: сніг виходив. То ж глина, тепло проходить так скоро через глину. І багато хат розвалювалося тому, що від сирої погоди, як дощі довго йшли. Село було не багате. Я так не можу все вам там подрібно розказувати, бо я вже трошечки match рознервувався, але що Вас цікавить, то я Вам охотно відповім ще.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О я Вам вже сказав. Було коло 100 дітей. Це тих, що повивозили в Сибір, що повмирали деякі з голоду. Навіть у нас в хаті, де ми жили, то ми тримали четверо дітей також. Бо не було такого великого будинку, то давали там до хати двоє, троє дітей і давали на них харчі. То мама варила на них, і коло них вже там я півхарчовувався.

Пит.: А як люди спасалися? Як Ви спасалися? Що Ви їли під час голоду?

Від.: Як настала весна 33–го року то тоді був самий жахливий час. Тому, що люди були надзвичайно голодні, й як появилися бруньки на дереві, чи то маленькі грушечки, чи то таке все зелене. І люди, може й знали, що то не вільно їсти, тим більше на голодний шлунок, але вони їли. І як наївся, там коло дерева впав і більше він не встав. Бо то багато мали, як кажуть, заворот кишок. Тому, що в них кишки були порожні, а тут раптово їх напхали тею зеленню. Збирали траву, яку де попало, ходили по городах в кого питалися, чи можна копати город, там може де осталася в землі картопля мерзла. І я навіть пробував з тієї мерзлої картоплі такі блинці, щось таке як *pancake*. То я навіть пробував з тієї мерзлої картоплі. Бо то ми не робили того, бо ми до того ще не дійшли. Як я вже сказав, мій батько робив в складі; він був там як голова складу, то я звідти часто приносив. Піду до батька, там будьто чогось мені треба, то в кишеню насиплю гороху до того. У нас була шкіра з корови. Я пам´ятаю, вона висіла на горищі може років п´ять. Вона вже така була суха, що її не можна було того, нічого зробити. І батько її різав, сокирою рубав на кусочки, смалили, потім кидали в гарячу воду на якихсь два, три дні; вона відкисалася і робилася така груба. І ми ту шкіру їли так само. Але переважно в нас ще так було не погано в моїй родині, бо в нас тільки троє було, то ми ще якось собі трошечки ради давали. Якби батько не був робив на складі, то ми б може також повмирали.

Пит.: Чи люди їли котів і собак?

Від.: *Ja*! У селі не було ні одного кота, ні однієї собаки. Було тихо! Навіть птахи ловили. Робили з кобилячого хвоста такі сітьця, і розкладали, і навіть горобців ловили, їли. Мій сусід кожний день варив суп з горобців. Якщо два, три зловить, так він кидав їх у суп. Ми того не робили, бо я був малий, батько був на праці, а мама на то не надавалася. Але другі люди то робили.

Пит.: Чи Ви були репресовані?

Від.: Я не був. Мій батько був репресований в 1937–му році. Це вже забрали нізащо, та як і всіх інших. У нас у селі, наприклад, забрали 80 людей, приблизно по 45, по 50 років що мали. Не дивилися ні на кого: чи то був учитель, чи був лікар сільський, чи то був якийсь, скажемо, рахівник колгоспний, чи він був простий колгоспник. Я думаю, що на село якусь відповідну кількість мусили забрати. І вони не вибираючи нікого прийшли, забрали. І як мого батька забрали, з того часу ми ніколи не могли дізнатися, де він є. І так і не дізналися. Мого тата брата син, себто мій племінник, він був без батька, бо батько його помер раніше, кінчив Харківське училище НКВД. І він був вже як лейтенантом НКВД, і він до нас приїхав у гості. І мама каже до нього: — *Яшка*! Ти там маєш доступ трошки більше, узнай що є з моїм чоловіком!

А він вже тоді мав може 24, 25 років, каже: — Якби не був винуватий, то його ніхто не забрав би. Так йому й треба! Як забрали, так йому й треба!

Це мого батька брата син так сказав. Отже пропаганда діяла дуже влучно, і що навіть батько виступав проти сина, й син проти батька. В нас, я пам´ятаю, колгосп як завели, ту систему, то коней не підковували, бо не було, не було ані цвяхів, ані підков, не було нічого. І одного 15–ти річного хлопця заставили вивозити гній. І він вивіз гній, і коняка йшла, й в неї ноги розійшлися — роздерлися ноги на неї, і вона здохла. То спеціяльно приїхали з Улянова з району, щоб зробити показовий процес. І хлопець бідний малий, він нічого не винуватий, але дістав п´ять років за те, що він не дивився добре за конякою.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишили своє село під час голоду?

Від.: Ні, я не залишив. І батько не лишав, і мати не лишала. Ми весь час жили в селі аж до 37–го року. Як забрали батька, мама осталася сама. А я виїхав до Одеси.

Пит.: А що Ви знали тоді про величину голода? Чи Ви знали, що в інших селах також був?

Від.: Знали, але ми не знали в якому масштабі то є. Бо ми, наприклад, знали, що з нашого села їздили в Москву й в Ленінград за хлібом.

Пит.: І дістали?

Від.: І дістали хліба, але як їхали з поворотом, то в них остановили потяг, і цей хліб міліція забрали від них.

Пит.: Чи можна було десь купити хліб?

Від.: Майже ні, майже ні! Я пам´ятаю, ми сиділи з мамою в хаті. До нас приходили люди. Не з наших сіл, з других сіл. То казали до мами: — На, ось тобі! Діяманта давали чи давали там золоту обручку: — Дай хоч кусочок хліба! Але ми не могли дати, бо ми нічого не мали!

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: Торгсин був тільки по великих містах, в селах не було.

Пит.: У районі був?

Від.: Ні! Був у Вінниці. Але як хтось із района чи з села мав, скажемо, золоту обручку чи що, то він їхав до Вінниці й там віддавав її, і діставав трошки щось там з харчів чи що, але ж потім мав за то велику неприємність. Бо потім приходили, требували від нього більше золота, казали: — Як ти те мав, то ти маєш ще більше, бо ти лишнє продавав.

Пит.: Чи селяни були свідомі про політику тоді? Чи вони знали, хто був головою райкомкому, чи вони знали хто був Скрипник і Каганович і всі другі?

Від.: В той час Каганович був на Україні, як вони кажуть, лідером української комуністичної партії. Властиво це все робилиося під його керівництвом. Я пам´ятаю, тоді ще був на Любарський. Багато було, я вже точно не пам´ятаю.

Пит.: Чи люди знали, чому був голод? Що вони говорили між собою? Чи вони могли говорити між собою?

Від.: Я Вам не можу точно сказати, що люди говорили, але я знаю, що говорили в моїй родині. Бо така була система, так було заведено, що один другого боявся, щось відкрито говорити. Ніколи не говорив, там скажемо з сусідою чи з якимсь там незнайомим про ситуацію, про голод, але в родині між собою говорили. Мій батько все казав, що це проклята комуністична система, з мамою говорили. Але мені наказував, щоб я про це нікому не говорив. Я мовчав.

Пит.: Коли стало легше дістати хліб? Коли той голод скінчився?

Від.: Голод скінчився десь в 33–му році. Сказати, що урожай був добрий — ні! Тому, що за 32–ий і за 33–ій рік і взагалі за колективізацію землю дуже запустили. Земля була на половину бур´яну. Щоб ви не посіяли, бур´ян все заглушував. Аж в 33–му році вже урожай зібрали трошечки непоганий. Для того, щоб зробити посів у полях то в нашому селі зробили кухню, таку як загальну їдальню. Там туди кидали пшеницю, навіть цілу пшеницю кидали й варили цілу ніч. Ранком люди йшли, діставали там собі в горщочок, аби йти в поле робити. І люди радо старалися йти робити, поперше, щоб дістати трошки поїсти, а подруге люди мали якусь надію, що вже на найступний рік вже буде трошечки ліпше. І вже в 33–му році восени, як зібрали урожай, то вже можна було бачити по хатах настоящий хліб. Бо деякі переважно ще там мішали щось туди, картоплю добавляли, або таке щось інше, але в деяких хатах вже був натуральний хліб. Так що люди вже відійшли

від того в 33–му. А в 34–му році, то вже було — не добре, але багато ліпше, як у 32–му, 33–му році: вже люди тоді з голоду не вмирали.

Пит.: А чи був хтось збирати урожай? Чи було досить людей? Чи люди мусили приїхати з міста?

Від.: Люди, які осталися живі — бо багато людей пухли: такі ноги були як в слона — ходити не могли. Іде, йде на полі чи там в селі, впав. Я пам´ятаю один Степан був, Загоруйко, то він упав якраз там де комахи були. І я йшов зі школи, а він туди впав, і йому по лиці кругом ті комахи лазили, а він уже був мертвий. А я об´явився до нього підступити, бо я ще тоді був не такий дуже то герой, я мертвих боявся. І тепер боюся (сміх). Прийшли хлопці, то ми його за ноги якось відтягнули, і там зразу побігли до сільради, сказали. То за пів години приїхав віз; його поклали на віз, туди завезли. Яке ваше було питання?

Пит.: Чи був хтось збирати урожай, чи ні?

Від.: Було людей, але по перше, всю землю не засіяли, тому що не хватало людей засіяти, і не хватало навіть коней, нічого не хватало, щоб ту землю обробити. Мало засіяли й мало осталося людей. Але ті, що осталися, то вже було для них при кінці 33–го року, то вже було більш–менш так, що вони не голодували, але й не було дуже ситі. Я вже не пам´ятаю, щоб хтось жалівся на голод у 34–му році, щоб умирав хтось або щось подібне.

Пит.: Чи діти ходили до школи під час голоду?

Від.: Ходили до школи, але не всі. То властиво, що тоді зробили в школах для дітей сніданки. Давали трошечки хліба, маленький кусочок, варили там буряковий суп чи з гречки щось таке. Давали тільки один сніданок, обіду, й більше нічого не давали.

Пит.: *Як то могло бути?! Як дитина може ходити до школи під час такого страхіття?*

Від.: Діти йшли тому, щоб трохи дістати поїсти. Він не йшов тоді — йому тоді наука в голову не лізла як в нього був голодний шлунок, але він знав, що він дістане крихітку хліба, й дістане там якусь порцію, черпак супу якогось чи з буряків чи щось такого. Щось вони там мали якісь запаси й в школах давали.

Пит.: Чи вчителі також голодували?

Від.: Учителям було трошечки ліпше, бо вони мали закріплення за кооперативою. Їм давали дуже мало, вони не могли розкошувати, але я ще ні одного вчителя не бачив, щоб він був спухлий. Вони щось трошечки діставали від кооперативи.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Після голоду тяжко було. Так, як я вже сказав, що в нашій там місцевості так лісів не було, й будівництво йшло дуже поважно, бо то треба було глину містити, там кіньми робити. І ти сам то не можеш робити. Бо хату з дерева може робити двоє, троє людей; хату з глини треба, щоб було неменше 15, 20 людей і троє, четверо коней. Туди кидали солому, туди кидали кінські кіяки. Це все мішали. Потім різали на такі *block*–и, висушували то трошечки й тоді одне на друге клали й замазували землею. Будівництво йшло дуже поволі. А дякуючи тому, що в нашому селі був, як я згадав попередньо, Жураківського ферма — то в колгоспі будови ніякої не треба було, бо там були всі будови цегельні. І потім там зробили школу в тих будинках де жив сам Жураковський. Повикидали стіни й там зробили вже школу — семирічку. Там вчився шоста й сьома кляси. А селяни, то переважно збиралися по 10, по 15 і ремонтували хату. Бо то було все запущено. Вікон не було, шкла не було, тільки дошками позабивали двері й вікна. І ходили люди до хати, там ще навіть ламали ті дошки, шукали може щось. Але що там можна було знайти, як там люди повмирали з голоду?

Пит.: А який вплив той голод мав на людей психологічно?

Від.: Я вам скажу, що люди вже тоді без всякої боязні співали всякі такі пісні антикомуністичні, співали погані пісні про Сталіна.

Пит.: Наприклад? Чи Ви пам´ятаєте?

Від.: Я пам´ятаю. Наприклад була така пісня: „Батько в СОЗі, мати в СОЗі, а діти ходять по дорозі."

Потім була ще така пісня: „Нема м´яса, нема кики, тільки кіно та музики," хоч кін і не було, й музики не було, але так співали.

У нас був один Павло Засаднюк. Була коняка така біла — вона вже мусила скоро здохнути. Що йому прийшло до голови, я не знаю. Він взяв написав на одній стороні

„Сталін," на цій білій коняці шмаровидлом, дьохтьом таким. І через три дні приїхали й забрали її, і пропав чоловік. А коняка здохла *anyway.* Так що настрій був в народа дуже антикомуністичний, але вони нічого не могли зробити, бо вони не мали ніякої зброї, не мали сили. Переважно молодь вся, яка не вимерла, тікала до міста. Дівчата наші, такі по 18, по 19 років, то всі поїхали в Бердичів. Це 35 кілометрів від мого села. Там також був єврейський центр. І вони там всі встроїлися служити в євреїв наймичками. І це їх спасло.

Пит.: А чому, по—Вашому був голод на Україні?

Від.: Тому, що нарід проявляв супротив проти колективізації. Народ був не згідний, щоб будувати на Україні, скажемо, якийсь там комунізм чи соціялізм. Від дідів і прадідів наш народ привик до землі, привик до власності своєї, і коли в нього щось відбирали, це він рахував найбільшою кривдою для нього в житті. І тому люди спротивилися, не хотіли йти в колгоспи, а тоді комуністи зробили все так, щоб від них відібрати все, що вони мали — хліб, яке було зерно чи то що там було — забирали все, людям не оставили нічого. І через це властиво був голод, що люди супротивлялися колгоспній системі.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того? Я знаю, що Ви дуже багато знаєте.

Від.: Знаєте, якби я знав, що таке буде, я був би собі за пару днів перед тим приготовив би, бо то, я Вам скажу, тепер вже пройшло якихсь 50 років і тяжко пригадати. Якщо Ви на то пару днів, і я можу ще добавити багато більше дечого. Тільки то, знаєте, так раптово щось пригадати. Якби не було Ваших питань, то я б може ще й того не сказав би. То тяжко! Тільки питання, як вони кажуть, наводящі питання, дали мені більш—менш пригадати дещо.

В нашому селі була партійна організація, в якій находилося п´ятеро членів комуністичної партії. Головою цієї організації був Панас Дубовик. Він був з бідної родини, але чомусь він мав великий вплив на селян тому, що він міг дуже гарно говорити, був добрим промовцем. Він вмів. І на нього робили пару спроб його, щоб його знищити. Він був моїм сусідом, дуже близьким: город з городом. І, поскільки я пам´ятаю, я з ним часто ходив десь тако, бо він був в сільраді, там вічно робив. То він днем і вночі вічно тримав руку в кишені — там в нього був револьвер. Вночі як він ішов, то він завжди тримав в руці напоготові. До організації належали також одна жінка — Єва Ґрабівська. Вона полячка була, не українка. Але також таку мала, як то кажуть *rubber mouth*, що вона вступила в партію. *Ja*, було свято Першого травня, то вона таке наговорила, що там чорт не розібрав би. Люди знали, що то неправда. Але мусили мовчати, бо такий був час, що ліпше мовчати, як щось сказати. Моя мама також часто говорила з батьком про це. Не тільки батько з мамою, але й мама говорила. То вона також нарікала на цю систему, а вони мене не боялися, бо я нікому про це ніколи не сказав.

Що вам ще добавити? О! Як валили церкву. Церква була дерев´яна, надзвичайно висока, огорожена таким залізним плітом. І як почали валити церкву, то треба було вперш починати з хреста. Хрест був дуже високий, і до нього було тяжко дібратися. Там один взявся, що він полізе на дзвіницю, а звідти якось там доберется, розбере той дах і зачепить на мотузик, і тоді зтягнуть. І він поліз, і якось він щось недобре зробив і впав. То люди всі молилися Богу, що це йому так Бог зробив, що він хотів хреста того скинути. Але вони скинули його *anyway.* Самий сільський актив не міг скинути, то вони приїхали з району, якісь там машини привезли й зачепили, і *truck*—ом тягнули того мотузка, і хрест упав. А тоді церкву розібрали. Я ще пам´ятаю — в нас тоді була жінка головою сільради. Не пам´ятаю її прізвище, але вона була головою сільради, а її чоловік був головою колгоспу. І як розвалили церкву, то хто хотів, то ще міг взяти собі книжок. Мій батько приніс собі тоже може з *dozen* книжок. Вони були всі на церковно—слов´янській мові. І там були ті ризи, такі були всі, бархатні покривала. І от голова сільради взяла собі чорний якийсь бархат. А на ньому був нашитий хрест. І вона той хрест спорола. І там, де не було хреста то там було ясніше, бо від сонця облізло. А тьма де був хрест, то темніше було. І вона пошила собі з того спідницю. І в неї якраз вийшов хрест на боці. То люди всі сміялися з неї. Я колись їй сам навіть про це сказав. Я кажу: — Слухайте!

А то жінка не була з нашого села. Її десь прислали; я кажу: — Чому ви так? Ви ж в Бога не вірите, а хреста носите!

І вона тоді на мене за те була дуже зла, але нічого мені не зробила, й батькові нічого не зробила. Тільки вона мені сказала: — Ти ліпше закрий морду!

Ну, скотина під час голоду. Скотина під час голоду голодувала не менше як люди, не менше! Бо не було ані зерна для скотини, не було нічого. Кормили простою соломою. Ви мені повірте, що кінь, один кінь другому коневі хвоста об´їдав. Стояв заду й гриз хвоста, бо такі були коні голодні. Як у кого хата була з низькою покривою (в нас хати покриті були всі соломою), то туди коней не можна було ставати, бо вони зразу повитягають все звідти.

Пит.: Люди самі різали худобу?

Від.: Як почалася колективізація, багато людей різали худобу. Не для того, що в той час ще голоду не було, не для того, що не було що їсти, а для того, щоб не дати до колгоспу. Я пам´ятаю навіть нашу сусідку — її чоловік був ветеринаром, то він давав справку таким людям, що свиня хвора — її треба зарізати. То люди зарізали й як прийшов хтось там, казав: — Дивися, я маю справку! Свиня була хвора, й він зарізав. То потім того ветеринара десь забрали й також пропав. Він не був лікар, а такий звичайний домашній ветеринар...

Як його ніхто не забрав два дні, то він такий робився великий. А потім зразу — пфф! І пішов донизу. Чи то були там ґази в нього в середині, чи вода — я не знаю. Але я це пригадую, що було двох таких. А ту дитину, що я Вам казав, що мама з´їла, я не бачив як вона її їла, але я бачив як ті кістки були завернуті. Бо дівчина була може такого *size*–у як Ліна. Бо вже вона в неї все пообгризала, груди ті, ягоди ці, литки. То я це бачив, і потім, як її везли на цвинтар, то ми бігли за ними, але нас не пустили. Нас не пустили туди; завезли її на цвинтар, то ми так здалека бачили, що її розстріляли там на цвинтарі.

Mr. Dushubalat', b. 1922, in Malyi Sambir, a village of about 600 households 25 km. from Konotop, now in Sumy region. In 1930, the family was dekulakized and exiled to the Urals, where both narrator's parents perished. During the famine, narrator was brought back to the village by a peasant who had escaped from their plave of exile and was reduced to cooking and eating grass. Narrator's account of conditions in exile and of life as a *bezprytul'nyi* are harrowing. There were cases of cannibalism. "And people died like flies." Narrator estimates about 30% of the population of his village perished. After the famine, narrator went to Donbas. At the time of the interview, narrator was in ill health and some answers are indistinct.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Душубалать.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: В 22—му.

Пит.: А де саме?

Від.: Коло Конотопа —там село називалось Малий Самбір.

Пит.: А район і область?

Від.: Чернігівська область.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: У 30—му нас заслали на Урал, і всі згинули там — дядько остався. Мене дядько один украв. А тоді я жив на Донбасі в горловка, вчився в Ворошилограді в технікумі чотири роки. Мене послали туди на фабрику. Якраз війна.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про голод на Україні.

Від.: А я вже не пам´ятаю. Я траву їв, варив, усе їв. А люди мерли як мухи.

Пит.: Де Ви були під час голоду?

Від.: У селі. Село, Малий Самбір.

Пит.: Ви жили при дядькові тоді?

Від.: О, дядька заслали в Архнагельське. Двадцять дев´ять років був. І вернувся так половина паралізований. Не знаю — може помер на шлунок, він з тих 29 років ліс пиляв. І його заслали в 29—му, а нас у 30—му, то що господарка була в місці, вже все забрали.

Пит.: Як забрали? Чи Ви можете описати як це сталося?

Від.: Нас узяли на повозку посадили, не дали нічого взяти зі собою. А те все забрали. Нема ні хати ні саду — нічого. Все знищили.

Пит.: Що там було там де Ви були заслані?

Від.: Називається Станція Стараляля. У ліс нас; туди приїхали ми потягом. Далі потяг не йде. І нас п´ять кілометрів від дороги відвели в ліс, каже: —Сідайте.

Нас багато було там. Набрали. Всі давай плакати, бо нема ні хати нічого не мають. Дощі, та то ми напинали так. Брали вітки напинали їх, а тоді травою накривали. А на зиму поробили такі хатки. І ввесь час їсти не давали. Коли не коли, там матір і піде попросить, щоб дали миску муки. Дадуть ту миску муки, що вона зварить? І все брат старший ходив і ввесь ліс пиляв. Ввесь час. А їсти не давали нічого. Маленький брат був немовлятко, п´ять років тоді було. Все за матірю ходить: —Дай мені їсти, дай мені їсти.

А вона каже: —Що я тобі дам? Бери мене, каже, їж.

І мати ще була жива. Я вже не був. Вона дістала якось — у нас називалося „чорна поліс." Це *epilepsy.* Вона ще була жива. І її викинули в річку. І вона втопилася. Ніби померла —з голоду. Брат пішов у ліс так і не вернувся. Може десь вовки розірвали його. Там вже ліса *boy, oh boy, oh boy* нікуди не підеш не втечеш. Ну вони, земляк, забрав відтіля, привіз. Ми йшли довго відтіля пішки; боялися, щоб нас не зловили.

Пит.: А це було в якому році?

Від.: Це вже як я йшов туди — в 33—му, а туди заслали в 30—му. Голодівка *boy, oh boy, oh boy.*

Пит.: Що Ви бачила на дорозі назад до України?

Від.: Люди кругом валялися. Нема кому ховати їх. Хто буде, як ледве ходять. Не було нічого. Дивися там, під парканом лежить, умер. Там умер. І ніхто не ховає, в

кажного сили нема. Я й в школі й в труби лазив — брав відтіля і тоді ходив у берег так, на ставок, консервну банку взяв і варив і їв. То чи багато найдеш їх. І котів поїли, собак поїли. І більше багатші люди. Всім досталося. На подвір'ї посадили, Двадцять п'ять кілометрів до Конотопа привезли, в вагони запхали — ті що корови возять, замкнули й давай, ні пити ні їсти не давали. Нікуди не випускали. Привезли туди й наказ, ідіть, не знали. Баби плачуть, діти плачуть — що вони, а вони ні хати ані нічого не мають. Ай я яй. Комендант був, в нього була мука, й цукор був і все. А то ж кілько не хочеш, люди так миску даш. Ну що теї миски? На сім душ миску то й звариш так — сам би з'їв ту миску всю. А я пережив, я і траву їв. Я дуже був пухлий. Повиривали, поїли. І ще так, у лісі куди ще що найдеш, якусь ягоду найдеш, так?

Пит.: Де Ви жили тоді? На селі тоді жили? При кому?

Від.: Хрещений був, дядьки були другі. Мій той дядько цей, брат мого батька, так того в Архангельскому — на два чотирйот(?) Жив так, там полажу, там полажу, там полажу другий раз, на каналі сяду і почну плакати. Нема куди йти. Ніхто не пускає. Вони хотіли мене назад послати. Що вже 11 років мав. Плакав скільки — нема де піти. І ніхто з'їсти не дасть, бо ж усі голодні. Вони по бензин приходили та й світляли, люди шукали хліб і забирали і так не було, що їсти. Ні картоплі, ні хліба — за то я такий худий. Що ж, траву звариш, хліба й тієї трави наїсишся і звариш її і з'їси — ноги пухли, лопаються знаєте й вода тече — і то так по селі лазиш де–небудь біля каналу як то як там заснеш, то ж ні до кого не можна піти, ніхто не пускає, а тоді два дядьки, вони втекли на Донбас у Горлівку. І я тоді попав туди.

Пит.: Коли Ви поїхали на Донбас?

Від.: У 35–му.

Пит.: Значить від 33–го до 34–го Ви жили так.

Від.: Так, лазив по вулиці, блукав так як собака. А тоді поїхав у Донбас і там голод, і там хліба робочим давали. Робочому й як у його там дитина одна є, 500 грам на день. І більше нічого. Що то 500 грам?

Пит.: Гроші для кожного.

Від.: А грошей не було яких, бо шість місяців робітникам грошей не давали. Нема грошей. І хліба ніде не купиш і грошей — де ж ти їх купиш? Двісто п'ятдесят грам на двох. Ну й воду кіп'ячону й 500 грам на двоє. І як це цілий день, як їсти? А робити мусиш.

Пит.: А Вам було тільки 13 років, так?

Від.: Я, як відтіля вернувся, мені було 11. Два дядьки, вони так само, їх розкуркулили, все забрали, а вони туди втекли. Їх же також кучити йти, ну що вони мені дадуть їсти. Я ж кажу, літом то ще, щоб таки витримати. Я й налив, рвав листки, варив й траву, лобода зразу була, таке поїли люди. І ніхто ні города не садив нічого. Та не було чим. Так мені не досталося. А тоді пожив там, поїхав у Ворошиловград, 110 кілометрів до Угроки. У 37–му поступив у технікум, а в 41–му скінчив, і війна. То я поробив — не знаю скільки там в заводі, не дуже довго і поробили в заводі евакуйованих. І тоді ми на фронт. Я пішов на фронт, місяць побув і втік. Нема защо воювати. Я зі собою взяв 13 чоловіків, та ж приходили папірці щоб ішов, а не підеш, заберуть і розстріляють. Ми пішли, а німець гнав і гнав нас і гнав і гнав, день і ніч і пішли. А він все стріляє. Ой йой, втікли — а я до німця не пішов би був. А так от скривалися в лісу а вони не йдуть. Ну вони завжди як комусь є кляте — солдат. То всіх солдат стережуть. А як ні, вони питали мене: — Де ти був?

Я кажу на заводі робив техніком. Я кажу: — Нікуди, не хотів йти, в армію ніколи не йшов, у евакуювоних не захотів, а так то й блукав. Вони нас гнали в одному місці день і ніч. А там треба через річку — це було в Чепріє(?) через річку перепливати. Вона не дуже широка, ну вода скоро там іде. Багато тих, що не вміють плавати, туди і понесло його. Ну, я переплив. А вони якраз сюди нас загнали й давай стріляти. Розбіглися хто куди, заки що будем цілять, так зимно було, то там скерди соломи стояли. То ці вже солдати повиривали нори й там сидять. І я сидів там. Закриємося і сидимо, а один день у горосі лежали ми. Горох скошений був. А німецькі танки ходили там — то нас там багато було. То ми й не показувалися. То вони б танками подушили б нас...

Бідна мати ще жива була, покинули в річку. Сестра, я не знаю скільки їй було. Мабуть років сім. Та ніколи їсти не просила. Сяде й стоїть, а Петро цей, так до матері прийде: — Дай їсти, дай їсти.

А вона каже: —Що я тобі дам? Бери мене їш.

А він не розуміє, що немає. Дай їсти і все. Старший брат ліс пиляти ходив. Ходив ліс пиляти, а їсти нема що. А то ж мушу сягати. Курити не давали, та нічого. Пити нічого, жінки, попроси трохи муки. Що він там, в мисочку насипе, дасть: —На, іди. А сам такий. В нього все там було. Ми літом так у лісу спали, а вже зимою люди поробили хатки, а що з дому як забрали, то нічого не дали. Бо чомусь сидів таки, і забрали. І ми називаємо телячі вагони.

Пит.: Чи Ваш тато був багатий, перед тим? Скільки десятин землі він мав, як забрали?

Від.: Ні, землі мало було, нашої землі. Була, той як вони кажуть — паровик, молов зерно людям. Олій робив. Дід вітрак купив. Діда того вбили. Свої. Землі не багато в нас було.

Пит.: Чи він був середняк чи куркуль?

Від.: Куркуль.

Пит.: Так? Він мав більше як 10 десятин?

Від.: Вони за те всіх куркулів так і забрали. Дядька того без землі забрали. А той в нас усіх з родиною забрали. Повезли туди.

Пит.: Чи Ваше село було вже цілком сколеткивізовано?

Від.: Так.

Пит.: Чи вже скінчили колективізацію в Вашому селі перед тим, як забрали Вас?

Від.: У 29–му колективізація. Люди зразу не йшли. Не хотіли йти по праці, колетивізація —ну ж забирали вони корови й коней, повізки —все забирали. А куди то завезе. Ходили по дворах, по землі шукали де закопаний хліб є. Як находили, то забирали. А ти здихай. Але сказали, що куркулів ми знищемо як клясу. Завели багато.

Пит.: Хто були ті активісти?

Від.: Росіяни.

Пит.: Чи вони були місцеві?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: Ні, я не знаю. Комсомола не було в нас.

Пит.: Ні, ні —комнезам —комітет незаможних селян.

Від.: Усі люди які не попали туди — то такі багаті. Та ви бачите — бідняк, середняк і куркуль. До середняків не брали те. З голоду там десь забули, лежить — умер. Там лежить —умер. А я рачки лажу. Ну що робити?

Пит.: Чи Ви самі знали людей які померли з голоду?

Від.: Там?

Пит.: На селі.

Від.: Бачите, на селі помер Авад, померли всі оці, там десь звали. Я й не можу сказати, як його називали. Я знаю там Матвій багатий був. Другого так само. У Архангельське з дядьком. Зразу брали без дітей. А тоді вже мого дядька жінка й двоє дітей маленьких поїхало до нього й була там. А вже в 30–му нас забирали з усім, як ми казали — з гніздом. І не сад був —немає, хліви були —немає. Хата була, нема. Нічого — іди. Колгоспи садити. А йди! Коней поїли, не дивилися; і я їв. А люди зарізали, наварили в чавунах таких здорових. І я їв. А люди зарізали, наварили в чавунах таких здорових. І я їв. А за хлібом не питають.

Пит.: Чи був торгсин у Вашому районі? Де за золото можна було дістати.

Від.: Двадцять п´ять кілометрів у Конотопі. У селі не було де ж магазина покласти.

Пит.: Скільки дворів було?

Від.: У нас? Яких 600. Чотири колгоспів зробили. Зразу комуна була. А тоді назвали СОЗ, це наш СОЗ —спільна обробка землі. А тоді колгоспи. Колгоспи були. А то понаробляпося. Люди повиграбували, в кого корова осталася —отак мусиш кожного дня здати — 700 літер молока. Вони не питають чи є дітям чи немає. Були так, що не можуть здати. Забирали корову —та й готувати машину.

Пит.: Якщо людини нема?

Від.: І защо й різати не можна. Як попадуть так зразу виживуть.

Пит.: Чи були люди які добровільно записувалися до колгоспу?

Від.: Як прижали, то були такі, що записали добровільно. Багато хотіло йти.

Пит.: Чи вони спротивлялися?

Від.: Ну то спротивлялися. Що то поможе? Голодівку зробили все таки. Або йди в колгосп або вмирай. Пішли в колгосп і давай там. Сіє там і потрошки давали їм їсти. А мого батька і дядьків не приймали, бо хоч як захотіли б іти. Куркулів туди.

Пит.: А скільки було розкуркулено в Вашому селі?

Від.: На селі? Один, а ще мій батько Сайком(?), один, Матвій — два, я забув як називався — три, чотири, п´ять, шість. Та то такі куркулі були — то такі як ми. А в нас казали, що — як казали що було куркулям — буде і бідноті. Так воно й зосталося біднота. Вмерла. В кого є п´ятеро дітей, праця чекає, на Донбас у шахту тікали. Робив уже за 500 грам хліба.

Пит.: Чи було багато як Ви — безпритульних дітей?

Від.: Батьки померли, скажу Вам так: як чоловік, жінка й діти, так чоловік умер — значить батько дітей — то вона не ховала його. Різала, м´ясо варила й їли всі. *Ja*!

Пит.: Чи Вам відомі були випадки людоїдства? Чи Ви знали людей людоїдів?

Від.: Багато. *Yeah.* Там сусід Білоножка, Назаренко — там багато було. Так що не ховали — їли м´ясо. Котів поїли, собак поїли. І деяких собак — з чого й будуть їсти як людині нема чого? Ну я кота не їв. Я більше лазив у школу в трубу, там знаєш як молоденькі птички є — заберу їх до збанку, пішов до води, набирав дровес — зварив і з´їв. А скільки їх не найдеш, кожний шукає — так то ти не злізеш. Де, сили немає. О я погано помучився. Скільки я плакав.

Пит.: Як довго Ви так голодували?

Від.: Я бачите, так на тому — в середині Азії, це Урал називали, там три роки, а тоді в 33–му до 35–го прийшов сюди в село — той чоловік мене привіз аж у село. Через Москву, заїхали в Москву, він купив хліба, купив хліба, то ми наїлися. Багато не давали нам. До себе він не міг узяти, в нього п´ятеро дітей. І їсти немає. То я так радив. Туди, сюди — туди, сюди. І в скрипті(?) спав в соломі, я й в канаві спав. Це літом. А зимою де? Ходив у драному всьому, а скільки, погано Вам і сказати — вошей було. Так обережно й струшуєш і що ж? Ні мийся, не передівайся. Були ще в мене родичі, вісім кілометрів, багато там тих родичів, Олінка називалася одна зі села — осім кілометрів. Та ввесь час туди ходив. Ну що я приведу їх їсти, нема нічого. Так я поки до їх прийду, в жито залізу — колгоспне, пообкидаю трохи й більше пішло туди. Ну, що я до їх піду, як мені? Більше в їх нема чого їсти. Ото вони ще далі бідняки. А то побув яких пару днів і далі тікаємо. Що ж нам робити, як нема що їсти. Тримати мене не будуть там. Ай, скільки людей вмерло, ой! І ніхто не ховає. То що сили нема ні в кого. Так, один багач без забору так сидів, упав і хто є. Дивися там той, там той, там той. О *yeah*, *yeah*.

Пит.: Чи були вагони які підібрали трупів?

Від.: Ні! Де, грабали з Конотопа. Понаїжджали. Вони не жаліли. Хай вмирають. Багато таких бідняків, що в колгосп не хотіли йти. Ні, забрали все, що було в них. Їсти нічого не стало. Ну й вмирали. Що ж вони можуть зробити їм? А тоді вже останній час — вони шукали хто ще сильний. То давали 500 грам хліба, щоб людей ховали. А то хвороба може розійтися, там та й гниє і все. Там один багач був. Під забором сидів. Я ж його бачив як перекинувся.

Пит: Хто збирав урожай 33–го року? Чи було досить людей? Чи люди мали сили?

Від.: *Yeah*, були. Вони ж забрали всю худобу, забрали вози, в колгосп і давай людей ганяти. Хоч іди або помираєм. Ну що люди йшли. Хіба, хіба може, щоб 700 літрів молока здати. Ну, були такі, каже: — Забери корову.

Пит.: Скільки літр?

Від.: Сімсот літр.

Питання другої особи: Сімсот літр за місяць?

Від.: Ні, я не знаю як говориться за місяць.

Пит.: За місяць *700 liters of milk.*

Від.: Кожний мусить здати.

Питання другої особи: Та це, чи за тиждень чи за місяць?

Від.: На місяць. На тиждень? Де?

Питання другої особи: На тиждень не дістанеш 700.

Від.: А я тобі кажу, що люди віддавали корову — то що, вона не віддає багато молока. А мусиш дати. Піди купи де–небудь і здай. Або яєчка здавай. М´ясо здавай. Як телятко є, заріж, а нема, йди, йди шукай — купуй. А мусиш здати — не знаю скільки

кілограм. Забирали, всю картоплю позабирали, все чисто — ходили, ходили із двора в двір і ширяли в землю — або так, що як земля кріпка то чути. О ширяють, ширяють найдуть. Найдуть, відкопають, там солому — соломи там чи жито чи пшениця. Забрали до грама. Ходили, відкрив двір. Понаїжджали.

Пит.: А як часто ті бригади приїжджали, щоб шукати?

Від.: Ввесь час. Вони ж за день же не можуть обійти всіх. Вони жили — там називалась сільуправа. То вони там увесь час були.

Пит.: Чи були так звані 25.000–ники?

Від.: І я чув вже, називалися 25.000–ники. Я це чув. Грабарі були, такі — чув. Грабарі були, такі, своїх курей мали то так трошки підробляли, а тоді забрали все. Циганів загнали в колгосп так само. Багато було. Розбіглися всі. Кожний циган любе вільно жити, щоб — лізе та й все. Ні одного цигана не було.

Питання третьої особи: А всі цигани вмирали з голоду?

Від.: Та ті вкрадуть де їх і з села в село їздять. В їх і коні є і все. Вкрали.

Пит.: А як той голод скінчився? Коли й як?

Від.: Та як скінчився, ще я в Донбасі був. І то ж голод. Я кажу 500 грам хліба складем на бік. І є дитина одна, й він робить — 500 грам на двох. А тоді скип΄ятила собі води, чаю немає, кави нема. Гаряча вода. Що то 500 грам на двох?

Пит.: І *that's it*? Більше як 50 грам хліба на чоловіка й *that's it*?

Від.: На двох 500 грамів.

Пит.: А кусок м΄яса?

Від.: Та де ж! Та де! Позабирали все. Я й кажу, що я птичок крав, а то м΄ясо було. Обскубував, зварю і з΄їв. Траву їв — ой Боже. Ходити не міг. Все сидів. Так що опухший був увесь. Ноги опухші в середині.

Пит.: А коли стало легше?

Від.: Та то далеко й не було. У 37–му, як я поїхав вчитися — в селі на карточки давали. А м΄яса не було такого — не давали.

Питання другої особи: А коли голодівка скінчилася?

Від.: Як же вона кончилася, як вона ввесь час була?

Питання другої особи: А коли люди перестали вмирати з голоду?

Від.: Та ще й в 37–му. Умирали. У 37–му багато. Це Єжов вибив людей. Дуже багато вибив. Признавав, що вони є підкуркулені. Там скільки? Сім мільйонів людей же пропало? Побив — а тоді й його розстріляли цього самого іншого. От тоді став Берія. Так само вбивав день і ніч. Заберуть і нема. Заберуть і нема. А в колгоспі людина робить і візьме пшеницю або жито в кишеню собі. Вже зловили. Забрали. Більше не вернувся. Не маєш права. То люди так як роблять, то там підеш. А собою як попадуться! Як у картоплю щось нового — не візьмеш, ростріляють. А мені сказали, що ми зараз куркулів, середняків, а тоді, каже, голота дістанеться. Так воно й сталося. Найбагатші люди померли перші. То, що з хат повикидали, все забрали. Там зостався як вже дуже хворий, не може нікуди. А ні, то на Урал, у Сибір. Скільки нас привезли на Урал. То я кажу, що п΄ятеро кілометрів ішли ми, а може 10 лісом. То первий гній клали в огонь, то там один також так трошки німий був. І він і його батько йшли, й я лежав там коло огню цілу ніч. І він як ліг і не встав. Кажуть, голодний.

Зразу прийшли, нашу хату обступили, позабивали все й присилають підводи туди до Конотопу в ті вагони повкидали й туди. Не знаю скільки днів ми їхали. Довго їхали. Їхали до Архангельська, широка залізниця, а від Архнагельська сюди вже на Урал — називалася вузька рейка. Через там ліса, горами. А звірів! Як тільки вийдеш із хати, так і тебе розірве. То огонь клали цілу ніч. А тоді дехто так хатки побудували, туди не так вже. Прийдете до хати, вовки вовчать, то більший вогонь клали, щоб їх наганяти. А звірь як уб΄є — на м΄ясо чи ні — він тебе розірве.

Пит.: А чому, по Вашому, був голод на Україні? Чому був голод на Україні, по Вашому. Що люди думали тоді?

Від.: Те, що в колгоспи не хотіли йти люди. Вони й зробили. Прокурисій не зробили. О тоді люди почали вже йти — однаково думав пропаду.

Пит.: А хто тягнув у колгосп?

Від.: Спеціяльна така комісія приїхала з Конотопу.

Пит.: То українці чи росіяни?

Від.: Там і українці й росіяни. Якоїсь трави нарвеш, звариш — на липу. Це липу в нас сушили в чайки. То чай робили. Нарвеш її, звариш, поїси. То й вода. Що ж то є? І варити де? Підійшов у беріг до ставка, баньку найдеш, яку небудь там, зварив, а дровець то не збираєш. Не маєм. Поле осталося. І вітряк той розібрали. А той, що батько зерно молов, в колгосп забрали. Там мав служити. Коней забрали.

Пит.: А чи Ви знаєте приблизно яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: О, як Вам скажу?

Пит.: Приблизно.

Від.: Тре́тя частина. Перше вмирали чоловіки. І Яськовий чоловік і то, умер. А в 37–му, так, що на Донбасі робили — на базарі суп продавали — з людей. Находили там нігті й все. То як тільки вмер — то вони завжди — 29 років як Сталін вмер, тоді вже його опустили.

Питання четвертої особи: А Ви анекдотів не знаєте того часу? Анекдотів!

Від.: О та є! „Батько в СОЗі, мати в СОЗі — діти лазять по дорозі." „Як побачиш ГПУ, ховайся в крутову."

Пит.: А ще є?

Від.: „Сидить Ленін на лугу, а Сталін гризе кінську ногу." Тоді ще як, казали: „Що голодівка нічого — пізніше буде" — буде добре. А там і про Сталіна були анекдоти, й на Леніна й на Троцького. Троцький того з Ігнадою(?) в Мексіко — втік та не вбили. А син однієї вбив Троцького, а вона в Москву в´їхала — мати.

Пит.: А що люди думали про Скрипника?

Від.: О, того вбили в 33–ім році — Микола Скрипник. Я знаю, я фотографію бачив і все. І до нас приїжджав у село — такі великі шишки, знаєш. Сталін то ніде не виходив, боявся, щоб його не вбили. А ті приїдуть і лазять — кругом! Як одежа їх добра така — забирали все. І я не бачив, щоб потім зарізав корову або теля, не можна. Все в когось взяв, все. Були такі, що по п´ять коров мали, так? Туди й з цього й колгосп став. То що все туди. І повозку віддай і коня віддай і корову віддай. Побачуть, що багато свиней мають, заберають їх! Священників тіх повисилали у Сибір.

Пит.: Коли закрили церкву в Вашому селі?

Від.: Коли? Уже в 29–му, 30–му роках. Розвалили там, такі були церкви — ох і церкви були! То колгосп там хліб зсипали.

Пит.: Чи люди противлялися?

Від.: Та ж хто буде супротивляти? Ну, що мав піти, до кого? Уб´ють. Я скажу тобі, й заборонено жити й вмирає. І ніхто не поможе. То ж усі такі. Може дехто й зумів добре заховати жито або пшеницю. Потрошечки так і їли. Але, землі є, де давали. Земля вся в колгосп пішла. Так що і городів не було. Так що ти вново будеш садить? Самому їсти нема чого. Я знаю що в 37–му так само їсти мало давали. По картках давали їсти. Шість місяців по робітнику гроші не платили. А є такі, що курити хоче його. В колхоз не підеш красти. О, зразу вб´ють. А були такі, біднота, що добровільно пішли в колгосп. Такі помагали їм.

Пит.: І вони теж померли з голоду?

Від.: Ні! Ні, ті не померли.

Пит.: Активісти померли?

Від.: Ті померли, бачите, багаті, середняки. А ці як активісти, тільки прийшли, зразу пішли тут. Вони трохи давали йому хліба. О, лазили, я знаю. Але закрили хату, так витягли — все тягали. Що яка машинка була — тепер як в школу ходив, так, чи радирки у мене були, олівці були — забирали те все, позабирали! Крали все. А просили, щоб що–небудь дали одітися або з їди, каже: — Ми вас веземо не на життя, а на смерть.

Так воно було. Скільки на Уралі померло. Ой йо–йой. Баба піде в ліс і мій брат ліс пиляє десь — далеко забрався в ліс — вовки його розірвали. Там не можна виходити. За те клали огонь, цілу ніч, щоб коли не підходили. А тоді вже люди зібралися. Хатки були поробили, пів зробили посередині хати. У середині, а там вже всі сплять. Не було ні ліжка, нічого — на чому будеш спати? Але то зі собакою виходить овчарка. Я на чебері. То їсти все є. Морда здорова. І вкрасти не можна в його. То що, пcяка розірве. Називався комендант. *Yeah.*

Пит.: Ну, я думаю, що то все. Я дуже Вам дякую.

Oleksii X., b. 1925 in Ladan, Pryluky district, Chernihiv region, one of 3 children of a peasant who had 10 *desiatynas* of land before dekulakization. In 1930 narrator's father was arrested for hosting narrator's mother's uncle, a priest from Kharkiv. Narrator's family was dekulakized and expelled from their house in January 1931. Narrator's grandmother took them in until spring, when they had to leave and live in the streets. The father occasionally came to see narrator's mother, bringing if he could a piece of bread, but was afraid his children would not know enough to keep quiet. In 1932, narrator's mother worked as a bricklayer in Ladan, narrator's father as a carpenter. They received 400 g. of bread, and narrator was already swollen. Narrator's older sister got a job taking care of a communist's children, and narrator's younger sister died of starvation. Narrator's grandmother again took them in for the winter of 1932–1933, while narrator's father went to work at the Dneprostroi (*Dniprel'stan*, now *Dniprohes*) hydroelectric project at the Dnipro rapids near Zaporizhzhia, and after a time renewed contact with the family. Narrator's mother also got work there on the railroad, and narrator, weakened by hunger, contracted malaria and was taken to the hospital for 6 months. In 1934, narrator's father moved to Donbas with narrator's surviving sister, while narrator and his mother remained at Dniprostroi, living in a dugout, returning in 1937 to Ladan. All the food was seized by local Ukrainians at the end of 1932. Narrator survived by stealing food and rummaging through garbage for potato peels. Narrator heard about but did not witness cannibalism. Schools remained open, and narrator attended school while staying with his grandmother. There were many homeless orphans. Narrator tells of seeing starving children and dogs eating a dead horse in the street. Narrator's father was allowed to travel to Belorussia on a special permit, but in general, Ukraine's borders were closed. Narrator's father informed him that there was no famine in Belorussia. The nearest torgsin to Ladan was in Pryluky. Narrator attributes famine to regime's desire to force Ukrainian peasants into collective farm in the face of their determined opposition.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: В 1925–му.
Пит.: А де саме?
Від.: На Полтавщині.
Пит.: Чи Ви можете сказати район і село?
Від.: Прилуки район. Село Ладан.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Господарювали. Мали маленьку господарку й так на полі робили.
Пит.: Чи Ви знаєте скільки десятин землі вони мали?
Від.: Покійний тато казав, що було 10 десятин землі. Всього так з лісом і пахаттю було всього 10 десятин. Багато пам´ятаю, що я скільки тоді пам´ятаю як ми мали одну корову. Тато казав, що мали щось кілька овець і одну коняку мали теж. Так самі тримали. Пару поросят мали — то все, що я пам´ятаю. Але тоді я ще замалий був. Це перед тим, як нас розкуркулили.
Пит.: А коли розкуркулили?
Від.: В 30–му році тата заарештували за те, що він прийняв у гості приїхавши маминого дядька з Харкова. Він був священиком. І він прийняв його тут в нашій хаті, в нашім господарстві. І веселилися і співали. Як раптово десь у вечорі може в десятій годині прийшла міліція, оркужила хату й давай стріляти й почали заарештовувати. Але тато втік. Як? Не знаю! Того священника заарештували були десь аж у іншому селі, й я не знаю, що з ним сталося. Але тато втік тоді. І переховувався довший час, а ми ще жили. Здається на Різдво 31–го року, на саме Різдво, до нас прийшли забрати все від нас, все що мали. Тата вже не було, лише мама й мої дві сестри. Вигнали нас із хати. Іди, куди хочеш серед зими! Ми не мали де йти, то мама попросилася до своєї мами, до моєї бабусі, щоб прийняла на зиму. Бабуся погодилася. Але через те, що хата одна, а родина в них велика,

ще два сини їхніх жило там разом зі своїми родинами, то вона погодилася на зиму нас потримати. А на весну вже нам сказали: — Іди, куди хочеш, забирай своїх дітей і йди!

Ну так ми пішли попід тином. (Плач). Пізніше попід дворами там, на дворі, там на вулиці спали. Ніхто не хотів нас прийняти. Пізніше нав´язалися. Тато втікав увесь час, але час–від–часу приїздив, щоб побачити. Я не бачив його взагалі. Боявся своїх власних дітей, щоб не сказали, або що „тато приїздив." Привозив там якісь шматки хліба десь може дістане або щось. А тоді в 32–му році вже приїхав, так попробував тут у селі. Воно містечко було Ладан. Пробував там робити. Мама робила на будові, здається, таким *bricklayer*–ом. Допомагали цеглу давати, а тато робив тесляром. Але робили за чотириста грам хліба. Троє дітей треба було втримати за 400 грам хліба. Я був вже пухлий. Старша сестра доглядала в одного в якогось комуніста дітей. Я пухлий був з маленькою тією моєю сестричкою. Ходив де що міг знайти з´їсти. Траву їли. Нарешті маленька не витримала — вмерла з голоду. Поховали її бідну. Якісь дощечки знайшли. Тато з мамою занесли на цвинтар і там поховали. Ну так ми лишилися з однією ще. Але в 33–му році вже десь було, в 32–му році померла. В 33–му році наша бабуся знову прийняла на зиму. Тато знову зірвався і тоді нав´язався з нами. Він ховався аж на Дніпрострої, коло Запоріжжя там. Покликав нас туди, й мама, я, і моя старша сестра поїхали на Дніпрострой. Тато робив там на мелатургійному заводі казали, як на *steel* компанії. А мама приїхала то робила на залізній дорозі з кіркою, з лопаткою довбала там. Але знову там бракувало їсти, і я ходив по столовах. Розумієте, що є їдальня? То є державні їдальні для робітників. Я ходив там; хто, що не доїв, я те доїдав, після чого захворів на малярію був. Забрали мене до госпіталю. В госпіталі був може яких шість місяців. Вилікували від того були, але давали застрики в одну руку від малярії. Коли я вийшов із госпіталю моя рука отака завбільшки зробилася. Опухла. Ця ліва рука. Я пішов після цього до лікаря і мені розрізали руку, бо то все загнилося було. Є шрам ось тут! Так що там нам добре не повелося — треба було тікати, знову виїздити. Тато поїхав із моєю сестрою, або з його донькою на Донбас у 1934–му році. Приїхав там і устроївся на праці в шахті в копальні вугілля. Ми з мамою ще залишилися тут на Дніпрострої. Жили в землянці. Як Ви знаєте, що є землянка. То було викопана яма під горою і накрита трохи. І то в ямі. Там не було дерева ніякого лише в ямі. Не було де жити — інакше як тут. Ми ж там іще з мамою побули, а пізніше може за яких три місяці, й ми туди поїхали. На Донбас! Приїхали там. Помешкання не було, лише одне помешкання в такій, як вони називали „робочий." Домик для робочих. Там кімнатки були, й загальна кухня була для всіх. То нас помістили в тій кухні. Ми там пожили трохи, а тоді знайшли. Дали нам у бараці. В дерев´яних бараках „квартиру." Там ми жили. Мама й тато робили обоє в шахті. Тато забої робив, довбав вугілля, а мама на откатці вугілля то пхала вагончики повні. Залізні вагончики повні з вугіллям підпихала. Знову всього бракувало. По хліб треба було йти десь на інші шахти. На інших шахтах так всяко бувало. Там можна хліб дістати було. Раз, я пам´ятаю, стояв цілу ніч. Стояв за хлібом, бо рано, як привезуть, то черга вже з вечора. Ну то я ішов раніше постояти, а тоді сестра приходила, переміняла мене. Вона постоїть, а тоді я знову йшов переміняв. А то вже було зимно, по дорогах таких лише бруд був. Я босий був, не було чого взутися. То вже рано як відкрили хліб, привезли й віддавали, почали видавати, то я хотів туди пропхатися туди. Мене міліціонер вхватив і викинув з рудки. І як на щоки. Я з того страху також там вхватив так землі в пригорщі та й кинув йому в обличчя. І тоді давай
тікати. Куди тікати? Бо я малий був і ще не розумів. Тікав додому. То він зловив мене в нас вдома та ще поштрафував тата на багато, а мені тато ще дав до сидіння. І так ми там перемучилися аж до 1937–го року. В 1937–му році мамина сестра з Ладан написала. Каже: — Приїжджайте! Уже можете назад приїзджати. Уже в нас можна прожити, є так ніби можливо. І я тебе, сестро, прийму. У мене будеш жити.

Ми приїхали. Так як сільська хата — то вона була велика — кімнату й маленьку кімнату ще мала. То ми помістилися в тій маленькій кімнаті. Нас четверо: тато, мама, я і моя сестра. Ну так ми там жили аж до початку війни й до закінчення війни. Ну а після того — війна! Під час війни я працював на колгоспі тому, що колгоспи лишилися й я працював аж поки треба було втікати від більшовиків. Більшовикам я не схотів лишатися на дальші муки, на дальші каторги, й я від них утік і ніяк не скоріше, як від тих бандитів. Їй було лише п´ять років — замордовано голодом.

Пит.: У якому році вона померла?

Від.: В 1932–му, влітку, вона померла.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашому селі?

Від.: Для мене почалася в 32–му році, це як на Різдво, як нас вигнали з хати, забрали все. Все вибрали що мали. Тоді для нас голодівка почалася. Як все забрали.

Пит.: А хто були ті активісти, що забрали?

Від.: Сільські. Свої!

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Комнезам був. Приходили. Хто там їх присилав? Я тоді ще замалий був. Що ж мені було в тому році? Тоді мені ще було лише сім років. Ще навіть сім років не було. Добре тепер уже пам´ятати не буде хто, але сільські, ті сільські ті сусіди приходили, обдирали. Із району їм напевно наказувалося, а свої ходили, обдирали, й все. Ще одне хотів сказати, що не лише моя сестра того року вмерла з голоду. Мого батька покійного сестра, її чоловік і їхній син — всі троє в одну ніч померли із голоду.

Пит.: Чи вони також були куркулі?

Від.: Вони не були куркулі але обідрані. Все не було, бо все село страждало найбільше. Чи в них позабирали то все? Я Вам не скажу тепер. Але знаю, що всі троє в одну ніч померли. Із голоду померли.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки померло від голоду у Вашому селі?

Від.: То тяжко сказати.

Пит.: Приблизно. Половина чи більше як половина?

Від.: Я не скажу, що половина померла, але може якась четвертина. Я точно не скажу. Я тим тоді не цікавився, бо я цікавився тоді, аби найти де шматок хліба або сиру картоплину або що–небудь, щоб з´їсти, щоб заспокоїтися. В мене тіло було пухле. Отак притиснете пальцем зверху до ноги, й вода текла від того. То я тоді тим не цікавився. Я бачив один випадок такий. Бачив, що дохла коняка була серед села там лежала під горою, і я бачив, що і собаки її тягали й діти їли. Всі разом. То, що я бачив. Пам´ятаю випадок один був ще під час голодівки, як ті столовки були для робочих, а тоді ще одні спеціяльні столовки були для інтелігенції. І я туди зайшов в ту столовку для інтелігенції, а там людей було наповнено багато. І то як вони хліб розносять ті офіціянтки, беруть відтам, ріжуть і робітникам розносять. А людей багато. Вона як несла той хліб по 400 грам, а я настільки їсти хотів, що я хватив шматок хліба того 400 грам, вискочив з тієї столовки, біг, а там було такий обрив великий. І я тікав і їв і плигнув у провалля. Уже що не буде! Бо я їсти хотів. Ще випадок був один. Був на базарі також. Жінки часом картопляники приносили то й я там ухватив один картопляник, то втік також у провалля, але за те, що я їсти хотів. Я бився проти голодної смерті. Бо я ще хлопець був, а вона дівчинка, та сестричка. Вона вже не могла ні з чим битися. То, щоб описати все докладніше, то треба багато, багато паперу. Але й це вже пройшло — це ж можете собі в´явити від 32–го року. Тридцять другий, 33–ий роки, а ще я тоді замалий був. Якби старший, то може більше пам´ятав би, але так я багато вже точних дат Вам не скажу. Але це на Євангелію кладу свої руки й перехрещуся, що правда! Немає в тім ніякої брехні (плач).

Пит.: Чи Ви знаєте, чи всі вже було колективізовані? Чи колективізація вже скінчилася й як?

Від.: Ні, тоді ще не була колективізація скінчена, бо в нас перед тим якраз вигнали, все позабирали, всі корови; кобила здається була. Все що мали — позабирали. Позабирали збіжжя, але ще те що трохи де було поховано, то ще трохи так. А тоді вже на Різдво 32–го року то прийшли — все забрали. Одежу, все що їсти. Ще мама просила покійна тих комнезамів і жінка якась була — то просила навіть, каже: — Залиши хоч дітям що–небудь на кашу або–що.

Забрали все. Нічого не зробили. І з хати зимою на сніг і лід, де хочете!

Пит.: Чи були люди, які спротивлялися колективізації?

Від.: Були люди — тато як розказував, то один чоловік після того як пішов на зібрання там де скликали, щоб записувалися до колгоспу, пішов туди, а тоді зі зібрання прийшов (це тато розказував покійний) і каже, що оця рука підписувала оте — взяв сокиру і відрубав руку собі. Але це тато мені розказував. Ті всі, що спротивлялися, то їх зараз забрали, повисилали багато для людей. Решту, що спротивлялися тут вимордували голодом, а ті, що позавозили, не поверталися. Може дехто й повернувся але гонили;

скірзь були. Я як з одного міста — я ще тоді замолодий був — то я багато людей не знав тоді.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки осіб було розкурулених?

Від.: Тяжко сказати, але певно понад 100 було.

Пит.: Скільки дворів було в Вашому селі?

Від.: Воно, як містечко було тоді, Ладан. Центр був містечко. Не скажу скільки. Не скажу. Може ну 400 внизу, й може якихсь там було 500, може 400, 500 так приблизно на то є. Ну тепер нараховується, що там є приблизно до 10.000 населення. Через те, що воно розбудувалося, і там якісь фабрики, залізні дороги. Там є станція залізно дорожна, і там певно тоді ще було при мені, але тепер, як я чув, до 10.000 населення тепер є. Тому воно тепер таке як маленьке містечко.

Пит.: А як люди спасалися?

Від.: Ну як спасалися? Ну спасіння лише було так, як я спасався. Як я дитина був то пішов там, як я Вам кажу, пішов у столовку, вхватив шматок хліба на базарі вхватив. А раз ішов через один огород. Через огороди моєї тьоті покійної, що я казав. А там жила вже тоді цього чоловіка тьотіного донька, а це в нього друга жінка була. То вона жила там, і ще одного прийняла зі собою жити. А через те, що рахувалася так як тьотя, то я переходив туди, й раз ішов це ще із маленькою сестрою, як вона йще була жива. Я її за руку водив зі собою завжди. І переходив через огород і вже огірочки були отакі маленькі, то я вирвав огірка. То він мене як зловив, роздів, бив кропивою, бив, голого пустив додому. Я прийшов тоді до бабусі. Бабуся прийняла. Ну ото так, ото так перебивалися ми в житті. Де хто що міг — крали. За крадіжки кажуть, що стріляли — але мусили чим–небудь. Чому? Я Вам скажу, що я траву їв, капусту сиру як то ще добре було. Тут у нас ще воно як містечко було, то до столовок ходив, просив через вікно. Часом кухарю заглядаєш, то він кине якусь шкоринку хліба або що. Так я перебувався. Як решта людей перебувалося? Дехто може мав що. Ходили вже як збіжжя казали було трохи, ходили там терли і колоски або–що. Я не ходив. А як решта людей пережило — то кожний напевно в свій певний спосіб якось. Ті, що зуміли пережити. А ті, що не змогли то не змогли.

Пит.: Чи люди їли котів і собак?

Від.: Я не бачив! Я не бачив! Я не буду за те говорити. Але як я Вам казав і згадував, як що я бачив, що дохла коняка лежала на тому й їли діти й собаки разом. Разом сиділи й тягли. То я бачив. А кажуть, що й собак поїли і котів їли. Казали, що таке було, а я не бачив. Я не їв ні собак ні котів.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чув. Але свідчити за те я не можу. Але чув, що мами їли своїх немовлят. Випадки були. Я лише кажу, що я пережив сам власне. А так, щоб добавляти й щоб поговірки або чув то не буду — не буде моє свідчення. А за те, що я пережив це, як я казав присягнуся на Біблії.

Пит.: Чи діти ходили до школи під час голоду?

Від.: Я ходив до школи під час голоду вже як оце ми жили в бабусі на зиму. То мені сказали що: — Олексій! Маєш іти до школи.

Я пішов до школи через те, що там давали супу. Варили в школі суп, і дітям давали, то мали прийти зі своїм котлом. І то й залежно йще через те, що їсти давали вже. Ну й ходив до школи. І кому ще що давали. У школі здається в другій клясі. У другій клясі було вже чи в першій давали сорочку або штанці тим, що ліпше вчаться. Я пам´ятаю, що дали одному й другому, а тоді вчитель каже дати й все! В мене вже не було таке потягнення до науки нібито як зробив повстання сам собі проти того, бо то неправда була. З причини мали напроти мене.

Пит.: Чи були безпритульні діти?

Від.: Безпритульних багато в нас, іще їх звозили. Бо то в самому Ладані вони називали їх комунари. Ловили вони по станціях безпритульних, кого батьки померли або повтікали від батьків, і тоді звозили і тут був великий будинок для них і їх називали комунарами. Там їх при фабриці вишколювали, їх учили й ну практично вчили на станках працювати. Одежу їм давали і годували. Там багато їх було. Безпритульних багато було.

Пит.: А скільки хліба давали робітникам там, де Ви були на Дніпропетровщині?

Від.: На тому за Запоріжжі. Там я Вам не скажу. Я знаю, що там хліба то бракувало й то також здається на пайок там іще давалося, але того пайка бракувало. І

мені треба було як рано уже на Запоріжжі йти до школи. А до школи треба може якихсь два кілометри переходити. А то оселя така. Були бараки, дерев´яні бараки, де люди жили. То мама мене приводила до школи, й тоді як вела до школи, каже: — Олексію, піди, каже, по квартирах попроси хліба.

Вона також молода ще жінка була. Ну їй 30 років. Вона хотіла їсти. То я було йду попрошу хліба там десь, і мамі дам трохи й собі трохи й так ішов до школи. Так що я вже забув скільки там хліба давали, але все брак усього було. На Донбас, як ми приїхали, також бракувало. То там також на пайок було. Здається ще по 400 чи може по пів кілограма. Я не пам´ятаю, але знаю, що бракувало було. То ми вже з мамою, бо сестра й тато раніше поїхали, а ми пізніше як приїхали, то мама зразу не стала до праці, але треба було щось їсти. Ми йшли до столовки й в *garbage can* заглядали. Вибирали лушпайки з картоплі. Приносили додому. Мила мама їх, добре помила, наварила і то було нам обід і вечеря. То все що ми мали.

Пит.: Чи вони давали колгоспникам щось їсти?

Від.: Ми вже тут як на Донбасі були.

Пит.: На селі, на селі.

Від.: А! На селі! Ну колгоспники мали щось. Вони заробляли хліб. Їм наділялося якось від трудодня. Наділялося скількись там зерна. Вони зерно лише діставали. А хліб также самому треба було пекти. Треба молоти було те зерно й пекти самому. Картоплі я й не знаю як, бо кожний мав трохи огороду свого. Тим, що придбав з того одгороду, то якось переживали. І корови мали ще, то тримали корови то в сіно й під траву чи як вони, але я за те Вам не скажу через те, що ми не мали ні корови, нічого ми не мали. У нас все забране було, й ми в колгоспі не були.

Пит.: А чим люди їздили до міста чи Росії, щоб купити хліба?

Від.: Справа така була. Тато покійний пробував їздити до Білорусії. То треба було спеціяльний пропуск брати. Вже під час голоду то покійний що робив? Робив махорку, тютюн. І шив таке, жакет такий шив і в середину туди напихав махорки як він проїздив. Бо тоді де проїхати казали, що кордон довкола був замкнутий, і з України виїздити не можна було. Це вже якби крадькома лише можна було. То туди віз тютюн. Назад привозив часом проса або пшона привозив, хліба, сухарів. Привозив за той тютюн, бо казав, що там голоду не було. Там в них бракувало тютюну й за тютюн можна було все дістати. То привозив відтіля цей хліб, і може пшоно. То звідтіля можна, але то крадькома треба, бо як зловлять, то буде.

Пит.: А голоду не було в Білорусії?

Від.: Тато покійний казав, що там не було голоду. Лише що, бо як за тютюн можна було все, то там голоду не було.

Пит.: Чи був торгсин у Вашому селі?

Від.: Я не знаю, не знаю. Я Вам не скажу, бо я за торгсини тоді. Хто золото може мав, то може туди. Я не скажу. Здається в Прилуці були торгсини, а в Ладані не було. Я не думаю. Так!

Пит.: Коли та як скінчився голод на селі?

Від.: На селі, як я Вам сказав вже, в 1937–му році, коли сестра покійна покійної моєї мами написала нам листа: — Сестро, приїзджай назад. У нас уже можна пережити. Вже можна купити хліб.

То вже було в 37–му році. Тоді ми вже в 37–му році приїхали. Вже тато устроївся на працю. На залізній дорозі працював, а мама працювала на Заготзерно. Заготзерно там де звозили з колгоспів зерно і складали там, а мама працювала, накладували ці мішки в вагони. Накладала зерно. Там мама працювала. Бо вже тут можна було. Уже перебивалися. І вже можна було прожити. І тьотя помагала нам, мамина сестра помагала нам, бо вони в колгоспі були, а ми не були. Нам дали приміщення, й ми так коло них уже жили. Але ми в колгоспі ніколи не були й ні тато ні мама ні я не був — не працював лише, як нас розкуркулили й вигнали з хати, тоді нас гонили скрізь за те. Ми втікали. А тоді як в 37–му році як приїхали знову в село, але це як містечко воно, то тато працював там, де я казав — на тій залізній дорозі. Перше працював на построї цім там де залізну дорогу будували. Взагалі робітником був.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того, а якщо ні, то я маю ще одно питання.

Від.: Прошу питайте.

Пит.: Чому по Вашому був голод на Україні?

Від.: То цілком ясно і відомо через те, що український нарід, селяни і взагалі спротивилися від колективізації. Вони не хотіли колективу ніякого і за те ж цілком, щоб примусити нарід вступити до колгоспу, щоб знищити всяке національне життя, то й був навмисне створений голод. Знищити український спротив за своє, за змагання свого я. То цілком нема секрету ніякого там.

Пит.: Ну якщо Ви не маєте щось добавити, то прошу.

Від.: Поверхово, якби це я був приготовився до того або–що то можна було б дещо більше. Але вже це перейшло скільки, вже понад 50, 60 років. Ні! П´ятдесят років! То я сьогодні не можу пам´ятати. Мені 55 років від часу голоду то вже, то я 55 років поверхово. Добре, що ще й те пам´ятаю, але дещо добре запам´яталося в мене то — я того ніколи не забуду до самої смерті.

Пит.: Дуже Вам дядую за свідчення.

Від.: Прошу дуже.

Case History SW92

Iurii Ivanovych Bulat, b. December 12, 1915, village of Vesele, Zaporizhzhia district and region, one of 6 sons of a peasant who lived in a prosperous extended family of 18 persons. After revolution, land was redistributed such that the family was given 2.5 *desiatynas* of land for each person. Narrator recalls civil war and famine of 1921. Narrator's village, founded in the sixteenth century, had 600–700 households and a 2 churches, one of which was constructed in 1774. Narrator gives an extraordinarily detailed account of rural national consciousness, Soviet power in his village, the implementation of the Ukrainization policy there, and of political events in general in the 1920s. The forced grain procurements and imposition of household quotas (*plan do dvoru*) began in 1928, collectivization in 1929. Narrator's family was expropriated by the *komnezam*, expelled from their house on March 8, 1929, and soon thereafter exiled to Komi Autonomous Republic, where narrator spent a little more than a year. Famine in southern Ukraine began in 1931. Narrator saw hundreds of bodies on the road between Zaporizhzhia and Nykopil' and heard about cannibalism. He tells of seeing women forced to pull plows on a collective farm. In 1932, narrator, then swollen from starvation, fled the famine, going to Kabardino–Balkaria, which was then full of Ukrainian and other refugees. At the beginning of 1933, narrator was arrested and taken to a camp near Moscow. Narrator lost almost his entire family in exile and estimates that 75% of the population of his village perished, the remainder getting jobs and rations in Zaporizhzhia. Although narrator is intensely patriotic, he repreatedly stresses that every people ruled by the Communists suffered terribly. This is perhaps the single most informative interview of the entire collection.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я Юрій Булат.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Я народився 12–го грудня, 1915–го року.

Пит.: Де саме?

Від.: В Запоріжжі. Власне, Запорізька округа тоді називалася. Писалося село Веселе, Запорізького району, Запорізької округи. Пізніше вона стала Запорізька область.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?

Від.: До революції, я не пам´ятаю, але очевидно, ту землю що вони мали, вона була достатьна для того, щоб прожити ті родини, то й кількість ті родини, що вони мали, але я точно не можу сказати скільки десятин або гектарів вони мали до революції. Тоді після революції я знаю скільки землі вони мали. Після революції у нас розподіл землі, то давали на їжця, на одну особу два з половиной гектарів. А так як у нас було 18 людей, то ми землі мали досить. І тому було на чім поротися, і коли вже пізніше почали господарювати після громадянської війни, й після голоду 1921–го року, то ми були багатії, але в такому стані, в індівідуальному стані, як тоді була приватна власність за час НЕПу, то жили з куском хліба, й ми були не звичайно багатіями, але заможні жили.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: Вісімнадцять. Я можу перечислити достовірно. Якщо взяти шість хлопців, себто мої брати, то це буде шість. Тоді я мав дев´ять тіток. Це батькові сестри які були всі на виданні. То вже буде 15. А так як вони, ми разом жили в нас, бо то було дворище. А це батькові сестри були, один син тільки, то по традиції в українських родинах, якщо батько вмирав, себто мій дідусь по батькові, то тоді опіку за сестрами брав мій батько, як найстраший брат в неї. І тому вони в нас жили. Тому ми їх на видання вже видавали дівчат коли вони заміж виходили. Ну, потім, якщо нас шість, дев´ять тіток, 15, тато і мама, 17, і бабуся, себто мама моєї, мого батька, то буде 18. Таке дворище у нас було. Як ми жили? Будинок у нас був так як всі селянські хати під соломою, але великий будинок, досить простірний був. А крім цього був один будинок, в нас був великий хуртовий сад.

Це дерева досить давні були, яблуні, груші, там і т. д., сливи. От і в тому саду, в якомусь тисяча й ще затертому році, побудували ще мої предки таку хатинку, яка вже на половину була вросла в землю. Стара була. В якому столітті, я не знаю. То в тій власній хатині жили мої дід і баба. А тітка й вся інша родина вже тут жили в цьому будинкові, й в якому поміщалися всі. Для нас було досить місця, крім того, що далі наша господарка, там була стайня і т. д., майстерня. От так ми господарювали. Ми належали до багатіїв, але кляса якщо була вже класова, то цей розподіл при радянській системі, то ми належали до середньої такої заможної кляси. Бо земля розпроділялася не по двору, а скільки в дворі є родин. Якщо було багато людей, то й землі було більше. Але вони неспроможні були, або неспроможні або не хотіли часом обробляти землю. Тоді здавали ту землю за половину. Хтось їм обробляв, і те збіжжя, що вже мав в осіні вже готове, він давав половину тому, хто є власник цієї землі, а сам собі за свою працю половину мав.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про голод в 21–го року?

Від.: Про голод 21–го року я пам´ятаю перед тим пройшла так звана „Червона Гвардія." І коли вона проходила, я ще пам´ятаю в 20–му році, як проходили колаборанти, це не були в розумінні класичному вояки, умундировані, і т. д. Це було зборище бандитів. Вони проходили селом, вони буквально все грабували. Який відсоток був серед них українців, я не можу сказати. Але загально мова тільки російська серед них. Вони тягли рушниці прив´язані різним там мотерзам, і т. д. Але коли вони заходили в село, вони очищали так, як скажемо, на Близькому Сході саранча. Як вона десь входила, то вона нищить все. Те саме й в нас було. Наші села були на Запоріжжі досить заможні, але коли вони проходили цими селами, помимо того що громадянська війна вже була — війна почалася в 1914–му році. То вже багато було грабувань, і т. д. Але все ж таки селяни якось раду собі давали і від 14–го року коли почалася війна до 17–го, до часу вибуху революції, то чого селяни не відчули, як уже прийшла Червона Гвардія, яка буквально все грабувала. Вона зокрема наше село, Веселе, на Запоріжжі, було досить багате козацьке село. І господарі переважно в нас були дбайливі, вміли господарювати. І кожний мав коней, пару, а той троє і четверо, були такі, що більше. І кожний був досить забезпечений хлібом. Звичайно то велося надзвичайно тяжко, але кусок хліба завжди в них був, і був кусок м´яса і т.д. Розкошу не було. За те працювали тяжко вони, і мали кусок хліба забезпечений. Одначе коли прийшла Червона Гвардія, вона, так звані підзагони „продразвёрстка" в російській мові називаються, це примусове грабування: зерна, масла, яєць, птиці, курей, гус, качок, свиней, і взагалі худоби. Вони все то під мітлу забирали. Так що пограбуване село в 20–му році залишилося як облага поля. В 21–ій рік не було чим сіяти, не тому що засуха була, або інші кліматичні умови були несприятливі, а тому що грабоване село було. І тому те, що можна було посіяти в кого було, ну то посіяв трошки. Але так як я пам´ятаю, то всі селяни просто на густо були приречені копати, бо навіть худобу забрали, щоб тягнула, худобу, коні і т. д. То приречені лопатами копати, от і якийсь город собі зробити чи що. Так що в 21–му році, то є та площа, що була засіяна, то її все одно грабували знову ж ті загони, після жнив, і почався голод — зокрема південь України, де є Запоріжжя, південна частина України сюди ближче до Криму, захопив тут де Кубань. Ну й тут пішло на захід. То ті області надзвичайно потерпіли голод у 21–му році. Я не можу статистики сказати, скільки загинуло людей, бо в 21–му році це мені було шість років, але я пам´ятаю той голод, коли ми ходили на майдан, де варили риж, який був американський, і американці по якомусь пляні, я в той час не пам´ятаю, тільки що цей риж був складаний в великих мішках на майдані, і там були великі казани, де жінки варили цей риж, кашу й давали там по дві чи по три ложки, ділили для дітей, які були пухлі. В тому числі ми ходили, й ми діставали ту тарілку тієї рижової каші. Ну а дещо куди цей риж — скільки його приходило з Америки, дівався поза нашим споживанням. То тяжко сказати. Пізніше виявилося, що цей риж був скерований до Червоної Армії, до тієї бюрократії, яка собі привілеї мала більше, а нам те, що через пальці протекло, те нам діставалося. Ну все ж таки завдяки цьому рижові, що ми кожний день хоч один раз тарілочку діставали цього рижу, то хоч були голодні, але все так якось виживали. Одначе смертність була в 21–му році, зокрема в нашому селі Веселе, була дітей досить велика. І ми згубили в той час, якщо взяти дітей, бо діти найперше реагують на голод, вони вмирають найперше. То багато дітей померло. Я настільки пам´ятаю, то в школі, коли вже в кінці 21–го року відкрили школу, й почали дітки ходити вже до школи, звичайно деякі переросли свій вік

до першої кляси йти. То багато з тих дітей було, так що одна дитина прийшла, а двоє, троє, померло з голоду в 21–му році. Тепер вже відомо загально, окреслюють що до півтора мільйона людей Загинуло в 21–му році. Одначе в нас в нашій області, це Дніпропетровська область тоді була на Запоріжжі, то досить втрати було великої. Вмерли й так люди крім дітей. Старші люди, які не переносили голоду, або власне не пережили його. В нашій родині в 21–му році ніхто не помер. Ми всі вижили.

Пит.: А що Ви їли?

Від.: Ми доїдали тоді те що було, значить можливо зберегти. Наприклад, багато було запасу, на який не звертали уваги, навіть та банда Червоноґвардійців. Сушені насіння з кавунів, сушене насіння з коноплі, сушені томаки, на сонці сушені, то цілими міхами їх заготовляли на зиму. Тепер, квашана капуста, буряки, бараболя, закопана була. Так, що це все так воно було. М´ясо звичайно не було, а якщо була худобина яка, то її зберігали, так, щоб на майбутьне вона була вже або корова або конячина, якщо воно було молоде, нездале до Армії, його не взяли. Ну то воно виживало, й потім було як тяглова сила використане. Так що зберігали. У 21–му році завдяки всім ніби таким, де в вищих країнах на це не звертають уваги, але в нас, наприклад це було надзвичайно помічне. Сушені сливи, сушені яблука, сушені груші, сушені вишні, й все що було в саду все засушувалося з літа. На сонці сушилося. І це не тому, що люди передбачили голод. У нас традиція така на Україні, особливо в нашій області на Запоріжжі. Кліматичні вмови досить помірні, земля досить родюча, й сади в нас були — в нас винограду не було, бо трошки було від Криму задалі, й клімат інакший був. Але всі йнші овочі дозрівали й тому їх не викидали. Так. Їх, все то зберігалося. Навіть така рослина була називалася паслін, і ця рослина вона де досить велика, вона однорічна, але вона давала ягоди сині, й досить споживні, так що й це сушили. І то сушили так, що цілими міхами. Потім там оже, на даху спідвішували, от й зимою споживали, варили. От всяку іншу страву. Якщо можна було комбінувати, комбінували. От досить багато на Україні, такі продукти які з літа засушувалися, їх зберігали на зиму, й вони зимою були достить помічні. В нормальний час коли був хліб і м´ясо, вони були допомічні, але в той час коли був голод, вони були основною нашою їдою, а тоді вже коли до весни в 21–му році дожили, люди були звичайно пухлі, але ще один з другим ділився. Якщо було в кого більше бараболі, то давав бараболі, якщо хтось може затримав десь, заховав муки або якогось зерна іншого, то давав сусідові, й там помагав, і таким чином ми вижили. Ну в 22–му році вже зовсім повіяв інший вітер. Так що вже на господарці трошки багато працювали людей, посіяли й то не для колгоспу, колгоспів ще не було, а для себе. Так що вижили 21–ий рік достить не погано. І влада вже більш–менш радянська відтягнула ту банду. Лише залишилася місцева влада, яка хоч і притісняла, але все ж таки, тих прав що армія яка йшла, й вона проявляла бандитський нахил все грабувати, бо то армія йде на фронт, і т. д., то з нею боротьба була неймовірна. Були й спротиви. Збройні спротиви були. Але вже пізніше то вже було якогось з того в ходу в 22–му році. Так ми коротко кажучи, пережили 21–ий рік, і наше село пережило. Втрати були в дітях, в старших дітях і старших людях. Бо то так. Молока не було, масла не було, яєць не було. Ну, але жили тим, чим могли.

Пит.: Чи Ви можете описати коротко Ваше село? Скільки дворів було? Чи була школа? Чи була церква? Якщо школа була, чи то українська, чи російська? Чи церква була по старо–слов´янському, чи автокефальна церква?

Від.: Моє село Веселе. Не можу сказати, бо це дослідження вже хай хтось робить, чому воно Веселе називалося. Очевидно з козацької доби. Воно засноване в 16–му столітті. А з козацької доби залишилося, може воно дійсно веселе, бо воно побите було на сотні козацькі — перше, друга сотня, третя, і т. д. Дворів було десь у цьому моєму селі більше 700, себто 700. Був майдан. На майдані була церква збудована досить фундаментальна. Збудована ця церква була в 1774–му році. Чому я пам´ятаю, бо була плита умурована в церкву. І та церква побудована в 1774–му році. Друга церква була стара козацька церква. Дерев´яна. Вона була збудована з дубу. З дубів робили не дошки, але дубокий, його обчищали в кору, і то вкладалися в стіни, й з тієї дубини й таким чином та церква була збудована. Я не можу сказати, одначе знаю по тих з вищи(?) їх у цій церкві, то там не вільно було жінкам заходити. Тільки мужчини — себто козак мав право заходити, але жінка ні. І тому дід нас, коли вів у церкву йшов, так називалася козацька церква, то брав нас і вів. Всі дівчата, які були в нашій родині йшли до цієї, так то називали чомусь новою церквою. Вона була так само побудована в византійському стилі,

але туди йшли всі. А ми вже й з дідом ішли. Бо так як ми хлопчики, і належимо до чоловічої статі, то він нас брав і дозволяв нам в козацьку церкву йти, в якій правив священник Михайлівський. Досить старенький був цей священник. Доля його трагічно кінчилася — його заарештували й розстріляли його.

Пит.: Коли?

Від.: В 20–му році. Другий священик Никанор Губенко.Це був у новій церкві, в великій церкві, ми ще її називали. Так само він був заарештований і доля мені його не відома. Його заарештували, ніби за приналежність до української якоїсь національної організації, чи що яку часто може вони й були, але часто видумувала сама влада зпровокативною мірою, щоб те собі запроводити ніби легально.

Пит.: А хто ці були що арештували? Чи вони були місцеві люди, чи актив?

Від.: Це були місцеві люди. Цей отець Михайлівський був наш місцевий. Лише його батько був священик і то в нас так ніби йшло вже як каста. Никанор Губенко, наскільки я пам´ятаю, то він так само був.

Пит.: А ті що арештували? Що вони були за люди? Чи актив?

Від.: Бачите, це картина, щоб вона була зрозуміла більше, то треба тут насвітлити трошечки історію, т. зв. „каральних органів." Сама радянська влада складалася звичайно з усіх народів, які уходили в т. зв. Російську Імперію. Потім коли вже після революції, і більшовики закріпили свою владу, нарікали її „радянська влада." Я навіть не хочу її по–українському горовити, радянська влада, бо це трошки інакше воно. Зміст той самий, але звучить інакше. Хай вона буде радянська. Так вона себе як склята(?) зарекомнедувала, і так, що, нехай їй буде.

Пит.: Але в Вашому селі коли вони перше приїхали?

Від.: У нашому селі вже встабілізувалася влада в 21–му році, так що до 21–го року, ще були спалахи повстань, отже були ті партизаньські групи, які оперували на плавнях, далі по лісах, у нас лісів не було, лісостеп пішов собі на Київщину, ну й там далі тоді вже на Чернігівщину. А в нас були лише плавні над Дніпром, і в цих плавнях звичайно були партизанські групи, які наздавалися радянській владі, робили спротив. Одначе радянська влада тоді прислала, як уже вона закріпіла в 21–му році, коли голод був, то вже радянська влада була стабилізована. Стояли гарнізони ще, військові стояли, скажемо в районах, такі як Запоріжжя, Хортиця. Далі йде там Томаківка, Станція Марганець, Нікопіль, старе місце, місто. І ці гарнізони, вони вже стояли на сторожу, щоб не було стало повстань, і т. д. А тоді вже складалася місцева влада, яку уповноважило звичайно окупант, бо інакше її не можна було розв´язати. То прийшла чужа влада, яка говорила лиш російською мовою. І цей окупант тоді вже вибирав з місцевих селян. Вибирав відданих собі й радянській владі, людей, т. зв. Комітет незаможних селян, КНС. І цей Комітет незаможних селян складався з тих, все переважно були волоцюги, п´янюги, ледацюги, асоціяльний елемент, який не хотів працювати. Він дивився, як хтось працював і щось мав, то він дивися як би його обкрасти, якщо не легально, то нелегально. Але, але він не хотів працювати. Для нього радянська влада цілком відповідала його намірам і його характеру, і його бажанню. Вона якраз говорила, що вся влада в руках бідних, і т. д. Він бідний не тому, що він дійсно бідний. Є бідні люди, які інваліди, які по здоров´ю в господарстві не відповідно вив´язуватися. Але це було просто елемент, я йще раз підкреслюю, асоціяльний просто елемент, який тільки чекав цієї радянської влади. Їх не так багато було, але це була кара Божа. Вони, скажемо у нашому селі. Був такий голова сільської ради, або сільради скоречено, Петро Кривий. Це садист. І він будучи головою сільради мав коло себе актив, Комітет незаможних селян.

Пит.: Коли він став головою сільради?

Від.: Він став у 21–му році. Деколи його відміняли. Так і був ще Майстренко. Так само асоціяльний елемент з бідних волоцюг, п´янюг, дещо вони були арештовані ще до революції, не за політику, звичайно, за конокрадство, або за якийсь грабунок і т. д. Вони повернулися. Ніде вони в арміях ніколи не перебували, лише за бандитські вчинки, за грабунки, вони десь перебували переслідувані. А потім як вони вже повернулися в 21–му, в 22–му й 32–ий рік, вони проявили свою активність, і віддані радяньскій владі, яка складалася переважно із людей цієї більшовицької субстанції, себто бандитів всяких, і т. д. Нетворчий елемент. Він якраз був до 29–го року, настільки я пам´ятаю головою сільради, був цей, не пам´ятаю в якому році, отак приблизно в 24–му, бо 24–ий рік пам´ятаю це добре, це якраз помер Ленін, і ми в школі якраз це мали відбувати, значить

т. зв. цей траур шкільний, що такий великий вождь помер у 24–му році, здається в січні місяці. То тоді був голова сільради, Майстренко, якого я вже згадував. Це також такий самий кат був своїх місцевих людей. І проявили такі садистичні нахили Йосип Ганоцький, це так само був кат свого народу. Афонька Ганоцький був так само. Не знаю чи вони споріднені були чи ні. Це так само катюга був. Потім ще треба згадати таких як Штупа, це був колишній махновець. Потім перемахнувся до совєтів. Надзвичайно великої фізичної сили. Я його бачив власними очима. Чорний як циган! І він міг людину серед білого дня вбивати, й все показав, що це він „Я — радянської влади." Він міг грабувати безкарно. Він був начальником Томаківської районної міліції. Це тоже катюга був. Потім голова району він був Томаківський. Потім в Хортицю його перекинули. Не бувший активіст, який, не знаю його долю, чим вона кінчилася. Але до 29–го року пам´ятаю, що він гуляв як махновець, як бандит. Одначе він був відданий радянській владі. Пізніше це все я буду говорити про яку він ролю відіграв у розкуркуленні й хлібозаготівлі. А в цей проміжок часу від 21–го року до 29–го року, коли вже стали, або до 28–го року, коли стали наступати на селянина вже, то такі місцеві активісти відіграли жахливу ролю. І нарід в більшості, бо їх який соток, їх не великий був таких бандитів. Але вони відіграли ролю. Чому? Тому, що за спиною в них були мільйони багнет радянської влади. Вони тримали їх як терористичний апарат проти місцевого населення.

Пит.: А під час НЕПу?

Від.: Оце власне про те що я говорив — вони в час НЕПу проявляли. Але помимо всього, з боку т. зв. Української влади, на чолі якої були, ми так чули, що є в Києві влада. Ну, я звичайно в таких роках був, що пам´ятаю ці прізвища як Скрипник, Любченко, Петровського — Петровський так й був так само — це все–союзний староста був, так його називали, чи все–український староста.

Пит.: А звичайні селяни, чи вони були свідомі про тих? Чи вони знали хто вони є? Чи вони думали щось про це?

Від.: Свідомість селян була в той час національно, як що взяти. Була. Я так само не можу ствердити який відсоток був селян свідомих національно, але в час коли Скрипник був Народним комісаром освіти на Україні, то я якраз був у школі, й бо я почав у кінці 21–го року ходити до першої кляси, де 29–го року. То в межах цих моїх семи років мого навчання в школі, а досить пам´ятаю такі прізвища на Україні які спричинилися до українізації мови, де ми проходили ці українські предмети. У нас була російська мова як чужа мова в школі.

Пит.: Коли то почалося?

Від.: Це почалося, так як я пам´ятаю з 24–го року.

Пит.: А перед тим все, все було по–російському?

Від.: А тоді так само по–українському, в нас у школі викладали були по–українському. Але українізація, чому вона найбільше була замітна? Українізація. Коли Скрипник уже взяв у свої руки на комісара, себто міністерство освіти, так як сучасної мови, кажучи, він запровадив досить серьозні міри. Кожний вчитель мусив володіти українською мовою. Той, хто не володів українською мовою, мусив їхати на курси, й на протязі ще якогось часу, чи пів року, чи скільки він мусив володіти в такій мірі українською мовою, що той предмет, що він читає в школі, то чи то в початковій чи неповносередній, він мусив вже читати цю лекцію в українській мові. Я пам´ятаю таких учителів. У нас був учитель історії, Микола Василевич Лютий. Цьому не потрібно було удосконалювати українську мову. Одначе були такі, як Заяць, який напів говорив українською і напів російською мовами, й він мусив відправитися на шість місяців у Запоріжжя, удосконаливши мову, він повернувся назад, уже говорючи досить гарно українською мовою, і він викладав українською мовою. Він був досить добрий математик. Микола Василевич Лютий, це був історик. Решта географію читали, ну геометрії, там літературу, і т. д. Одже одним словом, ті всі предмети, які на Україні були в школах, то в нас, в нас були три школи, й чотири школи, це вже була виникла пізніше, десятилітка, де була вже середня освіта. От одначе я їй не застав. Чому? Тому що нас вже вислали в той час на північ. Але в цей час у межах НЕПу, я пам´ятаю такий злет селянів. Вони не були багатії, але прояв індивідуальної ініціятиви й свідомості, що це є моє, власне моє, то в сільскому господарстві дуже важливо вчасно обробити землю, вчасно засіяти, вчасно її зібрати, і т. д. А так як вона його власна, то кожний ставав досить рано, досить пізно лягав. Спрягалися до купи два, три господарі. Хтось має корову хтось там має

конячину. Так спрягали й так на полі працювали. Так як земля досить урожайна, то урожаї були досить добрі, і господарі почали господарювати так, що стало вже й птиця й худоба, прибавилося в господарстві, й кусок хліба вже був достатній, і було вже на ринок що продати. Хоч збіжжя було досить дешеве, але все ж таки вже віддірвав, хоч від свого рота, й яйця, і м´ясо, курку, гуску. Міг везти чи качку на базар продати, чи молоко продати. А Запоріжжя, хоч і було й промислове місце, не було промислове місто йще тоді до початку будови Дніпростану. Але все таки зпожив було досить і на базар можна було вести й привести й продати. І вже ту копійку заробляли на своєму, тому, що вони в своєму господарстві плекали як кури, гуси, качки, зерно продавали звичайно на центеметри, і т. д. Так що господарі жили добре під оглядом матеріальним. Наскільки я пам´ятаю в школі атмосфера була досить така, я б сказав би „була під бомбу велику." Бо то так: учителі всі говорять українською мовою. В церкві досить був на такому мистецькому високому рівні, був церковний хор, де були так само й вчителі хористи. Диригентом був учитель Архип Буртута. Він сам був учитель, географ. Викладав географію. І його син. Він був десь студентом київським. Але в час революції, він ще не був досить дорослим, не попав ніде, й він прибув у наше село до батька. І він був у хорі. Досить був голос, як багато з українців володіють такими голосами надзвичайними, то вони в хорі були в основному, батько і син. Основними були хористами. А з моєї родини наскільки я пам´ятаю, майже всі тітки до хору належали. Так що в нас був родинний хор. О всі співали. Ми співали. Батько співав. Дід співав. Мама співала. Одже в нас був свій хор. Але 14 людей. То світські пісні співали, і релігійні, церковні пісні співали так само. Всі в суботу на вечеріню йшли, й хто міг, ішли до вечірні, співали. В неділю почалася, починалася Служба Божа. Так само йшли до хору. То я так на клиросі спостерігав як мої тітки співали, й я йшов, і там, будучи хлопчиком, підтягав. Ми любили взагалі — ми співучий народ, українці, вміємо співати і плакати.

Пит.: А в церкві правили по–українському, чи по–старо–слов´янському.

Від: В нас була спроба розбити церкву. І як її там називали. Одні називали, що це нова церква якась там і священник якийсь приїжджав, який закликав више(?) підкорятися, це цьому московському патріярхові, і т. д. Але одна баталія тільки в нас коло церкви пройшла й після того він зник і його вже більше не було. Так що правдоподібно, наскільки я пам´ятаю, наші обидві церкви, й велика церква та побудована, й та козацька стара, вони були підпорядковані київському митрополитові.

Пит.: Не були автокефальні?

Від.: Це була автокефальна. Але хоч була церква й автокефальна, й проповіді говорилися в українській мові, одначе сам процес служби тоді ще був на старо–словянській мові. Бо досконалити й перекласти на українську мову очевидно було тяжко. Наскільки я пам´ятаю, то хористи співали на старо–слов´янській мові. Нас вчили молитов на старо–слов´янській мові починаючи від „Отче наш," і те саме священники. Але коли священники вже виступали з проповідями, то вони говорили українською мовою. Чому? Тому, що й вони спроможні були висловити в українській мові той зміст своєї проповіді який, скажем до революції, він був змушений говорити в російській мові. Шкільництво? Шкільництво було досить на високому рівні. Я б сказав, що в обсязі програми, зокрема в нашій школі до якої я належав, учителі були досить підготовлені. Вони були учителями до революційного часу, й після революції, зберeглися, то ми мали програму за семилітку, себто неповна середня школа, таку обтяжену, що на протязі нашого денного навчання в якому ми були, то мусили ми в школі запровадити одну систему й навчання односистемне. Ми кінчали як ученики, які хоч і переросли деякі роками, і все ж таки належали. Там їм було чи 13, чи 14 років, чи 10, чи вісім, але все так в день ми мали. А, ті, які через брак часу і брак шкіл і час громадянської війни переросли й були в школі вже 18–літними йти вечером. Таким чином у нас школа була цілий навчальний рік, до 11–ої години ночі, школа була, в дві черги, перша черга денна, а друга нічна була. Чому? Тому, що помешкань не було. Школа була в час революції знищена. Поки її почали відбудовувати, матеріялів досить не було, ані цегли, ані цементу, ані дерева. Люди почали самі складатися. Громади самі по своїй ініціятиві будували, почали, й зруйновані школи й інший медичний пункт, себто там лікар уже якийся був. Так само треба було відбудовувати. То школу зробили в нашій хаті, там де ми жили. Тим часово. Так що мені треба було тільки двері відкрити, й я вже в клясі. Батько поробив, так як він був гарний столяр, то він поробив парти де ми сиділи, дошки на яких ми —пофарбовані

— на яких ми крейдою малювали, писали, і т. д. То ми в школі були. В клясі уміщувалося 40 учнів, так, що її залою не можна назвати. Але в хаті ця кімната була досить — була довга, й і вона уміщала, хоч тісно було, 40 учнів. В мене, наприклад, на парті, куди я сидів, нас троє сиділо, дівчата були в одній, їх було 17 років, а в першій клясі, а мені було шість років. А друга мала мабуть ще старша так само, то звичайно я мусив за їх математику писати, от і з букваря вже тоді забирати. О, в них голіві вже не була наука, а гуляння. Вже їх до музики тягло. Все ж таки якось спромоглися вони закінчити бодай четверту клясу. Вміли читати, писати. Для тих, хто не міг поміститися в школах, відкривали т. зв. „Лікнеп." Це були школи ліквідації неписьменності, скорочено лікнеп — ліквідація неписьменности. Їх учили елементарних понять — читати й писати. Ото все! Якісь інші предмети як історія, географія, література, математика, алгебра, й т. д., то про те не говорили, бо лікбет — ліквідація неписьменности, щоб людина могла читати, могла писати, ну й звичайно вважалася вона, хоч і неосвіченої, але все ж та, не хрестиком підписувалася. Така атмосфера була. Національно атмосфера була надзвичайно висока тим, що, наприклад, виступали такі аматорські групи артистів. У нас наприклад у школі була створена така аматорська група, в якій і я був віддігравав деяку маленьку ролю, і ми ставили такі сцени й з часів революції, або з часів паризької комуни. Наприклад, пам´ятаю така постановка була „Запорожець за Дунаєм," то нам було не під силу, але вищі кляси за нас уже такі, які в той час вже семилітку закінчували й мали за собою по 15, 16, 18 років, то ті якраз ці постановки вони виконували. І досить людей приваблювали. Люди були, в цьому відношені, як взагалі традиційно в Україні, шанували й Шевченка, Лесю Українку, й Івана Франка, й всіх тих письменників, які національно себе виявили, в якійсь мірі. Звичайно це не був прояв націоналізму, який кидав світло аж включно до прояву шовинізму. Ні. Бо нації, які зокрема в наші обалсті були німці, греки були, були поляки, були росіяни, й звичайно переважаючи якісь відсотки було українців. Але прояву ворожнечі не було до інших народів. В школи ходили. Вони говорили українською мовою, вчилися українською мовою. Так.

Пит.: Відношення були дуже добрі?

Від.: Дуже добре було відношення. На тому, що воно заборонене було владою ще там не можна проявлати до чужинецького елементу, або до тих етнічних груп якою з ворожою настанови. В нас традиція в народі була така, що в родині виховувалася дитина не ворожа до нації. Такого не підкреслювалося ніколи. Непідкреслювалося ворожих, більше на те, що в нас були твори які підкреслювали вороже наставлення татар і ті набіги, і т.д. на Україну, поляків, прояв жорстокості з боку Польщі, королівської Польщі, з боку скажем російських царів, і т. д. Але ми це знали. Ми це з історії, хоч і в той час не легальної і усної історії, ми це знали. Але все ж таки, в рпдуні підкреслювалося ставитися до людини конкретно, людяно. Тому, що вона тільки людина. І до неї, до цієї людини треба ставитися людяно, сердечно. Ми є автохтони. Ми є господарі землі. Вони не по своєї волі сюди прийшли. Чи то поляки залишили, чи то татари залишилися, чи то росіяни залишилися, чи то євреї залишилися. Все ж таки ці люди живуть тут з нами, і ми мусимо жити з ними, і діти наші мусять учитися в школі. Вони мали свій — скажемо на Запоріжжі був — католицький костел, і вони ходили. Поляки туди ходили, й ті німці, які були католиками, а інші були може не католиками, не знаю. В всякім разі костел був, була ця на гору. Вони ходили до своєї святині, ми ходили до своєї святині. Одначе ворожо в нас примів, прояву такого не було. Це я підкреслюю в межах своєї родини, в межах свого села. Були в нас. У нашому селі, в місті Запоріжжя були євреї. В нашому селі не було євреїв. Одначе були вони лікарі, були вони дентисти, були вони фотографи, були вони як у нас перукарі, себто валярна(?). Отакі шевці.

І була атмосфера в школі підкреслена учителями, що до дітей треба ставитися, до людей, прихильно, зичливо, культурно. Ну, одним словом по–Божому, по християнському. Прояв такої ворожнечі національної не було.

Пит.: Чи Ви знаєте чи культура була також на такому високому рівні як у других селах? Чи Ви знаєте чи кругом Вас культура також була така висока як у Вашому селі? І чому? Чому, бо то була бувша козацька земля, чи що?

Від.: Зяснувати нашу культуру, нашу традицію, наші звичаї, зяснувати його одним словом не можна. Це є прерогатива звичайно істориків і людей, які займаються дослідженням, і т. д. Але моє враження, таке своє враження як хлопець, сільський хлопець, і з тих умов у яких я перебував, скажемо, в школі, в мене вони залишилося як

найліпший спогад із мого перебування в школі, бо всі вчителі були, як учителі звичайно вимагали дисципліну, вимагали виконання шкільних завдань, і т. д.

Пит.: А вчителі, вони були місцеві, чи приїжджі?

Від.: Частина були місцеві, частина були приїжджі. А це люди, які походили може з іншого району з України, з іншого села. Може в тому селі був склад учителів вже заповнений, а він учитель сам прийшов з полону, з Австрії десь приїхав або з армії, шукав роботи тут. Якраз у нашому селі відповідне місце було по–його предмету, як історик, чи географ, чи математик. От і вони влаштовувалися. Одначе ці люди були надзвичайно свідомі. Вони були в час НЕПу, в час Скрипника, коли він запровадив українізацію таку, навіть українська мова була досконала. Ми вивчали, скажем, граматику — вона в нас була на дуже високому рівні. Все нам підкреслювали: —Говоріть шевченківською мовою. Ми читали Шевченка. Ми читали Івана Франка. Ми читали Лесю Українку. Ми читали Андрія Кащенка. Це пубутов(?) й був. Між іншим, земляк. Він з Дніпропетровського. І Андрій Кащенко написав такі твори як: „Вниз до Дунаю," „На руїнах Січі," і т. д. Досить захоплюючі були його твори для дітей. Ми в цьому дусі виховувалися. Так що любіть Україну, українську мову, звичаї, культуру. Нас привчали й в школі й в родині, і т.д.

Пит.: А економічно тоді також було досить добре так як під час НЕПу?

Від.: Економічно так. Економічно під час НЕПу, то була приватна власність. Якщо були злишки в вас в господарстві — чи м´яса, чи яєць, чи молока, чи масла, чи пшениці, жита, чи гороху, чи там чого іншого, вивезли на ярмарок, на базар. Везли до держави, де були приймальні пункти й продавали там пшеницю на центнери, на тони, й т. д. Я це пам´ятаю — возили цілими валками підводами, продавали й торгували той гріш, за який купували вже собі там матеріял на штани, на сорочки, на якийсь плащ, чи ще на якусь потребу, чи сільськогосподарський реманент було треба купити. Так що люди розвили оці власні ініціятиви приватні. Починаючи з початку приватної власності, т. зв. „Нової економічної політики," до часу колективізації проявили в такій мірі динамічність свою, що стали господарями. Забезпеченими. Стали хати вже побілені, вікна були вже ті що залишилися побиті, закурені з часу громадянської війни вже стали свіженькі, сади понасаджували вже ті, що були невироблені, їх повичищували гарно. Городи були оброблені, потім на полі, поле було засіяне — там і пшеницями й соняшниками, кукурдзою і різним збіжжям, яке давало господарству надзвичайний великий прибуток і саме життя. Отже ж були увлаштовані в рік, кожне село мало традицію ярмарок відбути. На тому ярмарку були звичайно все що можна було вивести й що можна було виробити. Це на ярмарок вивозилося. Якщо візьмемо товари такі, як чоботи, валянки там, сукна різні биті, то це кустарним шляхом здобувалося, і вивозили його, продавали. Хто вивозив худобу продавати, хто вивозив інші свої здобутки сільськогосподарські продавати. Так що на ярмарках було, скажемо, на Спасах ярмарок надзвичайно великий. Це з´їжджалося, як у нас казали, на 50 кілометрів з округи людей. Всі села з´їжджалися. Тисячи людей. Торгівля була всяка. Ну й ми як малі звичайно на тому ярмарку почувалися в своїй стихії. Так що цей спогад у мене залишився гарний. Люди вільно співали. Звичайно прояву націоналістичного, він у такій мірі не проявлявся, але було вільно. Ми ставили українські — на українську тематику, скажемо — постановки, як я вже перед тим згадував. Ми говорили вільно українською мовою в школі. Ми вчилися. Ми вивчали українських клясиків, які були не заборонені. Я навіть не пам´ятаю, які були заборонені. От, але пам´ятаю, що такі, як Шевченко, то ми завжди, він у нас був як батько, як пророк, як геній. Так підкреслювали наші вчителі. Отже під тим оглядом, НЕП дав багато матеріяльного, підводи для селян. Що вони проявили свою ініціятиву приватну, і залатали ті дірки з громадянської війни — бідність, убогість, і т. д. Це був досить момент додатний. Завдяки прояву приватної ініціятиви. А духова вже сторона була завдяки таким українцям як Скрипник, як Любченко, як Хвильовий, ну й місцеві вчителі, місцева інтелігенція проявляли так само національний дух. І ми вже виховані, моє покоління скажемо, воно виховане було українською школою. У нас — у моєму селі три школи були, не було навіть кляси російської. Всі ті діти, які належали до інших націй, як діти греків, колоністів, німців, росіян, або німців, вони всі говорили українською мовою. І ніхто не нарікав нічого. Була це мова, як само собою зрозуміла, як мова українська. Чому завдячувати цю культуру? Я думаю, шо ця культура, вона не була проявлена, як нова культура. Це тяглість з цієї культури українського народу, йще від княжої доби, через козацьку добу, гетьманьську добу, й аж до визвольних змагань, коли вже стала

українська держава. От і на чолі з урядом Української Народної Республіки і нарід якраз прагнув своєю мовою виявити свій геній, не чужою мовою, а своєю мовою. Це, що я найбільш підкреслював в школі.

Пит.: Поскільки Ви знаєте, чи було так само в других селах?

Від.: Наскільки я пам´ятаю, такі села, в яких у нас були родичі, батькові, по батькові лінії, по матері лінії. Я знаю таке село Чумаки. Від нас воно лежить на правому березі Дніпра. І ми з Правобережжя Дніпра, Веселе, село Веселе. Чумаки, це Томаківського району. Там надзвичайно була висока українізація. Прояв місцевого населення, яких місцевих учителів надзвичайно високе було. Чому я це підреслюю? Тому, що звідти приїжджали до нас і ставили таку постановку з української тематики, де було для нас надзвичайно мило дивитися, як „Козак Голота." Це було цікаво. Або „Наталка Полтавка." Вони артистичними аматорами звичайно, артистичними кадрами в них далеко вищево. Все село було в половину менше за наше, але населення було надзвичайно його свідоме, й культурне. Я там був не один раз, бо там батькові родичі були. І ми їздили до тих родичів. Я бачив ту школу. Там були дві школи, одна семилітка, одна чотирилітка була. І з учителями батько знайомий мій був. Була церква й був хор. Надзвичайний хор там був, який так само в великі свята провадив, щоб у наші великі церкві змішаний хор був у селах Чумаків і Веселої. Далі село йшло. Це вже район. Він так на ті приналежні села, Томаківка. Томаківка це район, це не є містечко, тільки район цього нашого. Але воно старе. Воно козацьке ще, колись село було, потім перетворено було в район. Це п´ять кілометрів від станції Марганець. Від станції Мирова, п´ять кілометрів. Там, у цій Томаківці були так само досить свідомі люди. Але там вже була десятилітка, бо до революції там була гімназія. В нас не було гімназії, а там була гімназія до революції. Після революції, тоді, коли вже після семиліток організували десятилітки. Це вже пізніше там була перша десятилітка. Ну промисловості там ніякої не було. Одначе культурне життя там було на високому рівні. Я пам´ятаю досить. В нас там так само родичі були. Ну, пам´ятаю таке село як Комишувата. Так само досить високий рівень був культурний. Кисличувата. Так само. Ганнівка так само була. Високий рівень був там, бо там був культурний центер все з учителів. У нас прояв був, завжди виходив або виповнювався з учителів. Учителі були першими тими, які показували якраз ту культуру, яка найбільше відзеркалювала народні бажання, бо самі вони походили від селян. А потім в селах ше були собі Никопіль. Никопіль, це було вже більше–менш так промислове місто, хоч не дуже, але все таки там промисловість була. Одначе там були так само українські школи, це було 35 кілометрів від нас, униз по Дніпру, старе місто. І ми там мали знайомих. І школярі приїжджали до нас, й ми до школярів тоді їздили. Потім ми створювали такі, т. зв. екскурсії з школою. І наші вчителі організували екскурсію на Ненасительський Поріг, себто Дніпропетровського ближче туди. Ми їхали підводами кіньми. В нас ціла школа їхала, одна школа, друга школа, третя школа. Так що нас дітей було там може до яких 700, 800. Для нас це була велика романтика, бо то ми їхали кіньми підводами усупроводі вчителів. Учителі пояснювали нам на берегу — а ми над Дніпром їхали весь час, над плавнями. Історію Дніпра нам викладали. Вже з натури беручи. Ночували ми в полі. Кашу козацьку варили в полі. Господарі, які віддали до диспозиції школи свої підводи, брали зі собою бараболю, пшоно, казани великі, варили це все в полі. Так ми доїхали за тих літ до Ненасительського порогу. Ненасительський поріг на нас зробив надзвичайне враження. Перше, шо він шумить коли ви говорите, ви не чуєте нічого. По друге, падіння самої води було, й клекотіння і капання, то було надзивчайне. Одначе десь вище за Ненасительський поріг ми переправилися через Дніпро з правого берега на лівий, і ми відвідали Кодак, це крепість, яка була розбита вже, одна тільки залишилася таки з Кодака. Але Кодак має свою історію. Наші вчителі якраз звернули велику увагу, щоб в при наявності цієї кріпості прочитати нам цілі лекції про історію Кодака. Ну одночасно, звичайно заторкує історія козацької доби, а зокрема історію Запорізької Січі. Я вже не буду говорити скільки ми разів відвідували Запорізьку Січ, яка звичайно вже була зруйнована й так навіть не було ознак таких яскравих, що там була Січ. Одначе коли наші вчителі історики нам пояснювали те, ще деякі були рови викопані там, деякі вали залишилися, так що нагадував про те, що тут колись була Січ. Показували нам де були таємні входи до Дніпра, в час облоги, де воду вони там діставали для Січі й т. д. Одначе це все була так би мовити пояснення в´явного порядку. Якби була реставрована Січ, тоді було б легше нам. Так що ця українізація в час НЕПу і

час українізації яка стихійно сама й з прояви сили народу, ініціятиви його, зокрема наших невмиручих учителів, які були національно свідомі. Вони так підняли дух, зокрема цієї категорії людей до якої ми належали нашої, так би мовити, *new* ґенерація мого віку, що ми перенялися такою силою ті українізації, що сприйнялися душею і втілили в себе все. Я одним словом кажу комплетно. Затеріло(?) в небі прояв українського народу, якщо не вдалося закріпити українську національну владу в час визвольних змагань, то в час НЕПу коли існував НЕП і існувала спонтанно великої сприяви, й в цьому багато прислужило таких як Скрипник, Хвильовий, і пізніше Любченко, й багато безіменних героїв національних. То українізація показала себе досить силою великою, досить великою силою. Це було видно, бо по церквах, який був по театрах, який був у літературі, зокрема в шкільництві. Цей дух був надзвичайно високий.

Пит.: А як влада реагувала на це?

Від.: Влада, бачите, була так: називалася Українська Радянська Влада.

Пит.: Місцева влада?

Від.: Місцева влада так як оці всі асоціяльний так би мовити елемент, і він не мав можливості настільки проявити своїх деструктивних тих ціль, що під силою більшості й цією вже тенденцію цілого села, цілого району, цілої області, вони були визначні. Одначе влада сприяла, сприяла звичайно на місцях, скажем як голови сільрад, там і всякі інші. Спочатку вона не сприяла аж в такій мірі, що б вони такі права мали, й проявляли своє таке славілля. Пізніше вже було в 27–й, 28–й, 29–ий роки, тоді вже їм повна була влада проявлена й прославнена своїм садизмом. А до того часу вони бачили, що господарі заможні, що господарі проявляють себто селяни проявляють, національну свідомість, і т. д. Вони тільки плентались, ця маленька кучка, цих сіль, сіль ну відщепельців від народу, того асоціяльного елементу, які дуже в визначній міри; він був у високому відношенні. Він плентався в заді, нічого він не міг проявити. Він проявляє тоді тільки свою силу, деструктивну силу, коли влади замір відверто вже стоїть. Коли було проголешено абсолютно війна проти українського селянина, проти української культури, назвавши її українську прояву, українським національним визвольним націоналізмом, і т. д., тоді вони відразу голови підняли й зразу вони об´єдналися тісніше в своїх рядах т. зв. „Комітет незаможних селян," стали всилу комсомолу, й проявили свою тоді руїніцьку силу.

Пит.: Коли вони почали організувати колгоспи в Вашому селі?

Від.: Колгоспів спочатку не було, а т. зв. артіль почали організвувати. В нас початок організації був у 29–му році. Але в нас сталося так, що батькові як голові родини й двору почали доводити плян до двору. Почався він у 1928–му році. Спочатку скільки то тон пшениці, жита, і т.д. вивезти.

Пит.: А перед тим, яку частину урожаю брала держава?

Від.: Перед тим держава не брала.

Пит.: Чи податки були?

Від.: Податки були до двору. То в грошовій формі податки платили. Але держава таких то планів до двору, скільки маєш вивезти зерна, зерна чи худоби, чи що не було, бо селяни так і так мали збитків багато, що продати треба. І тому скажемо не було потреб вдоводу. Так і так селяни, те що йому вважав на посів йому вистарчити, їсти йому вистарчить, а всі тони я відвезу, продам, бо мені потрібно гроші. Тоді були магазини, кооперативи. Дещо можна було в них купити. Були, скажем, такі продукти необхідні, як керосін, сіль, для господарства цвяхи, підкови, там вухналі, от, ну, для сільського господарства, плуг, трояк, то треба було волами, треба було купувати й треба щось було продати перед тим. Так що держава цілком мала хлібу багато, добровільно проданого, чисто. То ж житниця, яку називала Европа — Україна продукувала зерна в час НЕПу досить багато. І потреби вдоводжування пляну не було. А вже в 28–му році почали в нас, і урожай в 28–му році не був поганий. Батько все ще впорався зробити. Одначе почали вдоводнювати план, вивезти стільки тону батькові. Вивезти ще тону. Вивіз. Стільки то худобі дати. Він дав. Стільки гроші треба дати, бо то півтонний цей до двору був податок. Батько заплатив. Потім вже до того, що вже не було чого. Вже й худоби нема, і зерна нема, й грошей нема, й ми бачимо, що йде до такого стану, що як можна далі жити? Родина велика. Те саме з сусідами нашими. То біда ціла. Вибрали таких найбільш раціональних господарів у нас, таких, як мого батька.

Пит.: Чи його називали куркулем чи середняком?

Від.: Їх усіх називали тих господарів хто господарював раціонально й мав там пару коней, пару коров, от мав свиней, мав вівць, стайню мав, то їх називали куркулями. Так що потім пізніше підкуркульниками других називали, а потім взагалі ворогами народу. Оце мірялося мірилом не господарським яке господарство чоловік посідав, мірило було, як він національно був свідомий. Якщо вважався, що він у селі національно свідомий, до хору ходив, співав, діти вчилися в школі, говорить українською мовою, українську ношу носить, проявляє ту українськість, а це в наше все село було таке, за винятком там якусь кількість, що може чи вникали чи не знаю то, ну то значить тоді охрестили що це все, все те село є буржуази, націоналісти рядянської влади, і т. д. Так що мій батько по–соціяльному стану як сказав би, або радіше по–матеріяльному маєтковий стан, він і не належив до куркулів. Бо що таке куркуль? Це поняття досить широке. Куркуль — це який об´єднує собі високе господарство як сплатуючу силу, наймову т. зв. і т. д. Батько цим не займався. В нас найманої сили не було. Ту землю, що він мав, вона державою дана, та земля була. Що він її вспішно обробляв і мав з неї зиски, не сплатуючи нічого, це його досягнення й вміння вести господарку добре. Отже, але за те, що він умів господарку вести, за те ти винуватий. Ти мусив не везти ту господарку, а по порійзанському(?) відноситися. Отак, сяк так, о й не виплячуватися, що ти господар і що ти говориш українською мовою, дітей вчиш, і т. д. Так що те мірило було перш за все владою за піддозріваннями, й мій батько перший вже підупав. Так що ми восьмого березня, 1929–го року уже були грабовані в такій мірі, що не знали що робити. Але восьмого березня десь в сьомій годині вечера, ми посідали всі за свій стіл вечеряти й раптом наш двір був оточений гвардією. Зайшла в хату міськова людина, зайшла в формі т. зв. ГПУ, пізніше НКВД, себо т. зв. „Государственное политическое иправление," таємна поліція. Увійшов, прочитав вирок: — Що в імени рядянської влади, ви, Іван Андрійович Булат, підлягаєте висилки за межі України на північ.

Одже я ще раз повторюю, восьмого березня, це жіноче свято в Радянському Союзі й цей вечір, десь таємно засідала сільська рада, на чолі головою Петро Кривий уповноважений від району — це був цей військовий ГПУ уповноважений, і решта була місцевий актив, Комітет незаможних селян, які були озброєні мисливською зброєю, і дехто мав револьвери. Оточили, нікого нас з двору не випустили. Вечір був досить зимний, ще сніг був, і коли він зачитав нам, залишив їх, звичайно ми не довечеряли. Так всі з нас стропилися. Він прочитав вирок, що в імени Рядянської влади, і т. д. Ви такій то такій підлягаєте висилці з межі України як куркуль, і т. д. Так що вчинився гамір у хаті, звичайно плач, тужать, кричать. Але так швидко це все, що нам не дали змоги взяти зі собою майже нічого. Хто щось міг узяти ото на себе одягнувся і все. І старших братів моїх, які вже мали понад 18 років, і до 18 років то були руки пов´язали, відразу їх в санки повкидали, під´їхали кіньми й в сани повкидали їх. Батька зв´язали й кинули в сани так само, а мама й ми малята коло неї, то в других чи третіх там санях покинуті були. Куди будуть везти, ми нічого не знали. Ті, які селяни з наших родичів, які не підлягали висилці, прийшли прощатися з нами, нікого не пустили. Так що ця варта, яка була навколо двору зроблена, то вона нікого не пустила. Продуктів ніяких не взяли ми, бо не встигли й не дали. Дещо хто за пазуху і взяв там кусок хліба, чи якийсь покраєць хліба, чи хлібину, ну це все, що ми мали. Ну й звичайно, хто одягнувся як міг. Так як це була холодна пора, то ще не встиг ніхто вдягнутися так добре, то ще там якийсь кужучок чи плащ тепліший надів. Моїх всіх тіток, і т. д. відокремили, їх від нас ізолювали. І ми попали на станцію яка називається Мерго́ва (Марганець?). Це десь була якихсь 18 кілометрів від нас може або більше. На цій станції Мергова(?) були вже вагони, вже готові були. І було людей багато, звезені з району — Томаківського району. Це були звезені ці люди, які призначені були для виселання за межі України, т. зв. вороги народу чи куркулі. І там нас у вагони вкидали. Так називалися то телячі вагони. Там у тих вагонах були пороблені такі як ліжка деревляні. То тоді позабивали тих людей, що нас там було надзвичайно багато. Людей набили в вагони так як оселедці в бочку, малі, великі, старі, всякі. І там тоді привезли тоді й вже братів моїх, старших, і мого батька, й вкинули до нас до вагону мою родину. І ми постояли десь до ранку, коли вже звезли всіх, і нас повезли на північ. Через Москву ми переїжджали, то ми заглядали в щільки, які в вагонах були замість світла, бо то забито все було, загратовано, але ми прочитали, що це була Курська станція. Так що ми проїхали цю Курську станцію, потім пам´ятаю таке місце яке ми їхали ще Ярослав, це місто досить велике. Перебільськ, це місто велике. І нарешті приїхали ми місто Вологду.

Місто було над річкою. Але що кинулося мені в очі перш за все це надзвичайно холодне було, хоч ми їхали що найменше три тижні ми їхали.

Пит.: Як часто?

Від.: Зупинялися?

Пит.: Зупинялися.

Від.: Зупинялися на якихсь великих станціях, але так, що від станції по далі було, щоб люди не бачили. І там тоді вже нам подавали відра для того, щоб ми своє там зробили в вагонах. Ну і якесь там відро на вагон давали кип´ятку й якийсь суп там такий похльоб, що собака б не їла. Так що на великих лише станціях зупинялися, а так могли часом їхати на протязі цілої доби, й ніде не зупинялися вагони. Шалон був так як ми їхали тоді, то ми замішали ті щільки, що були в вагоні, то якщо десь крутий поворот був, то тоді з того вагона можна було спостерігати який він довгий, бо він закручувався так. О то ми намічували десь 40 ізлишніх вагонів, яких з України везли. Це все такі люди ж як і ми. Коли нас вивантажили вже в місті Вологда, то ми побачили, що там були тисячі, тисячі, людей, дітей, стариків, молодих, і т. д. Крик, гамір, охорона надзвичайно сувора була. І почали зразу вишукувати в лави, й через міст переганяли нас через річку Сухода, куди, ми не знали! А потім ми вже, коли нас перегнали через річку цю яку я пізніше взнав, що це річка Сухода, то там був величезний монастир, або називали колись Кріпость Івана Грозного над річкою самою. Це очевидно вона колись відігравала оборонну спроможністі(?) проти татарів. І це потім перетворено було з кріпості в монастир. Цей монастир помістив собі десятки тисяч оціх виселенців з України. Ми вже ввійшли під охороною в цей монастир. Там було все приготовлене для нашої зустрічі. Церкви всі були завантажані цими нарами. Побудовані нари були з дерева, й то як у нас казали до самого Бога, до зірниці аж, так високо лізли по драбинах тоді діти, старі, і т. д. Ну й звичайно на тих нарах хто, що собі мав там якусь ковдру схопив зі собою з дому, чи кожух, чи що. Так люди містилися родинами, займали. На нарі не знаю скільки людей поміщалося, чи двоє, чи троє, але то було декілька поверхів, поділ на підлозі. А нас загнали, то ми в печерах жили. То були такі підемні викопані так як погреби такі. І ми в таких погребах були. Нашу всю родину, й всі родини тоді помістили. З нами були Донські козаки. Кубанські козаки були. З нами були казанські татари. З нами були й люди з над Волги. Українців найбільше було! Були різні народи там у цьому, в цій кріпості, чи як його назвали монастир цей за річкою Сухода, Вологда. Чогось називали його Прилуки. Це українська назва Прилука, але чогось називали Прилуки. І там було село невелике, Прилуки, коло цього монастиря. Так нас тоді привезли, вкинули, за півтора місяця найбільше почала смертність. Така смертність була —недоїдання, голод.

Пит.: Що давали Вам їсти?

Від.: Давали нам два рази на день супу, який назвати, його називали „похльобкою собачою." Щось таке там на подобіє риби пахло, якоюсь смердючою рибою. Якась щерба була, мутна, вонюча, й сіль, й то все. І чорного лівкого тяжкого як сірий камінь хліб. Цільки того хліба давали, не знаю, якщо грами його взяти. Одначе найбільше якщо це було 300 грам на людину давали, більше не давали. Так що голод почався там. І перш за все почали вмирати діти. Перш за все. В такій мірі, що кожний день, сотні дітей виносили. Там був майдан в цій кріпості. По середині були вириті глибокі, ці ями, в цих ямах, і на цих ямах було зроблене це відхоже місце, куди люди ходили собі по своїй потребі. Було ж часто людина голодна зірветься, падає, і тоді топиться там. То часто було. Ніхто не витягав, нічого.

Пит.: Скільки розкуркулених у Вашому селі було?

Від.: У нашому селі розкуркулили — я можу називати поіменно. З мого батька почну першого. Іван Андрійович Булат. Іван Череп, два. Василь Череп, три. Це його брат. Потім ішов Алькема(?). Ім´я не пам´ятаю, але був господар добрий. Це так само він висланий був. Потім Григорій Магда. Так само, був висланий. Матвій Шевченко. Так само, був висланий. Іван Чорновіл. Так само був висланий. Пилип Краснокурський. Висланий був так само. Це тих що я пам´ятаю. І потім далі з цих, далі сотні від нас людей. Я знаю, що десятками їх були вибрані в ту саму ніч, що й ми. Але прізвища їхні вже не пригадую. Це досить давня історія, і я щоденник свій проводив, поновлював у пам´яті, але були такі часи, що я не мав права його тримати при собі. Нащо, то коштувало життя? Такі жертви першого того терору коли почали висилати людей з нашого села налічувалися, я пізніше взнав, десь до сотні людей було вислано, сімей власне. Якщо перемножите в середню

родину на чотири особи, то це б було б знову пів тисячі людей вислано, в першу ніч восьмого березня, 1929–го року.

Пит.: А чи колективізація вже була скінчена тоді? Колективізація?

Від.: Колективізація тільки почалася. Щойно почалася. Вони людей вислали. Все те майно в них, що залишилося, так як у нас там, якісь коні, якісь там іще пару коров залишилося іще. Все це було забрано до колгоспу відразу, й то починалася зразу колективізація в формі артілі або СОЗ, спільна обробка землі. То власне то відразу було забрано, навіть були забрали наші, ми були малі хлопці, але дуже бавилися, голуби в нас були, багато, всякі були, всякі роди й простепіль, й туркоти, і вертуни, і трубачі, і т. д., то все це було так само забрано. Голови повідривали відразу. Так нам говорили, що сільські хлопчики вже. Пізніше ми вже знали. Повідривали й до супу пішло зразу. Активісти, ці бандити, що нас охороняли, нас опроваджували до станції. Вони це все поїли. Кролики в нас були й побили їх так само відразу. Ми мали четверо собак. Дуже гарні собаки в нас були. Дві були такі, які ближче коло хати були й сторожні були, а два було такі сторожні, бо що обороняли ціле господарство наше, ціле наше обійстя. Це досить були расові, Сибірські вовкодави. Їх зразу як тільки нас оточили, ми почули вистріли — ох, постріляли зразу собак. А потім була в нас свиня, то ми ще з двору не вивезли, як ми чули як вона кричала, її вже так само застрілили. Реви коров були страшні, постріляли їх відразу на м´ясо. Почали смажити, шкварити, тую руївка(?), для своїх там набрали так, що гуляння було. Ну, одним словом метод розкуркулювання почався, розкуркулювання методом бандитським. От. Щось, щось було більше проявлено сваволю аку Махна, самовидатного бандита. І ми спостерігали за всім, на санах лежимо, на нас направлені були всі ті зброї і слухаємо, й чуємо й бачимо, як наших тіток погнали в плечі, от десь по двоє їх у йнше місце. І наших родичів не пускають. От чуємо, як реве худоба, кричить це все. Собаки скавчать(?), їх постріляли відразу. Це все страшне. То якщо би говорити про те, то мало на Богу слів, щоб виявити цей жах, який охопив нас у той час. А щоб змалювати картину, то треба дійсно бути генієм, щоб змалювати цей розпач. Потім на тому всьому ледовищі, оцей розбой такий, раптом вогонь. Якийсь господар Йосип Чипес(?) досить заможний господар був. Він, кажуть, що вони не знали, вислали їх, але пізніше я взнав вже, що він раптово збожеволів. Підпалив усю господарку свою, і сам згинув у тій пожежі. Але хто знає, на тому тлі все це горить, кричить, коні ржать, корови підняли таке мукання страшне, собача гаркотня була, й той вогонь в нічний час. Та то один жах.

Пит.: Скільки Вас було? Чи Ви всі були разом на Сибірі?

Від.: Ми, це не є Сибір. Це північ.

Пит.: На захід.

Від.: Північ до Організ (Архангелськ?) далі. Ми були півтора місяця разом усі. Потім братів моїх відділили яких спроможні були працювати, й їх повезли на рубку ліса. Рубати ліс і сплавлювати. Так що брати мої пішли туди. Батько так само пішов до лісу. І ми залишилися, я і мій молодший брат, і мама залишилися тут у цьому монастирі доживати свого віку, або чекати тієї смерті, яка не минуче прийде. А доля моїх братів, то я і до сьогодні не знаю яка. Доля батька так само. Вони всі загинули там. Батько — то з юридичних джерел знав, що він був розстріленний. А брати очевидно з голоду з недуг, сильної праці померли. І нас залишилося. Ага, тітки мої всі попали десь, десь на північ. Кажуть, що Комі–Зирянську Автономну Республіку. Другі говорили про те, що вони ніби попали висіль(?) разом. Ага, бабця померла десь в дорозі, а тітки попали десь і ніби всі вони так само загинули там у потьмі. Ну, а ми тут всі загинули за винятком, один я залишився, бо мама з голоду померла, брат у мене на колінах помер з голоду. А ми втекли вдвох із братом. Мама залишилася, а ми вдвох із братом з допомогою добрих людей місцевих, і ми дістали таку посвідку фальшиву, й ми втекли, й аж на Україну приїхали.

Пит.: Коли?

Від.: У 1930–му році. Десь більше як через рік. То ми приїхали спочатку до Харкова, й з Харкова приїхали в Запоріжжя. І в 30–му році, вже був цвинтар. Страшний був цвинтар. Розвій був вже. Голодне населення було. Доїдали дещо хто, хто що мав. Розгул був. Так що ми в 30–му році побули, й родичі нас, які були далекі, але ми підлягали куркуланню, не прийняли, то нас прийняли в другому селі. І ми так добули до 31–го року з братом. Але голод був насідав на їх, і ми побачили, що нам не має вже як

вижити, почали пухнути в 31–му році. Приходить вже 32–ий рік, і уже голод упанував і вже досить сильний. В 32–му році, перед 32–им роком, ми пішли зі села, йшли до станції Хортиця, але брат не дійшов, він в дорозі в мене на колінах помер. Ну, я їхав сам до станції Хортиці, й так я дістався до Запоріжжя. В Запоріжжі був знайомий батьків. Називався він юридичний, захисник він був. Він батьків дещо ще поки нас не вислали на північ, він дещо помагав батькові. Був він по національності єврейа. Він до батька добре ставився. Він казав: — Іване Андріїв, втікай! Лишай свою господарку, бо йде те, що ти станеш в першу жертву. І ти добрий господар. Ліпше тікай. Батько не послухав і став жертвою.

Ото я цю людину в Запоріжжі відвідав; він мене прийняв. Дав мені декілька червонців, себто по 10 карбованців грошей і сказав: —Дитину, тікай, як можна, на Кавказ. На Кавказі цього нічого нема. Там є їжа. Якщо ти дістанешся на Кавказ, ти будеш живий. Ти зостанешся живий. А якщо ні, ти з голоду помреш, бо ти вже пухлий, ти вже й так до нічого. Тобі я помогти нічого не можу.

Отаким чином я дістався на Кавказ, на станцію Прохладна. Це Кабардино–Балкарська Автономна Республіка називається. Я там коли дістався, я тільки добу там пробув — нагодували мене добре місцеві на тому базарі, місцеві населення були табори німців, кавказців. Там було вже повно з України. І була облава і нас забрали, і всіх знову на Україну. Ми мали вмирати на Україні. Але так вийшло, що я замість того, щоб попасти на Україну, я попав у дітячий дім безпритульних. Я не сказав ані свого прізвища, нічого не сказав. Я попав аж у Москву, й під Москвою був т. зв. „лагерь исправительного трудового," табір для малолітніх преступиників, малолітних злочинців. Я туди попав. Там я виховувася, там я скінчив десятилітку, а потім зовсім я пішов у технічну школу. Я закінчив технічну школу, дістав вже освіту, от і я перебував вже тоді по своєму фаху, працював,і звичайно ніде ніхто не знав, хто я в дійсності. Автобіографія моя була, що я безпритулиьний. А по законом радянсько́ї влади безпритульний це є ближчий по клясу, пролетар. Одже то, що мені прийшлося пережити й бути свідком, і бачити, йще раз підкреслюю, і пережити на власній шкірі те все; воно в мене закарбувалося і виперло у мене тоді вже поняття про життя, про сприймання довколішного життя, про сприймання взагалі цілого світу. Мій погляд тоді вже уклався на такій філософії, яка просто говорить — не вір нічого, нікому. І ніхто тобі не поможе крім Всевишнього. Ніхто, бо так створилося життя, що скільки я назнайомився з літературою, наперечитав я філософічні твори, читав, зокрема філософів. Дуже я цікавився і Сократом і Спінозою, Демоклітом, древніми філософами і новітніми. От і самим Карлом Марксом і його „діяматом" і його матеріялізмом, або марксистсько–ленінської теорії. Я всім цим цікавився, перечитував, порівнюючи з практичним життям. Я прийшов до висновку, що моє покоління, в той час, це покоління яке приречене зникнути з лиця землі. Воно ніколи не пристосується до тих умов, які в той час були. Я міг би собі зробити собі кар´єру привелійованої особи. Мав я високий фах. Певно. Технічну підготовку мав. Я не ішов у гумнітарні науки. От, бо для мене вони були до деякої міри ризиковні. Я мусив би крутити душою. А це був передгімною великий гріх, бо виховання в нас було таке, що якщо ти зможеш, уникай від пропагування безбожництва, і т. д. Родина була досить релігійна, отак я виховання все виніс з родини, і з того кола, що я жив.

Пит.: *Я маю деякі більш конкретні питання. Коли Ви були на Україні як Ви втекли зі заслання, що Ви там бачили? Як Ви жили? Що Ви їли?*

Від.: Ми втекли зі заслання з братом, молодшим братом який на два роки за мене молодший був. Втекли й опинилися на Україні в 1930–му році літом. Ну літом ми прибули до одних родичів. Вони переслідувані, так як і ми. Вони нас не прийняли. Відмовили, бо це небезпечно. Ми діти такого елементу, який влада переслідує і т. д. Ми пішли собі. Але знайшли далеких родичів, і ми в цих родичів перебували до 31–го року. Більше року ми були. То ці родичі з нами ділилися. Це була далека наша тітка, по батькові, й вони ділилися з нами тим, що вони мали. Вони мали одну дитину й обоє працювали. Ми помагали в господарці, що могли їм. Вони вже працювали в СОЗі, потім в артілі, потім колгосп там. Але це вже був колгосп у них. Вони працювали, й ми їм помагали в господарці, копали городину там, сіяли поволі, доглядали городину, коров доглядали, й дитина була, хлопчик бігав з нами, то ми його няньчили, щоб не давати його до дітячого садочку, то ми вдома. А тітка тоді вже нам варила якийсь суп, та те, що самі їли, і якийсь кусок хліба, й так ми жили. Одначе, це життя було досить мізерне. Ну ще до

голоду, до пухлоти ще ми не дійшли. Коли дійшло до того, що розподіл колгоспів треба було на трудодні розподіляти зерно. Їм припало досить зерна, але вони не дістали його. Це все було віддано до держави, й вони були фактом самого життя приречені голодувати. Ми побачили цей стан і ми сказали тоді тітці і своєму дядькові, що ми йдемо. Як валиться наша доля, не знаю, але ми підемо, бо бачимо який в вас стан, що ми голодуємо, ледве ногами вже покутуймо(?). Так ми пішли з братом перейшовши яких 30 кілометрів до станції Хортиця. Я в дорозі нецілий, і так брат у мене на колінах помер із голоду. Я якось промігся дістатися, як я вже казав, до станції таким чином до свого захистника, як його називали, от і потім вже на Кавказ. Так у мене склалося все життя. Що ми побачили на Україні? Ми як приїхали, то ми відразу сказали так: — Ми попали з огня в полум´я.

Там сотнями діти мруть, закопують, сотнями кожний день мруть старші так само. Ми кандидати, як не завтра, то після завтра так само на це. — Тікай — мама нас благословила — тікайте! Може, може добрі люди десь виживуть вас, поможуть вам.

Приїхали сюди — голод. Порожні хати, сотнями стоять. Вікна побиті! Двері порозкривані! Все це побите. Люди десь повтікали, десь поневіряються. Тридцять перший рік, це страшне, страшне вже було! Це вже були не люди, а якісь прилади. Тридцять перший рік і 32–ий рік, це вже в 32–му році вже наступала та агонія, вже не було цього, і 32–ий рік, коли вже ми спромоглися таких, з окрема втекти, то я тільки залишив перед собою одно. Одну картину. Село наше.

Пит.: Ви бачили рідне село?

Від.: Так. Я пішов, спеціяльно пішов. Доліз, можна сказати, туди. Але я не знаю, сам Бог мене мабуть підтримав. Мені хотілося на остатку, бо я його останьо побачив, на остатку його побачити. Я побачив із тим більшим(?) сотворінь, чорну пустелю. Людей, тих учнів, з якими я ходив до школи, я нікого не знайшов. Походив, походив там. Деякі були ще люди там у тому селі. Вони не реагували на мою мову. Ніхто. Голодні, пухлі, розбрелися, ті до Запоріжжя пішли, ті до Нікополю, поляки до Дніпропетровського, падають по дорозі. Я коли йшов, я по дорозі бачив мертвих людей, сотні. Так лежали. Ніхто їх не прибирав. Кажуть, що будуть їхати й будуть їх забирати, й будуть звозити десь до якоїсь там могили. Яка там могила? До якоїсь ями. Але село на мене зробило таке понуре враження. Церква зруйнована. І одна й друга. Це, що залишилося там з дзвіниці, то це все зруйнували. Хрести познімали. Якесь там зробили зерносховище. А з другої церкви зробили клюб. Там танцюють, хто танцює, я не знаю. Там ніхто не танцював, але значить клюб зробили. Ну школи без вікон вже стояли в той час. Собак ніде ви не побачите, вже поїли. Котів ніде не побачите. Це була чорна пустеля. Людей може ще було там пару сот людей. Я не знаю. Я їх не лічив. Ну й сам боявся там же бути. І так я пройшов, щодень, пішов до станції якось добратися. Так я кажу, що якомога найскорше втікати. Все це двори позаростали страшенно, бур´ян ще був по саму шию, і там то так можна було конем заїхати. Люди неспроможні обробляти, бо не було сили. А це, що місцева влада залишилася активістів, які діставали для їдження, і т. д., ну то вони жили звичайно, але до них зайти не можна було. Попросити кусок хліба чи що, бо не помогли, то ще навпаки він тебе штуркне й до ями. То боялися їх. Це гірше були катів. О й це зі своїх люди були. Ну, це мене не дивує тепер, коли я знаю, що кожний нарід має виродки, й має оцих катів. Ото сьогодні яскраво видно з інших комуністичних країн таких як Камбоджа, Афґаністан, можна переконатися, Ангола, і т. д. Це аналогія досить відповідна. Але я кажу, що це враження зі свого села, багатого села, козацького села, маєтково і соціяльно взагалі забезпеченого свідомого, не залишилося з його нічого. Був хутір, називався запорізький. Там було сім будинків. І там мій дід по мамі мав будинок. То я пішов до цього хутора. Він недалеко, всього три кілометрів там.

І ближче сюди Запорізької Січі заходить цей. Називався Запорізький хутір. З його нічого не залишилося. Всі хати зруйновані були. З глини були, вітряки, зруйновані. І хутір сам по собі був переораний, бо це було національне „більмо." Це були нащадки запоріжців. І цей хутір безперечний якби зберігся, Запорізький хутір, назва сама, це була б історична реліквія, бо тут перше його заклали Запорізькі Січовики в якомусь році, та то вже історики дослідили коли. Було це все переоране, заломачене. Я там на тому хуторі місив(?), це при заливі Дніпра, який йшов, туди, гукали. Ми там рибу ловили з дідом, і там і там місцями перебували. Це був золотий кусочок, райський кусочок України. Все це було знищене, переоране. Ну так я лишив, обернувся і пішов я в світ. Більше України не

бачив. А на північ мені вдалася надзвичайно тяжко, там я міг дуже легко так само життя залишити, але не судилося, Всевишній інакше розсудив.

Пит.: А що Ви їли, як Ви ходили по Україні?

Від.: Що ми їли? Багато дуже. В нас так його назвати можна чи травою чи дикою якоюсь рослиною. Курай називається. І цей курай він має зерно; але коли ви зерно це молотите. Його ніколи ніхто не їсть в краю. Він колючий. Його й худоба обминала. Але зерно це з кураю коли ви обмолотите його, воно дає зерно й ви можете його потім потерти, скажемо каменем чи що. Мука. Але мука така чорна. Одначе вона якусь поживу має, бо можна їсти. Ми називали це спечене з курайовою, кураємої муки. Називали цю муку, й це спеч, і це вже що спечено, кураяники. Добавляли туди кору з дерева, терли, сушили й так. Якщо це було ще така пора, що можна було якийсь бур´ян викопати, вирвати чи що, то або сушили й терли, або взагалі варили в воді. Якщо була сіль, то тоді добавляли солі. Мова, скажем про так як собак і котів, це все було поїджено вже. Не було. Я не кажу про худобу. Але ще було птахи. Ну птаха, треба було або застрілити, або живого зловити. За ногу ви його не зловите, застреліти не було чим. Так що цей варіянт відпадає. Рибу ловити в Дніпрі було суворо заборонено; якщо б вас у Дніпрі зловили на березі, що ви десь ловите, це є відразу кара смерті. Там він заб´є. Отже ризикувати на рибу, хіба б в ночі якійсь у місяці, десь могли ловити собі там, і то треба відповідне знаряддя мати, щоб зловити. Так що цей варіянт відпадав. Ми живилися в більшості тим, що листя, кора, курай, потім якщо десь у полі колгоспа була солома складана, молочена вже або полова, то тоді ту полову провівали, і яке зерно нападало й то можна було за день і може кілограм можна було на перебіч, пересіяти й стати. Але потім пізніше й те заборонили, й тих людей, бо я сам це практикував, але потім почали об´їжджики на конях їздити, ті активісти зі зброєю. Вони просто заарештовували або перестрілювали там. Невільно. Потім ну рили мерзлу капусту, ту бараболю. Це вже повиривали все. І дійшло до того, що гинула з голоду худоба. І її звозили в скотомогильні ями такі. То тоді в ночі йшли до тих скотомогильників і витягали ту дохлятину. Звичайно жадобою тягли її, хто куди міг, як то сили ще були. Ті то жили, деякі вмирали. Так і з тим деякі ще виживали. Ну що Вам ще можу сказати?

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Ні. Це вже я чую, що десь були відомі. У нас поголоски ходили. Але це лише між людьми попередження було, що на той куток села не заходьте, бо там людей ловлять, рубають, ріжуть, смажать, чи смажать чи що, і т. д., але я особисто такого випадку не знаю. Знаю що цілі родини вмирали. Наприклад, у нас недалеко родина була, досить велика, і вона була не так заможня. Не підлягала ніяким репресіям. Вона залишилася. Вони були активісти. Порядні люди були. Черненки називалися. Вони, в них було більше *dozen* людей там, діти, і т. д. Вони всі вимерли. Всі! В хаті! Так спочатку мама. Діти на неї лазили, і так померли. І тоді заходити не можна було. То приїхали. То вже влада прислала. Приїхали Червоноармійці, себто солдати, які одягли спеціяльні якісь там комбінзони, рукавиці, і т. д., бо там, вже все порозкладалося. Вони їх вивезли, ніби десь там закопали. Там сморід був страшний від того всього. Страшне було. Таких випадків багато було. Знаю, друга родина то крім сотні тих родин, що вимерли, але такі Красняк, так само. Ця вся родина загинула. Короленко прізвище таке. Їх було три брати, і всі родини погинули в хаті. Вони ніде не пішли, вже не спроможні були піти. Так, що в таких випадках, можна налічувати, можна їх у нашому тільки районі, то сотнями. А в масштабі України, звичайно, то звичайно мільйони людей загинуло.

Пит.: А чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: Я можу сказати 75% згинуло. І то залишилося тільки ті люди які як утекли й десь у влаштувалися й працювали в Запоріжжі й діставав якихсь 400 чи 600 грам хліба, а потім повернулися в колгоспи й почали пізніше в 33–му році вже коли самий був *peak* голоду, то в тому самому році, 33–му році, треба було урожай збирати. Треба було сіяти спочатку. То сіяли, те я сам на власні очі бачив у 31–му році. Як жінки запряжені були до того, до плуга — невеликий плуг — і були жінки запряжені й так вони тягли той плуг, орали. Жінками! Я то й пам´ятаю, що я в школі вчився, і був такий в нас вірш: „Буде пан проклятий, батьками орати, матерями, матерями волочити."

То я пригадав цей момент коли, я уже йшов на станцію Хортиця і побачив ці тітки. Підійшов до них. Ледве йду, а вони подивилися на мене. Я пухлий, і в мене шкіра потріскалася. Тече водичка така паскудна, болюча. І вони стали відпочивати. І вони

кажуть, що їм варять там в казані якийсь суп, бо мусить той плуг тягати як худоба, але що вони так не можуть, бо бригадир, активіст, є якийсь комуніст і він нас не дай Боже, що дуже карати так буде, що ми не можем нічого помогти. Іди собі хлопчик куди ти маєш бажання, й все. А самі потягли знову помаленько. Їх, я не знаю, мабуть цілий десяток було запряжених там у тому плугу. До їх уже так то більш—менш годували, щоб вони тягали. Тяглову силу треба годувати чимсь. Так що 75% відсотків з цього села людей було вимерло. Потім село так як Чумаки, там половина людей вимерло. Село таке як Лукашівка(?), половина людей. Томаківський район потерпів надзвичайно голодом. Його можна сміливо сказати, що там не менш 50 відсотків згинуло, людей вимерли з голоду. Одначе, що є дуже цікаво. Ні один німець не вмер з голоду у нашому районі. У нас було село Шингорка(?), широка п´яті(?), ці номера називалося п´яті, це самі німці. Німці колоністи. Ні один німець з голоду не вмер.

Пит.: Що вони їли?

Від.: Їх не грабували так як нас. Їм був плян, і т. д. Вони державі вивозили. Але в їх не було, щоби заїхали, й під мітлу все вигрібали. В нас це називалося „Червона мітла." В німців, ні. В них був свій голова сільради, німець. Чи він комуніст був чи ні, не знаю. Те саме було в Хортиці. Широкі п´яті номера(?). То німці, ні один не вмер.

Пит.: Чи вони помагали українцям?

Від.: Ні! Ні! Такого може нелегально десь якісь були випадки, я не знаю. Ну щоб я знав, що в нас були знайомі ці німці колоністи. Вони говорили українською мовою, звичайно там з акцентом. То в батька були знайомі. Батько звертався. Допомоги ніякої ми не дістали. Не тому, що ворожнеча була така між нами, і т. д., але очевидно їм було, або наказано або в них може й серце було інакше, як наше українське. Так що конкретно кажучи, ми від німців ніякої допомоги там не дістали. Ані ніякої. Ніхто. Села були вони багаті й досить забезпечені були. Потім їх зліквідували всіх. Тридцять третій рік, їх репресували, і т. д. Але в час голоду, вони не проявили до нас жодної такби мовити такої, може в душі мали прихильність і співчуття, але на зовнім такої допомоги матеріяльної не діставали. У нас було село Міхайловка, Гарбузовка, це чисто російські села були. То Катеринослав(?). Доля їх та сама, що в нас була. Вимерли поголово з голоду. Так що тут уже, тут уже в мене закрадеться така думка то меч Марксизму—Ленінізму, меч комунізму, й меч провадження соціяльної колективізації й ліквідація куркуля як клясу, і т. д., не минав нікого. Російські села знищені були й так само голодом як і ми. Упоминаю Гарбузовка, і ця, і Михайлівка. Це чисто російські села були. Не багаті. Вони бідняки були, але більшість з них були ремісники. Піч, печі вони там клали, робили. Тесляри, столярі були, і т. д. І селянською роботою, займалися сільским господарством, але недивлячися на те, що голод скосив їх.

Пит.: Коли Ви поїхали до Москви?

Від.: Значить, так питання я поставлю інакше. Коли мене, я в облаву попав і був заарештований і попав я уже в Москву на початку 33—го року.

Пит.: А чи там був голод?

Від.: Ні.

Пит.: Цілком?

Від.: Я не знаю як у Москві було. Ми були заарештовані. Ми під конвойом були привезені. Спочатку таке містечко Волашов(?). Але навіть у тому таборі для малолітних злочинців, де було нам там написано в російській мові: „Исправительно трудовой лагерь для малолетних преступников."

Я коли прочитав те, я на українську мову переклав: Поправчо—трудовий табір для малолітних злочинців.

То нас уже годували в такі мірі, що ми вже там не вмирали. Били фізично. Але то, що пригнали туди зі всього Радянського Союзу, я сказав б, не тільки з Кавказа, середної Азії, з України, чи звідкіля. Там нагнали цієї, тоді вона називалася — тих малолітніх злочинців — шпана. Вуркагани, блатні, й всі, й т. д. Всяким презирвовим назвою називали. Презирливими назвами. То там тисячі були. В тому, наприклад, таборі було, так ходили чутки, я статистики не мав, бо я не мав тієї можливості, 14.000. Там були різні національності. Які ви хочете національності, яких тільки населюють цілу російську імперію, чи радянську імперію, там були. А найбільше було українців, але ви не розпізнаєте. Я наприклад учився російської мови в школі. Я російською мовою говорив добре, й я там себе не видавав. Чи мені вірили, як я говорив, чи не вірили, то є інша річ,

але я лише мусив говорити російською мовою так як і всі. А скільки років, і т. д., то встановляли по зубах. То мусив показати зуби й лікарі встановляли. Пиши там скільки то йому років, пиши скільки. І вгадували досить добре так як коням на ярмарку. Так, але значить, що їсти там уже давали й били за порушення дисципліни й того таборового режиму. То нещадно били, військова охорона. Але були школи, були ремеслені школи, де ти мусив учитися, якщо не хотів, то тікав. Були такі, що тікали. Ну, то вони гинули звичайно. Вони гинули, але багато тікало. Скільки залишилося там, не знаю. Я там пробув аж поки же була мобілізація, і мій час підійшов до Армії, і я пішов до Армії мобілізований. То я вчився. Я закінчив технічну школу по будивництву, т. зв. було був комбінат, автобудівництво. Воно дорівнялося по освіті й дорівнювалося якби сказати як інженер автостроїння і автодорожної справи. А в нас то було воєнізовано, то тоді вже було розбито на ті частини чисто військові термінології. То мені тяжко було дуже, тяжко було тим, що довкілля було, було іморальне, абсолютно. То були з сільради, з Москви, з Одеси, й з Казані, з Ростова, та Риги, Києва, з Ташкента проприводили, то така була, така була публіка, що там може 10% було, що вчилися. Я знаю що моєму, в моїй школі де я вчився, то діти були зовсім інакші. Це були очевидно доля їх така як і моя, а решта не хотіли. Де їх подівали, я не знаю. З ним у всякім разі поводилися дуже суворо, як з усіма нами. Їх били фізично, але виправити їх хоч вони називалися поправчий табір, то дуже тяжко було, і перспектива була дуже мала. Якісь відсотки звичайно залишилися, але що до суцільно перевиховати всіх удалося, то я б це не вірив. Я звідси вийшов, мене випровадили вже без охорони. Я пішов на той, на допризивний пункт, пройшов комісії. Тоді вже в армії, як я попав, я тоді відвідав ще один раз Україну. Вже з армії відпустку взяв, і відвідав своє село. Але вже мене ніхто не впізнав. Хто я, і що я? Ніхто. Бо то поперше не вільно було, по друге ніхто не впізнав, бо то вже десятка років пройшло. Приїхав хлопець такий. Я розпитую про долю своєї родини. Мені кажуть, її не має. Нікого не залишилося. Всі загинули. Нікого. А я слухаю про себе. І навіть такі були випадки, що знаходити дівчат, які зі мною були в школі в семилітці. Кажуть це так трохи подібний на того хлопця, що з нами ходив. Трохи подібний, але то таке може.

Пит.: І Ви не сказали?

Від.: Ні, не можна було. То смерть для мене була б. Якби мене були розконспірували, що я з дідом попав. Отаким шляхом і скрив, що в мене батько ворог влади, ворог народу, які його кваліфікували, і т. д., то вища міра наказання, яка так кваліфікувалося, себто смерть негальна, розстріляли б на тому кінець. Але я побачити ще один раз хотів. То в житті один раз буває таке. Більше тоді вже бажань нема. То я виконав те бажання, що в мене пуркувало весь час. Ще раз побачити Україну. Побачити той мальовничий і казковий кусочок моєї землі, де я народився. Я хочу її побачити, а тоді вже складаю собі враження про її долю. Може колись, я не знав, що мені прийдеться в Канаді говорити про відзначення 50–ліття трагедії цілої нації, а зокрема мого кутка. Але як кажуть: —Бог не без милості, козак не без щастя.

Так і в мене вийшло.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того?

Від.: Що в мене може бути за додаток? В мене є едине. Якщо колись якийсь студент, чи дослідник чи науковець, буде переходити ці свідчення, хай він собі уявляє ту картину, себто всі ті понурі величині(?). Ми не здібні, ми не малярі в такій мірі, щоб представити ту картину така, яка була в дійсності. Але хай бодай хоч куски змісту він зрозуміє, що ця подія була незвичайна подія. Її історія людства не знає. Аналогій таких не може бути в історії. Ми знаємо історію голодів, війни, революції, повстань і непам´ятних часів, які сьогодні сягають до нас. Але ми не знаємо такої аналогії, де мирного чоловіка, мирну націю, мирного селянина, господаря взяли, сточили, й голодом задушили. Цього не робив Чинхіс Хан, Батий. Цього не робили жадні половці, жадні печеніги, цього не робив ніхто в історії. Були війни, було, що текла кров, але, щоб переможець прийшов і отак повівся, і з людьми мирними, з господарями, як повелася комуністична партія і з мирними людьми в масштабі цілого Радянського Союзу, не тільки на Україні. На Україні зокрема найбільше ми потерпіли. Після нас іде Кубань, але Кубаньські козаки не менше потерпіли, як і ми. Це трагізм, як й був це проявлеиний в цій події, створеного, й штучно й навмисно створеного голоду. Це прояв був сатанської волі. Це діявольська воля була. Його не можна нічим пояснити. Я маю сьогодні 72 роки життя. Маю підготовку й досвід життя. Я масу перейшов теоретично й практично в своєму житті

й можу порівняти деякі події, можу аналогію де з чим порівняти й зробити й т. д. Але коли я сьогодні подумаю в своїй пам´яті, голод який я прожив, який я бачив, а зокрема ті методи, як це проводилося, а зокрема ту північ де гинули ті висоленці, в недрах за ніщо. Діти! Старики! Я бачив ту трагедію, коли на міст переходячи через річку Сухода, жінка тримаючи дитину, яка несамовито плаче в неї, під її досить холодненьким плащем, але на такому морозі, кидає дитину в річку через міст, і потім починає танцювати, співати. Збожеволіла. І кидається сама туди. Річка ця надзвичайно швидка. Вона відразу зникає. Допомоги не може бути ніякої там. Це трагедія, яка розігрується на очах малолітньої дитини такої, як я. Я дивлюся. Я сам чуть не збожеволів тоді. То дивлюся, Боже? Як можна дитину кинути? Як можна, і то сама кинулася. Але це розпач. Це розпач, тоді коли випадки були такі несамовиті людоїдства, як кажуть. Я не знаю. Я такого не бачив на Укаїні. Це вже люди були доведені. Я кажу, що історія цього не знає, і майбутньому дослідникові тільки єдине, й скріпити серце і перед цим коли взяти олівець до рук і записувати ту трагедію. Це не є як історична дія. Це страшна трагедія. Скріпити своє серце молитвою до Бога. Зрозуміти цю величезну трагедію, яку викласти вповні її, в повному її трагізмі не дав нам Бог тих слів. Не є ми великими мислителями, й великими мистцями слова, не є ми мистцями пензля, щоб змалювати, але може майбутнім удасться на основі наших свідчень, може удасться їм цю картину, в такій мірі, правдиво препіднести тим поколінням які будуть проходити минувшу історію, яка навчить їх у майбутньому. Все від них залеже робити, щоб не допустити до такої страшної, національної і вселюдської катастрофи яка відбулася в 1932—му, 33—му роках на Україні, зокрема, але й в цілому масштабі Радянського Союзу. Скільки я не проїхав, скільки я не бачив, я бачив всюди голод, понуре життя. Я бачив трагедію. Я бачив розігравший це драматизм, і я бачив мертві, тільки одні очі, бездумні очі. Більше нічого не бачив. Я як уявляю той епос в той час, то я дивуюся, що люди ще сьогодні живі, й ми ще серед тих людей які як свідки ще можемо радуватися чомусь, можем сміятися і можем співати.
Чогось мені так здається, що ми вже були приречені тоді на ту категорію людей, які ніколи в житті вже не мають фізичного права й не можуть проводити нормальний поворот життя, і брати з життя все те, що добре. Так що ще раз апелюю до тих дослідників, до тих майбутніх істориків, і т. д. зрозуміти цих людей, яких уже одиниці залишилися, і свідчать про те, що вони бачили, що вони пережили, й їхнє почуття в час їхнього свідчення.

Пит.: Останнє питання таке: Чому по Вашому був голод на Україні? Не що Ви тепер думаєте, але тоді як Ви там були, що Ви думали? І що люди переважно думали?

Від.: Це є точка, щоб відповісти на це питання, це є точка, кожного окрема й різна. Якщо Ви описували свідків, вже десяткам і може і сотнями, то я не думаю, що багато було відповідей таких самих, ідентичних. Я окремий. Кожний погляд базується на індивідуальне спостереження, і т. д. і персональне пережиття. У данном випадку, я не хочу мудрувати й філософувати й бути надто же обізнаним, бо я буду говорити категорією тієї людини, яка в той час голодувала, й яке на мене враження зробило тоді, тією мовою. Те що сьогодні я знаю, це я сьогодні знаю. А те що тоді людина, як вона відчувала цю катастрофу, цей голод, цю смерть близьких, свою кухлятену(?), коли вже сам приречений на смерть. Яке відчуття тоді? Тоді відчуття було таке: кожний виховувався в своїй думоточі(?), родині й т. д. Я знав, або чув, від діда, від батька, від мами, від тих старших, які в нас збиралися, про те, що влада яка прийшла на Україну є комуністична. Влада яка носить червону зірку є діявольська влада. Влада, яка називається радянською комуністичною владою є владою посланою діяволом. Так ми чули, таку трактацію, таке твердження своїх батьків. Можна було б погоджуватися з тим, можна було б не погоджуватися. Бо одже ця влада дає науку, можна вчитися, можна їсти вдоволі й одежу мати. Але в нас так склалося, що ми ще свій світогляд юний не видали як практика життя підсказала. У родині говорили про те, що ця влада буде від рака, що червона зірка, це зірка сатани, що нарід будуть нищити й будуть „ріки крові" і раптом 29—ий рік, я на своєму житті, в своїй практиці спостерігаю це, на практиці переконуюся, що так. Значить, винувата хто? Система. Що ж таке система? Я вже в школі вчився, я вже знаю це комуністична партія, яка є голівним архітектером комуністичного режиму. Це нас у школі вже вчили. Раз вона архітектом цього всього, вона винувата. Значить вина всьому хто? Комуністична партія. Хто комуністична партія? Карл Маркс. Хто комуністична партія? Ленін. Хто комуністична партія? Сталін, і т. д. Значить, кажу вам, з своєї точки

зору, як я говорю сьогодні, я вже й тоді знав, хто винуватий. Не тому, що я такий удрий, але то є виховання, і так сталося, що в родині це підкреслювали. Батько це передбачив, і дід мій передбачив, що ця сатана прийде. В церкві говорили про ту сатану. І раптом життя практичне підсказало що так. Цей є той диявол, який предсказували ще перед тим, і ці ясновидящі розуми людські не помилилися, коли предрікли перед роками ще перед цією катастрофою таке. Значить, вина в цьому всьому, цієї нашої національної катастрофи, як і сьогодні пречечений цілий світ на цю катастрофу, як ми бачимо, не була помилкова. Наше твердження, що всьому вина — ідеологія комунізму. Всьому вина. Є багато злого в світі, коли говоримо ми мовою філософського порядку, але то вже такі, таке зло, з яким можна до деякої міри боротися. Ну боротися з другою релігією, яка сьогодні є вже замість християнська, є марксистсько–ленінська релігія, і т. д., це є дуже тяжка справа. Тяжка справа, не тому, що вона дійсно переконалася(?) релігія, а тому, що вона сьогодні захоплює необізнані народи, своєю теорію полонить тих, ідуть вони, роблять перевороти, і т. д., а потім ростріплюють мільйонів людей, гнуть їм голови, і т. д., і т. д.

Пит.: Дуже дякую за свідчення.

Від.: Нема защо.

Case History SW93

Fedir Burtians'kyi, b. 1912, village of Burty, Novomyrhorod district, Kirovohrad region, son of a the village's *volost'* representative, who had 20 *desiatynas* of land and in 1922 was shot by the Bolsheviks in Kirovohrad, and nephew of prominent Ukrainian socialist and Central Rada official Stepan Kramarenko. Out of a village which had about 200 households (about 1000 people) 44 died in the famine of 1921. Narrator describes Ukrainization policy and development of Ukrainian Autocephalous church. A commune was founded in 1926, but the peasants did not want to join. Village Soviet was democratically elected, and the villagers even elected a well–to–do peasant head of the *komnezam.* After the end of land redistribution in 1923, there were no real kulaks. In 1927, the village was divided into 8 kulak farms, 18 peasant households, and all the rest were considered middle peasants. In 1928 individual household quotas were imposed, and forced procurements were supervised by outsiders from the district center. In 1929, narrator's mother died, and narrator went to work as a farmhand (*batrak*), then joined the collective (probably a *SOZ*), where he received 250 g. bread per labor day, was married in June 1930, and had a son in 1931. Narrator served during dekulakization as a *desiatnyk* (everyone had to take a one year term acting in this capacity as a liason between the government and ten households). He describes the mechanics of dekulakization, the intimidation and torture of "kulaks," and tells of a village youth who returned from the city a Communist and immediately insisted on adding his own father to the list of kulaks. Soon after the birth of his son, narrator fled to Donbas to avoid dekulakization and lived as a construction worker, where his son died of hunger and privation at the age of 11 months. Narrator returned once to his village to help his sister and father–in–law. He states that in 1932 in the *kolhosp* where he had worked, out of 380 horses and 400 cattle there in 1930, all but 44 horses and 38 cattle had starved to death "because they took all the grain." In 1932 people were already dying of starvation in his village. When he travelled by train, travelers in Ukraine were ordered not to open the curtains of their compartments. He saw many "swollen, half–dead" people. On one occasion at the height of the famine, "I went home to help my sister. The village was empty: there were no cats, there were no dogs — they had all run off — there weren't even any birds, only from somewhere a frog croaking. The street was simply overgrown with weeds; the weeds were like a forest! It was terrible how the wild sorrel and weeds had grown. I walked down what was no longer a street but only a footpath. Oh, my God! Then I arrived at my sister's and saw her. She was horribly emaciated. But I saw that she was not dead but somehow still eking out a miserable existence. She was working as a cook in the orphanage, and she looked after her own children and those who had been given over to the orphanage. But they also were dying in the orphanage. Dying, because our neighbor, L'ova Savko, died there. He went to the orphanage or was already there and took sick, and after a couple of days, he went home and died. He was little, born around 1925 and in '33 he was only 7 or 8... I left her some pickled herring, millet, a little oil, and sugar." Narrator saw a deserted *khutir* and famine in Reimentarivka, where his wife's parents lived, encountering a case of cannibalism there. Narrator conveys very well the socio–political relations and dynamics on the village and district level.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Федір Буртянський.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: В 1912–му.
Пит.: Де саме?
Від.: В селі Буртах на Київщині.
Пит.: А район?

Від.: Тоді він був Камінський, бо ті Бурти переходили від одного району до другого; від Камінки, Олександрівки, Златополя. Між цими трьома, вціх околицях було це село.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Із давнього родоводу — вони були селяни.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?

Від.: Я скажу за свого батька, що батько мав 20 десятин.

Пит.: А після революції?

Від.: А після революції, то та земля майже осталася, бо наділ, як розділяли при НЕПу, то давали на одружену пару п´ять десятин, і на першу дитину десятину або гектар і три четверті, і на другу дитину півтора гектара, і на третю дитину й більше — один гектар, один і четверть. Таким чином у нас уже було двоє братів жонатих, і мама ще, я й сестра, то на нас осталося сім гектарів і брат отримав, один і другий, то в нас вийшло майже так, як залишилося, так як було, тільки, що не там була та земля, що наша була раніше.

Пит.: Чи Ви щось пам´ятаєте про громадянську війну чи про революцію або про голод 1921–го року?

Від.: Пам´ятаю. Треба сказати, що не так багато, але пам´ятаю, бо мамин брат був у Києві в Центральній Раді якимсь там генеральним писарем, це Степан Якович Крамаренко, й під гетьманом, як гетьман узяв владу, а він належав до соціялістів, то він мусив тікати в наше село, не в своє, тому, що це до мами, як до сестри, тому, що їх розшукували й потім могли судити, а могли так, як не благонадежних до гетьманської влади — але в цей час в нього було там двоє дітей, я з ними там грався і те все, бо то мені було вже десь, в дев´ятнадцятім році, сім рочків. Голівне, що в цей час мені вдалося, що дядько намовляв мого батька, щоб він мав більше свідомості за українську державу, бо батько, як селянин, абсолютно не мав зрозуміння, бо жив собі, мав достатки хліба, мав достатки того, що в нас було — дві, три корови, може, часом чотири, й троє, четверо коней, був садок, була та земля, був хліб. Більш нічого й не треба було на селі людям, і він за це не дбав, яка там держава! Навіть як дядько йому сказав, каже: — Петро Петрович, ти мусиш мати на ввазі своїх синів і ще й закликати інших, щоб ішли до війська українського.

А він каже: — Та яка там Україна? Воно, знаєш, Степане Якович, я тобі скажу, мені й при цареві погано не жилося.

Оце була наша біда! Але це я пізніше побачив, що наша біда, а тоді я цього не розумів. Ну, й після того пам´ятаю, що в той час якраз, то батько був у волості заступником волосного старости; він був представником від нашого села. Але це вже ми виїхали в Херсонську, бо ми вже виїхали в Єлисаветградський уїзд або округ, то з Київського ми переїхали в Херсонську, там не так далеко — 25 кілометрів всього було віддалі, але вже була Херсонська губернія, бо тоді була Київська губернія і Херсонська губернія. Отже в той час, як батько був цим волосним заступником старости, то весь час, скажемо, це по–російському або комуністичні ці групи, то треба було батькові дуже бути обережному, бо могли вбити. І в кінці кінців, у 22–му році, вже як влада прийшла, вже Чека була і то його таки застрелили в 22–ім році. Ну, це в 22–ім роцім, а в 20–ім році, як прийшли більшовики, то ще пам´ятаю, в нас був штаб у хаті й було в селі десь понад 25, тоді не була ще Червона армія, а Червона гвардія, цих червоногвардійців, солдатів або вояків, і переїжджало з другого кінця переїжджали з української армії такі, що розвозили пошту або вістки від центру Києва, то вони хотіли їх обстріляти, вони вискочили, може, десь за кілометрів три від села, там гналися за ними. То ті хлопці були добре озброєні, вони десь більше 30–ти їх солдатів забили й самі втікли. Так, були дуже хоробрі. Навіть один із тих, як німці повернулися, то він був, тільки не з нашого села, а там зі села Обозновки, не пам´ятаю прізвище, а пам´таю ім´я, він Стьопа звався, тобто Степан, то він один із тих був. Ну, це пам´ятаю. Далі пам´ятаю, що як прийшли більшовики вже тоді. Це ж як та армія стояла, то вже накладалася „продрозвёрстка." Це — це від слів „продналог" і „розвёрстка" — це вже накладалася якби сказати, згідно з маєтковим станом. Як мав три корови, то дай корову й бика, а як мав одну корову, то дай одне теля, як мав дві корови, то дай корову, або корову й теля, а як мав одну корову, то дай теля, а як мав тільки корову, а не мав телятко, то мав із сусідом купити бика й дати пополам. Оце була така „продразвёрстка." Це, скажемо, на м´ясозаготівлю. Крім того треба було

здавати яйця курячі й молоко, й треба було зерно, пшеницю для харчування там війська, а зерно таке як ячмінь і овесь — для коней. Це все розкладалося і все забиралося, і за це нічого не платилося; нічого не платилося, ніякої платні не було. Все це від „продразвёрстку" бралося, то нічого не оплачувалося.

Пит.: Що селяни думали про це?

Від.: Це дійсно добре питання. Тяжко сказати. Бачите, бідніші селяни, вони менше потерпіли, й вони не дуже так сперечалися навіть; навіть дивилися задовільно деякі, що: — Ага, оце вам, багачам, прийшла біда — або — Багатшим прийшла біда.

Але взагалі селяни побачили, що це прийшла на їх величезна загроза, величезна трагедія. Бо після того, як забрали оцю „продрозвёрстку," позабирали цю скотину, позабирали все, навіть сіно забрали, солому позабирали, то армії переходили, тоді почався і голод в 21–ім році. Пам´ятаю, як ішла армія Будьонного, то не йшла шляхами–дорогами, ні! Йшла прямо по полі; топтали, перетоптували все, всі озимі пашні, все чисто! То страшне було. Тільки везли зброю і ті набої, то везли дорогами, а то армія йшла. Чого? Щоб очистити від противних партизанів проти Червоної армії. Оце таке я ще пам´ятаю.

Пит.: А чи багато людей померло під час голоду 1921–го року?

Від.: В нашім селі цім було десь тоді неповна 200 дворів, бо вже в 30–му році було 200, а тоді, може, було 180 дворів, бо то вже добавилися; вже одружувалися і добавилися. То десь померло було біля сорока людей, казали 44. Бачте, тоді тяжко було опреділити тому, що як хтось помер, в нашім селі ще не було тоді церкви, то так загребли. А потім їхати десь за священиком, це було недалеко, сім кілометрів, але не можна було тому, що Чека й ця армія, Червона гвардія не дозволяли селянам виїжджати за село в якийсь спосіб, бо вони боялися, що з села як хтось поїде, то рознесе зв´язок повстанцям, тобто українській армії, українським повстанцям. Тому, значить, не пускалося, і тяжко опреділити. Пізніше казали: — Ті казали сорок, ті казали 44 померло. Ну й так бувало, що родина поховала, а ніхто й не знав, що вони поховали. Знаю одного навіть, Тимка Іщенка, це я сам знаю, бо знаю, що в 21–ім році в нього здохла коняка, корову його забрали в „продразвёрстку," то він сам орав, тягав плуга й пізніше жінка садила кукурудзу, але недосадили, і він помер. Навіть на полі помер. Не мав що їсти. Там десь дістав тієї кукурудзи, може, ще хтось трохи її затравлював для того, щоб не їла якась кузявка, а він, може, поїв тієї сирої кукурудзи та й помер. Це я знаю. В нашій родині (мертвих) не було тому, що в нас був, це я правду скажу, в нас був млин такий, кінний і можна було молоти. І ми мали, мали не досить хліба, але мали хліб.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Я остався з мамою і сестрою, бо двоє братів уже відійшло від нас, старші обидва від мене, то мама не могла, бо мама захворіла за батьком; батька як убили. Коли вбили його? В 22–му році. Батька викликали в тодішній Єлисаветград — потім він став Зінов´ївським, а тепер Кіровоградом. Викликала ця окружна Чека, ну й його вбили й привезли близько коло нашого села і поклали під коноплі, а коня його забрали в Єлисаветград у Київський конний завод. І це бачили люди, що ці чекісти везли батька, й чули, як застрелили й все нам передали. То ми вже, як поїхали батька забирати, а то було села Северинки поле, то мусили через Северинську сельську управу його брати, то в нього вже була обгризена голова, й все. То мати від того дуже захворіла. І вже вона була непрацездатна. То я, будучи ще малим, тоді всього 10, 11 років, як розділяли землю; я навіть тягав цю стрічку землемірову. Це така 100–метрова була стрічка, й я її тягав, щоб наміряти. Ну, але пізніше, бо в нас була машина, в нас був млин, то пізніше стало більш–менш нормальне життя і могли вигодовувати скотину, могли вигодовувати свиней, могли вигодовувати овець. Скажем, у 25–му році, то ми не мали де збути м´яса, не мали де збути сала, не мали де збути шкіри. Навіть, бо ми мали млин і вигодовували свиней, вигодовували бички, то ми брали такого Йоська з Десятої, який м´ясник; він різав, він і гукав по селі, а я поганяв коней, це я добре знаю. Знаю, що то п´ять копійок кілограм був м´яса, 10 копійок на день. Ці речі я знаю — сільське господарство, знаю скільки врожайність давала тоді.

Пит.: Яку частину врожаю брала держава до колективізації?

Від.: Не брала з урожаю нічого, бо селяни самі продавали. Брала тільки податок від гектара й від господарства. І податок був дуже помірний. В селі почало процвітати досить українська мова.

Пит.: Чи Ви ходили до школи тоді?

Від.: Ходив до школи.

Пит.: Як там відбувалася українізація?

Від.: Я б сказав, що досить із великим ентузіязмом. Я ходив до четвертої кляси в своєму селі, бо в нас не було ще тоді семирічок, а в цім селі, Льовшина(?), за сім кілометрів, то була двоклясна, були п´ята й шоста кляси. То в цьому, в нашім селі, то були дуже й дуже свідомі вчителі українські. Проходило, відсвятковували свято Шевченка, свято письменників. В 22–ім році батько був навіть, ще до його забиття — він був у будівельнім комітеті. Побудована була церква. Вже в 22–ім році приїхав священик із Златопольської семінарії, „духовна гімназія" тоді казали, і він хоронив. Молоденький Петро Ткаченко. Вже була Автокефальна Православна Церква. Церква була в українській мові, школа була в українській мові, театр був у українській мові. Куди не поткнися, то всюди була українська мова. До того раніш, то було так, мішано, а тоді — мішано, а тоді — дуже пішла українська мова. Але, на превеликий жаль, я тільки міг скінчити шосту клясу, а далі із того, що не було кому коло господарства працювати. Я далі хотів учитися, але мама каже: — Та дивися, забіяка, директор школи.

Якраз у нас тільки організували семирічку, я міг би ходити до семої кляси в нашій школі; але шість кляс, то воно було майже так, як і сім кляс радянських тих шість кляс. Ну, але не пішов, бо мама не могла відпустити мене, треба було працювати в господарстві: треба було й поле обробити, треба було й коло скотини, треба було всього — то неможливо було. Але життя й взагалі українізація тоді, я б сказав, що дуже й дуже процвітала. Але то було не так довго.

Пит.: Люди були більш свідомі тоді? Національно свідомі?

Від.: Почали бути національно свідоміші; почали знати, що то є Україна. Але вже в 26–ім році, то вже почали пропагувати комуни.

Пит.: А яка була влада тоді? Місцева влада?

Від.: Місцева влада була тоді — вибирали на демократичних засадах у селі. За НЕПу в нас, скажем, у селі не було ні одного комуніста, і вибирали здібніших селян на голову сільської управи.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Так, були комнезами, але що їх було? В нашім селі їх була меншість, то комнезами були заступниками голови, а тих вибирали на голову з таких заможніших. Я б не сказав, що там у нас були такі заможні куркулі й те все. А потім, як землю розділили, то тоді майже порівнялися всі, бо той, що був до 20–го, чи й до 22–го року комнезам, бідняк, то він став, і їх дуже багато стало в 28–ім році, куркулем. Вони не стали, а їх зробили. Але відносно цього, що владу вибирали більшістю голосів; за кого була більшість голосів. Так само була кооперацію; в селі була кооператива, кожний вкладав п´ять карбованців, початковий пай, і тоді мав право, як кооператива росла, на інтерес там, і мав право брати (купувати за) дешевшу ціну, як десь інде. Потім ще було через кооператив можна було брати сільсько–господарські машини — сіялки, плуги, навіть молотарки. Навіть кооператива почала закуповувати американські Форди–трактори; маленькі Форди–трактори почали закупляти. Ну й потім на Україні були такі двигуни „Тріюмфи" і з тих двигунів переробили такий трактор „Запоріжець," що був на трьох колесах, впереді два, а ззаду один, одне колесо й котило, але дуже помаленько він ходив. Могли ним орати, але він до орання не був. А на станції, на такі стаціонарній праці, то був дуже добрий; до молотьби, до млина — був дуже добрий. Це почала індустрія розростатися й місцева. Ну в 26–ім році, як почали пропагувати комуни, то селяни в комуну не хотіли йти, й не йшли.

Пит.: Хто були активісти, які організували комуни, місцеві люди чи приїжджі люди з району?

Від.: Вся пропганада була в руках тодішніх комуністів. Вони всі пішли до міста. Та й взагалі в уркаїнських селах за НЕПу, то не було чужинців; це під час колективізації, це вже почали присилати комуністів або мали бути комуністи, бо ці селяни були добродушні, були зжиті, вони один проти другого не виступали.

Пит.: Як бідбувалася? Чи вони поділили Вас на бідняків, середняків й куркулів і все? І коли це все почалося?

Від.: Це перед колективізацією, або ще з початку були поділені на бідняків, середняків і кулаків. Але перших куркулів у 23–ім році ліквідовано, їх уже не було.

Потім, із цих середняків, то зробилися куркулі, й з бідняків зробилися куркулі. І вже в при кінці 27–му року, тоді знову пішла, пішов розподіл хто є комнезам, хто є середняк, а хто є куркуль. У нашім селі в той час тільки на 200 дворів, може було трохи більше як 200 дворів, може було 205, 210, то були тільки, 27–ім році сказали, і то не сказали хто; сказали, що тільки сім господарств є куркулів і 18 господарств є комнезами, а то всі — середняки. А в 28–ім році, то вже почали класти „плян до двору" і вже клали, поклали цім, що казали куркулі, а потім накладали на середняків. Вже приїхали уповноважені з області з районним, і це вже була цілковита викачка хліба, і потім — гоніння на селян, щоб вони йшли в колектив. Це було страшне! Бо, скажем, накладали плян до двору. Має господар, середній господар, ну, мав 10 десятин, бо в нас переважно були родини великі — по п´ятеро, по шестеро, по четверо дітей, а як четверо дітей, то це вже дев´ять і четверть гектара. То якщо брати й заокруглити 10 десятин, то можна було мати — це як сказати, щоб усе було засіяне зерном, але воно не було; було зерном засіяно десь, як пшеницею і житом десь, половина було засіяно, друга половина була менш як половина, одна третя була пшеницею й житом, а потім, друга одна третя, то була вже яриною. Це озимина, а тоді ярина, а потім уже, то була городина. То скажем, з 10–ти десятин, то шість десятин це було зернових; із шести десятин зернових або шести гектарів зернового, то це можна було мати хліба; в середнім треба числити десь 50 центнеррів. Знаєте, що таке центнер? Сто кілограм у центнері. То буде 50 центнерів з гектара, то десь, шість гектарів — це 300 центнерів хліба. То накладали спочатку. Цей середній господар мав би зібрати 300 центнерів. То йому накладали на початку 100 центнерів, щоб він здав державі. Як він здав, то тоді вже почали інакше, почали вибирати кому накладати більше, а кому накладати менше; й одним накладали йще 100 центнерів. Вони здали ще й тих 100 центнерів, як не було в них, то вони докупили. А потім починали накладати йще 100 центнерів; їм уже не було на що, за що купляти, їм уже не було — тоді вони почали розкуркулювати. Але цікаво було, але також трагічно було! — як викликали. Це були, в цей час, буксірні бригади, і ці буксірні бригади складалися з комсомольців, а керували ними уповноважені з районів, то їх викликали завжди ноччю, ніколи не викликали днем, а завжди ноччю, щоб ніхто не бачив; бо ноччю можна було тортурувати, й ніхто не побачить. І оце як викличуть, то викликати 10–ники. Я був у цей час 10–ником. Що це є 10–ник? Один той, що загадує на збори на 10, 11 хат. Ну й зі свого, з цих 10–ох, то я мав викликати й на цю хлібоздачу.

Пит.: Як Ви дістали цю працю?

Від.: Десятника? Це по черзі вони. Сільська управа призначає по черзі. Ось Грицишин був, а тоді наступний, а тоді наступний — цей, і рік маєш відбути 10–ом. Через 10 років, тоді знову будеш ще десятником тим. То не було, що там, чи комсомолець, чи партієць 10–ником мав бути. Ні, то 10–ник, пізніше він звався виконавець, бо він виконував, що скаже сільська управа йому робити: покликати на збори, він кличе, привести там когось чи сказати, щоб він прийшов до сільської управи заплатити податок чи що — це був такий обов´язок. Ну й викликали тоді. Я бачив, я був при цьому, бо я викликав їх, там Мусія Бруковського, Макаря Козового, Івана Іщенка, це були в моїй десятці, то їх страшенно мучили! Вони, це були менш як середняки, такі були собі гарні селяни. Мали по двоє коней, в Козового то була тільки сіляка, у Коваленка то був гарний садок, а не було ні сівалки, ні жниварки, ні молотарки, нічого, але пара коней. І був в Івана Іщенка, то теж нічого не було, він тільки господар такий гарний, гарна людина була. І щось в них уїлися, але на цього Коваленка, то в´ївся якраз син. Син був на Донбасі два роки, й став там комуністом. Це вже тут у 28–ім році він приїхав з Донбасу. І був уповноважений такий Єпіфльоров(?), у нашім селі й призначив його головою сільради. Вже тоді на голову сільради невибирали люди, а вже призначала з району партійна організація, і його призначили перше. Він, щоб вислужитися владі — він ще був не те, що активний комуніст, а він був такий, щоб вислужитися — то він у першу чергу призначив, щоб мучили батька. І в першу чергу свого батька до цих семи господарів добавив свого батька — восьмого, щоб перше розкуркулили, щоб пописатися перед партією, що він є такий преданий партії, більше як преданий батькові й матері. Мав чотири сестри і мав брата й в перших їх розкуркулили, а потім ще других розкуркулили; перших їх, вісім, розкуркулили, а других розкуркулили — 15, і разом — 23. Звезли їх до місцевої цієї церкви, що була тільки побудована, і все їхнє майно, одежу — ну, все забрали, що було! І тоді в церкві жили вони, і в огорожі там охороняли їх ці

комсомольці та активісти ці; охороняли, щоб вони нікуди не вийшли з огороди. Виходок там був тільки в огороді надворі, ані кухні не було, нічого! Так люди топили в тому — холод був, і так вони прожили аж до лютого 29–го року. В 29–ім році, в лютім, їх вивезли на станцію Шестаківку й в Архангельське, на північ Росії. Не допускали до їх ні родичів, ні передачі, нічого не можна було дати, навіть, навпаки: як хтось із родичів приходив, щоб їм передати передачу, то це вже був підкуркульник і вже за ним так само було гоніння.

Пит.: Це було в 29–ім році?

Від.: Це вже в 29–ім році. У 28–ім році, це було хлібозаготівля.

Пит.: Як це відбувалося? Чи люди розшукували зерно?

Від.: Люди те що мали своє — здавали, а потім купляли. А тоді вже, як не було що купляти, ішли й казали, що нема, то їх тортурували. Їх тоді, навіть ось тих, що я кажу, то спускали в колодязь, і тоді виймали мокрого і на морозі заставляли рубати дрова; закладали між двері пальці, щоб признавався: — Де ти дів хліб? Де твій хліб?

То страшне! Мука! Той, що не знає, що таке є комунізм, то треба піти й пожити. Він уже тепер, правда, змінюється, але він ніколи не зміниться, бо то є насильство.

Пит.: А чи Ви самі були репресовані тоді?

Від.: Ні.

Пит.: Ви ще жили з мамою?

Від.: У 29–ім році померла мама, й в 28–ім році я отримав навіть посвідку батрака, цебто — сироти. Сироті тоді дозволялося, скажем, як черга за дефіцитними промтоварами чи там щось таке, то давали без черги; давали пільгу, що податок не платив за хату, користувався пільгою. І я перейшов тоді, як мама померла, то я перейшов жити до брата, до самого старшого брата. Він недалеко був, в однім десятку, жив де й я.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Так. Спротивлялися ті, що могли, але ті жили десь коло лісів, ті, що жили десь у більших селах. А потім, не скрізь однаково проходила колективізація. Не можна окреслити, що колективізація — так само як і голод, так само як і розкуркулювання. Ось, скажемо, біля нас і північної сторони було молдавське село Десята або Каніж, там десь близько 10.000 було населення; одні казали — вісім, другі казали — дев´ять, а треті — 10, ну але, я кажу близько десяти. Там було всього розкуркулено 22–оє дворів, у той час, як у нас із 200 дворів було розкуркулено 68 дворів! Так само, голод там був. Те було село бідніше, там були багатші ще люди, як у нас, але там голоду менше було; там померло від голоду менше як у нашому селі, відносно. В нашім селі померло, не можна сказати, що то точно. Певна річ, що їх померло більше, бо дуже багато не знали де ділися, тільки за що вже все! Отже, спротив отаких, як оце молдавське село. Там їх не приневоляли, там хто хотів — ішов, а хто ні, ніби на добровільно, але пізніше вони їх примусили, що й вони пішли. У нашім селі то примусили цим, що дуже репресували людей, і тоді ті люди вже боялися, думали, що треба йти, куди завертають, нічого не зробиш. Скажем, я вже то казав, що я був сиротою, був батраком, користувався навіть пільгами, а потім, як я жив у брата, то вони тоді звернулися до мене, щоб я йшов до колективу; а вже в колективі було, може, господарств 50.

Пит.: А Вам було тоді скільки років? Шістнадцять?

Від.: У 29–ім році, бо колектив у нас почався в 29–ім році весною, навіть в лютому почався, перед тим, як вивозили куркулів на північ; то в 29–ім році, це мені було 17 років; ще не було 16 років, вже в травні було мені 17, а в тому, не було ще. То я жив коло брата, то вони прийшли й сказали, щоб я йшов у колектив. Ну, я потім поговорив з братом, що ж будем робити? А він каже: — Чи вони кажуть, чи вони не кажуть, а ми повинні йти, бо ми вже давно на чорній дошці; раз наш батько вбитий, то він, значить, був ворог комунізму, то нам треба йти до колективу, нам спротивлятися нема що.

І ми пішли. В 29–ім році вже я пішов у колектив, уже працював там, навіть був бригадиром орачів або плугачів.

Пит.: Яке там було життя в колективі? Чи Ви там жили, чи де?

Від.: Ні, ні. Жили по своїх хатах. Робили тільки суспільно на полі. Скажем, хто й не йшов у колектив, то їм поля не дали, їх звали „індусами," їм поля не дали. А ці, що робили в колективі, то цім також нічого не давали; що давали, це давали коня, щоб обробити город, бо тоді ще городи не одібрали до колективу. Там садки, городи — те ще було. І щоб обробити город, давали. Ну й давали перший рік, то в нас дали 250 грам на

трудодень зерна. Себто: як ти виробив трудодень, бо трудодень треба було виробити, були такі праці, що не треба виробл ять; а як орати — треба було виробити трудодень, сіяти — треба виробити трудодень.

Пит.: Як людина може виробити трудодень?

Від.: Повинен виорати пів гектара четверма кіньми; щоб це погонич і плугатор, виробити один трудодень. А як вони виоруть тільки четвертину, то це вони отримають по пів трудодня. Оце так розподілялося. До засівання, також треба було засіяти, здається, три гектари; парою кіньми треба було засіяти три гектари, щоб виробити трудодень. А ті, що сіяли вручну, то тім не рахували від гектара, а рахували від мішка, скільки мішків висіяв, але я не скажу докладно. Але тут цікава річ, що я, як жив коло брата і як був батраком, уже був у колективі, то в 30–ім році брата викликали до сільської управи й сказали, що він не має права тримати батрака, і брат тоді сказав, щоб я йшов до своєї хати. Ну як іти до своєї хати, мені було вже 18 років, що я буду робити там сам? То я мусив женитися. Оженився в 30–ім році, 22–го червня, і далі працював у колективі.

Як я женився, то в нашім селі вже церкви не було, вже священика засудили, вже директора школи засудили, вже дяка засудили, вже цей, що читав псалтири над мертвими, вже також засудили й забрали. Це все було, як казали, ліквідоване. Ну й ми мусили вінчатися, їхати брати шлюб 18 кілометрів, але брали шлюб, брали в колгоспі коней; таки дали коні тоді, і взяли шлюб. І це в 30–ім році ми одружилися, а в 31–ім році мали вже ми першу дитину, сина. В 31–ім році, не пам´ятаю якого він числа, бо він народився через рік, він десь при кінці червня родився, а восени вже мені сказали, щоб я або тікав, або щось робив, бо мене будуть розкуркулювати як куркуля. Там був один, кажуть: — На світі не без добрих людей.

Так і сталося. Такий Максим Паламаренко, прийшов і сказав, каже: — Федір, я не знаю коли, але в скорості; ти вже є назначений.

Ну, я тоді виїхав на Донбас, утік. І як я виїхав на Донбас, то не пройшов і місяць, як жінку розкуркулили. Жінку як прийшли розкуркулювати, то прийшли тому, що вона була молода, маленька дитина; вона понадівала на себе всю одежу. Там хтось їй сказав: — Іди й одівайся! Все надівай на себе, що можеш, і каже, замкнися в хаті.

Хе–хе–хе! Вона й замкнулася. Ну, то вони стукали, стукали й вона відчинила тому, що вони б, якби не відчинила, то відбили б двері. То вона понадівала на себе все й обгорнула дитину, то ці комсомольці й цей уповноважений з района, голівне, що не місцеві розкуркурлювали її, ось вона навіть учора казала: — Не місцеві, бо я не був тоді вдома, то не знаю, то каже, як схватив один із комсомольців дитину, то жбурнув об землю, п´ятимісячну дитину; каже: — Я не думала, що він і живий останеться.

А її, один за руку й другий за руку, скинули з неї кожуха, скинули пальто, поскидали все, розділи й випхнули з хати — іди куди хочеш! Ну, правда, що перед тим вони прочитали акт, що призначене розкуркулювання, ліквідація куркуля як клясу, й все майно рухоме й нерухоме — конфіскується! Ну й тоді я передав через інших людей листа, то вона вже знала мою адресу, бо це треба було, щоб не знали де адреса. Шукали мене. Але я як виїжджав, то взяв посвідку, що я член колективу. І зарані ще взяв, так, що не тоді як виїжджав, а раніше, а тоді як уже я виїжджав, то та посвідка з мене була. Не знаю, чого я тоді її брав, ту посвідку. Десь на щось мені треба було її. О, я думаю, що та посвідка, що як женився — ха–ха–ха! — була в мене. Ну й там уже я працював як член колективу, то ніхто до мене, ніби, нічого не мав. Але як жінка приїхала в 31–ім році, вона приїхала вже при кінці року, то на жінку пайку не дали; давали тільки на мене. Й на дитину не дали, давали тільки на мене. І так три місяці — грудень, січень і лютий — не давали жодного пайка; почали давати аж у другій половині березня. Почали давать на неї, на жінку, а на дитину й ще ні, бо, мовляв, ми не знаєм чи то ваша дитина, чи як це, чи що це. То було знущання над живими людьми і то все. Я ходив просити й в партійні організації.

Пит.: Чим, чим Ви працювали там, на Донбасі?

Від.: Працював на будівлі робітником. Пізніше, пізніше я ходив уже на курси мулярів там, на курси теслярів, але в той час, на початках, то я працював таким чорним робітником, бо з села нічого не вмів робити. Що ж, я сільські праці знав. Правда, в селі я мав рахівничі курси, але я рахівником не працював; рахівничі курси я мав. Тоді приходилося на працю ходити п´ять, шість кілометрів пішки рано й ввечорі. Жив на шахті номер вісім сніжнянськорудуправління, а на Софанобродську ходив на працю, це

треба було йти через шахту дев´яту, через Сніжну і до Софанобродської; це — рано йти, а ввечері вертатися додому. Голод! Холод! Жінку, жінці як дали пайок, трошки, то вона тоді почала. Були там деякі речі, вже останнє, що було, бо там вдома вона дещо поховала, потім привезла зі собою; там якусь скатерку, якогось рушника, то продавала на харчування, а тоді нестало. Ну й перед травнем, це йому було десь 11 місяців, цьому Колі нашому, або Миколі, він помер. Помер він з голоду, але помер не тільки з голоду, бо він увесь час чхав після того його повідбивали щось в середині, і він ото мучився, і вона, жінка, з ним мучилася; вона не могла йти на працю тому, що він хворував увесь час, увесь час була дитина хвора й не брали ні в госпиталі, не брали ніде. Там ніякої уваги, що там людина. Людина там ніщо! Зі скотиною ліпше поводилися. Ще цікаво, що в колгосп у нашій звели 380 коней, понад 400 корів, а в 32–ім році осталося, восени, тільки 44–ро коней і 38 корів.

Пит.: Чому?

Від.: Чому? Тому, що зерно й те все забрали.

Пит.: Коли вони почали забирати все зерно? Ви були тоді на Донбасі?

Від.: Ну, голівне, голівне забрали оце. Почали забирати в 28–ім. Нащо вам що: Ми вже були в колективі в 31–ім році, це як я ще був удома, то ще в людей трусили зерна. І жінка казала, що до неї ще приходили, як я вже був на Донбасі, іще штурхали по хаті й те, й якщо є десь зерно, то забирали. І так ще в 33–ім році, ще на початку року було, так що на весні в 32–ім році вже люди мерли з голоду, вже на Україні люди мерли з голоду! Вже в нашім селі не було що їсти.

Пит.: Після того, як Ви поїхали на Донбас, чи Ви верталися до села?

Від.: Вертався. Вертався в 33–ім році, помогти сестрі й помогти жінчиним батькам. Жінчині батьки, правда, були 20 кілометрів, то треба було далі йти, а сестра таки була в цім селі, Селевині(?), де ми жили під час колективізації, розкуркулення і переїхали туди в кінці 12–го року, як я був ще малий; я не знаю того переїзду. То написали батьки, що вони мруть з голоду. Я вже почав робити на шахті, я вже робив під землею, шахтарем, і в 33–ім році я отримав відпуску на два тижні, вакації. Як я отримав вакації, то я дістав від профсоюзу, від шахти, що я в відпустці, й що я шахтар, то я пішов на шахту американку. Там були закриті магазини для німців, американців. То я там підкупив того голову магазину, ха–ха–ха! Та що „підкупив," дав йому там, здається, 25 карбованців, то він мені продав пшона, муки, там крупи, пшона, це й те, муки, оселедців, олію. Ну, я з тим і поїхав додому. Я їхав через Зінов´їівськ, тоді ще не був і він Кіровоград, був Зінов´їівськ, то як їхав я з Шістякової, проїхав до Гришино, то тут були в вагонах вікна відчинені, а вже від Гришиної до Сідельнікової вже вікна, сказали, що мають бути всі куртинами зачиняні, щоб не дивилися на те, на поля і на дороги. Тепер на станції тяжко було вийти, щоб там щось побачити, не випускали. Ну ми вже — ці що сиділи в вагонах — знали, що це є за причина. Потім у Дніпропетровському, так, але в Дніпропетровському, я вийшов з вагона, то я вже побачив там дуже багато пухлих, напівмертвих, і такі лежали, що вже тільки трусилися, певно, що за хвильку вони помруть. То нас скоро й позачиняли в вагони; це залізнодорожне НКВД. А вже від Дніпропетровського до цього Зінов´їівська, або до станції Знаменки, бо на станції Знаменка, там була довша остановка, в П´ятихатках; в Дніпропетровському на станції не видно було — там видно, що не пускали нікого, щоб туди приходив, а вже в П´ятихатках, там видно було, й потім тут, у Знаменці, тут уже страшне було! Голод, страшне! Тепер, понад залізницею, не витримаєш, куртини висять, але не витримаєш та її таки відхилиш і подивишся. Понад залізницею стоять і просять хліба, просять щось їсти, а потяг іде швидко, але хто мав щось, то в вікно кидав. Навіть я, як побачив це, то викинув кусок хліба там. Бо ми, що робили? Із муки, то ми напекли багато хліба й пересушили його на сухарі, щоб воно легше було, й потім ті сухарі я давав. Але як приїхав у цей Зінов´їівськ, тепер він Кіровоград, так уже побачив я жахіття! До станції, або від станції, як я йшов то до станції везли вантажні вози муки, а на *sidewalk*–ах — мертві лежали, голодні кругом, пухлі, ой, Боже! То страхіття таке. Я сів із своїм, із своєю валізкою на трамвай, але треба було пересідати, там вона колись була Дворцова, а так була Більша, а тепер вона стала, як був уже Зінов´їівськ, то стала Ленінська; Дворцову перемінили на Ленінську, а Дворцову — на Карла Маркса, Більшу перемінили, і там була міська управа, то там я робив пересадку. Там велика площа була — там страшно багато було голодних людей! Я там дуже боявся, але дивлюся, а там рядом із міською управою, був торгсин. У тім торгсині — все було, що тільки душа

бажає, на виміну за золото. Там була мука, було й сало, було м´ясо, були ковбаси, були саламі, все було. Але бідний нарід не міг нічого купити. Як хтось мав золото, міг купити й замінити, але туди пускала міліція. Без міліції там би розтаскали його! Але куди розтаскає той голодний. Ну й потім я приїхав до одного там, свата нашого, а він жив біля винокурного заводу, винокурноводочний завод, і з того водочного завода добру брагу випускали в чани для скотини, а такі відходи від браги, таке, що вони змітали по підлогах там, що воно й з нафтою й з усим, то вони пускали в сури, а ці сури йшли в річку Інгул. І коло цієї річки Інгул не менше кілометра стояла черга за тією брудною брагою з баночками, з відерцями, з горшками, з чашками, з мисками; рядів у три, в чотири стояла ця черга, щоб добитися. І я здивувався, та питав того Кирила Савченка, кажу: — Що ж то є? А він каже, то стоять за брагою; бо, каже, бідний нарід не знає, що він вип´є і відійде й вмирає, вип´є, відійде й вмирає! Ну та голодний! Це кодло цього винокурного заводу, то оце, де стояла черга, це була вільна площа, вона звалася „Ракова дача," то видно там колись ловили раки чи продавали раки й вона називалася Ракова дача. А коло тих чанів, то цистерни приїжджають, набирають брагу й везуть до радгоспу свиням і коровам, людям не давали. На базарі було. Але мене попередили, що „не купуй там жодних *hamburger*–ів чи котлетів тих, не купуй нічого, бо то можуть буть і людські, й можуть буть затроєні." Кусочок хліба, бо там був окружний суд і нижче окружного суда так, був цей чорний базар, кусочок хліба, може, фунт, скажем, треба було дати 30, 40, і 50 карбованців. За кілограм хліба треба було віддати не менше 80 карбованців! Людина заробляла, скажем, я в шахті заробляв тоді п´ять карбованців і 75 копійок за вісім годин. Це, якщо перемножити, бо це була п´ятидневка тоді — п´ять днів робити, а шостий — вихідний, не було по неділях — десь 180 карбованців шахтар міг заробити. Правда, що старалися всякими способами дістати десь хліба, понести на базар і продати, або відривали від рота та продавали, щоб якогось цента дістати — як оце я, на дорогу й те все. І от тепер шахтар за місяць міг заробити на два і пів кілограма хліба! Можете собі уявити, що то було за тяжке життя, особливо для селянства. Шахтар отримував там пайки свої, то ми ще могли, можна було жити, а селяни —абсолютно нічого! Абсолютно нічого їм не давали, ввесь хліб забрали. З Кіровограда або з того Зінов´ївська, я пішов тоді в своє село, це йшов 25 кілометрів. Було тяжко, там їхала підвода, то я під´їхав підводою близько до села, до Миронівки, а Миронівка була тільки два кілометри від нашого села. Ай, Боже милий! То вже так привечеріло, я був щасливий, що вечір; думаю, щоб ніхто мене не пізнав у селі. Зайти до сестри ж. Зайшов до сестри. Село було спустошене: не було собак, не було котів, щоб дорогу перебігали, не було чути навіть птиці, щоб якась там крекчала десь, чи жаба. Просто вулиця була заросла бур´яном; як ліс —так бур´яни! Лобода, полинь таке росло, що то страхіття одне. Я йшов, то не йшов — дорога, то не дорога, а тільки стежка. О, Боже мій! То я прийшов до сестри, побачив їх. Виснажені — страшне! Але довідався, що чого ж вона ще, як той казав, не померла й ще якось перебивається. Вона робила в дитячому садочку куховаркою, й так вона виглядала й за своїх дітей і тіх, що здавали туди в дитячий садочок. Але й в дитячім садочку мерли також. Мерли, бо навіть сусідка, там Льова Савко помер, він ходив також до садочку або був у садочку й захворів, потім пару днів побув вдома й помер. Маленьке було, може, він 25–го року, це було йому в 33–ім році вісім чи сім рочків, десь так. Ну, перед ранком я там оставив їй трошки, а вона каже: — Я б хотіла, щоб ти більше оставився, ну, але якщо вони пишуть, то неси до їх, а я вже буду тут якось перебиватися.

Ну, але я оставив там оселедців, пшона, олію трохи їй, сухарів. То я обійшов ту Десяту, бо треба було йти через це велике село Каніж; воно Десяте й Каніж, то я обійшов степом. Бо страшно, як побачить хтось там з валізками. Я, правда, ті валізки не мав, а я їх повпихав у мішки й так через плечі, то ніби так у мене було там, якесь барахло не було там, ніби одежа стара або щось таке, щоб непомітно було. То підійшов я вже до села Рементарівки, а там було такий хутір —Розпашки. Все, там було, може, хат 12, 15; гарний був хутір, всі хати повалені, за виключенням однієї, одна хата була, і там до неї стежка й все. Ну, але тому, що я йшов уже кілометрів 15, може й 16, схотів води й пішов напитися води, попросити. Вони кликали в хату, а я почув тут щось якраз. А, правда, мені ще казали: — Ти як десь то є, то в хату не заходь, бо можуть забити. Будь обережний!

Ну, то я мав силу, але був і обережний. Коли чую, що підвода їде тим шляхом, де я йшов, а то був трактовий шлях із Зінов´ївська або з цього Кіровограда на Златопіль і Новомиргород, і він каже: —Чого ти туди ходив?

А я кажу: — Ходив воду пити.

Він, правда, взяв мене: — Ходи води пити, каже, щасливий ти, що не пішов.

Ну, як приїхав я в Рементарівку до жінчиних батьків, а жінчин двоюрідний брат був комуністом, був головою сільської управи, а голова колгоспу був присланий з 25.000–ників. І в голови колгоспу два дні перед моїм приїздом дівчинка пішла в ліс збирати там якісь квіти, і не стало її, хтось її вкрав.

— Ну, я там бачив страшних людей.

А той підводчик каже мені: — З Писарівки їхав, бо він не заїхав у це село, він поїхав на Писарівку, а я вже пішов у село. О, Боже милий! Страшно! То вони тоді організували мисливців, визвали міліцію з Златополя, і до тієї хати, оркужили, то там було два сини й батько. Ой, знайшли чотири бочки людського м´яса. При мені був їм суд, в тому ж селі, Рементарівці; якась виїзна сесія судила, не знаю, чи то обласна, чи районa, але сесія. Перший день покликали, щоб я там свідчив, а я кажу, що я нічого не знаю, я тільки отак зайшов та й все. Ну, але я був, як старшого сина питали; чогось його першого почали питати, не батька, а старшого сина, а він сказав, каже „Мати померла з голоду, й ми з´їли мертву свою матір, а після нашої матері, ми нікого не жаліли! І самого Сталіна б не пожаліли!"

Ну, й пізніше його забрали. Питали там батька, а потім сказали, що тут нема що питати, вони зізнані криміналісти й вже, й немає щось там те. Ну то їх забрали там, не знаю, й сказали, що вищої міри покарання будуть, а вищої міри покарання, то буде розстріл. Але хто його знає, не знаю, як їм сталося і що сталося? То я поїхав на Донбас уже звідтам, скоренько тікав, щоб дав Бог мені вернутися до жінки; то я вернувся до жінки, побув на Донбасі ще до 34–го року, а в 34–ім році мене таки в той Кіровоград назад заманило. Отоді сказали: — "Жить стало лучше, жить стало веселей!"

І як „жить стало веселей, жить стало лучше," дали комерційний хліб. Дали комерційни хліб і маєш право робити, що ти хочеш і робити, де ти хочеш. То я думаю: — То чого ж я буду в шахті робити? Я тоді кинув шахту, не кинув, а взяв розрахунок, узяв розрахувався, взяв гроші й там ще трошки й ще спекульнув, бо там було те, й поїхали з братом в Кіровоград і вже жили в Кіровограді, це близко коло нас все хотілося ближче жити до свого села, до своєї родини. І оце таке, оце така історія. Я не знаю, багато дечого, може, проминув, але, тепер питайте щось, що Вам потрібно знати.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини помер з голоду?

Від.: Ну то син помер, а мати до того. Нікого з нашої родини не осталося в селі, вони всі були вигнані, розкуркулені. Померли вже, не в селі, а на висланні.

Пит.: А пілся того, як Ви верталися, скинули ту працю і верталися ближче до села, Ви не були репресовані більше?

Від.: Бачите, в 35–ім році я пішов у район домагатися, щоб мені повернули хату й щоб повернули мені право, бо я був позбавлений виборчих прав, я був безправний, то я пішов до прокурора в район, я йому кажу, що ось так і так, я хотів би, бо я тоді, ще малолітній, бо там до армії брали в 21 рік, а я мав 19 років, як мене розкуркулили. Значить, я не мав ще того права; вони не мали права мене розкуркулювати. Я йому розказав, що як є, а він каже: — „Да, это мы всё знаем."

Тобі буде дорого коштувати все, й ти очікуй, ось вийде сталінська конституція, й ви дістанете право таке, як і всі. Хату — не знаю, чи ти дістанеш, а право, то тобі дадуть, бо Сталін уже сказав, що син за батька не відповідає. Ну то вже далі мені не було чого ходити і не було що, то я повернувся і то треба, або не треба було, а треба признатися, був наївний, хе! Я повірив у це все, що стане ліпше, ще й сталінська конституція вийде, то вже воно буде прощено. Я ще тоді не бачив, що йде винищення української субстанції, українського народу, але я цього ще не міг збагнути своєю молодістю, своєю наївністю, своїм тим. Я за останні центи купив коня й купив воза. Почали там оце. Кірова забили в 34–ім році й цей Кіровоград чи Зінов´ївське переіменували, бо Зінов´їв став „ворог народу," і назвали його Кіровоградом. Там будували аеродром і потребували грабарів, щоб плянувати аеродром, бо не було тоді бульдозерів, не було там нічого. то грабарі приїжджали з Полтави, з Харкова туди. Бачите, радянська власть, вона трималася і тримається на обмані, на обмані свойого населення. Нічого правдивого там немає, і нічого не було. Ось Сталін сказав, бо йому так сказали. А хто йому сказав? Політбюро. А Політбюро хто було? Треба перестежить, хто тоді був Політбюро, й хто керував. То не сам Сталін це робив. Тепер я подумав: *бо*, то чого я буду йти десь на завод чи що? Я

купив, вільно, каже, коней, і вільно індівідуально працюю. Я купив. Почав я грабарювати, але не пограбарював я й півроку, як нам заборонили індивідуально грабарювати, і щоб здали всі в транспорт коней і вози. І я мусив здавать в транспорт і працював у транспорті, а пізніше я побачив, що то все була обмана нашого брата й нічого не треба було на цьому. Правда, що мало того, а нас ще тоді почали переслідувати, що ми, мовляв, підбурюєм маси, що підбурєюм ці, що грабарі; що ми робили надужиття в радянській владі, що пробуєм, випробовуєм і потім нарушуєм правила. То мене брали на переслідування, я тиждень був під слідством в одиночці камері: — Хто я, чого я, що я, коли я був де, хто батько, хто дід і хто все. А, але на суді, то вже мене обвинуваченим не оставили, тільки свідком, і оправдали з тим, що рік дали умовно, щоб я ніде не розповсюджував, що мене питали, й за що мене викликали, й за що я був свідком. І так я в транспорті тім — трангуж — поробив, а потім була посада в Інторзі. Інторг, це був закритий розподільник для НКВД або КГБ сьогоднішнє і військового командирного состава магазини, міліції; то було п´ятеро магазінів таких в Кіровограді, й їм потрібно було агента поставки, й вони взяли мене. Там був латиш директором, але через три місяці директор мене викликав, а комерційний директором був Бардичевський. То Бардичевський мене приймав, викликав й каже: — Федя, ти більше не можеш бути в нас агентом, бо ти позбавлений права голоса. Ну, але за те, що ти добрий працівник, я вже говорив, і ти можеш піти на хлібзавод і там поступити на працю.

Ну, то мені дали на хлібзаводі працю, і я на хлібзаводі робив до самої війни.

Пит.: Я ще маю деякі питання про голод. Як Ваша сестра спасалася після того, як Ви відвідали її?

Від.: Ну, бачте, це був 33–ій рік, *July* місяці, вже наростили бурячки, вже приспівали ранні посіви, пшениці там, ще вони не були, але, вже молодими ходили й крали, рвали й те все; то судили страшенно за це, але однаково, люди вже не боялися. Потім вона, як розказувала, то було одне страхіття! Навіть дітям в майдані то оті корови, що дохли, то те м´ясо давали дітям. І каже, що якби не те м´ясо, то були б, каже, й померли б. Тепер, ті коні, що дохли, тоже давали. Тепер, й вона каже, бо її чоловік був страшний, каже, що миші, сусли на полі ловили, це все, це все, собак, котів у селі не було — все було поїджене! І ще вона розказувала ось таку річ, бачте, я пропустив: там біля нас, через одну хату, жили Сіренькі, це такі дуже статечні люди, побожні, такі релігійні, то він уже помер, а баба Сіренчиха осталася з сином; син Дмитро, був глухий, але він працьовитий був і такий глухенький, не зовсім, а глухуватий був. І він, вона казала, це ж у 33–ім році, перед тим, як я приїхав туди, то каже, що він помер в хаті, а вона ж, та стара баба, Сіренчиха, його мати, якось то відрізала йому ногу і вже поклала в піч варити. І знайшли: що нога відрізана в печі, й вона коло печі лежить, і син з відрізаною ногою в хаті — обоє мертві. Такі люди, що не можна повірити, щоб, мовляв, їли свою дитину, свою людину. Але то було, то була істина правда, й це не те, що я кажу — а це все село знає, все село, всі знають про це. Отже, голод був дуже страхітливий, то немає, немає що говорити. Я на тих людей не міг дивитися: ті потім витріщували очі дивитися на тебе. Один з такою мордою пухлою, а другий — зісохлий кістяк. То страшне!

Пит.: А другі члени Вашої родини, як вони спаслися?

Від.: Найстарший брат був висланий, другий під ним брат — був висланий, сестра — втікла на Кубань. У самого старшого брата, то одне померло, а в меншого брата, то я так і не знаю, бо він не повернувся і я не знаю.

Пит.: А тітки, дядьки були?

Від.: Були дядьки, були тітки, був двоюрідний брат у нашім селі, то він попав — Іван Подопригора — то він попав у першу розкуркульку, себто в других 15, він висланий був зразу в 29–ім році в Архангельське, але він не був висланий в Архангельському, він десь був висланий туди, десь під Норильськ. О, Боже милий! В нього було п´ятеро дітей, діти були малі, то Бог його знає — нічого не було чути, десь пізніше він десь прислав листа, що він остався один і що молитися Богу, що він живе в тайзі, як дика людина, але хто його знає, чи то правда, чи то ні. А в Буртах у 38–ім році — я пішов же ж туди, в Бурти, де я родився, і там був мого діда брат, дід Гнат, і той дід Гнат розказував мені таку живу подію, ще за царських часів. Каже він: — Ішов у Олександрівку на ярмарок і маб 65 карбованців, і його перестріла в лісі банда; в Бовтірськім лісі вийшов він з Кримок і йшов через Бовтірську туди, Бовтірський ліс, в Олександрівку і, каже: — Перестріло два бандити в лісі.

Кажуть: — Ти гроші маєш?

Каже: — Ну, що ж, я признаюся. — Я сам, не маю ні воза, нічого, пішки йду, вони ж найдуть, кажу: —Маю.

—Скільки ти маєш?

— Я їм сказав і скільки.

—Ну, давай їх сюди.

Він дає, та й каже: —Люди добрі, будьте такі ласкаві, я йшов купити пару волів. Дайте мені хоч на поганенького волика! Дайте мені хоч трошки, оставте мені.

А з лісу там один каже: —Ну, та остав йому — бач він признався все, він правду сказав.

Ну й вони 30 рублів узяли, або тих карбованців, а 35 йому оставили. І він пішов на базар і купив поганенькі волики.

—І так я тими волами й обробляв собі земельку, а потім і коні здобув і те все, а тепер серед білого дня, в своїй хаті, приходять, зачитують акта, конфіскують усе майно. Ну Бог з ними, як конфіскують. Був у мене такий кожух, що 40 років на моїх плечах, кажу: — Люди добрі, і це ж і сільські, і з района, і вдень, і з влади, це ж власті, це ж, влада прийшла. Прохаю, оставте мені хоч цього кожуха. Забрали! Не оставили. Потім, в конюшні, там де коні були, там висіла ще його діда свита (той його дід був десь — ходив на Запоріжжя взнати там, як запорізькі козаки живуть і він — і йому там один дід дав козацьку свиту. Ну й той дід Гнатів приніс, то вона так уже й висіла, й міль поїла її вже, то й, дірки були в ній. Він каже: —Хлопці, нащо ви берете ту свиту, до тих, що розграбляли, та оставте її, та то історична річ така.

—Що? Яка там історія! Це свита.

Він каже: —Для вас свита, а для мене історія.

Забрали й ту свиту, порубали, щоб її не мали. І каже: —Оце тобі між цією бандою і між цією владою, то та банда —то були добрі люди, а ця влада, це —страшенна банда.

Ха–ха–ха! Це буде кінець.

Пит.: Дуже дякую!

Case History SW94

Vasyl' Zhyla, b. October 19, 1923, Nova Cherneshchyna, Sakhnovshchyna district, Kharkiv region, one of 4 sons of a prosperous peasant who had 35 *desiatynas* of land. Narrator attended a 5–year school in which most, but not all, pupils were taught in Russian. The nearest church was in neighboring Bahata Cherneshchyna and was ruined in 1931. Narrator states that Ukrainization never affected his village. Local Soviet was run by local villagers, narrator stated that there were never any Russians sent to his village, nor did it have heard a *komnezam.* Collectivization began in 1931, in which year narrator's father was dekulakized, and continued through the famine. In narrator's area both the 1932 and 1933 harvests were poor. Narrator's parents and three brothers all perished. Narrator went to an orphanage, where he was given a little food. Narrator estimates that half the village population died. People ate leaves, roots, and weeds, but narrator did not hear of cannibalism. It became easier to get bread only in 1934.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Василь Жила.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Я народився в 19–го числа, в 23–му році в жовтні.

Пит.: А де саме?

Від.: В Харківській області, Сахінвщанського району.

Пит.: А село, можете сказати?

Від.: Нова Чернещина, село Нова Чернещина. Там є одне село Багата Чернещина, таке старе, де церква була: там церкву розбили, навіть *foundation* розбирали, всю цеглу забрали. А в другім селі, Сухівка називалася, то там церкву тільки зняли бані, все то зробили як клюб, тоді сходили туди як до клубу.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Господарством.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?

Від.: Тридцять п'ять гектарів.

Пит.: А після революції, також?

Від.: Після якої революції? 1917?

Пит.: Так, так.

Від.: Так само мали. Але я чув, що батько, ну як революція була в 1917 — мене ще не було на світі — казав що в гвардії якійсь був, теж як революція була.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: Чотири брати, батько й мати. І всі хлопці були.

Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові, я думаю добре. Батько жив добре, бо господарював, добре всім було. Тільки погано було, як зразу розкуркулили.

Пит.: А чи Ви можете коротко описати Ваше село, скільки дворів було, чи була церква, чи була школа?

Від.: В нашім селі не було. В другім по–сусідському, в Багатій Чернещині була церква, то розбили зовсім. А село дуже долинне було у нас. Нова Чернещена чотири кілометри, одна школа була тільки. Чотири *grade*–ки було, середня школа називалася. А в нижчу школу, то в Сухівці ходили туди.

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: О, я ходив, *ja.* П'ять, п'ять *grade*–ків скінчив.

Пит.: На якій мові вони вчили в школі?

Від.: Вчили чотири групи, чотири кляси російської вчили й одну українську.

Пит.: А чи була якась українізація там, у Вашому селі?

Від.: Ну, не було ніякої. Дуже строго було навіть, хто признавав, посипати ходив на Новий Рік, то зі школи навіть викидали. Писали в стін–газети і все сказали в школу, щоб не ходили. До релігії, дуже строго було.

Пит.: А яка була влада, місцева влада в Вашому селі? Чи люди були місцеві люди, чи приїжджі, які?

Від.: Ні, були всі свої, місцеві. Приїжджих мало було.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, хто був головою сільради?

Від.: Василь Щербина був голова, але пізніше, коли настала війна, він виїхав десь за Волгу. Зразу його забрали, бо він сподівався, що недобре може робив, то його зразу в район забрали, змістили. А тоді були такі тимчасові люди.

Пит.: А що вони за люди, ті що були?

Від.: Українці були.

Пит.: Добрі люди, чи які?

Від.: Ну, добрі були. Там наставляли їх, то вони те робили, що їм наказували.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Що це комнезам?

Пит.: Комітет незаможних селян.

Від.: Комітет, ну там і бригади були, й були ланки. Вони організвовували по–російському, щоб були бригади й щоб ланки, щоб вона одна з другою змагалися. І мали норми, установляли, й каждий щоб і норму скінчив свою. А не скінче норму, то його ставили — така дошка була: половину червоної, половину чорної. Хто не скінче норми — на чорну дошку: хто ударником називався, стахановець, як казали. То за совєтів так було.

Пит.: Коли вони почали організувати колгоспи, в Вашому селі?

Від.: Колгоспи вони почали організвувати в 1931–го році.

Пит.: То досить пізно, так?

Від.: Пізно, а вони організували колгоспи в 33–му й 32–му то вже люди вмирали, бо не було нічого, ніхто не робив.

Пит.: Чи були люди, які добровільно записалися до колгоспу?

Від.: О, *yeah.*

Пит.: А які вони були?

Від.: Такі самі як і другі, всі українці були.

Пит.: Чи вони були бідніші?

Від.: Бідніші, правда, були. Вони скоріше пішли. В їх нічого не було, а багатші не хотіли йти в колгосп.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: О *yeah*, дуже спротивлялися. Ну не хотіли, їх карали, забирали все. І казав, мій батько каже: — Помру, але в колективі п´ять хвилин не піду робити.

А бідніші їшли. Їм — де робив. Їм казали: — „Кто работает, той и кушает."

Вони робили тільки за кавалок хліба, за маленький і за суп, на праці. А додому ніхто нічого не давав.

Пит.: Чи був якийсь спротив, чи повстання проти колективізації?

Від.: Ну, не було проти того.

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не давати до колгоспу?

Від.: О, хто мав, там замордував якось. Вони знали, вони шукали й знали скільки й казали: — Якось хтось різав і ховав і збожа ховали в бочки й закопували в землю, але вони шукали все время. Вони шукали й піч відкривали, в піч лазили. Як є пшениця варена або кутя якась, або якесь варене суп або борщ.

Пит.: Коли ті розшуки почалися?

Від.: Вони в 31–му, 32–му, 33–му, аж поки то вже встановилося. А людей ховали, то приходило пізніше, то людей в колодязь — там де воду брали глибоку — то ніхто ями не копав, туди в колодязи кидали туди. Тоді там накидають усього, і так людей ховали. І трун не було, нічого.

Пит.: Чи, як відбувалися розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Я не думаю, бо я знаю, що росіянів неприїжджих не було.

Пит.: Ні, розкуркулення. Як то, скільки було розкуркулених?

Від.: То всі люди майже, всі багатші люди, дуже багато було. Наполовину було.

Пит.: І що сталося з ними? Як це відбувалося?

Від.: Ну, то вони розкуркулили, всі померли, та й так і сталося.

Пит.: Чи вони висилали людей на Сибір чи на північ?

Від.: Дуже висилали. Який вже пізніше не хотів, навіть накладали борги великі на хату. То хто противився, не платив, то висилали туди на Москва–Волгу, канали копати.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, скільки людей?

Від.: Я знаю Яценка, Сашко називався. То він, як німці скінчили, то він вернувся додому, весь час канал Москва–Волга копав. То казав, що попсуті були, й навіть там, і дістав дуже багато — якісь рани на ногах все, не могли рахувати. Але, як німці прийшли, то він зразу втік. Він в Австралії.

Пит.: Що сталося з родинами, як господар був розкуркулений?

Від.: З родинами? О, вони господаря забрали, а родина мусила заставляти робити в колективі.

Пит.: І чи вони робили?

Від.: О та, робили. Мусили робити.

Пит.: І вони дозволяли, щоб куркулі працювали на колгоспі?

Від.: Вони ганяли, *ja*.

Пит.: Навіть куркулів?

Від.: І крукулів, *ja*. Хто живий лишився, і тих ганяли. І ми мусили робити. А платні не було ніякої цілий рік, вони робили тільки за кавалок хліба й за супу, що на роботі там, на полі варила кухарка одна.

Пит.: У школу, чи вони давали Вам їсти?

Від.: Хто записався добровільно в колектив — тому давали, а мені не давали. Вони навіть сміялися, кажуть: —Смокчуть пальці, а ми моркву ї´мо.

Хе, хе! І дітей тих, що записалися в колектив перші, то возили до школи, бо далеко школа була (чотири кілометри). А я пішком ходив —мене не возили.

Пит.: А коли вони зруйнували церкву в Вашому селі?

Від.: Церкву вони зруйнували в 1931–ім році.

Пит.: Як це відбувалося? Чи люди спротивлялися?

Від.: О *ja*, там були багато жінок, багато людей спротивлялися. Вони розганяли й сказали, що не потрібно тієї церкви. *That's all.*

Пит.: Чи проповідь у тій церкві була на українській мові, чи?

Від.: Українській мові, *ja*. Я знаю, *ja*. Батько ще возив до того, до революції ходив. Я знаю, що дуже там церква була, але священники не такі були як тут —волохаті, бородаті такі були. Волосся такі великі, не такі як тут підстрижені, як цівільні виглядали; там вони як священники виглядали. *Ja*, „батюшки" так називали.

Пит.: А що сталося з священиками?

Від.: О, я не знаю. Багато повтікало десь, а багато кого зловили, то постригли його, бороду побрили йому, і позабирали десь за Волгу. Казали на Сибір десь теж.

Пит.: А після того, як Вас розкуркулили, що Ви робили?

Від.: Як розкуркулили, я чекав поки всі повмирали, я в рядно клав, знаєте.

Пит.: Ну, що сталося з батьками тоді?

Від.: Батько помер.

Пит.: Коли помер?

Від.: Після 33–го року.

Пит.: Ну, коли Вас розкуркулили?

Від.: Коли розкуркулили?

Пит: Так, у якому році?

Від.: Я казав. В 1931–ім році.

Пит.: І що Ви робили зразу після того? Де Ви жили, чим Ви працювали?

Від.: Вдома. Нічого не робив, бо все забрали. Ні на полі не було, не було.

Пит.: А як Ви жили?

Від.: А жили так: ховали, вибирали трошки з бочки хліб, і так жили.

Пит.: Але як, чим Ви годували?

Від.: Годувалися? Ото тим збожам, що шукали, де закопане було. То брали по трошки на один день, на два, бо багато не брали. Як відро візьмем, то вони зразу прийдуть та заберуть. То ми мусили ховати. Трошки зробили ну, на суп наберем пригорщу, решта ховали. Але вони шукали в стінках — стіни такі грубі, литі були; вони шукали, вони знали, що заховане, що поховане. Батько поховав.

Пит.: І коли почалася голодівка в Вашому селі?

Від.: В 1932–го й 33–го року.

Пит.: Як був урожай 32–го року?

Від.: Урожай дуже поганий був, бо ніхто нічого не робив. По полі бур´яни такі були, що не можна ходити було. Я сам ішов селами вже, до дітдому йшов, то не можна

по полі ходить. Бур´яни такі, цвів таким повним і тим синім таким, колючки такі самі, бо ніхто не обробляв, не полов то все. Збожа не було. А після голодівки стали більше робити, совєти більше насилали росіянів у ті хати, які померли люди. Приїжджали пізніше після голодівки родини росіяни. Тоді стали робити трохи. Забрали батькові кулацьких собі коней, худобу й почали робити.

Пит.: А в 32–му році, на колгоспі, чи був урожай? Чи щось там росло?

Від.: О, вони зібрали. Поки нас розкуркулили, то батько посіяв, ще було збіжжя, то вони те забрали. А пізніше, так вони сіяли, що бур´ян більше ріс чим збіжжя. Бо ніхто не обробляв.

Пит.: Коли люди перше вмирали з голоду?

Від.: У 32–ім, 33–ім. Ці два роки дуже страхітні були.

Пит.: Хто перше помер?

Від.: Хлопці померли. Перше хлопці повмирали —мої брати.

Пит.: А хто з Вашої родини помер з голоду?

Від.: Іван, мій старший помер. Тоді Антоній, Тимофій. А я був середній, або третій, сказати. То я вештався добре й чувся. Вони пухлі були, вони їли все — листя з дерева їли й коріння все їли. Вже хліба не було —через те. А я того не їв. Я шукав там, але мати була останній час, то на базар ходила. Я більше з бочки хліба пережовував, відро далі. Та й навіть пшеницю сиру їв, неварену. Та й якось жили. А тоді я пішов у дітдом. Там у дітдомі їсти трошки давали.

Пит.: А що мама їла?

Від.: Та й мама то їла, що було. Як не стало нічого, що збирав де поховане було, збіжжя все, як не стало —і мама померла. У 33–му.

Пит.: І тато також?

Від.: І батько помер, *ja*. Він хотів, каже: —Я піду в радгосп.

Але вже, вже не міг. Опух і вже не міг піти.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: О, дуже багато, наполовину. Наполовину людей. Село дуже велике, то наполовину людей. Бо я знаю, в кожну хату де зайдеш, то трупи були, що не можна було зайти. Смерділо й ніхто не вбирав. Не було кому вбирати. Але пізніше, після голодівки то як, ті росіяни стали наїжджати, то в нас стали навозили в кулацькі хати, то стали вбирати, *clean*–увати, й то все по–*clean*–ували, тоді стали по–трохи робити. І після 33–го року, то колектив, трошки пішло ліпше й ліпше робити. Але як вдома було —мені теж погано було.

Пит.: Ну як Ви попали в дітдом?

Від.: Ну я попав в дітдом. Я пішов —у моїм селі не брали, бо вони знали, що я розкуркулений був. То я пішов у друге село. Сам пішов. Мені 10, 12 років було — бо я з 23–го — то 13 порахувати, скільки я мав. То я пішов, там прийняли в дітдом. Там теж погано давали. Ми по селах по полі ходили, збирали, що миші наносять такі кучки зерна. То ми те брали в мішки, приносили, сушили й те варили нам у дітдомі, бо не було в колгоспі чим дітей тих годувати; в дітдомі повмирали діти. Пухли й вмирали. Не було ніяких докторів, дуже хворі були. Ну й так жив, гнали до праці. Я працював на тракторній станції, трактористом у колгоспі, на тракторній бригаді, називалося. Там трошки ліпше їсти давали, кажуть як тракторист. Робив один тиждень наніч, другий тиждень на день робив, мінялися так. Я перших пару років прицепщиком був, помічнком. Тракторист їздив, а я там борони піднімав де забивалися, плуг там чистив.

Пит.: А у школі при дітдомі, що Вас учили?

Від.: Нічого не вчили. Там тільки дивилися за порядоком, щоб діти не билися, та такого не було, ніякої школи. В школу посилали, давали, кажуть: —Ідіть в школу.

Там вихованка була, одна кухарка була. Але діти всі великі були. Малих таких дуже дітей, таких, щоб бавили, не було. Найстарші мали п´ять, шість років.

Пит.: І ніхто не знав, що Ви син куркуля?

Від.: О, вони пізніше взнали. Вони перший раз не знали, а пізніше взнали й навіть казали: —Як ти попав сюди?

Я казав, що повмирали всі. І так вони всі там діти були в дітдомі, всі ті, що не мали родин —повмирали всі. То вони пізніше збирали й в дітдом, в дітдом та й давали. І була така велика, куркульська, велика хата була. Вони піч повикидали все, ліжка поставили дубельтові, і там ото були нас, може коло 75 хлопів було. І дівчата були. Дівчата окремо були.

Пит.: Чи Ви мали тіток чи дядьків?

Від.: Я двоюрідного брата мав. Але він, як його теж — мого батька брат був — то син того батька — двоюрідний брат називався. То його теж розкуркулили, батьки померли в нього, а він сам був, хлопець. Як розкуркулили, то він утік у Харків, він у Харкові робив десь. А як війна з німцями була, то він прийшов до села. Бо казали, на війну там брали, то він прийшов до села. Але його в селі забрали на війну, *anyway*. Він в полоні був, у Білорусії і там казав, писав, казали, що він під відкритим небом був. Притягали туди ранених, вбитих коней туди, й я не знаю нічого.

Пит.: Але його батьки, то теж померли з голоду?

Від.: Теж померли. Батьки, я знаю добре його.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Ні, не було. Не чув такого.

Пит.: Не особливо там у Вашому селі.

Від.: Ліпше вмирали, а не їли того. Але не було ні собак, ні котів я не бачив. Може поїли, хто поїв. Я найбільше зайців ловив. Як я ходив селом, то я *wire* ставив, різав стежку таку з бур´яну, і *wire* зайця ловив, смалив на полі. Осмалю його й зразу так, трохи подер, *fire* зроблю, підсмажу його на патику, й так я живий був. А там ціла Зайцівка, я пішов туди. Там дуже багата Зайцівка, що всіх порозкуркулювали. Там село таке невеличке було, коло річки. То самі зайці були. Називали Зайцівка. То великі, може шість хат було, одна родина була таких. То їх найбільше розкуркулювали. То я туди пішов і кролики ще були — зайчики такі маленькі ті, то я там ото трохи пожив пару тижнів, чи пару місяців. От всіх не було нікого, там всі повмирали в них. Їх теж дуже розкуркулили —вони дуже багаті були, більші, багатші мого батька, геть усі. Пізніше, як вже німці прийшли, то не було нічого. Всі хати зорали й зліквідували їх усіх, бо вони теж противилися, в колектив не йшли. То Зайці називалося. О, до багато сел по сусідському я ходив, то мало людей бачив. Усі повмирали. Рідко, рідко які бідні були, то й навіть хто в колективі робив там, і ті діти мерли. Бо то батько й мати в колективі робили, то їм там додому їсти не давали. Хто робив, там на полі їв. А прийде додому, діти голодні були. Бо я знав таких *friend*–ів, що вони опухлі й так були. І на дереві сидів завжди й просив, каже: —Дай води, дай солі.

Листя рвали, вмокали в жменю, так листя з сіллю їли; через те такі дуже пухлі були люди й швидко повмирали. То води нап´ється, синій такий був, тіло таке блискуче було. На дереві вмирали так, бо не вмів стати. Сидить між деревом так, між гилякамм, й так як ті пташки на дереві, вмирали. На вишнях, найбільше. А то вже весна була така, сади розпукалися, стали квітнути, листя мале було, таке липке. Я пробував їсти, але недобре було.

Пит.: Коли стало легше з хлібом?

Від.: О, після 30–го, в 34–му, 35–му, тоді вже легше було. Тоді вже ходили на полі, вже жнива було полягало, але дуже ганяли тоді — вже рвали колоски, мняли. Так кожний рвав, намняв собі в жменю або якось. Але їздили кіньми такі опощики(?) називалися. То вони їздили —хто не хотів робити, то вони тих дуже ганяли. Бо кожний піде в поле там, і нарве собі тих колосків. Нарве, додому принесе, насуше, натре та й жив так. Ну пізніше ліпше й ліпше стало.

Пит.: А хто зібрав урожай 33–го року? Чи був?

Від.: Дуже малий урожай був. І так люди збирали, зразу забирали все в державу. Людям нічого не давали, абсолютно.

Пит.: Чи хватало селянам?

Від.: А, дуже мало врожаю було, й через те вони забирали його відразу. Сади були, правда, великі. Вони зі садів брали, й зразу на підводу й відвозили в район. В район відвозили, а людям нічого не давали. Пізніше вже то стали давати потрошки. Писали скільки він заробе, а тоді як кінчиться рік, вони плян — кожні накладали на колгосп пляну, скільки вони врожаю вони бачили, зібрали й накладали центнерів, і здай в государство. А решту тоді колгоспникам давали. Кожний робить, день відробив, палочку ставили —один трудодень. І так було: хто не вкраде, той не прожив там. Мусили люди йти на поле й красти, й в колективі, бо нічого не довали. Пізніше, я жив у тій, в двоюрідного брата, в тієї жінки — вона там жила. То вона мала там п´ятеро курей. Наклали на кожну курку: 60 яєць мусила здати. І мала пізніше порося. Дали їй 75 центів того поля, гектара, й бачили, як вона картоплю мала там — то вона мусила здати.

Пізніше вона купила корову, здається 35 *pound*–ів того мусила м´яса здати на рік. Молока весь час, 60 літрів мусила на рік здати. То корову мала, а сама нічого не їла, ні пила молока, нічого. Бо то мусила все державі здати.

Пит.: А як люди реагували на це? Що люди думали про владу?

Від.: Не могли нічого зробити, бо не було ніякої організації, й кожний один другого боявся. Як чоловік з жінкою жив, то чоловік жінки боявся, а жінка чоловіка. Брат боявся. Тільки що–небудь щось скаже, ноччю приїде чорний ворон, називався, і зразу заберуть. І по цей день ніхто не знає, де він дівся. Тако було. Ні радій не було ніяких, не було *news*–у, не було ніякого повідомлення. І так кожний боявся, кожний нічого не говорив. Так було. Може по других десь районах, але в місті, казали, трошки ліпше було. Там хоч і в черзі стояли, на тиждень хоч буханку хліба купив. А в селах, абсолютно не було нічого. Бо ми як жили вдома, то я знаю, батько нам на борошна намолола там все було. А як колектив став, то вже ніхто нічого не мав. Млини всі поваляли, ніхто нічого не робив. Кажуть: — Вам не потрібно нічого, до праці. Там на полі поїсиш і все. А після праці йди в клюб, кіно дивитися. *That's all.*

Пит.: Чому був голод на Україні, що люди тоді думали? Чи вони знали чому?

Від.: О, вони знали чому. Бо люди казали деякі. Вже війна була, то деякі в партизани йшли, й стали боронити, але не було ніякої організації. Щоби міцна українська організація була, щоб тоді разом гурт людей організувати, з гуртом щось зробити. Щось не було по селах ніякої організації, так як от тут у нас закордон є багато, що організовують усе, а там не було нікого того. Через те, люди нічого не могли зробити, одиниці. Один другого боявся і так. Із дня на день жили собі, й через те погано було.

Пит.: Що вони думали про більшовиків?

Від.: Про більшовиків думали, що не добре було. Як німці прийшли, тоді всі багато в партизани пішли. Тоді били, і росіянів били й німців у нас били. Дуже багато в партизани пішло. Брали від німців зброю і били, ховалися в черdаки, але німці знали, що солом´яні хати, так як ото бачили на *show*–і. Німці приходили, вони знаходили, що в кожній хаті партизани там є. Прийде, запале ту хату й люди або втікали, та більше вже в партизани пішли, в поле. Викопали яму, в ямах сиділи по дорогах. Як німці йдуть — стріляли, як росіяни йдуть, і росіянів стріляли. І тих і тих не хотіли в нас. Дуже багато й жінок брало зброю і оборонялися. Ото я знаю, що вже пізніше, люди купками так ішли й боронилися. А за совєтів, тоді в голодівку, тоді не було якось ні організації, бо не було ні зброї ні нічого. Не противилися — противилися але тихо, бо не могли нічого зробити.

Пит.: Ну, я вже не маю більше питань. Якщо Ви маєте якісь випадки чи моменти, що Ви пам´ятаєте про ті роки, то Ви можете додати.

Від.: Ну, такого більше немає нічого. Я пізніше як до воєнної(?) Німеччини, коли вони війну об´явили німці, то я три місяці. То вони брали добровільно, в місто працювати. Я попав в місто, я пішов на три місяці. Мені дали пашпорт і я робив у Харкові коло тракторної станції, там де транспортний завод був — ХТЗ. Там ми робили *gray* на літаки. Німці війну об´явили, я втікав тоді в село своє. *That's all.*

Прийшов, прийшов в своє село, і з німцями пару раз тікав аж за Дніпро, в П´ятихатки, весь час від росіянів. Я забрав у колективі батькові коні, й я до самої Німеччини кіньми приїхав. В таборах був, і так ситуація кіньчилася. І живу тераз тут, ніхто не *bother*–ує.

Пит.: Чи більшість селян у Вашому селі були багаті?

Від.: За який час? До колективу?

Пит.: До колективізації, так. Скільки десятин землі вони мали загально?

Від.: Багаті, то дуже багаті були. Може до 100 гектарів мали. І дуже багато мали свої машини, млини свої мали. Дуже багаті жили. А мій батько середній так був, не багато. Але бідніші — як батько збіжжя вбирав, молотарку наймав, що приїжджали, то люди помагали, робили. Батько платив, вони помагали возити снопи, помагали там в´язати, там жінки так один другому помагали. Деякі то дуже багаті були. А деякі середні були, а не то тілько одного вола мав, або одну конячку мав. То батько теж їм робив, помагав йому, він платив. Деякі, як бідні були, то він дуже то піячив, у карти грав, я знаю, то він і менше мав того всього. Бідний є бідний.

Пит.: Добре, дуже дякую.

Від.: *Ja*, прошу.

Case History SW95

Anonymous male narrator, b. 1901, in an large village of about 15,000 people in Myrhorod district, Poltava region, the son of a tanner. Narrator, who later attended Kiev University, discusses the revolution, civil war , famine of 1921 (when people came from the Volga Basin and southern Ukraine to Poltava seeking food), and NEP. In 1928, narrator left his village and went first to Dnipropetrovs'ke region, then to Zaporizhzhia region. In the early 1930s, narrator was in the Donbas working in Kadiivka (Voroshylovhrad region) and states that Ukrainization proceeded very well there up to the famine, at which time the policy was abandoned and its results suppressed, with many schools switching from Ukrainian to Russian. Narrator's family included many teachers, and narrator stresses that teachers and white–collar workers were very badly off, half–starving much of the time. Many peasants fled dekulakization and collectivization, going to cities and to Donbas. The famine began in the winter of 1932 and peaked in the spring of 1933, with many mothers fleeing to the city with their children, many of the latter dying there. Narrator tells of starving peasants on the streets openly cursing Kaganovich and Soviet leaders in gereral, but the intelligentsia was afraid to speak out. He mentions starving peasants attacking a state storehouse. Narrator began to see bodies in the city in the spring of 1933. As a student, he received 400–600 g. of bread daily, 600 g. when he began to work as a teacher. Narrator's paternal aunt starved to death. Narrator cannot say what percentage of his village died but states that in the village of Velyka Lepetykha (district center, Kherson region) two–thirds of the population died. Narrator heard of human meat being sold in Donbas markets. Narrator has published a memoir on the famine as Mykola Kovshun, *Epiloh pryide* (published by author, Canada, 1975).

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: Я народився в 1901–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: На Полтавщині; а як де, то вже не буде анонімно.

Пит.: А чи Ви можете сказати район?

Від.: Район? Миргородщина.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько називався кустар, чинбар, той що виробляв шкіри.

Пит.: А чи він мав землю також?

Від.: Землі не мав він; виробляв шкіри й продавав, торгував, так. Землі не мав.

Пит.: Як Вам жилося перед революцією?

Від.: О, дуже добре жилося; всім були забезпечені. Я саме вчився в мистецькій школі, а потім в педагогічному технікумі, а потім в університеті київському, так.

Пит.: Закінчили вчитися?

Від.: Закінчив, закінчив університет.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про революцію? Що Ви можете сказати? Який вплив мала революція?

Від.: Революція пройшла, вся революція перед моїми очима пройшла. Цілий ряд, перехід різної влади. А найтяжче те, що відбилося на нашому народі, це т. зв. „військовий комунізм," так, або громадянська війна, за якою дуже відбилося на українському селянстві під час т. зв. „развёрсток," коли без всякої згоди в селян забирали хліб, худобу й все це найтяжче, що відбилося на селянстві. Так і за чотири роки селяни були й обідрані, й голодні, й не мали навіть чим добре робити, для землі, так, до 21–го року, до т. зв. НЕПу.

Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село? Скільки дворів було в Вашому селі?

Від.: Було там чотири церков, був педагогічний технікум до революції, і початкова школа, й нараховувало приблизно 15.000 населення.

Пит.: Була семінарія вчительська.

Від.: Ну так, до революції семінарія, а після вже революції теж перетворили на технікум, як то не має значення.

Голос іншої особи: То вона була ім. Гоголя.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про голод 21–го року?

Від.: В 21–му році в нашої місцевості на Полтавщині під час т. зв. голоду, який голівним чином спричинився неврожай в південній частині України, на Херсонщині, Таврії, і на Поволж´ї. В нас саме голоду не було, а навпаки — в нас на селі рятувалися люди від голоду з Поволж´я, з Південної України. Приходили туди голодні й наймалися, або так, брали їх, і вони рятувалися в нас, на Полтавщині.

Пит.: Як Ви жили при НЕПові?

Від.: При НЕПові службовцям жилося не можна сказати що, добре. Вони жили на пів голодним життям. Їх забезпечували — все життя відбувалося на картках, залежно від того, хто працював, то так і він діставав той т. зв. приділ. Ну, ми як викладачі, то були на середньому такому забезпеченні. Але все одно, того, що видавала держава, не вистачало навіть на тиждень, на два.

Пит.: А ким Ви працювали тоді?

Від.: Я був викладачем середньої школи. Так,що кожна родина, і працівники й службовці, такі середні, особливо вчителі, їм ніколи не хватало навіть того, що видавали в крамниці тільки по карточках. І часто, що не було навіть борщу заправити ложки олії, а діти, бувало, сварилися за картоплину. Це, розумієте, службовці, а що говорити про тих, що приходили рятуватися вже в місто, то вже інша тема.

Пит.: Де Ви були викладачем: на селі чи в місті?

Від.: Я був у шахтарському місті на Донбасі, в ті часи.

Пит.: А як відбувалася українізація в Вашій школі?

Від.: То в 1932–му, 1933–му роках на Донбасі була — досить добре йшла українізація. Бібліотеки були забезпечені українськими книжками й в школі провадилося навчання українськими книжками й в школі провадилося навчання українською мовою. А з 1932–го року й особливо 33–го року, коли застрілився Хвильовий — письменник, і застрілився народний комісар освіти, Микола Скрипник, з того часу починається звужування силою українізація. Українські середні школи почали переводитися цілком на російськи школи й більшість шкіл уже в більших школах викладали вже російською мовою, це в народних школах, а в таких школах індустрійних, як гірничих, металургійних — там взагалі все навчання провадилося тільки російською мовою. Для української мови відводилося чотири години на тиждень, як чужій мові. Так що ураїнізація вже цілком пішла на долину й багато українізаторів, ті що працювали в місті, їх репресували й десь заслали на заслання.

Пит.: Чи Ви можете описати владу в Вашому місті в 20–их роках?

Від.: Формально, в містах була вибрана влада, але фактично все було залежно від вищої влади, комуністичної партії. Керівники, скажім, на шахтах визначалися партією. Те ж саме на директорів шкіл призначали, теж партійних, комуністів. Так що все це залежало від керівництва комуністичної партії, всі залежали тільки від вищої влади. Так що формально, народній волі, так би мовити, не можна було де проявити, а коли хто й хотів проявити, чи промовлявся, то його репресували, на заслання.

Пит.: А як Ви працювали в місті, чи батько й родина ще були на селі тоді?

Від.: Бачите, мама вже вмерла ще раніше, а батько був на селі, він жив тоді з сестрою і зятем.

Пит.: Чи Ви їздили до села часто перед голодом?

Від.: Ну, зі села я виїхав у 28–му році. Так що я в 20–их роках, у 28–му році з села виїхав. А до того часу я працював у селі вчителем, до університету я працював у селі. Тільки я вже працював на Дніпропетровщині, на Запоріжжі, не там, де народився.

Пит.: А чи Ви можете описати, як відбувалася колективізація на селі, тоді? Чи Ви бачили це, чи Ви були свідки?

Від.: Це дуже велика тема. Так не можна її сказати коротко. У мене написано, я написав цілий роман про колективізацію. Вона відбувалася таким способом, що селяни всіма силами не вникали від вступу до колгоспів. Але на їх накладали різні податки: спочатку був перший податок, називався, державний податок. Після цього був так званий самооблог, коли селяни ніби самі обкладали в такої же кількості як мусили вивозити хліба державі. А потім був ще третій податок, так званий зустрічний план, себто селяни мусили вивозити й продавати державі хліб. І всіма цими плянами доводило до того, що селянам уже нічого не залишилося. Значить так, він мусив тоді вступати в колгосп. А

заможніших, які противилися, то тоді цілими родинами вивозили зі села. То вже ті, хто не хотіли вступати в колгосп, бачачи до чого воно йде, що вивозять зі села цілими родинами, мусили йти й запрягалися в колгосп. Така система була. Це дуже коротко.

Пит.: А що сталося з Вашим батьком в цей час?

Від.: Батько помер скоро після війни, десь в 45–ім, чи в 46–ім році помер.

Пит.: Але в 20–их роках, як всі ці зміни почалися, то що сталося з ним?

Від.: Він, бачите, був же ж той, що виробляв шкіру, а потім, коли заборонили це, то він уже старий був, жив з моєї допомоги, як учителя, і шевцював.

Пит.: Чи Ви були репресовані під час 20–их, 30–их років?

Від.: Був коротко репресований, знімали з праці, але швидко сталося так, невідомо за яких причин, що того, що мене репресував, то його репресували. Але мене поновили на праці, але я швидко виїхав в інше місце.

Пит.: З якою причиною?

Від.: А, причин не можна було визначити. Була така одна причина — неблагонадіжний, себто ненадійний, розумієте, політично. От тобі, ненадійний — то його й підбирали. Хтось дуже щиро говорив, або дуже був українізатором, розумієте, то його й підбирали. Так що причини не можна навіть було сказати.

Пит.: Чи наказували те, що Ви мусили вчати в школі?

Від.: Ну, то були відповідні пляни, які укладалися вже під контролею влади. А за цих планів ніхто не мав право відступати, так мусили цими плянами й вчити дітей.

Пит.: Ну, які були ці пляни? Чи Ви можете їх описати?

Від.: Ну, не можна так словами. Голівне, що в усіх плянах, і спочатку, і до вищої школи, тільки в різній мірі, намагалися прищепити дітям, а потім і студентам, що єдине, найліпше, найщасливіше життя в Радянському Союзі. І на основі цього пропагували своїх — Леніна, Сталіна, Кагановича, й т. д. І завжди, в усіх клясах одну думку через учителів мусили подавати, що в інших країнах безробіття, там голод і т. д., хоч його й ніхто не бачив. Така була система.

Пит.: Як діти реагували на це?

Від.: О, діти як діти, діти це є замазка, глина, як їм прищипаєш — так вони й сприймають, поки не зіткнуться з самим життям, коли, скажем, студентів у середній школі, вони так от виховані, так думають, а потім ідуть у життя і стикаються з життям, і бачать, що там зовсім інше й починають тоді вже по–своєму мислити й розуміти, що де що можна говорити, а де що не можна говорити, чи можна де з ким говорити. Так само й діти. А діти малі, то вони те, що їм вчитель чи виконує, то так він і сприймає.

Пит.: А чиї сини були Ваші студенти? Чиї сини були?

Від.: О, студенти, це переважно були селяни й робітники.

Голос іншої особи: Ні, студенти батькові? Чи коли він вчився?

Від.: Коли він учився?

Голос іншої особи: Коли ти вчився, чи коли він вчив?

Від.: Коли він учив.

Голос іншої особи: А, вчив.

Від.: Ну, то переважно селяни й робітники, й службовці, так.

Пит.: А після колективізації, чи багато селян поїхало на Донбас, щоб шукати праці?

Від.: Під час колективізації, в час колективізації воно рівнобіжно йшло одне, що одних селян колективізували, а других вивозили на північ: чи на Сибір, чи на Колиму, значить, цілими родинами. І в той час багато, що тікали від колективізації, скажем, молодші або середніх літ, або люди, яких не зв´язані з дітьми, то тікали переважно, в міста, і на Донбас, від колективізації.

Пит.: То там вони були бувші селяни, так?

Від.: Так, бувші селяни. На Донбасі вони переважно оселювалися десь попід ярами, мазанки такі, ті землянки собі рили, і то жили. А їх приймали на працю, бо на шахті треба праці, тоді охочих мало було, а людина вигнана зі села й голодна, й розумієте, й боса, й то, й то вони, так би мовити, рятували своє життя.

Пит.: А коли почалася голодівка?

Від.: Голодівка почалася зі зими 32–го року, а найбільшого епогею вона досягла на весні 33–го року. Тоді найбільше повмирало людей і тікало вже матерів із дітьми зі села десь у місто, кидали своїх дітей, то попід крамницями, харчівнями там, і так далі.

То їх підбирали; багато з них вимирало вже таких, що вони в такому стані були, що їх не можна було відживити, скажім. І в тому місті, де ото я працював, на Донбасі в Кадіївці — таке було місто, то біля кінотеатру цілими купами матері привозили й кидали дітей. Думали, що хтось їх візьме, порятує, а самі десь зникали, шукали собі хліба. І їх там підбирали, ті що живі оставалися — забирали в дитячі будинки, й потім вони так і були, якщо мати вижила, то бувало, що відшукували дітей, а то так вона вже й залишалися по тих дитячих будинках. Тепер, що багато дуже вимерло дітей, то факт хоч і той, що вже в 38–му, 39–му роках, так потім моя дружина була тоді теж учителькою, то вже не можна було набрати дітей в перші кляси, бо якраз ті, що були два, три роки, вони повимирали, мусили б тепер йти в школу, а їх уже нема, то нема дітей; раніш було два, три паралельні кляси, а тепер на одну не набере. Де воно це — результьтат голоду.

Пит.: Чи ті голодні діти були в Вашій школі?

Від.: Ні, я з такими дітьми не мав справи, я мав із дорослими студентами. Але дружина мала й з такими дітьми, то не можна сказати, бо їх брали в дитячі будинки, в дитячі будинки, вони були до деякої міри з школою. То там їх і вчили, які виживали. Туди брали виховательок, учительок, і було багато дуже цих дитячих будинків. Це все результат того голоду.

Пит.: А студенти теж голодували?

Від.: Я був студентом чотири роки, то не знаю, як витримав.

Пит.: Під час голоду студенти, чи вони голодували?

Від.: Студентами давали по 400, або по 600 грам хліба, в їдальні давали, значить, там страву якусь, але вона така була малокалорійна, що вони завжди відчували себе голод. Скажем, я особисто, як тільки ще перед голодом, 32–ий рік застав, то за чотири роки так виснажився мій організм, що на мене напали спазми, щодня я ходив, і гикав. Це все результат, розумієте, голоду. Багато студентів вже доводило до того, що психічно занепадали. Це впливали недоїдання, бо того не вистачало, дуже мало товщу не було, жиру, м´яса не було, а все так, куліш, зупа, ну й 600 грам хліба. То він за день зараз і з´їсть, а весь час тоді почуває себе голодним. Це всі студенти так.

Пит.: Чи Ви тоді були вчителем, чи студентом? Мені це не було ясно?

Від.: З 28–му року й до 32–го року я був студентом у Києві. То вже з 29–го року вже завели картки, вже, тільки можна було по картках отримувати, на базарі, хоч можна було й купити, але там великі були гроші, не кожний спроміжний купити. Та й не завжди було там так. Так, що якраз я вже кінчив своє студентство напередодні голоду. Уже 32–ий і 33–ий роки, це якраз вже був голод, якраз я вже був на Донбасі й всю цю картину бачив, як село тікало рятуватись у місто.

Пит.: І Ви там працювали вчителем? І там працювали вчителем, так?

Від.: Так.

Пит.: Добре. Це не було зовсім ясно. Роки не знала. А чи скільки кілограм хліба давали вчителям?

Від.: Учителям давали 600 грам. Бачите, така справа: це залежало від того, в якій верстві жили ті вчителі. Бо вся Україна й Союз були поділені на верстви. Скажем, перша верства — в індустріяльних місцях — там найбільше давали хліба, а на другій верстві, де уже не було — індустрія була така невелика, а потім були міста — третя верства, в таких містах як Полтава, Кременчук і інші, то там ще менше давали. То, скажем, в цілій смузі, де ми жили, це була перша верства, де найбільше давали й робітникам, і службовцям, і всім. То вчителеві давали 600 грамів, а утриманця їхнім давали, дітям або жінкам — 300 грам хліба, вчителям.

Пит.: Чи то хватало чи ні?

Від.: Ні, не вистачало. Якби до, бачите, до цих 300, чи 600 грам було, так скажем, як тут, в Канаді, і картопля є, і помідор є, і сир, і шинка, й все, то вистачало б. А там же цього нічого не було, картоплі немає, розумієте, того нема, то не вистачало, так.

Пит.: А коли Ви перше почали бачити мертвих селян у місті?

Від.: Я вперше побачив на весні 33–го року. Пішов на базар теж купити щось їсти, бо в крамницях тільки в певні дні чи місяці видавали, не завжди там було. Ну, пішов, щоб дещо купити. Ну, то сам базар показував картину цього голоду, що селяни, які раніше вивозили масло, сир там, сало, курей, так, навпаки, тепер привозили, значить, вишивані рушники, сорочки, плахти, кожухи, щоб собі хліба виміняти на це, значить, така зміна. Потім, на базарі ви могли побачити, що якась бідна жінка продає лушпиння з картоплі,

отак. За весь базар я побачив один хвіст баранячий, жирний. Оце, думаю, буде присмачувати до борщу. Але він коштував 25 рублів, не можна було купити на весь базар. А як вже йшов з базару, то там був такий рядок, називалися ятки(?), або маленькі такі крамниці. За крамничками стоїть там гурт людей, так, жінки переважно, значить, шахтарі, й стоїть віз зарпяжений одною конякою, такою худою, тільки кістки та шкіра на ній. Біля воза стоїть селянин із донькою, теж худий такий, а віз напнятий халабудою як ото цигани, знаєте, їхали. І все туди жінки заглядають та сльози витирають. Ну, і я, пішов же я подивитися що ж там таке. А там лежить чоловік старий, вже дід. Ну, він майже мрець, так, руки отак поклав, не руки, а кістки вже, вся голова обтягнута шкірою, що кожна кісточка, розумієте, видно, й тільки по очах видно, що він ще живий, ще ворушить очима. Це така картина була, що я не міг забути, й не забуваю і до сьогоднішнього дня. Ото перший чоловік, коли я побачив, яке на мене зробило враження, цей дід. Вуси в нього такі білі, аж до грудей. Ну, й жінки питають того: — Звідкіля ви, дядечку?

Каже: — І Старобільщини.

Це Старобільський район, хліборобський район на Донбасі, а результат — за 50 чи 100 кілометрів він ото приїхав, щоб показати дателю. Цим способом він просив собі хліба — от уже дід вмирає. А там уже, скажем, у самому місті, то переважно дітей матері привозили й залишали, або біля одного великого будинка або кінотеатру. І там відціля ото міліція підбиралал їх і відвозила, як живих — то, ото десь там, ото утворювали ці дитячі будинки, а мертвих кудись вивозили. Це страшні картини були.

Пит.: А як Вам було вчити голодних студентів під час голоду? Чи вони добре вчилися? Як Ви могли під час того страхіття вчити дітей або студентів?

Від.: Власне студенти з Донбасу, то вони ж були теж забезпечені, напів голодним такими; була їдальня, вони вже раз чи два їли, теж отримували хліб. А хіба ж його спитаєш, як він почувається, як ти й сам так почуваєш, і ти не більше одержуєш, як той студент. Це в селі — то там інша справа була. Там ті вже, хто розказував, там абсолютно діти голодні були, й кожний день — дітей все менше й менше й менше було. От, я Вам подарую книжечку свою і там є мій твір про голод. То там Ви почитаєте, щоб часу нам не забирати — там якраз про таких дітей на селі, як вони вчилися, так, і побачите, в якому стані була наша інтелігенція і вчителі на селі.

Пит.: Чи Ви можете коротко розказати, що там є, щоб ми мали.

Від: Де?

Пит.: Ну, як були вчителі, що Ви маєте написане. Чи Ви можете це коротко розказати?

Від.: Те, що я говорю? Я Вам дам книжку й Ви тоді почитаєте. Вчителі, так, на селі особливо, багато вмирало з голоду теж, від недоїдання.

Пит.: Чи влада примушувала бути активістами?

Від.: Ну, сама обстановка така була, що мусив бути активістами, бо хто не був активістом, то була упосліджена людина. Йому й помешкання важко дістати, розумієте, й одежі десь, розумієте, купити. То вже така обстановка була, що кожний мусив якусь, так звану, вести громадську роботу. Ну, то ясно, то вже примус, от заставляють його йти лекцію там читав, ту або ту або ту.

Пит.: Що Ви робили тоді? Чи Вас примушували щось робити?

Від.: Ну, ясно, коли, скажем, що дирекція каже, щоб піти, робити доповідь, от будуть вибори, то от показати, як в капіталістичній країні вібуваються вибори, й як в нас. То ти ж не міг відмовитися, мусиш іти.

Пит.: Наприклад, що Ви робили? Чи Ви пам´ятаєте, якісь випадки, що Ви мусили щось робити?

Від.: Ну, скажем, дивлячись де в місті, ну, я, скажем, у мене була громадська робота в своєму учбовому закладі іншого характеру, скажем, я керував літературним гуртком, малярським гуртком, драматичним гуртком, так, це було дуже в пошані, бо якась громадська праця. А іншого заставляти там на політичну працю, розумієте, там якомусь, хто в комсомолі чи в партії, провадить працю партійну.

Пит.: На селі що вчителі мусили робити?

Від: На селі все мусили робити. Мусили, коли відбуваються збори, то їх притягати, робили секретарями, потім тягали, мусили, як актив, як вибирали в сільраду. Потім, як відбувалися різні кампанії, скажем, оця ж самооблог, то й тоді творили такі комісії, так, або розповсюджували, от позику, чули Ви, може, різіні, значить, позику.

Держава видає, то треба розповсюджити. Люди не дуже то охочі були, то виділяли комісію, обов´язково вчителя і вчителя, й вчитель мусив ходити по хатах і агітувати, щоб давали позики державні, там на п´ять, 10 чи на 15 долярів. Відмовилися, як на отого невідповідальний.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини був репресований?

Від.: Так, дуже багато було репресованих. Був репросований насамперед, брат, 16 років пробув і помер на далекій півночі; двоюрідний брат, учитель, теж репресований, десь, помер. А з ближчих родичів, скажем, шваґер, як тут кажуть, або свояк, теж учитель, репресований, помер; ну, він батька дружининого побив, значить, помер. А з родичів, то дуже багато репресованих, багато репресованих.

Пит.: Чи хтось із Вашої родини помер з голоду?

Від.: Тітка моя померла з голоду, Мотря, це батькова сестра.

Пит.: А де вона жила?

Від.: В селі вона жила.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: Я так не можу сказати.

Пит.: Ну, приблизно, половина, чи більш як половина?

Від.: Ні. З інших сіл я знаю, де так померли, так. Ну, сотні, може тисячі, померли. Не буду казати, бо я не був, й не скажу.

Голос іншої особи: Чверть села померло.

Від.: У Сорочинах.

Голос іншої особи: Пусті хати.

Від.: Значить, кілька тисяч померло. Ну, скажем, було таке на Дніпрі село, Велика Лепетиха, це велике хліборобське село. Там дві третини села вимерло з голоду. Так що, так би мовити, статистики я не можу дати — то вже завдання демографів.

Пит.: Чи Ви їздили десь під час голоду? Чи Ви їздили по селах?

Від.: Ні, якраз я був у місті ото з 32–го до 35–го років не виїжджав нікуди; тільки вперше в 35–му році поїхав був в своє село; то розказували, скільки там, і хто помер. А то я не виїжджав відти, із міста.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: У нас, я не пригадую таких.

Голос іншої особи: Але так казали.

Від.: Прошу?

Голос іншпл особи: Наші ні, а інші в інших місцевостях.

Від.: Що було, скажем, на Донбасі, просвлялося в цьому, так, на базарі продавали пироги з людським м´ясом, і находили там нігті, пальці порізані в пирогах. Це на Донбасі, в такому місті як Сталіно, і так далі. Ну, то це факт.

Пит.: Що Ви можете сказати про тодішні політики? Чи люди були свідомі тоді знали, хто був Скрипник чи хто був Каганович? Звичайні люди, неосвічені люди, селяни. Чи вони знали?

Від.: Люди все знали, але вони знали те, що як пусте свого язика, то не знає де й опиниться, і тому мовчали. Люди жили тоді з двома, як кажуть, душами, в собі вони тримали одне, те, що знали, хто це робив, і все. А друге, те, що треба було жити, то вони говорили зовсім інше, хвалили і т. д.. Знали вони хто Скрипник, і знали хто Хвильовий; але знали, коли виявили симпатію, прихильність до нього, то знали, де він опиниться. То люди вже мовчали. Так, всі знали, й прості селяни, колгоспники і все.

Голос іншої особи: Кагановича всі кляли, як голод був, як вони кричали, то вже вмираючи, як вони кляли радянську владу, й Кагановича, і всіх підряд. В нас, то інтелігенція боялася, а селяни ні, нікого.

Від.: Що, що?

Голос іншої особи: А селяни, голодаючи, не боялися! Боялася інтелігенція, ні слова не говорила, а селяни —повстання які були!

Від.: Але, бач, повстання, де були повстання?

Голос іншої особи: Селяни тучки, там недалеко трутні йшли, але нічого не грабили, нічого.

Від.: Не повстання, а, скажем, бували місця, що на станції, де хліб, склади хліб, то туди селяни гуртом ішли.

Пит.: Які?

Від.: Ну, це вже голодні селянин про це ж не питається, але їх там НКВД, було, й стріляли і все розгонили від місць, де вони хліба хотіли брати.

Пит.: Чи селяни були національно свідомі тоді?

Від.: Та за цей час революції вони набули свідомісті, але вже було пізно, бо система така і такий терор був, що цю свідомість небезпечно було виявляти. Коли б, скажем, така свідомість уже була на початку революції, як вже й під час голоду, й під час репресій серед мас, то Україна не була б тоді підлягла, окупована Москвою, але вже це й школи багато, як би там не були, як там не ховали в школах, але студенти вчилися по–своєму й були багато свідомі.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, як люди регаували на українську самостійність?

Від.: Хе, хе, хе. Це не можна відповісти одним питанням. Це, як на самостійність, то це вертатися треба до початків революції. Це дуже складна тема. Маса, скажем по різному, тоді якраз і не виявилося свідомістю повною, бо більше роз´їдало суспільство, це соціяльна соціяльна різниця. Ті всі селяни безробітні й малоземельні, що були до революції, вони не думали і не брали близько до серця про державність, самостійність. Вони накидалися на оці гасла більшовицькі землі ширше дістати, та корову забрати в багатого, й все так на початку революції. А потім вже, коли люди побачили до чого довела ця система, то почала вже народжуватися і свідомість, але вже було пізно, бо Україна була в такому терорі, що вона не могла нічого конкретного зробити в цих обставинах сталінщини.

Пит.: Я вже більше питань не маю, бо я знаю, що Ви знаєте. Ви дуже загально говорите й то тяжко мені знати, що питати. Як що Ви пам´ятаєте якісь цікаві моменти, чи випадки під час голоду, щоб Ви хотіли сказати тут, будь ласка.

Від.: Ну, один випадок? Комісія зайшла, складається з так званих 10.000–ники або 25.000–ники. Це посланці партії, Сталіна, вони були голівними діячами цього. Ну, брали зі собою тоді місцеву владу, скажем, голову сільради там, чи уповноваженого сільради, комсомольця, і обов´язково притягали й вчителя, так, щоб вів справу таку як оце Ви ведете справу. Заходять в селянську хату: чоловік уже в неї давно помер, а в неї двоє дітей. І знайшли мішок з колосками, й цей уповноважений бере цей мішок з колосками й тягне то, а мати, значиться жінка, селянка, кидається на цей мішок, хапає зубами й руками, і не дає цього мішка. Він тягне її по хаті, по долівці, а вона тягнеться за цим мішком. Тоді він її чоботом у груди, б´є, і вбив її, а сам забирає мішок. Це Вам один випадок. Другий випадок: ходить комісія знову, це мені розповідав один Приступенко, який тут був, вчитель теж він. Заходять в одну хату, там мати лежить уже мертва, а по ній лежить дитина жива, ще повзає, по грудях, шукає материного молока. Або, скажем, такі випадки. Тоді, щоб оберігати урожай, то будували по Україні сільвишки(?) такі, або вежі, як колись за козацьких часів, щоб наглядати, щоб хто колосків не рвав. Ну, як, скажем, побачати кого, що колоски рве, голодний, то його пристрелювали з цих вишок, ця так звана бригада, ударники, так. Но, то є, скажем, то вже знову дуже багато говорити, що один з Сталіна, це з великого міста, та його уповноважили зробити обслід підшефний дитячий будинок у Святогорському. Таке є гарне місто. Ну й поїхав цей, а він працював у тому, в радіо, диктором. Його оточили діти з цього будинку. Як зустрічав, питають звідкіля він, як він зветься, а він питає їх, і одна каже, що вона там, вона сиротинка, а друга каже, безбатченко, а трета каже безрідної, і таке інше. І оце здавалося, що це все за прізвища такі, то він тоді як уже зустрівся з директоркою цією і каже: — Це в Вас діти як артисти.

— А Вам що? Цікаво знати?

— Та, цікаво, але не знаю, чи це можна Вам для репортажу то.

Ну, його ще більше зацікавило. А це результат голоду, цих усіх дітей попідбирали ото по містах, так, напів голодних. Їм тоді було по два, по три роки; вони навіть не знали як їх і називати, то мусили якихсь то зареєструвати. Ну, так і реєстрували, давали ім´я яке прийде. Це розказував знаєш хто?

Голос іншої особи: Не знаю. Це треба конкретно, що бачилося.

Від.: Що я бачив? Ну, всього ж не можна бачити, а те, що люди бачили, то треба теж панні запитати. Так і говорю те, що мені розподівали.

Пит.: Якщо Ви не маєте нічого більше додати, то будемо кінчати.

Від.: Я не маю.

Anonymous male narrator, b. September 5, 1918, in Kryvyi Rih, one of 4 children of a farmer who worked 8 *desiatynas* of land about 10 km. from the city, then took work as a miner 1.5 km. from his residence. Narrator's three siblings died during the revolution. People lived well under NEP. Narrator recalls Ukrainization in school and reading Ukrainian literature. His father, after being kept in a cellar, avoided further repression by "voluntarily" signing his land over to the state for the construction of a factory. Narrator saw dead bodies in the streets, the marketplace, and cemetery in the winter of 1932–1933. He also saw many swollen, starving peasants, mainly women and children. Everything was taken from the peasants so that they had nothing left. Narrator was also hungry, but his parents usually managed to get some potatoes, beets, or squash every other day or so. Narrator gives much information on crime committed by homeless orphans and professional criminals in Kryvyi Rih. Narrator heard of cannibalism but had no direct knowledge of it. Narrator states that the 25,000–ers were "purely Russians" from Moscow and Leningrad. The harvests were good in both 1932 and 1933.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1918–му році, п´ятого вересня.

Пит.: А де саме?

Від.: Місто Кривий Ріг.

Пит.: А чи Ви можете сказати область?

Від.: Дніпропетровська область.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селянами. Мали землю і робили, то селяни. Але в той час, як забрали землю, то тато пішов працювати на копальню.

Пит.: Скільки десятин землі він мав до революції?

Від.: Може приблизно вісім десятин, вісім гектарів.

Пит.: І коли вони забрали від нього землю?

Від.: Забрали вони в 30–их, у 30–му, чи 31–му році. Я добре вже не пам´ятаю. В 30–му, чи 31–му році, бо то там ціла була така проблема. Тато сидів, щось не хотів — там треба було щось підписати. А він не хотів підписати той папір, що він дасть землю добровільно. То його посадили там десь у *cellar* і тримали. Аж прийшов дядько й сказав: — Ось вже тоді тато й мама плакали, бо в нас велика родина була.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: Нас було четверо. Я був наймолодший, а троє померло в революцію. То забрали землю, а після того тато пішов робити на копальню.

Пит.: Перед тим — я ще маю деякі питання, знаєте. Як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Дуже добре. Єдине тільки що, тобто їжі було підостатку. Тато мав землю, мав дві корови, мав телицю, свиней. Так що ми жили дуже добре. Але було дуже тяжко, бо то по революції — тяжко було з одежею і з взуттям. Ткали самі, або віддавали й там такі, що не мали землю — то вони, власне, тим займалися. Сіяли там льон, коноплі. Там тоді ткали, доморобно ходили.

Пит.: Чи Ви жили в селі, чи в місті?

Від.: Ні, в місті — в Кривому Розі. Я можу показати Вам на мапі де воно є. Ага, то Дніпропетровське — то велике промисловське місто, там є.

Пит.: А де була земля?

Від.: А земля була за 10 кілометрів приблизно. Бо я пам´ятаю малим — там я не робив. Я мав років, шість, сім. То я тільки там сидів у кукурудзі.

Пит.: Чи були церкви в місті?

Від.: Церква була, я ходив з мамою. Ще малий був, я дуже добре пам´ятаю. В церкві я дуже боявся тіх старців, що просили. В нас там ограда була така, й вони йшли, а я за маму, за спідницю схоплюся і боявся тих старців. А тоді ходили на цвинтар. Як ото вони після Великодня, в той понеділок ішли на цвинтар поминати тіх, що померли. Отже, там робили панахиди, отаке о — оце я пам´ятаю.

Пит.: А коли вони?

Від.: Але то я ходив років три всього. А пізніше церкву розвалили, забрали.

Пит.: Чи Ви бачили, як вони розвалили церкву?

Від.: Вони дуже хитро зробили. Наша була церква Вознесенська, Вознесіння. То вони зробили так: там була Служба, правили, все в порядку.

Пит.: По–українському чи по–старо–слов´янському?

Від.: Старослов´янська в той час. І вони сказали, що: —Нам потрібна ця площадь. Ми хочем базар. А ми, я все бачив. Бо я якраз ішов в школу. То було в 30–му, чи в 31–му, чи в 32–му роках.

Пит.: А чи Ваша школа була українська школа, чи російська?

Від.: Українська, вся — так чиста. Тільки було два рази на тиждень російську мову й літературу. Два рази на тиждень по лекції. Тепер кажуть, що перейшли зовсім на російську. Не знаю, але як я учився. Але я вчився всього шість років.

Пит.: Чи вони провели українізацію?

Від.: *Ja*, я це пам´ятаю. То як була українізація, то було все на базарі. У людей повні комори хліба, всієї городини, чи якісь там і фрукти, там все було.

Пит.: А в школі як це вібувалося, ця українізація?

Від.: Я не знаю, як в школі відбувалася. Я не пам´ятаю. Я пам´ятаю, що в нас українську мову все в школі вживали, все була українська мова.

Пит.: Чи Ви читали Шевченка?

Від.: Читав Шевченка, як я вже був у п´ятій клясі. То вже були хрестоматії. То ми вчили ось Хвильового, тих українських підрадянських письменників. Такий „Солонський Яр," а тоді там я пам´ятаю те, чи Копиленка. Я забув все друге. Там Винниченка було в той час. Пам´ятаю тільки, що то за дітей він писав: з якого місця, як вони безпритульні ходили й їхні матері були. Батьки десь загинули, а матері видно в революцію загинули. Він писав, як то ті такі десятирічні й восьмирічні хлопці й дівчата по місті ходили, й оце.

Пит.: А чи Ви можете описати, коли почалася колективізація в Вашому місті?

Від.: Колективізація була десь в 30–му році, в 31–му році.

Пит.: Як, як це відбувалося?

Від.: У нас у місті відбувалося, власне колективізації тієї не було. В нас тільки землю забрали. А на тій землі побудували металургійний завод великий. Але тато вспів підписати, що він добровільно здає. Але тато не хотів, і він сидів щось 10 днів у тому, у в´язниці. Ув´язнений був, знаєте. Аж пішов татовий брат, дядько Гнат, та й почав йому казати, що: —Слухай Никифор. Чи ти підпишеш чи не підпишеш, вони все одно заберуть. Відправляти тебе там на північ, там де ведмедів пасуть. І тато підписав і вони землю забрали. Десь той реманент цей забрали, й тато пішов працювать на копальню. *Ja*, бо вже десь в 31–му, чи 32–му роках я ще татові носив обід. Він робив нагорі. Там, як копальня: приходили ті вагонки з копальні. То він відкочував, знаєте, вже. А то він мав перерву, то я йому приніс обід. Він пообідав, а я собі по обіді йшов до школи. Оцево, наскільки я пам´ятаю: так то копальня була так приблизно десь так, ну півтора кілометра від хати.

Пит.: А чим вони платили йому? Чим вони платили Вашому татові?

Від.: Грошима —карбованцями, чи рублями по–російському. А карбованцями там. Я не пам´ятаю скільки платили.

Пит.: Чи давали пайок?

Від.: Давали. Вперед то було можна ще було. Але колективізація як прийшла, тоді вони картки давали. І на ті картки мусили. Там давали бараболі, олію і хліб. Наприклад, тім, що робили в копальні під землею, давали один кілограм і 200 грам хліба. Давали, може, літру оливи, олії. Давали бараболі трохи. Того не було досить, але мусили робити якось. А тім утриманцям —тобто мені й мамі (бо мої сестри були старші, й вони вже працювали —то давали по 400 грам хліба на день. Отже його не вистачало. Його досить. Але якби було щось: м´ясо якби було, або якби сир, чи молоко. Але його ніколи ми не мали — одне, чи друге. Це наскільки я пам´ятаю. Бо корова в нас була. В 30–му році ми її продали через те, що в місті не дістанеш, нема чим кормити. Бо як мали поле —мали сіно й мали зерно. Перемелювали зерно й кормили тоді ту корову. І тоді мали й сіно. А як не стало того, то оце така справа, *ja*. А тепер, що Ви ще хотіли?

Пит.: Ну, пізніше що сталося? Як довго він там працював?

Від.: Він там працював увесь час —до самої війни.

Пит.: Добре. А коли почалася голодівка?

Від.: Голодівка почалася, десь саме найгірше було: десь зимою, в самому кінці в 32–му і на початку 33–го році. Але саме найгірше, що я бачив мертвих, бо зимою я ще не бачив мертвих по вулицях, по цвинтарях, на базарі. Це було десь травень і червень, тобто, в ці місяці.

Пит.: В якому році?

Від.: У 33–му. То саме було найгірше, то власне тоді. Бо в місті може хтось і помер, але все таки, як працював — якусь мав картку, щось давали там. Хоч голодний був, але вижив. Український селянин, знаєте, все тримався землі і до останнього. І до того, то зимою ще останнього не їли. Весною, давай в місто. Як ще був здоровий (чи жінка, чи чоловік), він міг або вона могла найти працю десь. А як він був уже пухлий, ослаблений — хто його то буде робити? Вже таки я бачив наприклад на вулицях: сидить жінка не стара, пухла, знаєте. Вона, якби сказати, коло неї дитина одна чи двоє. Уже люди щось кинули, то діти трохи там щось їдять. Кинули чи бараболю чи кусок хліба кусочок, чи щось таке, чи буряка, чи щось таке. А вона вже не реагує. Вона настільки вже така, що стала така байдужа до всього. І вони на тому місці й повмирали. Саме найбільше я бачив на цвинтарі. Бо як то картки мали, то мама завжди, щодня мені каже: — Михайло (тобто я), піди по хліб на картки.

Дасть мені корзину: — Тільки туди бігом і назад! Бо ті, каже, голодні. Як вони зустрінуть тебе, заберуть хліб. То ми помремо!

То там я ішов, перед базарем був великий, старий цвинтар. Я завжди ходив, бо я там в школу колись ходив у перші кляси. То я завжди йшов, не обминав. А я йшов навпростець, десь там через паркан перескочив. Вона каже: — Не йди через паркан, бо тепер там голодні.

Ну, а мені кортить побачити, як воно є. То я йду. То там така була часовня. Тобто, знаєте що таке часовня? Це таке, як уже покійника, то остання панахида, перед тим як його поховають у яму. Така будована, невелика, як неначе церковця, *ja*. Отже, там я проходив, то там були вже ці всі трупи накидані. Воно де там, де не закладено (тобто порожньо ще), не було гробки. То сиділи жінки, діти бігали — вже доходили. Можна було зустріти десятки — таки на базар ідеш — сидить байдуже, уже помирає. Вони ніколи не збирали тіх людей. Були якісь бригади, що збирали — якщо тільки мертвий. Вони тільки ноччю. Десь *truck* і друге, і на тіх гуртували. І вони там, оце во. Ну, йще бачив такий, дуже великикй епізод (як то на базар ідеш). А там на базарі: якась жінка зі села принесла там пляшку молока, бо треба щось друге купити. Вона тримає, десь знаєте, між ногами тримає десь бутлю велику (той, молоко). І тримає в двох руках по літрі. Ідуть ті голодні два. Один спереді й ззаді. Той шарп ту жінку за плече (так, той)! А вона випустила, поставила. А той другий схватив і п´є. Нічого. Він голодний, йому все одно, п´є. Вона схватила, бігом туди й покинула цю пляшку. А той другий цю взяв. Це було, той — хто мав кусок якийсь буряка, гарбуза, навіть ту макуху, що видушували олію, вже — то все продавалося, розумієте. І то велика цінність, бо нічого немає. Все забрали й нічого немає. Ну, це й приблизно це й друге. Я міг би ще розказувати — за моїх, сусіда одного. Він був уже парубок. Бо я з його братом товаришував, який мав — на рік молодший за мене. А той Павло був, то було через хату. Він перед цим голодом, він працював вже. Був парубок і він працював на копальні. Але перед тим щось він розпсіхувався, і він щось посварився зі своєю родиною, з батьком і матір´ю. І десь собі почав блукати по місті. Де він спав, що він — те й друге, той — я не знаю. Я один раз, тільки, побачив його. Мене мама видно послала чи в *store*, чи в пошту (листа вкинуть там). А то було досить далеко. Вона каже: — Купиш марку, наклеїш і вкинеш листа.

Я йду, а то було десь у травні, то було дуже тепло. У нас там на півдні України дуже телпо (і друге). І десь великий рій (там такі деревця були), рій бджіл вилетів. Отже, люди там обступили. Той каже, що хоче зняти, кожний хотів би взяти (і те й друге). А другий каже: — Я побіжу додому й візьму мішок, візьму те, що знаєте, таке димом. А тут бачу, такі були в нас хлопчаки, знаєте. Купе такі іриси (таке, така картонна, те й друге). Воно нагадує приблизно — от такі, от такі, як цукерки. Тільки їх була така коробочка. І він купив цілу цю пачку там. А тоді по одному продає, і він заробе, хлопчик. Хлопчик, знаєте (друге там) таке було по 11, 15 років хлопці. Отже цей Павло, я побачив — він уже брудний, босий. А той хлопець задивився на ті бджоли, а він в його брав і їсть. Той хлопець б´є його п´ястиками. А то ще той дорослий. Отже, я злякався і тоді бігом додому й розказую мамі. А мама пішла до тітки Марії й розказала. А тоді було

таке, що десь там якісь люди, ото ж там на цвинтарі, в тому — де тоді скидали там. Та й кажуть. Якась сусідка каже: — Бачили вашого Павла мертвого.

Ну, а тітка Марія думає: — То й правда. Павла вже два місяці нема вдома. Де він ходе, як з ним є?

Та й вона собі поїхала, побігли туди. Знаєте, не можна було взнати, бо він запух. Той чоловік мертвий лежав, та й думали, що то правда. Та десь там, коли там батько десь, якогось коня найняв, воза. Та його привезли, помили, похоронили як слід (друге). Він приходить, а його мати (тітка Марія) каже: — Свят, свят! Хто ти такий?

— Та я, мамо, я ж ваший син, Павло.

А вона: — Та ж ми тебе похоронили!

Розумієте, то таке було. Та він каже: — Та ви, я ж, мамо, та ж ваший син, то що ви собі думаєте!

Аж тільки переконало те. Це на нашій вулиці, через хату було таке. А ще й ті парубки, хлопці, які несли його, знаєте — труну на цвинтар. То ще такий там Іван Клименко, Іван Лиско, а потім Іван там (у нас Іванів тіх!), або Іван там — я забув вже, як прізвище. От то напроти нас жили. Ну, але то майже то, то вони несли труну. То ще вони кажуть, як Павло прийшов: — Павло, щоб ти більше не вмирав! Щоб ми тебе не хоронили!

Оце таке було. Це приблизно отаке. Я не знаю, щоб Ви ще хотіли знати?

Пит.: Чи Ви самі голодували?

Від.: Я в той час, отож, коли ріс. Я хотів їсти щодня. Мама, що зваре, але варили дуже бідно. Десь там барабольку, буряка там, чи гарбуза. Якесь там, давали трохи пшона чи якусь крупу — те, на що тато працював. То вона ощадно кидала, щоб було на завтра. Так що я — скільки в той час, скілько я жив — я все думав за їжу. Я був голодний.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишили своє село під час голоду?

Від.: То було місто. *Ja*, пережили й було вже й ліпше, бо вони десь при кінці 33–го року зробили комерційний хліб. Продавали, не пам´ятаю по скільки — чи по три рублі, по три рублі за кілограм. Але там тисячі людей сходилися. Часом було таке, що там в чергах задушували на смерть. Так що ми, ото я де йшов, то мама каже: — Як будуть там хліб давати. Бо так прийдеться випадково, що йдеш вулицею, а тут привезли. Нема людей, схватив. А тут зразу бігом — люди, отаке так. Так що до кінця того — вже було трошки краще. Але все одно картки, не наїдалися. Того м´яса, молока — майже не мали. Якщо й мали — дуже обмежено. Там тітка Марія — мамина сестра — зі села часом — вона корову мала, то часом літру принесе. То мама шось там, як варе, то щось таке там дасть. Але так, щоб ти молоко випив коли — ми не мали. А за масло, то й не говорити! І сир, чи щось таке, той. Основна наша їжа була: бараболя, різна крупа, чи ячмінна, тобто перлова, чи просяна там. То різні ті крупи були там — гречана продавалася, то давали на картки в *store*–і. Ну, різна городина: *tomatoes* і те друге. Маленький городець мала в себе. Як я працював, то давали — там де я працював — то вони давали той клаптик того, землі. І тато вже там посадив щось таке: кукурудзи там, чи квасолі, чи огірків, щось таке там. Заквасювали, оцим ми жили.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Дуже, страшно багато. Я навіть знав особисто. Бо то ми над річкою — в нас річка Саксаган, і ми приходили. То ці власне, що їхні батьки вивезені на Сибір чи повмирали. А діти, де діти — вони пішли все красти. Бо ж дитина робити не може. Деякі взяли, як кажуть — усиновили. Але всіх ні! Вони бродили по місті, на базарі — украде. Його б´ють часом і те й друге. То я з ними познайомився там, коло річки. Там вони до мене навіть приходили. То звичайні, добрі хлопці — але що вони крали. Каже: — Що ж, я не заробляю! Мав 15, 14 років — мусив красти, *ja*. Отже, було — дуже багато. Вони, як то кажуть — як перелетні птахи. Вони так: появлятися на півдні. Вони цілу зиму — Одеса, Кривий Ріг, там Миколаїв. Тобто піде — де тепло. Як тільки весна наступала — вони собі кочували на північ і туди до морозів. Можливо там залишалися якісь там місцеві, мали більше, то більше йшло. А восени вже, пізно, як почали морози — вони з півночі на південь: як ті журавлі.

Пит.: Що сталося з ними?

Від.: Вони там будували ті будинки для дітей. Але там умови були жорстокі, їх били. Власне ті голови, які їх виховували — вони самі були бандити. Тобто, такий елемент кримінальний собі. Отже, вони переважно тікали звідти. А потім вони виростали. Як щось удалося йому щось вивчитися, то пішов на працю. А були такі, що

залишалися злодіями, вже тоді та міліція, чи там влада ловила їх, відправляли на північ — так, як селян, як других, так і їх. Оце наскільки знаю. Бо я пам´ятаю — десь було в 30–му, я думаю в 37–му чи 36–му роках, то вже так, вже відносно було ліпше життя. То, як Ви може чули: такий був у Радянському Союзі Біломорсько–Балтійський канал?

Отже, там робили тисячі, тисячі українців, переважно селян, яких то розкуркулили й забрали, вислали. То вони там робили. Їх там тисячі вмирали. А тоді, як той закінчили Біломорський канал, то вони цей кримінальний елемент, тобто ціх злодіїв, то вони дали амнестію. І куди? Всіх в Кривий Ріг, бо тут копальні будуються і металургійний завод. Вони думали, що ті будуть робити? Їх привезли й дали бараки, а вони всі на базар і почали грабувати населення. І вони до того грабували, що хто мав корову, якусь свиню чи пару курок — вони стіни вивалювали. Люди боялися, вони забирали. На базарі вони просто на очах грабували. Хтось мав якийсь там продати щось таке. І нічого їм — міліція їх у одні двері забере, а в другі випусте. Розумієте, вже толку не було. І то тягнулося до того, що вони так зтероризували населення, що як приходив вечір, темніло, то люди замикали стайні. Знаєте, ті двері, друге те й не ходили нікуди. Отже, як вони зграбували все, стероризували народ, то вони почали державні об´єкти, військові. Різні склади державні привозили там грабувати. Як вони почали державне, тоді влада почала їх ловити. Їх, бо я сам на свої очі бачив, гнали на станцію по три, чотири сотки — міліція і військо й ті рушниці, знаєте заряжені й друге. Хто тікав — вони прямо стріляли вже. І їх відправляли. І за яких три місяці вони зробили тихо — але після того, як вони вже державу. А як людей грабували — вони не реагували.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, які були вислані на Сибір чи на північ?

Від.: Знаю, бо мій дядько був. Він був досить багатий. Він ще за царя закінчив на ветеринара. Він мав у місті кам´яницю, він мав дві кам´яниці. Він сам робив, він мав понад 100 десятин землі, сам робив. А як було, що багато привозили туди худоби чи коней лікувати — то він ще брав помічників з людей. То його забрали ще в 29–му році, як ціх багатших. Бо я пам´ятаю, це в 29–му році, то я мав у третій сидіти — я мав 11 років. Пам´атаю. Отже, вони їх вислали, бо їх вислали до — вперед вони були щось тиждень у, тобто на подвір´ї діда. А то в нас колись було, там дядько Гнать жив. То вони там потримали тиждень, а тоді їх завантажали в вагон, і вони відправили їх десь між Ленінград і Мурманське. Там десь є такий Петрозаводськ, чули може? А вигрузили з вагонів і дітей та на сани — то зима там на півночі, коло Фінляндії погана. Отже й той — погнали їх у ліс, охорона. І гнали. Та й самі не пам´ятають вони добре, але десь там у середину лісу, й вони мусили будувати. Як пригнали їх, то вони мусили будувати вперед ті приміщення для охорони, не для себе — для охорони. Дали вилки й сокири й для охорони, не для себе. А тоді, як побудували для охорони, тоді для себе почали. То мені розказував цей мій кузен — що за три місяці, старі, немічні, такі малі діти повимерали за три місяці. А ті, що були здоровіші, десь середніх років, чи молоді хлопці й дівчата, то ті вижили. Вони там п´ять років були, а тоді їх пустили. А за якийсь час — чи пустили, чи вони втікли, я не пам´ятаю добре. А пізніше тітка приїхала, бо вони тут у місті. Я Миколу зустрічав, у них був, і вони в нас були — бо то ж рідня була. Оцево, так, що це була близька моя така родина.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я там не цікавився цим всім. Я цікавився, щоб поїсти щось. А мама казала, що там було людоїдство. Так: — Ти не йди нікуди мені! Ні з двору! Як ідеш там, то з старшими, або з сестрами, або тато, як мав вільне.

Або десь, ото по хліб — туди й назад. Отримав і ти уже мав. Бо можуть зловити. Були випадки людоїдства. Але я сам — то так говорили. А чи то була правда, я не можу сказати. Але я можу вірити, я можу вірити, бо як я чув — у других областях таке було. А чому ж не було, як голодний помірав? Значить і в нас.

Пит.: Що Ви можете мені сказати про владу в Вашому місті?

Від.: За владу? От бачите, то влада сама одна, єдина. Я думаю — то бандитська влада. Я думаю — не думаю, я то пережив! — я то переконаний, що то бандитська якась. Там ніякого комунізму, ніякого того нема. Там є бандити, які захопили владу.

Пит.: Ну, хто були люди в владі тоді? Чи вони були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Ні! Були. Вони одного якогось на показ, розумієте? Одного поставили місцевого. Залякали — що він мусить бути. А керували вони, тобто з Москви — там ті комуністи! І вони робили, що хотіли. Отже Вам казав, як тато не хотів землю — то він

сидів. Були такі: „Районный Исполнительный Комитет" —по–російському. Це ті ходили —що по селах грабували.

Пит.: А хто вони були?

Від.: Вони були —то міліція, чи військо. Там були й українці і росіяни й калмики, якісь азіяти. То були різні. Бо ми тоді ходили, коней не мали. А ми хотіли рибу ловити, то ми з хвостів волосся і крутили, щоб рибу ловити. То не було шнурків. Так, що я їх бачив. А там різні були. Говорили вони переважно всі по–російському, *ja*. Були навіть деякі й китайці, бо то військо.

Пит.: А активісти, хто вони були?

Від.: Активісти? Ну, були. Я Вам скажу, що були й розділили людей на кляси. Ті багатші, ті що я казав, що як дядько мій — то багатші. Ті, що розумні, що могли б повести господарку чи могли б зробити спротив, то вони зразу знищили. Тоді вони знайшли бідніших, але досить багатих, заможніх господарів. Тобто таких, що знали як робити коло землі й знали як на фабриках, чи в копальнях робити коло землі й знали як на фабриках, чи в копальнях робити. Вони тіх забрали, а тоді розділили селян на три категорії: куркулів–підкуркульників, середняків, бідняків — розумієте? В оцих бідних, то ж були такі —можливо й порядні були —але ж були такі, що вони або не могли робити, або не хотіли. Як йому дали землю, то там бур´ян росте. Отже, вони пішли в оцей комнезам, в комсомол, у партію. Але, в загальному, то робила це все — Москва. Дуже велику працю, на Україні переважно робили активісти. Ось наприклад в моїй області, то був такий Хатаєвич. То він робив там такі програми: він бив, заарештовував, друге там — винен, не винен той —всіх підряд. Так що, отже було багато цих активістів. Вони сиділи в районі, в області. А то були українці — ті що куркулили, і що вигонили, шо на сніг викидали дітей і забирали кусок, останній кусок хліба в людей.

Пит.: А що люди в місті думали про владу? Що вони говорили між собою?

Від.: Дуже негативне. Тобто, казали, що то є бандити й те друге там. Як мені щось таке там, я в школу ходив, так якийсь вірш читаю мамі й татові. — Що ти про бандитів говориш!

Але каже: —Щоб ти мовчав!

Боялись люди, боялися.

Пит.: Чи люди були свідомі про тодішні політики? Чи вони знали хто був Скрипник? Чи вони знали хто був Каганович, і що вони?

Від.: Знали, добре знали. Але були залякані. Вони затероризували. Військо, міліція, а потім КГБ —чи НКВД в той час називався —забирали людей. Вони ще так зробили, що заберуть якогось сусіда й всі думають: — Можливо, що він щось і зробив проти влади поганого. Мабуть він винуватий.

А завтра, або тієї ночі його забирають. Ну, а другий сусід, через вулицю, каже: — Та він може й винуватий.

І вони так налякали, зтероризували населення, що не було спротиву. І що вони робили? Тоді вони вивозили, це мені вже розказував мій кузен, що казав: — То ж вони багатих вислали. Вони були — тобто заможніх людей. А тоді вже бідніших. А тоді вивезли й ту голоту, що куркулила їх!

І він казав, що ті найшвидше померли там. Чому? Вони не могли, не знали як робити. А там треба було норму дати. Не даси норми, то не дадуть хліба, розумієте. Той пайок, тобто скільки вони мали — як ти виробиш норму — то вони дадуть наприклад кілограм, чи 500 грам. А як не виробиш, то вони дадуть 300 грам, або зовсім не дадуть. Отже, кожний старався. І той, що вже як знав тією пилкою чи сокирою робити. А були такі, що ні, й то переважно ця бідота, оця —що куркулила. Зрозуміла річ —в той час то вони, як ото була колективізація, розкуркулення —то вони прислали 25.000–ників. Як Ви вже чули — з Москви, з Ленінграду. Це були росіяни чисто. І вони це все — розкуркулення і колгоспи — робили. Тобто, по їхніх вказівках. А то, що робили, наприклад були багато спротивів. Були такі, що й вбивали ціх по селах. Я чув дуже багато. Як прийде тітка Марія, то з мамою говоре —то я чув те. І вб´ють. А справа — вб´ють, а тут пришлють військо, чи поліція. І вона, значить —чи винного, чи невинного —10, 20, уб´є. Або забирає і відправе. Робили терор такий, залякування людей. Я сам в селі не був, але от був там за п´ять кілометрів у тітки. Але її чоловік, вони вижили через те, що чоловік її на заводі працював. Що Ви ще хотіли?

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте якісь анекдоти, чи пісні —що люди співали проти влади?

Від.: Ну, я вже це забувся. Але є багато там. Там за когось каже, наприклад, я знав таке: „Батько в СОЗі, мати в СОЗі, а діти сидять на дорозі!" Знаєте СОЗ? Це такий — Спільна Обробка Землі — була така. А діти на дорозі, значить, бо нема кому доглянути. А потім сміялися, так казали: — Колгосп: Шлях до погибелі! (Сміх.) Таке люди говорили, так собі. Ну, й багато різних таких, я вже не можу запам´ятати, то вже пройшло більше сорока років. Я вже постарів, вже не маю такої пам´яті колишньої.

Пит.: Як був урожай 33–го року? Або 32–го року?

Від.: Добрий був урожай і посіяно все. Власне тоді ж, після голоду, як люди по селах — були ж такі випадки, що цілі майже села повимирали, а були такі, що де не вимерло — то вони тоді з міст просто насильно брали. Казали, що мусиш іти! Переважно тіх, що вижили й щоб косили те. Так що було. Отже десь у червні, уже як озимина почала наливатися, то люди почали вже — хто вижив, то ходили по полях і ті колоски. Вони хоч і були м´ягкі, але вони їх рвали, й тоді їх терли, тоді щось зварив і вижили.

Пит.: Останнє питання є таке: чому по Вашому був голод на Україні? Що люди говорили тоді? Як вони все це страхіття бачили? Чи вони знали чому?

Від.: Наприклад мої батьки говорили, це я тобі скажу. То вони говорили, що то є бандитська влада, й вона спеціально нищить нарід. Те, що вони говорили. А тепер, як я вже підріс, то я сам почав читати, то я зрозумів. А потім вже на еміграцію пішов. Бо там вони книжки не давали добрі читати, а те що їм було вигідно. То я зрозумів — вони взагалі старалися український нарід винищити. Тобто, селянство мало в той час опору, то так би сказати — ядро землі. Нема доброго селянина, нема хліба — то й нема держави. Отже, селянство було опора. А тоді селяни не піддавалися асиміляції. Вони в селах говорили в своїх родинах, з дітьми. Церква хоч була старо–слов´янська, але приходив у хату — то він говорив тільки своєю рідною мовою. Чи мав освіту, чи не мав освіту. І їм цього селянина треба було знищити. Оце моя така думка. Тоді як мені було 12 років — я ще не думав. Я був як звірьок такий заляканий. А ще й мама: — Ти нікуди, ніде не ходи, ні до кого, ні з ким не говори. Бо, як почує влада, то вона арештує, вишле.

Ja, оце така справа, це наскільки я. Просто не хотіли, бачите, вони робили СВУ процес. Ввесь процес СВУ, то що значить? Як є провідна верства, тобто інтелігенція, тобто: політики, лікарі, економісти, інженери там, артисти добрі, друге там є добре — то в країні культура піднімається. А як її немає, як тільки забрали. А вони це добре знали й вони ціх перше винищили. Бо СВУ, наприклад, я ще був у школі, в п´ятом чи шостом класі — в нас був, я знаю, Петро Фокович. В той час я був, ми мали лекцію співу. Сиділи й співали. Один час — його забрали. Але то якраз було в 29–му році, як то СВУ. І ще й зробили так, що там робили там над річкою такий *beach*, то ще його там, пісок, він рив. А потім десь вислали й загнали вже. Це я знав близько — бо він, бо ми його дуже любили як діти. Це я знав, що забрали. А що забрали тисячі, це й друге. Бо ж я так ніде, але кажуть батьки там, чи сестри: — Отого там забрали. А ті кажуть: — Отого забрали!

Знаєте, і то не було того дня, щоб не забрали. Наприклад у нашій родині, то зятя забрали. Два рази забрали й так і пропав. То зятя забрали. Знаєте, моя сестра. То десь весілля було. Бо між мною і моїми сестрами різниця велика. Вони в дівки, я був — під столом ходив ще. Отже, в них народився Анатолій — син. А тоді його десь в 34–му році забрали, й він пробув три роки — 34–ий, 35–ий, 36–ий. А тоді він рік побув удома й знову забрали. Він будував десь там Усурійську залізну дорогу — там в Сибірі, Усурійський край. Чули там в Сибірі? Коло Далекого Сходу, *ja*. То він там відбув — три роки. Рік побув вдома й знову забрали в 37–му році. Я вже робив. І сестра йде до місцевого НКВД, тобто в місто. Іде й питає за чоловіком. А їй кажуть: — Нема, він у області.

Тобто в Дніпропетровському.

Вона йде туда. Кажуть: — Нема. Сміються: — Він у районі. В Кривому Розі, тобто.

І так вона їздила, й з того нічого. А потім сказав один, каже: — Не ходи, жінко, він засуджений без переписки.

Тобто, це дали сказати, що як вони сказали: — Без переписки, то його розстріляли. Оце було.

Це близька людина, бо в нас жили. Я його дуже добре знав. Бо ж ось, я вже тепер не листуюся. А той Анатолій, то він 27–го року народження, 27–го грудня. Він колись писав, то він уже там жонатий, вже на пенсії, двоє хлопців має своїх. А я вже, від 80–го року, я не листуюся.

Case History SW97

Anonymous female narrator, b. 1921, Onufriivka district, Kirovohrad region, the daughter of a peasant who was exiled to Siberia in 1932 for refusing to join the *kolhosp*, upon which narrator's mother joined. Outsiders sent to the village from the district spoke Russian, but narrator does not speculate as to their nationality. Famine began in late 1932. After the food was taken, narrator went to her father in Siberia. "And in Siberia we were alright — there was no famine." Narrator recalls that many people went to Russia in 1932 because of the greater availability of food there. Narrator did not learn the extent of the famine in Ukraine until later, because the newspapers she saw in Siberia said nothing about it. Returning to Ukraine in 1934, her relatives informed her that they had been reduced to eating all kinds of weeds.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: Я є з 1921–го року, з Кіровоградської області.

Пит.: Чи Ви можете сказати село й район?

Від.: Кіровоградська область, Онуфріївський район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки працювали в колгоспі. Але за те, що тато не хотів іти записатися до колгоспу, то пізніше працювали, а спочатку, вони одноосібно працювали на землі.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: О, я не пам´ятаю, як мала була. А як я була більша, то вони вже були в колгоспі. І я не пам´ятаю скільки землі мали. Мало, в кожнім разі. Ну й батько не хотів записатися до колгоспу, то його заслали на Сибір в 1932–му році, десь так на початку. А мама потім вже мусила записатися, бо не було йншого виходу. Не було чим робити. Одну корову мали. І не було землі. Забрали все до колгоспу.

Так що батька не було. Але ми бачили, що тут вже заноситься на голод. То ми написали до батька на Сибір — в Омськ — на Сибір, щоб він нас забрав до себе. І він тоді написав нам листа, щоб він нас забрав до себе. І він тоді написав нам листа: — Приїжджайте. Я тут вирентую хату для вас.

Та й ми потім поїхали; пізньої осени, в 32–му році.

Пит.: Чи Ви можете описати як Вам жилося в Вашому селі перед тим?

Від.: Я була ще малою.

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: Так, ходила. А мама була вдома. І тато. Але то я не пам´ятаю багато, бо я ще була мала. А як вже більша, то я пам´ятаю, то ми ходили до роботи до колгоспу. Люди були бідні! Не було що їсти; жорна вживали й мололи собі крупи різні, пшінку, кукурудзу мололи на жорнах, і потім пекли такі пляцки, ну й так їли. Ну, але була корова —то ще ціле щастя! Бо ми молоко мали й масло мали.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: Нас було дві сестри й батько й мати.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Ну, в нас церкву розбили й зробили в ночі, через ніч, то було в селі — розбили церкву, зняли хрести. А туди — довкола теж поруйнували. А потім туди зсипали зерно — амбар був. Для колгоспу зсипали там зерно. Так що церкви не було.

Пит.: Чи пам´ятаєте коли вони зруйнували церкву?

Від.: Десь так теж у тих роках. Може 28–ий, 30–ий, так десь. Я ще мала була.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації чи зруйнуванню церкви?

Від.: Про церкву я не пам´ятаю. Але про колєктивізацію пам´ятаю, бо там щодня збирали збори. Люди не хотіли записуватися! То вони щодня — ніби то мало бути добровільно! То збирали щодня тих людей і так цілий час. Новий приїжджав якийсь з району, член комуністичної партії, та й цілий час агітував щоби йшли, бо знаєте, щоб ішли, бо нема, не було іншого виходу.

Багато людей їхало до міста й там десь діставали собі роботу. Молоді, переважно хлопці, та й дівчата. А старші люди то вже мусили, не мали іншого виходу. Не хотіли! Бо то мусили все віддавати. Але іншого виходу не було. Та й люди вже мусили, та йшли потім до колгоспу.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, як відбувалося розкуркулення?

Від.: Я не пам´ятаю всі, бо тут де я жила, тут такий хутір. Він належив до села Успенського, то хутір був. То у нас не було таких багатих людей. Тут уже самі бідні були. Не було й кого розкуркулювати.

То перед тим належало до священика. Але я не знаю, як я вже там замешкала, то не було вже там священика, й не було нічого, самі бідні люди. То в нашім селі, то маленький хутір — 30 хат. То не було там ані священика вже, ані куркулів не було. Самі бідні були.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи уповноважені в Вашому селі були українці, місцеві люди, чи вони були чужі?

Від.: Вони приїжджали з району переважно, й ми не знали хто вони є. Вони говорили по–російському, але хто вони були по національності, я не знаю. Але були й наші місцеві, такі що колись вони не мали ані якоїсь школи, там конюхом десь працював і такі наймитами колись були, такі знаєте, несвідомі національно — то вони записувалися, вони помагали. Їх ставили на відповідальне місце, потім давали їм позицію ліпшу — секретар був комуністичної партії, або що. Їм давали ліпшу позицію, і вони потім працювали на селі також. Так що й з українців помагали. Такі були, що хотіли співпрацювати, бо вони перед тим або не хотіли, або пияки були, або не мали такої освіти, та й не були господарі, вони не мали нічого, й потім ставали власне комуністами й записувалися до комуністичної партії і співпрацювали.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: В кінці 32–го року. В 1932 р. десь так під осінь то зачалося. І потім, власне, я вже була вивезена на Сибір. Бо ми вже бачили, що тут вже голод. Ми не мали що їсти. У нас також прийшли й шукали хліба. В нас не було нічого — було трохи муки й там щось стояло, якась крупа. То вони забрали. Мали такий великий мішок зі собою, і все разом — насіння і мука і пшениця — і все в той мішок! То вже було потім хіба ж для свиней можна давати, бо воно так було помішане. І вони все туди зсипали. Там в нас й багато не було. І товкли стіну чи там не схований хліб, і колупали долівку, бо в нас не було підлоги дерев´яної, була долівка така — земляна підлога — й вони так пробували там, чи десь ми не закопали. Ну, й так стукали, але що — нічого не знайшли. Та й ми бачили, що то вже нема виходу. І потім писали до батька на Сибір і нас батько забрав на Сибір.

А на Сибірі ми мали добре — не мали голоду.

Пит.: Що Ви бачили по дорозі до Сибіру?

Від.: По дорозі бачили, що багато людей їхало. Ми їх не питали. Голодні на станціях сиділи; були, знаєте, й обідрані. Хліба не було й просили хліба; з дітьми, з малими. Так що як ми їхали на Сибір, ми їхали два тижні. І довго сиділи, їхали через Москву. В Москві сиділи щось три дні на станції. А там повно людей — голодних, бідних. Та знаєте, так можна було і вошей набратися і блохи й все. Бо вони немиті. Та й не було що їсти. Та й так. А що там чай — не було, чай, тільки казали кип´яток. То кип´ятку там брали й так то. А там щось мали якісь сухарі та й так, поки до батька доїхали. То два тижні ми їхали.

Пит.: Ну, тепер, я думаю, що Ви можете розказати.

Від.: Про ту знайому? Це одна жінка, вона також боїться сказати прізвище. Ій на ім´я — *Eugenia.* То я буду вживати. Вона жила в Чернігівській області. Там був її батько й мати, і вона мала брати й сестри. Це було коло кордону з Російською республікою.

Пит.: Як Ви її знаєте?

Від.: А вона тут в Торонті. Ага, тут в Торонті. Ми знаємо, бо ми разом до церкви ходимо. І в них там не було так зле, бо то на кордоні. Люди ходили до Російської Федеративної Республіки, і там собі купували харчі, хліб купували, обмінювали, вимінювали за якусь там чи блюзку, чи годинник, чи за що мали. Так що це. І оце вона мені оповідала, як десь пізньої осени, в 1932–му році, постукав до них до хати якийсь хлопчик, може шість років, і просить хліба. А мати сказала, що: — Я тобі дам борщу, бо хліба не маємо. Ходи до хати й будеш їсти.

Але хлопчик стоїть, оглядається назад. Мати знову його просить і поставила борщ на столі. А хлопчик каже, що він не сам — там є його сестричка. Тоді мати просить: — Прийдіть з сестричкою, хай сестричка прийде.

Тоді вона подивилася на двір, а там ще стояли тато й мама. То вона всіх їх запросила й дала їм борщу. Але вони почали розповідати, що вони залишили свою хату в

Полтавській області, що в них усе забрали ударники, й що їм вже не було з чого жити, та й вони вирішили йти просити хліба по людях. Ну так вони й пішли і так вони дійшли до Чернігівської області.

Ну, в родині тут було дві кімнати. Та й вони просили, чи вони не могли б тут перезимувати. Каже, в батька їхнього просили. Вона каже: —Добре.

—Я ось піду завтра —це батько сказав —піду до голови колгоспу й попрошу, щоб він позволив вам працювати в колгоспі. Там дають їсти, як ти праюєш, а будете мешкати в нас у задній хаті.

Та й він пішов, а колгосп позволив. І вони стали ходити, батько й матір, до роботи, а діти ходили до школи. І так вони в них мешкали може два місяці. А потім, каже, секретар комуністичної партії попросив цього батька, господаря, щоби він прийшов до сільради. І батько пішов. А там йому секретар сказав, що вони дістали таке розпорядження, щоб з району, оце з Москви, з району, щоб нікого не тримали, хто втікає з України і приходить туди, щоб нікого не тримали, хто втікає з України й приходить туди — щоб нікого не тримали, щоб відсилали назад. І що мусите ви відіслати тих людей, що в вас мешкають, мусите їх відіслати — хай собі ідуть. Бо інакше вас заарештують. І дав їм три дні.

А вміжчасі, цей пан, цей що просив хліба з родиною, то він захворів. Та й він лежав хворий. То батько сам, батько цієї *Eugen*–ії, зробив саночки і ця його жінка поклала того хворого на саночки, й діти пхала, а мати тягла за вірйовку й так вони поїхали. Але вони далі не знають, що з ними сталося. Вони могли десь там і замерзнути, бо то зимно вже стало, сніг падав, значить вже був сніг. То вже було десь недалеко перед Різдвом. Ну, й потім вона далі не знає, що з ними сталося. Але там у них був секретар комуністичної партії. І в нього була жінка, українка, і вона мала сестру яка мешкала в Полтавській області. А що з Полтавської області багато людей тікало, то вона хотіла знати, що з її сестрою діється, бо не було листів. І вона попросила голови колгоспу, щоб він їй дав коні і фурманку, віз —вона хоче поїхати. Це вже вона зробила на весні в 33–му році. Не в зимі, тільки на весні.

І каже тоді, потім, як приїхала назад, то ця жінка голови цього комуністичної партії, розповідала як вона там заїхала. Вона казала, що вона доїжджала до села там де мешкала її сестра, в Полтавській області, й бачить, що нема людей! Село було не велике, каже, кругом буряни. Нікого не видно ніде. Якось там боялася їхати, але, ну, мала коней, мала харчі. Набрала харчів більше, бо є казали, що голод. То я несла й для сестри, і сестра мала чоловіка. І каже: —Приїхала до їхнього будинку, хата де мешкала її сестра. Каже, відчинила хвіртку й ніхто не виходить. Стукає до дверей до хати — ніхто не відзивається. Вона каже: —Я сильніше стукаю, ніхто не відзивається. Я зайшла до хати —а там сидить якийсь, самі кістки, чоловік! Сестри чоловік, шваґер. А другий сидить — це швагра брат. І каже: —Дивляться на мене, зобачили. Де ж моя сестра? А вони нічого не кажуть. Покрутили головами, нічого не кажуть. Вона знов питає: — Скажіть, де сестра. Я вам принесла їсти! Ось маєте!

Дала їм там корзинку велику, і там був хліб і масло й сир. А вони схватили, там їдять запихаються, а нічого не кажуть за сестру. Вона знову каже: —Де сестра? Скажіть, ну, хай буде найгірше, але скажіть!

А вони кажуть: —Та ходи, ми тобі покажемо. Там у чулані.

Каже, вони пішли зі мною, відчинили чулан, а там лежало тіло мертвої сестри. Порізане, бо вони відкроювали кавалочки й варили й їли. Ті два. Каже, такі очі мали страшні, каже; дивилися на мене. Я боялася їх. І вони так схватили ті харчі, потім кажуть: —Як ти прийшла?

А я кажу: —Та там є коні і бричка. Хі! Коні! Давай сюди коні! Одчиняй ворота й заводь коні.

Вони хотіли ті коні напевно, я вже боялася, що вони мене. Та кажу: —Ви сидіть, я зараз піду сама. Я здоровша, ви слабенькі.

А вони: —Ні! Ні! Кажіть.

Я йду, а вони за мною. То я, каже, як сіла на бричку та як ударила по тих конях, щоб як найшвидше тікали, а вони за мною —тримали за колеса. Але, що вони не мали сили! Вони хотіли затримати ті коні їсти. Каже: — Я боялась, що вони мене замордують там і з´їдать. І я вже більше нічого не питала, тільки бачила, що хати пусті стояли, людей не було, бур'яном заросло все. І я втікала і тепер якраз знаю, що там голод був.

Пит.: І як Ви жили на Сибірі, чи Ви знали, що був великий голод на Україні?

Від.: Це я тут довідалася від цієї пані. Ми не знали, що був голод. Я навіть не знала за слідуюче село. Бо в газетах нічого не писали про голод. А ми ж інших газет не могли ніде дістати. Радіо ми не мали. Тоді ще електрики також не мали. Ми ще не мали. Ми були дуже бідні. І я ніде не знала. Ніде не довідалася. А на Сибірі було добре.

Пит.: А чи було багато українців там на Сибірі?

Від.: Так. Було багато.

Пит.: Чи вони сказали, що був голод?

Від.: Вони прийшли ще раніше, вони були заслані ще раніше, перед нами. Ми прийшли в 33–му році. А вони вже там були, то я не знаю, коли вони прийшли. Але були там і українці й інші нації були. Вони були дуже прихильно ставилися до нас. І ті росіяни дуже прихильно.

І мій тато працював там в радгоспі — воно то так більше як колгосп. Радгосп у нас казали, а там казали радгосп. То він працював у радгоспі тим, шкловщиком — шклив вікна. Бо то великий був будинок, і він там шклив вікна. Та й потім всілякі роботи робив. То що я пам´ятаю акурат.

Але люди були дуже добрі й нам помагали. Дали нам убрання як ми чогось не мали і взяли нас на мешкання. Не можу казати. Люди дуже добре поставилися до нас.

Пит.: Чи Ви мали ще родину на Україні?

Від.: Так, ми ще мали родину. По батьковій стороні був брат і його родина, й по маминій. Але з родини ніхто не вмер з голоду.

Пит.: Чи вони голодували багато?

Від.: Вони казали, що вони буряни всякі їли. І то, що я Вам кажу, що недалеко ліс був, то дерли пташенята і потім парили й варили, й їх то врятувало. А зрештою, батька брат був рибалка. То він рибу ловив. І то їх спасло, що вони рибу ловили. Бо то близько — ми коло Дніпра.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей які померли з голоду?

Від.: Ті дві родини, що я знаю. І як ми приїхали зі Сибіру, то їх вже не було. То Гусер(?) називався; Микола Гусер. А другий — Кузьма. То вони були дві родини. Там була їхня одна родина — батько й мати. А там був їхній син. То обидві родини померли.

Пит.: Коли Ви верталися до рідного села?

Від.: Я була, але не на селі вже не була. Я тільки була на Україні, в Києві була.

Пит.: Після голоду?

Від.: О, *ja*, то тепер уже.

Пит.: Ні, після.

Від.: О, зі Сибіру?

Пит.: Так.

Від.: З Сибіру. О, на другий рік ми приїхали додому. У 34–ім.

Пит.: Що Ви бачили?

Від.: Ну, та вже, вже знаєте, було, вже дозріло, нове. Хліб дозрів уже. Жито, пшениця дозріли, то вже не було голоду. Люди бідні були, але не було голоду. Вже було, хліб був.

Пит.: Як село змінилося за цей час?

Від.: Ну, то що ті дві хати були пусті. То прийшли росіяни сюди, заповнили. А так то багато було, що пішли до міста працювати — хлопці й деякі дівчата. Але більшість хлопців пішло до міста і вже сюди не верталися. Там замешкали й там зосталися. То як був тут голод, то вони пішли до міста. Там дістали роботу. До Кам´янського й до Дніпропетровського. Кам´янське, то чекайте, забула. До Дніпропетровського і до Кам´янського вони ходили. Там вони діставали працю.

Пит.: А в школі, чи щось там змінилося також?

Від.: Ну, в школі, то я б не завважила такої зміни великої. Я тільки знаю, що я на другий рік не могла докінчити школи, бо також не мала що їсти. То пішла до радгоспу. То мене вже так, бо тому що я добре вчилася, то мене так перенесли до слідучої кляси. Але знаю, що я не могла щось місяць може або півтора, не ходила до школи, бо не мала що їсти вдома. То мусила йти до радгоспу працювати. А то було в сусідньому селі. То там мешкала. Вони давали їсти. І я там докінчила, значить — дожила! Поки тут було що їсти вже й знову.

Пит.: Ну, я вже не маю більше питань. Якщо Ви маєте щось додати до того, то будь ласка.

Від.: Ну, про мене, то як усно(?). У нас то, бо я акурат у тім часі виїхала. То я тільки знаю, що то ті дві родини загинули. А так то багато хлопців і дівчат повиїжджало з нашого села до міста, бо не було що їсти. А там вони діставали.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Були сироти, так були. Були сироти, але колгосп ними заопікувався. І вони дали їм такий приют. І там була жінка, що їм варила їсти й їх убирала, й вони до школи ходили. Не знаю як було в інших селах, але в нашому селі ті діти — заопікувалися ними — колгосп.

Пит.: Тоді я Вам дуже дякую за свідчення.

Anonymous female narrator, b. 1906, perhaps in Vil'nians'k, Zaporozhzhia district and region, daughter of a baker who had 21 *desiatynas* of land before the civil war, when it was seized. Narrator married a teacher. Narrator's well–to–do native village suffered especially because of its former support of Petliura, and most of the activists were brought over from the nearby Russian village of Mykhailivka. Narrator describes dekulakization, collectivization, and women's revolts. During the famine narrator saw villages near Kadiivka where the men had already almost all died out and saw dying women and children. Narrator saw how the bodies were loaded up but not where they were buried and tells of a peasant woman, deranged from hunger, attacking a policeman and loudly cursing Kaganovich in Donbas. Narrator went to rescue her father–in–law in Sorochyntsi, describing the journey, scenes of famine, large numbers of dead and dying at train stations, and estimates that one–third of the population perished in this village. Until the introduction of the commercial bread, one could only obtain bread by ration cards, although she did obtain flour and other items for precious metals from *torgsin*. The famine occurred because "they took everything," a course of action motivated by the regime's desire to force peasants into the *kolhosps*. According to narrator, there was famine only in Ukraine and the Kuban.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: Я, в 1906–му році.
Пит.: А де саме?
Від.: На Дніпропетровщині.
Пит.: Чи Ви можете сказати район?
Від.: Запорізький.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько пекар. Він умер, але мама тримала пекарню.
Пит.: Що Ви можете сказати про революцію? Який вплив мала революція на Вас?
Від.: Я дуже ще була мала тоді. Знаю, що так переводили — то білогвардійці, то махновці, але ж я мала була тоді. Мій брат був і загинув в петлюрівській армії. А те що я родилася, село — не хочу називати — то майже вся молодь була в петлюрівській армії. Це було багате село. Викладав в Дніпропетровському в університеті й був у петлюрівській армії. То в НКВД, в 37–му році забрали; він там загинув.
Пит.: Що Ви пам´ятаєте про голод 21–го року? Чи голодували тоді?
Від.: В 21–ім році голодували. Бо в нас же все забрали в нас! Осталися, і люди голодали. Ми дуже голодали. Ми мусили все продати. Продали навіть будівлю за два пуда муки. Якосї прожили. А старші поїхали, моя сестра поїхала аж на Волинь, і я була на Волині. Там не було голоду.
Пит.: А чи Ви мали землю тоді?
Від.: Ми землю мали.
Пит.: Скільки десятин?
Від.: Ми мали землю — 21–ну десятину землі мали.
Пит.: А коли держава брала землю від Вас?
Від.: Забрали. Який рік, що забрали? Нас позбавили, враз забрали землю по революції. Вже в 20–ім році, в 17–ім — ми не мали нічого. Нічого — ні хати, нічого. Все звідтіля вирядили.
Пит.: А де Ви жили тоді?
Від.: Де ми жили? В нас були великі побудови! А в нас оставили — маленька така хата, і там ми вселилися. Та й познайомилася з чоловіком.
Пит.: Як Вам жилося при НЕПові й в 20–их роках?
Від.: Бачите, так, при НЕПові вже нікого не було. Я тільки при мамі була. То так — мама що понесе, продасть — що є. А при НЕПові вже було ліпше селянам, бо вони мали вже землі. Їм не давали, а давали в ренту ще тільки. При НЕПові їм ліпше стало. А я жила при НЕПові в сестри. Ми вдома не були.
Пит.: На Волині? Чи в рідному селі, чи?

Від.: Ні, в місті Запоріжжі, в сестри була я.

Пит.: Чим Вона працювала?

Від.: Учителька теж, і він учитель. Але його забрали за Петлюрівщину, то вона вчителювала.

Пит.: А мама ще жила на селі?

Від.: Мама жила на селі в тій хаті, ці ж. Сама. Ну, а потім мама, як вже в 29–ім році, ото знаєте, розкуркулювали, то її один сусід дуже гарний, він партійний, прийшов сказав що — ноччю прийшов, у другій годині й сказав: — Ми ніколи не мали голоса й мама ніколи не мала голоса, що на списку висилки. То вона ноччю втекла за 35 кілометрів до нас уже, в місто. То ми вже були разом.

Пит.: Перед тим, чи Ви часто їздили до села, щоб відвідати маму?

Від.: Відвідувати маму? Ну, то звичайно, їздила. Їсти носила, все. Вона ж голодна, якби вона прожила?!

Пит.: Чи Ви можете сказати щось про розкуркулення і колективізацію?

Від.: Я не була як розкуркулювали. Я приїхала. Я вже була одружена. Але я одружена була за чоловіка, але він там учителював. То я вже мала право жити там у тім селі, де він учителював. На мене вже не дивилися, хоч не знали, який він там є. Заки він став учителем, то я мусила там жити. В 29–ім році. А він в Києві вчився. І якраз було тоді розкуркулення. Якраз же тоді мама втекла. А я ще була. Я думала, мені оставлять ту халупу, де ми жили. Але не дозволили, що я одружена. То я бачила, то страшне.

Вони розкуркулювали так. Ноччю йде бригада їх з такими, як воно в нас називають — горячі ці, факели. І вони йдуть до того, що де розкуркулюване — доми по списку були. То ви чули, який крик був — то жах! Ми боялися, закривали вікна. Ми з сестрою тоді якраз були. Крик, їх забирали все чисто. На воза. І відвозили на станцію. Мирова була станція така. Там стояли шалони. Їх туди відвозили. Ми мою двоюрідну сестру й мою тітку теж туди відвезли. І з дітьми маленькими. Вони там стояли. І ніхто не знав хто, що, як — тільки вони. Та ж всі багаті вже знали, хоч не бачили списків. Вони читали. То вони ноччю те робили. Страшно згадати. А крик який був — то жах! А потім вже крик завмирає. То значить — їх посадили; їм нічого не давали. А тоді на ранок, опечатували. І ті активісти, що їм треба — вони забирали. А на ранок — авкції робили. Продавали все, щоб ішли купувати. Буквально все — починай від платків у хаті, все. *Auction* робили. І розпродували. Звичайно, йшли й купували.

Пит.: Хто були активісти?

Від.: З наших мало було, з того, що я кажу, села. Бо це називалося село петлюрівців. Воно ж запоріжці там були. Вони дали дуже багато в петлюрівську армію. І через те мало наших активістів. А там було село — Михайлівка — росіяни жили, населені ще. То там, звідтіля в нас були найбільше активістів. Найбільше активістів. Звичайно, і наша чернь була. А так, ні інтелігенція не йшла, нічого. То страшна річ була. Такий крик, що ну.

Пит.: Чи Ви можете описати як розкуркулення було перед чи після колективізації?

Від.: Розкуркулення було. Воно йшло на рівні. Вони зібрали загальні збори. Говорили, щоб вони вступали в колектив. Агітували. А ніхто не хотів записуватися. Абсолютно ніхто! І тоді приїжджали з Запоріжжя ці самі партійні, наші. То вони все говорили їм — вступайте в колгоспи, так далі. А вони не хотіли. Знаєте, як не хотіли то. Тоді вони зібрання партійне скликали, й список зробили. Висиляти багачів. І то висилали. А тоді ж то треба записуватися було. Багато не записалося! Найбільше після голоду в час, то розкуркулювання, вони всіх висилали, але все рівно селяни не йшли.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей, які були вислані на Сибір?

Від.: Та чому я не знаю?! Я боюся казати, може хтось остався з них. У нас вислали таких ще багатих, навіть родичі. Стус, Краснокуцький, Міна Середа, який мав 300 десятин землі. Потім, це що я знаю зі своїх родичів. А так, це треба пригадати. Смоляков теж був висляний, близько коло нас. Колодяжний. Це 40 років назад. Це ті, що наші друзі, то я їх пам´ятаю. Треба подумати ще більше. А то багато таких, що й не знаю. Мизин, Шаблові два брати — це дуже багаті були! Шаблові два брати. То трагедія була.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки родин було вивезено?

Від.: Не можу знати, але багато! Може 300 родин, 200! Там зрідили, бо це дуже багате село було. Їх зрідили зовсім. Отак це тільки з мого участка, я називаюся Карія(?), так я це Вам кажу, що близьке. А їх же багато. А там в нас три сільради було! Такі

величезні, все. Значить, був перший участок, другий участок, і третій участок. То ми жили в першім участку і така Карія(?) називалася. І то я тільки кажу вам з Карії(?), з тих, що я знаю близько. А то висиляли дуже багато. Я вже не могла витримати, втікла. Та й боялася, вже не хотіла тієї хатки.

Пит.: Коли Ви втекли?

Від.: Втекла якраз у 30–ім році. Найбільше розкуркулювали в 30–ім році. Дивлячи де коли, в 30–ім році, в 29–ім почали. Душта — де також багатий. Двісті десятин у нього було. Душта, це з нашого участка. А далі багато участків. Це ім´я, нехай в них перевірять. Всі знають. Відомі! Це все відомі! І ще такі, що відомі, щоб я знала. Це ж відомі. А вони як напишете і той, то там знають. Там добре всі відомості є!

Мій дядько рідний — не хочу прізвище назвати — мав також 100 десятин. Теж розкуркулений. Давид його звуть. А ім´я боюся сказати, бо в нього є син.

Пит.: Чи люди противлялися колективізації?

Від.: Були випадки. То вони ніхто не записувалися! Їх покличуть — я була сама на зібранню — покличуть, говорять, пиши чи все чисто. Жінки то говорили на зібраннях, а чоловіки мовчали. А як скажеш сидить, ідіть пишіть, а хто хоче? Ну, там активісти такі, то записувалися. Хто хоче записатися? То чоловіки кажуть: — Бачите, жінки не хочуть.

Оце було зібрання: — Жінки не хочуть!

А жінки кажуть: — Чого ми підемо писатися?

І не пишуться. Говорять, кричать. А ці мовчать.

Ви знаєте, бувало так, їх як до зібрання візьмуть, цілу ніч тримають. Микола цього не знає може, бо він тоді не жив ні на селі, він вчився в Києві. Ну, а вони сидять, ні один не запишеться. Хто записався, вони не записалися. То вони через те. І розкуркулювали. Потім голод зробили. Звичайно, після голоду, то тоді вже йшли! От стілько вимерло! В нас дуже багато вимерло! Але я вже не була в голод чи в тому, я вже жила в Донбасі. А колективізація так тяжко йшла, що навіть брали вже тоді, розкуркулювали, багачів брали. А тоді стали брати й середняків, бо вони не хочуть, розумієте. А хто з активістів хоч слово скаже, то в раз. Ну, то ж. Голод заставив, а так ні.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації, щоб не давати до колгоспу?

Від.: Бачите, вже стільки вони поїли ту, багато під час голоду, ту худобу й все. Але вони й насильно забирали. Вони насильно забирали вже! Чи писалися, то перше так, а потім і насильно. А вже тоді що здавати? У них уже нічого не було здавати. Ну, брички здавали, коні там були, а то вже нічого майже не осталося.

Пит.: Чи Вам відомі так звані „бабські бунти?"

Від.: Були, були бабські бунти, особливо тоді коли починали колективізацію. То баби ішли, орали, гнали, й все. Найбільше бабські бунти були, бо мужчини боялися. О, баби! То ціла їх гурма йшла туди до сільради. І орали, орали. Все їх розгонили й все. Заарештують. Вони дітей забирали з собою — як дуже вже так, що лає, тоді вже арештували. І то показовий суд був. О! Баби дуже спротивлялися! Мужчини ні, мужчини пасивні були.

Пит.: Чи був комнезам у Вашому селі?

Від.: Був комнезам — комітет незаможних селян. Такий комнезам був. Там, знаєте, там все було таке барахло в тім комнезамі. Що нічого не мали, ледащо там сиділо в тім комнезамі. А завідував також партієць, також такий же самий. Там не було нічого порядного в комнезамі. Комнезам той помагав таким бідним. Які бідні? В нас дуже бідних не було, але помагав тим, що орали. Отакий комнезам в нас був. Нічого в нім не було такого. Інтелігенція в нас стояла по боку того. Вона й не виступала й не піддержувала. Дуже аполітична в цей час. Та й вона не могла, бо тому, щоб заарештовували, вона не могла. Це все селяни більше кричали. А найбільше дякуючи жінкам. Але ж нічого не помогло.

Пит.: Хто був у активі, чи вони були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: В нас було кілька місцевих. Назвати можна, але я не хочу. Кілька місцевих було. А то ж я Вам сказала, більше були з того другого села, де російське було, цілком російське було село і дуже бідне воно було. А ці, знаєш, їх ганяли колись, отих росіян, щоб їх близько не було. То вони потім уже розкуркулювали цих. Оце ті там найбільше більшовикам дали. Михайлівка називається таке село. І найбільше вийшло більшовиків відтіля. І ті більшовики вже звідтіля вийшли і то й вже командували тут. У нас ніколи не було партійця свого. Або районний, або що все прислані. Солодовніки, так же росіяни

були. І коли розкуркулювання було, то були росіяни. Був Шорінь(?) з Москви, такий, при розкуркулюванню. В ГПУ був Підгородецький, здається, вже я забула. То також прислані всі. А Солодовнік був в сільраді.

Пит.: Чи Ви тоді вчили в школі?

Від.: Я не учителювала, я не вчителювала! В мене маленька дитина була, а я вчилася в Запорізькім Пединституті.

Голод мене застав в Донбасі. Я вже вчителювала як голод був. І вчителювала від своєї школи далеченько, друга школа. Друга школа від мене була може за пів кілометра й то пішки ходила туди. І то кожного ранку як ішла в 33–ім році, то я бачила картини тих дітей; ми вдвох там. Цих дітей звозили — вони заберуть їх, на другий ранок знову. Але вони не тієї місцевості, не Кадіївки, де я учителювала, а їх привозили з околишніх сіл. От самі жінки. Мужчини вже майже вимерли.

То привозили й то кидали їх. І вони там були ці діти купою! Як ідемо ми ранком, не можна згадати й не можна подивитися — як хробаки, а страшні! Худі! І купами вони були. І тоді приїжджали, своїми очима ж це бачила, тоді приїжджали такі відкриті авта. І їх туди садовили, всі ж забирали. Забирали, а тоді вони влаштовували. Коло нас є Максимівка, такі казарми були. І то їх туди звозили. Навіть не було — їм застелять. І там їх починали кормити. То давали сухарі і воду. І варену таку юшку. Але вони дуже вимирали! Мало.

Моя та вчителька, мого директора, Зарудного, вона там працювала. То вона нам розказувала, що вони не виздоровляють. Дуже вмирало багато! — І ми їх не нагодували, бо не було чого. Але вони вже дуже пухлі й ослаблені. А коли вони вже доходили, то оставалися лише самі шкіра й ребця. Дуже мало виживало.

А колись ми йшли на базар там з невісткою своєю, що заслали, брата. Ішли на базар і дивимося, що страшне — лежить жінка! Ми зупинилися. Лежить жінка. Я думала, що вона мертва. Коло неї дитина, плаче. А там купа дітей, і я не знаю чи то її, чи ні. Підїжджає авто. І ми зупинили. Правда, нас розгонили, і ми зупинилися. Вона тоді схопилася — я думала, що вона мертва — схопилася, така страшна, розпатлана й як кинулася на того міліціонера. Схватила — вона вже може з глузду зійшла — схватила його прямо так, що не можна, а він як вдарив її, так вона й відлетіла. Нас розігнали. Я не знаю як вони там вже далі й тих дітей підбирали. То жахливо!

А коли там в нас до школи, так рівчак так, назвалося то місто Нахаловка, там ці селилися, ті що повтікали, то селилися. Самі ліпили землянки й назвалося — спочатку, що нахабне. Ми мусили через те переходити. Ми, й з своєю сестрою я учителювала. Через те. То там кожного ранку, там дорослі мертві, там забирали, там просто такий рівчак і то підряд. Ті, що приходили, то там дорослі. Там вони дітей тут покинуть, а самі що не є дорослі. Але не дозволяли ні зупинятися, нічого. А ця жінка як схопилася, чи вона була, й то вона кляли й Кагановича і всіх на світі, щоб їх Господь розтерзав. — Невже ж нема Бога, що Він не може наказати?!

Ох, вона ж і кричала! А як вона кляла всю владу! Каже: — Чоловік вмер там, а я привела дітей. І не знаю, які ж її діти, коло неї одне лежало мертве. Але ж як вона кинулася на того поліцая! А люди наші полякалися. А він кинув її, а потім ще й чоботом, так відлетіла: — „Что он, здесь комедия? Розийдитеся!" {sic}

Самі тікали, тоді всі, не тільки я, а хто там був. — „Розийдись!"

Оце такі випадки, що я сама своїми очима бачила.

Пит.: Де ховали мертвих?

Від.: Мертвих, я не бачила як ховали мертвих. А тільки те, що я бачила, що забирали, бо я своїми очима бачила як їх забирали, тих трупів. Трупів багато забирали. То кажуть, їх відвозили там — як то називалося, щоб воно вірно було — шахта, що була, то коло тієї шахти були такі рівчаки, вибиті, то там було й тоді їх скидали. А тоді обливали тим — це вже розказували, бо я не бачила — то обливали. І все це робили поліцаї, і то вони не поліцаї, а ці комуністи, всі що прихильники. То вони цивільно було вдягнуті, а тільки запроваджував.

Ну, а як я поїхала — як його батько написав до нас — сестра написала, вибачте — із того місця, де він народився, написала сестра, що приїжджайте, забирайте мого, вашого батька, бо я не маю чим кормити й в мене двоє дітей. Ну, то цей побоявся. Ні! Якраз його тоді допитували в НКВД; він не міг їхати. То я поїхала по батька в те село. І приїхала на станцію, то ліпше не згадати. То там стільки того народу! І сидять вони,

Боже, куди. Хотять кудись іти. А потяг — так не можна влізти ніяк! А я взяла відрядження, в роді мені треба, то я влізла в потяг. Як би Ви бачили, там не можна влізти. А на коліях на цих, то народа стільки, що ну, лежать пластом. А цього в Донбасі або, що де нігде не було; тільки на селі.

І коли я їхала, там 17 кілометрів від станції тієї до того села, то стільки їхала, стільки людей, і де й трупи лежать. Це своїми очима я бачила. Трупи.

Приїхала. А все село —воно гарне село! Де він; він сказав яке? Чи можна?

Пит.: Ні.

Від.: Він не сказав яке. То колись дуже велике, де Гоголь родився. Там Гоголівська була семінарія. То як я під´їхала до того села, стільки йшла додому, стільки й трупи лежали. А які трупи! Всі під себе, вибачте за вираз. Я не могла дивитися. Ви не уявляєте, яка вонь була! І ото каже, а потім уже я не бачила, але зять розказує, то не вспіли, бо не підуть прибирати. То ото, каже, заїжджає, то той їх туди кидає. Навіть ще такі, що не вмерли, а їх кидали. А тоді хоронили їх за цвинтарем. На площі. Там таку яму виривали й їх хоронили туди там. Але я сама бачила тих трупів: — Боже мій! Які вони ще зовсім й живі!

Вони ж в уборну ходили під себе. Страшне!

А найбільший там був у їхньому селі Лісовий, який всім завідував. Називався Лісовий. Чим завідував? То він найбільше кидав в авта хоч вони й живі, він заставляв кидати їх. Ну, звичайно, вони вже не воскресли, туди кидати. А коли німці прийшли, то люди вбили того Лісового камінням. Камінням вбили. Коли вже це. У нас тут є один, що сам свідок, що камінням. От згадали, як він мучився. Як убили камінням. Свої люди.

Оце, що я бачила своїми очима. А те, що кажуть, що людоїдство було — все я вірю, все! Там казала, одна сусідка — ім´я її я боюся, бо тут її донька — що вона з´їла свою дитину. Але тут є донька, бідна тут. Вона нічого не хоче, бо там у неї два сина, в Совєтів два сини. Вона не хоче. Навіть вони сказали, щоб вона не писала й сиділа, мовчала. А в своїм селі, я й не була тоді.

Пит.: А чи Ви чули скільки там померло з голоду?

Від.: В Сорочині? Де він був, у Сорочині, де муж? Казали, що третя частина, але ж ми не знаємо.

Пит.: А у Вашому селі?

Від.: В нашому дуже багато! У нашому селі дуже багато виселили. Розкуркулювали.

Пит.: Бо було багате село.

Від.: О, дуже багате! Козацьке. То найбільше. А потім заарештували багато. Найбільше їх вагонами, щось казали три, чотири вагонами везли їх туди. Гончаренко — багатий, інтелігентний був.

Пит.: Що Ви можете сказати про українізацію?

Від.: Якраз я вже працювала. Мене не прийняли в технікум медичний, через те, що я була матір´ю. Не має права голоса й ненадійна. Потім в технікум мене не прийняли через те, що як я пішла — чого мене не прийняли, то мені сказав, що завідував, він сказав: — В медичний зразу приймають тільки благонадійних. А ви неблагонадійна, от треба буде лікувати воєнних і так далі. А ви зможете шкоду зробити.

То мені таку відповідь дав.

А за українізацію, то якраз мій чоловік проводив —українську мову викладав, все. То заставили всіх! Учитися. Хто не знає мови — учиться. Там викладали. А хто іспити здавав, що українську мову знає —того звільняли.

У нас буквально, що в міській раді, що партійне — всіх заставили вчитися! І ми, вчителі — Канібалоцький(?), потім, Яремко — це все викладали українську мову, чи ні. Хто не здає, того заставляли. А всі обіжники, все якось було в українській мові. А викладати була тільки російська мова як викладова. І то дві години на неділю. Так як і німецька. Дві години, та й та. А то все на українській мові!

А от, тільки що було. Перше було й заведено і в тих, у військових це. А пізніше, військових відмін. А в нас українське було. Все! От мені тоді подобалося! Мої знайомі там, пан Штейн, то вони до мене приходили, просили, щоб я їм помагала відмінки робити, все.

А тоді я не знаю що. А тоді вже пізніше було. Все пропало! Коли ми йшли в магазин і до нас заговорить по–російському, прямо ми казали: —Ми не розуміємо.

А один уже знав. Це було на Донбасі. Коли ми пішли там поставла(?) була, то ми там отримували пайок. І коли ми пішли, то чоловік щось за нього сказав. Не знаю за що вони завелися. От забулася. Що він щось не дав, чи неправильно дав. А він почав на російській мові. А мій чоловік каже: — Ти мені говори, щоб я розумів, як ти говориш. Чужою мовою ти мені не говори.

А він каже: — „Подождите, подождите, будете и вы говорить так.

Прямо при всіх так сказав. Я ще й сказала: — Дивись який! Ще й говорить!

А найбільше це на Україні — Каганович! Він такий був жорстокий! Що його партійці самі казали, що не можливо було. Ті, що нам розказували, що це Лепетиха село. Як він поїхав, там дуже спротив був цій колективізації. І там хтось йому сказав: — Ти чого сюди прийшов нас знищувати?!

Ну, багато тоді арештовували, хто що скаже. Ну, то він виняв і вбив ураз, Каганович. Але ж бачите, це треба, щоб ти сам бачив. А це свідок тільки що чув. Вони ж не признають.

Пит.: Чи люди були свідомі про нього, чи звичайні люди знали, хто він був?

Від.: О, ясно! Його без кінця. Цього не можна казати.

Там всі знали Кагановича! Ніхто не може сказати й зразу це був настоящий кат! Чи Сталін його назначав, чи ніби назначав Сталін, а це був настоящий кат.

Пит.: Чи влада примушувала вчителів?

Від.: Хатаєвич, я згадала. То також був другий. Він був на Дніпропетровському голівний. То також був, о! Також розказувала, розстрілював.

Пит.: Чи влада примушувала вчителів працювати для народу, скажемо?

Від.: Аякже! Я й сама ходила й доповіді робила. І ходила коли податок дістав, що треба ці облігації. То ми мусили йти й казати, щоб давали. Уговорять їх. Звичайно, нас лаяли. Нераз, особливо під час війни так плачуть, що ми будемо. Та й правда підеш й що, але мусили. Але ми просто казали — як другі вчителя, ми мусим вам це.

Нас ганяли. А як ми, наприклад, у моїм участку нічого з облігацій не дали мені на той період. Стільки треба, вони розділяли ці облігації. От наприклад, нам 100, там чи що. Як у мене б не було, то мені нигори(?) викинули б з праці. Мусили говорити й просити. Ходила, аякже! Ми мусили. І з цим газети випускали, все.

А між іншим, у тім селі, як я приїхала в 33–ім, то школи НЕ працювали! Діти ж лежали — голодні. Школа не працювала! А вони кажуть, що працювала. Тамечки тільки, знаєш, працювало таких, що службовчі ходили діти. А то діти в школу ж не ходили. Бо чим же ж вони будуть ходить? Це ж факти!

А коли я вже учителювала в 37–ім році — ні, у той, приїхала я в Запоріжжя в 34–ім, забула в якім році, що ми мусили — я вже вчителювала, бо я кінчала університет тоді, кінчала інститут, а не університет. Ну, то менше, вчителя приходять і кажуть: — Ходили, ходили.

А то треба було йти до кожних батьків. Не було! У нас в 30–тій школі ні одного першого кляса не було! Так вони оставили тих, що перейшли, то вони розділили тих. Ті, що перейшли до другого кляса, то вони розділили, зробили перший, тобто підготовчий перший. Їм треба. І одну, на таку велику школу й один кляс був. Ми мусили.

І коли на Донбасі були, ми мусили до шахтарів ходити, їм помагати, й культурно освічені. Все робити. А шахтарів досить не було. Ще й нас сварили. То шахтарі більше то не рухалися дуже, ні культурно. А ми мусили служити.

Донбас все ж таки, він голодав, але не вмирали. То всі до Донбасу їхали! Я ж Вам казала. Їде. А мій брат, його брат, то він от самої Полтави шов пішки, бо він не міг сісти. До самих Сорочинець ішов, то все трупи на колії бачив! Тоді їде така, як вона називається? По лінії така, тоді підбирали їх. По колії їде й підбирає, привозили.

Нехай я не з такої родини походжу, які, з неблагонадійних. А то ж ті, що благонадійні вмирали. Ті, що колись робили революцію, все й в них вже повимирали тільки! Він, я не знаю чому він не сказав — там багато вмерли ті. А які осталися партизани, що були в 20–ім році, то їх арештували. Я знаю їх прізвища. То такі, що я бачила. А що я по слуху не хочу. То таке все славне. Як би я побачила, що от таке.

До нас Каганович приїжджав.

Пит.: Так? І як люди реагували на?

Від.: Збирали всіх. І Троцький приїжджав. Та й збирали всіх і сказав, що вони мусять пам´ятати, що така то влада, щоб не піддавалися агітації крукулям і т. д., хто

буде агітувати й все. Ви мусите сказати хто агітує і т. д. — „Мы сумеем их! Чтоб они молчали. Мы сумеем их молчать!

І так ще рукою, той Каганович. І тепер ще живе ж! То живи ж.

Пит.: Як люди спасалися?

Від.: Від цього всього? Від голоду? Як вони спасалися? Я не знаю. Вони якось як дожили до того що то, то лободи в них рвать було. Наприклад, то чого вони такі туалети(?) їх. То вони ту лободу їли. Потім така кукурудза називається, а потім щавель. А потім, що то їх зостали, та вони пішли убирати вже хліб. А там колосків не можна — то їм там варили такі ті. А то найбільше йшли, цілими арміями, з дітьми по містах, ішли! Їх і не пускали. Ото ж я казала, то по містах ішли, просили. Але їх видворяли. Ну, а ті що йшли по містах, мало хто спасся; то більше померло. Страшно, є багато померло! Ви жартуєте. Кажуть, 6.000.000, а їх більше померло! Їх більше! Як так говоримо з інтелігенцією, ті, що пережили — то кажуть, до 10.000.000 вимерло. А вони спасалися тим тільки, що йшли.

Пит.: А як сталося з хлібом у місті? Чи Ви могли купити хліб?

Від.: Ні, давали по картках хліб. Хліба не можна! То вже тоді дали хліб якийсь, що називається комерційний. То вже пізніше, як уже трупом на трупом, пізніше вже комерційний став, як їх вимерло вже стільки. Ай, тоді черги були, що Вам тяжко уявити!

А в місті ми жили на картки, хліб. Не продавався. Ми то купували, не даром давали. Але то було ті магазини, то туди ніде не отримали без картки. А комерційний вже пізніше пішов!

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: Був, торгсин — то допомога велика була. Я сама свої сережки поміняла, перстень поміняла. То торгсин то добрий. Я поміняла й там муки дістала й крупи дістала й білої. А Микола матері ніс сережки; в нього мама вмерла, то ми віднесли. В нас торгсин був гарний, великий. І все було, тільки все за срібні. У нас трохи було срібняків і за те ми дістали там.

Пит.: А що Ви дістали за золото?

Від.: За золото? Я дістала муки.

Пит.: Скільки муки?

Від.: Я вже забула. Знаю, що коли я перший раз — я кілька раз ходила — як перший, я понесла свої сережки й колечку й таку брошечку. То я отримала муки — й Вам знаю, що торбину. Проте радість була. Знаю, що багатенько, що багатенько взяла. Всього. І навіть чай взяла. Бо моя мама дуже з шлунком хворіла, то я чай взяла. І дивлячися, що по чому.

Другий раз як я пішла, срібла понесла. Щось було сім долярів у мене, сім карбованців. І десятка в мами, золота вона була. Мами десятка золота. То за срібло менше платили багато. А за десятку я отримала масло, це було таке — смальцю отримала. І тоді прийшла — пам´ятаю як зразу, як принесла, й всі наші родичі зібралися. І яблунів напекли ми тоді. Багатенько тоді я вже як за золото.

Пит.: То здалося справедливо тоді, що вони давали досить?

Від.: Так, не можна сказати. Вони ж дали, в людей повідбирано було. Не можна. Як, наприклад, у нас — мама то задержала. А моя двоюрідна, бачите, ще сестра — її може вислали — то вона — її не вислали, а арештували вже в 37–ім році — то вона мала п´ятеро по 10, п´ять червінців! Знаєте, такі червінці були. То вона отримала дуже багато, що прийшлося моєму братові брати возика й привезла. І то нам трохи дала. Вона всього набрала, всього. А як би ж було, не має.

Торгсин дуже допоміг людям!

Хто задержав, хто тільки — там були й фіранки можна й все. Партійці там підживалися дуже. Вони мали все — як моя подруга — міняла й ковдри міняла, все. Ну, але то дуже поміг. І комерційний хліб поміг. Ну, тільки ще, що робилося.

Пит.: Ну, як Ви ще не маєте щось додати до того, то я тільки маю ще одне питання і те все. Чому, по Вашому, був голод на Україні? Що люди говорили тоді? Чи вони знали, яка причина була?

Від.: Це ж відомо! Вони забрали все!

Пит.: А чому забрали?

Від.: Забирали! Того щоби йшли в колгосп. Вони ж не йшли в колгосп! Що не робили їм, вони не війшли в колгосп. А в колгосп пішли тільки такі старці, знаєте, нема

нічого. Вони не йшли в колгосп. І то урожай був гарний! Нехай не скаже, що врожай не був гарний. Але приказ все забрати! Як є, не дозволяли нічого! Те що закопають люди, як найдуть, тоді забирали на Сибір. І навіть не можна нічого, навіть забирали те, що варене. І те змусили їх. Голод тоді став. Змусили. І тільки в колгосп. Так вони нічого не могли зробити. Тільки їх заставили те й хитро зробили! Також ганяли. А тоді як уже вборну зробили цих — хліба і т. д. — вони здали те, що вони полагалася їм. З хлібів, все. Тоді вони оголосили, такий дали податок, що неможливо. А тоді ходили й забирали все! Не можна було нічого оставити — нелюдяно, абсолютно!

Пит.: Чи Ви знаєте, чи була якась національна причина голоду?

Від.: Бачите, чого ми рахуємо національна причина? Люди в Росії не йшли в колгосп! Також ж пізніше пішли в Росії. Так само не дуже в Росії хотіли йти в колгосп. То чому ж в Росії не було голоду?!

І коли наші хотіли їздити, моя сестра їхала, так їх з Москви забрали й арештували! Не пускали ж туди!

А в нас — українці НЕ хотіли колгоспу! І українці найбільше, їм і це повезло, що якраз ліквідували й українознавство і ще багато за колгоспів тільки того, що українці! Наприклад, на Кавказі! Кажуть на Кавказі голод був. На Кавказі не було голоду — тільки при Кавказі де живуть також українці, де живуть при Кавказі. От там Ставропіль, Краснодарське. Всі голодали! А на Кавказі, за Кавказ, ніякого голоду не мали. І туди ж не можна було. Наші всі туди подалися — не можна.

Тільки на Україні був голод! В Росії не було голоду. Хто міг пробратися і втікав — моя рідна тітка втекла. За Москвою, забула як. І вона вижила. З двома дітьми втекла туди. Вона зразу мені листа написала. Втекла й вижила. Там не було голоду. Так не можна ж. Кордон був закритий. Не можна ж туди пролізти було. Нехай не кажуть, що там ми тільки були. Так само вони ж не хотіли в колгосп іти. Також не хотіли! А потім таки пішли вони. Вони ж пішли таки без спротива після. А Україна спротив зробила. Вона бойкотувала й все, колгоспи. І то їх заставили. А врожай був гарний! Нехай же ніхто нічого не вірить.

Пит.: Дуже дякую за свідчення.

Case History SW99

Anonymous female narrator, b. 1920 in Bohuslav, Pavlohrad district, Dnipropetrovs'ke region, one of 2 children of a poor peasant who joined the *kolhosp* when he felt he had no other choice. Famine began in early 1932 in lasted until early 1934. Narrator lost two uncles and two aunts in the famine She tells of starving children stealing and eating meat from a dead horse which had cooked as chicken feed for the *kolhosp* incubator and left outside to cool. but was herself able to get meat from horses that she found dead in the field. The family also had a cow and a couple of chickens. They gathered acorns from which they made bread. Narrator estimates about one–third of the village population perished. There were many homeless orphans. The school remained open, and the children were given something to eat in school beginning in 1934. There were cases of cannibalism in narrator's village.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я народжена 1920–го року.

Пит.: А де саме?

Від.: Дніпропетровська область, Павлоградський район, село Богуслав.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки робили в колгоспі.

Пит.: А перед тим, що вони робили?

Від.: Перед тим, як були в колгоспі, вони жили індивідуально.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки десятин землі вони мали?

Від.: Ні, я це не можу сказати Вам.

Пит.: Чи вони були бідні, чи середні, чи багаті?

Від.: Бідні.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, як вони почали організувати колгосп?

Від.: Вони почали організувати колгосп, забирати від селян усе, усе те, що було — машини, і коні, і худобу. І там вони організовували колгоспи.

Пит.: Чи Ви знаєте в якому році це почалося в Вашому селі?

Від.: *Nineteen twenty–one, twenty–two.*

Пит.: Так рано?

Від.: Почали організувати. Але голодівку вони зробили навмисне, бо то ж голодівка була в 30–ім році.

Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село? Чи Ви знаєте приблизно, скільки дворів було? Чи була церква?

Від.: Була церква. Церкву розібрали, як прийшла радянська влада. І здіймали всі дзвони. О бачите, я помилилася. Заким її розібрали, то вони зробили тамечка, що збіжжя завозили, амбар, а потім, як вони построїли новий амбар, то вони розвалили ту церкву й в нас уже потім церкви не було. В нас була одна церква на ціле село. Наше село було велике, а кільки точно дворів, то я не знаю. Три колгоспи було в нас у селі. То наше село було велике. А скільки дворів — я не можу це сказати.

Пит.: А чи люди спротивлялися, як вони закрили церкву?

Від.: Так, люди дуже спротивлялися. Люди падали на коліна. Падали на коліна й просили, щоби церкву не розвалили. А як здіймали дзвони, то діти, такі по 14, 15 років, брали *sling*, в нас казали „рогатка," і кидали там камінчики, на них стріляли, щоби ті дзвони не скидали, але вони все рівно не послухали. І вони церкву розвалили.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: Священика потім вивезли з нашого села й ніхто не знає куди. І більше за нього не було чути.

Пит.: Чи люди спротивлялися, як вони організували колгоспи?

Від.: Так, люди дуже спротивлялися, як вони організовували колгоспи.

Пит.: Як спротивлялися?

Від.: Бо вони не хотіли нічого віддавати, своє майно до колгоспу. А вони їх примушували. І багатих людей потім висилали за таке на заслання, щоб які не хотіли підчинитися, щоб іти в колгосп.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, які були вислані?

Від.: Знаю.

Пит.: Чи Ви можете сказати приблизно скільки з Ваших знайомих було вислано?

Від.: З моїх було вислано п´ятеро родин.

Пит.: А чи Ви були репресовані?

Від.: Ні, бо ми були бідні. Мої батьки не підлягали до розкулачення.

Пит.: Чи вони добровільно записалися до колгоспу, чи вони не хотіли?

Від.: Мої батьки? Мої батьки не хотіли до колгоспу добровільно йти, але вже чекали, аж як почали всі люди йти, то тоді й мої батьки йшли.

Пит.: Чи в школі вчителі вчили по—російському чи по—українському?

Від.: Вчителі вчили по—українському, але були години російської мови, але дві години на тиждень було російської мови, а то все було по—українському.

Пит.: А які книжки Ви читали?

Від.: Ми читали українські книжки. Історію України й географії — такі книжки. І букварі українські, як спочатку школи.

Пит.: Чи це змінилося колись?

Від.: Пізніше воно змінилося, бо більше почали на російській мові викладати книжки. Українська мова була слабша. Було все більше на російській. Але то вже пізніше було, десь у якихсь п´ятій, шостій, сьомій клясах.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про владу в Вашому селі? Чи в владі були місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: У владі були місцеві люди. А як не могли знайти місцевих, то вони тоді присилали з других районів чи областей в наше село.

Пит.: А чи Ви знаєте хто був головою сільради?

Від.: У нас був головою сільради Кавун.

Пит.: А як він був?

Від.: Він був непоганий. Значить, він до людей добре відносився.

Пит.: Чи він належив до комуністичної партії?

Від.: Так, він належив до комуністичної партії.

Пит.: Чи був у Вашому селі комнезам?

Від.: А що то таке?

Пит.: Чи були активісти?

Від.: То значить підривча — так би сказати *against Russian*...

Пит.: Ні. Ті, що агітували людей, відбирали зерно й все друге.

Від.: О *yeah*! То як то, активісти? *Yeah*, були активісти, так, так.

Пит.: Хто вони були?

Від.: Вони були наші селяни. Такі, що підлягали під радянську владу вже.

Пит.: Чи Ви можете мені сказати, як відбувалися хлібозаготівлі? Як вони шукали за зерном і всім?

Від.: *Yeah*, вони ходили й шукали по стодолах, хто що мав і в склах(?) потім шукали, і як хто сховав, то вони потім находили й забирали.

Пит.: Чи вони приїхали до Вас і шукали?

Від.: Ні, в нас не шукали. У нас не шукали, бо ми були бідні.

Пит.: А коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: Голодівка почалася в нашій околиці на весні. Почалася голодівка на весні.

Пит.: В якому році?

Від.: *Nineteen thirty—three*. Почалася спочатку *nineteen thirty—two*, проходила до *nineteen thirty—three*.

Пит.: А коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: Люди почали вмирати з голоду *nineteen thirty—three*, восени.

Пит.: А чи Ви голодували?

Від.: Так, я голодувала й ціла моя родина голодувала, батьки, й багато я стратила своїх тіток і дядьків, що вмерли з голоду.

Пит.: А що Ви їли тоді?

Від.: Я особисто їла дохлі коні, які коні привозили з поля, як їх знайшли на полі й привезли вже як заіснували колгоспи й заложили інкубатор, що вигрівали малі курята, то вони ті коні скидали з них шкіру й клали їх у такі котли й їх варили й потім виставляли ті котли на двір, щоб вони вихолонули, щоб годувати курят. То поки ті

курята дістали, то ми, бідні діти, ті котли випорожнили, бо ми ходили поза вуглями й крали. І то їли це.

Пит.: А що ще?

Від.: І ходили по городах, збирали траву й кидали на купу й потім як уже велика купа була тієї трави, то ми сідали навколо тієї трави й щупали й вибирали, яка трава була солодка, а яка була гірка.

Пит.: А скільки Вас було в родині тоді?

Від.: Нас було в родині четверо: мама, тато, брат і я.

Пит.: І чи були тітки й дядьки коло Вас, що жили в селі?

Від.: Тітки були в селі, що жили коло нас, так.

Пит.: І хто з Вашої родини помер з голоду?

Від.: З моїх родичів умерло двоє тіток і двоє дядьків. Як моя тітка вмерла, а мій тато був також хворий з голоду й дуже опухлений, і як викопали яму на цвинтарі, то не було тітку чим завезти на цвинтар. А там другу тітку знайшли на дорозі неживу. І ту тітку, як викопали яму для моєї тітки, то ту тітку підкопали таку тунельку в ямі й її так підіпхнули на бік, а потім мою тітку коровами везли її на цвинтарі, бо не було кому її нести, бо всі були безсильні. І потім ту мою тітку поклали в яму і так їх закрили на цвинтарі.

Пит.: Що сталося чи вони мали дітей?

Від.: Вони мали дітей. Діти осталися. Але потім діти також повмирали, але вже в 34–му році.

Пит.: А як Ваші батьки спасалися? Що вони їли?

Від.: Мої батьки спаслися тим, що ми ще тримали корову й пару курей і то так нас піддержало. А щодо хліба, то був у нас ліс і були жолуді, й ми з братом ходили збирати ті жолуді, щоби годувати пацят чи свиней. І ми ті жолуді зсипали на горище. І як прийшла голодівка, то ті жолуді ми потім брали з горища й їх у ступі сушили в печі й потім товкли їх у ступі, а потім на жорно, на такий камінь, мололи їх на муку й робили такі „ладоники" і так їх пекли зверху на плиті, бо в нас плити були такі залізні зверху. І ми їх так пекли ті „ладоники" і ми то їли.

Пит.: Як довго Ви так голодували?

Від.: Ми так довго голодували майже до кінця 33–го року й трохи 34–го.

Пит.: Чи багато людей в Вашому селі померло з голоду?

Від.: У нашому селі багато людей померло з голоду.

Пит.: Чи половина, чи більше як половина? Ви можете сказати приблизно?

Від.: Одна третя. У нашому селі людей вмерло з голоду може одна третя.

Пит.: Що сталося з мертвими селянами? Чи ховали їх десь?

Від.: Ті люди, які вже осталися мертвими селянами, то їх люди, які мали силу, то їх потім збирали на вози й завозили на цвинтар і їх так потім ховали.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Було багато безпритульних дітей. Але потім вони організували так як дітясла і тамечки вони були, ті діти.

Пит.: Чи діти ходили до школи під час голоду?

Від.: Діти під час голоду не могли ходити до школи, бо вони були безсильні, не було в що вбратися і їх заїдали воші дуже.

Пит.: Чи школи були відкриті?

Від.: Школи були відкриті. Котрі могли діти, то ходили. А котрі безсильні діти, що вони не мали сили ходити, то вони не ходили.

Пит.: Чи давали щось їсти в школі?

Від.: Уже в 34–му році, то в школі їсти трохи давали. Були такі ясла й там давали дітям трохи їсти. Але це все було, зі радянської сторони, що вони піддержували там.

Пит.: А чи платили татові на колгоспі? Чи грішми, чи він діставав пайок чи що?

Від.: Як ми робили в колгоспі, тато й брат, то ми діставали зарплату збіжжям. Кільки то заробили трудоднів, а тоді кільки дадуть тобі на трудодень, чи там пшениці, чи кукурудзи, чи ячменю, чи проса. То так ми діставали зарплату за нашу працю в колгоспі.

Пит.: А чи мама теж робила в колгоспі?

Від.: Моя мама не працювала в колгоспі, бо моя мама була нездорова.

Пит.: А чи то було досить, те що Ви діставали?

Від.: Воно хоч не було досить, але так треба було робити, щоб хватало. Воно не було досить, але, що вже не було так погано, що як було попередньо, як голодівка була.

Пит.: Як був урожай в 32–му році?

Від.: В 32–му році врожай був добрий, але, що вони самі зробили так, щоб той урожай не дати селянам. Вони самі зробили ту голодівку.

Пит.: А куди вони забрали хліб?

Від.: Я докладно не можу вам сказати, куди вони забрали той хліб, але я думаю, що вони його продали в другі держави. Але зато я не можу Вам точно сказати.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я можу сказати, що так, але, що ми особисто не їли. Але були в селі люди, що їли й котів і собак і людоїдства.

Пит.: Чи Ви можете описати це, що Ви знали про це?

Від.: Я можу сказати, що персонально або чи особисто я не бачила, але через других людей чула, що там найшли одну особу неживу й її забрали. Але докладно не можу це утвердити, що це є так. Але за собак й котів, то так.

Пит.: Чи Ви можете розказати мені деякі випадки чи цікаві моменти, що Ви пам´ятаєте під час голоду? Якісь картини чи Ви можете, що Ви не можете забути.

Від.: Ті моменти під час голоду, що я не можу забути, що як люди ходили по дорозі й падали з голоду, що не мали сили ногами ходити й вмирали по дорогах. То це є найстрашніша картина. Таку картину тяжко описати й тяжко її зрозуміти, що то може так хтось зробити.

Пит.: Що Ви тоді знали про величину голода? Чи Ви знали, що в других селах також голодували?

Від.: Я думаю, що то як голод був, то було й в других селах, бо то вони зробили той голод, можна сказати, на цілу Україну.

Пит.: А що селяни говорили між собою під час голоду? Чи вони знали чому був голод на Україні, чи вони були свідомі про політику тоді, наприклад, Ваші батьки? Що вони говорили про режим?

Від.: Це тяжко сказати, що вони говорили про режим, бо то була голодівка і так молоді люди тоді не цікавилися дуже прислухатися до таких політичних розговорів, бо думали, щоб щось знайти їсти, але що ту голодівку вони все думали, що вони зробили навмисне, щоб бідних селян примусити до їхніх тих прав, що вони собі вплянували. І ті селяни так думали, що той голод вони зробили навмисне.

Пит.: А коли й як скінчився голод?

Від.: Голод скінчився прикінці 34–го й на початку 35–го року, а скінчився тим, що вони дали потім селянам землю, яка не була орана й дали трохи насіння, щоби люди йшли в поле і садили. Те поле не було оране й люди брали собі мотики чи сапи і ходили й довбали такі ямки й кидали там кукурудзу, щоби та кукурудза росла. І тоді люди мали надію, що то вже буде їм щось там вродиться і тоді вони з тією надією вони так собі проживали й думали, що то вже прийде до кращого.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після голоду? Що Ви робили після голоду? Чи Ви робили на колгоспі?

Від.: Я як вже після голоду, то ходила до школи й працювала в колгоспі; я маю сім кляс. Я пішла, щоб піти до восьмої чи десятої кляси так як до міста. То як ми пішли до міста, щоб поступити до вищої кляси, то нам сказали, щоб ми принесли справку від голови сільради, що він нас відпускає, що їм робітників не треба в колгоспі. Як ми прийшли назад і пішли до колгоспу до сільради, то він нам не дав ніякої справки. Він нам не розрішив, бо він сказав, що треба робити в колгоспі. Так моя наука скінчилася.

Пит.: Я вже більше питань не маю. Чи Ви можете добавити щось до того? Що Ви пам´ятаєте, що Ви хотіли сказати?

Від.: Я не думаю, що я маю так багато. Я вже сказала то, що я пережила. Я пережила велике страхіття особисто й я думаю, що з наших братів і сестер дуже багато пережило те саме, що й я.

Пит.: Дуже Вам дякую за свідчення.

Від.: Прошу.

E.O.M., anonymous female narrator, b. ca. 1924 in Poltava region, the eldest of 3 children of a farmer–blacksmith. That the village had 5 churches before collectivization is an indication of its size. 3 of the churches were destroyed during collectivization. At the time of the famine, the children were aged 8, 5, and 2 1/2. Narrator's father opposed collectivization, after the August 1932 harvest was arrested and released only after promising to join the collective farm, then went into hiding. Then a brigade of men and women came with a cart, bags, shovels, and brooms, taking all the grain, flour, and beans, with the women sweeping up any stray grains. Thus, by fall there was nothing to eat. The family searched the chaff to try to find stray grain. The father went into the woods to gather acorns and to the river to gather greens. Potatoes and sugar beets, which he had buried in the spring, quickly ran out. Brigades came with sharp pikes and poked everywhere to find buried food and seized what they found, also taking the horse and cow. The father's smithy was dismantled and taken to the *kolhosp.* Once two activists came, found the father at home, and demanded he give grain to the state. One started choking and cursing the father. After the father beat them up, he fled, leaving his wife and children, changed his name, and sought work. The *militsiia* continued to come in the middle of the night, pound on the door, and search the house. The activists smashed the family's hand mill. By the beginning of 1933 there was absolutely nothing to eat, and narrator's mother began to sell everything left in the house. By spring the father came very seldom. The mother, frantic to save her children, hunted rotten potatoes, potato skins, and other refuse that might be cooked and eaten. Then the mother was forced to guard the prison, leaving the children alone. Narrator went up to the attic and pulled out some new chaff from when her father last thatched the roof and searched the for a few grains, then did the same on the floor. The mother came home with some greens and a handful of grain, which they ground by rubbing one stone with another. Later the mother was ordered to pick up dead bodies for common burial as punishment for her husband's escape. Narrator's aunt Khrystia arrived from another village, saying everyone had died there. Narrator's mother had no food to give her sister. The latter then went out to the garden to try to find some greens, laid down, and died there. At that time there were no coffins. Everyone was swollen from hunger, and among narrator's neighbors whole streets died out. "In one house, the mother ate her two children." When she died, the children's bones were found in the oven. In the fall of 1933 the father came home one night and told his wife to close up the house and seek work in order to survive. The 2 boys were taken to stay with their grandmother, while narrator was taken in by her mother's sister. This aunt's husband and 2 children had died in the famine, but she still had a son. They joined the collective farm and were given a miserable ration. At her aunt's insistence, she begged from the Party members as did many other village children. Narrator avoided empty houses for fear of being caught by cannibals who sold human meat in the marketplaces. In late January 1934, narrator's mother took her to a state farm where she worked 80 km. away and was able to steal from the pigs in order get enough to eat, living in a house with 8 other women. The mother was entitled to eat in a communal dining hall where she got a bowl of soup and 300 g. of bread, but narrator could not. In the spring they returned home to find that narrator's father had taken his 2 sons to live with him in an unknown town. Narrator's mother then joined the *kolhosp.* They were given something to eat once a day, but many were still too weak from lack of food to work. The child was placed in the *kolhosp* kindergarten, where there the food was very bad, but the children were given soup and 100 g. of bread thrice daily. Famine lasted to mid–1934. The father never returned. Narrator and mother remained in abject poverty. Narrator also discusses village arrests in 1937–1938.

Село на Полтавщині
(1932 – 33 – 34 роки)

Кожна людина ревно закохана в те місто чи село, де вона народилася і виростала. І, найбільше залишається в пам´яті людини її дитинство та юність на ціле життя. Моїм селом, я справді можу гордитися — це велике стародавнє село, що прославилося в історії, визвольної боротьби козацького часу — боротьби народновизвольної війни українського народу, проти панської Польщі (за часів Гетьмана Богдана Хмельницького (1648 – 1654), а потім в боротьбі проти царської Росії, за часів Гетьмана Івана Мазепи (історичний бій під Полтавою, 1709). Таких селищ стояло ряд, в напрямі Полтави, які чинили героїчний опір наїзникам. Отож мої односельчани походили із славних предків — козацького лицарства, які чинили і сильний опір Московсько–большевицькій владі, яка підступно виморила голодом 10 мільйонів українського населення (в 30–их роках). Моє село, з давніх–давен, пишалося своєю красою та багатством (як писав Тарас Шевченко: село на нашій Україні, неначе писанка, село...). На багато кілометрів простягнулися його вулиці, а з по–за мальованих плотів, виглядали чепурні біленькі хатки. Біля кожного була лавочка, на якій (по неділях і святах) сиділи селяни, гомоніли. А по вечорах, збиралися хлопці й голосисті дівчата, що своїми чудовили піснями, не давали спати (як писав, Шевченко — тільки дівчата та соловейко не заснули). Колись у цьому селі, відбувалися великі ярмарки на базари, на які з далеких хуторів і селищ з´їжджалися люди, щоб поторгувати.

В центрі села стояло п´ять великих церков (п´ять церков ділили це село на п´ять парафій). Чудові церкви красувалися високо своїми банями і хрестами, що з далека було їх видно в краєвиді цілого села.

На початку 30–их років, три більші церкви були розбиті й все церковне добре понищене большевицькими бандами. З тої цегли (яка вцілила) побудували два колбуди (колективні будинки, клуби в яких, щовечора збиралася большевицька зграя безбожників, і там під музику забавлялися. Старі побожні люди, ідучи попри це місце, з жахом та сльозами в очах, хрестилися. Пізніше (вже в пізніших роках), оповідали: що хтось бачив там Матір Божу, яка стояла з дитятком на руках і плакала (в куті на сцені) під час якогось там представлення.

Дві менші церкви лишилися цілими. Стояли з забитими дошками вікнами і великим замком на дверях. Там було сховище на збіжжя, яке забирали тоді від селян, а потім відправляли державі — Москві. Тоді ще в 1932 році були одноосібники, цебто селяни, які мали шматок свого поля (осібно від колгоспного). Таким одноосібником був тоді й мій батько.

Наша родина складалася з п´ятьох осіб: батько, мати і троє дітей. Наймолодшому було 2 1/2 рочки, середньому було п´ять років, і мені вісім років.

Я була найстарша з дітей, то ж добре пам´ятаю, що діялося в нашій хаті.

Пригадую: як прибігали до батька сусіди (мужчини) з газетками в руках з яких читали батькові совєтську пропаганду яке–то буде щасливе життя їм у колгоспах. Коли той сусід пішов, то батько до мами казав: — Який він дурак!. Мій батько, не хотів і слухати про колгоспи. Адже, мій батько був радий з того: що вже трошки доробився.

Побудував свою кузню, вже разом з мамою як подружилися (батько по фаху був коваль), то ж в хаті все велася свіжа копійка, бо ж кожному селянинові треба було придбати якесь ремесло до праці, в полі чи в городі.

А мій батько все вмів зробити, казали люди, що в нього золоті руки. Отож було з чого жити: щаслива була наша родина. Батьки мали шматок свого поля, гарний город, коня, корову, свиню на кури. Було своє молоко, м´ясо, городина і хліб.

В місяці серпні 1932–го року зібрали вони все збіжжя з поля, змолотили та позсипали зерно в засіки, до комори, яка стояла на подвір´ї, окремо від хати.

Тому, що батько не піддавався умовленням колгоспних керівників вступати до колективу в колгосп, то вони накладали на нього де–далі більшу кількість здачі хліба державі. Батько по можливості здавав їм хліб, аж заким залишилося тільки на зиму на прожиток родині, та на весну посіяти. Отже тоді батько їм сказав,що: — Хліба я більше не маю. Вони всерівно приходили і вимагали записуватися в колгосп, або давати державі хліба. Коли ж бачили, що батько не дає більше державі хліба і не вступає в колгосп, приїхала міліція, заарештували батька і посадили в в´язницю. Побув батько в в´язниці

пару днів і випустили, бо батько пообіцяв їм записатися в колгосп. Прийшов батько додому, і став вже від них ховатися. Коли вони приходили, то мама відповідала, що чоловіка нема вдома. Тоді приїхала бригада активістів, жінки і чоловіки. Приїхали возами (фірами) з мішками, лопатами та мітлами. Відбили в коморі замок і вичистили все: різне збіжжя, муку, крупи, горох, квасолю, і все інше жінки, повимітали засіки мітлами все що–до зернини. Зладували на вози і, повезли. Мама плакала — ломила собі руки ридаючи — просила: — Людоньки добрі! Змилуйтеся хоч на тих дрібненьких діток. Вони ж помруть з голоду.

Та це не були люди — це були потвори на людську подобу. Вони ж не мали жалю нідочого, вони продали б і рідну матір (були ж випадки, що й продавали).

Прийшла глибока осінь 1932–го року. У нас йще не було що їсти. Пересівали полову, щоб висіяти жменьку збіжжя; батько ходив до лісу збирати жолуді, лущили їх, сушили, тоді мололи в жорнах (батько зробив свої жорна), мололи ті жолуді на муку, і пекли якісь пляцки. Ходив батько до річки, витягав корінці з рогози, варили та їли. Картопля й буряки також кінчалися, які батько мав закопані на весну. Ходили бригади активістів з гострими піками і кололи ціле подвір´я, шукали чи десь не закопано збіжжя, буряки чи картопля. Коли ж знаходили, то все забирали. Забрали в нас коня і корову, коня віддали в колгосп, а корову забрав собі один з активістів. Вони мали право забирати що хотіли: одежу, начиння, меблі, вони ж були влада. Батькову кузню розібрали і перебезвли в колгосп. Одного разу (вислідили коли батько був вдома) прийшло два активісти до батька, і вимагали, щоб записувався в колгосп або давав державі хліба. Ви ж усе в мене забрали, паразіти, ви — закричав вже батько.

Один з них вхопив батька за горло і давай його душити до столу. Ти десь поховав, сучий сину! — кричав він до батька. Батько мій був сильної будови (звичайно коваль). Як увірвався, та як дав п´ястуком одному та другому в большевицьку пику, а сам утік. Від того часу батька вже ніколи не було вдома. (Він десь виїхав, і працював під другим прізвищем). Часом з´являвся в ночі, приносив нам оклуночок збіжжя, картоплі чи буряків, і зникав непомітно. Нераз у ночі почався гуркіт кулаком у двері, і скажений крик!

— „Отворяй! Милиция!"

Вбігало до хати два міліціонери, кругом нишпорили, шукали чи нема батька, або, якоїсь ознаки, що він був.

Кричали до мами: — Де твій чоловік!

Мама злякано відповідала, що не знає де він є.

Настала зима 1933–го року, їсти не було вже нічого, але нас рятували жорна. Приходили до нас люди з торбинками збіжжя, щоб помолоти на муку, за те давали нам мірочку (горнятко) збіжжя. Це люди, які зуміли заховати десь трошки збіжжя, і ділили по трошки на щодня. Мама молола цю мірочку варила нам якусь зупку, або мішала з шелюхою і пекла якісь пляцки.

Одного разу прийшли активісти і розбили наші жорна на кусочки. Почала мама продавати і міняти за їжу (за пів–дарма) все з хати: одежу, рушники, меблі, начиння, продала і комору. Купували ті, що хотіли нажитися дурничкою, які люди були хитріші, то наперед поховали десь збіжжя, а самі вступили в колгосп — притворившись бідними. Або чужі зайди (яким українська справа не боліла) були підлабузниками совєтській владі, вони не голодували.

Прийшла весна 1933–го року, батька не було, а сердечна мама на всі боки старалася, щоб спасти дітей від голоду. Перекопувала город, шукала там торішню мерзлу картоплю, терла її, збирала зілля, варила, і з того пекла нам якісь пляцки. Батько приходив дуже рідко, коли приносив якогось збіжжя горбинку, то мама ділила то по жменці на щодня.

Брала два камені (з розбитих жорнів), терла те збіжжя каменим у камінь на крупи, і з того варила нам зупку, щоб ми мали хоч раз у день щось теплого. Одного разу в ночі приїхала міліція, і забрали маму зі собою, сказали, що буде охороняти в´язницю (ходити кругом в´язниці, щоб хтось не втік, бо міліція спала). Там сиділи нещасні селяни, які не хотіли вступати до колгоспу, або які зловилися, мали заховано десь трошки збіжжя (це ж були злодії, які обкладали державу). Мама плакала, казала їм: — Як же я покину серед ночі самих дітей у хаті?

— Нехай твій чоловік приходить! — кричали. (Москаль сльозам не вірить.)

Забрали маму, та й повели в темряву ніч, а ми малі, наплакалися та й так поснули. Рано пробудилися, мами нема. Середній братик плакав, просив їсти, а менший, то вже не

міг і плакати — сидів худенький, схилив голову собі на плече, і сумно дивився запалими очима. Я найстарша, мусила щось придумати, бо дуже хотілося їсти. То ж полізла я на горище (під дах) і насмикала соломи (з нових сніпків, якими батько латав солом´яний стріх); там були де–не–де колосочки жита. (Я це вже знала, бо не раз робила це і наша мама.)

Принесла я до хати, кинула на підлогу ту солому, і ми почали шукати зернятка та їсти. Десь аж перед обідом прийшла наша мама додому. Принесла нам якогось зілля, кинула на стіл і каже: —Їжте дітки, це добре.

А сама (плачучи) дістала заховану жменьку збіжжя, і стала терти камінем у камінь на крупи, щоб зварити нам водичку, що б десь–не–десь плавала крупинка, яку називали ми зимкою. Одного разу наказали мамі (це вже була така кара, за те, що не приходив чоловік), щоб вона їхала на поле збирати трупи. Дали воза і ще одного чоловіка і поїхали вони в поле. Як я вже підросла, то мама оповідала мені. Каже: — Я як глянула, а то лежать по полі мертві люди, деякі голі. Люди ото ходили по полі, шукали їжі, та й там умирали. Ті, що ще були живі, здирали з мертвих одежу, щоб продати на їжу. Але, були вже такі виснажені, що з тою одежою в руках, і самі застигали. Мама взагалі боялася мертвих, а тут лежить їх десятками. Розплакалася мама і каже до того чоловіка: — Я не можу, я боюся.

— Та я вже якось і сам це зроблю, каже той чоловік.

Поскидав він ті трупи на воза, накрив рядном, та й повезли вони на цвинтар. Там уже була викопана готова яма (це вже другі люди викопали, такі ж невільники, як моя мама). Висипав той чоловік як дрова в яму, засипав землею та й поїхали.

Одного разу, прийшла до нас тітка Христя з другого села. Вже була вся опухла з голоду, ноги як колоди ледве що тягнула. Каже: — В мене вже всі померли з голоду, а я прийшла до вас, думала, що може хоч у вас є що їсти. Мама плакала, що не мала що дати їсти голодній сестрі. Пішла вона до садку збирати зілля, та й там умерла. Приїхала фіра, забрала тітку, кинули на фіру в чому була і повезли.

Тоді ніхто нікому труну не робив, ніхто нідокого на похорон не йшов, бо кожному заглядала смерть в очі. Люди тинялися пухлі, скрізь шукали їжі. Шукали різне їстивне зілля, шпориш (трава), листя з дерева, все що можливо проковтнути. Були випадки, що отруїювалися зіллям, або наїдалися блекоти, і з того дуріли — бігали та дралися на стіни.

Люди вимирали родинами. В наших сусідів вимерла ціла родина: батько і мати, дід і баба, батькова сестра та п´ятеро дітей, від 17–ти до трьох років. І в других сусідів всі вимерли, лишилася тільки одна жінка; а чоловік, двоє дітей і бабуся померли, в цих сусідів то померли всі діти, а чоловік і жінка лишилися. Далі, слідуюча вулиця від нашої, то ціла вулиця вимерла. В одній хаті мати поїла своїх двох дітей. Перший помер чоловік, а коли і вона померла, то ті люди, які забирали її з хати, то знайшли з дітей кісточки в запічку. Багато хат стояло пустими, всі вимерли, або розкуркулили (вигнали з хати) і вивезли їх на Сибір.

Прийшла глибока осінь 1933–го року. Прийшов уночі додому батько, і каже до мами: — Закривай хату, та йди десь до праці, бо цьої зими ви вже не переживете.

Поділила нас дітей мама; хлопчиків лишила в баби (батькової матері) а мене в тітки Марії (маминої сестри). Тітка погодилася мене взяти за тим, що мій батько мав приносити їжу, бо сама вона голодувала. Чоловік і двоє дітей померли з голоду, а вона з старшим синком лишилися. Записалася вона тоді до колгоспу, щоб урятувати хоч сина. Давали їй в колгоспі мізерну паєчку, що ледве–що вони вдвох животіли.

Отож моя мама мусила йти далеко на заробітки. Забила в хаті вікна дошками, та й пішла в радгосп до роботи.

Батько прийшов відвідати мене два рази, та й більше не приходив. (Зима, позамітало дороги, не міг добратися в село). Нарікала тітка, що нема що давати мені їсти. Каже: — Ти йди просити милостині. Мусила я йти, бо хотілося їсти. Я йшла до партійців, чи колгоспного правління, то дехто змилувався, дав картоплину чи бурячок, а часом і кусочок хліба. Совєтські пани тоді не голодували.

Я пригадую, як одного разу я зайшла до тітчиних сусідів (хто вони були я не знаю, говорили по–російському).

Каже до мене тітка, піди до них, вони мають що їсти. Як я ввійшла до них до хати, то якраз донька їхня (яка приїхала тоді з міста) вибрала з печі тісточка. Ті тісточка пахнули на цілу хату, а вона їх складала, то перекладала, а мені аж слинька котилася.

Нарешті вона змилувалася, відломила маленький ріжечок і дала мені. Ось так було і чужі зайди їли білий український хліб, тоді як українські хлібороби вмирали з голоду, а їхні діти ходили просити милостині. Таких нещасних дітей ходило тоді багато. Пусті хати я обминала, бо були такі людоїди, що ловили дітей, різали, і м´ясо продавали на базарі. Одного разу, я так ішла вулицею, а то дівчинка вибігла з хати, і кричить, плаче, що всі померли, а тепер і мій тато вмер.

Десь при кінці січня 1934–го року прийшла мама з радгоспу, щоб мене провідати. Як узнала, що я ходжу просити милостині, розплакалася, та й рішила взяти мене зі собою, до радгоспу. Працювала там мама, на свинарні, годувала державних свиней. Там вона від свиней могла щось украсти та з´їсти. Цей радгосп, був від нашого села, яких 80 кілометрів. Зібрала мене мама, та й пішли ми на піхоту. Мороз, завірюха мете, а ми йдемо полями, селами, збивалися з дороги, тоді верталися ми навпростець назад через ліс і цвинтар, і зимно і старшно, мама моя молиться та плаче. Ішли ми так пару днів, ночували по селах, хоч люди не дуже хотіли впускати на нічліг, бо багато було випадків, що обкрадали, або (як я вже згадувала, було людоїдство). Але тому, що жінка з дитиною, то впускали нас ночувати, давали нам навіть повечеряти (що Бог послав), а рано, давали ще й поснідати, люди співчували біді. Коли ми прийшли на місце (з різними пригодами в дорозі) то я два тижні не могла на ноги стати. В цій хаті, де ми жили (з якої господарів виселили), а нас там було десь 10 душ. Були все жінки (такі ж нещасні, як і моя мама), що прийшли туди до роботи. Спали ми всі покотом на підлозі, в соломі. В ночі вибігали миші, бігали по нас і не давали нам спати. Тоді страшно було скрізь — багато мишей. Казали люди, що ішли стадами, що навіть спиняли потяги.

Коли я вже підвелася, стала ходити, мама брала мене з собою до їдальні. Це був довгий барак, в якому стояли довгі дерев´яні столи. Біля вікна товпилися люди (стояли в чергу) через яке подавали їжу. На кожний талон (квиток) давали мисочку (тарілку) зупи (ріденький куліш), і 300 грам хліба. Це — на цілий день, для кожного робочого 300 грам хліба. Обіду не було цілком, а на вечерю знову тарілку зупи і чай. Платні жодної не було, люди робили за їжу. Біля столів сиділи люди, жінки і чоловіки, одні доїдали зупу, а другі чекали на миску і ложку, бо не було досить мисок і ложок. Мама моя також діставала одну тарілку зупи і 300 грам хліба, і цим ділилася зі мною. Мені їжі не було, в совєтському союзі: „кто не работает, той не кушает."

Одного разу був такий випадок, про який я запам´ятала на ціле життя. Молодий мужчина дістав у хлібі пів миші. Люди стали нарікати на пекарів та на кухарів, кажуть: — Занеси той хліб до кухні, та заяви в правління. А той чоловік мишу викинув, а хліб з´їв. Він боявся, що коли занесе той хліб до кухні, то другого не дадуть, а заявити в правління, то посадять у в´язницю, скажуть: — Що ти, молодий чоловіче, не задоволений совєтською владою?!

І так нам жилося.

Були ми з мамою там до весни. Мама працювала тоді на віялках (перечищчали зерно в елеваторах), насипали в мішки і відправляли державі. Додому не вільно було взяти жменьки зерна. Як ішли робітниці додому, то строго перевіряли. Але жінки взялися на спосіб, насипали собі по жменці зерна в чоботи за халяви, і так приносили додому. Вечером підсмажили на бляшці, і так їли як горішки. Інші жінки (які працювали в свинарнях) приносили картоплину чи бурячок, пекли в грубці (в печі, якою опалювали соломою хати), і ділилися з нами. Посилали мене жінки, щоб ішла я до правління просити хліба та на кухню якоїсь їжі, і так я відожилася до весни.

Весною 1934–го року мама до мене каже: — Треба нам іти вже додому. Прийшли ми додому і застали пусту хату, вікна вибиті й все з хати забрано. Пішли ми до баби, щоб побачитися з братами та поговорити з батьком, що далі діяти. А баба каже, що батько забрав дітей, і виїхав десь до праці, вона не знає й де. Поплакала мама та й пішли ми додому. На другий день, пішла мама, та й записалася до колгоспу. Принесла миску капусти квашеної (це вже дали їй в колгоспі на прожиток). То їли ми тієї капусти, та й полягали спати. А на другий день пішла мама до праці. Раньою весною (за чим почалися праці на полі) працювала мама на колгоспному подвір´ї, це властиво було господарство господарних працьовитих людей, яких розкуркулили (вигнали їх з хати й вивезли на Сибір, а їхню землю й маєток забрали під колгосп). Ото ж мама щорання йшла туди до роботи — чистила та білила вапном будинки та конюшні. За те давали мамі раз у день, щось із їжі, яку вона приносила додому і ділилася зі мною. Оповідала, що жінки такі

виснажені голодом, що часто було, що сяде жінка відпочити, та так з щіткою в руках і померла. Люди, сновиґали(?) як ті тіні, не мали сили працювати.

І так прийшла весна в повному розгарі, треба орати, сіяти, город нема чим посадити. На городі росте бур´ян, лобода, по–під плотами кропива, мама збирає це, варить, та й їмо.

Настали великі праці в полі, маму призначили їхати у поле; а тому що не було чим і як приїжджати додому на нічліг, то мама мусила там і ночувати. Завела мене мама до дітсадку (який було створено в колгоспі) а сама, на ціле літо, пішла на поле до праці. В дітсадку давали нам дуже погано їсти. Три рази на день ріденької зупи і 100 грам хліба. Той хліб був з бурякових насінь: чорний як земля і колючий, що неможна було його проковтнути. Діти насипали купу солі, вмочали по крихотці того хліба, і так їли. Багато дітей умирало вже літом 1934–го року, збирали зелені яблучка, чи інші недостиглі овочі, наїдалися (бо були голодні) діставали різачку (кров´яне розвільнення) і вмирали. Тоді ж померло й дорослих людей багато, які наїлися недостиглих овочів, чи збіжжя.

Мене моя мама спасла від цього: вона раз у тиждень приходила з поля мене провідати,і приносила мені сухариків. Це вона ділила свою пайку хліба (яку діставала за тяжку роботу на полі) і приносила мені. Я ховала ці сухарики під матрас, і щодня по сухарикові їла. Оповідала мені мама (пізніше, як я вже підросла), що і там на полі люди вмирали. Ночували вони під скиртами соломи, то що раня виносили когось мертвого.

Отак–то совєтська влада будувала на людських кістках свій рай.

В наступних роках ми з мамою дуже бідували. Родину нашу розбили: мій батько ніколи вже не повернувся. Я залишилася (на ціле життя) без батька, а брати мої без матері. Ми більше як родина не побачилися.

Село наше стояло пусткою — вулиці заросли бур´янами, плоти розібрані на паливо (бо не було чим палити в хаті). Дерева в людських садах совєтська влада повирізувала на будову та на паливо в колгоспі. Колишні чепурні біленькі хатки стояли похилені (стріхи не було чим полатати, дощ протікав, дерево гнило). Околиці хат стояли полупані вікна позабивані дошками, шиби позатикані мішками.

Колгоспні двори колишніх заможних господарів стояли запущені. В цих колишніх гарних домах створили колгоспні канцелярії, в коморах зсипали колгоспне збіжжя, яке пізніше перечищали і майже все відправляли державі — Москві. Конюшні запущені, коні худі, занедбано так само як і люди, падали на полі мертвими. По вечорах зганяли виснажених колгоспників до колгоспних дворів, і там творили мітинґи, на які приїхали совєтські посіпаки і кричали: — Догнати і перегнати капіталістів — цебто західній світ. А бідні колгоспники (від 33–го року, і аж почалася друга світова війна) не могли наїстися хліба в волю. Я пригадую, як я з другими дітьми ходили збирати колоски (на вже зібраних колгоспних нивах). Збирати колоски було строго заборонено владою (нехай ліпше згниє на місці, як дати бідним людям). Спеціяльно були наставлені об´їждчики, які об´їжджали поле верхи на коні, уважали, щоб колосків ніхто не збирав. Ой, як же страшно було, коли ми верталися додому з торбинками колосків, і наскакував на нас об´їждчик. Він гнався за нами на коні, а ми втікали, кололи свої босі ноги і оббивали до крові. Коли ж дігнав нас об´їждчик, відбирав у нас торбинки з колосками і грозив нам пліткою, щоб більше не ходили збирати колосків! Ми плакали, просили: — Віддайте, дядечку, ми більше не будемо. Та цей дядечко не мав милосердя до голодних дітей. Як же було нам жаль тих колосочків. Я приносила було їх додому, і заким мама прийшла з праці, то я їх витерла і перевіяла на вітрі зерно. Мама прийшла ввечері з праці, пішла до сусідів і змолола (в жорнах) на муку. Тоді з того напекла коржів. Ой, які ж вони були тоді добрі!

Ходили збирати колоски і діти з патронатів, але їм не забороняли: бо ці діти були державні, і колоски збирали в державі. Це діти сироти, яких батьки померли з голоду. А їх, таких дітей підбирали, творили патронати (такі виховавчі доми), там їм давали їсти, зодягали і виховували їх вже на совєтський лад. Учили, що Бога нема, наставляли дітей проти свого народу (українського свідомого елементу), навіть проти їхніх батьків, які померли з голоду, казали, що ті люди були вороги народу!

На нашій вулиці був такий патронат (в одній великій хаті, з якої господарів вигнали — розкуркулили і вивезли на Сибір). То вони (ці діти) як ішли на поле збирати колоски, то йшли колонами і співали большевицькі пісні про Леніна та батька Сталіна, які дали їм (цим бідним сиротам) таке щасливе і радісне життя. А по радіо в мікрофони

Москва прославляла свій, рай співали: — „Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек." Цебто — Я ніде в світі не знаю такої другої країни, де б так вільно дихала людина.

За одним хлібом треба було стояти в чергу від другої години ночі до раня. А рано привезуть хліб, і всім не стане — іде бідний колгоспник до роботи без хліба. Колгоспникам давали на трудодень мізерну паєчку, а останнє все йшло державі. Властиво, перше йшло державі а останнє ділили колгоспникам.

Прийшли страшні роки 1937–го і 1938–го — так звана „Жахлива Єжовщина," покотилися масові арешти, і знову вивози на Сибір. Люди боялися вже своєї тіні, не те, що говорити між собою. За одне слово незадоволення на совєтську владу — арешт. По селах ганяли в ночі „чорні ворони" (чорні закриті авта). Ото приїхало НКВД в ночі, вкидали людину в авто і повезли без вісти. Свідомі люди цього не могли вже витримати: в нашій школі директор школи скочив в шкільну криницю й втопився. Люди шептали між собою, що його мали вже арештувати; так він покінчив зі собою.

Я пригадую, як одного разу прибігла до мами рано сусідка і оповідала. Каже: — Загреміли в двері серед ночі, вскочили до хати два міліціонери з пістолями на поготові стріляти. Забрали чоловіка в підштанцях, не дали навіть одягнутися. Коли жінка спитала: — Куди, і за що вони його забирають? То вони відповіли: — Там розберуться за що, і він повернеться. Та він ніколи не повернувся. Він був по фаху кравець, свідомий український патріот. Вони хотіли винищить український дух, тому і забирали, хто тільки був підозрілий, чи навіть, як хтось набрехав на когось, і тих забирали. Куди їх дівали, ніхто не знав. Та пізніше виявилося в страшних розкопах у Вінниці (1943–го року) під час окупації німцями.

За приблизним підрахунком, у відкритих братських могилах, які відкрили в трьох місцях Вінниці, було поховано убитих 12.000 жінок і чоловіків. З нашого села люди їздили туди і оповідали, що місто Вінниці нагадувало тоді один величезний могильник. Але Вінниця не одиноке місто, такі самі місця, цвинтарі, знаходили по всіх областях України. У могилах лежали закатовані тисячі українських селян, робітників, і інтелігенції. В літку 1943–го року місто Вінниця нагадувало немов одну родину в жалобі. Тисячі людей перебували до міста з далеких міст і сіл України, щоб побачити тіла нещасних, попрощатися з ними й може знайти своїх рідних.

І вони знаходили. Свята церква повним собором прийшла на похорони. Ще ніхто, ніколи в світі не бачив таких похоронів. Це був перший по розміру жахливий й підступно організований морд людей. На всій земній кулі немає жодного уряду, який би посмів навіть подумати скоїти злочини, подібні до злочинів звироднілого, антинародного, московсько–большевицького уряду.

Ось чому по війні совєтська влада зорганізувала людоловство в Німеччині, щоб не було за кордоном свідків їхнього злочину. Спеціяльні совєтські агенти ловили тих людей, які не хотіли вертатися на батьківщину („на родину," як вони казали). Так само, як було за часів Єковщини, хапали людей, кидали до авта і вивозили їх „на родину," правдиво на Сибір. Це була та українська молодь, якої дітьми не добив Сталін голодом (в 30–их роках). А пізніше в 40–их роках Гітлер (який нічим не різнився від Сталіна) простягнув по них свою криваву руку і вивіз тисячами української молоді до Німеччини на невільничі роботи. Вони вже не хотіли з гітлерівської неволі вертатися знову до сталінської неволі. Ця українська молодь (а між ними і я) була змушена покинути свою рідну батьківщину та йти в світ шукати притулку, як бездомні, бездержавні люди.

Е. О. М.
1986

Vira Wusaty (nee Tsekhmistrova), b. May 5, 1931, in the village of Shliakhove, Kehychivka district, Kharkiv oblast, a large, well–off village of 700 households. Father's side of the family was well–to–do, mother's poor. The village church was ruined during collectivization. The family of narrator's father's brother, five persons, perished in 1933. Mother's brother lost two of three children. Narrator tells the tragic story of her aunt, whose husband told her to feed herself and let the small children die, because if she lived they could have more children; the aunt reluctantly went along with this but never recovered emothionally. Narrator's mother was dekulakized while pregnant with narrator, forced to live on the street for awhile, and was brought to court for attempting to choke a dekulakizer but was acquitted. Narrator's father fled to Donbas in 1931, where others who had been dekulakized helped him forge papers, and the family later joined him. He almost became a Stakhanovite but, warned of impending arrest fled in 1933 to Zemlianka, then arranged to return, obtaining a job and housing. The mother used to say "thank God we were dekulakized," because they survived in Donbas, while their victimizers back in the village died of starvation.

Питання: Прошу подайте Ваше ім´я й рік народження.

Відповідь: Я Віра Вусата.

Пит.: А дівоче прізвище Ваше?

Від.: Дівоче — Цехмістрова. Десятого травня 1931–го року, село Шляхова, Кегичівського району, Харківської області.

Пит.: Можете щось сказати про Вашу родину, скільки було осіб у Вашій родини?

Від.: По стороні мого батька була дуже заможна родина, їх було п´ять братів і одна сестра. По стороні мами були бідніші, були бідняки, як казали на селах —було їх три брати і дві сестри.

Пит.: А Ваша вже родина, скільки братів і сестер?

Від.: Моя родина —нас тільки двоє, я і брат.

Пит.: І який був Ваш стан земельний, значить Ваших батьків?

Від.: Мої батьки були дуже заможні, по стороні батька.

Пит.: Так що, як Ваші батьки подружилися, то мали?

Від.: Як подружилися, то мама прийшла в родину батька.

Пит.: До багатої родини?

Від.: До багатої родини.

Пит.: Так, село Ви згадали, назву Вашого села —можете повторити?

Від.: Шляхова.

Пит.: І якої величини було село?

Від.: Велике було село, 700 дворів. Дуже гарне було, були три ставки серед села, якраз наша хата стояла над ставком. Чудова оселя, будови були колись гарні —я вже не пам´ятаю, але дуже гарне було село, і багате.

Пит.: А як далеко воно було від більшого міста?

Від.: Воно вже належало до великих сіл, бо чотири кілометри був цукровий завод, виробляли цукор. То вже наше село було з великих сіл, а потім Кегичівка — районове місто.

Пит.: І в Вашім селі була, безперечно, церква і школа?

Від.: Була церква св. Петра і Павла, яка була зруйнована під час колективізації.

Пит.: Чи Ви може знаєте, з оповідань Ваших батьків, чи був у селі, перед колективізацією, так званий СОЗ —Спілка Обробітку Землі?

Від.: Не знаю.

Пит.: Чи був радгосп або артіль?

Від.: Не знаю.

Пит.: Також мабуть з розповідей знаєте дещо про голод — скільки людей згинуло в Вашому селі, чи в околиці за часу голоду?

Від.: Щоб сказати кількість —правдиво не можу Вам, але знаю, що було дуже велике нещастя в цьому селі, бо і з нашої родини було багато померлих.

Пит.: Може знаєте, пам´ятаєте імена людей з Вашої родини, які згинули, їх вік і...

Від.: Найстарший брат мого батька. Не можу Вам сказати, як називається, але в 33–му році він один лишився в родині, то вмер він, жінка і троє дітей. І друге знаю із переказів моїх родичів, то старшого брата жінка мала троє дітей, і в 33–му році її чоловік втік на Донбас, а вона була в селі, і вона давала їсти собі, двом, собі що знайшла, і одному хлопчикові, синкові своєму, а двоє дітей вмерли на її очах. Як я вже пригадую, коли вже ото ціла наша родина, ми устаткувалися на Донбасі, і ми зустрічалися, і я вже, будучи підростком, помітила, що та тьотка наша, як вона називалася — Олифа — ніколи не сміялася. Як ми раз їхали, то тітка так ходила, як статуя, тільки говорила і дивилася. Я ще тоді так багато не розуміла, але потім, коли вже підросла, я мала нагоду говорити з родичами і мені родичі розказали, що на її очах, вона сама їла і давала хлопчикові, а тих двоє дітей вмерло, бо так їй порадив її чоловік, і сказав, що нема ради, як ти виживеш, то ми діти будемо ще мати, але як ти перша помреш і діти лишуться і підуть потім, і так помруть як цуценята на дорозі, то з того треба якийсь висновок робити, і щось треба робити. І вона так зробила, але вона душевно ніколи не знайшла спокою. Ціле життя, і так воно лишилося, відбилося на ній.

Пит.: А Ви, Ваша родина, значить, батько, мама, Ви і брат пережили голод, можете сказати як і при яких обставинах це сталося?

Від.: Ми пережили голод тільки так, що в 31–му році вони, батькова родина, бачили, що вже надходить кінець, до них черга, бо тих багатих вже познищили, вони всі лишили свою хату і вони всі розбіглися. Батька арештували, але батько потім утік на Донбас, і вони всі пішли на Донбас.

Пит.: Хто, тобто мама...

Від.: Ні, тільки батько з братами і сестрою. Моя мама лишилася на тім подвір´ї. Мама мала, мій брат мав два роки, я мала народитися, і мою маму прийшли розкулачувати. То приїхав з району і сусід. І мама, із бідної родини і дуже впиралися — я не належу до багачів. Але одначе вони не звертали уваги і моя мама впала в таку істерику і вхопила одного з тих, що приїхали з району, і хотіла задавити його. І була би може задушила, але її відірвали, а вона то не пам´ятає. Одначе її викинули на двір і мого брата і забрали все з хати, все вивезли, на вози і забрали. І моя мама лишилася під тином, під полотом. І ніхто, розумієтеься, в такім випадку сусіди ніколи ніхто не хотів прийняти до хати. Але за те, що їх, моєї мами родичі були бідні, і як родичі, знаєте, вони її взяли до себе, але мама не могла ніде вийти з села, бо мали її судити, мав бути, відбутися над нею суд, за те, що вона хотіла задушити того, що прийшов її розкуркулювати. Громадський суд. Но, і тим часом я народилася...

Пит.: Це був який рік?

Від.: Це був 30, 31–ий рік.

Пит.: Перший?

Від.: Перший. Мама жила в родичів у своїх і не ходила ніде, нікому не казала нічого, аж одного разу її вже покликали до сільради і сказали: — Слухайте, громадянка, ви маєте ще одну дитину і не зголошуєтеся, то має бути радянський громадянин, як же ви так поступаєте? Мама їм сказала: — То вже народилася за совітської власті, то ваша дитина, кажуть, як ви так цініте вашими дітьми і ви мене викинули з хати, в такім стані, і з дитиною, і я вмирала під плотом, то, каже, робіть з тими дітьми що хочете, тільки дайте їм їсти. Ну, і вони кажуть, та дитина, тобто я, якось має бути названа. Мама каже — Чи ви знаєте, що я чекаю суду, що я буду, я не маю ніякого, я навіть не можу думати, що буде завтра, назвіть як хочете. Так що там, та пані, яка сиділа у сільраді, каже: — То ми назвім її „Віра."

Мама каже: — То буде нам „Віра." І так я маю ім´я своє. І тим часом, за деякий час, повідомили у сільраду, голову сільради, що відбудеться суд над Ганною Півень, моя мама з роду Півень, будуть судить. Всі дуже зацікавлені, бо сама жінка, двоє дітей, чоловіка немає...

Пит.: І ніхто не знав де батько, і мама не знала де батько?

Від.: Знали, знали, бо батько, бо в той час так було, знаєте, одні тікали, другі їм помагали, а треті верталися, так що знали, що він десь там є в живих. І приїхали судити, коли приїхали судити мою маму, із поля зігнали колгоспників всіх, бо хотіли показати, що так є в Совітському Союзі такий устрій і так треба дотримуватися. І коли приїхав, приїхав якийсь молодий суддя з району і почали питати що, як було, і коли остатню

запитали маму, він запитав, той суддя, каже: — Ви наважилися на нього, що ви хотіли його задушить?

Мама каже: — Я не пам´ятаю, може то було правда.

Але другий з ним приїхав і каже: — А де то було?

Мама каже: — В моїй хаті, то була моя хата і вони до мене прийшли. І він так ні з чого ні з цього каже: — Кого судить? — Він до цього чоловіка каже: — Вона тобі на вулиці того не зробила.

Так суд був закритий. Гражданка така, така є звільнена. Було дуже цікаво, дуже дивно, всі так в селі, хто знали, ну всі дуже здивувалися, що сталося. Знаєте. Ну й так маму забрали з залі батьки, а відтак батько устроївся на Донбасі і нас викрав, ми забралися з мамою і двоє дітей. Ми були, з початку були у Дружковці, то є там великі металургічні заводи. І батькові вдалося там виробити папери, підробити, бо Ви знаєте, були люди в уряді, які вже були також розкуркулені і помагали людям. І вони працювали, був фізично здоровий мій батько і працював внічно, і дуже багато працював і добився до стахановства. І мали йому дати нагороду стахановця, а вечером прийшов, це було в 33–му році, а вечором прийшов до нього знайомий, із заводу, і каже: — Павло, вже забирайся звідси, бо віднайшли папери, що ти є розкуркулений. І то я вже пам´ятаю, як ми їхали через зиму, вночі, так відразу склали всі маєтки, що було — всі лахи, і ми втікли. І ми поїхали далеченько. Осіли, осіли на таким півпорожнім місці, так ліс, і там стояли вже землянки. Ви знаєте що є землянка?

Пит.: Так.

Від.: То є з саману хати. І так розкуркулені, які тікали, десь комусь, і так один коло одного сідали під лісом.

Пит.: Де то було, в якім...?

Від.: То було між Константиновкою і Артемівським, то маленьке містечко Часів Яр. І коло того містечка, ще недалеко то був, вже казали, посьолок, Ростов його назвали. Бо там сідали такі всі, де не було кому дітися, бо там були Корнєво(?), знаєте, де глину копають, були залоги глини білої, що хати мазали, така біла глина. І то вони копали там ту глину і грабарювали і так жили.

Пит.: Значить так заробляли на життя?

Від.: І так заробляли, і ми тоді пубудували землянку, і так ми в тій землянці жили літо. Як прийшла осінь, і прийшли дощі і ми, як тепер пам´ятаю, вже в той час, якось вже була бабуся з нами, то мого батька мама, і одного прекрасного дня як пішов дощ, як пішов дощ, а наша землянка цілком розлізлася. То ще я пам´ятаю як мій брат казав: — Чекайте (а ми спали на підлозі, знаєте, в нас такий піл робили, такий з дощок, там ми спали, і глина, таке якби мі... сталась, прямо нам на голови, знаєте...). — То мій, пам´ятаю ще мій брат казав: — Чекайте ще, каже, чекайте, як ви будете старі, а я буду молодий, каже, то я вас так покладу спать на підлозі. То на та–та так, щоби на вас так глина впала.

Ну й так ми пожили. Потім батько знову нав´язали собі добрі знайомства, і добре влаштувалися, найшовся знову такі люди також, що були розкуркулені і мали великі посади вже потім. І ми вже побудували собі нову хату і так жили поки війна почалася.

Пит.: Не верталися вже назад в Україну?

Від.: Ми вернулися в 42–му році. Коли зайшли німці, відразу там німці зайшли, осінню на Донбас прийшли, до Ворошиловграда, і відразу не було вже що їсти, ми мусили весною, в 42–му році ми поїхали на Харківщину. Ми поїхали туди — тільки ми приїхали в своє село, за два тижні був прорив. Знаєте, німці там, в селі росіяни окружили німців і в наше село прийшли росіяни. Ми тільки приїхали. Правда в нашій хаті, в тій хаті, де в хаті мої батьки, жили поселенці–москалі. Немшакови(?). То був батько, мати й син і потім невістка з двома дітьми. То, правда, як ми приїхали, з´явилися в селі, то вони прийшли до нас і сказали, що ми, що вони нам дадуть пів хати, бо хата була дуже велика. І ми тільки ввійшли в свою хату — прийшли росіяни. І батько втік, а ми з мамою були. І відразу прийшов сусід і каже: — Бачиш, ми вас ще раз знайдемо. Але то довго не тривало, вони два чи три тижні постояли і німці їх...

Пит.: Прогнали?

Від.: Знову вигнали. У 43–ім році був прорив на Сталінград, росіяни прийшли аж до Дніпра, знову прийшли в наше село. І наше село зазнало дуже великої катастрофи, бо була, зайшла дивізія есес, наше село було майже все спалене, багато людей було вибито.

Пит.: Так. А більше про голод Ви може знаєте ще від родичів Ваших, бо там фактично Ви не були, Ви голоду не пережили в 33–му році, Ви були в той час...

Від.: Ми голоду такого аж не знали, тому, що батько працювали і ще є, а по містах, спеціяльно на Донбасі хто попав, то пережили голод і не знали багато голоду. Аж потім, дуже багато разів в моїм житті ми хотіли їсти і не було так аж розкішно, але що, але що я пам´ятаю, як моя мама не раз казала: — Дякувати Богові, що нас розкуркулили, то ми пережили. Бо ті, що нас розкуркулювали, то повимирали з дітьми з голоду.

Пит.: Там ті, що лишилися в селі?

Від.: Так.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки з Вашого села згинуло? Не знаєте? Як Ви вернулися, то люди вже не говорили.

Від.: Ні, вже не говорили про то. То вже переважно ми говорили тут на еміграції.

Пит.: Так.

Від.: Так, тільки знаю, як ми приїхали, вже вернулися в село, то мої родичі водили нас до тієї хати і показували нам, казали, що то тут помер дядько, дядина і троє дітей.

Пит.: В тій–таки, хаті?

Від.: В тій–таки, хаті.

Пит.: З голоду, значить, вони померли?

Від.: Вони померли з голоду.

Пит.: Імена їх пригадуєте?

Від.: Знаю, тітка Ірена.

Пит.: Маєте знимки їх?

Від.: Маю знимку.

Пит.: Так?

Від.: Маю знимку їх.

Пит.: Їх обох?

Від.: Так, їх обох.

Пит.: І можна бачити знимку в Вас?

Від.: О, певно, що шкода її тримати.

Пит.: Я віддам її.

Від.: Я принесу.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Case History UFRC3

Wasyl Haj, b. April 26, 1918, in a *khutir* near the village of Vlasivka, Zin'kiv district, Poltava region, the sixth child of a poor farmer and artisan who was landless before the revolution but during NEP was given about 5 acres, thus becoming a middle peasant. In 1932 was in the sixth class of the 7–year school and recalls that in November the activists coming to his farm to seize all the grain they had, naming the perpetrators. The father was treated particularly harshly for his opposition to collective farm, which he identified with serfdom, and in 1933 was arrested and sentenced to 3 years for refusing an order to take part in grain seizures. Narrator got work on the Zin'kiv MTS and surreptitiously helped his family, thereby enabling them to survive outside the *kolhosp*. People subsisted on such things as potato peels, corn cobs, sugar beet peels, and in the spring new shoots and bird eggs could be eaten and fish caught. People became swollen and tens died each day. The *kolhosp* assigned six men to pick up the bodies and bury them together in pits. By May 1933, 24 of the 75 houses in the *khutir* were vacant, the inhabitants having perished. Reports specific encounters with cannibalism. Narrator gives names of a number of those who perished and refers to his previously published memoir, V. Hai, "Communist Terror in Vlasiwka," *The Black Deeds of the Kremlin*, vol. I, pp. 275–277. Narrator tells of the neighboring *khutir* of Troianivka where no one died of hunger because the poeple were united, refused to engage in class warfare, and helped each other. Narrator's father died in 1939. Narrator gives details on collectivization, which first came to the area ca. 1927 in the relatively mild *TOZ* form, and the destruction of the church. Responds to questions on *komnezam*, thousanders, arrests in village and *seksoty*. Narrator's family never joined the collective farm.

Питання: Прошу подайте Ваше повне ім´я й рік народження.

Відповідь: Я називаюся Василь Гай. Я народився в 18–му році, 26–го квітня на Україні, Полтавської області, Зіньківського району, в селі е Власівка, в родині хлібороба — малого ремісника. Батько — Іван Дем´янович, мати — Уляна. Родина складалася: сестра Федорка, Мелашка, Мотря, Васька, Василь і брат Павло.

Пит.: Яким Ви були в черзі в родині?

Від.: Я був шостий. Тепер я перейду до того, що я бачив на своїх землях, на батьківщині — Зіньківського району, села Власівка, хутір Дадакалівка. В той час я був підлітком, якраз ходив до школи — шостої кляси — міста Зіньків, 32–го року. Пам´ятаю одного разу, коли нахлинуло нещастя на наше село Власівка і хутір Дадакалівка і Бочанківка. Бачу іде багато підвозок, а коло них уся управа і активісти нашого села. Оказалось, що вони їдуть викачували з нашого села хліб. Я всіх їх знав і собі уважав, підслухав — до кого вони їдуть? Оказалося, що вони наш двір, вони мають у плані. Перший, перший Гирогоренко Матвій — голова сільради, Твердохліб Микита зі села Бірки, керівник усього активу. Сільський актив: — Данильченко Левко, Пигида Нестор, Данильченко Санько, Закотиря (?) Василь, Василенко Яким, Скрипаль Данило, Валах Антон, Лютик Костянтин(?), Хоменко Іван. А коло кожної підвозки — кучер. Вони остановилися на вулиці й я підслухав (і хто) їхню розмову — що вони приїхали й до нас. Я зразу докумекав і сповістив татові й мамі. Мій тато, очевидно, зрозумів і наскоро мені сказав де він піде. А ми зісталися з мамою вдома. Найстарший керівник — Твердохліб — підійшов до мами і став кричати: — Де господарь?

Мама відповіла: — Десь пішов.

Він почав кричати: — Чому до сьогодні не виконали наведеним планом до двору (план до двору)!?! А ми чекати не будемо!

І з його наказу ввесь актив і возчулу(?) взялися викачувати. Його виконувати, його наказу і забрали все зерно. У цей час під´їхали якісь главарі і начали кричати до товариша Твердохліба: — А где ж хозяин?

Він відповів: — Утік, сволоч!

— Надо поймать, — і він говорив до тов. Григоренка. Цей главарь уже приказав по–російському. Він був з нашого і зразу почав бити нашу маму. Мама почала кричати й всі

ми дійшли, почали кричати. Але я в той час зрозумів, що будуть шукати батька. Я скоро вискочив із хати і дав знати батькові. Я один знав де він знаходиться. Тато скоро мені все переказав, а сам сів на човна й поїхав по річці за водою — річка називалася Грунь–Ташань. Я один знав де тато остановиться. Коли я повернувся до двору, то вже весь хліб і все — корови, свині, вівці — з двору було вивезено.

Пит.: Ви, власне, оповідали як то батька...

Від.: Усе це робилося в нашому селі в листопаді 32–го року.

Пит.: Так.

Від.: В той час, це був наступ на ліквідацію куркулів, бо вже було знищено, як клясу (раніше) — кулаків. Цей час, це було — насильна колективізація і мій батько був противником до колективізації колгоспів і не хотів, щоби ми йшли до колгоспу. Бо казав, що: — То панщина. Там будуть казати, що маєте робити і я не піду!

У нашому селі найнепокірніших нищили і засуджували і виганяли до міста Полтави. І від тоді в нашій родині почався голод. Я тільки почав учится в школі — в шостій клясі. Я мусив жити не вдома і шукати якусь їжу, щоб не вмерти з голоду. В той час, це для мене було тяжко, бо я далі свого міста ніде не був. В цей час у нашому селі в багатьох так само сталося. Багато роз´їхалося на заробітки — в колгосп не пішли. Наступила зима. Прийшлося тяжко нам, нашій родині — всім людям, які противилися колективізації — всім тим, що власть зробила викачку хліба. Найтяжче було нам господарювати, що не могли дать собі раду — хотя би вони і пішли до колгоспу. Бо в колгоспі давали їсти тільки тим, що робили, а діти були їхні голодні! Бо що це давали в колгоспі? Одну галушку і трохи води! Додому не принесеш. Уже на весні 33–го року люди стали примінятися, стали давати собі раду. Почали їсти різні трави, листя — бо за зиму поїли що було: лушпайки з картоплі, качани з кукурудзи, лушпайки з буряків. Кожна родина винаходила що могла. Люди вишукували й їли трави, що ліпше до пожитку: липовий лист, ліщини лист, квасець, конюшину, черняхи, лопухи. Борщ — трава. Стали ловити рибу, а потім — жаби, черепахи, собак і котів, птахів, ворони, галки, горобці. А також шукали де дикої птиці яйця, не знаючи межі. Від часу жажда — аби щось тільки їсти, їсти — без кінця! Найтяжче настало коли почалися польові роботи. Всіх гнали на поле й старих і малих. Так що вже не було часу до заготовки: ні на листя не мали часу, ні на заготовку листя, ні час готування. Настала ціла трагедія. Люди стали зразу пухнути — вмирали десятками на один день. Колгоспна управа стала давати наряди. Зразу визначали шість мужчин, аби зробили — збирали мертвих і хоронили. З нашого хутора (75 дворів) у травні місяці вже пустих було — 24 хат — в яких всі вимерли. Всі ці хати активісти забирали для особистих і городи тоже забирали і для себе садили що хотіли — бо вони мали чим засаджувати. Далі люди, які були сильніші — розбирали хати і попалили, бо не було де взяти топлива. Я мав нагоду бути присутнім у одній родині, що звалася Прокопенко Михайло. Якраз він умер у кінці травня. Я сам помагав його хоронити. Уже була викопана яма, ми його винесли і вкинули в яму. Якийсь дядько загостив у ту хату, загортав ту яму. Я повернувся з їхнім сином до хати, це мій був товариш по роках і по школі. В той час не відчувалося ні жалю, ні плачу. Я там був може один. В той час вернувся чоловік, що закопав Прокопа Михайла, він сів обідати. Господиня подала йому якусь супу й чай. А хліба не було, не давала — бо не було. Він їв суп, м´ясо і з чаєм запивав. Дуже мені хотілося поїсти того супу і м´яса, але мене ніхто не попросив. Так я й пішов додому. Усе це я розказав мамі і сестрам: — Що люди мають ще що їсти. Навіть м´ясо їдять! У нас нема нічого їсти, навіть немає ніякого насіння, щоб посадити город. Голодуємо, так і повмираємо, уже мабуть хліба ніколи не наїмося! А м´яса ніколи не будемо й бачити й їсти!

Мама відповіла, що: — Бог дасть!

Тоді був дуже... Через якийсь час з нашого хутора стали забирати на працю всіх тих, що не в колгоспі — насильно забрали й мене з сестрою. Аж у Бірки, Сумівського району — то було від нас 25–30 км. Забрали нас 25, або 40 хлопців і дівчат. Тут якраз з нами була і донька Прокопенка Михайла — Тетяна. Коли нас усіх зігнали на вигін — бачу: Тетяна знову куряче м´ясо їсть і бачу, що в неї дуже багато. Я підійшов до неї і став просити, але вона мені не дала. Далі нас (бо то було людське м´ясо), далі нас погнали 17 км. Коли нас догнали до міста призначення — то чотири душі померли, бо були дуже голодні. Прізвища, котрі померли: Прокопенко Грицько, Швидкий Кузьма, Валах Олексій і Дебелий Іван. Дійшли ми до міста роботи, на другий день нас годували — називалась

похльобуха — вода і мука. Раз на добу ми почали так. Мололи там буряки. Всі ми робили так три дні. Моя сестра мені каже: — У тебе, Василь, уже починають напухати ноги. Завтра ми будемо тікати додому. То хоч помремо, але не на чужині.

Рано вона встала, розбудила мене і ми втекли. Рано, на другий день ми вже були в Зінькові на базарі. Сестра мала три карбованці і купила два ґалета — з кукурудзи і макухи. Коли ми під´їли і стали сильніші, пішли в напрямок додому. Але — польовими дорогами, аби ніхто нас не затримав. Ми вже поморилися, хотілося дуже полежати і заснути. І так, з трудом ми зайшли додому. Але якраз у нас на хуторі, у цього ж Прокопенка Михайла — активісти знайшли людське м´ясо, що вони зарізали своїх дітей — Ілька й Явдоху — і чуть не все поїли. Від цього осталося — двоє рук і одна нога з хлопця.

У цієї родина осталася мама і дві дочки і син Петро. Їх дуже били остатками м´яса, але вони призналися, що вони вже з´їли: чоловіка і жінку, які проходили через наш хутір. Вони їх запросили, що їм дадуть поїсти. А оказалося, замість дати їсти — зарізали й з´їли їх. По тім сліду і допросі всіх родичів із села Дейкалівка — найшли повну бочку людського м´яса, пересипане попілом. Бо не було солі, то попіл охороняв м´ясо від порчі. Вони призналися, що людське м´ясо вони продавали й добре жили. Усе, що їм треба було — вони за гроші купили. Але, я почувши всю трагедію, я покинув хутір і село й пішов. Пішов у радгосп — за 19 кілометрів. у район Рижі(?). По дорозі я бачив людей мертвих, до гола розібраних — і ніхто їх не хоронив! У районі мене не прийняли на роботу, бо я не мав справки, хто я такий. Справку треба було мати „соцпроисхождения." Але я перебував там довший час. Щоб мене не піймали котрі мене знають, не пізнали які мене знають — я питався: копав прошлого дня картоплю, крав зерно, що давали коням. Лягав спати під ясла крадькома, а як конюх піймав — то дуже бив. Хотілося дуже жити, всюду ховався. Ішов у поле і таки „пасся," але об´їждчики і там ганяли, бо нас було дуже багато таких, як я. Усюду треба було ховатися. Підходить уже час, що хліба вже вибивалося колоски. Бо вже оголосили — що як кого зловлять коло хліба, то будуть судити — чи великий, чи малий. На смерть за зрізані колоски! Мусив я вертатися додому, а коли прийшов додому, то моя родина йще була жива. Бо моя замужня сестра трохи помагала, бо її чоловік мав роботу на конюшні в колгоспі. А на хуторі й на селі й всюду вже багато повмирало з голоду. З тих, що залишилося прізвища (з тих, що пам´ятаю, залишилося в мене): Валах Яків (це ті, що померли, як я прийшов), Швидкий Ігор і його син, Валах Одарка, Планидиха і двоє її синів, Мирослав і дочка Уляна, Михиль Уляна, Прокопенко Трохим, Олексій Рябина, Свириденко, Сидоренко Павло і його жінка, Іван Лютик, Нестор, його жінка і двоє дітей, Іван і Василь Стецюки, Іван Хоменко, Гордій і його жінка Параска і син Віктор, Хоменко Химка і дочка Палажка, Шацький Грицько і його син Микола, Вовк Іван і його жінка Уляна, Сидоренко і двоє дітей Петро і Олена, Чикало Яків і його родина з шести осіб, Лисак Остап, Стась Мирон і його родина з чотирьох осіб, Хоменко Тарас і його родина із шести осіб, Лисак Сильвестер і його родина з семи осіб, Найденко Макар і його родина з чотирьох осіб, Хоменко Степан і його родина з 12–ти осіб, Хоменко Іван і його родина з чотирьох осіб, Гоценко Карпо і його родина з п´яти осіб, Хоменко Петро і його родина з шести осіб, Лютик Яким і його родина з дев´яти осіб, Валах Дмитро і його родина з чотирьох осіб, Лютик Юхим і його дочка з котрою я ходив до школи в район Зіньків.

Усі ті, що я припоминаю родина з села хутора Власівки і Дадакалівки. І багато забув прізвищ. А при цьому — район, а в цьому районі їх було без числа! Ніяким я керівництвом (керівником) не був і ніяким письменником не був — а (останній в справі) справжній член хутора Дадакалівки і села Власівки і ще належуть сюди і хутір Бочанівка. За цей хутір мене жаль давить і сьогодні. Не можу цей хутір писати, бо там усі вимерли і не осталося з живих з 12–ти хат! А дуже не пригадую всіх прізвищ померших із голоду. Усі ці мої свідчення я написав до випущеної книги „Біла книга про чорні діла Кремля" йще в 50–му році. Там написано все що (по–англійському) я можу свідчити будь–де і будь–коли — Василь Гай. Померших усих і з семеро хуторів і село Власівка — 133 осіб, яких я пам´ятаю. Питайте!

Пит.: Пане Гай, будь ласка, скажіть хто з Вашої родини пережив голод? Скільки осіб?

Від.: Ми пережили голод дуже тяжко з допомогою (тут є наш зять у Рочестері, помагав, і моя найстарша сестра, яка крадькома нам підносила їсти). Або я ходив, бо я

вже не був у своїй родині. Я переживав у своєї найстаршої сестри і за неї ходив на роботу. Далі — батько засуджений був у 33–му році. Як засуджений? За те, що не схотів мій батько іти і викачувати хліб. Моя родина є бідна, до приходу совєтської власті не мали землі.

Пит.: Не мала.

Від.: Батько й мати не мали землі. Батьки моєї матері мали і мого батька. Але вони зійшлися і не мали. При НЕПові їм дали три десятини землі. При НЕПові ми дуже розжилися і ні були не багатими, ні бідними. Значить, якби сказать — нас, як розбирали то вже казали, що ми середняки.

Пит.: Середняки?

Від.: Але ми були бідна родина. Чому я хочу сказати, бо як нам наділили, не наділяли ще землі — то батько брав сестер і заробляв від снопа десь у когось, я не знаю як.

Пит.: Чужих людей, так?

Від.: В чужих людей, так. Бо я знаю — ми не мали землі. Тоді, як дали нам при НЕПові землю і дуже старалися. Бо ми майже були (крім мене, до мене) всі дорослі. Робили на полі і дуже був гарний урожай. І ми вже за ті роки, якби сказати — дуже піднялися, як на тому хуторі де я був. З тих, що ледачі були — наша родина дуже високо вибилась. Бо батько ткав, мати ткала плахти, а тато сукно, полотно. То все в зимі, а в літі коло тих трьох десятин. І нам дуже хватало. І вже розжилися і мали, мали худобу, значить коней не мали. Свині мали, вівці і таке для ужитку: кури, гуси, качки. Так що уже розжилися добре. І ми не підлягали до тих, що нас „треба було знищити," бо ми не належали до тих кулаків, чи підкуркульників навіть. Наша родина, значить, була з тих бідних і так що — тільки батьки мої розбагатіли при НЕПові.

Пит.: Так.

Від.: І як уже мали цю худобу і гонив я (помагав мамі, батькові) на базар цю худобу: чи свині, чи що, гуси гонить. Бо в нас не було такого транспорту, щоб возили. І в нас коней, кажу ще раз — не було. То ніхто не хотів купляти на базарі. І пригонили назад. І, і бачу, що батько і мати не можуть дать ради — не можна прогодувать же цю худобу цим збіжжям, що ми мали. Так, значить, не було то мій інтерес, але я так відчував — що, значить, нема нічого, ніякого заробітку з того. Тільки що батько, кажу, ткав і грошей часом брав. А часом за той аршин, як у нас казали (не метр, ще в той час). І, о! То, значить, за те й батька в 32–му році засудили — що він не хотів викачувати з других людей хліб. Просто не схотів уперто. Зразу посадили на два тижня, потім на місяць. Потім мав суд, якось випустили. Я від сестри прибіжу — бо всі хочуть знати, як з татом. І тато каже, що все в порядку. А потім засудили на три роки.

То ще рік жив, не заживала. Бо, значить поскільки (так уже пізніще я сам думаю), що не було поживи в організму — щоб цю рану лікувати.

Пит.: А чи, і Ваша родина взагалі не ступила до колгоспу?

Від.: Ні!

Пит.: Ціла, не вступила ніколи?

Від.: Ні!

Пит.: Не вступила?

Від.: Я був в колгоспі.

Пит.: Так, але родина, не то?

Від.: *Ja.*

Пит.: Ну, а як, значить — забрали Вашу землю? Чи як було?

Від.: О, як колгосп став. Ні в кого вже — чи був НЕП, чи НЕП роздавав ту землю, чи хто там — то вже ні в кого не було землі. *Yeah*, була присадьба коло хати, до річки. І там з того жили. Але, значить, дівчата (тобто, мої сестри) вже повиходили заміж. Бо в нас не було так як тут — діти пішли і вже не дають допомоги. Ми мусили давати допомоги. Я пішов, то я кажу Вам — добре заробляв, бо я пішов уже трохи, що мав уже трохи школи. То пішов уже в МТС, як там згадується.

Пит.: Так.

Від.: Не в селі, а вже в Зінькові. Якраз там підраховщик — давав рапорти, там значить, до району, до МТС, важив хліб той, що косили комбайни і трактори. Значить, ті рапорти я носив сім кілометрів. пішки там і назад кожний день. І з цього я — чи ви заробили, чи хтось заробив — але я мав три кілограма за трудодень зерна. І я його

отримував сестрі. Невільно мені було додому везти хліб, хоч я й отримував. І не належав до родини. Бо тут у мене в біографії — я вже до своєї родини не належав. Я пішов геть і собі пробивав дорогу. Зразу закінчив, значить, в МТС трактор–комбайнну школу. Уже працював і на тракторі, але там, значить, було трохи брудно. Я не хотів так дуже. Значить, умудрявся — здав курси на комбайна. А як на комбайні, як я виконав норму — то я за один день заробляв по 25 кілограм хліба. А мені цього дуже не було потрібно. Я привозив увесь хліб до сестри, а сестра значить доглядала брата мого і сестру меншу й матір. А батько помер у 39–му році, як я вже був у армії.

Пит.: А чи можемо ми вернутися ще назад? Що Ви пригадуєте з часів революції в Вашій околиці? Чи пригадуєте, як виглядало тоді все?

Від.: Я пригадую. То не була революція, а так би сказати — в нас розкуркулили людей, значить, багатих. Такого, як Удовиченого, це Мартиновського — він там, уже були колгоспи. Колгосп називався „Серп і молот" і колгосп „Перше травня."

Пит.: То рік, про який рік Ви говорите?

Від.: Це вже, значить, в 32–му.

Пит.: А перед тим?

Від.: А перед тим, це ж я кажу — тих багатших розкуркулили і в той час хотіли дзвони в нас знімати з церкви. І почали там дзвонити! Я був підлітком, а що мені — то було півтора кілометра й я вже там. А людей — все село зійшлося! Я Вам правду кажу — я нічого дуже не розбирався й думав, що то на вогонь. Бо в нас же не було телефона. Я думав, що я побачу вогонь — як то хтось горить, або що. А оказується — там, значить, бунт підняв — щоб ті дзвони не знімати. Все село і кажуть, що значить, буде біда, бо приїде міліція. А оказується — хтось умудрився і то перервав ті телефони, що до района телефонувати. І то до того, цілу ніч. І я там собі, розумієте, всі сторони збігав. І один такий був — вони казали, що він не при своєму розумі, але він то керував. Але що і чим кінчилося — то за пару тижнів. Люди розійшлися, дзвонів не дали зняти.

Пит.: А хто хотів знімати дзвони?

Від.: Влада.

Пит.: Були, значить, з влади?

Від.: О, *ja*. Приїхали сепціалісти, які їх...

Пит.: Звідки вони приїхали? Звідки приїхали?

Від.: То я думаю, може десь аж може з Полтави. Бо ми тоді належали до Харківської області.

Пит.: І не знаєте — хто то був? Хто вони були?

Від.: Ні. Я не знаю.

Пит.: Як вони говорили? Не знаєте по якому?

Від.: Ні, я бачив їх, але не знаю. Говорили по–українському, я думаю. І перше що: як після того бунту — через два тижні, чи то — і того паламаря не стало і той, що там, значить то, тим керував. І ніхто вже більше не піднімався. Знаю, приїжджали авта — ті старі Форди, в той час. Як я перший раз їх бачив, то я ще й чіплявся. Мені там байдуже було, чи там дзвони знімали. Я за тим автом ще бігав, пам´ятаю. Аж тоді оказується: і того, й того, й того забрали — я не пам´ятаю навіть прізвищ тих що.

Пит.: І забрали ті дзвони?

Від.: О, *ja*! Пізніше забрали дзвони і дзвіницю розібрали і церкву половину розібрали. І в церкві уже зерно зсіпали і значить там...

Пит.: І то було коли — 32–ий рік, десь так?

Від.: Я думаю десь...

Пит.: Перед?

Від.: Перед, перед 32–им роком.

Пит.: Так.

Від.: Бо там хліб то зсипали той колгоспний і дуже не давали людям хліба. Тільки, значить — я думаю так: бо ніхто дуже так не мав наїдка. Але активісти, особливо я можу зазначити, що був у нас дяк у нашому хуторі. І ми там, як він там по могилках ходив і яйця там люди клали — то і я там бігав, пам´ятаю. І ця родиная(?), не забудьте — що перша стала. То не називався колгосп, а СОЗ. СОЗ, то значить — якби об´єдната таку господарку.

Пит.: Спільна Обработку Землі?

Від.: *Ja*. То знаю, що ця дячиха там кухаркою була. І ці хлопці уже там, уже мій товариш — разом у школу — Сергій, розумієте. Уже він в комсомолі якомусь і то все. Мене то дивувало і я там заглядав. Чи то був колгосп, для мене там дур... Я заглядав і бачив, що їм давали не по кілограму, а просто скільки їм було треба, тим активістам привозили. Були коні такі прислані, десь такі породисті. Бо так у нас такі не були такі багачі, що мали добрі коні. А все такі, якісь такі — для обробітку. А то тими кіньми розвозять. Я дивлюся і думаю: — Ну який мій тато, не йде до колгоспу! Як там оті, що мають! Активно працюють, як вони багато хліба мають! І всього мають, і вдома мають і дивись та кухарка–дячиха — і як ця влада мусила її знищити. І дяк, правда так — як вона розгулялася (я Вам правду скажу), то дяк цей зарізався. Сам себе, бо не міг терпіти.

Пит.: Так що СОЗ був у Вас — СОЗ? А радгоспу, також там?

Від.: Був я в радгоспі — зазначив.

Пит.: Але там — у Вашім, значить, в тім селі?

Від.: Ні, ні, ні!

Пит.: То був далі радгосп?

Від.: Далі радгосп був. Значить, там Лютенька, Гадяч — то я вже там пішов на ті заробітки. То я кажу — крав зерно.

Пит.: А СОЗ був таки в Вас там на місці?

Від.: А потім колгосп став.

Пит.: А потім вже колгоспи повстали? А що з священником сталось? Ви кажете, що дзвіницю розібрали, дзвони забрали, церкву розібрали — знищили і зробили...

Від.: Священик?

Пит.: А що зі всящеником?

Від.: Пішов геть. Бо священик був у нас, я там дуже добре пам´ятаю — це був Оксюк. *Ja*, священиком. Тобто мого того земляка, що ми боронили. Я тут — його дід був у нас свщеником. А я зробив...

Пит.: А пам´ятаєте ім´я — Оксюк?

Від.: *Ja*, отець Оксюк.

Пит.: Отець Оксюк? Ну, нічого.

Від.: Але в мене сталося так: у школі мене вчать, що „релігія — опіюм!" А вдома мені кажуть, що „треба боятися Бога!" Кого мені, так сам собі подумав — вже ж мав трохи школи і думаю: — Як то мені з цим бути? На чиїй стороні бути? І я зробив одну велику, значить — недобре діло. У церкві, то я запам´ятав цього Оксюка. Він як прийшов до мами, то мама вже давала мені так, що я навіть сьогодні пам´ятаю. За те, що я таке зробив. А я...

Пит.: Так що Ви кажете, що в якому то селі? Можете, будь ласка, сказати — що то з церквою, з дзвіницею — як то село називалось?

Від.: А, то Власівка.

Пит.: Власівка? Власівка і там був отець Оксюк, так?

Від.: *Ja*, *ja* — село Власівка.

Пит.: І Ви зустріли когось з його родини потім?

Від.: На еміграції.

Пит.: Так.

Від.: Я вже то забув. Але коли я стрівся і познайомився. Що я кажу, значить, що: — Я Василь.

А він каже, що таке його прізвище. А я тоді — стукнукнуло(!): — а то не ваш тато був у нас священиком?

А він каже: — Ні, то не тато. То дід мій!

І то з того часу ми були близькі. Він був засуджений, вигнаний. А я, значить, з 37–го року не був вдома, кар´єру собі робив, значить в армії. І то буде далі моя біографія.

Пит.: Так, а що з тим отцем сталося?

Від.: Знищений.

Пит.: Був знищений? Не знаєте в яких обставинах?

Від.: Це я вже чув від свого товариша, взнав, що він був знищений.

Пит.: Так, бо Ви не знали.

Від.: І його тато був священиком, також знищений. І він належав до тих. Але вмудрився — виїхав, значить, на Донбас і приїхав на еміграцію разом зі мною.

Пит.: І Ви дещо згадували про тих, про тих — сільську управу Вашого села, які приходили забирати. І Ви давали, подавали імена. І то в більшості українці були, правда?

Від.: *Ja*, українці.

Пит.: Чи з часом вони мінялися, не знаєте?

Від.: В той час вони всі були, весь час — ті самі. Але більше шкоди робили оці — підлизайки, що доносили на когось. То це — ці нищили село. Своє село, свої хутори.

Пит.: А чи приходили з поза села, знаєте — десь з Полтави, з міст? Такі, значить, чужі люди. Чи вони приходили?

Від.: *Ja*. Я зазначу, що Твердохліб, це був із Бірок. Це від мене яких 40 км. Він був призначений головою сільради в нас. З якої раціï — чи то його партія посилала, чи його, значить, хто посилав. В той час мені, значить, не було дуже в тому цікаво. Тільки пам´ятаю: як моя сестра виходила заміж, цей Твердохліб був головою сільради. А виходила вона заміж за комсомольця. І в нас на селі треба було могорич дать, бо він був з другого села.

Пит.: Так. В якому році то було?

Від.: Я думаю: десь у 29–му, у 30–му році. Перед голодом. Але ми жили в той час можливо і цей чоловік (наш зять), він є тут у Америці тепер. Бо моя сестра померла, він женився з другою. І він дуже нам помагав, бо в їхньому хуторі Троянівка — ніхто з голоду не вмер.

Пит.: Чому?

Від.: Бо там активні люди. Один одного не видавали і не доносили, розумієте. Так як мій батько (так як я зараз розказую, чи мій батько розказує), що він то не любе і все! Хоч ти його вбий, а він не любе! А там сказав, то ніхто його не видав, розумієте. І то дуже, навіть як у нас уже все забрали. То ще зять той прийшов — що теля зосталося. То ноччю теля крадькома за півтора кілометра відвів — там зарізав. А тихенько мені передавав м´ясо і ми тим трохи уже живилися.

Пит.: А чи був Комітет незаможних селян, чи в Вас був такий?

Від.: *Ja, ja, ja, ja*!

Пит.: І хто до нього належав? Скільки їх було? Не знаєте?

Від.: Більше, значить, ото ж я нагадав, що той дяк і дячиха, що вони зі своєю родиною там були. І вони добре жили, я їм завидував.

Пит.: То був той Комітет незаможних селян і СОЗ? Чи то було те саме?

Від.: *Ja, ja*. І вони чи робили, чи не робили — а їм хліб давали. Оце той називався Комітет незаможних селян.

Пит.: Незаможних селян? І що вони робили, властиво?

Від.: О, зразу вони, значить, обробляли землю — ту, що в багачів забрали. А потім, значить, як уже почали колгоспи — то совкупно. І вони майже, я Вам скажу — і перші гинули з голоду. Хоч їм тоді й привілегію робили і вони пожили. Але був такий один активіст, вроді казали — комсомолець. Але я знаю, що він не був грамотний — Давиденко називався (забув і прізвища). Та й заробив, розумієте 40 трудоднів. А я ж роблю за сестру в колгоспі й сестра получає за мене, значить (це ще був підлітком). А він собі такі коротенькі штанці — тоді мода була. Активіст — і такі чулки, значить, якісь такі грубі. І так собі, як підрахував, що заробив 40 трудоднів — він каже, що не піде більш до роботи. Його ніхто не силував. Каже, що як він підрахував, що він дістане, так як казали — 20 чи 30 кілограм на трудодень. Він собі получив, підрахував, що на 40 трудоднів він достане 1.000 кілограм. Він сам ніколи не поїсть того хліба. Бо в нас ніхто дуже не розрахував на розкоші — як хліб був, то вже й було вже добре, знаєте. Так що я пригадую то все, значить, не *exactly*, прізвища вже позабував.

Пит.: Так, так. А чи Ви згадували про той, МТС — Машино–Тракторну Станцію? Чи в Вас була також в селі?

Від.: Ні, тільки в районі.

Пит.: Не було? Ні, ні? Чи Ваша округа, значить, село — було поділено на сотні, десятки, п´ятки?

Від.: Ні, тільки на колгоспи.

Пит.: Не пригадуєте? Не пригадуєте такого поділу?

Від.: Ні, тільки на колгоспи.

Пит.: Двадцятип´ятитисячники — таких не було, чи були такі?

Від.: Я, значить, чув за них — але з ними не зустрічався в той час. Може й говорили, а мені то в вуха не приходило. Але, я знаю, що вони були.

Пит.: А сексоти? Чи мали Ви щось до діла з ними?

Від.: *Ja.*

Пит.: Можете щось сказати?

Від.: Мій товариш, оцей же — дячихи син, називається Сергій. Ми ходили разом до школи. Але якось його призначили вчити малограмотних — Лікнеп такий називався. І він там учив. А то вже було, значить на тій бригаді. Ну, а як там були дівчата та й особливо, значить, якби в той час я вже був майже дорослий — то цікаво, як там дівчата й хлопці. І там трохи, може я й школу якусь робив (не пам´ятаю). Але заглядав там у вікна. І там оцей Антон Валах, розумієте, був уповноважений дивитися за порядком. І він на мене зробив рапорт — що я там нарушав ту дисципліну. Мене засудили на 10 днів примусової праці при сільраді, щоб я відробив. Але я дуже боявся і мами і сестри і стида того — то я боявся, щоб мене не розпізнали. То я тихенько відробляв, але цей Валах Антон на мене доложив — пізніше я вже взнав. Я йому трошки помстивсь, пізніше.

Пит.: Чи мали Ви щось до діла з Чека, чи ҐПУ?

Від.: Я скажу — що я мав, бо я служив — уже в Армії.

Пит.: Хочете щось більше про то сказати?

Від.: Я скажу, як Ви хочете слухати біографію.

Пит.: Потім, так? Добре. Ви згадували, що в Вас — коли, властиво, повстав колгосп у Вашому селі?

Від.: Я думаю, що десь у 27–му, 28–му році.

Пит.: І хто були ті перші родини? То були ті бідні, так?

Від.: От, то незаможні селяни.

Пит.: А коли почали розкуркулювати?

Від.: Також в тих роках: 26–го, 27–го і 28–го роках.

Пит.: І як то відбувалося, можете сказати?

Від.: Відбувалося так, що значить — вони належали до знищення (в той час мені не дуже було відомо). І їх як розкуркулювали, то вони не мали права буть у селі. Не мали право мати щось їсти й їх вивозили і звалювали — де друча, або де, значить, нема нічого, не роде. Там їх висаджували. Що вони захватили зі собою — якусь одежу, то там спали, чи сиділи. Не мав ніхто права підійти туди їм принести ні їсти, ні пити. Вони часом (ось я пригадую, як мій знайомий розказував), що втікали. І якось вхитрялися десь у Донбас, хоч тоді мені то ще не дуже було відоме. Чи десь у друге село, де трошки там так, як кажу, Троянівка, що там якби і ми втікли, то й нас би там може там трохи вшанували. Бо там не видавали якось. Значить, я був там де вони були викидені в ті бугри — бачив.

Пит.: А скільки їх було, як багато?

Від.: О, я думаю — там може було яких 40 родин.

Пит.: Родини — з дітьми й зі всім?

Від.: З нашого села, з наших хуторів. А там у других селах (бо наш район був, належало 15 сел до району), то там своя була влада зі Зінькова наказана і там вони й нищили. Я вже там не знаю. А так, як тут нищили, то я бачив, значить, що ніхто не мав ніякого доступу до них.

Пит.: І що, яка їх доля далі була? Чи їх десь завезли потім?

Від.: Для мене дуже не відомо, тільки знаю, що вони десь розійшлись. Чи далі на заробітки, чи може десь далі погинули, чи десь до Донбасу добиралися. Чи якісь папери може десь якісь, може. Не всі були й в сільраді й в Зінькові в районі, не всі були. У моїй біографії є. Не всі були такі кати, як тут сексоти були в нашому селі.

Пит.: Так що Ви не знаєте, що з ними? Ви там нікого з родини і таких ближчих знайомих не мали?

Від.: Знаю тільки, що то були куркулі. Великі багачі, а які там багачі — але, значить, казали, що то великі.

Пит.: А як провадили пропаганду за те, щоби вступати до колгоспу, чи приїздили?

Від.: О, можеш записатися, можеш завтра виписатися.

Пит.: Ні, а чи пропаганду робили?

Від.: Робили, і мітінґи робили.

Пит.: Мітінґи?

Від.: І казали: — Можеш коня відвести, а завтра забрати. І можете тоді на своєму полі. Хто це пробував, то той був на, замічений і був — як не знищений, то доконав сам.

Пит.: А чи приїздили якісь військові відділи до Вашого села і значить...

Від.: Ні, тілько приїздили, значить, такі верховоди. Як тут (я нагадаю), як то Юхименко і пару родин жидівських, я пам´ятаю. Бо мама там носила їм ще за моеї пам´яті, значить, чи масло там, чи яйця. Якось там з ними *business* робила.

Пит.: Ті жидівські родини, що Ви кажете, вони приїздили чого?

Від.: За селянські продукти, купляти. Або моя мама, або другі господині носили на базар і там знайомі були з тими жидами. Але ті жиди помагали, значить, владу строїть советську.

Пит.: І коли ті жиди з´явилися там?

Від.: О, були в цей час, якби сказати — під колектівізацію. Але були й постійні, в нас жили.

Пит.: Такщо, то не є — що вони тільки приїхали тоді, в 33–ім році?

Від.: Ні, ні! Перед тим вони ще жили.

Пит.: Вони були там цілий час і вони там брали участь в тім, в тій, значить...

Від.: *Ja.* Аксьонов там, Кошкін і другі такі, значить, що там вони...

Пит.: Ви маєте їх імена, так? Аксьонов?

Від.: *Ja*, трохи маю.

Пит.: Могли б Ви сказати?

Від.: *Ja.* Я пізніше скажу.

Пит.: Пізніше, добре. А чи були бригади такі міських людей? Скажім, з Полтави, чи що? Що приїжджали й агітували, щоб ставати до радгоспу.

Від.: Ні, тільки з району.

Пит.: А на селі?

Від.: Того не було. І значить, що робив уряд — щоби так звано добровільно люди вступили в колгосп, чи що?

Від.: Ну, мітінґи й зібрання.

Пит.: Зібрання — в більшості?

Від.: *Ja*, *ja*, і казали, що то буде дуже рай великий і дуже не треба робити! Тільки, значить — жити й їсти й гулять.

Пит.: Так що тільки мітінґами вони пробували. А що було з тими, що не хотіли вступити до колгоспу?

Від.: Це було, що й з моїм батьком!

Пит.: Арештовували, значить? Більше таких випадків було?

Від.: Судили нізащо і не міг відказатися, бо тільки мусів сказати — що він винуватий й вже.

Пит.: А чи знаєте Ви якийсь спротив? Ось Ваш батько один з них. Але, чи знаєте таких, щоби до бійки якоїсь доходило з владою? Що не хотіли люди ставати в колгосп? Чи були якісь такі випадки?

Від.: Були, але я не бачив.

Пит.: Ви самі не, не...

Від.: Значить, кажуть: — Що там, на тій вулиці було — що той того вилами заколов. А хто там, як там було? Бо я не можу, кажу, навіть пригадати на селі всіх прізвищ.

Пит.: А чи пам´ятаєте Ви щось таке, що прийшла чутка і сказали, що скасували колгоспи? Бабський бунт то називали. Чи Ви щось таке чули?

Від.: Ні.

Пит.: Не було в Вас такого, щоб люди розбирали речі й все з колгоспу, бо мовляв...

Від.: Було, кажу, що і розбирали. І старшої сестри наш зять, то як, щось треба було, то навіть брав коней й батькові в Полтаву передачу возив. Значить, він якесь там право мав. Але як то, я не знаю.

Пит.: А пригадуєте Ви такі бригади хлібо–заготовачів, що приходили і шукали за хлібом по хатах?

Від.: О, *ja*! З ковіньками під піччю, по долівці, по городі — скрізь це, значить, вишукували, під дровами!

Пит.: І хто то був?

Від.: Це все бригади, але були це місцеві все.

Пит.: Це місцеві люди?

Від.: Все, все, все — визначні активісти місцеві.

Пит.: Чи Ви можете сказати — скільки від Вашої родини забрали збіжжя? Як, значить, на початку.

Від.: *Oh, boy*! Все забрали! Нічого не лишилось! І мішків не хватало, то моїх сестер і мами сорочки зав´язували. Рукавами насипали в сорочки й ладували й везли. І моя сестра ця, Мотря (що вмерла, а її чоловік тут є) вона зомліла й пам´ятаю, що зять її (у мене якийсь ножик був), що їй зуби розчіпляв — бо вона, значить, як би сказати непритомна впала і задихнулася. Кажу, що: — Ну, нічого, нічого й не можна було ні борщу тримати в печі! Як щось побачили — як не з´їли — то перекинули. Чи щось було зварене — ходили щодня. Уже тих, що вивезли й не противилися радянській владі, то всіх — кожний день ходили. Ходили чи ті, чи другі, чи треті. По три, по п´ять осіб ходило — все, щоб не було — у гній викидали, аби нічого для поживи не осталося! Це дуже, дуже добре я пам´ятаю.

Пит.: І кажете, Ваша сім´я не вступила взагалі до колгоспу?

Від.: Ні!

Пит.: Ніколи не вступила?

Від.: Ні!

Пит.: А, чи крім Вашого батька, знаєте якісь інші арешти? Когось арештували в селі?

Від.: О, *ja*!

Пит.: Знаєте імена тих?

Від.: О, *ja*! Разом з батьком їх визначили трьох, щоб вони йшли викачувати хліб. Батько, як спротивився й ті спротивлися. І цих трьох зразу засудили, других назначали.

Пит.: Знаєте як називалися?

Від.: І то значить, вони всі, перерахував які активісти були. І вони всі там є, подані мною.

Пит.: Але тіх, що їх арештували, кажете, так як Вашого батька?

Від.: А *ja*! Я тут опустив, але сьогодні треба мені добре пригадати. Я знаю, що один був Нестор Лютик — разом з батьком засуджений.

Пит.: І що він?

Від.: Але тільки батько сидів. Ті якось чи впісля суда, чи якось — що вони повтікали й десь на Донбас і все. Вони прожили і при німцях вони вернулися живі.

Пит.: Повтікали, значить?

Від.: Повтікали, але як? А судили разом з моїм батьком.

Пит.: А про вивози на Сибір зі села. Більше не знаєте кого, що вивозили людей?

Від.: Тих усіх, що на горбки вивезли — чи їх у Сибір відправили, чи де, я вже по дорозі по тій не ходив.

Пит.: Не знаєте. А чи був у Вас у селі колгоспний суд? Було щось таке?

Від.: Громадянський, так називався суд.

Пит.: Громадянський суд?

Від.: Значить, вже як Вас судили — хоч і мене судили на 10 днів — то не називали Василь, чи там якось — а громадянин, я пам´ятаю.

Пит.: І хто там, в тім суддею був?

Від.: Значить: вечеря, пили, був суддя і там якийсь адвокат чи якийсь прокурор, чи що — значить, підтакач. І мене засудили на 10 днів примусової праці й 10 карбованців. Але я не платив, бо мій товариш був там секретарем і якось то „затер." Бо я не міг знайти в той час 10 рублів. То він там якось записав, що я заплатив. Аж пізніше я взнав, як то він зробив.

Пит.: Ви вже згадували про священика. А ще як з учителем було в Вас в той час? Чи був учитель в селі?

Від.: О, *ja*! Був.

Пит.: І яка була його доля, значить, під час тої колективізації? Яку він ролю відігравав? Взагалі, школа?

Від.: Я б сказав: — учителі не вступали в ніякі ці організації. Бо я в школу ходив, хоч і з перервами, і до мене вчителі дуже ставились. Такі, як Дмитро Дмитрович і Марія

Силовна й мені, значить, помагали, хоч я й пару днів пропустив, не зза моєї вини. То вони мені помагали, щоб я доганяв других.

Пит.: Так що вони були цілий час в селі під час...

Від.: Були в селі, і значить, і був директор і була школа в нас велика.

Пит.: І не було спеціяльних змін жадних, нічого?

Від.: Ні, їх не було. І я не бачив, щоб вони фігурували в активі чи щось, якийсь настрій в людей робили, чи віддавали, чи направляли — такого я, значить, не бачив у той час. Але, значить, я на вчителів не можу нічого. Тільки на той актив, на тих сексотів, які значить, продавали своїх людей власними руками.

Пит.: А були якісь чужі в селі, не українці — що власне голівно забирали збіжжя, що переслідували людей. Скажім, якісь прізвища чужі — чи російські, чи жидівські?

Від.: Пам´ятаю, як то накладали вже в час голодівки по 32 кілограм на двір м´яса, щоб виконали. То якось ще з цим зятем Семеном, якось ухитрились — що ми ще якось порося в той час десь вигодували. А я вже дуже не знаю, як то сталося, то знаю...

Пит.: Так, прошу.

Від.: То моя фамілія якось вхитрилась, що зарізали те порося. Оцей Василенко, як десь там у сільраді доклав — а там, напевно, дали знати в район і приїхали прямо з району уповноважені. І знаю, що приїхав такий Багрій. А хто він був, значить — але був з района. І ще пам´ятаю, що зять якось на те сало (що вже було зложено) накинув жакет якийсь — щоб вроді не замітили, щоб не все забрали. Але цей Багрій каже: — „Нет, нет, это наше!" — І забрали. І мама упала, тобто, знаю — нарочно. Це пізніше мені мама казала: — Хоч би ж то, каже, оставили!

— Я, каже, упала — думаю: через мене та вони бочку ту не будуть нести. А вони, каже, переступили й те забрали.

Пит.: Так що він по–російському говорив, Ви кажете? То Ви пам´ятаєте?

Від.: *Ja.* Він говорив по–російському і по–українському. А оказується — мама (батька не було), а мама десь пожалілася, щоб вернули те сало. Хай м´ясо — бо то треба заготівку здати 32–ох кілограм. Але якось там вона достукалася і повернули те сало. А м´яса ні. Значить, трохи розібрали і те сало. І ми були дуже задоволені, що то — аж так мама добре постаралася. Але безсильно, бо цей Багрій приїхав і сказав: — Як не буде плахта, мені в подарок (це вже нам мати, мені пізніше розказувала) — не буде плахта в подарок, то однаково ми те сало заберем!

І мама ще й плахту дала. І було, пам´ятаю — як розкуркулювали. То моєї мами батько мав млин вітряний. І там було наше зерно — молоти, у діда. Але його забрали. І мама, знову, якось добилася — що те зерно (але, це ще перед голодівкою) і мама якось добилася знову — що те зерно повернули нам. І ми їздили — бо дід належав до другого села, Дейкалівка — й ми поїхали. Я знаю — мій брат був малий, що ще мама, мама — цицьки давала. То він роджений в 27–му році, десь у тому. То повернули ще й той хліб, якось. Бо ми ж, кажу, не належали до тих, що або треба розкуркулювати, або підкуркульники, або... Були чесні, як і всі селяни, значить. Не були з тих по... Тільки один батько, значить, вперся — що він ніколи радянської влади не буде підчиняться, бо то не наша влада — казав тато. Це те, що я пам´ятаю.

Пит.: Дуже дякую.

Wasyl Gella, b. April 22, 1906, in the small (14 families) *khutir* of Kovalenkivka in Poltava region, the youngest of four sons. Narrator's father was quite well–to–do with 45 *desiatynas* (over 120 acres) of land and died of starvation in 1932. Most of the latter's land was taken in the 1920s, but he still retained almost 25 acres. A state farm was established in the area in 1928, and the rest of the land was taken in dekulakization. Narrator is from time to time prompted by his wife Irena Gella, who is also present. The wife's father and sister also perished in the famine. Also includes remarks from narrator's daughter (Larissa Ruditsch), who was five years old during the famine. Narrator describes endless movements from place to place to escape the kulak label and to find work.

Питання: Прошу подайте Ваше повне ім´я й прізвище.
Відповідь: Василь Гела.
Пит.: Так, і дату і місце Вашого народження?
Від.: Двадцять другого квітня 1906–го року.
Пит.: Будь ласка, можете дати докладно місце, як називалося село чи хутір, де Ви народилися?
Від.: Коваленківка.
Пит.: Хутір?
Від.: Так.
Пит.: А яка область це була?
Від.: Полтавська.
Пит.: Скільки було в Вашій родині, скільки братів, сестер Ви мали?
Від.: Нас було, в нашій родині, три, три брати: Петро, Федір і я, Василь.
Пит.: Чи були сестри?
Від.: Не було.
Пит.: Не було?
Від.: Дівчат не було.
Пит.: Не було дівчат. Так що Ви були наймолодший?
Від.: Так.
Пит.: А скільки землі?
Від.: Господарство було, при батькові було 45 десятин.
Пит.: То це велике господарство?
Від.: Не так, ну, а вже заможнє.
Пит.: Заможнє?
Від.: Заможнє господарство було.
Пит.: І як, сини всі були на господарці, чи тільки...
Від.: На господарці.
Пит.: Всі?
Від.: Тільки господарка була.
Пит.: Всі займалися, так? Добре, а якої величини було Ваше село, скільки там було хуторів чи хат?
Від.: Чотирнадцять хат.
Пит.: І які то були —заможні були селяни?
Від.: Ні. П´ять господарств було заможніх, а то такі, як кажуть: пролетаріати.
Пит.: Середні, а то й бідні?
Від.: А то й бідні, безземельні були.
Пит.: Так що Ви кажете —14 хуторів, то скільки то?
Від.: Хат.
Пит.: Так. Чи Ви пам´ятаєте чи в селі б Вас був радгосп —створили в Вас радгосп?
Від.: О, ні!
Дружина свідка: Радгосп.
Пит.: То нічого.
Від.: То називався перше радгосп.
Пит.: Заснувався перше радгосп? В хуторі?

Від.: Радгосп.
Пит.: А коли то було, чи Ви пригадуєте? В якому році?
Від.: У 28–му, 1928–му.
Пит.: І хто вступив до того радгоспу?
Від.: Майже ті хуторяни, які там були, з бідної класи.
Пит.: Ваша родина не вступила?
Від.: Ні, ні! Моя, не вступала.
Пит.: Чи Ви знаєте скільки в Вашому селі, з тих 14 родин згинуло з голоду?
Від.: Майже не знаю.
Пит.: Не пригадуєте, не знаєте?
Від.: Не пригадую. Майже не погинув то ніхто з голоду.
Пит.: Думаєте, що з тих...
Від.: Бо ті, заможні розсипалися, їх розігнали, позасуджували. За тих не знаю.
Пит.: А ті, що залишилися й вступили, то вони собі давали раду?
Від.: То вони вступили.
Пит.: А хто з Вашої родини згинув з голоду? З Вашої родини? Пам´ятаєте імена?
Від.: О! Це, перше, батько.
Пит.: Як називався батько?
Від.: Дмитро.
Пит.: Дмитро Гела?
Від.: Дмитро Гела. Ну, а то двоюрідних, то я не знаю як вони.
Пит.: А мати Ваша, як?
Від.: Мати померла від хвороби — тиф.
Пит.: А батько коли згинув з голоду?
Від.: У голод.
Пит.: Коли, в якому році?
Від.: У 32–му році.
Пит.: Таки там?
Від.: Я получив листа із Полтавщини, вже скажу, бо брат оставався тут на Полтавщині, а я аж у Харкові був, то получив листа, що, каже, батько помер уже наш із голоду.
Пит.: А брат був лишився так там вдома? На Полтавщині?
Від.: Там, на Полтавщині.
Пит.: І брат пережив голод?
Від.: Пережив.
Пит.: І один, і другий брат?
Від.: Другий брат раніше загинув, як його були заарештували.
Пит.: В якому? У 18–му?
Від.: То в 18–ім, отак.
Пит.: Його арештували. А за що його арештували, хто?
Від.: Їздив на базар там, на станцію Галещина. Із базару їхали, ну і військові частини переходили тоді, уже, і арештували його.
Пит.: Як він називався?
Від.: Петро. І забрали і відправили до в´язниці, у Кременчук. І він, ото, в Кременчуці помер. У в´язниці ж туди; я приходжу, де той, відкрили ворота, ті двері, й їх вивозили мертвих, багато. І батько пізнав свого...
Пит.: Сина?
Від.: Сина, і ото побачив, вже вивозили, всіх голих.
Пит.: І не знаєте, за що його властиво засудили?
Від.: Тоді якоби документів не було, та то й то. Без суду, без усякого.
Пит.: Ви знаєте, що йому закидали? Нічого не знаєте?
Від.: Ні.
Пит.: Не було жадного суду, нічого? Так? А батько Ваш помер з голоду так там у себе вдома, на Полтавщині, так?
Від.: На Полтавщині.
Пит.: А Ви, значить, з Вашою родиною, Вам вдалося пережити.
Від.: Так.
Пит.: Тобто Ви...

Від.: У Харківській області.
Пит.: Тобто Ви, Ваша дружина і донька, так?
Від.: І донька, так.
Пит.: А з часів революції — що Ви пригадуєте з часів революції, як виглядала революція в Вас там?
Від.: Ой, ой, не можу, як сказати — як? То, просто, не можна розказати всі подробиці.
Пит.: Тільки так, тільки трошки.
Від.: Що я, очевидець того. Ну, як виглядала? Приїжджали ж — батька побив вже один...
Пит.: Коли то було?
Від.: Зимний час. Це в 20–му році, зайшли в хату і один, з тих же, що приїхали, він ще комісаром називався, як будьто–би воженний, комісар. Ну й витяг револьвера і давай бити по голові. Батько руками закривався. Я, малий, побачив, то мене страх обняв і я давай — вискочив з хати, то сніги, кучугури великі, і до сусідської хати, побіг там до однієї старухи, і плакав, значить, розказав їй, що мов, а вона сказала, що не плач, вони, вони поїдуть, вони нічого твоєму татові не зроблять. Ну, от так було.
Пит.: І після того, як той загон прийшов, то хто то був, то були червоні? Так?
Від.: Так, вони партизани червоні, червоні партизани вони.
Пит.: А чого вони приходили, що вони хотіли щось забрати, чи що?
Від.: Шукали, а хто зна, що вони шукали? То тоді воно, в той час знаєте, приїжджали і одежу забирали, отак, як той. Ну, ото ж, пізніше приїжджали і з того, із брата штани зняли. Завів у другу хату та й каже: — Скидай штани.
Пит.: Також партизани?
Від.: Ну, так! Червоні партизани, так називали.
Пит.: Так вони себе називали?
Від.: Ну так! Ну і це воно Вам таке.
Пит.: А тоді як вже прийшов час, значить, колективізації в Вас, правда, совєтська влада — хто був у сільській вправі Вашого села, чи то були місцеві люди?
Від.: Ну, в нашій, зі села виїхали ми, то зарання.
Пит.: То Ви не знаєте.
Від.: Не знаю що, хто.
Пит.: Так, так що Ви, Вас так звано розкуркулили, так? З самого початку?
Від.: Так.
Пит.: Коли то було? Коли Вас розкуркулили?
Від.: Ну, в 28–му році, як заняв радгосп. І то — виходь з хати, значить, ...
Пит.: А як то виглядало: в 28–му році створили радгосп, і забрали Вашу землю.
Від.: Землю, землю раніше забрали, землю раніше.
Пит.: Всю землю забрали раніше, чи тільки частину?
Від.: Ні, частину. Нам покинули дев´ять десятин зі 45–ти, то...
Пит.: То коли то було, що забрали?
Від.: То, в 20–их роках, отак десь.
Пит.: Так.
Від.: У 20–их роках.
Пит.: То забрали Вам більшість землі, а лишили Вам дев´ять десятин.
Від.: Дев´ять десятин.
Пит.: І так лишили.
Від.: І то ото ми жили...
Пит.: Аж до коли?
Від.: До 28–го року, знову радгосп.
Пит.: У 28–му створили радгосп.
Від.: Створили радгосп, і приїхали, привезли свій реманент уже до того і сказали: — Забирайсь!
Пит.: З хати! І, значить, землю забрали, тих дев´ять десятин, ту решту?
Від.: Ні! Ні!
Пит.: Ні?
Від.: Та вже земля осталася вже ні до чого, а нам сказали: — Ви виходіть з хати, і лишайте це все тут.

Пит.: І куди виходь? Куди хочете?
Від.: Куди?! То нічого не сказали —куди, там, що, лиха очітка.
Пит.: Так що вони Вас не везли ніде, тільки казали: —Забирайтесь!
Від.: Ні! Очисть хату, і зразу там устроїли контору — тут контора буде, а там магазин вони зробили пізніше в другій половині. Ну, а ми пішли всі.
Пит.: Так що то був 28–ий рік, і Ви вже тоді були одружені, так?
Від.: О, я! Я одружений в 27–му році. То й рік тільки пожили там, у своїх.
Пит.: І Ви одружені, значить, уже пішли з хати?
Від.: Так, пішли.
Пит.: А скільки ще таких, як Ви з того, з того села викинуті, розкуркулили і казали іти?
Від.: Ну, чотири господарства.
Пит.: Пам´ятаєте їх, як вони називалися?
Від.: Я, та то. Чого ж не пам´ятаю?
Пит.: Прошу, як?
Від.: Ларіон Гуслицький, Рибалка...
Пит.: А на ім´я?
Від.: Грицько.
Пит.: Грицько. Може пані пам´ятає?
Від.: О, і той...
Пит.: Скажіть, пані, як Ви пам´яатаєте.
Дружина свідка: Немудрий.
Від.: Немудрий.
Пит.: А на ім´я як?
Від.: Федір.
Пит.: Федір?
Від.: Немудрий Федір.
Пит.: І ще хто? І четверті Ви, так?
Від.: Четверті ми, оце, і п´ятий, Семен Гарасимович до того, до нашого хутора числився.
Пит.: І вони всі...
Від.: Руслицький Семен Гарасимович.
Пит.: І вони всі мали родини?
Від.: Так, мали родини.
Пит.: І ще брат Ваш, також?
Від.: Який?
Пит.: Каже Ваша донька —Федір, пригадуєте?
Від.: А, то, так, він же того, *ja.*
Пит.: Так що Федір Гела також, з родиною?
Від.: Федір Гела, так.
Пит.: І, значить, так що всі тих сім чи шість родин, сказали їм іти.
Від.: *Ja.*
Пит.: Чи Ви знаєте що з тими іншими родинами сталося, чи вже не знаєте?
Від.: Що там, не знаю.
Пит.: То вони вже пішли, так як Ви? Не знаєте?
Від.: А, хто куди, хто куди.
Пит.: Чи Вам щось позволили взяти зі собою, чи коня, чи віз, щось таке?
Від.: Ні, ні, ні!
Пит.: Ніщо?
Від.: Все те осталося, було і лишилиось там.
Пит.: Так що Ви пішки, тільки то, що в руки могли взяти?
Від.: Так що в руки, і то все.
Пит.: І документів Вам жадних не дали, так?
Від.: Так, ніяких документів, ніяких документів.
Пит.: Так що Вам сказали забиратися і брати то що.
Від.: Очисть! І то все.
Пит.: І тепер може, скажіть куди Ви пішли, і як далі виглядало Ваше життя?

Від.: Ой! Так от і пішли. Пішли в (?), за вісім кілометрів то було, жінкин тато, також розкуркулений, і його засудили, вислали десь, а хата була пуста, у той час вже. То ми туди, ото так було, в той, до її батька в хату ми пішли. А там іще сестра старша була, від Наді, то та вже осталася, то вже не було нічого, ну вона ще там була.

Пит.: А де то було? Як то село називалося?

Від.: То вже не село, а хутір.

Пит.: Хутір?

Від.: Хутір Сокілка.

Дружина свідка: Одна хата.

Від.: Одна хата.

Пит.: А скільки Ваші батьки мали землі, пані?

Дружина свідка: Яких 40 десятин.

Пит.: І в той самий час їх розкуркулили, так? І де вони пішли?

Дружина свідка: Батька засудили.

Від.: Уперше.

Дружина свідка: Уперше. А мама пішла до своєї сестри.

Пит.: Куди?

Від.: У Кишинь(?).

Дружина свідка: У Кишинь(?)

Від.: У той, як то назвались ті, Забігайли.

Дружина свідка: До своєї сестри, до Забігайлів, Забігайло йому.

Пит.: Так що батька засудили, за що його засудили? За що?

Дружина свідка: За те, що він куркуль.

Пит.: За те, що куркуль? І яка потім доля батька була? Що з батьком сталося?

Дружина свідка: Помер батько, з голоду.

Від.: А до 33–го ще він, то, як, то кажуть, проплутався, так до 33–го року.

Пит.: Але Ви кажете засудили і випустили потім, чи як?

Дружина свідка: Так, засудили, а потім вже його випустили. А тоді він так ходив по, по людях, так і помер.

Пит.: З голоду помер в 33–ім році? А мама Ваша якось вижила, чи ні?

Дружина свідка: Вижила.

Пит.: А сестри?

Дружина свідка: Так, і сестри.

Пит.: І ще було більше дітей у Вас? В мами?

Дружина свідка: О, *ja*! Були сестри.

Пит.: І що, вони вижили?

Дружина свідка: Одна сестра померла з голоду.

Пит.: Як називалася?

Дружина свідка: Варвара.

Від.: Варвара.

Пит.: Скільки років мала тоді?

Дружина свідка: О, яких, може, 30 років.

Пит.: Вона була самітна, чи заміжня?

Голос дружини свідка: Но, самітня була.

Пит.: Варвара, а на прізвище?

Голос дружини свідка: Ничипурко.

Пит.: Ничипурко, так. То вона згинула, померла з голоду, а інші Ваші сестри?

Дружина свідка: А ми всі вижили.

Пит.: Вижили. І як вони, з мамою, чи самі вижили?

Дружина свідка: Ну, вони вже були одружені і жили де кому прийшлося.

Пит.: Так що Ваш батько і Ваша сестра померли з голоду там, в тім селі де, звідки вони походили. Добре, а тепер вернімся знову до Вас, отже Ви кажете, що Ви з родиною подалися до тої хати, що Ваша жінка колись жила в ній, і знайшли там трохи притулок?

Від.: Так, там де я її звідтіля взяв, оженився.

Пит.: І як там було?

Від.: Ну, то як, бо ото то вже хата розкуркуленого, а потім до тієї, до тієї хати, вже Сокілка. І начали нові дописи, то ту хату також тоді розбили. А ми тоді в світ пішли вже. Ото так, в Харківщину поїхали, бо і ту хату розбили.

Пит.: І де Ви поїхали на Харківщину, куди?
Від.: Село Коломак, Коломак.
Пит.: Де, коло Харкова, такой, далеко Харкова самого?
Від.: Не так далеко й не так близько, яких 70 кілометрів до самого Харкова було.
Пит.: Коломак.
Пит.: І то було велике село?
Від.: То велике село було.
Пит.: І як, там не було голоду?
Від.: Може пізніше, бо ми й відтіля виїхали.
Пит.: Ви там довго не були?
Від.: Не були. Поїхали в самий Харків, у Харків.
Пит.: У місто?
Від.: У місто. Так вже, тільки, значить шукали все роботи. Але воно куди не підеш —не потребують, і справки такі, і таке, як маєш справку, то значить можеш.
Пит.: Документи, якщо маєте, а якщо не маєте, то нема роботи?
Від.: *Ja*! А як не маєш, так...
Пит.: Ну й як Ви, як Ви жили, Ви вже тоді дитину мали?
Від.: У радгоспі, у радгоспі робив тоже, і вона робила.
Пит.: У радгоспі, де?
Від.: Там, у Коломаці, чи не Коломака, Новоіванівка була, там, у Коломаки, чи не, чи Новоіванківка, як ми там у радгоспі робили?
Пит.: Так, ну, коло, біля Коломака, то Новоіванівка, там було село.
Пит.: А в радгоспі приймали працювати розкуркулених, чи не знали?
Від.: Так, не знаю, чи приймали, но в нас не було справки, що розкуркулені, а середняк, середняк, або бідняк писали.
Пит.: Ви мали такі документи?
Від.: Самі писали ті бланки, які нам секретарка в Коваленківці видавала, печатка...
Пит.: Ну, то скажіть, бо то цікаве, отже там, в Коваленківці була якась секретарка, яка помагала людям, так?
Від.: *Ja*!
Пит.: Як вона називалася?
Від.: Житкова, Житкова.
Пит.: Житкова? Але вона не була жидівка, ні? Не знаєте?
Від.: А хто її, здається жидівка. Така, от бачите, людина помагала.
Пит.: І вона що, вона Вам давала бланки?
Від.: Бланку давала, такий папірець, скільки там... штемпель і печатка. А тут чисте. І, значить, пиши сам, що ти...
Пит.: І багатьом давала? Вона давала багатьом?
Від.: О, вона багатьом. То слух розійшовся ж, ото, що вона видає, ну й кожний їй, то там давали, як то *commission*, і ото вона видавала, і каже: —Тікайте подалі звідціля, —бо то ж близько, знаєте, —тікайте подалі з ними, напишіть що хочете.
Пит.: Вона?
Від.: Ну, вона. То вже знали, що треба написати, і розписувався за голову хто там, яка вже розпись там —чи голови сільради, чи хто там.
Пит.: Так що вона Вам помогла і Ви мали ті документи, то Вам помогло. А яка її доля потім зустріла, не знаєте?
Від.: А, ото, засудили.
Пит.: Відкрили, доніс хтось, мабуть?
Від.: Хтось, ото донеслось, й її засудили. Нам уже слухи в Харкові, ми чули, оте, що її засудили.
Пит.: Що вона потерпіла за те?
Від.: О, я!
Пит.: Так, ну і так Ви в радгоспі працювали трохи, так, а тоді? А тоді як? Куди Ви пішли потім? Ви вже в місті тоді мешкали, так?
Від.: Так, і в Харкові.
Дружина свідка: У Змійові.
Від.: У Змійові працював на каналізації я робив отам за Харковом. Так по трохи все.

Пит.: А чому? Не було роботи?

Від.: Не було.

Пит.: Не було, не можна було дістати праці?

Від.: Так.

Пит.: Так що було тяжко дістати працю, чи тому Ви мусили цілий час міняти місце, правда.

Ви тут можете пані можете сказати дещо? Ви знаєте з оповідань Ваших батьків, думаю, що оповідали.

Донька свідка: Я, ніби загальної ситуації життя, то я не можу розказати, бо я ще була малолітньою. Але деякі, ніби, періоди, такі, що мені залишилися в моїй пам´яті, то я можу сказати. То тоді, як ми приїхали на Харківщину в Змійову, і поселилися в хаті одного залізнодорожника.

Пит.: Скільки Вам тоді років було?

Донька свідка: Мені було тоді п´ять років. Хата та стояла пустою, а господиня хати там не жила, жила в свого сина, і дозволила нам тимчасово там перебувати. Тато й мама ввесь час були за пошуками праці. А мене залишали в хаті цілком самітньою, і голодною до того. Бо не було чого залишити. Коли приходила мама чи тато, то я дуже раділа, бо надіялася, що вони принесуть якогось гостинця, тобто кусочок хліба. Бо інших гостинців я не знала. Це тяжко, ніби, і дуже болючо, коли пригадувати своє тяжке дитинство. Бо тоді, коли я вже ходила до школи, в 37–му році, то мене вже вчили співати пісні про щасливе сталінське дитинство. Але я завжди пам´ятала, що я його не мала (плаче). Вернуся до того часу, як ми жили в Харківській області, у Змійові. Коли мама йшла до роботи, то лишала мене одну. Деколи не залишаючи нічого їсти. Пам´ятаю, коли господиня цієї хати принесла мені з маленької рибки, яка називалася тулькою, але були самі головки, які я всі жадно поїла. І після того дуже болів у мене живіт, пекла ожога. Я кричала, плакала, крутилася на всі боки, майже дряпалася на стіну. Але ніхто в той час не приходив. І так, не знаю, я їй це оповіла, оповіла. Такі події тоді траплялися, що навіть були людоїдства. І це було дуже страшним. Напевно мої мама і тато цим також турбувалися і журилися. Коли треба було мене завжди залишати саму, навіть і вночі. Бо деякі праці були такі, що мама працювала й вночі. І тато також. Коли мама розділяла хліб на, на скибочки, то пам´ятаю, як я казала: — Чому ти, мамо, татові даєш хліб на скибочки, а не мені? — А мама казала: — Бо так, ти ще маленька, а татові треба трошки більше.

Пит.: Чи як Ви були в Харкові, в місті, чи Ви бачили там випадки, де приходили селяни й вмирали з голоду, чи опухлі були в місті?

Донька свідка: Я ще була тоді ж маленькою, тільки п´ять років. Але пам´ятаю тільки, коли ми з мамою бували на харківському базарі. І люди були, які страшні, обдерті, зарослі. І страшно було на них навіть дивитися. Але мені тато і мама про це мало розповідали, бо вони боялися, щоб я, як дитина, десь колись, щось ненадійній особі не сказала чи не висказала, або не запитала.

Пит.: Ви потім ходили до школи, правда, радянської. Чи були, згадували в школі про голод, про голод, про колективізацію. Як Вас вчили про колективізацію в школі?

Донька свідка: До школи, до школи я вже ходила, як ми повернулися з Харківської області на Полтавщину. Поселилися ми в порожній хаті, з якої вся родина вимерла з голоду. Лишився один юнак, який пішов до радянської армії.

Пит.: Чи Ви, може, пам´ятаєте ім´я тієї родини?

Донька свідка: Ні, я не пам´ятаю.

Пит.: Тільки Ви знаєте, що в тій хаті вимерли з голоду.

Донька свідка: Так що в тій хаті вимерли з голоду. Це називався хутір Морози. Там ми жили, поселилися — мама, тато й я й моя бабуся, мамина мама. Мама мусила тоді йти працювати в радгосп, щоб дістати на харчі, ніби якоїсь поживи, для мене і для бабусі. Тато тоді не жив із нами, бо він мав утікати, щоб його не заарештували. І він поїхав аж у Крим.

Пит.: Коли це було? Який рік?

Донька свідка: Це було в 1936–му році.

Пит.: А чому він мусив утікати? Чи далі то, що він був розкуркулений?

Донька свідка: Так. Тому, що його батьки були заможніми селянами, й їх радянська влада прозвала куркулями. А радянська влада вимагала, щоб і син терпів за

батька, чи він мав якусь вину, чи ні. Хоч батько також вини за собою ніякої кримінальної ані злодійської ніколи не мав.

Пит.: Ми говорили про те, як в школі Вас вчили про колективізацію, значить як подавали.

Донька свідка: Так, я пам´ятаю, як я пішла до школи, то найперше нам показали портрети, які висіли на стінах — радянських керівників, керівник народів — Сталіна, і його доньку Світлану. Вчили нас у школі співати пісні: „Ми малята, жовтенята, в нас така мета: треба вчитися працювати, будувать нове життя."

Це дуже мені запам´яталося. Інші такі були приказки: „Де садиба куркуля, там колгоспівські поля."

Згадку про Бога, чи про релігію, про це ніхто не говорив. Діти між собою про якісь справи не говорили. Бо діти майже всі ніхто не жив заможно, всі були в полатаному, обдертому. Поки було тепло, приходили босі до школи. А взимку, то багато дітей, котрі не могли приходити до школи, бо не мали в що одягнутися, бо не було де купити і не було за що.

Пит.: Так що про колективізацію Вас не вчили, нічого Вам не говорили?

Донька свідка: Ні, так, бо це ми ще були тільки в першій і другій клясі.

Пит.: Але пізніше?

Донька свідка: Якщо вже в старшому клясі, так як уже, від четвертої, п´ятої кляси, то до четвертої кляси, то нас, нас рахували жовтенятами. А вже в п´ятій, в четвертій й в п´ятій клясі, то ми вже були піонерами. Кожного дня ми мусили одягати червоні, червоні краватки, як нам казали. А якщо хтось забувався, то за це діставали якесь шкільне покарання. До комсомолу вступали вже після сьомої кляси. До сьомої кляси я не довчилася — совєтсько–німецька війна.

Пит.: І тоді Ви, значить...

Донька свідка: І на тому моя, моє навчання шкільне закінчилося.

Пит.: Тоді Ви вже до Німеччини попали?

Донька свідка: Тоді нас німці вивезли до Німеччини на працю.

Пит.: А звідтам то Ви вже до Канади приїхали?

Донька свідка: Ні, з Німеччини тато записався на працю до копальні, бо тоді потребували багато робітників. Пізніше, через дев´ять місяців, привезли і нас, як родину, до Бельгії.

Пит.: І як довго Ви були в Бельгії?

Донька свідка: Я на той час, я була вже замужом і мала маленьку дитину — Оленку. До Канади з Бельгії ми виїхали через Німеччину з порту Бременгафен. І приїхали в Канаду в порт Галіфакс.

Пит.: В якому році то було?

Донька свідка: В 1951–му. З Галіфаксу потягом ми приїхали в місто Монтреаль, в околицю, в околицю Ляшін, поселилися, і аж до цього часу проживаємо.

Пит.: Так, тут напевно найліпше вже почуваєтесь?

Донька свідка: Дуже, дуже задоволені, ніколи на Канаду не нарікаємо.

Пит.: Пане Гела, чи ми можемо ще повернутися до Вашого побуту в Харкові? Чи Ви тоді, як були в Харкові, чи Ви бачили селянів, які приходили зі сіл до міста?

Від.: Ой, тисячі, тисячі.

Пит.: А потім у якому році відкрився комерційний хліб?

Від.: Так називали, продавали. То тисячі стояли, черги.

Пит.: А що це було, той комерційний хліб?

Від.: Я не знаю, де вони, відкіля вони його.

Пит.: Можна було купити, значить, хліб?

Від.: Черги стояли, і ото як дійде черга, то але не хватало його, бо тисячі, то страшне, що стояло.

Пит.: І дорогий він був дуже?

Від.: Ні, він не дорогий був.

Пит.: Тільки, що мало було його, ото видали, нема, значить, тисячі людей оставалися без хліба.

Пит.: Чи бачили Ви, як люди, селяни вмирали з голоду в Харкові?

Від.: От ні, як умирали, а мертвих бачив, лежали.

Пит.: Бачили? По дорозі лежали, так?

Від.: *Ja*! Мертвих бачив. Там на площі базара, базара мертві лежали.

Пит.: І забирали їх?

Від.: Не бачив. Там же ж колись, не бачив, забирали. А бачить — ні.

Пит.: Тепер скажіть, будь ласка, чи під час того цілого часу, чи були Ви коли арештовані, чи арештували Вас?

Від.: Ні! В 29–му році мене і мого брата Федора Гелу арештували ГПУ. Ніби в ролі приналежності до СВУ — Спілка Визволення України. Так, далі, було відправлено нас у в´язниці в Полтаві. Брата Федора було арештовано три місяці раніше. Викликали на допити, домагалися зізнання за участь, або зв´язки з особими, з особами Спілки, з особами Спілки. Моя відповідь була, що нічого за таких не знаю, і не цікавимося. Мої два дядьки були також арештовані за СВУ і ніколи вже не повернулися. У той час у в´язницях були переповнені. Такими ж, як ми. Мене і брата, хоч були, хоч були в окремих в´язницях, допитували про наших дядьків. При останньому допиті слідчий, Іванов, казав, що твої дядьки хотіли повалити радянську владу. Їм це не вдалось.

— Перекажи своєму старому батькові — це моєму батькові — нехай не думає, що радянська влада повалиться. А, а ти ще молодий, підеш додому, і твій брат. І через п´ять і твій брат, так. І через п´ять років побачиш, що за радянська влада.

Через декілька днів мене було відпущено додому. І брата також. У в´язниці просиділи ми по шість місяців. Дядьки Афанасій Васильович Гела, Григорій Васильович Гела загинули від влади большевиків–комуністів.

Пит.: Чи вони там, тоді в в´язниці загинули, ти їх випустили, дядьків?

Від.: Ні, ні! Загинули в в´язниці.

Пит.: А хто вони були? Чи вони дійсно мали якийсь зв´язок, думаєте, чи вони були тільки селяни?

Від.: Вони селяни були, але за це СВУ, воно ходило, що...

Пит.: Вони були свідомі селяни?

Від.: Так, свідомі, то вони так в органі на зібрання не ходили. Вони все їх там на зібрання кликали.

Пит.: На які зібрання, про які зібрання?

Від.: Ну, оце ж СВУ, на повалення власті.

Пит.: Були такі зібрання?

Від.: Були, вони кажуть, ну, а дядьки не були там.

Пит.: На них не були. То Ви чули, що такі зібрання були?

Від.: *Ja*!

Пит.: Але дядьки не ходили?

Від.: Ні, не ходили, а то чули про те, що...

Пит.: Що таке щось було? І Ви чули, що таке є?

Від.: *Yeah*! То чули, то чули. І де таких, що там, уже, других, не з нашого роду, а там другі були такі більш–менш учені трохи були, були, то тих, не повернули їх. просто як, їх знищили.

Пит.: А пам´ятаєте як вони називалися?

Від.: Не пам´ятаю. Осифантієнка Івана. Ти не чула про його, Осифантієнка? Того. Ото, тільки одного.

Пит.: Осифантієнко?

Від.: О, ні. Осифантієнко Іван.

Пит.: Іван? То він згинув?

Від.: Він більш–менш був такий вчений.

Пит.: Так. А хто він був, учитель, чи...

Від.: Ні, так.

Пит.: Селянин також?

Від.: Селянин.

Пит.: Ага, але більш освічений.

Від.: Більш освічений, школу мав якусь.

Пит.: Мав? І він, значить...

Від.: Ото, значить, його перше схватили, а потом дядьків, а потом нас, значить брата, мене.

Пит.: Чи ще когось арештували за так звану ніби приналежність.

Від.: Багато арештовували в той час, багато арештовували. Але повипускали. Що ото, значить, багато було арештованих.

Пит.: Чи можемо ще вернутися до Харкова, як Ви були в Харкові під час голоду? Значить Ви заробляли, працювали, заробляли, діставали гроші. І за ті гроші в крамницях Ви могли дещо купити, так? Де Ви харчі купували?

Від.: Та нічого...

Пит.: Ну, хліб, де Ви купували? На базарі?

Від.: Бувало так, що на базарі, й з–під поли продавалися тоже.

Пит.: За гроші, хліб? Продавали селяни?

Від.: За гроші, за гроші, так.

Пит.: А чи були харчі в крамницях?

Від.: Та де?!

Пит.: Нічого не було?

Від.: Не було нічого, де там! А то було так, що працювали на залізниці, там казали, в самі морози, такі сильні, ну і на сніг, чистили, по залізній дорозі, вирубували між рейками лід. То там ото давали харчі —150 грам хліба і супу якогось.

Пит.: Платили Вам харчами, так? Платили Вам їдженням, так?

Від.: Так.

Пит.: Не грішми, а давали хліб?

Від.: Так, ото все за їду. За 150 грам хліба. То вже дойшло до того, що ходили такі, ноги вже пухлі.

Пит.: А чи пригадуєте, в Вашім селі була церква, правда? І яка доля зустріла церкву, що сталося з церквою?

Від.: Та церква, перше ото познімали дзвони і зняли купола й зробили зерносховище.

Пит.: І коли вони то зробили?

Від.: Збіжжя, збіжжя.

Пит.: В якому році?

Від.: Це в 28–му році.

Пит.: На самому початку.

Від.: *Ja*, на самому початку.

Пит.: І люди не опиралися?

Від.: Та де!

Пит.: Забрали, значить, дзвони, і зробили зсип.

Від.: *Ja*! *Ja*! На трактори, казали.

Пит.: А що з священиком, пам´ятаєте? Був священик, як він називався?

Від.: Там були, священик, був священик Гаркуша, так називався.

Пит.: І що з ними сталося?

Від.: Він так же відмовився від релігії, від всього, і підтримував владу. А потом таки і його засудили. Був він у владі, секретарем десь там, казали. А потім і його засудили.

Пит.: А ті, що Вас розкуркулювали, хто то були, то були свої, з того села люди, всі знайомі Вам?

Від.: Та то, я ж Вам казав, що то радгосп. З району приїхали, вигнали, і оце вам...

Пит.: А хто вони були?

Від.: Влада, влада, вже радянська.

Пит.: Але Ви їх знали особисто?

Від.: О, ні!

Пит.: Ви їх не знали?

Від.: Та, якже ж?!

Пит.: А якою мовою вони говорили, по–українському, чи по–російському?

Від.: По–українському, по–українському.

Пит.: Не знаєте як вони називалися, хто були ті?

Від.: Ні, то, з району, то...

Пит.: Чужі?

Від.: *Ja*! Виходь! І то все. І, і ще за 24 годин, щоб ти тут не був.

Пит.: Щоб Вас не було? Так. І тоді, значить, як вже все трохи втихомирилося, вже в якому, в 34–му році? Правда?

Від.: У 34–му році я вже з Харківщини приїхав, бо вже документів ніяких нема, пішла паспортна система, паспорти мусять усі мати. І я крутився, крутився та й давай, тоді, їхати. Мені треба їхати до своєї місцевості, до своєї сільради. І тоді вже пішов в сільраду, увійшов туди, кажу: — Я хочу жити. Я, кажу, хочу жити, давайте мені справки, щоб мені видали паспорт у районі.

То район, а то сільрада. А вони так ото, подивилися, а секретар той, що від початку там, як началося оце, то він там був, і то служив там. І каже: — Скільки він людей іззʹїв! Своїх, ото ж.

Пит.: Ну, а хто він був, чи він був місцевий, чи він був приїжджий?

Від.: Ні, ні! Місцевий.

Пит.: Як він називався, памʹятаєте?

Від.: Порубай.

Пит.: Порубай?

Від.: Порубай.

Пит.: А на імʹя.

Від.: А імʹя не знаю. А Порубай.

Пит.: Він був, хто він був, з тих, тих малоземельних селян, чи хто він був?

Від.: Та ну, службовець, при сільраді.

Пит.: І він був звідти, він там роджений, так?

Від.: *Ja*! Там роджений.

Пит.: Ви його знали?

Від.: *Ja*! *Ja*! А, той, голова, то з другої, якогось села, не знаю.

Пит.: Як називався голова?

Від.: Базарний, Базарний. Ну й, то я, коли прийшов до сільради, у 34–ім році вже...

Пит.: Перепрошую, чи ті два були цілий час, від початку, від 28–му року, той Базар, і тоді Порубай?

Від.: Ні, ні!

Пит.: Ні?

Від.: Ні, ні. Раніш другий був, а потім цей Базарний, а з першого початку Житкова. Ото була, яка видавала...

Пит.: Паспорти?

Від.: Ті бланки.

Пит.: Вона була хто? Вона була секретарка?

Від.: Секретарка. Їй довірювали штемпель і печатку.

Пит.: А головою хто був тоді, як вона була секретарка?

Від.: Головою був тоді Заворотний Федосій.

Пит.: І що з ним сталося, не знаєте?

Від.: Він пішов на вищу десь посаду, той Заворотний.

Пит.: А тоді на його місце прийшов...

Від.: А потім на його місце Базарний прийшов. І ото в 34–ім році, коли я повернувся вже з Харківщини, вже далі нема куди. Без документа, без паспорта, не той. Ну й я тоді давай звертатися до сільради вже, значить, думаю — хоч так, хоч так, значиться. Ну й пішов до сільради, повитався, а вони так дивляться. А той, а той Порубай...

Пит.: Так, то Ви говорили...

Від.: Коли я повернувся і пішов до сільради, значить, вже, думаю, одинаково...

Пит.: Що буде, то буде?

Від.: Що буде, то буде. Ну і так ото, подивилися, потім голова, цей Базарний, голова й секретар, вийшли так, у другу кімнату, там щось поговорили. Но і голова ото питає. А цей також так, дивиться на мене. Він же знав мене, каже голова: — А де ж ти був, каже, до цього часу? Оце времʹя, значить.

Кажу: — У Харкові. — Ну, тільки він мені це сказав: — То як же ж, як же ж ти, всі ж твої дядьки, родичі тут, які той, вже, на світі їх нема, померли з голоду, бо оце ж 33–ій, а то вже 34–ий. Я, кажу, в Харкові був. Ну, а тепер, кажу, не можу далі, я, влада, мені паспорт треба, — я тут, радгосп був, цей, радгосп був, цей, тут же ж у, називався Пушнина. Кажу: — Як я поступав у радгосп, а паспорта мені треба, сказали, щоб паспорт мав. Я, кажу, прийшов до сільради, до своєї. Я, кажу, хочу жити.

Вони ото порадилися і дали мені справку, що син такого то, такий–то, такий–то. І не написали, що син куркуля, там, або що, значить, середняк, кажеться. І ото мені справку ту дали й я тоді з тою справкою тоді в район і видали мені паспорт на три роки. І ото я вже 34–ий, 35–ий, 36–ий і 37–ий вже був тут, у своїй місцевості.

Пит.: І що Ви тоді робили? Що Ви робили тоді?

Від.: У радгоспі робив.

Пит.: Працювали?

Від.: Працював. У радгоспі. Потім, як то видали паспорт, то я поїхав по жінку, бо вона ще оставалась на Харківщині, там сама, і з донькою. Ну ото так і мучилися. Все життя.

Пит.: І там вже Вас застали німці потім, війна застала, так?

Від.: А, то, то вже я тоді жив у Кременчуці, в місто виїхав. У Кременчуці жили.

Пит.: Ще щось за війну може скажете? Як війна, друга, була?

Від.: На війні я не був. На війні я не був.

Пит.: А як проходила там війна?

Від.: Ого! То, правду скажу, це було як то я в радянську армію не йшов. Вже, як німці прийшли, і почали по Кременчуку стріляти, то ми вже почали, я вже почав ховатися. Думаю, ото за ради воно було так, що й то. Я ще робив на пивзаводі(?), а начальник пивзавода(?) організував нас. І брат був, ми ж разом робили, чоловік скілька. От, підем, каже, на защиту, вже через Дніпро, значить, має німець переходити, так підем на защиту, значить. І повів нас до, до містради, в містраду. Пішли в містраду, а в містраді нема вже й духа, вже повтікали, і двері всі повідкриті, нема нічого. Радянські, вся управа, все вже повтікало. Ну, а цей був упрвалающий, казав: —Вот, это где жить будешь.

Ну, і він тоді став, і той, що вже ж робити, в містради нема нічого. На защиту ж іти, куди, і з чим? Куди? Уже по Кременчуці б´є, аж. Ну, тоді стали отак, і стоїмо, нас 10, чи скільки чоловік, щось було. І він став, значить, хто зна що. І я тоді відважився, прямо йому сказав, кажу: —Знаєте що, товариш Шульський —він Шульський. —Знаєте, кажу, що, товариш Шульський, у вас діти є? —питаю його.

—Так, каже, є, і жінка, і діти.

Кажу: —Ідіть до жінки і до дітей, і я, кажу, так само, кажу, як? Куди ж ми йдитемем? Розсипаємося хто куди. Ну, і так він плечима здвигнув. Ну, й пішли —хто куди. Розбіглися, і ото тим кінчилося. На защиту не пішли (сміх).

Пит.: Так, і тоді вже німці прийшли?

Від.: А тоді німці прийшли. То вже, то вже які вони наші, а ми вже рахували — наші, вже, значить.

Пит.: Дякую. Ще щось може пригадуєте?

Від.: О! Та, хватить.

Пит.: Прошу, пані, Ви щось згадували за Вашого дядька Олексія і за його трагічну досить долю, то брат Вашої мами, так?

Донька свідка: Так. Дядька Олексія Чипуки я, не аж так багато пам´ятаю, але пам´ятаю. Поки він був іще як вільно, міг пройтися по землі, то він часто відвідував нас. Був дуже, дуже приємний. Але в 37–му році, якраз в той час, коли його не було вдома, приїхали, й приїхала із району міліція, так би сказати, за його душею. Але його не було вдома. І коли вони від´їхали, то дядя вирішив уже в їхні руки не попадатися. І викопав у хаті, в якій тримали там пару курей, і кози, викопав таке сховище, таку яму, де він міг розправитися. І прикривалася та ляда соломою. І так, удень, коли його жінка йшла на працю в радгосп, то він вилазив і ходив по хаті, дещо там навіть часом готував якусь їду. А коли хтось приходив до дверей з чужих людей, то він ховався. І не показувався нікому на очі, бо якби його зобачили, навіть сусіди, то відразу б донесли. Туди, куди, ніби, потрібно було, щоб його зліквідувати. І так, таке його тяжке життя продовжувалося аж до 1941–го року, до березня місяця. Деколи він ніччю приходив до нас у місто Кременчук. І, пересидівши день, знову ж повертався вночі, щоб нікого не зустрінути. І так у березні місяці сталося, що не дійшов вже до свого хутора. Зустрів його, то не дійшовши до свого хутора, хтось його перестрінув, і віддали під арешт. Це він написав коротенько в листі, якого ми отримали перед війною. Де він засуджений і висланий, тяжко там працював, в тяжких умовах життя, пухли руки і ноги, зуби боліли, бо виїдала цинга. Харчі...

Пит.: Не знаєте де він був засланий?

Донька свідка: Місто Калинин, за Москвою. Це перший був лист і останній, бо вже прийшли німці і переписки вже більше ніякої не було. І так що довгі роки ніхто нічого про його не чув і не знав.

Пит.: А чому, властиво, яка була його вина? Чому вони його арештували, чому, значить, він був розкуркулений, так?

Донька свідка: Що його батько був куркуль.

Пит.: Батько був куркуль?

Донька свідка: Батько був куркуль.

Пит.: Так що він вже, як син мав...

Донька свідка: Мав, ніби, терпіти за батька і за себе.

Пит.: Та кщо йому не вільно було працювати. Чи він мав пашпорт? Не знаєте?

Від.: А ще батько був суддею. То як при царі.

Пит.: Ну, ага, батько був при царі суддею, кажете?

Від.: Так що за це...

Пит.: А, то він був уже цілком ненадійний, так?

Від.: О, *yeah*, *yeah*! Ну, і так же йому і паспорта видали. Це вже коли то — без опреділенних зайняттями, значить, йому тут, він так — живе, не має ніякого зайняття, ніякої роботи.

Пит.: Але він, фактично, йому нічого не закидали? Тільки те, що він є сином свого батька? Дякую.

Valentyna Fabijan, b. August 26, 1926, in Poltava, the daughter of a grain mill engineer. Narrator remembers the destruction of churches, little to eat in the town. Narrator's mother's wealthy country family died out during the famine. Witnessed grain being seized from peasants in *khutir* where mother's family resided. Narrator's father was arrested in 1938.

Питання: Прошу подайте Ваше повне ім´я й прізвище.
Відповідь: Валентина Фабіян.
Пит.: Так, і дату і місце Вашого народження.
Від.: Двадцять п´ятого, 25–го року, 26–го серпня, Полтава.
Пит.: Місто Полтава, так? В місті Ви родилися?
Від.: Так.
Пит.: Чи можете сказати щось особистого про Вашу родину, про Вашого батька і маму?
Від.: Ви думаєте фах його?
Пит.: Так.
Від.: Він працював на мельниці як інженер. Тільки я не знаю як то, фабрика? В нас його називали „млин" в Полтаві.
Пит.: Млин.
Від.: А мама була вдома.
Пит.: Так. Дякую. Так що Ви проживали в Полтаві. Будь ласка, скажіть, що Ви пригадуєте з дитинства про ті, ще добрі часи в Полтаві.
Від.: Я жила на вулиці Пушкіна ч. 133. То є в центрі міста біля Київського вокзала. Дуже часто ходила з татом на Ворсклу, де є на Південному вокзалі, тоді було дійсно, дійсно гарно. До музею з татом ходила. Одного разу ми пішли до музею. Тато мені показав — за дверима висіла ікона. І тато каже: — Подивися, та ікона... дуже часто плаче. — На другий раз ми зі школою пішли на так звану екскурсію. Я хотіла ту ікону показати своїй товаришці. І вже її не було.
Пит.: А котрий це рік був? Ви пригадуєте менше–більше?
Від.: А я вже тоді була, може, третя–четверта кляса.
Пит.: Так. Так що був вже після голоду?
Від.: То вже було після голоду. А до голоду я ще була маленька.
Пит.: А що Ви пригадуєте власне з голоду, з 32–го–33–го року?
Від.: З 32–го року я пригадую, як зачали церкви руйнувати. В нас на Полтавщині було дуже багато гарних церков, а спеціяльно в місті Полтаві, і одну церковцю коло Київського базару розбирали. Скидали хрести, бані і тоді було дуже, а дуже багато було калік.
Пит.: Котрий це рік був приблизно, 32–ий? Чи не пам´ятаєте? Пізніше це було?
Від.: Пізніше. То є пізніше, бо я пригадую, ми верталися зі школи.
Пит.: Так що тоді розбирали церкви. І що в тій церкві потім сталося?
Від.: Зсипали збіжжя. І те збіжжя люди розбирали. Тоді вони, чи міліція, чи поліція, чи хто, залили бензиною, щоб люди не брали. А вже під час війни там зганяли полонених.
Пит.: Вже під час Другої Війни?
Від.: Так. Другої Світової Війни там зганяли полонених і так вони замерзали за ніч і їх виносили трипами на підводи і викидали.

За 32–ий рік, я пригадую, що в хаті зачало менше і менше і менше було харчів. Спочатку ми їли макуху, білу, яку чомусь переховували її в снігу біля хати; тоді чорну, тоді ніякої макухи не стало. Тоді їли шкарлупи. І сами 33–ій рік, я пригадую, мене закривали в хаті. Ми мали пса. Тато прцював і не працював. Бо тоді було чимраз більше і більше безробіття і люди не могли працювати, бо то все вмирало з голоду. Багато було трупіц по вулиці, які приходили з села, з хуторів до міста, щоб тут щось дістати і так по дорозі від села до міста по дорозі вмирали.
Пит.: Чи Ви самі, як дитина, бачили?
Від.: Бачила. Одного разу я вийшла на двір з псом. Тато, як приходив до хати, то все випускав мене на двір з псом. І пес, як звичайно, бігав в смітниках і щось тягнув. І

витгнув зі смітника людську ногу і руку. Багато тоді дітей крали. Або одні казали, що на мило, мило варили, але пізніше довідалися, що таки попросту їли.

А мама в 33—му році захворувала на тифус, на сипний тифус, бо тоді кинулася епідемія і маму забрали до шпиталю. Була вона папру місяців. Не було з чого передачу носити, бо не було. Тато ходив по селах, а в селах не було вже, що їсти. Тоді в Полтаві повідкривали склепи, які називалися „торґсіни." І ті люди, які ще мали якесь—то золото, чи перстені, чи що мали, то мусили віднести до торґсіну, щоб мати кусок хліба за то. І ті торґсіни деяких людей врятували, не всих, але декого врятували. І до тих і ми належимо. Мамина родина була дуже, а дуже велика, яка походила...

Пит.: Вони жили на хуторі, так?

Від.: На хуторі, називалися Уманці і...

Пит.: То був район?

Від.: Но, то було...

Пит.: Решетилівка?

Від.: То була Решетіловка. А хутір називався Уманцець. І ще був хутір, який називався Циганьки, бо моя бабця колись називалася. Я не знаю, чому її ім´я Цигань. Від її ім´я називався хутір.

Пит.: Вони мусили бути замопні досить щоби...

Від.: Так. Бо так, як мама ніколи багато не оповідала, яка родина, звідкіля родина, бо все боялася. Аж пізніше я довідалася, що мамина родина була по маминій стороні — заможні були. Були хутори, яких розкуркулили і повивозили на Сибір. І в 33—ім році мамина родина вимерла цілковито.

Пит.: Ті, що залишилися?

Від.: Так.

Пит.: Ті, що їх не вивезли?

Від.: Так. А тато походив з Дніпропетровщини, туди дальше в лгибину.

Пит.: Про родину тат щось більше знаєте?

Від.: Так само їх родину розкуркулили. І дідо помер. Але я ні діда, ні баби, я не пригадую, ні маминих, ні татових. Я жила без діда й без баби.

Пит.: Може ще щось про власне родину мами і про хутір. Ви там їздили, здається?

Від.: Їздили ми, як я була маленькою, їздили ми на село. Кожного року вліті. Полтава була чудова. Дуже гарна. Багата, чудова, ті поля, ті степи...

Пит.: Так. Чи не пригадуєте, чи в часі голоду чи після голоду їздили на село?

Від.: В часі голоду ні, бо така трагедія була, і мама хвора була, і не було навіть уже чим їздити, бо транспортацію майже всю з´їли.

Пит.: Але по голоді Ви були?

Від.: По голоді, так. По голоді я була.

Пит.: І що Ви там застали, не пригадуєте?

Від.: Руїни. То вже не було то, що я пригадую перед голодом. Так все завмерло і потрошку, потрошку зачало відживати, але то було вже — інший світ. То більше тоді були колгоспи. Ганяли людей до колгоспу. Села ближче до Полтави — то вони якось скоріше пішли до колгоспу, мусили. А ті дальше, вже в ґлибині, то я пригадую, в неділю, хоч і ходили і ганяли їх до роботи, та люди не йшли. То я пригадую.

Пит.: Опір ставили.

Від.: Так. Не хотіли. І так більше ходили в строях ходили, в сорочках українських, мова була чиста, а вже ближче до міста, хоч Полтава затрималася. Я думаю, що на Полтавщині найбільше затрималося українства і свідомих українців, хоч вони тому й хотіли її винищити. Корінь України зі села походить, найздоровший корінь. І вони хотіли ту Полтаву винищити.

Пит.: Так. А чи Ви пригадуєте з Вашої родини на хуторі, які жили в Уманцях, хто згинув, помер з голоду?

Від.: Мама мала багато, багато—не багато, мала трьох братів і дві сестри. Були тітки, були дядьки, було багато двоюрідних братів і сестер і в 33—му році все вимерло.

Пит.: Всі вони померли?

Від.: Всі, всі всі вимерли. Залишилися тільки далекі родичі, які не були в Полтаві, чи в Полтавщині. Були за Полтавою тоді. Може так, як на Дніпропетровщині, чи на Київщині, чи на Уралі, ті залишилися, а решта...

Пит.: Як завеликі Уманці були, чи Ви знаєте?

Від.: Хутір був, я думаю, було з 100 осіб може, може більше — я не думаю що було. Я знаю, був чудовий, чудовий хутір. І тільки жалую, що я ніколи, ніколи не могла побачити того хутора взимі.

Пит.: Все вліті?

Від.: Зимою ніколи, ніколи не була. Бо була школа. Я дуже хотіла поїхати до Полтави тепер, але через Чорнобиль...

Від.: Не вдалося. А чи можемо ще повернутися до Полтави? Чи Ви ще пригадуєте якісь образи, скажім, такі прикрі, з часу голоду на вулицях, чи Ви бачили, кажете, як люди вмирали, чи Ви бачили, як їх забирали, скажім...

Від.: Бачила, бачила. Їздили підводи. І ті санітари були в білих халатах, і збирали людей по вулиці так, як дрова — нарубали й поскладали, так і їх збирали. Ще з початку нам привозили раз на день на родину хлібину. то я пригадую. Тоді привозили, що другий день, тоді раз на тиждень, і я пригадую, як ми вибігали на двір і чекали на ті сани. І їх ніколи ми вже їх не бачили.

Пит.: А хто то привозив, Ви не знаєте?

Від.: Я думаю, що то з міста мусили бути, бо також в білих торбах і в білих халатах возили.

Пит.: Такий приділ.

Від.: Так.

Пит.: Потім вже перестали?

Від.: Так, перестали. Вже не було ні саней, ні хліба, нічого. А трупів було — маса! То тяжко описати і тяжко розказати...

Пит.: Ваша мама була в шпиталі в той час, правда? І Ваш батько, здається, пробував їй передати...

Від.: Так. Носив передачі що–дня. Десь знайшов або бараболю зварив, а молоко давали — то не було молоко — а вода з крейдою, з вапном розмішана. А де в когось ще десь далеко залишилася якась там корова, ще в початках, то тато ходив там і в глечик — доїли там — щоб мамі передати. Але санітар сказав: — Не носіть, бо вона й так, без пам´яті, вона ... не розуміла.

Я пригадую, одного разу тато мені ту передачу дав, для мене. Я з´їла ту бараболю і молоко випила і захорувала. Я дуже була тоді хвора.

Пит.: Значить, дуже виголодніла була, як дитина. А яка зустріла потім доля зустріла Вашого батька?

Від.: В 38–му році тат арештували дев´ятого грудня і вислали дев´ятого грудня на 25 років Сибіру. Забрали паспорт, без переписки, і конфіскація імущества. Так що до нашої хати ще вселили не одну, а більше родин. Ми в одній хаті жили, не в хаті, кімната, так що дві родини жили в одній кімнаті, де перегороджені були шафами.

Пит.: А що тщатові закидали?

Від.: Шпигун. Шпигунаж. І засудили його, Єжовщина тоді була. Тройка Єжова. Тато спочатку сидів в тюрмі політичних, де я носила передачу.

Пит.: Де то було, в Полтаві?

Від.: В Полтаві. Кобиляки. На Кобиляках. А пізніше тато був в тюрмі на Пушкіна вулиці, де звозили з цілої околиці арештованих. І там, коло тої тюрми, то був ярмарок попросту, бо люди звозили з околиць Полтави харчі, сухарі і найбільше просили часник, бо кинулася цинга. Так. І тата засудили — заочний суд — то є Єовщина, на 25 років тюрми і ані слуху ані духу ми після того не чули.

Пит.: Такщо Ви не знаєте, де тата вивезли?

Від.: Ні. Був він на Владівостоку, а мама тоді працювала, мусила піти до роботи. В тій самій мельниці працювала мама в офісі.

Пит.: По нашому не є *office.* В канцелярії?

Від.: В канцелярії. І тоді війна прийшла.

Пит.: Так. Будь ласка, Ви ще згадали дещо з часів голоду. Ваші особисті переживання, як не було що їсти, власне як ...

Від.: Я пригадую, як тато носив для мами передачу і кусочки хліба залишав в хаті і ховав високо–високо від мене на шафі. І одного разу я той хліб знайшла і не могла дістати. То я стала на желізне ліжко, яке в нас тепер називається *brass bed*, так? Стала і не могла дістати. Впала і голову розбила. І відтоді, як я перший раз побачила ліжко залізне, чи металеве ліжко, то все мені тоді стає картина перед очима, як я лізла за тим

хлібом і голову розбила. Дуже багато можна... але, все людина забувається, вже не є молода і заникає пам´ять.

Пит.: А тато ховав, щоби Вам, значить...

Від.: Щоби мамі передати хоч той кусок хліба. З Києва ми дітали раз хлібину. Дуже тішилися. Мама відкрила, розпакувала пакунок той, а то було — зелений хліб. Зацвів цілковито. Мама хотіла якось–то... і мила, і чистила і нічого з того не було.

Пит.: Ви також згадували, що мами брат... чи вертався з Сибіру?

Від.: Так. Мамин брат вертався, був на Сибірі, який був розкуркулений ще в 20–, 28–му році, в тих роках, як розкуркулювали, і він був на Сибірі. І як його випустили, бо рішили, що він не є винен, то він вступив до нас до Полтави і мама хотіла йому дещо дати їсти, хоч ми самі не мали. Він не хотів і заки дійшов до свого села, помер з голоду.

Пит.: Чи Ви пригадуєте, може, як він називався?

Від.: Михайло. Дядько Михайло.

Пит.: А на прізвище?

Від.: Уманець, мамин брат... Тяжко то все пригадувати.

Пит.: Може тепер, якби Ви могли сказати, як виглядали часи Другої світової війни у Вас на Полтаві і як доля Вас кинула на Захід.

Від.: Я пригадую, зачиналося 38–ий рік. Що до Полтави приїжджали люди з Львова, з західної України. Всім жителям Полтави сказали, що як приїдуть наші брати, щоб ми вступили їм місце: ліжка, кімнати давали, чи якийсь куток в хатах. Тоді були величезні черги за хлібом. Ми ставали вечором коло 10–ої години і стояли цілісіньку ніч. Аж ранком діставали по півхлібини, але дуже часто було, що ми й того не дістали. Але людей з західної України, то ми мусили пропустити без черги. Був для них такий привілей.

Пит.: А хто–то були ті люди?

Від.: Українці, а багато й поляків.

Пит.: А яка їхня функція була там?

Від.: Вони попросту тікали з Галичини тікали до нас на Україну. Я не думаю, що вони так тікали, як їх вивозили. Я тоді — багато я з того не пригадую, а то, що я пригадую, що я — пізніше, як зачалася війна — перед війною1, то чим раз більще й більше біженці втікали до Полтави. І під час вже, як вибухла війна, під час війни, як приїхали німці на Полтаву, то німці поводилися дуже погано. По селах, то вони могли за яйце, чи за глечик молока забити. Були випадки, як селянка не давала яєць, бо не було, то вони стріляли. В нас в Полтаві, в нас убойня була (так як тут *Essex Packers*), де забивали скотину.

То люди крали, бо не мали що їсти, і там збиралися чи двоє, чи троє людей, то крали чи свиню, чи що, що могли, то крали. Тоді ділилися між собою. І одного разу, я тоді працювала там перштий раз. Ми тоді працювали молоді й дівчата й хлопці, щоби нас німці не забртали до Німеччини до роботи. І ми скубали курей. Одягалися в старі мамині чи тітки спідниці. Не чесалися, щоб німці не звертали уваги, що ми молоді дівчата. Розпатлані були. Бо як тільки побачуть, що де молода дівчина чи хлопець, то на авто і до Німеччини вивозили. Як ми прийшли одного разу до роботи, то вистроїли нас всіх робітників, викликали на подвір´я і що 10–го брали на розстріл, бо ніхто не хотів признатися, хто вкрав м´ясо. І так може 10, чи скільки осіб, розстріляли. Тоді чимраз гірше і гіреше було. Німці ловили людей по вулиці молодих і вже старших, так як псів. По сьомій годині вечором Ви не мали права вийти з хати. Траплялося, як на другий день Ви бачите, що висить на дереві, або на веранді повісили, написано було „Партизан." Він не був партизан, а він ішов, може півгодини, чи 20 хвилин пізніше, як було призначено. Як вступили *SS*–овці до Полтави, то вже тоді всіх і вся забирали, кого тільки, хто тільки міг ходити, то вивозили до Німеччини. Ми тікали, молодь. Не всі, а а хто можливо, на село. Зі сел забирали так само молодь і по селах зачали протестувати, що в Торон...

Пит.: З Полтави.

Від.: З Полтави тікають на село, а їхніх, їхню молодь, вовозять до Німеччини, і ми мусили так само. Моя мама платила штраф, що я не голосилася на поліцію. А одного разу я вже примушена була зголоситися і я пішла. Тримали нас там до вечора і не хотіли випустити, але ми просили, щоб взяти наші якісь–то речі і о 9–ій годині на другий день ми мусили зголоситися до такого й такого пункту і нас вивозили до Німеччини. Але я мала щастя тоді, бо мені дали випити оцит. Як я випила оцит, тоді комісія медична нас

переслухувала і не приняли мене, бо серце поширилося. І казали, що день–два мені перейде, а то забрало може з пару місяців заки я прийшла назад до себе. Німці не забирали тих, які працювали по шпиталях і військових фабриках, бо ті мали перепустку. І мені вдалсоя працю знайти, чи дістатися, до шпиталю, хоч я тоді не вміла ні темпереатури міряти, нічого. І як ті шпиталі вже з Полтави відступали, то всіх забирали робітників, які працювали по шпиталях. То зачинали — Харків, Полтава, Люботин, Біла Церква, і так, як вони відступали, так всіх з собою вивозили. І вивезли аж до Італії. Деяких відіслали відразу 25 до Німеччини до праці, до баворів, деяких на фабрику до Відня, деяких знова на якусь–то фабрику, а я мала щастя, що я попала в ту 25–ку, яку — нас відіслали до Кельна, Авсбах до школи. І там нас... вишколювали на медсестер. І як вишколили на медсестер, що ми вже могли працювати, тоді німецькі медсестри їхали в тил, а нас на фронт посилали.

Пит.: Так, і Ви здається, були ранені під час того.

Від.: Так. В Люксембурзі я була ранена. А після капітуляції я від´їхала до Анґлії, а з Анґлії до Канади.

Пит.: І як же життя Ваше в Канаді? Вже багато краще?

Від.: Дупе добре. Від 51–го року.

Пит.: Так що Канада — дуже гостинна країна.

Від.: Так. Дуже добре.

Пит.: Дякую Вам дуже, пані.

Iwan Serhijowycz Jemec, b. 1928 on a large, wealthy *khutir* founded by his ancestor Mykhailo Iemets, near the Oril' River, Tsarychanka district, Dnipropetrovs'ke region, into an extended family which had 100 *desiatynas* of land. During dekulakization, narrator's grandfather was arrested, and his father escaped, living on the run. Narrator's mother found shelter with friends and relatives, moving from place to place. In late 1932 she took narrator to her father, who was glad to help, but narrator's paternal uncles, who were *bidniaky* drove them out. Narrator was then taken in by a kind-hearted villager who had a small informal orphanage, Narrator witnessed grain seizures in 1932 and went hungry. In the spring of 1933, narrator's mother collected him and joined his father, who moved from *radhosp* to *radhosp*, ending up in Kobeliaky and subsisting on odd jobs, since he could not work legally. Account is very useful on the persecution of those who were dekulakized.

Питання: Будь ласка, пане Ємець, подайте Ваше повне ім´я й прізвище.
Відповідь: Іван Ємець. Іван Сергійович Ємець.
Пит.: І дату і місце Вашого народження.
Від.: Двадцять дев´ятого року.
Пит.: Тисячу дев´ятсот двадцять дев´ятого року?
Від.: Так. А родився на селі, на хуторі, не в селі, а в хуторі, біля річки Оріль, Царичанського району, Дніпропетровської області.
Пит.: А хутір називався?
Від.: То був хутір Ємця Михайла.
Пит.: Так і називався?
Від.: Так і називався, хутір Ємця Михайла.
Пит.: А скільки було членів родини в Вас?
Від.: У Сергія Ємця було тільки двоє, а у Михайла Ємця, цевто мого діда — я не знаю. Їх там досить було багато, щось трьох братів і двоє сестер.
Пит.: І родина була хліборобів?
Від.: Хлібороби, так.
Пит.: Дякую. Чи можете сказати про земельний стан Вашої родини? Скільки було землі в Вас?
Від.: А то було, наскільки пригадую, було 100 десятин.
Пит.: Сто десятин?
Від.: Сто десятин землі. Часом батько згадував мені про то, що в них відправлялося 35 возів пшениці і різних харчових продуктів. То є 35 возів, в кождому возі є по двоє коней. То вже можна сказати, що там було 70 коней, так? В них було, ох! Часом доходило від, від 200 до 400 овець. Ну, качок, гусей, то вони не мали ліку, тому що вони, звичайно, хутір великий, то вони родились, плодилися, там їх маса, знаєте, ну, от, і було здається, якихось близько може 15, 18 пар волів. То все, що вони мали.
Пит.: А тоді, як прийшов 28-ий рік, значить, то Ви родилися трошки пізніше, але тоді, як прийшла колективізація, що Ви з розповіді Ваших батьків знаєте, як це вдарило по Вашій родині?
Від.: Ну, то це вдарило по моїй родині те, що батька й діда забрали, ми не знаємо де. Осталася лише мама.
Пит.: Коли забрали?
Від.: При перших початках колективізації. Тому, що один з братів мого батька був у царській армії.
Пит.: Батька братів?
Від.: Так. Один був, один був учителем, а другий, цебто третій, то Олександер Ємець, ми не знаємо теє де він дівся, молодший від мого батька. Значить до війни, до війни він був в тім самім місці, в Кобеляках, а пізніше вже не було чути, його забрали до війська, і він, ми не знаєм.
Пит.: Так що діда Вашого, кажете, заарештували?
Від.: Заарештований був, і не знаємо, а мій прадід, ще перед тим, як одружуватися, благословив мого батька — йому було 120 років. І він ще піднімав рукою

мішок, а то мішки в нас були на 100 кілограмів. Він одною рукою піднімав, коліном підбивав, а другою рукою показував батькові як зав´язувати мішок, як він дуже повний.

Пит.: Так що така родинна легенда?

Від.: Так.

Пит.: Так що як діда забрали, діда, і тоді, значить, дальше що було, як було?

Від.: Бачите, тоді прийшло те, що росте, забирали всю господарку до колгоспу. Отже, забрали в них самов´язалку, косіилку і різний інвентар господарський, і забрали корови, що вони мали, качки, то ще перед тим, як вже було з цим, що була революція і війна була, то–то все пішло, знаєте, все було розтягнене, знаєте?

Пит.: Так.

Від.: Ну, і коли забрали всю господарку, то ще остався колодязь. Колодязь той був якимсь німецьким мастром роблений, то він був литий з цементу, і то була одна і суцільна труба, знаєте. Ну, але заздрість влади була така, що вони хотіли викорінити цілком куркулівьске гніздо. Ну, і вони почали довбати той колодязь. Хотіли його витягнути. І міни підкладали, і то, ну й зробили? Зробили то, що колодязь засипався порохом, витягти не витягли, бо то було одне ціле. Так що то осталося. Навіть і по сьогодні та яма є. А, зрештою, була, тепер не знаю. Ну, і, значить, мама дуже в скорім померла. Оце, власне, я хотів говорити з мамою.

Пит.: Тобто баба Ваша?

Від.: Баба моя. Вскорі дуже померла, а брат один, значить, пішов, з Полтави пішов десь учителювати, ми не знаємо де, і тоді був порваний контакт.

Пит.: То Ваш дядько, так?

Від.: Так. Можливо, що батько і знав де він є, але не хотів його турбувати, знаєте, бо то кожний відповідав за свою шкіру. А батька арештували декілька разів. І, але йому пощастило утекти. Так що він був щось три тижні він, здається, переховувався у болотах, в очеретах. Ну, і він собі цим, що він переховувався в болотах, в очетеретах, собі застудив ноги. Але перед тим, як уже його почали арештовувати, то вони збудували собі хату. Батько відділився від мами, розділив від сестер, там які все, що там, значить, кому що належалося, він забрав свою давку землі і матеріял розібрав декілька, чи одну куліню(?), чи дві, і собі побудував хату. Вона ще не була цілком готова навіть,м це десь було близько літом 29–го року, десь тако. Знаю то, що ми перезимували в тій хаті, не зовсім сухій, то дуже було небезпечно. Перезимували хату 30–го року, і 31–го року літом, я пам´ятаю. Знаю, що вони мали досить великий садок. Так що ми поселилися, мені здається, що лицем хата була на південну сторону, а мені так здається, що західно–північна сторона була в протекції сад мала. І в тім садку, значить, так, по оповіданню мами, мама там поховала і тещу, і поховала, здається, ще яких декілька родичів. Я докладно сказати не можу про рід мого батька, бо можливо, що їх було а... мені так в голові крутиться, що їх було дев´ятеро в родині. Але я не певний, то треба з мамою буде поговорити. Так що вона поховала і навіть одної з нашого роду, маленьке поховала, бо йому щось було вісім місяців, чи сім місяців, то було немовля. Ну його вже принесли, бо його мама померла, то його вже принесли до нах, бо воно вже було пухле, майже неживе. Хоч і мама моя була пухла і мій дядько Олександер, який ще крутився біля нас, теж був пухлий. Ну, й в мене живіт був такий як барабан, знаєте? А, знаєте, що ми перейшли цей 31–ий рік, а починаю я дещо пригадувати, то від якогось 31–го року літом. Ми сиділи так біля хати, в яких вже не було вікон, ані дверей. То все позабирали. Викачуючи всі, викачуючи, то є знак, то що...

Пит.: Забирають?

Від.: Забирають, уже всі зернятка, не то, що...

Пит.: Чи то ходили до Вас цілий час забирати?

Від.: Цілий час приходили, і якщо побачуть димок який то відразу а... ячейка, їх так називали, приїжджали, чи приходила, там, і розбивали, розливали все, що в нас було. Так, не давали навіть зварити, ні спекти. Ну, і крім того, що не було ні варити, ані пекти, але вліті, пам´ятаю я дуже добре, що мама дуже раділа тому, що назбирала, нарвала... лобода, знаєте, городна лобода, вона, одна, що можна було сушити її й потерти, і намочити і якось ліпити отакі пляцки, то, цебто з´їсти, мала поживу, а листя те, а стебла відкидала, бо то було непотрібне, ну й пекла, і ми то втрьох їли. Цебто мама і мій дядько Олександер і я.

Пит.: А батька не було?

Від.: Батька не було. Тому, що батько — з яких причин — я не пам´ятаю, його не було. Але бо його були арештували раз, то він утік. Так що він уже мусив, якщо він і приходив, якщо він знав, то він приходив потайки десь вночі, так що я не бачив його. Ну, і перебули ми оце літо, 30–го року.

Пит.: Чи 31–го року? Чи 32–го року?

Від.: Ні, то було 29–го, 30–го. Так! Тридцять першого року, літо ми перебули, ще на своїй хуторській землі. А мама моя походи із села Ляшківка, а роду Станіїв. Це моя, моєї мами мама роду Штанії, а мама моя з роду Омелян.

Пит.: З Ляшківки?

Від.: Ляшківка, так. Омелян. Батько її був Яків, називався, Яків. Омелян. Мав двоє синів — Петро й Павло, старші, старша Олена, старша була Олександра, пізніше Ганна, а пізніше Олена, вона мала. То було три дочки і два сини. Того Якова Омеляна. Я цей рід не дуже добре знаю, бо я не був. А знаю тільки Павла, старшого. Справа така, що ми тоді пішли ближче села, в Ляшківку, і там, теж біля Царичанки недалеко, десь там. І ми пішли до, ближче до села. І там по знайомих, по кумах, по таких більше, більш до нас прихильних людей, які б могли, чим могли чим–небудь нам помогти, то ми перебували по селах. Це було — який це був вже рік? Я вже й збився.

Пит.: Мабуть 32–ий вже.

Від.: Тридцять другий рік, так. Отже, 32–го року, проти 33–го року, ми прийшли до діда. Мого діда, маминого батька, влада не зачіпала. Хоч, зрештою, забрала все, все живе господарство. І так само діти його не підлягали під законом відповідальности за свою господарку, тому, що він був бідняк. Він не мав токої сили, там він мав коровчину, чи той, мав пару овець, десятків два овець, і, там, кури чи ще щось. То дуже маленьке господарство. То він не підлягав під синдибогам(?), і він, сини пішли скоро до колгоспу працювати. Такщо вони діставали якийсь мізерний пайок. Так називався „продуктівку." На прожиток. Пам´ятаю то, що ми прийшли до діда. Ми вже до нього раз приходили, але тільки зайшли на якусь хвильку вліті, і вернулися. А це було в грудні десь.

Пит.: Тридцять другого року?

Від.: Тридцять другого року. Було досить, пам´ятаю, вже сонце зайшло, так–то темно, червоно було надворі ще. Ми прийшли до них. Хата темна була, досить темна, бо мами вже не було, а сестри порозходилися теж. І їх тільки трьох було вдома — Павло, Петро і дід Яків. Батько їхній. Два брати і батько, так. Хата була дуже темна, чорна, просто, чорна. Ми прийшли, то був тільки дід. Дід дуже зрадів нашим приходом, що я рпийшов з мамою. Але як прийшли брати — дуже збунтувалися проти мами. І майже її вигнали. Свою сестру. Тому, що вони побоялися цього, що якщо влада довідається, що вони її переховують, її допомагають бути живою, то їм уріжуть пайок і скажуть, що вони є колаборанти куркулів. Так, так. Отже тоді, то мама пішла до своєї знайомої, а мене оставила тимчасом у діда. Хоч вона, я думаю, що вона, здається мені так, мала на думці мене там і оставити. Вони думали, вона думала, що вони мене не будуть турбувати. Але вийшло інакше. Правда, я ще з дідом і з ними поверчеряв. Вони стояли біля столу, так, на розі столу, один тут, другий тут, дід тут, і я отак, через стіл. Дістав може зі три шматочки якогось дуже темного сухаря, який був помочений водою і трошки посолений. І може капля була там якоїсь олії. І то–то дід так дерев'яною ложкою помішав, щоб воно ото. І ото така була вечеря. Я не знаю чому, знаю, що дід був у сіряці, тому, що, може, вже було холодно. Наші хати були деякі з лампасу зроблені — ти не знаєш, що то є лампас. То є такий то, формовані глина зі соломою. Плити. Так їх оце *cinder blocks*, такі величезні, такі от, лампас в нас називали чомусь. Чому називався, я не знаю. А їхня хата не повинна стара бути, вона повинна бути лита. Але, як зима, не палиться в хаті, то вони стояли в якихось сіряках. Може вони їх не скидали, може то був один в них лише засіб, що в чім ходиш, в тім лягаєш, і в тім встаєш. Я знаю те, що вже було досить темно. Так шо, як поглянеш у вікно, у віконце ті, як тоді були, то мало що було видно. Далеко. Так, якби під хатою хто стояв, то було б видно. Але, дядько Павло, здається, так, старший, каже: — Ну, Іванку, каже, ходім, я тебе відведу до мами. То я собі так і так і пішов. З дядьком. А він вивів на дорогу, бо знов батько, села тоді, в той час, не були аж такі зцентралізовані, дорога, там, одна туди, а друга туди — через село йшла дорога так — хто при дорозі, хто трохи дальше. Не було, перевулки такі, закавулки такі були ото, але не було спеціяльно перехресних доріг, там якісь там дорога — Миколаївка, там Путірівка чи щось такого, назв не було. Голівна дорога через село. То дід жив в окраїні

села. Може й посередині села, я не знаю. Але трохи збоку, бо мав досить гарний садок, вони мали. Ну, там мали мале, маленьке господарство. Знаю то, що поблизу, як я гляну на, здається, на захід, то я бачив по лівій стороні село те, де дід жив. Хати. Були близько, то так, як би звідси до Блюр. А то він мене привів до дороги і каже: — Постій тут, каже, я зараз покличу маму. І так я остався чекати маму. На праву сторону від мене було може яких, може яких півкілометра, була величезна хата. Тощо, я бачив, сутінки такі, я не бачив докладно тої хати, але сутінки бачив. Ну, і там, здається, блимав вогник, вікна були освічені, слабеньким світлом. Їде дядько возом: — Тпру! Став. Коні стали. Я зрадів, ну, принаймні хтось приїхав, я може так і не думав, але всетаки були коні, я був малим, то, знаєш, живе приїхало. Ну, став той дядько, та й каже: — Чий ти синок? Чий ти, каже, синок? Як ти називаєшся?

Кажу: — Іван.

— А як твоя мама?

У нас казали „Санька." Вона не є Олександра, вона є Оксана. Скорочено „Санька." І навіть і вона про це не знала. І він догадався, він знав нашу родину, знав, значить, родину мами і знав чий я є син. Але, щоб заховати це, дядько видно був спритний, щоб заховати це, він каже: — Я тебе відвезу до мами. Посадив мене на якийсь віз, чи то були сани, чи то був віз, що вже було досить темно, що навіть не можна було вже розібрати, чи то були коні, чи то були воли, чи що то було. Але посадив і завіз мене до тії хати, яку я бачив. Прийшов я в ту хату, глянув, а там було, здається, три чи чотири жінки, вбрані в темні спідниці і білі блюзки такі були, з рукавами, повні блюзки такі. В одної були рукава закочені по лікті. Була піч, горіло, було дуже тепло, соломою була встелена долівка. Ну, й було може півтора десятка дітвори там, мого віку. І він щось поговорив із тими жінками і, забрався. А мені що? Тепла хата, дітвора багато. А, мені дали кукурудзяну кажу з молоком. Ну, я думаю, що я її поїв, не пам´ятаю, але я був ситий. Я був ситий і мені сказали, мене роздягнули, що там на мені вже було, і сказали, щоб я заліз не піч до дітей. І так я прожив 33–ій рік. Зиму. 32–ий рік зиму. Чи то, може, таки був 33–ий?

Голос жінки: Грудень 32–го, січень 33–го.

Від.: Так. Тридцять третій рік. Тому, що десь той дядько, що мене завіз, сказав моїй мамі, що Іван є там, мовчи і тікай звідси. Тому що там діти були тих, в якого не було батька і матері вже.

Голос жінки: Повмирали.

Від.: Повмирали. І тому він так сказав мамі: — Заховайсь, щоб і тебе й сліду не було. Щоб була дитина врятована.

Пит.: Як воно називалось?

Від.: То був такий, це називалися „дітясли."

Пит.: Для безпритуляних. Як він називався, то тоді ніхто не знав, як то називалося. Бо то не було спеціяльно. Голівне те, що то збирали дітвору.

Пит.: І в якій то місцевості було?

Від.: То було в околиці Ляшківки Царицинського району.

Пит.: А сама Ляшківка?

Від.: *Ja*, бо що то сталося в Ляшківці. А чого село Ляшківка, оце я Вам не сказв тепер, хто межувався з батьками. Ляшенко. Дуже великий землевласник. Ляшенківський степ там був, і тому село Ляшківка називалося. Так іще є Михайлівка, яке, невеличке було село, яке називалося по моєму дідові. Дід дістав спадщину від свого батька, цебто від мого прадіда. Було Михайлівка, маленьке село. То теж дуже сварилися на нього, що багатий. Отже, я, переребувши там зиму, раптом, мені так було добре, з´являється моя мам. І як мені вже було, як я вже побачив, то я зрозумів, що всі то тітки знали хто я є. Але мене не видали. Може й інші люди були такі самі, вони знали, що може навіть з тих жінок і її дитина була там, але про те ніхто не знав. Слава Богу, що вони, значить, змогли це утримати в тайні, і тим способом я остався в живих.

Пит.: А харчі приходили...

Від.: Ну, а харчі, о! То ж влада давала для таких, бо це було майбутнє совєтської влади. Ну, і так, що я перебув ото 33–ий рік. Таки так воно й буде. Тридцять третій рік, в ранню весну мама прийшла і забрала мене. Весною забрала мене і ми пішли до тої жінки, до якої, покинувши мене в діда, вона пішла до своєї приятельки, ще з дівочих часів. І ми там у неї переночували. Тоді її чоловік уночі приніс півмішка рибки маленької, наловив.

Пит.: А звідки?

Від.: Десь поставив, видно, ятір, щоб ніхто не знав. Знаю, що він приніс ту рибку. Ну, і то вже її, здається, не смажили, а варили. Така була юшка. Ну, знаю те, що ми переночували в неї, і десь так сонце почало сходити, ми з мамою пішли. Куди ми йшли — я не знаю. Не знаю в якім селі ми спинились, бо то мама не казала, що підемо в те село, чи підемо у той хутір. Йшли так навмання. І ми зайшли знову до другої маминої приятельки, знайомої, чи що. Подивилась, подивилася — видно, що не дібрала. То вона зав´язала той мішок, поклала його, так трохи розплескала, покачала сюди–туди, воно розсунулося, вроді то знову повний мішок остався. І вона його так поставила. Але вона може дві пригорщі взяла от того, що вона заховала собі за жакет. Не було багато. Ну, і так ми пішли. Коли тато з´явився — я не знаю. Але знаю те, що він працював у якомусь радгоспі, пас скотину. І він може б і не вийшов, не показався б так скоро, як у нього нарвала п´ята. І такий був великий нарив, що він не мог вже, в чоботях не міг ходити, о, і він мусив вийти десь. Десь мусив себе, показатися, бо так то згинув би. Ну, і він дістав якусь працю у радгоспі пасти скотину. Тоді ми переходили з одного радгоспу в другий, бо тільки довідаються, що син куркуля — „кати с колбасой" — як то кажуть. Такщо, ми переходили щось три, чи чотири радгоспу так перейшли. І надходить зима. Осінню. Кінець 33–го року ми йдемо до Івана Михайловича Євця, до того учителя. Стараємося прийти до нього наніч, щоб ніхто не бачив, що ми прийшли. По дорозі батько несе мене на руках деякий час, підносить де болото, а де підійду. Батько каже: — Маємо пів гарбуза, ще в нас зо три качани кукурудзяні, кукурудз, каже: — Ми б перезимували зину. Ну так, я питаю де ми йдемо — йдемо до дядька Івана. А я ж теж Іван, ну, але то... дядько наш. Ми прийшли до дядька Івана. Він жив у школі. То бу була школа, то великого господаря була хата, ну, і багато було там кімнат, і то вони розбили по клясах, а при кухні ще там якась кімната, то вже займав, бо я пам´ятаю, що була досить велика кухня, а спальня була одна, і малесінька одна спальня була, була ще якась така конурка там якась була.

Пит.: А де то було, місцевість яка?

Від.: Те було — Новосанджари. Теж там є старі Санджари, і Нові Санджари. Ну, і ми там переночували. Що говорилося, як там говорилося, знаю, що в нього було двоє дітей — був, здається, Юрій, і дочка Женя. Ми там переночували і мусили ранком вдосвіта відійти відтіля. Так що ми так і зробили. І відтіля ми пішли в місто Кобеляк. То щось було 20 кілометрів до нашої станції. Не можу сказати, може кілометрів 30, 35. Так, ми пішли до міста Кобеляк. Батько дістав там першу роботу в аптеці. Запаковувати лікарства й розпаковувати. Бо то приходило все в дерев´яних пачках. І в соломі там та лікарства були. Ну, і він там дістав, але щось дуже мало, щось може три дні, чи може тиждень попрацював. І його звільнили з роботи. Знову ж ми мали в Кобиляках знайому якусь, Лебединську — пані добродійка Лебединська. То ми в неї дістали помешкання. Стара, розвалена хата. Ну, але ми були й тій раді. Пізніше ми пішли, я забувся, він зараз, один з них знаходиться в Рочестері, я думаю, що то є наш родич. Теж пов´язаний якийсь рід. Отже багато є, в місто Кобеляках було щось три родині інакші, під інакшим прізвищем, але належали до — якось були пов´язані з родом мого батька. Отже ми там перебували, у Кобеляках ми перебували там до 38–го року. Батько дістав працю в Народному будинку. Він був ще і на олійниці, де олію били, і працював там. Пізніше поденщину виконував багато, працювали в голови, в голови райвиконому — Ярина — так називався, пан Ярина. І він, батько досить багато в нього працював. Працював в одного, копав йому город — Яків Давідсон.

Пит.: Якої він національности?

Від.: Жидівської. Так, Давідсон. І в нього був синок маленький. Він сам був парихмахер, тобто фризієр. Досить мав, досить добре жилося йому і, бо крім того, що він мав кури і свиню, то в нього ще була свиня, пам´ятаю, висіла за дверима, так половина свині копченої. Знаєте — копчена свиня. Половина, ціла половина закопчена, то–то дуже багато. Ну, і тому, що в нього був син–одинак, і я був один, він дуже до мене прив´язався. Хлопець дуже мене полюбив, товариство для нього. Він без мене не хотів їсти, а це було добре для мене. Бо тоді те що він їв, то і я їв. І мені це була добра нагода. Отже, тато й мама працювали по поденщині деякий час до 36–го року. В 36–му році батько дістав працю в клюбі.

Пит.: Він вже, значить, став стало працювати?

Від.: Ні. Ще не був, бо право вийшло, позбавлення. Паспорт він дістав перший в 38–му році. Про документацію, точні, я не мав, не міг знати це все. Бо це діялося, що які були події, пам´ятаю дещо. А такі о, документальні справи, то я не міг це знати все. Ну, і в 36–му році батько дістав працю в клюбі. І там і оселився. Там йому дали одну кімнатку, одну гримірoвочну(?), і там абудували пічку з цегли, і там, то наше було *living room*, *dining room*, і все було разом там. В одній кімнатці. Нас трьох було там. Але й то було надзвичайно добре. Отже ми там жили до 38–го року. В 38–му році народився, шкода, я ото пропустив одну річ. У 35–му році ми віднайшли мого дядька, а батька брата, Олександра, який працював у кобилянському ресторані. То такий ресторан для робітників, і він там працював, як кажуть — конюхом, доглядав коні. Доглядав коні, значить там він, я не знаю скільки там йому давали грошей, але він мав доступу до остатків — йому там жінки давали, що оставалося. Так що ми діставали досить, невеличке таке відеречко, те, що він коні годував, то він там чимсь накрив, і до нас принесе. То борщ, то якусь там кашу ячменну, чи щось таке о, знаєте. Чи кукурудзяна каша, що там не було, що там він міг дістати вже від них. То він приносив. І то нам дуже багато помагало. Бо батько ж далі був безробітний, нігде не приймали.

Пит.: Не мав права працювати?

Від.: Не мав права нігде працювати, хіба що поденщина. Значить, поденщина, цебто, восені, часом порубати дрова десь, комусь напиляти і порубати дров. А весною на копати город, чи там садок покопати —цілину. Отже, ото така справа була, що ми навіть в 36–му році, ми тоді дістали працю в народнім домі. Але жили приватно ще. Пізніше знов батька звільнили з народного дому, і він дістав поденщину в Ярини, голова райвиконкому, покапати цілину. В садок, здається, був Карнаухів. А будинок Карнауха, а був там дуже великий садок. І вони там хотіли зробити город. Так що було багато цілини. Тяжкої праці. Але тато й мама там покопали, потрудилися там, та жінка їх сподобала, о, і запам´ятала це і дала нам помешкання. Отже, не знаю як то воно було, що ми були деякий час в народнім домі до 38–го року. То нас так перекидали, що тільки що батько зробить, то ремонтує якусь собі, курник, звичайно, знаєте, приходе НКВД, від міської ради має досвідку, що ти мусиш звільнити. Комусь сподобається то. І ми мусили звільняти завжди, то ту хатину, той курятник. І так нас ганяли, щось з три хати батько ото був направляв. Пізніше таки ми вже дістали знову у клюбі помешкання до 38–го року.

Пит.: А чи Ви в міжчасі ходили до школи?

Від.: Ні. Аж у 38–му році я пішов до школи ося в який спосіб: Що знов якийся родич, Омелян, він родич мами, учителював він —не можу пригадати, яке село, знаю, що було десь щось може де яких там від восьми, може дев´ять кілометрів від міста Кобеляки. І він мене забрав до тої школи. Тому, що він був одружений, а як учитель, мав помешкання, знову то було помешкання якогось господаря більшого, бо хата була під бляхою, і там жило дві родині. Так що він займав дві кімнати, цебто кухню і спальню, і там ті другі займали таке. І він мене забрав туди, я почав перший рік школи. Знаю, що то було 38–го року. Тому, що 38–му року народився в мене брат. І я там пробув лише один рік. Правда, я там був досить добрим учнем, не лише тому, цебто можна сказати, він був мій дядько, що він був учителем, він мені нічого не помагав, але я був, може природній, я мав дуже добру оцінку з фізкультури, я мав дуже добру оцінку зі співу, а пізніше в мене математика вже тоді проявлялася дуже добра, а читання, дуже добре. У 38–му році, на початку 39–го, до нас приїхав полтавський театр ім. Саксаганського. Полтавський театр, це був той, який переїжджив з села до міста, з міста в село, і так по цілій Полтавській області їздив. Це було для нас одне чудо. І тому, що батько був досить похапний, як тут кажуть *handyman*, а там „похапний чоловік," він робив декорації, він провадив сцену. І то, якраз у них, шукали такого. То називався машиніст сцени, який провадив ту цілу махінацію: піднімати, занавісу опускати, опускати падуги, оті куліси ставити. То хати там перебудовувати і зробити оці, ці риштування, які були потрібні на сцену. То він приняв роботу ту, і ми поїхали з цим переїзним театром. З переїзним театром ми їздили до початку війни. Коли перший раз нас побомбардували, бомби кидали німці в Кременчузі, так на тім скінчилося, що ми були урятовані від голодовки, цим цією справою.

Пит.: Тоді вже, значить, Ви сюди дісталися?

Від.: Як ми сюди дісталися! По приході німців, батько дістав працю в міській раді. Чим спеціяльно він був — я не знаю. Отак, але він був, тому, що там прийшла друга влада, але як нація, як країна, ми мали свою міську раду, яку очолював Тарнавський.

Пит.: То було в Кременчуці?

Від.: В Кобеляках. Як його ім´я було — не знаю. Знаю, що був Тарнавський. Він застрілився. При першій об´яві евакуації, він застрілився в своїй канцелярії. То було дуже трагічне, тому що ніхто не сподівався, він був досить добра людина. Голова Тарнавський. Ну, прийшла евакуація сорок другого року. В нас казали так: — Прийшли німці, як копали картоплю, і підуть тоді.

Так і сталося. Прийшла евакуація, ми зібрали всі манатки. Ми мали помешкання. В нас знову таке було — кухня, спальня і вітальня й їдальня. *No, no*! Кухонька така була малесенька. Ота, о, буде, як от половина цього. Отут були двері, тут була піч, стінка, вікно, двері — і то все. А спальня була трошички менша, як це, багато менша.

О! О! Вибачте! Що я повернувся. Так. Ну, невеличка була — було троє вікон і одні двері. Ну, і прийшов час евакуації. Тато дістав пару коней маленьких, візок. Ну, візок такий на пару коней, я не знаю який там він був. Але то називалося в нас „полдрабок" — не то гарба, а трошки більше як віз. І ми спакували свої скрині, о, батько відвіз останні мішки соняшникового насіння перед тим, які йому з колгоспу по–приятельськи хтось привіз, ну, і спакували одну таку плетену корзину. Чомусь я її не бачив, а от пізніше побачив, так. Така була корзина, ну, може, футів три довга, і може півтора фута широка, і може зо два фути глибока. Плетена корзина, аж чорна. Чи я знаю, що там в ній було? Не дуже цікавився. Ну, то спакували муку, там постіль, одежа, яка там була. Обуві не було в нас багато, бо я знаю, що я свої чоботи полатав мідним дротом, я думав, що то буде добре. Ну то ми сіли, з´їхалися там на площу, на Кременчуцьку дорогу, та й рушила ціла валка нас, може яких возів, я не знаю — ціла валка! Багато було. І їдемо в сторону Кременчука. Бо казали, що значить, границя буде, як то казав: — „На замке." Поза Дніпром, то вже будуть німці, а тут будуть совєти. І так ми їхали з–за Дніпра, тоді за Буг, а тоді за Дністер. І так ми той. Але, я вже бачив, що батько не дуже спішився вертатися, і не дуже думав оставатися. Так що ми переїхали возом від Кобеляк і спинилися аж в Авґзбурзі.

Пит.: Тоді з Авґзбургу Ви поїхали...

Від.: Тоді з Авґсбургу ми виїхали до Бразилії в 49–му році.

Пит.: Як там, вкоротці, в Бразілії?

Від.: Ми були 12 літ. Якби мені тепер сказали, щоб я, побувши тут, в Америці, і побувши там у Бразилії, приїхав до Америки, проживши і знову вернувся до Бразилії, я б сказав, що я до Америки ані до Канади більше не хочу їхати. Знаєте.

Пит.: Потім з Бразилії Ви вже приїхали до Америки?

Від.: З Бразилії у 61–му році ми приїхали до Америки, до міста Філядельфії. Ну, у Філядельфії ми пожили, ну, от. Нашим спонзором був такий Михайло Кичик, сам грек. А хто робив афідавіт, то був Йосип Поскрес, називався. Він був сам роджений в Чехословаччині. І він, тому, що він жив у Філядельфії, тому було краще, легше, ще виробляти документи в такому місті, як Філядельфія, де була централя для іміграційних справ. То він то виробляв. Ми приїхали, в нього там побули щось пару днів лише, і поїхали в Делевер стейт. У Делевер стейті до міста Смирна. Там було одне містечко Одеса, а друге містечко було Смирна, називалося. І там ми були знову ж у Михайла Кичика, на його хуторі, на фармі. Він мав 85 акрів землі. А тому, що там він мав, цей *Deleware River* проходив, попри його землю, мопувався з ним, то–то всю ту місцевість, болотнисту, водянисту місцевість, закупила рефенарія, для оливи — вона покупила всі фарми там, і розбудували там рафінерії, приплив оливи. Бо той *Deleware River* був досить глибокий, так що ці човни могли там оливу привозить. А ми там побули зиму, літо, від марта до пізньої осені. А осінню нас покликали, вже ми познайомилися з декільками людьми, до міста Бірмінґтон, Делевер. І ми там побули щось два роки в Бірмінґтоні. Одного разу, вечеря — телефон. Ну, я відбираю.

—Добрий вечір.

—Добрий вечір.

—Хто ж говорить?

—Григорій Омелян.

Григорій Омелян — моєї мами батька брата син. Племінник мамин. Мама його бачила ще як виходила заміж, а він був малий. І тепер почула його голос. І він згадав нас усіх, хто ми є. Знав усіх нас добре. А ми про нього не знали, що він в Америці. А тому, що ми написали були додому листа з Бірмінґтону, до маминої сестри. А а вони вже

мають комунікацію. Так що вони сказали, що Санька є в Америці з сім´єю, і така–то адреса. То той, через *operator*–ку подзвонив. Але не сказав звідки він дзвонить. Питаємося: —Звідки ти дзвониш?

Він каже: —З дому.

А не сказав з якого (сміх). Нас то дуже збенетежило, знаєте. Але пізніше він сказав, що дзвонить з міста Сиракюз, то Ню–Йорк стейт. О, і запрошує, обов´язково, щоб ми до їх приїхали. Така–то, така–то адреса. Такщо, ми приїхали із відтіль в Сиракюз. Відвідали, вони зробили велике прийняття, масу людей, ми познайомилися. І, це було осінню. Через зиму на весну ми рушили в Сиракюз. Ми виїхали до Сиракюз. Вже своїм автом, маленький угол дістали, і ми переїхали до Сирацюз. В Сиракюзі ми приїхали в 63–му році, здається. А в 64–му році ми збудували собі хату з допомогою нашого Григорія Омеляна. Бо він уже собі декілька збудував, то він нам допомагав, давав вказівки свої. Ну, і ми так собі збудували хату. А в 67–му році я одружився на Гальці, таки в Сиракюзах. З Сиракюз ми переїхали до Неварку. В Неварці побули там два роки. А з Неварку приїхали до Сиракюз. З Сиракюз ми приїхали до Торонто, побули тут один рік. В Америці нам народився Олександер, в Канаді нам народилася Олена.

Mychailo Naumenco, b. 1901 in the large village of Iablunivka, Pryluky district, now in Chernihiv region, the son of a very wealthy family with 350 acres of land and its own mill. The village was quite large, with 3500 households, 2 churches, one of which was a large stone church, and a hospital. Collectivization began in 1929. The narrator's father opposed it, was shot, and the rest of the family, including narrator, were exiled. Narrator provides a vivid description of conditions in exile and recounts his participations in a mass escape of 35 persons led by a priest. During the famine narrator passed through his native village and describes its devastation. For three months in the spring of 1933 he was in Pryluky, speculating in tobacco, which he traded for bread in Gomel. Narrator had direct knowledge of cannibalism. Narrator was later recaptured but returned from Siberia in 1937.

Питання: Пане Науменко, Ви хочете дати нам свої свідчення про Ваше особисте пережиття під час колективізації і Великого Голоду 1932–го ід 1933–го років на Україні. Можете нам сказати Ваше ім´я та прізвище?

Відповідь: Науменко Михайло.

Пит.: Дата і місце народження?

Від.: Тисячу дев´ятсот першого року.

Пит.: Чисельний стан Вашої родини?

Від.: Моє... яку я родину мав?

Пит.: Так.

Від.: Я мав дев´ять дітей, тат й маму.я

Пит.: Вас було дев´ятеро?

Від.: Так, дев´ятеро дітей було нас.

Пит.: І всі були живі?

Від.: Ні, нас осталося тільки три брати зо мною, три брати і дві сестри.

Пит.: Який був Ваш земельний стан?

Від.: Наш земельний стан був... Мій тато був дуже богатий. Ми мали 350 акрів землі, батько мав млин, мололи ми муку, дерть, було таке, що вони переключалися й олію робили, послі — вовну драли з овець, така вовнодерка називалася по–нашому. Млин? Я сказав Вам.

Пит.: Так, дякую. Як називалося Ваше село?

Від.: Село Яблунівка, Яблунівського району, Полтавської області.

Пит.: Яка величина була села?

Від.: Три тисячі п´ятсот дворів.

Пит.: То було дуже велике село.

Від.: Велике село. Два приходи, дві церкви одна була камінна, а друга була дерев´яна. Так і називали ми: камінний приход і дерев´яний приход (парафія).

Пит.: Була школа?

Від.: Була школа. Тоді школу, вже при совєтській власті, вибудували, велику школу, і був госпиталь у селі. Є великі села. Село, село Яготин був, Пирятин, Линовиця —там була станція, цукровий завод був, Рудівка —там був госпиталь, Дубовий Гай, це не дуже далеко, не велике, Каньовщина, тепер хутір Жуківський був.

Пит.: Можете нам сказати, коли постали в Вашому селі колгоспи?

Від.: Колгоспи почалися в 29–му році. Значить, це була перша колективізація, як би назвати, то предлагали, щоб ішли до колгоспу, були й в мого батька. Мій батько сказав, що він ніколи не дасть своє багатство, свою худобу до колгоспу, бо то він працював тяжко. Мій батько був каліка двохсторонній, грижи мав. Батько сказав, що хто прийде забирать моє багатство, то він заколе вилками і сам себе заб´є, а не дасть. В одно прекрасне время, я знаю добре, прийшли й застрелили собаку і позабирали коні, позабирали корови, батько дуже противний був, батька пхали (стовхали), у сараї закривали; батько не соглашався із цими ні з чим. В одно прекрасне время, батька, прийшли — в 29–му це було, більш–менш, я думаю, в марцю, я не припоминаю, але ще було зимно, забрали батька й розстріляли батька. Було їх 29 мужчин і три жінки. Після цього нас вислали на Соловки в таке невдобство —пологи, називали.

Пит.: Можете нам сказати деякі прізвища людей, які забрали Вашого батька?

Від.: Напевно. Це був голова сільської ради Коваленко Микола, а його був помічник Бондар Нечипор. Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали й тьотю, батькову сестру, Мар´яну, розстріляли, а нас, прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика мого брата, Альожша називався, а брат мій називався Данило, вони вокинули його, три роки він мав од роду. Викинули й він сказав, Бондар Нечипор: —Бачиш, каже, курва яка, викинули, а він ще ногами теліпа проти совєтської власті.

Той хлопчик мав чоботи, було вдіте, то Боднар Нечипор зняв і сказав, що: —Він ще ногами теліпає проти совєтської власті!

Я забрав цього хлопчика, пішов до тієї Мар´яни в коровник, що була розстріляна, і я там переховувався з тим хлопчиком. Тоді, коли я вийшов відти, то нас за деякий час завсім вивезли. Вивезли, з хати викинули. Нас вивезли на таке болотисте місто, там не було нічого, тільки вода, болото; ми копали землянки, ми там жили. До 30–го року ми там прожили. В 30–му році нас вивезли на станцію Качановка і отправили нас у таких вагонах, де худобу везли; нас стільки було багато, що ми не могли ні перевертатися, не було чим дихать, їсти нам три дні не давали нічого. Це була моя мама стара, був цей Альоша, хлопчик трьохрочний і моя сестра Оксана. Погрузили нас і вивезли нас, значить, ми не знали куди ми їдемо. Казали на нові землі. Привезли нас у Сибір, у Сибірі нас викидали, як худобу, викидали сокири, пилки, бляшані бочки. Прийшли й сказали, щоб ми собиралися, будуть вивозити нас на станцію Качановку. Не помню, де та станція була, Качановка. Привезли нас туди, погрузили нас у вагони товарові, де худоба була, нам три дні (плаче), ми чекали на тій станції, ми не мали ані хліба, ані води і ми не мали права нічого, ні кричать, ні питать, нічого! Позакривали вагони, вікна одкрили. Вирушили ми відти, нам дали хліб і кави. Ми поїли той хліб; там давали по такому кусочку, що не могло одно наїстися. То нам дали й ми виїхали. Ми звідти як виїхали, люди повідкривали; ходили по вагонах наші охоронники, охороняли нас, стукали молотками, багацько людей умирало в вагоні, де їх дівали, я Вам не скажу. Як тільки пристав вагон, то їх забрали, куди їх дали, я не помню, не бачив (крізь плач). Їхали, на станціях, обочно, ми не стояли на станціях там, де люди, тільки вони нас заганяли в тупіки. Часом проходили люди, просили ми їсти, просили, щоб води нам подали, були такі, що давали, а бували такі, що боялися, бо та охрана кричала на них. Нас везли два місяці. Ми ні купались, не було, щоб щось варене нам давали, нам давали „кип´яток," вони казали, і хліб. Нас так провозили два місяці. Ми приїхали вже тут на... минули Читу, за Читою ще ми в´їхали, добре не скажу як... бо там не було ні містів, ні адреси, нічого, електрки ніякої ми не бачили. Нас викинули, повикидали пилки, повикидали бочки залізні і вирушили ті вагони. Ті вагони поїхали, де вони поїхали, ми не знаєм. У той час я молодим був, був (крізь плач) дуже сильний, думав за свою матір, за свою сестру, за того малого хлопця. Я ніколи в житті не думав жити. Багато людей були саморуби, одрубували собі руки, вішалися, падали й убивалися. Були коні, як умер хто, забрали, кіньми затягли, куди його тягли — я не знаю. Я рішив не вмірать. Кажу, що Бог мені поможе. Мати стара казала: —Давайте щось робить!

Ми йшли й різали ліс, складали бараки, рвали міх таких з болота, закладали між дерево, і ми собі зробили три желізні бочки. Нас було дев´ять фаміліїв таких в такому бараці. Тоді більше почали будувать, побудували. Нас було 6.000 людей й вагонах. Ми будували втору путь до Владівостока. Ми дуже тяжко робили. Мені в той час прийшлося вибиться поваром; спитали хто хоче варить, я согласився варить і я варив. Привозили нам сушену цибулю, мерзлу картоплю, я випусував то, ходив, варив своїм людям тим їсти. От записати бувало, бо то ми разом не приїхали всі; перші прибували в один час. Так *joke* такий приходить і каже: —Товариш начальник, —то начальник фаланги був, я не помню, я думаю мені щось мириться, що Іванов якийсь Іванов якийсь був, то він каже: —Товарищ начальник, хохлы прибули.

Він каже: —Дай им сена.

А той йом отвітив, каже: —Они люди.

—А, каже, люблят? Дай ум больше!

Він ніби то *пе* зрозумів, чи то „люди" чи „люблять." І в цьому часі я встроївся, робив поваром, помагав мамі. Моя мама захворувала на цингу, повитягали зуби. Я захворував на цингу, в мене теко з них таке, як гниль, як не знаю що то, то... Після ходили і збирали ягоди, багато питалися, бо вони в Сибірі ягоди були чорні й

червоненькі такі попід кустами, то збирали мама, ходила, бо вона не ходила на роботу, а я був вільним, бо я не кухні працював, то я мог пойти собі тоже збирати. Другі люди, вони не могли збирати, то ця цинга помордувала їх, бо то гнило, зуби повитягали, сами повипадали, лопала шкора в їх на руках, на ногах. Дуже (крізь плач), дуже біда була, багацько помирало!

Тоді я вже ,значить, ми втекли, ще... Дуже тяжка історія. коли прийшлося втікать, то наш організатор був отець Потульницький і Надія Івановна, це була його жінка, вчителька. Він був на Сибірі не як кулак, а він був — „суботникам" їх звали, бо вони не хотіли робить і були святі, то вони жили в другому таборі, я доносив їсти туди. Отець Потульницький, коли почалася така... Ми бачили, що то не вийдеш живий відти або втікать, або самому собі щось зробить! Ми рішили тікать. Нас 35 людей вирушило, зібралось тікать. Ми цього, що нас охраняв, ми його скинули в обрив, обезоруджили його і й забрали дві вінтовки, і ми пішли. Вирушили ми в дорогу — 35 людей. Дуже, дуже тяжко було, мапи не було, по хонці йшли, по деревах, куди отець, він руководив нами, значить, слухали ми його. Харчувались ми більш звіриною, доходили до залізної дороги, де були *Chinamen*–цькі будки такі, що вони стрільки переключали; там дещо ми, значить, тоже вже поступали погано, бо ми мусили вкрасти щось од його — чи козу, чи теля, чи десь кусок хліба якого. Нас із 35–ти чоловік прийшло тільки 13. Ми прийшли в Красноярськ і в Красноярську отець Потульницький пішов сам, а нам сказав, щоб ми не підходили; лежали ми близько залізної дороги. Тоді ми загурзилися в канастри — те, що казанів возили, і нас пирвезли в Пінєзськ, це є город, великий город був, ми там розійшлися. У Пінєзському подоставав нам отець Потульницький вже якісь папери і ми там прожили. Тоді з цих 13–ох, із цих 13–ох, ми довго були кучами, а тоді — трьох поймали. Як ми приїхали в Пінєзськ, то ми чули, що ці вагони будуть заливать десь безином. Ми вийшли вночі з трьох вагонів і ми повтікали. Вагони були далеко од станції. Ми розійшлися. Отець Потульницкький далі боровся, пішов до міста; отець Потульницький там когось мав і щось він знав там. І отець Потульницький приніс папери, приніс одежу деяким людям, а Куліш Степан, він був бухгалтером, грамотний чоловік, він устроївсь там же на роботу. Він нам повиробляв уже папери, я був, писався — Віктор Яковлевич Жучков, це був партійний папір. Я сам не дуже грамотний, то я дуже боявся, чи я то замічу (запам´ятаю), то мені все він (Куліш) казав: — Як ти забудеш, то тільки думай про жука, як жук — то Жуков!

І я з цими паперами виїхав звідти. Я приїхав у Чернігів, це станція Чернігів. У Чернігові я встроївся на каталіновій фабриці поваром. Сестра моя встроїлась — ложки видавала, а мама жила в селі Жавиці з маленьким племінником, з мого брата сином, Альоша. Мати ходила жебрала од хати до хати, хто що їй поєертвував, а ми робили. В одно прекрасне время там був Нечипір на базарі, Бондар, з мого села, він нас познав і ми його познали, і ми мусили відти вирушить. Ми звідти втекли. Приїхали ми у Прилуки. У Прилуках ми прожили два чи три місяці. Це вже було в 33–му році на весні, це вже була голодовка сильна, багато людей вмирало! Я перебрався, (плаче) я спекулірував: табак возив, бо ніяких робіт не було (крізь плач)... боявся, але спекулірував табаком: я в Прилуках брав табак, а возив у Гомель і міняв на хліб. В один прекрасний час подумали ми, що є сестра в Дубовому Гаї, Євдоха, моя рідна сестра. Ми туди (плаче) перебравсь я з тим і перебралися ми з сестрою до неї. Сестра нас не познала. Сестра була пухла. В сестри було троє дітей. Ми привезли хліб. Сестра нас не взнала і ми сестри не могли взнать, така була чорна, пухла. Її чоловік працював *carp*... плотником, трошки заробляв, значить, що, ліпше, що хоть не мерли, але пухлі були. Ми там були й наша сестра каже, що забила, Галька, зарізала свою дитину. Ми були дуже дивні (здивовані), ми не хотіли (плаче) вірить. Ми думали, що вона дурна яка, що вона таке балака! Побули ми трохи там, прийшов її чоловік з роботи і каже: — О, то ви приїхали, каже, вам не можна тут. Ви втікайте, бо мене виженуть із тіеї роботи, я, каже, плотинком роблю.

Ми кажем — тим не журись, ми будем тікать. Ми подзвонили в сільсовєт, із сільсовєта прийшов чоловік. Ми бачили ту дитину, що воно вичіло в коморі (плаче). Коли ми (плаче) почули, що та Галька Цапір(?) хотіла (плаче) свою дитину зарізала. Я свої сестрі не вірив (плаче). Не вірив! То неможливо! Людина людину з´їла?! Сестра моя мала звірські очі (плаче). Коли прийшов голова сільради Дубового Гаю, і прийшов з ним ще один чоловік, не знаю хто він був, думаю що, як в нас називали, з виконавців. Коли ми зайшли до хати, вона сиділа й їла студинець. Вона виглядала не людина, і не звір (плаче).

Ми коли спитали, що ти їси? Вона одвітила й тоді вона запурилася, стала кричать, що: — Я їла свою доньку! (Плаче).

Це дуже було (плаче) тяжко, то було (плаче) з болю сказать кому. Кому ти будеш жаліться, як людоїди були! Падали люди в тому Дубовому Гаї! Я прийшов до сестри. Ми не спали в неї в хаті, ми боялися, ми їшли на поле спать, щоб нас не поймали. Ця жінка виглядала дуже страшно, надзвичайно. Якби тепер мені хтось сказав, я б сказав, то вона самощедша... вона ненормальна! Вона, може, й була ненормальна, бо то був такий час бідовий. Пробули ми там у сестри два чи три дні. Вона, та жінка, бачили ми ще раз її. Я не знаю де ту дитину забрали і чи її забирали, чи її оставили. Ішли ми назад до Прилук, то було 25 кілометрів, то не можна сказати скільки людей лежало не дорогах: просили, щоб добить, просили щось їсти, рвали траву, їли траву, пухлі, об´їджені, смерділи. Вернувся назад у Прилуки. Пробув я у Прилуках пару днів і оп´ять поїхав я до Гомеля спекуліровать тим хлібом. Радості не було (плаче) боязь (страх) дуже великий був; я знав, що мене як поймуть, мені пахло дуже не з медом. Це 33–ій рік пішов, десь восени в 33–му році, вирішив я назад тікать у Чернігів. Приїхав я в Чернігів і в Чернігові поймали мене. Поймали мене в Чернігові, посадили мене оп´ять у вагон. У вагоні вже було ліпше їхать, бо то було, може, яких три вагони... три вагони, причеплені були до скороспостижного, і ми приїхали назад до Сибіру.

Пит.: Вибачте, що я Вам переб´ю, чи Ви ходили в своє село?

Від.: Так. Був я в своєму селі (плаче). Пішли ми з сестрою в село, ми пройшли село, це було на роздоріжжі шляху із Сергійовки до Прилук; це було роздоріжжя, на цьому роздоріжжі стояв пам´ятник нашого „великого вождя" товариша Сталіна. Цвинтаря було на другій стороні дороги. Там було людей, я б сказав, що то не було деятки, то сотні, котрі вже погнили, смерділо, не можна (плаче)... Пройшовся я по своєму селу, цілий день, я нікого не найшов з своїх родичів, ані знакомих, бо все було знищене село. Після цього, я не бачив, я чув, що приїжджали трактори великі, викопували ями і закопували тих людей. Після цього всього, оп´ять я чув, не бачив, що, як уже повернувся я із Сибіру, в 37–му році, Сталін простив, що батько за дітей не отвіча, а діти за батька; простили і брали в армію. Це було після, Ягода був начальник Бамлага, після Ягоди, начальника Бамлага, прийшов Єжов, Берман, називали; він казав, що в єжовські руки все забере. Нічого кращого не було нам, тільки що, як він їхав, то все казали: — Робіть, старайтеся, бо він стріляє.

Як проїхав Берман, начальник Бамлага, то ніколи не було в нас без убитого. У забоях ми робили і там було таке якесь щастя людське, я не знаю, чому це люди, не мене. Я сам не працював, сестра працювала. Я робив на кухні в Сибірі, але він проїхав, він забив три–чотири чоловіки, то що я знаю. Після того, коли повернувсь я із Сибіру, пішов я до совєтської армії. Був я в армії, воював, а іще я забув одну біду. Коли повернувсь я, то, я знав, що біля мого села був радгосп.

Пит.: А в яким це році було?

Від.: Це було в 37–му році, як я повернувся з Сибіру, але цей радгосп существував ще до розкулачки; це коли розкулачили, то ми там крали; я ходив красти картоплю, сем´яшники, буряки. Це був начальник цього радгоспу Фрадкін Авраміс Юлич. Він платив людям і там люди робили. Я не міг туди піти, бо нас не брали, ми розкулачені, ми були на пологах; нас туди до роботи не брали, а люди працювали.

Пит.: А Ви не чули, як він поводився з тими людями, що приходили...

Від.: Я б Вам сказав, що, сказать... Як він поводився? Я не був у нього, то не знаю. А знаю, що жінки, чоловіки ходили, працювали. Платив він там — чи коробку картоплі, чи буряками, чи пшеницею; щось давав він, не знаю і не буду казать Вам про це.

Пит.: Чи Ви чули щось таке про комітет незаможних селян — що це були за люди?

Від.: Напевно чув, але я не можу Вам сказать і не розумів, що то було, але припоминаю собі, це було десь 28–ий чи на початку 29–го року. Я не був таким великим, але знаю, що виконавець прийшов; у нас не носили так і телефонів не було, але приходив чоловік і приносив листи; пошти не було в нас у сільсоветі. Приніс до тата листа: що ти мусиш оддать коня із збуєю, запроженого коня, і борони, борони були в нас дерев´яні борони найшов, запріг коня, дерв´яний віз був, у нас не було залізного в той час, дерев´яний віз, батько дав коня, все оддав. Корній Кондак. Я думаю, що вже в розкулачку той кінь здох, і од других людей брали. Дали йому корову, дали на весні, та худоба проїла кришу і плакала (ревла); вона хотіла їсти. Він мав пару десятин землі, він

не дбав за то; він совершенно не дбав, він тільки так йому дадуть, на весну посіють йому, він щось зобрав, зожав, змолотив, з´їв, далі він нічого не дбав, то я припоминаю це.

Пит.: А хто був в управі Вашого села? Чи це були місцеві люди, заможні, а чи населені, чи приїжджі?

Від.: Я Вам за Коваленка не скажу, хто віч був, бо він жив у попівському дворі, в дерев´яний приход у нас був. Тоді, коли отця Василя чи втік, чи його вбили, чи де він дівся — я не знаю, то він (Коваленко) жив у його хаті; він був голова, а Бондар Нечипор, цей жив на другому кутку, на Сули... куток, Кондаківщина, а він жив на Ковбасівщині; він руководив усім. Той був голова сільради, а цей був замісником, він був із не середняків; у нас були три кляси: бідняки, середняки і багачі або куркулі, то він був із бідної, як бідняк щитався.

Пит.: Чи можете нам сказати, що сталося з церквами, що були у Вашому селі?

Від.: Церкви, що були в нашому селі, порозбирали. Приїхав чоловік, казали „з города," не знаю чи так, приїхав, не знаю звідки він був, і поліз як кіт. Висока церква — дерев´яний приход був — то він скинув хреста. Другі були люди, що прострелили ікону, а Одарка була, Барабаш, то вона взяла ту ікону й цілувала; її по голові хтось ударив і вона втекла. Ця Одарка була дуже побожна жінка і бідно жила, дуже бідна була; вони мали тільки рибу, що ловили, і качки. Це в дерев´яному приході вони зробили зерносховище, переховували зерно, як уже позабирали од людей землю. А камінному приході, там був отець Сергій, це було трошки далі, в моєму селі, але далі, був великий вагон, була огорожена, каменна ограда, так називали; там зробили МТС, там були трактори, там... і так як заснували... то вже, як я прийшов додому і в армії служив, то там МТС був. А з нашої церкви вони зробили послі, з дерев´яного приходу, то вони конюшню — коні дерпали там, бригада була четверта. Це, що мог би я Вам сказать за церкви.

Пит.: Як Ви втікли з Сибіру й прийшли в своє село, чи Ви можете сказати, як Вас приймали в смоєму селі?

Від.: Як ми втекли з Сибіру... то ж я думаю, що я вже раз казав, що нікого не було в селі, нікого в селі ніхто (нас) не приймав, бо нікого не було, то все вимерло. Було 3.500 дворів у моєму селі, але, що то вже як повернувсь я із Сибіру, був в армії, з армії я вже приходив додому в одпуск, то дуже було тяжко бачить. Це не треба, щоб чути там, чи то було так, як на груші після гарду — обтрушені грушки! Так остались деякі прозкулачувані: мого брата, Федося, жінчині брати, вони повтікали. Вони були в Маріюполі, один був доктором, другий був учительом і поверталися. Цієї Мар´яни, тітки, вона була розстріляна, дві дочки її, то вони десь повиїжджали, в Білорусії були, не знаю де, не буду брехати, то вони приїхали додому. Таке то вже все те, що було втечене, що воно вийшло із села, а після цього, як уже німці перешли і то...

Interview with Ostap and Oksana Piven', conducted by Vira Wusaty, who comes from the same village and whose account appears above as UFRC 02. Ostap Piven' was born on November 2, 1905 in the village of Shliakhova. Narrators give details on the SVU in the village and the closing of Ukrainian Autocephalous Orthodox church. In 1933, "the grain crop grew alright, but they took everything in the world." In the middle of the winter, the family was starving, cold, and the children had no shoes. At the height of the famine people dropped dead in the streets. One winter day Mrs. Piven' came home from work on the *kolhosp* and found her daughter lying dead on the floor from starvation. She also mentions people eating cats and dogs and cannibalism. "In our village a woman ate her own child." Narrators give names of relatives who died, including parents and believe that Moscow used the famine to destroy the Ukrainian nation.

Питання: Прошу розповідіть нам про тяжкі роки на Україні, особливо про колективізацію й про голод в 33–му році. Чи можете подати своє ім´я й прізвище.

Відповідь: Так, Остап Півень.

Пит.: А де Ви народилися?

Від.: В Шляховій, Кегичевського району.

Пит.: В якому році?

Від.: В п´ятім. В 1905–му році.

Пит.: А в якому місяці?

Від.: В листопаді.

Пит.: Якого числа?

Від.: Другого.

Пит.: Які села були близько Вашого, і що можете нам розказати про місцевість в якій знаходилось Ваше село і які є більші місця?

Від.: Шляхова найбільша була, і біля неї була Кардашівка, Антонівка коло нас була, Козачий Майдан був коло нас, це все фабрика Диківська була, велика фабрика в нас була. Економія велика була, також все називалося Диківська.

Пит.: А район?

Від.: Район Кегичівський. Колись ми були полтавці, а тоді нас прилучили до Харкова бо Сумську область зробили коли воні врізали Полтавську область і зробили нову провінцію.

Пит.: Була школа в Вашому селі?

Від.: Була школа.

Пит.: А церква?

Від.: О, *ja*, церква була.

Голос дружини свідка: Розвалили.

Від.: Церква була, але й ті всі приходи до нас, Кардашівка і Антонівка, Бирівка, все ходили до нашої парафії.

Пит.: А як називалася Ваша церква?

Від.: Святого Петра.

Голос дружини свідка: Павла.

Від.: Павла.

Пит.: Чи Ви знаєте якихсь заможних людей в Вашому селі? Чи Ви можете дати їхні прізвища?

Від.: О, *ja*.

Пит.: Наприклад?

Від.: Було багатенько в нас — там Кириченки, Пушиленки, Цехмістри, Яременки, то все вони були зажитішні, які вони до колгоспу, вони знали, що перед 24–им року вже знали, що колгоспи будуть, і люди які казали, що це все лишайте й втікайте, бо так заберуть у Вас. Землю пропаганда та дасть, але ви й так полишаєте, бо збирали в вас. І так вони зробили. Всі повтікали, хто на Донбас — на Донбас всі тікали. А той хто лишивсь, то позабирали в в´язницю, там погасили голодом. Були ж такі люди, що примушували до колгоспу, то там Волошин, там Бурлака, там Тищенко. Такі там КНСКи

були, тоді називали їх КНС. Ото вони і тискували на людей й мучили по клунях, бо в в´язницю замикали й мучили день і ніч тримають, що впишись, а в газеті пишуть, що добровільно мусять уступать. Такі люди ходили з газетою і вербували, що каже, що то не правда, що то примусово, але то добровільно, а воно не добровільно, а то примусово втягли в колгосп.

Пит.: А Ви знаєте когось з таких людей які хотіли розяснити селянам, що треба триматися?

Від.: О, *ja*, були. Там Прокіп Закіпний, там Білень, там Цехмистров, то що казали, що не пишіться, бо це все є пропаганда, ми будем свого триматися. Говорили за церкву, що буде церква українська, православна, і на українській мові. Це говорили, але, що такий навал, що не міг витримати наш уряд.

Пит.: Ті, які примушували вступати до колгоспу, якої кляси вони були — середняки, багачі, бідняки?

Від.: Ні, то були бідняки, але вони неграмотні були, то дідовина була. То вони й все вгонили, щоб, як у них нема, нічого, то щоб й в тих позабирали всіх, хліб забрали, дітей та жінок вивозили. Викидали зимою на дорогу на сніг, вивозили на чисте поле, і там пускали, як хоч куди йди. Не маєш права до села свого йти, а знов чуже село де хоч іди. Тіх хліборобів всіх знищили; того на Сибір забрали, а тих вдома тут познищували, зі села повигонили. Вони з дітьми порозбігалися, дітей позабирали в патронати, вишколювали як вони там хотіли, так і вишколювали, а є померші діти, кучі померших.

Пит.: Чи ви чули про таке як СВУ?

Від.: Я ще молодим був, але люди старші, то священик один, приїхав до нас, то він казав, що буде Автокерфальна Православна Українська Церква, до російської не належим ми. То люди старші знали, а я як молодшим був, то що я так чув, але я не туди не втручався, бо я ще молодий був. А ті старші люди знали, бо це воно пов´язано — Спілка Визволення України — з Петлюрою, разом вони працювали, тільки той вийшов на еміграцію, а той лишивсь там. Не був, бо його забрали, десь забрали на Сибір його. Знищили. Бо всіх священиків нищили.

Пит.: А що сталося з церквою в селі?

Від.: Ось що сталося: КНСКи розібрали. Усе порозбирали — золото, хрести золоті позабиразли, а там і хліви звалювали, а потім, що всім розібрали. Ті, що валили КНСКи, ті КНСКи повалили. Люди ж нічого не зроблять, бо вони ж усіх людей арештовували і садили; що хотіли то й робили.

Пит.: А ті люди й ставили опір, коли розбирали церкву?

Від.: О, ставили, але тільки, що нічо не помогло, забрали тих людей зразу поарештовували. До колгоспу позгонили, а 33–ій голод, бо хліба не було, хліб уродив добрий, а забрали все на світі, в кожного, і то пів села вимерло. То не тільки в нашім пів села, а вдругім, в третім, в кожном селі по пів села все вимерло в 33–ім році. І нікого не судили, хоч ти вбив би кого, то ніхто не судив, бо то голод був.

Пит.: А чи Ви знаєте прізвище яких людей, що померли з голоду?

Від.: Чого ж не знаю? Знаю. Там і Бурлаки, там Тищенко, там Яременко, там Сениці, там то все ж підряд вимерло, то і Закіпні, і Матущенко, Цехмистров, Коврига, там Яременки. То всі повимирали; з голоду.

Пит.: Може нам пані Півень, Ви скажете нам про своє тяжке пережиття 33–го року. Прошу.

Голос дружини свідка: Дуже тяжке було. Дуже тяжке було моє пережиття. (Плач). Тяжке було моє пережиття, померла дитина, рік і пів на очах. Ні хліба, ні картоплі, в хаті ні молока — не мала що йому дати. Раз по друге, що зимно, нема, зимно нема — мала їх ховати. (Плач). Так. Я їх ховала, так як та квочка підкриває під крилом. Так я кажу їх ховала. Бо зима, в хаті зимно. Їсти нема що. З роботи, голодна, можна сказати — зима, не було взуття, так як треба вдягнутися, не було так як треба. На весну ноги попухли, водою збігали, пухирі, з того голоду, а до роботи мене гонять. Іди. Дванадцята година в ночі приходять, лишай діток в хаті голодних холодних, і йди до роботи. За що? За що! За то, що лишили голодом! Що лишили босих і голих і холодних! За що? Терпіла! За що мучилась? (Плаче). За яку кару? Боже мій! Все молилася, зглянься на нарід свій. Боже дай їм силу, але що? Ідеш вулицею, переступаєш як через снопи, так через тих людей, ... переступаєш. Так, так умирали, так лежали вулицями, так валялись дорогами — де йде до роботи, чи де йде кусочок хліба дістати, то вже не дійшов, там і

померла. І це є дійсна правда, що я пережила. Мій рідний брат в економії. Я там робила, тільки з´їла сніданок, а той кусочок, обід, ввечір, збирала той суп, води, щось там кинули — щось укинули, ріденьке, а я його зливала, і несла, бо двоє діточок мала, і я їм несла, і вони чекали, в вікно заглядали, мама несе хліба! (Плач).

І пізніше прийшла — з управи, і сказали, що тут така й така працює, як вона прийде, щоб ви її не прийняли, бо вона має в колгоспі працювати, не в економії. І я прийшла — прийшла додому, моя дитина вже лежить. На підлозі. На підлозі. І вже мама свічечку засвітила. Я коло неї, воно не говорило вже, з голоду того, перед смертю. Воно вже взяло мене за руку, і сказало: — Мамо! — Більше вже нічого не чула.

Як то тяжко, як перед материними очима дитина вмирає. Вона нічого мене не просила тільки їсти. — Мамо, їсти! — А як пізніше заніміло, не говорило до мене, як я присіла до його, і воно мені обізвалося таки: — Мамо! — і померло, то я не знаю, чи я жива була чи ні. (Плаче.) Помер з голоду. Також, хотів їсти, просив їсти. Звідкіля я візьму, як я сама ходила пухла. Він лежав уже, не міг устати, і бачиш, і так моє життя було тяжке, що мені та рана залишилася, що я пережила, на моє життя (Плаче).

Мого чоловіка два брати повмирали, під собою цеглу повибивали, так тяжко було вмирати з голоду людям. І таке сумне село наше стало, що не побачите навіть ні кота чи пса. Поїли люди. І коти і пси.

Пит.: А чи Ви чули може коли, щоб ходили чутки, що було людоїдство? Що людей їли?

Від.: Так, так. У нашім селі жінка з´їла свою дитину. Три рочки дівчинка мала, а другу, украла. Пішла в економію й там вкрала дитину, від садочку. Що люди тільки одну дитину мали. Вона вкрала, принесла додому, порізала на кусочки, повішала — то є правда — повішала. Пізніше дозналися, де вона ділася, доказано де, й прийшли до неї до хати, а та дитинка вже на куски була порізана, п´ять рочків дитинці, на куски порізана, повішена вже — готове варити тільки. Ну й вони її потім ту дитинку склали. Батьки прийшли тієї дитинки, хотіли її вбить в хаті, але поліція не дала. Забрали її, несла вона ту дитинку до управи, і в управі там був суд, і забрали її як послали на Сибір, і по сьогодні нема.

Пит.: Може Ви знаєте, як вона називалася?

Від.: Бринь? Горпина. Вона жила на Новоселівці. Так то казали що вмирали.

Пит.: Тих, хто вмирали.

Від.: Ну то як ховали? Діти — як помер тато, діти забрали на тачку, завезли на цвинтар, пригорнули землею, аби хоч трошки не чути смороду було. Пізніше мама померла — так само — поклали на тачку, тільки що поклали, голова та плечі, а ноги тяглись по дорозі. Так везли її на цвинтар. І так само й маму поховали. Пригорнули землею, й то все. Ілько й Галька. Тих, кого я бачила. Як їх діти ховали. Хотіли ті люди Бога витягнути з людської душі; ті, хто почали церкви руйнувати. То я була молода, але я була свідкою (плаче) що то робилося. Як знімали хрести, з церков, як скидали дзвони, з церкви, то земля тряслася, як виносили, палили образи, то душа не могла витримати того (плаче). Тепер буду доказувати, за церкву. Була дуже гарна, у Шляховій, церква, в нашім селі. Зруйнували — як знімали хрести. І кацапи, ті москалі, ті хто руйнували села, все, здівалися з народу, ті кацапи, і церкву знесли зі землі. Нема, тільки одна земля залишилася. Все розламали, все розспалили, все розтягли. Тепер забула за це село.

Від.: Казарівка(?).

Голос дружини свідка: Казарівка. Там ще був священик, привезли священика, вже люди зібралися, що могли, що мали, хто що, якось зготувалися, обід, і привезли його, і посвятив це місце, знов, поставив хрест. Урожай був незберимий. Пшеницю, жито, ячмінь, не можна було просто, а не було так дуже ким збирати. Але вбрали — молотарки молотили, й з молотарків забирали на *truck*–и, везли. Де вони його дівали, куди вони вивозили, ми не знаємо. І по сьогодні.

Від.: Ну не був, бо я був робітником на фабриці, робив, в давнійший час, до того іще, то я так і залишився, а мій батько не схотів іти в колгосп, то голодом замордували. Вмер.

Від.: О, *ja*. О, *ja*, багато вивозили. Яких позасуджували нізащо, за те, що не хотіли до колгоспу, то їм пришивали, що совєтська власть вам не подобається? Забрали, ніяких судів не було, нічого. Позабирали і таки не поверталисъ вже.

Пит.: Це 33–го року.

Від.: А який? Пустиня — буряном заросло, не було ні стежечки, нічого, все хати пусті, бо людей нема, повмирали. Деякі були не робили, бо не годилися люди ні до чого, то як було — село пусте було. Потім насилали росіянів, поприсилали там, якихсь 40 родин до нас по хатах. Ті хати пусті були, то вони населили москалів тих, яких понавозили. Привезли в Харків. З Харкова 700 осіб на пів мертвих людей. Їздили в Харків як достати де кусочок хліба, за якусь там що–небудь замінять. Тих привезли — зачинили там де воли, і вони понаїдалися макухи такої паскудної, і все померло. Їх возами возили тижнів два. Возили один за одним возом, возили, яму копали, возили, так як снопи возили. Українському народові тяжка доля, ніякі держави не помагають, і не вірять оцьому. А ми голодуємо, а нас голодом Москва гнітить, щоб знищити українську націю.

Feodosij Malish, b. Feb. 2,́ 1917, one of ten children in the village of Matviivka, Sosnytsia district, Chernihiv region, a village of under 400 households. Narrator describes how collectivization of the village was carried out by local villagers directed by outsiders and how forced procurement led to deaths from starvation. Narrator's family did not join the collective farm. *Komnezam* is described as "people, who weren't in much of a hurry to work." People who were "from the poor class" joined the *kolhosp* and were given the houses of dekulakized peasants, but with nothing to eat their children became thieves. Narrator's father at age of 70 was forced to leave the village. Narrator went to Kharkiv during famine and saw starving peasants at the train station there. Narrator also gives names of fellow–villagers who were sent to Siberia.

Питання: Прошу подайте Ваше повне ім´я й прізвище.
Відповідь: Феодосій Малиш.
Пит.: Дата і місце народження?
Від.: Тисяча дев´ятсот сімнадцятого року, дев´ятого лютого.
Пит.: Який був Ваш родинний стан?
Від.: 12 осіб. 7 братів, дві сестри і одну дитину ми в тітки забрали для виховання.
Пит.: Назва села?
Від.: Матвіївка.
Пит.: Район?
Від.: Сосницький. Чернігівська область.
Пит.: Велике село було?
Від.: До 400 дворів.
Пит.: Чи Ви можете нам сказати ближчі села кругом?
Від.: Ольшани, Волинка, Чорнотичі, Хотіївка.
Пит.: Була церква в Вашому селі? Церква була?
Від.: Не було.
Пит.: А до якого Ви приходу належали?
Від.: До Волинського приходу, Миколаївської церкви.
Пит.: Далеко від Вашого села?
Від.: Сім кілометрів. Так, давайте дальше.
Пит.: Чи можете сказати нам, як у Вас відбувалася колективізація?

Від.: Приїхали агітатори із района, партійні, чи безпартійні, активні, агітацію робили. Розпосвюджували цю агітацію по селянству. Що: — До колхозу йдіть, то спільна оборбка землі, буде легше оброблять землю, скоріше прийдем до машинерії. — І що ж? Люди не хотіли йти. Вони передбачали цю невдачу цьої обробки. Але, значить, діваться нікуди було. Накладали великі податки. Зерно давать державі! І люди не витримували і часть пішло в колгосп. Гонінння на трудящого хлібороба началось із початку революції. Коли революція прийшла до влади, большевики, вони старалися знищить популярне селянство, яке вміло господарювати і замінить безгосподарями, які не вміли господарювати й майже до роботи не дуже квапились. Заможне селянство вночі брали як заложников і розстрілювали. В моїм селі 11 розстрілили і в те число попадав і мій батько.

Пит.: А чи Ви знаєте якісь прізвища цих селянів, що їх розстріляли?

Від.: Так. Щоб не помилитись, то я назву Пекулу і Козла, а за других — можу помилитись у прізвищах. Після того всього начавсь НЕП. Пізніше, при НЕПу, більше начали господарювать кожний собі. Життя більш–менш було можливе і люди старались із інціятивою для свого гоподарства. Після того, у 29–ім році заснувавсь Спільна Обробка Землі, у які заганяли людей, хотя говорили, що це не насильно, а добровільно. Але, коли обкладали людей до неможливості, що людина не може вялатити, тоді людина йшла в колхоз, а багато було таких, що ні! Своя ініціятива — господар знає, коли вийти в поле, коли що зробить для себе, для своєї родини. Це було позбавляне в колхозі, який збор був хліба, першим довгом було: — Державі хліб потрібний! Державі здать! — А останнє то трудодень і в кого більші були сім´ї і багато нетрудоспособних, не могли втримать сім´ї й на тій почві і колхозники із голоду вмирали.

Пит.: А чи Ваша сім´я вступила до колгоспу?

Від.: Ні! Не вступила. Великий трудяга був. Він покладав усі сили для землі, щоб дітям збагнуть щастя. Де який були лісові, де було ліс порізаний, він усі пеньки покорчував і зробив на родючу землю. Але, сказав, що — такої несправедливості я пережити не можу й в колхоз я не піду, бо що то несправедливо, коли людина трудяща пропадає, як якийсь вор чи несправедливий чоловік. — Він сказав, що: — Не піду я в колхоз, — і так же й нам, дітям, каже: — Дітки, трудіться чесним трудом і колхоз обминайте!

Пит.: Чи Ви знаєте щось таке про такий „Комітет незаможних селян?"

Від.: Комітет незаможних селян — це були люди, які трудиться не дуже хотіли. І даже, як Смаглюк — був злодій, і Мишка Козюра — теж. Але совітська влада відразу вхватилась за тих людей, щоб вони допомогли цю владу підтримать. Вони підтримували. Приїде до господаря, набере збіжжя, на полі сіна, клеверу і все кидає, значить, своїй худобі, яка там у нього була: І безгосподарність — що худоба топтала це сіно, снопи овса і так дальше, але, значить, того він не знав, що це на завтра ще треба, а сьогодні — а завтра піду обратно, награбую і буду жить.

Пит.: З тими, що не хотіли вступати до колгоспу?

Від.: Забирали, що знаходили. Бригади ходили, що знаходили, забирали. Перш говорили, що „на посів оставляєм," так, а потім і те, що на посів, усе забирали. Але, що вдалось посіять на зиму, це вже в 32–ім році, у 33–ім прийшло до збору. Із пухлими ногами люди збирали і звезли. І ще стояла в нас, і в других повітах, клуня, в яку складали снопи, але бригада приїхала і забрали це снопи, не дали й помолотить, і ми остались голодні. Стали пухнуть. У нашій родині всі, в всіх ноги попухли, лице було опухше, а три особи: Іван брат, невістка Варка й їхній син, а мій племінник, померли з голоду. А ми, кому вдалось виїхать на Донбас, робили, як кому вдалось — землякопом, на мартиновських печах, щоб кусок хліба добуть.

Я свідок такого ще: були такі люди із бідного сословія. Коли вони в колгосп пішли, їм дали розкулачену хату. Але стіни годувать не будуть, а дітям треба їсти давать. А старша дочка ходила по бригадах і грабувала. А мати не витримала, Сидоренчиха, Пантелій Сидоренко. І мати взяла дітей троє і повела до річки, до ставка і двоє вопила, а старше начало тікать і втеко. Її арештувала міліція і посадили, чи де її діти — більше в селі її ніхто не бачив.

Чи я у Харкові, коли їхав у город Алчевськ на заробітки або хотя в ФЗУ устроїться, щоб картку получить на хліб. То люди вмирали на станції. Од недоїдання, так же які я, із опухшими ногами. Із носилками приходила скора помощ, чи з госпиталя і забирали, наркивали білою простиню і виносили...

Так, не було то біла простиня, а то була біла ряднина, накрито людину і винесена була накрита з станції в Харкові.

Мій батько в 70 років задумав, нема виходу, поїхать на заробітки. Але з сільради не давали ніякого посвідчення, то він виїхав із папірцем; один якийсь ще колися у армії служив і по тім папірцю запитали, чи: — Хто ж ти такий, хоч покажи якийсь?

А він показав той папір, який служив колись у армії йще при царю Олександру. Показав, а директор совхоза сказав, що: — Вірни були царю, вірни будьте й нам.

Так. Мій батько, як трудяга, господар, в 70 років мог, мусив залишати своє село, де він так багато труда положив і їхать зароблять кусок хліба. Поїхав він в Мелітопольську область, де устроївся в совхозі і, ну, який вже в 70 років робітник, але батько за все брався: озумів садоводство, розумів бджоловодство, і як сторож і бджоловод, взяли його в совхоз. І він там був радий — хоч не голодний буде і кусок хліба добуде. Але ж, одна мати стара осталась із такої великої сім´ї. Батько в скорості повернувся. Я тоді вже робив. Після ФЗУ — закінчив школу ФЗУ на штукотурмуляра і вислали ми з братом гроші невеликі, за які батько купив коня і вдома займався — того підвезе, тому щось привезе — єдиничним шляхом і так заробляв собі кусок хліба.

Вернувся батько додому, я не скоро побачився з ним. Аж в 36–ім році. То він розповідав, коли приїхав туди, то в те село й обичні села в Мелітопольщині були села вимерші із голоду — всі в селі. Нікому було й хоронити. Отаке життя українського народа було під совєтською владою.

Пит.: З Вашого села на Сибір?

Від.: Вивозили. Це так називали „експертники." Це найкращі господарі, які від ранньої зорі до пізної ночі робили і поставили господарство показне. А тих людей не

треба нам було стахановців! Які стахановці? Люди —стахановці були, але їх ліквідували. Вивезли на Сибір, або в Архангельськ, і люди там, другі загибали, а другі —і ще рідко кому пощастило вернуться на свою батьківщину, на якій вони труд положили і на якій вони хотіли свої кості зложити.

Пит.: А маєте, може, якісь прізвища, кого ви знаєте з тих людей?

Від.: Матвієнко Павел, один без родини, Литвиненко Михайло із сином, Пикула Яков із цілою родиною не повернулись. Один повернувся Матвієнко через довгі роки.

Пит.: Сільради в Вашому селі, свій чи?

Від.: Свій. Матвієнко Антон.

Пит.: Якого він був класу, багач, серед...?

Від.: Середняк. Ну ж і прижджали представники. Багатенко приїжджали їх. Я їх не знав. І в тих літах трудно мені й знать їх. Але, одного замітив —Пижов якийсь був. І, значить, що вони там обговорували, але, значить, виступ був, саме я в клубі був, то виступ був саме: —Треба дать для держави хліба і треба всі сили потратить, як комсомолу так і активу! І дать для держави хліб!

Пит.: А що сталося з церквою?

Від.: З церквою? Зняли, значить, зняли дзвони, зняли й хрести, то вже не вигладало у стилі церкви, а ... і запущена дуже була, але, значить, після того, там зерносховище чи щось вони зробили з того будинку, із церкви, і церква була закрита.

Я все сказав, що в моїм тяжкім житті, пережите мого, й що в моїй голові залишилося. Дякую.

Пит.: Я Вам також дякую.

Professor Valerian Revutsky (emeritus, University of British Columbia), b. June 14, 1911, in the village of Irzhavets', Ichnia district, Chernihiv region. Narrator was a construction engineering student in the Kiev Construction Institute when the famine began and was mobilized to take part in the 1933 harvest campaign in the village of Ruda where three)fourths of the people had died of famine. Describes empty houses with cherry orchards which had gone unpicked, the surviving peasants paralyzed from starvation. When the narrator gave away his ration to a starving peasant girl, the party organizer berated him for assisting an enemy of the people. The bodies of those who perished the previous spring still stank. Narrator witnessed and describes a number of horrible scenes in the village and describes intense pressure on students to take part in agitation in the villages. He mentions assassination of a head of MTS political section named Chornyi, purge in the village, and cases of arson of food supplies, so that the state wouldn't get them. Narrator's wife recalls going to school one day and seeing two miserable children on the road; on her way home, she saw them in the same place, dead with snow covering their bodies.

Питання: Інтерв´ю з Професором Валерієм Ревуцьким. Пане Професоре, скільки Вам було років, як почався голод на Україні?

Відповідь: Двадцять два.І я був тоді студентом тоді і бавився, так сказать, в інженерну техніку. І був студентом Київського будівельного інституту. І нас змобілізували, як студентів, на збіральну кампанію. Ну, очебидно, керівник нашої групи був один з партійних верховодів, на жаль єврейського походження, ну і ми попали, поїхали, і попали в село Руда на Сквирщині, де три четверті села вимерло від голоду. Жахливі карини були. Наприклад, стояло чудове літо. Ви бачили пусту хату. Абсолютно стояла пуста хата, ніби залишена так. Навколо хати вишневий садок, повно вишень, ніхто їх не бере, розумієте, навіть не брали.

Пит.: Навіть не брали?

Від.: Навіть не брали. Ну, і так якось страшно було сумно. Сум взагалі — жадної, ані, ані, як звичайно на селі, Ви не почули ані звука собаки, ані звука якихось тварин, рогатої худоби, абсолютно ні, мертво.

Ну, що ми могли зробити, студенти? Ми, нас приділили, значить, головним чином зробили такими частково розпорядчиками, щоби на роботу висилати людей. Ну, і я пам´ятаю, значить, таку жахливу сцену, яка стоїла мені дуже багато. Я, значить, обходив хату і в одній хаті бачив дівчину. Дівчину років 16 чи 17. Чудові такі очі! Такі очі! Я зайшов — вона лежить пухла, абсолютно. Вона каже: — Ви ж бачите, що робиться.

І так подивилася на мене, Ви знаєте, у мене заболіло серце з того і я — давали нам пайку глизявого такого хліба, і я ввечорі взяв і відніс їй цю пауку. Що ж Ви думаєте, якась бестія прослідила це. На слідуючий день викликає мене цей парторг, покищо я був безпартійний, але він викликав: — Що ти робиш? Ти годуєш ворогів народу! — каже. — Я тебе покараю за це.

І мене поставили, як покарання, на тяжку роботу. Поставили відгортати солому від молотарки. Два дні я якось витримав, а на третій день знепротимнів, бо не...

Пит.: Та певне!

Від.: Непризвичаєний був. І мене тоді, значить, він перевів. Ну, каже: — Ти будеш допомагати панові Клименкові (такий студент там був) будувати агітаційний віз. Агітаційний віз! Ну, добре, будеш йому там підтримувати щось, коли він буде пиляти все. І, значить, Клименко будував той агітаційний віз, побудували цей агітаційний віз, тільки довезли його до того, до пола його вивезли, а він розсипався.

Пит.: Майстри!

Від.: Ну, але це так би мовити, розумієте, в цьому, в цьому такому жахливому, але звичайно, поза зовсім жахливі картини, інше. Поперше, повз цвинтар треба бу..., там де нас примістили в хаті, то треба було до того колгоспу проходити повз цвинтар. Не можна було, майже, ми пробігали. Був страшний сморід. Бо переважно, найсильніша частина, головним чином, чоловіки молоді, померли на весні, розумієте, на весні.

Пит.: Відразу, так?

Від.: Так, бо чомусь чоловіки виявилися найменше витривалими. Витриваліші жінки, виявилося. Вони померли. І ховали їх, приклад того, як я бачив, як ховали. Бачив — іде дівчинка років 12, зморена, така худесенька, плаче страшно і везе сама на візку загорнуто в брудну ряднину тіло своєї мами.

Пит.: Боже!

Від.: Так, то є жах один. Ну, от... А поза тим, значить... в той час, коли ми були там, приїхала чистка. Партійна чистка. Вичищати, розуміжте, всіх цілими. Колишніх силомоніделів. Чистка складалася в трьох осіб: — такий Золотухін був він, робітник Київського арсеналу, другий був член жидівського походження і третій був українець. Ну, і вони чистили всіх. Було п´ять членів Партії в цьому колгоспі. І між іншим, ми попали в той, коли чистили якраз голову сільради, на прізвище Мельник. Цей Мельник оповідав свою біографію і голова комісії звертається: — Ну, каже, що ж так Сидорович, тепер говоріть... — що він, значить, робив. Мовчанка. Страшна мовчанка. Повна собі і все. — Ну, що ж, говоріть.

Ззаду один голос: — Да, щось скажеш, у вночі тобі пустять червоного півня.

Та тут починається: — Та ж Ви собі живете в Радянському Союзі, да то.., — все таке, і так далі...

Ну, їх вичистили, звичайно. Самого цього Калиниченка забрали. Ми були саме при праці. В цей час приїхав начальник політвідділу, між іншим Чорний, теж єврейського був походження, розумієте, наган отут, наган з другої сторони, в супроводі ще якихсь осіб і його забрали, просто забрали, розумієте, і він зник. Ми пробули там шість тижнів і, звичайно, з праці нашої —

Пит.: Великої користі не було.

Від.: Великої користі, жадної не було. Це, так би мовити, сільське враження, розумієте. Тепер, звичайно, в Києві, в тому, щоб щось трагічне робилось, я побачив таку річ: вийшовши вперше, значить, давали нам, студентам, ми одержували хліба теж так звано „третя категорія." Третя категорія — це було 200 грам тільки 200 грам. Ну, але він на половину був з кукурудзою, щось таке...

Пит.: Полова, так?

Від.: Сирова, так. Ну, й ідучи ранком я йшов до тії крамниці, щоб взяти цю свою пайку, раптом, дивлюсь, їде таке, знаєте, добра, навантажена — віз такий, накритий брезентом. І раптом, на моїх очах, звисає людська рука, розумієте, звідси. Ясно, знаєте, значить. Тоді хтось крикнув там з вулиці, він зупинився. Підняв так той трохи брезент той. Я побачив, що там — купу людей, розумієте. Значить, очебидно, їздили просто й підбирали, розумієте, тих нещасних, нещасних з села, що приходили за тим, брати, то таке робилося... Як то згадую, то, знаєте, починаю хвилюватися...

Пит.: А з родини когось Ви мали, що помер від голоду, навіть з дальшої?

Від.: На щастя, ні. Розумієте, на щастя, ні? З можї родини так якось більш–менш, втрималися. Але в родині дружини, то дід її помер, дідусь помер, так, при чому, так що сказав бабусі, дружині, дідусь сказав: — Знаєш що, якби мені дістали курочку, то я би з´їв, з´їв того, вареної курочки тії, то може б я і поправився. І десь мама дружині десь дістала таки, дістала таки ту курочку, але вже...

Пит.: Було запізно.

Від.: Було запізно. Але, звичайно, тому втрималися, що тато отримував так званий „академічний приділ." Академічний приділ для науковців. І то, до певної міри сяко–тако рятувало.

Пит.: Ну, ясно. Вони всіх мали розділено на різні категорії, хто скільки діставав приділу, хто ні?

Від.: Так. Робітники діставали щось, це першої категорії, вони щось діставали, здається 600 чи навіть 500 грам на тиждень, діставали хліба.

Пит.: А як ще мопна було врятуватися на селі? Наприклад, ну, співпрацювати, віддав землю, віддав жауку, ну, що дальше, як далі, в який спосіб, що вони робили?

Від.: Ще тримали городи невеличкі, розумієте, деякі, і то, значить, часом рятувалося тим, як хто зміг, як хто зміг щось сяко–тако працювати, тим рятувалося. Звичайно, тільки–тільки зав´язуватися почала та молода картопля, то моментально, розумієте, її...

Пит.: З´їдали.

Від.: Поз´їдали. Варили і поз´їдали тії, знаєте, зелені, картопля та зелена.

Пит.: Барабольки такі.

Від.: Барабольки. Поз´їдали. Кору з дерев здирали й з´їли. Суп робили з корпиви і лободи, розумієте, бо звичайно, був всяк... Тепер, розумієте, якщо діставали щось там, десь–десь доводилось трошки того борошна, то на сковороді, і сковороді чим, Ви думаєте, що був якийсь жир? Ні, свічкою натирали, розуміжте, то...

Пит.: Боже!

Від.: Щоб прилипло.

Пит.: Боже! І як він 33–го року в осені вже скінчився, так? Чи аж під зиму?

Від.: Ще то продовжувалось. Я думаю, то звичайно, вершина цього то була весна 33–го року, а потім то воно, значить, почало спадати, спадати трохи, але...

Пит.: Вже ті, що залишились, то тоді вже були в колгоспі.

Від.: Так. Вже були в колгоспі, розумієте. Вже колгоспи були, так, сказать, приборкані і все це. Але, між іншим, от такі сцени, оцього Чорного, що він був голова політвідділу Машино–Тракторної Станції, то його таки з–під куща застрелили десь.

Пит.: Справді?

Від.: Так.

Пит.: Наші?

Від.: Наші, звичайно наші. Застрелили. І то, розумієте, взагалі опір був, опір був ще, страшний опір. Підпалювали, розумієте, підпалювали, бо, де знали, де навіть, якщо в когось знали, що хліб, то тільки підпалю, але не дам! Відносно опіру, от я зачав, що зліквідували того Чорного. В нашій гурпі був дуже один активний комсомолець. І, значить, то, хтось, очевидно так, значить, його запросили і щось йому підсипали, бо він ледве–ледве не помер. Я пам´ятаю, що він, значить, хворий кілька день, але якось вижив. Але, то є до певної міри теж, розумієте, помста така.

Пит.: Пане професоре, а як власне з студентами було на університеті, як хтось не хотів брати участі в тій пацифіцакії?

Від.: Ну, отже тоді ці верховоди, кілька верховодів, такий був, верховодами хто були? Звичайно, на кожному курсі був відповідальний був від Партії якийсь партієць, а йому в допомогу стояв комсомолець якийсь активний. Їх, значить, почали в страшенний спосіб зусиллями критикувати, тих студентів, що не приймали участі в „громадському житті." Ну і то називали різними, різними епітетами і включно майже до того, що „Ви прилизалися до ворогів народу" і таке й таке інше. Ну, була в нас на курсі дівчина, Ніна Кобзар, українка. Ну, то її довели до того, що вона, значить, істерика: коли її почали в такий спосіб критикувати в клясі — і вона зробилася непритомна. То тоді, значить, трохи вони схопилися. Але то, звичайно, тривало тільки якийсь момент, а потім, значить, давай, значить, братися за других.

Пит.: Страшне!

Від.: Звичайно, це вже, це так би мовити, з моїх переживань, але хочу щось сказати про одну, яку, коли згадується, в моїй родині згадується це, то ні я ні дружина не можемо без хвилювання, так сказать, без хвилювання згадувати це. Це бачила дружина особисто. Вона була тоді школяркою в школі й їм давали на сніданок щось таке їсти там, але не можна було виносити зі школи цього і тільки, що їм давали на сніданок, мусила десь з їдати там. Коли дружина поверталася додому, то її молодша сестра і брат запитували: — А що ж ти їла там? А що ж ти їла? — А мама в той час дружини плакала, коли діти запитували про це.

А одна подія, яка дружині врізалась в пам´ять, і якої, звичайно, і я ніколи не забуду, це було десь так на провесні, але ще йшов сніг. І сиділо при дорозі двоє дітей. Старший хлопчик і трошки менша дівчинка. Дівчинка притиснулася міцно до брата. Брат тримав руку і чи не просив, щоб йому щось дали. Люди багато проходили й, бо самі нічого не мали, відвертались й багато плакали просто. А коли цю пару, коли дружина поверталася зі школи, то вони ще сиділи на тому місці, але вже вони були мертві і сніг падав і засипав їх... (плач).

Пит.: Боже! Пане Професоре, як пані Валя з дому називається, це тільки так, для ... як дружина Ваша називається?

Від.: Вільчинська.

Пит.: Дякую.

Zoya Hrechka (nee Serebrains'ka), b. April 7, 1911, in the village of Removka, now part of the city of Snizhne, Donets'ke region, the youngest of 18 children. Interview describes vividly and with great pshychological insight the suffering and destruction of her large and well–to–do family, the Serebrianski, under the Soviet regime. Before the revolution, narrator's father was a storekeeper. After the revolution, his store was seized and he was given some land. The village had three streets, a church, and a school and was close to anthracite deposits. Narrator gives details about village life before collectivization. Narrator's family was dekulakized on January 10, 1930 at 2 a.m. Her father, who had suffered a stroke, was carried out of the house on his bed by the activists. A neighbor took him in until one of his daughters, a widow, could take him. The family members went to various places and one brother was sentenced to 15 years under the law of Aug. 7, 1932. Narrator travelled from Nal'chyk, in Kabardino–Balkaria, then to Stalino during the famine to look for her imprisoned brother. Narrator's father died in September 1933. In Karbardino–Balkaria "there was no famine," and people fled there from Ukraine. Narrator's brother was in 1933, as were several other relatives in 1937. Also details on how narrator emigrated.

Питання: Прошу пані, прошу скажіть Ваше повне ім´я й прізвище.

Відповідь: Зоя Гречка.

Пит.: А дата і місце народження?

Від.: Двадцять сьомого квітня тисячи дев´ятсот одинадцятого року.

Пит.: Який чисельний стан був Вашої родини? Скільки дітей в Ваших батька й мами?

Від.: Вісімнадцятеро, я в родині 18–та була.

Пит.: Були найменші? І тепер можете сказати, що Ваша родина робила, чим займалися Ваші батьки перед революцією?

Від.: До революції мав тато склеп (крамницю). Як в селі, звичайно, і матеріял був, овочі які були, а особливо керосина для ламп, ну, все, що потребували господарі, все в склепі було.

Пит.: Чи мали землю також Ваші батьки?

Від.: Ні, землі не мали батьки. До революції не мали, а після революції, як забрали все в нас —дали землю. Тоді робили на землі, господарювали.

Пит.: Господарювали. І як називалося Ваше село?

Від.: Село Ремовка, Чистопольський район, теперішня Донецька область.

Пит.: А як завелике було село?

Від.: Щоб аж так, не аж велике таке було, але порядне: три вулиці було, була школа, була церква. Ну й близько були копальні антрацитні, то називали ми „чорне золото." То найкраще вугілля, яке є на Україні.

Пит.: А скільки хат були в селі, думаєте, чи нумерів?

Від.: Нумерів не було.

Пит.: Не було. А скільки людей було, приблизні в селі, як би Ви сказали?

Від.: Як я була тоді ще дівчиною, то мене не цікавило. Але досить було велике, але було гарне, спокійне. Не було бійки в нашому селі, не було там ніякої сварки. Дуже, дуже було показне село.

Пит.: І Ви кажете, що була школа й церква?

Від.: Так.

Пит.: Ви мені перед тим оповідали що Ваш батько.

Від.: Батько мій, він був сам сирота, і знав, як то зле не мать освіти жадної. І в царській армії батька навчили, як він розказував нам, читать і писать. Він пішов у армію неписьменний. Там його навчили. То він, як приїхав, сім років він був в царській армії, і мам була там, де він був. Він був на Кавказі, в П´ятигорську. Був в царській армії. Там вони придбали двоє діток перших. Вернулися вони тоді на свою батьківщину. Працювали обидвоє тяжко на копальні. Санками тягали вугілля. Тоді не було ще електрики і того всього як тепер. Вони тягали вугілля, доробилися, побудували хатину. Аж відкрив

батько склеп. Потім, як уже жили добре, то він в першу чергу в селі побудував школу. Три кляси були, і я вже в тій школі ходила, три кляси, три роки. А потім на копальню ходили, була шахта, „Безчинська" називалася, і там було п´five кляс. То я вже туди ходила. Але з п´ятої кляси, то вже мене викинули, вже я не могла ходить — батьків лишили права голосу. То було в 28—му, я думаю. То тоді, значить, мене лишили, батьків лишили голоса, а я, як дочка лишенця, мене з п´ятої кляси вже не прийняли, я не ходила. Було десь за 200 кілометрів, брат жив один, працював там, і туди мене взяв, я там ходила в п´ятий кляс.

Пит.: А батька побудував ту школу?

Від.: Так, батько побудував.

Пит.: Знаєте коли то було, в якім році, приблизно?

Від.: Не скажу, золотко, бо то ж, бачите, я сама остання в батьків, а я була 18—та, родина була дуже велика, і я не пам´ятаю.

Пит.: Також церкву, Ви казали.

Від.: Ну так, і церкву тато побудував. І довгі роки був старостою. А церкву нашу три рази бандити обкрадали, вже за НЕПа, за НЕПа обкрадали. Ну, то три рази обкрадали. Тата також туркали, що він, значить, такий, он який, це він ограбив. А як знайшли тих злодіїв, знайшли таки, бо нашими церковними хустками були в злодіїв вікна закриті. І наші селяни їхали, і побачили, впізнали, що то наші хустки. І мати, з двома синами там жила в хатині, той, в лісі, також на копальні. І тоді їх забрали. І матір, і синів. То тоді люди перепрошували, що так говорили на батька, що то батько. мовляв, забрав. То раніше купляв, каже, а тепер забрав. Були такі, знаєте...

Пит.: А як виглядав НЕП у Вашому селі? Ви Би дістали за НЕПу землю?

Від.: Так, за НЕПу, так. Було дуже гарно, пані, то нема що казать, дали вільність людям. Значить: робіть, що хто може, знаєте. Землю наділили нам. І давали нам землі — дали по гектару на особу — трудо, значить, не на дітей, а вже тім, що трудоспособні, які мали робить. Брат середній взявся, їздив десь далеко, далеко. Позакупляв там вівці, чи худобу якусь. Приганяв сюди, і тут би, різав, і тоді на копальню возив, продавав м´ясо. Але то довго не було, не тривало. То дуже коротко було.

Пит.: І тоді прийшла колективізація?

Від.: Так, тоді прийшла колективізація. Заможних людей, які мали трохи ліпше жилося їм всіх поставили зразу на розкулачення. Ішла чутка, що будуть їх забирать, усіх вивозить на Сибір, а їхні хати підуть у колгосп.

Пит.: І що сталося тоді з Вашою родиною?

Від.: І моїх батьків, бельних худоби не дістав. Прийшли вночі. Я втікла вночі. Десятого січня. У 30—ім році. О другій годині вночі, пішла з дому до знайомої, такої товаришки, але вони були чужинці в нас, вони були українці, але вони були прислані, продавали, склеп мали такий, „казёнка" називалося, що продавали там тільки горілку для робітників. Бо звичайно, шахтері пили в страшний спосіб. І то там продавалося. І я пішла до тої родини переховатися, на пару днів. Ой, я не можу. А тоді прийшли батьки, і з ліжком батька, як назначили, тоді як я Вам розказувала, то йог, як він довідався, його паралізувало. Йому відібрало руки, ноги.

Пит.: Він знав, що його назначили?

Від.: Він знав. І зразу сусіди прийшли чуть—світ, сказали, що перші на списку стоїмо ми на Сибір. Тата паралізувало, бо він серце мав не таке вже міцне. І його прийшли вночі, вони осталися удвох, тато і мама в хаті. Чи прийшли з оружіями, то ж темно було, свічечку хтось засвітив, прийшов із свічкою. І тата забрали з ліжком. Понесли з хати на ліжку. А мама слідком ішла, плакала, а брат своїм (плаче) голосом на все село. І брат там, старший якийся жив, вийшов на вулицю, на подвір´я, з братовою, і не могли підійти до батька сказать: — Дайте нам. — Вони боялися, бо в його своя була родина велика в брата. Винесли тата на самий край села, де було людей, землянка називалась, де лежало вугілля, паливо було. І туди тата й маму лишили, в ту хату, в ту землянку жити. Рано люди сходилися, зносили їсти, що хто зміг. А сестра була вдова, помер її чоловік, вона була з донечкою, два і пів рочку. Вона зразу начала писать в Москву, щоб дозволили їй тата і маму забрать. Чотири місяці пройшло, і їй дозволили забрать батьків. І вона тоді їх там забрала. Брат, той що втік тоді на той, на Кавказ, то він мав там хатину вже свою, дві кімнати. Тоді там квартиранти в його були, то тоді в сільраді вона начала просить, бо вона не була з цим самим, вона була в Чистякові, та

сестра вдова. То тоді її з цього, з братової хати попросили людей вийти — люди, шахтері були такі, тоді сестра пішла в ту хатину брата, і тоді забрала вона туди батьків, до себе. То вони отак пили в неї. Це було в 30–ім році. Я пішла, я лишила їх, я пішла в січні місяці, а чотири місяці пізніше вже сестра забрала їх, ото в 30–ім році було. І батьки так там, значить, жили той, із сестричкою. Пізніше, як прийшов вже 33–ій рік, вони там пили, я до їх приjджала щораз. Потім, як уже прийшла та, ота колективізація, брата взяли в колгосп, бо він вже ніби так, вийшов заон, щоб оце сини не відповідають за батьків, і його взяли в колгосп. І він був завгоспом у колгоспі. Знаєте, це скорочення — завідуючий господаркою. Ну й самий син жонатий вже був, ну а не був іще жонатий самий старший син його, були ще всі нежонаті. І він був завгоспом. Ну й прийшла голодівка. Сестра була там, що лікаром була, середня, вона жила на Доні, там, от забула, як воно називається, за Ростовом, уверх по Дону їхати було до неї. Станиця була Кримська, називалася, там сестричка жила. Вона забрала маму туди, як голод начався, і забрала того брата самого найстаршого двох дочок, а здохло семеро коней в колгоспі; брата забрали: дали йому 15 років. За те, що не доглянув совєтської господарки. Як я зібралася їхать туди до батьків, у травні місяці, то мені написали листа. А мої речі були в місті, тоді Сталіно називалося. Там ми жили на станції. І там я речі свої лишила, і я тільки взяла дитину, і поїхала до братів у Нальчик. І як мені прислала сестра: — Як ти їдеш до Сталіна за своїми речами, — до міста Сталіно, — то шукай брата Івана в Сталіно, бо він там десь сидить.

Мені соромно було, бо я ходила останні дні в тяжі. Але я поїхала. Підійшла до одного криміналу, каже: — Я подивлюсь на списку.

Питаюсь: — Чи є тут такий?

Він подивись на списку, каже немає: — „Нету такого." Іди, каже, на таку–то лінію, — я вже не пам´ятаю, але я була в трох, і мені відподівали, що нема. А сказали: — Піди ще на сім, лінія сім, — бо вулиці йшли, по лініях рахували. — Піди на лінію сім, може він там є. Я прийшла на лінію сім, постукала в двері, в ту будку, очко відкрилося, я тоді питаю в його: — Чи немає в вас Івана Вісаріоновича такого–то.

Він каже: — Зараз подивлюсь. Подивлюсь на списку, — подививсь, каже мені, — він є.

А я кажу: — Чи я можу його хоч у цю дзюрочку побачить?

А він каже: — Почекайте, я подивлюсь, якщо він дрова рубає на подвір´ї, то я вам дам побачення, а якщо нема, то ви не побачите.

Пішов, нема, за хвильку вертається і каже так: — Він на подвір´ї коле дрова, я Вам дам побачення на хвильку. І івн відкрив ці двері, в якому було вічко, і випустив брата до мене. То була зустріч страшна! Мені було соромно брата, бо було видно, що я в тяжі. Брат плакав, обняв мене, я плакала. Там лежав такий обрубок дерева, ми на том дереві присіли з ним. Він питав мене: — Де ти їдеш тепер, куди?

Я кажу: — Їду тепер до села до свого, щоб побачить батьків.

А він каже: — То чекай, сестричко, я піду до тюрми, в свою камеру, попрошу тих, що сидять зо мною, щоб вони дали мені за цілий тиждень мій пайок, і я візьму ту хлібину, передай її дітям.

І він пішов, а я принесла йому гостинець: пачку махорки, як хто знає, то було куриво. То я не могла нічо йому привезти, дать, дала йому той, пачку махорки. А він мені виніс ту буханку хліба, як вони там по два кілограми, але вона була така чорна, порепана, що то не хліб був, то ніби з землі було зроблене. І в газет завернута, може фунт тюльки, або комсечи, називали, така рибочка мацьопенька, тюльки чи комсеча. Він мені то передав — дітям щоб я завезла. Але каже: — Уважай, сестричка, щоб тебе голодні не...

І я, жакетик мені так на плечі накинутий. Це було б останніх числах травня. І я під пахву ту хлібинку впхала, а ту комсечку в газеті тримала, і так я розпрощалися, ми з ним. За хвилічку він сказав, щоб він заходив. І брат розпрощався зі мною, приказав привітать усіх в сім´ї, і пішов. І я викричалась, виплакалась. А тини з каменя зроблені такі, щоб не достала людина гори, з каменя. Бо в нас переважно на Донбасі тини робили камінні, в нас були скалі, гори скалісті, скелі називалися. І я то там виплакалась, викричалась, і пішла. Ішла я від брата вже до стріткари, бачила я нещасних тіх, що лазили на четвереньках попід тином. І я боялася їх, але я не думала, щоб котресь із них підняло, оте, до мене, навіть руки. Але не бачила, щоб руку простягав хтось і просив щось у мене, лежали. Я сіла в трамвай і поїхала до Сталіна. Квиток уже в мене був. Вперше я сіла і поїхала

потягом до станції Зибайкіно(?), узлова станція. Як я сіла тільки, а голодна, а їсточки хочеться — душа розривається. Я хліба не трогала того (плаче)... відкрила ту газету, відірвала голочки від тої камзи, взяла кілька штучок тої камси в рота, а ті головочки завернула в папірчик, і там стояла... Ага, а як вони називали, така баксочка залізна. І я в ту вазеничку кинула ті головочки в газеті загорнуті, а проти мене сидів... дідусь. Устав, дістав ту газету ту, розкрутив газету і ті головки, навіть із газетою, пхав собі в бузю й їв. Я думала, що я не переживу. Я відкрила свою газету, дістала й йому дала кілька штук тої камсички нещасної. Так дививсь на емне, бідненький, і сльози лились у нього, так як у мене зараз. Приїхала я додому, там мій синочок ще був. Я б, може, і не поїхала, як би там його не було. Син мій був, йому було два і пів рочка. Сестри, сестрина дівчинка була, її три і пів рочки. Тато лежить нерухомий. Зустріли. Я побула, сестра не хотіла мене пустить додому, щоб я їхала. Каже: — Сестричка, ти розсипешся десь у вагоні, так у нас казали, родиш десь у вагоні.

Кажу: — Сестричка, в мене руки розв´язані, я маю тепер, щось зі собою везу, а як я тоді візьму, як в мене дитинка буде на руках? Ну, я поїду. Я побула два дні, розпрощалася з ними, і дитинку все... не взяла, тільки що було в мене, з торбою, то було, може, десь так 29–го, 30–го травня. Я приїхала вже додому в Нальчик. То я їхала майже.

Пит.: Тридцять третього року?

Від.: Так, 33–го року. 33–го, золотко, 33–го року, я то 33–го року, у травні місяці. Десь 30–го травня я приїхала додому. Вже в Нальчик приїхала, на квартиру, на свою. А п´ятого червня я родила дочку. От тільки я там була. Сестричка мене дуже не пускала, вона плакала і просила: — Не їдь, ти не доїдеш додому.

Кажу: — Доїду!

Боялась, я боялась, щоб мене на станції десь на якоїсь не висадили, як... але Богу дякувати, я доїхала. І то вже п´ятого червня я вже, я мала дочку, народила. Ну, а тоді я вже там сиділа, писалися ми. Двадцять дев´ятого вересня я дістала листа від сестри. Червень, липень, серпень, за три місяці, де вона мені повідомила, що: — Тато наш пішов у кращий світ. Але дуже було мені прикро. Нас у тата семеро, а я одна ховала батька. Я кричала, кликала Вас усіх, щоб прийшли останній дали поцілунок батькові, але ніхто не приходив, ніхто не прийшов. І ми тата поховали. А як би ти бачила, як, як є... синочок, як він кричав, не давав діда опускать у яму. Він так кричав над ямою. Тяжко було. Як я дістала листа того, то кричала, побігла з цим листом до рідного брата. Він каже: — Я дістав те саме. Поплакали, поплакали, і на тім кінець. Так оно А я листа маю, маю і до тепер того листа, десь захованого, що сестра написала мені, що тато помер. Ну, і так.

Пит.: Тепер ще скажіть про село, верніться ще в той час, як Ви сказали, 30–го року, як усіх Ваших забрали, як взагалі тоді виглядало — хто був у вправі села?

Від.: Нічого не знаю. Бо я вже ж з 29–го року майже нічого, я в 30–ім році 10–го січня пішла з дому. То я вже там ні... знала, як ще я брала участь, знаєте, у оркестрі грала, була улюблена в селі свойому. Мене так всі любили. Я співала в хорі, я грала в оркестрі, грала в театрі.

Пит.: То перед 30–им роксм?

Від.: Так, так.

Пит.: За НЕПу?

Від.: Так, за НЕПа, за НЕПа. Любили мене так всі. І я знала тоді, і мене були вибрали і якби не те розкулачування, я, мене назначили, що я поїду до Харкова вчитися на артистку. Я була дуже здібна, в меен чудовий був альт. Я й тепер співаю в цекві, всі люблять як я співаю в нашій катедрі. В мене був чудовий альт. Я мала здібность, на сцені грала. І я й тут грала, в Торонті. Я всю Америку й Канаду об´їздила з „Загравою," в „Заграві" грали якусь... А тут, знаєте, як оце сталося зразу...

Пит.: Як батьків Ваших розкуркулили, Вам тоді вже...

Від.: Тоді вже все. То до НЕПа, до НЕПа мене так любили, я брала таку участь. Ну, а тоді таке сталося, що мусили йти, лишать. А як я тікала, як уже було по всій родині, як, як тоді до Гречок я прийшла. Вона поїхала, треба було везти посуду пусту, пляшки, на станцію. Нагрузили їй величезну таку, платформа називалась, такі ящики, і вона в ящикі поклала деякі свої речі, які, а зі мною нічого не було, тільки пара білизни. І вона сказала, вона купить квитки, і там буде ждать. А була, чотири кілометри було станція, значить, тупік, казали, вже дальше не йшов потяг. Це була коло нашого села, чотири кілометра станція. І вона повезла тоді посуду, а мені сказала, щоб на таку годину я була вже біля

неї там на станції. І я, пані золота, взяла відро і пішла в сад до криниці по воду. Поставила відро коло криниці, а сама через тин, оце через..., в поле, та й на станцію (плаче). Як то все тяжко: лишить батьків в хаті, родне село. І я його лишила. І на станцію прийшла. Вона вже стоїть, виглядає мене, з квитками. Ми сіли й поїхали на станцію Чистяково. Там уже прийшло... і тоді ми побачили, які ми безродні. Торбинка хліба, барахлишко, що вона в ящиках тоді завезла. І так ми вскочили в ті потяги, що прийшов на Іловаччину, то... нам не робило різницю. Я коли не згадаю ту розлуку з рідним краєм, то я чи вночі, чи вдень, я не можу спокійно, я плачу, кричу — полетіла б туди... хоч там димочка. Що я там пережила. Як в Англії жили, розказувала людям, як я тікала з родного села, як ніби я злодійка яка. Я так плакала, як зараз. Але люди сміялися, один сказав, вправді, хто того не пережив, той ніхто, каже, другого не зрозуміє. Тяжко, тяжко. Побрасать не тільки родину, родинне село, родиме. Лишить усіх — защо? Як так тяжко робила в батька. Мій брат, самий старший, як я приїхала останній раз до сестрички, до сестрички, ще мама була, вже тата не було. І ми тоді обідали, він вийшов у садочок — сидить і плаче. А мама зауважила й пішла до нього. Нема, нема — ні брата, ні мами. Встала я й пішла туди. Кажу: — Що ж ви пішли? А він сидить і, бідний, плаче, плаче. Посунувся отак, і він обняв мене. І так прогорнув мене і плаче. Кажу: — Чого ж ти плачеш?

А він каже: — За тобою, сестричко, ми тільки в батька пожили, а ти ж не бачила, ні в батька життя, заміж, мусила з чоловіком жить, якого не бачила. Ай!

Пит.: Чи був голод у Вашому селі?

Від.: Так, голод був у нашому селі. Але я не можу сказать, щоб мерли, бо там переважно в першу чергу дав. Посилали харчі на Донбас.

Пит.: А звідки харчі?

Від.: Москва, Москва знабжала.

Пит.: Так.

Від.: Москва снабжала. Давала. І вона боялася, що як не дадуть шахтирям їсти, не буде вугілля, а фабрики всі станутъ, ані потяг не один не піде, ні корабель, нічого — тільки бугілля треба було, і снабжав, так як вони казали, першість снабження йшло на Донбас. І наші селяни — що хто мав — носили на копальні, і міняли, й вони врятувались.

Пит.: А хто були ті шахтарі?

Від.: А шахтарі були переважно руські, переважно, то були москалі, приїжджали на копальні, заробить, на заробіток. Переважно. З нашого села ніхто, ні один, ні одна душа на копальні не робив, ніхто. Руські робили. Але вони ходили і міняли. Мій тато помер у 33–ім році, 29–го вересня, здається, 29–ий, чи 25–ий вересня, так, тато мій помер. Я не була на похоронах, я не змогла з Нальчика приїхать. А як я вже приїхала до сестри за сином, і присив — мужчина один підійшов і просив кусок хліба, по милостині, як у нас казали, і сестра йому понесла. А я в вікно стояла і дивилася на сестру. Вона понесла йому кусочок. Сестра була пенсіонерка, значить, по чоловіку — вона діставала пенсію. Чотириста грам хліба вона мала на себе і, і на дочку. Якби не там оті шахтарі, що не снабжали, вони всі померли б. А сестричка сиділа, шила москалям, вишивала сорочки їхні, такі косоворотки. І вони їй приносили і крупу, і хлібчик. І вона годувала і тата, і маму. І ще брата, того, що сидів у тюрмі. Дочка була сама старша в тяжі, вона її до себе забрала, ще ту підтримала. Ой, Боже мій, якій страх, яке зло було пережите. А тоді, як вона понесла тому мужчині хліба, той кусочок, прийшла до хати назад і каже: — Чи ти впізнала хто то був?

Я кажу: — Ні.

А вона каже: — То ж наш перший сусід був, Іван Іванович, невже ти його не впізнала? Ти не могла його впізнать? — І то не так довго пройшло з часів, як я його бачила. А вона каже: — Він прийшов, каже, ходе, просе милостю, і каже: — Це втік із Сибіру, щоб умерти під тином своєї хати. Так і сталось. Тільки на другий день його найшли мертвим, під хатою сидів, під тином.

Пит.: Як він називався?

Від.: Іван Іванович. Із Волновахи, він називався. Він мав трьох синів. А жінка померла його, я його жінки не пам´ятаю, а пам´ятаю тільки його хлопців. Вони були всі дорослі, і як назначили на Сибір, вони всі повтікали, ні один не оставсь коло нього, його самого забрали.

Пит.: А був колгосп у Вашому селі?

Від.: Так, так, організували колгосп. В колгосп не брали тих розкулачених. Значить, хто був при батьках, тих дітей не, не брали синів. Але в мене брат був, самий старший, Іван, він мав свою родину, мав майже дев´ять душ, то його прийняли в колгосп, і поставили його завгоспом, і подохло сім коней, в 33–ім році. І йому дали 15 років тюрми, за те, що він не доглянув майна колгоспного.

Пит.: А як відбувався вступ до колгоспу, чи йшли люди до колгоспу..

Від.: Ні! Ні!

Пит.: Чи не хотіли?

Від.: Не хотіли! Не хотіли. То страшне! Як, як не бачила вже, розказували мені, як я вже приїхала, то вже розказували люди. Страшне, що відбувалось з тим колгоспом, ніяк люди не хотіли йти. Силом тягнули, забирали худобу, забирали... Але що вони робили, що?

Пит.: Не знаєте?

Від.: Не знаю, за то не можу, якби я там була, я знала б, а так не була, золотко...

Пит.: А там, де Ви були, вже мешкали, як називавлося, де Ви втікли?

Від.: А я була на Кавказі, місто Нальчик, Кабардино–Балкарська область була — кабардини і балкари там жили.

Пит.: То там голоду такого не було?

Від.: Там не було голоду, але ж туди люди втікали, сила людей наших. І все було дороге. П´ятдесять рублів було відро бурячків: 50 рублів відро бурячків було! Тяжко також було там, але все було.

Пит.: А що було в домі Вашому, як Вашого батька з дому забрали, що з тим будинком сталося?

Від.: То той наш будинок, і того Іван Івановича, бо то було рядом, і однакові були будинки, то їх тини прозбирали, і їх обгородили, і зробили дітсадок, і дітяслі. Бо жінок вже всіх гнали на роботу. А вони то зносили туди дітей, і в нас ще була хата, як кажуть, два поверхи, на долині в нас була велика кімната, була велика піч, бо в нас була родина, нас було 22 особи родини, як ми жили, як ми жили всі вмісті. А хату було, там де брат мій, самий старший остався, тоді ми жили на два двори, де брат самий старший остався, то ми жили на два двори, але їли, все було в нас в одном, в одном домі. І то нам на тім зробили, на тім, у, на долині, зробили пекарню, пекли хліб для колгоспу. А в тіх, в кімнатах то були діти, малесенькі немовлята, і старші. Обгородили ті наші два будинки, і зробили, значить, колгоспний садочок і дітяслі.

Пит.: А що з церквою сталося?

Від.: А церкву, так мені казали, той, що поліз знімать хрести, і ті, колоколи кидали, кидав на землю, порозбивалися вони, то він, ніби, забився. Він упав, як хрести знімав, так розказували мені. Пізніше вже мені племінниця говорила: — Чи ти пам´ятаєш, тьотя Зоя, того і того Миколу?

Кажу: — Пам´ятаю.

— Він, каже, впав він там, і він зразу не вмер, але він помер від того за якісь пару днів. І засипали пшеницею.

Пит.: В церкві?

Від.: Зсип пшениці був. І літом, значить, ще як не було пшениці, то там робили забаву, танцювали, але мало, казали, мало, хіба із копальнів, бо то недалеко копальні, приходили москалі, москалі танцювати. А наші втікали по тіх, бо ті ненабидили, і діставали вони там, там якусь свою, що вони не ушли, сміялись, глумились над ними. О! Ти віриш у то, там–то, то боїшся йти до церкви. Це моя справа, я не йду, і все! Так що розказували мені, бо такі були ще при німці, такі були дівчатами, то казали, дівчата брата, того самого найстаршого.

Пит.: Хто розказував?

Від.: Надя розказувала, братова дочка, і я, каже, тоді не ходила, я боялася, каже, туди йти. Але багато, багато дівчат і хлопців не йшли в церкву. А там танцювали в церкві, а як починалась ота молотьба, і тоді засипали пшеницю.

Пит.: А що з священиком сталося, Ви знали його?

Від.: А священик наш, той що був у нас, тоді нам прислали другого, перший, як він десь дочувся, що то буде, церкви будуть руйнувать, він постригся, і пішов на копальню, і в офісі, і сказав він: — Дайте мені роботу, я відрікаюся, я в нічого не вірю, бо то все, значить, нам так казали, а тепер я відрікаюся, і я хочу працювать. І він постригся, і йому

дали там роботу, і він там робив. А вже, значиться, вже, зразу, під час НЕПу. А другого, як тоді нам прислали, як цей не хотів, то прислали нам другого. І було в нього також четверо дітей, священик ще такий молодий був, священик. Дали йому квартиру, на нашій вулиці він ще жив. А він довго не був. Йому закривали церкву, не давали. А люди хотіли дітей хрестить. То його вночі просили, і він присодив та й дітей хрестив. Навіть мого дядька... того сина, ще могла привезти, він там жив, вже не служив у церкві, а я, значить, приїжджала там до тата, мами і сестрички, то ще й мого сина в хаті охрестив.

Пит.: І що потім з ним сталося?

Від.: Виїхав. Не знаю, я вже не скажу, бо я вже тоді пішла геть з села, виїхала. І сина, ще малий тоді синочок був, шість місяців йому було, як я прижджала до сестри, ще тато лежав, і мама була в хаті. То було, не знаю,... ніяк не можу пригадати в якому то році було, що я ще свого сина вспіла охрестить. А то він народився десятого грудня, а я була, в 30–ім році, в 31–ім році. В 31–ім році я була в сестрички, вона охрестила...

Пит.: А в читель був у Вашій школі, в Вашому селі. Що з Вашим учителем?

Від.: Учителеві нічого, я не скажу Вам, але мені здається, я не чула нічого за вчителя, щоб щось йому —чи... забрали, чи що.

Пит.: А хто був у вправі села? Чи то були самі сільські, чи були й приїжджі?

Від.: Були й приїжджі.

Пит.: А пам´ятаєте, знаєте —хто був з приїжджих?

Від.: Був. З приїжджих був секретарем у нашій сільраді Труханцов. Я добре його пам´ятаю.

Пит.: А якої національності він?

Від.: Руский. Його батька в революції було забито, він на шахті був якимсь там жандармом, жандармомо називали, то він був жандармом, жандарм батько його, і дуже, дуже бідна родина була. Дуже бідна родина. Я вже пам´ятаю їх, як я, знаєте, в революцію, я пам´ятаю. То вдова була мама, і їх було, щоб я не збрехала, мені здається, хлопців було три, три хлопці були й дві дівчат. Дуже бідненько вони жили. І їх ото самий старший хлопець, отой Іван, Труханцов, він був у нас секретарем.

Пит.: Так, а ще були якісь приїжджі?

Від.: І були в нас. Іще за НЕПа, значить, перше, по революції, то ще були якось наші, я не пам´ятаю, щоб були чужі. А потім уже приїздили. Секретар сільради, голова сільради —то все було приїжджі. Все були москалі. Москалі. Не було наших. Десь уже в 20–х, як Ленін помер, я не пам´ятаю — в 25–ім році, здається, Леніна забито, я вже добре пам´ятаю все, то після того вже, як помер, Леніна не стало, то тоді вже начали нам слать москалів. До урядів, до сільради. Вже наших не було. Це я добре пам´ятаю.

Пит.: Так що Ваша родина в більшості виховалася з голоду?

Від.: Так. Пішли. Я ж кажу. Сестра, то забрала тоді, як тата поховали, то сестра забрала в 33–ім році, то тоді сестра забрала маму, і забрала двох дівчат, брата, що сидів, що останньо...

Пит.: А яка доля того брата, що сидів? Він вернувся?

Від.: Вернувся. Вернувся, золотко, але він не був добрий, він там змучений був, а потім начали, ото вже вийшла конституція, і його перед констітуцією забрали, посадили нізащо, тільки тому, що розкуркуленого сина, щоб він агітацію не ніяку не вів проти влади, бо то в Верховний Совєт вибирали депутатів, то він тоді сидів пару місяців, випустили. Отак і нізащо. Потім знов було якесь голосування — депутатів, здається, вибирали, до Верховної Ради, знова його забрали — сидів він. Прийшов якраз, як, останній раз, як прийшов якраз на Святвечір. Вже не пам´ятаю в якім році, це вже не скажу Вам. То також розказували мені братова про цю зустріч, як він прийшов уночі на Святвечір —брат і мама була якраз там, у брата. І він, йому так та тюрма знищила йому спину, що він, бідненький, такий ходив каліка Але сина його забрали, золотко, на Сибір. Федя. Федь називався —Федь. У 37–му році, як Єжовщина була. Знаєте?

Пит.: А защо сина забрали?

Від.: Також переживали. Ми зібралися всі в брата. Бо ми, я приїхала, бо я жила також далеко, то–то в 37–му році. Я приїхала з двома дітьми, з чоловіком, до сестри. Вона жила на копальні, шахта „Вісім" називалася —там більше по номерах, як ім´я якесь було. Ми зібралися в той сестри. І то було, мені здається, свято „Восьмого Березня," жіноче це свято. Ми до неї з´їхалися всі. Приїхало нас, багато приїхало нас, родина. А цей сестри чоловік був, робив на шахті завідуючим лісного складу. І він їздив тим

грузовиком, автом, і він пішов, взяв той грузовик, і нас повно насідало, в той грузовик, ото, в звто, знаєте що грузовик?

Пит.: Так, так.

Від.: І ми поїхали в село, то недалеко, вони на копальні жили, із своєю родиною, а брат, Іван, у селі жив. І ми всі поїхали туди в село, до брата. Вони там погостили нас, погуляли, поспівали — всі такі співучі! Ну, і зібралися їхать назад усі, сюди до сестри. Ну, як ми виїхали тільки з двора, а цей його син, самий старший, він мав, він понатий вже був, мав у їх дочечку, жінка. Посідали ми всі там у кузов(?), як оселедці. А він випивши вже був, і він викрикнув, каже: — Ех, каже, Серебрянські жили, живуть, і жить будуть!

Пит.: Серебрянські, це прізвище, Ви його ніде не згадуєте.

Від.: Це родинне, значить, моє дівоче прізвище. І він, отоді, як ми їхали, по селі як їхали, а ми йог хапаєм, а він кричить, знаєте, як випивший: — Жили, — наш рід, — живе, і жить буде!

І його тої ночі забрали. Тої ночі, як він побув тут ще в сестри, поїхали вони додому. Ну, прийшли, забрали... Єжовщина. В 37–ім році. Його як тільки забрали, і ніхто вже його не бачив. Шукали, їздила жінка, і сестра моя, та вдова, та що батьків вона тримала, як батько помер, то, мій чоловік помер, була донечка. І вона я з нею їздила, шукала по криміналах — скрізь, усюди. Скрізь відповідь була: — „Такого у нас нет. Такого нет."

Аж пройшли роки. Прийшов один і він там, де сидів. Не знали нічого за нього, не знали. За того, того самий старший племінник, то брата самого старшого син. Він на два роки від мене молодший. Один відслужив отам на Сибірі, вернувся додому — п´ять кілометрів від нашого села. І він прийшов, до брата, і сказав: — Я через те, там знаєте, Госбанк(?), хто за яку кару засуджений, окремо, але тільки дошками перебиті, а вони одні ходять і в щілочки заглядають, і балакають — а звідки ти, що ти тут? І він зустрівся з тим... племінник з тим мужчиною, і той йому каже, що він відслужив, що вже скоро буде додому їхать. То племінник, Федя той, сказав йому: — Ти поїдеш додому, як буде в тебе душа християнська, іди, чи поїдь до батька, до батьків моїх, і скажи, що я сиджу арештований на 15 років без права переписки за те, що я викрикнув тоді, значить вони, він не признавався що.., він казав, що був п´яний, і, я не пам´ятаю, що я говорив. Але за те йому дали, що він, значить, як їхав, що: — Ех! Жили, живуть, і жить будуть!

І за те, каже він, і засудили. Але він там не пережив, скажи, що мені тут добре, я не голодний, не холодний. Він ін там робив, як бугалтер. Роботу дали йому. Але він не повернувся звідтам. Але як він там помер, а дочка ця ж виросла, і вже закінчила, значить, інститут, як тут кажуть. Вона матиматик була. І його те, все казали, що батько був враг народа. То вона пішла до НКВД, і сказала: — Скажіть мені сущу правду — защо мій батько сидів на Сибірі, защо він там загунув? Якщо він враг народа — я його викину зі своєї пам´яті, а якщо він не був враг народа — скажіть, защо він там мучився? Їй, як ото їздила, то були сказали: — І там він їй сказав — добре, я розвідаюсь усе, і тобі повідомлю, ти приїдеш, і я тобі скажу. Отже вона каже, до місяця вона пішла до нього, він їй сказав: — Но, твій батько не був враг народа, він нізащо попав в тюрму. А ми тобі дамо великі гроші за нього. І вони дали їй ті гроші, і вона поїхала до мого брата, й каже: — Дідо, отак і так, бо вона ж не там, вона далеко жила, закінчила університет, і там вже жила з мамою, з матір´ю. Так, бідна дружина, так і не пішла більше заміж, так вона і осталася. Вона ще мала маму і брата, та Федя жінка. А брат каже: — Приїхала вона до брата, до діда до свого, каже: — Діду, я вже, каже, дістала, але не сказала мені скільки грошей. Не сказала. Каже, діду, мені, каже, дали за тата, за мого, гроші, я хочу з вами поділиться. А брат каже: — Дитино, моя дитино, чи я куплю за ці гроші сина? Що хочеш, каже, собі купи, і то буде тобі пам´ятка по батькові. А вона каже: — Діду, я не хочу так грошей бачити. Я думала Вам їх всі оддать. Він вже сам був, братова померла, і він сам тоді, брат. Він каже: — Я не хочу їх, діду, я їх не хочу, тіх грошей. Я, каже, також батька мого не побачу, його. Вона лишила ті гроші в брата на столі і сама пішла з хати. Боже мій, Боже мій! Защо? Защо так людей мучать. Як я можу, золотко, жить отут? Ви думаєте цікавить що. Нічого. Нічо, от даю слово Вам, я плачу, я кожний день. Аж я побула там три місяці, як я подивилася як люди живуть тепер. Не мопу я їздити, я просю Бога, щоб не встала. Бо то, я не можу. Люди живуть, розкошують, радуються, тішуться, а я ні, ні, нічо мене не цікавить.

Пит.: А як Ви дісталися до Канади, можете коротенько розказати про це?

Від.: *Ja, ja*, дуже було, золотко, тяжко. Ви собі не можете уявити навіть. Я кричала день і ніч — я не поїду! Взяли, нам зробили, багато їхало людей. І ми спрглися, ми спряглися, значить, я з колгоспів, у колгоспі, ми свого, бо ми вже були вмісті... то мені... то Дружковка(?), я на... натякала. І німців виганяли. Йшла річка, там була широка, велика. Вони окуповуаися, знаєте, робили лінію оборони. І виганяли по пивніцях. Хто виходив, ніхто не хотів виходить з пивниці, ховалися, то вони кидали гранатами. І ми тоді поїхали, за 18 кілометрів село, село... і далі ми в тім селі остановилися. І нас там багато поприїжджало, візочками. Хто чим їхав, як умів, то добирався. І ми там сиділи може з місяць. І німці не втримались, треба було їхать далі. І ми тоді, значить, цей господар, де ми жили, взяв пару коней, бричку, зробили циганську буду на, на тім возі. І так ото поскідали туди лахи хто що міг узять, найбільше харчів брали, не лахи нас цікавили. І так ми втікали. І ми майже рік, ми не спішили. Ми їхали, і тільки–тільки що за нами фронт ішов. І от в одном місці нас мало–мало не одрізали совєти. То ми сіли, лишили все, успіли проскочить, зі своїми дітьми тими возами. І ми майже рік їхали. Приїхали ми в Чехословаччину, до Братислави. В Братиславі забрав нас один такий заможний дядько, на свою фарму, і ми там працювали. Я корови коїла, пильнувала свиню–мату, таку з поросятками. Той чоловік з кіньми мав до діла там на господарці. А я корови подою, процеджу молоко. І то було 15 кілометрів від Братислави. І тоді молоко проціжу в ці баки такі, і сама відвозила в Братиславу, здавала тоді, знаєте, ми здавали молоко. І назад тим возом. Ну і тоді з Братислави, вийшов наказ в Чехословаччині — всіх біженців в Німеччину. Боже коханий! А, значить тоді ми вже мали своїх пару коней, свій віз, і нас четверо, там на той дачі, на того поміщика, як вони казали, ми жили в його там. І нас забрали всіх у село, до сільради, і збирають туди, звозять усіх, а тоді на коней; а коні, я корову вела зі собой, він, я вела корову здому до Німеччини привела, а її привела до Австрії. І вони в мене там в Чехословаччині ті забрали — корову, і пару наших конячок тіх. Нам не дали. Привезли нас, погрузили в вагон, і до Братислави, не до Братислави, до..., як же ж воно називалось? На Дунаї стоїть. То не Братислава, забула.

Ми були біля Нітера, біля Нітера, а вже як нас забрали у вагони, то привезли до Братислави. У школу, в Братиславі в школу. Чоловік трохи говорив по–німецьки, і він пішов до команди до німецької, сказав, що в нас забрали там–то і там пару коней і корову. І він дав документ, щоб він поїхав, щоб йому то вернули. І він пішов, і вони віддали, чехи. Віддали, він приїхав сюди в школу, і в одніх, дали нам, до одніх людей поставили, і я ходила там, доїла корову, приносила. А в нас же там повно в школі було дітей, повно. І ще, пані, там вже недалеко була Бистра Банниця То там партизанка страшна була совєтська. І билися наші, із тими. І якраз привезли до нас в ту нашу кімнату одного нашого, значить, ну, як би сказать, я не знаю — Чи він був, ну, чи він був в дивізії галицькій, чи він був із, в партизанах, але він був у унівормі, він був великим чином, офіцер був якийсь наш, українець. І жінка, і двоє хлопчиків. І вона, бідна, тоді, як вони прийшли, ті клунки поставили так, значить, і вона сиділа — плакала, і курила, плакала, і курила, та жінка. А ті два хлопчики були такі як і мої були. Я принесла молоко, поналивала молока тім дітям, тільки принесла, здоїла, поналивала дітям у горнятка молочка. І хлопчики ті підбігли до неї: — Мама, нам тьотя дала молочка.

Вона: — Чи подякували Ви?

— Так, так!

А я тоді до неї підійшла і кажу: — Скажіть, пані, чого ви так плачете?

А вона каже: — Пані, каже, мені дочечку забили, тікали, на танці втікали від партизанів, — і забили її дочку маленьку. Вона так, бідна, сиділа, плакала, а він...

Пит.: А Ви знаєте як вони називалися?

Від.: Не знаю, не знаю. І вони так, ми були там чотири, два тижні ми були там, з ними разом. І там були одні, з нами їхали, також, жінка, він капітан дальнього плавання, з Одеси, з України, Ви знаєте, з Одеси — вони обож знали прекрасно англійську мову. Пізніше, вже як ми прибули в Австрію в табори, то вони вчителями обоє були, але вони не говорили по–російськи. Він такий був, що на нього було жах дивитися, він переживав. І він тоді, що вони між собой говорили, щось поговорили, підійшов і питає: — Чи ви українці, чи москалі?

А він: — Чого, каже, ви штовхаєтесь?

А вони кажуть: — Українці.

—А чого, каже, ви штовхаєтесь? —Почав на них кричать. Вони стоять обидвоє... обоє університети. Він капітан дальнього плавання, знаєте який то був мущина, пристійний був —Преображенський, прізвище, їхнє, пам´ятаю. І він до них, вони почали його перепрошувать — вибачте, вибачте... Тільки що ми пізнали, вибачте, ми будемо старатись, як тільки зможемо. І вони перейшли. Значить не говорили добре українською мовою, але вони перестали говорить, вони більш мовчали, як говорили.

Пит.: А чи Ви потім до Австрії поїхали?

Від.: А тоді так. І нас тоді завезли в табір. Ми приїхали, приїхали в школу, начали вербувать —хто хоче до Австрії: там тихо, спокійно, бомбьожки нема. Ми всі кинулися. І нас у вагони, такі товарові, погрузили, і забрали ми корову зі собою, і забрали ті, ми там продали, купили харчів —в Чехословаччині було їсти, пить —що хочеш! І ми конячку одну пордали, і накупили їсти й пить. Бо було двоє дітей. І нам там дали вагони, і погрузили туди нашу тарську, і корову. Туди до нас хлопців набилося —повно! Бо то худоба буде їхать —буде тепло, бо солома, вони не опалені, товарні вагони. І нас туди набилося, хлопців, соломи там було повно. І я ще мала перину. То ми так —посідали колом, перину посадили, положили на верху, і то ноги всі кругом, кругом попід туди ноги. Ой, пані, пані.

Пит.: Куди Ви приїхали?

Від.: Приїхали ми в Сілакс (Сілезію?), в Австрії, в Сілакс, в самі Альпійські гори. І там нас зразу ж в барак, дерев´яний. А він наскрізь світиться, зимно. Нас понабивали як оселедці, в ту кімнату. Переночували. Бо нас привезли вечером, пізно привезли нас туди, і поселили. І так ми переночували, там як уже переночували, а на ранок, тільки повели людей одну партію в баню купаться, до дизинфекції, а як налетіли, як начали бомбить — то страшний суд був! Боже! Що то зробилося! Отак нас, на нас звалилося, що тут бомблять, а тут... І тоді були часті налети —вночі, і багато наших там у таборі навік осталося. Побило. Бо то люди, як починають тікать, а тут уже самолети кидають гранати, знаєте, осколками, то багато в нас тоді в таборі. А мої діти, то з бункера не вилазили.

Пит.: І тоді вже прийшли!

Від.: І тоді вже прийшли до нас...

Пит.: Англійці?

Від.: Нас окупували в Австрії англійці. Ну і, значить, ми там сиділи, сиділи в тім таборі, а тоді давай, ну куди?

Пит.: А чи там не було репатріяції, не вивозили?

Від.: Були, були, але силою не брали.

Пит.: Не брали?

Від.: Ні, силою ні.

Пит.: Тільки що приїздили?

Від.: Приїздили, агітували. Тепер з нас, на самий перед тільки почали брать, як приїхали стільки авт! Як налізло повно молоді! А до нас привезли з Берліна якихсь, щоб не збрехати, 100, 100 чи 200 самих хлопців, яких набрали з України до роботи той, туди. А тоді їх, як уже наступали рускі на Берлін, їх привезли до нас у табір, хлопці. Як під шнур —всі однаковісінькі. І в їх форма —що вони робили, де робили —я Вам не скажу. Але то були наші, ті хлопці. То тоді, як заїхали то *truck*–и, сказали: — Хто хоче на родіну —грузіться! — То понагружалися повно. Старші, старші. Щоби їхать на родіну.

Пит.: Щоб їхали?

Від.: Щоби їхать на родіну. І вони, їх забрали, забрали, що їх там було. А одна поїхала, така що не належала, була в нашом, в нашом таборі вона була, то вона поїхала, а вже пізніше ми перші транспортацію, а вже пройшов якийсь час, ну й вона одна. І кругиться, мнеться, не знає що робить. Каже: —Я поїду додому. Як хочеш, Марія, як хочеш. —І вона поїхала.

Як її привезли туди в табір, у руский, як вона подивилася що там, каже, робиться, то вона, як грузили оті, англійці, якийсь товар на авто, і переїжджать туди, вона начала просить: —Візьміть мене, візьміть.

І вони її в діжку якусь, у брудну, впхали, і в тій діжці привезли назад. Вона як явилася —Боже мій, Боже мій! Каже: —Ні, я тепер, каже, всім докажу, щоб, каже, ніхто не їхав.

Пит.: А чому?! Вона не казала?

Від.: Не казала. Нічого не казала.

Пит.: А як вона називалась?

Від.: Марія називалась, а призвіща не пам´ятаю. Ну, вже, каже, мені відхотілося.

Пит.: І вже тоді до Анґлії Ви поїхали?

Від.: Так. Ми тоді поїхали до Анґлії. В Анґлії вже нас там зустріли добре.

Пит.: І вже Ви там працювали?

Від.: *Ja*, я працювала, ми працювали всі на тестільній фабриці, *cotton*, фабрика.

Пит.: Тоді з Анґлії Ви...?

Від.: З Анґлії тоді, дочка зайшла в тяжу, вона там віддалася, син там оженився в Анґлії, і дочка там віддалася, і вона вже була в тяжі, ну й... Там, в Англії, як то, день, не було... то на місяць, як був один день соняшний, то добре, а то без кінця — дощ, чи хмарність, туман. І почали ми, значить, говорити, і ми там тоді взнали, зять був із галицької дивізії, і він знав Панчука, Ви знаєте, я думаю, ну і він почав Панчука просить, каже: — Поможіть нам, поможіть нам, каже, родину, щоб ми доїхали до Канади. І він нам постарався, ми були йому дуже, дуже вдячні. Тоді поїхали ми до Лондону, перейшли комісію. А дітей ще не було ні в сина ні в дочки, вона вперше в тяжу зайшла. І дякую йому, хай йому Бог здоров´я дає, що він нам поміг, і випровадив нас потягом, ми їхали до станції до Христин, то тоді вже пили, співали. Мій зять співав у хорі „Бурлаки."

Пит.: А як зять називається?

Від.: Помер, золотце, він помер, 11 років. Василь Юрків. Він заспівував „Почаївську Божу Матір." Який в нього голос був чудовий! Ото він співав у хорі „Бурдака." І ото він попросив, і той пан Панчук нам зробив, що ми поїхали сюди. І тут, я приїхала, ми там робили на текстільній фабриці, і діти всі писалися. Не брали так, а брали на контракт. І вони записалися на тесктильну фабрику. А на мене не брали на роботу, бо я не вміла говорить по–англійськи, нічого. Нічо, значить, не вміла. Бенькну *sorry*, то й все. То я мусила заплатить за себе £62, я працювала, гроші мала. А вони поплатили за себе по $10, по 10, тих, фунтів. І, значить, нас так пан Паньчук проводив сюди в Канаду. А тут приїхали, ми також, на тестильну фабрику, тут от в маленькім містечку зразу в Торонто. Переночували тут, у земляків, мав зять. Переночували ми. Поїхали, нас послали тоді тут, в *Arbeitsam*, чи як він називається, послали нас у Лондон. Поїхали ми там у Лондон, там, кажуть, нема такої роботи. І подзвонили сюди в Ніфор, то містечко маленьке, і...

Helen (Halyna) Dorosh (nee Ratushna), b. December 17, 1920 in the village of Veremiivka, then Hradyz'k district, Poltava region (now submerged by the Kremenchuk Reservoir), one of four children in a family with 20 acres of arable land. The village was large, with 12 *kolhosps*, each with 200–250 members, schools, and 4 churches. Narrator states that "hundreds" and "very many" people in the village died of starvation, including narrator's grandfather, aged about 70. The rest of the family, however, survived and did not become swollen. However, the family's livestock was seized for non–fulfillment of quotas. Narrator's family did not join the *kolhosp*, and her father was dekulakized during the famine, sepnding 3 years in Siberia after being imprisoned in Kremenchuk. In the third house down from narrator's a woman butchered and ate her children.

Питання: Пані Дорош, прошу скажіть Ваше повне ім´я й прізвище.
Відповідь: Галина Дорош.
Пит.: А дівоче прізвище?
Від.: Галина Ратушна.
Пит.: Дата і місце Вашого народження?
Від.: Тисяча дев´ятсот двадцятого, 17–го грудня.
Пит.: А де?
Від.: Вереміївка.
Пит.: Скільки було дітей в Вашій родині.?
Від.: Двоє сестер..., ой! Четверо, перепрошую, бо ми від першої мами, нас дві є.
Пит.: Четверо дітей?
Від.: Четверо дітей, так.
Від.: Скільки землі мали Ваші батьки?
Від.: Я так думаю, що вони мали більше як 20 акрів поля.
Пит.: Як називалося Ваше село?
Від.: Вереміївка.
Пит.: А район?
Від.: Градизський.
Пит.: Область?
Від.: Полтавська.
Пит.: У Вашому селі скільки було мешканців і скільки хат?
Від.: То тяжко сказати, було 12 колгоспів у нашому селі, було четверо церков.
Пит.: Як ті колгоспи називалися?
Від.: І Молотов, Ворошилов, Шлях до культури, Сталін, ну всіх я Вам не повторю.
Пит.: Добре. І церков? Пам´ятаєте як вони називалися?
Від.: Одна Спаська, друга Варвара, а тих дві не пам´ятаю.
Пит.: І була школа в Вас в селі?
Від.: Була школа, так. А я не ходила до школи багато, бо не могли. Бо ми мусили в колгоспі робити.
Пит.: А скільки людей, думаєте, згинуло в Вашому селі з голоду?
Від.: Сотки, сотки!
Від.: Багато?
Від.: Дуже багато.
Пит.: А не можете сказати скільки осіб було, приблизно? Нумерів, не знаєте?
Від.: У кожнім колгоспі було що–найменше коло 200 нумерів, 250. То я Вам не скажу, бо ж я не мала стільки літ, щоб я знала.
Пит.: Так що 350 нумерів в колгоспі, а колгоспів було...
Від.: Дванадцять.
Пит.: Дванадцять. Так що дуже велике. Чи хтось з Вашої родини згинув з голоду?
Від.: Дід.
Пит.: Як він називався, якого року?
Від.: Іван Ратушний.
Пит.: Скільки йому років тоді було?

Від.: Він мав вже коло 70 років, то як вони померли, бо то вже старенький. То татів тато.

Пит: А хто з Вашої родини пережив голод?

Від.: Ми всі пережили, бо ми сухі дуже були, ми не пухли.

Пит.: Ага, добре. І Ви нічого не пригадуєте з часів революції, ще перед тим.

Від.: Ні!

Пит.: Ви ще замалі були?

Від.: Ні! Ні!

Пит.: Може якісь імена знаєте — хто був в сільській управі, не пригадуєте?

Від.: Я знаю, я знаю, що Шевченко він писався, Остап. Він був голова колгоспу нашого, то він був комуніст. Знаєте, і він був з бідної, з бідної родини. І тоді перебирали, накладали на нас, з початку накладали нас великими податками, податки ми не могли оплатити, то вони приходили на подвір´я, забирали худобу. А пізніше забирали в коморі. Як хто вдома десь збіжжя тримав, і до колгоспів зтягали. А пізніше вже прийшли останню корову брати.

Пит.: А коли почали в Вашому селі колгоспи, Ви знаєте?

Від.: Я так думаю, я так думаю, що у 32–му році. Я так думаю, що в 32–му році. Перед голодівкою.

Пит.: Почали тоді розкуркулювати, так?

Від.: Так, так.

Пит.: І Ви були одні з тих, що розкукулили, так?

Від.: Тата взяли нам, на Сибір вислали, то тато був три роки в Сибірі.

Пит.: Коли то було, що тата взяли?

Від.: Я думаю, що тато пішов у 34–му, чи в 33–му.

Пит.: На Сибір?

Від.: На Сибір, так.

Пит.: Перед голодом, чи...?

Від.: По голодівці.

Пит.: По голодівці його взяли?

Від.: Так, бо мама ще ходила, носила йому їсти, він у в´язниці сидів у Кременчуці, на піхоту. То вона як пішла, а назад смердюче те все принесла, бо вона вже його не застала.

Пит.: Так що як почали колективізацію, то Ваша родина вступила до колгоспу, чи ні?

Від.: Ні! Ми не вступала зпочатку, пізніше тата забрали на Сибір, то мене сусід намовив, щоб я йшла до колгоспу, так як сирота. Бо мама померла, я мала мачуху.

Пит.: Коли Ваша мама померла?

Від.: Я рік мала, я не пам´ятаю, лише знаю. То як мачуха була, то вони мене намовили і я пішла до того, сільради, і вони дозволили мені в колгоспі робити. То мені мачуха помагала вдень, там свиней тіх годувати, бо я не могла.

Пит.: А мачуха не могла йти до колгоспу?

Від.: Ні! Вона не могла йти до колгоспу, бо вони були розкуркулені. А пізніше, за рік, то вона при мені начала робити, і там ми робили, поки тато прийшов назад.

Пит.: Так що як було в часі, голод був у 32–ім...

Пит.: В 33–му найгірше.

Пит.: Найгірше?.

Від.: Найгірше 33–ій.

Пит.: І тата вже тоді не було?

Від.: Тато ще був, бо тато не міг до хати ввійти, бо тато ховався. Бо тата забрали.

Пит.: Так що він ховався, бо був розкуркулений.

Від.: Так.

Пит.: А мама не могла працювати?

Від.: Ні! Ні! Напочатку — ні! Вони, вони не приймали, аж пізніше, як тато на Сибірі був, а я робила в колгоспі, і мала була, то мачуха приходила помагала, і вона при мені так і вже й осталася. Ми тоді зачали робити.

Пит.: Ну, і Ви пам´ятаєте якісь сцени голодові, як люди вмирали з голоду.

Від.: Та, Боже мій! Та наша сусідка недалеко, яка третя хата від нас, то вона порізала своїх дітей.

Пит.: Як вона називалася?

Від.: То, я Вам казала, що, я Вам казала вже прізвище, ви знаєте, що мені все...

Пит.: Бревус, здається.

Від.: *Ja*! Бревус, Анна Бревус. То вона зарізала двоє дітей і поставила чавуни, як то в нас вдома казали, і поставила до печі, і вона спекла. Як прийшли до неї до хати, вона сиділа, так у куточку, вона виглядала, я Вам скажу так, як розпатлана, така ну, як у нас казали — відьма. І вона ті чавуни, як витягнула з печі, то те тіло було синє. Попечені ті діти були. Вона каже: — Вони їсти просили, а вона не мала чого дати, і вона їм то зробила.

Пит.: А що з її чоловіком було?

Від.: Я Вам не скажу. Її чоловіка забрали відразу, то не знаю де він був. Він не вернувся, ми не бачили його більше. Ми його більше не бачили.

Пит.: Так що ще хтось з Ваших сусідів умер з голоду?

Від.: *Ja*! Пару, але я прізвищ тих усіх Вам не скажу, бо я вже думала, і не можу собі попригадувати всіх. Бо то, знаєте, я мала 11 років, що я можу Вам сказати в тому?

Пит.: Ви згадували ще родину Сахно.

Від.: Сахно. То моя хресна мама.

Пит.: І вона померла з голоду?

Від.: Вони з голоду померли, й їхній дід помер, так само. Тато її помер. А баби я не пам´ятаю, я не знаю баби.

Пит.: Чи вони були в колгоспі, чи ні?

Від.: Вони були в колгоспі, бо вони були бідні, то її тато, її тато робив, Антін Сахно, то він робив в колгоспі як комірник. І він видавав муку, і то все вже для других. То їм тоді файно було, бо він приніс собі, знаєте, як вдома, то він собі до хати, там трошки приніс, то вони мали що їсти, і то, все в хаті.

Пит.: Ну, а як вони з голоду померли?

Від.: А, то дід перед тим, перед, у 33–ім, а тоді як вже в колгоспі, він вступив, робив. То йому добре було. Бо він комуністом записався.

Пит.: Коли вони померли?

Від.: О, він помер у 33–му напочатку, бо то старенький був.

Пит.: А вони тоді померли?

Від.: Хто?

Пит.: Сахно Антін і...

Від.: Ні! Ні! Ні, вони працювали, то вони тоді то Бревус, померли пізніше, а ті працювали. Бо вона ще, я з її донькою була, а вона в такому самому віці, як і я. То вона дала кавальчик хліба їй, і мені, і часами трошки молока до хліба. Бо вони іначе трималися, Ви знаєте, в колгоспі він був чимсь.

Пит.: Так що якщо в колгоспі, то якось вижили, так?

Від.: Ну, та мусили, бо вони пішли, як то сказати, як то в Комсомоли, пізніше, ланкові оті всі, бригадири ті всі, знаєте, старші, то вони трохи ліпше трималися, вже їм, вони мали...

Пит.: Вмирали в більшості ті, що не були...?

Від.: Ті, що не хотіли, ті, що не хотіли до колгоспу, ті, що мали свої господарки. Так що свою господарку мав і сам собі робив.

Пит.: І багато таких в селі було?

Від.: О, та ж село, перед тим не було нікого, тільки, колгоспів не було перед тим. То вже за колгоспів.

Пит.: А пам´ятаєте Ви що сталося з церквою в Вашому селі?

Від.: Церкву, то, Спаську, то я стояла там, то я пам´ятаю, як би я бачу. Як вони розбивали її й одного послали дзвона скидати. То він як виліз на дзвіницю, і дзвона як розгойдав, та як кинув, і він за ним злетів. То він злетів на цвях, і він вже звідтіля не встав. Так ото вже коло дзвона загинув. Бо з нього кров так і цвиркала, бо то цвяхи були такі глибокі, бо в нас церкви були дерев´яні, то цвяхи великі були. В нас казали — гвозді. То на те як упав, то з його кров так цвиркутіла, як свічки, як сюрчала. Так от, він не, не... Він не встав. А людей, то страшне було коло, кругом церкви, дивилися на то. Кажуть, що його Пан Бог кинув звідти.

Пит.: І що тоді в тій церкві сталося?

Від.: Ту церкву розібрали і поробили плоти коло школи і коло театрів. А ті дві церкви, то там насипали пшениці і там щурі бігали довкола, бо то щурі завелися в збіжжю, і так воно. А в селі в Жовнені, то насипали пшеницю і запалили церкву...

Пит.: Де то було? Де?

Від.: Жовнине.

Пит.: Якесь сусіднє?

Від.: Сусіднє село. То горіло пару тижнів, бо то пшениця, курило, і спалили то все.

Пит.: Пшеницю людям не дали і...

Від.: Так, людям не дали.

Пит.: А Ви пам´ятаєте, як приходили до Вас до хати шукати, забирати?

Від.: Приходили шукати, і тато закопав у бочках муку і крупу — пшоно і гречані крупи, закопав. Вони приходили шукати з такими залізними стриками і так кололи в землю і шукали де хто то сховав. Ну, в нас не знайшли. То ми мали трошки супи якої зварити, то ми мали. А в других людей знайшли, то вони, бідні, не мали чого з´їсти.

Пит.: А хто були ті, що приходили шукати?

Від.: Ну, прізвище я Вам не скажу, а то приїжджали, вони казали на них „кацапи." Ну, бо вони по—російському говорили..

Пит.: Вони були звідкись, приїжджі?

Від.: Приїжджі.

Пит.: Ви їх не знали?

Від.: Ні! Ні! Ні! Один, або два було з наших, провадили від хати до хати, або ті, що з тими ковіньками шукали, то не наші вони були, ні, не з нашого села.

Пит.: А чи були в селі арешти, арештували, ви кажете Вашого батька арештували?

Від.: Так.

Пит.: Але чи багато людей арештували?

Від.: Ой, пару забрали. Ті, що поховалися, то їх, знаєте, то їх арештували. А ті, що відразу пішли, то пішли, а ті, що не хотіли йти, що ховалися, думали, що втримаються, то тих поарештували. Батька тоді забрали.

Пит.: А де Ваш батько був на Сибірі?

Від.: О, я Вам не скажу. Він казав, що на Алясці. А де та Аляска була, я тоді, я звідки знала?

Пит.: І як довго він був?

Від.: Три роки.

Пит.: А тоді вернувся?

Від.: А тоді вернувся додому, якраз уліті, на Петра і на Павла. Тиждень перед тим він прийшов додому.

Пит.: Чи ще щось пам´ятаєте про голод власне, такі якісь образи, щось Вам запам´яталося...

Від.: Образи...

Пит.: Ви когось бачили, людей як пухли?

Від.: Образи, образи. Тато мав знимку, як він був при війську, то тато закопав. Він не міг тримати. Образи, то нам сказали, щоб познімали, бо нема що, бо Сталін і Ленін висів. То образи ми мусили познімати із стін. Дехто мав маленькі, так ото поприкривані. Вже на щоб стояли, як колись, щоб цілий ряд на стіні був, було пара тих образів, то—то не було вже.

Пит.: А чи ще щось пам´ятаєте щось про з голоду? Якісь такі моменти? Людей, скажім, як хтось, чи пухли люди, Ви пригадуєте?

Від.: То пухли люди, бо, знаєте, в нашому селі, я ж Вам казала, що 12 колгоспів — Ви зійшли в село, то ні кота, ані пса, а курки і то, то і не питайте. Бо то худоби не було, то все знищили. Все поїли, хто що попав. Я Вам кажу, що деякі люди, як ішли, так ото як на весні трава, росла в воді така тоненька, а вони почали рвати, то воно стало в воду, і так собі і таке гльо сталося. Спухли, ні, тоді тіло трісло, і вже по всьому. Текло з нього, він бідний, а ні хто не міг рятувати, бо і сам сили не мав.

Пит.: А що з священиками сталося в Вашому селі?

Від.: Одного священика, він старенький, старенький був, то він недалеко від нас жив. То його повісили, бо казали, щоб він золото дав, а він золота не мав. Ну вони його повісили, то повісили, то таке багно було, і вони його там повісили на такій, там кладка

була, і там кіл був забитий і так його, шнурок зав´язали, і так його в те багно положили, і там він, там і дійшов. То другі люди знайшли, вже не те, що, знаєте, як то, з багна витягли —старе, і мокре, і ще задушене, то яке воно виглядало?

Пит.: Чи знаєте, чи Ваші люди з Вашого села ходили десь інше, до міста, десь шукати за їдженням?

Від.: Ходила моя, моя мачуха, мама ходила, мачуха, як би то сказати, як у нас казали. То вона ходила в Черкаси, то було 30 кілометрів від нашого села. То вона ходила туди і там купила дещо, хотіла принести додому, то її не допустили, від неї відібрали.

Пит.: Хто, не знаєте, по дорозі?

Від.: Ну, то я вже Вам не скажу, то по дорозі не допустили, бо вони не хотіли ж, щоб до села щось доносили їсти.

Пит.: Чи знаєте ще щось, що оповідали Ваші знайомі, чи родина про голод? З того часу?

Від.: То бо вже...

Пит.: З оповідань?

Від.: З оповідань, я Вам не скажу, бо що ж я тоді, я тоді мала, де ж я з ким таким, я такої дискусії не мали там з такими.

Пит.: Чи на селі на дорогах люди мерли?

Від.: Багато. Багато.

Пит.: І що з ними було тоді?

Від.: А, хто сильніший трошки, то викопали ямку, пригорнули, і то все. Бо мій дідо, мій дідо не в труні похований. Так само, так само тільки в яму вкинули, аж, я думаю, як тато прийшов, то тоді відкопували і кістки зложили в труну. А дідо, в яму так укинули, пригорнули, і *that's it.* Бо ніхто не міг ні труни піднести, нічого, не могли.

Пит.: А знаєте може випадки, де батьки померли, а діти лишилися? Чи були такі родини?

Від.: Були такі. Було таке, що родичі померли, а діти лишилися, то вони були, у колгоспі робили такі садочки.

Пит.: Як називалися, не знаєте?

Від.: Я Вам то не скажу. Ага, а садочки, то вони садочки не казали, то ті діти там брали, і їх там виховували. Там тримали, там їм їсти давали й вбирали. І так, то сироти.

Пит.: То вони виховувалися?

Від.: То ті в колгоспі так уже, при колгоспі то виховувалися.

Пит.: І ну, і потім, кажете, найбільший голод був у 33–му році?

Від.: В 33–му році, що найгірше то було.

Пит.: Тоді найбільше людей померло?

Від.: Так. То сотки, а сотки в нашому селі було. Сотки.

Пит.: І тоді, як вже скінчився голод, значить, тоді Ви?

Від.: Ні, тоді вже колгоспи заснували, бо люди мусили йти в колгосп робити, і в колгоспі, як робили, то там дали на трудодень там 200 грам, чи 300 грам, то кукурудзи, проса, чи гречки, чи жита, чи пшениці. І тоді люди собі на зиму то собі, і картоплі, всього, всячину. Таке —буряк, квасоля, то було коло хати.

Пит.: І Ви працювали так в колгоспі до коли? До котрого року? До війни, так?

Від.: Так.

Пит.: І вас ще в війну десь забрали?

Від.: Я була, я була за Ленінградом, коло Балтійського, коло Фінського заливу.

Пит.: Коли то було?

Від.: В 40–, в 41–му році. То я там була, була півроку, я там робити не могла, бо боляки були мені повисипались скрізь, і як я приїхала додому на Новий Рік у 41–му, на Святий Вечір я приїхала додому.

Пит.: А Вас туди забрали чого?

Від.: Залізні дороги насипати.

Пит.: Багато забрали зі села Вашого?

Від.: Там було багато нас, а вони не так, як до Німеччини, брали. До Німеччини нас забрали, то нас 250 осіб на один мій забрали. А там тоді по менше брали. І то...

Пит.: І жінок брали, щоб насипати тачками, так?

Від.: *Ja*! То жінки робили! Хлопів там не було, бо хлопи на війні були.

Пит.: Так що Вас взяли тоді, як була Фінська війна?

Від.: Ну, так! Як ото фінчики, то фінчики вискочили, ото. А там було, так, ви не могли так піти. Там було так, як трухнявина, таке, як торф. То вони так різали кавалками, і клали на тачки, і то возили, бо там не була така земля, як тут.

Пит.: Ну, і Ви вернулися, кажете, в 42–му році?

Від.: Так.

Пит.: І тоді Вас до Німеччини забрали?

Від.: То я була, я приїхала на Новий Рік, якраз на Святий Вечір, а восени нас забрали до Німеччини.

Пит.: Так що Вас німці забрали?

Від.: Німці забрали до Німеччини. Я приїхала до Німеччини, до Штутґарту, і в Штутґарті я була в Карлзберґ, коло Штутґарту недалеко. То в Карлберзі я працювала сім років.

Пит.: То Вас, значить, насилу забрали? До Німеччини?

Від.: Так.

Пит.: Скільки зі села забрали?

Від.: Двіста п´ятдесят осіб. Нас приїжджало... так як худобину. І привезли нас. То дві вернулися, Марта вернулася і Галина Дзюба вернулася додому. То вона не вернулася додому, а вона вернулася, десь була в лісі, то пізніше, як додому я писала, то вона прийшла, вона поломані ноги мала, то вона ходити на..., на кулях. Бо вона не може, ноги її поломані.

Пит.: А як, коли вона вернулася? По війні, так?

Від.: *Ja*! Вже по війні вона вернулася додому, бо вона хотіла конче додому поїхати, і она поїхала. А ми прийшли до табору і нас там одні одмовили, казали, що не їдьте, і ми не поїхали.

Пит.: І та, що їхала додому, вона доїхала додому, чи...

Від.: Ні! Вона десь була, була більш, як півроку. Аж тоді приїхала додому. Вона десь в лісі робила.

Пит.: Так що з тих 250 тільки двоє вернулося?

Від.: Так, додому, те що я знаю, тільки двоє вернулося.

Пит.: А ті решта лишилися на Заході? Так?

Від.: *Ja*! Тут десь. В Канаді, по Америці —скрізь.

Пит.: І Ви, значить, по війні тоді виїхали вже...

Від.: До Канади.

Пит.: До Канади? Коли Ви приїхали до Канади?

Від.: В 49–му році, при кінці листопада.

Пит.: І Ви на *domestic*, так?

Від.: Так, ми робили один рік на фармі, відробили контракт, а тоді прийшли до Кичнера. І в Кичнер...

Пит.: Дотепер?

Від.: Дотепер. Дотепер.

Пит.: І де Вам найліпше було за все життя?

Від.: Я думаю, що Канади не віддамо ні за кого.

Пит.: Так?

Від.: І ні за що!

Пит.: Ну, то дуже Вам дякую.

Від.: Прошу, пані.

Пит.: Дуже дядую.

Hryts'ko Siryk, b. November 20, 1918, in the *khutir* of Babakiv, Voronizh *sil'rada*, Shostka district, Sumy region. Narrator's *khutir* was 12 km. from the large village of Voronizh, which had about 10,000 households, and actually consisted of three adjoining farmsteads: Babakiv, Vorontsiv, and Andronykiv. The *khutoriane* attended Spas'ka church in Voronizh, which had five churches. Narrator gives much information on the revolutionary period, when a number of villages declared themselves "republics," the leaders of which later took over the *sil'rada* and *komnezam.* A commune was created in the *khutir* in 1927 or 1928. Narrator witnessed a women's revolt (*babs'kyi bunt*) in 1930. In the famine narrator's father, a sister, and two maternal uncles perished. The father, exhausted from hunger, was taken to a hospital, where he was recognized, taken to the morgue still alive, and died only after lime had been poured on him. In the *khutir* a total of 33 people died. In narrator's *khutir*, dekulakization began late summer or fall 1929. Father was dekulakized on March 12, 1930, and died in May 1933 after all foodstuffs were taken by 25,000–ers. Especially good description of how 25,000–ers operated. Narrator's mother had died in 1929. Three of narrator's teachers were arrested. Narrator lived with siblings as homeless *bezprytul'nyi*, seeking various wild herbs to eat. The harvest of 1932 is described as normal, but it was seized. Among relatives who starved to death, some were in the collective farm. Narrator estimates only 5–6% mortality from the famine in his *khutir.* Includes information on local "banditry" in the 1920s and discusses a number of emigre writings on the famine. Siryk is author *Fakty i podii: Dlia maibutn'oi istorii Sivershchyny: Moi deiaki uvahy do "Istoriia mist i sil URSR. Sums'ka oblast'". Kyiv — 1973* {Facts and Events: For a Future History of Sivershchyna: My Various Remarks about "The History of Towns and Villages of the Ukrainian SSR, Sumy Region, Kiev, 1973} (Homin Ukrainy, Toronto, 1975) and of eleven volumes of excerpts from a longer memoir called "The Tragedy of my Family," published as *Pid sontsem obezdolenykh* {Under the sun of the dispossessed}, (published by the author, Toronto, 1982). This account is of particular interest in terms of the interpersonal relationships and psychology of *khutoriane.*

Питання: Пане Сірик, прошу скажіть Ваше повне ім´я й прізвище.

Відповідь: Грицько Сірик.

Пит.: Дата і місце Вашого народження?

Від.: Двадцять восьмого листопада, 1918–го року, на хуторі Бабаковому, Вороніжзької сільради, Шостинського району. Тоді була Чернігівська область, а ще перед тим, первіше коли я народився, то була Новгород–Сіверська округа. Тепер — Сумська область, Кролевецький район.

Пит.: Який був стан Вашої родини, тобто Вашого батька?

Від.: Батько був удовець уже в той час. Нас було три сестри і я, дві молодші сестри і я. Землі в батька було рік ... до відібрання громадських обов´язків чи ... лишення права голосу, було 21 гектар. В 28–му році його лишили права голосу і забрали три гектари землі і бо тоді в нас було шість, а, шість осіб. Була ще мати. Значить нас було шестеро — по три гектари, то залишили 18 гектарів йому землі.

Пит.: Ага? А то яке, як село Ваше тоді називалось?

Від.: Село Вороніж називали, але ми жили від Вороніжа 12 кілометрів, на хуторі.

Пит.: А якої величини був Ваш хутір?

Від.: Хутір їх фактично там три хутори було: Бабаків, Воронців і Андроників. Це все було Вороніжської сільради. І їх приблизно було 18 дворів. Вороніж, Вороніж до колективізації нараховував яких 10.000 дворів.

Пит.: То було найближче місто від Вас?

Від.: То було найближче село, бо найближче місто був Кролевець. Або Шостка.

Пит.: А Вороніж було село?

Від.: Вороніж було колись містечко, але радянський уряд зробив його селом.

Пит.: І де тоді була церква? До якої церкви Ви ходили з Вашого хутора?

Від.: З хутора ми ходили до Спаської церкви в Вороніжі. У Вороніжі було п´ять церков, фактично шість, але можна рахувать п´ять.

Пит.: Ага!

Від.: І до однієї із церков ми належали, чи батько належав.

Пит.: Пане Сірик, Ви згадували, що в Вас була в хуторі комуна, заки був СОЗ. Чи Ви можете сказати щось більше про ту комуну?

Від.: Комуна була в хуторі, відділ комуни на хуторі, імені Заповіту, а комуна сама називалася імені Комінтерну.

Пит.: Коли то було створене?

Від.: Створена комуна була, я думаю, або в 28–му році, або ще навіть раніше, в 27–му році. Бо то так було: ті хуторі, що належали до Вороніжа межували з хуторами, що належали до Глухівського району, і там мали Білогривську сільраду. На Білогривській сільраді, отже в Білогривській сільраді керували брати Пляси, нащадки гетьмана Мазепи слугів, чи, я не знаю, або, ну, або, скажем, Кочубея, або ті їх, їх там було, я думаю, чотири брати. І отії Пляси, замість того, щоб робити радянську владу, то вони самі собі зробили, зробили сільраду, завели кооперативи, збудували школу, і стали будувать крохмальний завод. До крохмального заводу потім належали розумніші хуторяни, багатші, розумніші. Мали пайщики, до того крохмального заводу належали. Коли влада перестала визнавать НЕП, тобто Нову Політику, економічну, отії...

Пит.: Перепрошую, то було за НЕПу, значить, те?

Від.: За НЕПу вони робили радянську владу на Білогривому. Але, коли побачили, що НЕПа більше не було, то вони, то кооператив, цей крохмальний завод перетворили в комуну. І поробили, скажемо, на нашому хуторі відділ, на другому відділ, і, значить, зробили комуну.

Пит.: І в чім та комуна полягала? Яка була різниця між тим, що було перед тим, а комуною?

Від.: Та не було! Голівне — коней звели докупи, землю обробляли, картоплю переробляли на крохмальному заводі. Відсилали до Москви в Червоний Пролетарій на цукерки. І жили собі, скажемо...

Пит.: Спільно?

Від.: Спільно, бо все в кооперативі то спільно. Але то комуна була. У СОЗі, в Вороніжі, організували два, вірніше три: ім. Шевченка, Пролетарія і Серп і Молот. Там СОЗи організували на базі цукроварні, бо в Вороніжі була велика цукроварня Терещенка. І уряд хотів... вона не працювала через те, що Ващенко, повстанець, сказав, що: — Я зорву, як будете робити цукор і посилати Москві. То вони не працювали до 30–го року. Але уряд підготовлявся до цього і поширював, щоб сіяли буряки. І ті СОЗи організовувалися під протекцією уряду як посів буряків. Хто зі СОЗів належав? Це так само, як і на Білогривому в комуні. Ті, що крутилися коло влади і влада давала за те трохи допомоги. Ну, й робили СОЗи, наприклад СОЗ ім. Шевченка заклали в дворі священика. Священик, Богуславський, Петро Іванович Богуславський, був попом у церкві св. Миколая.

Пит.: У Вороніжі?

Від.: У Вороніжі. Молодий, він побачив, що те, скоро буде... яка буде політика влади — відмовився від священства, організував СОЗ у своєму господарстві, а сам пішов учителювать у Горохівці. То так організували СОЗи. Те, скажем, до 30–го року. До 29–го, фактично.

Пит.: А як з тої комуни потім, що сталось з тою комуною потім? Чи то впрост перейшло на колгосп, чи була ще якась переходова стадія?

Від.: *Ja*, у 30–му році, де тут у Вас питання є про бабський бунт.

Пит.: Так.

Від.: Це було 30–го року, на скоро так після Різдва. То баби жінки розібрали комуну тую, але потім склали назад і перетворили в колгосп. Але і так само на Білогривому зробили, на Білогривому зробили трохи інакше. Частково тіх Плясів арештували, прислали із Глухова керівників, нових керівників у комуну, переіменували на колгосп ім. Комінтерна і почалася колективізація. А на хуторах, на хуторі цей колгосп став ім. Заповіту, так існував до 33–го року.

Пит.: А скільки людей, на Вашу думку, згинуло в Вас, на Вашому хуторі, чи в Вашій околиці з голоду?

Від.: Ну, в околиці, то тяжко сказати. А на хуторі згинуло, на хуторі згинуло, скілько я підрахував, 18 осіб.

Пит.: А скілько всіх було?

Від.: Ну, то так, приблизно, п´ять–шість відсотків населення, як 18 дворів, рахувати по чотири осіб на двір, то яких п´ять–шість відсотків.

Пит.: Згинуло з голоду?

Від.: Ну, в околиці, скажем в Вороніжі, в Вороніжі могли більше згинуло, через те, що Воронiж, це вже передмістя Шостки, а в Шостці великі військові заводи. Половина вороніжців працювала в Шостці.

Пит.: Там працювали?

Від.: Сам уряд не міг, скажемо, виморити з голоду Воронiж через те, що порохові заводи постали. У Шостці пороховий завод № 9, капсульний 53, і кінострічка тоді будувалася, No. 6. Тобто виморити, виморити Воронiж голодом, то треба зупинить заводи.

Пит.: А чи хтось зі зутора, скажім, працював там у Вороніжі, в тих заводах?

Від.: Звичайно, що деякі працювали.

Пит.: Там працювали?

Від.: *Ja*!

Пит.: А хто з Вашої родини згинув з голоду?

Від.: Та хто з родини — батько згинув перший, скажемо, оці сес... батько, сестра Манька, двоє дядьків Грибачів.

Пит.: Як вони називалися?

Від.: Грибачі, Грибач. А Маньчин свекор і свекруха згинули. Мій двоюрідний брат згинув, другий двоюрідний брат, його жінка, двоюрідної сестри чоловік згинув. І мої, скажем, однокласники погинули, їх аж чотири можна нарахувать. Але то вже не родичі.

Пит.: А хто з Вашої родини пережив голод?

Від.: Я пережив, три сестри пережило. Ще дальша родина — дядькові діти пережили. Як рахувати родину, — Маньчин синок пережив і Маньчин чоловік пережив.

Пит.: Ви мені дали тут список 33–ох осіб.

Від.: *Ja*!

Пит.: Тобто, тих, які згинули з голоду. Так що ми то долучимо.

Від.: Бо то родичі, а то хуторяни, і як то, мої особисті приятелі.

Пит.: Так?

Від.: Ну от, Коваленко, я ж кажу, що Коваленко попав під колеса потягу. Я знаю, що він був виголоджений, а що? Мисув іти? Не мусив іти тоді в хуртовину додому, але голод заставляв його і попався.

Пит.: Так!

Від.: Клипа, отой, Іван, то я думаю, він таки перемучився, бідний, я, думаю, сам підклав голову під потяг.

Пит.: Так, а тепер щодо революції. Ви родилися в часі революції?

Від.: *Yeah*!

Пит.: Але Ви знаєте з розповідань, як виглядали часи революції в Вашій околиці?

Від.: Я знаю як виглядали, бо ми жили, наш хутір, вірніше, наш хутір і хутори, а особливо наша, наша садиба. Стояла над шляхом між Конотопом, чи містам Путівлем, вірніше, це шлях був з Батурина на Стародуб. Козацький шлях був. Це новий шлях зробили. І от, широкий шлях. І цим шляхом, звичайно, переходили всякі війська — і „Білі," і „Червоні," і українські, німці. Тепер — у кінці міста, тобто яких 200–300 метрів, залізниця проходила між Конотопом і хутором Михайлівським. То ж, тепер на Есмані, які два кілометри від нас зорвали міст, коли німці виступали і гетьманці. То в нас багато руху в революції було. Тепера у нас на хуторах, отаке, як Вам казав, комуну, так само в нас на хуторах були республіки. Знаєте, Ви, може, коли читали „Республіку на колесах?"

Пит.: Так, так!

Від.: У нас були республіки такі, на Андрониковому хуторі була республіка, на Воронцовому хуторі була республіка, і то, по цілій історії...

Пит.: Можете сказати щось більше про ті республіки?

Від.: *Ja*! От, скажемо, Бабак на Воронцовому хуторі республіка була, Заканавна, так звалася. І там, значить, Воронці–дядьки, а Сіманці та Савченки й їхні племінники мали, значить, республіку: хто проїжджав шляхом, то вони брали мито.

Пит.: Мито брали?

Від.: Ну, як частина більша військова йшла, то вони ховалися в ліс. А як ніхто не їхав, то вони рубали хвоїну, і продавали хвоїну. На Андрониковому хуторі була ще інакше... там офіційна була республіка. Там колись був,... а..., Ви записуєте, чи ні?

Пит.: Так! Так!

Від.: О! Колись була стоянка тіх, проїжджаючих по шляху, по шляху. Між, скажем, Новгород–Сіверським чи з Вороніжем і Кролевцем. Там була стоянка, поставив там Радіонових начальниками, чи наглядачами. І от від Радіонів розрісся, і коли революція прийшла, то вони зробили свою республіку. Перегородили шлях отим, плотом, і, значить, хто йшов, то забирали в нього мито, і як звичайно, коли більша частина йшла, то розбігалися. Це одне. А друге, те, що недалеко хутора на Морозовщині стояв, як його —не винокурня, а гуральня.

Пит.: Горілку робили?

Від.: Горілку робили не Морозова, ну, вірніше, гуральня. Але гуральня належала, стояла на вороніжзькій землі, а пан, що її мав, був у Дубовицях, в селі Дубовицях. Як його прізвище, почекайте, от крутиться на язиці, якесь французьке таке прізвище. Бачете, яка стара вже голова?! Не думає добре. І от, значить, чую, гурульню, в нас там був такий Шуба, батько Шуба, це є Несторів, він і навіть Нестором і звався, анархіст Махна. Послідователь, він Шубою був. І от він цією гуральнею володів, виробляв спирт, а наші, Андронівська республіка брала в нього чінш, бо то на їхній території було, значить. Ну а Шуби не хотіли, їм не хотілося платити цього. Бо відмовся зовсім, то йому спалять. То він пішов на хитрощі. На Різдво 19–го року, на Різдво, оцей доніс, що голова цієї республіки, Іван Радіонович, Радіонов, буде їхати до тещі на Білогривий хутір. І Шуба перестрів своїми й убив його там. Ну, дума, що республіка завалиться, але його брат, Клим, перебрав республіку і продовжував далі. Коли ж хотів Шуба його знищити, то він намовив, у Кролевці стояли денікинці, знаєте? То він цього намовив Клима, що ти, мов, зо мною, деникінци відступатимути, то ми підемо пограбимо Кролевець і поможемо „червоним," то нас визнають.

І от, значить, цей Клим зібрав своїх хуторян: —На Кролевець! На Кролевець!

І пішли туди. А Шуба доніс. Бо Кролевець уже був занятий, „червоними." Доніс, що буде цей Радіонов іти, значить,... Ну, і „червоні" поставили заставу коло Кролевця якихсь там, по домам, яких там на залізниці. І от, ці, значить, прийшли тут. Так. Ну, та не пішли залізницею чомусь, бо вони мусили залізницею йти, пішли шляхом. А там їх перестріли, а ті червоноармійці не знали що то. Ну, то вони постріляли, побачили, що лихо, ну, та й, повтікали додому. Ну, а тоді „червоні" прийшли за їми сюда і республіку ліквідували, та пішли, та й спалили гуральню. І так республіка залишилась, закінчилася.

Пит.: Закінчилася?!

Від.: Це вже було в якому 20–му році.

Пит.: А тоді, як вже радянська влада почала утверджуватися, то як виглядала управа в Вашому, в окрузі, чи Ви належали до Вороніжа, чи як було?

Від.: *Ja*! Так, на хуторі сільською управою, на хуторі були „комнезами," потім організувалися. Тії самі республіканці стали комнезамом — комітетом незаможних селян. Належали до Вороніжзької сільради.

Пит.: А хто то були, то були незаможні також, селяни? То були ті бідніші?

Від.: О, ні! Ні! Чому бідніші?! Цей дядько Клим, чи Радіоновичі, були багаті люди на хуторі.

Пит.: І вони створили комітет незаможних селян?

Від.: Аякже ж, звичайно, а чому ж ото ні? Бо, як незаможний, то він неграмотний, він не знає. А, якщо вплив, то вони трохи грамотніші, проворніші, і вони, вони були республіканці, то вони і в комнезамі.

Пит.: Так що вони були такі спритні люди?

Від.: Так!

Пит.: Вміли використовувати...

Від.: Так! І так само ті на Воронцьовому хуторі, ця була республіка Заканавка, і тоді вони з республіки зробили комуну, тії є самі люди, скажем, Воронці. Воронці були найбагатші люди.

Пит.: Ну, і як було — чи вони цілий час у управі, чи були зміни, чи потім їх, скажемо, удалили, чи вони цілий час провадили?

Від.: Скажемо, скажемо з Воронцьовим хутором. Дядьки Воронці були їх, і розумні, і спритні, і з їх один був професором математики в Харкові. Один працював у Шостці, я не знаю, Олександер, який трохи начальником, але то було до революції. Петро, наймолодший, мав і косарку, і плуги ставські, далі, він уже в той час був комунаром, чи комнезамом, там у них. Другі Воронці, скажемо, їхні, Іван Хрисанович, то навіть отримав, я думаю, ордин „Червоного прапора" за партизанку, також. Але фактично його розкулачили, тоді разом з нами. Він мешкав у Києві й отримав ордин, а його господарство тут на хуторі розкулачили.

Пит.: І хто то вже розкулачував? Чи то місцеві, чи то приїхали? Як відбувалось розкулачення?

Від.: Як відбувалось розкулачення? Перше розкулачення відбувалось у 29–му році літом, осінню. То розкулачували так: на Вороніжі був хозар чи жид Драгель головою сільради.

Пит.: Чи він був місцевий чи він був приїжджий?

Від.: *Ja*, він місцевий був. Син рабіна. Місцевий. Вороніжзький. А керівником майбутнього радгоспу ім. Петровського був Каліна, я думаю — поміщичий син з Федорова, або з Курська,бо він нездібний був.

Пит.: Але він був українець чи...

Від.: Ну, як Каліна, ну, він кацапчук був, я думаю. Але Бокуські, із Вороніжа, Орловські, то сусіди. Але, я думаю, кацапчук був, той Каліна. Бо він такий, розказували анекдоти, що... однаково — нау... Оті, Драгель і Каліна, збирали коло себе „комнезам." На підмогу приїжджали шостинські міліціонери. Кого вони хотіли розкуркулювали, чи вони мали списки кого вичер... То їх арештовували і висилали потім а внатажили в вагон і... на станції Маков, і потім висилали на Північ. Тоді казали на Соловки.

Пит.: Коли Вашу родину розкулачили?

Від.: Почекайте, коли нашу. Але Драгель на хуторі боявся показуватися, він тільки показався одного разу, чи приїхав на Гречків хутор, і там розкулачив Гречку Федора і Задорожнього. Комнезами поділилися, бо комнезами були, бо дядька розкуркулюють. І забрали, бо то... Тоді, коли вони приїхали, другий раз на хутір, на Гречків, то комнезами спротивилися. Скажем — Лукашова, він був і лікар, і його розкулачували, вони його не розкулачили, заховали, сказали, що більш сюди не приїжджай. Це одне, а друге те, що тоді ж у Сталіна голова закрутилась на ... восени, після цього. І розкуркулення припинилося. Бо то й бабський бунт тоді був...

Пит.: А про який рік Ви говорите?

Від.: Це в 30–му році. В 29–му, в грудні, в січні, то ж був бунт жінок, і...

Пит.: Так, про той бунт скажіть мені, бо ніхто мені багато не міг про то сказати. Як то виглядало? І як до того дійшло?

Від.: Як дійшло? Ото ж я Вам кажу, що то було розкуркулення, а потім хтось сказав, звідкілясь, що в Сталіна голова закрутилася — „головокружение от успехов." Ну, звідки воно пішло, це тяжко сказати. Я прийшов у школу, бо в нас тоді школа, я в школу ходив, якраз на Воронцовому хуторі в школі, був у цих, у комнезамі. У цих Воронцових, та Савченків, фактично в Савченковій хаті була школа. Мешкав учитель, був відділ, цієї комуни. У коморах було зерно, а в другого Савченка стояли коні в стодолі, а в третього Савченка була фактично сторожка. І оце була комуна. Ми прийшли в школу, ну то жінки метушаться по подвір´ю — забирають зерно. Але то жінки ж, були також свої, бо то була — то зять, то сват, то брат. Бо було все спокійно ... і забрали коней, забрали збіжжя. Ну, нас тримали, скажемо, в школі. Значить, не було такого бунту.

Пит.: Так що то прийшла вістка: скасують колгоспи?

Від.: Що більше колгоспів не буде, в Сталіна голова закрутилась, це, значить, „от успехов," і ліквідовать, і розібрали. І так ото зробили й на Білогривому. Але на Білогривому потім прислали, і змінили свою комуну на колгосп, прислали керівників других, але в нас на хуторі, то так перебралося все спокійно.

Пит.: А чому, цікаво, жінки якраз це робили, а не мужчини, не всі разом?

Від.: Мужчини, мужчини тому не робили, що мужчини не ... могли відповідати.

Пит.: Боялися, що будуть відповідати?

Від.: Ну, то жінка з жінкою, значить, знаєте, воювати не буде. А чоловіка заберуть і осудять. Хто перший був, то...

Пит.: Так що жінки то розібрали і як то довго тривало? Потім мусили все назад...

Від.: Я думаю — з тиждень, може, потривало, а може... Збудували новий колгосп. Послала, скажемо, чоловіка–партійця Божка Андрія, пора...

Пит.: Він був місцевий?

Від.: *Ja*! Він був місцевий, вороніжзький. Прислала Божка Андрія організувати колгосп ім. Другої п´ятирічки з Вороніжзької сільради, не до Білогривської сільради, окремий колгосп. Ну, й організували, й в Варениковому дворі, звичайно, зібралися також так само — родич, зять, їх там зібралося було, яких, може, десяток чи ... в той час, моя, я вже батька не мав, і мені не було де діватися, то не, то...

Пит.: А як, Ви ... що сталося з батьком?

Від.: Що сталося з батьком? В 33–му році, в кінці травня, він уже був ослаблений, від голоду.

Пит.: Він не належив до комуни, до колгоспу?

Від.: Ні! Ми розкуркулені були.

Пит.: Розкуркулені?!

Від.: Нас не приймали, фактично, ми не, не рахувалися ... батько вже не рахувався, не громадянином, не колгоспником, він не мав ніяких, він тільки жив, скажем, на ласці...

Пит.: Так що в якому йому забрали громадянство?

Від.: В 28–му році, батькові забрали громадянство.

Пит.: А землю коли забрали?

Від.: Землю забрали в 30–му році, бачите, ми перескочили. Бо тоді, як розкуркулювали, в 29–му році, восени, то це закрилося, а потім у 30–му році в березні місяці, почали нове розкуркулювання. То розкуркулювали. Але тіх людей вже не вивозили на Сибір, тільки відбирали господарство, землю відбирали, їм там в другій частині там написано повністю як це відходило, хто це був і так далі, як все докладно.

Пит.: Так що Вашу родину розкуркулю вдруге?

Від.: Дванадцятого березня 30–го року.

Пит.: Забрали...

Від.: Вигнали нас з хати й забрали, значить, все і виселили на другий кінець хутора в таку погану хату, там доживати, поки що станеться.

Пит.: То Ви тоді, хто був — ви...

Від.: Я був, батько і наймолодша сестра моя була фактично вдома. Бо моя менша трохи, її вісім років було тоді, то вона вже була в няньках. Батько її віддав вже в няньки. Старшу сестру, вона була доглядала сестриних сирот, то її також вдома не було, нас тільки було троє фактично.

Пит.: Мами також не було?

Від.: Матері вже не було давно, скажемо: півроку.

Пит.: Так що в Вас забрали все Ваше майно, а Вас виселили спово... до та тої якоїсь старої хати?

Від.: *Yeah*! Виселили, бо, я є кажу, що фактично, фактично так. Як у тих розказах, як там написано все в другій частині, як нас розкуркулювали. Перше всього батько був кривий. І сліпий на одне око. Тобто він був каліка. Коли ж наше господарство мусив забрати колгосп ім. Сталіна, із Вороніжа. До цього хуторянського колгоспу були призначені другі три господарства. Воронців, ото що я Вам казав, отримав навіть *order*, він був призначений до колгоспу ім. Леніна забрати. Дядьків Петрів, Петрову господарку мусив забрати колгосп ім. Серп і Молот. Коли готувалися їхати на хутір розкуркулювати, то вороніжзькі колгоспники бунтувалися зі собою, бо йшло за те, що Сталінському колгоспу приділили нас і приділили млин на Пирощині, в якому розірвана гребля. А цей голова колгоспу, він сказав, що: — Я останню торбу відбирати, каже, не буду. Що ви мені пхаєте. Каже, мій на Дубіні найбідніший колгосп. Даєте нам Пирощину з розбитою греблею й Трохімове господарство. Він, каже, старець, куди ти, каже, того. Коли збунтувалися комнезами вороніжзькі. Мусив приїхати сам голова сільради.

Пит.: То хто то був?

Від.: То був Іван Шекера. Ну, а цей Шекера з батьком був разом у солдатах.

Пит.: В царській армії, так?

Від.: В армії, в царській армії, там де батько поломав ногу, він був із ним разом. Ну, цей Шекера приїхав, розкулачувати вже, ну, то батько, батько хотів поповнити самогубство. Але коли приїхав друг, то він якось змінив це діло, бо коли батька вигнали з хати, скажем, чи забрали навіть коня, від нього, то він мусив пропасти, і однаково, бо... Ну от так ото, приїхав той Шекера та й каже, що, значить, ти хто, значить, ну... Батько

каже, що там написано, ну то що ж ти, Іване, куди ж ти, ти бачиш, каже, що й як. Ну то що робити? Однаково розкуркулювати будем. Ну й, вони крутилися, крутилися цілий, цілий день, забирали там, курей стріляли, поросят били, і так далі. Але ніхто хуторян не схотів нас брати в якусь хату, щоб нас у хату забрати. А в нашу хату переселитися ніхто з хуторян ... поки найшли там такого п´яничку, такого дурного, Хомича, значить, той згодився, вечором, забрали хату, сказали, що вселяйтеся. Сюди, Хомичі, а ми переїхали в Хомичину хату. *Ja*! То така була справа. Я ж ото кажу, то ціла трагедія.

Пит.: Так, і Ви не мали тоді жадних засобів до життя, правда? То був 30–ий рік?

Від.: Ну, то так. Тоді батько..., що ж засоби? Тоді забрали все. Звичайно, підготовлялися, бо хуторяни на всякий випадок вони мають між собою спілку, скажемо, це одне, а друге, що звичайно, що мали якусь. Так й нам кобилу залишили, батькові, отой Шекера подивився: — Ну, куди ти старця вигониш? То нам залишили кобилу, скажемо. Ну, то батько якось пережив. То, ото все діло. Ну й хуторяни помогли, звичайно.

Пит.: Так що після розкуркулення Ви мусили забратися, значить, з Вашого господарства і хати. Яка була дальша доля Вашого батька й Вас?

Від.: Батько, батька поселили, вірніше дядька й батька, дві родини поселили в цьому, в утій такій старій заваленій хаті. О, хуторяни, звичайно, помогли пережити зиму, а літом батько став возити колодки, працювали в лісництві. Я, скажем, вже став працювати в лісництві, над пітомником, там трохи грошей заробили.

Пит.: А в колгоспі Ви не могли працювати, Вам не вільно було, чи як?

Від.: Колгосп, у колгосп нас не прийняли, бо ми ж не громадяни радянської країни. То ж колгосп, колективне господарство соціялістичної республіки. А ми ж не громадяни, нас не могли туди прийняти. То перше.

Пит.: То як куркулів, значить, були позбавлені...

Від.: Як лишеньці, ми не мали громадянства, це куркулів, навіть коли вже батько вмер, то я просився в цю, в колгосп, Білогривський колгосп, то мене не прийняли, бо я куркульський син. Вже після... це вже Боронізький комнезам...

Пит.: А коли батько помер Ваш?

Від.: Батько в травні місяці 33–го року. Коли ж ми говоремо про те, як батько жив. Ну, возив колодки, помогав хуторянам. А потім вивчився мітли в´язать, звичайні мітли. В ліс, їхав у ліс, березові гілки обрубував, і в´язав мітли, і продавав Шостинському заводомі No. 9. І на дуже вигодних умовах. І так він жив до 33–го року. В 33–му році його ограбили оці 25.000–ники. І забрали в його картоплю, забрали просо, забрали...

Пит.: Вони прийшли спеціяльно забирати?

Від.: Двадяти п´яти тисячники?

Пит.: Так.

Від.: Так то, ціла, окрема тема. Та тоді ж ці 25.000–ники прийшли, вони грабили цілу Україну, я думаю. В 32–му, осенню 33–го.

Пит.: Так що то був прямо грабунок, то не було, щоб змусити вступити до колгоспу, бо в Вашому випадку...

Від.: Ні! Ні! Ні! Вони не мали, 25.000–ники не мали нічого з колгоспом. Вони, скажемо, приїхали в Вороніж. Скільки їх приїхало — я не знаю. Бо коли ми прийшли в школу, грудні місяці, ще перед першим розпуском, то нам заарештували вчителя Кота, Емілію Огієвську, Кузьму Степановича Іващенка й там іще більше.

Пит.: А хто вони були, ті всі люди?

Від.: Це мої вчителі. Огієвська Емілія була вчителькою, і Кот був учителєм і Іващенко був учителєм.

Пит.: І яка їхня дальша доля була?

Від.: Іващенко за німців прийшов, 10 років відбув, за німців прийшов додому. А яка доля Кота, бо то німецький комуніст, а Емілія Огієвська, це сестра оцього митрополита Огієвського. Тепер її сестра, або, я думаю, я не знаю, і там Юрій Смаль був, мій друг, Емілії Огієвської племінник, то я не знаю.

Пит.: То вона Огієвська чи Огієнко?

Від.: Огієвська. Вона Огієвська, а цей Огієнко. Митрополит, що то вмер. Кузьма Степанович Іващенко відбув 10 років і прийшов за німців у Вороніж, у Щостці за німців був редактором газети „Новий Час." І він їхав з нами на еміграцію, але де він пропав, я не знаю.

Пит.: Так що вони арештували всіх учителів? Так? І вивезли їх кудись?

Від.: Їх арешту... В нас було п´ять учителів у школі. То арештувавли три, фактично. Два залишилося, на чорити групи нас. То нас розпустили додому. Зараніше.

Пит.: То коли то, ще раз перевіримо, коли то було?

Від.: То в 32–му році, в грудні місяці, десь у другій половині гурдня. І оцього часу, той, начався грабунок Вороніжа. Тими 25.000–никами. Що вони робили?! Вони приходили до хати, незалежно, вони не мали списку, скажемо — той колгоспник, той не...

Пит.: Так?

Від.: Вони приходили до хати, дивилися що в хаті є, можна забрати. Є зерно — забрали зерно, є десь картопля — забрали картоплю. Хто ще, скажемо, не спротивлявся, ну, то так, вони забрали дещо, а дещо залишили. А хто сказав, що: — А може я комнезам, я то, я колгоспник, каже, я там заробила, о радянська власть. То тоді навіть не тільки як він багатий, то побили його, а навіть капусту кислу, огірки кислі поперекидали, з хати горшки ті, з печі горшки повитягали, перекидали і так далі.

Пит.: А хто вони були? Чи Ви знаєте — якої національности?

Від.: Вони переважно були москвичі. Так казали. Я не знаю, я їх не бачив увічі. Ото й голівне, що...

Пит.: Вони до Вашого батька прийшли, але Ви їх не бачили? Вас тоді не було?

Від.: *Ja*, ото–то й голівне, що як Вороніж грабили, я був на хуторі. А хутір як грабили, десь на Водохрещення, я вже був у школі.

Пит.: Де в школі?

Від.: У Вороніжі.

Пит.: Ага!

Від.: Бо як я приїхав вже по, прийшов після Водохрещення, то батько, кажуть, забрали картоплю, і кобили забрали, горки поперекидали, і капусту перекинули. Все забрали що, що вони бачили.

Пит.: Так що Ви прийшли й все то застали?

Від.: *Ja*! То вже було по всьому. Бо то так було.

Пит.: А пізніше?

Від.: Що?

Від.: Яка доля була Вашого батька? Після того.

Від.: То–то, доля! Яка доля була! Жили, пока картоплю їли, школупайку збирали, в батька трохи проса було немолоченого. То те просо ділили зі сестрою й, й так потроху жили. Аж у травні. У травні місяці...

Пит.: Тридцять третього року?

Від.: Тридцять третього року. Була вже зелена паша, як казали, на пагі були — щавель, крапива була, була лобода. І от у нас була тоді ще мачуха, чи вже мачуха була, в той час, то вона наварила борщу, але дала більше батькові, як належалось, бо треба було по–трошки їсти, а батько зробив, наївсь більше, і його шлунок завалився. І почав він понос мати, почалась кров. І вона, їй казали, що не вези, бо лікарям і в лікарнях було заборонено то, допомагати і цім лишенцям, і взагалі виморенним голодом. Ну, а вона, в її був син комсомольцем, один син у армії був, то вона: — Ну що то! Значить, забрала на воза, та й повезла батька в лікарню.

Пит.: Де, в Вороніжі?

Від.: У Вороніжі. Привезла в лікарню, там санітарки знали батька й взяли його, не було місця, то положили на коридорі, а прийшов лікар Разнатовський, і там ще якісь партійні, подивився, що це Сірик, то його за ноги й в трупарню, ще живого. І тамечки вапном притрусили, і там батько помер. Бо так робили. Всіх, хто ще живий, але опухлий, то на станції Терещенській збирали їх, привозили в трупарню, покривали вапном і потім у спільній могилі хоронили на Миколаївському цвинтарі.

Пит.: Страшне, то прямо тяжко повірити.

Від.: Отак, отак батько помер. Скажемо, сестра померла, то трохи інакше. Сестру ограбили так само, бо, та ще й є питання, чи хто з колгоспників? Сестра була колгоспниця! І то ще, як коли прийшов, то я прийшов — її ограбили десь перед Різдвом, тоді як нас розпустили з школи, нас, як закінчили науку, то пішов до сестри в Бітр..., то яких 20 кілометрів. А її вже ограбили. То я прийшов, то кажу батькові: — Маньку ограбили!

—Ну, то що ти говориш! Ну, хіба ж може пан кріпака грабити?! Бо кріпаку треба ж, каже, в колгоспі робити, а ти що ти говориш?!

—Та, кажу, її ограбили. Забрали в неї все, і навіть мак забрали, що на насіння.

Ну, то що ти балакаєш, ну, то ж не можна й повірити!

Бо вона ... в них так було — сваха була багатого донька, багатого дядька дочка, взяла приймака собі. Бо вона була трохи не мила така сваха, але говорила так: — Пу–пу–пу–пу! І ото взяла приймака, а той був п´яний. Ну й мали двох синів. Один син був начальником пошти в Кролевці, а другий син працював у бригаді, в телеграфній бригаді, тоже от, от пошти. А Манька була вдома й тоді...

Пит.: То вона була жінка якого сина?

Від.: Іванова, меншого сина, він був на господарці. Значить, і вона мала тоді хлопця вже, то вона була вдома. І, бо Іван, як працював, і брат був на ... і то він був, навіть, партійний — директором пошти — то він хотів, щоб Манька мати поступили в колгосп. В колгосп. Ну, батька прийняли, і Маньку прийняли. Бо батько не мав землі: а Манька робітниця, чи то дружина робітника, а цю, а сваха — власниця — вона лишена права голосу. Поперед їх. І сваху не приймають до колгоспу. І то така в них осталася в селі нерозбериха — хто в колгоспі, а хто навіть у старого, у тому, в хлівах колгоспні овечки. А сваха не колгоспниця. Ну й ті 25.000–ники прийшли грабити. Ну, а сваха піднялася: —Бо–бо–бо–бо сякі, бо такі.

Ну, та й вони взяли, та й ограбили. І коли я вже прийшов весною по Маньку, до Маньки, а вона лежить у тому,... Іван утік у Чернігів, а я прийшов, Манька лежить, вже в неї гнойний... смердить! У ліжку! Я подивися, вона каже, що ти йди відціля, йди відціля! Тікай відціля! А сваха хотіла мене нагодувати якимсь таким старим листям переваренним, якимсь таким смердючим. Ну, вони вигнали мене, каже: —Йди.

Сестра вмерла. А сват перед тим уже вмер. Ще зимою. Іван робив у тім, у Чернігові, приїхав уже. Ну, куди вже? Жінку не міг забрати, вона вже опухла була, мати опухла. То він хлопця забрав у Кролевець, та в лікарні його трохи того відхаяли, і потім забрав до себе в Чернігів. А ці, вони ж колгоспники. Тепер — дядько Пантелеймон, він мав синів комсомольців — Івана й Федора — і вони були як в Червоній Армії обидва, і він був у колгоспі, цьому ім. Комінтерна на Білогривому, бо хлопці сказали, що батько був, його прийняли, ну, й дочка робила. Ну, а він опух чоловік. Він такий був трохи лінькуватий. І опух, пропав. І він, і другі. Загинув.

Від.: Дядько Федір, навіть Іван Сірик також був у колгоспі. Ну, тут вже навіть його брат був у тому. Він каже, що, ну, голодний. Наступив на косу, якось обрізався. Помер.

Пит.: Так що колгоспникам також не давали?

Від.: Колгоспникам, от моя сестра Катерина також колгоспниця була. Їм, колгоспникам, не дали, або, скажем, літом, 32–го року, дали аванс, так званий, по 10 грам, я не знаю — по 100 грам чи по 50 грам, дали аванс. А коли прийшла осінь, їм не дали нічого більше.

Пит.: А який був урожай того року?

Від.: Та урожай, звичайний був урожай. У нас урожай був такий, як і завжди.

Пит.: Нормальний?

Від.: Нормальний, я не думаю, що, скажемо, ну, в батька просо було посіяне, то було дуже добре просо.

Пит.: Так що не було якогось природного...

Від.: Ні! Ні! Природного нічого не було. Те, те, що колгоспникам не дали заплати, то факт. Значить колгоспники...

Пит.: В 32–му році не заплатили?

Від.: Ні! Їм дали тільки літом, скажем, як намолотили дещо, то дали аванс, так званий. А потім розплати їм не дали. Ну, і як хто знав. А потім прийшли ці 25.000–ники. Двадцяти п´яти тисячники грабили, ну, я ж кажу: вони не заходили, скажем, до хати, бо це колгоспник, не підемо туди, а це не колгоспник, то підемо туди. Вони не мали ніякого уявлення хто то живе там. Зайшли до хати, а ото понравився йому щось — він забрав. Найшов хліба, чи зерна якого — забрав. Ти не спротивляєшся, ну, то ще так, а як спротивляєшся, то тебе набили, забрали й побили, розтрощили, і щоб не... Їм не залежало — чи ти колгоспник, чи не колгоспник. Їм залежало, їх прислали на заготівку хліба для своїх підприємств. От, скажем, казали, що вони москвичі, можливо вони були з Тули, може з Ленінграду, чи звідкіля вони були. В нас три було на хуторі. Вони брали хліб, відвозили на залізничну станцію, окремо ладували в вагони і одсилали куди. Одначе в нас так було ще: — Я Вам казав, що ці хутори над шляхом, належать до Глухівського і

Шостикінського району. Коли прийшли ті 25.000–ники, теж і ограбили Бабаків і Воронців хутор. Ну, на ці хутора десь взагалі був представник Вороніжзької сільради Йосип Богомаз. По заготовки хліба. І він заготовляв хліб, він знав у кого корова, в кого що треба як забрати. Коли треба контрактацію, і так далі. Комсомолець був, партизан, і розбишака, і що хочеш. Ну, й от він, він там на хуторах вже яких був може більше пару років, чи скільки він там був. Ті прийшли, значить, він пристав до них, бо його прислали. Він помогав їм на Бабаковому і Воронцовому хуторі. Вони ограбили оце, переночували в школі, перейшли на Андроників хутір. То він зрозумів, що хлопці прийшли грабити, вони не прийшли від влади. То на Андрониковому хуторі там було три хати, так за лісом. Він туди їх не провів. Бо, мовляв, на що ж, то ж грабунок. Тепер. А в другім хуторі були хати, а потім перерва, якісь там ще шість хат. А вони — це не було то вже щось, то вже Глуховський район, тут не ходіть. А тут жінка була остання, вона була трохи глуховата та й дурновата. Каже вона: — Що ж ви, тут заходили, а тамечка то що? То ж то ще наш район! Ото ще! То вони, тої москвичі, побили цього Йосипа Богомаза, забрали його стрілячку, чи щось він мав такого, і відправили, і арештували. А на другий день прийшли та й пограбили тії, якраз де жили батько, і сусіди, і так далі. То спеціяльно. Отаке.

Пит.: Чи Ви знаєте що з тим, збіжжя це відіслали, збір восени, 32–го року, то не, не було, значить, не лишилося, то відіслали все, так?

Від.: По колгоспам, скажемо, селянам накладали податки. То селяни вивозили скільки там кого, цей же Йосип, він знав скільки в кого посіяно, який в кого врожай, він знав, і докладував, і забирали, скажем. І з колгоспів сказали, що завезти зерно туди, колгоспникам не давати, ну то й завезли на склад, і тут усе діло.

Пит.: Так що не було в колгоспі зерна, як би й хотіли дати то не було нічого.

Від.: В колгоспі, в колгоспі так забрали як і...

Пит.: Як і від людей?

Від.: Як і від людей забрали. А весною, потім, так зване було громадське харчування. Тоді вже влада давала колгоспникам, скажем, пшоно, чи кукурудзи чи щось, на громадське харчування, в колгоспах. Хто хворий...

Пит.: В колгоспі варили там?

Від.: *Yeah*! В колгоспі, хто піде, значить, туди, то на обід давали якийсь суп. То були по колгоспах. Скажемо, це одно, а друге — в Вороніжі. От скажемо, як ми вижили, коли батько вмер, то в нас на трьох залишилися може пригорщ проса. А ті, картоплю, що 25.000–ники забрали осінню, то я навигрібав, уже порослі, яких сорок картоплинок, отаких, у шапку, у кашкет взяв їх. Оте в нас залишилося на то — із сестрами, мені, і сестрам. Від батька залишилося. Ну, то як нам, скажем, на два...

Пит.: Ну а як з сексотами, скажіть, будь ласка, щось про то.

Від.: Ну, от, скажемо, я пам´ятаю Федора Кравченка. Десь у 25–му році, в нас тоді ще була партизанка, фактично на Сіверщині, і ото ОГПУ, чи ГПУ, чи Чека, ну, тоді Чека не було — ГПУ, так званий, вони мали „Отдел по борьбе с бандитизмом." І от у нас, в районі, повстанці мали ватажка, чи отамана Пилипа Ващенка. І все що робилося, де кого ограбили, де кого убивали — все звертали на Ващенка, а це фактично не було правдою. От, скажемо, оцей Федір Кравченко, молодий хлопчина, комсомолець, син будушника з залізниці, на залізниці, наш сусід, його намовили, щоб він влаштувався в батька наймитом, щоб розвідати хто приходить до батька, коли приходить, де що лежить. Чи взагалі розвідати на госпо...

Пит.: У Вашого батька?

Від.: Так, у мого батька.

Пит.: Так, так.

Від.: Ну, й цей Федір попросив свого батька, батько поговорив з моїм батьком, що: — Федір, у мене дітей багато, — багато дітей в нього було, якихсь 12 дітей, — а тобі треба на господарстві, візьми мого сина, він тобі там поможе.

Ну й цей Федір, значить, мені тоді було скільки, може чотири, може п´ять років, у мене вивідував де що лежить, як що лежить. Ну, а я, звичайно, Федорові... Ну, в мене тоді було дві сестри, вже дівки майже, він парубкує зі сестрами, і до дядькових дівчат учащає. Ну, то було, я довірявся йому, розказував де батько кладе те, де як у спальні, скажемо, двері відчиняються. Бо в нас було чотири кімнат: кухня, їдальня, потім велика світлиця, потім була спальня, де батько з матер´ю спали, менші діти, було, закладалися. Бо він не знав як то діло було. Ну й той Федір вивідав, вивідав і думав, що вже все він

знає. Однієї ночі сестри спали на печі, то він до сестер, хотів якусь знасиловать, я не знаю. Батько почув, що до нього, він же кривий, завжди мав костур зі собою. То він костуром так в ночі й вигнав. Ну, вигнав, то вигнав, а вечір якихсь тиждень, чи що, прийшла жінка до нашого господарства. Стукає — проситься ночувати. А, ото ще розказувати як це діло було в революцію, як у нас, значить, ночували кацапи повна хата, поки мати захворіла на тиф. І від того часу батько, як мати захворіла на тиф, то він сказав: —Нікого пускати не буду в хату.

І навіть я там був написав, як петлюровци — одного не пустили в хату, і потім мати плакала. Ну то прийшла...

Пит.: Мати від тифу померла?

Від.: Ні! Мати не померла з тифу, ні. Мати вижила. Ну, прийшла жінка проситися наніч. Батько змилосердився, мати кричала, не хотіла, але пустили, ну, значить, ця жінка заночувала в нас. А це була не жінка, а чоловік —перебраний на жінку. Знаєте? О! Ну, ми поснули, ця жінка, значить, відкрила двері і прийшли бандіти і ограбили нас. Забрали нашу кобилу, забрали, значить, запрягли кобилу, наклали на віз що їм треба, що вони хотіли, нас пов´язали чи шнурками, я вже, і мене навіть тоді, то шнурком зв´язали до батькових рук. І всіх в спальні зачинила і так покинули, і з тим поїхали.

Пит.: А хто то були ті бандіти?

Від.: Так отже —хто то були ті бандити?! То я мушу доказати по порядку.

Пит.: Так?!

Від.: Ну, поїхали. Батько, значить, якось розв´язав матір, а мати розв´язала батька, і мати... Ну, куди — ограбили, значить треба бігти до дядька на Писаревичі, яких два кілометра. То вона побігла з Катериною, бо батько ж не піде, бо... Побігли до дядька, значить, жалітися. Бігла, а коло Кравченкової будки наша кобила з возом стоїть. Вона злякалася, значить, так в ліс, так до дядька. Каже: —Отака справа.

Ну, а дядько ж коло млина, там завіжчики так й в їх і ще було, була зброя. А тут у хату забігає чоловік із рушницею. Каже: —Куди на Глухів дорога?

—Ну на Глухів дорога сюди.

Ну, то полякалися всі. А вони, замість Глухова, забрались та поїхали на Вороніж, а з Вороніжа поїхали на село Клішки.

Ну, коли це діло розкрилося вдень, виявилося, що це, влада каже, що це банда Іващенкова ограбила. Ну, то як же Іващенкова, коли вони були коло Кравченка? То Кравченко каже, що не були. То ти не можеш, значить, цього робити. А це була звичайна провокація, банда оцього Кравченка і провокація тих по „борьбе с бандитизмом," ОГПУ.

Вони робили, посилали бандитів, посилали, грабунку, так як до нас. Вони ограблювали, а потім на Іващенка звертали. І тоді казали, що то Іващенко грабить. Так, так робили й з кооперативами. Знаєте —посилали своїх, ті грабили, а потім звертали на Ващенка. І от їм — арештовати Федора. Арештовати Федора не можна, бо він комсомолець, а потім він ще зник, батько каже, що він поїхав учитися. Ну, от Вам і вся провокація.

А той тоді Федір ще, що він зробив —намовив ще там одного нашого такого, він в нас жив, такого чудака, значить: — Ми спалимо Сірика. Вони погорять з душами, а ти перебереш господарство, будемо вдвох господарі з тобою. — І вони в 24–му році прийшли так й спалили нас. Ціле господарство.

Коли кинулася, Федора немає. Десь зник. І аж у 30–му році я його бачив на залізниці, він там працював. А Федір зник, бо влада послала його. У школі, піонери, я там написав, у мене в тому, в другій частині анонімка. Так що там також розказано за молодого, за молоду провокаторку, піонерку. Така дівчина, та може, на мене, така була два роки молодша, чи може навіть тільки. Таке було цибате, руде. Непогана дівчинка.

Пит.: У Вас у школі, з Вами була в школі?

Від.: *Ja*! Вона, я думаю, була в п´ятій, а я був на рік... А вони разом ковзалися на ставу, разом були. Я не знав що ..., я не цікавився нею. Я ходив до сусіда, до товариша, так ми через дорогу. А вона чомусь поцікавилася мною. На піонерських зборах, чи де, але там розоблачали куркулів, і вона написала на мене донос. Що я, на станції Терещенській, украв —це було в 32–му, ні, в 33–му році, зимою в її тітки пирожки й тітку набив. Тітку побив. І написала донос у школу. Мене визвали в школу і кажуть, що тебе виганяєм зі школи. За що? Я там ще мало хі–хі, то вже багато. За що? Ті від попів, я ж кажу, що наша керівниця була Зінаїда Бондарівська, оцього сестра, тут в Голандії, Анатолій

Голандсьий, то його рідна сестра. Вона трохи така чорнява, як і він був. Ну й вона з плачем, каже: — Ти, сукін син, мало того, що ти пирожки вкрав, а тоді нащо ти стару жінку побив? Я тебе...

І виганяють мене зі школи. І немає ради. Ну, то куди ж? Я ж не винуватий! Виганяють. Та хто вона? Кажуть: — Параска Ворона. Вона вже подобріла, каже, що Параска. То шукай, каже, от найди ту Параску, і як вона скаже, що не піду ... то тоді будем бачити.

Ну, то ми почали ту Параску шукати, значить, я те описував. Аж потім її мій друг найшов. Оце Параска Ворона. А фактично вона була Вороною, а тоді за Бабком була замужем, то її Бабак. А ця, в її сестри була також Параска —Паша —дівчинка ця. І воно, цибате, захотіло зі мною мати якісь ... ну... каже: ––Чого то той хлопець до тебе не ходить, отой що в кожучку? Хай прийде до тебе. —Вона хотіла дівувати вже.

Ну, й ми пішли, значить, до тієї тітки, та кажем, що така й така справа. Добре, що то тітка була, мало того, що вона батька знала, і знала мене, але й така доброго була серця, знаєш, ту свою Пашу — надавала їй, і сказала, що: — Як ти, що як ти не напишеш, що то Грицько не крав пирожків і не бив мене, то тебе поводком, на поводок, каже, і в сільраду відведу.

Ну, та написала мені.

Пит.: І то помогло?

Від.: А звичайно, я приніс записку, що то зовсім не я, і та ж Паша написала, підписала. Розумне дівча було. Я не знаю потім як, я не знаю що з нею сталося, чи не знав, як вже парубкував.

От, Микола Радіонов, Микола Наумович Радіонов, також був, скажемо — сексот, чи провокатор. І я з ним дружив, каже, навіть братом мене звали. Він звичайний патувійко(?), хуторський, 1910–го року народження, значить вісім років за мене старший, перед тим, як я з ним познався, я з його братами дружбу мав. В школу ходив, а потім в колгоспі працював. Він у 33–му році втік, я думаю, в 33–му році, вже восени, прийшов із Червоної армії. Він служив у військах НКВД, або так званого армія Фелікса Дзержинського, під Астраханю десь. І там його завербували в сексоти. То я ж не знав. То в хуторі знали, звичайно. А я не знав. То Микола, то він мені тоді ще й багато поміг, бо я ж сирота, в мене і того нема, і того нема. Одного разу де на роботі в колгоспі помагав мені, він встроїв на мірчук, до млина, тобто промол туди, а там, там добрий заробіток. Коли повезем, пару кілограм украдемо, і гроші, і... Одного разу приїхали з Шостки пізно в колгосп. Конюхи вже пішли додому, сторожів не було. Ну, поставили коней, заходимо там, де хомути вішають —сідло лежить таке, такий ремінь добрий на ньому, подушка хромова. Він каже: —Забирай, черевики добрі тобі будуть.

Я кажу: —Це ж не можна, це ж завгоспа, Воронцьових тих двох, куди?

—Бери, каже, дурак! Забирай! Це, каже, не його, не Воронцових, це ще Петлюрине. Забирай той ремінь, —знаєте, такі на на боках. І подушка хромова. Каже: —Черевики, в тебе черевика немає!

Ну, то що. Я кажу: —Так то ж не можна.

Це Петлюрине, а, каже, як він рота роз´явить, то його не буде, не тільки. Ну, то що? Ми й забрали. Звичайно —ремінь, та й подушку ту.

А через рік, чи що, і Воронця не стало —арештували цього Воронця, і його брата, і другого, Олександра Коломійця, і Масного Трохіма, а ... Трохіменка Миколу. Арештували. Я тоже не знав. А потім мені Микола й каже, вже коли пізніше. —Ти ж, каже, знаєш, що мене ворони на очну ставку викликали.

І я коли прочитав „(Гетманський) Сад" (Івана) Багряного, Багряного „Сад..." (*п.р.*, В–во «Україна», 1950). То тоді мені повстав Микола в зовсім інакшому виді. Я знав, що щось він не робить. Але це ж мені аж у Канаді розвиднилось. Бо коли Микола за німців, скажемо, устроївся зовсім у другому лісництві лісником чогось. Ну, я думаю: —Чого? — А він там з партизанами мав спілку.

Ну, оце й же Микола, то ми з ним добре, добрі приятелі були, значить, чи, скажім, робили разом і парубкували навіть —вчив мене парубкувати. Сватати він хотів, конче він хотів сватати дівку добрих батьків. Знаєте? А він з бідних. Так й Радіонови, вони кацапчуки. Ну, а Грицько ж Сіриків. То з Грицьком як підеш, то такі, він же Сіриків, то всі знають, що Сірик. Ну, й ми там сватались, ми навіть сваталися в моїх друзів, навіть мою, у двоюрідного брата, значить, дочку. Ми пійшли туди. Вона добра дівчина.

Посватали, Манька та згодилася, і батько згодився, ну, та й Грицько прийшов, брат. Ну, то за Миколая. І то все поладилося. А прийшло яких тиждень, чи що, Катерина прибігає мені з мітлою, чи з віником, каже: —Що ти, сукін син, куди ти пхаєшся. Ти знаєш, що ти свого брата позориш, він не ходить тепер з тобою, тільки балака, і бачить тебе не хоче. Куди ти пхаєшся? Що ти з тим Миколою робиш?

Ja! Я навіть, значить, також написав, ну, „Штани," одного разу, то таку статтю до газети, там у мене спомини є, як я штани загубив в річці. Ну й, небіж, сказати, Сірик, такого роду, як Сергій. Він і в школу ходив, дружив. Але його батько йще з революції вдома не був. Де він був, звичайно, з Ващенком був. Ну от, одним словом, батько його вдома не був. І от десь аж на Далекому Сході був пожежником потім, я довідався. У Миколая, або що. Ну коли ми з тим Сергієм в 33–му році колгоспних коней доглядали, він був сторожем, я був конюхом, була ціла, пока він таки поїхав до батька. Десь у 35–му році приїжджає Сергій на такому блискучім ровері, і з балалайкою — зовсім інакший парубок. І приїхав до мене, значить. А я живу на Андрониковому хуторі вже в дядьковій розкулаченій хаті. І вже й парубкував, значить, я в дядька того, цього що розкуркулив, донька була Манька, також. Він, значить, до Маньки. Ну й ми з ним подружили. А другий там іще, мій таке ровесник, захотів бути фотографом, ну, а я трохи знався з фотографією ще з школи. Ну, купили йому, а тоді у 35–му році німці, чи більшовики закупили в німців багато фотоапаратів *Leica*, *Agfa Leica*, то ми купили ... батько йому дав за те, що він перестав курити, і горілку пити, то батько йому дав цілого кабана. Ну кабан коштував яких тищу долярів. То ми поїхали з ним і купили за 750 карбованців *Leic*–у фотоапарат. Я його вчив, значить, цього Федора, а Сергій приїхав ровером. Ну, й, значить, ми парубкували.

Але потім Сергієві чогось не подобалось, чи що там їм сталося, я не знаю. Він узяв украв печатку в голови колгоспу. То ограбив, забрав, украв той фотоапарат. І якимсь способом продав Миколі. І сам ушився з того, з хутора, втік. Ну, я ж не знав про це. Аж потім, десь уже в 36–му році визивають мене в сільраду, у Вороніж. Я приходжу, там хуторян повно, і моя двоюрідна сестра там, і з Васильківщини, значить, Федорові. І кажуть: —Так і ти туди вмішався?

—От, каже, яблуко від яблуні далеко не відкачується. То як один злодій, то й другий такий. А я не знав про що. Заходжу в сільраду: —Ні!, кажуть, тебе більш тут не треба, бо...

А Микола поладив уже, каже, то нічого не знаю, однаково, то йому не мішаю. Але я кажу, що він купив у Сергія цей фотоапарат, а фотоапарат замінив на радіо, а потім доніс на Сергія, що Сергій вкрав печатку голови колгоспу, і фотоапарат. То я аж взнав оте. Ну, такі от сексоти, такі провокатори.

Пит.: Так що то багато того було? Будь ласка скажіть ще трошки про церкви, яка доля церков і священиків в Вороніжі була?

Від.: У Вороніжі, як я Вам уже казав, було п´ять церков, а шість фактично, бо церква святого Миколая, дуже стара церква, то ще із до–християнських часів і оборонні споруди, була Миколая у пивниці, чи перший поверх, а із оборонних брам, які були в Вороніжі, цеглу забрали і збудували над нею престол святого Михайла. Тобто, одна була церква, а два були престоли. Була церква Спаса, Пречистої, Покрови і Трьох святих. Ще була Троїцька церква, дерев´яна, стара. Але то вона фактично пішла на будову святого Михайла. То так було, як я після цього Вам розкажу. У Вороніжі був з покоління в покоління піп Богуславський. Отець Іван був настоятелем Троїцької церкви, але вона була маленька. Потім його перевели в настоятелі в церкві святого Миколая. І він надбудував цю святого Михайла. І тім троєщанам сказав, що то стара церква, дерев´яна, і ви перейдіть до Миколая, ми збудуємо надверх святого Михайла, а потім збудуємо вам тут, тоді вам поможуть збудувати на Тросвятщині. Ні! На Троєщині. Ну і так зробили, значить, Троїцьку, Святої Тройці церкву зліквідували. Що сталося з церквами в Вороніжі? Церква святого Спаса перейшла на українізацію в революцію. Святої Покрови перейшла на українізацію. Пречистої і Миколая і Трьохсвятська залишилися православна, чи російська, скажемо. Причім оця церква святих, Трьох святих, це фактично церква Панька Куліша, або, скажемо, його родини. Я не знаю, як вони, там три родини їх —Куліші, і Ващенки, і ще, не знаю, хтось збудували ту церкву вже. То, я думаю, вона була Пантелеймона чи якогось — Трьох святих. Вона була подібна, ось як, я не знаю, я читав десь, але тих менш як п´ять.

Церкву святої Покрови, вона була коло цукроварні, то її ще в 30–му році, ні, ні — не в 30–му, пізніше, у 32–му, я думаю, в 32–му переробили на клуб цукровиків. Зняли хрести, і значить, повикидали ікони, і переробили на клуб цукровиків. А святої Пречистої в 30–му році нас заставляли, щоб ми підписувалися в школі, учеників, ліквідувати церкву. І в 31–му її знесли, а в 37–му фундаменти викинули. Церкву Св. Спаса переробили, передали під брухт радгоспові імені Петровського. І поскидали хрести, там, поскидали плуги і так далі. У Св. Миколая насипали солі, склад кооператив мав солі. А на престолі в святого Михайла на дзвіниці була пожарна сторожа. А в Михайла таки все була відправа деколи, якийсь там, кажуть, піп там був, я добре не знаю. Якийсь старий піп був. І вона так була і зачинута і не зачинута. Хрест із на дві(?) перетняв і скинули, але він застяг і там побило комсомольців, то вони так і покинули потім. Отак один хрест і залишився. Аж поки ото німці прийшли. Ну і, потім, я думаю, як і більшовики назад прийшли.

Пит.: А щось знаєте, що побили комсомольців, ви кажете, як знімали хрест?

Від.: *Ја*! Вони їх, їм попало, як вони на Спаса, на Спасівській церкві скидали. То їм попало трохи, покалічило. То вони сиділи тихо, а на Миколая, як полізли, я не знаю як, два чи один — скільки їх там було комсомольців, полізло, то коли хрест падав, зачепив того і, казали, кишки по деревах розкидало. Більш щоб комсомольці не лазили по хрестах.

Пит.: А люди при тим були, як то скидали?

Від.: А, звичайно, що були, звичайно, без людей же нігде не обійдеться.

Пит.: То така доля.

Від.: Тепер з попів. Скажемо, спаського попа, українізованого, Смичок його звали, або дрочили буфетом, бо батько торгував на станції в буфеті. Такий бідний чоловік, ну, то його заарештували десь у 31–му році, я думаю. Із справою СВУ він був замішаний.

Пит.: Щось знаєте більше про те СВУ? Що говорили, що Ви чули про те все?

Від.: Та про СВУ!? Що я міг сказати? Що, скажем, належали от те, скажемо, отой Смичок. Тепер, як я знаю, коли ми, батько мав родичів у Дубовицях, в Дубовичах — Жуки були, а потім іще за Василем Сіриком була Жуківна також. І колись ми поїхали з батьком до Дубовичів, а там фотографія. Він подивився: —То це ж Смичок, то це, каже, Яків, той Чорнолапка, Жук, а це ж твій... А це хто?

Пит.: А що та знимка була?

Від.: А то фотографія така, звичайна. Родинна, знаєте. Ну й що? Іції, цей Чорнолап, чи Яків Жук прохидив на хутір, а ті хуторяни, особливо з Васильківщини, це же Василь, і його брат Максим, та й взагалі мали стосунки з Ващенком. Чорнолапку цього арештували потім, пізніше. Пізніше їх двоє поїхало, від Вареників оцей Василь, а тоді ще більше поїхало їх із других. Їм сказали, що вибирайся. Ну й от Вам це й СВУ.

Скільки було пов´язаних хуторян із цією справою, я не можу сказати. Скажемо, один Вареник підложив голову під потяг, а нашого сусіда і голівне, що голова комнезамів, Парфіра Бабака ці агенти розвідки вбили. Було так: десь було це в 25–му році, я думаю, або що, літом. Я ж кажу, тамечки в мене написано — ярмарок був у Вороніжі. Ну, й батько строївся, чи пробував будувати хату, то повів жеребця продавати, на ярмарок. А, побув, побув трохи, подивився, та й забрав, запряг коня в воза, каже до матері: —Поїдемо додому. Немає чого тут торгувати.

Ну, але не поїхали додому —після пожежі ми на Другій Васильківщині жили —а поїхали там, де стодола залишилась, де наша хата згоріла поперед. Ну, а їхали шляхом, і батько ж був на одне око сліпий, багато не додивляється, а мати й бачила, та не сказала. Бо так було, значить: у нашій клуні були або повстанці Ващенка, або агенти цієї розвідки, ГПУ. І в батька був сигнал —граблі догори зубом, вистромлені через ворота — до стодоли не приходь. А як ще помахають, знаєте, порушать, то зовсім близько не приходь. Ну, коли виїхали, мати бачила, що граблі порушилися, але батьку не сказала, а батько недобачив, і приїхав до стодоли —граблі, над воротами. То він, а мати каже, що то сукіни сини, мені хату спалили, мені знищили, каже, що я піду, каже, хоч помолюся на гробах. Бо там цвинтар був коло клуні — діда й баби і взагалі. Каже: — Я піду й їм поскаржуся, а ти, каже, як хочеш, так і роби. Знаєте, які жінки? Ну, батько, тепер вже діваться нема куди, та й з жінкою не буде ж також заводитися. Ну, хто його знає, що воно робиться. То він мене послав по воду до криниці, а тут з матер´ю якось поладив. То я вже прийшов, то вони відчинили такі ворота, в саду там, і дивилися, потім запрягли,

значить, і поїхали. Ну, та й мати й каже: — Ти ж бачиш? Ну от, влізли в наше добро тепер, нас розігнали. Чого я буду? Ну, так нишком поспорилися. Ну, одним словом то так.

А Бабак, сусід, коло нас жив, та й вже Парфір, голова комнезаму, не поїхав додому, а поїхав до тестя в Вороніж. Ну, думає, хай вони пороз´їжджаються, а я потім поїду додому. Ну поїхав, і там випив, ну, звичайно, як у тестя буває. І їхав вже вечером. А його таки чекали на дорозі. Його забрали, а коня пустили додому, його забрали, завели на Дорошенків хутір. Там також до Бабака, до комнезама. І там його десь допитували пару днів — били, а потім вивели в ліс і застрелили. Ну, ми... Застрелили цього Бабака, там Бабака потім найшли пастухи, ну, а хлопці наші, хуторяни тоже не не з тих, що даються так, то пішли отого Бабака спалили, ціле господарство. Ну, і на тому так виглядувало, що скінчилося.

Пит.: Так, будь ласка, Ви почали, власне, говорити про ту квестію жебрання, як воно виглядало?

Від.: *Ja*!

Пит.: Кажуть, що в Росії голоду не було, правда, то Ви знали?

Від.: *Ja*! То всі знали й то все. І люди з України їхали потягами — товарними, вантажними, переважно вантажними, значить чеплялися на платформу, на дах. І їхали в Росію. От у нашім районі...

Пит.: Так що вони їздили через Вашу частину?

Від.: *Yeah*! Бо ж я Вам казав, що залізницю йшла якраз у нас поміж хутором, а коло нашої садиби яких, скажем — через Ямпіль, через хутор Михайловський до кордону. Але на Сузенці переважно, а на ..., на річці на Русі. Там затримували потяги, скидали всіх тих голодних.

Пит.: Хто, значить?

Від.: Ну, хто? Частина війська, НКВД, і навіть активісти, бо не пускали голодних у себе в село. Звичайні люди, звичайні активісти. Не пускали. Кажуть: — Ну кто ты, хохол, едешь — то грабить?

І от усі, що скидали їх, які здоровіші, значить, і згодужувлися їхати кудись на північ добровільно на каторгу, то їх позабирали туди. Який немочний, то їх зачиняли в вагони кудись на станції, і скидали там десь далі на Україні. А деколи, деякі розбігалися, розлазилися по Сіверщині.

Пит.: Утікали?

Від.: *Ja*! Ото в село. От прийде до вас, чи то там до когось, та й голодний, дай йому поїсти. Заходять. Дай йому поїсти. Ну, сам чоловік не має що їсти, скажем для родини наготовила жінка борщу якогось. То треба дати чоловіку поїсти, а родина мусить бути голодна. Якийсь має пиріжок там для дітей — треба хоч половину йому віддати. І от то так, так поступово...

Пит.: Ви бачили таких людей, вони приходили?

Від.: Ну, та, звичайно, що ходили по залізниці. Я ходив у школу, ну то їх над залізницею мерзли як було ще зимно. А потім як трохи розстало, настала весна, то частини тіла порізані, бо люди лежали понад залізницею. Всяких, то було сморід і жаль, і страх. То подавати. А друге те, раз він на станції Терещенській, чи взагалі на станції, їх підбирали і везли до лікарень, я ж Вам казав, і потім їх в трупарню, насипали тим, вапном посипали і хоронили їх. Оцих о, оцих жебрань нам, нам скажемо, жебрати, ну куди ти підеш жебрати як у нікого не було що їсти. У мене було дві сестри, я знав, що як сестер я лишу, вони пропадуть. Треба було якось триматися. Ну, а жебрати до кого ти підеш? Ну до дядька, до тітки, як вони самі пухли. Ну, то немає куди йти.

Пит.: Чи були в Вашій околиці випадки людоїдства, чи щось такого, чи Ви чули?

Від.: Я не чув, але був один такий випадок, що невістка вбила тестя сокирою. Це було в селі Лохні. Я туди заїхав із своєю тіткою, якраз на це нещастя, як вона забила тестя, а потім чоловік забив її, чи, сам збожеволів, чи щось.

Пит.: Але то не думаєте, що то було з голоду?

Від.: Ну, то фактично через те. Якщо Ви хочете подрібності, то я Вам розкажу. То було в селі Лохні, я туди заїхав, я ж кажу, що то була ціла історія.

Пит.: Але то, не думаєте, що то прямо може родинне непорозуміння, а не...

Від.: Ні! Ні! Позбуться батька–тестя, то — свекра. Щоб збутися свекра, щоб не їв те, що, бо то були колгоспники. Її, вони були в колгоспі, з колгоспу приносили харчі. То щоб не ділитися тою, з свекром, вона взяла та зарубала його сокирою.

Пит.: А ще які теми, може, голоду пам´ятаєте, які в Вашій околиці були, які Ви пережили?

Від.: Ну, то я ж кажу, що людоїдства такого не було.

Від.: Голодові, сцени голоду? Чи люди повмирали, чи...

Від.: Люди, люди, ну які могли бути сцени? Я бачив, скажемо, пару, той що впали з вагонів залізницями переїхали, вагонами розбили. Ну, частково тіла лежали понад залізницею. Мерзлі люди лежали в снігу. Ну, які ще картини, скажемо?

Від.: Чи ще щось, думаєте, варто записати, взагалі, може, про Вашу околицю, Ви казали, що то були такі трошки інші люди, що в лісі виростали, не такі як у степу?

Від.: *Ja*, в лісі виростали, я ж Вам кажу, що в лісі, із лісу, в лісі ми живилися. Так скажемо — на весні зразу пішли жолуді збирати, знаєте? Тепер на фоїнах такі опуцьки ростуть, то дуже корисне, обривали опуцьки. Гриби пішли, горіхи старі десь валялися по тому. Ну, та й можливо якусь пташку видеруть, і все. В лісі то зовсім інакша справа, в лісі можна трохи, кажуть, у нас казали: — В лісі й Бог живе.

Пит.: І то, може, людини витворилися трошки інакше, правда?

Від.: Я не знаю. Звичайно, що в лісі, то і тип людини витворився, бо він уміє заховаться, скажемо, і подивитися, прислухатися, де що робиться. Це одне, а друге, дещо, я ж кажу, що ми привикли до борони, ми знаємо москалів, як вони поводяться. І партизанка, чи повстанці вміли де ходити. Ну, скажемо в нас, я не знаю, як от цього Пилипа вбили в 25–му році на Стрітення. А фактично повстанці, вони існували й аж до початку війни. Тоді, як оті о, 25.000–ники ходили. Я вправді не можу добре доказати. Оцей Максим Сірик, його дружина Катерина, Стегній, я не знаю як його було звати, я думаю — Василь. Корж Кіндрат і Корж Трохім загинули, загинули в якийсь такий таємний спосіб, що й ніхто не хотів казати. У 33–му році. Як вони повмирали. Чи вони такі від голоду пом... Але ж вони не могли від голоду вмерти. Я думаю, що коли 25.000–ники прийшли грабувати, вони поставили спротив. І їх постріляли. Але про те говорити не можна було.

Пит.: Боялися?

Від.: Розумієте? От, наприклад, це ж також з Васильківщини, моєї сестри Анютки, яка вмерла в 28–му році, дівер, тобто чоловіків брат. У 38–му році в нас появилися якісь такі грабіжники, як би так сказати. Що приїжджали і до людей, і що вони з ними робили, там у нас ровера забрали і так далі. Але от про цього Василя. Я робив тоді на залізниці. Одного разу вечером, дивлюся — той Василь з комсомольцями, з такими стрілячками, позалягали по кущах. Я подивився, подивися: ну, чого вони так заходять? Ну, то, кажуть, що бандіти приїдуть, потягом з Києва. Бо в 12–ій годині приходив потяг пасажирський, 72–ий, на роз´їзд. То бандіти приїдуть з Києва. Ну, і вони, значить, посиділи. Там і Василь цей. Посидів з комсомольцями, що там вони робили — я не знаю, я пішов додому. Але потім, осінню Василькове господарство згоріло. До основанія. Тоже я не знав. Аж потім ми з ним робили, за німців, у 43–му році, на дорозі. Я був бригадир, а він в мене, значить, робітником. Ну, і там, коло вогню сидимо, а він і каже: — Ну, ти ж знаєш же, Грицько, як мою хату спалили? Ну, а як? То ж прийшли, сукіни сини, обступили хату, вибив, каже, шибку стрілючкою, та й каже: — Ну, Василь Павлович, виходь з хати, або, каже, згориш з душею. Ну, я ж знаю чого вони прийшли. Знаю, хто вони. Кажу, що: — Слухайте, ну, на що це Ви робите? Ну! П´ять хвилин! Хочеш, каже, виходь з хати з жінкою, в його жінка була, і син вдома був, а один в армії. Або, каже, згориш з душею.

Ну, так і Василь і зробив. Забрав дружину, забрав сина, вийшов, а його хату підпалили, спалили.

Пит.: І хто то був?

Від.: Ну, хто? Хто був? Бо, отой же Стегній, що в його був на квартирі, коли ще він був в армії, ще Ващенко живий. І Василь не без того, що мав зв´язок з Іващенком, а я думаю, потім він перемінився та й владі на когось сказав. І оті Ващенкові спільники відбули 10 років на Кавказі заслання, й прийшли розплачуватися з Василем. Що, я ж кажу.

І от Василь аж у 43–му році розказав, що, каже: — То ж я знаю, хто вони й чого.

Пит.: А ще скажіть, будь ласка, коротенько, як після того всього за совєтської влади, де Ви працювали?

Від.: Я працював на залізниці переважно. А я працював у колгоспі, на торфорозробці, і потім, на залізниці працював.

Пит.: Тоді, як прийшли німці, то...

Від.: А як прийшли німці, я повернувся назад у колгосп.

Пит.: І як Ви потім дісодалися на Захід?

Від.: А на Захід я діставася, я ж Вам кажу, написав, шо евакуювався в 43–му році. А це ж, евакуювався, то також ціла біографія. Бо я можу оповідати чому я евакуювався і так далі. Ми евакуювалися до Києва. У Києві нас німецька перекладачка, перекладач...

Пит.: Так!

Від.: Наша, вороніжзька, німкиня. Вірніше, вона з Житомира була одружена з нами, та з моїм шкільним товаришем. У Києві продала підпіллю(?). Нас, ми приїхали, значить, на двір, на жидівський базар. І нас поставили там надворі, бо нам треба було з Києва пропуск, далі. І ця Альвіна Тимченко, значить, в нас була, бо німець привіз нас, привів нас до Броварів, а той передав, Альвіні, щоб, значить, нас далі. Ну, в Києві ми сидимо на тому подвір´ї день. Альвіна каже, що не має пропуску, не дають. Сидимо другий, Альвіна каже, що не має, не дають німці пропуску з Києва. У нас вже й для коней немає харчів, і в нас немає харчів. І, щось треба робити, щось.

Коли вечером приходить Альвіна, й їх три, німці, озброєні, значить в галіфе, ну, німці. Каже: — Будем виїжджати з Києва.

Ну, й виїжджати, значить виїжджати. Ми, значить, зібралися, виїжджаємо, Альвіна йде попереду, а ці німці два збоку, а один із–заду. А я, звичайно, як маловажливий особа, задньою підводою їду. І один на возі, та й мені до того мадяри ще й коня забрали, то я такий був розстроєний. Їсти немає, голодний був, та й коня немає, коня мого забрали, а дали такого якогось, шкапу. То я на задній підводі їду та й думаю: — Ну, що ти мені?

А потім дивлюся — а мій шкільний товариш, Максим, стоїть на балконі й махає мені руками. Я там ще там тоді його, про Максима, то скочив з воза і кричу: — Максиме!

А той німець з наганом до мене: — Ти фашистська морда, замовчи, каже. Ти що паніку підіймаєш?

Я дивлюся на нього.

Каже: — Сідай на воза, а то зразу ліквідую.

То треба сідати. Я сів на воза. А нас провезли трохи, на Львівську 24, в табір їх, що невільних робітників, зачинили туди. В частині були ті, молодь, що висилали на Німеччину, а в частині були партизани, партизанські родини з–над Десни. Ну, нас тут...

Пит.: Радянські партизани, так?

Від.: Радянських партизан родини.

Пит.: Так, так!

Від.: З–над Десни. То їх, партизани такі, звичайні селяни, бо ліквідували... Щоб про партизанів розказати, то... Як їх, хто то були партизани, то ті були власовці, були власовці, поліцаї. Ну, от, значить, нас завезли туди, зачинили, сказали, що забирайте з возів що є, що, скільки понесете, а остачу, значить, залишите тут. Ну, й так забрали. Ми ж не були, не було нікого. Забрали, значить. А вони забрали коней, вози, коні пішли на ковбаси, а вози на, на паливо. А нам, значить, німець...

Пит.: А Вас тоді завезли на роботу?

Від.: *Ja*! А то–то було підпілля. Вона договорилася, значить, з партизанами, і з підпільниками, і продала нас. Бо їм треба було коней на ковбаси. Я ж кажу, а вози, та й там і барахла трошечки в людей ще було, то позабирали.

Пит.: Ви думаєте, що яке підпілля забрало?

Від.: Більшовики! Більшовицьке.

Пит.: Що, вона для більшовиків працювала?

Від.: *Ja*! Вона для більшовиків працювала. Вона й в Вороніжі працювала для більшовиків.

Пит.: Так що Ви попали до Німеччини, куди Ви попали?

Від.: *Ja*! Привезли в Берлін, я Вам все то... я в Берліні був.

Пит.: А тоді вже з Берліну, як війна вже скінчилися...

Від.: В Берліні, я не чекав пока війна скінчиться. Я втік з Берліну. Ми втікли в березні місяці, ну, *ja*! На початку березня. Втікли з Берліну.

Пит.: Куди?

Від.: В Баварію, коло Байройт ... були там.

Пит.: Там працювали?

Від.: *Ja*, працював.

Пит.: А тоді як, були в таборі в Байройті, чи...?

Від.: Я працював у американців рік, а потім там у маленькому таборі коло Байройту, був приписаний до Байройту, але я не був у самому Байройті.

Пит.: А звідтам вже до Бельгії?

Від.: А звідтам поїхав до Бельгії, а з Бельгії приїхав сюди в Канаду. І тут зразу, на канадійській землі, зразу, значить не на канадійській землі, а ще в британській амбасаді в Бельгії, мене зробили фашистом, чи я не знаю —чим вони мене там зробили були. То те, в британській амбасаді. А в Монтреалі я вже мав повну валізку жидівського золота.

Пит.: Як то так?

Від.: Прошу?

Від.: Як то так?

Від.: А, та мав таку валізку з Бельгії, таку чималу, показну. Бо вже там два роки робив, знаєте, а в Бельгії той... Ну, а на станції в тому, в Монтреалі хтось роз..., ну, та було нас там, я не знаю. Я й кажу, що... Ми чекали, приїхали вечером, чекали ніч, чекали цілий день на потяг. Мені все потяга немає. І ті залізничники кажуть, що твій потяг за дві години пізніше.

Пит.: А куди мав їхати потяг, куди?

Від.: До Саскачевану. А залізничники кажуть, що твого потягу немає. Через годину буде, через дві. Я через годину прийду. І так десь до десятої години вечера. Вечером мені кажуть, що не та станція. Це СіПіарська, а то треба СіПіарська. Ти тут не належиш. Ну, та де ж, кажу, та СіПіарська? Та тут, каже, пройти, отут недалеко, то ото там СіПіарська станція. Ну, я за валізку. Вийшов за станцію, а там стоїть, я думаю наш якийсь, той... Каже: — Давай валізку! Ти, каже, фашистська морда, каже, повно золота маєш жидівського в валізці. Забирає валізки. Я його в морду. А якийсь такий невеликий був. Та носаком. А він за валізку, і тягне. Я наробив крику, сюди завернувся в станцію. Кажуть, що то правда, що то ти не туди, таксі пошлем, то тебе там відвезем на СіПіарську. Завезли мене туди, значить.

Приїжджаю в Віліпег, а там два панки пристали до мене. І давай от як ти, значить, як ти сюди в Канаду попав, як... Кажу: —Ну, продай нам валізку. —(Сміх.) Їй Богу, це правда. —Продай нам валізку.

Я кажу: —Та мені ж треба, на що вона Вам...?

Продай! Я маю гроші, я маю сто долярів грошей при собі, бо в Бельгії...

Я грошей маю, на що мені продавать. Мені вона, вона мені треба.

— Ми тобі дамо дві валізки, продай ту валізку. Ми тобі дамо дві валізки, ти забери своє, а ми цю хочем.

Що вони хотіли? Вони хотіли побачити, що я там везу, в тій валізці. Аж поляк, прийшов один, такий добрячий якийсь чоловік, з Англії їхав зі мною. То він каже: — *Co ty, panie, ja zaraz policiju pozwu, ty czoho tutaj*?

І вони вшилися. І я з цією валізкою поїхав до Саскачевану.

Пит.: І Ви там працювали в Саскачевані?

Від.: Ні, в Саскачевані я не працював. Я там був тиждень, а потім мене послали в ліс, а я в лісі побув місяць, а як у лісі роботи не стало, то я приїхав в Ошаву, а з Ошави в Торонто, а з Торонта сюди приїхав.

Пит.: Так що скільки Ви вже тут?

Від.: Де?

Від.: Тут, у Форт–Ірі.

Від.: Ну, та з 50–го року. Це вже скільки —50 —26...

Пит.: Тридцять...

Від.: Тридцять шість років. Тут, значиться, в одному місці.

Пит.: Ви видали, ми ще запишемо, Ви видали декілька книжок споминів, правда? І вони називаються „Під сонцем...?"

Від.: „Під сонцем обездолених."

Пит.: Що скільки вийшло їх?

Від.: П´ять частин.

Пит.: П´ять частин?

Від.: *Yeah*!

Пит.: То є спомини Вашого життя?

Від.: Оце все життя списано так як воно було, та яке.

Пит.: І в якому то є про голод?

Від.: Про голод починається в другому томі.

Case History UFRC14

Wasyl Onufrienko, resident of Australia, b. May 6, 1920, in the *khutir* of Lityrivka or Onufrienkiv, village of Kyshen'ky, Poltava region, son of a peasant, who was skilled at bootmaking and played in a local orchestra. The *khutir*, described as very old, was located near the confluence of the Dnipro and Vorskla Rivers and had 22–23 households and a population of 110–120. Near it was the *khutir* of Kintsivka, which was on the Dnipro and largely populated by Poles who came after the 1863 uprising and assimilated. The village was divided by the Vorskla into 2 parts, the right bank being the larger, a district seat with a population estimated at 1300–1700. The narrator lived on the left bank. Narrator estimates that at least 20% of the village population died in the famine, which was less than in areas farther from rivers. The village was half–supported by fishing, and before the war a fishing artel was established. Fishing explains the relatively low mortality. No members of narrator's nuclear family died in the famine, although they were swollen. Narrator's maternal uncle and wife perished. Narrator gives details on the 1920s, including the expulsion of the Russian priest by the villagers and his replacement by a Ukrainian. On NEP, he states: "I might say that in some ways there was more freedom than in Australia now. Nobody was prevented from doing what he wanted. With collectivization the village was divided up territorially into brigades. The first SOZ was created in the village in 1930, more or less voluntarily with members able to join or leave. About a year later, 2 or 3 SOZ's were amalgamated into an artel, which people could not leave. Narrator's father, a landless peasant, did not qualify as a subkulak, but he left the land and joined a bootmakers' artel in 1935. The state's demands on farmers got higher each year until no one could fulfill their quotas. The grain procurement brigades were "severe, harsh, unscrupulous. Not only the remaining bread was taken, but *everything* was taken that could be eaten. Very often they would take away borshch or something being cooked... This was in 1932. But even in '31 they already took all the grain. Thus the grain was taken in 1931, and in 1932 there was nothing to take." Famine began in December 1932 and lasted to mid–May 1933. Various brigades, sometimes organized from other nearby villages, came to the house of narrator's family two or three times a week. They took people from narrator's village to search other villages. They would climb up in the attic or poke around outside with iron bars to look for pits where food might be hidden. People survived by hiding food, and those who did not lacked enough food to survive. Narrator heard of cannibalism in neighboring villages but had no direct knowledge of it. *Komnezam* members were among the first to starve to death. Narrator saw first death in December 1932. April was the worst, and in mid–May things started sprouting which people could eat. Narrator's family survived because they were able to hide food. Narrator attributes famine to seizures of foodstuffs. Unlike 1921, in 1933 "there was no drought, it was specially organized," and there was no attempt to help the victims. Narrator answers specific questions on destruction of churches and reads a poem he wrote about the famine.

Питання: Прошу скажіть Ваше ім´я й прізвище й де й коли Ви народилися.

Відповідь: Василь Онуфрієнко, народився шостого травня 1920–го року на Полтавщині, в селі Кишеньці.

Пит.: Чи Ви можете сказати якої величини була Ваша родина і скільки осіб було в неї?

Від.: Родина була з п´яти осіб, батько, мати, я, брат і сестра.

Від.: Я був найстарший.

Пит.: Скільки землі мала Ваша родина?

Від.: Батько не був у повному розумінні селянином, він був напів — інтелігентом назвати його не можно було також — але займався він і чоботарством, і був музикою,

грав в оркестрі, і принагідно займався сільським господарством. В найбільшості, значить жили ми не з хліба того, що ... з купованого хліба.

Пит.: Може Ви могли дати нам деякі дані про Ваше село; наприклад, назва села, район, і область?

Від.: Так. Отже народився я на самому хуторі, який називався Літирівка, або хутір Онуфрієнків, дуже старий хутір, біля яких чотири кілометрів від Дніпра. Від села, хутір цей був один кілометер звідтіля, і над річкою Ворсклою. На хуторі було якихсь 22, а може 23 хат. Хутір сам був невеликий, мав населення десь 110, 120 людей. Більше ні. Отже там за тим хутором, ще один хутір — називався Кінці, Кінцівка, це був вже над самим Дніпром. Там було досить багато поляків, українці були, а навіть поляків, якимсь чином туди наїхали, мабуть після польського повстання в 1863 році. Але вони все асимілювалися, і вже поляками себе не вважали.

Пит.: А якої величини було Ваше село?

Від.: Село було Кишень. Воно було поділине на двоє частин річкою Ворсклою — права частина і ліва частина. Я належив до лівої частини Кишенівки. Отже ж воно мало двоє церков, і я думаю, що населення було в ньому мабуть десь півтора тисячи людей.

Пит.: Це ціле село?

Від.: Ціле.

Пит.: Лівий бік?

Від.: Лівий бік, так. Правий бік було більше село, воно було на горі, отже ліпше село — воно мало ліпше положення. Отже то більше село було. Там може було десь від 1.300 до 1.700 людей.

Пит.: А яке було найблище велике місто до Вас?

Пит.: Отже найблище місто до нас було Кременчук. Шістдесять кілометрів на північ по Дніпрі. Але з Кременчуком наші люди чомусь то мали стосунки, але більше мали стосунки з Дніпродзержінським або з Камінським і Дніпропетроським.

Пит.: А яка віддаль була до них?

Від.: Отже, Дніпродзержинськ був 65 кілометрів від нас на південь, а Днірпопетровськ 100 кілометрів. Може тому, що легше човнами навантаженими, чи значить довбами великими, легше було плисти за Дніпром, за течією, а проти течії, вже легше було пустими пливти, аніж повними. Так що легши навантажилося й за водою поплили, от і за два дні, три дні, ночі, вже були в Дніпопетровському. А навантажені дуби, чи що, отже треба було гребти проти течі, й то надзвичайно тяжко було. Отже це була одна з причин чому виїздило багато людей не в Кременчук, а в Дніпропетровськ. Друга також причина та, що Кременчук на багато менше ніж як Дніпропетровське. Дніпропетровське зараз одне, мабуть з шести найбільших міст на Україні.

Пит.: Чи було також двоє шкіл? Ви кажете, що село було поділене.

Від.: Так. Правий бік став районовим центром. Той районовий центер називався Кишінський район, який проіснував ввесь час мабуть до 49–го чи до якогось року; я точно не можу Вам сказати коли. Прийшло так зване округлення районів на Україні, тоді по два, три і по чотири районів творили один район. Отже скажім уже нас тепер Кишінський район не існує як такий, бо його звели з Кобеляцьким районом. До речі, в Кобеляках народився Григорій Китастий. Отже з Кобеляцьким районом зведено, між інчим, Непорощацький(?) район в один район, який називається Кобеляцький.

Пит.: Чи був СОЗ у Вашому селі?

Від.: Так. СОЗ це був перший початковий форм колгоспів. СОЗ скорочене Спілька Обработки Землі.

Пит.: А Радгоспи багато пізніше прийшли?

Від.: Радгоспи прийшли пізніше й колгоспи пізніше; були СОЗи. Отже, СОЗи невеликі були. СОЗів бувало, що по три, чотири, п´ять було в одному селі.

Пит.: В яких роках це було?

Від.: Отже СОЗ, як я пригадую, був уже заснований в 30–му році в нас. Але, він довго не проіснував, бо незабаром, вже, наш СОЗ і ще інших кілька СОЗів було зведено до колгоспу, то до колгоспу, і створено в колгоспі було...

Пит.: В якому році це було?

Від.: Я думаю, що було десь в 31–ім році.

Пит.: Тепер скільки людей на Вашу думку згинуло в Вашому селі з голоду?

Від.: Я думаю, що неменше як 20%. Тобто, п´ята частина могла згинути з голоду, бачите, в нашому селі менше згинуло з голоду ніж у віддалених від річок степових селах. З нашого села легко було получатися з Кременчуком і з Дніпропетровським. Люди могли їздити човнами чи довбами чи навіть пароплавами, а, скажім, ті люди, що жили вже 20, 30 кілометрів від Дніпра, тім людям сполучення було дуже тяжке, бо треба було або пішки — переважно пішки йти до станції — а станція була три...

Пит.: Чи риболовство було популярне в Вашому селі?

Від.: Так, отже ж це було напів рибальське село. Дуже багато людей занімалося рибальством. Скажім у Кишеньці на правому боці, навіть була артіль рибальська. Уже перед війною був створений рибальський артіль.

Пит.: Так що все ж таки, як не було збіжжя, то була риба.

Від.: Так. Як не було збіжжя, то риба рятувало багато людей. Але цікава річ, отже що це звички українські. Звички щодо харчування, що люди вмирали з голоду, але черепашок отих — мушлів, ніхто не їв.

Пит.: Чому?

Від.: Так люди вважали, що то щось нечисте, качкам давали їсти, свиням давали їсти, але самі люди це не їли. Це, що скажім у Німеччині скажім тоді в ресторанах можна було дістати, чи тепер у Австралії, купити можна слимаки в рибних магазинів. Тут є ті самі слимаки, але вважалося чомусь, що тоді це для виней харч, отже і лише дехто, я знаю, що лише дехто пробував вже в 33–му році, коли вже нічого не стало їсти — то кинулися ті мушлі їсти. То ті мушлі надзвичайно поживніші чим рива.

Пит.: Чи хтось з Вашої родини згинув з голоду?

Від.: Так. Отже з голоду помер на початку 33–го року дядько, Леонід Блахозний(?) — це рідний брат моєї матері, і його дружина. Трохи старша від неї була.

Пит.: Скільки їм років могло бути?

Від.: В 33–му матері було 33, а дядькові було мабуть 37 або 38.

Пит.: А з Вашої найближчої родини чи хтось помер?

Від.: Ну, це найближча родина, дядько — ні?

Пит.: Ну, я кажу чи мати чи батько, чи...

Від.: Ні, ні, ні.

Пит.: Так що Ваша найближча родина ціла пережила голод?

Від.: З голоду, були опухлі, але вижили. То вже власне рятувала риба, потім почали щавель, дику цибулю. Отже дика цибуля, часник, щавель, і риба людей зрятували.

Пит.: З яких років є Ваші перші спогади про стрій села?

Від.: Найвиразніші спогади я маю від 1925–го року — коли мені було п´ять років.

Пит.: Так що Ви вже пригадуєте менш–більш...

Від.: Так. Я вже пригадую досить добре, де земля була. Я ходив, помагав, дививсь що батьки робили, там сіяли, щось робили, то я завжди ходив дивитися до Ворскли, що там робили.

Пит.: Чи Ви пригадуєте чи в уряді чи в правлінні села тоді були українці чи не українці, хто правив селом?

Від.: Я думаю, що я не можу точно сказати, знаю, що українці були. Навіть пригадую, що церква була зросійщена, як всі православні церкви були зроційщені, але коли отже була українізація церкви, яка була заснована в 21–му році, починала посуватися по селах, отже навіть значить в нашому селі десь може в цьому 26–му році. Я думаю, що в 26–му або може в 25–му році, вже я пригадую, батьки прийшли з церкви, і кажуть, що вигнали з церкви російського попа, і тепер служби Божі будуть відбуватися по українському. Я пригадую шість років мені тоді було.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про Комітет незаможних селян?

Від.: Отже я про це дуже багато не пам´ятаю, знаю тільки те що цей комітет люди називали КНС жартівливо — Комітет незаможних селян. Про КНС навіть був такий жарт, що значить, що баба кусок сала несе. Отже це були ті селяни, які з різних причин були незаможні. Тобто мало землі мали, або частина з них не хотіла працювати, або на заробітки до міста ходили, а тоді на зиму приходили до хати. Таких кругом є. В Австралії є також. Так само там були такі люди, що були Комітет незаможних селян. Був навіть такий Комітет тих наймитів. Цей комітет зник десь може в 27–му, 28–му році. Але я пригадую, що деякі багаті господарі мали тоді покілька наймитів, по два, три наймитів. Вони доглядали, бо часи НЕПу це були, ті часи, в яких економічна свобода в селі, та й в

містах, значить, велика була. Може я сказав би, що декуди більша свобода була, ніж тепер в Австралії. Ніхто не втручався, нібито робити, що хочеш. Податків люди не платили з того нічого — тільки платили податки лишень хіба такі селяни, що займалися лише тим, що свині вигодували, або купували, різали, робили ковбаси, сало засолювали, а потім возили десь до Дніпропетровського переважно, чи до Дніподзержинського на продаж, або торгівлею займалися, скажім, в селах, ті, хто хотіли... називалися. Крамниці були в приватних руках.

Пит.: Назагал селянам досить добре жилося.

Пит.: Отже, як хтось працював, хотів працювати, то, досить добре жив. Але землю можна було дістати, якби хто хотів її діставати. Так що вона не продавалася, а наділ давався.

Пит.: Так що назагал незаможні селяни були ті, що не дуже хотіли працювати?

Від.: Так, переважно ті, що не хотіли працювати. Так мені здається.

Пит.: А чи був у Вашому селі відділ МТС?

Від.: Отже МТС це не є відділ, це є отже інститут — як назвати — це господарський заклад. Машино–тракторна станція. Отже появилися вони тоді коли трактори появилися. Трактори появилися на Україні вже десь в 30–му році. Їх небагато було. Вже найголівніший розвит МТСу був десь може в 33–му, 34–му роках, коли кількість тракторів збільшилася.

Пит.: То вже справді було під кінець голоду.

Від.: То вже по голоді було.

Пит.: По голоді.

Від.: В часи голоду, тих МТС ще не було. Або були тільки в зародку. Отже тільки машини діставали. Роля МТСів була така: що вони виконували такі роботи як орання, пізніше навіт збирали збіжжя. Отже кажу, що в колгоспі великі ... землі були, не було чим обробляти, тоді колгосп складав договір з МТСом, згідно з тим договором, МТС мав виконати певні полеві роботи. Скажім, ранньою весною орання, а пізніше, як появилися комбайни, це пізніше знову після голоду. Вже в 36–му, 37–му роках, як появилися комбайни, тоді також збирання збіжжя, колгоспи платили тоді тим станціям, МТС певну суму — певну суму грошей. Я не можу сказати скільки вони платили за це, чи за обробоку і збір збіжжя.

Пит.: Але до голоду в Вашому селі трактори не відгравали великої ролі?

Від.: Їх не було. Отже перший трактор який я побачив десь було в 1930–му році. Їх може на цілий район, а в районі було якихсь я думаю 50.000 населення, на цілий район може їх було якихсь три, чотири, може й більше.

Від.: Чи відбувся в Вашому селі поділ на сотні, десятки й п´ятки?

Від.: Ні, такого поділу не пригадую. Отже коли заснувалися колгоспи, колгоспи ділилися на бригади, а кожна бригада ділилася на ланки. То вони були, створені по територіяльних принципах. Отже, скажім, якщо люди жили тут, я кажу на нашому хуторі ланка була. Отже їй давалася певна — це частина бригади була. У колгоспі бувало три, чотири бригади. Це залежало від розкиданости землі, там купували, кілька купували хутори, деякі належали до села і до одного колгоспу. То їх скажім, той хутір існував, отже окрема бригада. Скажім, там вже бригадир, він організував працю, а та бригада, тоді могла ділитися на ланки. Одна ланка наглядала за вирощенням буряків, там загородник був. А друга бригада, чи ланка могла бути, заглядала за посівами, скажім, пшениці, чи щось іншого. Так що на такі, на сотні десятки й п´ятки, отже, я не пригадую, щоб такий поділ був, але були — колгосп ділився на три, чотири бригади, а кожна бригада тоді залежно від кількості людей, від профілю господарства, ділилася на ланки.

Пит.: А чи Ви знаєте щось про 25.000–ників?

Від.: Про 25.000–ників? Отже, я знаю, що коли почали викачки, тобто викачування хліба, то тоді появилися 25.000 робітники, активісти, партійні, які були послані на села проводити витягання з населення так званих рештків хліба, то не були лиш тільки рештки хліба, то можна сказати, вже останній хліб, останнє збіжжя, яке люди мали собі на харчуванні. Отже, але 25.000 дуже невелика кількість, яка була вислана на Україну.

Пит.: А вони до Вашого села приїздили?

Від.: Я не думаю. Бачите, як їх 25.000 було вислано на Україну, то це може тільки на один цілий район наш, на 50.000 могло їх приїхати два, три. Чи може там 10 приїхало. Може був десь один на ціле село, оцей 25.000–ник.

Пит.: Так, до Вашого села вони...

Від.: Може й був, але я їх не бачив, я мав 12 років тоді як вони появилися в 32–му році.

Пит.: Так що якщо навіть він був, то він не відгравав як такої важної ролі, бо інакше б...

Від.: Він, бачите, він відігравав ролю тільки так би сказати багато, яким підганяють людей. До праці так би сказати на кінських перегонах. Їде, на коні верхи й батягом підмахує, щоб скоріше він їхав. Так само цей, він відігравав ролю політичного господарського батога, який, яким підганяли — людей до виконнання тих забов´язань які накладали.

Пит.: Чи мали Ви особистий досвід із сексотами?

Від.: Ні, бачите, треба взяти до уваги, що я мав лише 12, 13 років десь. Так само в Австралії, це вже уявіть собі, значить, там, дітей по 12, 13 років, що він має! Чи він мав діло з поліцією! Він мав діло з поліцією. Так само і я. Але, бачите сексоти, це появилися пізніше, правда, що вони може після голоду вже, далеко пізніше. Сексоти, це скорочене від „секретный сотрудник." „Секретный сотрудник" це є таємний співробітник. Це значить, органи міліції або органи НКВД мали донощиків. Сексот це по нашому кажеться просто донощик. Цебто, що він, ніхто його не знав, це саме австралійська поліція скажім має, чи... поліція, отже всюди вони є, тільки під іншими назвами і іншими функціями. Отже тут в Австралії також є ті сексоти. Вони працюють так, що між нами европейцями...

Пит.: Але Ви особисто не мали жадних...

Від.: Ну та не мав ніякого діла, бо, бачите, їх тако було... Якщо десь були, скажім, то поки його не викрили люди, що він сексот, що він таємний співробітник, що він донощик, то ніхто не знав вже. Так що вони були замасковані, і знали про них люди лише тоді, а могли згадуватися лише, це що цей сексот. Бо такі явні працівники НКВД, чи співробітники НКВД, ті партійні, скажім, їм не треба бути сексотами, через те, що їх знали й вони працювали відкрито, але скажім сексот міг собі бути звичайний чоловік якому дали чоботи або сорочку або чогось там, скажім, може хліба чи ковбаси якоїсь, або фляшку горілки. Він міг доносити. Він чув щось таке, що там люди щось говорили, що владу лаяли або що–небудь, він ішов і доніс щось.

Пит.: А чи пізніше відкрилося то, що були між вами сексоти?

Від.: Бачите, дехто може бути відкритий, дехто ні. Але то дуже тяжко доказати. Так навіть сексотом називатися, що вони ті, діють таємно, і себе не відкривають.

Пит.: Коли повстав у Вашому селі колгосп?

Від.: Я думаю, що в 1930–му році був СОЗ, Дніпрова Хвиля називалася, а пізніше кілька таких два чи три СОЗи об´єднали в колгоспи. Де десь були може в 1931–му році.

Пит.: І хто були найперші, які вступили до колгоспу?

Від.: То тяжко сказати, бо перше бачите до СОЗу вступали люди, більш– менш добровільно, бо могли входити й могли виходити, отже, СОЗ був заснований на принципі добровільности. Не було обов´язково. І СОЗ полагався, що суспільна обработка землі. Отже в СОЗі люди не всуспільнювали землі нічого. А в СОЗі люди мали свої землі так як і раніше, а тільки, що коли доводи дехто мав худобу, скажім, орати землю, чи обробляти, а дехто не мав. Тоді зводили до купи все це виконання певних цих сільско–господарських робіт, тих, що міг працювати — хто потребував допомоги, і тим займався СОЗ. А кожний собі скошував, значить, я пригадую, своє, то його було. Державі там мав податок запл'атити, чи щось. Отже це був СОЗ — Спілка Обработки Землі — значить, і більше нічого. Але коли колгоспи, це вже інша справа. Коли створився колгосп — тоді земля була вже усуспільнена. Крім того, що ще почали оприділяти, скажім, приділянка, що було пів гектара. Значить приблизно 160 морґів поля. Що хтось собі... Отже, то ця земля належала, отже... вона не була власністю, бо власності землі не маєте. Отже це земля, значить була в користуванні приватного господаря. Решта все, земля, яка там у полі була, чи десь, чи худоба яка була, скажім коні зокрема, коней вже ніхто не тримав, коні всі були всуспільнені. Корови можна було тримати, але коні були всі усуспільнені. Різниця між колгоспом — артіль він називався — і СОЗом. СОЗ, це була добровільна організація, в якій люди об´єднувалися лише для спільного виконання певних сільско–господарських робіт, а артіль, це вже була усуспільнення реманенту, усуспільнення машин сільско–господарських, що займалася зборами чи кукурий(?) чи косарки, чи віялки, чи щось таке...

Пит.: Чи Ви пригадуєте собі, як люди дивилися на колгосп, на створення колгоспу, і на тих, що вступали в колгосп? Яка опінія була про них?

Від.: Бачите, тому, що більшість людей вступили до колгоспу, відразу. Виходу не було ніякого, так що опінія була..., бачите. Опінія була така, що виходу немає. Отже хто міг, втікав до міста, кидав все, що мав і тікав до міста, хто не міг втекти, а всі не могли втекти, тому вихід був або лишатися одноосібником, або вступати до колгоспу. Бути одноосібником, це значить... на... ввесь тягар отих обов´язків різних, які накладаються на людину, яка не хоче вступати до колгоспу.

Пит.: І було багато таких?

Від.: Ні, не було багато, отже це ті люди, які з різних причин — або скажім — які добрі господарі були — які, вважали, що вони хочуть жити собі самостійно, або такі люди, скажім, як мій батько, щоб мати якісь принципи не вступили, хоч вони, не мали нічо втрачати, бо землювання нé було.

Пит.: Коли почали розкуркулювати в Вашому селі?

Від.: Я думаю, що перший раз у 29—му році. Вже розкуркулювали. В 30—му році вже, то майже дійшло до...

Пит.: Чи Ви пригадуєте, як то відбувалося?

Від.: Ну, так, я пригадую. Я мав тоді дев´ять років. Отже відбувалося в той спосіб, що, в сільській раді було складано списки тих людей, в яких треба було відібрати хату. Отже розкуркулювання це насамперед полягало в тому, що треба було відібрати хату, землю...

Пит.: А хто ті списки складав?

Від.: Списки, отже ж... в сільській раді, так як тут в Австралії вони мають вже списки всіх власників, хто яку хату має, чи що. А ті дивился в цього чоловіка є скільки то землі й є хата, в нього, скільки в нього майна. Отже в цього хата, скажім, велика, отже має там п´ять кімнат, і хата вкрита залізом і ще будинки є, так клуня, чи хлів, чи щось таке, от цей належить під розкуркулення. Отже тепер, ще хтось там, якийсь має добрий дім, то добре господарство велике, скільки будівель. От якщо скажім, у вас, у дворі було три, чотири будівель, то вже уважали куркуль, бачите. Перш за все, було визначено, хто є куркуль а хто не є куркуль. Бачите? Куркуль то було певно більш—менш, може не цілком чітке окреслення, що хто належить до куркулів. Як хтось, хто мав певний, так би сказати, певний обсяг господарства. Будівель, реманенту, худоби, тощо. Оце куркуль. Якщо, скажем, хтось мав, тільки одного коня, або, корову, то той не був куркуль. ...мав хату... Це мій дід мав двоє хат, на подівр´ї, отже мав двоє корів, значить, і він не вважався за куркуля. У нього не було...

Пит.: Чи приїздили до Вашого села військові відділи, чи бригади міських людей, щоби заохочувати людей ставати колгоспниками?

Від.: Я не пригадую цього. Я думаю, бачите, багато агітаторів було, то було нове для людей щось таке, знаєте. Знали люди, що то не є добре, але знали, що виходу немає, отже і коли створилися СОЗи, бачите, то вже, після створення СОЗів, створення колгоспів було справді більш—менш автоматичним. Так як, скажім, правда, одруження — заручення — як ви заручилися, тоді вже вінчання, одруження, то вже наступає майже, автоматично, хіба щось, взяли розлучилися. Передумали — так? Так само і СОЗ, якщо хтось у СОЗ вступив, а потім передумав, чекай я не буду. Як мій батько — вступив до СОЗ—у, а потім каже, а не хочу до СОЗ—у, і подав заяву, і зразу, я пригадую навіть, на хуторі то відбулося, збори — сходка називалася — сходка та відбулася, і батько подав заяву, про те що він із СОЗу виходе, ... я, вже не рахував,... я.... І вже... І виступив і все й нічого — ніяких — ніхто не за те не карав нічого, бо то була добровільна ще організація. Але пізніше, отже, вже, а ті, що лишилися в СОЗі, отже, вони далі належали до СОЗу. А пізніше, ...прийшла про те, щоб об´єднати ті СОЗи в колгосп. Колгосп творився вже майже автоматично.

Пит.: Так що то просто було проголошення, що таке відбувається, чи ... ходили людей вербува...

Від.: Ну, скликали людей, власне, скликали людей на збори, на зборах люди голосували. Пізніше, бачите, як я не знаю, в якому році то було, мабуть в 34—му. Я не можу точно пригадати, було, що держава видала акт, чи закон про вічне наділення колгоспам землі на вічне користування. Тоді кожний колгосп отримав документ такий великий, таку грамоту, отже, якою давалося право на вічне користування землею. Отже я

тільки не знаю, як вони, з тим законом поступали, якщо скажем, колгоспне об´єднання пізніше почали, існував колгосп, то він мав той документ на вічне користування. Але пізніше, коли колгоспи знову об´єднувалися в один, тоді вже значить те вічне користування... то що об´єднувалися на вічне користування — два колгоспи вже мали — отже я цього не знаю, як вони вирішували. Але знаю, що десь в 34–му році колгоспам потрібно було документів, великі грамоти...

Пит.: А Чи пригадуєте як з самого початку ті колгоспи — чи то просто прийшов наказ з гори? Чи люди мали якийсь вибір, чи так були вибори з тим?

Від.: Отже вибір такий, так якби, кажучи, чи тебе повішити чи тебе розстріляти. Вибір не є дуже великий. Вибір був такий: або втікати до міста або лишатися одноосібником, або лишатися десь вдома і вступати на працю десь до артілю, кудись... аби не рахуватися колгоспником. Отже, там здобувати собі статус робітника, або службовця або чого–небудь, щоб не бути колгоспником. Колгоспник, це не був, було найнище, що було в совєтські суспільній чи соціяльній драбині. В колгосп іти, отже, як немає виходу, нічого. Нема виходу, що він мав робити?

Від.: А що ставалося з тими, що відмовлялися вступити до колгоспу?

Від.: Отже, бачите, залежно, в якій формі та відмова була. Крім куркулів, ще була категорія людей яких називали підкуркульники. Про яких чомусь то в нас на еміграції мало говориться. Підкуркульники це були ті, які могли бути й не бідні, могли бути бідні, але які підтримували куркулів, давали їм допомогу якусь, або, скажім, вступали проти колгоспів навіть час, якийсь час був агітувати проти колгоспів, бо то можна було. То їх називали підкуркульники, цебто ті люди, які підтримують куркуля як клясу. Оце щось середнє було між колгоспниками, які вступають до колгоспу, і тими, які не хочуть вступати до колгоспу. Отже їх можна назвати підкуркульниками, скажім. Але мого батька, скажім, не клясифікували як підкуркульника, може через те, що в нього землі не було нічого. Отже куркульники таки були підкуркульниками... такі селяни були заможні, яких не можна було розкуркулити, тому що вони, не надто багаті були... але до колгоспу теж втягти — їх не легко було, через те, що він не дуже хотів — своє піддавати. Отже, поки в колгосп не вступив, то він назвивався підкуркульник...., що він або втікав до міста, випродував все, що мав, отже, або нарешті змушений був вступати до колгоспу.

Пит.: Ну, ви кажете, що їх тиснули, а якою формою їх тиснули? Чи вони загрожували їм, чи податки на них накладали?

Від.: Податки, бачите, я скажу що, якщо він лишався одноосібником, так само як мій батько, і ще троє, тих селян, на нашому... Один на хуторі жив — на іншому, а один зі села, отже їх четверо було. Їм сказали, добре, ви лишаєтеся, значить ..., маєте право. Формально ви маєте право бути одноосібником, але, натискали потім так, що він не витримував. Отже мусив десь або втікати, або вступати до колгоспу. Отже, які втиски були? Отже, якщо це одноосібник мав коня, або пару корів, то він міг витримати ще в той спосіб, що він гім... мав чим обробляти свою землю, яку йому може далеко від села давали. Отже переважно їм давали, створювали такі умови, при яких майже не можна було витримати. Я скажу, випадок з моїм батьком. Сказати, йому дали землю та чому кожного року міняли, в однім місці цього року в другім місці — в іншому, іншого року в другому місці. Давали землю за яких–небудь п´ять кілометрів від хутора нашого. Це, землі там багато було, значить, дали землю не дуже добру, далеко від хутора, треба, щоб робити її, треба було наймати йому, когось, щоб виорав ту землю, а потім треба було посадити, треба доглядати, щоб ніхто не вкрав, або щоб щось не сталося там може. Потім треба було... кукурудза була, чи треба було їхати працювати там, отже то дуже обтяжливе було — стільки роботи було, яких — чотири — поділля(?) правда. Потім коли наступав збір урожаю, то також проблема була. Його треба було привести додому було і т.д. і т.д. Це, отже ж, з початку значить, земля погана, земля далеко від хутора, землі цієї не багато, а потім податки, накладалися на ВСЕ, що тільки на землі росло. Кукурудзу треба було здати, й овес, і просо, і все. Не багато, там кілограмів того з два, кілограмів того, тільки зі сіна, навіть з сіна треба було здати яких мабуть, скажім, кілограм може 100 або 200 кілограм. Ні 200 кілограм... Я вже не скажу скільки сіна було, але я знаю, що ми з батьком і сіно возили. Здавали...

Пит.: Чи ті податки змінялися з року на рік?

Від.: Так, вони змінялися, вони збільшувалися.

Пит.: Цілий час збільшувалися?

Від.: Так.

Пит.: Чи були групові або індивідуальні спротиви селян — які доводили до конфронтації з керівництвом? Ті, що не хотіли скажім, вступати до колгоспу.

Від.: Очевидно дещо, бачите, кожного агітували. От, батько між іншим, їх агітували, що, слухай, тримайтеся там осібно, отже, що колгосп буде краще, от, що Вам вигідніше буде там, всі люди вступають, чому Ви тримаєтеся — отже білі ворони ... не хочуть разом... От такий тиск був — так би — моральний тиск. Так що тато був, крім того тисненик на господарсько–політичному тиску.

Пит.: А які спротиви були проти того в Вашому селі?

Від.: Ну, та як, бачите? Спротиви — як таких спротивів, я не пригадую, щоб були. Але як я знаю тільки, що під час колективізації, коли вже колгоспи — засновані були — то, в нашому селі трьох чоловіків було забито. Забито було. І в них тоді був комсомолець, десь він був на праці, чи вночі пішов на колгоспне поле за картоплями, прийшла то його хтось застрелив, то знаю, що наша. Мені було одинадцять років, то вся наша школа брала участь в у похороні. Тепер забито ще двох людей бо думали, що один донощик, донощик був, зі східніх хоча людей він був, але, Іван ми його називали, забув його прізвище, правда, того хтось застрелив, і пригадую до школи йшли, кажуть, Івана застрелили. Пішли, подивилися, і він на дорозі лежить забитий. Пішли до нашої школи, кажуть, що одного чоловіка було застрелено також. Отак що були. Зброя була, і там ніхто не зайшов, ну очевидно, що...

Пит.: А то не було нічого відвертого?

Від.: Ні, то не було.

Пит.: Ви не пригадуєте?

Від.: Ні.

Пит.: Та бачите, відверто вже один у полі не воїн. Щось люди вже в колгоспі були, то треба було надзвичайної якоїсь смілості, я не знаю чого, може божевільної смілості, людина — почала стріляти, чи щось робити. Отже, єдине, що наші люди спромоглися, що в ночі, застрелив, той — чи хтось, чи той самий чи хтось інший може... Так не знайшли ніколи забитих, чи хто забив їх, бо детективів у Совєтському Союзі сьогодні нема чи не можуть нічого відкрити,...

Пит.: Чи Ви пригадуєте, як приходили бригади хлібозаготівельні?

Від.: О, так. Це бачите, це ж було перед колективізацією. Коли накладено було на Україну надзвичайно великі пляни здачі хліба державі, отже, пляни, які на багато більші були, ніж що їх неможна було ніколи виконати. Чи мета того була, мета тих плянів була, щоб виголодити українське село. Бо інакше, поки люди мають хліб, отже, з ними тяжко боротися, коли хліба не стане, тоді їх легко, ...але бачите. Витягання хліба було дуже суворе, дуже жорстоке, і безоглядне. Отже, не тільки хліба рештки забирали, але забиралося ВСЕ, що можна було з´їсти. Дуже часто бувало, ті приходили, витягали борщ, або щось зварили...

Пит.: То коли це відбувалося?

Від.: Отже це вже було в 32–му році. А в 31–му році також вже хліб витягали. Отже хліби витягали в 31–му році, а в 32–му році вже майже не було чого витягати.

Пит.: І чи не пригадуєте хто то робив? Чи то свої люди робили, чи то люди, що приїхали до села робили?

Від.: Бачите, бригади різні ходили. Вони для того, щоб все легше провести було, то ті бригади, які складалися з трьох, переважно трьох людей, троє, четверо людей було. Отже їх, для того, щоб їм легше було цю річ виконувати, бо це річ була досить неморальна і досить неприємна річ. То ці бригади посилали, організувалося в той спосіб, що аж з одного кутка села посилали в другий куток, а цих, посилали, скажім, із одного кінця в другий куток. Так що тих не... Так ті чужі... або щось. З інших збирали бригади, значить проходили там зі сусіднього села. Брали троє, четверо чоловіків..., посилали, скажім, в наше село. А з нашого села брали ту бригаду й посилали в якесь інше село. Так що вони немов би діяли на чужій території, а раз він є, між чужими людьми, він тих людей не знає, вони йому не приятелі, не знайомі, нічого, то він може з ними поступати, здалека безоглядніше, далеко суворіше, аніж з тими людьми, з якими він живе.

Пит.: А чи до Вас до хати приходили?

Від.: О, так. І приходили вони майже два або три рази на тиждень. Через день приходили. Бо думають, що сьогодні не знайшли хліба, тоді треба завтра знайти. Лазили

на горище, ходили з тими, з великими такими ломами, залізними, по подвір´ї стукали, чи немає десь ями. Люди ховали багато, декуди закопували. І деякі люди врятувалися власне, тими, що потрохи позакопували зерна, отже це зимою було — снігом прикрило, не можна було знайти. А ну, помаленьку, то відкрити–витягти трошки хліба там скільки кілограм, отже, зварити щось і з´їсти собі. Хто мав, а хто не мав, очевидно, то не міг доживитися. Так що деякі люди рятувалися, також до певної міри тим, що вони могли позакупорувати десь продукти. Зимою, то не можна було знайти, бо прикрите снігом і морозом... земля.

Пит.: Коли Ваша родина вступила до колгоспу?

Від.: Отже вступили до колгоспу десь я думаю в 35–му році.

Пит.: То вже геть після голоду.

Від.: Ні, ні. Вибачте! Родина моя в колгоспі не була зовсім. Ми були тільки в СОЗі, з початку, тому десь в 30–му році, а потім вже були одноосібниками аж до 35–го року. В 30–му році коли відбувалася артіль чоботарів, промисло–артіль називалося, отже тоді батько вступив до артілю робітником, і таким чином в колгоспі ми ніколи не були. Колгоспником ніколи не був.

Пит.: Я може тут перерву.

Від.: Отже, то вона надзвичайно добре ставилася до людей... і 15 років, і жили ми на хуторі, отже зі селом ми, дуже, не багато, мали звязку. Ну, хіба що треба до села було чогось піти. Отже. Так що я і потім тих я людей не знав. Можливо, що були якісь арешти, але не можу самому... за арешти не пригадую.

Пит.: За арешти не пригадуєте.

Від.: Я не пригадую арештів.

Пит.: А чи Ви пригадуєте, щоб когось вивозили на Сибір?

Від.: Ні. Бачите, я не пригадую, я знаю, що деякі люди повиїздили взагалі повтікали, від села. До міста. Так.

Пит.: Так що був масовий...

Від.: Ні, ні.

Пит.: ...Вивіз...

Від.: Ні, ні. Не було. Однак я думаю, що деякі розумініші були, може бачите, через те, що село наше не було дуже багате, і в нас не було дуже багато людей таких, яких можна було розкуркулювати. В нас були переважно бідні, або, так звані середняки, то не багатий й не бідний. Середняків не зачіпали, а ті багатші люди, які відчули, чим воно пахне, вони швидко спродали, або інколи покидали потім. А тому, що деякі з них переважно всі мали своїх якихсь родичів, або синів, або кого–небудь в місті.

Пит.: То як НЕП кінчався, то

Від.: Та, як НЕП кінчався вже, на кінці НЕПу вже дуже багато людей працювало, молодих зокрема працювало в місті, то приїздили в гості до себе, чи до батьків, так само як до моїх. В діда два сини працювали в місті, отже то як тільки треба було, то він би втік до міста та й жив би там, так де–небудь примістився. Так що деякі повтікали. Я тільки знаю про наш хутір, що багато людей виїхало, повтікало до міста. Покидали. Навіть продав хату свою.

Пит.: Чи Ви пригадуєте дещо про колгоспний суд? Де він був, як він діяв?

Від.: Ні, ні. Я не пригадую колгоспних судів. Таких колгоспних судів не було, бачите. Все судівництво було в руках районового керівництва. Отже суд як такий в колгоспах не існував. Є ще хіба може якийсь товариський суд може міг би бути. Але я такого суду не пригадую. Знаю тільки, що по районі був, скажім, один тільки суд. Отже, що в нашому районі тільки одна будівля суду була, і там, отже всіх судили з цілого району. Двадцять сіл було в районі — чи трошки більше було 20, 22, 23 сіл, в районі було. То всіх, як кого судили, сюди привозили до району. Це різні так, скажім, кримінальні справи, а справи, то вже тими справими НКВД займалося, про ті арешти, ніхто вже і не знав. Забирали когось і вже.

Пит.: Чи в Вашому селі було багато, так би сказати, інтелігенції? — учителів, священиків?

Від.: Ну їх, бачите, двоє церков було, двоє священиків було, тепер вчителів було щось тамо може яких 10 учителів, 10 учителів було.

Пит.: Ви думаєте на обидва...

Від.: Ні, ні. Тільки в нашому селі. Кишеньці лівий бік. Учителів може було яких сім чи вісім, так були якісь службовці працювали в селі там або в крамницях працювали... або там у сільраді працювали, а деякі вже працювали в районі. Цебто через міст який був збудований з одного села йшли до Кишеньки правий бік, де був районовий центр. Ті вже могли легше було. Навіть із нашого села, вони там працювали, в різних тих установах районових. Там їх досить багато було. Що могло бути, я не знаю скільки...

Пит.: І що з тими людьми сталося?

Від.: Як Ви згадуєте?

Пит.: Ну, як прийшли колгоспи, прийшли деякі арешти, чи їх заарештували, чи їх залишили чи вони виїхали?

Від.: Ні, в нашому районі то досить легко відбулося. Вони далі працювали по тих установах.

Пит.: А яка була доля церкви?

Від.: Отже церква була, так як і на всій Україні. Отже, вже десь в 1930–му році, церкви були знищені, закриті, перший раз закрито було, а тоді було перетворено їх на пункти для збереження зерна. То бані позломлювали, хрести поскидали, дзвони поскидали, порозбивали. Церкви деякі були цікаві. Там наша церква була, казали мені, що то запоріжська церква, то її купили, десь, ту церкву, й перевозили шматками по деревині, потім склали знову так, якась хвороба божевілля була така, де казали руйнувати треба було.

Пит.: Чи пригадуєте собі, як закриття церкви відбулося? Чи то був наказ? Чи була дискусія?

Від.: Це наказ.

Пит.: Прийшло вісько й закрило, чи як?

Від.: Ні, ніякого війська, нічого, а просто, забрали ключі, яке військо? Забрали ключі від старости села, отже прислали міліціонера із сільської ради. Бачите, то вже влада міщаки(?) настановилася, міщаки(?)ли вже встійнена, тільки що досить було, щоб хтось прийшов зі сільської ради, секретарі, чи хтось, чи виконавець якийсь там, той, що таке є рішення в районі, про закриття церкви, ну отже ж прошу здати ключі. Отже люди відчуваючи, чим то буде, то вже знали, що вже відбувається закриття церков, то люди вже порозбирали з церков дещо, тільки... була, потім бачите, коли ті речі, вже, там прикраси вже, там вівтар і так далі, це все... якщо не можна було потягти що додому, що, скажім, що занадто важке було, то все потім позвозили, позвозили аж за село і потім спалили. Такі величезні ці багаття були. Такі ватри ... палили все.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: Бачите, деякі священики були арештовані. Але деякі повиїздили до міста.

Пит.: А що сталося з священиком у Вашому селі?

Від.: Я не можу сказати. Я не знаю, що сталося. Бо деякі, я знаю, деякого я зустрічав. Одного священика я зустрічав, як він вернувся вже з того, з міста. От вже як німці прийшли, то він у місті працював у якійсь установі, і потім повернувся назад і став священиком там.

Пит.: Чи був голод у Вашій околиці на початку 30–их років?

Від.: Ну, так. В 1932–му, 1933–му роках.

Пит.: Ну, а коли почався голод у Вашому селі?

Від.: Отже сильний голод почався десь, вже, так би сказати в грудні 32–го року. Коли вже люди почали вмирати, вже хліба...

Пит.: Але до того, перед тим не було голоду? Вже люди голодували чи...?

Від.: Дуже не голодували, була недостача хліба, отже. Але люди якось давали собі раду, знаєте. То все дещо виростали, дещо, ще в тих, колгоспах давали на хліба на робітників ... не багато видавали...

Пит.: Чи Ваша родина різала худобу?

Від.: Так. Я думаю, що дід корову мабуть зарізав, бо в батька, ніякої землі не було. Ніякої худоби.

Пит.: Ваші вижили. А як люди на загал реагували, як голод почався? Чи не виїжджали, чи ні?

Від.: Отже коли почався голод, кожний кинувся рятувати себе й своїх найближчих рідних. Один, знаю, що помагав, що там скільки міг, але зразу почали, вже всі турботи людей були, дістати харчі. Так само як це в Австралії може то діялося як бензиновий

страйк. Немає бензини, отже кожний де дістане бензину. Чи дорого, чи дешево, аби міг її дістати. Так, чи ні? Отже, а з харчами є важливіше, бо без бензини можна прожити, але без харчів не можна, то справа далеко поважніша й тяжча. Отже люди кинулися шукати хліба. Або будь–чого їсти. Отже, хто мав трошки золота, якісь золоті речі там, монети золоті, або що–небудь там, перстні, тощо, то той до міста поїхав ще на початку ще 33–го року, до Дніпропетровська найближче, і здавав це золото і за ті гроші купував борошно. За такий перстень як оце скажім у мене, то можна було купити яких мабуть 16, 17 кілограм борошна.

Пит.: Ви говорили перед тим, що люди закопували зерно.

Від.: Так.

Пит.: Як, що, то спричинило, чи вони ще мали і вони вже знали, що від них забертуь...

Від.: Бачите коли почалася так звана закачування хліба, хлібних лишків, так називалося. То не були лишки але отже, витягання хліба. То хто тільки щось мав, відразу почав ховати його.

Пит.: Люди ще тоді мали?

Від.: О, ну, так, люди ще мали, але це було в 32–му році, це не було в 33–му році. Бо викачування хліба почалося вже в 31–му році.

Від.: А чи багато людей покидали села й виїжджали шукати праці?

Від.: Дуже багато ні. Отже, бо всі не можуть люди втікти до міста, але скажу, на нашому хуторі досить багато було, може через те, що тут було дуже добре сполучення. Три кілометра до пристані, а там на пароплав, або хтось міг човном, міг хтось човном поплисти скажім, вниз по Дніпрі, або міг пішки піти 100 кілометрів. То не було так дуже далеко, щоб...

Пит.: А чи з Вашого хутора дехто то робив?

Від.: О, так.

Пит.: Ви не пригадуєте менш–більш скільки?

Від.: Я не пригадую скільки. Бачите, з нашого хутора багато людей, молоді я б сказав, працювало в місті. Так що коли комусь, скажім, було братові чи сестрі виїхати, там просить брата, й їхав до свого брата, або до своєї сестри тут до міста. А в степових селах там інакше. Мали інше сполучення з тим, з портами. Портовими містами, так як Петровським(?) і Дніпропетровським.

Пит.: Чи були Ви змушені жебрати?

Від.: Ні. Але багато людей приходило жебрати. Бо жебрати почали — навіть з Росії приходили жебрали.

Пит.: Як то з Росії? Бо на загал наша опінія є, що в Росії не було голоду.

Від.: Ні, бачите. Залежить в якій частині Росії. Якщо, скажім, в такій місцевості було де українці й росіяни жили, мішаною масою, скажім, на Воронівщині чи на Курщині й так далі. Там є українців багато, і також росіян багато. Там почався голод, що там було українців відкрито, очевидно, й росіян там. Воно не розбиралося.

Пит.: І вони приходили аж до Вашого села?

Від.: Я чув, бачите, я зустрічав жінку одну, одружену з українцем, яка жила під Ленінградом, і вона розповідає, значить, кілька разів, як вони рятувалися від голоду. Вони в селі жили, але, тільки за Ленінградом. Вона казала як вони зі школи приходили, то в грудні (?) брали собі якісь лопати й каже, що йшли копати в тих на полі картоплю, каже, лишилася, і ту картоплю їли і так від голоду рятувалися.

Пит.: А що...

Від.: Так, то звичайно, в той самий час. Тільки вона ще молодша за мене була, то вона менша була.

Пит.: Чи зустрічалися Ви з випадками людоїдства?

Від.: Ні, я з випадками людоїдства на зустрічався. Чув таке, говорили, про те, що десь було...

Пит.: Люди говорили? Так?

Від.: Так. Але...

Пит.: У Вашому селі?

Від.: Так.

Пит.: Чи про другі села?

Від.: Про другі села говорили на Прящині(?).

Пит.: Так що в Вашому селі того не...

Від.: Про одну жінку говорили, що вона нібито дитину з´їла, але ніхто того не міг доказати. Так що померших закопали, скажім, такі два приятелі мої з якими ми разом рибу вудили, і вони померли, то їх не закопували на цвинтарі.., а там на городі їх в себе мати їх позакопувала. І там я знав тільки, що потім вже ... знали всі ми вже, що хтось після голоду, що тут лежать закопані, на городі.

Пит.: Чи відомо Вам, щоб з голоду гинули колгоспники також?

Від.: Ну, бачите, колгоспники в першу чергу не гинули від голоду. Але в них привілеїв не було. Від голоду загинули найскоріше ті, цілком ті незаможники. Бо вони не здатні були до праці, вони ніяких запасів, ніяких харчів не мали, і вони перші пішли. Що почався голод 33–го року, то ті всі власне незаможники майже всі загинули. Хіба хтось на якесь становище вибився десь там служив десь, в якійсь організації, чи в інституті, вони там трошки платити хліба. О, давали хліб... А так, знаю, ті всі злидяні, так звані, комнезамітки — комітет незаможних селян — то ті комензамітки в першу чергу, і тим і загинули з голоду.

Пит.: Так що коли справді сильний голод у Вашому селі почався?

Від.: Бачите, в нашому селі, так само як і всюди, отже сильний голод почався вже десь, якщо б... може від кінця листопада до грудня таки... четвер... сьогодня четвертого грудня й отже найсильніше...

Пит.: Тридцять другого року.

Від.: Тридцять другого. Найсильніший голод був оце починаючи від грудня, і кінчаючи, може, навіть серединою травня.

Пит.: А що сталося в травні?

Від.: У травні, бачите, вже весна прийшла. Вже почали ловити рибу, вже почало збіжжя деяке рости, скажім, вже в травні, отже, люди навіть брали ті колоски сухі, там сушили... варили собі юшку або ще–небудь.

Пит.: А то збіжжя, що росло, звідки вони дістали зерно на нього? Чи їм приділили, чи вони ще мали, чи як?

Від.: Крали в колгоспі.

Пит.: В колгоспі крали?

Від.: Так.

Пит.: І сіяли.

Від.: Дехто там трошки посіяв, а то переважно крали в колгоспі. Бо червень вже добрий місяць. Червень вже, колоски появилися, вже люди почали їсти тоді. Бачите, в ті часи система була та, що уявити собі ту систему 33–го чи спосіб життя в 33–ім році, таке було немов би безладдя було. Безладдя. Знаєте? Схоже... то корабель тоне, на морі, і нема капітана, нема нічого рятувальної системи, й рятуйся, як можеш. Роби саме то, що хочеш... Так, так. Кожний рятувався, як міг.

Пит.: Чи Ви б могли то трошки більше пояснити, бо я знаю, люди, що то не пережили, навіть не можуть зрозуміти, що Ви маєте на увазі.

Від.: Маю на увазі. Отже маю я на увазі ось що. Отже коли вже, скажем, підходила весна, отже вимерло багато людей. Найбільше вимерло людей, я думаю, що вже, отак у квітні, кінця березня, квітня. Квітень був вже, дуже, дуже страшний місяць. Отже, коли до травня дотягли до травня, то вже люди могли трошки жити, й вже навіть траву могли їсти. Тут у Австралії, знаєте то, там якась ціла наука, для людей, як можна вижити в лісі, як немає харчів. Що можна їсти, що не можна їсти, щоб витримати. Отже, люди кинулися їсти все, що тільки можна було.

Пит.: Але за той час коли цього не було, що люди робили, як вони...

Пит.: Як рятувалися?

Від.: Так.

Від.: Як то рятувалися? Як хтось мав якісь запаси сховані, то потрошку витягав собі, не побагато, але скажім, мінімум, щоб людина щоб прожила, а вже може собі, скажім, там жити на 500 калорій скажем на день, так? Отже, хтось картоплю може мав, трохи, чи чого–небудь, і її старався те розділяти потрошку так, щоб не побагато їсти, але щоб протягати так до весни. Щоб... до весни дотягти, тоді вже на весні щось буде.

Пит.: А про це безладдя, ви говорили недавно про безладдя, ви казали, як воно проявлялося.

Від.: Бачите, воно проявлялося в такий спосіб: влада існувала, але влада нічого не могла зробити, через те, що як люди пухлі були, не можна ні чоловіка ні жінку взяти на працю, через те, що він не в стані — не в стані щось робити.

Пит.: То нічого не діялось.

Від.: Ні, нічого не діялось. Лежати, лежали люди й всі вмирали, та й все. Хліба їм ніхто не давав. Ніякої допомоги не було нікому, отже, роби собі — як хочеш.

Пит.: Чи Ви бачили багато людей, що вмерли з голоду?»

Від.: Ні, я багато не бачив, бо наше село було окреме. Я бачив першого, що помер від голоду чоловіка, я побачив десь мабуть або кінець листопада або на початку грудня, 1932–го року. Там будувався клюб у нас великий, і був склад дерева такий великий, як будівля де той будівельні матеріяли в тім лежали там, ...дерево все, там ще залізо то, і тоді хтось із хлопців сказав, що там чоловік лежить мертвий. То ми пішли, подивилися. Він у кутку лежав там. А вже опух.

Пит.: Був спух.

Від.: Так. І лежав. Нам учитель лиш сказав, що перестаньте тепер говорити, бо каже не мо...

Пит.: А люди говорили хтось, що то з голоду...

Від.: Ну, так. Та кожний, що там, що не можна було вже нічого говорити, сказати, всі знали, що кожний чекав на кінець, чекав свою чергу.

Пит.: Чи люди може то ж дурне питання — чи люди знали, чому голод є? Вони попросто знали, що є голод, але не говорили, чому той голод є?

Від.: Знали, бачите. Глибоких політичних причин голоду ніхто не знав, бо того голоду ніхто не нехтував. Отже сьогодні Ви, може знаєте, між нашими політичними там, діячами, які дивляться на причини голоду по різному. Одні дивляться та...

Пит.: Наприклад кажуть не було дощу, не було врожаю, тому є голод.

Від.: Ні, бачите, люди знали, що хліба ніде не можна дістати. Отже, це не було все. Знали, що хліба немає. Що ті люди, які його мали, в тих хліб забрали, а ті, що не мали, не могли десь дістати. Отже та причина така дуже проста ... добре? А глибше — чому нема — чи якась причина — чи для чого цей хліб забрали — чи щось. Отже над тим не... Деякі розумінші селяни може знали, але вони не говорили того нікому — тільки знали собі сам для себе.

Пит.: Але вони вважали, що то було все вина влади, чи ні?

Від.: А очевидно, що значить.

Пит.: Чи Ви, може ще щось сказати про голод, чи може ми оминули, чи Ви пригадуєте?

Від.: Я не знаю, отже. Я знаю тільки, що ті, що цікава річ, власне одна є, то можуть лікарі підкреслити, що ті люди, які страждалися на різні хвороби кишок або шлунка, або що небудь, то як що він пережив голод, то вони всі повиліковували. Отже те лікування голодом настало. Отже я знав кількох людей що хворіли, надзвичайно, отже від виразків шлунку і та від виразків кишок. Отже, ми, як вижили, перейшли вони той голод, вони мусили всі йти на мінімальну дієту через те, що не було чого їсти і вони повиліковувалися. Якщо не вмер з голоду, то всі вони потім те повиліковувалися. Отже їли, потім, як вже, отже хліб почали — появився десь уже в червні, цебто зерно. Врожай надзвичайний був, це хочу Вам може підкреслити, таких врожаїв, як в 33–му році, не пам´ятали люди. Чомусь так уродила — жито вродило, пшениця, що колосок кожний... такось так як — чуєте, що вага. Така торбина зерна, чи торбина колосків, вже могла Вам дати яких два, три кілограм зерна. Отже тоді те зерно крали, отже, переважно дітей посилали, ... за дітьми менше слідкували, або збиралося по двоє, троє чоловік у ночі, й йшли стригти колоски. Брали зі собою ножиці, мішки, й ішли на поле стригти колоски. Ніхто не міг — не в стані доглянути, ще там. То тільки великі поля. До ранку приносили ті колоски, сушили в печі натопленій... посохло, отже до ранку вже вимолотили, і на ступі стовкли, вже на рано, десь на дев´яту годину — вже — був хліб.

Пит.: Чи Ви можете нам трошки точніше сказати як Ви прожили голод? Чим Ви годувалися, як Ви до тої проблеми підходили?

Від.: Отже, бачите нам трохи легше було ніж іншим, чому? Тому, що дід мій уже працював у рибалсьскій артілі, от, і йому трошка давали борошна. І він трошки нам давав. Тепер, батько мій грав у оркестрі, і щоб рятувати від голоду членів оркестри, то один, диригент оркестри, якийсь Христіян Автономов... не пригадую. То він також подбав про

те, щоб дати хоч невеличкі пайки. Маленькі пайки, але давали. Отже тим музикантам, отже і це трошки давало нам допомо́ги. Потім батько шукав отже через ней...то — макуху діставали, отже їли макуху. Товкли її, потім спекли такі оплатки, з макухи... Отже вони може тоже попивні були — їх люди не любили але я вважаю, що вони, те зерно дуже поживне, бо то зрештою зерно, як воно ще дуже багато — олії лишилося — що вони, калорійні були,... що люди не любили їх, бо вони несмачні були. Отже, але ще від того можна було врятуватися. Від голоду.

Пит.: Ще що люди їли?

Від.: Та їли отже, це якщо в нашому селі — отже ловили рибу, варили рибу й варену їли і смажену, смажена не була ...; переважно варену їли рибу.

Пит.: Чи забирали рибу, скажім, тоді як хліб забирали?

Від.: Ні.

Пит.: Рибу залишали.

Від.: Ні, та бачите, риби ж не зберігав ніхто. Через те, що тільки зловив її, вже не жила. Потім забирали хліб аж при кінці 31–му році, в осени ще 32–го року, забирали, а в ті часи вже було.

Пит.: Так що Ваше село справді...

Від.: Наше село було...

Пит.: Типічно не пережило голод.

Від.: Ні, наше село щодо голоду 31–го року, то наше село, та Кишенька. Не тільки Кишенька, а і наші Кишень. Кишенька потім, село Орлики над Дніпром, це з нашого району, потім на село Переволочне, це в якому Мазепа зупинявсь коли переходив Дніпро, тепер село Сокілки, одне й друге, отже, Гандалеївка, те село над Ворсклою, потім далі там на гору вже Гевровадивка(?) було село, й Село Шени(?) й так далі. Оті села — вони менше зазнали голоду. Поперше, тому, що були зв´язки з містом — можна було з міста щось дістати — мали собі там яких родичів в місті, а друге, що можна було ловити рибу, і так трошки вижити. Чи там. Але про степові села, про які я знаю менше — отже там вигинуло більше, а вже там, на Полтавщині, якщо взяти далі туди — там Миргородський район, там інші райони отже, там вже, мабуть вже далеко жалхливий голод був, тому, що той...

Пит.: Чи Ви пізніше говорили з людьми з тих околиць? Чи Ви знали когось з тих околиць?

Від.: Ну так, я зустрічався по таборах вже в Німеччині я зустрівся з людьми з різних районів, не тільки з тих районів, але з різних частин України. Так би сказать такий отець Червонець(?), Василь отут в сказав, він десь з Дніпропетровщини зі Скворівщини отже розповідав про голод як рятувався від голоду, от чи, скажім...

Пит.: Чи Ви можете щось розповісти, що вони Вам, казали?

Від.: О так! Та бо отець Червонець(?), він врешті колись спогад виступав із спогадами про голод, як він з сестрою — отже він десь такого віку як я, ... мав тоді десь або 13 або 12 років, як голод був, то він казав, що вони із сестрою ходили в поле й ховрахів виловлювали. Брали відро води, тоді в нору виливали води, як ховрах втікав. Так в нас Австралійців кролів, значить, ловили, то в лісах. Тоді ховрахів тіх ловили, значить, і вбивали й їли, і так каже рятувалися ховрахами.

Не забуду це ніколи — спогади. Писав то, бо обзивалися люди мені. З Аделайд одна жінка казала, як я писав про... як ми з сестрою колоски збирали, то вона писала листа спеціяльно, каже: — Пане Онуфрієнко, то ви писали мовби я. Бо я так ходила з братом, колоски збирала. Потім врешті, бачите, про 33–ій рік я написав одну поему.

Пит.: Може прочитаєте?

Від.: Ні. То забагато читати.

Пит.: Ні, прочитайте, чому. Ми візьмемо то на тясьму, то буде дуже гарне закінчення.

Від.: Бо той вірш, бачите, цей вірш „Моя тринадцята весна" навіт, газета „Свобода," щоденник у Ню Джерзі надрукували у 63–му році. Ні, то в 83–му році. То вони надрукували цю всю поему заміст редакційної статті в одному місці.

Пит.: То може нам прочитаєте?

Від.: А Ви що хочете, записати?

Моя тринадцята весна
Ніколи не забудеться весна

Не знаю я, коли сніги розстали,
Як голубіла в світі далина,
Як перелітні птиці пролітали,
Як з Ворскли крига рушила як шум,
Поплив так довгожданний берегами,
Я тільки й пам´ятаю.
Чорний сум і чорний град,
і чорну смерть над нами.
Я тільки й пам´ятаю як блукав,
Шукаючи... з травою,
Як друзі мерли — як день настав
Коли важкою, мертвою ходою
Ішли зривати перші колоски,
І як нестигле зерно їли — їли,
І всі думки, і всі й всі думки
Кружляли там, де жито недоспіле.
Як сидів над річкою щодня,
І вудив рибу — все забувши в світі,
І як сестра, голодне пташення,
Приносила неспечені — пригріті макухи
І я їх їв,
І як хотілось хліба хоч крихтину.
Проклятий рік!
Ой як ти напоїв нещастям душу
Гірко — до загину!
Мені тоді тринадцятий минав...
О! Скільки я за рік один зазнав!...
У восени коли прийшов до школи,
Побачив я, скількох між нас нема!
І з ними не зустрінуся ніколи!
Давила думки чорна пітьма...
І я не знав — радіть мені, чи ні
Що я не вмер десь впавши в бур´яні,
Що переліз з опухлими ногами
Стрімкий життя скривавлений поріг!
Життя ж ішло...
Минали дні за днями,я
І я забув —
Що лиш забути міг...
Та стільки не забулось на завжди
... мали вже воли. (?)
Заплющу очі...
Сунуться картини...
То перший труп померлого в зимі.
Позлі... здохлої конини,
То діти пухлі... сині... і німі.
І друзів добрих, Павлика й Петра,
Взяла весна —
... страшна пора...
Пригадую...
Мов очерет похилий
Стоять вони — худі...
А поруч батько — тихий й безсилий
І всі мов небо — тихо й бліді.
О, запах теплої житної хлібини,
Що в перше з печі вийшла в жнива!
Той чистий хліб
Без бур´яну і глини,

Був мов життя,
Мов сила вікова,
Ми знов жили — позаду ніч голодна.
Ми знов жили — ми їли хліб і сіль.
Жила земля, і річка повноводна
І сурми щастя грали звідусіль.
Часи голодні юности сумної
Вже ген позаду там, ... вмер.
Чомусь ти серце б´єшся в неспокої
Побачивши звичайний хліб тепер?
Я дійсно не забуду всякі гри.
Немов дідусь стома роками вбитий,
Дививсь на все з невидної гори,
І підземеллям, глибоко покритим,
Мов дикий предок, витягнений з книг,
Вишукував харчі я диким зором,
І їв усе, що лиш ковтати міг,
Забувши обережність, біль і сором.
Я так любив — я так любив книжки!
Я крав для них кождісіньку хвилину!
А в ту весну, я доторком руки
Не ворохнув друковану сторінку!
І дивом лиш згадаю — в осени —
Що як книжки, і зошити і школа
Здалась такими дивними вони,
Немов в житті не бачив їх ніколи.
Кати! Кати!
Коли відплата буде
За люту смерть, яку ви нам дали?
Коли спаде важкий туман облуди
В яку ви світ сьогодні обвели?
О! Прийде час жорстокої розплати!
Тремтіть кати!
Ми ще міцні, живі!
І не втекти вам, чорні супостати
З руками в нашій праведній крові!

Цей вірш написав в 73–му році.

Пит.: Чи Ви думаєте, що той голод дійшов у психіку українського народу?

Від.: Я не думаю. А то ось чому: тому, що багато тих людей, які його пережили вже померли на Україні, вже старі, які вимирають, а молоде покоління про нього нічого не знає.

Пит.: То є, що я питаю, чи люди про то зі своїми дітьми говорили, чи вони про то не споминали?

Від.: Ні, бачите, дітям не було про що говорити, бо діти самі його пережили. А пізніше...

Пит.: Ні, але той, що пережив скажемо ... і діти його вже народилися після голоду. Чи Ви думаєте, що на Україні йшла мова про той голод? Офіційно він не існував, але чи неофіційно люди знають, що він був?

Від.: О, так. Не офіційно так, бо якщо таке порівнять про 33–ій рік, бачите, 33–ій рік не кажеться — голод, великий голод, малий голод, чи інше, а 33–ій рік — оті тільки цифри — стали символом великого національного нещастя України. Що як десь хтось вам сказав 33–ій рік, це вже само собою говорило про що йде мова.

Пит.: Так що значить, думаєте, що більшість народу, більшість населення на Україні знають, що голод...

Від.: Всі знають, тільки, що одні його пережили, а другі не пережили. Знають про нього з книг.

Пит.: Ну я думаю, що на Україні вони з книг не можуть знати, бо там про то нічого не пишеться.

Від.: Є. Візьмім, скажім, цей роман скажім отой прогінка(?) Ну тепер 15 літ яких тому. Там є там один, скажім, що партійці якогось зняли з праці, бо той... ще 33–ій рік розповів. Отже коли він тільки там 33–ій рік розповів, вже в книжці яка вийшла, отже не підпільно там вийшла. Тепер знов, сказать, були розмови, такі наприклад, судили декого, скажім, такий був один голова колгоспу, і він, отже, за якусь жінку забив щось за те, що вона колоски крала,... потім витягла й того голову потім судили, і пізніше коли, скажім, я пригадую... коли у райкомі комсомолу розв´язалася однієї дівчини, яку хотіли про яку приймали до комсомолу, і потім це коли її питалися, чи хтось судився в родині. Вона каже так. Хто? Мати. За що? Колоски крала і за те судили. То, я ніколи не забуду, такий Василь Григоренко був секретар райкому комсомолу, жили там, дуже добре знаю, і він каже: — А то часи були, то каже.

Пит.: А в якому році це було?

Від.: А то вже в 50–му році? Ні, це було десь перед війною, вже скажім, може в сороковому році.

Пит.: І тоді споминали про голод?

Від.: І споминали... Коли дівчина сказала, що те значить, що мати судили за те, що колоски рвала, то той каже: — То часи... були. Навіть, значить, партієць говорив про партійця, який судив жінку... Уважалося, бачите, пізніше, що, мовляв, щось партія невинна? Ухили були. Що то робили люди, які мовляв, перегнули — передали куті меду як кажуть. Так. Таке саме як це, Ви знаєте як то була колективізація? Заганяли людей всіма силами, а потім коли вже загнали людей в колгоспи, тоді появляєтеься в 1930–му році... величезна відома всім, що цікавилися сов´єтськими проблемами називалася „Запаморочення від успіхів". Де Сталін осудив тих, що хто виконував його розпорядження.

Пит.: А він не хотів того сказати.

Від.: А він того не хотів сказати. Він каже, що то все, то перегнули палицю. І тим часом ... а значить то партія невинна, партія чиста. Все гаразд, а то тільки знайшлися люди, виконавці, тоє розпорядження партії, які не зрозуміли тих розпоряджень як слід, і почали перебирати міру.

Пит.: Чи в Вашому селі так як розповідає, приїздили й тих трупів забирали, чи то не було таке явильне...(?)

Від.: Ні в нашому селі не було так, бачите. Я не можу сказати за село. В ті часи, коли вже голод був, то, між самим 30 років було, ще не минуло, мені в травні 30 років ... але, голод... квітень був, то мені 13 навіть не було. То в ті часи, ми тільки думали як зварити. До села вже ніхто не ходив, бо не було чого йти. Так що я, що в селі було, я навіть не можу сказати Вам, бо я там не був.

Пит.: Так що Ви робили цілий день?

Від.: Де?

Пит.: Скажім, що вдома.

Від.: Вдома?

Пит.: ...як Ваше життя виглядало?

Від.: Бачите, життя виглядало ще до кінця навчання. Отже до школи ще ходили, бо школа працювала.

Пит.: А як далеко була Ваша школа?

Від.: Школа була три кілометри. То до школи ми ходили, отже, але тільки що в школі там сиділи вже пухлі деякі діти, отже, а потім бувало, так що скажім, той не прийшов — до школи вже. Вже немає. Помер. Я пригадую там, один, на кінці хутора жив, бо ж ми ходили, з хутора. На кінці села, як ми ходили з хутора до школи, то пригадую, Микита був, Микита, Мирний, по мойому, прізвище його було. Отже, отже батько його помер, а мати жила з тим хлопцем удвох. То я пригадую, що, як у січні 33–го року, мати тягла задню кінську ногу, бо коні ще дохли, вже, дуже, багато коней, коні помирали, бо не було чого годувати, сіна, запасів нічого не було, от і худобі не було ніяких харчів, сіна запасів, нічого не було, бо то роки ... не було кому працювати в колгоспах.

Пит.: Так що в Вашому селі не вирізали так худобу як по других, як увійшли в колгоспи?

Від.: Вирізали, худобу так...

Пит.: Але ще...

Від.: І то, бачите, то були, вже коні були вже в колгоспі. Коней приватно ніхто не мав. Але в колгоспі не було кому їх доглядати, і вони вмирали, значить, і коні ... в колгоспі вмирали від недогляду і від недостачі харчів. То я пригадую, та жінка тягла задню кінську ногу, по змерзлі землі циг? (?) по снігу, я пригадую. Отже, то, значить, харчувалася вона, але той син її помер. То він так, ми його знали, там був, Микита не прийшов до школи. Потім ще там, значить Мурко! Мурчик! Потім Василь Пуцька такий був, той він, той також помер, пухлий був, потім, не стало в школі. Це був кінець травня. Так що багато їх не приходило вже до школи. Пізніше деякі вже пізніше вже померли навіть, вже в кінці травня, червень.

Пит.: Але був голод на Україні в 21–му році також здається, ні?

Від.: Так, в 21–му році був голод, я вже не певний ... вік був, то він? отже я тільки знаю, батько розповідав. Але бачите, той голод був ...

Пит.: Чи люди пригадували той голод, і порінювали...

Від.: Бачите, люди не могли його порівнювати, одного голоду з другим, тому, що 21–го року голод був наслідком посухи. Неврожаю. Тоді ввесь південь України був, отже, засуха вдарила, всі врожаї пропали, на Дніпропетровщині, Херсонщині, Одесі, ...от тепер, аж до нашого району дійшло. Отже південь, тому, що наш район це, останній район Полтавщини, на південний захід. Отже, бо то вже на Ниж і (?)... східній район вже Дніпропетровщина була. То ця засуха вдарила й наше село. Але кажім, у других частинах Полтавщини хліба було багато.

Пит.: В 21–му році.

Від.: В 21–му році. І кажім я знаю, що мій батько і дядько поїхали до родича якогось, який жив десь у Гадячі. В Гадяцькому районі. Отже, вони в Гадяч поїхали, от і в Гадячу там прожили самі й хліба привезли собі. ...Вже, бачите, не було хліба в однім місті, то можна було дістати в іншому місці.

Пит.: А в 33–му році

Від.: А в 33–му голод вже... То вже не засуха, то було спеціяльно вже зорганізоване, так що то не було ніяке нещастя, якесь, природне нещастя, чи щось таке. То ні, то вже від того рятунку не було. Там можна було врятуватися. Деякі померли люди із голоду в 21–му році, але в 21–му також крім голоду ще хвороби нападали. Мій батько захворів також, якусь хворобу мав. То, от, вижив. Так що то зовсім інше. То не можна цілковито порівнювати. Потім сам, той, сам совєтський уряд тоді допомагав. Значить організував допомогу, голодуючим, тим, селянам. Там над Волгою скажім, там посуха велика була, туди посилали — багато хліба, во, і то зовсім інше. То немає що порівнювати.

Case History UFRC15

Paraskevia Wolynsky, b. October 9, 1923, second of 3 children of a railroad worker in the town of Novi Sanzhary, a district seat in Poltava region, which had a mixed population of workers and peasants. Narrator states that during the famine the whole town starved and about a third of the population died. Responds on several occasions that she was too young to remember much, but regarding the famine, states: "people died like flies." Narrator's mother went to buy bread in Russia, where "there was no famine," but later the police forbade this. Children who went to school were not given anything to eat there. The school was later closed because people were exhausted and many were swollen from hunger. Everybody, including the collective farmers, starved. "I saw how every day they picked up (the bodies), they took round a wagon and gathered the dead around the village or carried them off." Narrator gives information on late husband, who was born 40 days after his father was shot by the Bolsheviks and whose brother was arrested during the Yezhov Terror. Narrator also gives information on being taken as a laborer to Germany during the War and evading forced repatriation.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я й прізвище.

Відповідь: Я називаюся Параскевія Волинська.

Пит.: Дата і місце Вашого народження?

Від.: Я народилися 9–го жовтня 1923–го року в містечку Нові Санжари Полтавської області.

Пит.: А який був чисельний стан Вашої родини, в Ваших батьків?

Від.: Мої батьки мали мене й сестру й брата.

Пит.: А Ви які в черзі?

Від.: Я є друва в черзі.

Пит.: А який був земельний стан Вашої родини?

Від.: Мій батько був, як сказати, робітник, належав до робітників.

Пит.: А що докладно Ваш батько робив?

Від.: Він працював у галузі залізничної лінії, роз´їжджав, яку функцію виконував він, я докладно не можу Вам сказати.

Пит.: А чи можете більше щось сказати про село Ваше? Величина його?

Від.: Нові Санжари це населення там може яких пару соток людей. Так що то мале, мале село.

Пит.: І в більшости люди були селяни, так?

Від.: Були селяни, робітники, і селяни деякі працювали в колгоспах, а другі на залізничній дорозі або щось інше.

Пит.: Так що були селяни і робітники, так що залізнична лінія переходила через. А скільки людей згинуло в 1932–го–33–го роках з голоду в Нових Санжарах?

Від.: Я Вам скажу, що може яка третя частина людей згинула в той час.

Пит.: І хто то був, чи то були і робітники і селяни?

Від.: То були і робітники і селяни, вся місцевість голодувала, всі голодували. Всі голодували. Не дивлячись, чи вони були робітниками чи селянами; в той час уже не мали земель, знаєте, особистих земель.

Пит.: Ви мабуть не пам´ятаєте, але може Вам щось оповідали з часів революції, як переходила революція через Нові Санжари?

Від.: З часів революції оповідали, що проходили багато: — Врангель і Денікін і Петлюра, різні партії білогвардійські. І безумовно, особливо українців, карали, прив´язували до коня і потім шаблями рубали місцевих українців, так.

Пит.: Якісь ще знаєте більше конкретні випадки?

Від.: Я бачите лише з оповідань це чула, бо в той час я ще не народилася. Але, оповідали люди, що переходили, грабили особливо ті білогвардійські партії.

Пит.: Скажіть, будь ласка, як Ваша управа в селі виглядала в часи 32–го, 33–го роках? Чи то були місцеві люди, що управляли селом?

Від.: Так, місцеві, назначені... так.

Пит.: Приїжджих багато не було?

Від.: Приїжджі, якщо й були, то я багато не пам´ятаю, бо в той час, я ще була малою.

Пит.: Чи мали Ви який досвід зі сексотами, чи з НКВД чи ҐПУ, Чека?

Від.: Ми особисто не мали.

Пит.: А чи знаєте коли повстав колгосп у Вашому селі?

Від.: Ви знаєте, що я не можу Вам сказати, бо ми не...

Пит.: Яка була доля церкви, взагалі релігії, чи Ви щось знаєте, в Вашому селі, чи Ви щось знаєте?

Від.: Я за релігію не можу Вам сказати нічого, бо я виросла церкви вже були зруйновані й якщо і бачила, що мама молилася, то мама не хотіла вчити нас, бо боялася, що ми через те потерпемо.

Пит.: А чи були якісь ікони в Вас у хаті?

Від.: Ікони, мама моя мала вінчальні ікони, але пригадую один раз прийшли, з якої причини я немопу докладно сказати, але зірвали ікони і потоптали.

Пит.: Хто то був?

Від.: Місцева міліція.

Пит.: А приблизно коли то було, в якому році?

Від.: То було десь може в 34–му або 35–му році, по голоді.

Пит.: А тепер щодо голоду. Коли почався, коли Ви відчули голод у Вашій родині?

Від.: У 32–му році, в початку 32–го року, а в 33–му році то вже була страшна стихія проходила, люди мерли як, як мухи падали.

Пит.: А як у Вашій родині? Ваш батько, кажете, працював?

Від.: Мій батько працював і дуже рідко появлявся додому, а то все було на маминих плечах. Мама пробувала їхати до російських міст, до Москви і до інших, щоб купити декілька хлібин, привезти, залишити, і поїхати знову купити. Поки довідалися, що то мама робить і пізніше заборонили.

Пит.: Куди мама їздила?

Від.: Мама їхала дс Москви й в інші місця.

Пит.: Як далеко до Москви від Вас було?

Від.: Від нас до Москви, від Полтави, скільки то було, яких шість годин, так потяг проходив безумовно були остановки, як довго вона мусила стояти...

Пит.: Чи Ви знаєте, за що вона той хліб купувала?

Від.: Якщо збереглося ще якийсь перестень золотий, переважно за золото, бо гроші в той час нічого неварті були, отже все що якусь дорогоцінність мало мусила міняти на хліб.

Пит.: Так що в Москві був хліб.

Від.: Так, абсолютно, в Росії голоду не було. Привозили хліб, яких три–чотири хлібини купить, привезе, залишить, а сама знову їде. Але пізніше, як довідалися, міліція місцева міліція, то заборонила навіть маму хотіли посадити.

Пит.: Як то відбулося?

Від.: Відбулося так, що дали попередження й заборонили виїзд із села.

Пит.: А батько не привозив Вам, він не мав...?

Від.: А батько в той час, я не знаю з якої причини, але дуже рідко був у дома. Приїжджав, приїде на деякий час і знову поїде. Так що ми від батька багато помочі не мали.

Пит.: Якби й мали гроші, то нічого не можна було купити.

Від.: За гроші не можна було нічого купити, особливо в Україні, де всі голодували, так що не лише хліба, навіть картоплі чи щось інше, неможна було дістати.

Пит.: А як було з збіжжям в селі? Чи забирали, Ви пам´ятаєте, щоб приїздили?

Від.: Зі звіжжям, хто мав то приїжджали й забирали навіть як Ви мали мішок картоплі захованої десь. Пробували люди зскопати, щоб по трошку брати знаєте, то як дізнавалися, то приїжджали і забирали все, розкопували і забирали.

Пит.: А Ви пригауєте, хто приїжджав?

Від.: Місцева міліція, але наказ був із верху з Москви.

Пит.: І Ви пригадуєте, як забирали збіжжя від людей?

Від.: Так, абсолютно.

Пит.: Від Вашої родини?

Від.: У нас збіжжя такого запасу не було тому, що ми були робітничої кляси. А селяни, які мали може кусочок землі, що мали збіжжя якесь, то якщо десь заховали, то приїжджали одкопували й забирали, і навіть карали за це. Були випадки, що люди збирали колоски на ниві й як їх завважили, то арештовували за то і висилали на Сибір.

Пит.: Ви знаєте про такі випадки, чи тільки чули?

Від.: Я чула, особисто не знала, але чула за такі випадки; імен я не можу сказати.

Пит.: Опишіть, як виглядав голод у Вашій місцевості.

Від.: То був такий час, що людина не думала ні про що, а лише, щоб щось з´їсти. А їсти не було нічого. Не лише моя родина, але все населення голодувало.

Пит.: А чи Ви ходили до школи?

Від.: Я ходила до школи в той час, але пізніше школи закрилися, бо коли людина вже знесилена, багато людей пухли, були вже цілком. Так що науки не було.

Пит.: Дітям в школі також не давали їсти?

Від.: Ні.

Пит.: Чи були Ви змушені просити, жебрати?

Від.: То не було де жебрати, бо де Ви будете жебрати, як усі голодні?

Пит.: Через Ваше місто переходила залізнична лінія. Чи Ви бачили які транспорти їхали?

Від.: Я не бачила, бо то від залізничної станції було може яких з п´ять кілометрів, то як людина знесилена, то вона навіть кілометра не може іти.

Пит.: Чи зустрічалися Ви з випадками людоїдства?

Від.: Я чула за такі випадки, але не той...

Пит.: А чи голодували також і колгоспники?

Від.: Абсолютно, абсолютно, всі голодували, всі. Люди, які працювали при збіжжю чи при якоїся городині і перед тим, як вони їшли додому після щоденної праці, то їх провіряли, чи вони часом там зерна не заховали собі там у кишеню чи десь. Так що ніхто не міг скористати нішогон хіба може зерна чи кароплину сиру з´їв під час праці.

Пит.: Чи знаєте, як Ваші тітки чи дядьки пережили голод?

Від.: Ми мали дуже малу родину. Моя мама мала одну сестру і мій батько мав одного брата.

Пит.: І як вони пережили?

Від.: Вони також пережили так само тяжкі часи. Бо так само були робітничої кляси й те саме пережили.

Пит.: А де вони працювали?

Від.: Мій дядько працював при лісничим, а мамина сестра то була при господарстві вдома.

Пит.: Чи Ви бачили людей, які померли з голоду?

Від.: Я бачила, як возили кожного дня їздили підводою і забирали мертвих по селі або везли. Але, що з нашої родини ніхто не помер, так що особисто не пережили такої трагедії.

Пит.: Чи хтось з Ваших знайомих чи з дітей, що з Вами в школі були померли?

Від.: Багато померло, так, але не пам´ятаю імен, бо то вже дуже давно було, багато часу пройшло.

Пит.: Чи пам´ятаєте ще щось, що залишилося в пам´яті з голоду?

Від.: Пам´ятаю, що до цього часу, як викидаю кусочок хліба, то аж за серце щипає.

Пит.: Чому Ви завдячуєте, що Ви голод пережили?

Від.: Я завдячую тільки старанню моєї мами. Пригадую один день, де вона була я не знаю, але принесла кусочок хліба і просить, щоб я їла, а я прошу, що Ви їсте? І нарешті розділилися по крихотці й з´їли той кусочок хліба.

Пит.: Чи була якась крамниця?

Від.: Так, була крамниця, але там нічого не було, неможна було цістати в тій крамниці.

Пит.: Так що робітники, які працювали, не мали де купити.

Від.: Абсолютно, неможна було купити нічого. Лише за золото ви могли десь щось заміняти в когось, але треба було їхати до Росії, а Україна голодувала.

Пит.: В Україні не було крамниць де можна було за золото виміняти?

Від.: В Україні були називалися торґсіни, але в тій місцевості де я жила там не було; треба було їхати так само десь, я не пригадую в яких місцях були. Люди їхали й несли перстені й кульчики чи мали...

Пит.: А за що Ваша мама купувала?

Від.: Так само за золото, що ще мала десь, перстень вінчальний чи кульчики, хрестик, то все лиш, щоб купити хліб.

Пит.: До Москви.

Від.: Так.

Пит.: Чи мама оповідала як виглядало життя в Москві?

Від.: В Москві виглядало життя нормально, нормальним шляхом проходило. Бо то був штучний голод яким лише Україну старалися знищити, покорити.

Пит.: Як люди в той час говорили, чому є голод?

Від.: Люди говорили, що так як вони чули, як держава говорила, що вони не хочуть війни, стараються все віддати, щоб лише не воювати...

Пит.: І тому треба було здавати збіжжя.

Від.: Так, так, і збіжжя і гроші. Так люди вірили бо ніхто ніде не роз´їжджав у ті часи, такщо те що чули говорили, а якщо хтось і догадувався то боявся навіть своїй родині сказати.

Пит.: Чи могли б Ви щось сказати про родину Вашого покійного чоловіка?

Від.: Мій покійний чоловік народився в Сумській області, у селі. Я не пригадую, як називалося це село, але батько його був у українській армії, служив, і коли українську армію розбили, то його батька заарештували ї розстріляли. Мій покійний чоловік народився 40 днів після того як його батька розстріляно. Мав він ще брата на 11 років страшого вій нього, але його так само в 1936–му році заарештували і так побили, що три дні пізніше помер.

Пит.: Чи це було зв´язано з процесом СВУ?

Від.: Так, так. Він в той час вчився в університеті, кінчав університет, або може вже закінчив, але належав до тієї Спілки Визволення України й коли їх заарештували то 36, 35 мужчин і одну дівчину. Мого чоловіка брата били. На стільки побили, що через nhb lyi помер, а решту деяких постіляли.

Пит.: Так що в якому році це було?

Від.: Це було в 1936–му році.

Пит.: Так що Ви це знаєте з оповідання?

Від.: Так, з оповідання. (*Such a connection is unlikely, since the SVU trial took place in 1930, six years before the brother was arrested. Of course, narrator could be confusing dates. — Editors' note*)

Пит.: Як Ваш чоловік пережив голод?

Від.: Я думаю, що так само пережив, як всі.

Пит.: Чи він щось оповідав?

Від.: Лиш оповідав, що голодували страшно.

Пит.: А з якої він походив родини?

Від.: Вони мали землю, але в той час землі були сконфісковані, лише залишили там маленьку частину на огород. А то відібрано.

Пит.: Вони не були крукулі?

Від.: Ні, його дід мав багато землі, але перед тим як, перед революцією ще продав, напевно дізнався, що будуть забирати землю, отже продав.

Пит.: Чи родина була в колгоспі?

Від.: Я Вам навіть не можу сказати, бо його мама, чи вона робила в колгоспі чи ні, мій покійний чоловік вчився в той час і мав великі перешкоди по тому, що батько розстріляний і брат так само належав до Спілки Визволення України. Його біографія була дуже чорна. Пробував поступити до медичної школи, шість місяців після того взнали й викинули його. То він поступив до іншого якогось інституту, так само вигнали, нарешті виїхав десь в якесь місце змінив прізвище й закінчив учительський інститут, але лише закінчив і війна началася.

Пит.: А може ще коротенько скажете, як Ви дісталися на захід? Яка Ваша освіта?

Від.: Я закінчила середню школу й коли почалася війна, то забрали до Німеччини.

Пит.: На працю Вас забрали?

Від.: Так, так.

Пит.: А як то відбувалося?

Від.: Забирали по роках, чи яка родина скільки в родині було, якщо більше було, то скоріше забирали. Отже мене, я була на списку два рази викликана. Один раз переховалася, а другий раз брат за мене пішов до Німеччини. Я не хотіла того, але, що він каже, що його товаришів забирають; однаково його заберуть, то ліпше він піде цим разом за мене чим попаде з людьми яких взагалі не знає. Але, нарешті в 1943–му році забирали і виганяли всіх і в тім числі і я попала.

Пит.: І де Ви в Німеччині працювали?

Від.: Я на жаль не працювала, бо по дорозі я була поранена й мене забрали.

Пит.: А як поранені, як то сталося? Було бомбардовання?»

Від.: Було бомбардування й кусок шрапнелю, о я тут маю на тому коліні. То я не могла працювати, а була в будунку де були непрацездатні, а потім вийшла заміж.

Пит.: То вже по війні Ви вийшли заміж, по капітуляції?

Від.: Так, так. І виїхали, були в Австрії, а потім як забирали до Канади, то чоловік виїхав до Канади й як вислав візу я поїхала так само.

Пит.: Як вже в Канаді життя Вам пішло?

Від.: Знаєте, я маю листи які чоловік мені писав із того, з Канади, що яке то життя, що людина не боїтіся, що її й на кожному кроці можуть заарештувати, й є що їсти, можна сказати ріскішне життя. Знаєте, я непідготовлена до такої теми...

Пит.: Вернімся ще до голоду й до того, як агітації робили в колгосп?

Від.: Наприклад, збирали населення, які мали землі відповідну частину землі і вони хотіли, щоб ви ту землю віддали до когоспу і приходили працювати там. Кажуть, як ви маєте землю і ваш сусід має частину поля й в вашого сусіда вродив урожай добрий, а на ваше поле град упав і побив вашу землю, ваше збіжжя. І ви втрачаєте, ви нічого не маєте, а ваш сусід має. А як ви віддасте землю свою так само й інші й йдете до колгоспу, то за кожний трудодень ви дістаєте стільки то зерна, стільки городини, стільки грошей отже вам, ви мажте з того користь, бо ви нічого не тратите. Чи частина поля зруйнована, чи маєте урожай чи ні, ви дістаєте за кожний трудодень заробіток, збіжжям і грішми. Так що ви на тому користаєте. Так само ж худобу ви віддаєте, ви дістаєте молоко й дістаєте сир і м´ясо й все. Ну й люди цікавилися, але що багато людей на то не погоджувалося. Отже чи вони погоджувалися чи не погодужувалися, але мусили погодитися. Так як мій батько, пригадую ми мали хату. У селі переважно хати мали, одна кімнати з одного боку й друга з другого. А ми мали на декілька, декілька спалень, кухню і кладову, що там приготовляли мати, овочі різні законсервовувала, а батько наливки різні. Ну й батька викликають один день, одної ночі приходить і говорить, що хочуть нашу хату, другий, третій і нарешті каже, що мусимо віддати хату.

Пит.: А який то рік був?

Від.: То було десь може в 33–му році.

Пит.: По голоді?

Від.: Так, но голоді. І кажуть, що наша хата надається на сільську поліклініку. І вони нам дадуть другу хату, але що, так само гарну й з садочком і все, лише, що не така, як наша. Нарешті погодилися мусили віддати ту хату, але, що ніякої поліклініки з того не зробили, а жив голова сільради.

Пит.: А хто він був, чи він був місцевий?

Від.: Безумовно.

Пит.: А з якого клясу він походив?

Від.: Так само з робітничої кляси, але мав владу.

Пит.: Був партійний?

Від.: Так.

Пит.: І де Ви мешкали де Вам дали?

Від.: Нам дали так само, так само непогана хата, гарний садок, і в гарному місці, але, що не така, як то була. Там хто має владу то користає на кожному кроці.

Пит.: Як особисто Ви пережили голод як дитина? Які були прояви, познаки в Вас на тілі?

Від.: Познаки були такі, що появлялися рани на тілі. На ногах, наприклад, я на ногах мала такі рани, що ніяким способом не гоїлися, так як туберкльоз кістки. То мама вилікувала тими, як вони, кактус, сік із кактусу прикладали і тим, таким способом вигоїлися.

Пит.: Чи Ви спухлі були з голоду?

Від.: Я не була пухла, але на стільки була знесилена, що лише вже навіть ходити не можна було, а лише хотілося спати.

Пит.: А як Ваші брат і сестра?

Від.: Так само. Не були пухлі, але були вже на стільки знесилені, що лише лежали й спали.

Пит.: А тоді як маму заборонили їздити до Москви?

Від.: З трави, листя товкли шкіру із того, із дерев і так.

Пит.: Звірят вже жадних не було в селі?

Від.: Не було нічого. Ми, наприклад, не їли мишей чи, кажуть, що люди поїли собак, котів і миш, і все. Але, що коріння із трави, листя й лише на тому врятувалися.

Пит.: Будь ласка, скажіть, Ви були в таборі в Лієнці і там насильно, знаємо забирали на „родіну." Чи можете про це Ваше пережиття сказати?

Від.: Коли нас повідомили, щоб добровільно зверталися, приїдуть забирати на „родіну" (батьківщину). То ніхто безумовно не хоче вертатися, бо знають, яка доля їх чекає отже оголосили голод. Три дні не їли нічого. І коли приїхали — сказали, що затра ранком збирайтеся, якщо не будете добровільно їхати, то будуть забирати силою. То вийшли жінки з дітьми. Священики з хоругвами, а кругом обступили чоловіки, зробили такий ланцюг. Сподівалися, що будуть розбратися, отже оборнятися. Але, на жаль то була сила. Начали брати силою, розривати. Люди так як на морі хвилі хиталися, душилися від тої сили і безумовно, що багато людей забрали. *Truck*–и наповнили й повезли. І коли пізніше повернулися назад то так як після боєвища все речі лежали, гроші пачками.

Пит.: А Ви як врятувалися?

Від.: Я вртивалася, можна сказати, що коли моя черга вже прийшла то вже *truck*–и були наповнені й я тоді з маленькою дитиною почала втікати. Втікала через річку в яку жінка вкинула троє дітей й сама плигнула і втопилася. А так само через ліс де чоловік, забив цілу родину й дітей й жінку й сам застрілився.

Пит.: Так, щоби тільки не повертатися.

Від.: Щоб не повертатися.

Пит.: Ви не знаєте імен?

Від.: Ні, не знаю.

Пит.: Українці?

Від.: Я думаю, що вони українці. Там багато було родини, які козацькі родини, донські козаки. І я втекла і в горах поеребувала може яких три місяці. Так само кормилася корінцями.

Пит.: А потім повернулися?

Від.: А потім повернулася. Перед тим іще коли, коли втекла в гори то в місці зустріли дівчата й хлопці, які верталися на „родіну". І кажуть, що ми їдемо і ти з нами поїдеш, бо бачуть, що українка також. Але я цілий час плянувала, щоб утекти, бо я не хотіла вертатися, знаю яка дколя мене чекає, що дитину заберуть, а мене на Сибір відправлять. Но і коли...

Пит.: А як з Вашим чоловіком було?

Від.: А з чоловіком. Ми в той час перебували в Відні. Я була в одному таборі, а він був у другому, бо не тримали чоловіків і жінок разом. Але чоловік працював і там його тримали. Відробив день, замикали на ніч, і мав право приходити два рази на тиждень на пару годин провідатись. І коли я почула, що російські війська наближаються до Відня, то деякі чоловіки прибігли і кажуть, що треба втікати, бо вже недалеко військо російське. Ну то я з Відня втекла і так ішла куди люди йшли, і я за ними, аж до самої Італії. Перейшла гори, і побула в Італії, але безумовно чоловіка не знайшла, вернулася назад і то якраз попала в той Лієнц, там де забирали силою. І коли я поїхала до того міста, ті дівчата і хлопці кажуть, що поїдемо на родіну завтра і все буде добре. Я собі думаю не буде воно добре. І плянувала втекти й нащастя в Італії, того в Італії, в Австрії то під землею майже ціле місто порите тими катакомбами. То я втекла туди, але за мною гнався один із росіянів і нащастя, що там так порито в різні місця, тії катакомби, що він пішов одну сторону, а я в другу.

Пит.: Ви з дитиною?

Від.: З дитиною, так. Боялася, щоб дитина не заплакала то закрила йому вуста, але нащастя втекла. Втекла в гори і перебувала яких три місяці кормилася самими корінцями й з того з трави.

Пит.: А чоловік прийшов за Вами шукати?

Від.: А чоловік прийшов туди, де я перебувала і коли побачив, що мене вже немає, то він подумав, що я поїхала до дому в Україну й поїхав. Так само. За мною поїхав добровільно, бо думав, що я вернулася додому. А коли приїхав, то їх навіть не повезли туди на місце, а відправили. Не знаю, де відбувався суд, але дали йому сім років до Сибіру ув´язнення тяжкої роботи. І через декілька років він пробував утікати, його зловили і дали ще три роки. Так що відбув 10 років тяжкої праці. А потім вернувся і помер, в скорому часі.

Пит.: Так що то така трагедія.

Від.: Така трагедія й якби сказати, що справді були ворогами народу, свого народу, то вже знав би за то терпиш, а так ціле життя люди терплять і не знати за що.

Пит.: Дякую.

Olha Odlyha (nee Antonova), b. 1919, only child of a teacher with ties to countryside, in Chuhuiv (district center, Kharkiv region), later moving to Kharkiv. Narrator saw peasants come to the city and be arrested or die in the streets. Narrator's family had workers' rations, but food was scarce in the city from 1929 on. "Before that there was NEP, and life was very good, in the material sense, quite good. And even in every sense, you might say. From 1929 everything started to disappear, and they started to close the churches. In Kharkiv, as I recall, not one church stayed open. Some still stood, but were locked up, most were closed." Narrator's father was arrested in 1938. Her mother's uncle, an engineer, was arrested earlier and served two years. Narrator's family, which had sought work in the countryside in the 1920s, returned a couple of years after the famine to Poltava region to find empty villages. People said the inhabitants had died off during the famine and that there had been cannibalism. Narrator also includes some information about urban Russification in the 1930s the effects of the Purges in the university and on her family, and about World War II.

Питання: Будь ласка скажіть Ваше ім´я й прізвище. І також подайте Ваше дівоче прізвище.

Відповідь: Зараз я називаюся Ольга Одлига. Але дівоче була Антонова, і я народилася в 1919–му році і жила в Харкові.

Пит.: Ви народилися в Харкові?

Від.: Ні, народилася близько Харкова, місто невелике Чугуїв, так 50 кілометрів від Харкова, але від чотирьох років життя жила в Харкові.

Пит.: Скільки було в Ваші родині.

Від.: Троє. Мама, тато, і я.

Пит.: Ну тут є питання про земельний стан, але, то той до Вас не відноситься.

Від.: Ні, ні. Вони нічо землі не мали.

Пит.: Так що я думаю може тепер перейдемо, бо Ви справді про села, село як так під час голоду не можете нам багато сказати.

Від.: Після, я можу сказати після. Два роки пізніше ми поїхали. Ми їздили на село лиш працювати тільки, й ну, в ті голодні роки правда не їздили, але коли два роки потом поїхали, то були села на Полтавщині абсолютно прожні.

Пит.: Ви може пініше розсказати нам, як ми вже запитаєм дещо про місто.

Від.: Добре, добре.

Пит.: Зараз ми вернемось до того. Коли перше Ви побачили голодуючих селян на вулицях Вашого міста?

Від.: Я точно не можу пригадати, але думаю, кінець 32–го, початок 33–ий рік.

Пит.: В якій частині міста Ви жили? На якій вулиці?

Від.: Вона тоді називалася Карпіківська(?), пізніше Проспект Сталіна. Тепер вона якось ще інакше називається.

Пит.: То було серед міста —чи десь?

Від.: То був район де були скупчені всі великі завони — фабрики як тут називають, а власне такий трикутник там був.

Пит.: Чи Ви б могли може, трошки точніше описати як Ви тих голодуючих бачили.

Від.: Коли йшла до школи, то лежали по вулиці вмираючі люди, в страшному стані, зовсім виснажені, вже напів притомні, і потім бачили їх і мертвими. Так що один раз, мама йшла до роботи, й поклала хліб коло...

Пит.: Ваша мама?

Від.: Так. І коли йшла на сніданок, чи вже по роботі, то він ще вже лежав мертвий, і той хліб коло нього був. Вже не мав сили з´їсти. І взагалі мама зраня... бо ми на харчі мали хліба досить. То вона підрізала це, що могли віддати, й то нарізала кавалками, й цілий день йшли й стукали в двері, ті люди з села, і...

Пит.: Люди... в Ваші двері?

Від.: Так, просили хліба. І лежали по вулицях. Ну, й ми давали, все, що могли, віддавали, але я не знаю, чи то їм дуже могло помогти, чи ні.

Пит.: Чи те число людей зростало, чи воно не...

Від.: О, *yeah*. Зростало, зростало.

Пит.: І коли було найгірше, коли...

Від.: *Yeah*, в 33–му році, але точно не можу пригадати. Цікавий є, що розказував ще, коли я була в університеті, то один з наших викладачів, він був аматор фотограф, він дуже любив фотографію, і робив, навіть, мистецькі фотографії, і під час того голоду він, хотів фотографувати байдужий натовп людей, проходячі, і, тобто не всі байдужі були, але людиу поспішали, проходили, і він таки завважив таку ситуацію, що людина протягає руку за хлібом, простягає, і люди йдуть. Ну, й він то... Тільки наставив фотоапарат, як зразу міліціонер його забрав.

Пит.: То дуже цікаве. Чи Ви можете нам дещо сказати, чи ставилася міліція до голодуючих селян?

Від.: Я не знаю. Я не бачила, справді, якось вони не дуже показувалися міліція в той час, не бачили їх багато на вулицях, і я думаю, що не дуже добре, вони були правда, там де були комерційні склепи з хлібами, з хлібом, для тих селян. Переважно там де на багато дорожчий був хліб, і його можна було дістати без карток. Але там стояли великі черги, переважно селяни, я не знаю навіть по чому. Напроти нашої школи був так званий колгоспний базар. І там стояли всі в черзі, але ж його вистачало на дуже мало людей, більшість не могли дістати.

Пит.: А чи Ви бачили, як поліція забирали чи арештували голодуючих.

Від.: Ні, інколи, на базарчику тому, вони порядкували ніби чергу, ну й декого забирали, так. Але й багато міліції якось не бачили на вулиці під час тижня.

Пит.: Ви не знаєте яка доля була тих людей, що вони забрали?

Від.: *No*, я не знаю точно, але можу думати, що доля була Сибір.

Пит.: Але люди в місті так про то не говорили, чи їх, наприклад, щоб вони брали, чи їх відсилали назад до села.

Від.: Не змаю. Взагалі, в нас багато не говорили люди з людьми, говорили лише в своїй родині, і то в деяких родинах також, не можна було дуже вітверто говорити.

Пит.: Чи в той час були харчі по крамницях?

Від.: Дуже мало, дуже мало. Ми мали картки. Мої батьки були, можна сказати, привілійовані, бо вони були персонал, які, були, а кинені так, як робітники. Отже, той кусок? Та хліба на день, то була велика пайка. І тоді, що? Трохи, здається, цукру, більше ніщо, по крамницях нічо не було. Я пригадує, квашені огірки, й то такі дуже поганої якости, такі великі, перегнилі, такі порожні в середині. Цукерки, що наивалися зайчики, не знаю чому, такі знаєте, як тут. Дуже тверді,... от цукор варений, такий. І ті гіркі цукерки і хліб. Ну, ми були щасливі тим, що мали одну добру знайому, ще мамину, каже там то з дитинства, що жила там в Чугуєві, де я народилася, і вони мали бджоли. То ми мали від неї меду. То було харчування в основному, м´яса дуже рідко можна було дістати, дуже, дуже рідко. Один раз батько пішов на базар, і приніс, і сказав, що то є баранина. Але коли мама стала варити, то мусила її викинути, бо то був старий, старий цап. Отже було таке щось смердюче, що вся хата розсмерділася і взагалі...

Пит.: За які роки Ви говорите?

Від.: А, ну, від 29–го року. Почало все зникати в рік великого перелому, як учив в школі. Це 29–ий, і тоді вже почав. До того часу був НЕП, і було дуже добре жити, в матеріяльному стані, то було досить добре. Та навіть у всякому відношенні, можна сказати. Від 29–му почало все зникати, і почали закривати церкви. В Харкові, як я пригадую, не злишилося жодної церкви відкритої. Деякі стояли ще, зачинені, а більшість позакривані.

Пит.: Чи то так раптом сталося, чи поступово?

Від.: Ні, раптом, раптом.

Пит.: Досить раптово.

Від.: Раптово.

Пит.: Чи були Ви особисто арештовані, допитувані?

Від.: Ні.

Пит.: Заслані?

Від.: Особисто, ні.

Пит.: Або хто з Вашої родини?

Від.: Батько мій. *Yeah*. В 38–му році.

Пит.: А ніде в той час?

Від.: Ні. Мамин дядько був заарештований. Він був головний інженер і він був заарештований тоді коли був процес в 30–их роках. Я вже не пригадую, який процес. То був процес інженерів, ну він був заарештований в той час. Він сидів пару років в тюрмі, його допитували, і його... Розказував їхні методи, як стояти на ногах заставляли 24 години, 36, 48, і так далі. Голодом мордували, різні методи. Вже тоді його випустили, але він був зломана людина. Він вже ніколи — поперше він уже не міг працювати там, де він працював, а вже десь у бюрі в місті, і він, а духово був абсолютно заломана людина; як він бачив десь мілідіонера, навіть з далека, то він буде йти 10–ою вулицею, аби не зустріти, й таку дістав манію переслідування.

Пит.: Може ми повернемося до того, що Ви перед тим казали, що Ви два роки після голоду поїхали на село.

Від.: Так.

Пит.: Ви можете нам тепер розказати, що Ви там побачили, що люди говорили?

Від.: Порожні деякі села...

Пит.: А де ж це було?

Від.: Переїздили. На Полтавщині. Може десь інше було також, але оце ми бачили, що, як ми приїздили, то порожні села.

Пит.: А куди Ви їхали?

Від.: Абсолютно порожні села. Я там не пригадую, точно ті місцевості. Ми відпочивали тоді. Навіть забула. Невелике село в Полтавщині.

Пит.: Але Полтавщина є...

Від.: *Yeah*, я знаю, що є більша, але зараз не пригадую собі села. У всякому разі переїжджали села, абсолютно без жодної людини — немає. І забиті вікна в хатах, хати порожні — пустка. Коли доїздили до сел, люди, то вони казали, що там під час голоду. Ну, там і самі можуть то догадатися, але ті люди, що там всі вимерли під час голоду, і розказували, що були випадки канібалізму...

Пит.: Що були там?

Від.: Так. Люди там, там їли членів родини, інколи, що вмирали, тільки вмирали, те, що бачив.

Пит.: Чи є ще дещо, що Ви би хотіли сказати, що Ви вважаєте є важне про той час?

Від.: Ну важне, по–мойому найважливіше, щоб світ визнав це так само, як визнають жидівський голокост. Це є дуже важливе.

Бо я питала тоді як Метелей(?) той був тут. Я питала чи то вже є історичний факт. Чи то є досить говорить, бо як чується те говорять і пишуть, то все так *they say*. Вони як експерти тепер? А просто, що вони кажуть, що так було, вони кажуть. А коли воно вже стане фактом записаним в історії, щоб писали люди, щоб знали, що то було?

Пит.: Я думаю, тому ми цей інтерв´ю робимо, бо на підстави таких можна, і тому я питаю, чи нам можете сказати, може, чи Вам хтось з Вашої родини пізніше казав, чи що Ви пізніше почули від людей?

Від.: Пізніше, наприклад, я чула, жінка приходила прати пізніше вже, вже здається мій батько був заарештований, але приходила, прала в нас, селянка одна.

Пит.: Це було в Харкові?

Від.: Так. Бо моя мама працювала довгі години завжди, ну й, завжди мусили мати когось для допомоги, ні й той. І вона розказувала, що коли їх вивозили, вона була з тих званих куркулів.

Пит.: А Ви знаєте звідки вона була?

Від.: Я не знаю. А вивозили їх на Сибір, то вона тримала маленьку дитину, й дитину загубила. Якось змучена, трохи задрімала, й дитина десь впала, і їй не дали повернутися, не дали шукати, і так виїхали. А тоді ще знаю випадок один, то правда з інших часів, то з 21–го року, мама вчителювала на селі, я ще була дуже маленька, і там куркуль підтримував — тримав людей. Один куркуль тримав це все село, годував фактично, бо голод був також тоді. І ну й вчителів, бо вчителі мали — діставали від держави — за їхню роботу, фунт пшона на тиждень. То все. Ну й всі були голодні, й аби не той куркуль, то те село, більшість би людей вимерли. Там. Вимерли. Деякі померли, але... І нас підтримував і тих. Ну й той коли прийшов той 29–ий рік, вони о вже були в Харкові, бо він був дуже розумний чоловік, із родиною, бачив до чого йдеться, і прийшли його заарештовувати, то він пішов, і положився на льоді, напарився пере тим, тоді ліг на лід, і дістав гарячку страшну, і лежав майже помираючий, коли їх прийшли викидати з

хати, й якось, місцеві людин навіть прийшли, але змилосердилися, й його не вислали їх на Сибір, то вони після того втікли до Харкова, і він навіть якось умудрився синів вивчити і все, хоч вони.

Пит.: Але Ваші родичі пережили той голод в 21–му році?

Від.: Ми з мамою були на селі. Через те ми в голоді опинилися в місті може було трохи ліпше. Я не знаю, як. Тоді був —скрутний час, і по деяких місцях таки й голод.

Пит.: А вони щось розповідали про той голод в 21–му році?

Від.: Я не пригадую щось так багато, бо багато після того робило...

Пит.: Люди назагал про то події, що події що були в 21–му році, люди на загал як говорили? Чи дехто говорив?

Від.: Та чому ні?

Пит.: Люди дискутували, як, як люди до того ставилися?

Від.: Не люди з людьми, я тільки в своїх родинах.

Пит.: Значить в родині так.

Від.: А так, так.

Пит.: І як, що вони, думали про то?

Від.: Ненавиділи влади, та й все.

Пит.: Значить всі люди вважали, що то все було —люди знали, з яких причин то було?

Від.: Принаймні, ми в родині ніколи про те не мали сумніву. І я не знаю, я дивуюся, коли читаю книжки й говорять деякі що, думали, що воно, правда, й, ми ніколи в то не вірили. Наші родичі наскільки я знаю, з чужими не говорили багато. А ви не можете говорити, а родина за —якась.

Пит.: Я знаю, в демократії тяжко...

Від.: Тяжко... тяжко... так.

Пит.: Уявити собі, як то так можна зтероризувати цілу націю.

Від.: Так.

Пит.: А то знаєте, з жидами то саме було з жидами, і то саме молоді жиди знають, що до тепер перестали, але був час, що вони мали дуже сильні закиди...

Від.: І закиди до батьків робили?

Пит.: Так що бунтів не робили, що чому ж вони якось не протиставилися були тому...

Від.: О так.

Пит.: От вони казали, як Ви могли до того допустити?

Від.: Ай–яй (сміх). Як не допустити? Ну як? Як їх погроми, раз–у–раз? Мій батько, колись у 1905–му році допомагав тим жидам, бо погроми були, страшні, вони студентами були в університететі, вони помогали, що могли, але ж...

Пит.: Я лише отже кажу, бо українців обвинувачують за антисемітизм. Яке було наставлення?

Від.: Було почуття антисемітизму, на жаль, воно до деякої міри можливо.

Пит.: Чи воно було загальне?

Від.: Зрозуміло було. Ні, не так, не так загально...

Голос другої особи: На Полтавщині.

Від.: Але було трошки оправдане тим, що при владі було досить великий відсоток жидів. Були певно, так говорять, що були українці. Те й були українці, але там може один українець, а тих було на багато більше. Отже, до деякої міри, то можна, тепер, з цієї перспективи, певно, що я не почувала жодного такого не маю почуття антисемітизму, але, коли прийшов арештовати мого батька, офіцер НКВД, то був жид.

Пит.: В якому році?

Від.: В 38–му, березня 38–го. Певне, що було таке почуття. Правда, за пару тижнів, коли стояла НКВД, почула, що його заарештували вже. Так що їх також багато. Там де мама працювала на фабриці, велика фабрика. Був один інженер — жид, він —та хлуля терору — він покінчив самогубством. Він стрибнув через вікно — пробив. З шостого поверсу і вбився. А якраз його жінка була *dentist*, і я в неї ходила, зуби лікувала. І вона була в розпачі, бо дитина щось загинула під трамваєм, чоловік убився так, страшне. Так що вони також страждали, я не можу сказати, але, таке...

Голос другої особи: Одиниці страждали тілько одиниці, а маси ні.

Від.: Та, *well.* Вони якось ліпше пристосовувалися, бо, треба віддати їм належне, що вони досить здібна нація, до музики, до комерції, бо всякі — певно, вже не було, тих приватних склепів, не було, але, навіть по державних склепах якось більшість було єврейського персоналу, повірняно з іншими. Вони пристосовувалсь якось. Як батька заарештували, ми мали досить добре мешкання наше, що було ціле багатство в Советському Союзі правда, і ми боялися, що нас, так би мовити, вони казали. Тобто, стільки й стільки кубометрів ви маєте право мати на людину, і в нас кімнати були великі, і в одній кімнаті нам не вистачало б тільки пів кубометра, якби на когось всадили другого. Але в Києві було десь вісім, а наше було 13, і шість, здається, в Харкові. Так що ми боялися, що нам когось... то ми хотіли помінятися, з однією родиною, і там були, власне, дві жидівські родини, і вони мали менше мешкання. І вони б пішли в наше, і їм було б вигідніше жити, ну, але нам не дозволили. Вони кажуть, що тут є робітнича, яка заробляє очевидно не так багато, а там один працює на ринкові там десь, а другий навіть не трудовий елемент. Колись мав свій склеп. Здається ювелірний, чи щось, так що каже то очевидно, щось там не так просто мінятися, і не дозволили. І так війна почалася, і так ми ніколи не вселилися, так, так. Вони й якось, дуже мудріші були від нас, від нас.

Пит.: А скажімо, ще за радянської влади, то було, може почуття проти них було базоване на тім, що так багато було в владі. Але як Ви думаєте було за царських часів?

Від.: За царських часів дуже переслідували їх, дуже.

Пит.: Так, але чи то було населення їх переслідувало, чи то...

Від.: І населення підбурене.

Пит.: Підбурене?

Від.: Так! Підбурене. Мене злостить, що вони кидають на українці, антисемітизм. Де зародився антисемітизм? Де гасла тих знаменитих чорносотенців, що робили погроми. То, не Україна, а таки Росія. Так що вони робили, то були початки антисемітизму, й то робили погорми, а населення? Населення — іде маси, ви знаєте маси...

Пит.: Але то воно вийшло від російського уряду.

Від.: О, безумовно. Я цілковито стою на тому, що антисемітизм пішов звідти. Так само, як тепер, коли говорять про тих військових злочинців, говорять латиші, естонці, литовці, українці, кого хочете, а де армія Власова? Хіба то не коляборація? І якось мовчали? Якось ані викинути сила, у пресі, а то, що? То не хіба не співпраця?

Пит.: А вони хотіли, ще...

Голос другої особи: ...а німці були багато...

Від.: Аа, коли німці прийшли, в Харкові голод був, то тоді, Харків так само вмирав, як тоді селяни так само місто в нас. Я була худіша й мама й ми, аби не пішли з Харкова, ми б померли там. Дуже, дуже погано було бо, ті відступали, червоні, і зібрали все, попереливали кислотою, керосіна, все понищили абсолютно всі подукти. А німці прийшли, вони мали для себе, вони для нас нічо не принесли. Наші наївні люди пішли. Ми раділи, я не можу сказати. Ми раділи, бо ми думали, що гіршого нічого бути не може. Хто не прийде, буде, хоч трохи, а ліпше. Отже раділи — німці прийшли. Тоді в нас (сміх)... тоді на другий день хліб білий даватимуть. Ідея не знаю, звідки, взялась, тоді по хліб той білий опинився — копати німці заставили, щось копати на вулиці, і побачи на сам перед, ані білий хліб, нічого, а повішених людей. Так що коли німці прийшли, ми розчарувалися страшенно, і тоді той почався голод, і ми пішли, е втекли, куди могли дістати перепустку, бо німві не відпускали. То ми пішли на Лебедин, на Сумщину(?), і коли прийшли, хотіли працювати в колгоспі, хоч ніколи не робили тої праці, але, ну, що робити? Ну, вмираєш з голоду, щось будеш пробувати. А нам сказали, що нас своє — на своїх харчах. А в кінці року, тоді будемо розподіляти. А в нас нічо не було, абсолютно. Вже речі попродавали в Харкові, що мали. Отже, довелося піти мені працювати перекладачкою, бо то було потрібно, то й німецьку мову я знала від дитинства, отже я пішла працювати до сільско–господарчого бюра, там, писані переклади, переважно. Ну, а тоді прийшли перший раз, повернулися совєти, там я зустріла, між іншим, одного — та двох наших професорів з Харкова, бо, один був уродженець там, з під Лебедина, і він повернувся й вчителював в школі одній там, просто вчителем був, а другий був, забраний до армії, але покинув ту армію, лишився там. Але тоді коли прийшли знову червоні, що вони зробили? Вони зробили тоді жорстоку річ, вони всіх тих чоловіків забрали, тих. Зібрали всіх тих чоловіків, і погнали на фронт не давши зброї. Вони всі пішли з торбиночками білими, з дому вийшли, і пустили їх наперед, перед армією, армія йшла зі

зброєю з–заду, а вони наперед їх пустили, а німці далеко не пішли, вони на горі сиділи там за річкою, і вони всіх їх побили. Я дуже сумніваюся, що хтось там лишився живий, бо ті йшли без зброї, на відктирому, і ті сиділи з гори стріляли, так що то була страшна річ. А тоді — але довго вони не затрималися. Десь за пару тижнів, чи десять днів чи пару тижнів, вони вже забрались, німці знов прийшли, а вже коли другий раз відступали, то, ми вже пильнували, і вже поїхали, думали, що також смерть може по дорозі десь буде, але залишатися не можна було, бо, вони тоді — перший наказ був — реєструватися з тим перекладачем і поліцаєм. Я пішла зареєструвалась, але вже після того додому не пішла, вже заховалася, там у знайомої, і розстріляли, і постріляли й перекладачів кілька й поліцаїв, хоча справді — прийнаймні я за себе можу сказати, нічо злого нікому не зробила. Но, а я, того вже — не розберешся.

Пит.: А яке наставлення було німецької влади? Чи воно було особливе, чи в них було до українців?

Від.: Вони не показували себе так. Бачите, якби вони свою філософію сказали ясно, то було б *all right*, то ми були б бачили, де ми стоїмо. Але вони — вони були ніби нічого. Слухали нас, співчували ніби й все, але потім взяли постріляли. Вже як ми пішли з Харкова, вони цілу родину недужих постріляли. І просвітних діячів постріляли.

Голос другої особи: А чому? Чи тих людей...

Від.: Вони не хотіли української самостійної влади.

Голос другої особи: Ненадійний елемент.

Від.: Так, так, так. Так що ні, вони не показували своєї карти. Вони слухали нас, і співчували, що ми так страждали і все, але, тримали каменюку за пазухою, як кажуть, так що... В той час вони нам допомогли. Принаймні я вдячна за те, що ми могли виїхати звідти, бо аби не війна, ми ж ніколи в житті не могли б виїхати.

Від.: А може Ви нам ще порозповідайте про ті процеси.

Від.: А процеси — їх так багато було, що там, дивіться. То було в 30–их роках, шахтинський процес. Я навіть не пригадую, за що там ішло, СВУ процес, ту то... зазначили, тоді процес інженерів, бо, вони вибирали людей з такого, непідходящого походження, а...

Пит.: Що, що Ви розумієте?

Від.: Ну, як наприклад, мамин дядько. Його батько був 20 років головою міста... восьмий ряд. Ну і вони були багаті, вони мали два гарні будинки, на головній вулиці так і ще. Ну це було дуже — дуже непідходяще походження. Або мій батько — він син священика був, то вже зовсім. Я завжди там почувала як *second class citizen*, бо мої батьки знов працювали в бюрах, то вони вже — закон — на таких дивилися... То вже потенціяльні вороги. Мусив бути чистий пролетарій. І люди пробували підроблятися. Наприклад, коли я кінчала десятирічку, то 37–ий рік, то нас заставляли ходити там і на фабриках, і в бюрах, і в школах, і на університетах, скрізь. Заставляли ходити на збори де кожний, дорослий ясно, ми тільки слухали. І тоді мусили йти на сцену й відчитуватися, говорити свою біографію, і то було таке принижуюче, таке неприємне — бо людина — поважана, приємна, щодо люди поважающа — можете собі уявити — стоїть як — і ті шпигають, сидять НКВД–исти шпигають, таке їх принижують, а в кінці інколи, після того декого заарештовували, декого з роботи знімали. У ліпшому випадкові просто, то приниження. І так неприємно було, але нас дітей заставляли слухати то все.

Пит.: Яка пропорція, чи то влади чи то інтелігенції, в руках була українських в той час?

Від.: Знаєте, в кожній нації пропорція інтелігенції не буде така вже велика...

Пит.: Я казав НКВД чи в уряді, чи було багато росіян, чи було багато... не українців? (*According to official figures of the period, Ukrainians were grossly underrepresented among members of the Communist Party of Ukraine but steadily increased their membership in the 1920s such that they had become a majority by 1930, a status they have retained ever since. Simultaneously the proportion of Jews in the Party declined, but there is some evidence that they remained overrepresented in the NKVD through the Yezhov Terror. There are, however, no official figures on the national composition of the NKVD. See, Basil Dmytryshyn, Moscow and the Ukraine, 1918–1953 {New York, 1956}, pp. 237–249; Leonard Shapiro, "The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement," Slavonic Review, XL, December 1961, pp. 164–166 — Editors' note*).

Від.: А як то можна сказати? Говорили біль...

Пит.: Я так, то що Ви стрічали.

Від.: Говорили більшість російською мовою; тобто дивіться: вчилисям ми в школу в селі українською мовою, на університеті перші два роки цілковито українська мова.

Пит.: В якому році?

Від.: Ну, я почала в 38–му, і два перші роки українською мовою, всі викладали, ще було *all right*. І книжки українською мовою. Від третього, кажуть професори, що вони вже не вміють українською мовою. Тобто, вже інші прийшли. Чи вони вміють, чи не вміють, очебидно їм наказано було. Ну й ми мусили вчитися російською мовою. Викладали російською...

Пит.: А третій рік перед Вами, чи він ще по–українськи вчився, Що чи то змінилося за Вас?

Від.: Не знаю. Можливо й ні. Що? Але в всякому разі, я принаймні, особисто, я йшла іспити складала українською мовою, бо не з якихось таких патріотичних почувань, в той час, а з того, що мені легко було. Вчилася у термінів фізика, математика все, я тільки знала українською мовою. Отже питаю, чи можна українською мовою? Ну вони офіційно не могли відмовити. Хоч то було небезпечно. Я тепер тільки то розумію, бо студентів також арештовали. Ну, вони дозволяли іспит українською мовою, бо книжки українською мовою ще. Але так викладали вже. А найгірше було з тим, марксизмом–ленінізмом, бо там, як тільки помилишся, то не тільки не іспит опровалився, але ж можеш пропасти десь. Пришиють, і то треба було дуже, дуже обережно. А ще й сміється викладачка. Противна була вона, бо каже, що: — О, я бачу, що ви вивчили на пам´ять!

Ну так, а як не вивчиш на пам´ять, як той іспи який...

Пит.: А ще когось з Вашої родини під час процесів арештували?

Від.: Ні, не знаю. Як пізніше маминого найменшого брата дуже часто викликали на допити. Мого батька викликали перед тим, як заарештували, то ввесь час викликали на допити, ну й його викликали на допити. І що саме найгірше було, що... Ну на Вас будуть казати все, що хоч воно й неправда, але вже як мучитиме, то підпишеш. Але вони заставяють на когось іншого сказати. Це було...

Пит.: А що вони їм закидали?

Від.: Шпигунство. В мого батька була біда та, що він втікав трошки від Червоної армії. Він в армії ніякій не був, бо вчителів не брали до армії. Він не був в армії. Але він утік, бо німці мало не розстріляли, бо прізвище Антонов, один з більшовиків дуже високий був, з таким самим призвіщем. І німці його захопили вже — стріляти. І один там втручився, місцевий німець. Каже: — Ти лиши цього, він вчитель.

Ну, а тоді, крім того, більшовики могли — батько священик і все, також — небезпечно було, і він поїхав ап до Криму майже. А тоді — за кордон не поїхав — повернувся. І ось то, оті місяці пропущені в біографії — то НКВД на тому мстилися, мстилися, мстилися...

Пит.: Що вони робили?

Від.: Де був, що робив, ...

Голос другої особи: А яка доля стрінула Вашого батька?

Від.: Мабуть постіляли зразу, бо ніде ми не знайшли. Нічого. Я ночувала під НКВД і по чергах тих стояла, й ніколи, ніколи не знайшла. Я думаю і потім один там — сторож, що був... Ми жили в таких великих вудинках. І був в тому будинкові сторож, то він приходив як свідок. З одними. Ну й він казав, що поїхали за місто туди, на тракторний завод. А чого туди їхали? НКВД в місті, а вони туди поїхали. А коли німці прийшли, то вони там розкопали могили такі як в ті часи. Але, скоро після того — мудрий Сталін — сказав таке, що діти і жінки не відповідають за батьків. Отже нас з мамою, хоч маму не забрали. Бо перед тим так: брали ж чоловіка, брали жінку, дітей викидали з університету. У нас двоє покінчили самогубством. Якраз ті, що батьки заарештовані були в 37–му восени, то їх забрали батька й маму, і тоді їх викинули з універститету з гуртожитку і вони покінчили самогубством. А після того вже вони трохи припинили. Та також мене викликали на допит то один раз тільки трошки покуштувала того в університеті. Готувалася до іспиту, а вони викликали і години дві так запитував.

Пит.: Що вони питалися?

Від.: Насамперед поклав аркуш паперу, і сидить, і мені здалося, що то вічність була, може то була хвилина або дві, але нічого не говорить. Це один їх методів, так

казали люди, так. Сидить, мовчить. Це вже вас робить напруженим, а тоді каже, пишіть біографію батька. А що я багато писала, що знаю. А тоді, а що ви думаєте, чого його заарештували? Слава Богу, не питали мене зріктися, бо то дуже тяжка річ. І також багатьох питали. Я кажу, я думаю, що то помилка якась тільки. І що віни вернеться, що розберуться. Ну, але, питав, питав так... Я вже забула, що далі питав. Він не так багато питав, як ото ті промішки, той напруження створює. Тоді пустив а... Ну й мене вже нічого більше не питали. І ще смішніше було те, що нас студентів посилали вчити темне населення, таке особливо не мало було, але вже старі в той час. Не працювали, неписьмені були. Де вчити їх конституцію? Вийшла та славана знамента конституція нова, і всі ми мусіли — й комсомольці й некомсомольці їхати вчити тут? І я їздила досить далеко, через міста, вчила, вчила, там... А й той несвідомий елемент, вони такий гумор мають. Вони кажуть: — А лишіть то панночко! Оце буде Великдень, приїжджайте сюди, ми тут гулятимемо, паски напечем.

Я вже, ніби не чую й не бачу, кажу: — О, я...

А тоді заарештували мого батька. І прибігає Парторг називався, ну, той партійний, керівний, факультету. Прибігає до мене й каже, що вже не можеш їхати, бо ти ворог народу. Так, але сьогодні ввечері я мала б їхати, й когось іншого тоді пошліть. Він бігав, бігав, бігав. На кінець дня прибігає, каже: — Знаєш що, сьогодні ти поїдь.

Більш нічого не казати не хотів такого, кажу: — Нічого й не казала, нічого й не збираюся їм казати такого.

Ну, в всякому разі, поїхала. То була така комедія. Ну, вже то останній раз, після того не їздила, але... А вони якраз як на то питються, що: — А чого нема нічого в крамницях? Чого не можна дісати одягу? Черевиків, того, того? Я кажу шкідники, а сама думаю, а так, такі як мій батько, он там посадили, кажу, шкідники. То отак, пізніше прийшли, здається в вересні. А тоді в 37–му — 38–му, то також мільйони пішли. Я не настоюю тільки на тому, що це, цілком можна порівняти з 33–ім, бо скільки ж людей знищили. То обоятно, українців чи...

Голос другої особи: ...арештування, так?

Від.: Так. Арештовували, і забивали й стріляли, і коли війна почалася, то цілий той будинок НКВД з людьми там сидячими, в Харкові. А то величезний будинок був там.

Голос другої особи: І звичайно яку, інтелігенцію так кидали?

Від.: Так. Переважно — ну й робітників брали, але вибирали — якось найліпших, найпоріядніших людей. Як когось знав би, що то людина порядна, то, знав, що його заарештують, і так траплялося. А хто лишався, то вже був підозрілий.

Голос другої особи: Їх висилали звичайно на Сибір, чи тримали в містевих тюрмах?

Від.: Ні, я думаю, що висилали, бо ніякі тюрми стільки б не вмістили людей.

Пит.: Скільки населення знало про то, що діється?

Від.: Ну аякже не знали? Встаєш зрання, виходиш, колись виходимо, черги все. Все ж треба було стояти в чергах. Щось дають. В нас не називали продають, а дають. Чверть фунта масла або цукру, або щось. То стоїш годин чотири, а тоді підходиш — Та ми мало стояли, мама працювала, я вчилася, так що купляли на ринкові. Там на багато дорожче було, але що зробиш? У всякому разі, виходиш, стоїш у тій черзі — чуєш хьогодні тих латишів забрали. Приїхали машиною, і вибрали — вони з цими націями то, водилися, зовсім просто. Приїхали, машину величезну привезли, всіх позабирали, спеціяльно з нашого будинку.

Голос другої особи: З одного будинку...

Від.: Так. Величезні будинки в нас були.

Голос другої особи: І з родинами й дітьми?

Від.: Ні. Чоловіків брали насамперед. Нізніше жінок деяких, але, один раз латишів другий раз. Всіх забирали масово. Ну, наших поодиніі, але також, заніч також інколи, двоє, четверо, п´ятеро...

Пит.: Чи були якісь заяви чому вони то роблять, і що вони роблять?

Від.: О, ні...

Пит.: Не казали, що нам — підривають...

Від.: О, *yes*. Повно того було, що вороги, вороги і пильність муси бути, й то і це — скрізь ворогів шукали. До нас прийшли, насамперед зброї будемо шукати. Ніколи в житті ніхто в нас зброї не мав, але то тільки. А тоді, коли почали шукати, тоді взяли мама,

якраз перед тим якось дістала. Купити неможна каже, в нас дістав якось. То тяжко було. Дістала пару черевиків гарних. І день не вдягала. Ми поставили ті черевики — Тоді всязв щось таке... щось тоді золоте... перстень, чи щось, поклав в то, а мама вже не знаю, чи з одчаю, чи Що, каже: —То це до зброї нічо немає.

І взяла і забрала то. Ну але він, він не взяв з собою. А то був повідставляв такі речі —що воно має до зброї?

Пит.: І був би взяв зі собою?

Від.: Ну так. Кради.

Голос другої особи: На Вашу думку скільки...

Від.: Я думаю, що мільйони їх було.

Голос другої особи: Мільйони!?

Від.: О, *yeah*. Безумовно, бо то дуже рідко було знайти родину, де б ніхто не був заарештований, дуже рідко. То вже мусить бути хіба хтось партійний фунцтіонер якийсь або в них працювати.

Пит.: То, що вони зробили, то, що в селі діялося.

Від.: *Yeah*!

Пит.: В 33–му році, пізніше діялося в місті 37–му?

Від.: Так. І вони то почали власно 34–го, тільки воно набрало повного розмаху вже в 37–му. А від 34–го почалося б вони ж казали, що то вбив хтось. Ну і тоді... Цікаво було як —в 9–ій —ні в 10–ій —вже в 10–ій клясі здається, іспити складаємо —історія —ніби якось і в 36–ий заарештували тих усіх: Тухачевський, забула вже які прізвища. Всіх тих маршалів, всіх тих командирів Червоної армії, що робили революцію, що виграли ту революцію — всіх заарештували й постріляли. А ми мали чотири дні на підготовку до того іспиту. І їх постріляли в той час. Приходимо на іспит, питаємо вчителя, що є нам робити? Повна ж книжка їхніх імен. А він каже ну, не називайте імена, та й все. Кажіть, Червона армія. А так само було пізніше, уже студіювала, обсерваторія в Ленінграді. І там вчених тих також заарештували голівних, і позасилали. А я й моя коліжанка, ми робили доповідь —на тему щось, але там було, знов їхні були прізвища. Кажемо, що робити? Не вживайте їхніх імен...так що всі знали, що то роблять.

Голос другої особи: Я хотіла Вас тільки запитатися, чи Ви — українська інтелігенція знала, щось про Хвильового, про Скрипника.

Від.: А певно. Знали.

Голос другої особи: Який мав бути відгук серед нашої інтелігенці?

Від.: То воно тяжко, відгук, тяжко сказати, бо люди вже дуже мало говорили між собою. І дивіться, інтелігенція. Інтелігенція, та з якими водилися, що вони були заарештовані ще в 30–их роках, вже дуже мало лишлилося тої інтелігенції.

Голос другої особи: А що преса писала? Що Скрипник щось, чи то такво як ми?

Від.: Мало писали правда. Ну, писали можливо, що ні, за ті, що поповнили самогубство вони мало писали. Дуже мало. Вони більше любили розписувати, як процеси —тоді вони писали багато. А так, може трохи згадали, але не пригадую, щоб багато писали в газетах по–російськи.

Пит.: Так що розговірна мова була російська?

Від.: Так, так. І учителі й діти й все. Повірте, у... і ту...

Пит.: А чому вона була російська?

Від.: А я знаю? Спитайтеся чому. Потому, що так вони, якось —непомітно навіть, то застосовували. І відсоток дітей українських у школі можливо був —80–90 може, але наперервах російська мова була. Один раз у семирічці, чи в той *primary school*, то, я з однією дівчинкою говорила на перервах українською мовою. То було, *well*, диво якесь (сміх) бо, кінець скрізь, все говорили, все російською мовою. Написи знову, розчаровані були страшенно, як, побачили Київ все російські написи, тоді з другого боку там українські були також, але... Ну і в нас були до...

Пит.: А яка була розговірна мова в Харкові?

Від.: Російська —більшість.

Голос другої особи: Навіть населення так між собою говорили по–російськи?

Від.: Так... так.

Голос другої особи: Українське населення?

Від.: Так. То було —бачите —українську мову ввели й віджила, багато, в 30–их роках, ото, перед тим, як убилися Скрипник і ті. Вже коли почалася, так звана

українізація. І на заводах і скрізь всі мусили вчити українську мову й складати іспити (сміється). Мої батьки дітали відмінно і все. Але так смішно, смішні були там такі жарти. Один такий був росіянин, ну то чистий росіянин, там де мама працювала. То він вчився, вчився, а тоді пішов іспит складати, виходе, каже, мабуть я дуже добре зробив, бо сказали, дуже кепсько (сміх). Ой, в всякому разі, ми говоремо. В театрі було українською мовою. Дуже добре вів. Чудовий театр був, і чудові установи.

Пит.: А чому Ви по–українськи говорили? Що думаєте?

Від.: Я не знаю чому. Просто то такого почуття протесту. Ну, не можу навіть сказати чому. Певно, що в 10 років, то не була якась, спеціяльна така...

Пит.: Ні, чому Ваша родина? Чи Ви думаєте, що якісь питання чи...

Від.: Ні, моя родина також була зросійщена, бо також говорили російською мовою. Батько правда, з Курської області, так що то вже край України, то пів–пів. Він, як він говорив українською, то в нього дуже такий дивний акцент був. Але він мав приятелів якраз дуже видатних українців, Чулимів(?) то і він якраз заохочував мене говорити з тою дівчинкою українською мовою. А мама з української родини, навіть можливо шляхти, бо–бо дід Лизогуб і все, і вони так. Мали Шевченкові листи, Гоголя книжки, і все — історію українську, але говорили російською мовою.

Голос другої особи: Почувалися українці.

Від.: Почувалися українці.

Пит.: Але знали по–українськи?

Від.: Знали, але ж не були управні в тому, бо не вживали цілий час, так що то вже було... Я скажу то є прокляття 300 років неволі.

Голос другої особи: Так.

Від.: Триста років.

Пит.: А Ви не настало на селі побували десь?

Від.: А на село ми їздили працювати.

Голос другої особи: А село? Говорило мовою?

Від.: Село українською мовою. Ще недавно я мала розмову з галичанам...

Mr. Novyts'kyi, b. 1907 in the village of Kochubeivka, Chutove district, Poltava oblast, a village of 300 households or over 1700 population, located about 40 km. from Poltava and 90 km. from Kharkiv, which had a SOZ, a state farm, and a sugar factory. Narrator's father was a tsarist officer, has a stud farm before the revolution, and was head of a cooperative in the 1920s. Narrator's family lost only his 95 year-old grandfather during the famine. Those most likely to perish were *komnezam* members because they were less resourceful than their more industrious neighbors. A nearby sugar beet factory and distillery continued to work through the famine. Narrator's brother, who fought for Petliura, served six years "corrective labor" in Birobidzhan. The borther's family survived by digging up and eating horse carcasses buried at the edge of the village. Gives details on revolution in his village, early Soviet rule, collectivization, dekulakization, and names of people exiled to Siberia. Narrator was punished in 1920 for disobeying and insulting a local activist and in 1925 was disenfranchised because of a religious conflict with the *komsomol.* Narrator's father slaughtered his livestock to prevent their being taken by the collective farm. Narrator sentenced to three years for hooliganism in 1929 but returned in 1930. Attributes famine, which began in his area in 1931 but was seemingly relatively mild for Ukraine, to grain seizures.

Питання: *Як називалися Ваше села, район і область?*

Відповідь: Село КочуБеївка, Чутівський район, Полтавська область.

Пит.: *Якої величини було Ваше село?*

Від.: Трохи більше як 300 дворів, і трохи більше 1700 населення. Це дуже близько, точно, бо це я записав і знаю.

Пит.: *Як далеко воно було від великого міста?*

Від.: Сорок кілометрів від Полтави —обласне; 90 кілометрів від Харкова.

Пит.: Чи було в Вашому селі таке як Спілка обработки землі?

Від.: Була.

Пит.: А радгосп?

Від.: Радгосп також був; два кілометра.

Пит.: Так.

Від.: Артемівський радгосп.

Пит.: Артемівський?

Від.: *Ja.* І Артемівський цукровий завод, рядом.

Пит.: А артіль, артіль також був десь? Артіль?

Від.: Ні. Таких артілів...

Пит.: Таких артілів не було в селі?

Від.: Не було. Що то, СОЗ називали тоді —Спілка обработки землі.

Пит.: У Ваших листах пишуться дані про голод. Скільки людей, на Вашу думку, згинуло в Вашому селі, або в Вашій околиці з голоду? Це вже такий загальний...

Від.: Я за своє село скажу Вам дуже, дуже близько. Як я запитав секретаря в сільраді: —Скільки, кажу, тепер зосталося людей? —він каже, що 300, і маленький гак не хватає, повмирали з голоду.

Пит.: Триста?

Від.: Триста.

Пит.: Чи з Вашої родини хтось з голоду згинув, чи ні?

Від.: З моєї родини тільки помер дід.

Пит.: Дід?

Від.: Дід. Ще робив панщину, ще був так, він не вмер по своїй, з віку, а таки з голоду.

Пит.: З голоду?

Від.: Бо як я...

Пит.: Скільки йому було років, Ви пригадуєте, приблизно?

Від.: Він з 38–му року народження. Він ще робив панщину, знаєте?

Пит.: Так. З 1838–го року?

Від.: Восьмого, *ja*. Ще Ферченка(?) знав.

Пит.: А хто з Вашої родини пережив голод?

Від.: Брат. Брат служив у Петлюри. І тоді присудили йому фонд до двору. То передавалось, аби я знав. І його засудили на шість років. П´ятеро дітей було. То вони всі пережили. Але то страшне, так само як ...реопіські(?) діти, так і його діти. А тільки спасались, то трошки ми допомагали, так як коли що, привезем батькам, а вони вже прибіжать до діда, та що–небудь і з´їдять. А саме голівне — вони жили на окраїні, а тут цвинтар був, що гинули коні — тоді все гинуло в колгоспі. Там закопували, але закопували, то поналивали, шкіру знімали, а поливали карбовкою, а люди ноччю відкопують, миють, і їдять. Ото діти зосталися живі.

Пит.: Завдяки тому?

Від.: А він був засуджений, брат, на шість років, у Біробиджан, будувати жидам столицю.

Пит.: Тепер ще дальше назад іти: що Ви собі пригадуєте з часів революції?

Від.: Я особисто? О, я багато пригадую також.

Пит.: Оце розкажіть: — що Ви пригадуєте?

Від.: Особливо як революція була, то де я, в тім селі Кочубеївка, там був генерал в отставці. І його дружина вчила, і він помагав. То його вбили. Та, що була сторопівкою, мила підлоги, там мати убира, і в його син був, в неї один син, в тієї доньки. Тоді, як стала революція, в 17–ім році, він став у поліцію. І приїхали сюди в школу, це п´ять кілометрів з району, з волости, і генерала вбили. А донька Віра була, одна донька, Вірою звати було, бо ... насельнічали, вона вже була по школах — юних дівиць називалась — то для генеральських доньок. Оце тоді в нас були — що лягаєш спита: така влада; встаєш...

Пит.: Вже інша?

Від.: Махно був. Махно бив комуністів. Як тільки комуніст, то не стріляв, а рубав. Я бачив. Мені трима... Тоді більшовики, я кажу, вступали з Харкова на ланки були, занімались там, тощо. А на ранок ми встали, вже большевики були, Муравйов, із командою Муравйова, на, на Київ, Полтава–Київ. Що я ще добре пам´ятаю, то тоді люди боялися старші, а ми, такі хлопці, знаєте, зразу біжимо, і то, поміж ними ходим. Тоді прийшли денікінці, в 20–ім році, якраз на той, якраз ми обідали, і те, вистрели — артилерія стала, то два кілометра, станція по залізній дорозі. Що ото, повискакували в селі всі — що це? А то їх, у нас же 2.300 гектарів лісу, Стельсівське лісництво. То Кочубея ліс то, що, бо то наша Кочубеївка зветься, і церква в нас, що Мазепа збудував. У мене книга там, історія, закопана вдома, в Полтавській області. Ну, так то вже друге діло. Це бої на... Вечером вже денікинці, козаки і більшовики. То ті вскочать в село, то ті вскочать. І то 35 днів, що вони стояли, то мене били більшовики, там патрони крадем у них, те. Денікинці виїдуть, а ми пасем корови. Денікинці виїдуть з лісу, дають нам цукерки, знаєте. Питаються: — Де більшовики? А ми розказуємо. Підем до тих — також розказуєм (сміх). То нас у вагон, і били пльотками. Але подзвонили в село. Ми кажем: — Такі–то, чи ми дійсно чи не шпигуни, бо були шпигуни, особливо денікінці підсилали.

Ну, це 35 днів стояли, фронт стояв. Тепер в їхньому селі, де йде дорога, це залізна дорога, а то йде „большак," так називали. Вже Троцький приїхав. Я бачив Троцького. Говорив там, кричав. У той час, у денікінців був літак, кожний день піднімається, а не було орудій, їх мало ж було, в денікінців у садо... І, а в цих орудіях, як тільки підніметься літак, ці стріляють, більшовики. Тоді підвезли двоє орудій, поставили, Софіївка там, називається, тяжкі. Два вистрела дали, і тут уже наступ. І Троцький не поміг. Відступати. На другий день уже Полтава занята, 40 кілометрів.

Пит.: Денікінцями?

Від.: Денікінцями. А вже, як оце, в мене є лист, той що пише козак, що: — І ті до нас війшли, денікінці в нас. — Вона збирала, я збирав: — „Бей жидов, спасай Россию!"

У мене є он те, що він каже, що денікінців стрічали. Денікінців ніхто не стрічав, не любив також. Як більшовиків...

Пит.: Так і денікинців?

Від.: Так і денікинців, ніхто зі селян не той. Все. Священик тоді послав своїх синів трьох, я був у церкві, Головченко, послав трьох синів в армію, до денікінців. Зразу Євген, старший, зразу його генеральський той, форм, і туди. Я був у церкві як священик, цей же мій законовчитель, благословив їх, а мати, добродійка, стала плакать. Священик: — Ні, плакать можна, а жить по–собачі неможна.

Вона собі той... То одного вбито, він не вернувся. Але їх не судили. Бачите?

Пит.: Тепер, значиться, є встрій і влада в Вашому селі — хто був в сільській управі Вашого села, чи то були місцеві селяни, чи позамісцеві?

Від.: Місцеві.

Пит.: Місцеві?

Від.: Місцеві.

Пит.: Ви пригадуєте їх імена, або прізвища кого–небудь?

Від.: Зразу був такий дід Явич, він з голоду помер, також. Це найперше. Як махновці, в нас три рази були, махновці, заскочили в сільуправу: — Де голова?

Пит.: Сільради?

Від.: А він сам голова. Каже: — А то я його зараз приведу. Він вискочив, а так зразу в нас садок, і я, і втік. А то були б зарубали. Били дуже. Після того став той, Дряпак, тоже місцевий, Дряпак прізвище. Потім Лопатка, а потім Давиборщ.

Пит.: Лопатка, і як третій?

Від.: Давиборщ.

Пит.: Давиборщ?

Від.: *Ja*.

Пит.: Це добре прізвище. Давиборщ.

Від.: Андрій Давиборщ.

Пит.: І це було аж до часів голоду, чи...?

Від.: О, це аж під голод саме був Давиборщ.

Пит.: Давиборщ?

Від.: Головою сільради. Далі як дивитися, то він засудив, ви, може, знаєте Литвина? Литвин Григорій, в кредитівці він служив, у Торонті.

Пит.: Так. Я його знаю.

Від.: Ви його знаєте?

Пит.: О, так.

Від.: То його батька, Павла, а дядька на смерть засудили, а його батька засудили на 10 років. То батько помер через місяць у Полтаві в тюрмі. Ну, а його взяли в патронат.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте що–небудь про комітет незаможних селян? „Комбеди."

Від.: Конат... сало не понесе, так у нас казали, то несе сало не понесе. Чув я про них, чого ж не чув.

Пит.: Які люди до нього належали і скільки їх приблизно було?

Від.: Ні ... 10% із села було.

Пит.: Десять процентів.

Від.: Так. Було до цього, бо це ті бідні, які були в тих, в большевиках служили, це ті належали, і які що не мали нічого.

Пит.: Так.

Від.: Це то таких приймали.

Пит.: А чи вони тому набирали більше сили, як оте по селах уже...

Від.: Я Вам скажу, що більшість із них повмирали з голоду.

Пит.: Чи був у Вашому селі відділ МТС? Машино–тракторна станція?

Від.: Був.

Пит.: Була. Хто його очолював?

Від.: Мій батько.

Пит.: Ваш батько?

Від.: *Ja*!

Пит.: Так. Ну, що вони в ній виконували, вони обслуговували тракторами?

Від.: Тракторів не було. Трактор був тільки оце в СОЗ, як перед ним був у 24–им році, то та організа..., спілка...

Пит.: Обробки землі?

Від.: Обробки землі, і їх у нас шість, то вони землю їм найпершу, й вони купили трактор. Але то не стосувалося до того, ... в нас так було: за царя були сіялки, це общественно називалось, борони, віялки, це все було. Тепер, як стала революція, то у багатих, що жив два кілометри від нас, такий Мойсеєнко, то в нього взяли дві снопов´язалки, зразу це, в її батька була парова машина, молотарка, взяли ту машину, і в цього оце Харитона, значить Мойсеєнко його призвіще. Машини, то було дві машини в них, парових. Тепер, був магазин. Це що підлягало до батька. Всякі товари

сільськохозяйські — збруя, знаєте, лопати, вила. Отаке. Оце був батько головою, до 29–го року.

Пит.: Чи Ви чули про таке, як 25.000–ники?

Від.: О, *ja*! Двадцять п´ять тисяч, це були ті з наших, послані на другі села. А в нас були чужі. Все за що судили, оцих Литвинів, що я Вам сказав, до розстрілу. Коло нас машина молотить, як звичайно було, то вже вересень місяць, або вересень, це вже все помолочено. А то ще в грудні молотили машини як в колгоспі. І людей немає, голодні люди, немає, то збіглися, молодь, і, щоб перетягати з одного току на другий. Це й, за що їх судили...

Пит.: Це той, що...

Від.: Оце той, Литвинів.

Пит.: Ага. Але той 25.000–ник — Ви собі пригадуєте, хто він був, як він називався, чи ні?

Від.: Вони, от я Вам не скажу точно. Але росіяни.

Пит.: Росіяни?

Від.: Росіяни. Зброя, в них тільки пістолі були. І ото машина молотить, і хліб, ото від війки, це давали тим, хто все в колгоспі робив, де горошок, там, знаєте?

Пит.: Так.

Від.: То такий хліб давали. А отак добрий хліб — на станцію, на станцію...

Пит.: Відвозили?

Від.: Відвозили.

Пит.: Чи Ви мали особистий досвід із сексотами, з тими донощиками. Це, значиться, чи Ви знаєте таких, які були в Вашій околиці й які доносили на людей?

Від.: Кожний член партії й комсомолець, це він...

Пит.: Автоматично?

Від.: Під присягою. Кожний член партії, він не мусить казати що було на зборах. Це вже я знаю від тих членів партії.

Пит.: Чи Ви мали до діла з Чека, або з ҐПУ, як вони там працювали, чи Ви особисто не мали з ними?

Від.: (Сміх) Як розказати, бо Івана... Це, це таке, як тут каже, що, я Вам скажу, що три процента людей, що були членами партії, але робили свою роботу, для справи українців. Так само Іван Озірний, він кубанець. Його батьків, брата й сестру побили будьонновці, на Кубані. Він був у другім селі, в другій станиці, у родичів, і остався живим, і приїхав до нас, в наш район, називалась Єгорівка, а потім Красне, як совєти, радгосп. Бо оце князя Кочубея 15.000 десятин землі йому цар дав, посмертно, як його вже повісили...

Пит.: Як його вже забили.

Від.: То було розбито на дев´ять економій, і він там приїхав як сирота, а за совєтів, як Ви сирота...

Пит.: То вже великий...

Від.: То знак давалось, знак, член Всеробітземлісу (*official agricultural trade union — Editors' note*), називалось, це йому всі права. Івін виріс уже, більш там, став комсомольцем, а робив снаря... Тоді його росіяни побили. А в нас, я і моїх два колеги, поїхали туди.

Голос іншої особи: То це вони в нас прибули, росіяни, багато.

Від.: *Ja*, росіяни. Бо його побили за дівчину.

Голос іншої особи: А недалеко були росіяни, я скажу...

Від.: Дівчина не хотіла, знаєте, вони якісь, росіяни, і то такі, як то вулиця — грабіжники, крали. І 16 ран йому нанесли, а вони оборонили. Тепер він лежав в госпіталі, якраз коло них госпіталь в районі, зразу на окраїні. І моя сестра там замужем була. І ми ото вже познайомилися, то він, то я завжди до нього ходив в гості, так поки він вилікувавсь, три місяці лежав. Ну, тоді його, як сирота, як то послали на курси. І він був до 29–го року. Як мене судили 16–го вересня 28–го року, то ще не було НКВД, це в їх була поліція, а вже в 29–ім році вже був відділ НКВД — поліція нічого не має, вона арештувала, там, чи що. А оце НКВД розбирає. І він був там начальником від цього НКВД. Це, він багато поміг мені.

Пит.: Добре. Тепер, я про колективізацію буду питати: Коли постав колгосп у Вашому селі, якщо пригадуєте собі?

Від.: Постав у нашім селі колгосп у 29–ім, восени вже почали. В 29–ім році вже закрили в нас церкву.

Пит.: Церкву?

Від.: *Ja*! А як закривали? Збори зізвали, партійці повставали скрізь: — Хто хоче, щоб у нас була церква? Ніхто, один староста, всі бояться, бо вже...

Пит.: Почали вже переслідувати?

Від.: То старосту ноччю як забирали, по цей день.

Пит.: Коли почали розкуркулювати в Вашому селі?

Від.: У 29–ім.

Пит.: У 29–му.

Від.: От їх — у 29–му.

Пит.: Як проводилася пропаганда за вступ до колгоспу, як вони, значиться, вони заганяли людей прямо...?

Від.: Та, та не питалися чи ти хоч, вже так само за колгосп, чи ти хоч, чи не хоч. У нас, наприклад, у мого батька була здорова стайня, було де коні ставити — 50 коней стояло. І колодязь тут ще, наповать, то все коні докупи, і вже в колгосп. Уже в 31–ім році вже повністю було в колгоспі.

Пит.: В колективному господарстві?

Від.: Вже в 31–ім.

Пит.: Що ставалося з тими, що відмовлялися від колгоспу?

Від.: Ті, що відмовлялися — в нас такі були два, бідні. То вони, вроді, не боялись. А вони їх по п´ять років засудили.

Пит.: Засудили?

Від.: То один вернувся, а один ні.

Пит.: Чи були групові або особисті спротиви селян, які доводили до конфронтації, із начальством? Уживання зброї, побої — у Вас не було таких бунтів?

Від.: Таких у нас не було.

Пит.: Чи пам´ятаєте момент скасовання колгоспів, так званий „бабський бунт." Ви про те не пам´ятаєте?

Від.: Не було, не було.

Пит.: Можливо, бо в деяких тих...

Від.: Не було.

Пит.: В початковій стадії колективізації — скільки збіжжя було забрано від Вашої родини, і як ця кількість з часом збільшувалася. Ви пам´ятаєте, як вони, значить, накладали отого контингенту?

Від.: *Ja*! Це ходили оці з комітету незаможних селян, так сказать, комісія. До нас прийшов такий Федір Одинок. Ну, нічого вже не було, ще в закромі, в коморі було пшениці трохи. Він каже: — О, то ви можете ще дати 20 пудів. А вже в 31–ім році, то пекли, вже гарбуз мішали, вже хліба не було, муки вже не хватало, вже в 31–ім році, восени.

Пит.: Добре, тепер ще про репресії, переслідування — чи були в селі арешти, чи арештували людей?

Від.: От, наприклад, моя сестра менша замужем була, і він служив в Червоній Армії, в Києві. Його батько й мати повмирали з голоду. І мати... А батька арештували. А старший брат згинув з басмачами, в 17–ім році, на Кавказі. То він, вроді, я не боюсь — як маю робити, хліба нема, і то. То його, отаких арештовували в районі і в районі їсти не давали, вмирали і поліція, де їх дівала поліція — ніхто не знав. Тепер другий, Храпливий, такий, то моя двоюрідна сестра була замужем, а їх син був на рік молодший, також служив у армії, в артилерії, а батьки з голоду повмирали. В той час, він служив у армії, а батьки повмирали з голоду.

Пит.: Чи вивозили на Сибір, зі села, також з Вашого, чи ні?

Від.: Від їх чотири родини вивезли. А в нас, мого батька, значить, хотіли...

Голос іншої особи: А ми сховалися...

Від.: То приїжджає представник з Полтави, і скликають активістів, і хто... То такий Дудка Микола, його німці застрілили, такий Дудка Микола. О! Він царський офіцер, і що, представник каже. То не, не підстав. Тоді визвали Федіра Дряпака і Данила Босого. То все майно забрали, це все майно, хату розвалили. Хату перевезли на станцію, зробили офіс для хлібоздачі, ну, комору в колгосп забрали, ну, все, тільки покинули печі, а те

все забрали. А, а батька не вислали, то батько був огородником на цукровому заводі. Його німці застрілили. Такий Дудка Микола. О! Він царський офіцер, і що, представник каже, то не, не підстав. Тоді визвали — Федіра Дряпака і Данила Босого, таких, що в місті виростали. А мій батько, то ще стоїть і остався круглим сиротою, а взяв його управляющий радгоспу, тоді економія звалась, корови він пас, віддав у школу того часу, він кінчив приходську школу, тоді в війську служив дев´ять років, мав високі нагороди — два хрести і три медалі царські. І цей представник сказав: — Ні, не підлягає вивезти за Урал. То все забрали, а це все майно, хату розвалили, хату перевезли на станцію, зробили офіс для хлібоздачі, ну, комору в колгосп забрали, і, ну все, тільки покинули печі, а те все забрали. А батька не вислали, то батько був огородником на цукровом заводі, огороднє господарство, там ото.

Пит.: Чи був колгоспний суд; суду такого не...

Від.: Е, таке — мєлоч, був суд, але не такий, як, як, отакий, щось там...

Пит.: Яка була доля провідних осіб у селі — вчителя, священика та інших були в Вас?

Від.: Отже, вчив всіх, наприклад, закон у нас був до революції, Животков, вихрест, жид, а вихрест. Два сини в них було. То вони в комсомол держали три роки кандидата, поки їх в комсомол прийняли. А він з Денікином виїхав. Отак, звичайно. Тепер, учительці, а його жінка учителювала за царя, так що я при німцях з нею бачився, учителювала. А цю жінку генерала, то ця дочка, що я Вам розказував, це її насильничали і те, то оженився на ній такій, таке прізвище — Миржик(?). А його батька вбили в 20–ім році за самосуд — пастухи коней крали. А тепер він став у комсомолі, там трошки підучивсь, також я з ним у школу ходив, він на два роки старший від мене. І він на цій доньці генерала оженився. То матір перевели в друге село, вона також ще жива була за німців.

Пит.: А священика, Ви кажете, що він...

Від.: Священик. Три сини служили в Денікіна, все, всі, все село знало. І він благословив. Але в нас так, була велика справа — одні хотіли, щоб була церква на..., а одні хотіли стару, то ті тіхоновці, як у нас їх називали, московська, патріарху підчиняється. То в нас священик не хотів, тільки, щоб до Тіхона.

Пит.: Під московський, то московський, так?

Від.: І з голоду священик не вмер, бо цей самий старший, Євген, був у Харкові в університеті, він ще за царя кінчив е, ту...

Пит.: Вищу школу.

Від.: Так, вищу, високу школу кінчив, то він був, і їх не репресували. Але як оце німці, росіяни відступили, то всі сини евакуїрувались з росіянами, а священик же вдома, і коли йому німці предложили евакуїруваться, то він не схотів, зоставсь вдома.

Пит.: Цікаво. Добре, теперки ще трошки про голод. Чи був голод у Вашій околиці на початку 30–их років?

Від.: Отже ж, значить, перше вже.

Пит.: В 31–му?

Від.: Не вмирали ще.

Пит.: Ще не вмирали?

Від.: Не вмирали. Але вже...

Пит.: Чи з Вашої родини були такі, що різали худобу, тоді коли вони вирізували всіх, значиться, живий інвентар, щоби не віддавати до колгоспу?

Від.: Були.

Пит.: Були?

Від.: Були, та й мій батько зарізав (сміх).

Від.: Але вас не висилали зі села, щоб шукати праці деінде, ви лишилися в селі там, під час цього, під час колективізації, в цьому часі?

Від.: Як я, наприклад, то я лишен права голосу. Защо я лишен права голосу? Я лишен права голосу в 25–ім році. В 25–ім році, якщо хочете, щоб Вам розказати...

Пит.: Так, так.

Від.: В 25–ім році Пасха була пізна, тепло було, файно. І святили паски. А напроти клуб. Оце церква, а оце клуб. І, все тут комсомольці. Співають цілу ніч. Тут служба правиться, а комсомольці, їх небагато в нас тоді було, це ще за НЕПу, співають, на піяно, піяно взяли там в одного заможнього селянина, 300 десятин було землі, Коломиєць,

такий. То піяно взяли в нього, і в піяно, барабан, співають, значить ти не знаєш. Стали паски святити — вони сюди, на двері. І співають все. Зложили пісні, там на священика, і на дяка, і на звонаря, там усе. Ну, їх хотіли бити, такі молоді. А ми, хлопці, правда, я наймолодший тоді був, мені було тіклькы 18 років, а то такі були старші. То ці, попові сини кажуть, щоб, щоб їх не займати. Ну, а другі кажуть, то впихніть їх із того, з–за брами. І ніхто не бив їх, тільки випхнули. В неділю, вже в 20 годин, приїжджає два міліціонера на конях з району, вже комсомольці дали список — 82 чоловіка, хлопців. Ну, були такі, що від мене старші на вісім років. І в район, арештовують. Над вечір, знаєте як у селі, дівчата поприходили, на селі плачуть. Нас ніде там держать, то нас просто в тому...

Пит.: В загородженні?

Від.: Так. Одну ніч переночували, другу. Приїжджає з Полтави голівний прокурор — Григорій Федорович Губич, з нашого села. Його махновці хотіли запалити, то він просив, побили вікна, там коні забрали. А він прокурором був упослі, в Полтаві, голівний. Приїхав, вистроїв нас, і так і так, що це не можна того робити. Що ми винуваті. І, значить, вичитав нам, із ним ще був другий. Вичитує нам — де заміжніший: п´ять років умовно, а де бідніший — по року, по два, по три. Отак. І додому. Ну, й все. А тоді, як мене вже судили в 28–ім році, то я лишен права голосу, ви знаєте?

Пит.: Так.

Від.: То, тепер рахували як хуліганство, а хуліганство, то стаття по кодексу совіцькому, то від п´ятьох років, саме менше. І дали ще голосити. Як ви з комуністом билися, і ви з ним щось убили, то вам уже смерть. Ну, то, і, як судили, то я не добув, то мені щось шість місяців голосити, за те, що мене судили по 70, той 71–ша й 79–та оскорблення влади і непідкоряння владі. А тоді, мені тут, я не витримав п´ять років, що мені дали, те хуліганство назад. І мені присудили три роки, і за межі України, і далі, значить, як лишен права голосу.

Пит.: І Вас вислали?

Від.: То я був на Ухті, я експедитором, то це цілу книгу можна написати.

Пит.: Це на Уралі Ухта, так?

Від.: Так, то Урал. Край на північ, туди до Льодовитого океана, там, де впадає Печора і Північна Двіна.

Пит.: Так, так.

Від.: Там я був.

Пит.: То в якому році Вас туди, в 28–му?

Від.: В 29–му вивезли. А в 30–ім я вернувся.

Пит.: А що Ви ще про голод пам´ятаєте, якщо можна. Ото Ви мені розказували, але я, бачите, тоді не міг усього записати.

Від.: От, тут я багато говорив з росіямами. То вони тільки кажуть, що то, кожний росіянин, шо то недорід. Хліба хватало. Хліба хватало, то ж два кілометри, навіть нема й двох, цукровий завод, той же — рафінат завод. То пісок, а то рафінат. Спиртзавод. То надворі пшениця, жито лежить, надворі, щоб воно росло, щоб ліпша солодкість. Спирт роблять, хліба лежить кучі, а то... Той завод, цукровий роби, а рафінат закрили. То як кислиця, не яблуко, кислиця, дичка, і то забирали. І мармаляду варили, і все в Росію. Все вивозили. А тут діло йшло як знищити націю. Я ж Вам що кажу. Що, бувало таке — багато, в тих, що заможні, оті що жили зовсім на куркулях, мали машинерію. Кожний, дитина, то мала чотирилітку, а то вже велике діло. За царя то школа ліпша була як за совєтів, правди ніде діти. То приїде на завод, у Харків, в Харкові праця знайдеться. А приїде бідний, бідні не ходили в школу, бо ні в чим. Не знаю який ключ, якого там вас ... неграмотний. То його не приймали. Ну, він їде в село назад і вмирає. То активісти, я ж Вам кажу, і кенес, що належали до цих селян, і ті що в партизанах служили — повмирали.

Пит.: Вмирали всі?

Від.: Як націю треба знищити, от що було мета. А хліба хватало. А знищити як націю. А за це хто відповідно несе? Наприклад, у нас у село. У нас росіян не було мешканців, свої. Свої. Хто був член комсомолу, хто був член партії — той несе відповідальність за цей нарід, Україну. Тут їх також багато. І тут.

Пит.: Бачите, я запишу це, то цікаво є.

Від.: Там був начальник учебного пункта. Як забрали Львів...

Пит.: В 14–му році?

Від.: В 15–му забрали. Як забрали батька в Львів, як заступника коменданта. Це його роля така була — 200 солдат — козаків сотня і піхотинці. І заступає того, значить, для установлення порядку. Батько зустрічався — тоді Франко вже був хворий — з Франком зустрічався, з Шептицьким зустрічався. Як Львів вже забрали назад німці, батька перевели в місто Крюків, Кременчук по цей бік Дніпра а Крюків тут, якраз міст один. Там були шпиталі спеціяльно для офіцерів. І батько там був начальником поставки, упенду... Стала революція, батько був делегатом на Військовий з´їзд у Києві від тих, від госпіталей отих. А тоді...

А так вони жили, в них великий *business* був. У них тільки 16 пар коней було. Пошта була тоді кінська, кіньми возили. Уїздна, Полтавського уїзда. То губернія, а то уїзд. То вони мали, то в їх все забрали, як революція.

Пит.: А Ваш батько помер в якому році?

Від.: В 62–ім.

Пит.: В 62–му?

Від.: В березні. Дев´ятдесять років прожив.

Пит.: А він також до Канади приїхав, чи ні?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Він там лишився?

Від.: В 62–ім. Він з меншим жив. Ніхто не хотів. Знаєте, менший брат мій ранений, старший брат у війну в Білій Церкві згинув. А менший був вдома за німців, бо в нього тут наділ був. А як прийшли росіяни в 43–ім назад, то брали доповнення, тоді не дивилися, той, а давай, й все. І він дуже тяжко ранений був, в останній день, на ріці Одер, у Німеччині. То в його сім куль у нозі, і шість куль у руці, а як він лежав ранений, то снаряд розірвався, а йому тут осколків багато. Ще в 52–ім році його посилали у Сочі, там усе шукали. Він з 14–го народження.

Пит.: І він з батьком Вашим...

Від.: То він...

Пит.: Заопікувався ним?

Від.: *Ja*! То теперечки, як я лісникував, то мені дали назад цю батьківську усадьбу. А я лісникував. І тоді виписувала хто репресований, то німці давали по дешевій ціні матеріял, але чотири кубометра всього. То я вже, перед тим, що евакуїруваться, вже навозив туди дерева кільки треба. То я евакуїрувався, а того забрали в армію, цього меншого, а батько зразу на ту осадьбу. Там ще дерева не розтягли. Вернувся брат, вже кінчилася війна й їм це право дали, ту усадьбу, даровану. І збудували хату, у там.

Пит.: Дуже дякую.

Case History UFRC18

Anonymous female narrator, b. March 1, 1903, from a khutir near Kobeliaky, a district seat in Poltava region. One of eight children of a well–to–do peasant with his own machinery and 20 ha. of land, who was killed in 1919. Narrator gives her perceptions of the revolution and NEP. Narrator recalls being swollen from hunger in 1933. "A nearby neighbor ate his wife. She died, he cut her up, and he boiled her. He himself said so." So many people in the village died that the living could not bury the dead.

Питання: Ви хочете зізнавати анонімно, правда?
Відповідь: Так.
Пит.: Так, анонімно. Прошу скажіть з якої частини України Ви є.
Від.: Село Кобеляки. Село Кобеляки. Полтавська область.
Пит.: В якому році Ви народилися?
Від.: В 1903–му році.
Пит.: Коли?
Від.: Першого березня.
Пит.: Якої величини було Ваше село?
Від.: Хутори були розкидані, жили господарями.
Пит.: Будь ласка скажіть скільки осіб було в Вашій родині.
Від.: Вісім душ було нас дітей —п´ять братів і нас три...
Пит.: А Ви які з них —молодша, старша?
Від.: Я середня.
Пит.: Середня.

Від.: Ой, 20 гектарів землі, а нас восьмеро було, то ми працювали самі. Машинерія була в батька. І так ми жили господарями, ну як по–господарському, по–*farmer*–ському, як тут кажуть.

Пит.: І як то було до революції, до того часу заки комуністична влада прийшла, за НЕП. Ви пам´ятаєте що було?

Від.: О *ja*! Повідбирали землю, як зараз начиналась революція. Позабирали землю. Ну, ще вони так, там панів убивали, забирали, висилали. А тоді начали крукулів вишукувати, бо то подавалося з району вказівки, що давайте нам куркулі, які єсть. Деякі ... зна.. там кільки душ 15 чи 10. Та й голова каже, в мене такі і такі. Давай отаких. Ну, й те, висилали, на висилку їх.

Пит.: А Ваша родина потерпіла тоді?
Від.: О *ja*! О *ja*! Батька вбили, брата вислали.
Пит.: Коли батька вбили?
Від.: У 19–ім році.
Пит.: А хто вбив, як то було?

Від.: Ну, їздили і хто проти влади, хто проти, хто куркуль, хто середняк, то багато порозстрілювали людей.

Пит.: Чи його арештували? Чи тільки так?
Від.: Приїхали до хати, вивели надвір і вбили.
Пит.: А хто то був? Не знаєте?
Від.: Хто був!? Хто там пішов вже, пішов за комунізм. І так як поліція вона була.

Пит.: А тоді як вже прийшов час голоду, можете сказати як там було, як почалося?

Від.: Ну, то починалося таке, що повигонили нас з хати. Ну, то були, в людей жили.

Пит.: А Ви не були в колгоспі, чи були?
Від.: В колгосп не приймали.
Пит.: Ваша родина.

Від.: У колгосп не приймали таких людей. Таких людей не приймали — хай умирають. І не давали паперу, щоб виїхав десь до міста, щоб поступив на працю. Так його не було.

Пит.: Так що Вашого батька вже не було?

Від.: Не було вже батька. А брата одного вислали, він був на Охотському побережжю. Ну, і там він був три роки. Дванадцять років йому присудили. А тут була жінка, двоє дітей померло, двоє лишилося. І вона писала, шо приїжджай. Йому не дозволяли писати. А тоді вона пише, шо приїжджай. Він приїхав, пожив рік і три місяці, його забрали, то десь діли, він не вернувся.

Пит.: А коли почався голод у Вашій околиці?

Від.: Ой, у 33–ім році. У 33–ому році визначали таку комісію, щоб ходили і забирали все з хат. Де в кого. То навіть у горшках, у кострулях, де насіння було, то позабирали. Де квасоля, де там горох, де там насіння було з гарбузів тощо, то все позабирали. Навіть з печі хліб вибирали.

Пит.: А чи до Вас до хати приходили?

Від.: Ой! *Ja*! О *ja*! І нам таке було.

Пит.: І хто то були ті, що забирали?

Від.: Ну, хто ж? Визначена комісія — сусіди. А деякі добрі, що побачив там в горшку чи десь шось, то він сказав тоді, що нема. Були люди такі. Ну, їх визначили, то, якби сказати, то працівники такі були.

Пит.: Так що Ви не належали до колгоспу?

Від.: Не доупскали таких людей до колгоспу. Ніде їм роботи не давали.

Пит.: А з чого Ви жили?

Від.: Ой, з чого! Травою, гілками, і деякі люди були, що щось трошки дали. І тим ми вижили. Ми пухлі були, ми і до праці негідні були. Отак Господь нас спас. А тоді — жито було на садибі трошки, і ми, тільки воно молочко началося, ми його рвали, варили й їли. Тим ми вижили. А в кого були жорна, там, чи що, ходили, слідили, забирали, ламали й все.

Пит.: А яка була влада там у Вас на селі, чи то були все свої, чи були прислані?

Від.: Ні, все свої, указівки присилали, щоб вони це робили.

Пит.: Чужих не було, не присилали?

Від.: Ні, ні, ні! О! Деякі приїжджали, там з района чи щось, ну, як, то він приїхав в сільраду і там нараду дали, все і...

Пит.: А як було з церквою, була церква в Вас? Там на хуторах.

Від.: Ой, Боже. Була. Розбили. Розбили її й заборонили ходити, і розбили, і нема.

Пит.: А священик, знаєте що з ним сталося?

Від.: О, вислали, засудили, вислали.

Пит.: А була школа; Ви ходили до школи?

Від.: Під революцією ніяких шкіл не було. Оце аж НЕП став. Ну, я вже старша була, то я ще змалку, батьки научили мене писати й читати.

Пит.: А за голоду не було церкви, школи —не пам´ятаєте?

Від.: Там нічого вже не було. Ті вмирають, а ті працюють, та й на праці падали, вмирали, бо невидна людина, нема чого їсти.

Пит.: А ті що в колгоспі працювати?

Від.: Їм, їм деякі, деякі то мали своє трошки, а то варили там їм куліші такі, давали в обід.

Пит.: Тим, що в колгоспі були?

Від.: *Ja*! *Ja*!

Пит.: Чи можете ще більше сказати про то, як забирали в Вас з хат, як харчі забирали? Їдження, як, з хати, як то виглядало?

Від.: Та як же воно виглядало?! Приїдуть, і скрізь влазять, шукають по горищі, по кімнатах, по шкафах, по печах —скрізь, що в тебе є, то забирали.

Пит.: Чи Ви, або хтось з Вашої родини прохали десь шукати роботи, щоб десь щось заробити.

Від.: О! То ж нема паперів, не дають, а без паперів ніде не поступите документи.

Пит.: А чи ходили, скажім, жебрати до сусідів, просити щось —ходили?

Від.: Ходили. Що, яку кого нічо не було, то не дасть, а то каже: — О, ви заслужили того. Ну й що? Де ж ви підете? Я Вам кажу, що спасала вишня, гілки, воно трошки якесь тримне, що воно давало поживу людині. І траву, шпориш варили, калачики оті варили. Ну, і тим жили люди. Вони жили, пухлі були ми, все. То один Бог нас спас.

Пит.: А чи Ви самі були пухлі?

Від.: Ой! Боже мій! Я пухла була. Якось, що не тріскалось і вода не бігла, а були такі люди, що починає розпухла, і така людина страшна на очі, і починає вода з неї текти, і вона вже тоді вмирає.

Пит.: А хтось з Вашої родини близької помер?

Від.: Ой, *ja*! О *ja*! В моєї невістки, що брата вислали, два хлопчики померло.

Пит.: А з Вашої родини, там в хаті, хтось помер?

Від.: Та нас то, я з чоловіком була, моя мати була, то ж таким спасалися. То, дякувати Богу, що дав, ото ж я кажу, що горошок, там відходило на треєр, на посів, то він... І то сама не знаю чого він дав, бо його були б засудили.

Пит.: А що він Вам дав, що?

Від.: Та, мішок же отого зерна, з відходу. То він, я ж кажу, то його б засудили. То вже вночі він.

Пит.: І то Вас урятувало?

Від.: І то нас урятувало. А то нас не було б на світі, тут би не була. Дякувати Богу, що може помру спокійно.

Пит.: А чи бачили Ви випадки людоїдства, щоб люди їли...

Від.: О, Боже мій! Сусід недалекій з´їв жінку свою. Тіло ріже, вона померла, він варив її. Він сам сказав.

Пит.: І що потім було?

Від.: Ну, вижив. І собак їли, ловили, котів поїли люди. То, Боже мій. Села вимирали, такі, що нікого не оставалось, ховати нікому. Боже мій!

Пит.: А в Вас як ховали тих, що померли? Ви пригадуєте?

Від.: О, Господи! Яму викопали, та й кидали, та й все. Як же їх ховали?! Ні священиків не було, нічого.

Пит.: А ще пригадуєте таке, що Вам запам´яталось, якісь такі образи з голоду? Чи когось Ви бачили з хатах, чи...

Від.: Ой! Господи! Ми ходили... ми й самі того чекали. То не можна було бачити. Ну, та вже ж тих двох хлопчиків ховали ми, моєї невістки. Священика нема вже, нічого, бо священиків позасилали, церкви порозбивали. А тепер вони кажуть, що це німці поробили, церкви порозбивали, а вони ще під революцію все це зробили, управились. Я їхала зі своєю там внучкою, а вона: — Бабушка, бабушка, смотрите, это такой монастырь был, и немцы разбили.

А я в потязі нічого не сказала, а йшли додому, кажу: — То під революцію більшевики порозбивали. А вони на німців тепер звертають.

Пит.: Чи Ви знаєте якось, чи люди противились тоді як був голод, як була колективізація. Чи були якісь бунти?

Від.: Як же вони бунтуватимуться, як там хтось подумає інакше, і його вже вислали? Мені також, я тут на праці робила, один каже: — А чого ви страйку не робили?

А я кажу: — А вовкові зуби вийняти, чи він кусатиме?

Вовк, як він без зубів... Так там хто тільки подумав, і вже вони, чи вислідять, чи що. О, було таке, що прийде сусід до сусіда, вони вислухають що вони говорять. А, вони говорили те, то те. А вони вже їх забрали вночі й вислали. Хто тільки подумав, то, що яке сталось, що це за режим, що це за влада. І то підслухували і висилали таких людей, а вони там більше повмирали. Бо вертатись, там мало хто вернувся.

Herasym Semenenko, b. March 17, 1901, in the village of Petrivs'ke, Vil'nians'k district, later Zaporizhzha region. In 1931 went to Donets Basin, working in a mine and later on a Machine–Tractor Station. *Narrator* saw starving peasants who came to the Donbas die. 20–30 km. from Shepetivka, near the old Polish–Soviet border, he found a deserted village where the people had died out. In 1934, soldiers had to be brought into this village to harvest the beet crop, because there were no people to do it. Narrator went to one village where the people told him that a plenipotentiary from the Central Committee had come and punished both those peasants who had not met their quotas and those activists who had taken too much grain.

Питання: Прошу подайте Ваше ім´я й прізвище.
Відповідь: Семененко Герасим.
Пит.: А де й коли Ви народилися?
Від.: Сімнадцятого, 17–го третього, першого.
Пит.: В 1901–му році. А де?
Від.: Петрівське писалося, а в останні часи воно писалось, воно мінялося — Вишньодніпровськ. Вже не було Петрівське, а Вишньодніпровськ.
Пит.: Так, а який район?
Від.: Софіївський район. А, ще давно, до революції, то Олександрівського уїзду, Катериновславської губернії.
Пит.: А область яка? Вже потім?
Від.: Області не було.
Пит.: Не було?
Від.: Губернії були.
Пит.: Губернії, так. А потім, як вже були області, то яка область?
Від.: Запоріжзька.
Пит.: І тоді Ви поїхали вже в 31–му році куди?
Від.: На Донбас. На Донбасі я був аж поки німці прийшли.
Пит.: І Ви родину забрали?
Від.: Вони приїхали самі, я не забирав їх.
Пит.: І Ви на Донбасі працювали?
Від.: Працював.
Пит.: Де Ви працювали?
Від.: Я працював у шахті, а тоді в МТС–і. Ви не знаєте, що таке МТС?
Пит.: Знаю, знаю: машино–тракторна станція.
Від.: Так. Там я працював від 34–го, аж поки німці прийшли.
Пит.: А голоду Ви не переживали в Донбасі?
Від.: Ні, ні, ні. А тільки, як я ще робив у шахті, в 33–ім, то нам видавали такі стандарти. І кухня на дві родини. То я знаю, що жінка наварила суп чи що, а до нього, до сусіда, що то кухня одна, прийшла сестра. А жінка десь пішла, чи в церкву, чи не знаю. Приходе, а супу нема, вона поїла. І вмерла там.
Пит.: А хто то була, та сестра?
Від.: А цього сусіда; кухня в нас на двох.
Пит.: А звідки вона прийшла?
Від.: Із дому... Я не знаю відкіль вони.
Пит.: Але на Донбас, з Донбасу, чи з якогось іншого міста прийшла вона?
Від.: То на Донбасі її брат робив.
Пит.: Так, а вона звідки прийшла, з якої місцевості?
Від.: Я не знаю яка місцевість, яких 60 кілометрів звідти.
Пит.: Там був голод і вона голодна прийшла?
Від.: Так.
Пит.: Приблизно — звідки вона прийшла тоді, пригадуєте собі?
Від.: Я забув це село, я знав, не думаю...
Пит.: Але місцевість яка, чи десь від Сталіна, від...
Від.: А, Чистякобо яких 40 кілометрів від Сталіна, ну, яких 18 кілометрів.

Пит.: Ах, я не маю тут мапи України.

Від.: А вже в 35–ім році, як я вже робив на буряках, нас посилали в МТС–ах буряки вивозить, то...

Пит.: В якому місті?

Від.: Це в Вінницькій області.

Пит.: Вінницька область?

Голос іншої особи: Житомирська.

Від.: Та де Житомирська — Вінницька. Це там недалеко від Шепетівки. І, в мене було два гружники, що накидали і скидали буряки. Цей гружчик каже: — Заїдемь до мене, пообідаєм.

Ми зайшли. Жінка така, дивлюсь, мати в нього молода, а жінка стара. Я кажу — що ти. А то, каже, сусідка, вона одна осталась, і я один. А те село — дві три хати зовсім нікого нема, бур´ян, розумієте?

Пит.: Так, так.

Від.: То з голоду вимерли. Там військо вбирало, в них жнива були, то військо убирало.

Голос іншої особи: Тридцять четвертий, 35–ий рік.

Від.: Це в 34–ім.

Голос іншої особи: В 34–ім році військо проходило, щоби жнива робити чи буряки збирати, бо людей не було.

Від.: То він розказував. Каже: — Тут така трагедія була, як він став розказувати. Каже: — Батько, мати вже мертві лежать, і жінка і двоє дітей чи скільки. А я, каже, вже ходить добре не міг. Ну, та ходять ті що збирають.

Пит.: Ті збирали, збирали, мертвих що збирали?

Від.: А один каже: — Ти й його забери, бо не сьогодні — завтра, а ми вже знатимем, що тут нікого нема. А я кажу: — Хлопці, та я ж іще. Знає він їх, і вони його знають. А вони вкинули мене в бричку і я якось відвернувся, вони там пішли в другу хату. А я, каже, дивлюсь — іде кум його. Я, каже: — Куме! Порятуй мене, а я іще живий Він каже: — Що ж я зроблю, я й сам, каже, голодний. І каже, пішов. Вже, думаю, кінець. Коли вернувся він. І ті прийшли. Вони помогли, каже, ті люди. Витягли його. І він, каже, привів мене до себе, дав якусь там лошку, знаєте. А це вже було в травні місяці...

Пит.: Тридцять третього року?

Від.: Так.

Пит.: А як він називався той чоловік?

Від.: О, я не знаю.

Пит.: Не пам´ятаєте?

Від.: Я знав, але, я багато...

Пит.: Не пам´ятаєте.

Від.: Я багато свистунів таких, що знаю, а тепер, як коли надумаю — думаю, думаю, буває, що й здумаю, а...

Пит.: І назви села того не пам´ятаєте?

Від.: Ні, ні. Це яких 20 кілометрів, а може 30, від Шепетівки.

Пит.: Від Шепетівки, в який керунок?

Від.: Це так, недалеко від кордону польського було. Я думаю яких, може вісім кілометрів від кордону.

Голос другої особи: І що з тим чоловіком?

Від.: Він, каже, мене, дав йому з´їсти й відвів його до річки. А я там черепашки, а тоді, каже, скоро я, каже, сили набрався, вже граки. Знаєте що то таке граки?

Пит.: Птахи такі, так?

Від.: Так. То вже діти були. Я, каже, вилазив, і, каже, я... Ну, й, каже, люди ж бачили, і дойшло до колгоспу чи до сільради. Приходять. Бо він там і спав, коло річки. Приходять і кажуть, що ти вже можеш у колгоспі робити. Ото так. Ви знаєте, як він це розказував, то він плакав. То страшне. То страшне.

Пит.: Ціле село людей вимерло. А якої величини село то було, як Ви думаєте?

Від.: Ні, не дуже велике, може яких, ну, може більше як сотня дворів. А, то як він роз..., якби так хтось сказав, я б не вірив. А як він розказував... Бо тоді, отих, що збирали мертвих, то рівчак рили і кидали туди, а тут присипали, а тут так вийшло. Ну, він казав, що з їхнього села може, він точно не знає, каже, може душ 12 залишилось.

Пит.: А померло?
Від.: Я не знаю.
Пит.: Душ 500?
Від.: Я не знаю.
Пит.: Бачите, там не одне село, там навколо другі села, те саме було.

Від.: Ми як ото ж, той рік така дощова осінь була, що ми там аж до лютого місяця буряки возили. І той, не можна їздити, приходим у сільраду, а голова сільради був такий балакун, говорив багато і то розказував. Казав, що там до одного, що каже, другому так ішлося, що вже його давно судити треба, а він якось викручувався. Каже: — Сидимо, нічого робити восени, в сільраді. Коли авто прийшло грузове. Виходить дядько, такий в кожусі. В нас носили під стан такі дубльовані кожухи, Ви знаєте?

Від.: Знаю.

Від.: Заходе, поздоровкавсь, і каже: — Де я можу бачити голову по хлібозаготовці?

А він каже: —Я. Ну як?
Каже: —Та як?! Люди вже пухнуть. Забрали все і нема нічого в людей.
Каже: —Ви знаєте з ким ви говорите?
Каже: —Скажеш.
—Я, каже, член ЦКа.
—Ну, каже, що. Що мені, каже, твоє ЦК?
Він каже: —Ну поїхали зо мною.
— Я думаю, каже, це мені вже ... — І нічого.

Пит.: І нічого не було?
Від.: Нічого не було.
Пит.: А тому, що членом ЦКа, що?
Від.: А тих...
Пит.: І тому нічого?

Від.: А тих, там так було: ті, що по заготівці хліба були, як він заготовив добре, а тоді як ото ж люди мерли, їх судили. То вони враги народу, вони спеціяльно забирали хліб, щоб люди мерли. А тих, що не виконали хлібозаготівки, також судили — враги народу. Так що...

Пит.: А звідки Ви то знаєте, Вам то казали там?

Від.: Та це, це знаєм, ми добре знаєм, розказують люди. Оце ж як той голова сільради казав, що як з ЦК приїхав, і то так на нього, а він сказав, що, він, каже, як у вас іде. Та, каже, ну, як іде? Нема хліба, нічого в людей. І, каже, вони вже пухлі. А він, каже до нього, ти знаєш... То, от як я буряки возив. А там я наочно бачив, що це одна хата, друга, третя — бур´ян, нікого, ніхто не живе. І те де живуть, то те ж, бач, жінка і чоловік, які осталися по одному, і ото той остався і як так.

Пит.: Якби Ви пригадали назву того села, то ще мені скажете.
Від.: Ну, я не можу пригадати.
Голос іншої особи: Ти подивишся на мапу України, побачиш те село і згадаєш.
Пит.: Може потім мені ще згадаєте.
Від.: О, якби я знав, що мене хтось буде питати, то може...

Голос іншої особи: Якби ти знав, що тебе будуть питати, але на Донбасі, ак ти кажеш, що ще з Донбасу, цебто було: Донбас, Капітальна, Чистяківський район, Станція Чистякове, і ти кажеш, що десь за сорок кілометрів сусіда сестра прийшла і з´їла суп і вмерла, то значить там був великий голод?

Від.: Так, так, так. Як ідеш до праці ранком, то кожного ранку бачиш трьох, чотирьох лежать.

Пит.: Де?
Голос іншої особи: На Донбасі.
Від.: На вулиці, на вулиці лежать.

Пит.: Там на Донбасі, Капітальна. Капітальна шахта, недалеко від станції Чистяково. І Ви також бачили?

Голос іншої особи: Ні, я не пам´ятаю, бо я була замала.

Case History UFRC20

Oleksa Chornyi, b. March 31, 1907, in Zaporizhzhia, the eldest of the 6 children of a Stolypin peasant (*otrubchyk*) with 19 *desiatynas* of land before redistribution and 16 ha. thereafter, in Lepetykha Mala (Velyka Lepetykha district, Kherson region), a village of about 250 households. The village had a four–year school, but the villagers belonged to a parish centered in a nearby village. narrator's extended family lost 34 in the famine. By that time narrator had fled village to seek work on a state farm. Includes information about the revolution, famine of 1921, NEP, and collectivization. Narrator's father was dekulakized. Narrator misidentifies 25,000–ers as an army of 25,000 from Moscow led by Kaganovich to fight kulaks in Ukraine. Narrator, who got into a *radhosp* on faked documents, states that in the *radhosp* in which he worked, laborers were adequately fed, but outside it many died, and the seed given it was poisoned so that it had to be planted rather than eaten. Narrator compares 1921 and 1933, stating that in 1921 there was a harvest failure, but in 1932 there was a fair harvest which was seized in the fall. Narrator states that the labor shortage for 1933 spring planting was largely alleviated by settlers, who had been told that a plague had hit Ukraine and were brought in from Chernihiv, Vitebsk, and Briansk. In one village of 200–300 households, everyone either died or fled.

Питання: Будь ласка подайте Ваше ім´я й прізвище.
Відповідь: Олекса Чорний.
Пит.: А де й коли Ви народилися?
Від.: В Запоріжжі, 31–го березня 1907–го року.
Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?
Від.: З батьком і матір´ю було нас восьмеро.
Пит.: А Ви які по черзі?
Від.: Я перший.
Пит.: Найстарший?
Від.: *Ja*. А решта були менші.
Пит.: А скільки землі мала Ваша родина?
Від.: До революції ми мали, скажемо, 19. В 1906–му році, ще за царя, Столипін наділяв хутори, земля була до хуторів. То 19 десятин кожний рік подар дістав, то є „отруб," так називався, землі. Дев´ятнадцять десятин. То є приблизно 21 гектар, бо гектари менші. Потім, по революції, як після, покінчилась революція, почалася нарізка землі, бо то ми вже, батько жив у степу, о, а його село тепер при Дніпрі. То ми, значить, переїхали, і землемір був знайомий також, з Мелітополя приїжджав то казав, що, значить, ви залишитеся, а йдіть до старого села, до свого батька, і там дістанете землю. Отже там нарізали землі на два гектари на їдока. Отже нас було вісім, значить ми мали землю 16 гектарів.
Пит.: До революції?
Від.: По революції. До революції 19, а по революції 16 гектарів.
Пит.: А якої величини було Ваше село?
Від.: Двіста п´ятдесят господарів, дворів.
Пит.: Де воно було менше–більше положене?
Від.: То є коло Дніпра, тут, як то сказати, річка Конка була, тут той район Рогачик, Лепетиха, то як було, то Таврія називалась.
Пит.: Таврія, село називалось?
Від.: Ні, село не називалося Таврія, село називалось Лепетиха Мала.
Пит.: Лепетиха?
Голос іншої особи: Таврія, то такий район, по лівім березі Дніпра до Криму.
Від.: *Ja*, то до Крима.
Голос іншої особи: До Азовського моря, то називали терен Таврія.
Пит.: Таврія. А в селі була церква?
Від.: У нашім селі не було, в другім була селі церква, і наше село належало до тієї церкви.

Пит.: А школа була чи ні?

Від.: Школа була.

Пит.: Була. Скільки кляс?

Від.: Чотири кляс, більше не було.

Пит.: Чи пам´ятаєте чи був в селі СОЗ, спілка обробки землі? СОЗ! Спілка обробки землі.

Від.: Не було.

Пит.: Не було. А радгосп?

Від.: Ні.

Пит.: Або артіль? Також не було?

Від.: Не було.

Пит.: Не було.

Від.: То вже було пізніше. Я властиво, скажу.

Пит.: А скільки, на Вашу думку, згинуло людей з голоду в Вашому селі?

Від.: Знаєте, якби це я знав, що я буду колись говорить, то значить то я тільки знаю з батькової родини і материної родини, з моїм рідним братом у 32–ім році згинуло 34 особи.

Пит.: З Вашої родини?

Від.: З моєї, з матері, я, моя родина. Матері і, значить, той... То є й брати материні і сестри батькові, і все чисто, значить, то згинуло.

Пит.: То Ви знаєте їхні імена і ми можем списати потім?

Від.: Я знаю, я маю, але я ж кажу, я вже тепер на дорозі здумав, в мене є записано, так я не пам´ятаю.

Пит.: То нічого, то ми ще...

Від.: Я можу написати...

Пит.: Дуже добре.

Від.: Бо то, знаєте, стільки років пройшло, я не запам´ятав.

Пит.: Добре.

Від.: Знаю, що то, материн брат, Іван Таран, і потім той, батькова сестра Наталка. Але я кажу, що я Вам напишу, і подам і все чисто.

Пит.: Добре. А хто з родини пережив голод? Ви пережили, і багато ще?

Від.: У нас пережили багато. Отже, я тільки що, бо я не, не був до остатку, поки голод був, бо я виїхав на роботу. Отже то...

Пит.: Також може тепер скажіть Ви, що Ви пригадуєте з часів революції?

Від.: Отже я почну так, як то, бо так як то я не пригадаю добре. Отже то є так, як почалася в 17–ім році революція, о, то я дуже добре пам´ятаю, бо тоді сходилися на тому, з села в село, обнімалися, цілувалися, віталися, брати називали, оте то. Бо, значить, царя скинули, нема. Після того, після тієї революції, значить настала нарізка землі, то кожний, ну, перед тим, значить, були в часи революції, були поміщики і так звані куркулі. Отже в часи революції, були поміщики і так звані куркулі. Отже в часи революції ті люди були знищені. Поміщиків розграбили, все чисто, то, правда, селяни грабили, о, бо то було сказано, значить ішли, маєток, то, правда, селяни грабили, о, бо то було сказано, значить ішли, маєток брали, все чисто, о, ті крукулі, як вони називаються, то є люди, які були багаті — 50 десятин мали, там по тисячі; ті економії мали по 12–, по 16.000 гектарів землі. А ці мали по 1.000–і, по 500, по 250 гектарів землі. То, значить, були куркулі. Отже їх, значить, землю забрали, їх знищили. Де їх діли? Була мста, так як хто кому на ногу наступив колись, то йшли, а то воля була, значить ішли, били ноччю, грабили, все чисто. Отже після того, значить, в 21–ім, як закінчилася революція, в 21–ім році началася нарізка землі. Отже куркулів не стало. Було саме селянство. І кожний селянин дістав згідно його родини, дістав, значить, два гектари землі, то в кого було, значить, десятеро родин, душ, значить дістав 20 гектарів. А в нас було вісім осіб, значить 16 гектарів. Отже по тій революції не можна було сказати, що зле було, бо в 21–ім році, правда, була засуха. То сьогодні що кажуть за 21–ий рік, то не забраний був хліб, то була засуха, аж вимерзла позимина. В час тоді на хутір, на тим, на хуторі було йще 12 гектарів озимини вимерзло. А більше нічого, ячмінь то весною сіяли, а озимина пропала. Так було багато. Отже тоді голод був в 21–ім році, але тоді багато людей не погинуло, бо люди, був резерв хліба в кожного. Тепер що той, то міняли на хліб. То, значить, жили. Мало хто згинув, або корову проміняв на хліб, або що. Мій

батько навіть, ми тоді будувались якраз, як ми прийшли на то, з хутора, то треба було дах, то купив в однієї жінки за 15 пудів пшениці той дах, дах цілий. Черепиця і, значить, крокви. Отже так, то на весні було того, в 21–ім році, так що то.

Пит.: Так що голоду не було в Вас в 21–ім році. Було мало їжі, але голоду не було?

Від.: Фактично великого голоду не було, було недоїдання, а деякі були, що бідні, такі що не було, але то ті згинули з голоду.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте якусь допомогу з Америки чи приходила? Так?

Від.: Так. Отже в 21–ім році, тоді була, я не знаю як той комітет той називався, чи що, але Америка, значить, для голодуючих допомагала. Отже я знаю, що привозили, значить, як вони приходили до того ті продукти, але мій батько, бо ми жили між Мелітополем 60 кілометрів і батьковим селом 50 кілометрів, то, значить, ті селяни, які з батькового села, для школи, то для школи давали. Просили, значить, батька, щоб батько поїхав у Мелітопіль, дістав, бо то було призначено, продукти їм. Отже то їздив тоді з батьком, то так — крупу, а то, як називалася, сага, крупа, я її сьогодні не бачив тут, тільки вона така, знаєте, як горох біла була, з чого вона така, але знаю, що сага була. Тепер той, мука і цукор. Ото такий. І то, значить, ми їздили, брали в Мелітополі, а потім везли, значить, до батькового села для школярів. В школі варили для дітей. То все той, то вже син, скажем, управа там розпоряжалась. І та така була допомога. То було...

Пит.: То була з Америки?

Від.: То було з Америки, приходило, значить, до того. І два рази то ми їздили до того, до Мелітополя. Як до Мелітополя приходило, я не знаю. І потім, значить, на чому я застановився?

Пит.: Двадцять перший рік.

Від.: Двадцять перший рік. Отже, в 21–ім році, то як та вже голодівка стала, після того, як дістали вже, в 21–ім вже було посіяно трохи землі, і то на той, на 22–ий рік, тоді вродило. Так що то, але пшениця і ячмінь і просо там, усе було в кожного. Тепер поза тим: — кожне село в нас мало резерв хліба. То були спеціально побудовані такі, якби сказать, магазини, в які там зсипали, селяни зсипали по 200, по 30 тон хліба, по 50 тон хліба на випадок голоду, засухи. Отже то тим допомога йшла, значить, для селян. Отакий був резерв. Отже, записали?

Пит.: Так.

Від.: Отже після того, як нарізка землі стала, поділились, все чисто, значить, людям. Коні були, купуча сила була, і нам нехватало землі. Отже була рента, рентували. Але рентували в кого? Скажем, ви бідні, дістали яких 12, 15 гектарів землі, а в вас ані коняки, ані корови — нічого нема. Отже ви давали мені „з половини." Ви не робили нічого, я сіяв своїм зерном, все чисто, і потім обробляв і половив з того, з десяти гектарів половину хлібу я вам давав. Ви ніц не знаєте. Отже так бідний жив.

Пит.: Так що він нічого не робив?

Від.: *Yeah*! І потім мало було, то, значить, що фонд був земельний вирізаний, як розрізали землю, то районовий фонд був, резерв для того. То не знаю скільки тисяч гектарів землі. Але так що після того в 27–ім році, ні, 25–ім році начали будувати ті радгоспи, державні господарства, розумієте?

Пит.: Так що в Вас був колгосп там, у Вашій околиці?

Від.: Радгосп. Не колгосп.

Пит.: Я знаю, я знаю, так.

Від.: Бо колгосп то є селянство, а радгосп то є державне.

Пит.: Так.

Від.: Отже та земля вся, яку район рентував, то вона війшла, значить, до того радгоспу. Отже, то вже назначили директора там, і все чисто, завідуючого того радгоспу. Але тяглової сили не було. Ото ж як і в тій організації стало. Тепер: яке, треба було, скажем, інвентар чи що, тоже не було. Отже ж, тому, значить, пишуть у газетах, що 400 гектарів землі не було засіяно, то большевики прийшли. То є неправда, брехня. Вони, може, й кажуть, оті з консуляту кажуть, вони не знають, молоді, вони не знають, як воно було. Чотириста тисяч гектарів землі не було засіяно, то я на тому — чому? Тому, що та земля була здана під совхози, а в совхозі три роки стояла вона пуста, не, тільки бур´ян ріс, розумієте?

Пит.: Так!

Від.: Нічого не родило, бо її не сіяли. І пізніше, навіть я коні водив пасти, та то всі селяни водили пасти коні туди, все чисто, весною на трави. Аж пізніше, як уже в 29–ім році, під 30–ий рік отут почала механізація Армії Червоної, бо то коні були в війську. І пішли вже танки, мотори, значить, авта, все чисто, тоді, значить, почали коні ті присилати з армії до радгоспів, так що радгоспи поповнялися тоді як то кажуть, тягловою силою. І тоді, значить, як те вже, в тому, *yeah*! Тепер, як стали в 37–ім році, ні 27–ім році куркулів рахувати. Отже — відкіля вони взяли куркулів, як кожний селянин дістав нарізку землі по два гектари, а в других районах по гектару тільки було, то залежить який район. Як туди, на Полтавщину, то там щось гектар і пів на їдока було. Але я беру за Таврію. Отже там було два гектари на їдока, бо землі було більше. Отже, тепер — поміщиків зліквудували, тих багачів зліквідували. Кожний дядько дістав і родина дістала приділ землі. Як почали заганяти в совхоз, чи в колгосп, люди не хотіли йти. Вони тоді, значить, пришили марку куркулів. Отже то за куркуля, то тебе вигонять із хати, в тебе заберуть усе чисто. Ну, люди, які боялися, а другі казали — нехай забирають до чортової матері. Я, каже, в совхоз не піду.

Отже, і тоді, значить, вони пришивали кожному, приїжджав уповноважений з району, вишукували по селянах, значить, де який трошки запізніший, і пришивали кожному, приїжджав уповноважений із району, вишукували по селянах, значить, де який трошки запізніший, і пришивали статтю 28–му — куркуль. Який він крукуль? Мій сусід, з батьком що жив, двоє тільки жінка і чоловік був, дітей не було, нічого. І вони мали тільки чотири гектарів землі, нарізки. Правда, що він рентував землю. І робив, пару, дві коняки було, корова. І пізніше його признали за куркуля і вигнали з хати.

Пит.: А як він називався, пам´ятаєте?

Від.: Захар Микитенко. І таких було крукулів багато. Тепер, мій батько, ото вже, скажем, який він куркуль? А в 32–ім, в 31–ім році й його проголосили куркульом. За то, що не пішов до колгосп. А я вже не був у селі. Бо я виїхав на заробітки. Властиво був спочатку в тім, в совхозі, що то перше був, а потім пішов на Ковалівський колгосп за Нікопіль. І там був. І пізніше, як уже стали розкуркулювати, то вже в 31–ім році я приїхав до батька, то вже врожай був, все чисто, а в 32–ім році, бо то поступово брали так. Як весна приходила, і то до осени, значить, заставляли сіяти. Весною сіяти і осінню, як озимина, сіять, убирать. Але, значить треба везти те все чисто для держави здавати. Пізніше, як уже чекайте, щоб я не забув.

Пит.: Ви казали, що Вашого батька розкуркулили.

Від.: Чекайте, чекайте. Отже в 32–ім році прийшло, значить, здати хліб. Приїхав уповноважений, по хатах ходили.

Пит.: А хто то був, той уповноважений?

Від.: То Каганович привіз 25.000 армію із Москви, бригада, так називалася, ударна бригада в 25.000 по борьбі з куркульством на Україні.

Пит.: А хто вони були, знаєте? В Вашій околиці? По національності. Не знаєте?

Від.: Жиди були.

Пит.: Так люди говорили, що то жиди?

Від.: Говорили, я сам був на зборах, все чисто, як ото підводили. І він, значить, на, на той, підводи, значить давайте нам на куркулей. Переважно ото Каганович був призначений на Україну, як міністр. То Сталін його призначив. Сьогодні, властиво, ото що кажуть: Сталін і Сталін. Сталін на Україні не був. А треба тільки говорити за Кагановича, Каганович, за Кагановича чогось не говорять. Як в Берліні Гітлер був, то таки кажуть, що Гітлер, а не Берлін. А сьогодні, ще сьогідні повторяють, що Москва. А, а Сталін де? А коло Сталіна ті, що були, а вони ще живі, по сьогоднішній день. Каганович живий, ото, тепер, Молотов. Вони ще живі, які розкуркулювали. Позатим я...

Пит.: Так що приїхали до Вас ті 25.000–ники? Так?

Голос іншої особи: По всій Україні вони були.

Від.: По одному, по два були. Ото як представники, так називались. А той з району вже відбирав тамечки той актів такий, і по селах по районах, по сільрадах розсилали, значить, і ото качали. І в 32–ім році, властиво, прийшли, до того, уповноважений. Батька питає, чи хліб є. Є Батько показав. Весь хліб вивезти. А то якраз вже вивозили, бо молотили, знаєш, зразу везли в насипний пункт. Зсипний пункт був у селі Пушкавка(?). Каже батько: — Та я вже вивіз!

Ну, а ночю було засідання в сільраді, той уповноважений, як той, зібрав бідноту ту, і давай призначать куркулів, і, значить, рано вже принесли повістку, що ти маєш вивезти, як член куркуля, як куркуль, весь хліб. І як прийшов сказав, значить, батько каже: — Забирай, вигнав. Я вивіз 800 пудів, то є ячмінь, пшениця, просо, кукурудза. То я все, 800 пудів, то більше як 13 тон, так, як то воно перевести. Більше як 13 тон. Бо тона складається 1.000 кілограмів. І коли я вивіз, то вони платили, малу ціну платили за те, але платили. Отже, за 800 пудів я дістав 450 рублів. Така платня була. Коли я вже дістав, усе чисто, хліб вивіз, тоді присилають, приходе уповноважений, не вповноважений, а присильний — батька до сільради. Батько пішов до сільради. Сидить уповноважений: — Вивіз хлібозаготівку?

—Вивіз.

—Дістав „деньги?"

—Дістав.

— А тепер держава в тебе хоче позичити ті „деньги," отже дає тобі облігації, на ті гроші, на тих 450 рублів, що тобі дали за пшеницю.

Значить, візьми облігації, на 24 років, на 25, ні, на 20 років. По 20 роках ти дістанеш, значить, від держави процент іще. Так вони й по сьогоднішній день, пропали. Отже, що виходить, виходе те так: — Робили, хліб відвезли, і гроші забрали, облігації взяли державні, державі допомогу треба було. А в том, як я вивіз, у тому мій брат з голоду згинув. Я вже не, не гинув, бо я змотався, і батько тоді змотався, забрав матір.

Пит.: Куди Ви поїхали?

Від.: У другий район. Найшли працю, і все чисто. А ті, що не мали, тепер справа така: на роботі треба було посвідку — відкіля? Я не буду казати де родився, де хрестився, все те там мусить бути. Треба посвідку мати. А її нема, сільрада не видає. Але я, і то багато практикувалося на тому, і я сам знаю, я робив сам, отже то не було надовго — з картоплин робив штамп, з бараболі печатку робив на той, прибив, написав і то. Ну то що, на півроку, а за півроку тебе визивають, бо звірялися. Вони визивають, дістають, кажуть: — Ти син куркуля.

Я кажу: — Я не знаю, я виїхав, батько ще не був куркульом.

І ото, значить, таким шляхом, кажуть вони на сьогоднішній день, що 400.000 гектар землі не було засіяних, то є правда. Але вони не знають чому не засіяно, бо пришивають, значить, селянам. Селяни були б засіяли, якби вони давали. А то, значить, навмисно не давали. Хто куди попав, тікав де пристроївся, робив, а де той, то гинули на полях, гинули на селах. Тепер, переважно діти йшли до міста, отам часами, хоч бідні були базари, але приносили й молоко там, і все чисто, то ті — хватав там, і біжить на ходу, масло коров´яче бере. За ним гоняться, кричать. Тих дітей поліція чи міліція виповлювала, в дітячий дім направляли. Вони там згинули, все рівно. А дітячим домом займалась та повноважена ... вона відповідальна була Леніна жінка.

Голос іншої особи: Крупська.

Від.: Крупська. Вона, властиво, доставала з Америки ту допомогу для тих дітей, і все чисто. Кільки вона дала тим дітям, то було село Камінка, Камінський район, я там робив якраз у ковальні. І там дітячий дім був. Там сотки дітей було. І гинули, затим вивозили заривали в землю, а Крупська приїжджала, подивилася, ходила, така бабеля, як то.

Пит.: Ви то бачили, так?

Від.: Я бачив.

Пит.: А взагалі, Ви бачили, як мерли з голоду люди?

Від.: Пані! Я вже в радгоспі, в радгоспі робив ... як звільнився там, не схотів. Пішов до радгоспу.

Пит.: А де то було?

Від.: Миколаївський радгосп.

Пит.: Так, то Ви сказали, як Ви працювали в радгоспі.

Від.: *Yeah*, я в радгоспі працював. Отже, спочатку було таке, як їздовий, потім в 31–ім, чекайте, 31–ий, чи 32–ий, *yeah*, 32–ий рік. У Нікопіль, на станцію приходив посівний матеріял.

Пит.: Який матеріял?

Від.: Посівний, посів. Той, якмінь, просо там, різне. Отже, я тоді їздив, мене призначив той господар радгоспу. Двадцять підвод із радгоспу, значить, той, а я як

відповідальний був їхати на станцію, брати той посівний матеріял, і, значить, привозити, зсипати й підготовляти до весни, значить, на той, на посів. Той посівний матеріял, що приходив, знаєте бо тут іще пишуть вони, чи оправдуються, мов, давали їм посівний матеріял, але вони поїли, селяни. Брешуть. Бо той посівний матеріял, що дала держава на посів, він був весь затруєний. Затруєний чим? Синім каменем. Знаєте синій камінь?

Пит.: Так.

Від.: Весь перемішаний, то є покритий на той, перемішаний. Отже, то з сонами..., той, і тим, значить, той. Як брали ми з вагонів, брали той посіний матеріял, то дихати не можна було. Ото порох той іде. То ми робили так — хустинки намочували водою, зав´язували роти і ніс, так що не брал так... Тепер привозили 18 кілометрів в совхоз, висилали. То так само. Так що їсти не можна, то...

Пит.: Чого він був затруєний? Щоб люди не їли. І що з ним потім робили?

Від.: А то ж, сіяли його.

Пит.: А до сіяння він год... .

Від.: То для посіву. А посіви на то... Отже, так що то не на їду давали, а на посів. А їсти не можна було, бо, думаю, що його ані змолоти, тепер — молоти не можна, де було? Бо на мельницю як іти, воно то молоти, то мусиш посвідку мать, той, з сільради, від голови сільради, що дозволяється тобі змолоти. А як хто заховав де яке зерно, то, значить товк у тому — ступі, там, і то, значить, їв.

Пит.: Так що затроювали той...

Від.: *Yeah*! То все було затруєне. Затруєне синім каменем було, щоб знали, що то... Бо то синій камінь, то, знаєте, так — переважно пшениця, як вродить, чи ячмінь, то родили багато зерна, сона, чорний такий, як сажа. Отже, той синій камінь переїдав, та що то таке... Так що вони брешуть. Ну й, пізніше, так, пізніше, значить, приставили мене, призначили старшим конюхом на конюшні. Коней було 98–ро.

І я скажем, бригадир по совхозі, відповідальний за конюшню, за коней — тепер випусуються наряди де кого посилати підводи, я посилаю. І приходять у радгосп люди зі села. А переважно приходили молоді хлопці, по 14, по 15 років. Двох прийшло старших, по 18 — сестра й брат. А прийому нема, не приймають до роботи. Я йду до того, до завідуючого. Я пішов до завідуючого, кажу: — Пічка, чи товариш Пічка, так і так, є прийшли люди.

Каже: — Дзвони до централі, до директора Жигуліна, бо комбінат не дає пайків. На наш радгосп, де ми були, тільки дозволено 500 пайків, отже 500 людей тільки мали право тримати, а решта не мали, якщо кого взяли, то, значить, ділили, мали, тим... Отже, не можна. Я дзвоню по телефону в район, кажу: — Товариш Жигулін, я маю тут молодих робітників, прийшли. Чи можна їх прийняти? — Бо завідуючий не мав права.

А він каже, він знав мене вже, каже: — Товариш Чорний, не можу. Я, каже, в мене немає пайків.

А то був директор на чотири радгоспи, на чотири відділи радгоспу. Мені, каже, райпартком не дає. Ну, то й що? Я тоді до того, до Білинського приходю, кажу: — Ну що, що будем робити?

Він каже: — Що хоч, роби.

Але було так, як то, гуротжиток, ліжка там стояли, все чисто.

Я кажу Білинському: — Знаєш що, кажу, я тих хлопців заберу, вони мені будуть робити, помагати, де куди послати, а пайок якось не... а тоді давали по 300 грамів хліба на день. І то такий...

Він каже: — *Okay*.

Я забрав тих хлопців, привіз, а ліжка були, завів, кажу: — А ото, значить, тут. Але, кажу, як я скажу, тоді підете, а ні, то я, кажу, випишу то, хлібу, і там того. Він, значить, вам дасть. — А каву там; суп, а суп, властиво робився, картоплини жадних не було, але з солених огірків робили, квашених. То ті хлопці мені так дякували. Але так було — як треба було підводу коли послати, я йду його буджу, ноччю — він їде. І то рано приїде, привезе там, чи те. Значить, отаким шляхом я тих хлопців ви... Їх було 15 осіб.

Пит.: Ви врятували їх.

Від.: Врятував. Потім я з того, уже цієї, як то я перейшов з конюшні на ковальню знову. Пішов вже з радгоспу. А того, що з сестрою прийшов, 18–літнього, то я його устроїв на своє місце на конюшню. І тоді я перейшов на ковальню, бо я знав по ковальні

роботу, і значить, здихався того, а коней було, а то треба було годувати, а чим годувать? Нема чим. А коняку кожний день, а хліба немає. Прийшла була, між цим, що я був на конюшні, прийшла так жінка, від райпарткому, вона була прислана на те; вона там партійна, з партійного комітету. Одного разу прийшла, каже: — Товариш Чорний, збери своїх усіх конюхів, я з ними буду говорити.

— *Okay*! — Я сказав.

Прийшли, на таку то годину, якраз в обідній перерві. Зійшлися. Вона, значить, до них. І були п´ять студентів, які студіювали там десь, а прийшли на практику до совхозу. І ті студенти прийшли. І вони знали. І вона починає. От, про їздових, і до тих, що годують коней: — Ви мусите уважати за кіньми, обслуговувати їх, щоб коні не голодні були, все чисто, бо треба тяглову силу, робочу силу треба. А коні, як голодні, вони не тянуть. Ну, то те все, знаєте, це все зі села. Дівчата були, чотири дівчат було, я приняв на конюшню їздовими. І хлопці були. Ну, й їм, що вони будуть казать? Вони нічого не будуть казати. А я кажу: — Товариш Рибачко, як, кажу, можна коняку годувати, як немає ні овса, ні дерти, ні ячміню?

А давали макуху, знаєте, ... макуху, ту що в олійні видавали, то, значить, було, б´єш, мочиш її, і ото як насипав коням полови, а тоді макухою присипав. Коняка поїла і чисте, і вона має тягти?! То я ще винуватий. Вона каже: — Ти мусиш підтримати мене, а ти, каже, на мене.

Я кажу: — Я, кажу, не на тебе, а тому, що я, кажу, правду сказав. Чим я буду годувати, кажу, вони не годують, а я годую. А хоч і люди годують, а я даю. Але чим? Ну, і пізніше, я бачу, що з того нічого не вийде. Подали мене райпарткому. То є, як саказати, адвокат був, українець, Винниченко звався. Той десь звідався, все чисто присилає, приходе він, перепитав отут, і що й на дому — який робітник, як усе. Йому сказали, значить, і завідуючий — добре виконує, все те чисто. А він, значить, ізвірився зі сільрадою, йому написали, що я син куркуля, розумієте? Отже, я ... куркуль — *okay*! Знають з праці, без ніякої посвідки з місця праці. Найгірше це було, бо прийшов куди шукать праці: — Останнє місце праці, де був? А її не дали. І що?! І з того я, властиво, запитав одного. Мені сказав: — Не журись, я, каже поясню тобі. І він мені сказав як. Я зробив. О так, написали. За шість місяців мене знову викликають...

Пит.: Ви зробили свою посвідку? Так?

Від.: Свою. Свою посвідку, написав, від голови, ніби від нього. За шість місяців мене знову викликають і кажуть також. То вже таке, і зразу на мене. Каже: — Сідай. Розкажи свою автобіографію. Чим дід був, чим батько був, що мали.

Я йому кажу, що дід був мій лісничим, у лісу працював, рибу ловив. Мав за царя п´ять десятин землі. У батька, в діда мого було, значить, троє синів і двоє дівчат. На п´ять десятин. Але дід, значить, в тому що... Я йому кажу, а скільки в батька було землі. Я йому сказав так, як оце Вам сказав, скільки було. І скільки по революції дістали, скільки землі було. Я йому сказав вісім осіб; скільки оней, коров? Я йому сказав скільки. Коней було троє, двоє корів, ну, пташка, там, була. Після того він каже: — Чи ти судився?

Кажу: —Суджений не був.

— Оце, каже, ти одне правду сказав, що ти не був суджений, під судом. — Відсуває ящик, виймає, і каже: —Голову сільради такого знаєш?

Кажу: —Знаю. То мій колега.

— Отже, вони, каже, подали тутечки, що твій батько мав вісім робочої сили найманої, наймав, чужинців, робітників мав, вісім пар волів, вісім коней було, і поверх 100 гектарів землі. Отже це, каже, то що подали з сільради. А я вже знав про цю справу.

Кажу: —Товариш уповноважений, кажу, то що вам написали, я, кажу, погоджуюся, тому що, кажу, то що вам написали —ви вірите, а то що я кажу, то ви не повірите, то все рівно. А чому я вже так, бо я вже до Москви, до Києва писав, до Москви до Сталіна писав, а до Києва писав до того, до Калініна.

Голос іншої особи: До Петровського.

Від.: До Петровського. Значить, те куркульство, все чисто, що мій батько не належав до того. То я з Москви дістав відповідь, що влада на місцях. Як влада на місцях, то все вже було зрозуміло. Значить, то вже Москва нічого не пособить, бо то що? Тут засудили тебе і то... А Київ не відповів. Петровський не відповів нічого. Отже таке було. Тому–то я знав, що, значить, тому я й казав тому. Після того, значить, як

голодівка ото вже стала, то вже за те, ну, той вповноважений каже: — То беріть документи! —Кинув паспорт і пол... дає. —Ідіть працювати.

А я на фабриці вже робив. А я так слухаю і думаю: —Чи ти жартуєш, чи на правду кажеш?

Кажу: —Товариш, то можна брати?

—Так, ідіть, беріть документи й йдіть до праці.

Okay! Я забрав. Вийшов я мокрий, як не знаю що. Приїхав. А я на ніч робив, в відливні. Біжить, Головко, прийшов до праці, біжить начальник цеха, Головко називався. — „Ну, как дела товарищ Чёрный?"

Кажу: —Нічого, сказав, іти до роботи.

—О, всё впорядку.

Я знав що то. А вони, значить, що, вже звідалися тут, де я робив все чисто, добрий робітник, значить. Ну, й пізніше, за той голод. Отже, скільки людей вимерло — рахунку нема. Я тільки знаю за свою родину, за батькову, що з моїм братом 34 особи загинуло з голоду, й то не бідні були, а то вже саме хліб вивезли, і вони погинули. Тепер — що коні були, вони не могли також нічого, бо не було чим дістати й нічого, і то, значить, гинули з голоду коні. Отже, а той, що сам на той відповідний був, і за що? За цапову душу! Хліба не давали, нічого не давали, значить, коні гинули. Отже, такий то був. І то, що кажуть, що хліб не той, неврожай. Урожай в ті роки був. В 21–ім році неврожай був, бо то вимерзла озимина, бо то революція якраз. А в ті роки, то врожай був, але був забраний, тому що, візьмуть так: Лепетиха, Велика Лепетиха, то район був, у Таврії. Туди був звезений зсипний пункт, хліб везли, то є Таврія, то є Рогач, де Зелена, Покровська — всі везли сюди. І, тепер, в Мелітопіль можна везти, туди й везли. Сірогози, Олександрівка, Дем´янівка, там усе чисто. В Мелітопіль на станцію везли. Тепер — ці райони: Камінка, у Камінці на Дніпрі також зсипний пункт був. І тепер — цей район: Бабина, той, Вушкавка, Рогачик Малий, також везли в Лушкавку, зсипний пункт був. То, пані, хліба було насипано гори. Церкви, де церква була —повно туди насіння й кукурудзи в церквах насипано було. Отже, зсипний пункт був, це тільки що я знаю, а далі то я, пізніше вже знав Лепетиха, Пушкавка, Камінка на Дніпрі, до Нікополя. Отже, то це йшли баржи по Дніпрі, насипані в Лепетисі насипали, то є елеватор, баржі приходять, насипають повно, і по Дніпрі по три, по чотири баржів пароплав тягне, було, догори, до Нікополя. Nelb, де там до Нікополя притягнуть, не знаю чи там вигружали, чи що, я не питав, як тягли його аж до Запоріжжя. Тепер ті всі райони, то все зсипний був пункт, бо ото ж я кажу: —Лепетиха, Вушкавка, потім Камінка, тепер той Запоріжжя, Мелітопіль, Пришив(?), це до Мелітополь, це є Тавря, яка хліб звозить. Гори хліба лежали.

Пит.: І що з тим хлібом, то коли було?

Від.: Пізніше не всивали(?), не той, знесли, а потім, як то ж баржі так то по Дніпру, значить, везли. Бо тут залізниці не було в цій частині землі, в Таврії. А до залізниці, значить, забирали, а до залізниці везли там куди, я не знаю.

Пит.: Так що забрали той хліб у зсипний пункт, а тоді...

Від.: Забрали.

Пит.: Завезли...

Від.: Забрали на зсипний пункт, ото що я Вам казав, шумували, резервна заготівка. А потім везли на той, до залізниці, а ці залізнциі куди його везли —не знаю.

Пит.: Мабуть, на Захід?

Від.: Я думаю.

Пит.: На Захід продавали?

Від.: Я думаю Німеччина діставала й Данія діставала.

Голос іншої особи: І до Канади везли.

Від.: І до Канади везли.

Пит.: А люди вмирали з голоду?

Від.: Люди вмирали з голоду. І тепер скажіть їм, що був голод. Кажуть — брешуть.

Пит.: Так, а в 33–ом році, в найбільший голод, зима 33–го року, де Ви в той час були?

Від.: Чекайте, то ж якраз 33–ий рік. Бо 32–ий рік, то ще голод не був, тільки осінню звезли весь хліб, а на весні 33–го року, то був вже голод.

Пит.: То Ви були тоді в конюшні, там працювали, так?

Від.: Ото ж, властиво, тоді працював у совхозі.
Пит.: В совхозі, кіньми...
Від.: То я був, тих хлопців прийняв, в 33–му.
Пит.: То був 33–ій рік.
Від.: Бо я тут пропустив, властиво, то в 33–ім році, не в 32–ім. І то, значить, то 33–ій рік, а посів був засіяний. Бо заставляли сіяти. Райпартком, то радгоспи, чи колгоспи, посівний матеріял давали, привозили відкілясь, не знаю звідкіля, а я ж Вам казав, що я в радгосп привозив із станції. І то, значитиь, уже осінню, а на літо 33–го, бо це на весні був голод, а на косовицю, то вже вродило, був урожай. Але робочої сили мало було; багато померло. Але така велика Знаменка — 18.000 населення було, дворів, скільки там душ було, не знаю, 18.000 дворів було. Там багато, то є російське село було, стародавнє, ще за Катерини. Отже там багато також померло людей. І туди, властиво, на весні, під косовицю, було переселення на Україну з Вінницької області туди, Чернігівської, були переселенці. І то привозили потягом їх до Нікопіля, залізницею, а тутечки, значить, по районах було розділено, по району розпреділяв тих, усих переселенців. Кому скільки — чи в радгосп, чи в радгосп, ось скільки населення, бо хати були порожні.
Пит.: А хто були ті люди? Хто то був?
Від.: Росіяни.
Пит.: Росіяни?
Від.: Росіяни. Навіть, вони те говорили вони, по–українському не говорили. І то, властиво, було призначено для того радгоспу, що я робив — п´ять родин. І то телефонують по тому, щоб вислав п´ять підвод на Нікопільську станцію, там є уповноважений, розпреділяє тих переселенців сюди. Значить, такого то в совхоз, чи що, район присилає тут. І я, значить, прислав, прийшов мені до того, і каже, що пішли п´ять підвід на станцію в Нікопіль, переселенців.
Пит.: Чи Ви знаєте звідки вони були?
Від.: Чернігів, Брянський район, тамечки ото, Вітебськ — з тих районів.
Від.: І то були з дітьми, з родинами?
Від.: З жінками, й все чисто.
Пит.: Всі? І коли, в якомі місяці, то був 33–ій рік, так?
Від.: Тридцять третій рік, то є якраз перед косовицею було. Я не пригадаю...
Пит.: Липень, серпень?
Від.: Десь ото липень, перед серпнем, це ці місяці були. Чому, бо то, властиво, їх продизволяли(?), бо то, значить, так, як було: привезли до, до того, приїхали ті до радгоспу мого. Завідуючий каже, щоб признати таких, а в одного було двоє синів, десь так по 23 роки, 24 роки. То, каже, їх їздовими, на конях призначити. А вони не знали по–нашому запрягати коней, бо в їх у дузі було. Вони одною конякою їздили. Ну, я даю, приходжу, кажу: — Бери оціх двоє коней, воно, кажу, збруя, шлеї були, надівай.

Він надіває, я дивлюся, а, значить, то що надіть на посторонки, назад коняці, то він іде ззаді, посторонки наперед надіває. Е, я думаю, значить, ти не знаєш як одівать. Це не дуга.

Я підходжу і кажу: — Знаєш що, це не так. — Надів йому, шлеї на коня, запріг, значить, той нашильник на той, на дишло, а тут посторонки. Кажу: — Ото так роби. Зауважував. То він, правда, подякував: — Спасибі, каже.

І пізніше я батька їхнього питаю, кажу: — Чому ви приїхали сюди? А він каже так: — У нас, каже, в наших областях, чи в районах є представники, їздять звідціля, що тут, каже, прокотила чума, хвороба.
Пит.: То він так?
Від.: Отже, я запитав, значить, його: — Чому ви приїхали сюди? А я вже знав, що то прийшов цілий транспорт ліс... Отже він сказав, що, приїжджають оті повноважені й вербують на Україну, бо там, каже, проходила хвороба — чума, холєра. Людей багато вимерло й немає кому, а урожай є, отже нема кому обробляти хліба. І тому, каже, ми зголосилися, значить, на то. Добре, вони вже не були тут. Отже, тепер виходе так — якщо вони кажуть сьогодні щось іншого, мов голоду не було, і то чому переселення робили?
Пит.: Чума була! Чума була, правда?

Від.: Чума вимерла. А така, не та, зелена. Триста п´ятдесят дворів за Великий Рогачик, то, властиво, то з Зеленої´ті, що казав Вам, у двох, брат зі сестрою прийшли, вони прийшли. То там майже все село вимерло з голоду.

Пит.: Ви знаєте те село?

Від.: Так, я знаю те село, і коли приїхали...

Пит.: А де те село, скажіть мені —Зелена?

Від.: Зелена називалось.

Пит.: Коло якого більшого міста?

Від.: Коло Великого Рогачика.

Пит.: Яка то область?

Від.: Рогачинська.

Пит.: Рогачинська? Там майже всі люди...

Від.: То було яких 20 кілометрів від Рогачика. То область.

Пит.: І скільки людей було там у тім селі?

Від.: Скільки людей було? Знаю, що 200, 300 дворів було.

Пит.: І майже всі вимерли?

Від.: Ви знаєте...

Від.: А хто не помер, то втік, значить, ото порозбігалися. От, пізніше голова райкому з Рогачика, вони мали авто, мали шофера, поїхав у те село, але вони не знали, що там робиться. А люди гинули з голоду. І тому щось захотілося, каже: —Зупини авто. —Той зупинив авто. Каже: —Піди до тієї хати, купи, каже, молока.

Той пішов а там якраз так: жінка, і чоловік, двоє дітей готові, мертві. Лежать у хаті, нема кому прибрати. Він вийшов і не несе нічого. Той каже: —А чого ж? Каже: —Вони сказали, щоб ти прийшов. Голова сільрайкому.

Він устає, пішов туди. Як ото зайшов, а там смерть у хаті, нема нікого. Він тоді прийшов, і ругає того: —Чого ти, каже, мене послав?

—Щоб ти, каже, подивився.

Пит.: Звідки Ви то знаєте, хто Вам казав?

Від.: Він мені розказував.

Пит.: Той сам Вам розказував?

Від.: *Yeah*! Отаке то було. То аж тоді вони взнали, що з голоду вмер.

Case History UFRC21

Anonymous male narrator, b. April 7, 1909, in an unnamed village in Kherson region, one of 3 children of a worker–peasant who from time to time took skilled jobs in Mykolaiv and ultimately earned enough money to buy a windmill. While his father joined the *kolhosp*, narrator sought urban employment, in 1931 was drafted into the military and was stationed in Kiev. In 1932 he received letters from his father about food seizures and worsening conditions, but they were not as bad as in other villages, which died out completely. The father died in 1933, and narrator got letters from his sister telling him about the famine in their village. Narrator personally saw starving peasants in the city. On March 2, 1933, was sent to the village of Kudashivka, near Bozhedarivka, Dnipropetrovs'ke region, not far from Kryvyi Rih. His unit was assigned to plant the crop, because the peasants had insufficient strength to do so, although those with some strength went to the fields to get food. People there were swollen from starvation. Did not personally see people die, but others told him about it. Then he was ordered to go a village in Donets'ke region to help the family of a starving Red Army man. Upon arrival, narrator saw bodies in the nearby Postyshev station being loaded on a train, the barely living with the dead, for burial. The village, 6 km. from the station, was virtually deserted. Narrator protested to officials that people were starving to death, but the protests were ignored. Narrator's native village was saved because the *kolhosp* chairman disobeyed orders and let people have food. His family was also helped by beehives they had set up before collectivization. During the war, narrator passed through the village of Kuban'ka, which had had over 800 households, and it was completely deserted. He was told that half the villagers had been sent to Siberia and the other half had died. As a professional soldier, narrator vividly portrays the style of official Soviet conversation as well as the pressures often decent local officials were under, and describes discontent in the ranks over the famine.

Питання: Будь ласка, Ви нам скажете дещо про голод, але Ви хочете зізнавати анонімно, так?

Відповідь: Так.

Пит.: Будь ласка, скажіть де й коли Ви народилися.

Від.: Я народився сьомого квітня 1909–го року на селі, на Херсонщині.

Пит.: Скільки було в Вашій родині?

Від.: Значить, тут справа складна. Батько до 18–го року працював у Миколаєві на судонобудівельному заводі. А ми жили в селі, а на зиму ми в Миколаєві жили, а на літо в село, приїжджали. І так то було до 18–го року. А тоді вже батько, чи там покинув, чи як воно було, під час революції, то приїхав у село і почав господарювати. І господарював.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: В родині було до 18–го року, значить, було те, батько, мати, я й сестра. А вже після 18–го року ще з´явився мій брат. Ото в нас було так, що через кожних п´ять років, значить, так що то було в нас, значить, всього в родині було п´ять душ. І то батько в селі вже був, бо ото ж наділ був землі. І тоді вже на душі. Бо перед тим він мав три десятини землі. А як уже наділяли на душі, то вже було вісім, а тоді десять гектарів. І він господарював. Але крім того, він якийсь час, там недовго працював, тоді в нього серце захворіло, на серце хворів. Так що він дуже мало працював. А тут ще незабаром колгоспи почались. То він уже старший, ті колгоспи організовували, він вступив в колгосп. А мені сказав: — Ти, каже, Якове, тікай від села, бо село пропало. І люди, каже, загинуть в селі. Ну, так куди? Каже: — Ти, каже, батько, — крім того ще був фахівець, столяр, він меблі робив гарні, так що... — Так, каже, ти ж мені помагав дещо, ти можеш уже самостійно починати десь працювати. Ну, от, десь у якійсь компанії, по тому фаху.

Ну, я й пішов на будову. І вже в 27–му році я був на будові. Значить вже в колгоспі я не був. А батько то був в колгоспі цілий час, ну, а, так сказати, до самої смерті. Так що а я тільки приїжджав, бо я від села, від дому не відривався. Я в селі, чи в колгоспі не працював, але...

Пит.: Приїздили?

Від.: Що два місяці, там, чи що, ...

Пит.: Так що батько був з бідняків тих?

Від.: Ну, так. Не був бідняк, бо він заможно жив, бо він фахівець був. Тільки, що він не був великий господар.

Пит.: Так що він вступив до колгоспу. А як було взагалі в селі з колгоспом? Люди вступали?

Від.: В селі з колгоспом то було, ну, як вона, то, мабуть, як скрізь. Приїжджали, агітували, ну й там все з іншим. Агроном приїжджав, каже що будете в колгоспі, то дадуть трактор, агроном буде вам казати що сіяти, як робити. Тощо, у вас піде діло добре. Ну, а там був такий один селянин, Андрій Рубан, і каже: — Нам аби дощі та громи, то на бісового батька нам і агрономи.

Ну, а він там поясняв, поясняв. Ну, а другий раз то приїжджав фахівець, що в нас соціялістична держава, ми будуєм соціялізм, соціялістичний уряд. І по–ленінському кооперативну, кооперувати все господарство, а то також соціялістичне господарство, соціялістична система, соціялістичний лад, все. Ну, так поясняв, як і як, значить, колгоспи треба все до соціялізму. Ну, які питання? А Андрій Рубан каже: — Ото ви казали — соціялізм, соціялізм, соціялізм, соціялістичне. Ви скажіть що воно ото за соціялізм і на бісового батька він нам здався?

Ну, він пояснює такому, ніби, відсталому чоловікові, поясняв там. Так що вже всі знали, що він сміється з того. Знали. В колгосп люди не хотіли йти. Але як, значить, як почали притискати, почали податки накладати на то. Ну, то мусили. А батько та й каже: — Все одно, раз уже уряд ухвалив, то, значить, я вступаю. І то спочатку 11 душ організувало СОЗ. Рік попрацювали — приїжджає інспектор. — Чого ж ви, каже, як куркулі, зібралися, і ото, значить, думаєте, так собі, а інші люди?

Кажуть: — Інші не хочуть, а ми так, самі. І то не куркулі, а, батько каже, я до куркулів не належу. Бо ж, між іншим, перед тим пару років, то батько, як в селі був то купив млина, вітряного. Так що а як колгоспи почались, то він зразу туди, щоб не буть, каже, не треба нічого мати, бо це біда, передбачається. Так відразу здав і відмовився від нього. Ну, ото і не хочуть люди. Ну, вони притиснуть, притиснуть, притиснуть там якось, податками. То люди почали записуватися. І, значить, записались, усе село, можна сказати. Дехто не хотів, то він собі на Кривий Ріг поїхав і там собі знайшов роботу. І колгосп іде. І так, значить, колгосп ішов. А я ж то тільки приїжджав, значить що є, як є, і то таким чином воно пішло. Тоді, в 31–му році, то мене забрали до війська. Взяли і я вже нічого не мав з тим, з колгоспом. Ну, а, то ж мені листи пишуть. Пишуть. В 32–му році пишуть мені, і той батько пише листа, що погана справа — збіжжя все забрали і не знаєм як воно буде далі. І це, вже в 32–му році літом, і пишуть, що тобі нам велика вдячність, що ти завів бджоли. А я таку мав що купив в іншому селі бджіл, привіз, завів чотири вулика бджіл. Ну, й, то ж уже я батькові поясняв як коли ходить, і вони в 31–му році добрий взяток був. А вони мало меду вибрали з вуликів, бо не знали, може, ще як. А вже в 32–му році погано з харчами, а вони беруть по–трошки меду. І за мед можна було вимінять, так, навіть писали, за шклянку меду можна блюдочко муки вимінять в інших. І так, значить, їм, пишуть, нам не гірше як другим. А іншим, то дуже погано. Ну, і як погано, що люди дуже бідують, але, значить, не вмирають. А в інших селах вмирають з голоду. Отак, значить, так писали.

Пит.: А чому, власне, в тім селі не вмирали?

Від.: Тоді, тоді, значить. То, бачите, то так писали. А в 33–ім році вже батько помер. То вже сестра писала, що не думай, що то з голоду, бо нам було не гірше як іншим, і бджіл ... бджолки допомагали. Крім того ще й інша справа допомогала. Ну, про цю справу може, то зараз після я скажу, про цю справу — яка то інша справа. Що в нас, значить, люди не вмирають з голоду, а в інших селах дуже масово вмирають.

Пит.: І Ви то від сестри знаєте все, про це?

Від.: Так.

Пит.: Про цю справу?

Від.: Від сестри, тільки що з листа. І він тепер, ота справа кінчилась. Я тоді був в війську. У війську, значить, добре. Відносно добрі харчі, нам належало кілограм хліба на день, ну, й так, що вистачало. І от, 32–му році багато дістають листи з дому, червоноармійці, що то біда. І ходять до начальства і скаржать, плачуть. Тощо, ну, то,

мов, командир, там чи комісар, напише, ну, й значить. Ну, і написали, та й годі. В 33–му році вже...

Пит.: Так що в війську знали, що був голод?

Від.: А певно, що знали.

Пит.: А де Ви були тоді?

Від.: У Києві.

Пит.: У Києві? В місті?

Від.: Так, у місті.

Пит.: А в місті, в Києві, не бачили голодних?

Від.: Яких?

Пит.: Голодних не бачили?

Від.: Були, але якось в то не...

Пит.: Добре.

Від.: Так ото, значить, отака справа в місті, значить, листи дістають. От тобі, один раз, у війську, приходить, значить, із штабу і заявляє, що кожний командир повинен мати зв´язкового. Як тільки який наказ, щоб зразу вже не треба йому показувати де адреса, він повинен бігом понести туди листа і все, значить, покликати. Ну, то мене призначили до командира ескадрона, тим самим зв´язковим. Це, знаєте, до того положення в війську. Один раз, днем, приходить: — Хто зв´язковий? До того я. Лист.

Ну, я той дістав, бігом, там не так далеко, три хвилини чи, може, п´ять хвилин пішки до нього. Поніс туди до дверей. Постукав. Відчиняє старша жінка: — Що таке?

— Ось, кажу, я приніс командирові ескадрона листа.

— Ну, то заходь, заходь, заходь сюди, заходь.

Ну, що ж, запрошує. Я зайшов.

Каже: — Його зараз нема, він пішов до міста, а ти посидь трошки, ми тебе чайком почастуєм. А тільки, що в нас цукру нема — мені оповідає. Каже: — Оце я, донька моя, і маленька дитинка, і ми в основному живемо тим пайком, що командир дістає на себе сухий пайок. Бо ми маєм картки, але на картки, каже, 100 грам хліба належиться на день. Підеш — не привезли ще. Стоїш півдня, або більше — нема сьогодні, ни привезли. На другий день підеш — уже розібрали. І так, каже, що рідко коли доводитися взяти. І аби не той, цей приділ, що він, значить, дістає, то в дійсності ми ним живем, а він, каже, так напів голодний, як коли він в військовій частині — пообідає. То вже дуже добре.

І так мені оповідає. І чайком почастували, і сказали — цукру нема. Ну, а я ж то, як в частині тій, то я був, перш, сержант уже і першого відділу. Так що там порядок такий, як нема командира, то я є старшина, заступник. Як старшини нема, то є командир першого відділу, то значить я. А там ще було таких дев´ять як я, але був старший. То, значить, мої функції були вечером — хто в наряді є, то на того замовлять у столовці, що два чи три чоловіка в наряді, прийдуть на вечерю пізніше. То столовка повинна їм забезпечити харчі. Потім, хто в наряді є, то я приходжу, там або кого вже посилаю, з тих, йти на стільки, на стільки там, на один, на одного чи на двох взять обід чи вечерю і віднести туди, де дежурять. Вони окремо там, де дежурять. То вони дають, або я піду. Ну, то я тоді скомбінував. Пішов у кантину, значить, кажу на одного чоловіка порцію обід. І сам взяв ото, приніс і поставив у канцілярію в скриньку, в скриню, в шафу. А той каже. А той каже, це того самого, командира ескадрона. Ну, він приходе, там де він, значить, де він був, тоді вже. Приходе туди в канцелярію там що–небудь, а я відчиняю шафу, кажу: — То ваш обід. Що, каже, як? З якої речі?

А я кажу: — Ви не дуже хвилюйтесь, бо кажу, ваша мати мені, мені оповідала в якому ви стані. Так що ви оце пообідайте і я вам кожний день буду приносити, в шафі буде стояти. Це, кажу, ніхто не буде знати, тільки я. Бо я маю право брати і всі знають, що я беру, я дежурний. А кому я віддав, то вже ніхто не цікавиться.

Пит.: А хто він був, той командир, українець? Чи хто?

Від.: Українець був, сам він із Кубані. Із козаків він. Може то, з тієї розмови, він мене дуже поважав. Ну, так то таким чином я його цілу зиму годував обідом і вечерею. На обід, на вечерю я йому завжди приносив, і то в шафу ставив, то він користався. Чи, може, каже, як узнають, ти знаєш що буде? Кажу, не знаю що буде, але як я знаю, що ви вдома голодаєте, то чого вам не їсти тут, як є тут досить. А, а дома були більше без того. Ще й ото приносю хліба, бо то кожний раз, то порцію хліба дають, то, може, або й дві порції дадуть, то напевно, бо ж я це бачив, напевно, значить, він хліб не поїдає, а ще й у

портфель і відносив додому. Це напевне було. Таким чином я його зиму погодував. Весною вже, в 33–му році, значить, директива така, значить з військових частин, з кавалерії, а то я в кавалерії був, значить, відібрати частину і послати в села. І так ото, директива така, що куркулі занедбали терен, нема, нема, значить, ну, поля незасіяні, і марнується земля, а треба цю справу помогти, організувати. Ну, як організувати? І це ж командир знову назначає їхати в село, він відбирає, там, половину, а навіть трошки більше, й їдем в село. Другого березня ми вже були в селі.

Пит.: Березня 33–го року?

Від.: Тридцять третього року. В селі, село Кудашівка, Божедаровського району, Дніпропетровскої області недалеко від Кривого Рогу. Оце ближче вже до мого дому. Там організували ми, бо ще, ось таким чином — хто розуміється на інвентарі? Сільськогосподарському. Ну, там багато таких, що — є. А це село, оця ж Кудашовка, тут були половина німців, а половина українців. А як ми приїхали — один дім, в якому жив ветеринар українець, то той дім був замешканий, а то всі були порожні. Ані одного, ні українця, ні ті, німців не було.

Пит.: Так, а що з ними?

Від.: Де їх вивезли і защо — невідомо.

Пит.: Чи вони вимерли з голоду?

Від.: Ні, німці ні, бо їх, звичайно, їх вивозили. Переселяли. А тіх українців напевно розкуркулили. Ото тоді, ото тільки було, в одному домі був той ветеринар. І там не було йому що робити, але він був ще. Ну, й ото ж ми зайняли там...

Пит.: Але з голоду, думаєте, там не вмирали люди? В тому селі?

Від.: В тому селі я, думаю, що ні. Бо я вже чув, що їх, тих, ще перед тим голодом, то їх всіх виселили. І німців, і... Так що було пусте село. А далі люди, село, три кілометри було, Ішин(?), там люди вмирали, будь–тоби не мали відношення. Таким чином ми вже орали там, сіяли, отже те військо. Ну, й коли сієм, маса людей, бо так сіє поле, то там коні ... там посадка, там дерева були, акації зростали. І повно, і там повно. Ну, чи півсотні, чи там приблизно, людей. Кожний, кожного пополудня збираються. Я пішов, питаю: — Чого ви тут сидите?

І більше жінок там. Жінки й діти.

— Та, кажуть, ото ви сієте, і ми взнали, що то військо тут сіє, і ви наніч ті букаря(?) залишаєте на полі, а там трошки зерна залишається. Так ми, як ви поїдете вже туди, значить, на ну, кінчаєте роботу днем, їдете, а ми йдем, визбіруєм те зернятко з букарів з скриньок, щоб там що-небудь таки дістати. Бо інакше треба вмирати. Як там, значить, нічого не найдем, значить треба вмирати. Бо голод, поважний, сплошний голод.

Так що люди оповідають мені, як то люди вмирають, але я, значить, не бачив. Тільки оповідали. Ну, то вже як я там був, то вже тим старшим, ніби, то я доручав, бо ото ж такий приказ є: — Кінчилась робота вечером — вибрать зерна з тих скриньок і, значить на воза, і то так пильнувати уже. Але в тих букарях, то так як на полі. Ну, я там одному сказав, там був такий Тумканіцин(?), що ти, значить повинен пильнувати. Але в кожній скриньці ти повинен два–три відра залишати. А там було 12 тих букарів, в кожній скриньці по три відра. І то вже, і ті люди, я їм також сказав, що як ми коней відведем то ви йдіть, і ще там, тільки не хватайте хтось один забрати що є, а тіх, значить, там, чи три, чи п´ять, там скільки, вибирати так, щоб не один, а других не пускають. Ну, й таким чином, тільки ото відходимо, а вони біжать, люди, і вибирають. Ну, то ж я спеціяльно сказав, щоб залишати там. Того зерна, побільше. Таким чином діло йде, там з тими. А мене викликає командир один раз.

Пит.: Той сам, той сам?

Від.: Той самий.

Пит.: Ви пам´ятаєте як він називався?

Від.: Кобзар, його прізвище. Ну, та й каже, що вже всі, каже, до мене приходили зі скаргою. З якою? Що вдома вмирають люди, а ти не приходив. В чім же справа? Кажу: — По–перше, що ви не допоможете, а по–друге, що мені писали, що через те, що я завів бджоли, то вони мають мед, а за мед можна дещо вимінять. Крім того, якось так, що там ще їм є якась, якась можливість, що їм не так і зле. Отак. Так що... Ну, от що каже він мені, я, каже, тебе знаю. І тепер ось тобі документ, каже, я вже приготовив. Поїжджай в Донецьку область, там написано, Янесецький(?) район, грецьке, село Сухі Орли (Яли?). Там є родина Єлисея–Одисенка, то в нашій частині він ... був. Каже: — Він до мене

приходив і казав, що його батько при смерті, опух уже, ходити не може, і все, і каже, якщо батько помре мій з голоду, то я за себе не ручусь. Так от, каже, тепер він не ручиться, а що ж то він думає. Може він покінче самогубством? То, каже, нам неприємність буде. А, може ще, він каже, візьме карабін бо там же є, і втіче. Бо тут не можна, в селі хто його так упильнює? І станція близько. Все таке. Там поїде і почне стрілять. То–то ж та само, каже, нам погано буде. І взагалі, як неприємна справа, якщо навіть батько помре, і він нічого не зробить, то чого, щоб він помер. Ти поєджай і, може, допоможеш йому. Тут тобі написано так, читаю: — Такий то сержант військової частини номер такий, то, значить, невідомо, чи то сотня, чи полк, чи дивізія, чи там той. Такої частини посилається туди для перевірки і допомоги червоно–армійським родинам. І місцева влада повина забезпечить їх транспортом, цього, значить, я приїжджаю, туди–сюди, потрібно, щоб дали телефон говорити до Генерального Штабу, до Ворошилова, командуючому. Каже: — Бачиш, який ти тут, каже. Тільки, каже, гляди, не попробуй справді телефонувати. — Це на те так написав, щоб там подумали: О! Велика...(Шишка?) — А ти як там можна, ти ж, каже, сам із села, знаєш як із селянськими людьми можна говорить, хто вони такі, які... І щось зможеш таке, щоб йому допомогти, йому помогти.

Бо дійсно дуже добрий той, як то кажуть, солдат. І що, він гранату на 70 метрів кидає гранату, що інший два рази — кине раз, а тоді піде і ще другий раз. А він, такий, такий був. Він дуже добрий.

Каже: — Шкода його, бо як узнають, що він затіває, можуть його арештувать. Шкода, щоб його забрали, нехай–би тут. Крім того, якщо батько помре, тоді що він? Треба якось що можна. Ну, що можна. Я от, з тим документом, значить, мені на п´five днів харчів у торбинку. І туди, такі штаб. Поїхав. Знаю тільки, що тоді Постишев була станція, пересадку, на південь, але не пам´ятаю яка станція була друга. Там мені треба було вже вставати. Встаю я на станції, а то було так десь, ну, вже сонечко зійшло, рано. Ну, так тепер до того, до району — питаю скільки? Кажуть: — 16 кілометрів. Від станції. Який транспорт є? Нема, хіба коли з радгоспу йде *truck*, чи, як то, грузове, автомобіль. Але то коли прийде, а коли ні. На станції мені пояснюють. А Сухі Орли (Яли?)? Сухі Орли шість кілометрів. Ну, село, де. Ну, то що мені, 24 роки, то що мені шість кілометрів?! Ну, я тоді вийшов на, із станції, з помешкання, дивлюсь — віз під´їжджає. А під станцією сидять люди, якісь там, ноччю, видно сиділи. Беруть тих людей за ноги і кидають на воза. Я підходю: — Що ви робите? — Так ото, з дивом.

— Як що? Мертві люди, то нащо ж вони будуть тут сидіть? Ми їх в ш... — Беруть їх за ноги, мертві...

Пит.: А вони мертві були вже?

Від.: Одного беруть при мені, а він повертає голову і дивиться, а його тягнуть. Кажу: — Що робите, він же живий, кажу. Живого чоловіка? Бачите, дивиться он як, умоляющим таким..., тільки що голосу немає, сили немає. Поставте назад.

Так, кажуть, він через 10 хвилин так само буде, то й ну, що? Поставте назад! Вони потягнули, назад поставили під стіною. І він сидить, дивиться такими, як його... Жаль його осяг, але нічого не каже. Я витягнув кусочок хліба, відрізав, ото зі своєї торбинки. Дам йому в руку. Він взяв. Але до рота не донесе. Я піднімаю руку до рота, він рота розкрив, положив, а не вкусив. Кажу: — Зачекай, я тобі водички принесу. Пішов в станцію, а там є люди — хто, там, жінки є — хто, може, маєте, горнятко яке–небудь, чи шкляночку, кажу: — Мені на дві хвилини, я винесу одному чоловікові дати. Нема, нема, нема. Я сюди, туди, шукаю — нема, ніхто немає. А от, один подає шкляночку, таку алюміньову. Я взяв, набрав води туди, а його вже нема. І його забрали, і решту, що там, і повезли. Ото, значить, я бачив, як люди голодні, як вони, значить, кінчають своє життя і як з ними поводяться. Ну, що, ну, що зробиш?

Пішов я там у село, шість кілометрів. Село, більше воно на ліво від тієї дороги, а то на правий бік. Я запитав людей, де такий, та ще ж номера там були. На правий бік іду, хати порожні, нема нікого, травою заросли двори. Видно, що там нікого нема. Там десь я, десь я, одна жінка стоїть. Де Задисенко(?)? Ото, ото його хата. Пішов туди, постукав в двері надвірні. Не чути. Я відчиняю двері — вони не замкнуті. У другі до хати постукав, питають: — Хто там такий?

— Так, кажу, позвольте, позвольте зайти.

— О, каже, можна, каже — заходьте. І, каже, голод це не з нашого села чоловік. Ви, може, від Єлисея?

Кажу так, від Єлисея, від його сина.

— Ну, то, каже, добре. Добре, що ви сьогодні прийшли, бо завтра мене вже напевно не буде.

Каже: — Подивіться на мене.

Він лежить накритий так коцом. І лежить, і каже: — Пробачте, ми, я вас не бачу, бо не можна.

Він круглий, запухлий весь, де очі, там тільки риски є, де очі. Руки також такі повні, і нігті біліють. Відкрив його — і ноги такі самі, як ...шки.

Оце, каже, я до того дожився, догосподарився. Оце якщо, значить, ще сьогодні оте побачите, то передасте привіт Єлисею. Побачили мене, то Єлисею привіт передасте, а я, значить, вже, думаю, що завтра вже мене не буде.

Я його пібадьорую, кажу: — Я приїхав, щоб вам допомогти. Так що, кажу, я думаю, що вам допоможу. А зараз, кажу, я вам кусочок хліба дам. Відрізав, там же ж є вода, умочив, по кусочку даю йому в рот. Кажу: — Тільки не ковтайте, а жуйте, аж поки не стане.

Він ото жує, ... він жує, то кусочок...

Пит.: Так, Ви казали, що як Ваша жінка прийде...

Від.: Каже, а ще дівчина є в мене, донька. То вона, каже, також в полі, ходе, шукає лободу і щавель, щоб нарвать, щоб то, каже, тільки тим ми й живем. Чи вони, бо мені, каже, то вже все одно. Ну то ж я по кусочку хлібів, а він каже — оце я попробував хліба, та й, каже, думка прийшла, може я ще й не вмру? Я думаю то, що я таки щось достану. А через декілька хвилин приходе його вже жінка худа, худа, висока така. Ну, я ото й кажу яка справа, чого я приїхав. Далі пів–хлібини положив ото ж на стіл, і це, кажу, по кусочку будете різати, шкуринка то буде вам, а мякеньку йому давайте. Тільки, кажу, не зразу, по–трошки, бо то ж щоб не пошкодило. Ну, то далі. А я, кажу, зараз піду в колгосп. Пішов в колгосп. Де голова колгоспу? Нема. Десь там у полі, він скоро буде, там бугалтер там сидить. Приїжджає бугалтер, той, голова. Я йому показую документ. Він так зайшов, і так на мене не звернув уваги, ни... Зайшов... Кажу: — Ви голова?

— Так.

— Маєте документи.

— Ну, а що ви хочете?

Кажу: — Мені треба транспорт в район. Нема, в нас нема коней, мав, були коні, поздихали, ото тільки кінь, отой, то що є, то–то в полі. Кажу: — А ви що, пішки ходите? А я бачив як він приїхав. Ні, я їжджу, але людей нема в нас. А тепер ще тільки жінки, каже, залишились. Нікого нема, щоб вам дати, щоб керував. Кажу: — Не треба мені керувати, я сам, кажу, вмію керувати. Кажу, в кавалерії. Мені, значить, транспорт, бачите, документ.

Ну, добре, то беріть. Ну, і я сідаю зразу на ту його бідарку, що він приїхав, і в район. Приїжджаю в район, а там ото ж якихсь 20 кілометрів було, до райвиконкому.

— Де голова?

— Нема, поїхав в область.

То десь у Донецьк той. Є його секретар, то він всі справи полагоджує, так само як голова, все одно як і голова є, то він, до його йдуть, і він ладнає ту справу.

Я підходжу: — Добрий день! Ось вам документи.

Подивився і: — Що ви хочете?

Кажу: — Така і така справа. В одніх я був, а в мене ще є список і йнших червоноармійців у тому районі, то, кажу, в одного я був отака ситуація, і що ви думаєте, до чого оце, до чого це, значить, доведе діло? Що у вас така справа?

А він каже: — Та це в нас хіба тільки один він? Ой–ой–ой, каже, скільки в нас, каже, біди.

А, кажу, крім того, я, кажу, йшов до вас, ото, кажу, їхав до вас, то в однім місці бачив, кажу, нескошена пшениця прошлого дня, кажу, гектарів 10, може, може й більше. Я, кажу, зліз, подививсь, добре зерно, тільки колоски, що лежать на землі вже попроростали. А то що зверху, то все добре зерно. І, кажу, у вас марнується стільки добра, а люди з голоду вмирають.

А він каже: — Ти ж тож бачив 10 гектар, у нас не менше, як 1.000 гектарів нескошеного.

Каже: — Люди ще в прошлом році почали вмирати, і косити вже не було кому. То не менше як 1.000 гектарів в районі. І, каже, ми хотіли, тіх людей, що бродять, ото шукають роботи чи харчів, назбирати, щоб вони руками нехай вириваають, мнуть, каже. Як по відру в день натруть, натерреблють, та й то, каже, в нас було б багато зерна. Із області прийшло розпроядження — ні в якому разі не смієте робити, а присилають 20 охоронників, каже, з карабінами. І тепер, люди ж знають, що поле нескошене, пшениця. Ну, і ноччю стараються піти там нарвати собі, а ті стріляють.

І я записую сводку.

І, каже, ти, каже, сводку пишу, що в нас, значить, з голоду вмирають.

— Я кажу, я буду телефонувати до Ворошилова, що в нас таке відношення до бідних людей, тим більше до червоноармійців.

А він каже: — Слухай, каже, приятелю, що ж то поможе? Ворошилов коло Сталіна сидить не ближче як Молотов. А я два рази на день пишу, каже, цією рукою, пишу і підписую, що по 700 душ у день вимирає з голоду в цей час. А ти напишеш, що один чоловік, батько якогось там червоноармійця при смерті. Нікого не здивуєш, вони, каже, знають добре. І ще, каже, знають добре. І, якщо б ми зібрали той, людей й ту пшеницю руками виривали навіть, то ми багато людей врятували б. І нам було б той... Заборонили. То, каже, зверху розпорядження.

Пит.: А як він називався, пам´ятаєте?

Від.: Не знаю.

Пит.: Не знаєте?

Від.: Кажу, то така справа. Ну, то що ж, кажу, по—вашому, тоді хай вмирає оцей? Кажу, він же ж, кажу, в армії, зброю має в руках. Що, кажу, як він прибіжить додому, то почне тут шукати винуватого, та стрілять. Та то, кажу, все можливо бути, то неприємна річ. То тільки, каже, я тільки могтиму дать трошки від нашого кооперативного фонду. Ми маєм 20 пудів муки, кооперативний фонд. А що то за фонд? А то для наших службовців, для тих, районного, районної обслуги. То я, каже з того 10 кілограм дам. Та, кажу, як даєте 10, то дайте 16, щоб було пуд. А 19, то залишиться ще й для вас.

Він каже: — Ну, то добре, вже, каже, я сам співчуваю, каже, тобі. І, каже, і людям, а, каже, якби голова був би, він не дав би.

Пішли до магазину, до того. Він дає, там розпорядження дає комірникові. Той відважив 16 кілограм муки. Я, значить, на цього, на возика, і просто аж туди, до Задисенка. Приїжджаю, кажу: — Ось, ви казали, що нічого не поможе. Бачите — торбу муки привіз.

А він каже: — Я, як поїв хліба, того, що ти залишив, трошки, я вже почув силу. Я тепер, каже, думаю, що завтра вже вставати буду. Уже, появилась. І надія. А тим більше, як привіз, значить є надія. То дякує, там він плаче, жінка його.

А то ще крім того я тому голові, чи то, секретарю райвиконкому, кажу: — Ну, а решта? І що ж цього, 16 кілограм? На тиждень, припустимо, потягне, а тоді? Він каже, я, каже, знаю, що в колгоспах фуражний фонд є. Той фуражний фонд, що для коней. Але коней, каже, багато поздихало. Так що, значить, фуражний фонд є в резерві. І той фуражний фонд дуже під строгим таким контролем. Не вільно нікому брати. То я йому напишу, що з фуражного фонду по 50 кілограм, то що там ж, чи ячмінь, чи кукурудзу, каже, не знаю що в них є, щоб дали на кожного. Ну, то, по тому списку, що я мав. На кожну родину він виписав, що в з фуражного фонду видали по 50 кілограм.

Пит.: То ті родини червоноармійців, так?

Від.: Так, ті родини, що я маю на списку. То я тоді як приїхав, отже, як приїхав сюди, вже лишив муку, а тоді в колгосп з тим документом. Вони набрали кукурудзу в мішок. То я той мішок кукурудзи відвіз їм, а ще вона, кукурудза, в качанах. Відвіз їм. О, і ще він помагав мішок йому піднесла жінка, підняла і показала повний мішок.

О, каже, я тепер вже чую, що я буду жити. Ну, то я відвіз, відвів йому того коня з бідаркою, а тепер у район, та й ще, ні, не в район, а там коло району, поза район, бо треба ж ще й тіх відвідати. То я пішов вже пішки, на другий день, до тіх, вже з тими. Приходжу — як там справи, то греки були. Біда, люди вмирають. І ще, як я, чим я приїхав? Я кажу, я прийшов пішки. Де? Коло лісу, так? — А той піднімає плечі.

Кажу: — Що так дивися.

Каже: — Не можна пройти коло лісу! Чому не можна пройти? Там хто йде, то обов´язково впіймають, в лісі, і тільки на другий день, каже, черевики там можна найти.

— Та чого ж, кажу, нічого не бачив. — То, може, того, що в військовій формі. Тобто, хто пильнував.

Каже: — Два рази вже ходили, там якась частина військова приїджала, облаву робили, то, каже, багато постріляли їх. Та є, значить, їх купа, що хто проходе, нападають і ріжуть, в день. Ну, так.

Пит.: Тощо, їх їдять, чи що?

Від.: Ну, та певно. Так ото, тим я дав тоді з записочки, значить, по 50 кілограм. І, там вже, поїхав додому. Приїхав, ну, бо то я був в однім місці, а потім переїхав в друге село, переночував ще там, а через день вернувся сюди. А той вже самий Задисенко сидить, на кріслі, на той, на ліжку. Я заходжу, а він каже: — Тепер вже я тебе бачу, опух... вже одне око відкривається.

І вже сидить, ноги опустив.

Каже: — Тепер я вже відчуваю, що я буду жити. Ну, то, добре. Я там все, ото пішов там до одніх. Приїжджаю до частини, а той Єлисей вже дістав листа від батька. Пише такий, той почав мені вже так дуже дякувати. Значить, як ото є. Ну, я розказав командиру, мов, так, кажу, скрізь воно є. Ну, похитав головою. Це було в травні місяці, я їздив. Десь спочатку червня місяця Дніпропетровська газета, Дніпропетрвоської області, там розходиться. Приходи ж туди, приносять. І там написані: — Секретар обласного районного партійного комітету, Хатаєвич, ну, має таку директивну промову до всіх колгоспів і голів сільради. Так, такий заголовок. І читаєм. От він звертається до голів колгоспу, що ми пережили тяжку зиму. Погані кліматичні умови були, і весна була така, значить, затяжна, і мокра, що вона дуже виснажила людей. Там таким. Тому, недалеко вже до жнив. Нам треба потурбуватися про робочу силу. Тому жито треба, в першу чергу спіє. І то на тому схилі, де проти сонця, там звичайно, то значить, розпорядження його, може таке: — Повинні скосити там, де поспіває жито. В першу чергу, щоб дати людям поїсти. І тоді, як уже, значить, починаються загальні жнива, то люди вже, щоб були в силі до роботи. Ну, то ж всі знають яке положення, бо листи дістають із села. А тут така і така директива. Значить дійсно, кажуть, чоловік турбується за людей. Знає, що голодають, тільки не пише, що люди голодають та вмирають, а що кліматичні умови дуже були несприятливі і за тяжна весна, ото треба підкормити. Значить дуже добре. От тобі, те, значить, уже тобі почнуть косить. Через три дні приходе газета „Комуніст." І там заголовок „Вороже розпорядження" чи „Шкідливе розпорядження," Хатаєвича. Що він є порушник постанови партійного комітету, чи Центрального партійного комітету. Та ж кожному ясно, так написано, що закон є такий, що тільки після здачі державі зерна, п´ять чи 10% можна для себе взять. Ніяких інших розмов нема. А він агітує, що можна раніше скосити для людей. Це є порушення закону. Ну, і за те то його треба до відповідальності. Ну, от тобі, оті ж самі... От тобі, і маєш. Значить, люди нехай вмирають, їм байдуже, а треба тільки державі давати. Оце, значить, така справа із тим. І, значить, вже кожний бачить, от що. Ото, каже, думали, що це на місці робиться, а Сталін, чи там уряд, не знає. А як мені секретар райвиконкому каже, що він вишле, на день жише, що то по 700 душ вмирає з голоду, значить там же ж знають. Він же, каже, я пишу до тих, до Ради Народних Комісарів, то, каже, до Молотова йде. То що? Вони не знають? І Сталін, каже, знає, бо вони там, каже, рядом сидять. А тепер газета пише, що Центральний Комітет України засуджує промову, заклик цього, Хатаєвича, що можна на бугорках скосити, дати людям поїсти. То ж уже, то ж вища влада дає розпорядження. Значить, нехай люди вмирають, влада тим зацікавлена. От в чім справа. Ну, що хто зробить? Махнули рукою, от так. На тому й скінчилося. Ото таке, ото таке, значить, і про, про ті справи. Що я бачив і що мені прийшлось мати розмову з такими людьми, з тими газетами.

Пит.: А як в Києві, як Ви були в місті, в Києві, чи Ви бачили в самім місті людей, що приходили...

Від.: У Києві я бачив тільки — черги стояли, за хлібом. А так нічого, бо там нам не можна було ходити, куди хто хоче. А тільки коли, колись десь треба, до кіно, чи що там. Взагалі не пускали. То видно було, як проїжджаєм, то видно, що черги стояли там. Але ж, та ж мати, того командира, казала, що стоїмо, стоїмо — нема, не привезли. На другий день приходить — вже розібрали. От–так, каже, тільки живем пайком того командира. А він, бідний, каже, голодає, так як і ми. Ото так в Києві було.

Пит.: А як ще Ваше село, Ви згадували, що там ще інша справа.

Від.: Та інша справа?

Пит.: Так.

Від.: Тоді кінчили ми уборку в цьому ж селі, де військові, значить, і мені позволили поїхати додому, там є яких 80 кілометрів.

Пит.: Коли, то в 33–ім році?

Від.: Це в 33–му році, тільки це вже тоді, як ми в жнива, кінчили, в ту же саму, в Божедаровськім районі, а то з того району, вже на Херсонщину дозволили їхати. Поїхав я туди, а там якраз молотять. І вже двоюрідний брат мого батька каже: — Ота справа, каже, в нас. Каже: —Забрали в нас в 31–му на 32–ій рік, забрали все, де що було, зимою, в людей. Ходили, стукали, крюкали. І ще, каже, то що в нашому селі, то, каже, ніхто не йшов так, значить, щоб розкуркулювати чи забирати. Тільки один чоловік, мусить хтось бути. Бригада приїжджає, звідкіль там вона є, не знаю, в сільраду. Там їх шість чи вісім душ. То вже фахівці йдуть обшукувати, де що є. І свій повинен бути. То був там такий Руденко. Він іде. І він де шукає. Кажуть: — Ти обшукуй там. Він обшукає. Він ніколи нічого ніде не находив. Але собі в кишеню положив. Бо він голодний був. Каже, чи то там квасолі там, жменю чи дві, там насіння якого. А так те є — нема, нема. Знали, що як він шукає, то він не найде. Але що він в кишеню собі положе. Отак. Тепер, значить, ото те саме. Отой вже дядько мені оповідає: —Забрали то все по селах. І був у нас колгосп, був, забув як прізвище, приїжджий, значить, із Волині, з переселенців був. Ну, і його десь перевели в інше місце, а нам прислали нового голову. Там яких 40 кілометрів від нас село, Воскресенське називається, з того Воскресенського. Шевченко, його прізвище. І він голова колгоспу новий, і то весною він приїхав, вже перед тим, як вже, як вже мали починати в 42–му ... то — в 32–му році. І він зібрав, то ж управа колгоспу, і бригадири. І каже: — Знаєте наше положення? Знаєте. Яке? Люди не мають що їсти? Ні. Люди, як не мають що їсти весною, звичайно, вони найдужче вмирають. Бо потепліє, вони ходять, шукають і вмирають. Нам норма 110 гектарів ячміню чи пшениці, на гектар, на висів. І той посівний матеріял ми маємо. Як ми посієм не 110, а тільки 100, або навіть 90 кілограм, то ніякий фахівець то не виявить, а врожай від того не поменшає. Тому я даю вам розпорядження, тим бригадирам, загадайте, щоб з кожної хати, в кожний день хтось прийшов до бригади на працю. А весною роботи такої нема. То на кожну душу в тій родині горнятко зерна йому в кишеню всипати. І він нехай йде додому. Таким чином ми, каже, врятуємо людей. Бо не тільки нам посіяти треба, а ще й треба буде косити. І ото так, ще й попередив: — Що хтось кому скаже з другого села, там взагалі, то, значить, кажуть, що то вже крадіжка. Скажуть: —Де ти взяв?

— Дав бригадир.

Бригадирова запитають: —Ти давав?

Той скаже: —Дав розпорядження голова.

А я скажу: —Неправда, я член партії, це, значить, наклеп на мене. І мені повірять, а вас всіх загонять. То повинна буть абсолютна тишина. Декрет.

І ото, значить, таким чином весною, як почали сів, то на кожну душу горнятко зерна давали. І ото, що мені сестра писала —інші обставини є, що нам тепер не гірше, як іншим. Ото, значить, у нас таке було. І вони кажуть, в нашому селі, там, каже, не менше половини померло. Трифоновка, коло якої я проходив, то там дійсно дуже рідко хати остались, то було все село. Навіть Камінка, воно велике село, там було дві великі церкви. То, каже, там не менше 75% людей вимерло. Порожнеча зараз. Там те село — також багато. Каже: — Це на 100 кілометрів, і далі, знають, що в цьому селі ніхто не вмер. А тільки не знають чому. Ото, каже, так було, було в нас в 32–му році. Тоді, каже, Камінка в поле, Камінка, то велике село, то приходе аж недалеко нашого села приходили під кінець там того. В них там була посіяна кукурудза, в 32–му році. Але в 32–му році в них так люди повимирали, в 32–му році, що не було кому убирати, косити. Вони косили до того часу, що й сніг уже випав, а вони не кінчили ще косити. То, каже, що їм кукурудзу збирати. То ж голова наш, той самий, поїхав в район, договорився, аби позволили нам збирати їхню кукурудзу для них, а для нас, ми тільки будем, брати кукурудзиння, щоб коровам було що давати. Район погодився на те, так ніби радо, бо в Камінці, там людей нема. Нема кому косити навіть пшеницю, не то що... Погодились з тим. Ну, але приходить троє інспецкторів, що не зміє ніхто качана вкрасти. Ламають, і ото, і кидають на купи. Одні вози беруть качани відвозять туди їм, в село, п´ять

кілометрів від нашого села. А кукурудзиння то, зрубане, то на вози накладають і везуть додому. То, каже, так усе зорганізовано, то інспектор там дивиться де бертуть качани, накладають їм туди, а тут рубають кукурудзу з качанами та на вози ложать. А зверху тими, що без качанів. І все в порядку. І в нас, каже, кожний двір мав по три–чотири воз кукурдзи, чи кукурудзиння. Але там багато із качанами. Таким чином ми вже з 32–го і на 33–ій роки голоду не мали. Кожний собі, чи мамалиґу натре, чи кукурудзи наварить, але вже ми голоду не мали. А в інших в 33–му році, то, каже, поголовно. Люди вмирали. Отаким чином ото „щось," що сестра писала, ото воно, таким чином врятували людей.

Пит.: І ніхто не зрадив?

Від.: А в інших не було. Тепер ще, якщо ото такий, до справи. Вже під час війни, тії з німцями, я ж був в Одесі, в війську.

Пит.: Ви цілий час були в війську?

Від.: Прошу?

Пит.: Ви цілий час були в війську?

Від.: Цілий час. Так ото там, в війську, були на Румунії, на той бік. Ну, а тоді німці, як прорвали тут до Дніпропетровська і повернули на Миколаїв, нашу частину, кажуть, перекинуть на той бік Одеси, там заняти місце, бо там може німці повернуть на Одесу з того боку. Туди, я на авто, щоб найти місце, де, наш штаб стояв, і там то що... Туди, по мапі, там гарне місце, село Кубанка. І та мапа на один кілометер — центиметер. То там, де село написано, село зазначено, такий кубик, і значить, як вода. І там написаний номер. То значить скільки дворів чи домів я в тому селі. Там 802. Кубанка — 802. Значить, 802 двори, це ж велике село має бути. По мапі, так я вже кажу — туди, де що там іде, кілометер приблизно там, то тут наліво, туди направо. Ото там був ставочок зі самого боку, по тій дорозі. Ну, кажу, як переїдем ставок, там приблизно пів кілометра, направо. І там буде село. Так і є. Я їду, так і є, як я кажу, показую — ставочок є. І коло того дорога йшла просто, а то ще повертає. Приїжджаєм туди дивим — нема нічого. Нема. А якийсь чоловік іде напроти. Ну, я виходжу, кажу: — Слухай, громадянин, ти скажи де, село Кубанка? Кажу, по мапі я їхав ніби в село Кубанку, а то, кажу, та мапа, той план, кажу, може недобрий, чи, може, щось.

Каже: — Так, ото якраз ви стоїте в центрі села.

Та, як же, тут нема нічого. Голе місто таке, що тільки худоба там паслась, випас такий.

А ви бачите, каже, бугорочки такі? Ото де бугорочок, там був дім. Оце, каже, ви на голівній вулиці. Одна вулиця нижче проходить від тієї вулиці, а дві ще вище. І ото на краю села була земська школа велика. Будинок тепер, то селеціонний відділ там є, там вирощують дещо. То агрономічний відділ там є.

А то — нема.

Ну, де ж воно ділось?

А він каже: — Та що є, ви по–українському говорите, ви ж українець, що ви не знаєте де українські села подівались?

Ну, я йому кажу, я ж тут не жив, там де я жив, то там нічого такого я й не чув.

Каже: — Половину людей вивезли на Сибір, каже, ото, я вам кажу як було. Половина, ті, що залишились, померли з голоду. Бо, каже, нічого ж не було їсти, все забрали. І тіх, що залишились, половина розбіглась хто куди. То, каже, напевно те ж, розбіглись, дехто, бо хто ж, каже, буде їх годувати. А з тих, що залишились, всі після того, то пристроїлись там в Одесі, там на різних роботах. А осталось, ото бачите, каже, отам димок іде, там де ви коло ставочка повертали, так там долинка така, то в тій долинці, каже, там шість хат, де димок є. Ото остались там, там ото ставок, і там огород можна посадити, там десь отам одна бригада є. А друга аж он, в кінці цього села, що було. Дванадцять хат з того краю, там друга бригада. Це все, що залишилось з села. Та й каже, так ще, що аж дивно, що ви по–українському говорите, а не знаєте що, як люди вимирали з голоду. Каже, вивозили і решта вимирала. Так то, значить, факт, що, що я сам бачив той, той мені поясняв. Отака і така справа.

Olena Chesniisha (maiden name), b. December 1924 in Darnytsia district, Kiev region, daughter of a store owner. Narrator's paternal grandfather had had 300 ha. of arable, which he rented out. Narrator resided in Darnytsia, then a large railroad stop, but attended school in Kiev. She remembers a starving person coming into the house and stealing a piece of bread; he ate it and died. She also remembers walking into the house of a neighbor and finding the mother lying dead. One daughter sat crying, while her infant sister looked for her dead mother's breasts. Narrator ran home and told her mother, who replied, "one could do nothing — people were dying like flies." Narrator's father "later explained that our people did not want to go into the *kolhosp*. By nature they are individualists; they love their land, their house, their family, and to work for themselves. But that dragon took everything away from them and forced them into the *kolhosp*. Those who refused were exiled, or shot, or sent to Siberia with their families, and they perished there. They razed the village. They took the last miserable kernel from them. They cleaned them out. A special brigade came, cleaning people out, taking from people literally all sustenance, and condemning them to a hungry death." Narrator's family saved itself by selling off its possessions to the torgsin. Narrator's father was arrested and the family dispossessed in 1934 and sentenced to forced labor under Article 58. Narrator witnessed the initial discovery of the mass graves at Bykivnia in 1941 and gives details on emigration process.

Питання: Будь ласка, прошу скажіть Ваше ім´я й прізвище.

Відповідь: Ім´я моє є Олена Чеснійша. Це моє дівоче прізвище.

Пит.: А дата і місце народження?

Від.: Я народилася 24–го року в грудні місяці. Народилася в Дарницькому районі, це чотири кілометри від Києва. На Дніпрі. Родина моя складалася — з мене, сестри, тата й мами. Ми були досить заможні люди. Батьки мої були, мали свої магазини в Києві. Дід, по–батькові, мав 300 гектарів поля. Але він їх не обробляв, бо це було біля Києва і там був і ліс, і він рентував. І до нього йшли всі, кому потрібно було, весною особливо, коли не було, нехватало сіна, чи щось з худобиною було, то всі приходили до Чеснійшого.

Пит.: А мешкали Ви потім в місті, так?

Від.: Ми мешкали в Дарниці. Але вчилася я в місті, в Києві. Середню школу я кінчала в Києві, 1941–му році.

Пит.: В 30–их роках де Ви були?

Від.: В 30–ті роки ми були в Дарниці, де є велика вузлова станція, де проїжджало багато потягів, де проходило багато людей. І в 33–му році, мені було вісім років, так що я дуже багато не пам´ятаю, але деякі фраґменти з мого дитинства лишились. Пам´ятаю один випадок. Тато і мама не були в той час у хаті, вони вийшли надвір. У цей час зайшов мужчина, і він був вже опухший від голоду, селянин. І в кухні взяв кусок хліба. Ухватив той хліб, вискочив надвір, за наш двір, на наше подвір´я і з´їв той хліб, і там же вмер. І ми, діти, прибігли і дивилися як там. — Мама, що таке, він же їв, і помер, мамо.

Мама каже: — Він довго не їв. Напевне його шлунок був настільки, каже, зголоднений, а цей хліб не був чистий, він не був з житньої муки, в ньому були різні домішки. І це йому пошкодило. Напевно, каже, розірвався той шлунок і тепер вмирає.

І він навіть не доїв той кусок хліба, він ще був в нього в руках. Це лишилось також мені на ціле життя. Другий випадок — від нас була недалеко школа, початкова школа, до четвертого клясу. І там був сторож. Він не був місцевий, казали, що він був з Росії. Але женився на місцевій дівчині. Там мешкали. Було двоє маленьких дітей, дівчинка одна вже ходила, а друге тільки народилось. Коли він побачив, що на Україні таке нещастя, такий голод, то він її лишив і пішов собі додому. Вона лишилась з тими дітьми. Певно, що ніякої школи в той час не було, бо діти всі, і місцеві діти були напівголодні. Але вона мешкала там. Одного дня не вийшла вона й ми, діти, які там росли, знали її, побігли подивитися — що сталось, що її не видно, і не видно. Коли ми зайшли в ту кімнату, де вона лежала, де вона мешкала, вона лежала на ліжку мертва. Ця маленька, старша дівчинка плакала, сиділа, а те дитя шукало грудей.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте її прізвище, як вона називалась?

Від.: Так, пам´ятаю. Вона називалася Анна, а прізвище її було Голоставна. Вона була місцева. Виросла там. Ми, звичайно, кинулися з тієї хати. То я прибігла додому і оповідаю мамі що сталося. Мама каже: —Нічого не зробиш, люди мруть як мухи. Так же вони забрали, та банда совєтська, каже, забрала все. І людей лишила на поталу, на голод.

Ну, багато речей я тоді розуміла, не розуміла —чому вони це зробили. Але пізніше батьки оповідали, що наші люди не хотіли йти в колгоспи. Від природи вони є індивідуалісти, вони люблять свою землю, вони люблять свою хату, свою родину і працювати для себе. А той дракон все від них позабирав, загнав їх у колгоспи. Хто не хотів, того вивезли, або розстріляли, або на Сибір вивезли з родинами, і там вони загинули. Разорили село. Забрали ті нещасні зернини, що вони мали. Вичистили. Ходила спеціяльна бригада, яка вичищала, яка забирала від людей буквально всі пожитки й лишала їх на певну голодну смерть. Тим самим вони думали зламати хребет український.

Пит.: А як Ви і Ваша родина, чи Ви займались...

Від.: Бачте, в нас трохи інакше сталось. По–перше, ми мали дуже малу родину, по–друге, мої батьки були досить заможні. Дещо вони приховали дещо було, що могли піти, бо совєти не тільки голодом виморювали, вони ще від людей забирали золото, різні речі, які вони мали. Вони відкрили так називаємі „торгсини," це спеціяльні склепи, де можна за золото було купити муку, і різні, масло, і різні пожитки. І тому мої батьки, маючи нас двох дітей, то старалися, віддали всі свої цінності, які вони мали, тільки, щоб нас врятувати. Тому в нас абсолютного голоду не було. Але труднощі були.

Пит.: Недоїдання?

Від.: Недоїдання були, бо не було є, як кажуть, ні молока, ані овочів, ані фруктів. Це ж вони, як кажуть, склепи позакривали чи позабирали. Де вони це все діли, я не знаю. Але не було нічого. Мама старалася виміняти муку, там, на то, цукор. То, що необхідно було, щоб людина жила. Ми так пережили. Але в 34–му році вони від нас забрали буквально все. Забрали хату, забрали всі речі, які були в хаті, і заарештували нашого тата. Батька не було з нами майже шість років. Вони дали йому багато років, вони дали 16 років. Це шість років в´язниці, шість років далекі табори і чотири роки він не мав права жити на Україні. Поза міжами. Певно, що коли його забрали, мама почала їздити скрізь, апелювати. Писала, писала і до Постишева, писала і до Калініна, писала і до Сталіна. Жадної відповіді вона не мала ані від Сталіна, ані від Калініна. Але Постишев пізніше, чи Постишев, чи його секретар, написав, що відміняються йому шість років в´язниці, відмінили йому чотири роки за межі України, але шість років далеких таборів не відмінили. І він будував канал Москва–Волга. Я маю документи, і там він відбував свою незаслужену кару.

Пит.: А за що його засудили?

Від.: Його засудили по 58–ій статті. Ця стаття казала, що він агітував про радянську владу, що він експлуатував робітників, бо він мав свою крамницю. І через те він відбував. Мама до нього їздила, бо він був в дуже тяжкому стані. Мама вже до нього їхала вже в 36–му році, в Москву туди, в Дмітровський. Це називалось Дмитрієвські лагери. Там було 240 тих заарештованих. І вони копали канал, з´єднували Москву–річку з Волгою. І коли вони скінчили той канал будувати, тоді приїхав сам Сталін туди. І тато його бачив. Певно, що було все загороджено, були скрізь НКВД, були собаки. Але арештанти трохи далі стояли і тато бачив Сталіна. Каже: — Не був високого росту, побитий оспою. —Ви знаєте, він рябий.

Каже: — Щось там викрикував, щось говорив. Але, каже, навіть, сидів на російському престолі і навіть російської мови не вивчив. Говорив з великим акцентом.

В 37–му році, чи в 38–ом році, так, тато вернувся. А весною вернувся, а восени за ним назад прийшли. Але мама настільки була мудра, що відкрила, коли вони рвали двері, то вона відкрила вікно, і він вискочив через вікно. І сидів там, там був кущ жасміну. І в тому жасміні він проседів. Питають: —Де? „Где ваш муж?"

Мама каже: — На другій зміні працює. А він в той час працював у Дарницькому м´ясокомбінаті. Залишили записку, щоб рано до їх з´явився. Але він ніколи до них не явився, і тільки вернувся до нас, як вже почалася війна.

Пит.: Як Ви тоді на Захід вже виїхали?

Від.: Ні, а на Захід ми виїхали, тому що фронт німецький цілий час приближався, і німці нам сказали, що ви мусите звідси евакуюватись. Ну, ми думали, що ми відійдемо

десь за Дніпро і вернемось назад. Але справи абсолютно інакше вийшли. Ми йшли, і йшли, і йшли, і йшли на Захід і більше ніколи до них не верталися. Казав один чоловік так: — Є два зла, і вибирай з них, яке ліпше. Перше зло, це є совєти, а друге зло, то є німці. І, каже, вибирай — яке ліпще. Там, каже, у совєтах неминуча смерть, а тут, можливо ще, каже, є перспективи врятуватися. Так ми зайшли. Спочатку були в Західній Україні, були в Здолбунові(?), тоді з Здолбунова перейшли в Перемишль. З Перемишля ми виїхали в Обершлез, там були, в Німеччині. І коли фронт, радянський фронт зближався, ми далі тікали від них. Тікали, як тільки могли. І війна скінчилася, нас застала в Баварії. Ну, в Баварії, звичайно, під час війни було також тяжко. Знов радянські людоїди старалися нас забрати, але ми, як кажуть, ми вже так навчилися від них тікати, що й тут втікли.

Пит.: Чи ви щось з репатріяції може пам´ятаєте, знаєте як...

Від.: Репатріяції? Що Ви маєте на ввазі?

Пит.: Ну, після Другої війни, як був договір, щоби всіх...

Від.: Ага! Був договір, щоби всіх громадян радянського підданства, бо ми не міняли підданство. Ми не міняли прізвища, нічого не міняли. Ми були, ми навіть не були в таборі. Ми були на приватці. І коли почалась репатріяція, в нас були приятелі німці, де ми мешкали, і коли під´їхало авто з совєтами, то вони нам сказали, і ми вийшли на інші двері...

Пит.: А вони по Вас приїхали?

Від.: А вони приїхали по нас.

Пит.: А звідки вони знали?

Від.: Приїхали грузовиком. Ну, я думаю, що вони дістали списки. Я не знаю яким способом вони списки дістали, але вони списки дістали.

Пит.: Так що приїхали по Вас?

Від.: І коли приїхали по нас, то ми на другі двері вийшли, а там було жито. Бо ми були в Бамберзі, але не в самому Бамберзі, а таке було село, як воно називалося, забула, от забула це село. І там було поле. То ми вийшли в те поле і в тому житі. Тоді господиня того будинку, де ми мешкали, прийшла і каже: — Вже ті чорти, каже, поїхали, можете вертатися. — Але цілий час були на поготові, що можуть приїхати і забрати. Ну, так вдалося нам, чи, можливо, це вже провидіння нас так врятувало, що вони нас не зловили. Прийшов цей час, записували молодих в Канаду, Австралію і інші країни, в Америку. Ну, я записалася, я записалася в Канаду, а пізніше, значить, привезла своїх батьків. Ну, батьки тут мешкали. В 1965–му році, їм вже було по 88 років, обоє померли в той самий рік. Тільки різниця в місяцях. Ми їх поховали. Так і досі я мешкаю, маю троє доньок, всі закінчили університет, всі повлаштовувались, працюють, живуть і часто і густо питають: — Чи ти поїхала б додому?

Кажу: — Так — не дивлячись, що тут ми маєм досить добре життя. А старша донька — всі вони говорять по–українському, читають і пишуть — старша донька питає мене: — Ну, чого ж тобі туди їхати, як там так зле було вам?

Я кажу так: — То моя батьківщина. — І коли інші народи говорять про голокост, я не знаю чи більше хтось має голокосту як ми, як мій нарід. Коли совєти відступали, а німці приходили, то майже біля кожного міста була катівня. І та катівня була набита тими бідними людьми. Я одну бачила. Як я тільки скінчу працю, я напишу про ту катівню. Вона була недалеко від дитячого відпочинкового резорту.

Пит.: Де то було?

Від.: Це було — хутір Биковня. Коли прийшли німці, вони взяли мапу, взяли місцевих людей. Чому я знаю цю місцевість? Бо мій дід — Чеснійший — походить з неї. Так що ми там ціле літо проводили. Взяли людей, і пішли туди. Ця катівня була в зеленому лісі. І тин був помальований в зелений кольор. Місцеві люди знали, що там щось робиться, але, звичайно, що кожний боявся туди й близько підходити. Коли німці прийшли і відкрили ті ворота і зайшли туди, то там була яма на ямі. І в кожній ямі було по 150 душ забитих, переважно військовиків. Вони були в уніформах, тільки зірвані були їхні відзнаки, скручені назад руки і куля у потилицю. Кожному. Навіть були і жінки. Були і цивільні, але їх було менше. Це було і в місцевій газеті про цю катівню.

Скільки було їх... вони їх стріляли перед війною. Люди бачили як з Київської в´зниці їхав чорний ворон набитий людьми. І вони їх там, і катували, і мордували.

Пит.: Але то були військові?

Від.: Переважно були військові. Так, я думаю, що вони, як вони казали очищають тил перед війною. Бо це було якраз 37–ий, 38–ий і 39–ий роки. І навіть у війну. Вони ще стріляли. Бо ті трупи навіть не розложилися, вони були свіжі. Я, я побігла туди, і з сестрою ми бачили. Не бачили всього, бо то страшне було там, але ми бачили пару ям. Скільки тих ям там було, ми не знаємо. Але приблизно, казали, що там було поховано 15.000 людей.

Пит.: Можете ще сказати назву тої місцевости?

Від.: Хутір Биковня, це якраз між Слобідкою й Броварами. Від Києва сім кілометрів. А до Броварів також сім кілометрів. Цей хутір був посередині. Між Києвом і Броварами. І в цьому хуторі була катівня. Я думаю, що може совєти, пізніше те оприлюднили, бо вони всю вину скидають на Сталіна, але Сталін сам цього всього не робив. Він би не міг цього всього зробити.

Пит.: І тоді як німці, значить, то відкрили...

Від.: Німці відкрили. Так, німці прийшли, відкрили це, і це появилося в газеті місцевій. Але тоді все це закрили. Я думаю, що їм не було, або вигідно не було, або вони не мали часу з цим возитися. Причини я не знаю чому. Але це все було закрито.

Пит.: Так що там люди не приходили, не пізнавали?

Від.: Люди не приходили і не пізнавали. Було двоє чи троє ям відкритих і була півниця набита повно людьми. Але все це закрили. Чому — я не знаю. Я то, говорили пізніше, що вони закрили тому що на фронті не що як треба йде, і їм зараз не вигідно з цими речами займатися. Але це є факт, і як я буду мати час, я більше опишу про цю катівнню.

Пит.: Чи ще хочете додати?

Від.: Ну, то що додати? Один раз, мама мені уже це оповідала. Іде вона в районі Липки біля Лівашовської вулиці. Там була Олександрівська лікарня. Каже: — Дивлюсь, біжать люди до Бору і кажуть щили не... На що вони дивляться?

Це якраз було навесні 34–го року. Ну, й мама зацікавилася, думає — піду подивлюсь. Підходить туди, дивиться, а там лежать трупи дітей. Напевно вони їх позбирали з цілого міста і туди позвозили. Можливо, вони мали на увазі викопати велику яму і позарити, поховати їх. І каже: — Кожний заглянув, втер сльози й пішов. В том числі і моя мама. Ну, я думаю, що вже досить.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Ievdokiia Lynnyk, nee Nosul'ka, b. 1906, from village of Chupakhivka, Pavlohrad district, Dnipropetrovs'ke region, a village of about 100 households. Narrator's father was arrested and disappeared, her mother starved to death in the famine, and her brother fled. Many men and women fled the village to escape the famine.

Питання: Будь ласка, прошу скажіть як Ви називаєтесь.
Відповідь: Євдокія.
Пит.: Євдокія.
Від.: Так. Явдоха. В нас казали Явдошка, Доня, ну, я, як пишу, я не дуже грамотна, а розписуюсь там на чому–небудь.
Пит.: А далі?
Від.: Зараз, а чи тоді як була?
Пит.: Зараз.
Від.: Тепер Линник.
Пит.: Линник?
Від.: А, а Носулька я, з роду.
Пит.: Носулька?
Від.: По батькові. Пишіть за батька зразу.
Пит.: А коли Ви родилися?
Від.: Шостого, шостого першого.
Пит.: Шостого року?
Від.: Так.
Пит.: То Вам тепер 82 роки?
Від.: *Yeah*! А це третій.
Пит.: А де Ви родилися, в якім селі?
Від.: О це, воно називалося Чупахова. Так, по–сільському. Розумієте? А писалося Миколаївка. То Ви пишіть Чупахова.
Пит.: А який то був район?
Від.: Район Павлоградський. Може Ви чули за Павлоград. То був район.
Пит.: А область?
Від.: А область Дніпропетровська. А волость Кохівська. Не в нашому селі, а чотири від нас.
Пит.: А якої величени було село?
Від.: А я ж Вам кажу, що я зараз не знаю. А казали, як війна, перша, була, то так говорили, люди, ну, такі як батьки, інші такі. То казали, що 100 дворів. У нас і церкви не було в селі. Мале було село. Ну, що то 100 дворів? І мої родичі, матери, материни родичі, ну, це ж і батькові були, ще панські були, панщину...
Пит.: Пам´ятали?
Від.: Пам´ятали.
Пит.: А коли почався в Вас колгосп?
Від.: Ну, в мене пам´ять не те...
Пит.: Не пам´ятаєте?
Від.: Я колись пам´ятала, а тепер не...
Пит.: І Ваш батько пішов до колгоспу?
Від.: Слухайте, мій брат пішов до колгосп. Приїхав, такі наїжджали, і син, одна жінка сказала, каже: —Ми їли в панщині з корита, мусимо й тут з котла їсти. І пішла.
Пит.: Пішла?
Від.: А в селі знаєте їм вже тяжко було з початку. І стали писати. І мій чоловік не писався. Не хотів. Так думав, що може...
Пит.: Ви вже тоді були заміжні, так?
Від.: Заміжня. У мене вже була тоді донька одна, чотири роки.
Пит.: А скільки Ви мали землі? З чоловіком?
Від.: Ви не повірите, пані.
Пит.: Ну?

Від.: Це вже ми одружені, так уже землю повідбирали в кого багато, а давали одному на душу.

Пит.: А в якому році Ви заміж вийшли?

Від.: От, я Вам не скажу. Двадцять четвертого.

Пит.: Ага. І тоді давали на душу землю?

Від.: Уперед давали. Уже як ми одружувалися, так тоді вже мій батько мусив мені, ото, землю, а я в батька мусив йому. Чи по дві десятини, чи що. Нам, ото ж, на душу. Зрозуміли Ви?

Від.: Так.

Від.: Отак.

Пит.: На Вашому селі був голод?

Від.: О, пані! Мій батько вмер, і мати вмерла.

Пит.: З голоду?

Від.: З голоду. Так мати, вона така слабувата, розумієте? А брат утік.

Пит.: А ще більше людей померло з голоду на селі?

Від.: Пані! Та то, не можна взнать села.

Пит.: Скільки, думаєте. Там було 100 номерів, скільки, думаєте...

Від.: Ні, тоді вже не 100 було.

Пит.: Скільки, думаєте, людей померло?

Від.: Я не можу сказати. Розумієте, я не можу сказати. Я знаю, що як ми поїхали, так один чоловік, здоровий, так ми записалися, пані, мій брат записався. А сестра, сестри чоловік не записався. І так другі не записались. То ті вже, також, так само, вони пішли, отако. Хотіли їх забрати, а вони повтікали.

Пит.: Повтікали?

Від.: Чоловіки повтікали. А то, пані, вже досиділись люди до того, що вже вони тікали, а жінки померли з голоду.

Пит.: Там, на селі?

Від.: На нашому селі.

Пит.: Бо жінок не приймали до колгоспу, тих, що чоловіки повтікали, так?

Від.: Так.

Пит.: А ті, що в колгоспі працювали, чи ті вмирали з голоду?

Від.: Там таких людей вимерло, що страшне, страшне!

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте тих хто помер? Знаєте їхні імена?

Від.: Пані, я можу, таке вже, прізвища, знаю, що Ягішка звати. А як він недалеко від нас. Розумієте? Так казали люди, що він уже пухлий ходив, так. А потім стали автом їздити в район через наше село, то було таке, як Грейдер, звали Грейдер, воно така страшава, ну, центральна. То кажуть, що їхали такі автом, *van*. А він став на дорозі, просить, руки. Щоб його вбило.

Пит.: А Ваші тато і мама померли?

Від.: А вони постояли...

Пит.: А Ви знаєте, що Ваші тато і мама померли на...

Від.: Так. Я Вам кажу. Я розкажу як мій тато вмер. Як тата забирали, так це ми ж не знали. А які жили ще — брат та син був там, в другого. Вони ж не всих зразу брали. Розумієте?

Пит.: Так.

Від.: То він казав, що батько рано їм їсти варив, і мати. Ось прийшли з колгоспу і гукають: — Діду Юхим. Вас у сільраду гукають. А він каже: — Та чого?

— Та, каже, гукають. Та й не пішов зразу. А вони приходять знову. А вони кажуть: — Дай мені суп, я доварю, хоч. Ну, це мій батько так казав. А вони кажуть: — Ви тоді прийдете, суп доварюйте. Каже: — На що ж вони гукають? Вони вже й бачили, але вони не казали. Ну, пішли. Як пішов батько, так і не вернувся. А мати сама осталась. А мати сама осталась, а в матері все чисто, все що не було — забрали. Все забрали, і то й. І мати вмерла. Я була в селі. В яму десь вкидали.

Case History UFRC24

Anonymous male narrator, b. June 20, 1914, one of 7 children of a peasant who had 4 *desiatynas* of land, in the village of Richky, Bilopillia district, Sumy region, a large village of 1,700 households. Narrator's mother perished in the famine. Narrator's father refused to join the *kolhosp* or let narrator get a higher education because he considered the regime to be demonic. Narrator's house was searched for grain repeatedly. Once, 12 *komsomol* members came to the family's house and found where narrator's father had buried it. The local village authorities were Ukrainian. Narrator worked part of 1933 in a *radhosp* and saw the bodies of those who had starved to death. The 2 churches in the village were closed. Narrator states that only individual peasants starved but *kolhospnyks* did not. Narrator does not know how many people in his village died but states that the dead wagon picked up corpses every day. Many villagers also fled.

Питання: Оцей свідок зізнає анонімно. Прошу скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: В 1914–му році, 20–го червня.
Пит.: А в якому селі Ви народилися?
Від.: Село Річки.
Пит.: Яка то область і район?
Від.: Район Білопілля, область Сумська.
Пит.: А велика була Ваша родина?
Від.: Родина була ж семеро людей. Так, батько арештували, пішов, пішов коня купувати...
Пит.: В якому році?
Від.: У 32–му році, кажеться.
Пит.: Арештували батька?
Від.: У першому чи другому, я точно не пам´ятаю. А мати вже померла в 32–му році, в час перес... То так, що вона вийшла рвать колоски, щоб прожити, а її там злапали. А що там робили, чи перелякали, не знаю, я не був вдома тоді. От, і вона як прийшла додому, то за два дні померла.
Пит.: Так що вона збирала колоски, бо вже був голод?
Від.: Не збирала, а рвала, ще молоко в тому було. А мене послала мати туди, значить, іди шукай де–небудь, бери дитину яку–небудь. І я взяв сестру маленьку і пішов в совхоз. Найшов совхоз та й устроївся на роботу. І коли вже сказали по радіо, що вже на Україні починається збиратися хліб, то я тоді повернувся. Сказав, там мені дали, значить, на дорогу продуктів і то. А питався більше теж, і я те не їв, як ішов назад, а ту картоплю, що медва була, вибирав. То ж два тижні поки знайшов роботу. І посушив, і потім із водою мішав і такі, пляцки пік такі. І тім годувався. А сестричку ту, що я брав, 20 кілометрів від свого села, а так її ніс на руках. А там сіла, її послав, щоб вона пішла, значить, там у хату, може дадуть що–небудь, з´їсти. Звідтіля вона пішла в другу хату — і там дали. В третю пішла і, каже, так я пішов, пробув там десь, кажеться, півтора місяця. Вернувся назад, приходжу вже вечером, а страшно в село йти. Бо перед тим було, що убивали. Робили котлети.
Пит.: Убивали людей?
Від.: Так. Я прийшов уже так, потом уже — що буде. Прийшов, електрика там висіла серед села — *all right.* Приходжу додому, до вікна — нема підлоги. У нас не було раніше ліжок, а так, із дощок такий піл, що вся родина спала на тому. Я постукав. Відкрила сестра. Я заходжу до дому. Каже: — Коли вчора прийшов, застав би матір. Поховали вчора.
Пит.: Кого?
Від.: Матір.
І, то, значить, брат плаче, сестра також плаче. Ну, то там і сестра трохи винна була, бо вона робила так, щоб ізварить там мати із луч, як вона принесе, ляже відпочить, от. А вона зваре і, казав брат, каже: — Те, що рідке зілля нам, а густе сама поїсть, каже. Ото таке життя.
Пит.: І де там, був голод у Вашому селі? Чи Ви знаєте?

Від.: Був.
Пит.: Чи Ваша родина була в колгоспі?
Від.: Ні!
Пит.: Вони не вступили до колгоспу?
Від.: Ні, батько не схотів у колгосп.
Пит.: Чи приходили до Вас забирати збіжжя?
Від.: Як?
Пит.: Чи приходили до Вас забирати з хати збіжжя?
Від.: Збіжжя мусили везти.
Пит.: Але чи приходили до хати, шукати?
Від.: Приходили, приходили.
Пит.: І Ви то знаєте?
Від.: Так, проходили і шукали. Один раз було таке, що батько закопав. Значить, оце такий довгий й сплетений, на то, в нього, як ще добре все було, то овес сипали туди для коней. От, а він і зарубав там на споді, щоб значно було, і тамичка закопав. Ну, а потім закрив. І їх прийшло 12 людей. Оті що шукають. Ну й там, скілько обходили — нема. І вже той провідник був. Правда, той по–російському говорив, а це всі з цього села.
Пит.: Свої були?
Від.: Комсомольці.
Пит.: А той, той голівний, не знаєте звідки він був? Той голівний. Що по–російському говорив.
Від.: Я прізвища не знаю, а то невеликого росту такий був. Ні, ті вже пішли, а той вскочив всередині, плигнув, а воно чути, що там, значить, не є тверде, земля. І каже: — Тут є. — І той ще кричав. Каже: — Ми ж скрізь, каже, дивилися. Каже, я кажу вам, є!
І він, значить, повернулись, і зорвали ті дошки — палкою, а палка пішла, там же залізна палка, оту мали. І то забрали і враз до мене: — Хто це?
Я кажу: — Я не знаю, батько, напевно. Чужий же не заховає тут. Ну, і мене не зачепили, там матері тільки чіплялися, значить ще перед тим, мати тоді жива була. Чи ми мали той... О, і то все, значить, вони сказали, вони забрали, сказали, щоб погрузив всі ті три мішки, із колгоспу пригнали коня, положили і забрали. Ото воно таке. І так пізніше, ну, я же три рази виписував проса. Раз виписував, ми потовкли, поїли. Другий на посів давали. А за другим разом мене попередили, щоб посіяв. Бо я сказав: — Поїли.
А за то вони сказали — як тільки не посієш цього, посадим.
Я тоді половину посіяв, а половину, значить, таки потовкли й їли. Те оставив те, трохи того, що раніше виписував я й те. Ну, там може, пару горшків таких було того, пшона. От таке. Мати як тільки оце, значить, зробила, я сказав, що вже більше не дадуть. То вона сказала, що бери коней та без дітей й іди. Я мусив іти.
Пит.: І тоді Ви вже пішли. І коли то було, який то рік був?
Від.: Ви знаєте, це не можу точно сказати, бо вже...
Пит.: То було вже по жнивах, чи...
Від.: Я...
Пит.: Осінь це була?
Від.: Це, ну, це не по жнивах було. Це перед жнивами. Це з весни було. Бо я пробув там в совхозі, де, кажеться півтора місяця, ну, може більше. От, і тут уже на радіо сказали, що буде, вже убирають хліб. Думаю, той посів є, треба йти вбирати. І я повернувся.
Пит.: А батька не було?
Від.: Батька так і ні, ні... Мати тоді ходила, питала. Кажуть: — Такої родини нема. — То таке життя.
Пит.: А якої величини було Ваше село, скільки дворів?
Від.: Тисяча сімсот дворів було.
Пит.: Чи Ви знаєте скільки людей вмерло з голоду в 32–ім, в 33–ім?
Пит.: Тяжко сказати. Бо я виїхав із свого села ще як то, ще якби сказати, після того вмирали люди. А мене, що ще сталося, що, бо я заслаб малярією, то що трусе людиною. От, то тоді ще останній хліб, як забирали, я наймав молотить, а я лежав там. То платив тім людям хлібом. А те збіжжя пішло. Для держави. Загалі тяжка справа була.
Пит.: Ви бачили людей, які вмирали з голоду?

Від.: То якби сказати — не бачив. Одного тільки бачив як умирав. А так не бачив. А мертвих бачив.

Пит.: Бачили?

Від.: Бачив.

Пит.: Де Ви бачили найбільше?

Від.: Ну, двох то родичі були. Я пішов до їх, а вони два молоді хлопці, десь, 18, я думаю, може 19 років, то лежали на підлозі.

Пит.: У Вашім селі то було?

Від.: У селі.

Пит.: Коли то було? Перед зимою, чи...

Від.: Під час голодівки. То це ще було десь так у 33–му році.

Пит.: Ви вернулись вже з радгоспу, так?

Від.: В кінці, при кінці 32–го року.

Пит.: Ви вернулись тоді до хати? Так?

Від.: Ні.

Пит.: Ні?

Від.: Ну, я до них прийшов, у них замкнуто.

Пит.: Ні, але Ви вернулися з радгоспу? Ви приїхали?

Від.: Ну, як — це перед радгоспом було. У радгосп то вже я тоді, не знаю після того скільки там людей померло, що там.

Пит.: Ви вже не верталися?

Від.: Так, як вернувся з радгоспу? Так?

Пит.: Ага.

Від.: То людей вже не знаю скільки тоді померло. Тоді вже я заслаб, от, я пролежав два місяці. Дойшло до того, що мене два рази трусила, та малярія. То як я виздоровів, мене встроїли тоді на бочарній робить, де бочки роблять, за сторожа. Там я побув, а потім навесну я вже зі села пішов у Курську область, там робив в радгоспі. І так до кінця.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте хто був при владі в Вашому селі, чи то були все свої, чи прислані.

Від.: Свої, свої.

Пит.: Все свої були.

Від.: Я не дуже, я би сказав, бо де находились ті володителі, то трохи далеко від мене було, село велике.

Пит.: А в селі була церква?

Від.: Дві церкви було.

Пит.: А що з тими церквами сталося?

Від.: Порозбивали. Дзвони познімали. І пізніше засипали зерно.

Пит.: В обидві церкви, так?

Від.: Так.

Пит.: А школа була?

Від.: Школи були. Ще й тоді раніше, і пізніше були.

Пит.: А що зі священиками, знаєте? Що з ними сталося?

Від.: Священиків позаарештовували.

Пит.: Позаарештовували. Ви не пригадуєте як вони називалися?

Від.: В цей час було вже в голодівку, не можу сказати точно, кажеться, що ще, священиків уже не було. Бо тоді, як оце сталося ота біда, то до церкви майже ніхто не йшов.

Пит.: А до школи ходили діти в голодівку, не знаєте? Не ходили?

Від.: В голодівку, кажеться, що ходили. Діти, значить, не оставляли. Тут воно так, то кого в колгосп не прийняли, то він не мав з чого жити. У колгоспі давали, люди ті, що в колгоспі, ніхто не помер. Ті живі осталися. А ті, що, якби сказати, що розкулачили, і ті, що не були в колгоспі. Мій батько не хотів іти в колгосп. Ні, я тоді молодий ще був.

Пит.: А чому він не хотів іти? Знаєте чому батько не хотів іти?

Від.: Він таку натуру мав вперту, і в школу мене не пустив, я хотів іти в школу, тоді як ще було можливо. Він каже: — Що ти, з нечистою силою учитися будеш — каже. Він дуже ненавидів, що вони пішли проти церков.

Пит.: А скільки землі Ваш батько мав?

Від.: Ми землі мали щось, кажеться, коли б не чотири десятин.

Пит.: Чотири?

Від.: Чотири.

Пит.: То Ви були бідні.

Від.: Бідні, бідні.

Пит.: Так що не були куркулі?

Від.: Нас не розкуркулювали, нічого, тільки те, що, батько, так сказати, був дуже проти, то вони його брали за те, я думаю. ...же казала, що бачила, як міліціонер вів його, от. А мати пішла туди, каже: — Такої родини не було. А там же добиваться не можна було.

Пит.: Не можна було.

Від.: А то так. Тяжко було.

Пит.: Так. То дуже Вам дякую. Якщо ще пригадаєте імена тих, що померли з голоду, то може ще напишете.

Від.: Тяжко оте.

Пит.: Як пригадаєте.

Від.: Я спробую так добре подумати, то може пригадаю.

Пит.: А меньше–більше, скільки, думаєте, зі села померло людей.?

Від.: Із села? Ну, із села, то багато їх померло. То тяжко сказати точно, бо багато таких, що пішли зовсім.

Пит.: Пішли геть.

Від.: А особливо ті що багатші, а вони тікали, щоб на Сибір не послали. Так частина розбіглась, частина померла. О, кожний день їздили, такий був один, що їздив, і забирали.

Пит.: Тих що померли?

Від.: Померших.

Пит.: Померших. Щодня збирали?

Від.: Так.

Пит.: Так. Дуже Вам дякую. Дякую дуже.

Anonymous male narrator, son of a farmer, b. April 23, 1919, "somewhere in Ukraine." While still aa infant, narrator was sent with his family to Pervomaisk, Znamianka district, Western Siberia in the early 1920s because his father was a Petliurist. The village was about 12 km. from the district seat, and had about 18 households. Most of the inhabitants were Ukrainians who had been resettled from various parts of Ukraine. The family worked about 20 ha. Although narrator's infant brother died in 1933, "there was famine, but not of such degree, as I later learned, in Ukraine." Narrator also recalls procurement brigades searching the family's house. In 1932–1933, everyone in the village went hungry, except for 11 activists. Out of 18 families (roughly 90 people), there were four deaths from starvation, including narrator's infant brother. Villagers, including the narrator, were swollen. Narrator's father was shot in 1937 as a "Petliurist bandit."

Питання: Так, Ви хочете зізнавати анонімно, правда?

Відповідь: Так.

Пит.: Будь ласка, скажіть де й коли Ви народилися.

Від.: Я народився 23–го квітня 1919–го року, десь на Україні, якої я не знаю, бо дитиною мене вивезли на Сибір, де я і проживав більшу частину свого життя там в Росії, як вони називають.

Пит.: Так. А чому вивезли Вас?

Від.: Виселили мого батька, бо він, як вони називали, петлюрівський бандіт, а він, значить, воював за свою Україну незалежну, а для них то найбільший ворог був.

Пит.: Так, а в якому році то було, що батька вивезли?

Від.: Я навіть точно не знаю, здається у 23–му, чи, в 22–му чи в 23–му.

Пит.: Чи Ви з батьком разом виїхали?

Від.: Разом.

Пит.: Ціла родина?

Від.: Ціла родина.

Пит.: Виселили. Ще скажіть про Вашого батька, його стан освіти, хто він був?

Від.: Мій батько був майже неосвічений, тільки ледве міг розписатися. Але коли вибухла революція, він пішов до петлюрівського війська і він там був, а потім на селі, як селянин був, звичайний.

Пит.: Так що він був хліборобом.

Від.: Хліборобом.

Пит.: Так. І Вас виселили. Куди Вас виселили?

Від.: В Західній Сибір, як вони тоді називали — в „Западно–Сибирский," село Первомайське, Знамінського району.

Пит.: І скільки осіб було б Вашій родині?

Від.: Батько з матір´ю, материна мати і нас шестеро.

Пит.: Будь ласка, скажіть більше про село Первомайськ.

Від.: Це село було десь приблизно 12 кілометрів від Знамінки, від районного села, і там було десь, точно не знаю, але приблизно 18 дворів.

Пит.: І хто ті люди були?

Від.: Переважно українці. Там декілька родин тільки російських було, а то все українці.

Пит.: Переселені, так?

Від.: Переселенці, так.

Від.: А звідки, з різних частин України?

Від.: З різних частин України.

Пит.: І що вони там робили?

Від.: Усе були селяни, хлібороби.

Пит.: Так що як Ви там приїхали, то Ви дістали, чи купили землю, не знаєте?

Від.: Я не знаю в який то спосіб робилося, але мали наділ.

Пит.: Землі?

Від.: Землі.

Пит.: І скільки Ви мали землі?

Від.: Точно також не знаю, бо знаєте, я тоді був іще дитиною, але думаю, десь 20 гектарів, приблизно.

Пит.: І там також був голод, значить...

Від.: Голод був, але не в такій мірі, як я вже пізніше почув, на Україні, але голод був. В нашій родині був навіть смертний випадок, бо мій найменший брат, був ще зовсім дитиною, і помер.

Пит.: А коли почалася там колективізація?

Від.: Знов таки я, тоді, знаєте, з ще був хлопчиною, якщо я не пам´ятаю, якраз в той час іти до колгоспу і робили всякі ті, щоб голод витворювати, бо як підете до колгоспу, то там буде ліпше життя і то все буде для вас.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте хто був у сільській управі Вашого села?

Від.: На превеликий жаль із–за віку я не пам´ятаю. Так що я не, не можу сказати ні одного прізвища.

Пит.: Але не знаєте, чи то були місцеві, чи прислані?

Від.: Голова сільради був присланий.

Пит.: Присланий?

Від.: Присланий.

Пит.: Колгоспу голова, не знаєте?

Від.: Не знаю, але місцевий був.

Пит.: Місцевий. А пам´ятаєте щось про комітет незаможних селян?

Від.: Чув про такий, але точно я нічого не знаю, бо вік такий мій був, що я тим не цікавився навіть.

Пит.: А про 25.000–ників?

Від.: Також чув, але точно нічого не можу сказать з–за мого віку, бо я ж кажу, Ви знаєте, я тільки мав яких 13 років.

Пит.: Так. А чи мали Ви якийсь досвід з сексотами, або чули, може?

Від.: Чув за них багато, навіть деяких призірали всі ті, що були на селі, бо бачили, що вони робили, грубо висловлюючись, підлу роботу, видавали своїх навіть знайомих, і родичів видавали.

Пит.: Так, а чи мали який досвід з Чека чи ҐПУ?

Від.: Мене визивали і навіть один раз пропонували працювати з ними. Але я категорично відмовився, що я тим не можу займаться.

Пит.: Так, а коли повстав у Вашому селі колгосп, докладно, не знаєте?

Від.: Точно не знаю, але десь після голоду в скорому часі, повстав. Навіть позабирали в багатьох худобу, позабирали все, не давали можливості навіть, сімена все позабирали в колгосп, то, значить, там усе буде.

Пит.: А коли Ваша родина вступила до колгоспу?

Від.: Якщо я не помиляюсь, то в 34–му, але знов таки ті дані я не можу, бо то був молодим, і так. Знаю, що приблизно десь у тих роках.

Пит.: А чи приходили до Вас забирати збіжжя?

Від.: Приходили.

Пит.: Пам´ятаєте те?

Від.: Так, так. І тато ще був заховав там на городі викопав яму і дещо заховав, і то найшли.

Пит.: Прийшли і забрали.

Від.: Прийшли і забрали.

Пит.: І Ви пам´ятаєте хто то був, як вони говорили?

Від.: Були місцеві. Активісти.

Пит.: Активісти?

Від.: *Ja*! *Ja*! Отже, присилали і не з місцевих, а активістів звідтіль які брали вже місцевих і вони разом ішли і все...

Пит.: Так. А що сталося, знаєте, з тими, що відмовлялися вступити до колгоспу, були такі випадки?

Від.: Їх переслідували, забирали все і, точно знов таки не пам´ятаю, але декілька родин було ще, хто то й були в Сибірі, а їх ще далі в ліса повезли і забрали зі села.

Пит.: Так що були виселення з села?

Від.: Були виселення з села, з того.

Пит.: І арешти?

Від.: І арешти були.

Пит.: А чи противилися люди, чи знаєте якісь такі збройні, або щось такого?

Від.: Такого не було. Організованого спротиву не було.

Пит.: Не було. Так що Ви пригадуєте, як приходили ті бригади хлібозаготівля до Вас?

Від.: О, *yeah*! То були такі.

Пит.: Можете щось більше то описати як то виглядало?

Від.: Ну, приходили, знаєте, то особливо матері знали, що то для дітей не лишається жодних продуктів, пробувати спротив давать, то нічого не виходило, бо вони безжалісно відпихали і брутально навіть в деяких випадках.

Пит.: Забирали, так?

Від.: Забирали. Так що то не помогло, жодний спротив.

Пит.: Чи була в Вас церква в селі?

Від.: У нашій не було.

Пит.: Не було. А школа була?

Від.: Школа була.

Пит.: І Ви до тієї школи ходили?

Від.: Я ходив до тієї школи і виклади були, не дивлячись на те, що більшість українців були там, тільки декілька родин було російських, але на „общепонятном" була, як кажуть, виклади всі.

Пит.: А пам´ятаєте коли почався голод? У Вашому селі?

Від.: Точно не знаю, бо я ж, як уже попереджував кілька разів, я молодого віку був тоді, ще зовсім юнак. Але думаю, що десь у 32–му, у 33–му, як і на Україні.

Пит.: Як і на Україні?

Від.: Так.

Пит.: І яких розмірів, як воно виглядало? Скільки людей голодувало?

Від.: Голодували майже всі, за винятком 11 активістів. А то майже все голодували і в нашому селі, то як я вже сказав, мій брат помер, ще дитиною, і ще було чотири смертних випадків.

Пит.: З голоду?

Від.: З голоду. А пухлих було дуже багато, бо недоїдали, пухли з голоду, в тому рахунку і я був пухлий з голоду.

Пит.: Ви також пам´ятаєте, що Ви були пухлі з голоду?

Від.: Так.

Пит.: Так. Чи були якісь випадки людоїдства?

Від.: Ні, в нас не було. Не чув я такого.

Пит.: Що Ви, чому ви завдячуєте, що Ви пережили голод?

Від.: Спритності батьків, бо вони дуже були, робили, старались, нас посилали, як тільки весна прийшла, то ми всяку траву — нам батьки казали яку, ми збирали траву, варили, і то їли. Так що то це врятувало від голоду. І запасали навіть траву, висушували, і щоб нам було в майбутньому.

Пит.: А яка доля зустріла Вашого батька потім?

Від.: Аж у 37–му році його забрали і розстріляли, як вони казали, як петрлюрівського бандіта. Але він тільки, в тому його вина, що він боронив свою Україну. Жодним бандітом не був, а тільки любив свою батьківщину і виконував. В родині говорили скільки української молоді...

Пит.: І Вас після голоду, то вже Ви були в колгоспі, Ваша родина ціла була.

Від.: В колгоспі, так.

Пит.: Ви пам´ятаєте щось?

Від.: Так, а після 37–го року, як уже зруйнована була родина то я виїхав. Почали придиратися до мене, я був найстарший в родині, то почали придиратися до мене, то я виїхав тоді в Середню Азію. І навіть в одному випадку сфальшував своє прізвище, щоб то урятуватися, лишитися. На пораду деяких людей, щоб, змінив призвіще і вдав зі себе як безпритульного. І тоді я ото пішов до школи і ще дещо повчився.

Пит.: І Ви щось закінчили потім?

Від.: Технічну школу.

Пит.: Так, дякую. А ще, може, вернемося до того села Вашого на Сибірі. Які були довколишні села, чи Ви знаєте, чи Ви знаєте, чи то були з українців там?

Від.: Переважно українці.

Пит.: І переселенці, виселені?

Від.: Спецпереселенці, так. Дуже мало росіян було.

Пит.: І чи знаєте, чи вони також голодували, чи була також там...

Від.: Було те саме.

Пит.: Було то саме.

Від.: Бо деякі ходили по інших селах, щоб вимінять, дістати якісь продукти. Було те саме.

Пит.: Так що люди опиралися колективізаці?

Від.: Колективізації.

Пит.: І за то їм забирали?

Від.: Їх, значить, вони переслідували і всяке робили то, вони діставали те саме.

Пит.: Такщо в околиці також, пригадуєте?

Від.: *Ja*!

Пит.: То саме? Дякую.

Anonymous female narrator, b. June 10, 1928, in Kiev region, one of 3 children of a well–to–do peasant, who was dekulakized. Narrator reports that she later learned that there had been "quite a few" deaths in her village during the famine and cases of cannibalism. After narrator's father was arrested in 1930, her maternal grandparents came to live with them, along with her aunt. The family suffered much from dekulakization. Narrator's paternal uncle and his wife were also arrested. The father escaped, and the family lived illegally in Kiev from 1931 to the spring of 1933, at which time the father gave narrator and her brothers to an orphanage in order to save their lives. Conditions were terrible, with narrator giving detailed account of life in the orphanage. The orphans were given practically nothing to eat, resorted to eating grass and leaves, and tens of children died daily. One woman tried falsely to claim narrator as her daughter, but narrator refused, suspecting the woman of cannibalism. Narrator's father claimed her and siblings in the fall of 1933.

Питання: Будь ласка, Ви хочете зізнавати про голод анонімно, правда?
Відповідь: Так.
Пит.: Скажіть коли й де Ви народилися.
Від.: На Київщині, в 1928–му році.
Пит.: Якої дати?
Від.: Десятого червня.
Пит.: Скільки осіб було в Вашій родині?
Від.: Батьки і троє дітей — два брати й я.
Пит.: Скільки було землі в Вас?
Від.: Багато землі було в нас.
Пит.: Можете сказати щось про село, в якому Ви родилися. Якої величини було Ваше село?
Від.: Село це було на Київщині, було досить, досить велике, досить гарне, мальовниче.
Пит.: Скільки людей було, може пригадуєте?
Від.: О, це мені досить тяжко сказати, тому що я в селі дуже мало жила, надзвичайно мало, з огляду на те, що батьків розграбили і ми в ньому не жили, а, до початку війни, а спочатку війни жили всего, можливо, рік часу. І в ті часи я мала що, тільки 14 років, так що Бог його знає. Але село досить, досить велике. Досить велике.
Пит.: А чи Ви знаєте приблизно скільки людей згинуло з голоду в 30–их роках?
Від.: О, наше село мало досить велику кількість померших із голоду, і плюс людоїдство.
Пит.: Було в селі?
Від.: Було в селі. Так. Так. То навіть наші не так далеко сусіди, які мали ці страшні діяння.
Пит.: Так, дякую. Будь ласка, скажіть, яка була доля Вашої родини на початку колективізації. Двадцять восьмий, правда, 29–ий рік?
Від.: Нас почали розкуркулювати, найсамеперше мого діда. А, дід, коли до нього приїхали, відразу дістав сердечний припадок і його цілком зпаралізувало, абсолютно, відібрало мову, відібрало його рухи, тіла всього. Через дві неділі дід помер. Тоді прийшла черга до мого батька й до моєї матері. То зразу батька забрали до в´язниці у нашому близькому, десь тільки дев´ять кілометрів, у...
Пит.: Отже, чи Ви пригадуєте в якому то році було?
Від.: Нас почали розкуркулювати в 30–му році. Так в 30–му році. То коли мама забрала, ми ще в своїй хаті жили, лишилися, і мама забрала діда до себе до хати, його перенесли з моєю бабцею й з наймолодшою бабиною донькою, бо одна із доньок, вийшовши заміж, так само були розкуркулені й їх відразу вивезли, вивезли в Сибір. А тепер мого дядька, батькового рідного брата так само з дружиною їх забрали так само відразу в Сибір. Між іншим, тітка, тітка Оксана, вона залишила своїх двох дітей в селі, в своїх бідніших родичів, очевидно. А самі поїхали в Сибір. Властиво не поїхали, а їх...
Пит.: Вивезли?

Від.: Вивезли. Вони там перебували в тому, в Сибірі багато років, але їм все таки вдалося під кінець, під кінець звідти вирватися. Спочатку вирвався один дядько, а тоді приїхала його дружина. То так само батькова рідна сестра, вони так само зуміли якось звідти за якийсь час виїхати.

Пит.: А Вашого батька заарештували?

Від.: *Ja*! А коли пішла, коли нас, коли діда розкуркулили, тоді прийшла мого батька черга. І відразу батька заарештували, мама лишилася з нами сама малишатами в хаті, поки що. І баба була з нами, й її молодша донька. А батько сидів досить довго в в´зниці, особливо в одиночці, може більше чим місяць часу. Після цього за якийсь там не знаю як сталося, що батька випустили з тюрми. Але ж батько не встиг вийти з вязниці, як його десь на другий, третій день знову арештували. І, то ми знову залишилися самі.

Пит.: І тоді батька кілька разів підряд арештували?

Від.: Коли батька заарештували другий раз, він вже сидів у київській в´язниці. І з київської вязниці батька за деякий час, за якийсь, не знаю, тому що то час, окреслено, батько зумів втікти з вязниці. Але його знову зловили, і знову його посадили. А за той час мама з нами малими виїхала до Києва, щоб там загубитися. А бабця чекала, бабця з своєю наймолодшою донькою чекала на етап. Все ж таки поїхати в Сибір. Але завдяки певним, певним обставинам, бабця все таки не поїхала в Сибір, бабця залишилася в селі. І коли ми, коли мама з нами малими виїхала до Києва, то нас так само, був час, і бабця, було все ж такі, ні хати, ні місця. Життя взагалі не було. То вона з нами поїхала. З нами там була. Так. Батько, будучи в в´язниці, то мама ходила, тоді як ми не мали ні хати, не мали нічого. То мама ходила попід хатами, питалася, чи кому можна дрова порубати. Пізніше, за деякий час, і ми ж так само з нею ходили, троє малишат.

Пит.: Де Ви жили, де Ви ночували?

Від.: Попід хатами, Боже милосердний, на вулиці. Я думаю, то буде багато вірніше. Тепер мама знову десь, якщо не було де рубати дрова, то мама ходила понад Дніпро. І коли приходили баржі з цеглою, то ми бігали коло мами, а мама розгружала той нещасний, ту нещасну цеглу. Оце було наше собаче життя. Тепер, коли батько знову в нас появився, в нас зробилося вже ціла родина. І знову ж попітиння спотикалося ціле наше життя.

Пит.: То батько не мав права працювати, ані не мав документів, пашпорту, правда?

Від.: Так. Взагалі батько безпаспортний. І тепер вічно, отой страх, що не сьогодні — завтра його знову ж заарештують. І нас троє малих. Мені було два роки, братові було чотири роки, а другому братові було шість.

Пит.: Так що це вже є 31–ий рік, правда?

Від.: Уже це так, 31–ий рік. І все такі десь батько, все таки, ми жили, приблизно до початків ранньої весни 33–го року. І дійсно, вже батько дивився, вже...

Пит.: Так, у Києві Ви скиталися!

Від.: Скитався по Києві, по тому нещасному — голі, босі і страшенно голодні. І батько вирішив, щоб спасти наше життя, своїх дітей життя, він вирішив, мене і мого брата, я мала п´ять років, а брат мав сім років, то він нас вирішив віддати в будинок безпритульних. І тільки тому, щоб нам життя спасти.

Пит.: Чи Ви пригадуєте де був той будинок безпритульних у Києві?

Від.: Я той будинок маю в своїй уяві. Але вулиці, я не можу, я не можу назвати. І пізніше, коли вже, коли вже була досить величенькою, я питала своїх батьків, як та вулиця називається, то й вони навіть забулися. Але те, я думаю, досить природня річ.

Пит.: Так що як то відбулося, що батько Вас туди віддав?

Від.: Одним ранньої весни днем, батько сказав: — Ви знаєте що, каже дітвора. Щоб спасти ваше життя, я вас віддам у будинок безпритульних.

Очевидно, ми почали плакати і, і просити: — Тату, ви нас не віддавайте, тату.

Батько каже: — Тільки щоб ваше життя спасти, я мушу. І привезли нас, привіз нас батько, властиво привів батько до того будинку. Я, і сказав, і що саме ... коли я почала перед тим будинком плакати, батько сказав: — Ти знаєш що, я не хочу, я вимагаю, що ти не смієш плакати, ти не смій плакати. Ти знаєш, те мусить бути.

Тепер, коли ми прийшли в ту контору, чи як там можна назвати, то нас не хотіли прийняти, але батько сказав їм таку дуже не, не дуже, не гарну, можливо, для дитячих вух...

Пит.: Неприємну?

Від.: Історію, так. Ви візьміть тих моїх двох дітей, бо моя жінка є повія. І, як тільки я знайду їм яку–небудь другу матір, я їх відразу ж заберу. І вони, очевидно, йому повірили. Можливо в нас, якщо не вірили, то вони зробили вид, що вони вірять. І попрощалися з батьком, ми залишилися з братом у цьому будинку.

Пит.: А хто були ті, що там опікувалися дітьми?

Від.: То були, назагал, росіяни, я так думаю. Бо тільки вживали російську мову, яка для мене була в той час досить чужою. Я ніколи не чула до того, можливо чула, але ніколи не знала тієї мови. Я знала, що то є чужа для мене мова.

Пит.: Як, власне, виглядало життя в тому...

Від.: Життя було жахливе, я б сказала. Я б сказала навіть страшне. Тому що на самий початок нас із братом наніч поклали спати на підлозі в величезній кімнаті, де була уже, можливо, сотня, можливо, більше дітей. Спали ми цілком на підлозі, як малі собачата. Навіть, я думаю, люди добрі, то навіть собаці підстиляють щось. Ми як собаки спали. Тепер, встаючи вранці, ми всі були малі діти — в того ніс тік, в того очі позакисали. Те так воно вночі замаралося, тому що не було ніякої лазнички. Може там де, я не знаю. Але, якщо, наприклад, сьогодні я дивлюся на це, я думаю — який то був жах, щоб так дітей нівечити. В кожнім разі вранці, як ми прокидалися, стояла жінка з маленькою шматкою мокрою в руці. І кожний до неї підходить, і вона кожному розвозила те, що текло з носа, і те що текло з очей. Тоді, значить, зиганяла і давала якусь маленьку, якусь, щось там давали, я навіть вже не пригадую, що вони там могли давати в ті часи. Нас виганяли надвір і єдине спасіння, я думаю, якщо не є дивне, то одне з спасінь було, що ми паслися на траві. Трава, я не знаю, чи Ви знаєте, шпориш.

Пит.: Так.

Від.: Вона стелиться по землі. І ми нею, і ми нею запихали, запихали свої нещасні ротики. Тепер, у тому самому подвір´ї, там були дерева, величезні дерева, я думаю, це були горіхи, волоськові горіхи. І ми пробували їсти ті горіхи, то трава, порівнюючи з горіхами, була солодка. А горіхове листя то жахливо гірке, жахливе. Але все таки, все таки діти їли. Наслідки цього були ті, що шлунки забивали, бідна дітвора, забивалися їм шлунки, і пізніше між нами ходила така, голі, ходили ми і малі були, але все ж таки, що, коли ви йдете в лазничку, то дуже, дуже тяжко. І задня кишка, вона виходила. Коли її брали, ту дитину, тягнули її за ноженята в ізолятор якийсь там, і ту кишку старалися її запхнути назад, то ми вже тієї дитини більш ніколи не бачили.

Пит.: Так що кажете, що дитина загинула?

Від.: Так. Та дитина, вона абсолютно, вона абсолютно вмирала. Нас рідшало. Щодня, щодня. І ще можу сказати, що, коли ми лягали спати вночі...

Пит.: А Ви спали разом з братом?

Від.: Разом з братом. Ми завжди трималися за руки, щоб нас, не дай Бог, щоб нас ніщо не розділило. Тепер, коли ми вранці вставали, то ми дивились, в дійсності бачили, що ота дитина вже не встає, вночі вже, напевно, Богу душу віддало, та дитина лежить, вже більше не ворушиться. І Ви собі можете уявити, який це є, який це є жах для дітей. Дорослі це дуже беруть досить тяжко. А ви собі можете уявити дитячу мораль у цьому. Дитина, яка нікому нічого невинна і отако, дивиться, отакі ранішні роки.

Пит.: Чи всі діти говорили українською мовою?

Від.: Ні. Я думаю, що була більшість, більшість була все таки українців. Більшість була українців. Але були між нами і діти, які говорили російською мовою. Але персонал, цей *staff*, то всі говорили тільки російською мовою.

Пит.: Чи ставились вони інакше до тих дітей, що говорили російською ніж до тих, що українською мовою?

Від.: Я думаю, що так. Тому, що із висоти моїх п´ять років я стала з моїм братом говорити, бо я бачила, що ті, що говорять по–російському, для них є більше, хоч там все було досить бідне, все було таке, їжа була в дуже малій кількості, і їжа була, як я Вам сказала, вона й трава хібащо. Але все таки, коли приходило, приходив час, коли давали по мисці якогось там супу, або що, то ті, я зауважила, що ті діти, які говорять російською мовою, вони чомусь мали густіше, так, густіше. І я сказала братові, хоч він був і старшим за мене на два рочки, але все таки я дівчина, то видно як, як мати...

Пит.: Більш вражлива.

Від.: Так. Очевидно. То я казала, казала: — Знаєш що, братику, давай, давай ми будемо говорити так само між собою „что.ˮ Я думала, що як скажеш „что,ˮ то оце вже і

буде ознака, що ти володієш російською мовою. І нам, можливо, так само щось перепаде, більше в наші животики. Ну, але нам, ми все таки, сказати „что," але нічого нам те не допомогло.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте імена якихось дітей, і чи Ви з кимсь дружили, говорили там?

Від.: О, абсолютно ні. Ми лише з моїм братиком тільки трималися. І вічно, вічно за руки. Щоб нас ніхто не розлучив. Бо ми все таки мали надію, що колись наші батьки прийдуть і нас заберуть звідти. І в той час, знаєте, коли дитина є голодна, коли дитина є, коли дитина тримає, коли дитина є на розі життя й більше до смерти, то ці речі взагалі майже не існують. Ви як маленька, ви як маленька, як маленька собачка, як маленьке собача, ви тримаєтеся за життя. Щоб тільки не вмерти. Вас нічого не цікавить, вас нічого не цікавить, вас тільки одне, єдине цікавить — як я можу, як я можу, що я можу покласти в мій живіт, щоб тільки не померти. Єдине, єдине, це те, щоб триматися на грані життя. І це й все.

Пит.: Ви не знаєте звідки ті діти були, як вони називалися?

Від.: Ні, ні. Ні, я нічого не знаю. Ну, я, можливо, якесь там, хтось там, можливо, напевне знала, якась там Наталка чи, чи Оксана чи хто. Але в дійсності я не маю ні... Єдиний брат, це був, це був мій світ. Це був мій цілий світ.

Пит.: Чи пробували Ви або брат втікати звідтам?

Від.: О, так. Я пригадую, що, що один раз мій брат прийшов до мене, хоч не прийшов, тому, що ми весь час із ним були, але він мені почав оповідати, що він бачив, що хлопці продерли дірку в тинові зі заду того будинку. І він сказав, що він хоче вилізти в ту дірку, піти, піти в місто Київ, щоб напросити хлібу, і щоб тим хлібом, як він принесе, ми все таки трохи відживимося. Я його просила, кажу: — Ти, не дай Бог, як тільки ти ж добре знаєш що, який є голод в Києві, яке людоїдство. Тепер, як тільки ти вийдеш, вилізеш у ту дірку, це буде значити те, що тебе хтось на вулиці там може зловити і тебе пустити в м´ясорубку. І з тебе буде або холодець, або на базарі котлети. А він все таки, я бачу, що він все таки підтягнув, щоб якось від мене, від мене відійти, щоб дійсно втікти від мене. Але, але, але я ніколи його, ніколи, отак, як оце тримала його, і так за ним пильнувала. Навіть коли він ішов до лазнички, то я в дійсності стояла й чекала, що він вийде і я візьму за руку і він буде тільки біля мене. Так.

Пит.: А чи хтось Вас, скажім, приходив, пробував забирати?

Від.: Я пригадую, один раз ми сиділи в такій вечірній кімнаті, і, очевидно, в нас ніяких забовок не було. І ми сиділи кожний сидів і отак собі, сидів і все. І прийшла якась жінка в нашу кімнату. І вона стала говорити з нашою вихователькою, якщо можна її так назвати. Ото та жінка, що за нами дивилася. І вона казала, що вона шукає свою доню. І вона назвала ім´я своєї доні. І каже, ця наша вихователька, вона каже: — Тут є, яка відповідає ім´ям вашої дівчинки. І коли, коли та жінка до мене підійшла, і вона каже: — Доню.

Я кажу: — Ні, ви не є моя мама.

Вона каже: — Ти що? Як же ж так? Невже ти мене, каже, так живо забула?

І я кажу, що: — Ні, ви не є моя мама.

І плюс тут у мене брат вже біля мене. І він так само каже: — Ні, ні, ні! Тьотю, ви не є наша мама, ви нас абсолютно, навіть і...

І коли вона таки стала в дійсності настоювати на тому, що я є все таки її донька, то ми почали ридати, почали кричати, почали не кричати, а страшно плакати. І казали до тієї нашої виховательки, що просимо: — Це не я наша мама. І ми до неї не підемо. — І, я думаю, пізніше, як я, пізніше, як я підросла, я думала весь час про цей випадок. Я думаю, шо напевно вона хотіла нас, хотіла мене взяти. І, очевидно, вона мала якийсь чорні думки про це. Бо тоді було таке жахливе, шаліло людоїдство, і я тому думаю, що вона напевно хотіла, можливо, я виглядала, я не знаю, як то може, напевно хотіла мене згамати.

Пит.: Чи пригадуєте собі якісь особливі моменти з Вашого побуту в приюті?

Від.: О, так. Один з них, я б сказала, самий один з таких найгірший. Найгірший випадок. Я достала інфекцію, починаючи від паса до піхви. В мене був, і все таки як нійні чиряки, але злило так як корж, прямо абсолютно. Тепер — я не могла ні сидіти, ні лежати. Єдиний був спосіб тільки стояти, бо все текло і все покрилося гноєм. Тепер, мій маленький брат, він діставав на це, між нашим шпоришем, діставав сухий шпориш і зробив

для мене так як маленьке гніздо, щоб я могла якось сидіти в тому, щоб не поранити, щоб мій зад все таки якось був на м´якшому. І то досить довго тривало поки на мене звернули ввагу й мене взяли в ізолятор. Коли мене привели до того ізолятора, а мій братик залишився сам, то ізолятор був досить великий і було досить багато ліжок. На кожному ліжку було по п´ятеро дітей: двоє, двоє й двоє. Ногами до середини, але п´ята дитина лягала посередині ліжка, посередині. Я дуже плакала і просила, щоб мені дали накраю, бо інакше мене ногами ті діти мене вночі, мене, вони ж мене будуть штовхати. А то все тече. І я там була досить, я думаю — якісь, може, може місяць, може, навіть два місяці, поки то рани почали гоїтися. І пригадую один випадок, що напроти, напроти мого ліжечка, де я спала, було друге ліжечко, і на тому ліжечку лежав такий маленький хлопчинка. Я думаю, що, я думаю — йому було не більше, як сім років. І він умирав. Він уже мав свої останні агонії, він був в агонії, властиво. І біля нього подушечки були, був маленький шматочок хліба. І це була його пайка на цілий день. Тому, що в ізоляторі нам видавали по шматочку хліба, бо інакше нам хліба не давали. І з другого, з другого боку кімнати прийшов до цього умираючого так само хлопчинка, він десь він, можливо, мав також, також не старший 10–11 років. І він був глухонімий і в нього голова була цілком обголена. І коли він побачив цей шматочок хліба, він на нього накинувся. Але цей маленький хлопчик, який умирав, він, він, він так само хотів захистити той кусочок хліба, затримати в своїх рученятах. А тому, що він знав навіть умираючи, що хліб, це є життя. Але той, що над ним став, той глухонімий, він схопив той шматок хліба й почав запихати його собі в рот. І, так як нічого не міг говорити, він тільки щось мурчав, і гладив цю вмираючу дитину по головці. І на цьому так той хлопчина, бідний, помер. І ніхто нічого не...

Пит.: Не реаґував?

Від.: Не реаґував абсолютно. Як я ж сказала, що в цьому ізоляторові так само, як і в попередніх, лягати спати, але вранці чи вночі, як ти прокинувся — дивися, особливо ранками, що й той не встає, і той не встає. Діти вмирали, діти вмирали щоденно, десятками. І наш цей приют, то він вічно поповнювався другими дітьми на місце померших. І до таких розмірів дійшло, що там їх тисячі в цьому, якщо не тисячі, то можливо менше, але маса дітей і то кожного дня.

Пит.: І багато вмирало?

Від.: О, маса! Масово діти вмирали. І відразу ж поповнювались. На місце померших другі йшли.

Пит.: І як довго Ви там були?

Від.: Я була від ранньої весни в 33–му році до, до пізної осени. Коли одного разу прийшов мій батько, перший раз за всі ті місяці й мене взяв і мого брата в якусь кімнату й сказав, що нарешті прийшов той час, що я можу одне із вас взяти. Так як я була менша, і я була дівчинка, то батько сказав для брата, каже: — Ти, сину, ще потерпи трохи. Бо я таки, як я вже її візьму, я трошки може щось, якось нам поліпшає, чи я якось знайду якусь роботу, то я тоді тебе так само заберу. Брат страшенно плакав. Батько йому казав: — Не плач, сину, ти бач, я вже одне забираю. І прийде твоя черга і я тебе теж заберу. Ти побачиш.

Пит.: І забрав Вас батько?

Від.: Батько так, мене забрав. Так як я мала те, що було на мені, і то все було, я навіть не мала в глибоку осінь, я не мала ні панчіх, ані черевиків. І не мала ніякої теплішої одежі. То мене батько узяв до себе, в свій, в свій душлат. І так як я, значить, п´ять років, я не знала, я була дуже маленького росту, дуже маленька. А така була, очевидно, худа, й пір´їнка легенька, якщо я могла вміститися в батька на грудях. І коли мене батько повіз додому, до мами, мама навіть не замітила, що мене батько приніс. Мама думала, що він мене приведе. Так що то було для мами, настільки я була худа, мала і безсильна. Ото ж. Так як батько, прийшли до тієї хатини, вони якраз, вони знайшли якусь малесіньку кімнатку, над самим Дніпром, і було темно, коли ми до хати прийшли. То коли батько постукав і мама відкрила двері, то мама каже: — А де ж, каже, дитина?

А батько каже: — А їх уже, каже, напевно, каже, вивезли, бо я її не знайшов. То мама як закричала, каже: — Господи ж, милосердний, Господи! Я ніколи тих слів не забуду. Тоді батько випустив мене, каже: — Дивись! Ось вона!

Ну, а, то мама ті, на той вечір мама мала знамениту вечерю: мала перловий суп. І насипала мені малесеньке блюдечко. І дала мені ложку. Ти ж, каже, їж, ти ж така, ти ж дивися, ти ж їж. Я взялася, може, дві–три ложки.

Кажу: — Мамо, я їсти вже навіть не хочу. У мене всі кишки зсохлися й шлунок, очевидно, в мене був, напевне, що як велика столова ложка. І туди напевне могло влізти три чайних ложки того нещасного супу.

Пит.: Так що той суп напевно Вам запам´ятався?

Від.: Коли я маю гостей, я завжди, я не знаю чому, а то, я думаю, то, можливо, наслідки — я завжди хочу зварити той перловий чудесний суп. Для моїх гостей.

Пит.: Так. Брат ще був дальше в тім...

Від.: Так, недовший час, можливо місяць, можливо два місяці. Батько пішов і забрав брата. Радості було, радості! Ми ж діти. Раділи один одним. Страшне, вже ж тепер ціла родина. Але справа в тому, що батько не мав права жити ні в одному великому місті. В Києві, в радіусі 50 кілометрів він не мав права взагалі ніде бути.Роботи батько не міг ніде дістати, тому що не мав паспорта. То ми мали, батькового рідного брата, який жив у Дніпропетровському. І батько вирішив, мама залишилася з двома хлопцями в Києві, а батько взяв мене і ми виїхали в Дніпропетровськ. Тепер — він мене залишив, бо там десь пішов шукати щастя, щоб якось працю де дістати. Бо як не маєте паспорта, то ви не можете мати праці. І жив, очевидно, так само, тільки тільки в парках, тільки попід тинами. Тому що ніде не міг, не мав грошей за що... Не знаю чим він, бідний, жив, чим, що він їв і як він. Ну тьотя мене віддала в дитячий садок, уже не в приют, а в дитячий садок. Тепер — бувши в тому садкові, я там так само ночувала, час від часу тьотя мене забирала, тому що вона працювала і дядя так само працював. А я була там. І за деякий час батько такі зумів дістати паспорта. І на нього малесенький кусочок в однієї жінки, малесенький кусочок, хатинку таку. Тепер до нього приїхала мама з Києва з хлопцями і прийшов час, що мене так само мусили забрати, бо тьотя з дядьою від´їжджали, з Дніпропетровського виїжджали. Так що вони мене мусили забрати. І ми вже стали жити в тієї пані, вона називалася тьотя Фітяк (Віка?). І цікаво, що, знаєте, тьотя Фітяк, у неї були, ту хату обліплювали там щось, там їй робили якісь ремонти. І в неї посеред двору був величезний заміс. Ви знаєте, що то таке заміс?

Пит.: Так, так.

Від.: Заміс, то там, де дається коров´ячий або кінський гній, дається глина і солома. І пізніше туди давити ногами і місити. І так як нам, таке часто не позволяли, треба бути дорослим, щоби піти і помісити. То ми вирішили, сідали навкруги того замісу, з хлопцями, не було ж чого робити, забавок не було ніяких, і нудно. То ми посідаєм і давай плювати — хто далі плюне. І ото була така цікава історія. Але жінка та була дуже проти цього. Вона могла місити кізяки, але вона не могла місити те, що туди понаплльовували. То вона нас розганяла і нас лупила. Кого тільки уловити. А за цей час, мій батько купив, недалекі від тієї хати, там була така, називалася балка, водяна балка. І ця балка невелика.

Пит.: Заглибина?

Від.: Заглибина. Там чудесна була дуже місцевість, між іншим. І посередині тієї балки був великий ставок, прекрасний ставок. Але на тій горі, там були так як нори, так як — люди почали рити землянки в тіх горах, у тій балці. Так під горою. І там якісь були кацапи. І вони, була їх велика родина, яких, я не знаю скільки там було їх. І вони продавали одну з землянок. І на таку мій батько почав нарешті збирати гроші, таку землянку купити.

Пит.: Коли це було?

Від.: Це було в 34–му році. Вона коштувала 200 рублів.

Пит.: А як вона виглядала? Можете описати?

Від.: О, то є досить цікаво. То викопуєте квадратну яму.

Пит.: В горі?

Від.: В горі. В горі викопуєте яму так. І пізніше ставите на дах якісь такі куски дерева. А часом те дерево заступається меншими, меншими гілками. І на ті гілки знову накидається маса землі. Так що він цілком в землі. Так як кріт.

Пит.: І стеля з землі й підлога?

Від.: Так. Це є земля. Нагорі земля і вдолині. Але цікаве те, що коли ідуть дощі, то в хаті повно води. Тому що вода просочується. І ви можете сміло тепер, навіть не

треба мати заміс надворі, ви його маєте вже в хаті. Місіть скільки вам подобається. І було одне тільки малесеньке вікно, і двері туди, де ввійти. То була землянка. Страшна річ.

Пит.: Чи якісь устаткування чи щось? На чім Ви спали?

Від.: На чім спали? Ой, Господи! Батько зробив із дерева таке як лавки або щось. І на цій лавці ми спали всі покотом.

Пит.: Батько Ваш працював?

Від.: Батько знайшов собі був роботу в кузні, ковалем. Ковалем.

Пит.: А тоді вже як війна? Ви як довго там жили?

Від.: О, я думаю, ми там жили, в цій землянці, я думаю, то ми жили якісь років два. Поки зібралися, там на станції, там були шпали, знаєте, щоб для, для...
Завжди з потяга, коли везли якісь дошки, то завжди можна було вкрасти. То помало якось придбали, купили трохи, то й збудували не, невеличку хатинку. І так жили, до, до, до початку війни.

Пит.: А чи Ви поверталися до Вашого родинного села?

Від.: Так. Як прийшли до нас німці, то ми жили в цьому містечку, а де почався так само другий голод, тому що нічого не можна було дістати. І не було палива знову ж. Так що ми, все що ми мали, які в нас були маленькі, маленькі, що в нас там, ну, що там в нас могло бути? Все, яка була одежина, то ішли, якраз була — якесь крісло, якесь відро, щось отако було, нічемність. А все таки мати брала ті речі і несла їх на ближчі села для нас, і міняла їх на хліб або на муку, або на якусь крупу. І дожилися до того, що вже дійсно ні їсти, ні палити. То батько вирішив поїхати в своє село, на Київщину.

Пит.: І чи там Ви довідувались, як там перейшов голод?

Від.: О, людей, людей маса вимерла. А тепер, як я сказала, повторяю, в нашому селі було досить велике людоїдство. Наприклад п´ята хата від нашої хати, то була жінка, було в неї двоє дорослих дівчат. Але, але так як мати, вона була слабша, вона була старша і слабша, то вона стала пухнути багато раніше за тих дочок. І коли мати лежала на печі вже зовсім пухла і вона не могла вже взагалі зійти з печі, то дочки її додушили її, і її з´їли.

Пит.: Пригадуєте як вони називались?

Від.: Так, ну, я не знаю, чи це було їхнє вуличне прізвище, чи це було їхнє правдиве. Вони називались Шабатини. Шабатин. То тіх дочок їх, коли, бо це дізналися, то хіба тільки вони одні були? У нашому селі їх була маса. То тіх людей, тіх людоїдів, то їх зразу вислали на Сибір. Але ж, але, висилаючи на Сибір, треба було написати — чого на Сибір? Хто їх довів до того стану, що рідна дитина з´їдає свою матір, або мати з´їдає свою дитину?! І пізніше знову про цю родину говорили, що вони так само, коли вони, коли вони ту матір, коли вони ще передумають, коли ще матір жила, ще вона була, коли вони ще маму свою не з´їли. То вони так само з´їли одного хлопчика, який йшов із чужого села десь, і він не мав де переночувати. То коли його направили люди то тієї хати, бо в них була досить велика хата, а їх тільки троє було в тойчас, то вони ту дитину з´їли, також. Тоді вже дитину, тоді вони з´їли матір. І пізніше їх вивезли на Сибір.

Пит.: То вже Ви довідались як приїхали до села?

Від.: Так, так, так.

Пит.: То вже люди розповідали?

Від.: Так, так. І в нас було дуже гарне і дуже велике. Було два ставка й ставки були з´єднані річкою. І та річка далі плила, із ставків вона далі випливала. То ні жаби, ні однієї собаки, ні одного кота, ні однієї деревини не залишилося, тому що люди обдирали кору, сікли її. Що тільки де не було, все перетовкувалося на їжу. Але все таки маса вимерла. Коли мама приїхала, коли вони приїхали в своє село, і мама стала говорити з людьми, то кажуть, то помер, то, ті померли. У нас цілий, в нас хати вимирали, і в нас навіть не було кому їх ховати, до того доходило, що хати стояли пусті і люди, люди в тіх хатах, ті що померли, не було кому їх вивозити, вони смерділи, вони засмерджувалися. Ті хати закривали. То був, то пахлива річ, пахлива річ. То навіть нормальній людині в цьому світі тяжко повірити про ці жахи. Навіть можна подумати, що, що люди видумивали, але то дійсно факти.

Пит.: Так. Дуже Вам дякую.

Від.: Нема защо. Мені жаль, що я є живучий свідок отакого горя. Я лІпше хотіла б бути свідком чогось щасливого, світлого, гарного. А я мушу оці речі самій пережиті і комусь про таке, про ті жахи оповідати.

Oleksander Romas', b. November 1, 1923 in the village of Vyshen'ky, Boryspil' district, Kiev region, into a family of a middle peasant who did not join the *kolhosp*. The village had two rival churches and perhaps 1000 households, as well as about 800 children in the school. Narrator estimates that 25–30% of his village's population died in the famine, on the average someone died in every third house, but in the narrator's immediate family only his great grandfather died. Had strong recollections of *seksoty*, secret collaborators with the political police. He attributes the famine, which began in his village in 1931 or early 1932, to grain seizures: "I don't know how much grain was taken, but they took everything, not leaving hardly anything, especially before the famine." In the famine "there wasn't anything, not even potato peels." He adds: "There was a crop, but it wasn't gathered well because nobody could do anything because they were hungry." Narrator heard of cases of cannibalism but had no direct knowledge. "But children did disappear, even the living disappeared." *Kolhospnyks* starved to death along with individual peasants. The family had a cow which gave much milk, and this contributed to the family's survival. Only large families were allowed to keep a cow. Narrator did not know where the dead were buried, nor did he see regular pick–up of bodies.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я й прізвище?

Відповідь: Я називаюся Олександер Ромась, народився на Київщині в 1923–му році.

Пит.: А день і місяць?

Від.: То було першого листопада.

Пит.: А яке село, яка місцевість?

Від.: Село називалося Вишеньки, Бориспільського району. Це була Київщина під час...

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: Фактично моя родина складалася тільки з трьох осіб. Але ще перед голодом, ми зійшлися з родиною моеї матері, тобто з її батьками. І тоді нас нараховувалось сім осіб, родини.

Пит.: А скільки землі мали Ваші батьки?

Від.: Перед колективізацією мій дід був зареєстрований як середняк. Він мав звичайно пару коней, здається мав двох волів, мав вівці, мав свиней — скільки, не пам´ятаю, бо, хоч катався на кабанцях, як був малим, але не пам´ятаю скільки в нього було свиней. І мав пару корів.

Пит.: А скільки землі?

Від.: Не пам´ятаю скільки це було на десятини, але землі було досить, бо навіть їздили ми аж до Бориспіля, яких 17 кілометрів. Він мав аж там землю, і виїжджали там на цілий сезон, там або на посів, або на збирання врожаю. Та окраїна називалася Абісінія, через те, що вона була далеко віддалена від села. Отже землі він мав досить, бо працювали ціле літо безупинно. Але скільки — я не знаю.

Пит.: Будь ласка, скажіть дещо про Ваше родинне село, величину його, чи пам´ятаєте скільки там було хат?

Від.: Скільки хат, я не пам´ятаю, але село було досить велике. Чому? Бо там навіть була одна церква, але було два приходи. Це що я пам´ятаю, що був прихід, яких називали „слов´янами," а другий був, яких називали „українцями." Отже була, чи існувала українська православна церква і слов´янська. І було два священики. На додачу, пізніше було побудована середня школа. Отже село, розміри села вимагали цього, бо в інших селах цього не було, вони були багато менші. Я думаю, що там було понад 1.000 дворів, але я не певний цього.

Пит.: Так що велике село?

Від.: Досить велике. І так, до школи ходило приблизно 800 учнів завжди. Отже село було велике.

Пит.: Чи пригадуєте собі, чи в селі був СОЗ — спілка обробoтки землі?

Від.: Я пам´ятаю як почали організовуватись колгоспи, не колгоспи, а фактично організовувались СОЗи. Одного разу мій дядько, материн брат, приходить додому, то через те я й пам´ятаю, і каже до свого батька, тобто мого діда: — Тату, продавайте все, бо зганяють людей в СОЗи. То через те я знаю, що були СОЗи. А щоб так, я тоді був ще замалий. Тільки в пам´яті, так.

Пит.: А дещо про голод. Скільки людей, на Вашу думку, згинуло в Вашому селі з голоду?

Від.: Я думаю, що в моєму селі, так перераховуючи вулицю, на якій ми мешкали, то приблизно кожна третя хата, в середньому, когось стратила, або цілу родину. Між 25–30%.

Пит.: А хто з Вашої родини згинув з голоду?

Від.: З моєї родини згинув з голоду тільки мій прадід, одинокий. А чому? То була причина та, що я сказав — ми зійшлися докупи, всі, крім мене й мого діда, були працездатні, отже могли працювати, могли піти десь щось роздобути, чи, продати, чи купити, і так далі. А мій прадід жив сам, тобто батько мого діда. І він одного разу, коли прийшов до моєї бабусі просити їсти, тобто до своєї невістки, вона йому відмовила. Бо сказала, що в неї й для своєї родини немає. Він пішов, і на другий день, не пам´ятаю хто, здається мій дядько, також прийшов, і каже, що дід Данило помер, з голоду, під плотом. Бо йшов до свого сина другого просити їсти.

Пит.: А чи Ви не пригадуєте, може, з оповідань знаєте щось з часів революції в Вашій околиці, як приходила революція.

Від.: Я з революції знаю тільки з оповідань матері про Білошапку. Вона завжди розказувала, бо то був парубок, правдоподібно зі сусіднього села. І вони там були довший час в лісі, здається в млині вони сиділи. І аж в 24–му році їх впіймали. Оце я пам´ятаю.

Пит.: Щось більше про їхню діяльність?

Від.: Більше про їхню діяльність я так не знаю, але мені здається, що його видала його мачуха. Так щось мені в пам´яті є. Але докладно я не знаю про його діяльність. Одні казали мені, що він бандіт, другі казали, що він наш. Знаєте, як на Україні завжди в війну є. А більше нічого не знаю.

Пит.: А чи він мав багато за собою, не знаєте, хлопців?

Від.: Не знаю, не знаю. Але вони сиділи в млині, отже їх наостатку не було багато. Про нього я пізніше чув від одного учасника визвольних змагань, який називався Лука Василенко. Він адвокат або суддя був з Києва. То він його персонально знав, він згадував про нього, і казав, що бачив його на військовому з´їзді в Києві, як був, так у революцію, якийсь з´їзд у Києві мав там бути, це військовий з´їзд, здається. То він його там бачив.

Пит.: Так, тепер про устрій і владу в Вашому селі. Хто був у сільській раді Вашого села, чи це були місцеві селяни, чи позамісцеві, то вже, значить, після революції.

Від.: Поскільки я пам´ятаю, в сільскій раді, тобто в сільраді, були місцеві селяни. Весь час, аж, і так само керівництво колгоспів, то були селяни. Аж десь у 32–му, у 33–му році почали приїжджати, їх називали представники. З одним я мав чудову зустріч на полі. Ми пішли збирати колоски. Це було весною, здається, 33–го року, а може й 32–го, не пам´ятаю добре. Отже колоски ті були вже перемерзлі, нездалі ні до чого. Там і гречки було, і з ячміню було — все таке, в торбочки. Коли дивимося — їде вершник. Усі кричать, діти закричали, бо нас було там четверо, може п´ятеро, не пам´ятаю. Що їде голова колгоспу. Ну, як голова колгоспу, то не біда. Він називався Захарій Кіяшко, голова колгоспу.

Пит.: Він не був місцевий?

Від.: Він був місцевий, Захарій Кияшко, про якого я говорю. Навіть його пізніше судили, і скинули з голови колгоспу, бо казали, що він був гетьманець. То це вже було в часи єжовщини. Він під´їхав до нас, позабирав від нас ті колоски, і мене навіть вдарив тією торбою по голові. І каже: — Як ти кому скажеш, то пам´ятай, що я тебе вдарив. Він, правду сказати, був еврей. Бо зараз є, щоб не казати багато про євреїв, але що правда, то є правда.

Пит.: Так, то є правда.

Від.: То одинока зустріч, що я мав таку, із властями позасільськими.

Пит.: А чи був у Вашому, пригадуєте, селі Комітет незаможних селян?

Від.: Ну, я не знаю чи то був комітет незаможних селян. Моя баба їх називала грабівницькою бригадою. Дуже просто. Пам´ятаю, як вони приходили і до нас, дехто мав червоні пов´язки на лівій руці, а дехто просто так убраний. Звідки вони походили, чи вони були сільські, чи вони були приїжджі, я нічого не пам´ятаю. Бо село було завелике і я тільки знав людей зі своєї вулиці.

Пит.: Так. Чи знаєте щось про МТС — машинно–тракторну станцію?

Від.: Знаю, але небагато, бо в нашому селі її не було, вона була в райні, в Борисполі.

Пит.: Чи чули Ви про поділ на сотні, десятки, п´ятки села?

Від.: Ні, не чув. Аж за кордоном почув, але цього не пам´ятаю.

Пит.: А про 25.000–ників?

Від.: Також почув за кордоном. Можливо, цей представник, про якого я розказую, був одним з них.

Пит.: Чи Ви особисто мали якийсь досвід з сексотами?

Від.: Ой, Боже. Особисто. Особисто що там я не думаю, що хто з моїх околиць не мав нічого спільного, завжди щось мав, бо сексотство завжди було. Особисто на мене — ні. Але були приклади, бо по селах виходили стінні газети, так називалися. Вони були й по школах, вони були й по колгоспах, вони були по всіх артілях. І там, як якомусь ворогові, що ти посварився чи твоя жінка посварилась, надоїв — він пішов, заявив на тебе, що знає тебе з давніх часів, що ти служив у Петлюри, чи в гетьмана Скоропадського, чи в Денікіна, чи в будь–де. Ти зразу полетів з роботи, тебе забирали до району — часом повернувся, а часом ні. Отже сексотство існувало, не можна було нічого навіть їм сказати.

Пит.: А Чека чи ҐПУ, чи мали Ви щось з ними до діла?

Від.: Ні, спільного я нічого з ними не мав.

Пит.: Тепер може дещо про колективізацію. Коли повстав у Вашому селі колгосп, чи Ви пам´ятаєте?

Від.: Я думаю, чи не в 29–ім. Бо я ледве–ледве пам´ятаю. Як я говорив раніше, що прийшов мій дядько й сказав. У нас на початку то були, в селі була комуна Вишня, спочатку організувалася комуна, колгосп імені Петровського, колгосп імені Шевченка, артіль „Дніпро" риболовецька, він пішов, та не кооператива, а артіль, я б сказав, де кравці ... ну, там, кравецька майстерня, вона була дуже ті ... можливо 50 або більше осіб працювало. Отже по цьому видно, що село було дуже великого розміру. Пізніше все це зліквідувалися, залишилася риболовецька артіль тільки, два колгоспи — Петровського й Шевченка. Комуну Вишня розв´язали, розбили людей по всіх колгоспах. Артіль ця лишилася аж до війни, де шили. І так далі.

Пит.: А коли почали розкуркулювати в Вашім селі, як це відбувалося?

Від.: Розкуркулювати, можливо, що почали в 29–ім році, тоді колективізація. Але, я пам´ятаю, мій дід фактично все попродав, зумів. Як я раніше говорив, то що дядько йому сказав, щоб він попродав усе. Але вони прийшли вже не розкуркулювати, а відбирати речі за податки. Бо понакладали такі величезні податки, що люди не могли платити. І прийшла ця, як моя баба каже, грабіжницька громада, каже: — Йдуть грабить нас.

Зайшли вони — позабирали все: кожушанки, в наших околицях мали такі кожушанки, щось подібне на козацькі жупани, але ширші, зроблено з вівці, вовною всередину, а шкірою наверх. Вони були обшиті деякі, а деякі були просто...

Пит.: Поприкрашувані?

Від.: Поприкрашувані, так. Позабирали все. Тоді що найголівніше — забрали, то навіть я, якби грабив когось, або брав, то цього не забрав би. Моя мама була на курсах виробу дитячих забавок, які робилися і з матерії, і набивалися тирсою. І деякі речі, які вони, вона виробляла на тих курсах, її дали додому. Вона привезла такий сундучок, досить порядний для мене. Там і слон був, пам´ятаю, жирафа була, всякі такі речі були. Вони це забрали. Я вчепився за свого слоника, а один з них каже: — Да оставь ему этого слона.

Пит.: Він по–російськи говорив?

Від.: Так. Дехто з них. Так. Ну останні не говорили, значить це показує на те, що були й чужинці між ними. То лишили мені цього слоника. Пізніше, десь за рік, я бачив деяких своїх забавок, особливо мавпу, в тодішнього голови колгоспу, як же його

прізвище було, діти бавилися. Ну, це в голодівку було, в голодівку я побачив, цю забавку, ту мавпочку й все те.

Пит.: Чи Ви пригадуєте як послуговувалися урядові чинники пропагандою, щоби люди вступали до колгоспу?

Від.: Цього я не пам´ятаю особисто.

Пит.: Ваша родина вступила до колгоспу?

Від.: Дехто. Дід вступив, бо дід був непрацездатний. Мій дядько й один і другий не вступили. І батько не вступив. Не вступили. Батько виїхав до Києва, і мати пізніше виїхала з ним до Києва. А дядько лишився, здається, без колгоспу чи не до кінця свого життя. Він так — піде в місті трохи поробить, то на селі поживе. Так колгосп старався обминути. А дід був в колгоспі, працював у колгоспі.

Пит.: Але би, засадничо, були середняки, так?

Від.: Так.

Пит.: Так що вони не підлягали розкуркуленню.

Від.: Але всерівно позабирали все.

Пит.: Все позабирали. Чи пам´ятаєте такий момент, так званий скасовання колгоспів — „бабський бунт?

Від.: Ні, тільки я з закордонної преси почув, дома я не чув нічого.

Пит.: Як Ви вже згадали — до Вас приходили відбирати весь хліб.

Від.: У нас казали — грабити.

Пит.: Грабити?

Від.: Так.

Пит.: Називали так?

Від.: Так, просто так казали.

Пит.: Так. В початковій стадії колективізації — скільки, на Вашу думку було забрано від Вашої родини, і як потім ця скількість збільшувалася?

Від.: Я не знаю скільки збіжжя забрано, але забрали все, не лишили майже нічого, особливо перед голодом. То, я думаю, було в 32–му році, або вкінці 31–го року. Бо те, що в нас лишилося, вимели цілковито й ми почали голодувати ще напочатку 32–го року, не тільки в 33–му. Я пригадую, що часом, не то що збіжжя не було, а навіть лушпайок з картоплі не було.

Пит.: Вже з початком 30–...

Від.: Вже з початком 32–го року.

Пит.: Другого року?

Від.: Я до школи йшов голодний. Часом вдалося дістати лушпайок, то їх посушили, потовкли в ступі. Я не знаю чи Ви знаєте що є ступа?

Пит.: Знаю.

Від.: Потовкли в ступі, додали до того ще різних, ще гірших, можливо, присмак, і робили в цього такі пляцки.

Пит.: А чи були в селі арешти, ви пам´ятаєте?

Від.: У час голоду, я не пам´ятаю. Пізніше, я пам´ятаю в часи єжовщини, що було багато арештів.

Пит.: А висилки на Сибір перед голодом?

Від.: Ні, після голоду.

Пит.: Після голоду вже були, так. Колгоспний суд — такого не пригадуєте?

Від.: Я пригадую, але не мав ні нагоди, ні розуму, навіть, піти на нього і послухати, бо ще був замолодий.

Пит.: А чи знаєте що сталося зі священиками?

Від.: О, так. Я знаю що сталося зі священиками. Але то була їхня власна вина.

Пит.: Так?

Від.: Бо, як я згадав раніше, у нас побудували середню школу, її побудували після голодовки, після 33–го року, можливо в 34–му можливо в 35–му, не знаю. В цей час ще обидві церкви були відкриті.

Пит.: Так довго були відкриті?

Від.: Так. Але що вони зробили? Вони відірвали половину церкви, тобто один приход, і зробили з нього середню школу. Перед тим була тільки семилітка. І ключі і сказали священикам: — Ви правте по–черзі в одну неділю, другий в другу неділю.

І ніхто їм не забороняв правити. Поки не йшла Пасха, не пам´ятаю якого року. І припало, здається, українському священикові правити. А ключі мав слов´янський священик. Слов´янський священик, замість того, щоб передати українському священикові ключі, він заніс їх у сільраду. Голова сільради засміявся і каже: — Як вони такі дурні, то ключів більше не отримають.

І від того часу закрили церкву. І священики кудись там позникали. Чув, що український священик працював десь на пасіці недалеко — чи в селі Ревни(?), там таке було, чи... Але десь недалеко. Тобто він від Сибіру втік якось. І за часів, коли прийшли німці, він повернувся до села. Це я чув, але мене в селі вже не було.

Пит.: А що з будинком церковним сталося, з церквою самою?

Від.: Половина стояла і був в ній клуб. А половину, як я сказав раніше, розібрали, зробили школу, бо то була дерв´яна церква з великих брусів.

Пит.: І так як Ви згадували вже, голод почався з початком 32–го року?

Від.: З початком 32–го, може навіть і 31–ий, я добре не пам´ятаю. Бо було більше, більше як два роки голодували в нас.

Пит.: Так. І як люди реагували, чи втікали зі села, йшли шукати?

Від.: Ішли шукати. Так, наприклад, маємо, ну, з моєї родини. Прийшлося до того, що вже тяжко було годувати двох дармоїдів, можна сказати, діда і мене. То мені пізніше оповідала сестра моєї матері, мати ніколи мені цього не сказала. Вони зробили родинну нараду — кого позабуватися, чи мене, я був найменший тоді і такий що не працював, чи діда? Дід сказав, що ні, лишіть його вдома, я добровільно зголошуюсь. Він пішов до Києва, і пізніше ми почули, що він там жебрав. То пішла моя мама і його забрала. Як почула, що він жебрає. Бо ми думали, що він там буде щось робити. То вона пішла і його забрала.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи Ваша родина різала худобу, спеціяльно, щоб пережити?

Від.: Ні. Ті що, би... Худоби в той час вже не було в нас, її позабирали, то не було що різати.

Пит.: Не було що різати.

Від.: Лишилася одна корова в нас, її чудом лишили, бо я був, як ще малолітній, і родина була досить велика, через те, що докупи зібралися. Корова була добра, дуже дійна. То–то я добре знаю, бо весь час оповідала бабуся, що такої корови вона довго не мала і не матиме. Так що, ні, спеціяльно для того, щоб не дати до колгоспу, моя родина не різала.

Пит.: Ні? А чи були випадки людоїдства в Вашій околиці, чули Ви про то?

Від.: Так, я чув про це, але персонально не бачив, а чув, що наша сусідка збирала мертвих дітей, та й варила і продавала, казали навіть, до Києва. Але персонально я не бачив. Але діти мертві зникали. Так. Навіть живі позникали.

Пит.: Чи знаєте чи гинули з голоду і колгоспники?

Від.: Так. Я б сказав, що колгоспники, біднота може більше погинула, ніж ті заможніші. Бо ті заможніші, я думаю, можливо були ментально більше розвинуті і якось уникли, або повтікали з села, бо позбивали родини докупи, для того, щоб легше було вижити і вигодувати дітей. А та біднота що на них мав..., що мали бути стовпами колгоспу, вони, власне, більше мерли, ніж ті, багатші.

Пит.: Так. Чому Ви завдячуєте, що Ваша родина якраз вижила, як Вам вдалося?

Від.: Тільки тому, що вони зійшлися докупи. І всі були працездатні, могли піти, одно пішло дров роздобуло, друге пішло то роздобуло, третє пішло то роздобуло. А крім того голівним ресурсом нашим, то була корова. І я вижив, можливо, тільки через цю корову, бо тітка, материна сестра, піде доїти — кличе мене пальчиком, щоб я зайшов там. Я зайду, а вона молока дасть трошки напитись. Мати, як доїть корову, мати так само робила. Ну, і так, кожний потиху, щоб ніхто не бачив, мене як найменшого підгодовували. Але від рі... я вже пухнути почав.

Пит.: Ви вже пухли?

Від.: Я вже почав пухнути.

Від.: А Ви тієї корови не мусили здати до колгоспу, чи то зи...

Від.: Ні, не забрали. Ні, ні, позабирали. Їх лишали тільки тому, в кого великі родини були. І то я кажу, через те, що в нас велика родина збіглась докупи, розувалась як одна родина, одна хата, ту корову лишили нам, не забрали.

Пит.: Не забрали до колгоспу?

Від.: І вона була десь до 37–го року ця корова.

Пит.: Ну, скажіть що Ви ще пригадуєте про голод. Скажім, в Вашім селі, чи бачили Ви людей померших з голоду, чи знаєте якісь конкретні випадки?

Від.: Так, я бачив. Бачив я два випадки, точних, що знаю, що вони були померли. То, одного разу сусідка, так от, ми ішли ми. Бо, звичайно, це було в 33–ім, здається, році. Ми ходили весною збирати щавель, лободу, різну таку зелень їстивну, яка була не твердою, такою також, жувати, що можна було зварити, знаєте. Можна сказати, що все, крім сосни. А так кожне дерево їли, де молоді гілочки були. І як ішли ми по щавель із моїми друзями, нас трьох завжди ходило, то, в нас сусідня хата, так через дорогу, і вона стояла необгороджена. Колись там жила одна вдова з двома такими підлітками, я б сказав десь 15, 17 років і так далі. Вона втікла чи виїхала. І там поселилась якась жінка з дитиною. Без чоловіка, зі самою дитиною. Ми почули плач дитини, і ми почали — думаємо — що таке, що дитина плаче, давай заглянем через вікно, знаєте? Ми заглянули, а та дитина якраз на грудях у неї лежала, і побачили чорні плями, темні плями на ній. Значить та жінка... Ми не уявили, що вона померла. Ну дитина там лежить на мамі. Лежить, а ми пішли собі далі. А пізніше, навечір, там вже тієї жінки не було, забрали і сховали... Значить, то вона померла. Другий випадок був, то...

Пит.: Чи пам´ятаєте її прізвище?

Від.: Ні, не пам´ятаю. Пам´ятаю тільки прізвище тієї жінки, що в тій хаті раніше жила, її прізвище було Видиборець. Ця що мала т.., як я казав, а де вона ділася — я не знаю. О, — де вона ділась — не знаю, а її сина, Івана, забив сусід за те що той рвав цибулю доперва в пос... то він забив його насмерть. Так. А донька де ділася, я не знаю. Цієї жінки прізвища не знаю. Другий раз, пам´ятаю, також ми їшли. Здається щавель також рвати, а може рибу вудити — не знаю. То ми бачили двох дітей, і жінку, яка помирала. Але вона не була з нашого села, бо це вже було за селом, перед луками. І коли ми підійшли до них, попитали, що вони хочуть, бо діти були багато менші за нас, що вони хочуть, вони кажуть: — Їсти. А мама тільки відкрила рот, каже — за Канева. Вона сказала, значить, місце свого замешкання. Ну, ми пішли собі далі, кажем, підемо нарвемо щавлю, нарвемо вам цієї дикої цибулі, в нас казали часник, там заячий часник такий ріс, і то ми завжди сіль зі собою носили, нарвав, ото й, і посолив і їш. Отак проживали. Коли ми нарвали цього всього щавлю і так далі, й йшли назад, то їх вже там не було. Була тільки свіжа закинута яма там. Я тіх дітей пізніше зустрічав у школі. Вони були в приюті, в колгоспі Шевченка. Ну, коли я хлопцеві сказав, що я знаю, що він з Канева, то він так просив, щоб я нікому не казав цього, бо боявся повернутися туди, до Канева, думав, що там з голоду помре.

Пит.: Так що їхня мама померла, а забрали.

Від.: Так, а їх забрали, бо в нас був приют, при одному колгоспі.

Пит.: Знаєте більше про той приют, скільки там дітей було?

Від.: Не знаю скільки там було, я думаю, яких 30 там було, може й більше, не знаю. Докладно я не знаю, я там тільки раз, або два був.

Пит.: То були діти все тих померлих з голоду?

Від.: Тих, що були з голоду в нашому селі померли, і так підбирали часом, як переходив хтось через село, помер, то забрали дитину.

Пит.: Їздили, забирали тих померлих реґулярно в селі?

Від.: Я цього не бачив.

Пит.: Цього не бачили?

Від.: Я цього не бачив.

Пит.: Де ховали?

Від.: Також не знаю. На тій вулиці, де я жив, то я навіть знаю, що під хатою були люди поховані, під однією, діти однієї жінки, Федора, їй було, здається ім´я, не пам´ятаю. У неї два хлопчики померли, вони майже близнюки, десь тільки рік різниці було. Ото як померли, вона їх під хатою закопала. Але так похоронів я не бачив, отже ховали людей де прийшлося.

Пит.: Чи ще щось ви знаєте про голод? Бачили? Варто би написати?

Від.: О! Варто писати, якби так, якби сів та писав, то я б писав, і писав, і писав. А говорити, то, знаєте думки через 5–10 хвилин повертаються.

Пит.: А як, чи Ви знаєте як люди говорили — чому є голод, яка була загальна мова?

Від.: Нічого не говорили, бо боялися. Абсолютно нічого.

Пит.: В кожному разі не було якогось питання неврожаю, або чогось?

Від.: Ні, ні. Врожай був, ні, ні, врожай був. Врожай був. Врожай був, врожай не був навіть добре зібраний, бо не було кому були голодні люди. Або повтікали, полякалися, до.міста. Не знаю. В мене голова в той час не працювала над цим подумати...

Пит.: Дуже дякую. Будь ласка, ще доповніть дещо.

Від.: Одного разу, копаючи город, мій дядько замітив, що хтось вибіг із нашої хати. Він пізнав сусідську дівчинку, яка називається Пріська Кіяшко. І зразу ж, з чимсь металевим у руках, хотів за нею бігти, але зупинила його моя баба, схопивши за руку. Пізніше виявилося що вона взяла півшклянки останньої крупи з нашої хати. Чи він хотів її забити, чи ні, то напевно він сам не знає, узнав би тільки тоді, коли б її нас догнав. Ну, і не раз питаються мене чужинці, чи було людоїдство? Особисто я не бачив, але чув, що одна вдова на нашій вулиці збирала молодих мертв´яків та робила холодець і продавала на базарі. Не можу підтвердить те, чого не бачив.

Пит.: Так. Так. Дуже дякую.

Case History CA1

Anonymous female narrator, who lived in Kharkiv and whose late husband was denied work and a ration card. Narrator was able as a graduate student in the Academy of Sciences to get ration of 400 g. bread and 1/2 liter of soup daily. Narrator saw many starving peasants in the city. Narrator says that she and others who had food felt terribly guilty because others did not, and her mother gave her own meager portion of food to the starving. Narrator also discusses repression of Ukrainian cultural figures.

Анонімний спогад промовлений в Каліфорнії.

Всечесні отці й шановна громадо!

Ви вислухали перед тим вичерпуючу доповідь, в якій використано надзвичайно багато цінних матеріялів про голод 32–го й 33–го років, так і про голод 21–го року. Мене попросили сказати кілька слів у зв´язку з тим, що я переживала під час цього голоду. Я не тільки його бачила, але я була, якби можна сказати, активним учасником того голоду, тому, що я страшенно сама голодувала в той час.

Я жила в великому місті, столиці України, в Харкові. Чоловіка мого покійного позбавили права праці, а тому він не мав хлібної книжки, яка тоді була пашпортом у життя. Отже , маленьке немовля і моя мама, яку мені пощастило спровадити до себе, всі жили на 400 грам хліба. Від тієї частки 400 грам, я ще відрізувала маленький шматочок, сушила його й посилала в родину мого покійного чоловіка.

Що робилося тоді це страшно розповісти. Ви вислухали, скільки мільйонів людей вмерло, але я, на підставі того, що я бачила, я певна, що померло значно більше ніж 7.000.000–ів. Звідки ця цифра взята, я не знаю, але я багато сіл знаю, де стояли чорні прапори на знак того, що там немає жодної живої істоти. Повинна сказати, що коли мені треба було йти на працю щодня, то як йшла, вся дорога була застелена трупами мертвих людей, їх міліція прибирала, а коли пізніше я йшла з праці, я знову бачила, що нові трупи лежать.

Кажуть, що коли йдеться мова про загибель мільйонів, то це статистика, а коли трапляється нещастя в одній родині, то це сприймається як нещастя. Я хочу спинитися на тих малесеньких епізодах, які входять у цю статистику, на тих епізодах, з яких складається та статистика. Ідете ви на базар. На містку, на початку вулиці стоїть скелет, вдягнений в рясу з хрестом, руки спущені й спущені очі додолу. Людина не може бачити того, що навколо неї робиться й не може простягнути руки, щоб у ту руку хтось щось поклав. Часом ви бачите, що якась жінка поклала цибулинку, ішла друга, поклала маленьку картоплинку. Це як дуже велика пожертва: людина відбирає частину свого життя, щоб покласти його в кишеню більшого страждующого, тому, що знає, що нагінки найбільші — на духовенство. Ви приходите на базар. Ви бачите: сидить жінка з немовлям на руках, очі в неї нічого не бачуть, вона десь дивиться невідомо куди. Дитина кричить голодна й з тих материних грудей нічого не може дістати, бо сидить мати голодна. Далі ви бачите другу матір. Вона стоїть з маленькою дитиною, також скелетиком дитиною, і вона стоїть гойдається і не відомо, чи хто покладе їй ще–небудь у руку, чи ніхто нічого не покладе.

Приходите ви на працю. Всі люди йшли цією дорогою, всі бачили те, що навколо робиться, але в інституті ніхто ні пари з уст про те, що він бачив. Ви приходите й немає професури, ви не маєте права спитати, де ті люди, бо ви вже знаєте, що їх заарештовано й або вислано, або розстріляно. Отже всі німі й бачать, що навколо робиться, але ніхто, як кажуть, ні пари з уст. Ви приходите додому, заходите проти ваших вікон, такий пагорб невеликий, і там лежить надзвичайно багато голодних, умираючих з голоду, і кожний тримає бляшаночку, консервну банку і час від часу приходять і просять: — Дайте водички.

Їжі, хліба ніхто не просить, бо знають, що нема в кого просити, бо люди самі голодні сидять.

Я, як упривілейована особа на той час, бо я науковець, мала такі харчі: мені давали пів літра супу на день. З чого складався той суп? Це так, як узяти ті пів літра, то в них буде один капустний листок, а решта води без нічого, а все ж таки там є капустний листок. І от моя мама, яка була вже на той час під 70–ку, вона ходила брати той суп на

всю родину на нас. І приносить таку величезну каструлю тієї води, і я їй якось кажу: — Мамо, ну для чого нести цю воду, як мама ледве, ледве ходить?

А вона мені сказала ті слова, які я ніколи не забуду. Каже: — Я ніколи не думала, що ти така жорстока. Бачиш отих, що лежать, вони приходять по водичку, а я їм наллю цієї водички, на якій хоч кілька листків було зварено цієї капусти, й все ж таки вони щось, якесь харчування матимуть з того.

І вона приносила ту водичку для того, щоб її роздати, а пізніше вона мені каже: — Я тебе попрошу, доню, ти мені мою пайку хліба, відрізуй, щоб я її окремо мала.

— А для чого та окрема пайка? Ми всі однаково спимо, їмо.

— Ні, ти мені її відріж. А потім я бачу, що з того часу, як я відрізала ту пайку, вона ще більше падає на силах і випадково мені прийшлося дослідити, як вона ту скибку хліба варить і тим наваром напуває всіх тих, хто до неї приходить, там уже, що буде з того кусочка хліба, який навар, але вона все одно обділяла тих, хто підходить під двері.

Розказати весь той жах, то немає мови, але я попередньому доповідачеві дуже вдячна за те, що він поєднав оцей голод із ліквідацією українців, як нації, з ліквідацією нашої інтелігенції. Тому, що я була й свідком цього СВУ, я тоді працювала як аспірант при Академії Наук, я була тоді, як було заарештовано професора Єфремова, як було пізніше трошки заарештовано Миколу Зерова, потім Филиповича і багато, багато нашої професури. Це все йшло дійсно рука об руку, як кажуть. Це дуже велика, цінна риса попередньої доповіді, що цей голод було поєднано з знищенням всієї нашої нації.

Скажу вам, що на той час харчування наше складалося з отого славнозвісного зупу, малесенької скибочки хліба й тертих лушпайок сухих з картоплі, яку були смаку полину. І скажу вам ще так, що ми всі, хто ще якось ходив, відчували великий сором від усіх, що ми ще ходимо тоді, як люди лежать без кінця й без краю мертві.

Такі ще випадки: ви йдете й бачите на стіні плакат. На тому плакаті намальований надзвичайно опасистий такий сидить чоловік, коло нього на столі всього наставлено й написано: — „Когда я емь, я глух і нем." Далі бачите такий плакат, він надзвичайно високо прибитий, десь коло дров´яного складу, й там плакат: — „Жить стало лучше, жить стало веселей." А хтось, хто на таку височінь міг полізти — я не знаю, дописано рукою вуглем: — Сталіну. Значить, виходить, що „жить стало лучше, жить стало веселей" Сталіну.

Ви можете бачити ще й таку річ: ідете — були так звані торгсини. Це були магазини, в яких можна було купити на золото, або на срібло якісь харчові продукти, або на ті бони, які присилалися родичам з Америки. Ви знаєте, що наших людей в Америці не було стільки, щоб вони комусь прислали бони. І коли ви проходите мимо того торгсина, ви бачите за вікном: лежать купи білого печеного хіба, лежать стоси сала, висять копчені гуси, а міліція стоїть і всіх відганяє: — „Сюда нельзя, сюда нельзя, сюда не приходите!"

Тому, що цей, такий страшний контраст голоду й цього магазину, він викликав щось неймовірне в людей.

Оце я вам даю тільки малесенькі ті крупиночки, з яких складається ота страшна статистика загибелі мільйонів наших людей.

Case History CA2

Anonymous German female narrator, b. July 12, 1911, and entered medical school in Septemebr 1933, probably in Odessa. At that time all the students were mobilized to "save the harvest" on a state farm in Novobrats'kyi district. There they found an abundant harvest but no one to bring it in. They were told" there's no one to work. Everyone's died of hunger." In 1938, narrator was sent to work as a physician in the village of Holovkivka (now Biliaivka, a district center in Odessa region). Travelling in the countryside, she was surprised to fing a village where no one knew Ukrainian, only Russian. There people told her that the previous inhabitants had all died of starvation and that they had been brought from Great Russia to repopulate the village. Narrator lost her youngest brother and 4 brothers–in–law in the purges.

Anonymous witness from San Francisco.

Question: Would you tell us something about your background, when and where you were born, and something about your family?

Answer: Ich kam am 12–en July 1911 zur Welt, in gross Liebental einer deutsche Familie. Meine Eltern wohnten auch — sie stammten aus den Wuerttembergschen, woher unsere Vorfahren kamen. Ich selbst studierte Medizin, war Ärztin in der Ukraine, und habe ich auch mich mit den ukrainischen Bevölkerung mehr befaßt. Und zwar habe ich das Hungerjahr 1933 miterlebt. Das Eintritt des Studium, das Eintrittsexamen zu der medizinishchen Fakultät, habe ich am Anfang September beendet. Und da wurden wir zu einem Hörsaal geeingeladen, and da war eine große Versammlung, untüchtiger Schreihals, und da hat er gesagt, "Ihr müßt jetzt alle aus und fahren zum *Sovchoz* im Novobratzky *rajon*, und dann müßen Sie, da muß man die Ernte retten," weil er sagt nicht warum; man hat uns dann aufgeladen auf den Lastwagen, und wir wurden dahin gebracht, alle die 'Freshmen', die jetzt das Arztexamen machten. Auf den Feldern da lag das Getreide auf Häufen, wie sagt man *piles*? und war schon ausgewachsen. Es war immer großer Regen, und als wir fragten, wo sind denn die Leute um hier zu arbeiten, "Es gibt keine Leute um zu arbeiten. Sie sind alle aus Hunger gestorben."

Und womit sollen wir arbeiten? Man gab uns Stöcke auch, und mit diesen Stöcken sollten wir also das Getreide umdrehen. Ja. Ein Stock hat doch keine Harke, weil sie so hoch waren Natürlich haben wir uns abgequält und sie haben uns 14 Tage da gehalten.

Das Haus, in dem wir hausten, war eine Scheune, aus Stroh gelagert. Männer und Frauen ins selben Raum. Sie hatten nur einen großsen Raum für die Studenten. Keine Decken, keine Kissen, nichts. Das Essen was Sauerkrautsuppe, Borschtsch, und das Brot war vom ausgewachsene Getreide. Und davon hat man dann eine Gastritis, ich erhielt eine Gastritis, wurde sehr krank, man hat mich nicht, medizinisch nicht entlassen. Und meine Freundin, die mit mir war, auch die vom Anfange mit mir zusammen, die hat eine Pleuritis erhalten, weil es regnete und es war sehr kalt.

Nach zwei Wochen, hat man uns entlassen, und wir dann zurück gefahren. Das ist eine Episode. Der zweite Episode ist die. Als Ärztin, im Jahre 38, schickte man mich auf das Land, in ukrainischen Ort, Holovkovka. Und ich habe außer dieser Gegend, mußte ich noch die anlegenden Dörfer behandeln, überhaupt die Kinder im Kindergarten. Und da fuhr ich auf ein Dorf, und zu meinem Erstaunen, die Leute sprachen all russisch. Und das wunderte mich denn gewöhnlich, die ukrainischen Kinder und die Erwachsenen überhaupt nicht sprechen russisch, nur die etwas mehr Bildung haben. Und als ich dann fertig war, und der Herr mich zum meiner Fahrzeug begleitete (das war kein Fahrzeug, auch kein Auto, aber mit Pferden, nein?) da sage ich, "Sagen Sie bitte, wie kommt es, daß Sie hier russisch sprechen?"

Da sagte er, "Die ganze Bevölkerung in diesem Ort ist vom Hunger gestorben, und uns hat man aus Grossrussland hierher geschickt."

Ja, als ich von diesem Ort, wo ich als medizinische, Medizinerin arbeitet, als Ärztin, wurde ich versetzt nach Sablino. Das ist ein Krankenhaus der Zuckerfabrik. Und da waren meine Leute die medizinischen Pfleger — ein Feldschermann, *male nurse*, so zu sagen. Und eines Tages, erzählte er was passierte.

Er sagte, "Die ganze Familie ist verhungert."

Er war der einzige Überlebende. Der Staat brauchte Maschinen, um die Industrie aufzubauen. Aber da hatte Stalin, dieser ungeheure Mensch, der Verflüchte (lächeln) was hat er getan? Er hat den Leuten kurz vor der Ernte, hat man das ganze Getreide, die ganzen Vorräte, die die Menschen hatten; kam die Polizei und die kommunistischen Führer, also die Jugend, und haben alles abgeholt, so dass die Menschen auf dem Lande nichts hatten. Und natürlich, wer in der Stadt wohnte, order in der Nähe der Stadt, da konnte man noch Brot kaufen auf dem schwarzen Markt. Die könnten noch am Leben bleiben. Aber Leute, die weitweg wohnten, die haben ihre letzte Kleider auf dem Wege zur Großstadt, und viele blieben auf dem Wege zurück. Die Körper waren schon ganz geschwollen, und manchmal gab es Wege, daß man sah nur Leichen auf dem ganzen Weg. Und diesen, also, die haben furchtbar gelitten damals. Das war unmenschlich. Da ich in der Nähe von Odessa wohnte, sowahr konnten wir immer auf den Schwarzmarkt gehen Brot kaufen. Da waren wir von den Glücklichen, damals.

Im allgemeinem, nimmt man an, daß die Zahl der Verstorbenen durch die Hungersnot ungefähr fünf Millionen, sogar mehr, sei. Genau weiß man das heute noch nicht. Aber ich glaube, daß wir bald genau die Antwort bekommen. Unter diesem System, wo die Leute da litten, und die man kaum retten konnte, weil sie auch schon so krank waren, es war furchtbar mit ihnen umzugehen. Also Stalin, der Massenmörder, hat viel Unrecht getan, und viele Menschen kamen ums Leben; die Hungersnot was gewaltsames, daß er die eigenen Menschen verhungern ließ. Das war also so unmenschlich. Ähnlich war es natürlich die Massenverhaftung der Menschen, daß in den Jahren 36, 37, 38, 39 stattfand. Als ich auf dem letzten Kursus der Staats, der letzte Kursus, das fünfte Jahr auf der medizinischen Fakultät, ungefähr jede Nacht, kam schwarze Raben, schwarze Auto, *the black raven*, und da verschwanden ungefähr 20 Personen über Nacht. Und aus unsere Familie — wir waren fünf Schwestern, und von vier verheiraten Schwestern, ist jeder Mann verhaftet worden. Ohne einen Grund, und sie kamen nie wieder zurück. Mein jüngster Bruder wurde auch ein *victim* — wurde auch verhaftet und gestorben. Man bekommt sogar Todescheine jetzt. So starben alle unsere Verwandten an einer Lungenentzündung, Loböse also Lobere, eine Lungenentzündung, wo und wann — unbekannt.

Case History CA3

Elizaveta Lebinson, age unknown, married an army cadet in 1930, and lived in Kiev during the famine on the meager ration of 150 g. bread per day. During the famine, urban rations were extremely limited and had to be supplemented by purchasing food in the marketplace. Then, recovering from illness, she obtained a construction job which provided 1 kg. per day. Narrator was not in the countryside during the famine, but did see starving peasants in Kiev. The interview was conducted in Russian.

Ответ: Жила, значит, ну с детства там, до 30–го года. В 30–ом год, я вышла замуж. Вас интересуют 30–ый, 32–ой?

Вопрос: Второй, 33–ий, да, да.

Ответ: Я вышла замуж. Правда, муж был военный, и мы получали пайки, очень мизерные, потому, что у меня как раз было такое состояние, что и родителей надо было помочь дать — и мама была нездорова, и сестра с ребёнком. Ну, что же, он был военный, они уежали. Ну конечно, было очень тяжелые годи в Киеве. Получали, как служащие, по 150 грамм хлеба — ну пайки получали, да пайки получали. Занималися в то время, как раз я занималась, и муж занимался.

Вопрос: Ну, что ещё можете сказать?

Ответ: Я, между прочим, очень болела в 33–ем году. У меня была операция, очень тяжёлая — как это вам сказать: у меня умер ребёнок и у меня, наверно и почва была и ну, вообще, очень тяжело перенесла 32–ой, 33–ий годы, потому, что я всё говорю то, что действительно есть. Лебинсон, Елисавета.

Вопрос: Ну, что вы видели в то время вообще, в городе и за городом?

Ответ: В городе, люди стояли за пайками и получали очень малые пайки. Зарплата тоже была очень малая. Я даже пошла работать на строительную работу, потому, что там давали килограммную карточку хлеба, килограмм. Вообще, в городе давали меньше. Ну пришлось мне на строительных работах работать. Там даже такой был как институт, Центральный Институт Труда был, вот это всё мазать, убирать и всё. Вот в таких условиях я прошла до 35–го года.

Вопрос: Уезжали в деревню, например?

Ответ: Нет, мы не уезжали, мы не уезжали в деревню. Мы жили в Киеве, но тяжело перебивалися в это время.

Вопрос: А какие причины были, почему было тяжёлое время, как Вам кажется?

Ответ: Ну, как–то было с продуктами очень тяжело; ну, ничего, всё–таки в таких тяжёлих условиях, с квартирой было неважно — мы жили с родителями.

Вопрос: Ну, почему именно в это время было тяжело? Значит было лучше раньше, или как?

Ответ: В 27–ом году был же НЭП, значит, вся была торговля, а с 33–го года прекратилася торговля частная и стало немножко теснее, как то говорят. Ну так до 35–го, а в 35–ом году, в Киеве вроде стало больше — столица правда стала Харьков — но в Киеве было больше снабжений. Уже так было до 35–го года, было неважно. В 35–ом году уже стало легше.

Вопрос: Голодовали ли люди в Киеве например, был голод?

Ответ: Голодный год был в 21–ом году. Двадцать первый год, 22–ой год были голодные годы, но эти годы уже не были голодные, уже были более. Муж окончил военную академию и получил назначение, мне уже было легше. Сын у меня родился в 34–ом году. В 35–ом году, мы уже получили квартиру, так как муж стал уже. А сейчас, ну конечно, сейчас тут просто, что не нужно. У нас уехала внучка сюда. И это не нужно. Можно, да?

Вопрос: Да, понимаю.

Ответ: Можна, да?

Вопрос: Да, как хотите.

Ответ: У нас уехала внучка сюда. И это не нужно. Сюда уехала внучка с мужем, вышла замуж и уехала с мужем сюда.

Ответ: Она уехала в 79–ом году сюда.

Вопрос: Да.

Ответ: Ну конечно, у мужа и у меня даже не было в мыслях ехать,

Вопрос: Да.

Ответ: Ну конечно, у мужа и у меня даже не было в мыслях ехать, но сын (это дочка, у меня один сын) решил поехать к дочке и предложил мне и мужу, значит, чтоб мы поехали сюда. У меня ещё одна меньшая есть внучка. Она сейчас занимается. Мой муж сильно переживал тем, что нужно было оставить родину, всё–таки и всё, и поехал в Севастополь. Он был моряком. Поехал в Севастополь увидеться с своими, этими, последний раз, как он выразился, последний раз увидеться с ветеранами. Там ему стало плохо на майские дни, на девятое мая, стало плохо с сердцем, и всё. Правда, всю войну, он воевал на фронте. А там ему стало плохо, пять дней он лежал в больнице и там остался, уже не вернулся из Севастополя. А я уже должна была с детьми приехать сюда. И вот, сейчас мы здесь.

Вопрос: Это в котором году Вы приехали сюда?

Ответ: В 85–ом, только два года.

Вопрос: В 85–ом, хорошо, да.

Ответ: Но, сейчас, конечно, материально не плохо всё, но тоска по родине.

Вопрос: Но, конечно, понятно. Хорошо.

Ответ: Так всё. Это всё, хорошо. *О.К.* Лебинсон, Елизавета. Хорошо.

Case History CA4

Annonymous narrator, b. 1913 and was in Kirovohrad in 1933. Narrator's father was a cooper. In the late spring of 1932, narrator was in a village where some of the dead were still in their houses. In the summer of 1933, narrator went to Odessa and also saw starving people there in the hospital.

Anonymous witness from San Francisco

I was born in Ukraine in 1913 into a family of laborers. I finished the medical technology school in Kirovograd, and then I studied from 1933 to Medical School.

Now I'll talk a little about the famine in Ukraine that occurred in the years 1932 and 1933. In 1932, I was still in Kirovograd, just finishing up my studies at the medical technology school and had some co–op work to do with that course. I was sent with a couple of doctors and nurses to a village, whose name I don't remember.

However, everyone in Kirovograd knew about this famine. In fact, we had famine in towns too, maybe not as bad as in the villages, where people didn't have anything to eat. I'll never forget the picture of devastation in this small village. It was around, I would say, late spring, 1932. I really don't know what the population was there, but from what I had heard later on, people who could still walk left that place. However, we did find some people who had died there, I would say maybe 20, maybe 30. Some of them were still in houses — all had swollen and died of starvation.

Oh, it was terrible the impression of this village — all the devastation that had taken place. We made our reports to someone, but I really don't know where now. Maybe I knew at that time, but I don't remember now. They probably reported to some kind of leaders of the city or the Red Cross maybe, becuase we were sent there by the Red Cross.

I remember many episodes of famine in Ukraine. Not only in towns, because we all were starving. There was nothing, but at least we could buy a few things. Anyway, we did not starve completely.

They had taken all the grain, all the food from the farmers. The government took it away. It was a pretty good harvest at that time, but everything was taken away. *Ja.* I remember some people telling me that they couldn't even take gleaned grain home from the fields. They were arrested for this and sent somewhere. This is an episode that I really remember well. Then in the summer of 1933, I went to Odessa from Kirovograd and started medical school I also worked in an Odessa hospital — the Krisovsk. I worked as a nurse there — I did not have a degree at that time. All the years that I was in medical school I worked in hospitals, and I do know that there were people — 20, 30, and 50 — who had been admitted and who were on the verge of dying — this was just plain starvation. Some of them got into some wards and maybe recovered, but we did not have much to eat in hospitals. When I recall the terrible soup that they were giving patients, I just find it hard to believe — it was a terrible situation at that time.

Many of them were dying in the emergency room, in the admission ward; they were never let out for treatment. I saw these patients myself, I know how they looked — all swollen, some were semi–conscious, some of the unconscious were dying there. This was in 1933, and a bit in 1934.

Strangely enough, we got so used to this that we paid no attention to what was going on then.

Question: Were you ever allowed to say that starvation was the cause of death?

Answer: Ah, I didn't. Being a nurse, not a doctor, I didn't write any records at that time. Ah, but I think some of them managed to do so. I remember a few — some of them who died had the cause of death recorded as pneumonia or stomach troubles, or other reasons.

As for our newspapers, nothing was mentioned of the famine. Also, people did not read newspapers. I didn't. I just didn't have time working and going to medical school. Anyway, there was nothing in the newspapers to read.

When I still was in medical school, students, not only from the medical school but from all universities and institutes, were called to the villages to help out with the harvest. And so it was in 1934, 1935, I think for about two or three years, in August, right before the start of school in September. They would gather all the students and send them to the

villages. I really don't remember the name of the village, where I was sent except that it was in the Novobratsky *raion*, but we were worked there for a whole week.

Question: You did work there?

Answer: Yes, I worked all week, not very well (laughter) — they fed us very poorly.

Question: Did you notice any signs of what had happened in the villages?

Answer: *Ja*, I could notice only that everybody was so poor and that there were so few people around. And they were so listless, they did not feel like doing any work at all. Obviously they weren't very healthy. These people didn't like collectivization, that was started a year before. During the 1930s, all these *kolkhozes* — collective farms — were rebellious about this. But I remember, it was two or three that we were gone, I don't recall exactly, but I do know, it was more than one year (a voice in the background: one year and two weeks). Oh, I remember, maybe I went for a week too... It was two years in a row, because I remember we were talking about going to different villages. You see over there farmers don't live in in separate farms like they do here. They have little villages — some smaller, some bigger. I think I was twice there. As far as I remember, it was one week, maybe two weeks, I'm not quite sure, but we worked like slaves there. Otherwise, they would not let us go to school.

Ja, we worked alright. I'm not from a farm family, amd I really don't know much about farming. When we got to Germany, I went to help a farmer harvest his potatoes, because we didn't have anything to eat.

Question: Your father had been an industrial worker?

Answer: No, my father was a cooper. He made barrels, all kinds of things from wood. Not only barrels, but many things, such as bathtubs, washtubs, all these things.

I also have a words to say about the famine of 1920 and 1921.

Question: Oh, if you have something to say about that, please do so.

Answer: Oh, I remember one incident. I'll never forget it. I was rather young at that time — six, seven, eight years old. But I remember, that we didn't have anything to eat back then, in Kirovograd. So my father took us all to my grandparents in the village, in Holokanovka, about 30 kilometers from Kirovograd. Their horse, and pulling all these dead people. They were covered with some kind of old blankets or something like that, but you could still see the people dead, their hands or arms hanging from beneath, their legs. I'll never forget this certain little boy, about 11 years old, who came to our door and was crying and begging for something to eat. I was outside, I ran inside, to tell my mother, that that boy was asking for something. When we came out, he was dead already from starvation.

We were a big family — there were 12, 13, or 14 people. My father was the oldest, his brothers and sisters were not married yet, they lived at home, and they had some grain. They were better farmers, I would say, than the average family there at that time, because they also were making some money with the cooper's shop, and my grandfather was too. And so my grandmother would bake bread, one loaf was divided into slices for everybody, one slice of bread a day. And we just lived on that for a whole day or sometimes a few potatoes or some other vegetables that had been saved in the cellars, but there wasn't much. And if you saw the movie *Doctor Zhivago*, you'll remember the place where all these farmers, all these *kulaks* running to the train, fighting and everything. These things I saw.

Question: Do you remember events of the Revolution then?

Answer: I don't remember much about the Revolution, but I remember a few things about the Civil War.

Question: Civil War? What do you remember from that time?

Answer: I remember we were in Kirovograd at that time, and we did not know, who was in town at that time.

Case History OH01

Nadiia Volodymyrivna X. of Mar"ianivka *khutir*, Volodars'k–Volyns'kyi district, Zhytomyr region, born ca. 1927, one of 5 children of a village blacksmith who also worked 5 ha. of land. Narrator's maternal grandfather Antin lived in the nearby colony of Fasova. The latter was dekulakized in 1929. Narrator's father's smithy and land were confiscated later. Narrator's family starved because of grain seizures in 1933, subsisted on poppy seed cakes and an occasional potato. The father died in late March, leaving the wife and children with practically nothing. Many children, including narrator, begged for food, eating rotten potatoes. In late April, all remaining food was seized for the *kolhosp*. The children hunted for acorns in the woods. They were all "as thin as skeletons," but, thanks to their having a cow which produced milk, they did not become swollen. They also gleaned, despite law of August 7, 1932. The family survived and finally joined the collective farm in 1935. Narrator states that it was easier to survive in an isolated *khutir* than in a village because of less government control.

Питання: Інтерв´ю з Надією Володимирівною з хутора Мар´янівки, Володарсько–Волинського району, Житомирської області. Вона мала шість–сім років під час голоду.

Дід Антін, батько матері, жив в колонії Фасова, району Горошок, Житомирської області.

Розкуркулили восени 1929 р. Запечатали всі шафи і скрині. Родину тримали в якійсь хатині, що в ній дах тік. Везли на Сибір три тижні в замкнутих товарових вагонах. (Чотирьох старших синів забрали наперед до Іркутська.) Трьох–річний синок помер у вагоні. Вагони відчиняли раз на тиждень. Везли тиждень мертву дитину.

В Іркутську працювали в лісі. Донька Юлія вийшла заміж за вартового. За три місяці померла. Дід утік зі жінкою і трьома дітьми. Вернувся на Україну. В Свердловському зловили, тримали в в´язниці й так побили, що він діставшися якось до доньки, помер. Переживав, бо думав, що донька Юлія вийшла заміж за вартового, щоби дати батькові змогу втекти. Синів покарали за втечу батька. Вислали далі на північ. Взяли на війну проти японців як робітників. По війні дозволили вільно жити, але на Сибірі.

Мама була вже замужем, то не вивезли.

Батько, Володимир, коваль–купець. Належав до середняків. Мав свою кузню і п´ять гектарів поля. В нього працювали двоє–троє робітників. В роках 1929–ий–30–ий вимагалося від нього вступити в колгосп. Так як він відмовився, наложили податок. Коли не заплатив грішми, забрали ремесло й інше майно.

Сестру батька, Марію, з чоловіком і сином вивезли за Урал. За ними пропав слід.

Відповідь: В 30–их роках мені було шість років. Я пам´ятаю, як забирали власність мого тата. Мій тато був ковалем. Мав кузню, двох робітників і учня. Землі не мали багато, було п´ять гектарів. Переважно тато мав дохід з кузні. В 30–их роках, коли починалися колгоспи, почали силувати тата віддати своє ремесло до колгоспу. Тато не дуже хотів, бо хотів працювати сам на себе. За те, що він не віддавав, накладали великі податки. Треба було оплачувати. Коли не оплатив, то забирали ремесло, забирали маєток, заборонили, щоби працювали в нього робітники. Приходилось все тяжче й тяжче, тому, що не було за що вже жити. З поля тато не дуже хотів жити, але в 1931–му році почали більше обробляти поле.

У нашій родині було п´ятеро дітей. Тато захворів на виразку шлунка і все було тяжче з лікуванням тому, що не було в місцевості лікарні. Треба було їхати до Житомира 90 кілометрів. В лікарні пролежав декілька місяців, а тоді вертався назад. У міжчасі, його приятелі, лікарі, порадили зробити йому операцію. Коли перейшов операцію, ніколи потім не був більше такий здоровий. Це був 1932–ий рік. При кінці 1932–го року, ще побував трохи в лікарні і коли вернувся назад, вже більше не міг нічого робити. Приходили до нас все ще забирати податок. Я пригадую, як прийшли до нас забирати, був НКВДист з района з місцевості нашої, недалекого села, і так само ще були другі, але їх прізвища я не пам´ятаю і забирали з хати все, що було в хаті, навіть і тата хворого знесли на підлогу, й забрали постіль, на якій він лежав. Це дуже відбивалося на нас, дітях, бо

ми плакали, тому, що забирали все, що ми мали й ми знали, що ми не маємо що їсти. А це було на початку 1933–го року. Їсти майже нічого не було. Ми все їли те, що мали, колись тримали для худоби, для корови, ми починали самі їсти. Макуху — з макухи варили такі пляцки, або варили з макухи, або як мали одну картоплину, то її терли і зробили таку зупу, що то не було, щоб картопля, але щоб поділити всіх однаково, то мама то робила, бо як наклала зупи в одну тарілку, то вона наложила всім однаково, а то діти сварилися: — Ти дістав більше, а я менше. — І так було: що дістали на тарілку, то з´їли й мали мовчати й іти спати. І коли ми не хотіли йти спати, то все нас мама сварила, щоби ми йшли спати. Ми не знали чому треба йти спати, але мама знала: бо ми як бігали, то ми ще більше були б голодні, ще більше просили б їсти.

При кінці березня 1933–го року тато помирає. Коли тато помер, то ми зовсім зосталися майже без нічого. І то мама міняла останнє, що вона мала: золото чи машини, які мала позісталі, що не позабирали, міняли за хліб, міняли за пшоно, як могли дістати, і за макуху, якщо дістали десь, хоч деякі люди їздили в другі місця, де могли дістати. Були такі відважні жінки, що їздили на Московщину, але якщо не мали паспорта, то їх з вагону висаджували якраз як під´їжджали до російського кордону. Тоді відбирали те, що вони везли міняти, забирали їм і вони верталися без нічого: потратили те, що мали і нічого не дістали, а вдома хтось чекав, діти переважно, на щось що могли дати їм кусок хліба.

Пригадую, як ходили діти по селах, по хуторах, просили їсти що–небудь, щоб їм дати, бодай кусочок якогось хліба або картоплину. Пізніше так було, що вже майже нічого не було давати і ще таке пригадую, що діти були в такім віці, вісім, дев´ять, десять років, приносили якусь дрібничку і просили дати за те картоплю абощо. Мама заборонила взагалі, щоб ми щось давали як її в хаті не було, тільки казала, що як хтось прийде просити їсти, а ми будемо їсти обід, то так само давала миску того, що ми їли і тім, що приходили просити. А ми, діти, ходили перекопувати в полі, де ще було, картопля з минулого року з надією, що може знайдемо яку гнилу картоплю, або ще й хробашню, що ми дуже не хотіли її брати, але мама казала принести до хати й щоб ми то їли. Ми не хотіли того їсти, але мама казала: — То не є хробаки, що ви їсте їх, а то хробаки, що їдять вас.

При кінці квітня, або на початку, не пригадую, бо то було на весні, забрали все встаткування з кузні, поле відібрали для колгоспу від нас. Осталася лише хата, хлів; машинерію позабирали, яка була в стодолі, така як січкарня, манежня, чи молотілка, то все позабирали і вже не вернули. Бо те, що забрали як мій тато був хворий і вони позабирали з хати такі речі як килими, подушки, килими, то до сільради забрали, але за якийсь час, не знаю за скільки днів, мій тато мав якогось знайомого ще тоді в районі, то він якимсь способом звернув на ті речі. Я навіть не пригадую, як то могло бути. Хоч у нас ще була і корова, яку ми дуже берегли, тому, що то була єдина надія, що ми можемо мати з неї ще поживу. Багато ходило по селах, чи навіть по хуторах і викрадали і навіть люди викрадали і різали. І я пригадую тоді мама з хліва перевела корову до хати, до сіней, такі сіни в нас були щоб корову тримати, чути, щоби хтось нам корови не вкрав. Ми корову майже стерегли. І одного разу як приходили з лісу, бо ми жили на хуторі, в лісі, хотіли нам корову вкрасти і мама наробила шуму, що ніби є хтось ще в хаті й злодії відійшли і наша корова нам зісталася. Але корова в той час ще не була дійна, і ми дуже чекали. Вона отелилася десь в травні, напевно, мала дуже багато молока, тоді ми вже мали що їсти, але до того часу, то ми або картоплю гнилу, або навіть жолуддя, що в лісі, ми ходили шукали й їли, і корінчики, що трава випускала десь в лісі, такі як дика морква, дикий буряк, то ми то виривали і приносили до хати і мама щось варила з того. Але жолуддя, казали, що не добре їсти тому, що деякі люди, які їли більше жолуддя, їм кишки роз´їдало. Казали, що жолуддя роз´їдало кишки в людей.

Мама ще тримала кусочок хліба для молодшої сестрички, тому, що їй тоді було тільки три роки в той час. Ми не могли розуміти чому мама давала кавалочок хліба все для сестри, а нам не давала. Ми лише мали ту юшку, або щось таке, що було інше. Ми тоді дуже обурювалися, а мама казала: ви мали добрий час коли мали стільки років як вона, а вона ж не має й їй потрібно чогось, щоби вона жила.

Ми були всі такі худі як скелети. Я себе не пам´ятаю, але пригадую маму: такі ноги і руки були такі, що самі кістки. Ще не були пухлі. Уже б довго може не

протягнулось якби корова не отелилася і не було молока, то напевно були б вже попухлі і не могли б вижити.

Пит.: І Вам вдалося цю корову затримати?

Від.: Так, нам вдалося цю корову затримати з тим, що ми жили на хуторі. Ще раз зазначую, що на хуторі було легше прожити як в селі. Зі села я так багато не знаю, хоч знаю, що там розкуркулили були двоє великих таких заможних родин і пригадую як одна з таких заможних родин, що їх розкуркулили, молодих забрали, а стару жінку оставили, то їхня мама була, бабу зіставили і вона не мала нічого їсти і приходила до нас просити. Розкажу приклад, як дитина боронить харчі: в нас, на Україні варять переважно рано і закладають у піч, щоб то стояло гаряче. Мама пішла на двір, на город, а ми були, не знаю де, але молодша сестра (померла в 1937–му році) тоді мала п´ять років і як та баба прийшла, хотіла їсти, впхалася до печі, щоби дістати, що там було, а сестра тягнула її за ноги і кричала. Коли мама прийшла до хати подивитися, що діється, то баба була майже до половини в печі, а сестра ще далі тримала її за ноги.

Хоч, все позабирали від нас, таки ще зоставили хату й хлів і присадибу. Не знаю скільки вони призначали, пів гектара чи скільки, але в нас ще був свій город. Поле обробляв колгосп. Тоді, ще пригадую, в 34–му році або 33–му році, як жито поспіло, то ми ходили колоски витинати й то їли. В 1934–му році, ми й інші, що ще не належали до колгоспу, ходили під село по колоски. Там говорили, що як кого зловили, то дітей били або батьків забирали за то. Тоді ми більше не ходили там збирати колосків.

Мені здається, що мама вписалася до колгоспу на початку 1935–го року. До того часу ми жили з того, що було заховане. Ми міняли за харч. Були також люди, що сплачували нам колишні довги затягнені з татом.

Case History OH02

Anastasia Shevchenko, b. ca. 1924 in a large village of 14,000 inhabitants in Kharkiv region, remembers coming home from school, her mother crying, and everything being taken from the farm. The next day, they took everything except for a little grain hidden behind the stove. The family had no cow, so there was no milk for the children. Her father pleaded with the dekulakizer, a close personal friend: "Fedia, leave a little something for the children."

"No," he said, "I take everything from the kulak so he will have nothing to eat.

"Then Daddy said to him: "And you have children, but I have no children? I also have children who want to eat."

So the father found work in the city, and the torgsin the mother sold a small cross at the torgsin in Kharkiv.

Narrator states that 650 families were dekulakized in the initial wave of dekulakization, then the number reached 1,650. Collectivization and dekulakization were led by outsiders, but local inhabitants took part. These local collaborations "also went hungry, only less than others." Most villagers, however, were against collectivization. Narrator estimates that out of 14,000 inhabitants, nearly 3,000 died in her village. The harvest of 1932 was about 40% below that typical before collectivization. "Many" people fled the village. Narrator's grandmother died in the famine. The village school remained open, but the children of those who lost their parents were taken to orphanages.

Питання: Це свідчення перевела Любомира Мичковська, членка 33–го відділу Союз Українок Америки в Клівеланді, дня 22–го листопада 1982 р. з панею Анастазією Шевченко, свідком штучного голоду на Україні в роках 1932–33.

Пані Анастазію, прошу сказати, що Ви пам´ятаєте про той страшний час на Україні.

Відповідь: Була я дев´яти–річною дівчинкою коли я прийшла зі школи й застала дуже багато людей на подвір´ї, а мама дуже плаче. Почали все вивозити в нас із двору. Все позабирали й мама сказала, що в нас уже немає корови, не будем мати ми, діти, молока. Ми ще були дуже малі й не могли того зрозуміти. На другий день прийшли й все позабирали з хати. Мама, щоби врятувати нас, дітей, лишила трошки збіжжя в лежанці коло печі й накрила полотном. З´являються якісь люди в хаті. Тато приходить якраз із потяга, з міста. Дивиться, татів близький приятель, що помагав агітаторам в своїх людей забирати рештку збіжжя. Тато його просить: — Федю, залиши хоч трошки дітям.

— Ні, каже, позабираю все від куркулів, щоби нічого не мали їсти.

— Тато до нього каже: — Та ж у тебе діти, а в мене не діти? Та й в мене діти, також хочуть їсти.

Але ніхто не послухав нас. Забрали все. І прийшов такий час: тато йде до праці, а ми на горище. Шукаємо десь квасольку, щоби якусь зупу зварити. Пішла я з братами, (я мала дев´ять років, один братчик сім, а один п´ять) раптом, і лíземо ми по драбині. І щоби дістати трошки тієї квасолі перше, то ми в полові вишукували, то нераз знайшли горнятко, потім вже пів, а потім до того прийшло, що не було вже нічого. Приходимо в хату, голодні, плачемо, їсти немає що. Муки були дивитися на маму найгірше. Мама мала маленьку дитину, грудьми годувала. І молилися, бідні, до Матінки Божої: — Забери мене, Боже, і ту дитину, щоби не мучилась така голодна. Ще перед тим, як у нас забирали все, мама занесла до своєї сестри пару хусток, пару вишитих сорочок, і потім, люди везли десь далеко до Грузії й міняли за кусник хліба, за якесь зерно, за картоплю, то тато привозив трошки картоплі. Як мама лежала хвора, вони мене просять: — Тато, понеси, продай та купи мамі трошки хліба і сметани, бо мама така слабенька.

І я взяла ту картоплю, пішла, продала, купила того хліба, взяла шклянку з дому, купила тої сметани, а їсти хочу! Як той хліб виглядав смачно! Я думаю, спробую трошки того хліба, пахне — спробувала трошки. Боже! Який добрий! Думаю: — Та ще трошки, і вже кусник один пішов. І що дитині голодній прийде до розуму: думаю з´їм і другий хліб, з´їм і сметану і скажу, що картоплю продала, гроші загубила. Так і зробила. Сіла собі під кущиком, хліб з´їла, сметану з´їла і тоді йду додому й плачу. Мала і боюся йти й думаю: — Боже, та ж мама така голодна слабенька лежить, а я з´їла. І думаю, прийду

додому, тато буде бити. Якраз тато вертається з міста, питає мене: — Продала картоплю?

— Продала.

— Купила мамі хліба?

А я мовчу. Тато взяв, як то батько, пригорнув до себе, і каже: — Бідна дитина, я знаю, продала, та й з´їла, бо голодна. Якби не була голодна, то б того не зробила.

Хоч я була ще досить малою, але я пам´ятаю як мама зняла свій хрестик зі шиї і каже до батька: — Прошу, завези в Харків, може я дитину врятую.

В Харкові мали такі магазини, називали „торгсини," що міняли. Мали там муку, мали там все: різне збіжжя, але все треба було за золото. Бідні люди, селяни, стояли. Одна мала останню обручку, одна кульчики, одна хрестик, кожний хотів кусок хліба дістати, але не всім вдавалося діставати. Хоч я була маленька, але бачила, як старенькі старці такі стояли. Потяг йде, а вони перехрестилися і під потяг ішли і життя своє так віддавали, бо вже не могли тих мук голодних зносити. Раз стою в чергу за хлібом, дивлюся, люди сидять в Харкові при дорозі всюди на камені з бідними маленькими дітьми, просять їсти, ніхто не дасть, бо ніхто не мав. В потягах повно дітей, всюди лежали пів–мертві. Їх поліція брала, викидала їх геть на купи. Ще досі це страшне мариво мені перед очима хоч то минуло вже 50 років, але і досі того страху не можна забути. Пригадую як на сусуднім селі мої батьки мали приятелів. Я все любила там бавитися з дівчинкою, Галею. Одного разу приходимо там, але ледве, що ми могли вже зійти на друге село, бо все йшли щоби колосків назбирати. Збиралося нас по кілька дітей йшли, щоб нарізати колосків і принести, може мама якоїсь зупи зварить. Але нас дуже побивали нераз комсомольці й ми боялися додому йти й мамі показувати, що ми такі побиті були. То я йшла на друге село. Я думаю: — А, піду до Галі. (Мала там дівчинку, Галю). Галі не було на той час. Мама взяла її по колоски. Мама була вже збожеволіла з голоду. Взяла свою Галю, забила, зварила дітям зупи, чи якогось м´яса. Мала троє хлопчиків. Хлопчики їдять і просять: — Мамо, лишіть Галі трошки, то таке смачне. — То таке страшне. Я не могла зрозуміти, що сталося з Галею. Аж пізніше довідуюся: та мама вилетіла й кричить на дворі: — Я свою дитину з´їла. Маму ту забрали, бо вона зовсім збожеволіла.

Пит.: Пані Анастазія, чи Ви пам´ятаєте, коли почалася точно, докладно, колективізація в Вашому селі? Як довго тривала, коли скінчилися?

Від.: Колективізація в нашому селі почалася в 1930–му році і скінчилася вже в голод, в 1933–му році.

Пит.: Якої величини було Ваше село?

Від.: Наше село було дуже велике: 14.000 населення.

Пит.: Чи пригадуєте собі скільки було розкуркулених?

Від.: Розкуркулених перше було 650, потім дійшло аж до 1.650 родин.

Пит.: Хто керував колективізацією?

Від.: Керувало кілька осіб присланих з Москви чи з інших міст, а решта, то були свої мешканці.

Пит.: Були такі особи в селі, що помагали розкуркулювати?

Від.: В селі було багато осіб, що помагали розкуркулювати, але вони також голодували, тільки менше, як інші.

Пит.: Що Ви думаєте, яка була причина, що свої люди були наставлені проти власних братів і помагали їм вмирати голодовою смертю?

Від.: Я думаю, що по–просту несвідомі були, рятувалися від голоду і так від рідного брата забирали кусок хліба.

Пит.: Чи були спроваджені з міста агітатори?

Від.: Так.

Пит.: Чи люди противилися колективізації і в який спосіб?

Від.: Дуже противилися колективізації. Ховали все, не йшли до колгоспу, збиралися, радилися, щоб якось того вникнути, але людей примушували.

Пит.: Як карали за спротив?

Від.: Вивозили в Сибір чи йнші кари давали.

Пит.: Чи з Вашої родини хтось був вивезений в Сибір?

Від.: В Сибір не були вивезені, але були по в´язницях недалеко. Не могли знати де, але потім верталися. В Сибірі був хіба батьків брат, але з ближчої родини, ні.

Пит.: Скільки людей в селі, на Вашу думку, повмирало з голоду?

Від.: Приблизно 3.000 всіх.

Пит.: Чи залишили селянам городи, т. зв. присадибні площі?

Від.: Залишили городи тим, що пішли в колгоспи, залишили повністю, а іншим залишили 15%.

Пит.: Наскільки поменшився збір урожаю в порівненні зі збором перед колективізацією?

Від.: Урожай поменшився на яких 40%.

Пит.: Чи багато людей втікало до міста чи в інші околиці?

Від.: Багато людей виїздило до міста, виїздило далеко, щоб рятувати своє життя від голоду.

Пит.: Чи Ви мені можете сказати в який спосіб все таки Ваша рідня врятувалася від голодової смерти?

Від.: Наша рідня врятувалася тому, що ми мешкали недалеко міста і близько залізниця була і батько працював в місті то дістав скромну пайку для себе. Все є таки, що другий день, чи як, міг приїздити і все ми ділили. Ми дуже були голодні, пухлі лежали, але якось не повмирали. Врятувались від смерти.

Пит.: Прошу мені сказати, чи хтось з Вашої безпосередньої, близької родини згинув під час голоду?

Від.: Бабця наша померла з голоду. Сестри моєї двоє дітей померло. Вони не мешкали в нашім селі а мешкали далеко. То було за Дінцем і годі було дістатися до міста. Люди дуже багато там вимирали з голоду й моєї сестри двоє маленьких дітей померло.

Пит.: Відкіля Ви маєте ці дані, такі докладні, що Ви мені перед хвилиною подали?

Від.: У Канаді мешкає приятель мого батька. Він вже має 80 років. Я зателефонувала до нього, щоб довідатися докладно. То він мені всі дані подав. Він каже, я б багато більше розповів, лише щоб я був ближче. При нагоді я його розпитаюсь більше.

Пит.: Чи відбувалися в той час нормальні шкільні зайняття?

Від.: Я була в другій клясі. Науки відбувалися нормально, але що–раз менше дітей приходило і ті діти, які приходили до школи, а були сироти, що не мали батьків, то їм давали трошки хліба або якоїсь, навіть, зупи. Ми, діти, були настільки незрозумилі й з заздрістю, що сиротам дають хліб, а ми, бідні, не можемо мати кусочок хліба. Ми навіть не уявляли, які ми були щасливі, що ми все ж таки мали батьків.

Пит.: Чи Вам відомо, що сталося з тими дітьми, батьки яких були вивезені в Сибір, заарештовані або погинули з голоду?

Від.: Їх забирали до так званих дітдомів і тих дітей виховували так як вони собі хотіли. Які були трошки більші й могли пам´ятати своє ім´я й прізвище, то пізніше, як уже доросли, старалися шукати за своїми родинами, або родини пошукували їх. Так як тітка чи дядько. Але ті, що були маленькі, то таки зісталися там і не знати де вони поділися.

Ще пригадую собі як я йшла до школи, а вже була така зпухша з голоду, що хоч до школи було лише два кілометра, я мусила сідати кілька разів і відпочивати, бо дуже болів шлунок від голоду.

Так багато людей, щоби рятувати своє життя в літі йшли в бір (сосновий ліс) збирати гриби, але їли що лише знайшли. Деякі гриби були отруйні, але люди, як голодні, все їли й вмирали і так і лишалися. Аж пізнійше приїздили, забирали їх вже спухлих.

Я також, вертаючися зі школи й кілька нас дітей (дівчат) збиралися разом, хоч маленькі, але йдемо собі шукати якоїсь поживи. Де була яка кропива, лобода, ми все виривали, що нічо не лишалося і все хотіли принести до хати, щоби мама зварила якоїсь зупи. Але вже так було, що раді було десь щось знайти на землі.

Часто пригадую свого, хоч ще молодого, але зголодованого і струдженого батька, як приїздив додому і привозив ту свою скромну пайку і розділював поміж нами, дітей, а наші руки тряслися на чекання того великого скарбу — кусочка хліба. А мій маленький братчик, який мав чотири рочки, в ночі зривався, тато йому привиджувався, що хліба приніс. І все кричав: — Мамо, тато йде. Хліб буде, хліба тато приніс.

Dr. Julian Movchan, b. ca. 1913 in the village of Zorokiv, Cherniakhiv district, Zhytomyr region. His father's farm was one of two seized to set up a commune. Almost no peasants wanted to join. Narrator often refers to what he had been told by fellow villager Mykhailo Stepanenko, a prominent member of the Ukrainian–American community who was the bookkeeper of this village in the 1930s. The village of Zorokiv had about 300–350 households or about 1,200 inhabitants, an estimated 15–20% of whom were dekulakized. Collectivization "was led by our own and foreigners." 18 "thousanders" were assigned to Cherniakhiv district. Recalls names of local administrators. A Russian thousander, about 40 years old, sent to the village in the fall of 1932 always carried a pistol, and lived in a farmhouse where he always kept the windows covered. During the famine the *komnezam* members also starved such that only a few members survived. People opposed collectivization. During the initial wave of collectivization, two agitators were found murdered. In 1932 a starving horse wandered in the village with a message tied to its mane: "I'll die on the road but not join the collective farm." Confiscatory taxes were levied on recalcitrants. One peasant caught hiding grain was punished by being paraded around the village wearing a sign which read, "The struggle for bread is the struggle for socialism. Narrator cites Stepanenko having done a formal statistical survey stating that "only" about 25% of the village inhabitants died during the famine, but that in others half the population died. Cites instances of cannibalism. Narrator holds official seizures of foodstuffs directly responsible for the famine.

Питання: Інтерв´ю з др—ом Юліяном Мовчаном 15—го червня 1983 р. в Мацедонії, Огайо. Др. Мовчан родом зі села Зорокова, Черняхівського району, Житомирської області. Йому сьогодні 70 років. Він добре пам´ятає Великий Голод на Україні.

Коли почалася колективізація в Вашому селі? Коли закінчилася?

Від.: Однієї осінньої ночі 1920—го року забрали з нашого села Зорокова, Черняхівського району, на Житомирщині, двох господарів. Один з них був Герасим Коломієць, а друий, мій батько — Григорій Мовчан. Зразу після їхнього вивозу почалася організація колгоспу. Звичайно, ніхто чи майже ніхто зі селян не хотів добровільно вступати до колгоспу. Це дуже важливо, бо радянська пропаганда намагається дурити світ про те, що колективізація в СРСР була запроваджена добровільно, без жадного примусу. Все це цілковита брехня і це видно з таких незаперечиних історичних фактів. Наприкінці 1927—го року відбувся 15—ий з´їзд Всесоюзної Комуністичної Партії Большевиків на якому було ухвалено плян першої п´ятирічки, тобто п´ятирічного пляну. І ось найголівнішим „пунктом" тієї п´ятирічку було те, що до кінця 1933—го року сільське господарство СРСР повинно бути сколективізоване. Кожний, хто жив тоді в СРСР і хто читав газети, не може не забути, що майже в кожній підрадянській газеті, переважно на першій сторінці вгорі було поміщувано через цілу сторінку такі слова: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СРСР ДО КІНЦЯ ПЕРШОЇ П´ЯТИРІЧКИ В ОСНОВНОМУ ПОВИННА БУТИ ЗАКІНЧЕНА — з підписом Й. Сталіна. (Видно, що сам Сталін був автором пропозиції щодо пляну запровадження колективізації в СРСР). Про яку „добровільну" колективізацію могла бути мова, коли большевицька партія, яка була й є диктатором совдепії, ухвалила, що колективізація ПОВИННА була бути не тільки запроваджена, але й закінчена — і то не пізніше п´яти років?

І ось тому, що майже ніхто не хотів добровільно зрікатися свого господарства, тоді, після першого вивозу селян, чи й як окупант їх називав „куркулів," приїхав був представник з району і на зборах селян, які були для того скликані, сказав, що партія і радянська влада вважають, що тільки куркулі та підкуркульники не хочуть вступати до колгоспу, й тому, якщо вони і далі робитимуть опір колективізації, тоді від них господарства будуть відібрані для колгоспу, а їх самих буде заслано на Сибір. Що так воно дійсно було, про це може посвідчити мій односельчанин Михайло Степаненко, який тепер проживає на Флориді. На весні 1933—го р. була 100%—ва колективізація й був 100%—ий голод.

Пит.: *Якої величини було Ваше село?*

Від.: Наше село Зороків мало приблизно 300–350 дворів або господарств з населенням біля 1.200 осіб.

Пит.: Скільки було розкуркулених?

Від.: Точного числа, звичайно, я не знаю, але судячи по тому скільки селян було вивезено, припускаю, що розкуркулених було яких 15–20% селян.

Пит.: Хто керував колективізацією?

Від.: Керували свої й чужі. На початку 30–их років Москва прислала з Росії в Україну 25.000 переважно московських активістів, які позаймали керівні становища в адміністрації, в відділах міліції та ГПУ. До нашого Черняхівського району прибуло їх 18 осіб. Головою райвиконкому став Ачкасов, його заступиником Соловйов, адміністративним керівником райвиконкому — Поґорелов, директором ГПУ Лямбергский, а секретарем партвиконкому — Шерстов. Вони призначили в наше село головою сільради якогось Бухарського, якого ніхто не вибирав, як то було раніше. Привіз його представник з району й на невеличкому зібранні селян сказав: — Влада призначила товариша Бухарського на голову Зороківської сільради.

Ніхто того призначення не намагався заперечувати, бо було небезпечно. В осени 1932–го р. район прислав в наше село ще одного з 25.000–ників на прізвище Курбатов. Говорив він, звичайно, тільки російською мовою. При боці завжди мав пістолі. Жив у одного господаря в окремій кімнаті й вікна завжди закривав зсередини спеціяльно зробленими для того дошками. Мав приблизно 40 років. Але мою матір з трьома малими дітьми на початку 1931–го р. прибув депортувати з району наш „хохол–малорос" — московський вислужник на прізвище Лійник. Коротко кажучи, керували колективізацією в основному прислані Москалі при допомозі місцевих московських запроданців на зразок Лійника та йому подібних.

Пит.: Чи були такі особи в селі, що помагали розкуркулювати? Чи вони також голодували?

Від.: Так, були такі. Тут варто сказати про голову Комнезаму, тобто Комітету незаможних селян, Костя Коломійця, за старанням якого село було поділено на два ворогуючі табори — незаможників тобто бідних, та заможників, нібито богатших, хоч такий поділ був штучним, бо різниця між тими і другим могла бути лише в кількох десятинах землі. Але такий поділ „діли і пануй" допоміг большевикам закріпити свою владу. Але його заступник, прізвища якого вже не пригадую, загинув під час голоду. Вищезгадуваний Михайло Степаненко, який в той час був сільським бухгалтером, повідомив мене, що з організації Комнезаму пережило голод лише декілька осіб. Так Москва заплатила їм за їхню вірну службу. В розмові з Степаненком, Кость сказав: — Обманули нас.

Пит.: Чи були спроваджені з міста агітатори?

Від.: Крім 18–ти агітаторів з 25.000–ників, які спровадив Сталін з Москви, були ще й інші з міст, але, на жаль, я вже не пригадую ні їх кількости, ні також їх імен.

Пит.: Чи люди противилися колективізації?

Від.: Так, очевидно, що противилися. Ще на початку колективізації по нашому району роз'їжджали двоє висланців на прізвища Чермак та Борисов, які агітували за колективізацію. І ось, одного разу їх знайшли вбитими — хтось їх постріляв. Їх поховали в Черняхові на перехресті вулиць біля райвиконкому, щоб всі селяни бачили. А на камінному пам'ятнику вирізали напис: — Інспектор Чермак та Інспектор Борисов, які загинули з рук бандитів.

Як пізніше ми довідалися, Чермак та Борисов на наказ партії прибули в село Дівочки аби зловити т. зв. твердоздатчика, тобто селянина, який ніби то свідомо не хотів заплатити податку як також агітував проти вступу до колгоспу.

Або ще таке. В 1932–му році, одного дня вранці люди побачили коняку, яка сама блукала по селі. Ніхто не знав, чия вона. Коняка була дуже худа — тільки шкіра та кістки. Увагу людей вона притягнула до себе тим, що мала прив'язану до гриви картку, на якій буйло написано: — На дорозі пропаду, а в колгосп не піду.

Пит.: Як карали за спротив колективізації?

Від.: Карали тим, що накладали такі великі податки, що селянин вже не міг їх заплатити. В такому випадку селянина проголошували „злостным неплательщиком," тобто, злісним неплатником податку, на підставі чого зараховували його до категорії

підкуркульників або куркулів, після чого аби ніби то забрати в нього гроші за податок, брати його господарство до колгоспу, а родину вигоняли на вулицю. Не буду йти далеко, наведу приклад свого батька. До 1929–го року він ще якось спромагався заплатити податок. Але на 1930–ий рік йому прислали рахунок аж на 5.000 рублів. Маючи лише 13 1/2 десятин землі, він вже не міг заплатити податку. На цій „підставі" батька забирають, і вивозять все господарство — крім хати — беруть до колгоспу. Звичайно, бачучи безвихідне становище, багато селян аби не бути вивезеними, подавали заяви про ніби то добровільний вступ до колгоспу, і тоді їх майно вже не підлягало примусовій розпродажі „з молотка."

Пит.: Скільки людей повмирало з голоду?

Від.: На це дуже важливе питання Михайло Степаненко, який 1933–го року працював у сільській раді рахівником, дає таку відповідь: — Десь пізної осені — він пише — секретар сільської ради дістав телефонічний наказ від ГПУ аби впродовж 24 годин подати метричні виписки всіх людей села, що померли з голоду в тому ж 1933–му році. Оскільки секретар не міг за такий короткий час виписати стільки метричних виписок, він звернувся до мене допомогти йому в цьому. Взяли ми подвірну книгу, перечитували прізвища мешканців кожного двору і таким способом ствердили, скільки людей залишилося живими. Просиділи ми до пізньої ночі і виписали 176 метричних виписок. Порівнюючи до загального числа мешканців села виявилося, що померла одна четвертина, тобто, 25%–ів всіх селян. Ось такою ціною Москалі довершили колективізацію нашого села на 100%. І далі Степаненко продовжує: — Працюючи деякий час статистиком, я мав нагоду й обов´язок зібрати певні інформації щодо страхувальних (асекураційних) справ, і тому довідався про наслідки голоду також в багатьох інших селах району. І тому виявив, що найбільше вимерло селян в селі Мокренщина — аж 50% до загальної кількости населення в селі. Але були села, де вимерло з голоду „тільки" 25% люду.

Наведу пару випадків людоїдства:

Недалеко села в окремих хатках мешкало двоє братів: Герасим Мушинський, який пізніше став головою колгоспу, та його брат Макар, який мав восьми–річного синка з білою кучерявою чуприною. Він часто забігав до сільради. Але одного разу цього кучерявого хлопчика не стало. Розпитували чи хтось знає, що сталося з хлопчиком. Одна жінка сказала, що бачила його на вулиці, де жила родина Каленика. Старий Каленик помер, жінка його опухла з голоду — також при смерті, а донька Олена, якій було років 18–20, була досить рухливою дівчиною і записалася до Комсомолу. Пішов тоді голова сільради Бухарський до хати Калеників і почав шукати по хаті. І він знайшов: у великому казані в печі знайшов зварене м´ясо, а в прибудівці біля хати був так званий стебник, де зберігалася впродовж зими картопля. На долівці побачив свіжо прокопану землю. Бухарський взяв заступа і викопав хлопчикову кучеряву голову. Він повпихав голову та зварене м´ясо до мішка і забрав зі собою. Надвечір приїхав ГПУшник і забрав Олену, а тіло хлопчика наказав закопати. Олена вже ніколи не повернулася назад до села.

Інший випадок, про який розповів Степаненко. На віддалі трьох кілометрів від села жила самотня жінка з двома дітьми, 4 і 5 років. — Там я не був, каже Степаненко, але їздив відвідати їх голова сільради Бухарський. Коли він повернувся то розповів таке: жінка ще живе, але опухла, а дітей нема. Коли я запитав: — Де діти? — вона відповіла, що: — Вони померли й я їх закопала за хатою.

— Я взяв заступ, відгорнув землю і побачив дитячі скелети, від яких м´ясо було пообрізувано. Жінка підтвердила, що це вона зробила, але, мовляв, лише після того, коли діти вже померли. Прізвище тієї жінки вже забув, але по вуличному її називали „Гіпсівка."

Пит.: Чи залишали селянам присадибні ділянки?

Від.: Так, залишали, і це лише завдяки тим ділянкам люди, не тільки тоді, але й тепер можуть сяк–так прогодувати свої родини. Бо те, що вони одержують з колгоспу є занадто малим аби можна було нормально жити.

Пит.: Наскільки зменшився урожай в порівнанні до збору перед колективізацією?

Від.: Наскільки точно — я не знаю, але він напевно дуже зменшився якщо московсько–большевицький уряд і досі змушений кожного року купувати мільйони тонн збіжжя ззакордону аби не допустити до нового голоду.

Пит.: Чи багато людей втікало до міста або інших околиць?

Від.: Досить багато — але переважно або самотні або бездітні. Припускаю, що яких 25%–ів селян або залишили тоді села назавжди, або принаймні тимчасово й тим самим рятували себе від голодомору.

Пит.: Яка була голівна причина Великого Голоду?

Від.: Голівна або однією з найголівніших причин Великого Голоду 1933–го року було те, що московсько–большевицька окупаційна влада силою забрала в селян харчі аби тим самим якщо не цілком фізично знищити українських селян, як основу української нації, то в кожному випадку в значній мірі ослабити її й тим самим унеможливити відновлення української самостійної держави. Що це дійсно було так, про це можна судити з такого достовірного історичного факту. Згідно з інформацією яку подано було в газеті „Известия" за сьомого травня 1932–го року, з 1.400 мільйонів пудів зернових продуктів, які мали дати сільське господарство СРСР в тому році, сама Україна мала дати аж 434 мільйонів пуд, хоч територія СРСР в той час була в 42 рази більша від території України а кількість населення України тоді становила лише 19% населення всього СРСР, що означало, що українці мали заплатити аж 31% сільсько–господарського податку. Оскільки українські селяни не могли цього виконати, тоді по хатах ходили спеціяльні бригади, які, як тоді популярно казали: — „Под метёлку" — тобто, аж віником замітали всі закутки в хаті, аби цілком і повністю забрати зерно та хліб. У випадку, коли в селянина знаходили закопане збіжжя, тоді такого „злочинця" ГПУшники змісця заарештовували й засилали туди, звідки як правило він вже ніколи не повертався. Вищезгаданий Курбатов, голова сільради Бухарський та два комсомольці в супроводі озброєних ГПУшників ходили тоді по хатах і забирали все — переважно в тих селян, які ще не вписалися до колгоспу. Зерно, яке господині насипали в горщики, щоб заховати, знаходили, висипали в мішки і забирали. На дощці оголошень біля сільради тоді висів великий плякат, на якому великими червоними літерами було написане відоме гасло Леніна з часів так званий воєнного комунізму: Боротьба за хліб — боротьба за соціялізм.

Пригадується такий випадок з одним селянином — Максимом Портним. Він трохи заховав зерна в голову. Воно не було в мішку — згорнув у куток і трохи накрив половою без зерна. Знайшли! Аби покарати господаря, йому причипили на плечі плякат з написом: „Боротьба за хліб — боротьба за соціялізм" і так вели до сільради, а комсомолці вигукували й по дорозі різні нецензурні слова і насміхалися. Максим ішов, похнюпивши голову ніби якийсь злодій, хоч єдиним його „злочином" було те, що він лише намагався врятувати своїх двох дітей від страшної голодової смерти.

Case History OH04

Natalia Oskil, b. ca. 1919 in the village of Pisky–Rad'kivs'ki, Borova district, Kharkiv region, a small village of only 20–25 families. Narrator's father was dekulakized and imprisoned. The family was thrown out of the house. Narrator was taken in by her father's sister, who worked on a vegetable farm in another district. Narrator also worked there, but still became swollen from starvation. She and some of her co–workers ate some food intended for pigs, were caught, the older offenders were dismissed, and all were ridiculed in the *stengazeta.* Narrator describes seeing dead bodies on a trip home in 1933. She lost a sister, aunt, and uncle. When her father was released from prison, he got work in a factory and sent for his wife and remaining children.

Питання: Свідчення свідки Великого Голоду пані Наталії Оскіл. Записана дня 19–го червня 1983–го року в Клівеланді, Огайо.

Пані Наталіє, чи можете подати мені назву села й області де Ви народилися?

Відповідь: Я народилися в селі Піски Радьківські, Харківської області.

Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі? Хто її переводив?

Від.: В 1928–ім чи 1929–ім році переводили комуністи, а хто ж там переводив, ті, що з нашого села були.

Пит.: Чи були випадки спротиву й як реагувала на те Ваша влада?

Від.: Тих, хто не хотіли йти до колгоспу поробили куркулями, позабирали все від них. Декого на Сибір, декого в в´язницу садили, й в ту частину попав мій тато. Пізніше виїхав з того села, а нас залишив. Почався великий голод. Нас із хати викинули, забрали все, а пізніше мене забрала його сестра, десь 60 кілометрів, де вона працювала на огородництві, де вирощували ярину. І я там почала працювати. Я ще не мала 14 років. Там давали їсти яких два рази на день: суп і кусочок хліба. Суп я їла, а хліб залишала й сушила щоби понести до мами й своїх сестер.

Десь вже в 1933–му році я зібраний той хліб забрала й поїхала до мами побачити як вони є. Я мусила йти від потяга 18 кілометрів через ліс. Самого лісу сім кілометрів. Ноги мої також були пухлі. Я не доїдала. Не знаю як я той ліс перейшла, бо там таких як я багато лежало мертвих. Навіть я пізнавала з нашого села. Ледве я добралася до села де я ще більше побачила з нашого села. Ледве я добралася до села де я ще більше побачила і почула. Моя сестричка померла з голоду. Мамина сестра й її чоловік. Наші бувші сусіди повмирали й багато других. Їхніх дітей забирали до таких домів до міста і там їх виховували як хотіли.

Пит.: Чи Вам відомо скільки осіб у Вашому селі вивезено чи ув´язнено?

Від.: Наше село було невелике, думаю, може родин 20 чи 25. Я була тоді ще молода, то ніхто мені того не об´ясняв.

Пит.: Прошу сказати, в який спосіб Ви, особисто, врятувалися від голодової смерті.

Від.: Я врятувалася тим, що я пішла там з мою тіткою і хоч молода була, тяжко працювала. Пухла була, але врятувалася від смерті, а моя мама й другі дві сестри й братик, то тато їх забрав (пізніше, як його з в´язниці випустили) як на працю встроївся. Тим вони осталися живі.

Пит.: Як довго перебував Ваш батько в в´язниці? За що?

Від.: Тільки за те, що до колгоспу не хотів йти. Мав нещасних пару биків, коня і корову, то такий був „кулак," як вони казали, чи куркуль і за то тільки. Не був він такий великий, то його на Сибір не взяли. Коли випустили, то до села не міг вернутися, тільки на фабрику, вже там працювати.

Пит.: Чи знаєте яка доля стрінула священика в Вашому селі?

Від.: Як мені було яких 12 років, церкву нашу замкнули і зробили там театр, а священика забрали й напевно його посадили, бо ми його більше в селі не бачили.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства, що в випадках такого жахливого голоду часом бувають?

Від.: У нашім селі я не чула, але розказувала кума моя з Дніпропетровська, що її сусідка дорізала чи добила дитину яка вже вмирала, порізали й варили, але люди почули, що щось там вариться і зголосили там до управи й від неї то відібрали.

Пит.: Чи пригадуєте собі деякі епізоди з того часу коли Ви перебували на праці в огородництві, на якому влаштувала Вас ваша тітка?

Від.: Добре пам´ятаю, що там було так: на літо, на огородництві, а на зиму дали свиней годувати з другою такою старшою, яка відповідала. Я була молода ще. Ми собі знайшли таке ситко, щоби відсівати трошки муки від свинячого корму. Ми робили собі такі коржі, пляцки, і пекли їх і тим собі добавляли їжі. Не тільки собі, але вже декому помагали. І ось один раз ми пекли їх. Ми не мали де спекти, тільки як свиням варили їсти, то горяче там було і ми там клали і то спеклося. І отже один комуніст йшов і почув той запах і зайшов до нас, почав шукати де ми, що маємо. Знайшов ті коржі за котлами і забрав. На другий день нас покарали, зняли з роботи, але мене, так як я молода ще, не була відповідальна, то мені не така велика кара була, а ту другу зняли з роботи цілком, 200 рублів штрафу, і ще намалювали таку стінгазету, що ми стоїмо, коржі їмо, а свині стоять і роти порозз´являли. Мені тоді дали коней годувати, а її тоді цілком зняли з праці.

Kateryna Lubenko of Nazarivka *khutir*, Poltava region, a *khutir* of about 70 families in which collectivization was carried out beginning in 1931 by outsiders helped by one local man. The others opposed collectivization, and some were arrested and sent to Siberia. "Many" died in the famine. Narrator's father and paternal aunt were arrested, the father dying soon thereafter in the Solovki. Narrator's mother and other paternal aunt died in the famine, as did her brother, sister, and two uncles. Many of the men of the *khutir* were arrested. The local school was closed when the teacher shot himself in despair over what was taking place. After narrator's mother died in 1933, narrator was taken in by the latter's sister.

Питання: Розповідь свідка Великого Голоду на Україні, пані Катерини Лубенко з Полтавщини, з хутора Назарівка.

Пані Катерино, коли почалася колективізація в Вашому селі і коли скінчилися?

Відповідь: Ці дані, на Ваші запити розповів мені мій бувший сусід із того самого хутора, який старший на 10 років і більше пам´ятає. Колективізація почалася під осінь 1931–го року і скінчилася 1933–го–1934–го року.

Пит.: Якої величини був Ваш хутір?

Від.: Не був дуже великий, може 70 родин було.

Пит.: Чи знаєте хто керував колективізацією?

Від.: Колективізацією керували агітатори й один хутор´янин.

Пит.: Чи люди противилися колективізації? В який спосіб?

Від.: Люди противились колективізації. Не хотіли йти до колгоспу. Нічого не хотіли давати і не хотіли робити.

Пит.: Як карали їх за спротив?

Від.: Арештовували й вивозили на Сибір.

Пит.: Чи Вам відомо скільки людей згинуло з голоду, чи від хворіб, чи від побоїв, на Вашому хуторі?

Від.: Дуже багато, пам´ятаю, померло осіб: одні заарештовані, одні закатовані.

Пит.: Чи залишали селянам присадибні площі?

Від.: Залишали дуже мало коло хат.

Пит.: Чи багато людей втікало до міста, чи в інші околиці?

Від.: Втікало, але їх ловили, арештували й висилали на Сибір.

Пит.: Хто з найближчої Вашої родини потерпів у час голоду?

Від.: Тато був заарештований, татова сестра була заарештована. Тато помер за три місяці, його вислали на Соловки, там замордували, а сестра його якось вирвалась, то живою осталася. Друга сестра татова померла з голоду із цілою своєю родиною.

Пит.: А як із Вашими братами?

Від.: Брат мій помер і сестра померла й двоє дядьків померло.

Пит.: Скільки людей з Вашої родини померло з голоду?

Від.: Двадцять осіб з родини померло з голоду.

Пит.: Що залишилося Вам в пам´яті з найраніших літ?

Від.: Пам´ятаю як нас із хати вигнали і дуже багато осіб в одну хату позганяли. Наших батьків заарештували, позасилали, а матері остались з малими дітьми.

Пит.: Чи Ви ходили до школи?

Від.: Я почала ходити, але довго не ходила, бо наш учитель застрелився й школа була розв´язана. Тоді дуже велика колективізація почалася.

Пит.: Чому Ваш учитель застрілився?

Від.: Мабуть не міг дивитися на все, що робилося.

Пит.: Що ще Вам залишилося в пам´яті?

Від.: Пам´ятаю як мій маленький брат із голоду вмирав. Йому було дуже тяжко вмирати: напружувався. Рано я пробудилася, він, бідний, рачком стоїть, я до нього, а він вже неживий.

Пит.: Як Ваша мати давала собі раду? Після того, як батька вивезли на Сибір?

Від.: Мама мала дещо приховане. Свої дорогі речі. Вона решту витягала, продавала і купувала нам хліба. Одного разу вона поїхала до міста, щоби щось купити з сусідом і сусід привіз її мертву, в 1933–му році.

Пит.: В який спосіб Ви, пані Катерино, збереглися при житті?

Від.: Мамина сестра приїхала й забрала мене. Маму поховала. У нас була така яма викопана. В ній тримали зимою буряки і картоплю. Мамина сестра загорнула маму в простирало і поховала в тій ямі.

Пит.: А хто Вами заопікувався?

Від.: Мамина старша сестра не мала дітей, то мене виховала.

Ivan X., b. ca. 1915, lived in the city of Mykolaiv, and often visited a nearby village. Hunger began in 1929 and got worse each year, but the worst was the winter of 1932–1933, especially from November to April. Narrator saw grain shipments from Mykolaiv to Europe with one ship carrying 5,000 tons. During the famine "in Mykolaiv was a huge grain elevator." Narrator stresses the passivity and absence of resistance of the starving, who "died quietly and peacefully" on the streets. Narrator saw many people swollen from starvation with grey–green complexions. Cars and sometimes horses picked up the bodies of those who died in the city. They had fled the villages to seek work and bread. Narrator states that this was the wealthiest part of Ukraine, where only invalids or the lazy were poor. The peasantry was ruined by collectivization and compulsory food procurements. During the famine narrator had daily bread ration of 200 g. Of urban inhabitants, the aged who could no longer work suffered most. "The famine was created artificially, even though the harvest was not very good," and the thousands of ships exporting grain were clear evidence of its artificiality. Narrator believes the famine was created in order to break resistance to collectivization and make everyone a slave.

Питання: Інтерв´ю з 67–літнім чоловіком, що мешкає в Клівеланді, Огайо, який мешкав під час великого голоду на Україні, в місті Миколаєві. Записано 12–го червня 1983–го року.

Відповідь: Пройшло яких 50 років і здається, перед тим як мусив мати це інтерв´ю, що я пам´ятаю все дуже добре. Але як почав готуватися і пригадувати факти то побачив, що залишилося в пам´яті дуже мало. Думаю, що це є найвищий час проводити таку дослідну працю, тому що свідки того Великого Голоду вимерли або вимирають.

В той час мені було 17 років, я мешкав тоді в місті, Миколаєві, в ліпшій частині міста. Вулиці були Спаська, Нікольська, Артилерійська, Наваринська, недалеко від голівної пошти. Все життя я провів в місті; але на Україні, незалежно від того де хто мешкав, кожний мав зв´язки зі селом. Пам´ятаю, в дитинстві я часто їздив в Богоявленське, на лівому березі Дніпробузького лиману. Пам´ятаю діда Левицького, який мав великий сад — особливо виноградник і абрикоси. Пам´ятаю село Парутино, де була старовинна грецька колонія Ольвія. Між іншим в тому місці Дніпробузький лиман дуже широкий, 10–15 кілометрів, другого берега майже не видно. На тому місці, каже історія, Мазепа з Карлом XII переплили цей лиман на конях.

Села були пов´язані з містом близько. Пригадую собі голод. Голод почався якось поволі. Пригадую 1929–ий рік, коли то магазини вже були не такі повні як раніше, але за 11 карбованців я купив собі власноручно хромові черевики (ліпша шкіра). А 1930–ий рік був гірший. Факт: як вдома мама спекла якогось торта, який був жовтий, але яєць в ньому не було. Я зробив якісь коментарі і так роздратував маму, що вона почала навіть плакати. То були початки голоду. Замість яєць дали кукурудзяної муки.

Найгірша була зима 1932–го–1933–го року. Починаючи від листопада до квітня 1933–го року — то був найгірший час.

Багато сказано про той голод. Те, що сказано про голод — то абсолютна правда. Може п´ять, може 10, а може і більше мільйонів померло. Ніхто не провадив статистики. Тих бідних людей, померших з голоду — підбирали, везли й ховали їх у братських могилах.

Миколаїв в той час мав 100–120.000 населення. Це був величезний торговельний порт. Я пригадую собі один факт. Не пам´ятаю, чи це був грудень 32–го, чи березень 33–го року. На рейді Миколаївського порту стояло 32 пароплава, які чекали на зерно. Миколаїв тоді мав найбільший елеватор у світі. І пароплав приблизно на вісім годин насипався зерном і від´їздив. Пам´ятаю, в місті було багато матросів з грецьких, італійських пароплавів і вони ходили до міста досить вільно. Приблизно 5.000 тон зерна вміщалося в один пароплав. Всі бачили й всі знали куди відходить зерно. Йшло до европейських країн, на Середземне Море — може до Греції, Італії — на міжнародний ринок. Приходило воно, тобто зерно, з цілої України — з південої, північної України й з Кавказу. Повторюю, в Миколаєві був найбільший елеватор.

Цікаво було те, що в той час не було спротиву — люди були ніби то спаралізовані. Помирали тихо і спокійно. Раніше бували повстання проти колективізації, хоч вони були незорганізовані і закінчувалися трагічно. На вулицях я бачив сіро–зелених людей, багато опухлих. Інколи бачив людей які помирали і лежали на вулиці. Під´їздили машини а іноді коні — і забирали трупів. В більшости це були люди зі села. Шукали за працею, за хлібом. В місті було трохи ліпше ніж на селах, тому що люди, які працювали, діставали 200, 300, інколи 500 грам хліба. А ті, які працювали на важкій праці діставали навіть і один кілограм хліба. Також до міста інколи привозили з Греції маслинок, це солена риба, або тюльку.

Психологічно люди були придавлені — не було ніяких актів протесту. Все то було придушене і ті найгірші місяці голоду були дуже довгі, без кінця. І зима була якась неприємна. Цікаво, в дитинстві я ловив рибу, навіть руками — бички такі були. Але в той час навіть до моєї голови не прийшла думка, щоб спробувати піти наловити риби. Така можливість існувала, але ніхто того не використовував. Найбільше постраждала від голоду Україна і північний Кавказ — найбільш хліборобні частини. Наша частина України — Херсонщина, Миколаївщина, Одещина — то були найбогатші частини України. Там були величезні маєтки, величезна кількість землі. Коло Миколаєва були маєтки князів, нарпиклад князь Волконській мав 120.000 морґів землі. Селяни мали теж багато — там не було бідних селян. Тільки інваліди, нездібні або лінтяї були бідні. Кожний повздатний був мати велике господарство.

Під час колективізації було все зруйноване. Ще перед колективізацією люди мусили виконувати податки. Держава вимагала все більше і більше. Люди почали ховати те зерно в городах (городи були величезні — пару морґів, 1/2 гектара) — викопували ями, інколи під скиртою ховали те зерно. Але на селах появилися т. зв. комуністичні 25.000–ники які з допомогою „комнезамів" ходили і вишукували те зерно. Сховища важко було замаскувати, бо земля була ще свіжа (два місяці перед розшуками). Вони знаходили те зерно дуже легко. Вживали таку металеву смикавку, якою смикали сіно, і тією смикавкою знаходили місце, де було заховане зерно. Найбільша кара — що забрали зерно. Багатьох відсилали — в більшости відсилали їх на працю на Біломорсько–Вологзький канал. Безумовно били, безумовно інколи когось розстрілювали.

Двацяти п´яти тисячники були особи з російських, а також з українських, міст. То не обов´язково, що їх всіх привозили з Ленінграду.

Пригадую собі свого товариша з дитячих літ. Його тато був учителем школи. Називався він Корній Станішевський — я зустрів його і майже не впізнав — опухлий, обдертий, але допомогти я не міг. Сам в той час я діставав 200 грам хліба. І пам´ятаю, що кожна клітина мого тіла кричала: — Хочу їсти. — Я здатний був ходити до школи, але весь час думав про їжу. Так хотілося їсти весь час. Як надходило літо, наступила весна — з´явилася редіска, цибуля, інколи можна було купити пляшку молока на розі вулиці де я мешкав — селяни приносили. Дуже болісно то собі пригадувати.

Хоч місто страдало так само, як і село, то все ж таки в місті було ліпше, бо село загубило все, а в місті хоч працюючі діставали трохи хліба. Найбільше терпіли старші віком, які не працювали. В містах теж мусили виконувати свою першу п´ятирічку. В Миколаєві були величезні суднобудівельні заводи (будували підводні човни, пароплави — це важлива індустрія) люди мусили трохи їсти, щоб працювати.

Голод був створений штучно, навіть хоч урожай не був дуже добрий, можливо, багато хліба загинуло на полях, але те, що тисячі пароплавів вивозили зерно десь у світ — то лише одне вияснення: спеціяльно заплянований голод, щоб зламати опір населення до колгоспів, щоб зробити рабами кожну людину яка там мешкала. Я надіюся, що історія заплатить за голод нашого народу і засудить Сталіна й всіх тих, що підтримували його. Пам´ятаю прізвища тих секретарів обкомів партії: секретар обкому Одеської області був Вегер. На Дніпропетровщині — Мендель Маркович Хатаєвич. Секретар Сталінської області був Саркіс. Косіор був секретарем КП(б)У. Влас Чубар був у той час головою Ради народних комісарів. Петровський був так званий старостою. Любченко, Коцюбинський (син письменника Михайла) були в Києві.

Пам´ятаю, що я виїхав з Миколаєва в 1934–му році і був у місті Кременчук на Дніпрі (на північ від Дніпропетровська, недалеко від Переяслава), я ходив по тому місті

й бачив як їздив на екіпажі секретар райкому Компартії Борис Левінський(?) з великою бородою й дуже впевнений і задоволений собою.

Але в той час вже трохи поліпшило. З´явився так званий фондовий хліб — не на картки, але були дуже великі черги. Треба було стояти багато годин — тисячі людей в чергах.

Чи чув я про якусь допомогу ззакордону? Ні, ніколи не чув про те, але пізніше я читав про те, як відвідував в той час Харків французький прем´єр міністер Еріо. Не знав я його реакції тоді, але він казав, так читав я, що не бачив ніякого голоду. Але, що голод існував, то багато людей знало.

В містах були такі магазини „торгсини" які продавали продукти лише за золото, доляри, франки й там можно було купити продукти. Пам´ятаю, факт як на весні 1933–го року я зі сестрою пішли до торгсину й за останню царську десятку ми купили трохи муки й сала. Але то вже було десь на весні (березень–травень).

Пригадую собі дуже цікавий факт. Це була весна 1934–ий рік. То було вночі, десь друга година. Я читав. Я мешкав на вулиці яка була по дорозі від в´язниці на станцію. І я почув кроки багатьох сотень або тисяч людей. То було на Артилерійській вулиці — я відчинив вікно й дивився. Не знаю скільки — може 500, може 1.500 людей — і лише жінок. Пізніше я довідався, що то висилали на будівництво Вологдового (?) каналу так званих проституток, тих бідних матерей й бідних українських жінок, які віддавали себе за буханку хліба грецьким і італійським матросам. Але то є абсолютна правда.

Вже все було розкуркулене, все було знищене — то був штучний голод, щоб зламати волю народу.

Пит.: Як поводилися 25.000–ники? Чи були в селі люди, що співпрацювали з ними?

Від.: Двадцять п´ять тисяч людей в Україні нічого не були б здатні зробити. То були свої власні люди, які продавали своїх сусідів. З 25.000 лише один або два могли приїхати на село — і він нічого не знав. То були власні, які підлизувалися до панів того часу, які робили найбруднішу працю.

Процес розкуркулювання: з´являлося декілька людей, найчастіше це було вночі.

— Іване, ти куркуль і ми будемо тебе розкурулювати. Бери все, що можеш на віз і будемо везти тебе на станцію.

І все те їхало на північ — до лісів над Білим Морем. Дуже мало з тих людей вижило. Чув про те, що в Англії десь з´являлося дерево з написами про допомогу (дерево, яке експортувалося до Англії) але це тільки я чув.

Written statement by Kyrylo Shtan'ko (interviewed above as SW65), from Romny district, Sumy region, who lost his mother and four brothers in May of 1933. Their bodies were carted away to a ravine where the cart was tipped over and the brigade leader had them covered with only 15 cm. of dirt.. Narrator was able to find this place only in 1941, when he and his surviving brother reburied them.

П´ЯТДЕСЯТЬ РОКІВ

Блаженна пам´ять моїй родині, яка замордована голодовою смертю комуністичним „урядом" на Україні; їх прізвище Штанько.

Мати, Оксеня, та мої брати Іван, Микола, Володимир, і Андрій. Знищені голодовою смертю в році 1933, в травні місяці, в хуторі Ковалівщина, в одній стодолі–клуні скінчилося їхнє життя.

Ті п´ять трупів вивезено возом до рову, що обкопаний був цвинтар в тому хуторі.

„Бригадири" перекинули того воза й п´ять трупів моєї родини покотилися на дно того рову. Пригорнуті вони були землею лише 15 сантиметрів.

Можливість стала мені з братом відпитати та відшукати їхнє місце, лише в 1941–му році в жовтні третього–четвертого дня.

Відшукати нам помогла пані Уляна Коваль та інші хуторяни.

Удвох, я з братом Василем, відкопали ту „яму," зібрали всі ті остатки в один гріб, та поховали їх на тому ж цвинтарі, хутір Ковалівщина, Роменського району, Роменська округа, Україна. Над їхньою могилою, як свідка невимовно глибокого горя і символ тяжкого терпіння, замученої нашої родини, поставили хрест.

Питаю вас, вороги того народу, защо, за яку провину ви знищили молодих діток, братів моїх, та беззахистну маму? Защо вони терпіли голодуючі муки, дивлячись в небесний простір, простягали руки, щоб хтось дав їм кусочок хліба? Защо ж ви кати так тяжко зкарали їх? Помста ворогові, слава Україні!

Кирило Штанько

Anonymous female Russian–speaker from Kiev, b. ca. 1914, daughter of senior bookkeeper or accountant, lived in Kiev and through personal contacts entered a water management technicum in 1931. Recalls privations in city as well as countryside, food seizures in village. Narrator was mobilized with other students to weed sugar beets during 1931 in virtually deserted village. In 1932, the was sent to Rozdil'na station, Odessa region, where she recalls the villagers there as "living corpses," walking skeletons, with many fleeing to cities and dying there. Narrator heard about human meat sold in urban markets and tells about a famine orphan that her mother saved..

Жили мы в Киеве, мой отец работал главным бухгалтером и я считалась, дочь служащего, а таких не принимали в средниее учебное завидение.

С большим трудом, после краткой работы в магазине и влиятельной справки по знакомству, мне удалось поступить в Гидромелиоративный техникум в 1931 года; мне было 17 лет.

Время очень тяжелое, коллективизация и раскулачивание зажиточных крестьян. По приказу партии эти люди считались: врагами народа, эксплуататоры народа.

Был голод как в городе так и в селе.

Именем партии у крестьян забирали всё и тянули в колхоз, с угрозами, руганью и побоями „приглашали" в колхоз крестьян. Тот, кто не хотел, этапом гнали Бог ведует куда. Бедняков оставляли в избах, а богатых выгоняли и из избы.

Крестьяне умирали целыми семьями, сёлами, а землю надо было всетаки обрабатывать, безграничные поля, работали полу–мертвые крестьяне и им на помощь опять именем партии гнали из городов: рабочих, студентов, солдат–красноармейцев.

Ну, кто из горожан мог знать как сеять, как пахать?

Потом под именем „Субботников" продолжали свой план.

В октябре подошла и наша очередь, т.е. нашего технукума — „на неделю по уборке сахарного буряка." Не помню куда нас привезли поездом, а потом надо было идти пешком. Дороги размыты от дождя, холодно, пасмурно.

Одежда наша городская, я первый раз в моей жизни увидела поле сахарных буряков.

Одна группа подкапывала лопатой; вторая вытягивала, третья обрезала листья.

Четвёртая сносила в большие кипы бураков.

Жили мы в одноэтажном доме типа барака, когда–то была школа. Занятий не было, т.е., не было детей и село почти пустовало. Давали нам такую пищу, чтобы не умереть с голоду и оправдание было — кормили.

Спали на полу на соломе все подряд девочки, а в другом классе мальчики.

Удобств никаких — один краник с баком воды в уборной ... помещение не отопленное, очередь в уборную, руки помыть — это событие, какое там было мытье утрами...?

Завтрак — кипяток и кусок чёрного хлеба на целый день, а сахар? Надо сначало убрать сахарный бурак, вот тогда и сахар будет...

Неделя прошла, вернулись в город — идут занятия дальше.

В городе тоже не легко с продуктами, каждый день всё труднее и труднее, везде очереди, а люди злые, голодные, ругаются.

Где мы занимались, почему то не было электричества и горели керосиновые лампы, они стояли на табуретках, это и наше отопление было, пять штук ламп, заделывали дежурные по классу. Стояла вонь керосина, в носу копоть, а на лицах чёрные мушки... Весёлая юность ... а кишки марш играют ... строим социализм!

Пришла весна 1932 года, зачёты и на практику.

Я получила назначение под Одессу, станция Раздольная, там строили новый совхоз в степи, бурили артизианский колодец — вода нужна.

Мне надо было собирать образцы земли, что вытягивали из глубины земли, потом графики, стенгазету и т.п.

На станции Раздольная меня встретил мастер, мой начальник.

Простой милый рабочий, всегда молчаливый. Подводу он получил в совхозе, лошадь это „коща безсмертная" и вот на соломе сидя мы поехали.

А надо было ехать километров двадцать пять если не больше. Это было в середине июня, жара, степь и поля. Проехали вдали деревушку, окна забиты и не слышно лая собак... по обочине лежат мертвые лошади и стоит ворон ... дальше собака ... мне так страшно стало и я с ужасом думала, куда это я еду? Что там меня ждёт?

А мой мастер посвистывает да лошадь полгоняет, делает вид, что ничего не видет. — Нет, нет — да и буркнет что то. Потом я поняла, что он меня боится, но мне было ясно, что он думал: ничего — превыкнете. Тут совсем напал на меня страх...

По дороге мы никого не встретили, ни одной живой души...

Когда это я ему сказала, то получила ответ: — Все на работе.

Когда мы подъехали к нашему совхозу, нашу телегу обступили дети, старухи и даже более молодые. У меня схватила спазма в горле, я не верила своим глазам, куда я приехала и что я вижу.

Вся эта толпа мне показалась такая полная, толстая, но еле двигалась. Одеты в тряпках, некоторые в душегрейках (это на вате) совсем не по сезону.

Везде грязь, кипы муссора и т.д., а вдали вижу вышку артезианского колодца. Получила я крошечную комнатушку в бараке, кровать прошлого столетия, а солома вместо матраца ... все удобства на улице, вола привозная из деревни бочонками возил юноша. Получали мы маловато воды, добро, что был лиман не далеко, так я там и мылась и купалась, а соль смывала прийдя домой.

Ми приехали после обеда и нам было разрешено пообедать с мастером. Столовая это большой барак, земляной пол столи и скамейки из досок забитые в землю ножками. Принесли нам миски с баландой такой, что смотреть было противно, конечно без хлеба, но пару ложек мамалыги. Хорошо, что я взяла с собой ложку, дали старые деревянные ложки. Но самое ужасное, это все не солённое, на столах нет соли. Пока мы ждали наш обед, в столовую потихоньку подходили люди всякого возраста, всех глаза были устромлены на нас и наши миски, голодные устремленные глаза, что берешь в рот... еда не шла в горло ... каждый надеялся на щепотку, перепадет им в рот.

— Почему нет соли? — спросил я мастера; он шопотом мне сказал: — Не видишь какие ходят люди? А если им дать соль то будут пить, а раз много будет воды то и кожа лопнет, а кто будет лечить?

Вот только тогда я добрала, что ото не нормальная полнота — это опухоль, и кожа на лицах без морщин, все натянутое и блестит жёлотоватого цвета, и каждое резкое движение им грозит — смерть. Эти люди были не работники больные, освобождёны доктором. Почти я ничего не ела, отдала ребёнку лет пяти, у него такой большой живот и голова, а сам худой, что страшно смотреть.

Вечером когда собрались все, с поля на ужин, это были противоположны „дневным." Пришли скелеты — работники, худые, изможденные, грязные и конечно голодные.

Это так ужасно было смотреть на этих „живых трупов" и с каким удовольствием они ели эти помои. Потом я ходила позже, чтобы не видеть этого ужаса.

Я получала деньги за мою работу и каждый свой свободний день (а была пятидневка, каждые пять дней пятого, десятого, и т.д.) ходила на базар в деревню пешком, по 10–12 километров туда и обратно, чтобы что–то себя купить, такой стол меня довел до желудочного и кишечного заболевания, я худела и силы мои падали.

Очень редко удовалось мне что–то купить, за большие деньги.

Была зелень, помидоры, огурцы продовались по шуктам. Этого я не могла есть, но пару яиц и кусок хлеба — это не так просто и всегда мне это удавалось.

Начались ужасные боли, рвоты, пробыла я до конца августа и совсем больная уехала. Много ужасного видела на базаре, лежали люди на сене или соломе на земле с протянутыми руками, что то бормоча.

Когда в совхоз собрали первый урожай й дали с урожая печеный хлеб — тут люди набросились как и надо было ожидать, не видя и не понимая, т.к. дали по килограмму, и начали люди падать на ходу. Ведь нельзя много есть при таком состоянии, они не понимали и смертность увеличилась.

Для крестьян земля это — всё у них в жизни, потому так они геройски не сдавались идти в колхоз и совхоз.

— Лучше смерть, а не отдам моё добро нажито кровью и потом — а партия их за это наказывала, все запасы под ключом были закрыты, как для деревень так и для городов.

Приказ партии ни перед чём не останавливались, а люди, чтобы отчаянные типы(?).

Приказ партии — так жестоко исполняли, против тех, кто не шёл добровольно и не сдавали своё добро. А благодаря им и город голодал, конечно прямой расчёт — тогда все крестьяне пойдут в город — а кто будет работать на поле?

Все эти труженики земли умирали от голода, а детей посылали в город искать приют, с протянутой рукой. Их не приписывали, не принимали на работу, ютились где только могли. У нас на кухни спал один мальчик. Это общая кухня, где было пять хозяек. Моя мама была на базаре и этот мальчик подошёл к ней прося милостыню; ему было лет десять, мама дала ему корзинку, чтобы он поднес ей к дому. Бедная мама не спускала его с глаз чтобы не удрал. По дороге одна его распросила. Оказалось, что он круглая сирота „папка умер и мамка," он из деревни пришёл пешком. Мама переговорила со всеми хозяйками кухни, конечно были против, он может принести вошей, всякую заразу. С большим трудом уговорила мама хозяек. Его сама ускупала, тоже на кухни у нас не было ванной, ходили в баню. И вот под нашим кухонным столом устроила ему постель. Днём он бегал, просил милостыню, на вокзале кой кому подносил чемоданы и т.д., а вечером прибегал замерзший и голодный и шнырял под стол. Потом он перешёл на подработки на пристань, встретил своих односельчан и они его забрали. Такой хороший мальчик был, что когда он уходил всех благодарил, а маму особенно. Спустя много лет пришёл парень приличного вида и спросил мою маму; оказался, это тот мальчёнка, что спал под столом. Выбился в люди и пришёл показать себя и ещё поблагодарить — вот тебе, это истинная правда.

В городе на базарах продовали пирожки с людским мясом, это очень каралось законом, а какая была спекуляция, какие цены, уму не постижимо.

Вот тогда и „торгсин" был открыт, на валюту, золото и серебро, выкачка драгоценностей у горожан. Благодаря этому „торгсину" и мы остались живыми, но бедная мама пропадала целыми днями „авось" что–то достанет и в магазине. Были большие очереди, выдавались номерки, но спекулянты всегда были первыми и номерки не помогали для простого народа. Умирали и в городах, особенно одиночки. А в колхозах, кто работал, получал „трудодни" по сбору урожая, получали натурой третьего качества, не очищенное зерно и гнилье и т. п., и этим должны были жить опять до нового урожая, это уже было в 1933 году, деньгами тоже получали копейки на соль, на спички. А весь урожай шёл якобы в город — но в городах была карточная система и тоже не всегда можно было достать и по талонам — конечно это больший процент всё шло под замок партии. Люди были счастливы, если удавалось что–то принести домой из еды. Думаю, что до 1935–го года такое было состояние всех.

В 1934 году опять я попала на практику в Яготин в село. Состяние крестьян чуть–чуть улучшилось, но беднота была ужасная — кроме хат ничего они не имели, тайно держали пару кур — это всё их было богатство.

Страх гнал на работы в совхозы и колхозы, но работали „спустя рукава" чтобы только был записан „трудодень."

Всё, что тут написано, это мои личные воспоминания, то, что сама пережила в молодые годы.

Л.Н.

Olya Ilkiw, a resident of Australia and child during the famine sent the following statement dated August 25, 1983, to the Harvard Ukrainian Research Institute. Narrator states that her family was dekulakized in 1930 and that she lived with her uncle thereafter. During the famine her house was searched for food and she herself was starving. Narrator mentions fear of cannibalism and the death of her brother during famine. On Easter 1933, her teacher asked the students to all come to school dressed in shabby clothes to show disrepect for the holiday; when narrator fainted, the teacher said it was because she had stuffed herself with eggs, to which narrator answered that she had not seen an egg for two years. Narrator tells of eating roots and grass. Of an extended family of 35 persons, narrator lost her entire family, except for her mother.

„Як згадаю, то гірко заплачу."

Я є одна із тих сиріт мучениць, що пережила ті тяжкі часи голоду. Розкажу Вам лише те, що лишилося в пам´яті моїх дитячих роках, бо ж це все сама пережила, а тяжко пережите ніколи не забувається.

Ось ще в 1930–му році коли більшовицька влада розкуркулили моїх 30–ти літніх батьків (а їх таких в цьому селі було вивезено аж 35 родин), я вже із трьох–річним братиком лишилася в дядька, брата тата.

Сумні були дитячі часи, бо все ходила й шукала батьків. Ось якісь одніеї ночі прийшла група мужчин — це були назначені бригади для викачання хліба й різних харчів) і забрали все з хати і двору. Лишилась нам криштальна українська водичка у колодізях. Пий і їж.

Вставши рано ми вже хотіли щось з´їсти, а то нема нічого. Тітка вже почала вигрибати муку, яка ще лишилась по кутках скринь.

Спекла перепічку, так нам казала, наїлись і підкріпились, а що далі? Ще десь гарбуз закотився в куточок, чи морквина, або навіть горішки чи зернята ще десь по кутках лишились.

І от ми як ті хробаки вишукували ті рештки, які ворог не загарбав, але й тому був кінець.

Біда — хоч сядь та й плач.

Почали ми йти в ліс, дерти кору з дерева, а пізніше бруньки, терти то й з водою пекти та й їсти.

На теперішній спосіб життя може то були мінерали й вітаміни, які кріпили нас.

Прийло Різдво, тішились, бо підемо колядувати, може щось від когось дістанемо, та крім Хресної Мами, яка знайшла ще в торбі пару лікових горішків, ніхто нам нічого не дав.

Був у селі чужинець — ніби болгар, ветеринар, чули, що ніби то він дає по грудочці цукру, пішли там, та й направду, пощастило, дістали.

Хотіли ще раз іти, але передумали, бо може більше вже не дасть, бо пізнає, що вже раз були.

Це був останній рік в нашому житті, як ми колядували, бо церкви вже були закриті і все змінилось, люди налякані, переживали.

Але ж надходить Новий рік, треба піти до Хресної Мами ще й посівати, але чим, жита, пшениці не має, чим же посівати, найшли коробочку сірників, зраділи, о візьмем це. Прийшли, защедрували: — Сію, сію, посіваю, з Новим роком поздоровляю, сійся, родися жито пшениця, льон поколіна, щоб вам наша хресна голівка не боліла.

А Хресна в той час пішла шукати знову до комори по щось для нас, а ми в той час сірниками посівали. Та й страх дістали, а що ж скаже Хресна Мама. Діставши по пару як камінець сухих сливок, ми якнайскорше тікали з хати, але виявилось, що хресна не мала ані одного сірничка і хотіла якраз іти до сусідів дістати огню, а то наче Бог послав цих бідних дітей з сірниками. Холод, голод, пустота — їсти хочеться, почали їсти полову, яка колола в животі, жолудь, жий приготовлений на зиму для виней, був як звариться такий гіркий, як полин, а на вигляд, точно бронзова фарба, ну ніяк не ліз в голодний рот.

То так дожили до весни, привикли до голоду та отак і ходили ніби й не треба їсти, отак лазиш, ніби то щось згубив і не знаєш де його й шукати, в´янеш, сохнеш, а тоді як кваша пухнеш та й по всьому. Тяжка смерть голоду, болнеча, великі муки дістає людина. Ось наша сусідка мала мале дитятко, а чоловіка десь на дроборубню забрали, була сама холодна й голодна. Тітка каже: — Щось не видно Ксені, а побіжіть, подивіться, як вона там є.

Побігли, стукаєм у двері, тихо, заходим, а вона ніби спить серед підлоги, а мала Віруся сосе груди мами. Говорили, а вона мовчить. Повернулися додому, розказали, а тітка і каже: — Напевно й вона померла, бо, вчора таке саме було в селі. Пішла тітка, а вона й захолола, а малятко ще й за молочком шукає, не знало бідне, що мамочка вже й не живе й її не пригорне й не нагодує. А ось сонечко пригріло, травичка носики показує, кропивка листочки висовує з під чорної землі, а для нас це божий дарунок. Почали ті листочки жувати, а як підросла борщик з кропиви варили, різні корінці з землі витягали, смоктали й так себе рятували, але багато не дочекалось побачити ту кропиву на корінці, попухли і померли. Лежали на вулицях як колоди, бідні люди, збирали їх на гарбу і везли до однієї ями, без трун, без священиків, без церков, безбожництво запанувало, все від людей відібрали. По лісах, житах. говорили, було повно людоїдів, яких ловили й в в´язницю відрізували їм язики. Стежками через жито ніхто не відважувався переходити. Були такі страшні випадки, що страх Вам про це й говорити. І там і мій маленький трьох—річний братик умер, не дочекавши тієї рятуючої кропиви та лободи. Тяжко було для батьків у в´язниці сивірські почути, що їх одинокий синочок Сергійко помер, серце розривалось на куски, сльози заливали по чорним від переживання лиці. Та ворог того не чує, не бачить, тяжке пережиття, а ще гірше сироті вмирати без батьків. Мене вже послали до школи, але я була безсила, як павутина, мліла вже й падала. Почув це мамин брат і скоренько приїхав із другого села й врятував від смерти, захованою картоплею й капустою під снігом. І так я ожила. За пару місяців вони ж послали до школи, десь перед Великоднем. Пам´ятаю, як в Великодную п´ятницю моя учителька сказала, щоб ми оділись в найгірший одяг на Великдень й прийшли не до церкви, а до школи. Я голодна в клясі зімліла й висунулась з лавки на підлогу, було ще більше таких випадків, що мліли, плакали, що голова, живіт болить.

От моя учителька була жидівка, а гарна, здорова, говорить до решти дітей ось таке: — Бачите діти, Оля наїлась сьогодні на Великдень багато яєць й їй не добре стало, а я то чула, хоч і була напів жива й як вже підняли мене, поклали на стіл, я прийшла до себе й плачучи сказала, я уже два роки як яєчка не бачила, я ще в роті сьогодні нічого не мала. На це вона нічого більше нам не сказала. Сьогодні, говорить вона: — Ви всі мусите стати жовтенятами, а вони мусять мати коротке волосся й жовті краватки.

І от закривши двері і вікна, всім нам якийсь мужчина видно перукарь попідрізував наші заплетені коси.

Ідемо додому і на все село плачемо, що нам таке зробили. Пригадую також, як б. п. мій дядько орав, а я за відерко й за ним почала з землі такі як пальчики білі солодкі корінці збирати, дядько запитав: — Що це ти, дитинко, робиш?!

— Та я збираю корінці, наваримо каші.

Став дядько Данило й гірко заплакав: — Хто ж тобі це сказав?

А я кажу: — Ми вже то їли в тітки, там де я раніше була.

Він підійшов до мене, поцілував у голівку й сказав: — Іди дитинко в хату, бався, або читай буквар, а про їжу я вже сам подумаю, як і чим вас нагодувати. Пішла в хату, сіла біля печі, підкидаючи туди дрова й плачу. Це зауважила бл. п. тітка Юхима й сказала до мене: — Що є, Олю?

А я лй відповідаю: — Ви мені даєте їсти, бо я не маю тата й мами. Було їй тяжко почути від дитини ці слова, вона також заплакала й сказала: — Так, Олюсю, дивися, ніхто ще нічого не їв, бо ще нічого не найшли.

Хотіли з полови пасочку спекти, але зліпили полову з водою, всунули до печі, а вона розсипалась й нам так сумно було, ніби все на світі пропало.

Бігаючи в клуні ми знайшли старе темне куряче яєчко й так ним тішилися, ось зараз наваримо юшки й то якнайбільше. Налили повний баняк води, а яєчеко розбили й влили до води, а то розплилось і нічого не вийшло — бо ж і солі не було; зажурились, ані паски, ані юшки, тут так хотілось пообідати, а то як в поганого кухаря нічого не вийшло. Весна, сонечко чим раз краще гріє, пшеничка наливається молочком, а ми по неї

смокчем, а бригадири то вже взнали й із батягами на конях нас із неї виганяли. Зав´ядалися молоді яблучка, а сусідка, Бабця Димидиха, й каже мені: — Поліз Олю на яблуню й нарви тих яблучок, хоч вони ще гіркі без смаку.

Це був сад моїх батьків, а в хаті жив перший голова колгоспу, якийсь чужий чоловік. Він зауважив, що якесь дівча на дереві, підійшов до мене й каже: — Ану, злазь. Я тебе зараз добре кропивою напечу, я тобі добре покажу, як лізти на чуже дерево.

— Добре — кажу без страху, бо це мій сад — зараз нарву трошки яблучок, бо я голодна й тоді злізу.

— А ти чия така розумна?

— Я донька Якова, це наш сад.

Опустив він голову й сказав: — Ну, добре, нарви й більше не приходьне, але я ще й до другої яблуньки — солодкої — лазила, але він не зловив, бо то було ззаду хати. Пам´ятаю, як то ті овочі люди несли на посвячення до церкви, а в цей чорний рік, всі ті були вже мертві й ніхто вже тих гарних кошиків із овочами, медом, квітами не ніс. Все було ще мертве, ледве ходило по світі. Люди були безсилі, виснажені, обдерті, голодні. І так і мій братик не дочекався батьків, за яких уклякнувши кожного ранку молився, щоб батьки повернулись додому. Із 35 родин, лишилась лиш одна моя мама, яка оце тепер на 84–му році життя 18–го червня 1983–го року померла. Не дочекався, помер сиротою Сергійко.

Оля Ільків
25–ого серпня 1983–ого р.

Brief written account, "The Law of August 7, 1932, on Safeguarding Socialist Property and Taking Peas." In late 1932 in Cherniakhiv district, Zhytomyr region, a man in his early thirties named Omel'ko was ordered to join the *kolhosp* by the New Year, and he performed various jobs there. At harvest time he was arrested for stealing some peas, which he did not deny, and was publicly tried in the village club. He said he took them because he was hungry, was sentenced to 6 years forced labor and never returned. Since he was young and healthy, narrator believed he must have been killed by the NKVD "as a dangerous witness."

Закон від 7–го серпня 1932–го року про
„розхищение социалистической собственности" і в´язка гороху

В селі жило подружжя Романа Логвінчука, як повернути з нашого села на дорогу до села Вишполя то з правої сторони дороги друга хата це була садиба Романа.

Це подружжя дітей не мало, у вересні місяці 1931–го року, я щось робив у своєму дворі, нагло почув сильний крик жінки, яка кричала й кликала на допомогу, від мого двору до місця, де кричала жінка на допомогу не було більше як п´ятсот метрів, а кричала вона біля невеликого ставка, виявилося, що чоловік Роман пішов до ставка, щоб помитися, роздягнувся, став на кладку й раптово упав у воду та потонув.

Феодосій Мовчан, який прибіг скоріше за мене, пірнув під воду й притягнув Романа до берега, люди, що збіглися, витягли на берег і робили різні заходи, щоб урятувати життя, після пів годинного рятування, всі переконалися, що він таки мертвий.

Про цей випадок сільрада повідомила районову владу, до села приїхав лікар, щоб ствердити від чого помер. Після розтину, лікар ствердив, що він не втопився, а дістав серцевий удар, а упав він у воду тому, що стояв над водою.

Зісталася вдова, прожила вона самітно рік, під кінець 1932–го року пристав до неї у прийми Омелько (прізвище призабулося), це був мужчина років 30–35 здорової будови, як усі, так і вони мусили вступ до колгоспу. Від початку 1933–го Омелько працював у колгоспі на різних роботах. У жовтні місяці вечором, повертаючись з праці, він зайшов на поле де був скошений горох, нав´язав в´язку гороху на шнурок, який мав зі собою, закинув в´язку на плечі, і направився до своєї хати, з цією в´язкою його зловив бригадир, склав акт крадіжі, а голова колгоспу відіслав акт до району, бо був такий наказ.

У час жнив, а то що і перед жнивами, де лише були поставлені полукіпки снопів, колгоспник брав рядно та палицю, а в ночі йшов у поле, де були снопи жита, пшениці або ячменю, розстеляв рядно, клав сніп на рядно, та був палецею по колосах, обмолотивши декілька снопів, складав снопи на місце, де вони були, а рядно з зерном забирав до хати, відчистивши від полови зерно, молов у жорнах і мав декілька буханок хліба. „Молотили" в ночі всі колгоспники, щоб можно було жити та ще й працювати в колгоспі.

Це діялося в моєму селі, це діялося в цілому Черняхівському районі, і це саме діялося по цілій Україні.

Немає двох думок, Москва докладно знала про це усе, тому 7 серпня 1932–го року видала закон „про розхищение социалистической собственности". Цей закон був надрукований в газетах, він передбачував за найменшу кражу наглі суди та покарання від чотирьох до десяти років, а окремих більших випадках, вищі мірі покарання — розстріл, ці суди були остаточні й відклику до вищої інстанції не підлягали.

Влада району, отримавши від голови колгоспу з нашого села акт про крадіж гороху Омельком, негайно вислала виїздну сесію районового суду з двома міліціонерами. Суд відбувся в залі сільського клюбу, бригадири колгоспу наказали колгоспникам зайти після праці до клюбу, де будуть судити Омелька за крадіж гороху.

Омелько навіть не заперечував кражу, а казав, що він голодний, що він узяв горох, щоб зварити горохову зупу, і щоб не йти ранком на працю цілком голодним.

Суд пішов на нараду, як повернулися, читають присуд.

Іменем соціялістичної республіки, підсудний Омелько, що допустився кражі в колгоспі гороху, чим порушив священну недоторкальність соціялістичної влади, за

законом від 7–ого серпня 1932–го підлягав покаранню на шість років примусових праць у виправно–трудових таборах, суд остаточний і відклику не підлягає.

Два міліціонери забрали Омелька зі суду до районни, а звідтіля етапом на Сібір.

Проминуло шість років у 1939–ому році, Омелько не повернився до села, цей закон від 7–ого серпня 1932–го року є нелюдяний, лише оскаженіла Москва може видавати такі закони, а такі засуди компромінтують Москву та її уряд, тому НКВД подбало, щоб такий свідок як Омелько до села не повернувся.

Він був молодий й здоровий то міг пережити шість років примусових робіт, видно НКВД його фізично знищив як небезпечного свідка.

"A Brief Testimony about the Establishment of Soviet Power in My Village" —Anonymous male b. 1910 in the village of Huzhivka, Ichnia district, Chernihiv region, into a family of farmers. Lived with parents until 1930 and finished seven–year school in the town of Ichnia 7 km. away. Narrator was exiled to White Sea canal in 1930. His father had four brothers and one sister, all born between 1850 and 1875. All were poor or middle peasants. Aunt, a nun in a Kiev convent, perished in 1921 when the Bolsheviks destroyed the convent in which she resided. Two uncles starved to death in 1933. On mother's side, one was dekulakized and fled. Two other brothers were arrested. Most of the members of narrator's generation departed to various places, and no one knew who went where. Two members of our family died in the revolution. The authorities in this village were in no way responsible to the village poor. First head of village authorities under the Bolsheviks, A. Staiets'kyi, was previously unknown to the villagers but was educated and disciplined, receiving instructions from the Ichnia Party circle. Staetskii organized the local *komnezam.* Soon thereafter a Communist Youth League group arose, led by Petro Misechko, who also got his orders from Ichnia.In describing system of recruiting secret informers, narrator recalls the case of Mykola Chuiko, son of a well–to–do family, was allowed to join the *komsomol* but was expelled for hooliganism and drunkenness. He then went around the village acting like a drunk and hooligan, but was secretly readmitted to the Communist Youth, for which he acted as a *provocateur* and informer. Kulaks were called in for "talks" at the village council and were arrested, thereby creating an atmosphere of terror in the village such that those who were not arrested "sat completely quiet." A witchhunt for kulaks was carried out, with the victims sent to the Far North in Russia to concentration camps. Those who could not pay taxes were assigned higher taxes. The *komnezam* voted supplementary taxes. No one protested for fear of being exprropriated and taken away as a "subkulak." Jewish plenipotentiary, alias "Comrade Patricide," was sent from Ichnia to the village. Narrator describes meetings and agitation in the village and misidentifies 25,000–ers as all sent from Russia.

НАЙКОРТШЕ СВІДЧЕННЯ ПРО СТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ В МОЄМУ СЕЛІ

Я народився 1910–го року, в селі Гужівка, Іченського району на Чернігівщині. Батьки мої були хлібороби. До 1930–го року я жив при батьках. Закінчив семи– річну школу в місті Ічні за сім кілометрів від Гужівки. Україну я покинув у кінці 1930–го року. Мій батько Кузьма Іванович К. мав четверо братів і одну сестру, які народилися між 1850–им і 1875–им роками. По соціяльному стану всі були бідняки, або середняки. Батькова сестра, а моя тітка, була монахиня в однім із київських монастирів і померла при спротиві як у 1921–му році руйнували більшовики монастир в якім вона перебувала. Дядьки — Павло й Юхим — померли в 1933–му році з голоду. Інші родичі по батькові голод пережили, дякуючи виробленому стилю життя аж занадто невибагливому. А все–таки померти їм помогли роки голоду — недоживлення.

Родичі по материній лінії: один був розкуркулений й втік десь далеко з України. Теж саме зробили й інші три брати, що до розкуркулення не належали, але були заарештовані. Всі вони були хлібороби й трималися давно заведених у нас традицій. Більшість дітей від батькових і материних братів пороз´їжджалися так, щоб ніхто не бачив і не знав, хто куди поїхав. Родичів стало дуже мало, бо родини почали складатися з чоловіка й жінки, одної або двох дітей, а не по п´ять або вісім дітей, як було перед голодом.

В революцію загинуло дві особи з нашої родини. А владу творили в нашім селі не обов´язково біднота. На першому місті при творенню такої був А. Стаєцький, що ніхто не знає й звідки він появився в Гужівці, в часи революції. Добре грамотний, воєнно

дисциплінований. Отримував інструкції від Іченського осередку комуністичної партії. Навколо себе організував активніших людей з сільської бідноти, що згодом стала організація „Комнезам" — Комітет незаможних селян — Ця вже стала міцним інструментом, ударним, проти всіх раніше заведених порядків. А незабаром народився й Комсомол, керував ним Петро Місечко. Молодь, темна, була рада служити всім, не поцікавившися, чи то для добра суспільства чи на зло. Секретар комсомолу Гужівки, П. Місечко, отримувавв щотиждня з міста Ічни „циркулярное распоряжение", тобто папірець, що розсилався в кожне село й в нім були виписані інструкції, як поступати з тим чи тим мешканцем села. Завів своїх власних сексотів („секретные сотрудники"). Раз був такий випадок: одного хлопця, Миколу Чуйка, сина заможних батків, запросили стати комсомольцем. А одного разу, цього комсомольця вигнано з рядів комсомолу з барабанним тріском ніби за хуліганство й пиятику. Тепер ходив Микола, бувший комсомолець, по селу п´янствував, хуліганів, висловилював антирадянські побрехеньки. Але те все було штучне, бо Микола й надалі залишився комсомольцем, тільки таємно. Селяни думали, що він справді проти радянської влади і перед ним висловлювали також дещо проти совєтів. І так через таких комсомольців радяньска влада всіх знала, хто за неї, а хто проти й помаленьку виарештовала всіх, кого цей сексот спровокував до відкритих балачок. Це один із типових сексотів, якими були часто бувші арештовані, бувші офіцери царської армії, церковні робітники та інші.

Куркулів по одному, по два викликали на „розмову" до сільради й там їх арештовували, цим створювали атмосферу страху, що й ті, яких не арештовували, сиділи зовсім тихо. Тоді якогось дня активісти комнезаму й комсомолу заїхали попід двері куркулів, посадили їх з їхніми родинами в сані (бо скільки я пригадую це робилося пізної осени або зимою і відвезли до Ічні, а звідтіля товарним потягом на далеку північ у Росії до концтабору. Розкуркулений з собою міг узяти зі собою господарства стільки, скільки в руках піднесе. Часто, опріч законного податку, накладали додатковий податок: — Ось, ваше село мусить дати 500 рублів додаткового податку.

Тоді спеціяльно комуністами підговорений комнезамець внесе пропозицію: — Ні, товарищі, наше село може дати рідній владі не 500 карбованців а 700 карбованців.

Це звалось, що селяами добровільно дали „встречных" 200 карбованців. Та й після цієї данини повернулися ще, за добавкою. І ніхто не протестував. А хто відважився сказати слово захисту свого господарства, такий уважався за підкуркульника і такого на заслання. А прислані в село з Росії тисячники повалилися лагідно. Своєю присутністю в селі чи де невідимо й нечутно задавали тон перемоги совєтів. Жидівських радянських провідників були найбільше й вони найкраще робили „инструктаж" Гужівцям. Сьогодні вибиратимуть голову сільради. Тут секретар Гужівського комуністичного осередку товарищ Стаєцький селянам відрекомендовує приїзджого уповноваженого з міста Ічні: — Товарищі селяне, для проведення цих важливих виборів, голови сільради, іченська ком. ячейка скаже прийшла нам із допомогою, прислала нам одного вірнішого ленінця, комуніста товарища Убийбатька. Цей представник від іченського осередку компартії скаже нам маленьку доповідь. Наснажить нас, так би мовити, пролетарським чуттям, щоб ми знали, кого треба вибирати й чому.

Вірний ленінець почав: — Тавахищи кхрестяне, нам надо вибхать такой пхедседатель, пхостите, голову сельсовета, чтобы он не имел свой хатака, ну чтобы он был бедён, пастух, или хоботник у богача кулака.

Це був 25.000–ник із глибокої Росії Єврей, що навіть по російському говорити добре не вмів, бо й народився не в російській імперії. Його прізвище Убийбатько безумовно, наскоро видумане, воно, бачите, українське, а він сам його вимовляє „Убєйбатькі." Тоді було заведено таку „моду." Геть від буржуазних предразсудків! А його славне словоблуддя — „чтобы он не имел свой хатака" — стало ще на довгі роки в Гужівці виразом чогось негативного.

Селяни, що слухали один другому підморгували, чи ліктями підштовхувалися так незамітно солідаризувалися між собою і тільки так виявляли один другому свою насмішку над Убийбатьком. А інколи присилали для якоїсь пропаганди іншого тисячника, який поводився перед селянами нарошно некультурно, чухав штани зпереду й ззаду, розставивши ноги, вживав нецензурних слів, щоб сподобатися найнижчому прошаркові суспільства, щоб малоосвічені селяни думали: — О, це чоловік з нашого робочого люду а не якийсь там гнилий інтелігент.

Після голоду вже не видно було людей естетично, гарно зодягнених. Тепер зодягалися в просту фабричного виробу одежу. Не тільки в містах, але й в селах появилися звідкісь багато новоприбулих людей. Для створення голоду слуговий інструмент комнезаму відіграв важливу рішальну ролю, бо безземельне бідне селянство, отримавши від радянської влади наділи землі, щиро відплачували земледавцям, радянській владі й дуже ретельно брала участь у розкуркулюванні. Всякі тисячники не дуже себе такими реклямували а ходили всюди тихо, чемно й виконували свою місію дорадників, знавців ленінізму, навертачи все на російський спосіб життя, а комнезам та активісти з приємністю їм прислужувалися. Вводилася всякі новотворені ідеї, що все пильніше ставили люди під нагляд і контролю влади. Так заведено паспортизацію на весні 1933–го року. Я в той час жив у місті Сталінград на вільній висильці перед тим відбувши трьохрічне перебування в концтаборі на Біломорсько–Балтійскому каналі, як антирадянський елемент, то мені в пашпорті відмовлено і послано далі на Північний Схід.

Mykhailo Borovyk sent the following documents to the Harvard Ukrainian Research Institute ca. 1983 when he was 74 years old, the first being addressed "To the Administration of the Ukrainian Section at Harvard University," in which he states that others could also list those who died in their villages, but that he felt compelled to do so now, while living memory could still dispute official denials that the famine ever took place. This is followed by "How was the Famine Brought About in Ukraine?" which portrays the famine as the culmination of a plan worked out in the Kremlin to destroy the Ukrainian nation, starting with dekulakization and collectivization and continuing with food seizures and the law of August 7, 1932. In 1932 narrator was a prisoner in Kiev's Lukianivka Prison, where "many were shot for gleaning a few ears of grain." Then, he was transferred to Nizhyn to help repair the old prison there, which was being used as a departure point for people being sent for forced labor on the Baltic–White sea Canal. There and in Kiev, he saw many prisoners pass through, including former officials. He was freed on June 10, 1933, and travelled via Chernihiv to his native region in Polissia, witnessing much starvation and death along the way. Narrator lists by name many of those who perished in the area of the Noryns'k *sil'rada*, Ovruch district, Zhytomyr region. Also mentioned is the *khutir* of Rudnia, which belonged to Noryns'k *sil'rada* and lost half of its population during the famine.

До голівної управи Українського відділу при Гарвардського університеті:

Висилаю Вам ці мої спогади про голод на Україні, бо рахую просто гріхом, щоб знати імена родичів і сусідів і про них не згадати перед світом, що вони згинули від московського геноциду. Уявіть собі, що я маю 74 років мого нещастливого життя, та голод був тому 50 років, то всетаки, що те страхіття так врізалось в мою пам´ять, що ніколи воно не вилізе, поки я житими. Багато забув імен і прізвищ, але описав тих, що ще не забув і бачу їх сьогодні в моїх думках умираючих з голоду.

З кожного села є по світі люди, що можуть дати теж свідчення, хто й де умер з голоду. Але причина є така, що те страхіття переслідувань і терору так залякав нарід, що і тут у вільному світі бояться щось говорити проти того московського терору, бо ж ще й сьогодні американське „правосуддя" поруч з московським вишукують тих, що боролись проти Сталіна й його терору.

Мені багато давно дораджували, щоб теж нічого не писав, бо кажуть: — Що воно дасть це все? А собі пошкодиш, бо ж американцями, обвинувачуючи їх за те, що був поліцаєм чи старостою села при німцях.

Чи це є вина бути поліцаєм і старостою села? Чи поліцаї і старости сіл давали накази на всі гітлерівські злочини? Кому американці прислуговуються? Андропову чи іншим які сьогодні цілі села й міста разом з народом знищують? Але шукають якогось поліцая чи старосту, щоб приховати свій сучасний злочин. Тим вони убивають дух утікача й цим приховується злочин світової темної змови проти всіх народів світу.

Свідомий тому, що коли московські кати дізнаються, що це я написав про цих померлих з голоду, то поступлються на мене різні обвинувачення, що нібито й я робив якісь злочини. Уявіть собі становище утікача з СССР.

Але час і прадва своє діло зроблять. Народи світу прозріють і розрахуються зі злочинцями й покажуть перед світом всі їхні злочини. Винуватять дядька зі села, що він був воєнним злочинцем, вимітував комори, був міліціонером чи поліцаєм при німцях. А хто давав накази на виконання? Того не судять. Скільки злочинів зробив Юрій Андропов? То можна мірати мільйонами: розстріли, замореними з голоду, убиття розуму в псіхушках, при допитах. А тепер в Авґаністані: ґазами, виманням живим людам очі при допитах, що передають про ці звірства тепер по радіо. Такому кату американське правосуддя дають в його криваві руки на справедливий суд того, що боровся проти Москви.

Коли б цей страх над українцями пропав, то б ми докладно знали скільки умерло з голоду, розстріляно, вислано на Сибір.

Я боровся й борюся без зброї, а завджи моя зброя є правда й чесне відважне слово.

Бажаю вам успіхів на добро нашому поневоленому українському народові.

Залишаюсь до Вас з пошаною,
М. П. Боровик

ЯК РОБИЛИ ГОЛОД НА УКРАЇНІ?

Ця кремлівська затія не сталась за один день чи рік, а це йшла підготовка далекойдучих плянів на знищення нашого народу, щоб заселити Україну родичами кремлівських катів. Але знищення українського народу ці пляни залишились в діях на здійснення, бо можна тим доказати, що тиск на селян ішов не роками, а щомісяцями новими податками, різними заготівлями, ще до колективізації. Колективізація творилась кличами на знищенння кулака як клясового ворога, а це вже є підстава на знищення кожної людини, яку призначать на знищення. Коли закінчили нищення заможних селян, то на середняків накладали не посильні податки, а коли селянин не міг виконати, то такого звали „твердоздачником" і забирали все за не здачу хліба й грошей в державу.

Ще мало було на пляни знищення українського народу заможних і середняків, бо ще багато було бідноти, то придумали обвинувачення біднякам як підкулачники, що нібито йшов кулак на Сібір і залишив бідноті свою кулацьку сопилку, щоб грав нею й агітував проти Радянського Союзу.

В 1929–му році, в серпні місяці ухватили всіх тих по Україні, що були на списках у ГПУ, а ці списки писались в зародку комуністичної влади. Ось цим є доказ, що пляни на знищення народу були плянами далекойдучими. Було поділено тих, що забрали на висилку, бо особливо молодих відважних було направлено на Соловки й інші місця півночі, на скоре винищування, а деяких селян у Іркуцькі ліса на роботи, хто був здоровий й придатний до роботи, а остальних старих і дітей просто в тайгу на голодову смерть.

Голод і тиф докінчів ще першої зими всіх старших людей, залишились діти і то не всі, та більші діти зрозуміли свій рятунок і рішили йти до залізниці і розсипатись по станціях і втікати хто куди. Але не близька це була дорога до станції, а потрібно було йти дітям багато днів голодними й ночувати в холодній тайзі. Це мені розказав мій земляк Петро Павлів Гаєцький з хутора „Чабан" бувшого Словечанського району, Житомирської області, що його батьки згинули ще зимою, а він разом з дітьми залишеними в живих йшов до станції й втік на Україну як безпритульний. Хоч багато прийшлось йому попадати в різні арешти й допити, та в приюти, але нарешті дістався на Україну й бачився зі мною і розказав своє життя й долю всіх тих, що були направлені в тайгу на знищення.

Заможних і підозрілих тих, що рахували їх свідомими українцями вислано, а з остатніми почали підготовку до голодої смерті. Вже в 1930–му році прислалали з Москви пляни здачі хліба щомісяця, то новий додатковий плян хліба, м´яса й всього того, що мали селяни. Дуже хитрий плян був, що в кооперативах давали сіль і керосину на світло хати тільки за шкірку: кота, собака й інших творин і звірят. Дали наказ сільському активу вбивати по селах всіх котів і собак, та забирати кури в селян підступом агітації на користь п´ятирічки, та часто не питаючи господаря забирали кури силою. Грошові податки були аж п´ятеро: податок, самооподаткування, культ–збір, походне, забезпечення за будинки, але у кого згоріла хата, тому ніколи нічого не дали, бо казали, що в тебе був комінь не в порядку, а то ти не був обережним з вогнем. Найтяжче було з позичкою держави як „облігації", що мусово було на рік місячною заробітньою зарплатою всім мешканцям України. Селяни не мали за що купити солі, а мусили платити позику, бо таким, хто не платив, продавали його хатину в корість держави. Ще додаткові були податки як: пожертва на кадри, МОПР і різні визвольні закордонні революції, що обголювали населення до підготовки голодової смерті.

1931 рік був рік кооперативної обдираловки, що привозили якусь мануфактуру (крам) і хто хотів щось купити, то мусив платити за нагрузку (накидку) додаткового чогось того, що воно нікому не було потрібним. Особливо ганебним було, коли селянинові накидали нічну госпітальську посудину, що коштувала дорого, й на що вона

селянинові? Або й дорогокоштовні дамські радикулі, що були браковані в продажі з замоклими дзеркалами, та навіть дерев´янами лопатами, що б відкидати сніг, а це все було коштовне по цінах державних. Витягували гроші як тільки було можливо з селян, а в кооперативи везли шовкові панчохи жіночі, помаду на обличчя, пудрю, малювати губи, та горілку, щоб селянин забивав цвій розум і нічого не думав, що йому йде смертельна біда. В кожній сільраді й в колгоспі сиділи щоденно з району предсідники від райпарткому і виконавчого відділу, дивились і слідили за рухами в селах, щоб ніхто нічого не міг собі заготовити на їжу, бо все було в колгоспи: земля, тяглова сила і машинерія.

1932–ий рік, це вже найтисніше притиснули селян, бо навіть видали указ, що за кражу державного майна карається смертью, в цьому законі передбаченний злочин кражі зірвати колоска зерна на колгоспному полі селянинові.

Я вже тоді був в Києві в Лук´янівській в´язниці, де стрічався з смертниками за колоски, а особливо розповідали мені про одного хлопця, що працював на комбайні і під час ремонту до суду, суд так називали „виїздна обласна секція", яка засудила того комбайнера на смерть, зразу по відрізувати в нього всі ґудзики на штанах, щоб тримав штани руками й завезли в Київ, де був розстріляним.

Багато було розстріляних за колоски з перших місяців, а тоді замінювали цим смертникам десяторічним в´язненням, щоб використати ще з них силу й поступово на рабські праці знищити. В цьому році пішла погоня на здачу золота, але де ж в селян було то золото? Може й було в кого з багатіїв, то їх ще ограбовано в 1929–му році, коли вислали на Сібір. Почали за золото турбувати всіх, у кого підозрівали, що він має те золото. Цікаві методи були так званим „Валютчикам", що вимагали від них золота. Зачиняли їх в літню пору в камеру, тісно було в камері і горячо, а для них ще й палили грубку в´язничну, яку ніхто ніколи не палив і зимою, підігрівали їх і не давали їм не їсти, ні води напитись. Потім через кілька днів дали їсти трошки хліба й оселедців щедро наділювали, щоб добре наїлися. Але води не давали, а по черзі викликали слідчі ГПУ й ставили перед ними води в графині й казали: — Хочеш води напитись?

За шклянку води п´ять карбованців золотом. Коли хтось сказав, що дам п´ять карбованців, такого зразу брали на чорний ворон і везли до його хати й питали, де ті п´ять рублів? Вони знали що, де є п´ять, там є й більше. Ця кампанія пройшла майже за три місяці й витиснули золото й попускали всіх по домах і працях тих, що вони раніше працювали, але тих, що не були українцями. Українців за золото рахували капіталістами, куркулями, а куркуль був на списках як ворог народу на знищення. Працював я на господарчому дворі й носив передачи ті, що люди передали своїм родичам і міг говорити з людьми про причини арештів. Ті, що були розстріляними, то поворочували назад нередачі і писали „Вибув з речами". То було пекло страшнішим як його легендарно описав Данте. Було в Київі в голівному корпусі регулярно 15.000 людей у в´язнених, а поруч був слідчий корпус, що теж не менше було в нім. День і ніч йшли чорні ворони й навіть грузові прості машини з тими, що везли їх на розстріл. Було два наших в´язнів, що прізвище були одного Суворий, а іншого Божий. Ці два чоловіки копали щоденно яму на цвинтарі Лук´янівському на померших у в´язниці, а один, возив їх і скидав як сміття зкидають. Щоденно було не менше як 15 осіб мертвих, але розстріляних мабуть було більше.

В 1932–му році, перевезли мене не ремонт старої в´язниці як фахівця муляра в Ніжин, бо там робили пересильний пункт, що потім направляли на Сібір, а особливо на біломорсько–балтійській канал, щоб його викопали українців й там залишили свої кістки так, як і в колишньому Петрограді. Закінчили ми цей ремонт ще при кінці 1932–му році, але почала в´язниця працювати в перших місяцях 1933–го року. Кожний день прислали з районів: Носовка, Талалаївка, Бахмач і навіть з Київа, що не вспівали впоратись від щоденних етапів приходів і від прав направлення в´язнів оформлення в Ніжин і на дальшу відправку за призначення ГПУ.

З одним етапом з Києва пригнали одного голову райвиконкому Бобровця, Київської області на прізвище Халімон. Як велику шишку комуністичну, то його взяли на господарчий двір в бугалтерію, а ночував він у нас в´язнів, що були на господарському дворі й обслуговували ціле місто різмими тяжкими й брудними роботами. У в´язниці пропадає всяка гордість і принуджування освіченими не освічених, а всі були нібито одна страдальна родина. При моїй з ним делікатній розмові, за що його осудили він цей

Халімон сказав так: — Перший плян здачі хліба по району ми виконали, прийшов другий плян так його називали: зустрічним плянам, якого вже було тяжко виконати, але пробували й цей виконати. Коли ще приходить додатковий плян здачі хліба, а вже були випадки, що люди були пухлі від голоду. Він каже, що я написав до Києва, що хліба на селах немає, бо селяни вже є пухлими з голоду, а йде зима, то будуть умирати з голоду, то хто тоді буде за це відповідати? Замість письменної відповіді приїхала обласна виїздна секція суду й дала Халімону вісім років в´язниці за наклепи, що люди пухнуть й вмирають з голоду, та, що приховує куркулів по селах, що не дають хліба. Багато я бачив у етапах голів сільради, колгоспів, районових робітників, що так їх судили, що не виконували хлібоздачі. Ці пляни були вищою світою темною бандою, що тільки руками Сталіна й Кагановича було виконано над українським народом. Уявіть собі, що 1933–ий рік, голод, люди вже вмирали з голоду, хліб забрано, а тварин і звірят що забрано раніше, а щоденні податки хліба й грошей доводило до нових судів і смерті в районових в´язницях, де давалі 150 грам хліба на день і холодну воду. Найбільше вмирали в районових в´язницях, а кого ще живого пригнали на пересільний пункт, то скоро й там помер, бо був виснаженим до краю як скелет з шкірою.

Пригадую я весною ще в прикінці лютого 33–го року, де з Носівського району пригнали великий етап самих жінок, а з інших районів того ж самого дня пригнали багато чоловіків. Ніжинська в´язниця була малою, тому того ж дня забрали в Ніжині п´ятеро церков під в´язницю, а їх в Ніжині не бракувало, бо на все місто було 35, а один католицький костел. Нам наказано як робітникам в´язням привезти дошки до тих церков і покласти на підлогу. Жінки трусились з холоду, нагріли собою трохи мерзлі стіни й почала вода капати на жінок. Вони просили хоч гарячої води, але де її взяти? Котли були малі в в´язниці, а влада на те й забрала їх, щоб знищити матерів у в´язниці, а діти самі вдома помруть. Я питав їх, защо вас арештовано? Всі казали, що за невиконання хлібоздачі. Уявіть собі, що кожна з господинь мала чоловіка, що пішов на Сибір, та діти вдома залишились голодними в холодній хаті, а її мордують за хліб, що вона вже його півроку не бачила. Хто міг таке видумати над нашим народом? А всетаки, що Бог колись це все порахує нашим ворогам. Доказ ясний, що це був геноцид над нашим народом, бо тих жінок помордовано в районових в´язницях, направили в більші в´язниці, де їх мордували в церковних мокрих будинках і хворих потім нібито по розгрузки направили додому, бо вже діти померли з голоду, а матері хворі довго не витримували. Це методи московської інтернаціональної банди, бо навіть мене в 1934–му році забрали в район і нас було 550 осіб арештованих і продержали нас 10 день, а потім погнали до міської лазні, вікна повідкривали, надворі заметіль і мороз був 33 ступнів, а нас роздягли наголо й мусили в чергу здати свою білизну на дворі в дезенфекцію, а тоді в лазню. Пустили горячу воду і потім крикнули: — Выходи!

Вийшли голі й босі на сніг і заметіль, а тут нам кажуть, що одяг ще не готовий, бо потрібно нагнати пари до 250 градусів. Після цієї московської бані зроблено нам суд тройкою, поставили нас в чергу й за дві години 550 осіб перейшло перед ними й всіх вже помітили кого куди. На ростріл, на Сибір і додому. Я попав якраз додому й тим залишився жибим. Але зимою зі села Красносілька на призвище Хрус, Макар, який мав 85 років життя, прийшов ще додому й помер від запалення легенів, бо й його разом зимою парили. Це очевидні методи нищення нашого народу й хай ніхто нам не морочить голови, що то нібито Сталін будував колективізацію й індустріялізацію, й йому був потрібний хліб, бо в Росії не було ніякого голоду, бо ж наші люди їздили по Росії й бачили, але не можна було зі собою везти їжі більше як один кілограм, бо по вагонох ГПУ все відбирано в українців. Наше діло в´язничне було обслуговуватився таки роботи: скотобазу, міськраду, маслозавод, та всі роботи, що зв´язані з в´язницею: пекарня, млин і загот зерна. Приходилось мені возити часом обід в´язням на ці всі об´єкти праці в´язням, та бачити особливо на маслозаводі, де вичавлювали оливу з льону, соняху й кользи, навіть макуху запаковали в скриньки й вивозили її за межі України. Оливу під´їжджали шестерни й наливали повними й теж йшло за межі України. На заготівля зерно було стільки ще різного збіжжя, що вистачило б на декілька областей на спасіння голодуючим, але крім війська, що стояв 119–ий полк в Ніжині, в´язниці, та тайного закритого розпреду ніхто не мав права там отримати ні одного кілограма, бо це контрольоване було ГПУ і парткомом. Оце таке влада народна, що так дбала за нарід. Кожний ранок бачив трупи умерших селян, що приходили в місто, а з міста далі не було

сили повернутись. Підбирала мертвих міліція. Наша в´язниця мала місце на 800 осіб, але було завджи поверх тисячи, хоч кожний день приймали й відправляли етажи на північ, то навіть деколи було двое етап в кожному етапі на 40 вагонів в середньому по 40 людей в вагоні. Але додаткові приміщення ці церковні, теж помішались в´язні на відправку на півнії. Мене звільнили 10–го червня 1933 року, їхав через Чернігів і там мав пересядку, бачив пухлих з голоду і розмовляв по дорозі з пасажирами й розповідали всі, що вскрізь голод і смерть. Це поліські райони, що були багатими на природні рослині: гриби ранні, ягоди ранні, лісові бурячки. Багато жаб, їжаків, різних коренців, зілля, особливо польового щавлю, що має такий смак як і свійський щавель, що варили з нього борщ. А особливо на Поліссі садовили багато картопель на спирт в державу, тому рано весною перекопували картоплища і викопували мерзлу картоплю ту, що десь загубилась при збори, та мала в собі перемерзлий крохмаль, що хоч трохи мав неприємний запах, то мав поживність як крохмаль. Все це давало спасіння народу поліському, а степове населення того не мало, тому там більше померло з голоду. Приїхав я додому, та вже багато з моїх сусідів померло з голоду, а брат мій був пухлим і вода поза шкірою робила його світлим немов зі шкла виллятимм В Норинській лікарні був лікар на призвіще Бурий, він ходив по селах і радив людям яке зілля не є шкідливим, а якого не їсти. Коли минув 1933 рік, то в 1934–ому році уряд дав наказ лікареві дати статистику скільки умерло людей за 1933–ий рік. Та встановити причину смерті кожному. Він так подав як було: умер з голоду, з недоживлення й всякі мали причини. Приїхав хтось з урядовців в цівильному і сказав, що все переписав наново і підставив хворобу всякому помершому, бо „з голоду" написати, щоб це було в Радянському Союзі — це контрреволюція. Бідний лікар Бурий сидів цілими днями і ночами з страхом і підставав кожному мерцю з голоду: тиф, запалення якоїсь частини тіла і всякі вигадки, бо знав, що це є відповідальне діло писати правду. Коли я робив ремонт лікарні, а він той лікар знав добре мене, що я сидів у в´язниці й за що, то при розмовах про голод він цю таємницю мені по секрету сказав, просячи мене, щоб я нікому цього не розказував, немов відчував, що доля мені призначить описати це страхіття.

Хто не вмер з голоду, та дочекався жнив, то думав, що колгосп щос дасть з перших жнив для їжі, бо ж колгоспник заробив трудоднів і належало йому по колгоспному законі заплатити збіжжям. Але в кожному з колгоспів були представники з районів і при молотьбі наказ нікому ні зернини, поки не виконають в державу податків, засиплять насіння, всі колективні потреби: коням, свиням, коровам, а тоді вже дадуть на трудодень. Дали вже зімою, як сніг упав, але з таким законом, що йде до лісу, виріж 30 кубометрів лісу в державу, а тоді принеси справку про виконання і отримаєш хліб той, що ти його заробив у колгоспі. Отакий московський хліб насущний.

Вернувся ще до 1932–го року, коли присилали різні добавочні пляни на виконання хлібоздачі, то вже не було куркулів, а бригада ходила від хати до хати й коли знаходила збіжжя не в активіста, то казали, що це кулаки в тебе перехувують й забирали й те, що заробив в колгоспі. Було й таке, що заходять в хату посіпаки і беруть все підряд навіть те, що було десь в горшку приготовлене до варення на обід. Це може хто назве перебільшенням, то не забудьте того, що навіть з плеч здирали одяг за нездачу в державу грошей й хліба.

Сьогодні різні Копелеві признають за свою участь у насильній колективізації нашого народу, їх голод, але по причині мабуть тій, що і сам був таким учасником, то змякшує погляди на голод і терор. Всі ті, що робили насильну колективізацію були учасниками перше по розкуркуленні народу, по викачки зерна, худоби, складали акти й направляли до ГПУ. Їх сьогодні ніхто не ганьбить з нас і не карає, авторитетними вони по заході в демократичних країнах, для них відкрити дороги по світі без страху. А ось коли той недобиток, що врятував своє життя зіллям, та під час не воював за сталінський терор, такий є страшною людиною на заході, бо нібито помогав Гітлеру проти Сталіна, та проти сталінських аліянтів. Сьогодні змітають цілі міста й села по світі зовсім без підставно, вина є та, що їх хочуть винищити так, як нас на Україні, щоб їхні землі заселити собою, нищать вогнями, ґазами, роблять страшні тортури над полоненими, перевищують навіть Гітлера своїм терором, таких тепер уважають сильними й авторитетними, з ними торгують і допомогають в їхньому терорі. А ось що для них страшне — це колишній український староста сели, що німці під силою терору ставили, та поліцай, що слідкував за вуличним рухом, той став найбільшим злочинцем, бо потрібно

приховувати чужою опінією свої сучасні злочини. Дідів старих вишукують на терор і знищення та його родину ограблювати те, що своїм кровавим потом заробив на старість. Злочинів чимало є по світі, але вірю, що колись буде і за це все ганебна подяка. Злочин прихований московськими катами, що перевищує 20 мільйонів народу з почином революції до цих пір. Наші українські історики зводять нанівець голод і нищення народу, думають цим покажуть себе добрими істориками. Але я вірю в те, що прийде час, що при розвалі червоної диктатури все те винесуть з глибокого підземелля, бо ж все є записане і сховане б глибинах землі в Кремлі, тоді український нарід засудить тих істориків, що фальшували й лізли в те, чого не розуміли. Голод був на знищення народу, минув голоду, то почався нечуваний терор в 1937–му році і тягнувся до вибуху війни в 1941–му році. А війна зробила посилений терор в нашому народові від німців і НКВД. Закінчилась війна й в 1946–му році знов голод на Україні, знов пухлі, людоїдство, висилки, розстріли, що не припинюються до цих пір. А чи хто на це звертав і звертає увагу в світі? Товарищ товарища не судить...

Старі кремлівські кати наїлись і напилися крові людської й самих вже не має, а що вони залишили за собою? Таке залишать і сучасні. Це лихо почалось на нас українцях, тепер посунулось по цілому світі, тому, варто подумати тим, що ще мають волю і добробут, бо це страшне мариво нависло над цілим світом. Де тільки комунізм не вліз, там неволя і голод, бо система марскизму є обдуруючою філософією на словах, але діло показало, що така система є рабська і терористична, та хаотична в господарці.

Дорогі мої земляки й родичі, що ви згинули від страшного голоду! Чи ви думали, коли вмирали від голоду, що вашу смерть хтось опише, щоб ваші імена й муки не пропали? Гірка моя доля і болі моєї душі за прадву від мене вимагали давно, але обставини життя були на перешкоді це все описати. Я вже є старша людина, відживаю свої дні мого життя, що Бог мені накреслив, тому бажаю, щоб ваші імена й муки були відомими всьому вільному світові, бо ж ви гинули тільки тому, що родились на добрій землі, яку ворог завжди мріяв і мріє заселити собою. Описую імена померших Норинської сільради, Овруцького району, Житомирської області на Україні.

1. Лавренчук, Павло федорович.
2. Мороз, Йосиф Аврамович.
3. Ващука Миколи стадейовича син
4. Сергейчук, Дмитро Архипович, його дружина Єфина й дитина.
5. Рабушей, Павло й його дружина.
6. Мищенко, Тихон Денисович.
7. Куліш, Сидор і його двоє дітей.
8. Балюк, Стахій і його син Олексій.
9. Балюк, Пантелеймон і його дружина і дитина.
10. В Чуха Степана четверо дітей.
11. Сергейчук Федосій і його син Василь.
12. Ващук Стадей.
13. Сергейчук, Аркадій і його брат Андрій, їли колгоспного коня, бо були пухлі й майже божевільними, то їх забрано й розстріляно в районі Овруч.
14. Кравчук, Данило.
15. Рабушей, Йосиф Романович і його дружина Ганна й діти.
16. Рабушей, Роман і його син, кого ім´я не пам´ятаю.
17. Ващук, Никодим і вся його родина.
18. Ващук, Василь і вся його родина.
19. Троє родин Шанбір, імен не пригадую.
20. Лукянчук, Трохим і його дружина.
21. Боровик, Настя.
22. Гарбар, Синафон Макарович і його діти, один тільки залишився, а одну дівчину в селі Бондари вбито й з´їджено одною родиною, яку в районі було розстріляно.
23. Боровик, Михайло Мифодійович.
24. Боровик, Кіндрат Пилипович і його дружина Уляна й діти.
25. Лавренчук, Роман і вся його родина.
26. Палія, Івана дружина.
27. Гойчука, Левка дружина.
28. Гарбар, Терешко.

29. Гойчук, Денис Якимич і його дружина Малашка й діти.
30. Гойчук, Антін Якимич.
31. Гойчук, Яким.
32. Гудилко, Денис.
33. Лавренчук, Домна Данілівна й її приймак і діти.
34. Редчук, Хотина Трохимовна.
35. Редчук, Степан Андрійович.
36. Гудилко, Мефордій і вся його родина.
37. Гарбар, Федір Макарович і вся його родина — четверо дітей й дружина.
38. Гудилко, Василь і вся його родина й його батько.
39. Гудилко, Анатолій з родиною.
40. Лавренчук, Христофор з родиною.
41. Лавренчук, Харитон, дружина, шість діток, залишився один хлопець.
42. Лавренчук, Омел´ян і його дружина Федора.
43. Лавренчук, Макар Омел´янович.
44. Пижик, Віктор.
45. Шанбира, Опанаса донечку знайшли вже такою, що ворони вийняли в неї очі.
46. Бортун, Микола.
47. Мейнарович, Соловій і його дружина.
48. Боровик, Лаврин і його дружина Марія й діти.
49. Боровик, Савка Петрів.
50. Бортун, Яків і його двоє синів: Левко й Андрій й донькаа Настя.
51. Рабушей, Андрій з родиною.
52. Петрук, Степан.
53. Дем´янчук, Гордій і його дружина.

Хутір Рудня, що належав до Норинської сільради, там було поверх 30 хат. Майже половина вмерло з голоду, знаю прізвища як Таргоній, але імен не пригадую, хоч знаю їх по обличчях. Багато вже забув за довгий час, але знаю з розмов секретаря сільради й перевіряв сам під час війни, то Норинська сільрада мала 500 дворів і 500 осіб умерло від Голоду. Хай й ця цифра доповнює вінок на пошану полягшим з голоду й засуджує марксівську програму боротьби пролетаріяту проти селянства й інших національностей.

Хай буде вічна пам´ять, мої земляки й родичі, що згинули мучительною смертю з рук кремлівських катів, а для всього світу хай буде осторога, щоб і вони в такому лиху не згинули, як це сталося на Україні. А про тих пухлих з голоду, висушених, прибитим розумом, то того тяжко описати навіть і тому, що це все бачив. Чи не пора обдуматись навіть сучасним кремлівським вожакам, щоб засудити своїх колишніх вождів? Це дало б тільки для них користь, бо вже приховати перед світом тяжко.

Михайло Боровик

Case History Misc06

Wasyl Barka, b. July 16, 1908, in the Poltava region, celebrated Ukrainian writer and author of *The Yellow Prince*, the critically acclaimed novel on the famine, was kind enough to send the following memoir on his experiences in the Ukrainian–speaking Kuban Territory, now Krasnodar Territory. Narrator visited several Cossack *stanitsas*, where the death toll was massive. The situation there closely parallels that in Ukraine, being, if anything worse, and narrator saw dying peasants in Krasnodar and human meat sold in the market. Because of its autobiographical details, this account will be of considerable interest not only to students of the famine but also to students of Ukrainian literature.

Кубанський голокост

В літку 1928 року, через гострі конфлікти з місцевими партійцями в шахтарському селі Нижному („Сьома рота") на Донбасі — я, шкільний учитель — на пораду приятелів, виїхав до південно–українського краю: Кубані, що приєднаний до Російської РФСР.

Коли там, у столиці краю Краснодарі, проголошено було іспит до ново відкритого українського відділу філологічного факультету то, підготувавшися в літній час, я витримав іспит.

Вільними днями, в кінці тижня, виїжджав трамваєм до місцевості, що зветься „Сад Роккеля"; на озерному острові були покинуті господарями рештки на городах, тамошні рибалки вільно брали дещо, і я також. Далі трамвай віз, за 10 кілометрів, до станиці Пашківської: до базару. Порівняльно з Донбасом, переважно гірською місцевістю, тут, на чорноземі, що належить до найбагатших у Европі, відновилося за роки НЕПу сільське господарство на поважний добробут. Двори впоряджено: майже, як було перед революцією на Україні (народжений 1908 року, я бачив їх); хати побілені і вкрити гаразд; біля них розведено під вікнами квітники; сади і городи — в доброми ладу; хліви і сараї — чисто вдержувані; багато домашньої птиці; свині з поросятами вільно пасуться, навіть виходячи з пролазу на широчезні вулиці, до трав´яних окраїв, або лежачи там, гріються на сонці. На базарі — повно молочних і м´ясних виробів, городини, овочів. Диню можна було купити за декілька копійок. Достаток у станиці, що втопала в садах, під тополями і високою церквою, склався досить подібно, як за старорежимних часів. Люди — добре відживлені і запопадливо хазяйновиті. Мова українська, як на Полтавщині.

В студентські роки, на запрошення співучників з факультету, часом їздив з ними в станиці. Одна з них положена близько до гір, і можна бачити незподалеку від неї дивовижну скелю, що по–адигейськи зветься Собероаш. Вигляд заможної станиці і побут схожі до пашківського. В домі бездоганна чистота її власники спокійні і привітливі; весь час клопочуться коло господарки.

Одного разу помандрував я пішки через пригірські станиці: З українським населенням, і через декотрі т. зв. „лінійні", з російським, зовсім при згір´ях, наприклад: Тамбовська, Саратовська. Побувши трохи біля моря, повернувся також пішки, через інші станиці; всюди той самий образ побуту: в повних достатках і тільки в адигейських аулах він дуже набагато бідніший, при півмісяці над збереженими тоді мечетами. Зрідка зустрінуться солідні доми, криті бляхою.

Друга моя мандрівка двомісячним вакаційним часом пролягла, знов пішки, при дрібних коштах, через станиці: Афіпську, Сіверську, Абінську, Кримськ, а далі через гори і через порт до приморського містечка з назвою: Геренджік (оглянути на горі, над ним, славетний доісторичний дольмен — „богатирівку хатку"). Відійшов пішки назад, до Новоросійська, і потім до Анапи. Звідти — через станицю Варениківську. Вона мала добрий побут, як інші, хоч тут двори якісь замкнути. Навіть і при хаті, що тримала на дверях, звернених безпосередньо на вулицю, — напис: „Молитовний дім евангельських християн". Але коло дверей стояла гостинна лавка — відпочити подорожньому чоловикові. В роки НЕПу скрізь церкви, синагоги, мечети і різні молельні були відкриті з вільними відправами.

Більша замкнутість дворів, мабуть, спричинена тим, що недалеко, різко гористо і зарослою місцевістю, порізався шлях, біля якого довго діяли розбійники; а один перехід навіть називався: „Вовчі ворота".

Домандрувавши в Темрюк, я звідти добувся до Озівського моря і, корабликом через нього, до Керчі і Феодосії (колишня Кафа) — в Криму. Після повороту, відійшов через Словяньск понад річкою Кубанню, в напрямок до Краснодару, через прибережні станиці. Скрізь та сама картина українського побуту, забезпеченого дбайливо працею. В однім місцевості, трохі віддалік від великих станиць, був хуторок з к о м у н о ю: так офіційно, на її вивісці, називалась добровільна артіль. Коли я зайшов до крайньої незамкнутої хати, — там нікого не було: всі працювали в полі. На довгому столі стояла миска з молоком і поряд хліб. Записка при них запрошувала перехожого підкріпитися, що я і зробив. Помандрувавши далі, при річці, вже в станиці (забув, здається, в Єлизаветинській) під вечір, постукав до одного двору і зайшов; велетенські пси накинулись, але господарі скоро вибігли і відігнала. Привітливі, вони на вечерю дали миску борщу і хліб. У домівлі — гарна впорядженість, з іконами в рушниках, над квітами.

Рівень добробуту був досить високий не тільки в окремих станицях, як Пашківська, але також і в тих, що нележали з нею до „куща": наприклад Дінська, де я побував пізніше; так само в інших „кущів", хоч не для всіх однаково. Краще жили родини з первопоселеної козачої верстви, з війська Запорозького, що прибуло 1792 року, частинно морем і частинно суходолом з обозами, на пустельні кубанські степи і освоїло їх, заснувавши 1794 місто Єкатеринодар (тепер перейменовано: Краснодар), і маючи наказ від імперської столиці: „границю держать!" Тих прибувців з надчорномор´я було коло 13.000 душ (інші відомості: 17.000). Надійшли пізніші хвилі переселенців з України: козаки з Гетманьщини, і вже через три роки стало 25.000. Потім, черговими надходами козацтва від центральних земель України (Полтавщини, Чернігівщини та інших), і поворотними з Туреччини, та вільною, від 1864 року іміґрацією некозачого українського населення, — число зросло семикратно, разом з лінійцями.

Перед війною 1914 року, за неточними статистичними відомостями, українського козацтва на Кубані начислялося до мільйона і трьохсот сорока тисяч. Козаки і нижні офіцерські чини діставали земельний наділ за воєнну службу: 30 десятин.

Їхня зажиточність давала змогу легше перетривати руїнний час громадянської війни, ніж біднішим кубанцям, прихожим — з некозачих шарів: вони незрідка бідували.

Розрізняла, крім „зажиточності", також станова межа, що за неї постійно точилась воронеча: між привільйованими козаками та „іногородніми"; перші дражнили других: „гамсели!" (гамірно бити щось, зокремо в чорній роботі) — а ті їх „когути!" (півні).

В Краснодарі, з населенням понад 300.000, побут різноманітнився; від жебрацького, під двома храмами — „білим собором", на центральній площі біля головної вулиці, що звався „Красна" (гарна), і „червоним собором" — назва від кольору цегли; і аж до розкішного: в партійних, урядових та інших верхах, а також і в „новобогатчиків". Повно всякої живости, ціни приступні. Четвертина білої паляниці (буханки, там хліб тільки білий) і чверть фунта халви коштували 18 копійок; замість халви можна купити, приблизно, в тій самій ціні, віноград або купку помідорів. Обід у студентській їдальні (борщ або суп і котлет з гарніром) коштував 25 копійок.

Якщо в кубанських станицях говорили найповнішою більшістю чисто по–українськи (жінки — виключно так; а серед чоловиків після військової чи урядові служби закидувано мішанкою з російською мовою), — то в місті вживано переважно російську. Населення було, як обчислювали, понад 60 відсотків зрусифіковане. Там проживало багато національних меншин, що втримували свій „Нацклуб": грузини, євреї, перси (мали свою амбасаду), турки, вірмени, айсори (нащадки асірійців), адигейці, кабардинці, греки, осетини, татари. Без російської мови вони не могли б ніяк порозумітися між собою. Її вживано, як службову, — тут також вирішальна причина її основного впливу. Українців начислювалося, коли включати осіб, що стали говорити по–російськи, мабуть, рівно з росіянами, або не значно менше.

Мандрівки служили мені, як спосіб для поезії: з безпосередніх своїх вражень я склав дві збірки, що вийшли в Харкові, в Державному Видавництві України.

Наступні мої відвідини станиць відбулися зимою 1931 рік: тоді нас студентів, посилали на участь у „суцільній колективізації". Мене: через те,що вмів трохи малювати,

самими початками, випало виготовлювати транспаранти під керівництвом студента будівельного (інженерного) технікуму, вправного рисувальника. Він викреслював літери лозунґів: на довгих вузьких полотнищах червоного кольору і на побілених квадратах з фанери, а я заповняв їх — одні білою, а другі, на білому, червоною „клейовою" фарбою. Наказано нам розвішувати лозунґи скрізь, найчастіше між тополями над самими вулицями, чи на площі між стовпами, і на будинках, „народних домах". Квадрати прибивали теж скрізь, або їх, на дерев´яних держках, комсомольці брали від нас і несли в колонах демонстрантів — за колгоспи.

Мешкали ми в приватних хатах.

Станиці тоді вирували, як ліси під бурею. Начальство поділило їх на „стодворки" і зганяло на збори в шкільному приміщенні; виголошувало промови безконечно довго, а потім вистроювало і, з несеними плакатами та лозунгами, вело колонами: по вісім чоловікк у кожнім ряду, — вподовж вулиць. Худоба, забрана в щойно створені колгоспи, голодала і гинула без належного догляду, бо там партійні керівники провалили справу на цілковитий занепад, не маючи досвіду.

Інші станичани, бачачи: їх скот також приречений на гибель в неминучій колгоспщині, потиху прирізували його на харчі — все ж не згниє марно на турловщині.

Розламався звичайний побут, під грізними подіями в постійній тривозі. Наші господарі, в похмурному настрої, притихши, сповільнено рухалися, ніби забуваючи, що треба робити.

Справа з лозунгами і плакатами скінчилась, і нам сказано вертатися до міста.

Моя перша книжка поезій, видана в 1930 році, була розгромлена партійною критикою в „Літературній газеті" (Харків), як ворожа: ідеалізмом і релігійними настроями. Нападки на українському відділі і письменницькій організації стали нестерпні і я, по скінченні курсу, в літки 1931 року, мусів полишити українські студії і відійти від всього українського. Витримав конкурс на дальші студії при російсїкому факультеті, на відділі західньоєвропейських літератур (середні віки). Помогло в конкурсі деяке знання мов, і проголошення „генсека": „діти за батьків не відповідають". Одружився; настали родинні турботи, особливо — коли дружина завагітніла. Дуже шкодував про відділеність, властиво, ізоляцію від українського культурного життя і втрату можливостей для своєї поезії.

Через рік, 1932–го, настала особлива трагедія на Кубані. При новому курсі в політиці, російсько–(хоч звався „радянсько"–)патріотичному, зліквідовано українську культуру: в розгромному наступі, як початкові тотальної розправи в голодовому ґеноциді. Він застав усіх зовсім несподівано, хоч прибували втікачі з поспіль голодуючої України і розповідали про нелюдський жах.

Та я і сам відвідував двічі центральні землі України: побувати в батька, що працював, як найманий садівник у колгоспі, на Полтавщині; і в брата, майстра–ливарника на металургійному заводі в Дніпродзержинську, на Дніпропетровщині. Бачив я становище хліборобів і фабричних робітників, і чув багато розповідей.

Весь жах повторився, навіть побільшено на Кубані: тут третина населення від нього вигинула, починаючи від осени 1933 року.

В місті перед тим побудував напком Каганович і проголосив наказ для партійної організації і органів влади: забрати весь хліб, „до останної зернини", розуміється, звичайно, що — всі харчі.

Почалося в Краснодарі з того, що закрили окремі їдальні, наприклад, для наукових робітників, де я з дружиною могли харчувати (тоді я скінчивши студії, почав працю, як асистент при катедрі).

Приступні зосталися всього два чи три ресторани, в яких можна дістати кукурудзяний суп, зовсім рідкий, голубуватого кольору. Хліб купували на картки — теж сам кукурудзяний: 450 грамів, більше нічого. Ми рятувалися тим, що продавали його на базарі і дещо прикуповували (картоплю, олію); ходили худі, як тіні, і я вже мав розпухлі ноги, звідки сочилась водиця.

Знайомі, хто бували в станицях, відвідуючи родичів, оповідали: там все харчове „вимітають під метілку". Скрізь ходять бриґади з озброєною сторожею і обграбовують двори і хати — цілковито, до найменшого клуночка з квасолею. Віддирають підлоги і розвалюють стіни, шукаючи за схованою живністю.

На дворищах і скрізь по садибах, а також і на ланах, бродячи, вганяють в землю залізні „щупи" загострені знизу, а зверху загнуті ручкою. Захоплюють всяку цінність із домівок і разом з пограбованими харчами, вантажать на свої вози. Навіть дитячу кашку викидають додолу і розтоптують, аби нічого не зісталося на прожиття.

Люди почали конати. Хто були здоровіші, відходили до міста. Щодня ми з дружиною бачили їх довгі безнадійні черги при жарчових магазинах, де їм нічого не давали, як і намї на полицях було порожньо.

Настала зима, і вони знесилені лягали в сумів бруду і снігу: на цеглу тротуарів, під вітринами магазинів, або в підвороттях; а на площі біля вокзалу — всюди: на брук і на бокові травники в сквериковї. Там і помирали. Трупи їх можна було бачити всюди по місту, на вулицях: мужчини, жінки з дітьми чи одинаки. Тягарівки і подводи ледве встигали підбирати їх і вивозити за місто: до гуртових ям з вапном чи до старих покинутих колодязів. Вони вмирали також по дорогах до міста, при окраях доріг; на міських базарах — теж, бо не мали за що купити поживу.

Вмирали також під стінами Торґсіну, повного добрих продуктів; там були всякі найделікатніші вироби: з мяса і молока, особливі сорти сиру, в консервах риби і городина, зерно (наприклад, я за срібну батьківську ложку старого часу, здавши її до каси і одержавши квиток, дістав клуночок пшона.

Як хто з селян вимінювали собі дещо за золотий натільний хрестик, то так мало, що тільки продовжували агонію: перед кінцем.

Ми з дружиною ледве трималися при житті, приготовані розділити долю причених селян. Мав я десяток відкритих ранок, на лініях кровеносих судин, — виступала звідти брунатнувата сикровиця.

На щастя дістав працю в художньому музеї, як науковий робітник: замінити попередника, що виїхав з голодуючого міста. Платня мізерна, але трохи підтримала, і було полегшення, бо дві маленькі кімнатки в прибудівці призначились безплатні. Та праця допомогла вижити.

Пізньої осени 1933 я одержав лист від учителя К. (стримуюся назвати ім´я і станицю): ми з ним разом студіювали французьку мову в професорки Козлової, що скінчила Сорбонну до революції; і він мав гарнішу вимову, ніж я. Запрошував приїхати до нього — можна купити на базарі сулію (невелику пляшу) молока. Попередив, що треба дуже уважно відходити з вокзалу степового безлюдною смугою до станиці, бо в густих бур´янах чигають людоїди, приїжджі звідкись: мабуть нові поселенці, бо їх ніхто не впізнавав. Вони наздоганяють перехожого, прив´язують по вірьовці на кожну руку, розтягають на сторони — так, ніби ідучого розп´яття, і страшать ножами, аж поки приведуть до скритого огнища і там заріжуть. Бо взнали, що м´ясо зляканого чоловіка — смачніше.

Я не надавав осторозі — великої ваги. Зібрався в дорогу і пізно над вечір прибув потягом до призначеної станції. Хто приїхав одночасно, з тих, небагатьох, одні зостались ночувати там; а другі від´їхали кволою підводою. Я ішов самотою і, завдяки попередженню, оглядався навколо. Помітив гурток осіб, що здаля прискорено рухався в моєму напрямку; я пришвидшив крок, і вони теж; так бігли, аж поки я догняв підводу з поворотними станичами. Тоді переслідувачі відстали.

До пізнього вечора вчитель розповідав мені про перехід голодового нещастя. Стався в станиці однаковий розграбунок харчів: до останніх залишків! — як і скрізь.

Вранці зібрались на базар. Мені вчитель пояснив: треба по купівлі нахиляти сулію, потім вирівнявши стежити, як спливає наниз молоко по склу: коли поволи, білою плівкою, то воно добре; коли ж прозорою зеленуватістю збігає скоро, тоді розбавлене водою. (Так виявилося: без винятку).

Вигляд базару — неймовірно жалюгідний. Виснажені люди в обшарпаній одежі никають якимись подобизнами живих істот. На столах дрібнота: жовтуваті кусники сала на поплямлених папірцях, або грудочки цукру; трішки борошна або зерна в блюдечках; клуночок кукурудзяних зубків, землянуваті тонкі коржі.

Раптом счинилась якась дика метушня, мов вихором на камишах, — зосереджується навколо одного з бічних столиків. Там підбігли міліціонери, а з ними хтось станичний, і швидко хапають пригорблену жінку в хустині, низько пов´язаній над мертвистосірим лицем. Лихоманково згорнули темну хустку, простілену на столі, — з котлетами на ній, і в гострому поспіхові, аж підбігом, повели арештовану з її власністю.

Тоді пішов шепіт між людьми, і почули ми з учителем: „То продавала жінка котлетки, зготовані з однієї дитини: зарізала її, аби врятувати другу! Вже — півбожевільна; не тямила що робить."

Потім казали люди: її зразу ж розстріляно, аби не проговорилася про свій вчинок, і аби нагайно закрити випадок канібалізму, і то не поодинокий.

Від станичного добробуту не зосталось нічого. Сади повирубувано на паливо, як і паркани теж; обідрано навіть стріхи. Вікна позабивані дошками, або позатикані ганчір´ям. Сади позаростали хащами бурянів, вулиці і дороги теж. Тільки посередині визначалися в´їжджені колії — від коліс. Здавалося, чума пройшла через людське селище, після якогось тартарного наїзду, що все обідрав і оголив.

* * *

До мого обов´язку належали виклади в заочному інституті: переважно для станичних учителів, що, підшукаючи свою кваліфікацію повинні були приїжджати на сесію двічі щороку. Через голодову катастрофу — не всі могли прибути. Назамін треба комусь їхати до самих учителів: там збирати їх в гуртки і провадити т.з. „консультації", і перевіряти їх письмові роботи.

Мені, як наймолодшому і „крайному", призначилися такі подорожі.

Трудно зібрати вчителів. Одного разу довелося прямувати досить далеко від станиці до „посьолка". Транспорту не дістати, і мені дали від станичної адміністрації старого коня, що ледве двигався по дорозі: то відталій підчас відлиги і неймовірно в´язкій: ледве копита витягала півжива тваринка, або по промерзлій.

Вигляд — так само бідучий, як і попередніх моїх відвідинах, тільки садиби розкидалі дужче, і тому розор їх виглядав більшою пустелею: неймовірно смутною під рідкіми летючими сніжинами. Не було ніде ні псів, ні котів, ні навіть птиць: все переловлене і з´їдене: перед смертю самих голодаючих. Вчителі ледве животіли — на дрібній платні, їм не до письмових робіт, — і сама подорож моя: тільки для короткої розмови, була випадковою і зайвою.

Літними 1934 року відновилися мої подорожі: від заочного інститути. Становище тоді в місті трохи змінилося, бо від початку травня стали продавати в магазинах консерви з моркви і кабачків, трохи приправлених олією: місцева продукція.

По станицях більшість вимерла, особливо по тих, що були занесені на „чорну дошку", через спротив обдирствам. Туди нічого не доставалося, навіть соли і сірників, і населення конало поспіль. Багато перед тим виселено в Сибір. Станиця Уманська цілковито спустіла, як і Полтавська; їх заповнено переселенцями з півночі і змінено назви: перша стала „Красноармейская", а друга „Ленінґрадская". Але переселенці не втримувалися надовго, — багато почало втікати від суцільного гробовища до своїх власних місцевостей.

Одна з станиць так заросла бур´янами: високими, як понад стріхи, що нагадувала джунглі з руїнами, серед котрих рідко показувались рештки населення, худі, з тонкими шиями, над якими безсило покачувалися голови в ході. І додатково підкошували хвороби, зокрема — малярія. Переконався в тому, бо і сам дістав її: триденна, тропічна, мало не звела в могілу. Вилікування прийшло випадково: я читав курс історії середньовічних літератур — в Інституті чужоземних мов, — слухачі були вже в літах, переважно жінки; одна з них, дружина професора медичного інституту — Дем´янова, пренесла сім ампул із синювато–фіялкуватим порошком і попередила: нікому не говортити про них! — бо то власний винахід її чоловіка, коштує надзвичайно дорого, і постачити для багатьох неможливо. Після шістьох ампул люта лихоманка перестала.

Станицю, що біля гори Собероаш, відвідали ми втрьох, викладачі для заочників: цього разу виїхав сам завкатедри і один з лекторів. Нічого в станиці від попереднього добробуту не зосталось. Малолюдна пустка, як і скрізь, хоч через гористий рельєф трохи врізноманітнена. Над помертвілою станицею виголошувався з радіо–репродуктора на стовбі надзвичайно гучно вислів генсека: Жить стало лучше, товарищи, жить стало веселее". Ми з лектором, спонурені, мовчки переглянулись. Не хотілось вірити, що аж такий дишущий злобою глум над жертвами можливий.

Відвідав я також станиці, що бачив їх, коли мандрував пішки; одинаково — розорний вигляд поселення, спустілого в голоді.

В станиці Кримській недалеко від станції стояв зачинений торговельний ларьок. Раптом розпорядник його підняв ляду і розклав на полиці,в продаж, кусники смаженого

м´яса, — скоро ж і черга вистроїлася з людей, що никали поблизу, — там і я став. Продавець, швидко збувши свій товар, замкнув ларьок і дуже поспішно відішов. Покупці осторонь споживали свою пайку, я теж, — і ніколи не забуду страхітливого смаку, коли вкусив поживу! — зразу ж відкинув у траву. Гостра прикрість пройшла через нерви, ніби аж болістю. Однак тільки один із споживачі не схотів їсти — і зробивши, як я, — пішов мимо бурмочучи щось невиразно, хоч мені почулось: „людятина". Інші покупці, виголоджені вкрай, з´їли придбане і порозходились.

Попрямував я до їдальні: там продавали ріденький суп і якусь кашу. До мого столика підсів, спитавшися, чоловік середніх літ, гарно одягнений і — без ознак голодування. Замовивши собі обід, розкрив чудову валізку, наповнену пляшками, і вибрав звідти одну на стіл. Під час обіду дружньо заговорив зі мною і запропонував випити вина. Воно було чудове: здавалося ніколи такого не пробував. З розмови виявилося, що мій сусід — працівник для совхозу, котрий постачає найкращі вина на експорт. І він тепер відвозить зразки до вищого начальства: на перевірку.

Звичайно, з закордонної валюти, здобутої за виріб від місцевих людей, до них, зморених голодівкою, нічого не прибувало. Хоч вони мали право дістати законну частину і облегшити свою крайню нужду.

Щодо повстань: чутки про них переходили в місті, особливо про „бабські бунти"; але зовсім певних відомостей про збройні виступи не було, бо місцевості, де такі події розгорались — негайно їх оточувано військоимми залогами і вони не пропускали нікого ні туди, ні звідти. Так само роблено з районами, наприклад на Ставропільщині, коли спалахнула епідемія чуми, — тільки тривожні чутки ширилися до місту.

Але про один бойовий випадок, із жертвами збройної сутички, місто дізналося вірогідно. Бо з великою урочистістю хоронено спеціяльного кореспондента газета „Красное знамя", члена редакції. Пошепки говорилося, що йому розрубано голови сокирою: з рук станічанина, під час тієї сутички, коли остаточно обграбувані з харчів, люди почали боронитися. Скільки було інших жертв, і чи тихо похоронено на городському кладовищі одночасно з тим газетлярем, — невідомо. Тільки труну його самого провезено в катафалку від редакції, через місто: головною вулицею, в супроводі духового оркестру і невеликого збору приналежних до видавництва і начальственних осіб. Не знати було про сам вимір сутички: чи багато людей брало участь, чи тільки з декотрих дворів, або лише з одного.

Можна здогадуватися: якби стався напад одного господаря, то вбитий був би хтось із самих обдирачів поживи в хаті чи в дворі, — але не така поважна персональність, як спецкор, із редакції крайової газети.

Особи на цьому становищі, подібно до відомих „очеркістів" (авторів „очерку", нарису) В. Ставський* чи Л. Ленча, що відвідувалу тоді Кубань, — не вручалися особисто в обдирання хатних кутків: для цього досить було „тисячників" і виконавців з різних „бриґад". Вони ж осторонь пильно спостерігали, що діється, і поспішаючи складали нотатки для дописів. Коли напад досягнув і крайового спецкора, то, можливо, відбувся він з частю декількох станичан чи навіть цілого гурту.

Народовбивство 1932–1934 років дістало камуфляж, організований на міжнародну міру, мабуть, за допомогою якогось осередку, теж заширмованого. За окремими винятками, представники західньої преси заперечували реальність голодового голокосту: в ролі очевидців, бо мовляв, самі побували на тамошньому терені і впевнилися, що все — нормально, як завджи. Особливо незвичайний спосіб закриття правди вжито в Франції, на доручення з Кремля. Там, у Парижі, відомий радянський журналіст, автор популярних фейлетонів, Міхаіл Кольцов, у присутності юрістів, як свідків, сказав, що от зараз він вигадає неймовірні речі про неіснуючий голод і подасть до однієї з буржуазних редакції, і вона помістить брехню в газеті. Провокаційну справу зафіксвано в юридичному документі, і зроблено, як задумав Колцов: газета опублікувала фальшивку, прийнявши за дійсну новину про голод. І зразу ж Кольцов подав до загального відома — правничу довідку: про вигад, скомпромітувавши чесну редакцію, що наважилася публіковати

---

*Володимир Ставський, один з „фаворитів" генсека, написав про колективізацію на Кубані дві книжки: „Станиця" і „Разбег" („Розгін"). Я чув його читання з них на зборах письменницької організації; скрізь крайню тенденційність: згідно з партійними настановами, — там проступають таки — реальні події. — ВБ

відомості про ґеноцид.

Мабуть, почасти в зв´язку з цією прислугою, а більше — за сумніву ролю, як кореспондента в Еспанії під час громадянської війни, Кольцова, після милостивої авдієнції в генсека, — розстріляно. Генсек назагал не любив своїх виконавців: після сповнених доручень кримінального роду.

Case History Misc07

Anonymous female narrator, granddaughter of well–to–do teacher, born Poltava region in 1918. Interview was conducted by narrator's granddaughter ca. 1988. Her grandfather, a schoolteacher, survived only because he voluntarily gave up most of his land. Narrator's mother, also a teacher, sent her 3 children to stay with their grandfather after their grandmother's death. Collectivization was resisted by "self–sufficient and hard–working Ukrainian peasants" who "loved their land." Kulaks were mainly peasants who had 8–10 ha. of land which they worked themselves. The liquidation of the kulaks as a class meant expropriation of their property, which was loaded on a wagon, and the exile of the kulaks themselves to forced labor in Siberia. Some fled to cities, changed their names, and lived in sewer pipes. Narrator's mother masked her kulak–gentry social origins and tried unsuccessfully to persuade her father to join her, but he refused. The mother was also expropriated but was able to send narrator's older sister to a teaching college, from which the latter was twice expelled for her social origins but ultimately finished a technicum in Hadiach. Narrator's grandfather's farm was destroyed, the livestock slaughtered for meat procurements. Narrator attributes famine to forced collectivization and peasant hostility toward the seizure of "everything they had gained over the years." Arsons of confiscated goods took place practically every night, and the regime's representatives responded by repression. Churches were closed and the priests sent to Siberia. Then Moscow turned to confiscatory and ever–higher taxation of the peasantry as a whole. House to house searches for food led finally to mass mortality in 1932–1933. Peasants tried everything to survive, many going to towns, where the urban population had food rations, only to die there. The supply of food in the village diminished, and the storehouses grew bare. No organizations existed which were capable of helping. Each day brought news of more deaths. Some went to local markets, trying to trade their meager possessions for food. Neighbors helped bury narrator's grandfather, who died in the spring of 1933, in order to prevent his being dumped in a mass grave. Though there was little food, narrator's family fed those who helped with the burial. At the end of the day, the communists came to seize the grandfather's remaining property. Little work could be done on the *kolhosp* by starving peasants. Narrator survived by fishing with brother. Everyone physically capable was forced to work in the field and managed to steal a little grain. Mass gleaning followed the harvest, despite the law of August 7, 1932. Narrator witnessed mass starvation, describes *torgsin*, witnessed people eating cats and dogs, and heard about cannibalism.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.
Відповідь: Я народилась на Полтавщині в 1918–му році.
Пит: Що спонукує Вас говорити про голод?
Від.: Маю моральний обов´язок пригадати своє минуле, бо ще трохи, то буде за пізно.
Пит.: Чи можете сказати щось про Вашу родину?
Від.: Мої предки походять із широких степів. Де славна річка Грунь вливає свої води в річку Псьол, який своїм руслом наповнює води великого Дніпра, Полтавщина. Оповідання мого діда — наш рід був богатий, а коли опанували нашу землю комуністи, багато з них були знищені (розстріляні на очах своїх дітей). Мій дідо залишився живим тільки тому, що вчасно добровільно зрікався більшої кількості землі, а маючи фах народного вчителя, допомогло йому втриматися при житті. Моя мама повдовіла дуже скоро і мала троє дітей. Ми жили десь 20 кілометрів від діда, де мама мала державну посаду вчительки. Дочекавшися літа нас відвозили до діда і бабці, де ми радо проводили ціле літо. Мушу сказати, що дідо ще мав невелику господарку і селяни, які помогали обробляти землю, дуже тепло відносилися до нього і цілої родини. Як хтось захворів то приходили до бабці за липовим чаєм, медом чи ще якими порадами.

Надходять інші часи; помирає бабця і дідо просить маму переїхати, щоби жити разом. Мама дала згоду і ми переїхали. Ми діти були дуже раді, але та радість не тривала довго. Чорні хмари заснули небо.

Пит: Як проходив процес колективізації в околицях в яких Ви проживали?

Від: Приблизно в 1928 — 1929–му роках комуністичний уряд кинув гасла знищити рештки поміщиків та заможних селян (куркулів). Українські селяни самовистачальні і працьовиті, вони любили свою землю. Свої поля вони старанно обробляли. Їхні урожаї чи збіжжя, чи огородина були дбайливо зібрані, тим могли забезпечити потреби цілої країни „цвітучого соціялізму".

Хто були куркулі? Це здібніші селяни, маючі 8–10 гектарів землі на якій самі працювали і своїми мозольними руками, мали трохи більше чим другі. Комуністична влада називає їх експлуататори та вороги мароду. Комуністичний уряд прислав довірених комуністів, чи НКВДистів, як під лозунгами, „Знищити куркулів як клясу", забирали їхнє майно, масово наладовували товарові вагонів й вивозили на невільну працю на Сібір.

Пит.: Чи був спротив зі сторони селян?

Від.: Селяни не дивилися, що не мали зброї, чим могли робити опір, були випадки, що вбивали вилами достойників–кровопивців, творців „світучого соціялізму". Деяким вдавалося втекти до якогось міста і замаскуватися. Не маючи приписки, люди жили в калалізаційних рурах. Старались замаскувати своє прізвище. Я знаю трьох братів на еміґрації, які всі троє мають інше прізвище, але тим вони якось спасли своє життя.

Пит.: А як зберегалась Ваша родина? Як дала собі раду?

Від.: Моя мама була мудра жінка і походження її було невідоме в тих околицях, де ми жили; мабуть, тому ми не попали на Сібір. Мама намовляє діда продати все за будь–яку ціну і виїхати, але дідо не погодився, хотів померти тільки в своїй хаті. Два рази наше майно описували (це значить переписували все майно), а пізніше мали все продати та викинути з хати. Хтось мамі мусів допомогти, бо вона була незнана та ще вдова, мала троє дітей, що описування було знесене. Моя старша сестра підросла і мама старалася дати якусь освіту. Послала вчитися до педагогічного технікума — два рази були вигнана, комуністи дописували їй куркульсько–дворянське походження.

Пит.: Що сталося з Вашим майном? Як переводилося розкуркулення?

Від.: Господарка діда була ліквідована. Всі свійські тварини були забрані, мотивуючі, що потрібно виконати плян, який держава наложила, м´ясозаготовка. Приходять нові часи, що комуністична влада нав´язує — проводити життя. Селянам були запропонована колективізація, бо це одинокий шлях до „соціялізму".

На початку було ніби то добровільно вступити в колгосп і зріктися свого майна для кращого майбутнього. Працьовиті селяни не могли з цим погодитися. Хто може добровільно віддати все, що було придбане роками? Від селян силою відібрати землю, худобу та тим примушували прийняти накинені комуністами „щасливу ліпшу форму для села". Село масово чинило опір. Насильно забране майно в колгосп, запалювали. Кожного вечора то в однім, то в другім місті були пожежі. Представників, що проводили колективізацію, били і навіть забивали. Комуністична влада застосовує нові методи. Церкви закривали, священиків вивозили на Сібір. Москва застосособує нові методи. Селяни дістають тяжкі оподаткування, що державі треба дати таку кількість зерна, городини чи свійських тварин. Ці норми все підвищувались, що ніхто не міг виконати. Тоді була прислана бригада довірених комуністів, які по хатах забирали всі продукти, які могли знати. Стукали патиком по долівці в хаті, чи стайні і по звуку пізнавали, чи хтось десь чогось не закопав, а якщо так, то відкопували і забирали. Отже такою програмою привели, до фізичного (голодного) знищення селян. І так надходить 1932 — 1933–ий рік масової смерти.

Пит.: Які булі засоби до існування?

Від.: Засобів до існування було мало. Але природа людини, чи тварини шукати заходів і боротися зі смертою. Одні кидали все і старалися за всяку ціну дістатися до міста, але то є тяжка дорога, тяжко приписатися (це є дозвіл на побут). Міське населення діставало харчові картки також обмежені на продукти. Але помогти селянам міському населення було мало вистачаюче. Голодуючих все більшало, які вмирали на вулицях міста.

На селях запаси харчів, як то хтось що мав, все меншали. Крамниці з продуктами були порожні. Жадних організацій, які могли б допомогти, не існувало. Холод і голод,

люди вмирали. Моя мама будучи вчителькою діставала приділ мізерним, абсолютно не вистачаючим на прожиття. Кожного дня розносилися вістки, хто помер і що можна їсти, що можна з дерев, товкли і робили муку; трохи добавити муки з жита чи пшениці, щоб можна зліпити і спекти. Товщу не було, треба мастити бляху воском чи свічкою з стеарини. Їли квітки з білої акації. Якісь коріння викопували, що називали мудики. Приділ муки, що мама діставала, домішували гречаної полови, пекли і їли. Люди виносили на базар, що тільки можна, щоб продати і коли то вдалося, то купували кілька шклянок пшона, чи квасолі.

Пит.: Що сталося в таких умовах з Вашою родиною?

Від.: В таких умовах старенького діда життя скінчилося. Помер в своїй хаті. В той час люди майже не робили похорони. Люди повідомляли про смерть до сільради. По якімсь часі приїздили возом забирали мерців без трунів й закопували в спільних могилах. Ми діда любили і його поважали в околиці і ми старалися похорони якісь зробити. Треба шукати хто зробити труну та хто викопає їсти. В нашій хаті харчів мало. Отже прийшлося звернутися до деяких родин за допомогою. Одні подарували пару кормових буряків, другі дали чи продали пару горнят квасолі. Це була весна, ми з сусідкою досить назбирали кропиви і з того був зварений борщ, та до того були зроблені балабухи з гречаної пополи з невеликим додатком муки. Це були харчі для тих, які зробили труну та викопали яму і відвезли покійного на вічний спочинок. Похорони пригнобили ще більше настрій нашого життя. Люди, які прийшли на похорон, чула, як говорили: — Старий попрощав цей світ, але невістка, виглядає, що незадовго піде. — Жах опанував, що нас чекає? Як мама помре, що ме будемо робити?

В кінці дня, як поховали діда, заходять достійники комуністи, щоб забрати все майно, що лишилося; мотивуючи, що він не має наслідників. Моя мама була мудра жінка і мала заховані документи, що ті самі достойники видавали, щоб не доступити сестер до студій. В цім документі було написано, що сестра має куркульсько–дворянське походження. І цим доказувала, що ми наслідники майна.

Пит.: Чи колгоспна господарка були успішна?

Від.: Колгоспні поля мало була оброблені. Люди ті, що ще не вмерли, були знесилені. Багато хат стояли вже порожні, навіть присадибна земля не була оброблена. Люди лягають спати і не знають чи завтра встануть. Почуття голоду таке сильне, в голові одне бажання: їсти, їсти; чи прийде час, що можна буде їсти хліб? Люди тратили віру, що такий час прийде. — Ми вмираємо на бажання товарища Сталіна.

Я й міг брат лазили по ровах та ставах, щоб зловити якусь рибу. Надходили колгоспні жнива, ті поля, які були засіяні, треба було збирати урожай, робочої сили було мало. Тому гнала до праці всіх, хто трохи мав фізичної сили. Неповолітних дітей зі школи посилали працювати на поля. Голодні люди при праці на полі замаскували і принесли трохи зерна, яке пізніше товкли в дерев´яній ступі. Після зібраного збіжжя масово появлялися діти і дорослі збираючи колоски. Збираючих було багато, а колосків мало. Часом вдавалося десь коло ліса як потемніє, затягнути сніп і вимняти зерно і принести до хати. Якщо когось зловити то карали за крадіз соціялістичного майна.

Пит.: Чи запроваджено у Вас „торґсін"?

Від.: Щоб стягнути золото, комуністичний уряд використовує стан, який само застовував до виснажених голодом селян. Отже, по містах відкривають магазіни, що називалися „торґсін". Це є торгівля чужинною валютою, а також золотом. Я думаю, що чужинну валюти мало хто мав, але золото люди мали. Відкрилося нове джерело, щоб боротися зі смертю. Люди, що ще годилися якось рухатися, несли свої золоті речі, щоб придбати купони на які можна купити харчі. Щасливі були ті, які мали золото в монетах, для них був доступ через інші двері. Для тих, які мали тільки золоті речі, для тих часом треба було стояти по декілька днів.

Я стояла декілька днів безнадійно. Моя сестра, що кінчала технікум в місті Гадячі, в тім місті. Прийшла до мене і побачила мене виснажену і заплакану, набрала відваги звернути до одного, що там працював, і він допоміг зайти до магазіну. Золото було переведене на купони і ми під кінець дня могли взяти якусь кількість харчів. Пам´ятаю, як зараз був великий дощ. Дорога була занесена мулом і я, не дивлячися на перевтому, вирішила добратися до хати. Страх мене брав, що я можу відкрити дверей побачити мертвих маму чи меншого брата. Вже темніло, коли я вийшла з міста в поле, яким я мусила йти принаймні сім кілометрів. По дорозі зустріла мене жінка і

співчуваючим голосом запитала мене, де я йду. Пригадаю її слова: — Дитино моя, де ти йдеш сама так пізно в таку погоду — вернися, підеш завтра. — Мене ніхто не міг стримати. Сили подав мені. Всевищий і я добралася до своєї хати. Мама в сльозах зустріла мене. А я була щаслива, що принесла на своїх плечах хоч на якийсь час щось їсти. Отже, ті що мали золоті речі, до якоїсь міри була допомога, щоб боротися зі смертю.

Пит.: Чи залишився Вам якийсь особливий спогад з час голоду?

Від.: Пам´ятаю нашу сусідку, яка мала трьох малих дітей, а чоловик її почувши, що його можуть арештувати, зник без вістки. Два хлопчики вже бігали, то щось десь вкрали, то їхня бабця дасть їм кавалок гарбуза чи буряка, а третя маленька дівчинка сиділа на підлозі сама в хаті, тоді як мати цілий день була в колгоспі і коло неї лежав кусник сирого буряка, який вона час від часу пхала в уста. Я з великим жалем дивилася на ту дитину, думаючи, що мати чекала на її смерть, щоб стало їй легше, мати тільки двоє дітей, які вже трохи дають собі раду. Я не могла дивитися на то сотворіння, час від часу занесла якоїсь їжі. Вона бідна мала велику голову, тоненькі ніжки. Старечий вигляд на лиці. Але як я відкрила двері, вона усміхнулася, бо тішилася, що я щось для неї принесла. Мабуть, я не дала їй вмерти.

Пит.: Як Ви врятувалися?

Від.: Комуністична влада „торгсінами" побирала золото від голодуючих. Настав час, щоб зібрати срібло. Люди відносили всі срібні речі які мали. Це цим могли дістати якісь продукти. Також моя тітка, яка жила в невеликім місті, час від часу прислала сухарів і на наше прохання не викидати лушпиння з бараболі, перемити і посушити та переслати до нас. Ми то товкли й мали з того кашу. Вже багато людей повмирало. Люди їли котів, собак. Вістки розносились, що дехто з мертвих людей мясні вироби і продавали. Але я не знаю наскільки правдиві ці факти. Сили падуть, ноги пухнуть. Мозок заповнений одною думкою; їсти, їсти, як далі боротися за життя.

Мама відшукала своїх старих друзів в місті, які погодилися допомогти нам. Їй вдавалося продати садибу з чудовим садком за малі гроші і переїхати до великого міста. Там по якімсь часі дістала одну кімнату, за яку дали так зване відступне, це нелегальна оплата на один рік мешкати, а пізніше платити місячно за кожний місяць рент.

Так ми лишили наше родинне, романтичне місце, де жили наші предки і тим спасли життя. Тоді я вже мала скінчених сім клясів. Добре усвідомлювала, що треба вчитися і мати фах, а тоді може зможу вернутися до моєї родинної землі, де краса природи і голосно співає соловейко. На жаль, мої мрії не скінчилися. Війна вибухнула, як я вже мала освіту і мій розум промовляв іти на Захід, щоб попрощатися з московсько–комуністичною (владою?), яка так багато лиха принесла моїй родині та мільйонам іншим. Гірка доля нашого українського народу. Єднаймося, борімося, не губімо надії, що прийде час, що Україна позбудеться кайданів.

Пит.: Чи Ви ще коли повернулися до Вашого села?

Від.: Так, десь за три–чотири років пізніше. Враження було дуже депримуюче. Знищення і опустіння, хоча вже були перші прояви нового життя.

Пит.: Дякую за інтерв´ю.

COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE
FINAL MEETING

Wednesday,
June 20, 1990

Rayburn HOB
Room 2220

Washington, D.C.

The Commission met at 2:00 p.m. Hon. Dennis Hertel, M.C., presiding

Testimony was heard from:
Dr. Oleh Vlokh and Mr. Borys Timoshenko
on behalf of
the Popular Movement of Ukraine for Restructuring (RUKH)

Members present:
Representative Dennis Hertel (Chairman)
Representative William Broomfield
Representative Benjamin Gilman
Mr. Bohdan Fedorak
Mr. Daniel Marchishin
Mrs. Ulana Mazurkevich
Mrs. Anastasia Volker
Dr. Oleh Weres

Dr. James E. Mace, Executive Director

PROCEEDINGS

CHAIRMAN HERTEL: The Commission on the Ukraine Famine will come to order.

The extension which Congress gave us in 1988, when it passed PL 100-340 was specifically to complete our oral history project and prepare its fruits for presentation to the public. We have now accomplished this task. But before I call upon Dr. Mace to present the report which we will consider for adoption today, I would like to say a few words about what we have accomplished.

Even as our initial mandate was ending, the wall of silence about the tragedy of Stalinism was being breached, albeit in only a few places. The wall as a whole continued to stand. We were still being attacked in the Soviet press as engaging in propaganda. The silence on what we documented was deafening. Then, gradually, the breaches became wider and the wall more porous, such that more and more of the truth made its way through. Finally, at the end of last year, the Communist Party of Ukraine seems to have decided to try to come to terms with its unsavory past, and an invitation was extended to Dr. Mace by the quasi-official *Ukraïna* Society, which at our direction he accepted. At the beginning of February, Dr. Mace was able to lecture on the famine in Kiev, and a few days after his arrival, the Central Committee of the Communist Party of Ukraine issued an official statement that the famine of 1932-33 was indeed artificial, had claimed millions of lives, and that Stalin and his closest collaborators were directly responsible. In other words, they accepted most of the substance of the findings we adopted in 1988.

It has taken two years to prepare for publication our final service to historical truth, the transcripts of over 200 oral histories, in which over 200 eye-witnesses to the Ukrainian Famine can tell their stories in their own words. As a resource for future historians, the transcripts are published in the original language with extensive English-language summaries, which are designed both as an aid to scholars and to make their substance accessible to the non-specialist. It is my fervent hope that our efforts will help those whose history has been denied them for so long to rediscover that history, to reclaim that which was taken from them, their national memory.

I think you will all join me in congratulating Dr. Mace on a heroic feat of scholarship, carried out under our aegis. Thanks largely to his efforts, that which was hidden has been brought to light for the entire world to see.

Now, Dr. Mace, if you would tell us what you have for us.

DR. MACE: What I have with me today is essentially the first 100 transcripts. I will take it up to you so that you can take a look at it. And I will explain to you what this is. One of the ways to find out about a historical event is to ask the people who lived through it to describe it. That was the philosophy behind the hearings we had as a Commission around the country. Then, in order to allow future scholars to evaluate the testimony as well as to preserve as much as possible information that might otherwise be lost, one can do life history interviews, that is, get the life stories of these people, in order to see how this system functioned "from below.".

And what we also have done is to compile oral histories from 200 eyewitnesses, for them to talk a little bit about their life histories in the Soviet Union, their experiences, focus upon the famine, and to present that in a format, which will then be made available to scholars.

This copy does not yet have an introduction which will briefly state where the oral histories came from, when the interviews were actually conducted. And each oral history

has a fairly detailed summary in English. I am trying to get those out of the computer. That's basically where we are right now.

Now, I can give you an update on what I think we have accomplished in the last couple of years. I think the most important thing there is the fact that through our efforts today the government of the Ukrainian SSR and particularly the central committee of the communist party of Ukraine has admitted that the famine of 1933 indeed took place, that it was artificial, that Stalin and those around him bear direct responsibility for bringing about this famine.

They have admitted virtually everything that Ukrainians in the West have been stating for years with the exception of that the famine was genocidal. They seem to perceive a problem in their admitting that there was any genocidal intent to create the famine, because they fear that this would legitimize Ukrainian aspirations to a greater degree than the Soviet authorities now think desireable.

However, people in Ukraine today don't need the Party to tell them what to think. The Popular Movement of Ukraine for Restructuring (RUKH) and a number of members of the intellectual establishment in Ukraine have printed numerous articles in the press, stating that this was, indeed, a genocide and presenting accounts from people living there. And that is, I think, an indicator of the way things are going.

We have with us today Dr. Oleh Vlokh, who is a member of the secretariat of the popular movement, and he will be giving a statement a little bit later to the Commission.

CHAIRMAN HERTEL: What I would like to do now is to take care of any of the members' concerns, but chiefly thank them. First of all, I want to thank Congressman Broomfield for his work in getting us the extension of the funds. He made it look easy.

And I want to thank all of the members for their dedicated work. I think when the Commission was started, as always, I wasn't sure how much would be accomplished. I think it has gone beyond our expectations as to what has been accomplished.

And to be doing this education, this documentation for the future at the very time that the Soviet Union and Eastern Europe are changing so radically, I think makes it just as important an effort in a different direction. That is, if things continue to get better, then it's going to be our work and our leadership that are going to have to remind people how terrible things can become.

If there is a lack of vigilance and freedom, if things do get better in the future, then I think it's easy for people to forget the pain and the suffering and the tragedy of which this century has shown so much.

And so if things are evolving and continue to in a positive way, I think there will be more of a need for people to talk about what human beings can do to each other if they're allowed and to remind so that we don't return those dark days again.

But, above all, I want to thank all of you. We're going to have time for statements today.

Bill?

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Dennis, I would like to join you in your statement. I would also like for the opportunity to obviously submit a prepared statement at the closing.

I have been very honored to be on this Commission. And I think everybody can be very proud of the results. I think that the fact that we have been able to get the amount of information that Jim has there is really great. It is a historical document and one that does set the record straight on the famine back in 1932 and '33. And I think we can justifiably be very proud.

I just want to take this opportunity to congratulate all of the members of the Commission for their contribution.

We're not going to give up. In other words, we're going to keep working in the interest of developments. As Dennis has pointed out, this is unbelievable what is happening. I saw a different Gorbachev when he was here than I did three years ago, when I met him in Moscow. I'm not saying that I bought everything that is happening, but there is a great change taking place. And I think as long as we keep on top of it, we're going to see more. This was something that is in the interest of everyone.

So, thanks very much for allowing me to be a part of this.

CHAIRMAN HERTEL: We appreciate your leadership. And you and I will continue with Ad Hoc Caucus on the Baltic States and Ukraine. We have over 140 members now.

I think, as we were talking before, that our next big push should be for the consulate in Kiev. We have been talking about it for years. The situation has changed, and we're going to hear more about that. But the fact is that the West Germans just did this last week unilaterally.

So I think that this contrast really bolsters our case and that we should make that the number one aim regarding Ukraine of our caucus. We're surprised by what's going on -- not surprised; glad about what's going on in Lithuania with the negotiations. The caucus will continue to stay on top of that because I think that will set a precedent for what happens with other states in the Soviet Union as they move towards more independence.

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Well, I think if one can see this about this Lithuanian situation, there's no question that the work that was done by members of Congress had a profound effect on Mr. Gorbachev when he was here. He went to the Soviet Embassy. Ten of us were invited over there. He wanted to talk about changes that were taking place, but we wanted to talk about Lithuania. And he finally recognized that.

I think George Bush has made a good strong statement that this does mean a great deal to the United States-Soviet relationship, what happens as far as the Baltic States agreement.

So, all in all, I think as long as we can stay on top of it, I think congressional involvement in these issues is very important.

CHAIRMAN HERTEL: And the advice of other commissioners.

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Yes, absolutely.

CHAIRMAN HERTEL: I think at this time, before taking statements of the entire Commission, we could have the two representatives of the Ukrainian popular movement for perestroika.

CONGRESSMAN BROOMFIELD: I believe that only Dr. Vlokh is with us at this time.

CHAIRMAN HERTEL: Okay.

COMMISSIONER MAZURKEVICH: Dr Vlokh is also a deputy of the Ukrainian parliament. In other words, he's a congressman in the Ukrainian Congress.

CHAIRMAN HERTEL: Doctor, welcome. It's good to have you with us.

TESTIMONY OF DR. OLEH VLOKH

DR. VLOKH: And I likewise. I would like to express my deep gratitude to the Commission and to the U.S. Congress for this invitation to take part in looking into such a very important part of my nation's history as the famine of 1932-33.

I think that there are also many other unexplained so-called white spots in our past history, and I think in the process towards Ukrainian independence these issues must be brought to light.

The processes that are taking place in Ukraine are, in fact, directed to the creation of an independent Ukrainian state.

The biggest mass organization that has raised this issue is RUKH, the Popular Movement of Ukraine for *Perestroika* or restructuring.

RUKH has been in existence only one year, but it has done much towards the rebirth of national consciousness and thinking along terms of statehood, nationhood. Evidence of this is the fact that in the recent elections to the Supreme Soviet in Ukraine, candidates from RUKH and the democratic block won in many of the districts. And this is especially true about L'viv, where all 24 delegates to the Supreme Soviet came from the democratic block.

The most important issue that will now be placed before the Supreme Soviet of Ukraine is the issue of independence and sovereignty of our republic. In this process of building an independent Ukrainian state, we are fully cognizant of the importance of external relations.

I am very hopeful that, following the example of West Germany, such diplomatic relations will be established with other countries of the West and especially of the United States, where the Ukrainian American community is quite active.

The issue that is now being considered by this Commission, the famine issue, this is a question which we in Ukraine consider of utmost importance.

CHAIRMAN HERTEL: If I could, I don't know if you do the same in your parliament, but when we vote, we have no advance notice. And these lights and buzzers -- and Mr. Broomfield already had to leave. But we have a court reporter with us. So I'm going to ask you to continue, and people can take questions when both of you finish.

Welcome also, Mr. Tymoshenko. We're glad that you're here.

And then I'll be back, for sure, and Bill and I have staff people here, too. Okay? I apologize.

COMMISSIONER WERES: Congressman Hertel asked me to temporarily take over as chair. I would ask Dr. Vlokh to continue, please.

DR. VLOKH: When we talk about these issues, it's important not only to mention the famine of '32 and '33, but also repressions that took place before and after that period, and especially the repressions before and after World War II, which were concentrated on the area of Western Ukraine.

The problem is that this was not merely a case of genocide, but also ethnocide, a destruction of the spiritual nature of the Ukrainian people. The educational system and the religious system in Ukraine were destroyed in 1929. The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was destroyed. In 1946 the same happened to the Ukrainian Catholic Church, especially in Western Ukraine.

The state Stalinist machinery was focused on denationalizing the Ukrainian population, and this took the form of the devastation of the Ukrainian people. These processes took an especially virulent form in the period which we call the period of stagnation, the years of Brezhnev.

At present in the Ukrainian parliament, we have raised the issue of condemning these crimes against the Ukrainian people. And right now we are raising the issue of condemning this repression and demanding the rehabilitation of all people that suffered

for political activity and demanding the return of their property for themselves and for their descendants, their progeny.

The chalice of suffering of the Ukrainian people overflowed with the Chernobyl disaster, which brings out another form of the destruction of the Ukrainian nation, and we'll call it ecocide.

The environment has suffered great destruction, not only because of the damage by radioactivity, but also pollution from substandard chemical production and other means of production.

So when we speak about the famine of '32-'33, this is only one aspect of the very painful issues that the Ukrainian nation has faced.

And, secondly, we have the very important problem of interfaith relations, the relations between the Ukrainian Catholics and Ukrainian Orthodox and the issue of the rehabilitation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the Ukrainian Catholic Church. But, inasmuch as today's session has a very specific objective, I will return to the issue of the famine.

There is no question that the turn towards collectivization and industrialization had an imperialist aspect to it. As a result of this course of action, the Ukrainian peasantry as a segment of the Ukrainian nation was completely destroyed. And when we speak about the famine as being an artificial famine, we have to mention that its intent was the genocide of the Ukrainian people.

In Ukraine, we can more often find now publications which give a real picture of the famine and document the crimes of the authorities against the Ukrainian people.

I believe that in the documents submitted today there is very much valuable information which will dot the "i" on this issue.

It would be of great benefit if the materials generated by the Commission found their way to the press and if the Ukrainian people had access to these documents. And the publication of these materials would have great meaning, not only as it refers to condemning the previous regime that was responsible for these crimes, but also as it refers to the consolidation of the Ukrainian people and their drive towards an independent state.

As a member of the Ukrainian parliament or, as we say, as a people's deputy to the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR and also as the chairman of the presidium of the regional organization of RUKH, I want to express my deep gratitude to the Commission and to the Congress for raising the issue of the famine.

Thank you very much for your attention.

COMMISSIONER WERES: Thank you, Dr. Vlokh.

I will momentarily invite a statement from Mr. Timoshenko, but, Dr. Vlokh, your statement raised some important points that we need to discuss. So let's discuss what has to do with your statement directly and then go to Mr. Timoshenko.

Mrs. Mazurkevich has a question for you.

COMMISSIONER MAZURKEVICH: Professor Vlokh, what concrete steps are you taking vis-a-vis the famine in Ukraine? Are you doing reports? Are you holding oral testimony? Are you compiling data?

DR. VLOKH: I would like to say that right now a lot of material is being collected in Ukraine on the famine, and also the Supreme Soviet of Ukraine has a commission on repressions of the Stalin period which has decided to investigate the famine issue.

COMMISSIONER WERES: Please?

DR. MACE: May I add a few words.

COMMISSIONER WERES: Yes.

DR. MACE: There will be a conference on the famine taking place in Kiev in September of this year. I believe that RUKH is one of the sponsoring organizations.

The Memorial Society, which is an institutional member of RUKH, has devoted considerable attentions to the famine of 1933. Volodymyr Manyak, who is one of the co-chairmen of the Memorial Society, has collected 1,000 eye witness accounts, written accounts, which are being published. It is in press at the *Radians'kyi Pysmennyk* publishing house in Kiev.

So there is considerable work going on through social organizations, such as the Memorial Society, which are aligned with the democratic block.

COMMISSIONER WERES: I have a question for Dr. Mace. Professor Vlokh raised an important question stating, if you'll allow me to paraphrase, that it would be desirable that work with the documents and reports of our Commission be presented in the press of Ukraine and made available, more commonly available, in Ukraine. I would like to ask Dr. Mace what has been done in that direction, what might be done, what the practical status of that is.

DR. MACE: We have in the past given a number of copies of our report to diplomatic representatives of the Ukrainian foreign ministry for distribution. When I was in Kiev in February, I found that it was in very short supply.

There are private organizations in the West which also donate books to Soviet Ukrainian individuals and institutions. And we have given a number of copies to them as well.

And, in addition, with our report of two years ago, 20 copies of that went to the American Embassy in Moscow. We can certainly send more.

Unfortunately, since there is not as of this time an American consulate in Kiev, that would be the most proper outlet for distribution there. And I would hope that we can hold back, in one way or another, a number of copies which can be given to that consulate once it is open.

COMMISSIONER WERES: What is the situation with testimony documents of the various files? Is there a move to share those archives of the memorial organization or similar appropriate bodies in Ukraine or the RUKH?

DR. MACE: Well, we are certainly going to make everything that we have available to the Memorial Society. Our Commission documents must by law be deposited with the national archives. However, we may set aside as many copies as we desire for the disposition of organizations in Ukraine, such as the Memorial Society.

COMMISSIONER WERES: Okay. If I may comment, I think those of us who retain some responsibility or custody of those records should try to maximize the utility of all the papers that our staff has collected to help the Memorial Society and historians in Ukraine in this endeavor.

I thank you, Dr. Mace.

Any more discussion of Professor Vlokh's statement?

THE INTERPRETER: Professor Vlokh wanted to add a short comment. Professor Vlokh feels that it would be very, very valuable for these documents of the Commission to be handed over to UNESCO for distribution in that system. And this would also do the benefit of enhancing the role that the Ukrainian SSR plays in that world organization and in the United Nations.

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Dr. Mace, could you comment on it?

DR. MACE: I certainly have nothing against that. My experience in the past has been that -- well, first of all, there are very few documents of our Commission relating to the

famine which have not been published. All of the documents in our research reports are fully footnoted. There are no unpublished manuscripts that will remain. It will all literally be published by the Government Printing Office.

What will go to the national archives are essentially earlier drafts of our reports. The underlying documents are found in various libraries. The oral historical tapes will be deposited with the national archives, where they may be consulted freely by the public.

But we can certainly send any number of copies of our report that may be appropriate to the UNESCO should it be felt that they would be an appropriate interagent of distribution and should that be acceptable for that organization.

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Thank you.

Mrs. Mazurkevich?

COMMISSIONER MAZURKEVICH: Professor Vlokh, you mentioned that the Ukrainian parliament has created a commission to investigate the famine in Ukraine of '32-33. Now, are they familiar with our work, the work that the U.S. Government Commission on the Ukrainian Famine has done?

DR. VLOKH: I can't really give a definitive answer to your question because I left Ukraine on this trip to the United States on June second. So I don't know what has transpired in that time.

DR. MACE: With the Commission's permission, I would like to give Mr. Vlokh the preliminary draft of the first section of our oral historical project in the hopes that it will be useful to the Supreme Soviet commission and with the understanding that we will send the full text as soon as it is available.

COMMISSIONER MAZURKEVICH: We don't need a motion for that, do we?

DR. VLOKH: Thank you very much.

COMMISSIONER MAZURKEVICH: At this point I move that we adopt the oral history transcripts as out final report.

COMMISSIONER WERES: Seconded.

CHAIRMAN HERTEL: All in favor?

(Chorus of ayes)

CHAIRMAN HERTEL: Opposed?

(No response)

CHAIRMAN HERTEL: The Commission unanimously adopts the Oral History Project transcripts as its final report.

(Whereupon, the foregoing meeting took a brief recess.)

CONGRESSMAN GILMAN: The Commission will come to order once again.

I regret you have had the interruptions of voting. That is one of our problems here, but, as a parliamentarian, I am sure you understand those problems.

We want to welcome you to our hearing room.

DR. VLOKH: Thank you. Of course, yes.

CONGRESSMAN GILMAN: Do you have a further statement you would like to make?

DR. VLOKH: Inasmuch as the Commission is looking into only the specific issue of the famine in Ukraine in '32 and '33, I feel I have expressed the position of the Democratic Bloc in Ukraine on this issue, and I feel that with your work and the work of our Democratic Block in Ukraine, this very painful and very important issue will finally come to light.

CONGRESSMAN GILMAN: We were very pleased that the Commission has been able to successfully conclude its work under the good direction of our executive director and our good commissioners, all of whom have worked diligently to make a record of the Ukrainian famine.

I would be curious, Mr. Vlokh, if the commission that has now been set up in Ukraine had some relationship to the work we had done. Did the work of this Commission somehow motivate your Ukrainian parliamentarians to set up a similar investigation?

DR. VLOKH: I think that the work of the U.S. Famine Commission had a very great effect on the work which is only beginning to be done in Ukraine. The issue of the famine of '32-'33 had been raised in the past, but it's only now with the freedom of the press and Glasnost that this issue has received the attention that it deserves.

The issue of the famine of '32-'33 was common among the forbidden issues in Soviet historiography. It wasn't mentioned at all. As I pointed out in my statement, the famine is but one of many so-called black or white spots in our past history and in the process of the building of the Ukrainian nationhood. Bringing these problems to light is of utmost importance.

It is my hope that in these efforts, we will gain the support of the U.S. Congress and its commissions and that Ukraine will be allowed to take part in these processes as a member of UNESCO and the United Nations. And, as I stressed before, it is very important for us in the process of building Ukrainian nationhood to have diplomatic relations with other countries.

Thank you very much.

CONGRESSMAN GILMAN: And we in the Congress look forward to the day when Ukraine will be able to take its proper place among the family of nations as an independent sovereignty.

DR. VLOKH: I am deeply grateful for your position, for your attitude towards the issue of Ukrainian nationhood, and I am hopeful that the Supreme Soviet of Ukraine in its present session will resolve the issue of Ukrainian independence and Ukrainian nationhood.

CONGRESSMAN GILMAN: Let me ask just one other question before I turn to our Commission members. How many parliamentarians around your Commission are looking at the famine issue? What is the composition of the Commission?

DR. VLOKH: At the present time I don't have the information on this.

CONGRESSMAN GILMAN: And is it a permanent type of commission? Jim, are you familiar with the commission they have established?

DR. MACE: I was unaware that it had taken up the issue of the famine.

CONGRESSMAN GILMAN: Have you been in touch with them at all?

DR. MACE: No. This is the first I have heard of it.

DR. VLOKH: It is important to point out that the Commission will also look into other issues; for example, the rehabilitation of former political prisoners and the whole issue of human rights.

CONGRESSMAN GILMAN: Just one other question. Jim, would you be able to be in touch with their commission and send them our findings?

DR. MACE: Yes.

CONGRESSMAN GILMAN: You will follow up on that? Thank you.

And we welcome back our Chairman.

CHAIRMAN HERTEL: Oh. Thank you very much.

I'm sorry that I missed the first, but I will get a full report from my colleagues.

And now we'll be happy to hear your statement, Dr. Timoshenko.

TESTIMONY OF MR. BORYS TIMOSHENKO

MR. TIMOSHENKO: Esteemed members of the Commission, I myself was born in exactly that part of Ukraine which suffered the most during the famine of 1932-33. Into my childhood memories, my parents passed on those horrible remembrances that they suffered during the famine.

Half the population of my own village died out, but I also know that whole entire villages to the south of us; in fact, entire regions, died out during the famine. And I would like to direct the attention of the Commission to one aspect of this problem which was not raised by Dr. Vlokh.

Dr. Vlokh very ably pointed out that this was part of the genocidal policies of the imperialist system, as was the Chernobyl disaster. The intent of the genocidal famine was to weaken the Ukrainian people. Whereas, seven million Ukrainians were physically destroyed, the entire Ukrainian nation was spiritually weakened or destroyed.

The famine served to put into our genes a very basic fear. And in the place of the villages and regions where the populations completely died out, they resettled for the most part Russians.

I ask you to direct your attention to the following numbers. In 1913 the population of the number of Ukrainians was 37 million *(It was actually about 27 million, at most--Staff note)*. At the same time, in 1913 there were between 60 and 70 million Russians and now there are at least twice as many. This shows the population losses or, rather, the absence of population growth among the Ukrainians.

The figure of seven million dead Ukrainians is by no means a complete figure. And the losses to the Ukrainian nation have to be calculated in terms of 37 million people lost.

I have in mind not only the famine, the repressions, the occupation, but also the ecological situation in Ukraine because it's a sad fact that Ukraine has a dubious distinction of being number one in the world when it comes to infant mortality and also the incidence of cancer among the population.

I would like to direct the attention of the members of the Commission to the fact that the inertia of imperialistic chauvinism has by no means stopped. The tragedy of Chernobyl is the work of their hands.

The RUKH has very convincing documentation that in all of the atomic plants, nuclear plants, in Ukraine you have a pre-catastrophic condition. This is especially true of the nuclear plant in Chernobyl. RUKH is demanding that the Chernobyl reactors, the plant, be immediately closed down, but the authorities in Moscow really don't care what happens to the Ukrainian people.

I join Dr. Vlokh in thanking the members of the Commission, not only from RUKH, but also from the Union of Ukrainian Writers, in thanking the Commission for the work that it has been doing over the past few years in bringing to light the greatest tragedy in the history of the Ukrainian people, the famine of '32-'33. And for such attention to investing in the faith of the Ukrainian people, the Ukrainian people will be eternally grateful to you and to the U.S. Congress.

But we graciously ask you to try to prevent another genocide which is being brought upon the Ukrainian people in connection with the accident in Chernobyl.

I will cite but one fact. Ukraine is very poor when it comes to drinkable potable water. From the Dnipro River 36 million people draw their drinking water. And the fact is that

at present this water is dead. It is polluted with radioactive nuclides, but the people are forced to drink it because they have no other source of water.

With your support, it will be much easier for us to struggle against the problems in our native land.

I have before me your great work in Ukrainian and English. It would be wonderful if this work was as soon as possible made available in printed form in Ukraine, but, sad to say, our economic possibilities are very limited.

For some time now, a monumental work compilation of eyewitness accounts of the famine compiled by the Union of Ukrainian Writers has been ready, but we have not been able to print it because of lack of paper. And if one were to think "Where does the paper disappear to?"; the answer is that Moscow takes it paper from Ukraine.

In just one year of perestroika, 1988, approximately 100 new publications, magazines and newspapers, in the Russian language were started up in Russia, while as the same time, during the same period, 30 Ukrainian language publications in Ukraine have been closed down.

I want to point out to members of the Commission that I have nothing against the Russian people, and I would like to cite the saying that there are no bad peoples; there are only bad people.

I would also like to thank the U.S. Congress as a father. I came here with my wife and son, who not too long after the Chernobyl accident in '86, when he was not yet 18, became gravely ill. The illness was so complex that our Soviet medicine gave a diagnosis of terminal illness, but since April of last year, thanks to American medicine, our son is in this country and feels just fine.

Such examples of unfortunate victims of Chernobyl people that got sick, there are millions of them. But, sad to say, our medicine, our economy, our system is not up to helping its own people.

And, again, I would like to express my deepest gratitude to you for your participation in trying to solve our deep Ukrainian tragedies.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you very much. We appreciate very much your sharing your personal experiences with us and all of the information.

Congressman Gilman?

CONGRESSMAN GILMAN: Thank you, Mr. Chairman.

I regret I'm being called to another hearing. We have too many Committee hearings going on at the same time today.

First of all, I want to thank both our Ukrainian colleague, Mr. Vlokh, and then Mr. Timoshenko for their being willing to come before our Committee and offer their thoughts.

To Mr. Timoshenko, I'd like to say that we are exploring hearing or hearings on the Chernobyl incident. I was just reminding my good colleague on the Commission, Ulana Mazurkevich, of our visit to the Soviet Embassy just a few days after the Chernobyl incident. I went at the request of our Ukrainian American delegation with them to see if we could offer any help to the residents of Chernobyl by way of medication, food, or supplies.

I recall vividly the first secretary who met with us said, "Oh, no. We can take care of everything. There is no problem in Chernobyl. I spoke to my daughter who is working there, and everything is just fine."

Well, today we know things were not just fine and they were just sweeping it under the rug. And we would like to find out how extensive that problem was today and will be conducting hearings, hopefully in the near future, to find out how extensive.

It would benefit not only the people of Chernobyl, but the entire world, if there is some problem with that kind of a nuclear plant and that kind of a nuclear system.

But, Mr. Chairman, I want to express my sadness that this is our last hearing. And I want to commend our fellow commissioners, who worked so diligently over the past two years, I guess it is -- is it two years?

COMMISSIONER MAZURKEVICH: Oh, yes.

CONGRESSMAN GILMAN: Time flies.

-- and, particularly, to express our thanks to Mr. Mace, who did such an outstanding job in keeping the work of our Commission going forward.

I hope we have made some history, at least added a chapter to the history books, of what occurred in these sad times affecting Ukraine. And, hopefully, some lessons will be learned from all of that.

I regret that we are closing the books, but I think we can look back with a great deal of satisfaction. And there was accomplishment during that period.

And, Mr. Chairman, I want to commend you and our fellow colleague, Bill Broomfield. Did we have another member on our --

CHAIRMAN HERTEL: The senator.

CONGRESSMAN GILMAN: -- and the good senator who has worked with us, for their efforts. And I know in my own district, where we conducted one of our hearings, one of the first hearings, that left a lasting impression upon them of the work of this Commission.

So please forgive me for having to run on to another hearing. And I want to extend my very best wishes to our fellow commissioners.

CHAIRMAN HERTEL: Questions from the commissioners?

COMMISSIONER MARCHISHIN: I just have a question about the population figures that Mr. Timoshenko presented on the population of the Russian ethnic population in the Soviet Union of 1913, I believe he said, and the Ukrainian population, as compared to the Russian population of today and the Ukrainian population of today.

MR. TIMOSHENKO: The information I have is this. In 1913 in Ukraine there were 37 million Ukrainians. In 1959 there were still 37 million. And at present, according to the latest Census figures, there are in Ukraine 37 million Ukrainians.

As concerns the Russian population, in 1913 there were 60 to 70 million Russians. In 1959 there were 114 million.

THE INTERPRETER: At present, according to the latest Census figures, he's not sure of the figure, but he thinks it's close to 140 million.

CHAIRMAN HERTEL: Other questions?

(No response.)

I think at this time we want to thank you very much. And we would hope that you would keep in touch with us as to other information in the future, especially regarding Chernobyl. And we will do our best, as I pledged before, to work for a consulate in Kiev. And we will be glad to send you a finished report from our Commission, including your testimony this afternoon.

DR. VLOKH: I would like to say that I have had a direct relationship to the Chernobyl disaster. As a physicist by profession, my laboratory was involved in researching the effects of the accident on areas of western Ukraine.

All of the materials that my laboratory compiled were kept top secret, as well as the diagnosis that we had determined for mortality rates among the children and among the population. This was also made secret. And different diagnoses were given for the people that died, which had nothing to do with the real reason, which was nuclear pollution, radioactive pollution poisoning.

In protest against the falsification of the diagnoses, the people that suffered from radioactive poisoning have declared a hunger strike. And so the conclusion is obvious that the struggle for fairness and openness in our society is not an easy one.

And, in conclusion, I would again like to express my deep gratitude to the Commission of the U.S. Congress for the very deep attention that you have directed to the tragic problems of Ukraine, the famine of 1932-33 and your very positive attitude towards the issue of the opening of the American consulate in Kiev. Thank you very much.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you very much. We appreciate it.

We will do closing statements now. As I said before, people can add to the record.

CLOSING STATEMENT OF CONGRESSMAN WILLIAM BROOMFIELD

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Four years ago Congress created the Commission on the Ukraine Famine. The Commission was charged with investigating the famine that occurred in Ukraine during 1932 and 1933, and providing the American public with a better understanding of the role of the Soviet Union in the famine.

The results of the investigation can be found in a detailed report that was submitted to Congress by this Commission two years ago. Volumes of hearing records and oral histories that were developed provide a graphic picture of the horror that occurred in Ukraine over a half-century ago.

From the many public hearings that this Commission held around the country, and the in-depth interviews with the survivors, we learned of the millions who died of starvation in Ukraine during this period. We also learned that these people *Need not have died*. We heard eye-witness accounts of bountiful crop harvests in Ukraine during this same period and of trainloads of crops being sent out of the area. We were told of systematic house-to-house searches where every ounce of food was seized by Soviet government officials, and of Soviet-imposed travel restrictions that sealed the borders of Ukraine and prevented Ukrainians from going to areas where food was available.

The conclusions detailed in the Commission's report were inescapable. The famine was man-made and the result of deliberate policies of the Soviet government. It was clearly an act of genocide by the Soviet government against the people of Ukraine.

As Dr. Oleh Vlokh testified this afternoon, the famine was not an aberration in Soviet behavior. The famine of 1932-1933 was part of a larger pattern of Soviet repression against the people of Ukraine that existed before the famine and continued until recently. It was part of a policy to destroy the political identity, culture, and will of the Ukrainian people, and to bring them under total subjugation.

As a result of the Commission's work, we have seen the Central Committee of the Communist Party of Ukraine acknowledge that the Ukrainian Famine of 1932-1933 was artificially created by the policies of Joseph Stalin and his closest associates. We have also seen this Commission's work provide the necessary motivation for further research into the Ukrainian famine -- even in the Soviet Union where the occurrence of this famine had long been denied. The Ukrainian Supreme Soviet is taking up the issue, and there has been a major increase in scholarly work on the famine.

Mr. Chairman, the experiences that were relived for us by the survivors of this genocide were often heartwrenching. But through them, the truth of what really took place in Ukraine and the Soviet Union during 1932 and 1933 was brought to light, and an important chapter of history was corrected. In a larger sense, it also provided us with a stark example of the extent to which man can and will inflict pain and suffering on his fellow man. We must make every effort to remember these horrible events and prevent their recurrence. It is important to keep in mind Adolph Hitler's words as he was unleashing his own policy of genocide on the world, "Who remembers Armenia?" He could just as easily have said, "Who remembers Ukraine?"

I wish to congratulate you and our colleagues from the House and the Senate for their hard work and leadership. I also wish to commend the excellent work of our Executive Director, Dr. Jim Mace. He was thorough, conscientious, scholarly, and dedicated in uncovering the truths of the Ukrainian Famine. Finally, I wish to congratulate our public members for their unfailing support, hard work and guidance in the important work of the Commission. Without them, the Commission's efforts would not have succeeded.

Mr. Chairman, in one sense, the work of the Commission is on-going, for now we must make sure that the truths we have learned are never forgotten. This is a task we must undertake in memory of those who died and in tribute to those who survived the Ukrainian Famine of 1932-1933.

CLOSING STATEMENT OF COMMISSIONER OLEH WERES

COMMISSIONER WERES: I would just like to close by sharing with you my thoughts about what we have been doing here, what we have done here, and what effect we may have had.

The great famine of '32-'33 was a monstrous crime on the scale of the great genocides of this century and of all time. That primary crime was compounded by the secondary crime of suppressing the truth, falsifying history.

This was a crime against the victims who died or who suffered without dying in the famine because their suffering was left uncommemorated in the sense they were not given a proper burial, proper sendoff as martyrs of this earth.

It was a crime against civilization itself because part of our heritage as human beings is a knowledge of our past, a knowledge of history. And by falsifying history, those perpetrators committed a crime against civilization itself and against all mankind.

Our Commission was created specifically to try to remedy to such a modest extent as we could this second criminal act. It was originally started back in -- the initiative began in 1983, before the great changes that took place in the Soviet Union. It was additionally motivated as a good deed, as a largely symbolic act in the moral sphere to honor those that restored the events of history.

I believe the proper term from the Jewish faith would be a *mitzvah*, as what we are trying to do here.

Our timing was fortuitous. And what we're doing fell in step with the momentous events going on in the Soviet Union, the great movement of many nations in the Soviet Union, Eastern Europe toward restoring their civilizations and joining the family of free peoples.

And from what we have heard today from the statements of Professor Vlokh and Mr. Timoshenko, it would appear that we have in some small measure helped these processes.

It is a time of peaceful revolution, a time of change in flux in the Soviet Union, Eastern Europe. And a symbolic moral act under those circumstances has the event of becoming translated into concrete results affecting the course of human events. And I believe that has happened here.

That is a lesson that I think we all need to draw, that the concept of doing a good deed has a proper place in political life and in the work of governments. It does help the course of history.

I would like to join Congressman Broomfield and other Commission members who have already made statements in expressing satisfaction and gratitude to all who have contributed to this work, beginning with the members of the Congress and the Senate who have created this Commission and provided the funding necessary for its functioning.

I would like to thank the Ukrainian community activists, whose work we basically continue, who for decades struggled virtually along to preserve the memory of the famine to make it better known and who before the Commission helped us create it, did the lobby nuts and bolts of helping it happen.

I would like to thank the Commission members for the work that they have put in and particularly the Commission staff, who really did most of the hard work, sometimes under not the best conditions, and also to the many contributors in the Ukrainian community who helped the Commission financially and who helped put together many of us out of the various Ukrainian communities throughout the United States.

And, finally, I would like to thank the survivors of the famine who in many cases underwent the very painful remembrance to share their experience with us and to restore this page of history into the history of the Ukrainian people, history of mankind.

Finally, I would like to offer personal thanks. I am profoundly thankful for having had the privilege to serve in this body and to have contributed to its work. This is a cardinal event in my life which has affected me permanently and deeply, and I thank you all for that. Thank you.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you very much.

Who is next?

TESTIMONY OF COMMISSIONER BOHDAN FEDORAK

COMMISSIONER FEDORAK: Thank you.

Mr. Chairman, members of the Commission, ladies and gentlemen, this auspicious occasion of the official conclusion of the work of the Commission on the Ukrainian famine offers a fitting opportunity for all who have contributed their time, expertise, and material resources to the success of the Commission to express justifiable pride in the completion of its mandate.

As a public member of the Commission, it has been an honor for me to be associated with its many distinguished members and dedicated staff. Together with all of you, I have followed closely the deliberations, hearings, and other aspects of the Commission's work and, within my capabilities, I have sought to facilitate its activities.

The road that we have traveled together during these past four years has been an arduous one with many logistical, political, and administrative problems overcome during this unprecedented endeavor through a spirit of cooperation and a sense of common purpose.

We have been particularly fortunate to have had the benefit of the astute and dedicated leadership of the former and the current chairmen of the Commission, the Honorable Daniel Mica and the Honorable Dennis Hertel, respectively.

To both chairmen and the Honorable Mr. Broomfield and Honorable Mr. Gilman, these exemplary public servants and highly respected members of Congress, we owe a debt of gratitude for having guided the work of the Commission from its initial stages to a successful conclusion.

I should like to make special mention and to express my sincere appreciation to the staff director of the Commission, Dr. James Mace, for his singular contribution to the completion and drafting of the Commission's comprehensive report.

Through the concerted efforts of the members of the Commission, much has been accomplished. In these endeavors a principal moral imperative has rightly been to honor the memory of the millions of Ukrainians, including millions of innocent women and children, who nearly six decades ago fell victim to the genocidal policy of the Soviet Russian occupier of their homeland.

This staggering toll was the direct consequence of wanton violence and unspeakable barbarity unleashed by the Kremlin rulers in Ukraine. Their evil purpose was to extinguish the flames of Ukrainian nationalism and to eliminate the centuries long struggle of the Ukrainian people for the restoration of their national independence.

Indeed, the Ukrainian genocide went beyond a determination to terrorize the people of Ukraine into submission. Rather, it constituted a conscious policy designed specifically to eliminate the Ukrainian people as a national entity.

Establishing the terrible, irrefutable, historical reality of the Ukrainian genocide, which for so long has been hidden from American people and the world public, constitutes only a part of the larger objective. Equally daunting challenges stand before us.

We should assure that the truth about the Ukrainian genocide becomes widely known and that this contributes to the national emancipation of the long-suffering Ukrainian people, in accordance with the highest American values of justice and liberty.

In this regard, I sincerely hope that the worthy initiative undertaken in the Congress to observe a "National Week to Commemorate the Victims of the Famine in Ukraine 1932-33" will also focus attention on the imperative need for our government to adopt principles and, at the same time, rational approaches in support of the valiant struggle of Ukrainian people to liberate themselves from alien oppression, for the centuries of unparalleled oppression by their Russian tormenters bear witness to the fact that only in an independent Ukraine will the Ukrainian people be secure and free of the fear that this crime against humanity can ever again engulf their nation.

Moscow should be confronted over its unrepentant attitude, including callous attempts to obfuscate and misrepresent the true dimensions and objectives of the Ukrainian genocide.

In this, the Kremlin rulers' belated, indirect, and passing utterances about mistakes made in Ukraine during '32-'33 are totally unacceptable. They constitute not only a contemptuous irreverence toward the memory of the victims of the Ukrainian genocide, but also a disdain for the suffering of the whole Ukrainian nation and an arrogant disregard for the conscience of all humanity.

Under these circumstances, the objective should be to secure official admission and contrition from the Kremlin rulers concerning this act of genocide against the Ukrainian people, including compensation to the Ukrainian nation.

A concomitant objective should be to establish, in line with relevant precedents, the necessary framework for the adjudication of the implementors of this crime against humanity, wherever they may reside.

This Commission has amassed an exemplary track record over the course of the past four years. It is my sincere hope that its members and many supporters will continue, individually and collectively, to speak out forcefully in setting the historical record straight with regard to the Ukrainian genocide, including making full use of the Commission's authoritative report.

In the final analysis, however, the Ukrainian people will know neither liberty and justice, nor peace and security, unless and until their unyielding quest for the restoration of the independent Ukrainian state is fulfilled.

Indeed, while the horrible Ukrainian genocide can never be justified, the realization of Ukraine's independence would constitute vindication of the great sacrifices of countless Ukrainian victims of Soviet Russian tyranny.

On a broader plane, such an achievement would contribute significantly to the universal advancement of human liberty, of national freedom, and of international peace. And it is to the full realization of these noble ideals that I should like to pledge to each of the members of the Commission my full cooperation.

Thank you.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you, Bohdan.

DR. MACE: Excuse me, Mr. Chairman. At this point I believe Mr. Vlokh has another engagement and begs your indulgence.

CHAIRMAN HERTEL: Okay. Thank you.

Thank you very much again, sir.

THE INTERPRETER: He says he is fully supportive and is in support of a statement to demand that the Kremlin acknowledge the crime of the famine of '32 and '33 and to demand compensation for its victims.

CONGRESSMAN BROOMFIELD: Excellent. Thank you.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you.

CLOSING STATEMENT OF COMMISSIONER ANASTASIA VOLKER

COMMISSIONER VOLKER: Mr. Chairman and members of the Commission, I think my personal thanks go to those who prevailed on our Congress and the American government to permit the Commission to get started on the famine in Ukraine which was very little known among our congressmen and our government and all of our state institutions, and so on and so forth. I take my hat off to those people who prevailed on the government, and we should not forget.

This has been an unusual experience for me, as an individual of a Ukrainian community in Michigan, to work with a commission and to bring to the notice, not only through the American people in general, that now with the cooperation of people from the homeland, from Ukraine, because this man's inhumanity to man was manmade. We know all the horrors and the millions that were lost.

And this is something that we should never forget, not only as Ukrainians in the free world, Ukrainians in the homeland, but people in general. Genocide should not be in the civilized world.

My personal thanks to the Commission's chairman and his staff, who have done a monumental job in doing all of the work that was possible to do within such a short time

of all the testimonials that we had in various parts of the country, which naturally enlarge the knowledge of what happened in '32-'33. And, as we know, that was the second holocaust, the first in Armenia in 1915, Ukraine in '32 and '33, and then the final holocaust, World War II.

Again, my sincere thanks to Dr. Mace, to his staff, to Prof. Olya Samilenko, whom we haven't seen for a while, and to all the commissioners, and especially to my chairman from my Detroit area and Congressman Broomfield for working with us on this. And to the Ukrainian members of the Commission, my sincere thank you.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you very much.

CLOSING STATEMENT OF COMMISSIONER ULANA MAZURKEVICH

COMMISSIONER MAZURKEVICH: Four years ago the American Congress presented us with a mandate to compile information and report on the Ukrainian famine, which claimed eight million lives.

Before the Commission began its work in 1986, the famine in Ukraine, which was of such stupendous proportions, was but a footnote in history. The public, as such, was not aware of this great tragedy.

And then, to compound insult to injury, the Soviet Government denied that there ever was a famine. They said that there might have been a shortage of food, but nothing more.

But under the able leadership of Congressman Hertel, Congressman Broomfield, Congressman Gilman, and Senator deConcini, who took time out of their busy schedules to travel to different parts of the United States and to preside over the hearings of the Ukrainian Famine Commission, a different story emerged.

Through six public hearings and hundreds of oral history testimony, the Famine Commission heard the first bitter accounts of survivors, who recounted the slow agonies of starvation, and of the valiant struggle for survival. Stories after stories and testimony after testimony, the hard truth came out.

The famine was an act of genocide propagated by Moscow. It was an act aimed at destroyed and annihilating the Ukrainian people.

Today in the era of Glasnost, Moscow has admitted that there was a famine in Ukraine; however, not a manmade one.

However, the truth is beginning to emerge. Our congressional Commission opened the doors. And now, like a flood, the truth, and the horrors of the famine cannot be stopped. This is a watershed. We have started a watershed. And it cannot be stopped.

I want to thank the members of the Commission, my colleagues, my congressmen, Senator deConcini for their commitment to gathering information about the famine and to exposing the famine before the American public. They expressed their concerns. They have demonstrated their commitment. This is what America is made of: men who do not hesitate to take arms against previous injustice.

It was especially moving for me to be present during the testimony of the famine survivors, to hear firsthand the tragic stories.

America must be vigilant. It must be ready to oppose repression and the destruction of human lives anywhere. America is a great and beautiful country. The generosity and humanity of its people is unparalleled.

Millions of lives were irretrievably squandered in Ukraine over half a century ago. We cannot restore them, but we can in some small way ensure the small measure of justice,

justice that derives from setting the record straight, by seeing to it that this story becomes part of the consciousness of future generations.

Again, I thank my colleagues. I thank Jim Mace. I thank Olya the last two years and the staff for their help. And I am very proud and very honored to have been a part of this Commission and to have worked and compiled reports, this report, and to have been part of this monumental task.

Thank you.

CHAIRMAN HERTEL: Thank you.

CLOSING STATEMENT OF COMMISSIONER DANIEL MARCHISHIN

COMMISSIONER MARCHISHIN: Thank you, Congressman Hertel.

I have been fortunate to have been a part of the work regarding the Ukrainian Famine Commission starting in 1983 because I was part of the small group on the very first day that approached Congressman (now Governor) Florio, Senator Bradley, and we were able to get their sponsorship of the Ukrainian Famine Commission Bill. After it was passed, then we worked. That took close to two years. Then we worked for at least another year to assure funding for the Ukrainian Famine Commission.

I think one of the things that we should take note of here today is that, contrary to the opinion of some of the American public, commissions or other bodies that are established by the U.S. Government do end. I think that's something that -- maybe it's a little light-hearted, but things like that do happen.

I don't think that the work that we have started here, though, will end because our work began before the Gorbachev era. And we have seen from the testimony here before us today that our work motivated and spurred some of the changes that have occurred in Ukraine and the Soviet Union and that Gorbachev had been forced by the destiny of history to make the changes.

Last year we saw remarkable developments in the communist-ruled nations and states of East Central Europe. Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Bulgaria, Rumania, and the people of Yugoslavia, Slovenia, and Croatia have established non-communist governments.

Perhaps with Lithuania and Estonia and Latvia leading the way in the media, perhaps, but not really in spirit and energy and activity because we have seen today what is going on in Ukraine, the constituent nations of the Soviet Union are also taking definitive steps leading to sovereignty and independence.

Ukraine, Russia, Georgia, and Armenia, and, even today, I think we heard that with Uzbekistan, has declared that their laws in Uzbekistan are taking precedent over the Soviet Union's laws.

The coming year I am predicting right here and now we are going to see remarkable changes in the Soviet Union. The structures in the Soviet Union a year from now will not be recognizable, and we must do all we can in the United States to facilitate the changes that are occurring. They're going to occur, and we have to do what we can to facilitate them at a pace that will not jeopardize international security, but, at the same time, respond to the just aspirations of the people of Ukraine for justice, freedom, and independence.

I am humble, but proud to have made a small contribution to that event. And I similarly congratulate my colleagues on the Commission, our Chairman, the staff, and the supporters in the Ukrainian American community.

Thank you.

CLOSING STATEMENT OF CHAIRMAN DENNIS HERTEL

CHAIRMAN HERTEL: It was very appropriate that you make that conclusion because that resolution, of course, was the beginning.

Bill Broomfield and I really want to thank the staff so much for their hard work and their expertise and, just finally, thank you, our fellow members because it's the public members of this Commission who made the difference in so many ways, who educated us, who led the way on the issues and seeking the information that had the contacts around the country to get more people involved so that we had more people testifying, more information, so that the case was made so very clearly that no one could ever dispute the tragedy that happened.

And all of you have been so dedicated, so diligent in your work on behalf of the Ukrainian community, on behalf of this Commission that we really must thank you because the work would not have been accomplished without your knowledge and your leadership and your hard work all the way through this time.

And so we thank you very much for that because without you, this wouldn't have been done.

We are adjourned.

(Whereupon, the foregoing matter was concluded at 4:02 p.m.)

